সিদ্ধান্তকৌমুদী সহিত তত্ত্ববোধিনী

[S]iddhanta Kaumudi & Tatwa bodhi

॥श्रीकाशीजीमेमहल्लाघुघुरानासामाकीगलीश्रीयुतबाबूहरखचंदजीकेवाडेमेदुर्गाप्र॥
॥सादकटारेकेगणेशयंत्रालयमेसिद्धांतकौमुदीतत्वबोधिनीटीकासंयुक्तछापीगईलिखाम
महेसपांडेने छापनेवालागोपालजिसेलेनाहोयसोचांदनीचौकमेकुंजगलीकेपच्छिमफाटक
॥केपासदुर्गाप्रसादपोथीवालेकीदुकानमेमिलेगी॥

सि. कौ.
टी. त.
१

श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीगुरुभ्यो नमः॥ नत्वा गजाननं देवं शारदां च गुरून्निजान्॥ बालानां बोधकर्त्रीयं लिख्यते तत्वबोधिनी १ नत्वा विश्वेश्वरं सांबं कृत्वा च गुरुवंदनं [illegible]
टीका [illegible] ते तत्त्वबोधिनी १ विघ्नविघातायकृतं मंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते॥ मुनित्रयमित्यादिना। त्रयोऽवयवा यस्य तत्त्रयं [illegible]
वोधि [illegible] मंतारो वेदशास्त्रार्थतत्वावगंतारो मुनयः मनेरुच्चेत्यौणादिकसूत्रेण मनेरंत उकारो मनेः परइन्प्रत्ययश्च गुणस्तु नेह भवति। किदित्य [illegible] कोरणा
द्रा। वे [illegible] पाणिनि [illegible] नत्रयं मुनित्रयं॥ ननु स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यत्रेवात्रापि नमः स्वस्तिइत्यादिना चतुर्थी स्यादिति चेन्नैवम्। उपपदविभक्तेः कारकविभक्ति [illegible]
वक्ष्यमाण [illegible] नमस्करोतिर्देवानिति वद्द्वितीयायाएववस्तुत्वात्। किंच जहत्स्वार्थावृत्तिरितिपक्षे नमः शब्दस्यात्र निरर्थकत्वान्न योगे चतुर्थी न भवति अर्थवत्त्वग्रहणपरिभा
षायाः [illegible] स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यत्र तु स्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थविवक्षायां क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थीति मूले एव स्फुटीभविष्यति नचैवं नमः [illegible] न
मः पदव्यर्थ [illegible] मुद्ध्यत्र तु हरिमनुकूलयितुमित्यर्थे विवक्षिते संबंधसामान्ये षष्ठ्यां प्राप्तायां तदपवादतया तस्यावश्यकत्वात्। न तूक्तिरिति नेषां पाणि

॥श्रीगणेशाय नमः॥ पाणिनये नमः॥ मुनित्रयन्नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते॥१॥

न्यः [illegible] मुनीनां सूत्रवार्तिकभाष्याणीत्यर्थः तस्य मुनित्रयस्योक्ती रिति व्याख्यानेऽपि मुनिसमुदायेन सूत्रं वार्तिकं भाष्यं [illegible] नोक्तमिति समुदायिनां मुनीनामेवोक्तीरित्येव पर्यवस्यति॥
परिभाव्येति पर्यालोच्येत्यर्थः। नच परिपूर्वस्य भवतेस्तिरस्कारार्थत्वात्कथमत्र ज्ञानार्थतेति शंक्यं परीत्यस्य भावीति चुरादिणिजं तेन योगात्॥ केचित्तु भवतिना योगमेवोपेत्याहुः
परोभुवोऽवज्ञान इति विशेषणान्न तिरस्कारार्थत्वनियमः। मनसा परिभाव्य किंचिदित्यादिश्रीहर्षप्रयोगाच्च। अतएवात्र प्रयुक्तत्वदोषशंकापि नास्तीति। अन्ये तु अमरः
परिभवः परीभाव इत्यादेरक्तिपेतिकोशात्परिपूर्वकाद्भवतेर्घञं तादेवतिरस्कारप्रतीतिर्नोन्यस्मादित्याशंकैवात्र नास्ति त्याहुस्तन्न रमा परिभूय परिभवनीत्यत्रापि तिरस्कारप्रतीतेः
वैय्याकरणोऽभि व्याकरणमधीयते विदंतिवा वैय्याकरणाः तत्सिद्धांतानां कौमुदी प्रकाशिकेत्यर्थः। निदुष्टे सकलजनाल्हादकत्वसाम्येन कौमुदीशब्दप्रयोगः। करिष्यमाण [illegible] पके
मुधाः [illegible] स्या संनिधापितत्वादियमित्यंगुल्यानिर्देशः। विरच्यत इति भयेतिशेषः इच प्रतियत्नेप्रतियत्नोगुणाधानविपूर्वादस्माद्वर्तमानसामीप्ये भविष्यदर्थे वर्तमानप्रत्ययः।

सूत्रेपरौ भुवइत्यस्यावज्ञान इति ४

3749

ओ॑र् उण्। णानुबंधो ऽणूसंज्ञार्थः। यायासंज्ञा सा सा फलवती॥ ऋलृक्। ककारस्त्वक् इक् उक् संज्ञार्थः। एओङ्। इति ङकार एङ् संज्ञार्थः। ऐऔच्। इति चकारस्त्वच् इच् एच् ऐच् संज्ञार्थः।
वर्णानामसंदिग्धत्वेन बोधनाय संहितायाः अविवक्षणादेतत्र संधिः। स्वराणां चादिषु पाठाच्चादयोऽसत्त्वे इति निपातसंज्ञायां निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावान्न संधिरि
त्युक्तो स्यादेतत्। अकाराद्युपदेशेन यथा तत्सवर्णानामाकारादीनां ग्रहणात् पृथगाकारादयो नोपदिष्टास्तथा ऋलृवर्णयोरपि सावर्ण्यादेकारोपदेशेनैव [illegible] मयसिद्धेः। किं पृथ
गुपदेशेन। न च [illegible] नेयपक्षे ऋलृवर्णयोः पृथगुपदेश आवश्यक एतयोर्भिन्नजातित्वादिति वाच्यं। सावर्ण्यादेकजात्युपदेशेनान्यतरस्यापि लाभात्। ऋलृवर्णयोः [illegible]
त्वतः संज्ञाः सिद्धये ऽणुदित्सवर्णस्येति सूत्रे ऽणग्रहणस्य जातिपक्षेप्य [illegible] श्यकत्वादिति चेदत्राहुः। ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमुभयोर्निर्देशः तत्फलं तु कृत्साधित्वायस्येति
कृत [illegible] संबोधने कामपि खेनिति ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यस्यानित्यत्वेतु अनृत इति पर्युदासादृकारस्यैव लृकारस्यापि प्लुतो न स्यादिति। समाधानांतरमप्यन्यत्र [illegible] द्रष्टव्यं।

अइउण्। ऋलृक्। एओङ्। ऐऔच्। हयवरट्। लण्। ञमङणनम्। झभञ्। घढधष्। जबगडदश्। खफछठथचटतव्। कपय्। शषसर्। हल्। इति
माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि। [illegible] एषु सूत्रेषु कारस्था हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः। हलन्त्यम्।१।३।३॥ हलिति सूत्रे ऽ
न्त्यमित्। आदिरन्त्येन सहेता।१।१।७१॥ अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात्। इति हलसंज्ञायां॥ [illegible] इतो हकारस्य [illegible] अनुबंधो ऽणुसं
ज्ञार्थः। हकारस्य पुनरुपदेशस्त्वट् अट् अश् हश् अर् इण् यण् झल् हल्पु हकारग्रहणार्थः। अर्हेण। अडव्यवाये पीति णत्वं देवाहसंति भोभगो इत्येरो यत्वं देवोहसति [illegible] लिलिहि ढे
लोलिहि ढ्वो विभाषेट इति वाढत्वं। लण्। णकारानुबंधो ऽण् इण् यण्संज्ञार्थः। न च णिति पूर्वणकारेण क्वचिद्गृह्यते क्वचित्तु परणकारेण। इणिति तु परणकारेणैव [illegible]
संदेहापनोदार्थं पुनर्णकारानुबंधो न कर्त्तुमुचित। मत्यमाख्यास्यान [illegible] शिष्टप्रतिपत्तिर्न हि संदेहाद्दलक्षणमिति परिभाषा ज्ञापनाय पुनर्णकारानुबंध इति स्थितमाकर [illegible] ञमङणनम्।
मकारस्त्वम् अम् यम् ञम् ङम् संज्ञार्थः। झभञ्। ञकारो यञ् संज्ञार्थः। घढधषिति षकारस्तु झष् भष्संज्ञार्थः। जबगडदशिति शानुबंधो ऽश् हश् वश् झश् जश् [illegible]
खफछठथचटतव् इति सूत्रे वकारस्तु छव् संज्ञार्थः॥ कपयिति यकारो यय् मय् झय् खय् चय् संज्ञार्थः॥ शषसरिति रेफस्तु यर् झर् खर् चर् शर् संज्ञार्थः। हलिति लकारस्तु [illegible]
वल् रल् झल् शल् संज्ञार्थः। पुनर्हकारोपदेशात् वल् रल् झल् शल् हकारग्रहणार्थः। रुदिहि। स्वपिहि। रुदादिभ्यः सार्वधातुके इति वलादिलक्षण इट्। [illegible]

सु॰
सि॰ कौ॰
टी॰ त॰
२

सडिलिनिषेधं बाधित्वा रलो व्युपधादिति वा कित्वं। अदाग्धाम् घ त्वस्यासिद्धत्वेपि हकारस्य झल्त्वात् झलो झलीति सलोपः। अलिक्षत्। शल इति क्सः। ननु पुनः हकार [illegible]
शर्मध्ये हलोपं पठित्वा। अलोन्त्यस्य हलोनंतराः संयोगः। झलो झलि शल इगुपधेत्यादिसूत्राणि यावंति तानुबंधानि तानि अलोन्त्यस्य हलोनंतरा इत्येवंरूपेण [illegible] क
त्वा हलि [illegible] सूत्रमन्त्यमां। मैवं। तथाहि संति हरिहे सति हरिहेः शिरित्यादि न सिध्येत्। तत्र खरवसानयोर्विसर्जनीयो वा शरीत्यादिप्रसंगात्। तो हलिति सूत्र [illegible] व च ह ले
तिसूत्रे त्यमिति वक्ष्यमाणग्रंथोपि स्वरसतः संगच्छते। अणादिसंज्ञार्थानीति। अणादिसंज्ञार्थः प्रयोजनं येषां तानि इति विग्रहः। अणादिसंज्ञाप्य इमानीत्यस्व पदा [illegible] न्त्यस
मसोविशेष्यलिंगतां चेति वक्ष्यमाणत्वात्। एषामंत्या इति एषां सूत्राणामंत्याः णादयो हलंत्यमित्यनुपदं वक्ष्यमाणेनेत्संज्ञकार इत्यर्थः। लण्सूत्रेऽकारश्चेति। अनंत्यत्वात्पृथगु
क्तिः। वचनविपरिणामेन इत्येति संबध्यते इत्संज्ञा चास्योपदेशेऽजनुनासिक इदित्यनेन। एवं चणादिभिरिड्भिरादिरंत्येनेति वक्ष्यमाणेन प्रत्याहारग्रहणं इत्यणादि[illegible]संज्ञार्थानीति य
दुक्तं तार्थ [illegible] त इति भावः। अकार उच्चा रणार्थ इति। न तु लण्सूत्रस्याकार इत्प्रयोजनार्थ इत्यर्थः। हलंत्यं। अंते वसाने भवमंत्यम्। दिगादित्वाद्यत्। उपदेशेऽजनुनासिक
इदित्यत उपदेशे [illegible] इति चात्रानुवर्तते। आदिरंत्येनेति सूत्रे [illegible] न्योन्याश्रयमाशंक्य आद्यंत्याते परिहरति। हलिति सूत्रेंत्यमिति हलि अंत्यमिति योगविभागात्सुप्सुपेति वास
मास इति भावः। यत्र षष्ठी तन्त्युक्तो यं। हलिति सूत्रस्यान्त्यमित्यादिति व्याख्यानसंभवात्। आदिरंत्येन सहेता। अंत्येनेति किं। सुडिति प्रत्याहारः तृतीयैकवचनेन टा। एवं चेन नस्यादिति काश
काकनो [illegible] कारांतस्य प्रत्यष्टाट कारांत्यं तो भवति तथाप्यंतेनेति ग्रहणसामर्थ्यादंत्यत्वप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तेनैव प्रत्याहारः। नहि ठाठकारे हलंत्यमितीत्संज्ञा प्रवर्तते। न चैवं प्रत्याहा
रासिद्धिः। लण्सूत्रस्थावर्णस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनंत्येनापि इता प्रत्याहारात्तत्सिध्यतीति काशिकाकाराशयः। निष्कर्षस्त्विह स्वौजसमौडिति सूत्रे दर्शयिष्यामि विस्तरस्तु
शब्दकौस्तुभेऽनुसंधेयः। इतेति किं। रप्रत्याहारो यथा स्यात्। सत्यनुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनंत्येनापि गृह्यत इत्युक्तं। न चैतदिते त्यस्य विरहे लभ्यत इति शब्दकौस्तुभे स्थितं। अ
वाद्यंताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते। तस्य च युगपल्लक्ष्यप्रयोगाभावात्तदवयवेष्ववतरंती संज्ञा मध्यगेष्वविश्राम्य तिनत्वाद्यंतयोः संज्ञा स्वरूपांतर्भावेन तयोः [illegible]
निर्लक्ष्यादित्याशयेनाह। मध्यगा [illegible] ति स्वस्य चेति स्वरूपामित्यनुवर्तत इति भावः। स्वरूपं चादेरेव गृह्यते नांत्यस्य। अंत्येनेत्यप्रधाने तृतीया विदेशात्। सर्वनाम्नः उत्सर्गतः प्रधानपरा
मर्शित्वात्। ननु स्वमित्यस्यानुवृत्तौ कः संज्ञी स्यात् काश्यायाः शांतत्वादवयव्याक्षेपो न स्यात्। तथा चेकोयण् चीत्यादाविकारस्य स्थाने यकारः स्यादकारे यो इत्येवमर्थः स्यात्। मैवं। आदिरेव संज्ञीवे
त् आदिरंत्येनेति सूत्रांककरणस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः। किं च। अण् अक् अच् अम् अशादीनां पृथङ्निर्देशोपि व्यर्थः स्यात्। सर्वत्र अकारस्यैव संज्ञित्वादिति दिक्। शब्दकौस्तुभे तु आद्यंता [illegible]

उपदेशेऽन्त्यं हलिति उपदेशे किम् अग्निचित् सोमसुत् इति काशिका अत्रेत्संज्ञायां लोपः स्यात् न च तुको वैयर्थ्यं आगत्येत्यादौ चरितार्थत्वात् न च क्विपः पित्त्वस्य वैयर्थ्यं अग्निचि-
तः चित्यादौ चरितार्थत्वादिति हृदनः अन्त्यं किं मनिनो मकारस्य माभूत् सत्यां हीत्संज्ञायां मन्त्यः दचः परः स्यात् वेश्म सद्म सर्वधातुभ्यो मनिन् हलिति किं भूसंज्ञायां भविता न च प्रयो-
जनाभावान्नेत्त्वमिति वाच्यं सत्यां नित्संज्ञायामूदितद्वेतीड्विकल्पापत्तेः अन्ये तु विरिणोति जिरिणोतीड् इह धातो रत्वस्य माभूत् सत्यामित्संज्ञायामिदित्त्वे इति नुम् स्यादित्याहुः आद्यो-
च्चारणमिति आद्योच्चारणविषयीभूतो यः शब्दस्तस्यान्त्यं हलित्स्यादिति फलितोऽर्थः उपदेशेऽजनु उपदेशनमुपदेशो भावे घञ् उपदेशे किं अभ्रआँ अपः सप्तम्यर्थद्योतको आङ्
आङोऽनुनासिकश्छन्दसीत्याकारोऽनुनासिकः यद्यप्यत्र उञ् ऊँ इत्यत्रेवानुनासिकविधानसामर्थ्यान्नेत्त्वमिति सुवचं तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्त्तव्यमुपदेशग्रहणस्य स्वप्रतिप-
त्तये इहैव कृतं अच् किम् मनिनो मकारस्य माभूत् न च हलन्त्यमित्यन्त्यग्रहणसामर्थ्याद नन्त्यस्य मकारस्य न भवेदिति वाच्यं आलच् इत्यत्रालच्प्रत्ययादावतिप्रसङ्गवारणे-
न तस्य चरितार्थत्वात् अनुनासिक इति किं ईक्ष दर्शने ईक्षितः सत्यां हीत्संज्ञायां श्वीदितो निष्ठायामितीण्न स्यात् यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनासिकसंज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता

हलन्त्यम् ॥ १।३।३॥ उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् ॥ उपदेश आद्योच्चारणं ततोऽण् अच् इत्यादिसंज्ञासिद्धौ ॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ १।३।२॥ उपदे-
शेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा प्रत्याहारेष्वि-

तथापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणेनैव गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रं मन्दप्रयोजनमिति ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तं न चैवं यणोऽनुनासिक इत्यत्र परः **तां न ग्रहणं** -
दाने तस्यानुनासिकशब्दे परे अनुनासिकशब्दः स्यादित्यर्थः प्रसज्येत स्वं रूपमिति परिभाषोपस्थानात् संज्ञाकरणे तु अशब्दसंज्ञेति निषेधान्नायं दोष इति वाच्यं उक्तपरिभाषाया
भाष्ये प्रत्याख्यानात् उपान्मन्त्रकरणे पुक्रुञ् भाष्ये ची वरा... उ ञ मुषि... पमित्यादि निर्देशेन स्वं रूपमिति परिभाषाया अनुपस्थिति कल्पनात्सूत्रमतेऽपि दोषाभावात् न... निर्दे-
शाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवमिति चेत् अत एव निष्प्रयोजनमित्यनुक्त्वा मन्दप्रयोजनमित्युक्तं प्रतिज्ञाय... इति प्रतिज्ञा आतश्चोपसर्ग इति कमेणायड् अनुनासिक... आ-
नुनासिक्यं गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ष्यञ् प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः केचित्तु प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा सा अस्यास्तीति प्रतिज्ञः अर्शआद्यच् प्रतिज्ञ आनुनासिक्यं येषा-
मिति विग्रहं... ति यद्यपि सूत्रकारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक्स्थितं इत्यनुमीयत इति भावः पाणिनीय इति पाणि-

निनाप्रोक्तंपाणिनीयं वृद्धाच्छः तदधीयतेविदंतिवापाणिनीयाः तदधीतेइत्यण प्रोक्ताल्लुगितिलुक् ननुरलयोरितिनूनं टकारस्यापिमध्यगत्वादतआह प्रत्याहारेष्विति ॥:।
अनुनासिकइत्यदीति आदिशब्देनपाणकेकुत्सितेरेङःपदांतादतिइत्यादिग्राह्यं प्रत्याहारशब्देनेति प्रत्याह्रियंतेसंक्षिप्यंतेवर्णायत्रेतिप्रत्याहारः करणाधिकरणयोश्चेतिपुंसि
ल्युटिप्राप्तेकृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलग्रहणादधिकरणेघञ् यद्यपियोगमात्रमकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तंतथापियोगरूढिरितिभावः ऊकालोच् ह्रस्वदीर्घप्लुतइत्यत्रसमा
हारद्वंद्वेसौत्रंपुंस्त्वं ऊंइतित्रयाणांप्रश्लेषनिर्देशइत्याह उश्चऊश्चऊ३श्चेति वः वामितित्रयाणांसवर्णदीर्घेकृतेजसिपरतोयणिवः आमितुवांकालइवकालोयस्येति
कथनमिदं विग्रहस्तुवःकालोयस्येतिबोध्यः उशब्देनस्वोच्चारणकालोलक्ष्यते अच्किम् संयोगस्यमाभूत् प्रतक्ष्य प्रक्ष्य कषयोरेकमात्रत्वेनह्रस्वसंज्ञायांह्रस्वस्यपितिकृतीतितु

ऽनुनासिकइत्यादिनिर्देशात् नह्यत्रककारेपरेऽर्वकार्यंदृश्यते आदिरंत्येनेत्येतत्सूत्रेणकृताःसंज्ञाःप्रत्याहारशब्देनव्यवह्रियंते॥ऊका
लोज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः १।२।२७॥ उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः वांकालइवकालोयस्यसोच् क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञस्यात् सप्रत्येकमुदात्तादिभेदेन
त्रिधा॥उच्चैरुदात्तः १।२९ ।ताल्वादिषुसभागेषुस्थानेषूर्द्ध्वभागेनिष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञःस्यात् आये॥नीचैरनुदात्तः १।२।३०॥ स्यष्ट।अर्वाङ्॥समाहा
रःस्वरितः १।२।३१ ।उदात्तानुदात्तत्वेवर्णधर्मौसमाह्रियेतेयस्मिन् सोऽच्स्वरितसंज्ञःस्यात् ॥६॥

त्याकारउदात्तः यच्छ ब्दस्तफिषइत्यंतोदात्तः ततःपरस्यजसः सुप्त्वादनुदात्तत्वं त्यदाद्यत्वेपररूपत्वेशीभावेआद्गुणेचसति एकादेशउदात्तेनेत्येकारउदात्तः कस्यात् आयेइति निपातआद्युदात्तः३।
तमंचतीतिअर्वाङ् ऋत्विगादिनाअंचतेःसुप्युपपदेक्विन् ऋगतावित्यस्मात्स्नामदिपद्यर्तीत्यादिनावनिपिगुणेचनिष्पन्नोऽर्वन्शब्दोधातुस्वरेणाद्युदात्तःवनिपःपित्वेनानु
दात्तत्वात् अंचतेरकारोऽपिधातुस्वरेणापित्स्वरेणवाउदात्तः उपपदमतिङितिसमासेकृतेसमासस्येतिस्वरेणतदपवादभूतेनगतिकारकोपपदात्कृदितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्व
रेणवाअंचतेरकारउदात्तः वनोनलोपेसवर्णदीर्घेचकृतेएकादेशउदात्तेनेत्याकारउदात्तइति अनुदात्तंपदमेकवर्जमितिशेषनिघाताद्याकारोऽनुदात्तः एतच्चसंभवाभिप्रा
॥येणोक्तं वेदभाष्ये अर्वाङ् अभिमुखइतिस्थितं अतंत्रमिति अविवक्षितमित्यर्थः॥६॥

तस्मान्नोदात्तस्वरितपरत्वइति उदात्तस्वरितौ [illegible] यस्मात्तदुदात्तस्वरितपरं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् संति उदात्तो वा स्वरितो वा परश्चेत्पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्द्धं अनुदात्तं तस्य श्रवणं स्य
[illegible]मित्यर्थः अन्यत्रेति उदात्तस्वरितपरत्वाभावे क्वेतिकिमोत् तित्स्वरितं वइति अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यधिकारादनुदात्तः अश्वाइति अशेंकनिनित्स्वरेणाद्युदात्तं संहिता
यांत्वकादेश उदात्तेनोदात्तइत्योकार उदात्तः [illegible] त्तपरत्वे ह्रस्वस्वरितस्योदाहरणमुक्त्वा दीर्घस्वरितोदाहरणमाह रथानांनयेआइतियेअ इति पदद्वयमपि फिट्स्वरेणांतोदात्तत्वमेकादे
शः [illegible] स्वरितः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति [illegible]ः स्वरितपरत्वे उदाहरणमाह शतचक्रमिति यइति फिट्स्वरेणांतोदात्तः ततः परस्य सकारस्य रुत्वे उत्वे कृते आद्गुणेच उदात्तेनै।

तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वं ११३२ ह्रस्वग्रहणमतंत्रं स्वरितस्यादितोर्द्धं उदात्तं बोध्यं उत्तरार्द्धं तु परिशेषादनुदात्तं तस्य चोदात्तस्वरित
परत्वे श्रवणं स्पष्टं अन्यत्र तु [illegible]त्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः क [illegible] वोश्वाः रथानां नयेराः शतचक्रं योत्य इत्यादिष्वनुदात्तः अ
ग्निमीले पुरोहितमित्यादौ [illegible]दात्तश्रुतिः सनवविधोपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा॥ मुखनासिकावचनोनुनासि
कः १।१।८ मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्ण [illegible] नुनासिकः संज्ञः स्यात्॥ तदित्थं अइउऋ एषां प्रत्येकमष्टादशभे
दाः लृवर्णस्य द्वादश तस्य दीर्घाभावात् [illegible]मपि द्वादश तेषां ह्रस्वाभावात्॥ ॥ ॥ कादेशादोकार उदात्तः अत्यइति स्वरितांतत्वादकारस्यं
शापनिघातत्वे उकारेण सह एकादेश [illegible] स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्योकारः स्वरितः कथमत्यस्य स्वरितांतत्वमिति चेत् अत्राहुः अहव्याप्राविस्पस्मात्क [illegible]
ततित्स्वरितं [illegible] भावक्तसंज्ञ पूर्वकायि [illegible] नत्यत्वादिति अग्निमीलइति ईकारस्वरितः लेइनितुप्रत्ययापरपर्यायाएकश्रुतिरितिच स्वरप्रक्रियायां मूलएवस्फुटीभ
विष्यति [illegible] खनासिका मुखवचनासिकाचेति विग्रहे प्राण्यंगत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह मुखसहितेति नासिकयोच्चार्यति फलितार्थकथनमिदं [illegible]
तेनन निवचनं मुखनासिकावचनमस्येति [illegible]ग्रहः तुल्यास्य आस्ये भवमास्यं शरीरावयवाद्यदित्यभिप्रेत्याह तात्वादीति आभ्यंतरेति एतच्च प्रशब्दबलाल्लभ्यते ओष्ठात्प्र

तुल्यास्यं किं तप्ती अत्र पकारस्य तकारे परे झरो झरीति लोपो माभूत् प्रयत्नग्रहणं किं वाक्श्च्योतति इति शस्य लोपो न ञमङणनानामिति नासिका चेति चकारेण स्वस्ववर्गा-
नुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते एदैतोरित्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थं न तत्कालग्रहणार्थं तेन प्लुतस्यापि संग्रहः चतुर्द्धेति निष्कर्षपक्षे तु पंचधा ऊष्मणामीषद्विवृतप्रयत्नस्योपगमा-
त् स्पृष्टेषत्स्पृष्टेति एतेषामाभ्यंतरत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात् तथाहि नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरः प्रभृतीनि स्थानान्याहंति ततो वर्णस्य तदभि-
व्यंजकध्वनेर्वा उत्पत्तिः तत्रोत्पन्नः प्राग्वदा जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि प्रयत्नः वर्णाभिव्यक्तिस्थानं ताल्वादि सम्यक्स्पृष्टं मितदा स्पृष्टता ईषद्यदा स्पृष्टं तितदा ईषत्स्पृष्टता समीपावस्थानम्।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ।१।१।९। ताल्वादिस्थानमाभ्यंतरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् अकुहविसर्जनीयानां कंठः इ-
चुयशानां तालु ऋटुरषाणां मूर्द्धा ऌतुलसानां दंताः उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ञमङणनानां नासिका च एदैतोः कंठतालु ओदौतोः
कंठोष्ठं वकारस्य दंतोष्ठं जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलं नासिकानुस्वारस्य इति स्थानानि यत्नो द्विधा आभ्यंतरो बाह्यश्च आद्यश्चतु-
र्द्धा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानां ईषत्स्पृष्टमंतस्थानां विवृतमूष्मणां स्वराणां च ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे
संवृतं प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितं तथाहि अ अ ।८।४।६८। विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीय-
ते अस्य चाष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव तथा च सूत्रं ॥ ९ ॥ ९ त्रेसंवृतता दूरत्वे विवृतता अत एव इचुयशा-

नां तालव्यताविशेषेपि तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां च वर्णोच्चारणे कर्तव्ये सम्यक्स्पर्शः यकारे ईषत्स्पर्शः शकारेकारयोस्तु दूर एव स्थितिरित्याद्यनुभवं शिक्षाकारोक्तिं
चानुसृत्य विवेचनीयं   विवारः संवारादयस्तु वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्द्धि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायावुत्पद्यंत इति बाह्या इत्युच्यंते गलबिलस्य संकोचात्संवारः। राम
तस्यैव विकासाद्विवारः एतौ च संवृतविवृतरूपाभ्यामाभ्यंतराभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयं अ अ सुपामिति विभक्त्योर्लुक् आद्यो विवृतः ४
॥ द्वितीयस्तु संवृतस्तदाह विवृतमनूद्येति विवृतस्य स्थाने इत्यर्थः विवृतत्वमस्त्येवेति तेन दंडानयनमित्यादौ सवर्णदीर्घः सिध्यतीति भावः॥

पूर्वत्रासिद्धं यद्ययं स्वतंत्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धेत्येव लभ्येत त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यात् तथा च प्रशानित्यत्र मो नो धातोरिति नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपः स्यात् नत्वविधेः संबुद्धौ चरितार्थत्वात् तथाऽनड्वान् नित्यत्र संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपः स्यात् नुम्विधेस्तु संबुद्धौ चरितार्थत्वात् अत आह अधिकारोऽयमिति त्रिपाद्यां विहितं कार्यमिति कार्यासिद्धिपक्षे तु अमू अमुमित्यादि न सिद्ध्येदिति भावः यथा चैतन्न सिध्यति तथाऽदःशब्दव्याख्यावसरेऽस्माभिरुपपादयिष्यते एकादशधेति यद्यपि भाष्येष्टावुक्ता उदात्तादयस्तु नोक्तास्तथापि कैयटोक्तिमनुसृत्यैकादशोक्ता इति बोध्यं खयांयमा इति बालबोधनाय बाह्यप्रयत्नाः कैश्चित्सुगमोपायेनोपनिबद्धाः तद्यथा

पूर्वत्रासिद्धं ।८।२।१। अधिकारोऽयं तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति खयांयमाः खयः ᳵकᳶपौ विसर्गः शर एव च सते श्वासानुप्रदानाश्च घोषाश्च विवृण्वते कंठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः। अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः॥ वर्गेष्वाद्यानां च तुर्यः पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः पलिक्नीः चख्खनतुः अग्ग्निः घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशास्ते यमास्तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः तथा तेषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च वर्गाणां प्रथमतृतीयपंचमाः प्रथमतृतीययमौ यवलाश्चाल्पप्राणाः अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यंत इति बोध्यं॥ १ ॥

खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च हशः संवारा नादा घोषाश्च वर्गाणां प्रथमतृतीयपंचमा यणश्चाल्पप्राणाः वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणा इति एते श्वासानुप्रदाना इति श्वासप्रयत्नका इत्यर्थः विवृण्वते कंठमिति। विवारप्रयत्ना इति भावः अन्ये त्विति हशो हशां यमा अनुस्वारश्च नादेति नादभागिनो नादप्रयत्नवंत इत्यर्थः अयुग्मा इति प्रथमतृतीयपंचमा वर्गेष्वयुग्माः वर्गयमगा इति वर्गयमगाश्चेत्यर्थः असव इति अल्पासवोऽल्पप्राणाः पुंसि भूम्न्यसवः प्राणा इत्यमरः अनुपयुक्ता इति अन्यथा कखगघादीनां परस्परं सावर्ण्यं न स्यादिति भावः आंतरतम्यपरी

सु॰ष॰ सि॰ कौ॰ टी॰ त॰ ५

यामिति पक्षेस्याचअघोषस्यमहाप्राणस्यसस्यतादृशएवथकारः घोषवतोनादवतोमहाप्राणस्यसस्यतादृशोवर्गचतुर्थइत्यादिमूलएवस्फुटंभविष्यति। ~ । कादयइति लोकप्रसि
द्धपाठापेक्षमिदं चतुर्दशसूत्र्यांमावसानत्वायोगात् कपाभ्यांप्रागिति एतच्चोपलक्षणं खफाभ्यांप्रागित्यपिवोध्यं अर्द्धविसर्गेति — सादृश्यमुच्चारणेतेखनेचवोध्यं ऋलृवर्ण
योरिति ऋत्यकइतिप्रकृतिभावः विग्रहस्तुआचलृवर्णश्चऋलृवर्णौतयोरित्येके मनोरमायांतुआचआचरलौतौचतौवर्णौचेत्यादिस्थितं नाज्झलौ आकारसहितइतिकां
लसमयवेलास्वित्यादिनिर्देशः आकारप्रश्लेषेलिंगंयणादिकमिति शीतलशब्देसवर्णदीर्घआदिशब्दार्थः इहअसेधदित्यादौहोढइतिढत्वेन्यपिसुगमं इणाइतिसस्यषत्व

कादयोमावसानाःस्पर्शाः यरलवाअंतस्थाःशेषसहाऊष्माणः अचःस्वराः ᳵकᳵपइतिकपाभ्यांप्रागर्द्धविसर्गसदृशौजिह्वामूलीयोपध्मा
नीयौ अंअः इत्यचःपरावनुस्वारविसर्गौइतिप्रयत्नविवेकः "ऋलृवर्णयोर्मिथःसावर्ण्यंवाच्यम् अकारहकारयोरिकारशकारयोःऋकारष
कारयोर्लृकारसकारयोश्चमिथः सावर्ण्येप्राप्ते "नाज्झलौ ।१।१।१०।आकारसहितोऽच् आच्सचहल्चेत्येतौमिथः सवर्णौनस्तः तेनदधी
त्यस्यहरतिशीतंलंषष्ठंसांद्रमित्येतेषुपरेषुयणादिकंन अन्यथादीर्घादीनामिवहकारादीनामपिग्रहणकशास्त्रवलादच्त्वंस्यात् तथाहि अ
णुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययः।१।१।६९।प्रतीयतेविधीयतेइतिप्रत्ययः "अविधीयमानोऽण् उदिच्चसवर्णस्यसंज्ञास्यात् अत्राणपरेणणकारेण तदे
वमइत्यष्टादशानांसंज्ञातथेकारोकारौऋकारस्त्रिंशतः एवंलृकारोपि एचोद्वादशानां एदैतोरोदौतोश्चनमिथःसावर्ण्यं ऐऔजितिसूत्रारंभसा
मर्थ्यात् तेनैचश्चतुर्विंशतेःसंज्ञास्युरितिनापादनीयं ॥६॥ " मपिनेतितुनसुवचं ढत्वंप्रतितस्या — सिद्धत्वादितिदिक् अन्यथेति नाज्झलावित्यस्यानारंभे
ग्रहणकशास्त्रवलादिति अयंभावः दीर्घादीनामिवहकारादीनामप्यकारादिवाच्यत्वेभ्युपगमेस्यच्त्वंस्यात् प्रत्याहारेषुतद्वाच्यवाच्येनिरूढलक्षणाभ्युपगमादिति अवि
धीय — मानोऽणितितेनरुद्रमइरादत्तंइत्यत्रत्रिमात्रइकारोनभवति उदिच्चेति इहाविधीयमानइतिनसंवध्यते उदित्करणसामर्थ्यात् तेनविधीयमानोप्युदित्सवर्णान्गृह्णात्येव राम
कुहोश्चुः जगादजगदे परेणणकारेणेति व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तेःउपसर्गादृतिऋनउदित्यादौतपरकरणलिंगाच्च यदिपूर्वणस्यात्तर्हितपरत्वमित्यनर्थकंस्यात् ऋकार ५

स्थानप्रयत्नेन सवर्णग्राहकत्वात् एवं च तपरत्वाद्दीर्घेण उपऋकारीयतीत्यादि वक्ष्यमाणग्रन्थोपि संगच्छते एवं लृकारोपि इति त्रिंशतः संज्ञेत्यनुषज्यते एतच्च न्यायसाम्यादुक्तं व स्तुतो लृकारस्य ऋकारग्राहकत्वं न कुत्राप्युपलभ्यते सूत्रारंभसामर्थ्यादिति सति तु सावर्ण्ये एकारेणैकारस्य ग्रहणादोकारेणौकारग्रहणादेओजिति सूत्रारंभो व्यर्थः स्यादिति भावः ना पादनीयमिति तेन ह्लावं ग्लाव इत्यत्र ओतोऽम्शसोरिति न प्रवर्त्तत इति मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥ यद्यपीति ग्रहणकशास्त्रस्याव्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः एतच्चाकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्र व्युत्पादयिष्यामः आक्षरेति आक्षराणां समाम्नाय उपदेशसूत्राणि तत्र भवा आक्षरसमाम्नायिकाः वहूचीं नोदात्तादिति ढत्वं होढ इति न भवतीति यद्यप्याकारप्रश्लेषाभावे संयो गांतलोप एव प्राप्नोति न तु ढत्वं तस्यासिद्धत्वात् तेनात्र संयोगांतलोपो न भवतीति वक्तुमुचितम् तथापि कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षे त्रैपादिकेऽन्तरंगे बहिरंगपरिभाषायाः प्रवृत्तेरं तरंगे ढत्वे कर्त्तव्ये बहिरंगः संयोगांतलोपोऽसिद्ध इति मत्वेदमुक्तमित्येके अन्ये तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति लोपस्य वारणं कथंचित्कर्त्तुं शक्यमित्याशयेन ढत्वेनेत्युक्तमित्याहुः विश्वपा

नाज्झलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याकारेण सवर्णः तत्राप्याकारस्य प्रश्लिष्टत्वात् तेन विश्वपाभिरित्यत्र होढ इति ढत्वं न भवति अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा तपरस्तत्कालस्य ।१।१।७०। तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् तेन अत् इत् उत् इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा ऋत् इति द्वादशानां वृद्धिरादैच् ।१।१।१। आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् अदेङ्गुणः ।१।१।२ अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥ ॥

भिदित्यत्रेत्युपलक्षणं विश्वपाः विश्वपाभ्यामित्यादावपि न भवति होढ इत्युपलक्षणं [illegible] ऐच् [illegible] दोजयोः इत्या कारस्य चकारो नेति दिक् यदि तु विश्वजनमक्षमाणामित्यत्र ईषत्स्पृष्टमित्यत ईषदित्यनुवर्त्य स्वराणां चेत्यत्र निवर्त्य ईषद्विवृतमूष्मणां विवृतं स्व[illegible]रिति प्रयत्नभेदो व्याख्यायते तदा नाज्झ लाविति सूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याकरे स्थितं अननुनासिकास्त इति एत्वाक्षरसमाम्नायिका अणस्त एव सवर्णानां संज्ञां जनयंतीति भावः एवं च रेफो हकारश्च [illegible] प्रत्याहारांतर्गतोपि न कस्यापि संज्ञा तत्र वर्णस्यान्यस्याभावादिति बोध्यम् स च तात्परश्चेति तेत्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः वृद्धिरादैच् आच्च ऐच्चेति इतरेतरयोगद्वंद्वः सुपां सुलुगिति ङसः लुग्वा स द्वंद्वसमा हारद्वंद्वः न चैवं द्वंद्वाच्चुदषहांतात्समाहार इति टच् स्यादिति वाच्यं समासांतविधेरनित्यत्वात् तच्च उपमानसमासेषु वक्ष्यामः अथवा आदित्यसमस्तमेवास्तु वृद्धिशब्दः तेनैत्वात्वायो जनीयः अयमपादित्वेन भत्वाच्चोः [illegible] इति हद्धि मात्र एव तात्परत्वात् तेन कुत्रचित्त्रिमात्रान वृद्धिप्रदेशाः वृद्धिरेचीत्यादयः अदेङ्गुणः तपरकरणमिह सरूपार्थं तेन [illegible] गोदकामि

त्यत्रत्रिमात्रोन तरतीत्यत्र त्वकारएवनतुकदाचिदाकारः नच प्रमाणातन्यान्तर्येणानियमसिद्धिः रपरत्वे कृते एकस्याध्यर्द्धमात्रत्वात् अपरस्या र्द्धतृतीयमात्रत्वात् गुणाप्रदेशास्तु अदुगाः अतो गुणोइत्यादयः ॥ ~ ॥ भूवादयइति भूश्च वाश्च भूवाविति द्वंद्वः आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः आदिश्च आदिश्च आदी भूवौ आदी येषामिति विग्रहः भूप्रभृतयो वासदृशाश्च दृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियावाचिन इति क्रियावाचिन इति किं याः पश्यसीत्यादौ धातुत्वमाभूत् सति हि तस्मिन्नातो धातोरित्याकारलोपस्स्यादिति स्थितं मनोरमायां भ्वादयविहितस्य पृथक्कृइत्याद्यव्ययानां शिष्येइति भावार्थे तिङ् तस्य माभूत् सम्वादीनां उदित्करणेन सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते चुलुंपादीनां बहुलमेतन्निदर्शनमिति गणसूत्रेणासंग्रहः प्राग्रीश्वरा त् रेफविशिष्ट ग्रहणं किं ईश्वरेतोसुन्कसुनावित्यस्य व्याप्तिन्यायेनावधित्वं माभूत् इति यदि तु प्रत्यासत्त्यैवाधिरीश्वर इत्यस्य पूर्वावधित्वसिद्धिरित्युच्यते तर्हि स्यप्प्रतिपत्त्यर्थमेवास्तु चादयः अद्रव्यार्थाः किं पशुः लिंगसंख्यान्वितं द्रव्यं इद्धं तु स्यादेव लोधं नयंति पशुमन्यमानाः पशु इति सम्यगर्थे गतिश्च उपसर्गसंज्ञायां समावेशार्थश्चकारः अन्वयाच्चाकडारादिति

भूवादयोधातवः १।३।१ क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥ प्राग्रीश्वरान्निपाताः १।४।५६ इत्यधिकृत्य चादयोऽसत्वे १।४।५७ अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः प्रादयः १।४।५८ अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा उपसर्गाः क्रियायोगे १।४।५९ गतिश्च १।४।६० प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञास्तु गतिसंज्ञाश्च प्र परा अप सम अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप एते प्रादयः नवेति विभाषा १।१।४४ निषेधविकल्पयोर्विभाषासंज्ञा स्यात् ॥

स्वर्थापयः स्यात् त्फलंतु प्रणायमित्यादावुपसर्गादसमासइति णत्वं गतिकारकेति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसिद्धिश्चेति दिक् निस्निर् दुस्दुरइति उपसर्गस्यायतावितिनिर्दुरोर्लत्वं निलयते दुलयते निसो दुसश्च रुत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वाभावः निरयते दुरयते नवेति विभाषा नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तदाह निषेधविकल्पयोरिति विभाषाश्वेरित्यादिषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते शुशाव शिश्वायेत्यत्राप्राप्तो विकल्पः शुशुवतुः शिश्वियतुरित्यादौ तु वचिस्वपीति नित्यप्राप्ताविति विवेकः अत्रेदं बोध्यं इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते स च पदार्थविपर्यासकृत् तेन निषेधो विकल्पश्च नवाशब्दार्थः संज्ञि विभाषाशब्दार्थो विकल्पः संज्ञा उभयत्र विभाषार्थे चेदं सूत्रं प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयोगः प्राप्तविभाषायां भावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषा स्यात्पक्षे भवतिभावांशमनूद्य पक्षे न भवतीत्यभावांशमात्रकरणात् अप्राप्तविभाषायां तु अभावांशस्य सिद्धत्वेन पक्षे न भवतीत्यभावांशमनूद्य पक्षे भवती भावांशमात्रकरणात् विभाषाश्वेरित्यु

त्युभयत्र विभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव संप्रसारणविकल्पः स्यात् किंतु यजादित्वाद्वचिस्वपीति नित्यमेव स्यात् अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्स्वेव प्रवृत्तिः स्यात्
न तु पित्सु न च पित्सु विधिमुखेन कित्सु तु निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदप्रसंगात् संज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधेन नेति प्रतिषेधः प्रथमं किंतु प्रवर्त्तने
ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि एकरूपेणापि ते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव प्रवर्त्तने इतीति किं घुसंज्ञावत् स्वं रूपमिति वचनं शब्दस्य संज्ञा मा भूत् तथा हि सतीति विभाषाशब्दे
रित्यस्य न ... शब्दः श्रूयते देश इत्यर्थः स्यात् इतिशब्दे तु सति अर्थः संज्ञीति लभ्यते तथा हि लोके त्वर्थप्रधानः शब्दः गौरित्ययमाहेत्यादौ तु शब्द रूपपरः संपद्यते व्याकरणे तु स्वं रूपमिति परि
भाषणात् स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकं इतिशब्दसमभिव्याहारे त्वर्थपरत्वमिति विशेषः इदमेवेतिशब्दस्य पदार्थविपर्यासकत्वं नाम संज्ञान्वर्थस्यैव न तु विभाषाशब्दस्येति व्याख्यानस्य ...रत्यन्तरस्यै
स्यादौ वैरूप्योद्धारः फलं उभयत्र विभाषा हि तत्सूत्रं अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वाद्विकारार्थस्य करोतेरकर्मकत्वाच्च गतिबुद्धीत्यादिना अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चाप्राप्ते तदारंभात् उ
दाहृतं च भाष्ये प्राप्ते तावत् अभ्यवहारयति सैंधवान् अभ्यवहारयति सैंधवैः विकारयति सैंधवान् विकारयति सैंधवैः अप्राप्ते तु हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तं हारयति भारं देवदत्तेन करोति कटं दे

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा १।१।६८ शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना येन विधिस्तदन्तस्य १।१।७२ विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ॥

वदत्तः कारयति कटं देवदत्तं कारयति कटं देवदत्तेनेति दिक् ॥ ॥ स्वं रूपं शब्दस्य अग्नेर्ढक् आग्नेयं आग्नेयमहन्तः आय
कंते आह्ने इह अग्निः आङ् यमहन्नेत एव संज्ञिनः नन्वग्न्यादिभ्यो ढगादिप्रत्ययो न संभवतीति स्वरूपादेव स्यात् प्रातिपदिकादित्याद्यधिकारात् ... आग्नेति चेत् सत्यं
अग्न्यादिशब्दपर्यायेभ्यो वह्न्यादिभ्यो मा भूदिति सूत्रस्य ... नन्वत्र रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव ग्रहीष्यते प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वादन्तरंगत्वान्नियतोपस्थितिक
त्वाच्च अर्थो हि प्रतीतौ संबंधग्रहणमपेक्षते पर्यायैरपि प्रत्यायनादसाधारणः पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वाद्बहिरंगः अनुकरणदशायामप्रतीतेरनियतोपस्थितिकश्चेति किमनेन रूपग्र
हणेन उच्यते इह शास्त्रे अर्थोपि विवक्षिते रूपवदिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणं तेनार्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्युपपन्नं भवति तत्रोक्तज्ञापकादर्थोग्रात्वः स्वमिति ... रूपं चेति सामर्थ्या
दर्थवतो रूपस्य ग्रहणं तेन काशेकुशे इत्यत्र ... इत्यस्य प्रगृह्यसंज्ञा न भवति मा दूढो इत्यत्र ऊढग्रहणेन क्तांतमेव गृह्यते न तु क्तवत्वंतस्यैकदेश इत्यन्यत्र विस्तरः अशब्दसंज्ञेति किं उपस
र्गे घोः किः दाधाभ्यो यथा स्यात् घुधातोः ...ब्दार्थकान्मा भूत् न च दाधाघ्विति संज्ञाकरणसामर्थ्यादेव दाधाभ्यः किः स्यादिति वाच्यं घुमास्थेत्यादिना आत ईत्व विधौ संज्ञाकरणस्या

सु·प·
सि·कौ·
टी·त·
७

वश्यकत्वयासामर्थ्योपक्षयात् इहशब्दस्यसंज्ञाशब्दसंज्ञेतिनषष्ठीसमासः कर्मकरणमित्यादिष्वर्थसंज्ञासुस्वरूपग्रहणापत्तेः किंतुशब्दशास्त्रांतत्रसंज्ञाशब्दसंज्ञेतिसप्तमीसमा
लसह शब्दशास्त्रीयासंज्ञेति येनविधिः विधिरित्यत्रउपसर्गेघोः किरितिकर्मणिकिः अत्ययः येनेतिकरणेतृतीयानतुकर्तरितस्यांकर्तृयोगषष्ठ्याबाधात् नचोभयप्राप्तौकर्मणीति
नियमेनतन्निर्वाहः कर्मणउक्तत्वेनोभयप्राप्त्यभावात् तथाचात्रकरणेतृतीयेवकरणंचपरतंत्र कर्त्रधिष्ठितस्यैवकरणत्वात् एवंचेहतृतीययापारतंत्र्यंलक्ष्यते नचएरजित्यादाविक
कारादीनांपारतंत्र्यंधात्वादीनांचस्वातंत्र्यंवास्यादीनामिवक्तक्षादीनामिवसंभवतिकिंतुवैवक्षिकंतेनविशेषणमप्रधानंतच्चात्मांतस्यसंज्ञेतिफलितंभेदेतदाह विशेषणांतदंतस्येति
स्वस्यचेति स्वंरूपमित्यनुवर्त्तनेनेतल्लभ्यते एरच् इकारांतादिकाल्पाच्चधातोरच् चयः। अयः। समासप्रत्ययविधाविति कष्टंश्रितः कष्टश्रितः द्वितीयाश्रितातीतेतिसमासः
प्राप्तेः द्वितीयांतश्रितादिप्रकृतिकैः सुबंतैः सहसमस्यतेवाततत्पुरुषः नेह कष्टंसमुपाश्रितः नडादिभ्यःफक् नडस्यगोत्रापत्यंनाडायनः नेह सूत्रनडस्यापत्यमित्रनाडिः स्वमुस
निकोदित्वादुभयपदवृद्धिः ॥४॥ उगिद्वर्णेति उगिद्वर्णग्रहणंवर्जयित्वा उगिद्वर्णग्रहणवर्जेद्वितीयापंचेतिणमुल् महांतमभिक्रांतवा अतिमहा

उगिद्वर्णग्रहणवर्जं विरामोऽवसानं १।४।११ वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् परः सन्निकर्षः संहिता १।४।१९ वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञःस्यात् सुप्तिङन्तंपदं १।४।१४ सुबंततिङंतंचपदसंज्ञंस्यात् ॥५

तीमहच्छब्दस्यगोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिह्रस्वेनेहप्रवर्तितउगितश्चेतिङीप्प्र
तद्रस्तुतासिः नचैहसामर्थ्यातदंतविधिः अस्यापत्यंइःकामइत्यत्रचभितार्थत्वात् नचैवमिञोजित्वंव्यर्थमितिवाच्यं बह्वादिभ्यश्चेत्यत्रयश्चाप्यर्थस्ताभ्यांचरितार्थत्वात्तस्य
मपिऔपगविरित्यादावेवअनञ्स्यातनतुबालाकिरित्यादौ अकारस्येहानर्थकत्वादितिचेन्न वर्णग्रहणे अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः विरामोऽवसानं विरमणंविरामः भावेघञ्
शब्दानुशासनमनतावाहह वर्णानामिति संज्ञाप्रदेशोवावसानेइत्यादयः अभावस्यापिबुद्धिकृतंपौर्वापर्यमस्त्येव यथोच्चरितप्रध्वंसिनांनित्यविभूनांवावर्णानां यत्राविरम्यतेऽने
नेति विरामः बाकुलकार्यकरणेघञ् यदुच्चारणोत्तरंवर्णांतरंनोच्चार्यतेसोंऽत्यवर्णः अवसानसंज्ञइत्यर्थः अस्मिंस्तुपक्षेखरवसानयोरित्येकापिसप्तमीविषयेभवतिपक्षे खरिपरेरे
फस्यविसर्गः अवसानेचरेफस्यानिनीति सुप्तिङंतंपदं अत्रांतग्रहणंअन्यत्रसंज्ञाविधौप्र. यग्रहणेतदंतग्रहणंनास्तिइतिज्ञापनार्थं तेनगौरीब्रुवःद्विवचनंपरत्वमितिनद्विवचनांतस्य
प्रत्ययत्वं अन्यथाकुमार्यैरिमाःकुमार्योगाराःमित्यत्रप्रकृतिभावःस्यात्कथंतर्हिप्रातिपदिकसंज्ञायांकृतद्धिताभ्यांतदंतग्रहणमितिचेत् अत्राहु कृत्तद्धितेतिसूत्रे अर्थवद्ग्रहणमनुवर्तते

राम
७

हलोऽनन्तराः संयोगः लघ्वर्थमेकाक्षरायां संज्ञायां कर्तव्यायां संयोग इति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञापनार्थं संयुज्यन्तेऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति तेनेमौ त्र समुदाय एवाक्यपरिसमाप्तिर्न तु
गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं तथा हि सति दृषद्भित्ती त्यत्र बकारसन्निधौ दकारस्य संयोगत्वात्संयोगान्त लोपः स्यात् निर्यायादित्यत्र यकारः संयोग इति वाच्यम् संयोगादिरित्येतत्
स्यात् सिद्धान्ते तु चोरहाभ्याम् इति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्धत्वादेत्वमत्र न भवति हल इति जातौ बहुवचनं जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमिति वचनात् [illegible] रपि संयोगसंज्ञा
भवतीति शिक्षेत्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिद्ध्यति यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण संज्ञेति स्थितमाकारे यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि [illegible]मान् करोतीत्य
त्र मन्तुपसकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यादिति दिक् हलः किं तितउभ्यां अत्र तनोतेर्डउः सन्वच्चेति डउप्रत्ययः सन्वद्भावाद्द्वित्वं सन्यत इतीत्वं च व्यञ्जनोच्चारणसामर्थ्यादुच्चा
भावः यदि त्वचोरप्यनन्तरयोः —— संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि दृहसंयोगान्तस्य तुकारलोपः स्यात् अनन्तरा इति किं पनसं यदीह सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि स्कोरिति सलो

हलोऽनन्तराः संयोगः १।१।७ अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ह्रस्वं लघु १।४।१० संयोगे गुरु १।४।११ संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात्
दीर्घं च १।४।१२ इति संज्ञाप्रकरणम् इको गुणवृद्धी १।१।३ गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते।
अचश्च १।२।२८ ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्राच इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ॥ पः स्यात्॥ इति संज्ञाप्रकरणं इको गुणवृद्धी यत्र स्थाना॥

स्थानी न निर्दिष्टः सार्वधातुकार्धधातुकयोः मिदेर्गुणः [illegible] इत्यादौ तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते न चाचो ञ्णितीत्यादौ स्थानिनिर्देशात् गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति एतच्च पूर्वसूत्रा
भ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति [illegible] नयालभ्यते तेनेह न त्यदादीनामः इमं द्विवौत् द्यौः विधीयत इति यत्र त्वनुवादे [illegible] वृद्धिर्यस्याचामादिरित्या
दौ तत्रेक इति नोपतिष्ठते अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिति भावः अनुवादे परिभाषाणामित्यस्यानूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थः अनुपस्थितौ [illegible] फलं चोदीचामातः स्था
न इत्यत्र स्फुटीकरिष्यते षष्ठ्यन्तमिति सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणात् शब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वात्स्वमोर्लुकि अत्वसंतस्येति दीर्घो नेति भावः पदमिति न च संभवति सामानाधि
करण्ये यद्गतस्यांगस्येत्यादिक्रमेणासंबध्यते मिदेर्गुणः मृजेर्वृद्धिरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवात् मिदिमृज्योरवयवस्येक इति संबध्यते अचश्च [illegible] दीर्घेत्यादि एतच्च क
कालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इति सूत्रात् ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यनुवर्त्य ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति योजनया लभ्यते ह्रस्वेत्यादि किं द्विव उत् द्युभ्यां अष्टन आ विभक्तौ [illegible] अष्टाभ्य औशित्यत्र

ऽऽक्तत्वनिर्देशाज्ज्ञापकाज्जश्शसोर्विषये प्रवर्तमानस्याष्टन इत्यात्वस्याचः स्थानिकत्वे सति नैतत्सिध्येदिति दिक्। षष्ठ्यंतं पदमिति तच्च सति संभवे सामानाधिकरण्येनैव सं-
बध्यते नैवेयङ्घिकरणेन तेन ह्रस्वो नपुंसक इत्यजंतप्रातिपदिकस्यैव ह्रस्वः श्रीपं नेह सुवाक् ब्राह्मणकुलं १ शमामष्टानां दीर्घ इत्यत्र तु सामानाधिकरण्यासंभवात् शमादी-
नामच इति संबध्यते तेन शाम्यतीत्यादि सिद्धम्। वाक्यस्थे [illegible] तु न इत्यत्र सामानाधिकरण्यसंभवेऽपि टेर्ग्रहणसामर्थ्याद्वैयधिकरण्येन संबध्यते वाक्यस्याचः प्लुत इति व्याख्यायते। अन्यथा अलो-
ऽन्त्यस्य येन विधिरिति परिभाषाभ्यामेहि कृष्णेत्यादिवाक्यांत्यस्याचः प्लुतसिद्धौ किमनेन टेर्ग्रहणेन तेन आयुष्मानेधि देवदत्त इत्यादि सिद्ध्यतीति दिक्॥ ॥ आद्यंतौ टकितौ।
भविता आर्द्धधातुकस्येड् पाययति शाच्छासाह्वेत्यादिना युक्। पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः। प्रत्ययः परश्चेत्यनेन तु परत्वादयं बाध्यते तेन चरेष्टः गा-
पोष्टगित्यादयः परा एव भवंति मिदचोंत्यात्परः स्थानेयोगत्वस्य परश्चेति परत्वस्य चायमपवादः यशांसि वनानि नपुंसकस्य झलच इति नुम्। ष्टुना ष्टुः धातोस्स्य अम् ननु
पूर्वयोर्मध्ये द्वयमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगमात्रस्यापवादोऽस्त्विति चेन्न वाध्यसामान्यचिंतामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यत इतीहाभ्युपगमात्। अन्यथा अमो मिद्वच-

आद्यंतौ टकितौ ।१।१।४६। टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यंतावयवौ स्तः। मिदचोंत्यात्परः ।१।१।४७। अच इति निर्द्धारणे षष्ठी अचां मध्ये
योंत्यस्तस्मात्परस्तस्यैवांतावयवो मित्स्यात्। षष्ठी स्थानेयोगा ।१।१।४९। अनिर्द्धारितसंबंधविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या स्थानं च प्रसंगः।

णां व्यर्थं स्यात् न च अवणार्थ एव मकारः स्यादिति वाच्यं तृणह इमिति निर्देशात् अचामध्य इति सूत्रे जात्यभिप्रायेणाच इत्येकवचनमिति भावः अचां मध्य इति किं मुंचति
लुंपति अन्त्यादचः परो मित्स्यादिति प्राचो व्याख्यायां नैतत्सिध्येत् शेमुचादीनामित्यत्रान्त्यस्याचोऽसंभवेन मिन्त्यपरिभाषाया अनुपस्थितिप्रसंगात् अन्ये तु अचोन्त्यादिति मि-
त्स्यादिति व्यत्यासेन योजयित्वा प्राचां व्याख्यानमपि कथंचित्समर्थयंते पूर्वसूत्रादंत इत्यनुवर्तते एकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञानादतो व्याचष्ट अंतावयव इति तेन वारीणि।
त्यादावङ्गस्यांतत्वेन दीर्घः सिद्धः परादित्वे सनसिद्ध्येत् अभक्तत्वे तु वहंलिह इत्यत्र वहाभ्रेलिह इति खशि अरुर्द्विषदिति मुम् मोनुस्वार इति न स्यादपदांतत्वादिति भावः यत्तु
केश्चिदुक्तं अभक्तत्वे वारीणीति दीर्घो न स्यादिति तन्न इहास्यदि नुमर्थमिति अंगसंज्ञासूत्रस्थवार्त्तिकेनैव दूषितप्रायं षष्ठी स्थानेयोगा स्थानेन योगोऽस्या इति विग्रहः
निपातनादेत्वं षष्ठ्याः संबंधमात्रवाचित्वेऽपीह शास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगा बोध्या किमविशेषणेनेत्याह अनिर्द्धारितसंबंधविशेषेति अनिर्द्धारितेति किं कुदुपधा-याः

हः शासः इदङ्। हलोऽचि त्यासत्वुपधासंनिधानेनावयवषष्ठीत्वे निर्णीते गोहः शास इत्यादौ माभूत्। सति हि तत्रापि स्थानेयोगत्वे गोहि शासिस्थाने धातुमात्रस्योपधायाश्च स्था
नेऊदितोऽस्थानामिति दिक्। स्थाने च प्रसंगः इति न चास्य प्रसंगार्थकत्वे विवदितव्यं। दर्भाणां स्थाने शरैः॥ प्रस्तरितव्यमित्युक्ते दर्भाणामिति प्रसंग इति प्रतीतेः एवं च इको यण्
चीत्यादाविगुच्चारणप्रसक्तौ यणुच्चारणीय इत्याद्यर्थः संपद्येत॥ स्थाने सदृशतम इति॥ अर्थात्प्राप्यमाणानां तु मध्य एव। अत एव गंगोदकमित्यत्र त्रिमात्र ओकारो
नादृह स्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानग्रहणादन्योपि वाक्यार्थः संमतः। तान्वादिरूपे स्थाने योंतरतमस्तत्प्रयुक्तांतर्यवानिति यावत्। प्राप्यमाणानां मध्ये स्यादि
ति तदेतत्सूह। यत्रानेकविधमिति। स्थानार्थगुणप्रमाणतश्चतुर्विधमित्यर्थः। स्थानतो यथा दध्यत्र। तालुस्थानस्येकारस्य तालुस्थानो यकारः। अर्थतो यथा वा
तंड्य युवतिः। वतंड शब्दाद्धंतंडाच्चेति गोत्रापत्ये यञ्। तस्य लुक् स्त्रियामिति लुक्। शार्ङ्गरवादित्वात् ङीन्। वतंडी चासौ युवतिश्चेति विग्रहे पोटा युवतीत्यादिना समासः
पुंवत्कर्मधारयेत्यतिदिश्यमानः पुंशब्दो वतंडापत्यवाचिनो [illegible] शब्दस्य तदपत्यवाचीवांतंड्य शब्दो भवति। न तु वतंडादिः॥ गुणतो यथा। वाग्घरिः। घोषवतो म

स्थानेंतरतमः ७।१।५०। प्रसंगे सति सदृशतम आदेशः स्यात्। यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानतः आन्तर्यं बलीयः। तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्य १।१।६६। सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम्॥ ११ हात्पाणस्वत्वाद्घोषवघकारः प्रमाणतो यथा॥ अमुं

दीर्घस्य — अव्यवहिते

अमू अमून्। अदसोसेरित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकारः। तमपग्रहणं किं। वाग्घरिः [illegible] यक्षयो होऽन्यतरस्यामिति पूर्वसवर्णे क्रियमाणे महाप्राणत्वसाम्येन द्वितीयेन
वदत्वसाम्येन तृतीयश्च माभूत्। किंतु नादवान्महाप्राणश्च तुर्थो घ एव यथा स्यादिति। [illegible] न चेत्। स्तोतेत्यत्र प्रमाणत आंतर्यवानकारोनेति भावः। तस्मिन्निति। समर्थना
नुकरणमिदम्॥ निःशब्दो नैरंतर्यपरः दिशिरुच्चारणक्रियः। अचियणित्युक्ते व्यवहितेपि च सति प्राप्ते समव्यवहित एवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्ते पूर्वस्यैवेति नियम्यते। अ
व्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनम्। पूर्वस्यैवेति किं। दध्युदकम्॥ अत्रो कारस्य माभूत्। अव्यवहितस्यैवेति किं। अग्निचिदत्र। सोमसुदत्र। व्यवधानं चात्र वर्णकृ
तमेव निविध्यंते न तु कालकृतम्। संहितेत्यधिकारज्ञापकात्। अन्यथा निर्दिष्टग्रहणादेवा संहितायां यणादिप्रसंगात्। किं तेन संहिताधिकारेणेति ज्ञापकत्वाच्च ष्ठा वर्ण्यं
तरेणेनि एवं च संहिताधिकारबहिर्भूतविधयः कालव्यवायेऽपि संभवंतीति। तिनागादि [illegible] ष्णु इत्यादाव वग्रहे प्याने ऋतो ह्रंहे देवता द्वंद्वे चेत्यादिना आरप दप

तस्मादितिः। उत्तरस्येति किं तिङ्ङितिङ इति निघात उत्तरस्यैव यथा स्यात्। अग्निमीडे। नेह ईडे अग्निम्। अव्यवहितस्येति। एतच्च निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते उत्तरस्य स्थाने उत्संसृष्टं मनमिन्त्या दौ उदस्येति पूर्वसवर्णो न प्रवर्तते अलोऽन्त्यस्य। स्थाने षष्ठी निर्दिष्टस्य य उच्यते सोऽन्त्यस्याल स्थाने स्यादित्यर्थः। त्यदादीनामः। सः यः स्थाने षष्ठीति किं आर्धधातुकस्येट् तृच् च आकारात्पूर्वो मा भूत्॥ इदं च षष्ठी स्थाने इत्यनुवृत्त्या लभ्यते। अल इति किं। परस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं च सुस्त्रस्विति दत्वं परमानडुद्भ्यामित्यादावंत्यस्य पंदस्य मा भूत्॥ ङिच्च॥ अयमपि इति अवङ् स्फोटायनस्य॥ गवाग्रम्। अनङ् सौ सखा। परस्यपरिति। तस्मादित्युत्तर— स्य आदेरिति न सूत्रितम्। आदेरित्यंशस्य सर्वादेशः बाधकत्वापत्तेः सिद्धांते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति। आदेर्वाध्यमिति। आदेरलो बाध्यमित्यर्थः। अल इतित्यनुवर्तते। अनेकाल्। अस्तेर्भूः। ब्रुवो वचिः ननु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीत्यनेकालादेशस्य सर्वादेशत्वं सिध्यति। तत्किमनेनानेकालग्रहणेन न चालोऽन्त्यस्येत्यंतस्यस्यादिति शंक्यं। ङिच्चेत्यस्य नियमार्थ

तस्मादित्युत्तरस्य। १।१।६७। पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाऽव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम्। अलोऽन्त्यस्य। १।१।५२। षष्ठीनिर्दिष्टाऽन्त्यस्यादेशः स्यात्॥ ङिच्च। १।१।५३। अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात्। सर्वस्येत्यस्यापवादः। आदेः परस्य। १।१।५४। परस्य यद्विहितं कार्यं तत्तस्यादेर्बोध्यं। अलोऽन्त्यस्येत्यस्यापवादः। अनेकाल्शित्सर्वस्य। १।१।५५। अलोऽन्त्यसूत्रापवादः। अष्टाभ्य औशित्यादावादेः परस्येत्यस्य तु परत्वादनेन बाध्यते०॥

त्वाभ्युगमात्। उच्यते॥ अनेकालग्रहणाभावे रामैरित्यादावैसादेशः। आदेः परस्येति भं कारस्यैव स्यान्नेस्यान्न तु सर्वस्य स्यात् नेइति दिक्। शिम उदाहरणं इदम इश् इत इत्यादाविति आदिशब्देनातो भिस इत्यादि गृह्यते॥ परत्वादिति। अत एव आदेः परस्येति पृथक् क्रियत इत्युक्तौ मन्वनेकाल्शित्सर्वस्येत्यतः प्रागेव तस्मादिति उत्तरस्यादेरिति पठ्यतां किमनेन पृथक्सूत्रकरणेन॥ न चैवं तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यतो निर्दिष्टग्रहणं नात्रानुवर्तत इति वाच्यं। तस्यापि सूत्रस्य प्राक्पठनेन बाधकाभावेन निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिसिद्धेः। मैवं। ब्राह्मणा अष्टौ इत्यत्र अष्टाभ्यं पूर्वयोरपि जश्शसोरौश्प्रसंगात्। यथा श्रुतसूत्राभ्युपगमे तु जस्येत्यंशः प्रवर्तते एव तिनायं दोषः प्रसज्यत इति। अत्र केचिन्निष्कर्षमाहुः। अनेकाल्शित्सूत्रात्प्रागेव वर्णलाघवाय तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति सूत्र्यते परत्वात्सर्वादेशेन आदेरित्यंशस्य बाधवदवि शेषादुत्तरस्येत्यंशस्यापि बाधितत्वाद्वाक्यसंस्कारपक्षे ब्राह्मणा अस् अष्टन् अस् इति स्थिते अष्टाभ्य औ

शितस्यदित्योगे पंचमीत्वा व्याप्तिन्यायेन अष्टनो गा [illegible] पिजश्शसोरोशस्यात्। व्याप्तिन्यायस्तु प्राग्रीश्वरान्निपाता इति पठितेपि प्रत्यासत्तिन्यायेनाधिरीश्वर इति सू-
त्रावधित्वं स्यात्तथा सिद्धार्वी श्वरे तोसुन्कसुनाविति सूत्रावधिकत्वनिराकरणाय रेफविशिष्टग्रहणं कुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापितः तत्रश्च सर्वादेशेनोत्तरस्येत्य-
स्याबाधनार्थं निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्यर्थं चेत्तस्मिन्निति सूत्रात्परत्र कृते तु आदेरित्यस्य सर्वादेशबाधकत्वं स्यात्तथा चातो भिस ऐस इत्यादेश आदेः स्यात्। अनेकाल्
सूत्रस्यासेर्भूरित्यादौ चरितार्थत्वात्॥ यथान्यासे तूत्तरस्येत्यंशः प्रवर्तत एवेत्यष्टाभ्यः परयोरेव जश्शसोरोशस्यान्न तु पूर्वयोः तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति न सूत्रित-
मित्यादिमनोरमाग्रंथस्यापि अयमेवाशयः इति। अन्ये तु यथाश्रुतसूत्रनिराकरणपरतयैव मनोरमां योजयंति। तद्यथा॥ न सूत्रितमित्यस्यानेकाल्शित्सूत्रात्प्राङ्-
न सूत्रितं नार्थः। आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेरित्याद्यग्निमग्रंथविरोधात् किं तु न द्व्यानुकूल्याय स्वरूपमिति सूत्रात्प्राक्तन सूत्रितमित्यर्थोभ्युपेयः एवं चानेका-
ल्सूत्रात्प्राक्सूत्रिते तु नास्त्येव दोष इति मनोरमाग्रंथाशयः। एवं स्थिते निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिलाभाय तस्मिन्निति निर्दिष्टसूत्रात्तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येत्यस्मात्प्रा-

तमिति २

स्वरितेनाधिकारः।१।३।११। स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यं॥ ॥

गेव पठनीयः अष्टनो गा [illegible] र्वयोरप्योशस्यादित्युक्तदोषस्त [illegible] त्वं परिहरणीयः। तस्मादित्युत्तरस्यादेरित्यत्रादेरिति पृथग्वाक्यं तत्रोत्तरसेसदनुवर्तते। सा च स्थाने षष्ठी
षष्ठी स्थानेयोगेत्यस्य प्राप्तेः। अत्र चायमर्थः। पंचमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसंबंधी उत्तरस्य स्थाने यद्विधीयते तदादेर्भवतीति इत्थं वाक्यभेदेन व्याख्यानाश्रयणादनं-
तरस्येति न्यायेन [illegible] एवं सर्वादेशानपाय्यते न [illegible] नापि इति नास्य पूर्वोक्तदोषः। वाक्यभेदेन व्याख्यानं तूत्तरस्यादेरित्य [illegible] न्यासकरणेन ज्ञाप्य-
ते। अन्यथा उत्तरादेरिति न सूत्रितमिति चेत्। किंच। अष्टा [illegible] याद्यशित्यस्य दित्यागपंचमीत्वेन पूर्वपरसाधारणतया अष्टनो गा [illegible] जश्शसोरित्युक्तेऽपि अष्टनो गकारा-
निमित्तभूतौ यौ जश्शसौ तावेव बुद्धिस्थितिकाविति अष्टनः [illegible] उत्तरयोरेव ओशस्यान्न तु पूर्वयोरिति दिक्॥ ॥ स्वरितेनाधिकारः। अनेनास्य सूत्रस्य तृतीया। अधि-
कारो विनियोगः। कियद्दूरमधिकारः इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणं। यथा आसप्तमाध्याय परिसमाप्तेरंगाधिकारः न तु प्रागभ्यासविकारेभ्य इत्यादि। यद्वा स्वरित इति सप्त-
म्यंतं स्वरितत्वे [illegible] अधिकारो निवर्तत इत्यर्थः। [illegible] कृत्यन्तनिकर्षः [illegible] यदित्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणं। न त्वेवं व्याख्यानादेवानुवृत्त्यननुवृत्ती [illegible] न

सूत्रेलेमिति चेदत्राहुः॥ अर्थानुरसंग्रहायेदंसूत्रं कृतं तथाहि अधिकः कारो अधिकारः॥ अधिकं कार्यं गौणेपि शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः। तथा च गौणमुख्यन्यायो यत्र नेष्यते। अपादानाधिकरणादौ तत्र स्मृतिः पाठ्यः। किंच। अधिकः कारः कतिरियं यत्पूर्वः सन् परं बाधते। तथा च नुमचिर तृज्वद्भावेभ्यो नुडित्यादिवक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधाः सर्वेसंग्रहीता भवंति। तत्र स्वरितपाठेनैव गतार्थत्वादित्यादि॥ परन्नित्यमिति। परं नित्यं यथा। तुदादिभ्यः शः। तुद। जि। रुधादिभ्यः श्नम्। रुणद्धिपरमपि लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् शप् श्नमौ। तथा। घिनवावा घिनवाम। परमपि लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोरिति उकारलोपं बाधित्वा नित्यत्वादाडुत्तमस्येत्याट्। परादंतरंगं यथा उभये देवमनुष्याः इह प्रथमचरमेति परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति सर्वनामसंज्ञा विभक्तिनिमित्तत्वेनांतरंगत्वात्। तथा स्ववनेलिं श्रीतिचङि हृस्वउपधागुणादंतरंगत्वादुवङ्। असत्त्वापवादपवादो यथा। परमप्यनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशं बाधित्वा ङिच्चेत्यंतादेशः। दध्यादधे॥ अस्थिदधी त्यनङ् नित्यादंतरंगं यथा ग्रामणिनी कुले। नित्यमपीकोचीति नुमं बाधित्वा हृस्वो नपुंसक इति हृस्वः। कृते तु नुमि अनजंतत्वाद्धस्वो न स्यात्। अंतरंगादपवादो यथा॥ इत्यादिः। श्रीशः। परम

परनित्यांतरंगापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः। असिद्धं बहिरंगमंतरंगे। अंतरंगे कार्ये कर्तव्ये बहिरंगमसिद्धं स्यात्। अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः। निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वंतीत्यर्थः॥ इति परिभाषाप्रकरणम्॥ संहितायामित्यधिकृत्य॥ ॥ ॥

पि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अंतरंगत्वादाद्गुणे यणि च प्राप्ते अपवादत्वात्सवर्णदीर्घः तथा उन्यौ। उन्यः। सुल्वौ। सुल्वः। इत्यत्रांतरंगत्वादियङुवङौ च प्राप्ते अपवादत्वादरनेकाच इत्योः सुपीति यण्। यद्यपि बहुलं छंदस्यत्र चरितार्थः। तर्हि परांतरंगाभ्यां बाध्यत एव तथाहि ङिच्च इत्यलस्त्यार्थ ङकारयुक्तेऽनङादेशे च चरितार्थत्वात्तानङ्मप्यंवर्तमकिंतु परेणानेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यते। जीवतात्। भवतात्। अयजेइंद्रम्। ग्रामे हा। सर्वे इत्यम्। अत्र अयज इ इंद्र॥ ग्राम इइह सर्वे इ इयमिति स्थिते अंतरंगेण गुणेन सवर्णदीर्घो न बाध्यते। तस्य समानाश्रये इत्यादिः। श्रीशः इत्यादौ चरितार्थत्वात्। असिद्धमिति। तेन पचावेदमित्यादौ एत्वेऽयात्वन। अकृतव्यूहा इति। अकृतं कार्यं येषामित्यर्थः। एवं तर्हि सर्वस्यापि शास्त्रस्य वैयर्थ्यं स्यात्। अत आह। निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वेति। लोके सिद्धार्थकथनमेतत्। यद्वा। अस्य सर्वत्रापेतत्कथनार्थं [illegible] तत्करणे इत्यूहः। कार्यविशिष्टोपऊहो विनाशोन्मुखनिमित्तकं कार्यं। अकृतो व्यूहो यैस्ते अकृतव्यूहा इति। यद्यपि कृतमपि शास्त्रं निवर्तयंतीति

परिभाषांतरं ... न चैतत्तुल्यं तथापि अकृतव्यूहा इत्येव लघु। प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादिति भावः। न कुर्वंतीति यथा निषद्वरीमित्यादौ कसोरिटमंत
रात्वा ... सारणेन वक्तादित्वं नेष्यतीत्यर्थः॥ इति परिभाषाप्रकरणं॥ इको यणचि॥ प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणा॥ ...
त्वादिप्रत्ययेति च निर्देशात्॥ तेन इक्शब्देन ... यण्शब्देन चत्वारः॥ भाव्यमानस्याणः सवर्णग्राहकत्वादेवं चेह यणि तद्वाच्यवाच्ये लक्षणा तु न शक्येव।
भाव्यमानस्याणः सवर्णकत्वाभावेन यण्वाच्ययकारादिवाच्यानामभावादिति नास्ति यथासंख्यं। न च लक्ष्यार्थबोधात्पूर्वं भाविनं शक्यार्थज्ञानमादाय यथासंख्यमा
स्त्विति वाच्यं। एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्यां ऋकारलृकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ लृवर्णे नारेफादेशस्य ऋवर्णे नां लादेशस्य च प्रसंगात्। तस्मादिह स्थाने तर...त
म इति सूत्रेणैव ...स्याभिमतस्यानुपदं वक्ष्यमाणस्थानत आंतर्यादिति। अचीति। कस्मादचि परस्मिन्नाकांक्षायां अर्थादिक इति संबध्यते। संहितायां विषय इति। इध्य
त्र्यादौ कार्यिनिमित्तयोर्यदा। अतिशयितसंनिधिर्विवक्ष्यते तदैव यण् भवतीति भावः। अनचि च। यरोनुनासिक इति सूत्राद्यरो वेति चानुवर्तते॥ अचो रहाभ्यामिति

इको यणचि। ६।१।७७। इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये। सुधी उपास्य इति स्थिते। स्थानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः। सुध्य् उपास्य इति स्थिते। अनचि च। ८।४।४७। अचः परस्य यरो वा द्वे स्तो न त्वचि। इति धकारस्य द्वित्वं। स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ। १।१।५६। आदेशः स्थानिवत्स्यान्न तु स्थान्यलाश्रयविधौ। अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाऽच्त्वमाश्रित्याऽनचि चेति द्वित्वनिषेधो ना... ...

सूत्रादचो ... इति च न ... अचः परस्मिन्नित्यादि। एवं चात्र वा ग्रहणं तु ... इष्टसिद्धेः ... प्रभृतिषु शाकटायनस्य सर्वत्र शाकल्यस्य दीर्घादाचार्याणामिति च सूत्र... विधानात्॥
... आरंभणीयमिति भावः। अल्विधाविति किं। ... इत्यादौ भस्य द्वित्वं माभूत्। अनचीति यदि पर्युदासः स्यात्तदा नञिवयुक्तमन्यसदृशे तथा ह्यर्थगतिरिति न्यायादज्भिन्ने
ज्सदृशे वर्णे हलीत्यर्थः स्यात्। ततो लाघवात् हलीत्येव ब्रूयात्। तस्मात् प्रसज्यप्रतिषेध इति ब्रवीति न त्वचीति। एवं चावसानेपि द्वित्वं भवति। वाक्क् वाक्। स्थानिवदादे
शः। आदेशोक्तेन ... स्थानिनमुपजीव्य कार्याणां ... आरभ्यते। अस्तेर्भूः। आर्धधातुके विवक्षिते। धात्वादेशो धातुवत्। तेन ... इत्यादि धातुप्रत्ययाः
भव्यावभूव ॥ ... कः। अंगादेशोऽङ्गवत्। तेन ... दीर्घेऽसमानाः। केन। काभ्यां। कैः। आदेशग्रहणं किमर्थं। स्थानिवदित्येतावतैव ... ...

ष्यापीतवरधीतेरस्युक्तेपुत्रइतिगम्यगतेइतिचेदत्राहुः। द्विविध आदेशः प्रत्यक्ष आनुमानिकश्चेति। अस्तेर्भूः इत्यादिः प्रत्यक्षः। तेरुरित्यादिस्त्वानुमानिकः। एकारेय
त्वादिस्थानेकारान्तस्थानी अनुमीयते। उकारेण चोकारान्त आदेशः। तथा च नेः स्थाने फलितोऽर्थस्तत्रास्त्यादेशग्रहणं प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं। न त्वानुमानिकस्य स्यात्। आ
देशग्रहणसामर्थ्यात्तु भयपरिग्रह स्यात् नपचत्विज्यादेरिङन्तत्वात् पदसंज्ञा सिध्यति। नन्वेरुरित्यादि यथाश्रुतमेवास्तु एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पदं भविष्यतीति चेन्नं।
अर्थवत्येकस्थान्यादेशभावे विश्रान्तेर्वाच्यत्वात्तस्यैव प्रसंगसंभवात्। तथा हि। षष्ठी स्थानेयोगेत्युक्तं स्थानं च प्रसंगः। स चार्थवतः अर्थप्रत्यायार्थं शब्दप्रयोगात्। यद्यपि
त्वेः सिजादावसंभवी इति तथापि सति संभवे अर्थप्रयुक्त एव प्रसंगो ग्राह्य इत्यनेनैवादेशग्रहणेन ज्ञाप्यते। उक्तं च। सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः एकदेशवि
कारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते इति परमिहार्थवता। यद्यतः अन्नेनेति व्युत्पत्तेः यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिस्तथापीह विकार एव नास्तीति तात्पर्यमेतच्च शब्दकौस्तुभे

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ।१।१।५७। अल्विध्यर्थमिदम्। परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये इति
स्थानिवद्भावे प्राप्ते। न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु।१।१।५८। पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनि
निमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् इति स्थानिवद्भावनिषेधः। झलां जश् झशि।८।४।५३। इति धकारस्य दकारः॥ ११ स्पष्टम्। अनल्विधाविति किं। यश्चा

ल्विधिः यश्चालः परस्य विधिः यश्चालि विधिस्तत्र माभूत्। तत्रालविधौ यथा व्यूढोरस्केन। अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदुत्वमाश्रित्याऽव्यवाय इति णत्वं प्राप्त
अलः परस्य यथा। द्यौः पंथाः इह हल्ङ्यादिलोपो न। अल्विधौ द्युकामः। लोपो व्योर्वलीति लोपो न न चोत्वविधिसामर्थ्याल्लोपो न भवेदिति शंक्यं। द्युयानमित्यादौ तस्य सावका
शत्वात्। अल्विधौ यथा जेः कः क इष्टं हरिश्चेत्युत्वं न। न चेह स्थानिवद्भावेन जातेऽप्युत्वे आद्गुणः वादेशे चकृते हलि सर्वेषामिति नित्यं लोपे न क इष्ट इति रूपं सिध्यत्येवेति वाच्यं क
यिष्ट इति रूपान्तरासिद्धिप्रसंगात्। सिद्धांते तु कइष्टः भो भगो अघो अपूर्वस्येति यत्वे लोपविकल्पः। कयिष्ट इति च रूपद्वयमभ्युपगम्यते। अनल्विधाविति हि स्थान्यवेत्तद्विधौ हि यथा
दिलक्ष[illegible]चादेशोऽयं वा न तु स्थान्यवयवस्तथा च हरिताम् इत्यादौ रुदादिभ्य इति वलादिलक्षण इट् च सिध्यति। तदेतदाह। न तु स्थान्यलाश्रय इति। आश्रियमाणं च तद्रूप ११
याश्रयोऽपि चेन्न तु[illegible]धानेनैवेत्याह ग्रहणेन प्रयत्नोत्यत्र वलादिलक्षणं इण्न॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ॥ अचः किं। आगत्य। वाल्यपीत्यनुनासिकलोपस्तुक् किं जले
एवगृह्यते तेन राभायेत्यादौ सपि चेति दीर्घः सिध्यतीति तदेतदाह इ

व्यनक्ति निवृ॥ नराभिनकिं। आदीध्या। नित्यत्वादित्यलं तत्र च न परनिमित्तकेन यीवर्णयोरिति लोपे कर्तव्ये तन्नस्थानिवत् पूर्वविधौ इति किं नैधयः। निपूर्वाद्धाञः उपसर्गे घोः
किः अमि लोपः इच्छरतः स्थानिवत्त्वमिति उक्तम्। आकारस्य स्थानिवत्त्वे तु अचूत्वव्यपदेशेन इच्चत्वं विरुद्धत्वात् अयेत्। नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते। मतोऽनन्वेवम्
पिक्षिधिग्रहणं व्यर्थं पूर्वस्येति षष्ठ्यावकार्ये कर्तव्ये इत्यर्थस्यासेमुं शक्यत्वादिति चेन्न। पूर्वस्य विधिः। पूर्वस्माद्विधिः। इति समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणात्। यद्यप्यत्र
पंचमीसमासपक्षो मूलेनोक्तः तथापि पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावपक्षे तु अडव्यवाय इत्येवात्र णत्वमिति पदद्वयादि प्रघट्टके स्वीकृत एव मः। अस्त्विष्यर्थमिदमिति
न वत्रश्चेत्यत्र वस्य संप्रसारणं तथा न संप्रसारणे इति निषेधात्। नचोरदत्वं परनिमित्तेन निषेधाच्च। अंगाक्षिप्ते प्रत्यये परे तद्विधानात् पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पंच
मीसमासपक्षे तु प्रयोजनं। नन्वेवमिति। नन्वेतौ इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावान्नेहा। अत्र हि तन्नित्यं गनिमित्तं तत्रस्थानिभूतादुकारात्पूर्वमिति। नन्विदं न प्रयोजनं व
हिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वादिडागमस्यात्राप्रसक्तेः। न च नाजानंतर्य इति निषेधः। यत्रांतरंगे बहिरंगे वा चोरानंतर्यमिति हरदत्तादिमतेन निषेधप्रवृत्तावप्युत्तरकार्ये य
त्रावजानंतर्यमाश्रितं तत्र बहिष्ट्वप्रकृतिर्नेति केयटमते तदभावात्। नचैवमपीयचन्निति प्रयोजनं भवत्येव। इह हि अंतेरकारस्य चातो गुण इति पररूपत्वेनसुचुप
रादिवद्भावाश्रियते नग्रहणे सन्निसिजभ्यसेति जुस् प्राप्नोति लोपस्यैकादेशस्य वा स्थानिवद्भावान्न भवतीति वाच्यं वितहि लङ्ये वीनायोः स्निः संभवतीति तस्या
ह चर्यादभ्यसारादिलङः एव झोर्जुस्विधानात्। नचासिचाsसाहचर्यात् लुङ एव ग्रहणमस्त्विति शंक्यं विप्रतिषेधे परमिति पर साहचर्यसिचलीयस्त्वान्नचैवमप्यदभ्य
स्तादित्यदादेशस्यानिवारणम् यपंचमीसमासपक्षे आवश्यकमिति वाच्यं चङकारस्यांतेरकारस्य चातो गुण इति पररूपेकृते असस्याभावाददादेशाप्रसक्तेः अत्रत्वेकादेश
स्यपरादिवद्भावाजग्रहणेन ग्रहणं न भवति। अलविधावंतादिवद्भावप्रवृत्तेः। अन्यथा अयजेइं द्रमित्यादौ सवर्णदीर्घो दुर्वार एव स्यात्। अस्तु वा परादिवद्भावस्तथा
पि कारस्या ऽस्यादित्यदादेशो वक्तव्यः तदादेशेन स्थानिवद्भावविधित्वात्। तस्मात् पंचमीसमासपक्षो निरर्थक एव चेद्धत्राहुः। पंचमीसमासप्रयोजनं तपाअपीपच
न्नित्युदाहरणे भगवता सूत्रे न सह साहचर्येण नियामकेन तयाऽमन्तमाद्विस्त्रिश्चतुरिति सूत्रे कृत्वोऽर्थग्रहणं ज्ञापकात् साहचर्येण सर्वत्राश्रीयत एवं च भवतेर्यङ्लुकि अभ्य
स्ताश्रयस्य जुसः प्रवृत्त्या अबोभवुरिति रूपं सिध्यतीत्याहुः इति नियमस्य सिचः परत्वमाश्रित्य योजुस्माभिस्तन्मात्रपरतया माधवादिभिर्व्याख्यातत्वात्। अतन्वाभ्यस्ताश्र

मु॰ सि॰कौ॰ टी॰त॰ ९२

नानां हूंहः ततो विधिशब्दे १०

योऽजुसनित्यत्वात् उकः अवोभूवुरिति मूलेयद्धु लुङं तेषूक्तमा तथा चायीपच न्नित्येतत्सिद्धयेपंचमीसमासपक्ष आश्रयणीयइति अन्येत्वाहुः। पञ्चमीसमासपक्षस्याश्रयणे ज
नतेषाभाष्येवेमिदितामंथितिकइत्यस्याप्युदात्तत्वान्नतस्य वैयर्थ्यशंका कार्या। यद्यपि यञोऽकारस्यलोपस्यस्थानिवद्भावं विनापि एकाचउपदेशेऽनुदात्तादित्या
दिविहितविशेषणाश्रयणादेवइतिनिषेधाप्रवृत्तौ भिदेयञ्डं नात्चिद्भिमिदितेतिरूपंससाधतथापिमाथितिकइत्यादिसिध्यर्थं सपक्षोऽभ्युपगंतव्यः नचमंथितं
पण्यमस्यमाथितिकइत्यत्रापि तस्य पण्यमितिठकि इकादेशेचकृतेयस्येतिचेति लोपादिसुसुक्तांनादितिइकस्थानेप्रसज्यमानोयः कादेशः सोऽस्य लोपस्यस्थानिव
द्भावं विनैव सुपरिहरः ठस्येक इत्यत्रस्थान्यादेशयोरकारउच्चारणार्थ इत्यभ्युपगमेअल्विधित्वेनस्थानिवद्भावाप्रवृत्त्याठस्थानिकइकादेशप्राप्तौ न भवतीतिकादे
शाप्रसक्तेर्मीतिथिकइति रूपसिद्धौ किमनेनपंचमीसमासपक्षाश्रयणे नेतिवाच्यं मथितयतेः क्विपि टिलोपणिलोपयोर्वैरूप्यकल्पे ... मंथित्। तेनचरतिमथि
तिक इत्यत्र चरतीति ठकि तस्येकादेशासिद्धयेतत्पक्षस्यावश्यकत्वात्। नत्वत्र स्थानिवद्भावं विनापि इकादेशापवादः कादेशः सुपरिहरः स्थानिवत्त्वादेशकल्पनाया
मन्यभावः शंक्यो माथितिकइतिभाष्योदाहरणस्यैवमानत्वादितिस्यादेतत्पूर्वत्वस्यसावधित्वेनसन्निहितस्यैवावधित्वमुचितं संनिहितंचहत्त्रपुंस्यामीआदेश
निमित्तं चतत्र तावत्स्थानिन अवधिः। तस्यादेशेनापहारात्। नाप्यादेशनिमित्ते। वैय्याकरणइत्यत्रएकारस्यायादेशापत्तेरित्याशंक्याह। अचः पूर्वत्वेनदृष्टस्येतिपू
र्वत्वमुपलक्षणं नतुविशेषणमितिभावः॥ नपदांत॥ पदांतादीनांचद्वंद्वेनकर्मषष्ठ्यंतस्यसमासः। विधिशब्दश्चभावसाधनो विधानंविधिरितिसचद्वंद्वांतेश्रूयमा
णत्वात्प्रत्येकं संबध्यते। वरस्यचरमावयवइतिवृक्षंवेनीतिवृक्षवीः। वृक्षंवातीति वृक्षवाः। तमाचष्टे वृक्षवयतितितोविच् वृक्षव् इहलोपोव्योर्वलीतिवलोपोवटि
लोपस्यणिलोपस्यपरानंतपरत्वात्। पदांतस्यस्थानेविधौनेतिव्याख्यानेतुनपदांतेतिस्थानिवत्त्वनिषेधाद्धलोपःस्यादेवेत्यादिमनोरमायांस्थितं। द्विर्वचनादौ
चेतिपक्षोपस्यआदिशब्दार्थः। वरेइतितुवरेयोजादेशः सनस्थानिवदितिव्याख्येयंसहविवक्षाभावेपिनिपातनात् द्वंद्वः समस्यलुक्च। अथोदाहरणानिपदांते १२
कानिति पौलुः इत्यत्र यणवादेशयोः कर्तव्ययोः श्नसोरल्लोपो नस्थानिवत्॥ नचेकारौकारयोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वविरहादेयाल्लोपोनस्थानिवदितिवाच्यंवाक्या
दयोरेकपदांनसंस्क्रियंतेइतिपक्षेस्थानिभूतादचः पूर्वत्वस्यसत्वात्यद्वा गाचः गोचेत्यादावोकारस्यावङि कर्तव्येऽचइत्यल्लोपोनस्थानिवदितिउदाहार्यं
वास्थानिवत्वान्नचसुवंताल्लिजिदितिहरदत्तादिमतेअंतर्वर्तिसपापवादत्वान्नपदांतेतिनिषेधःशंक्यः विधेयस्यलोपस्य ८

अ[illegible]प्रत्यकारान्त[illegible] [illegible]बहु[illegible]कार[illegible]हि वचने। सुख्युपास्यः। नाजानंतर्ये इति निषेधाद् बहिरंगपरिभाषात्र न प्रवर्तते। स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्या
[illegible]एव बकोचिरन्यनाप्यु[illegible]वरे[illegible]वा [illegible]र्येङ[illegible]च्यपङ्। इतिवरच्। अनोलेसचआतोलोपइटीचेत्यानालोपेकर्तव्ये नस्थानिवत्तयल्लोपस्या[illegible]यातेर्यङ्नान्तिच्अ
तोलोपः यल्लोपः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वा[illegible]लोपः यल्लोपः न च पुनरालोपः शंक्यः। चिणोलुकन्यायेनालोपस्यासिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च। ननुयद्यल्लोपविधिं प्र
[illegible]स्थानिवत्त्वनिषेधः[illegible]किं कथं[illegible]सिद्धं बहिरंगमिति यल्लोपः सिद्धत्वान्नलोपः न च नाजानंतर्य इति निषेधः अतः कार्यमचमानं [illegible]तत्रैव
[illegible]किं चात्र स्वरदीर्घयत्ना[illegible]एव न स्थानिवदिति वार्तिकमस्ति। तेनान्यः स्थानिवदिति भवतीति न दोषः। स्वरः। चिकीर्षकः कर्तृकारस्
[illegible]कर्तव्ये सत्या[illegible]तोलो[illegible]लितीत्यारंभसामर्थ्यकारक इत्यादौ सावकाशत्वात्। सवर्णानुस्वारयोः शिं[illegible]ड्डि अन्नसोरल्लोपो न स्थानि
वत्[illegible]स्थानिभूता[illegible]पूर्व[illegible]सवर्णे कर्तव्ये ल्लोपस्य स्थानि प्रसंग एव नास्ति तथापि स्थानिद्वारानुस्वारोपि इत्यत्र तस्य संगइत्या
[illegible]ननुसवर्णे[illegible]मात्रेणानुस्वार[illegible]इति किमनेन पृथगनुस्वारग्रहणेन सत्यं पृथग्ग्रहणभावे यत्र परसवर्णस्तत्रैवेति संभाव्येत तथा च य
त्र न परसवर्णप्रसंग[illegible]तीत्यादौ तत्र[illegible]स्थानिवद्भावनिषेधं वदग्रहणं पृथग्यलोपग्रहणमिति ज्ञेयम्। दीर्घप्रतिदीव्ना। हलिचेति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपे
न स्थानिवत्। यणादेशस्तु स्थानिवद्भवति[illegible]एव न स्थानिवदिति उक्तत्वात्। तेन हलि च उपधायां चेति दीर्घो प्रवृत्त्या कीर्योः गीर्योः विव्यतुरित्यादि
सिद्धं[illegible]तत्र[illegible]वसादेशः घसिभसोर्हलि[illegible]उपधालोपः झलो झलीति सलोपः। झषस्तथो[illegible]घत्वं[illegible]
[illegible]येउपधालोपो न स्थानि[illegible]ढ्रदस्य मूर्धन्य मृत्तुदर्के षितिसः समानाग्धिः सग्धिः। न चात्र सलोपे धत्वे च कर्तव्ये पूर्वस्मादपि इति स्था
[illegible]सपक्षस्यानित्यत्वात्तत्र निष्ठायां सेटीति लिंगात्। तथाहि। तत्र सेटी[illegible]यदंनतावदनिड्व्याद्दस्यथौण
[illegible]बतिरण्निषधेसमवत्यवानिट्त्वं। सनि वंतेति विकल्पितेट्त्वादिति चेन्न। यस्य विभाषेत्यत्रएकाचइ
[illegible]।दरिद्रातिम्य इति वार्तिके न सनो विकल्पितेट्त्वात्। तस्मात्कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणं इटि कृते

सि॰ कौ॰ टी॰ त॰ १३

णिलोपो न तु नतः प्रागिति। अन्यथा कारितमित्यादौ णिलोपे कृते एकाच उपदेशे इति इण्निषेधः॥ तर्हि णिचाव्यवधानान्निषेधप्राप्ता सरकृतत्वाति सेटीत्यनर्थकं
सत्तस्यानित्यतां ज्ञापयतीति स्थितं। ननु जश्त्वविधौ यदि स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि पठ्यतीत्यत्रांतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रि
त्य पदत्वाज्जश्त्वं स्यान्नैवं। इष्टवदित्यतिदिष्टया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधाज्जश्त्वाप्रवृत्तेः। चरि। जक्षतुः। जक्षुः। घसेर्लिटि अतुस् उस् च गमहनेत्युपधालोपः
खरि चेति चर्त्वं प्रति न स्थानिवत्। भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः। तद्रीत्या तु संलोपे धत्वे च कर्त
व्ये स्थानिवद्भावशंकैव नास्तीति बोध्यम्॥ अदर्शनं लोपः। अत्र दृशिर्ज्ञानसामान्यवचनः। दर्शनं ज्ञानं तदिह शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषयकं सत् श्र
वणं संपद्यते। तच्च श्रोतृव्यापारस्तन्निषेधोऽश्रवणं। नन्वेवं लोपो व्योर्वलीत्यादौ वकारयकारौ न श्रोतव्याविति श्रोतृव्यापार एव निषिध्येत प्रयोक्तृव्यापार

अदर्शनं लोपः ।१।१।६०। प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात्॥ संयोगान्तस्य लोपः ।८।२।२३। संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात्। इति यलो
पे प्राप्ते। यणः प्रतिषेधो वाच्यः॥ यणो मयो द्वे वाच्ये॥ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे यकारस्यापि द्वित्वं। तदिह धकारयकारयोर्द्वित्ववि
कल्पाच्चत्वारि रूपाणि। एकधमेकयन्द्विधन्द्वियन्द्विधमेकयं एकधंद्वियं सुद्ध्युपास्यः मध्वरिः धात्त्रंशः लाकृतिः उच्चारणमनिषिद्धं स्यात्। अत्राहुः॥ अस

तिश्रवणे उच्चारणमनर्थकमेवेति सामर्थ्याच्छ्रवणनिषेधे तद्धेतुभूतमुच्चारणमपि निषिद्धं भवतीति। प्रसक्तस्येति। इह स्थाने इत्यनुवर्तनादेतल्लभ्यते। प्रसक्तस्ये
तिकिं। दधि मध्वित्यादौ नुगागमो मा भूत्। अस्ति हि तत्र क्विपोऽदर्शनं तच्च लोप इति प्रसक्तः। विशेषणाभावे प्रत्ययलक्षणेन नुक् स्यादेवेति। दिक्॥ संयोगांत
स्येति। तदंतस्येति। अलोऽन्त्यस्येति परिभाषयेति भावः। यद्यपि विशेषणेन तदंतविधिलाभात् संयोगस्येत्येव सूत्रयितुमुचितं तथापि प्रत्येकं संयोग इति पक्षे
दृषत्करोतीत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगावंतौ यस्येति द्विवचनांतेन समासलाभार्थं अंतग्रहणमिति मनोरमायां स्थितं। संयोग इति महासंज्ञाकरणसाम १३
र्थ्याद्वेकशब्दसंयोगसंज्ञा न भविष्यतीति अंतग्रहणमित्यक्तुं शक्यं। यणः प्रतिषेध इति वाचनिकमिदं। यद्वा वाच्यो व्याख्येयः। व्याख्या च द्वेधा झलो झलीत्यतो
झल्ग्रहणमनुवर्त्य झल एव लोपो विधीयत इति। अंतरंगे लोपे कर्तव्ये बहिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा। न च षाष्ठीपरिभाषा त्रैपादिकमंतरंगं लोपं न पश्यती

ति वाच्यं। कार्यकालपक्षाभ्युपगमात्। न च नाजानन्तर्य इति निषेधः। उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे आजानन्तर्याभावात्। तदुक्तं। संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः। न वा झ
लो लोपाद्धहिर्गलस्वरौ हेति। चत्वारि रूपाणीति। इह धकारस्य द्वित्वे जश्त्वे च कृते पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इति जश्त्वासिद्धत्वाभावेन लक्ष्यभेदस्तु नर्दका
र द्वित्वप्रवृत्तौ रूपाधिक्यमुक्तं। अत्र केचिदाहुः। उकारात्परस्य यरो द्वित्वे कृते पुनः लुकारात्परस्य यरो द्वित्वं न भवति निमित्तभेदाभावादित्याशयेनेदमुक्तमि
ति। तिर्यानुदादिगलो वव्रश्चेत्यत्र उरदत्वस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणमिति वस्योत्वं नेति समाधानग्रंथामूलस्यो विरुध्येत भाष्यमिति तस्य
लिङ्भेदाभावादिति दिक्। अन्ये तु धकारस्य जश्त्वे कृते पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति जश्त्वासिद्धत्वाभावाद्दकारे पुनर्द्वित्वं भवत्येव व्यक्तिभेदात्। अत एव संघ्य
तेत्यादौ परसवर्णद्वित्वं भाष्यकृता उदाहृतं। वर्संतत इत्यत्र सकारद्वित्वसिद्धये पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति मनोरमायामप्युक्तं। एवं यकारे पि द्वित्वस्य पुनः प्रवृत्तौ
लक्ष्यभावः। आष्टमिकद्विर्वचनस्य स्थाने द्विर्वचनरूपत्वात् स्थान्यादेशभावत्वयोर्भेदात्। यदुक्तं मनोरमायामेकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तत इत्येकः पू
र्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धांतितत्वात् कथं पुनर्द्वित्वप्रवृत्तिरन्यथा द्वित्वानंत्यापत्तेरित्यादि तद्विधानविधानंतराधानादिशास्त्रदृष्टांतेन क्वचिदेवैकस्मिन्प्रयोगे गु
णादिशास्त्रस्यानुष्ठानवत्त्वं स्यान्न प्रयोगांतर इत्याशंकाजो निष्ठामादिशास्त्रदृष्टांतेन प्रयोगांतरे पि गुणादिशास्त्रप्रवृत्तेः एवं सिद्धांतितत्वात्। ननु सकृच्छास्त्रप्र
वृत्तेः। आनंत्यापत्तिरपि प्रकृते न दोषः। सा हि अनंतकार्यसहितप्रयोगस्याशक्यत्वात् तच्छास्त्रकर्तव्यस्य परिनिष्ठितप्रयोगस्याभावात् तच्छास्त्रस्यानुष्ठापकत्वाप
त्त्या दोषः। प्रकृते तु नास्ति द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्ति द्वित्वप्रयोगसहितस्य परिनिष्ठितत्वेन तेनैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वात्। लिटि धातोरिति। द्वित्वस्य तु
नित्यत्वादानंत्यापत्तेः क्वचिद्धि विश्रांतौ कल्पनीयायां लाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रांतिर्विकल्पनारम्भसामर्थ्यग्रहणप्रयासः स्यात्। अत एव सर्वस्य द्वित्वस्यापि पुनः पु
नः प्रवृत्तिरित्याहुः। नन्वत्रैकोः सवर्ण इति शाकल्यप्रत्यान्तरमस्त्विति चेन्न एवं समासे तन्निषेधात्। न च नित्यसमास एव तन्निषेध इति वाच्यं। सन्नित्यसमासयोः
शाकलप्रतिषेध इति वार्तिकस्य नित्यग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात्। मनोरमायां तु जश्त्वेन दकारे कृते तस्य द्वित्वं नेत्याद्याशयेन सकारद्वित्वेनाष्टौ विसर्ग
द्वित्वे न षोडशेत्युक्तं। द्विधमिति। यद्यपि धस्य जश्त्वेन दकारे धद्वयं नास्ति तथापि भूतपूर्वगतिमाश्रित्यैवमुक्तं। सुद्ध्युपास्य इति। कर्तृकरणे कृता बहुलमिति

तृतीयासमासः। नन्विह यणो वृद्दुर्लभः सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्मैवं। संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रह
णमिति वार्तिकोक्तेः। न चैवमपि नभूसुधियोरिति यण्निषेधः शंक्यः आङ्गत्वेन प्रत्यये परत एव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः। सुपीत्यनुवर्त्य सुपि परत एव यण्निषेधाच्च।
धात्त्रेशः इति। अत्र रेफस्य द्वित्वं न द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति सा साक्षुत्वेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधनात्। सुद्ध्युपास्य इत्यादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमि
कोन बाध्यते। तस्मादित्युत्तरस्य वा पूत्तुपित्रेषस इत्यादिनिर्देशात् ज्ञापकात्। तकारस्य तु द्वित्वं भवत्येव। न च्चवेत्यतो रूपद्वयं नादिनी। स्त्री चाक्रोशः प्राये
णप्रवर्तत इति स्त्रीलिंगमुदाहरति पुत्रादिनीति। इहसुप्यजातौ विनिणिनिः। तत्परे चेति। आदिनियः पुत्रशब्दस्य सिपरे पिपुत्रशब्दस्य न द्वित्वमित्यर्थः

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ८।४।४८। पुत्रशब्दस्य न द्वित्वम् आदिनिशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने। पुत्रादिनी त्वमसि पापे आक्रोशे किम्। तत्त्वकथने द्वि
र्वचनम्भवत्येव। तत्परे च। पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे। वा हतजग्धयोः। पुत्रहती। पुत्त्रहती। पुत्रजग्धी। पुत्त्रजग्धी। त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य
८।४।५०। त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम्। इन्द्रः। इन्द्रः। राष्ट्रं। राष्ट्रं। सर्वत्र शाकल्यस्य ८।४।५१। द्वित्वन्न। अर्कः। ब्रह्मा। दीर्घादाचार्याणाम् ८।
४।५२। द्वित्वन्न। दात्रं। पात्रं। अचो रहाभ्यां द्वे ८।४।४६। अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः। हर्य्यनुभवः। नह्यस्ति। हलो यमां यमि
लोपः ८।४।६४। हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि। इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं तुल्यं लोपारम्भफलन्तु आदित्यो देवता अस्येति आ
दित्यं हविः। यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानान्नेह। माहात्म्यम्। एचोऽयवायावः ६।१।७८॥ ९ वा हतेति। द्वित्वस्य वैकल्पिकत्ववार्तिकमिदं नारम्भणी
यमित्येके। अन्ये तु हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैवानचि चेति द्वित्वं नान्येषामित्यादिनियमसंभवात्तदर्थमारम्भणीयमेवेदमित्याहुः। पुत्रहतीति पुत्रो हतो
यया सा। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति ङीष्। एवं पुत्रो जग्धो यया सा पुत्रजग्धी। अचो रहाभ्याम्। अचः किम्। ह्नुते इत्यादौ नकारस्य माभूत्। हलो यमो यमि। हलः किम्। मय्या इह
र्ष्टुवो कर्मः। अत्र तु अचो रहाभ्यामिति लस्य चस्य मस्य च द्वित्वे कृते लोपः। प्रत्युङ्ङात्मा। सुगण्णीशः। सन्न च्युतः। अत्रापि वचि चेति ङमो द्वित्वे सत्यनेन ङ॥ १४

कौरणकारनकारश्रवणं लोपः। लोपः स्यादेवेति। व्योः इतिसूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तत इति भावः। लोपारंभफलं त्विति आदित्योदेवता। आदित्यशब्दाद्दित्यादित्येति ण्यप्रत्य येयस्येति चेत्यकारलोपे अभ्नन च यलोपे आदित्यमित्येकयकारकं रूपं सिध्यति नान्यथा इति भावः। न चापत्यस्य च तद्धितेनातीत्यनेन यलोपेन तेनैकयकारकं सिध्यतीति वाच्यं। अदित्याः आदित्यस्य वा अपत्यं तस्याप्रवृत्तेः। यथासंख्यविज्ञानादिति। उकारोदाहरणेषु लोपारंभफलाभावादे कस्यरेफेपरत उदाहरणाभावाच्च यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तं। माहात्म्यमिति। अत्र मलोपो नेत्यर्थः। हलोयमांयमिसवर्णे लोप इति तु न सूत्रितं। मूर्ध्नः धाड्डमित्यादौ रेफान्तरस्य लोपापत्तेः॥ एचः क्रमादिति। नन्वेवं यथासंख्यसूत्रेणैव क्रम उचितं। यत्त्वाहाः ग्रहणेषु तद्व्याख्यावाच्ये निरूढलक्षणाभ्युपगमे तिलस्यार्थवोधीत्पूर्वभाविशक्यार्थज्ञानमादाय यथासंख्येनास्यावश्यं वक्तव्यत्वात्। अन्यथा एचां क्रमेण अयवायावो न सिद्ध्येरन्। मैवं। अंतरतमत्वेनापि तत्सिद्धेः। तथाहि। एचः संध्यक्षराणि। तत्र च संवृताकारतालव्य

एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि॥ तस्य लोपः। १।३।९। तस्येतो लोपः स्यात्। इति यवयोर्लोपो न। उच्चारणसामर्थ्यात्। एवं चेत्संज्ञापीह न भवति। हरये। विष्णवे। नायकः। पावकः। वान्तो यि प्रत्यये। ६।१।७९। यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः। गोविकारो गव्यं। गोपयसोर्यत्। नावा तार्यं नाव्यं। नौवयोधर्मेत्यादिना यत्। गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानं॥

अध्वपरिमाणे च॥ गव्यूतिः। ऊतियूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः। वान्त इत्यत्र वकारात् गोर्यूतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योरिति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते। तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात्। वकारो न लुप्यत इति यावत्॥

स्य एकारस्य संवृताकारतालव्योभय

संवृताकारौष्ठ्यस्य नादृश एव अव्। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात् ऐकार इकारः अध्यर्द्धमात्रः। अकारस्त्वर्द्धमात्र एव। एवमौकारे उकारः अध्यर्द्धमात्रः। अकारस्त्वर्द्धमात्रः एवं च विवृताकारतालव्यस्य ऐकारस्य विवृताकारतालव्य आय्। विवृताकारौष्ठ्यस्य औकारस्य विवृताकारौष्ठ्य आव्। वान्तो यि प्रत्यये। यीति किं। गोभ्यां। नौभ्यां। प्रत्यये किं। गोयानं। यकारादाविति। येन विधिरिति सूत्रस्यापवादभूतेन यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति वार्तिकेनायमर्थो लभ्यते। ओदौतोरिति पूर्वसूत्रेण तयोरेव वान्तौ प्रतिस्थानिकत्वेन निर्णीतत्वादिति भावः। अध्वेति। भाषार्थमिदं। गोर्यूतौ लौकिकेऽपि वान्तादेशः स्यात्समुदायेन अध्वनः परिमाणं गम्यते चेदित्यर्थः। गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्

विपातितइति। क्विन्नंतत्वेनेत्यर्थः। ननु गव्यं नाव्यमित्यत्र भत्वेनापदत्वात् हल्लोपाभावेपि गव्यूतिरित्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति वा लोपः स्यादत आह गावं
तइत्यत्रेति। वकारो न लुप्यत इति। एवं च हलि सर्वेषामिति सूत्रे व्योरित्यनुवृत्तावपि वकारं परित्यज्य यस्य लोपः स्यादिति व्याख्यास्यमानं संगच्छते। एतच्च तत्रैव स्फु
टीकरिष्यते॥ ॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैवा पूर्वत्रासिद्धं नियमार्थमिदं। अत्र वपूर्वं सूत्रमनुवर्तते। एच इति चानुवर्तते। तच्छब्देन यादिप्रत्ययः परामृश्यते योग्यत्वान्न तु संनि
हितोपि धातुः। नहि स्वस्यैव स्वयं निमित्तं भवति। एवकारस्त्विष्टतोवधारणार्थः। अन्यथा हि तन्निमित्तस्यैव यदि भवति तर्हि धातोरेवेति विपरीतनियमः संभाव्येत। तत्र

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ६।१।८०। यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य। लव्यं। अवश्यलाव्यं। तन्निमित्तस्यैवे
ति किं। ओयते। औयत। क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ६।१।८१। वान्तादेशनिपातनार्थमिदं। क्षेतुं शक्यं क्षय्यं। जेतुं शक्यं जय्यं। शक्यार्थे किं। क्षेतु
क्षेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयम्मनः। क्रय्यस्तदर्थे ६।१।८२। तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तदर्थं। क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यं। क्रेय
मन्यत्। क्रयणार्हमित्यर्थः॥ लोपः शाकल्यस्य ८।३।१९। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे। पूर्वत्रासिद्धमिति लोपशास्त्रस्या
सिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः। हर एहि। हरयेहि। विष्ण इह। विष्णविह। श्रिया उद्यतः। श्रियायुद्यतः। गुरा उत्कः। गुरावुत्कः। कानि सन्ति कोस्त इत्यत्र
स्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ न पदान्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः। एकः पूर्वपरयोः ६।१।८४। इत्यधिकृत्य॥ आ
द्गुणः ६।१।८७। अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेशः स्यात् संहितायां। उपेन्द्रः। रमेशः। गङ्गोदकं। अणुरपरः। ऋ इति त्रिंशतस्संज्ञे
त्युक्तं तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते। तत्रान्तरतम्यात् कृष्णर्द्धिरित्यत्रार्। तवल्कार इत्यत्राल्। अचो रहाभ्यामिति पक्षे द्वित्वं।

स्वबाश्रव्यइपत्र न स्यात्। धातोस्तु तन्निमित्तस्यापि स्यादोयत इत्यादौ न। तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेश इत्यादि। लव्यमिति। लु
नातेर्ण्यत्। सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः। अवश्यलाव्यमिति। ओरावश्यक इति ण्यत्। मयूरव्यंसकादयश्चेति समासः। लुंपेदवश्यमः कृत्ये इति म १५
कारलोपः। लव्यमित्यादौ पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमसूत्रमिदं व्यर्थमित्याक्षिपति। तन्निमित्तस्यैवेति किमिति। एकदेशाक्षेपेपि सूत्रस्यैवायमाक्षेपः पर्यवसन्नः।

ओयतः इति आङ्पूर्वाद्वेञः कर्मणि लङ्‌य गात्मनेपदं यजादित्वात्संप्रसारणं। पूर्वरूपं। अकृदिति दीर्घः। आङुत्तस्य परादिवद्भावेन धातोरेच्त्वेनादियादित्रिक्त्यस्य यनि
मित्तकत्वं नास्तीति भावः। औयत इति। वेञः कर्मणि लङ्‌यगादि प्राग्वत्। आडजादीनामाटश्चेति वृद्धिः। स्यप्यमिति। शकिलिङ् चेति। वात्स्या। स्यप्यमिति।
अर्हे कृत्यन् इत्थेति यत्। प्रकृत्यर्थो यति। प्रकृत्यर्थो द्रव्यविनिमयः। लोपः शाकल्यस्य। अवर्णपूर्वयोः किं। दध्यत्र। मध्वत्र अशिपर इति। एतच्च भोभगो इति सूत्रा
दनुवर्त्तते। अशि किं। वृक्षवत्करोति। अत्र लोपो माभूत्। न चात्र टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन निर्वाहः। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यभ्युपगमात्। न चैवमपि हलि सर्वे
षामिति नित्यं लोपः स्यादिति शंक्यं। तत्राशीत्यनुवृत्ते अश्‌ग्रहणं हलो विशेषणात्। लोपोऽव्योर्वलीति। लोपस्तु न शंकनीय एव। स्थानिवत्त्वान्नेति न यदा ते नित्यसूत्रस्थलोक
त्वात्। हर एहीति। ओमाङोश्चेति पररूपं प्राप्तं तन्निषेधादिति। न च स्थानिवत्त्वनिषेधेप्यसिद्धं वहिरंगमन्तरंग इत्यल्लोपस्यासिद्धत्वाद्गुणवादेशौ लएवेनिवा

झरो झरि सवर्णे। ८।४।६५। हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे झरि। द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधं। असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधं। सति
द्वित्वे लोपे चासति त्रिधं। कृष्णर्धिः। कृष्णर्द्धिः। कृष्णर्द्धिः। यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वं। लस्य तु नचीचेति तेनेन न
वल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयं द्वित्वं लस्यैव ककारस्य वनाभयोरुभयोरपि। तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयं॥ ८ च्यां पर इत्या प्रयत्नेन तयोरेव

वहिरंगत्वान्नाजानंतर्य इति निषेधाच्च। उरण्रपरः। अनुवर्तते षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषया अनुपस्थितावपि स्थानेग्रहणं ततोनुवर्त्तत इति आशयेनाह। तेन स्था
नेयोणिति। स्थानेन्तरतम इत्यतोपि स्थानेग्रहणमिहानुवर्त्तते। तेन प्रसंगावस्थायामेवाणूरपरो भवति। तदेतद्व्याचष्टे। रपरः सन्नेव प्रवर्त्तत इति। ऋ इति किं। ईद्यति
गेयं देयं। अण् किं। रीङादीनां रपरत्वं माभूत्। रीङृतः। मात्रीयतीति रीङ् क्रियते। आंतरतम्यादिति रेफशिरस्कस्य अरित्यस्य रेफद्वारा ऋकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः
पक्षे द्वित्वमपि। कृधेर्धस्य निभावः॥ ः॥ इलो लहि॥ हलोयमामित्यतो हल इत्यनुवर्त्तते न त्वाह। हलः परस्येति। हलः किं। प्रत्तं। झर इति किं। शार्ङ्गं। झरि किं। शिर
म्या। अल्लोपोत्र पूर्वत्रासिद्धे स्थानिवन्न भवतीति न कारस्य मकारे परे लोपः स्यात्। सवर्ण इति किं। तर्प्ता। सवर्णग्रहणसामर्थ्याद्यथासंख्यमत्र न भवति। तेनेन्धीरा
ॐ इत्यत्र उस्य विकल्पेन लोपः सिद्ध्यतीति दिक्। लोपो वा इति। झयो ह इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते। असति लोप इति। द्वित्वाभावे इत्यनुषज्यते द्वित्वलोपयोरस

त्रिधमिति। यलोमयलक्षणांतरेणपुनर्ह्रुत्वे चतुर्धमितिबोध्यं॥ ॥ वृद्धिरेचि। पूर्वसूत्रादादित्यनुवर्तते। तदाह। आदेचीति। कृष्णैकत्वमिति। कृष्णेतिसंबोधने एकेकपदं। एवं देवेत्यपि। इत्थं चात्रषष्ठीसमासत्वमभ्युपेत्यपूरणगुणेतिनिषेधमाशंक्य संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशेन गुणेननिषेधोनित्यइतिकेषांचित् व्याख्यानं नाम्यं। तावश्यकमितिबोध्यं। एत्येधत्यूठ्सु। अत्र एचीत्यनुवर्तते। तच्च एत्येधत्योर्विशेषणं न तूठः। असंभवात्। आद्गुण इत्यत आदित्यनुवर्तते। एवञ्चा तोऽभ्याचष्टे। अवर्णादिजाद्योरिति। प्रष्ठौहः इति। प्रष्ठं वहतीति प्रष्ठवाट्। वहश्चेति ण्विः। ततः शसि वाह ऊठ्। गुणापवाद इतयो। अनेन वृद्धिः। प्रेदिधदित्यत्र पूर्वो।

वृद्धिरेचि ६।१।८८। आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। गुणापवादः। कृष्णैकत्वं। गंगौघः। देवैश्वर्यं। कृष्णौत्कंठ्यं। एत्येधत्यूठ्सु ६।१।८९। अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। पररूपगुणापवादः। उपैति। उपैधते। प्रष्ठौहः। एजाद्योः किं। उपेतः। मा भवान्प्रेदिधत्। पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिरेङि पररूपस्यैव बाधिका न त्वोमाङोश्चेत्यस्य। तेनावेहीति वृद्धिरसाधुरेव। अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानं॥ अक्षौहिणी सेना। स्वादीरेरिणोः। स्वैरः। स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी। स्वैरिणी। प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु। प्रौहः। प्रौढः। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्व्रश्चेति सूत्रे राजेः पृथक् भ्राजिग्रहणं तेन ऊढग्रहणे क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः। प्रौढवान्। प्रौढिः। इष इच्छायां तुदादिः। इष गतौ दिवादिः। इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः। एषां घञि ण्यति च एष एष्य इति रूपे। तत्र पररूपे प्राप्तेऽनेन वृद्धिः। प्रैषः। प्रैष्यः। यस्तु ईष उञ्छे यश्च ईष गतिहिंसादर्शनेषु। तयोर्दीर्घोपधत्वात्। ईषः। ईष्यः। तत्राद्गुणे प्रेषः प्रेष्यः। ऋते च तृतीयासमासे। सुखेन ऋतः सुखार्तः। तृतीयेति किं। परमर्तः। प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे॥ प्रार्णं। वत्सतरार्णमित्यादि। ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णं। दशार्णो देशः। नदी च दशार्णा। ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च॥ ९ एधतेर्ण्यंतस्य लुङि रूपं। न माङ्योग इत्याडागमाभावः। पुरस्तादिति। पुरस्तादपवादा अ

अंतरान्विधीन्बाधंते नोत्तरानिति न्यायेनेत्यर्थः॥ अक्षादिति। आदित्यनुवर्त्तते। अचीति च। तेन पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भवति। एवमन्यत्रापूह्यं। अक्षौहिणीति। ऊहः समूहः सोऽस्त्यस्याः सा ऊहिनी। अक्षाणामूहिनीति विग्रहः। परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं। अक्षाणामित्यस्य ऊह [illegible] नेन समासे ततः नौ [illegible] अक्षौहिणीत्येव भवति। न तु तत्र वृद्धिः। अंतरंगेण गुणेन बाधात्। अपवादभूतया अपि [illegible] १६

पथ्यौतं शंक्यं। येषु पवादोन्त्यचोरार्थं यस्तु हि परं तरंगाभ्यां वाध्यत इति। स्वादीरेरिणोः। ईरेरिण्योः रिति क्वाचित्कोऽपपाठः। स्वैरीति। णिन्यंतस्य क्रियापरहुप
भावप्रसंगात्। ईरिग्रहणस्य फलमाह। स्वेनईरितुमिति। यदा तु ईर इति घञन्तेन स्वशब्दस्य समासे स्वादीरे इति वृद्धौ कृतायां मत्वर्थीयइनिः। यदा वा मत्व
र्थीयेनिप्रत्ययांतेन ईरिन्शब्देन स्वशब्दस्य समासः। तदापि तदेकदेशईरशब्दोऽस्त्येवेति। पृथगीरिन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः। स्वैरीति। सुप्यजातौ णिनि
णिनि रूपपदसमासः। स्वैरिणीति। ङीप्। प्राग्भागमीरिन्शब्दमादाय वृद्धिः। केचित्तु लिंगविशिष्टपरिभाषयात्र वृद्धिरित्याहुस्तन्निष्फलमिति भावः। नानर्थक
र्थकस्येति। उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवेत्यागायोगादिति भावः। प्रेष्य इति। एवं साहचर्यादेष्योप्यनव्ययं गृह्यते तेन एष्यंतादिषु ...प
रूपमेव ननु वृद्धिः। प्रेष्यगतः। लघूपधगुणमाशंक्याह। तयोर्दीर्घोपधत्वादिति। प्रवत्सतरेति। इह केचिद्वत्सशब्दं वत्सरशब्दं च प्रक्षिपंति तद्भाष्यादावदृष्ट
त्वादुपेक्ष्यं। वत्सतराणमिति। नकारमकारयोर्द्वित्वे न कल्याणत्वात् रूपाणि। रेफात्परस्य तु अचो रहाभ्यामिति द्वित्वे यणो मय इति वचनात् णस्य पुनर्द्वित्वे

उपसर्गादृति धातौ ६।१।९१। अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। उपार्छति।

एकणं द्विणं त्रिणमिति सिद्धा दश। खयः शर इति सकारद्वित्वे चतुर्विंशतिः। न चेह शरोऽचीति द्वित्वनिषेधः शंक्यः। तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात्। अत एव खयः
शर इति वार्त्तिकस्य वत्सरः अप्सरा इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तं। न च वरेः सरप्रत्यये परतश्चर्त्वे कृते तस्यासिद्धत्वात्सस्य खयः परत्वं नेति शंक्यं पूर्वत्रासिद्धी
यमद्वित्वे इत्युक्तेः। अत एव मनोरमायां ...टकारात्परस्य सस्य द्वित्वं स्वीकृतमिति दिक्॥ ॥ उपसर्गादृति। उपसर्गात्किं। खट्वर्छति। ऋति
किं। उपेतः। तपरकरणमुत्तरार्थं। इह दीर्घॠकारादौ धातोरसंभवेन व्यावर्त्त्यालाभात्। धातोः किं। उपर्कारः। नन्वत्र उपेत्युपसर्ग एव न भवति। क्रियायो
गस्योपसर्गत्वात्। उपगत ऋकार इति विगृह्य ... प्रयोगे तत्तत्पारमेष्ठ्यतः क्रियायुक्ताः प्रादय इत्युपसर्गसंज्ञा इति ऋकारं प्रति अनुपस
र्ग एव। तथा चात्र तेपि धातुग्रहणं ऋकारादि धा...विवर्हि भविष्यत्युपसर्गाद्धातो राइत्येपान्नत्वत्रेति चेत्सत्यं। अत एव योगविभागेन पुनर्विधानार्थमित्य
नुपदं वक्ष्यतीति न काप्यनुपपत्तिः॥

सु.
सि.कौ.
टी.त.
४७

अन्तादिवच्च। इह एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्त्तते। यथासंख्यं चाश्रीयते इत्यभिप्रेत्याह। पूर्वस्यान्तवदिति। स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदं। नचाल्विध्यर्थमिदम
स्त्विति शंक्यं। अस्याप्यल्विधावनिष्टत्वात्। अन्यथा अयजे इंद्रमित्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः। नविसर्ग इति। एतच्च सुखार्त्त इत्यादावपि बोध्यं। सुब्धातुवि
ति। सर्वेत्ता वयं वकेइत्यर्थः। सुब्वंतस्य धातोरसंभवात्। यद्यपि क्विप् जगत्या वित्यादौ नाम्नि क्विपि धातुत्वं सुब्वंतत्वं च संभवति। तथापि नताहशोऽत्र परत्व।
क्यावत्तत्वं प्रसिद्धं। नामधातुष्वेव तत्संभवतीति नएवेह गृह्यंत इति भावः। प्रार्षभीयतीति। प्रारोचीतिवक्ष्यमाणे न वृद्धित्वनिषेधः। एङि पररूपं। एङ्
येङि त्येव सिद्धे परग्रहणमुत्तरार्थं। रूपग्रहणं तु स्पष्टार्थं। अभिपूर्ववदेङि परइत्येव सिद्धेः। प्रेजत इति। एजृ दीप्तौ कंपनार्थस्तु परस्मैपदी। प्रेजति। मि

अन्तादिवच्च। ६।१।८५। योयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात्। इति रेफस्य परादिवत्त्वे। खरवसानयोर्विसर्जनीयः। ८।३।१५। खरि अ-
वसाने च रेफस्य विसर्जनीयः स्यात् पदान्ते। इति विसर्गे प्राप्ते। अन्तवद्भावेन पदान्तस्य न विसर्गः। उभयथर्क्षु। कर्तरि चर्षिदेवतयोरित्यादि
निर्देशात्। उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे धातावितियोगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थं। तेन क्रुत्यकइति पाक्षिकोपि प्रकृतिभावोऽत्र न
भवति। वा सुप्यापिशलेः। ६।१।९२। अवर्णान्तादुपसर्गाद् ऋकारादौ सुब्धातौ वृद्धिर्वा स्यात्। आपिशलिग्रहणं पूजार्थं। प्रार्षभीयति। प्र र्षभी
यति। सावर्ण्यात् ऌवर्णस्य ग्रहणं। प्राल्कारीयति। प्र ल्कारीयति। तपरत्वाद्दीर्घेन। उपऋकारीयति। उपर्कारीयति। एङि पररूपं। ६।१।९४।
आदुपसर्गादेङादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात्। प्रेजते। उपोषति। इह वा सुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन एङादौ सुब्धातौ वा। उ
पेडकीयति। उपैडकीयति। एवे चानियोगे। नियोगोऽवधारणं। क्वेव भोक्ष्यसे। अनवक्लृप्तावेवशब्दः। अनियोगे किं। तवैव॥

योगोऽवधारणमिति। निर्द्धारणमित्यर्थः। तदुक्तं। नावक्लृप्तौ पराद्दृष्टः पररूपस्य गोचरः। एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमे यस्य दाभवेदिति। अस्यार्थः। अनवक्लृप्तौ अनिश्च
ये यदा एवकारो दृष्टः स पररूपस्य विषयः। यस्तु नियमे निर्द्धारणे पराद्दृष्टः स वृद्धिविषय इति। यत्तु नियोगे लघ्वैव गच्छेति प्राचा ग्रंथे स्थितं तस्य प्रत्युदाहरणं स्यात् तथा लव
योनियोः [illegible] न योगो व्यापारः इति व्याप्यसारे नेषां यदेवपूर्वं ज्वलनं शरीरं ममैव जन्मांतरपातकानामिति लौकिकप्रयोगाः। तपस्तपः कर्मकस्यैव लङः। शाकटायनस्यैव।

॥

न्यादिश्वोनामयोधाश्चनसिध्ये ॥ उरात्वतइति श्लोकविरोधश्चस्यात्। अवधारणमिति व्याकुर्वतां तु सर्वेष्टसिद्धिः॥ ॥ अचोंन्त्यादिटि। अच...मिति...बहुवीजा
तावेकवचनं। दाह। अचांमध्यइति। शाकं ध्वादिष्विति। शकं ध्वादिविषये तत्सिद्ध्यनुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः। अतएवाह। तच्चटेरिति। यदि तु आदिपाधकारा
रकारस्यैवेष्यते तर्हि मनीषापतञ्जलेरिति न सिध्ये ॥ केचित्तु मनःपतञ्चलयाः पृषोदरादित्वादंत्यलोपे अकारस्यैव पररूपमाहुः प्रकानां देशविशेषाणामंधुः
कूपः शाकंधुः। कर्काणां राजविशेषाणामंधुः कर्कंधुः। अटतीत्यटा पचाद्यच्। टाप्। कुलस्य अटा कुलटा। यदि तु कुलं अटतीति विगृह्यते तदा कर्मण्यणि ङीपि कु

अचोंन्त्यादिटि। १।१।६४। अचां मध्ये योन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात्। शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यं। तच्च टेः। शकन्धुः। कर्कन्धुः। ~~कुलटा~~ सीमन्तः केशवेशे। सीमान्तोन्यः। मनीषा। हलीषा। लाङ्गलीषा। पतञ्जलिः। सारङ्गः पशुपक्षिणोः। साराङ्गोन्यः। आकृतिगणोयम्। मार्तण्डः। ओत्वोष्ठयोः समासे वा। स्थूलोतुः। स्थूलौतुः। विम्बोष्ठः। विम्बौष्ठः। समासे किं। तवौष्ठः। ओमाङोश्च ६।१।९५। ओमि आङि चात् पररूपमेकादेशः स्यात्। शिवायोन्नमः। शिवएहि। शिवेहि। अव्यक्तानुकरणस्यात इतो ६।१।९८। ध्वनेरनुकरणस्य योऽत् शब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्। पटत् इति। पटिति। एकाचो न॥ श्रदिति। नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ६।१।९९। आम्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्यात्। अन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात्। डाचि बहुलं द्वे भवत इति बहुलवचनाद्द्वित्वं। तस्य परमाम्रेडितम् ८।१।२। द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात्। पटत्पटेति। प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यं ६।१।१२५। पदान्ते प्लुतप्रगृह्याः। पटत्पटदिति॥

९ लाटीति स्यात्। इषि उंछे। इषगत्यादिषु। आभ्यां गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये ईषा। मनस ईषा मनीषा। हलस्य ईषा हलीषा। हलीषा लांगलदंडः। पतंतः अंजलयो अस्मिन् पतंजलिः। मार्तंड इति। पररूपेणानेन मृतं ड इति सिद्धे तन्नन्त्यादिवृद्धिः। परमार्तंड मास्यतपुनर्मार्तंडमाभर इत्यादिषु तु दीर्घश्छांदस इति भावः। केचिदत्र सवर्णदीर्घमाहुः। पूर्वोक्तवैदिकप्रयोगास्तेषामनु
कूलाः। ओत्वोष्ठयोः समासे वा। अकारस्य ओत्वोष्ठयोः परतः समासे स्थितौ मत्यामिदं प्रवर्तते। नेह। वृषलस्य तौ च ब्रवणस्य इति। शिवेहीति। ननु शिव आ इहि इत्यत्र सवर्णदीर्घे कृते पश्चादाङ्गुणे च सिद्धमिष्टं तत्किमाङ्ग्रहणेन। सत्यं। पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति दर्शने धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरंगमिति पूर्वं गुणे कृते वृद्धिः।

म

सि॰ कौ॰ स्यात्। तस्मात् भूरित्याद्यग्रहणं। अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ। यद्यप्यतो गुण इति पूर्वसूत्रादत इत्यनुवर्त्य तेनाग्रहणमिह सुकं शक्यं। तथापि पूर्वसूत्रे अत इति तपरकरणं

टी॰ त॰ ह्रस्वाकारस्य ग्रहणमिह तु शब्दाधिकारपक्षाश्रयणात् अच्छब्दस्य ग्रहणमिति व्याख्याने क्लेशः स्यादिति पुनरत्राग्रहणं कृतं। अव्यक्तेति शब्दं व्याचष्टे। ध्वने

१८ रिति। अनुकरणस्येति। परिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः। तस्य चानुकरणत्वं किंचित्साम्येन बोध्यं पररूपस्यास्य नित्यत्वेऽपि संहितायामविवक्षितायां तदभावा

दाह। पटत् इतीति। नाज्झलाविति। अयं भावः। विधेयमभेदे वाक्यभेदासंभवं त्याममेकवाक्यतायां तद्योगात् तुल्यास्यप्रयत्नमित्यस्य नाज्झलावित्यस्य च एक

वाक्यत्वलाभः। अज्झलं भिन्नं तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यर्थोऽभ्युपेयते। अज्झलं भिन्नेऽन्त्यत्र परस्परं निरूपितं तुल्यत्वं विशिष्टास्यप्रयत्नकौ यावज्झलौ तदुभयमि

अकः सवर्णे दीर्घः। ६।१।१०१। अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात्। दैत्यारिः। श्रीशः। विष्णूदयः। अचि किं। कुमारी शेते। नाज्झलाविति सा
वर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः। ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः। अकः किं। हरये। अकोऽकि दीर्घ इत्येव सुवचं।
ऋति सवर्णे ऋ वा। होतृकारः। होतॄकारः। लृति सवर्णे लृ वा। होतॢकारः। होतॄकारः। पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात्। ऋति ऋ वा लृति लृ वेत्युभय
त्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रं। अद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा। अभितोऽज्भक्तेरपरा। द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ। शेषं प्राग्वत्। इहोभय
त्रापि ऋत्यक इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते॥ ॥ ९

न त्वं विवक्षितं। तथा च यो ह्रस्वदीर्घाद्यात्मको वर्णो येन वर्णेन तादृशेन तुल्यास्यप्रय

त्नस्तदुभयं मिथः सवर्णं भवति। तथा येन हला तुल्यास्यप्रयत्नकं यद्धल् तन्मिथः सवर्णं स्यात् यं ह्रस्वदीर्घप्लुतात्मको वर्णो येन हला तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयं [illegible] मि

थः सवर्णमित्यर्थः फलितः। ततश्चानेन सूत्रद्वयेन सवर्णसंज्ञायां सिद्धायामणुदित्सवर्णस्येति ग्राहकशास्त्रं प्रवर्तते न तु ततः प्राक्। अतो नाज्झलाविति निषेधेन आ

क्षरसमाम्नायिकानामेव सावर्ण्यं निरस्यते न तु सर्वेषां तेनात्र दीर्घशकारयोः सावर्ण्यमस्त्येवेति तद्वारणाय अकः सवर्णे इत्यत्राचीत्यनुवर्तनमुक्तमि तिय १८

संततस्य लाभेऽपि हि इन्द्रत्वं परिकल्प्य नाज्झलाविति सूत्रं प्रत्याख्यायते तेनेह सवर्णसूत्रे अचीति नानुवर्तनीयं। हेपिपासो इत्यादौ गुरोरनृत इत्याकारस्य प्लुते कृते

तेन [illegible] स्य हलः [illegible] त्वेन षत्वं स्यात्। नाज्झलावित्यत्राकारप्रश्लेषेण दीर्घहकारयोः सावर्ण्याभावेऽपि प्लुताकारस्य हकारसवर्णत्वेन इण्[illegible] इत्याशीकयत

संज्ञाया नाशंसमांश्च आश्वेति ईं ह्लं ह्ल त्वासवर्णदीर्घेणदीर्घान्परत्र प्लुतोपि प्रश्लिष्यते इति क्लिष्टव्याख्यानमपि नाश्रयणीयं। विश्वपाभिरित्यादौ ढत्वादरल्लसक्तेः। मूर्ध
णा मूर्धन्युरस्त्वं च प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावादिति सुगमो यं पन्थाः। अकोकीत्येवेति। अकोकि दीर्घ इत्येवेत्यर्थः। सुवचमिति। यथासंख्यसंबन्धेन दध्यत्रेत्यादावेवेति
प्रसंगाभावात्। ऋइति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तत्वात् होतॢकार इत्यत्र ऋकारस्य ऋकारस्य रत्वमस्त्येवेत्यप्रसंगाभावा। ईकारऋकारयोः सावर्ण्ये सत्यप्यचीत्यनुवर्तनेनैवि
नैव समाहितत्वरूपसिद्धेश्चेति भावः। ऋति ऋवा लृति लृ वेति वार्तिकं सूत्रस्थेन सवर्णपदेन योजयित्वा पठति ऋ ति सवर्ण इत्यादि नन्वेवमकः सवर्ण इति सवर्णपदाकरणे वा
र्तिकयोः सवर्णग्रहणं कर्तव्यं सूत्रे त्वकोकीति कर्तव्यमिति विपरीतगौरवात्कथमकोकीत्येव सुवचमित्युक्तमिति चेदत्राहुः। भाष्यकारेणेह वार्तिकद्वयं प्रत्या
ख्यानात्सैव गौरवाभिति। प्रत्याख्यानेनृपपत्तिः लकारेतेषु विचारयिष्यते। वर्णद्वयं द्विमात्रमिति एतेन दीर्घपाते ह्रस्वऋकारो ह्रस्वलृकारश्चेति विधीयत इति प्राचीं
व्याख्यानमाकरविरुद्धमिति ध्वनितं॥ ॐ॥ एङः पदान्तादति। अयवायवादेः॥ इ सिद्ध सोप्येत्यस्यारंभादस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थं पदान्तादिति स्पष्टा

एङः पदान्तादति। ६।१।१०९। पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेऽव। विष्णोऽव। सर्वत्र विभाषा गोः। ६।१।१२२। लोके वेदे
चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात् पदान्ते। गो अग्रम्। गोऽग्रम्। एङन्तस्य किं। चित्र्वग्रम्। पदान्ते किं। गोः॥ ॥ ॥

प्रतिपत्तये इहैवकृतमिति मनोरमायां स्थितं। केचित्तु पदान्तादित्येतदिहाप्यावश्यकमेवान्यथाः पदान्तादपि स्यात्। इ सिद्ध सोप्येति सूत्रेन सुप्संबन्धित्यतिपरतः पूर्व
रूपं चेत्तु असिद्ध सोरेवाति परे इति नियमार्थं स्यात् तत्फलं तु हरये गुरवः। इत्यत्र तायेत्यत्र पदत्वात् पूर्वरूपाप्रवृत्तिरित्याहुः। एङः किं दध्यत्र। पदान्तात्किं। चयनं लव
नं। अचिनव। अति किं। हरायेह विष्णाविह। तपरः किं। वायवायाहि। सर्वत्र विभाषा। यद्यपीह छंदसि इति न प्रकृतं तथापि यजुष्यर इत्यादि प्रक्रमात् छंदस्य
व संभाव्येत अतः सर्वत्रेत्युक्तं। तदेव च स्पष्टं लोके वेदे चेति। इहैङ इत्यनुवर्त्य एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयं प्रकृतिभाव इति। एतच्च प्रकृत्यांतः पादमिति सूत्राद्यत्कृतस्यानुवृत्या
लभ्यते। नान्तः पादमिति पाठे तु सर्वत्र विभाषेति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विभाषा निषिध्यते इत्यवधेयं। निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलित इत्याशयेन पूर्वरूप
॥ ॥ ॥ मेव विकल्प्यत इति मनोरमायां स्थितं॥ ॐ॥ ॥ ॥

अवङ् स्फोटायनस्य स्फोटायनं परायणं यस्य सः स्फोटप्रतिपादनपरो वैय्याकरणः। तस्य स्फोटायनस्य। अत्रापि एङः तस्य गोरिति व्याख्येयं। अगित्येव सूत्रयितुमुचितं विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं। अतीति निवृत्तमिति। अन्यथा गवेशः। गवोद्धः। इत्यादि न सिध्येदिति भावः। अचि परे इति। अत्राचीत्यनुवर्त्तते। अतीति तु निवृत्तमित्यत्र व्याख्यानमेव शरणं गवाक्ष इति। गवां किरणानां अक्षीव इति विग्रहः। अक्ष्णो दर्शनादित्यच् समासान्तः। वातायने रूढोयं। पुंस्त्वं लोकात्। इन्द्रे च। आरंभसामर्थ्यान्नित्यमिदं। इदं च सूत्रं त्यक्तुं शक्यं। अन्यार्थं स्वीकृतेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनैव इष्टसिद्धेरित्याहुः। प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रात् इत्यवहितपूर्वोपप्रकृतिभाव इति पाठो मूलपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यते स चापपाठ एव सर्वत्र विभाषा गो रिति प्रकृतिभावस्य प्रागेवारब्धत्वादित्येके। अन्ये तु अवङ् स्फोटायनस्य इन्द्रे चेति सूत्रद्वयं प्रकृतिभावप्रकरणपठितमपि तद्बहिर्भूतमित्यत्र ध्येयं वक्तव्यं। ताभ्यां तद्विधानात्। न च अवङ्सूत्रस्य प्रकृतिभावापवादत्वेनोत्सर्गापवा

अवङ् स्फोटायनस्य। ६।१।१२३। अतीति निवृत्तम्। अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात्। गवाग्रं। पदान्ते किं। गवि। व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः। इन्द्रे च ६।१।१२४। गोरवङ् स्यादिन्द्रे। गवेन्द्रः। अथ प्रकृतिवद्भावः। प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यं ६।१।१२५। प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि नित्यं प्रकृत्या स्युः। एहि कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति। हरी एतौ। नित्यमिति किं। हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात्। इकोऽसवर्ण इति ह्रस्वसमुच्चितो माभूत्। इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६।१।१२७। पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा। अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितं। चक्रि अत्र। चक्र्यत्र। पदान्ता इति किं। गौर्यौ। न समासे। वाप्यश्वः। सितिच। पार्श्वे॥

"इदरूपत्वात् तत्प्रकरणस्थत्वं सूपपादमित्यवङादेशानुवृत्त्यर्थं तदनन्तरं पठितस्येन्द्रे चेति सूत्रस्यापीति वाच्यं। पूर्वरूपापवादत्वस्य अवङ्सूत्रस्य सुवचत्वात्। एतत्प्रकरणपाठस्य गोशब्दानुवृत्त्यर्थतया चरितार्थत्वात्। एवं च स्वलेख्य प्रकृतिभावप्रकरणं इह स्थितं सूत्रद्वयं विलिखितं तदनुकूलत्वेन सर्वत्र विभाषेति सूत्रमपि तत्रैवाति स्थितस्य गतिर्वाच्येत्याहुः। प्लुतप्रगृह्या। प्रकृतिभावं प्रति प्लुतानामसिद्धः प्लुतेन मनुष्य प्रकृतिभावविधानसामर्थ्यात्। अचि किं। जानु उ जानू। उञः प्रगृह्यत्वेऽपीह सवर्णदीर्घः। अचीत्यनुवर्तमाने पुनरचिग्रहणमादेशनिमित्ते एवाचि प्रकृतिभावस्तेन इहाप्येकादेशः स्यादेव। जानु उ अस्य रुजति जानू अस्य रुजति। इह मय उञ इति पाक्षिके वकारे तु जानु वस्य रुजति। एहि कृष्णेति। दूराद्धू १९

नैवेति प्लुतः स्यात् । तृक्ष्णामे हीति हकारात्परं तत्र स्यात् ॥ वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् । ह्रस्वसमुच्चितो मा भूदिति । अयंभावः । हरी एणा वित्यादौ प्लुतप्रगृह्याऽन्येनत्स्य वृ
कामा । चक्रि अत्रेत्यत्र त्विकोसवर्णे इति । ननु च हरीएतावित्यत्र परत्वात् ह्रस्वसमुच्चितएवस्यात् । नित्यग्रहणे तु कृते नत्सामर्थ्यात् परमपि बाधत इति । चक्र्यत्रे
ति । इह सकारादि रितिकलोपेन । आएङकार्यकालपक्षे बहिरंगपरिभाषया असिद्धत्वात् । स्थानिवद्भावाच्च । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु नास्ति । तस्य शेषः । संयोगा
दिलोपलक्षणत्वे त्विति किं हस्यमाणत्वात् । पार्श्वमिति । पर्शूनां समूहः । पर्श्वा णस वक्तव्य इति णस् । ओर्गुण इति नसिति चेति पदत्वस्य भत्वापवादत्वात् ॥ ॥
ऋत्यकः । ब्रह्म ऋषिरिति ननु ऋत्यक्येत्येव सूत्रमस्तु । इषि ऋच्छतीत्यादाविकोसवर्णे इत्यनेनैव प्रकृतिभावसिद्धेः । मैवं । होतृ ऌकार इत्यत्र प्रकृतिभावाऽभावप्रसंगात् । अयम
ऋत्यकः । ६ । १ । १२८ । ऋति परे अकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः ब्रह्मर्षिः । पदान्तादित्येव आर्च्छत् । समासेप्ययं प्रकृतिभावः । सप्त ऋषीणां सप्तर्षी
णां वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । ८ । २ । ८२ । इत्यधिकृत्य । प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । ८ । २ । ८३ । अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः
स्यात् । अभिवादये देवदत्तोऽहं । भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । स्त्रियां न । अभिवादये गार्ग्यहं । भो आयुष्मती भव गार्गि । नाम गोत्रं वा
यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते । नेह आयुष्मानेधि भो राजन्यविशांवेति वाच्यं ॥ आयुष्मानेधि भो । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन्
आयुष्मानेधीन्द्रपालिता ३ दूराद्धूते च । ८ । २ । ८४ । दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । सक्तून्पिब देवदत्त ३ । हैहेप्रयोगे हैहयोः । ८ । २ । ८५ ।
एतयोः प्रयोगे दूराद्धूतेयद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात् । है ३ राम । राम है ३ ॥ ९ कृग्रहणस्यावश्यकत्वात् । एतेनाकोसवर्णे इत्यकृग्रहणमप्यस्त्वि
ति शंकापि निरवकाशा एव । उक्तदोषात् । ऋत्यकः । सप्तऋषीणामित्यत्रैव न समास इति निषेधापत्तेश्च । न समास इति निषेधवार्तिकं हि इकोसवर्णे इति सूत्र एव
न तु ऋत्यक इत्यत्रेति सिद्धान्तः । अत एवाह समासेप्ययमिति । एवं च ऋऌवर्णयोरिति पूर्वोक्तो निर्देशः संगच्छते । प्रत्यभिवादे इह प्रत्यभिवादशब्देन आशीर्वच
नमुच्यते । अशूद्र किं । अभिवादये तुषजकोऽहं । भो आयुष्मानेधि तुषजक । आयुष्मानेधीति । असुः सेर्हिः । घ्वसोरेदिति एत्वं । हुझल्भ्यो हेर्धिः । श्नसोरल्लोपः । ना
म गोत्रं वेति । गोत्रस्योदाहरणं । अभिवा० गार्ग्योहं । भो आयुष्मानेधि गार्ग्य ३ इत्युक्त्वा । दूराद्धूते च । हूतमाह्वानं । तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमित्याह दूरा

त्संबोधन इति। उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति सक्तून्पिबेत्यादि॥ ॥ गुरोरनृतः। अनंत्यस्यापीति। अत्र वदंति। यद्यप्यन्त्यस्य गुरोः प्लुतार्थोपि
शब्द इति व्याख्यायते तर्हि गुरुस्थानिकप्लुतानामेव पर्यायेन तास्यात् तथा च दूराद्धूते इति लक्षणांतरेण लघोष्टेः स्थाने विहितेन प्लुतेन सह युगपत्प्रयोगः प्रसज्ये
तात् तस्मादपिशब्दाद्गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थ इत्येव व्याख्यातव्यं। टेरिति प्रकृतत्वादिति। देवदत्तेति। वाक्यत्वसंपत्तये अस्यादिरेहीति शब्दो बोध्यः। एवमग्रेपि। सर्वः
प्लुतो विकल्प्यत इति। एतेन द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेति भाष्यदर्शं व्याख्यातो। प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात्। आर्षप्रयोग इति श्रीधराचार्योक्तिः प्लुतादर्शन व्या
विस्तरस्त्वत्र मनोरमायामनुसंधेयः। यणादिकं करोतीति। अत्र नव्याः बभ्रवे मग्नी इति विष्णू इतिरत्यत्र प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वादनेनाप्लु

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्। ८।२।८६। दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्याऽनन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात्। दे३वदत्त। देवद३त्त।
देवदत्त३। गुरोः किं। वकारात्परस्याकारस्य मा भूत्। अनृतः किं। कृ३ष्ण। एकैकग्रहणं पर्यायार्थं। इह प्राचामिति योगो विभज्यते। तेन
सर्वः प्लुतो विकल्प्यते। अप्लुतवदुपस्थिते। ६।१।१२९। उपस्थितोऽनार्ष इतिशब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति। अप्लुतकार्यं यणादिकं क
रोति। सुश्लोक३ इति। सुश्लोकेति। वत्किं। अप्लुत इत्युक्ते प्लुत एव निषिध्येत। तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात्। अग्नी३ इ
ति। ईचाक्रवर्मणस्य। ६।१।१३०। ईप्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात्। चिनु हीति। चिनुहि३ इति। चिनुही३ इदं। चिनुहीदं। उभयत्र विभाषेयं॥

यणादिकार्यस्यान्यस्यवत्कारणप्रयोजनं यणादिकमेव स्यात्तस्मात् प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोतीत्यर्थः। इति प्राचां व्याख्यैव ज्यायसी। एवं चेकोयणचीत्य
त्र इक्ग्रहणस्य वैयर्थ्यशंकापि नास्ति॥ तथा हि। तत्रेक्ग्रहणाभावेपि ह्रस्वस्यापि तिष्ठति तु कृदिघौ दित्यनो ह्रस्वदीर्घपरानुवृत्त्या तयोर्यण्विधानान्नव्यंजन
स्य भविष्यति। प्लुतस्य तु प्रकृतिभावेनैव भवितव्यमेवं त्वयार्योपवादाः हरयऽत्यादौ॥ उपेंद्रः कृष्णैकत्वमित्यादौ त्वाद्गुणः वृद्धिरेचीति बाधके भविष्यतः। यथा
सत्यपि इक्ग्रहणे श्रीश इत्यादौ सवर्णदीर्घत्वं बाधकमतो नार्थ इक्ग्रहणेन। तथापि एहि करभोरू३ इति। सुतनू३ इति। चिनु ही अत्रेत्यादावप्लुतवदुपस्थिते ईचा २०
क्रवर्मणस्येति प्रकृतिभावनिषेधेपि आभ्यां यणादिकार्याऽविधानात् प्लुतस्यास्य यणन स्यात् ह्रस्वदीर्घपरानन्वृत्तौ तु व्यंजनस्य स्यात्। तस्मादिक्ग्रह

णं व्यर्थमिति न शक्यते शङ्कितुमित्याहुः। अन्ये त्विक्ग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्याहुः इको यणचीत्येव क्वचिद्यथा स्यात् यदम्बन प्राप्नोति तन्मा भूत्। किं च अन्यत्र प्राप्नोति। इकोऽसवर्णे इति शाकल्यः एवं च यदुक्तं न समासे सिति चेति तदनेन संगृहीतं भवतीति। चित्रुहीति। चिन्विति लोडन्तं। हीत्यव्ययं। अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरित्यनेन प्लुतः। उभयत्र विभाषेयमिति। इति शब्दे परतः पूर्वेण प्राप्ते अन्यत्राप्राप्ते चारम्भादिति भावः॥ ॐ॥ ईदूदेदन्तमिति। अत्र विशेषणेन तदन्तविध्याश्रयणात् किं पचेते इमावित्यत्र यथा स्यात्। हरी विष्णू इत्यादिषु कादेशस्य परादिवद्भावाश्रयेण ईकारादीनां द्विवचनत्वादीदूदेद्रूपं द्विवचनमित्युक्तेऽपि प्रगृह्यत्वं सिध्यतीति बोध्यं। द्विवचनमिति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति सुप्तिङन्तमित्यन्तग्रहणान् ज्ञापकात्तेन कुमार्योरगारं कुमार्यगारं वध्वोरगारं वध्वगारमिति सिद्धं द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति व्या

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् १।१।११। ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। हरी एतौ। विष्णू इमौ। गङ्गे अमू। पचेते इमौ। मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते इत्यादौ तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः। अदसो मात् १।१।१२। अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः। अमी ईशाः। रामकृष्णावमू आसाते। मात्किं। अमुकेऽत्र। असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत। शे १।१।१३। अयं प्रगृह्यः स्यात्। अस्मे इन्द्राबृहस्पती। निपात एकाजनाङ् १।१।१४। एकोऽज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात्। इ विस्मये। इ इन्द्रः। उ उमेशः। अनाङिति किं। अनाङित्युक्तेरङित् आकारः प्रगृह्य एव। आ एवं नु मन्यसे। आ एवं किल तत्। ङित्तु न प्रगृह्यः। ईषदुष्णं। ओष्णं। वाक्यस्मरणयोरङित्। अन्यत्र ङित्

कुर्वन्तः प्राचा तु नेदं सिद्धो न्याह हरी एतावित्यादि। ... १८

१८ इति विवेकः

समुच्चिमप्रकृतिभावो नाप्लुतप्रगृह्या इत्यत्र निरन्तरग्रहणादित्युक्तेः । अत एव वृत्तिकारेण मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीव रोदसीव जम्पतीव त्युदाहृतानि च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटादयः। एवं स्थिते मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ ममेति भारतप्रयोगं समर्थयते इवार्थे वशब्द इत्यादि। एवं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे चतत्र्यमिति मरिचीः ... यथा तथैवैवं साम्य ... कारं वरखण्डितदलानि वपङ्कजानीत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेति भावः। अदसो मात् इह एकारो नानुवर्तते असंभवादित्यभिप्रेत्याह ईदूतौ विति। अदसः किं। शम्यत्र वाम्यत्र। ननु ऊकारानुवृत्तिर्व्यर्था स्त्रियो फले वा अमू आसाते इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः मुत्वस्यासिद्धत्वेऽप्येकारान्तत्वादत आह रामकृष्णाविति। मुसि पूर्वेण न सिध्यत्येकारान्तत्वादिति भावः। अदसो मादिति सूत्रं प्रति मुत्वं मीत्वं च नासिद्धं आरम्भसामर्थ्यात्॥

अमुकेत्रेति। स्त्रीलिंगद्विवचनस्य तु पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभाव एव अमुके अत्र। एकारोप्यनुवर्ततेति। तथा च एकारानुवृत्तितात्पर्यग्राहकफलकं मादूहणमिति
भावः। ङो। त्वां दसमपीरं संदर्भशुध्यर्थमुक्तमित्याहुः। अस्मे इति। अस्मभ्यमित्यर्थः। सुपां सुलुगिति भ्यसः शे आदेशः। शेषे लोपः। निपात एकाच्। निपातः किं। अतते
र्ड्ः। अः। हे अ आगच्छ। हे आगच्छ। अत्र प्रगृह्यसंज्ञा माभूत्। एकग्रहणाभावे येन विधिरिति सूत्रात्तदन्तलाभे पदमित्यत्रस्यादत उक्तमेकेति। एकाजिति तु न बहुव्रीः
हिरुणानुनिप्रसंगनारवस्यादतः पूर्वकाले केति कर्मधारय एव। ननु क्रिप्रत्ययेन नाङिति युक्ते हलं तस्य सत्यपि प्रगृह्यत्वे प्रयोजनाभावादजन्ते प्राप्ते अज्ग्रहणसामर्थ्या
दजूपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वं सिद्धं किमेकग्रहणेन। न च पुरोली त्यादौ हलंसमुसंज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावो दोषो रोरि इति रोहलं नस्यादतोज्ग्रहणसामर्थ्यमुपसील
मित्येकग्रहणमावश्यकमिति वाच्यं। प्रगृह्यसंज्ञां प्रति रुत्वस्यासिद्धतया रेफांतस्य तस्य प्रगृह्यसंज्ञाभावेन दोषाप्रसक्तेः। न च सांतस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृ
तन्यायेन रेफांतस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावाद्रुत्वाभावप्रसंगस्तदवस्थ इति वाच्यं। प्रगृह्यतां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्यासिद्धत्वात् प्रकृतिभावाप्रवृत्तेः सका
रांतस्य तु न किंचिदपि सिद्धं कांडस्थप्रयोजनया भातीति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत। न चाज्ग्रहणसामर्थ्यादजंतस्यैव प्रपरा अपेत्यादिनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा स्या
न्न त्वजूपनिपातस्येति विपरीतशंकानिवारणार्थमेकग्रहणमिति वाच्यं। अनाङ्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेर्व्याहरति मृग इत्यादिनिर्देशविरोधाच्चोक्तशंकाया अप्रवृत्तेः। किंच
निपातो अनाङिति युक्ते नाङिति प्रतिषेधसामर्थ्यादजन्तस्य विशेषणत्वाभ्युपगमे तदंतविध्यप्रवृत्त्या निपातरूपो योच् स प्रगृह्य इत्यर्थलाभादजूपस्यैव निपातस्य प्र
गृह्यत्वं सिद्धमिति तदस्यैव प्रयोजनमेकग्रहणस्यान्न त्वेवमपि समुदायनिवृ त्त्यर्थमेकग्रहणमावश्यकमेवान्यथा अइउ अपेहीत्यत्रैकाच् द्विर्वचनन्यायेन समुदा
यस्यैव संज्ञा स्यान्नावयवानामिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्न तु पूर्वयोरिति चेन्न। अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिरास संभवात्समुदायसंज्ञया अवयवाना
मननुग्रहे लौकिकात् द्विर्वचनन्यायस्याप्यप्रवृत्तेरेकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसंभवेन निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेनाग्रहणाच्च। अत्राहुर्भाष्यकाराः। अच्समुदा २९
यग्रहणशंकानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्या न विवक्ष्यते किंतु जातिरेव निर्दिश्यत इति तेन हलं ताच्चेति सनः कित्वात् दंभ इत्वे।
धिप्सतीत्यादि सिद्धं। हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु यत्रैकः समीपे हल् नकारो नेततः परः सन् यस्माच्च परः स न भकारान्नासाविक् समीप इति कित्वं न स्यात् तेन ध्वनंतो

नस्मात्। वस्तुतस्तु अएकसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमित्याश्रित्यप्रकृतसूत्रे एकाज्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमत एव मनोरमायामनाङिति पर्युदासादेवाज्रूपनिपातेलब्धेनि
पातग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिहैव कृतमिति निपातग्रहणस्यैव प्रयोजनमुक्तं नत्वेकाज्ग्रहणस्य। अत्र नव्याः। यदुक्तं मनोरमायामनाङिति पर्युदासादित्यादि तन्न
त्यां ओत्सूत्रे भाष्यकारैः प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवांगीकृतत्वात्। न च लक्ष्यभेदाभावात्पौढिवादमात्रं भाष्यमिति वाच्यं। अस्मादेव भाष्यवचनाल्लक्ष्यभेदोप्यस्तीति सुवचत्वा
त्। तथाहि। आ उ तत इ ईः अअकारो वा मुंदेकस्यादिति वचनादूद्दिशब्दो वा। अनेन अश्चाईन मह आङ् मर्यादाभिविध्योरिति आङोऽव्ययीभावे सवर्णदीर्घ अव्ययीभावश्चेति नपुंस
कत्वाद्ध्रस्वत्वे सोरम्यदिपूर्वे कृते अमिति रूपं भाष्यकृत्संमतं। तथा इणो निष्ठायामितः वेञस्तु निष्ठायां संप्रसारणे उतः अं इतः एतः अं उतः। ओतः इत्यासमु इ सितिवृत्तमा
सरूपं च तत्सम्मतं। तत्र नपुंदासपक्षे अमिपूर्वो गुणश्च न सिध्यति अशाहृत्साङ् भिन्नत्वात्स्यानिवद्भावेन निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वात्। प्रसज्यप्रतिषेधाश्रये तु सिध्यति तस्या
ङ्त्वेन प्रगृह्यत्वनिषेधात्। न चैतादृशप्रयोगोऽप्रामाणिक इति वक्तुं युक्तं। प्रकृतभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात्। अन्यथा हि भाष्यकारेंगितमात्रावलंबनेनं तत्र प्राचां ग्रंथा

ओत्। १।१।१५। ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात्। अहो ईशाः। सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे। १।१।१६। सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवै
दिके इतौ परे। विष्णो इति। विष्णविति। अनार्ष इति किं। ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्॥ १९ नामधिस्येपापम ब्रतांप्रवृत्तयोश्चाहन्येरन्नित्याश्वाहुः॥

आङ्वर्जे इति। प्रतिषेधपक्षे तु प्रगृह्यः स्यादित्येन दुत्तरमिदं द्रष्टव्यं। वर्ज्यत इति वर्जः। वृजेर्ण्यन्तात्कर्मणि घञ् वर्जनीय इत्यर्थः। आ उ अनभवतीतियावत्। आ एवमिति पू
र्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्य अन्यथात्वद्योतको यथा। आः पूर्वमित्थं नामंस्याः इदानीं तु एवमन्यस इत्यर्थः। आ एवं किल तेति स्मरणद्योतको यथाकारः। वाक्यस्मरणयोरित्यादि
अत्रायमाशयः ईषदर्थे क्रियायोगे इति भाष्यस्याङि त्वलक्षणएव तात्पर्यं लाघवात्। अन्यस्याङित्वं तदर्थसिद्धं [illegible] इत्यादिस्त्वक देशानुवादः। एवं च अम्बे आं अपठत्व
त्तु समभ्यर्थ इत्येतद्व्याकारस्याङित्वादाङ्। नुनासिक इत्यदसीति प्रवर्तत इति॥ ॥ ओत्। निपात इति किं। देवो सिवा यववायाहि। संबुद्धौ। कृपिवैदकम्यस्तकमृविगेत्या
दीनत्थादर्शनादित्यभिप्रेत्याह। अरोदिक इति। संबुद्धौ किं। अहो इति। अत्र परत्वाद्धि कल्पो मा भूत्। न च ओदिति सूत्रस्य निरवकाशत्वं शंक्यं। अहो ईशा इत्या
दीनस्य सावकाशत्वात्। इतावितिकिं। पटोत्र। अनार्षे किं। ब्रह्मबंधवित्यब्रवीत्॥

उञः। निपात एकाजिति नित्यं प्राप्ते विभाषेयं। शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चात्रानुवर्त्तते तदाह इतौ वा प्रागुक्तमिति। इह उञ ऊँ इत्येकमेव सूत्रं योगविभागेन व्याख्यातमेकसूत्रत्वे तु उञ इतौ ऊँ शाकल्यस्येत्यर्थात्। ऊँ इतीत्येव रूपं शाकल्यमते सिध्यति अन्येषां तु मते नित्यं प्रगृह्य इति उ इतीत्येव रूपं सिध्यति विती इति रूपं तु न सिध्यत्येवेति ज्ञेयं ऊँ। अनुनासिके इति। तेनास्मिन् परे यरोऽनुनासिक इति विकल्पः। यदेतन्नू इति पठसि यदेतद् ईँ इति वा न दीर्घमित्यादि। एतदर्थमेवात्रानुनासिकग्रहणं। अन्यथा यरोऽप्यनुनासिको वेत्येवावक्ष्यत्। यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यवावक्ष्यदित्युक्तौ तु यथासंख्यं प्रसङ्गत्या अम्मयं तन्नेत्यादि सिद्धावपि किम्मयं एतन्मुरारिरिति न सिध्येत्। ङमो ह्रस्वाद् ङमुण्नित्यमित्यादिनिर्देशः। श्रयणे तु प्रतिपत्तिगौरवं। वस्तुतस्तु यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्येव सूत्रयितुमुक्तमित्याहुः। प्रगृह्यमित्यनुवर्त्तनादाह। प्रगृह्यश्चेति। ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावसिद्धौ किमनेन प्रगृह्यत्वेनेति चेदत्राहुः। प्रगृह्याप्रगृह्ययोर्द्वयोरप्यु श्रापत्तौ प्रगृह्यादेशे प्रकृतिभावादिष्टसिद्धावपि अप्रगृह्यादेशस्यानुनासि

ऊँ ८।१।१८। उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात्। ऊँ इति। मय उञो वो वा ८।३।३३। मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि। किमु उक्तं। किम्वुक्तम्। वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे १।१।१९। सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात्। सोमो गौरी अधिश्रितः। मामकी तनू इति। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। अर्थग्रहणं किं। वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते माभूत्। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः। ॥

कोऽवकाशः सोमश्च रणे प्रगृह्यत्वाश्रयणमिति। आदेशस्यास्यानिवृत्तेनोञा उञ इति प्रपञ्चत्वविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं तदाश्रयणमित्यन्ये। यदि तु प्रगृह्यमित्यस्य स्थानिविशेषणत्वे स्वीकृते प्रगृह्यस्योञः ऊँ इत्ययमादेश इति व्याख्यायते तदा दीर्घानुनासिकेऽपि वत्प्रगृह्यश्चेत्युक्तिरपि स्वरूपकथनमेवेति बोध्यं। ऊँ इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्यते तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात्ततश्च विति ऊँ इत्येते द्वे रूपे स्यातां। तस्माच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सिद्धे त्रीणि रूपाणि सिध्यन्तीति कैयटस्तदाह अयमादेशो वा स्यादिति। वस्यासिद्धत्वादिति। अत एव वरं वत्वं त्रिपाद्यां विधीयते प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वे हि इको यणीत्यनन्तरं मय उञो वेत्येवावक्ष्यत् यणं चानुवर्त्तयिष्यत्॥ ईदूतौ च॥ ईदूताविति किं॥ प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति। अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्याः सुपां सुलुगित्यादिना डादेशः। पस्कारैः प्रगृह्येत्वं तु इति शब्दप्रयोगस्याक्षिप्रमिति तेन रहापि परकाले इति शब्दप्रयोगप्रसंगः स चानिष्ट इति बोध्यं। सप्तमीग्रहणं किं। धीती। मती। सुष्टुती। धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति

भामेतन्नीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः । ततो ऋः सवर्णे दीर्घ इत्येकादेशः । न त्विह सुपां सुलुगिति सुक् । ह्रस्वश्रवणापत्तेः । सोमो गौरी इति । वा नप्तमी अत्र यथा । आस-
ते इत्याद्युदाहरणे सप्तम्युकारान्तस्य लौकिकोदाहरणाभावात् । उभयोरपि वैदिकत्वेनोदाहरणमुक्तं । मामकी तनू इति । यद्यप्यत्र संहितायां प्रगृह्यत्वप्रयोजनं नास्ति
तथापि मामकी इति तनू इतौ । इति परकालेन इत्यस्य च । स्वाध्यायेन नूक्तत्वेनाध्ययनानामित्यत्र संहिताकालेप्यस्ति तथापि क्रमस्य कु इति पाक्षिकप्रकृतिभावेन । प्यतन्तिमिद्धं
वं इति इत्येतस्य परस्यापादयितुमशक्यत्वादिति बोध्यं । सप्तम्यालुगिति । यदि धीस्था दाविव विभक्तेः पूर्वसवर्णे कृते सवर्णदीर्घ एकादेशः इति व्याख्यायते तदा एका-
देशो बाधितः परत्वात् । नित्यत्वाच्च आगन्तवाद् इत्यादेः उत्तरसमयत्वादिति भावः । अर्थग्रहणं किमिति । वाप्यश्व इत्यादावपि सप्तम्यर्थोऽस्त्येवेति नार्थग्रहणेनेति प्रश्नः
अर्थान्तरोपसंक्रान्त इति । वाप्यश्व इत्यत्र यो वापीशब्दः स तु वाप्यधिकरणकद्रव्ये उपसंक्रान्तः सोमो गौरी इत्यत्र गौरीशब्दः सुप्तसप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नः न तु तद-
धिकरणकद्रव्ये इति भावः । ... । अप्रगृह्यस्य । अण इति किं । कर्तृ हर्तॄ । अचामपि इति । कुत्वं श्चुत्वं चात्र न कृतं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं । अत एवानुस्वा-

अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । ८।४।५७ । अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधिँ । दधि । अप्रगृह्यस्य किं । अग्नी ॥ इत्यच्सन्धिः ॥
स्तोः श्चुना श्चुः । ८।४।४० । सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः । हरिश्शेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ॥
। ८।४।४४ । शात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ॥ ((स्याप्यच्त्वादित्यादि निर्देशोऽप्युपपन्नः । इत्यच्सन्धिः । स्तोः श्चुना श्चुः । स्तोरिति समाहारद्वन्द्वः

सौत्रं पुंस्त्वं । एवं श्चुः इत्यपि बोध्यं । श्चुनेति । सहयुक्तेऽप्रधाने इति तृतीयेति वक्ष्यमाणत्वात् ... योग इति । एतदध्याहारलभ्यं । अत्र स्थान्यादेशयोर्यथा-
संख्यं । निमित्तकार्यिणोर्न । शादिति तपकारात् । यथासंख्यमित्यत्र ... स्थानेऽन्तरतम इत्यनेनापि इष्टसिद्धौ यथासंख्यं नावश्यकत्वात् । हरिश्शेते इति । वा शरीति पा-
क्षिकत्वाद् विसर्जनीयस्य सत्वस्य शेन योगे शः । चवर्गयोगे रामश्चिनोति । तवर्गस्य तु चवर्गयोगे सच्चिदित्यादि । शेन योगे तु न च शिवद्रित्याद्युदाहरिष्यति ॥ शात् । नेति ।
नोरिति चानुवर्तते तेन दाहतवर्गस्यैवादि । जश्त्वमित्यादिग्रहणात् निर्देशोऽस्ति । सुखार्थत्वेन बोधनाय यथा ... श्चुत्वमपि न कृतमिति परि-
हारः समवाहर्गन्त्यमेवोदाहरति । विश्नः प्रश्न इति ॥ विच्छ गतौ प्रच्छ ज्ञीप्सायां यजयाचेत्यादिना नङ् । च्छ्वोः शूडिति । छस्य शत्वं । नङो ङित्त्वाद् गुणाभावः । प्रच्छ-

श्चेचासन्नेति निर्देशात्संप्रसारणाभावः। नन्वेवं ञमङणनानां नासिकास्थानाधिक्याद्वर्गेषाद्यैश्चतुर्भिः सह तुल्यस्थानत्वाभावेन सावर्ण्याभावात्। तोश्चुनेति तुशब्देन
नकारो न गृह्यते किंतु स्ववर्गाद्याश्चत्वार एवेति विश्नः प्रश्न इत्यत्र श्चुत्वाप्रसक्तेः किमनेन निषेधेनेति चेदत्राहुः। शादिति निषेधाल्लिंगादेव तुल्यास्यप्रयत्नमित्य
त्रास्यग्रहणेन नासिकास्थानभिन्नं ताल्वादिस्थानं गृह्यते। न तु स्थानं तु तुल्यमेवेति तुशब्देन पंचमस्यापि ग्रहणात् श्चुत्वप्रसक्तौ निषेधोऽयमावश्यकः। एवं च तो लीति तु
शब्देन नकारस्यापि ग्रहणाद्धि हाल्लिप्सतीत्यादि सिध्यति। न च निमित्तकार्यिणोर्यथासंख्यनिरासज्ञापकमित्युक्तत्वादनेनैव चार्थवत्त्वे कथमुक्तार्थज्ञापकं भवेदिति
वाच्यं तुशब्देन नकारग्रहणे सिद्धे हि यथासंख्यनिवृत्तिरनेन ज्ञापनीयेत्युभयज्ञापने बाधकाभावात्। तुभ्यावेतुस्योस्मिन्नित्यत्र यत्किंचित्स्थानतुल्यत्वविवक्षायां
वर्गेषु पंचापि वर्णाः परस्परं सवर्णा भवेयुरित्युक्तोदाहरणे श्चुत्वप्रसक्तौ शादित्यारंभ आवश्यक इत्यनेन न ज्ञापकाश्रयणं किमर्थमिति वाच्यं। तथा हि सन्निम
ङणनानां परस्परं सावर्ण्यापत्त्यात्वं नयसीत्यादौ अनुस्वारस्यापि परसवर्णः वा पदांतस्येत्यनुस्वारस्य त्वाद्योऽपि स्युः। ताल्वादिस्थानसाम्याभावेपि नासिकारूप
स्यस्य यत्किंचित्स्थानस्य तुल्यत्वात्। नापि तुल्यास्यसूत्रमन्यूनास्यत्वमिति व्याख्यायां ञादीनां परस्परं सावर्ण्यं न भवेत्तेषां नासिकास्थानसाम्येपि ताल्वादिस्थानसाम्या
भावेनान्यूनस्थानकत्वात्। ननु अवं नयसीत्यादिषु नातिप्रसंगः। स्ववर्गाद्यैः सह तु ञादीनां सावर्ण्यं स्यादेव। नासिकास्थानाधिक्येपि तदन्यूनस्थानकत्वात्तेषामिति।
विद्धं निलिखद्वीन्[illegible] सिध्यति वर्गाद्यानां तु नासिकास्थानाभावेनान्यूनस्थानकत्वाभावेन सावर्ण्याभावेपि न हानिरिति ज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यं।
हेमारि एहीत्यादौ सवर्णदीर्घापत्तेः। रिको सवर्णा इति शाकल्यप्रकृतिभावानापत्तेश्च। रकारान्न्यूनस्थानकत्वेन तत्सवर्णकत्वादिकारस्य। स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं क
रणं स्मृतं। तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैवचेति वचनात्प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावमभ्युपगम्यापि निष्टवारणेपि तहलुत हलुमित्यत्र तो लीति परसवर्णवि
धानाद्दकारस्य वकारापत्तेः। वकारस्य ओष्ठस्थानाधिक्येपि दंतस्थानसाम्येन लकारान्न्यूनस्थानकत्वात्। यदि तु वकारस्य दंतोष्ठमिति समाहारनिर्देशात्। ओष्ठस्थान
दंतस्थानभिन्नमेव दंतोष्ठस्थानमिति वकारस्य लकारसावर्ण्याभावान्न हल्विन्यादौ नातिप्रसंग इति ब्रूषे तर्हि लुग्वा दुहेत्यादिना दंत्येऽजडि विधीयमानो यः कस २३
स्य लुक् अदु हूहीत्यत्र न स्यात्। किंतु अदुग्धेत्यादावेव स्यात्। तथापि पूर्तेः पिपुरतीत्यादौ विधीयमानमुदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं मुमूर्षतीत्यादौ न स्यादुकारेत्या

वकारस्यौष्ठ्यत्वाभावात्। न च वस्यौष्ठ्यत्वे दंत्यत्वे च सति सकृत्स्पृष्टिविषये शलसले स्विदादीनां पृथग्ग्रहणं व्यर्थं स्यात् तेषामपि दंत्यात् सादित्वात् [illegible]
त्यः कनेल्दंत्यो न तु दंतोष्ठजोपीत्यादि मूलग्रन्थस्य मानत्वात्। ये तु पाणिनिशिक्षायां यमानुस्वारयोरेव नासिकास्थानत्वकथनात् [illegible] स्थानं नासि-
कानभवति किं तु नानासिकत्वं गुणगणो नासिकाव्यापारेणोच्चार्यमाणत्वमात्रेण नासिकास्थानत्वकथने त्वकारादीनामप्युक्तरीत्या नासिकास्थानमिति स्थान-
निरूपणे तेषां तत्र कथनान्यूनतेत्यादि वदन्ति। तेषामत्रोक्तज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टसिद्धिः अन्यत्वे कारादीनां नासिकया सर्वदानुच्चारणाद् अनुनासिकत्वगुणः
सन्देनिविशन्ते [illegible] नानां त्वनुनासिकत्वं नापैति सर्वदैव तथोच्चारणादिति। न गुणः किं तु यमानुस्वारयोरिव स्थानमे-

ष्टुना ष्टुः। ८।४।४१। स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात्॥ रामष्षष्ठः। रामष्टीकते। पेष्टा। तट्टीका। चक्रिण्ढौकसे। न पदान्ताट्टोरनाम्। ८।४।४२। अनामिति लुप्त-
षष्ठीकं पदं। पदान्ताट्टवर्गात्परस्य तोः ष्टुर्न स्यात्॥ [illegible] पदान्तात्किं। ईट्टे। टोः किं। सर्पिष्टमं। अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यं
षण्णां। षण्णवतिः। षण्णगर्यः। तोः षि। ८।४।४३। तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वं। सन्षष्ठः। शात्। ८।४।४४। [illegible] वाग्गीशः चिद्रूपं। यरोऽनुना-
सिकेऽनुनासिको वा। ८।४।४५। यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात्। एतन्मुरारिः। एतद्मुरारिः। स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्प-
र्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्तते। चतुर्मुखः। प्रत्यये भाषायां नित्यम्॥ तन्मात्रं। कथं तर्हि मदोदग्राः ककुद्मन्तः इति यवादिगणे दकार-
निपातनात्। तोर्लि। ८।४।६०। तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात्। तल्लयः। विद्वाँल्लिखति। नकारस्यानुनासिको लकारः॥

वनासिके इति स्थाननिरूपणे [illegible] नासिका चेत्युक्तं न त्वकारादीनां नासिका चेति। यत्तूक्तं तुल्यास्यत्वेऽप्यनुनासिकत्वमिति व्याख्याने [illegible] तोर्लीति
दकारस्य वकारप्रसंग इति [illegible] तोर्लीति लकारद्वयनिर्देशः [illegible] लकाररूपे लकारे परे परसवर्ण इति व्याख्यायामुक्तरीत्या [illegible]॥
॥ [illegible] ष्टुना ष्टुः। इहापि [illegible] न्यायसिद्धमिति। ह्रस्वाग्नौ तद्धितइति षत्वं॥ परोपदा [illegible]
र्शे चरितार्थइति। प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेणेदमुक्तं। कथं [illegible] नकारवकारयोरनुनासिकप्रवृत्तौ बाधकाभावात् [illegible] स्पर्शस्य वेष्यत इति [illegible]

चार्गुथ्यानुरोधेन स्पर्शभिन्नेषु अनुनासिकविधिर्न प्रवर्तते। अनभिधानादिति वा। यो ज्यां रेफेन प्रवर्ततइति। यद्यपि व्यक्तिः पदार्थ इति पक्षे लक्ष्यभेदे लक्षणभेदात्। अस्या व्यक्तौ लक्षणस्याचरितार्थत्वात् रेफेपि प्रवृत्तिर्दुर्वारैव तथापि लक्ष्यानुरोधेन जातिपक्षमाश्रित्येदमुक्तं दकारनिपातनादिति। ननु यवादिगणे ककुदित्येव पठ्य तेन तु ककुद्यन्तइति मतु द्विशिष्ठं तथा च यरोनुनासिकाद्वुर्वारः। न च यरोनुनासिकप्रवृत्तौ स्वपंतत्वाभावेन न प्रयइतिमतुपोमकारस्य वत्वाप्रसक्त्या यवादिगणे ककुदिति पाठो निरर्थकः स्यादिति वाच्यं। अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन न प्रयंतत्वानपायात् गणे तत्पाठस्य सार्थक्यादिति चेदत्राहुः। यद्यत्र ककुदकारस्य न।

उदस्स्थास्तम्भोः पूर्वस्य। ८।४।६१। उदः परयोस्स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात्। आदे परस्य। उत्थानं। उत्तम्भनं। अत्र अघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः। तस्य झरोझरीति पाक्षिको लोपः। लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणं न तु खरि चेति चर्त्वं चर्त्वं प्रति थकारस्यासिद्धत्वात्। उत्थानं। उत्तम्भनम्। झयो होन्यतरस्यां। ८।४।६२। झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात्। घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थः। वाग्घरिः। वाग्हरिः॥ शश्छोटि। ८।४।६३। झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि। दस्य चुत्वेन जकारे कृते खरि च। ८।४।५५। खरि झलां चरः स्युः। इति जकारस्य चकारः। तच्छिवः। तच्शिवः। छत्वममीति वाच्यं॥ तच्छ्लोकेन। तच्श्लोकेन। अमि किं। वाक्श्च्योतति। मोनुस्वारः। ८।३।२३। मान्तस्य पदस्यानुस्वारस्स्याद्धलि। अलोन्त्यस्य। हरिं वन्दे। पदस्येति किं। गम्यते। नश्चापदान्तस्य झलि। ८।३।२४। नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः। यशांसि। आक्रंस्यते। झलि किं। मन्यसे। अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः। ८।४।५८। स्पष्टम्। अङ्कितः। अञ्चितः। कुण्ठितः। शान्तः। गुम्फितः। कुर्वन्ती। अत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे तस्यासिद्धत्वान्न णत्वं। ९।

तुपः प्रकृतिभूतककुच्छब्दस्य नांतत्वनिपातनेपि अन्यत्र दकारांतप्रयोगस्य निर्वाधत्वात्तस्माद्यरोनुनासिकोत्र न प्रवर्त्तत इति। अन्ये त्वाहुः। यचि भं तसौ मत्वर्थ इति सहितयाप्पाठे तसाविति तोः पूर्वं दकारं प्रश्लिष्य मत्वेनाप्यंतत्वमाधातुं शक्यं। तसाविति द्विर्वचननिर्देशस्तु दतयोः समाहारद्वंद्वं कृत्वा इतरेतरयोगद्वंद्वे कृते समुपपद्यत इति। ॥ उदः स्था॥ अनुस्वारस्य ययीत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य संबध्यते। एकदेशो स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्यभिप्रेत्याह। पूर्वस कारदृष्टः स्यात्तर्हि गणे ककुन्नित्येव पठेन्न तु ककुदिति। म २७

वर्णः स्यादिति॥ शश्छोटि। इह पदांतादित्यनुवर्त्य पदान्तस्य यदिति व्याख्यानेन तन्मध्वश्च्योतं त्यभितो विरपर्शा। विपूर्वादृपेरौणादिकः शः। छत्वममीति। शश्छोटीति सूत्रं शश्छो
मीति पठनीयमित्यर्थः। तच्छ्लोकेनेति। तच्छ्लोकेनेत्यादावपि द्रष्टव्यं। मोनु। हलि सर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवर्तते पदस्येति च तदाह मान्तस्येत्यादि। हलि किं। त्वमत्र।
[illegible]मत्र। नश्चापदान्तस्य। अपदान्तस्य किं। राजन्‌ पाहि। आक्रंस्यत इति। आङ्‌ उङ्‌ क्रमन इति नङ्‌। स्नुक्रमोरिति नेट्‌ अनुस्वारस्य। अत्र ययीति स्पष्टार्थं अचि परे अ
नुस्वाराभावात्‌। शलि तु परसवर्णानुस्वारांतरतमानसंभवात्‌। वर्नीतिकुंडरथेनेत्यत्रेव वरं शानमित्यादावपि परसवर्णविध्यप्रवृत्तेः। अत्र वदंति। ईषद्विवृतमूष्मणां विवृ
तं स्वराणामिति भाष्यमते ययीत्यस्य प्रायार्थं कल्प्यं। सूत्रकारमतेनतदावश्यकमेवान्यथा दंशनमित्यादावनुस्वारांतरतमः परसवर्णोनुनासिक ईकारः स्यात्‌। ईकार
शकार[illegible]वर्ण्यस्य सत्वात्‌। तथा कुंडं शाते इत्यादावनुस्वारस्यापदांतस्येति स्यादिति। अंकित इति अंक पदे लक्षणे चेति चुरादिर्ण्यंतात्‌ क्तः। निष्ठायां

वा पदान्तस्य ८।४।५९। पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात्‌। त्वङ्करोषि त्वं करोषि। सय्यन्ता संयन्ता। सम्वत्सरः संवत्सरः। यल्लो
कम्‌ यं लोकम्‌। अत्रानुस्वारस्य पक्षे [illegible]नुनासिका यवलाः। मो राजि समः क्वौ। ८।३।२५। क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात्‌। सम्राट्‌। हे मपरे
वा। ८।३।२६। मपरे हकारे मस्य म एव स्यात्‌ वा। ह्मलयति ह्वलयति। किम्ह्मलयति किं ह्मलयति। यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम्‌। यथासंख्यमनुदे
शः समानाम्‌। १।३।१०। समसम्बन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात्‌। किंह्यः कियँह्यः। किंह्वलयति किव्ँह्वलयति। किंह्लादयति किलँह्लादयति॥ ।

मेटीति किमित्यापः परसवर्णेन ङः। अंकित इत्यस्माद्धातोः क्तः। नमानुस्वारे परसवर्णेन ङः। अञ्चित इति। अंचेः पूजायामिति निष्ठायां [illegible]नोपविरतिः [illegible] निषेध
कुंठित इति। कुठि प्रतिघाते क्तः नुमि अनुस्वारे परसवर्णेन णः। शान्त इति। शम उपशमे क्तः॥ ॥ वा [illegible]निति निपातनादिडभावः। अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः।
मस्य अनुस्वारे परसवर्णेन नकारः। गुम्फित इति। गुम्फ ग्रंथे क्तः। मस्यानुस्वारे परसवर्णेन मः। मो राजि समः क्वौ। राजीति किं। संयत्‌। सम[illegible] इति। [illegible]किं। सं
राजितुं संराजितव्यं। मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं तदाह। म एव स्यादिति। सम्राडिति। राज दीप्तौ। संपूर्वादस्मान्‌ सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्‌। व्रश्चादिना
षत्वं। जश्त्वचर्त्वे। हे मपरे वा। मपर इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। यवलेति। यवलाः परा यस्मात्‌ स यवलपरस्तस्मिन्‌ हकारे परे मस्य यवला भवंतीत्यर्थः [illegible] यथासंख्यमनुदेशः। अनुदि
श्यत इति अनुदेशः पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थः। समानामिति संबंधे षष्ठी तदाह। समसंबंधी विधिरिति। समकर्मकं विधानमिति तु नो[illegible] इति [illegible]समे

युक्तानां विधानं याज्ञादिषु पिवादीनां प्रियत्स्थिरादिषु च प्रस्थादीनां तत्रैव यथाक्रमं प्रवृत्तिः स्यात्। इष्यते तु अनुवाद्ययोरपि यथासंख्यत्वं। समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रह इत्यत्र यथा। समानामिति किं। लक्ष्मलोऽस्त्यभूतेत्यत्र लक्ष्मणादय श्चत्वारोऽर्थाः प्रत्यादयस्तु त्रयः तत्र सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्॥ ※ ॥ नपरे। अयमपि न ह्मलीहि रवा हेरन्तितु अनुवर्तते न दाहा। नपरे हकारे इति। ह्नेः ॥। चयो द्वितीया इति। एतच्च नादिन्याक्रोशे इति सूत्रे भाष्ये स्थितं। अत एव मनोरमायां ङःसीति सूत्रे तु इत्युच्यमाने चयो द्वितीया इति पक्षे थकारापत्तिरुक्ता। यदि तु ङ्णोरिति सूत्रस्थं स्यात्तर्हि ब्रुडित्येव सुवचं स्यात्। तुटोऽसिद्धत्वेन चयो द्वितीया इत्यस्याप्रसक्तेः पौष्करसादेरिति। पुष्करतीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसित्। तस्यापत्यं पौष्करसादिराचार्यः बाह्वादित्वादिञ् अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। ङःसि धुट्। उभयनिर्देशोऽयं पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परत्वादित्यभिप्रेत्याह। सस्येति। सीति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः। षट्सन्त इति। धुटश्चर्त्वेन तकारः चयो द्वितीया इति तस्य थो न चर्त्वस्यासि

नपरे नः।८।३।२७। नपरे हकारे मस्य नस्य वा। किं ह्नुते। किन्न ह्नुते। ङ्णोः कुक्टुक् शरि।८।३।२८। ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः शरि कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्त्वं न। चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्॥ प्राङ्षष्ठः प्राङ्खषष्ठः प्राङ्ख्षष्ठः। सुगण्षष्ठः। सुगण्ठ्षष्ठः। सुगण्षष्ठः। ङः सि धुट्।८।३।२९। डान्तस्य सस्य धुड्वा स्यात्। षट्सन्तः। षट्त्सन्तः। नश्च।८।३।३०। नकारान्तात्सस्य धुड्वा। सन्त्सः। सन्सः। शि तुक्।८।३।३१। नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात्। शश्छोऽटि इति छत्वविकल्पः। पक्षे झरो झरि इति च लोपः। सञ्छम्भुः। सञ्च्छम्भुः। सञ्चशम्भुः। सञ्शम्भुः। ञछौ ञचछा ञचशा ञशाविति चतुष्टयम्। रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात्॥

११ द्धत्वात्। अत एव धुडभावे षट्सन्त इत्यत्र टस्य ठो न भवति। न चैवमपि ङःसीति धुगिति धुग्विधीयतां डकारस्य सकारे परे धुगिति व्याख्यानसंभवात्। किमनेन धुटः परादित्वाऽभ्युपगमेनेति वाच्यं। पूर्वान्तत्वे तु नपदान्ताट्टोरनामिति निषेधाप्रवृत्त्या धकारस्य षुत्वप्रसंगात्। अत एव वक्ष्यमाणे तुगिहैव न कृतः। ङस्य तु किं षुत्वे तस्यासिद्धत्वेन चयो द्वितीया इत्यस्याप्यप्रसंगाच्च। इह धु २५
ड्विकल्पेन रूपद्वयं सनिट्कारतकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पात्कोऽप्यरूपाणि। खयः शर इति द्वित्वे द्वात्रिंशत्। शरोऽचीति निषेधात्र न प्रवर्तते। नस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वे स्योक्तत्वात्। न च चर्त्वस्यासिद्धत्वात्खयः परत्वमेव नास्तीति शंक्यं। पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्युक्तेः। शि तुक्। शीति सप्तमी पूर्वत्र कृतार्थायाः न इति पंचम्याः

षष्ठीं कल्पयतीत्याहुः। नस्य ति। चलोप इति। झरो झरीत्यत्र सवर्णग्रहणसामर्थ्यान्न यथासंख्यं न प्रवर्तत इति भावः। सच्छंभुरिति। इह श्चुत्वतुकोरसिद्धत्वमाश्रित्य न
वीति रुत्वं ना[illegible]शंक्यं। छत्वस्यासिद्धत्वात्। चतुष्टयमिति। अत्र तुकः श्चुत्वे चयो द्वितीया इति पक्षे चस्य छत्वे शस्यापि छत्वविकल्पात्। सञ्च्छंभुः। सञ्छ्शंभुरिति
रूपद्वयं इति द्वैविध्यात्। न च शस्य छत्वपक्षे शर्परत्वाभावाच्चयो द्वितीया इति पक्षे चस्य छो नेति शंक्यं। शश्छोटीति छत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः॥ ० ॥ ङमो ह्रस्वात्॥
ङम् प्रत्याहारः संज्ञाया च कृतं तद्टित्वसामर्थ्यात्संज्ञिभिः संबध्यते। तेन यथासंख्यं ङुट् णुट् नुटः प्रवर्तते नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थं। हे मपर इति मय उञो व इति च विकल्प
द्वयस्य मध्ये पाठादेव नित्यत्वलाभात्। नन्विह नित्यग्रहणाभावे हे मपरे वेति वाग्रहणमुत्तरसूत्रे सुपं चस्वप्यनुवर्तते वा न वेति शंका स्यादिति चेत्सत्यं। अत एव वि
स्पष्टार्थमित्युक्तं। न तु व्यर्थमिति। तस्मात्परस्याच इति। न तु ङमः इत्यस्य षष्ठ्यंततामाश्रित्याचि परे पूर्वस्यैव विधीयतां को दोष इति चेत्। मैवं। तथा हि सति ङमंत
स्य पदस्य पूर्वावयवः स्यादित्यनिष्टं प्रसज्येत। पदस्य यो ङम् तस्येति वैयधिकरण्येन व्याख्यायामपि कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वं प्रसज्येत। पदांतस्येति निषेधस्या

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्। ८।३।३२। ह्रस्वात्परो यो ङम् तदंतं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडागमः स्यात्। प्रत्यङ्ङात्मा। सुगण्णीशः। सन्नच्युतः।
समः सुटि। ८।३।५। समो रुः स्यात्सुटि। अलोन्त्यस्य। अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा। ८।३।२। अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिकः स्यात्
अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः। ८।३।४। अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात्। खरवसानयोर्विसर्जनीयः॥

प्रवृत्तेः यद्यपि बहिरंगपरिभाषया ङमुड्विधेरसिद्धत्वादिष्टं सिध्यति तथापि यथोद्देशपक्षस्तत्रैव पाक्षिकत्वं तु रंगे बहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। प्रसज्यत एवेत्यन्व
मित्यिय यथोक्तं व्याख्यानमेव साधीय इति दिक्। सुगण्णीश इति। ण्यल्लोपे। नश्यानिवत्। पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्। ननु परमदंडिना [illegible] अनैवर्तिविम त्यापद
त्वान्नुट् स्यादिति चेन्न। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। अत एव परमवाचो परमगो दुहो परमलिहा वत्यादौ कत्वढत्वादीनि [illegible]
वात् उञि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानात्तन्न मूलेनत्युक्तं। तदनेन प्रत्युक्तं। इहैव नलोपं वारयितुमुक्तरीतेर[illegible] सिद्धत्वात्। समःसु
टि। यद्यपि मानुस्वारणसिद्धं तथापि अनुनासिकत्रिसकाररूपसिध्यर्थमिदं। अत्रानुनासिकः अयमधिकारो विधिर्वेति पक्षद्वये। [illegible] अनर्थकं। अधि

म

सि॰ कौ॰ कारादेवरुप्रकरणेलाभात्। तुशब्दस्तु अधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणः पूर्वकायस्याविशेषद्योतनार्थः। परस्यानित्यं रुत्वं पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति विधिपक्षे व्यर्थः। वा

टी॰ त॰ ग्रहणं स्पष्टार्थं। अनुनासिकात्पर इति ज्ञापकादेव सिद्धेः। नहि विकल्पं विना अनुनासिकं विहायेत्यनुनासिकाभावपक्षः संभवति। इदमेवाभिप्रेत्य अनयितुं हन्तेति

२६ शब्दावनुस्वारोः पूर्वस्यानुनासिकः स्यात् इत्येवोक्तं। रोः पूर्वस्येति। उपलक्षणमेतल्लोपस्यापि अत्र रुप्रकरणे यो विधिस्ततः पूर्वस्येति निष्कृष्टोऽर्थः। एवं रोः पूर्वस्मात्य

इत्यस्यापि रुप्रकरणे यो विधिस्ततः पूर्वस्मात्पर इत्यर्थो बोध्यः। अनुनासिकात्परोऽनुस्वार इत्यत्र तु लोपपंचमीत्याह। अनुनासिकं विहायेति। अनुनासिकाभावपक्षे इत्यर्थः। पूर्वस्य

तिप्रकृतस्य तु विभक्तिविपरिणामेन पंचम्यंततेत्यभिप्रेत्याह। रोः पूर्वस्मादिति। संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वादवसानीयतामित्यत्रेव सं

विसर्जनीयस्य सः। ८। ३। ३४। खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात्। एतदपवादेन वाशरीति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते। सम्पुङ्कानां सो वक्तव्यः। संस्कर्ता।

संस्कर्ता। समो वा लोपमेके इति भाष्यं। लोपस्यापि रुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयं द्विसकारं तूक्तमेवात

त्रानचिचेति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम्। अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसंख्या

नत्वेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात्। अनुनासिकवर्णान्त्रयाणां शरः खय इति कद्वित्वेषट्। अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश। एषामष्टा

शाम्नाम्नकारस्य द्वित्वेवचनान्तरेणपुनर्द्वित्वे तुएकतन्द्वितत्रिनमिति चतुष्पंचाशत्। अणोऽनुनासिकत्वे ऽष्टोत्तरशतम्॥ ॥

भावितानुनासिकत्वगुणएवोपस्थितत्वादाकांक्षितत्वाच्चावधित्वेन संबध्यते इत्यभिप्रेत्याह। रोः पूर्वस्मादिति तुमनोरमायामवतारितं। तत्तु पूर्वस्येत्यनुवर्त्त

नेविभक्तिविपरिणामं चानपेक्ष्य लौकिकन्यायेनैवेष्टं सिध्यतीत्याशयेनोक्तमित्याहुः। अनुस्वारागम इति। आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते। यथा पूर्वेणानुनाभ्या

मेजित्यत्र पूर्वशब्देनैव चोरागमत्वमिति भावः॥ ॥ विसर्जनीयः। खरीति। एतच्च खरवसानयोरिति सूत्रान्मंडूकप्लुत्यानुवर्तते। संस्कर्तेति। संपरिभ्यामिति २६

करोतेः सुट्। ननु अनुस्वारस्यानच्त्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेति अनुस्वारपक्षे त्रिसकारकं रूपं कथं स्यादित्याशंक्याह। अनुस्वारविसर्गेत्यादि। अकारोपरीति। यद्य

लिकारोपरिपठ्य इत्यर्हिवयः सुयष्टः सु इत्यादौ इणः परस्येति षत्वं स्यादिति भावः। अच्त्वादिति। नचैवं हरिः कर्ता। हरिंस्मरेत्। रामः पातीत्यादौ यणादिप्रसंगः।

त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात्। अनुस्वारस्यापि द्वित्व इति। अपिशब्दाल्लकारस्य। वचनांतरेणेति। अचो रहाभ्यामिति कृतेपि यण्मय इति भवत्येवेति
भावः॥ ॥ पुमः खय्यम्परे॥ पुमः संयोगान्तलोपे वशिष्टभागस्येदमनुकरणं। अम्पर इति बहुव्रीहिः। पर्युदासादिति। इदुदुपधस्येति षत्वविधायके सूत्रे इति भावः।
ख्याञादेशे नेति। चक्षिङः ख्याञ् इत्यत्र खशादिरयमादेशः। असिद्धकाण्डत्वादनंतरं शस्ययोर्वेति स्थितमिति वक्ष्यते। एवं चयत्वस्यासिद्धत्वाद्यया अम्परत्वा
भावात्पुमः खयीति रुत्वं न सत्यर्थः। उख्यानमिति। चक्षिङो ल्युट् चेति ल्युटि ख्याञादेशः। ननु आदेश इह दुर्लभः। वर्जने प्रतिषेधः असनयोश्चेति वार्तिकादि
ति चेत्सत्यं। बहुलं तणीत्य 'सवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वार्तिके बहुलग्रहणात्समाधेयं। विस्तरस्त्विह मनोरमायामनुसंधेयः। त्रापसेति नेड़्

पुमः खय्यम्परे। ८।३।६। अम्परे खयि पुमो रुः स्यात्। व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययस्येति षत्वपर्युदासान्न ×कः ×पयोः प्राप्तौ। अव्युत्पत्तिपक्षेतु
षत्वप्राप्तौ संपुंकानामिति सः। पुंस्कोकिलः। पुंस्कोकिलः। पुंस्पुत्रः। पुंस्पुत्रः। अम्परे किं। पुंक्षीरं। खयि किं। पुंदासः। ख्याञादेशे न। पुंख्यानं। नश्छ
व्यप्रशान्। ८।३।७। अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात्। न तु प्रशान्शब्दस्य। विसर्गः। सत्वं। श्चुत्वं। शार्ङ्गिंश्छिन्धि। शार्ङ्गिंश्छिन्धि। चक्रिं
स्त्रायस्व। चक्रिंस्त्रायस्व। पदस्य किं। हन्ति। अम्परे किं। सन्त्सरुः। खड्गमुष्टिः। अप्रशान् किं। प्रशान्तनोति। नॄन्पे। ८।३।१०। नॄनित्यस्य रुः स्या
द्वा पकारे परे। कुप्वोः ×क×पौ च। ८।३।३७। कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः। चाद्विसर्गः। येन नाप्रा
प्तिन्यायेन विसर्जनीयस्य सः इत्यस्यापवादोऽयं। न तु शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य। तेन वासःक्षौममित्यादौ विसर्ग एव। नॄँः पाहि। नॄं× पाहि।

पालने। लोटि शप्याः पादेशः। प्रशानिति। प्रपूर्वात् शाम्यतेः क्विप्। अनुनासिकस्येति दीर्घः। मो नो धातोरिति नः। न ॥ ११ नॄँः पाहि। नॄं× पाहि। नॄन्पाहि
स्यासिद्धत्वान्नलोपो न। नॄन्पे। पकारे परे उंकार उच्चारणार्थः। तेन नॄँः पुनातीत्यादि सिद्धं। उभयथर्क्ष्विंत्यत्र उभयथेति अनुस्वारविकल्पः फलितः इत्याश
येन हा रुः स्यादिति। कुप्वोः ×कः। अत्र कुप्वोरिति रेफस्य विसर्गः। जिह्वामूलीयस्य खर्त्वात्। खर्परे शरीति विसर्गस्यास्य लोपः। जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात्।
वा शरीति विसर्ग एव वा। आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ। चाद्विसर्ग इति। प्राचामनुचादिकल्प इत्युक्तं तेन ×कः ×पाभ्यां मुक्ते विसर्जनीयस्य सत्वप्र

कानाम्रेडिते। कान्कानीति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात्। इह मा भूत्। कान् कान् पश्यसीति। अत्र एकः किंशब्दः प्रश्ने। द्वितीयः क्षेपे। कुन् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः। वार्तिके कान्ग्रहणाभावेऽपि सत्वं सिध्यतीत्याशयेनाह। यद्वेति। संपुमोस्तु वार्तिके नैव सत्वं। कस्कादिषु संस्कर्ता। संस्करिष्यति। पुंस्कोकिलः। पुंस्कामा इत्यादिवद्बहूनां पाठे गौरवात्। कस्कादिषु संपुम्कानामिति पठित्वा सर्वमपि वार्त्तिकं त्यक्तुं शक्यं। पुंस्कोकिल इत्यादावित्वे परत्वेन विसर्गस्य षत्वप्रसंगात्। किंतु कान्ग्रहणमिव समग्रहणं वार्तिके त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये। कस्कादिषु च। अत्र सोऽपदादावित्यतः स इति इणः ष इति सूत्रं चानुवर्त्तते न तदाहो इणु इत्यत उत्तरस्येत्यादि। कौतस्कुत इति। कुतः कुत आगत इत्यर्थे अव्ययात्त्यप् इति गणपाठसामर्थ्यात् अणित्याहुः। अव्ययानां भमात्रे टिलोप इति वक्ष्यमाणेन

कानाम्रेडिते ८।३।१२। कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे। संपुंकानामिति सः। यद्वा। कस्कादिषु च ८।३।४८। एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यत्र तु सः। ःकःःपयोरपवाद इति सः। कांस्कान्। कांस्कान्। कस्कः। कौतस्कुतः। सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपालं। आकृतिगणोऽयं॥ संहितायां ६।१।७२। इत्यधिकृत्य। छे च ६।१।७३। ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम्। चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः। ततश्चुत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वेन जः। तस्य चर्त्वेन चः। चुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न। शिवच्छाया। स्वच्छाया। आङ्माङोश्च ६।१।७४। एतयोश्छे परे तुक् स्यात्। पदान्ताद्वेति विकल्पापवादः। आच्छादयति। माच्छिदत्। दीर्घात् ६।१।७५। दीर्घे छे परे तुक् स्यात्। दीर्घस्यापदान्तस्य तुक्। सेनासुराच्छायेति ज्ञापकात्। चेच्छिद्यते। पदान्ताद्वा ६।१।७६। दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा। लक्ष्मीच्छाया। लक्ष्मीछाया।

त्वटिलोपः। सर्पिष्कुण्डिकेति। नित्यं समासे इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनम् असमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थ इत्यादि वक्ष्यति। संहितायामित्यधिकृत्येति। एतच्च इको यणचीत्यत्रैव वक्तव्यमपि सूत्रक्रमानुरोधेनात्रोक्तं। छे च। छकारोपरि अकार उच्चारणार्थः। विदिभिदिच्छिदेरिति निर्देशाने अविच्छिन्नमित्यादि सिद्धं। ह्रस्वस्येति। एतच्च ह्रस्वस्य पिति कृति तुगित्यतोऽनुवर्त्तते तुक् च। सेनासुरेति। यदि हि छस्य तुक् स्यात्तर्हि छस्य चर्त्वे सति च द्वयं स्यात्। असिद्धपरिभाषा च नात्र प्रवर्त्तते तुक् छकारोपरि चकारः श्रूयेतेति भावः॥ पदान्ताद्वा। प्रकृते तेन दीर्घेणापदं विशेष्यते तदन्तविधिलाभेन इष्टसिद्धौ वप्यन्तग्रह ३६

ऽपदांतस्यैव नुग्यथा स्यान्त्वं स्यमा भूदित्येतदर्थं। अन्यथा पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थितौ समर्थेषु सस्मी व्ढायादिष्वेव स्यान्तिषु न तु कुमारी छ
त्रं हरे स्वदृत्येत्यत्र न स्यात् सामर्थ्यादेवं न पदांतात् टोरिति सूत्रे पदांतात् टोरिति वक्तव्यं तप हलं दुष्टाः षट् सं तं छ यदत्यत्रापि ष्टुत्वनिषेधार्थमित्याहुः॥
इति हल्संधिः॥ ॥ विष्णुस्त्रातेति। प्रातिपदिकात्स्वौजसमौडिति सुप्रत्यये तस्य रुत्वे खरवसानयोरिति विसर्गे च कृते विसर्जनीयस्येति सः
अस्य च रुत्वं नाशंक्यं। रुत्वं प्रति विसर्जनीयसत्वस्यासिद्धत्वात्। शर्परे विसर्जनीयः। शर्परे इति बहुव्रीहिरनुवर्तमानश्च खर् अन्यपदार्थः। सत्वादेरयम
पवादः। यदि तु शर्परे ... वाच्येत। तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धेऽपि कुप्वोः ≍क≍पौ स्यातां॥ वासः क्षौमम् अद्भिः प्सातमित्यादौ विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रं वाध्यते रत्याश

विसर्जनीयस्य सः। विष्णुस्त्राता॥ शर्परे विसर्जनीयः। ८। ३। ३५। शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो न त्वन्यत्। कः त्सरुः। घनाघनः क्षो
भणः। इह यथायथं सत्वजिह्वामूलीयश्च न। वा शरि। ८। ३। ३६। शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात्। हरिः शेते। हरिश्शेते। ख
परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः॥ रामस्थाता। रामः स्थाता। हरिस्फुरति। हरिः स्फुरति। पक्षे विसर्गे सत्वे च त्रैरूप्यम्। कुप्वोः ≍क≍पौ च। ≍क
रोति। कः करोति। ≍कः खनति। कः खनति। ≍कः पचति। कः पचति। सोऽपदादौ। ८। ३। ३८। विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः। पाश
कल्पककाम्येष्विति वाच्यम्॥ पयस्पाशं। यशस्कल्पम्। यशस्कम्। यशस्काम्यति। अनव्ययस्येति वाच्यम्॥ प्रातः कल्पम्। काम्ये रोरेवेति वाच्य
म्॥ नेह। गीः काम्यति॥

॥ येनाहा। न त्वन्यदिति। तदेव स्फुटयति। इहेति। सोऽपदादौ। अपदाद्योरिति। सूत्रे व्यत्ययेन एकवचनं। यदि तु विसर्जनीयस्य सः शर्प
रे विसर्जनीय इत्यत्र मंडूकप्लुत्यानुवर्तितो यः खर् स इहाप्यनुवर्त्य विशेष्यते अपदादौ खरीति यथाश्रुतं साधु। परं तु पुनर्मंडूकप्लुत्यानुवर्तने क्लेश इत्यभिभावः। अन्ये
त्वाहुः पुनर्मंडूकप्लुतिं विनाप्यनुवर्तितुं शक्यः। वा शरीत्यत्र शरा खरं विशेष्य शरूपे खरीति व्याख्याने कुप्वोरिति सूत्रे कुप्वोः खरीति व्याख्याने च ... भावात् ... य
स्याश्मिति। याप्यपाशः ... समासे कल्पप्। अज्ञातः कुत्सितो वा इति कः। काम्यश्चेति काम्यच्। पाशकल्पककाम्येष्विति वृत्तिः। संभवप्रदर्शनमेतत् न तु परिगणनम्। ...
स्यासंभवात्। प्रातः कल्पमिति। अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातः शब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमत् परत्वं। दोषाभूतमहः। दिवाभूता रात्रिरितिवत्॥ गीः काम्यतीति

नचसत्वनिषेधेपीहइणःषइतिषत्वंस्या दितिवाच्यं।तत्रापिकास्येरोरेवसस्यानुक्तेः। यदितुइणःषइत्यत्रैवेदंपठ्येततर्हिषत्वमात्रप्रतिषेधेपिपूर्वेणसत्वंस्यान्न
॥ ॥ इणःषः। सोपदादाविन्यस्यापवादः। पुरः प्रष्टव्याइति। पृपालनपूरणयोः॥ ॥भ्राजभासेत्यादिनाक्विपात्तदंताज्जस्। जसंतत्वात्स्फुटीकर्त्तुं पुरावित्युपन्यस्तं।
इदुदुपधस्य। इदुदिति किं। गीःकरोति। पूःकरोति। इहइदुतौउपधेयस्यसमुदायस्यतस्यावयवोयोविसर्गइतिवैयधिकरण्येनसंबंधः। अप्रत्ययस्येतितुअप्रत्य-
योयोविसर्गइतिसंबध्यते।संभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्। नचविसर्गस्यप्रत्ययत्वमप्रसिद्धमितिवाच्यं। अग्निःकरोतीत्यादावस्यानिव-
द्भावेनतत्प्रसिद्धेः नचातिदेशंप्रतित्रिपाद्याअसिद्धत्वंशंक्यं। अप्रत्ययस्येतिनिषेधेनैवसिद्धत्वज्ञापनात्। अतएवअग्निरित्यादौरोर्विसर्गःसिध्यति। अन्यथा

इणःषः ८।३।३९। इणःपरस्यविसर्गस्यषकारःस्यात्पूर्वविषये। सर्पिष्पाशं। सर्पिष्कल्पम्। सर्पिष्कं। सर्पिष्काम्यति। नमस्पुरसोर्गत्योः।
८।३।४०। गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्यसःस्यात्कुप्वोःपरयोः नमस्करोति साक्षात्प्रभृतित्वात्कृञोयोगेविभाषागतिसंज्ञा।तदभावेनमःकरोति
पुरोऽव्ययमितिनित्यंगतिसंज्ञा पुरस्करोति। अगतित्वान्नेह। पूः। पुरौ। पुरः प्रष्टव्याः। इदुदुपधस्यचाऽप्रत्ययस्य ८।३।४१। इकारोका-
रोपधस्याऽप्रत्ययस्यविसर्गस्यषःस्यात्कुप्वोः। निष्प्रत्यूहं। आविष्कृतम्। दुष्कृतम्। अप्रत्ययस्यकिं। अग्निःकरोति। वायुःकरोति। एकादे-
शशास्त्रनिमित्तकस्यनषत्वम्। कस्कादिषुभ्रातुष्पुत्रशब्दस्यपाठात्। तेनेहन। मातुःकृपा। मुहुसःप्रतिषेधः। मुहुःकामा। तिरसोऽन्यतर-
स्याम् ८।३।४२। तिरसःसोवास्यात्कुप्वोः। तिरस्कर्त्ता। तिरःकर्त्ता॥

अपदांतत्वान्नस्यात्। विसर्गविधिस्तुपुनरित्यादौचरितार्थः। ज्ञापकंचवि-
शेषापेक्षं। तेनात्रपरस्मिन्नितित्रिपाद्यांनप्रवर्त्तते। एवंचपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिसिद्धांतःउक्तयुक्तिमूलकोनतुवा चनिकइतिमनोरमायांस्थितं।अत्र
वदंति अप्रत्ययस्येत्यत्रप्रत्ययस्ययोविसर्जनीयोनभवतीत्याद्यर्थ एवआकरेस्थितइति। अप्रत्ययोयोविसर्गइतिसामानाधिकरण्येनान्वयोनयुक्तः। सर्पिष्क-
रोतीत्यादौइसुसोःसामर्थ्येइतिवैकल्पिकषत्वप्रवृत्तावपितिष्ठतुसर्पिः पिबत्वमुदकमित्यत्रइदुदुपधस्येत्यनेननित्यंषत्वप्रसंगात्। नचाकरमतेप्युणादीनाम- २८
व्युत्पत्त्याश्रयणेतथास्वीकारादिष्टापत्तिरितिवाच्यं। व्युत्पत्त्याश्रयणेदोषतादवस्थ्यात्। इसुसोरित्यत्रसर्पिष्करोतीत्युदाहरणेनव्युत्पत्तिपक्षस्यैववार्त्तिक-

कार्ष्णस्वीकृतत्वानुमानात्। अन्यथा इदुदुपधस्येत्यनेनैव व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तिपक्षभेदेन षत्वविकल्पसिद्धेरुदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात्। किं चातिष्ठत्सर्पिरित्या
दाविदुदुपधस्येति षत्वस्येष्टत्वे कस्कादिषु सर्पिष्कुंडिकाशब्दो असमासेप्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थ इति स्वमूलग्रंथविरोध इति। अत्र केचित्। इदुद्ग्रहणमप्रत्ययस्य
निवृत्त्यर्थं इदुदुपधस्येति ग्रहणं नित्यं यः इदुदुपधस्तस्यैव विसर्गस्य षत्वं यथा स्यात्। कविभिः कृतमित्यादौ माभूदित्येवमर्थं भिसो विसर्गस्य हि नित्यमिदुदुपध
त्वं नास्ति समरित्यत्रैतदभावात् इति तन्न। अग्निः करोतीति निषेधोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः। देव इत्यादौ अकारोपधत्वात् प्रियचत्वार इत्यादौ चकारोपधत्वेन।
चतुष्कपाल इत्यादौ षत्वानापत्तेश्चेति यत्किंचिदेतत्। अन्यत्तु प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्यादिव्याख्याने नृक्तोदाहरणे षत्वस्याप्रसक्तेरुपधस्येत्यनन्तु
त्यजमित्याहुः। स्यादेतत्। अप्रत्ययग्रहणमेव स्यान्निवत्सूत्रं प्रतित्रिपादीसिद्धेत्यत्र ज्ञापकमित्युक्तं। तदिदं वैयधिकरण्येनान्वयमभ्युपगच्छतां न सिद्ध्येद
त्राहुः। नमुनेत्यत्र नेति योगं विभज्य स्यान्निवत्सूत्रं प्रतित्रिपादीनामसिद्धेति व्याख्यायते प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशाश्चहानुकूलाः। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्था
त्वादचः परस्मिन्निति सूत्रं प्रति त्वसिद्धेवात्। ततश्च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति सिद्धं गोयुक्तिमूलकं इत्यादि सर्वं संगच्छत इति। अप्रत्ययायो विसर्ग इति सामाना
धिकरण्यपक्षमाश्रित्य तु सर्पिरादाविदुदुपधस्येति षत्वमाशंक्याह। एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येति मातुरित्यत्र हि ऋत उदिति एकादेशशास्त्रं विसर्गप्रत्ययपरंपरयाप्रयो
जकं। आकरे तु एकादेशनिमित्तादिति प्रचुरः पाठः तत्र एकादेशशास्त्रं तन्निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः। नन्वेवमप्रत्ययस्येत्यत्र सामानाधिकरण्यपक्षोप्याक
रसंमत इति चेदत्राहुः। प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्ष आकरसंमतोपि यथा निष्कृषोजनेन यथायमपि वैयधिकरण्यपक्षस्त्वावश्यक एवान्यथा तिष्ठतुसर्पिः पिबत्वमु
दकमित्यादौ सिद्ध्यापत्तेरिति। भ्रातुष्पुत्रपाठादिति। ननु षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशशास्त्रस्यासिद्धत्वात् षत्वाप्राप्तौ विध्यर्थ एव तत्र पाठो न ज्ञापनार्थ इति वाच्यं एत्वे
तु किं च कर्तव्ये परत्वं तं परत्वाघोः सतोरेवैकादेशाः सिद्ध इति सिद्धांतात्। अन्यथा शकहूषिन्यत्रापि षत्वं न स्यात्। शकानहूयंतीत्यत्रादेश च उपदेश इत्यान्विक्षिपसं
प्रसारणे कृते संप्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशो वहल इति दीर्घः भवति। को। सिच न सोसि च न इत्यादौ परत्वं तपरत्वाद्यारादेशस्तेन तत्र षत्वनिषेधः। सिद्धाति ननु शाक
हूषिन्यत्र। एवं च भ्रातुष्पुत्र इत्यत्रापि षत्वं तु कौ रित्येकादेशशास्त्रमसिद्धं न भवतीत्युक्तज्ञापकं सुस्थमेव। ननूक्तज्ञापकात् शाकहूषिन्यत्रापि मातुः कृपेत्य

त्रेवषत्वं न स्यात्। मैवं। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकत्वात्। कश्च तुल्यजातीयः। कुप्वोरिति रिङ्॥ ॥ ह्रिस्त्रिश्चतुरिति। इह ह्रिस्त्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्याच्चतुःशब्दोपि सुजन्त एव गृह्यते। कृत्वोर्थग्रहणं तु साहचर्येन सर्वत्र व्यवस्थापकमित्यत्र ज्ञापकं। तेन दीधीवेवीटामित्यत्र धातुसाहचर्येण्यागमस्येटो ग्रहणं॥ चतुष्कपाल इति। चतुर्षु कपालेषु संस्कृत इत्यर्थे संस्कृतं भक्षा इत्यण्। द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्। अत्र मनोरमायामिदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति नित्यं षत्वमित्युक्तं। एवं च ह्रिस्त्रिरिमिति चेत्तुः पञ्चाशादिति स्वमूलग्रन्थप्रयोगश्चिन्त्यः। चतुष्कपालवत्त्वाविनित्यतया षत्वप्रवृत्तेरनन्तः षत्वनिवारणायाप्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्य यो विस

ह्रिस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे। ८।३।४३। कृत्वोर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात् कुप्वोः। द्विष्करोति। द्विः करोति। इत्यादि। कृत्वोर्थे किं। चतुष्कपालः॥ इसुसोः सामर्थ्ये। ८।३।४४। एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः। सर्पिष्करोति। सर्पिः करोति। धनुष्करोति। धनुः करोति। सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा। सामर्थ्ये किं। तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम्। नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य। ८।३।४५। इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य समासे नित्यं षः स्यात् कुप्वोः परयोः। सर्पिष्कुण्डिका। अनुत्तरपदस्थस्य किं। परमसर्पिःकुण्डिका। कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थः। व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च। अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य। ८।३।४६। अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात् करोत्यादिषु परेषु न तूत्तरपदस्थस्य। अयस्कारः। अयस्कामः। अयस्कंसः। अयस्कुम्भः। अयस्पात्रं। अयस्कुशा। अयस्कर्णी। अतः किं। गीःकारः। अनव्ययस्य किं। स्वःकामः। समासे किं। यशः करोति। अनुत्तरपदस्थस्य किं। परमयशःकारः। अधःशिरसी पदे। ८।३।४७। एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात् पदशब्दे परे। अधस्पदं। शिरस्पदं। समास इत्येव। अधः पदं। शिरः पदं। अनुत्तरपदस्थस्येत्येव। परमशिरःपदं। कस्कादिषु च भास्करः। इति विसर्गसंधिः॥ ॥

जेनीयो न भवतीत्यर्थ एव स्वीकर्तव्यः। चतुष्कपाल इत्यत्रापि तु कस्कादेराकृतिगणत्वात् षत्वप्रवृत्तिरित्याहुः। व्यपेक्षाविरहेपीति। तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादावित्यर्थः। व्यपेक्षायामिति। इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः। अत्र सर्पिरित्यसमस्तं पदमिति बोध्यं। समासे तु नित्यं समास इत्यनेनैव सिद्धेः समासाभावमेव ज्ञापयितुमिदमिति सर्पिर्विशेषणमुक्तं। नित्यार्थश्चेति। अयं भावः। असमासे व्यपेक्षाविरहे अन्यता

त्रोत्रा॥ इत्यत्र यथा पत्वार्थः पाठः। व्यपेक्षायां त्वसमासे इस्सोरिति विकल्पे न प्राप्नोतीत्यार्थ इति। अयः सहितेति। न त्वयसो विकारः जानपदेति ङीष्प्रसंगात्। अयस्कुर्णीति। अयस्ः कर्णो यस्याः नासिकोदरेति ङीष्। अधः शिरसी। एतयोरिति। सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोध्या। अधस्पदमिति। पदस्याधः इति विग्रहः। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। शिरस्पदमिति। षष्ठीसमासः॥ इति विसर्गसंधिः ॥ ॥ शिव इत्यस्यावसाने विसर्गस्तस्य च्वेरित्यनेन समभिव्याहारे सस्याभावादुत्वं कथं स्यादित्याशंकायामाह। स्वौजसमौडित्यादिनेति। एवं चात्र मूलभूत एव सुरसौ तिरुत्वादिकं स्यादेव। विसर्गस्त्विह न भवति खरवसानयोरभावात्॥ भौ तिस्य पदान्तभंगे अकृतव्यूहपरिभाषया अच्यपरसमभिव्याहारात्पूर्वमपि न भवतीति बोध्यं॥ ससजुषो रुः। पदस्येत्यनुवृत्तं ससजूभ्यां विशेष्यते विशेषणे न तदंतविधिः। न च सजूः शब्दे शिग्रहणात्वत्प्रातिपदिके न तदंतविधिर्नेति निषेधः शंक्यः। तस्य प्रत्ययविधिविषयकत्वात्। सांतं सजुष्शब्दान्तं च यत्पदं तस्य रुः स्यात् स घालोऽन्त्यस्य। एवं स्थिते फलितमाह। पदान्तस्य सस्येति। सजुष्शब्दस्येति। न दंतस्य पदस्येत्यर्थः। तेन सजुषौ सजुष इत्यत्रापि नातिव्याप्तिः। न च

स्वौजसमौडिति सुप्रत्यये शिवस अर्च्य इति स्थिते। ससजुषो रुः ८।२।६६। पदान्तस्य सस्य सजुष्शब्दस्य च रुः स्यात्। जश्त्वापवादः। अतो रोरप्लुतादप्लुते ६।१।११३। अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति। भोभगो अघो इति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः। उत्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति। रुत्वमनूद्य उत्वविधेः सामर्थ्यात्॥

सजूरित्यत्राव्याप्तिः व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यं। तस्य प्रत्ययविधिविषयकत्वात्। अतएव व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति ग्रहणवतेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिव उत्सूत्रे हल्ग्रहणेनोक्तं। कैयट इह रत्वमप्याह मितिर्नमनोरमायां स्थितं। तत्र कैयटेनानुक्तत्वात्कैयटग्रहणं प्रमादपतितमिति न्यायः। केचित्तु दिव उत्सूत्रे यस्मिन्विधिरिति वृत्तौ [illegible] इत्यसूत्रसमुदायश्चान्यपदार्थः। तथा च दिव उत्सूत्र ग्रन्थेन [illegible] चेति सूत्रस्याविकोडीकरणात्तत्र कैयटेनोक्तत्वान्नोक्तदोष इति कुक विक्रमाणि [illegible] ल्केशेन मनोरमायां जयसि [illegible] य त्वस्यासिद्धत्वादुत्वं कृतेऽपि न स्यस्यानिवृत्तेन रुत्वाद्युत्वस्यासिद्धत्वाशंकायामाह। यत्वस्यापवाद इति। उत्वविधेः सामर्थ्यादिति। न चातोरोरप्लुतादिति सूत्रं परित्यज्य रोः सुपीति सूत्रानन्तरं अत उरतीत्येव [illegible] वादुच्यतां [illegible] मनेन न सामर्थ्यं श्रयणं प्रयासेनेति वाच्यं। तथा हि सति उत्वस्यासिद्धत्वया शिवो र्च्य इत्यादावोरु

सु·
सि·कौ· प्रथमयोः। अत्र प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौणः। द्विवचनं तु समुदायद्वयापेक्षया। इको यणचीत्यतो अचीत्यकः सवर्णे दीर्घ इत्यतोऽको दीर्घ इत्येकः
टी·त· पूर्वपरयोरिति सूत्रं चानुवर्तत इत्याशयेनाह व्याचष्टे। अकः प्रथमाद्वितीययोरचीत्यादिना। अचि किं। रामः। अकः किं। गावौ। नावौ। प्रथमयोः किं। वृक्षा। वृक्षाः।
३० यद्यपीदं नादिचीत्यनेनैव सिध्यति तथापि हरी इत्यत्रेदूद्यौरित्यत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् तद्वारणाय प्रथमयोरित्युक्तमिति दिक्। पूर्वग्रहणं किं।
अग्नी इत्यत्र परसवर्णो मा भूत्। दीर्घग्रहणं किं। त्रिमात्रस्थानिनि त्रिमात्रो मा भूत्। आद्गुण इति। अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायादिति भावः

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। ६।१।१०२। अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् इति प्राप्ते॥ नादिचि। ६।१।१०४। अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः। आद्गुणः। एङः पदान्तादति। शिवोऽर्च्यः। अत इति तपरः किम्। देवा अत्र। अतीति तपरः किं। श्व आगन्ता। अप्लुतात्किम् एहि सुस्रोत ३ अत्र स्नाहि। प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयम्। अप्लुतादिति विशेषणं तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम्। तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात्। अप्लुत इति किम्। तिष्ठतु पय आ ३ ग्निदत्त। गुरोरनृत इति प्लुतः। हशि च। ६।१।११४। अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि। शिवो वन्द्यः। रोरित्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह। प्रातरत्र। धातर्गच्छ। देवास् इह इति स्थिते। रुत्वम्। भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि। ८।३।१७। एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि परे। असन्धिः सौत्रः। लोपः शाकल्यस्य। देवा इह। देवायिह। अशि किम्। देवास्सन्ति। यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते। तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात्। नह्ययमल्विधिः। रोरिति समुदायरूपाश्रयणात्। भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः। तेषां रोर्यत्वे कृते॥

॥ ॥ अत्र भियोद्ध्यौ नदे तौ सदित्यादि लिङ्गम्। नह्यनादिचीति पूर्वसवर्णदीर्घे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य वृद्धिः प्रवृत्त्यैव सिध्यति नान्यथेति। नन्वेवं नान्तः पादमव्यपर इति पाठे सुजाते अश्वसूनृते। उप प्रयन्तो अध्वरमित्यादावेङः पदान्तादतीति पूर्वरूपमेव हि तेन निषिध्यते। तस्मिंश्च निषिद्धे एचोऽयवायाव इत्युत्सर्गोऽपि प्रवर्तेत। मैवं। बाधके निषिद्धे बाध्यमपि क्वचिन्नेति स्वीकारात्तत्सिद्धेः॥ भोभगो। असंधिः सौत्र इति। सूत्रकृतः सौत्रः कृतेन लब्धेत्यर्थः। भगो अघो इत्यनयोरोकारस्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः यदि तु भोस भगोस अघोस इति सान्तरा तेवानुकृत्य भो इत्यादीनात्र पाठस्तदा अलोन्त्यस्य ३०

यः स्यात् अपूर्वस्वरो ऽश्चेति व्याख्यायते तर्हि असंधिर्न्यायत्वं वति बोध्यं॥ ननु रोरुकारस्यानुबंधत्वाद्रेफमात्रं विसर्गस्थानि तथा च अनल्विधाविति स्थानिवद्भावेन र
स्यादित्याशंक्याह॥ नस्थयमिति॥ यथा अग्रहीदित्यत्र ग्रहो लिटि दीर्घ इत्यस्य स्थानिवद्भावेन इट्त्वात् इट ईटीति प्रवर्तते एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्वं प्रवर्ततेति
भावः॥ यद्यपि रोरीत्यतो र इत्यनुवर्त्य रोर्यो रेफः तस्य यादेशः इति व्याख्याने अयमल्विधिरेव तथापि उत्तरार्थं कर्तव्यमत्रिग्रहणं इत्यस्यानुवृत्तिक्लेशवारणाय
र्थमिहैव दत्तं तानि निपाता इति॥ भो भगो इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चा दराकृतिगणत्वात्तत्र बोध्याः॥ यदि तु विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति वार्तिके न एवं भोः
शब्दः अवस्योकारो वा संबुद्धावित्यर्थकेन निष्पन्नाः एवं भोः शब्दादयो गृह्येरन् तदा पुल्लिंगैकवचनमात्रे भोः हरे इत्यादि सिद्धावपि भो हरिस्त्री भो गंगे इत्या
दि न सिद्ध्येत् स्मात्ति भाषा भवदिति वार्तिकेनावश्यमाश्रयणीयमिति भावः॥ मनोरमायां तु भाष्यस्वरसरीत्या तु विभाषेति वार्तिकमास्थेयमेवेत्युक्तं तथाहि
हे भगवन् इति वक्तुं हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात् तस्य न वार्तिकारंभ एव सिद्धेः॥ सुः पाइत्याद्यगाहे हे भो रित्यमरोक्तानां तु संबोधनार्थानां निपातानां सह प्रयो
गायोगात्॥ किंच॥ अत्र भवान् हरिः तत्र भवान् तत्रभवानिति वत् तत्र भो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिध्यति इतराभ्योपि दृश्यन्ते इति सर्वविभक्त्यंतात् तसो
भवदादियोग एवेष्टत्वात्॥ किंच॥ आमंत्रितत्वपदात्परस्याष्टमिकनिघातः॥ आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत् भावश्चेत्यादि सिध्यति नान्यथा॥ भो हरिहरावित्यादि
सिद्धये भो इति निपातोप्यवश्याभ्युपगंतव्यः॥ यदि तु भगो अघो इति प्रामाणिकौ तर्हि तेषां नामवार्तिकं तु क्तप्रयोजनाय स्वीकर्तव्यमेवेति दिक्॥ स्यादेतत्॥ निपाता
नामस्पृद्गमयत्वाविधौ तएव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वान्नतु संबुद्ध्यंताः लाक्षणिकत्वादिति चेन्नैवं॥ स्वरितेनाधिकार इत्यत्राधिकः कारोधिकं इति व्याख्यानमा
श्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात्॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाच्च अनित्यत्वे लिंगं भुवश्च महाव्याहृतेरिति सूत्रे महाव्याहृ
तिग्रहणं यावत्पुरादिसूत्रे निपातग्रहणं च॥ न चैवं लाक्षणिकानामपि ग्रहणे विभोरिदं सुप्रभागोर्यस्य स सुप्रभगुः तस्य सुप्रभगोरिदं रघोरिदमित्यत्रापि प्रसज्येत
तिरिति वाच्यं॥ परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणे ऽन्येषामग्रहणात्साहचर्यं त्वेषां संबोधनार्थ इति बोध्यं॥ भो इत्यादीनां त्रयाणामन्तेऽन्त्यस्य यः
स्यादिति व्याख्यानेतु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नातिप्रसंगः॥ न चाजहत्स्वार्थो वृत्तिरिति पक्षे विभोरिदं प्रभोरिदमित्यत्र भोः इत्येकदेशस्य अर्थोऽस्तीति प्राचीं अ
विद्यमानवदित्य०

हन्स्वार्थो वृत्तिरिति मुख्यपक्षे तदभावादिति दिक्

व्योर्लघुनी वकारयकारयोरिति। भोभगोअघोअपूर्वस्येत्यर्थः। लघुप्रयत्नतरः लघूच्चारणतरः। स चांतरतम्याद्धस्वकःयस्ययः इत्याह। वयाविति। विधानसामर्थ्यात् लघुप्रयत्न तरस्य न भवतीत्याशयेनाह। अलघुप्रयत्नस्येति। भोय च्युतेति। एवं भगोय च्युत। अघोय च्युत। वकारस्योदाहरणं तु असावादित्यः। एतच्च काशिकायां स्पष्टम्। उक्त रार्थपदग्रहणमिति। वस्तुतस्तु तत्रापि नोपयुज्यते पदस्येत्यनुवृत्त्यैव निर्वाहात्। उञि च पद इत्यतः पद इत्यनुवर्त्य अजादेः परस्येति व्याख्यानात्परमदण्डिनावि त्याशीः ङमुण्नेति प्राचो व्याख्यानस्य ङमो ह्रस्वादचीति सूत्रे मनोरमायां निरस्तत्वाच्च। ननु हलि सर्वेषामित्यत्र पदग्रहणानुवृत्तौ हलादौ पदे इति व्याख्यान लाभात्। ह्रस्वभ्यां ह्रस्वभिरित्यत्र वस्य नित्यं लोपो न भवति। किंतु लोपः शाकल्यस्येति वैकल्पिक एव लोप इत्युक्तिपदेग्रहणस्य प्रयोजनमिति चेन्मैवम्। ह

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ८।३।१८। पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे। यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्य मूलानां शैथिल्यं स लघूच्चारणः। ओतो गार्ग्यस्य ८।३।२०। ओकारात्परस्य पदान्तस्याः लघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात्। गार्ग्यग्रहणं पूजा र्थम्। भो अच्युत। लघुप्रयत्नपक्षे भोय्च्युत। पदान्तस्य किम्। तोयम्। उञि च पदे ८।३।२१। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोप उञि परे। स उ एकाग्निः। पदे किम्। तन्त्रयुतम्। वेञः स्वसा। अस्योहूपा। यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात उञिति गृह्यते। तर्हि उत्तरार्थं पदग्रहणम्। हलि सर्वेषाम् ८।३।२२। भोभगो अघो अपूर्वस्य लघ्वः लघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन। भो देवाः। भो लक्ष्मि। भो विद्वद्वृन्द। भगो नमस्ते। अ घोयाहि। देवा नम्याः। देवा यान्ति। हलि किम्। देवा यिह॥

((लि सर्वेषामित्यत्र वस्यानुवर्तितत्वात्। किं च माभ्यां माभिरित्यत्र म्भ्याम्परे लोप शाविकल्पेचैवं भवन्मते लोपः स्यात्तत्र हलि सर्वेषामित्यस्याप्रवृत्ते नचेष्टापत्तिः भाष्यकारै र्दण्डिनेत्यत्र ङमुड्वारणाय ङमो ह्रस्वादचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थपदग्रहणमित्यु कत्वात्। न च तदेव प्रयोजनमस्त्विति वाच्यं ह्रस्वात्परो यो ङम तदंतं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडिति व्याख्यानेन दण्डिनेत्यत्र ङमुटः प्रसक्त्यभावात्। नाह लि सर्वेषा। यकारस्येति। वकारस्तु नानुवर्तते। भोभगो अघो अपूर्वस्यासंभवात्। अपूर्वस्तु यद्यपि संभवति वृक्षवकारोतीति तथापि न तत्र लोपाप्रसंगः। अशीत्य ३१
नुवर्त्याशा हलोविशेषणात्। वृक्षव हसतीत्यादि त्वनभिधानादसाध्वित्याहुः। गव्यमित्यत्र तु पदांतत्वेनास्ति गव्यूतिरित्यत्र वकारप्रश्लेषान्न वलोप इत्युक्तं

[illegible] स्यासिद्धत्वात्॥ हलि किं। दिवापिहेति। अन्तरार्थमावश्यकं हलीति ग्रहणमिहैव कृतं। तेन लोपः। ग्राक

[illegible] रोसुपि। असुपीति यदि पर्युदासः स्यात्ततः सुप्सदृशे प्रत्यय एव स्यात् दहर्पतीत्यादौ न त्वहर्भातीत्या

[illegible] अहरहरिति। नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं। न चात्र रेफादेशस्यासिद्धत्वात्पूर्वेण लोपे अकारस्यैव रेफः

[illegible] हेतीयेन रुर्विधेयः रूत्यहन्निति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वाद्रुत्वापवादस्यापि रेफादेशस्य नकारस्थानिक

[illegible] त्वात्सांनेवस्यते। रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वं। अहोरथंतरमिति। रथंतरं साम। तेनाह्नः सुखमहारहं हः पृथ

[illegible] दः। अहरहः। अहर्गणः। असुपि किम्। अहोभ्याम्। अत्राहन्निति रुत्वम्। रूपरात्रिरथन्त

[illegible] रेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। अहोरात्रः। अहोरथन्तरम्। अहरादीनामपत्यादिषु वा रेफः

[illegible] ।स विसर्गोपध्मानीयौ॥ रोरि॥ ८।३।१४॥ रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात्। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो

[illegible] ।अर्थाद्रकाररेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्। पुनारमते। हरीरम्यः। शम्भूराजते। अणः

[illegible] ।ग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम्। अजर्घाः। लीढः। मनस्रथ इत्यत्र रुत्वे कृ

[illegible] ते वा। अहरादीनामिति। उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे। तेन स्वर्वेसारथिनः कविकाव्येना स्वर्चमोर

[illegible] ।ते विकारनिरस्त्यर्थमिति भावः॥ ढ्रलोपे इत्यकार उच्चारणार्थः। ढश्च रश्च ढ्रौ तौ लुप्येते यस्मिन्निति ढ्रलो

[illegible] पे दृढ कार्यस्य विभाषेति निष्ठायां नेट्। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। प्राचा ढ इति प्रत्युदाहृतं तत्र सम्

[illegible] हेर्नकारहकारयोर्लोपः तकारस्य ढत्वं च निपात्यते तेन त्वसिद्धकाण्डस्य ढत्वस्य द्रह प्रवृत्तिः दारेधोता

[illegible] वा तुत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वाच्यं। तथा सति परिदृढय्येत्यत्र ल्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशो न

पारिहढीकन्येत्यत्र इतो मनुष्यजातेरिति ङीषं बाधित्वा अलिङ्गोरिति ष्यङ् स्यात् ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरूपोत्तमत्वादित्याकरे स्थितं। ननु पारिहढ्येत्यत्र ल्यप्
वादेशः कथं भवेत् यावता परिहढ्य ग चष्ट इति णिचि कृते क्त्वाप्रत्यये चरितार्थं तत एव परे नञ्भावात्समासाभावः इति चेत् अत्र केचित् संग्रामयतेरेव लोपस
गान्त्रायपीत्युक्तेर्नान्यस्मादिति नियमात्पारे शब्दपृथक्कृत्य ढशब्दादेव णिच्क्रियते णिजन्तस्य धातुत्वात्क्त्वाप्रत्यये क्ते नञ्पूर्वे क्त्वो तेन कृतेन समास इ
ति सिद्धो ल्यबादेशः॥ णाविष्ठवद्वा वाद्भाव इति। ननु पूर्वस्येति व्यर्थं सप्तमीनिर्देशादेव तल्लाभादत आह। पूर्वग्रहणमित्यादि। ढ्लोपे पूर्वस्येति सूत्रस्थो
त्तरपदाधिकारस्थत्वादुत्तरपदस्थयोरेव ढरेफयोः परतो दीर्घः स्यान्नतु लीढः अजर्घा इत्यत्रेति भावः। यद्यप्यसंभवादेवानुत्तरपदस्थढकारे दीर्घो भविष्यत्या

विप्रतिषेधे परं कार्यम्। १।४।२। तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात्। इति लोपेन प्राप्ते पूर्वत्रासिद्धमिति रीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव। मनोरथः। एत
त्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि। ६।१।१३२। अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे। एष विष्णुः। स शम्भुः। अकोः
किम्। एषको रुद्रः। अनञ्समासे किम्। असशिवः। हलि किम्। एषोऽत्र। सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्। ६।१।१३४। स इत्यस्य सोर्लोपः स्या
दचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत। सेमामविड्ढि प्रभृतिम्। इह ऋचा इत्येव गृह्यत इति वामनः। अविशेषाच्छ्लोकपादेऽपीत्यपरे। सैष दाशरथी
रामः। लोपे चेदिति किम्। स इत्क्षेति। स एवमन्त्रो। सत्येवेत्यवधारणं तस्य स्थानस्य सि वहुलमिति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते। तेनेह
नासो हमाजन्मशुद्धानां॥ इति स्वादिसन्धिः॥ ॥ अजर्घा इत्यत्र दीर्घो न स्यादिति ज्ञेयं। वस्तुतस्तु उत्तरपदस्य समासचरमावयवे रूढत्वात्पुनः

समत इत्यादावपि न स्यात्। किं तु नीरक्तं दूरक्तं इत्यादावेव स्यादिति तत्त्वं। लीढ इति। लिह आस्वादने क्तः ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः इह ढलोपं प्रति ष्टुत्वं नासिद्धं ढका
रपरतो लोपविधिसामर्थ्यात् इत एव ढो ढे लोप इत्यस्य पदाधिकारस्थत्वे पदान्तस्य ढलोपो भवति। अजर्घा इति। गृधु अभिकांक्षायां। यङ्लुकि द्वित्वे अभ्यासस्य रु
कालङः सिपि शब्लुकि लिपर ङभावपक्षे लघूपधगुणे रपरः। इत ऋत्वीकारलोपे हल्ङ्यादिलोपः भष्भावः। जश्त्वं रश्चेति रुत्वपक्षे अजर्घ इति। स्थाने रोरी
ति रेफलोपे अनेन दीर्घः। अत्रेयं सुगमव्याख्या। ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः। लीढः। नीरक्तं। दूरक्तं। अणः किं। तृढः। वृढः। पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थं। अजर्घाः।

हृधातोर्वेना अपसर्गात्तु नेतीति षत्वं। उपसर्गवशाच्च विरोधार्थकत्वं। कार्यमिति। अर्हे कृत्यतृचश्चेत्यर्हार्थे कृत्यप्रत्ययः तेन तुल्यबलविरोध इति पर्यवसानाद्
तुल्यबलेषूत्सर्गापवादानित्यान्तरंगबहिरंगविधिषु नेदं प्रवर्तते। न ह्यपवादादीनां सन्निधावुत्सर्गादीनां कृत्यर्हत्वं तैर्बाधितत्वात्। तत्र नित्यमावश्यकत्वाद्बाधकमन्त
रंगं तु लाघवादपवादस्तु वचनप्रामाण्यात्। भिन्नस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः। अत एव परनित्यान्तरंगापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय इत्युक्तं। यद्यत्तुल्यबलेष्वपि परमेव स्यात्त
त्रोपपद्येत। तेष्वाचष्टां तुल्यबलविरोध इति। जातौ पदार्थे विध्यर्थमिदं सूत्रं। ह्रस्वेषु ह्रस्वाभ्यामित्यत्र हि लब्धावकाशयोरेत्वदीर्घत्वशास्त्रयोर्ह्रस्वेभ्यस्य इत्यत्र युगप
त्प्रसक्तेर्विनिगमकाभावादप्रतिपत्तिरेव स्यात्। तदुक्तं अप्रतिपत्तिर्वा उभयोस्तुल्यबलत्वादिति। तत्रास्माद्वचनात्परस्मिन् कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तर्हि तद
पि भवति नान्यथा। ... त्यः परत्वाद्द्विर्भावे कृते त्यक वा। तदुच्यते पुनः प्रसंगविज्ञानात्सिद्धमिति। व्यक्तौ तु पदार्थे तत्तद्व्यक्तिविषयकत्वेन लक्ष्यलक्षणयोरन्यत्र चारि
तार्थत्वासंभवात्तव्यक्त्यानोरन्यामिव पर्यायेणेति वृत्तौ। नियमार्थमिदं सूत्रं विप्रतिषेधे परमेव स्यान्न तु पूर्वमिति। एतल्लक्षणारंभाच्च तत्र तत्र पूर्वस्यानारंभोऽनुमी
यते। तथा च जुहुतात्त्वमित्यत्र परत्वात्तातङि कृते तस्यानिवद्भावेन हुझल्भ्य इति धित्वं न भवति तदुच्यते। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति। लक्ष्या
नुरोधाद्वस्याप्यमेतत् द्वयमपि तत्र विधिपक्षे तुल्यफलं। अपि च प्राप्त इति पाठ्यां नियमार्थमिति पक्षे परमेव कार्यं स्यादित्येवकारो ध्याहर्तव्यो वृत्तौ। उत्वमेवेति। मि
ह्यां हृद्योरतुल्यबलत्वेन विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रवृत्तेर्निषप्रतिपसत्वादुत्वमेव भवतीत्यर्थः। तदुक्तं। पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति। एते
नाविभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्व इति वक्ष्यमाणग्रन्थो व्याख्यातः। एतत्तदोः। अत्रत्यदाद्यत्वमेकशेषश्च न कृतः सौत्रत्वात्। प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पि
कातिदेशाद्वा। एवं च वृत्तावप्येतत्तदोरिति प्रयोगः साधुः। हल्ङ्याब्भ्य इत्यस्यानंतरमेवेदं लाघवाय न कृतं संहिताधिकारोपजीवनादित्याहुः। सूत्रे सु इति पृथ
क्पदं लुप्तषष्ठीकमित्याह। एतत्तदोर्यः सुरिति। एतत्तदिंगितं संख्याभिधायीयः सुरस्येत्यर्थः। एतत्तदोर्विहित इति व्याख्याने तु परमसः इदानीं परमैष । इ
दानीत्यादावसुलोपो न स्यात्। एतत्तदोः पर इति व्याख्याने ... नरः भवति। एतत्तद्भ्यामिति पंचम्यभावात्। एतत्तदोरवयव इति तु न संभवत्येव सोः प्रत्ययत्वात्तस्मादि
र्वद्वारकसंबंध एवाश्रितः तदाश्रयणे लिंगं तु अनञ्समास इति बोध्यं। एतत्तदोः किं। यो ददाति। अकोः किमिति। साकच्कयोः शाब्दांतरत्वादप्रसंग इति प्रश्नः

एषक इति। अकोरिति प्रतिषेध एवं तत्र मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः। सोचिलो। अचीति विस्पष्टार्थमिति वृत्तौ स्थितं। सम इति वच्छ
न्दस्य प्रथमैकवचनं तस्यानुकरणं तु न षष्ठीकमित्याह स इत्यस्येति। बहुलग्रहणेनेति। अत एव लोपं विनापादपूरणेऽपि क्वचिद्भवति। सास्मा अरमिति। अत्र वदंति
यत्तु सोहमाजन्मशुद्धानामित्यादिसिध्यर्थं पादश्लेषो ... पूर्वेणेति सावधारणं व्याचक्षते तेषां सास्मा न अरमित्यादौ सुलोपानापत्तिः। अत्र हि सः अस्मे इति छे
दः। बहुलग्रहणानुवृत्त्या तदुपपत्तौ इति तु सोहमाजन्मेत्याद्येवं तथा उपपादयतां किमवधारणेनेति॥ इति स्वादिसंधिः॥ अर्थवदधातु। प्रत्ययं प्रत्ययान्तं चेति
सूत्रेतं आदिनोभयं विवक्षितमिति भावः। अर्थवदिति नपुंसकनिर्देशस्यानुगुणं विशेष्यमध्याहरति शब्दस्वरूपमिति अधातुरप्रत्यय इति पुल्लिंगनिर्देशस्तु पुरा
वृत्तौ गृहीत तत्पुरुषयोरित्युत्तरलिंगवत्वाद्बोध्य इत्याहुः। यदि तु धातुभिन्नमित्यर्थं परित्यज्यारोपितो धातुरधातुरिति व्याख्यायेत तदा नपुंसकत्वमापत्तिशंकैव ना
स्तीति ज्ञेयं। अर्थवदिति किं। धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा माभूत्। तस्यां च सत्यां स्वादयः स्युः न तु संख्याकर्मादेरभावान्न भविष्यंतीति चेन्न। एकवचनमुत्स

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्। १।२।४५। धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात्॥ ❀ ॥

र्गतः करिष्यत इति सिद्धान्तात्। हुंफडादिभ्य इव स्वादेर्दुर्वारत्वात्। न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषया अनर्थकेन स्यादिति वाच्यं। तस्याः विशिष्टरूपोपादानविषयत्वा
त्। यादृशोऽष्ठ इत्यत्र तु उः इति विशिष्टरूपमुपात्तमिति कृत्वे नैकदेशस्यानर्थकस्यादशब्दस्य ग्रहणं नेत्युक्तं। न त्वत्र तथा विशेषरूपस्योपादानमस्ति। यद्य
प्यधातुरित्यादिपर्युदासेनार्थवत्त्वं लभ्यते तथाप्युत्तरार्थमर्थवद्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतं। न चैकाजुद्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यात् नावयवा
नामित्यर्थवद्ग्रहणं व्यर्थमिति शंक्यं। समुदाये हि रूढ अवयवा अपि हि रूढा भवंति। वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलतीति न्यायात्। इह तु समुदाये प्रवृत्तेन तया
प्रातिपदिकसंज्ञया नावयवानां तत्कार्यसिद्धिरिति वैषम्यात्। अत एव यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण संयोगसंज्ञेति सिद्धान्तः संगच्छते। ३३
अन्यथा त्वदुपन्यस्तन्यायेन समुदाय एव संयोगसंज्ञा प्रवर्तेत। अत्र केचित्। धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं सत्यामपि संज्ञायां सत्स्वपि स्वादिषु न क्षतिः। हल्ङ्यादि
ना सुलोपात्। न च नलोपो धस्य जश्त्वं च स्यादिति शंक्यं। धातुपाठे धनवनेत्युच्चारणसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तेरित्याहुस्तदसत्। अकारान्तो ह्ययमोरुत्वप्रवृत्तः। यद्य

नपसमुदतप्रातिपदिकस्य वपवत्वनसुपालुकि रुत्वनभवनयायापचकाषातावघ्न इत्यादौ रफघकारयोः पदान्तत्वे सति खरवसानयोरिति विसर्गः स्यपरोनुनासिके नु
नासिकस्य च प्रसंगादित्यादिक्॥ अधातुः किं। अहन्। धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां निउक्ताद्यपवादत्वात् अहन्नित्यत्र हंते लिपि सिपि वा कृते रुत्वे चेति इकारलोपे हल्
ङ्यादिलोपे च प्राक् कृते प्रातिपदिकसंज्ञानायगतेति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः स्यात्तन्माभूत्। अहन्निति रुत्वं रोः सुपीति रत्वं चेहन शंक्यं लाक्षणिक
त्वात्। न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासात्। प्रातिपदिकसंज्ञाभावेन नलोपो न भवेदिति वाच्यं। प्रत्ययलक्षणेन उक्तपर्युदासप्रवृत्तेर्न ङिसंबुद्ध्योरि
ति निषेधेन ज्ञापितत्वात्॥ कथमन्यथा राजन्नित्यादौ न लोपः स्यात्। यद्यपि व्युत्पत्तिपक्षे राजन्शब्दस्य कनिन्प्रत्ययान्ततया कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकसंज्ञायां राजन्नित्या
दौ नलोपः स्यात्तेन तथा च न ङिसंबुद्ध्योरिति निषेधो न ज्ञापक इति कार्यकालपक्षे धातुग्रहणं व्यर्थं तथाप्यव्युत्पत्तिपक्षे ज्ञापक एवेति कार्यकाले प्रितसी
कर्तव्यो न च सुपो धातुप्राति सूत्रे प्रातिपदिकान्तस्य पृथग्धातुग्रहणं ज्ञापकं तेनैव संज्ञेति वाच्यं। पुत्रीयतीत्यादौ प्रत्ययान्ते धातुग्रहणस्य चरितार्थत्वात्। अप्रत्ययः किं
हरिषु। करोषि। अत्र सुपो लोपो माभूत्। अप्रत्ययान्तः किं। तत्र सर्वविभक्तिविधिः सुप्यामाभूत्। नस्यान्तवद्भावेन काण्डे कुड्ये इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव तथा च
ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः सोमसुत्प्रति स्वस्यादि... न वाच्यं। समस्या... कारले चेत्यादि... शेन विभक्त्युपकारदेशं स्यान्तवद्भावानभ्युपगमादिति दिक्। ननु प्रत्ययपर्युदा
सो न कर्तव्यः। प्रत्ययान्तपर्युदासेन वगतार्थत्वात्। ...वद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वात् इति चेन्मैवं। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणात् केवल
स्याग्रहणात्वात्॥ अन्यथा सुमिडो रपितरं... नपद...स्यात्। तथा च हरिष्कु राधीत्यादौ षत्वं न स्यात्। सात्पदाद्योरिति निषेधात्। न च षत्वविधेर्निरवकाशता
सर्पिष्षु एव इत्यादौ चरितार्थत्वात्। अन्ये तु व्याचक्षते कृत्... हितरं तविपर्यस्ते... तथा च तद्धितग्रहणस्य तद्धितान्तानामेव न त्वन्यप्रत्ययान्तानामिति नियमा
यमार्थत्वामाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासोत्र न कर्तव्यः। अथवा सात्पदाद्योरिति सूत्रे सातिग्रहणं प्रत्ययो न प्रातिपदिकमिति सिद्धे प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात् इदं तत्परे उ
त्तरसूत्रे तद्धितग्रहणं विध्यर्थमेवास्तु। यत्र प्रातिपदिकत्वाभावे तद्धितग्रहणस्योक्तरीत्या नियमार्थत्वं ...अर्थव... प्रातिपदिकम
निवसु वचमिति तेषामिकोयण्चीति सूत्रं व्यर्थं स्यात्... ...इत्यादिनिर्देशात् ज्ञापकादिष्टसिद्धेः। मंगलाः... ...अदि नो

॥ प्रजितिमूलस्याग्रं योयमपि विरुध्येत। कालसमयवेलास्वित्यादिज्ञापकादेवटलाभावसिद्धेः। यदि ज्ञापकेन प्रत्याख्यानमयुक्तमिति यदिवाऽकारप्रश्लेषेण
तर्हि गमित्यादि द्विलाभ्युपगमे सूत्रे स्वरैरेवेष्टं सिध्यतीत्युच्येत न तर्हि अप्रत्ययेनेत्येनरभ्युपगम्य प्रत्ययपर्युदासे सानियग्रहणं लिंगं प्रत्ययान्तपर्युदासे तु तद्धितग्रहणम्
त्यमृत्ययग्रहणमेवावेत्यव्याख्यातुं तां किमनयाकुसृष्ट्येति दिक्। अधातुप्रत्ययावितिसिद्धे नञ्द्वयोपादानमप्रत्ययइत्यस्यावृत्तिसौकर्यार्थं। महासंज्ञाकरणम्
त्यनुरोधात्। तथाचायर्वत्पेप्यन्ते। कोधातुः किंप्रातिपदिकं कः प्रत्यय इतिडित्यादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणं। अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति मूलेऽपि
तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षे वत्कुपटवत् स्यादर्थसूत्रमिति नव्याः। न चैवं वहुव्यूर्वः प्रातिपदिकमित्येवसूत्र्यतामिति वाच्यं। मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसङ्ग
तुगतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तत्वात्। न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः। अर्थवत्सूत्रारंभं विनासमासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगात्॥ ॐ ॥ कृत्तद्धितस
कृत्तद्धितसमासाश्च १।२।४६। कृत्तद्धितान्तौ समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञास्युः। पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम्। यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः
पदं तस्यचेद्भवति तर्हि समासस्यैवेति। तेन वाक्यस्य न॥ प्रत्ययः ३।१।१। आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोयम्। परश्च ३।१।२। अयमपि तथा॥
इत्याद्यापाकत्रिकालिसाविवस्य ते तर्हि कृत्तद्धितयोरपि सा अस्तीति कथमर्थवद्ग्रहणानुवृत्त्यान्तदंतग्रहणमिति चेदत्राहुः। अतएवार्थवद्ग्रहणसामर्थ्यमुक्तं
प्रक्रियान्तेन तो कार्यीभूतेन प्रतीयमानोर्थ इह गृह्यते। तस्यलौकिकार्थं प्रति प्रत्यासन्नतरत्वात् मतुपः प्राशस्त्यपरतया तस्यैव ग्रहणादतएव नडुपादाने
सार्थकं पूर्वसूत्रे अधातुरिति पर्युदासवलेनापि तदाभसंभवादिति। तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। कृत्तद्धितांतावितिलिङ्। धुकृ इत्यादावधातुरिति कर्त्ता
औपगवइत्यादौ अप्रत्ययान्तमिति पर्युदासे प्राप्ते कृत्तद्धितेत्यारंभः नियमार्थमिति। न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासेप्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शंक्यं। वाक्यस्याप्रत्ययान्
तत्वात्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात्। न चैवमपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावाद्राजकुमारीत्यादौ ङीवंते विध्यर्थमस्त्विति
वाच्यं। अंतरंगानपि विधीन्वहिरंगो लुग्बाधत इति लुग्विषये हलङ्यादिलोपाप्रवृत्त्या श्रूयमाणएव सुपिसमासप्रवृत्तेः। तत्र च कुमारीशब्दस्य सुवंतत्वेपि॥ २४

राजकुमारीशब्दस्य। तथात्वादभ्यर्थं तत्त्वेन प्रवृत्ताः [illegible] संज्ञायाः एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्यपि सुलभत्वात्। अतएव गोमतुप्रियदत्यादौ नुमाद
योन लुकः प्रागन्तरङ्गस्य हलङ्यादिलोपस्य प्रवृत्तौ तु स्यादेवेति दिक्। नियमशरीरमाह। यत्र संघात इति

।नियमश्चात्र सजातीयापेक्ष इत्याह। पूर्वो भागः पदमिति। षड्विधेऽपि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचाराद्ध्रुवत्वयं सजातीयः पूर्वोभा
गः [illegible] उत्तरत्सुप्रत्ययेन स्यविरोध्यं। अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा न स्यात् स्वादिष्विप्त्यनेन पूर्वभागस्य पदत्वात्। न च तद्धितग्रहणसामर्थ्या
न्नैव स्यादेवेति वाच्यं। तद्धितग्रहणस्य भानवदित्यादौ कृतार्थत्वात्तत्र हि पूर्वभागस्य भत्वं न तु पदत्वं। न चैवमयमियानित्यादिसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वं
स्यादेव पूर्वभागस्य पदत्वेऽप्युत्तरस्य प्रत्ययत्वादनेन नियमेन वारयितुमशक्यत्वादिति वाच्यं। उत्तरत्सुप्रत्ययेनैवात्र तद्धितप्रत्ययेनेति व्याख्या
नात्। पूर्वो भागः पदमिति किं। बहुपटुविशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यात्। [illegible] बहुपटव इत्यत्र उपोत्तमोदात्तत्वं सिध्यति। प्रथमजसो लुकि चितः सप्रकृ
तेर्बहुकमर्थमिति चित्स्वरेण तेपुनर्जस उत्पत्तेः [illegible] संज्ञाया असत्त्वात्तु जसेवोदात्तः स्यात्। यद्वा। प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातस्य चेद्भवति
तर्हि समासस्यैवेति नियमार्थं समासग्रहणं तेन [illegible] माहत्याहनात्। तिप्रसंग इति दिक्। नियमफलमाह। तेन वाक्यस्येति। गामभ्याज शुक्लामि
त्यादिवाक्यस्य न भवतीत्यर्थः। [illegible] सुपलुक् स्यात्। न चैवं मणिमूलकेनोपरंशो भुक्तेत्यादिवाक्यस्य संज्ञा दुर्वारा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्या
पि ग्रहणादिति चेन्मैवं। समासग्रहणेन [illegible] एवं च कृत्तद्धितेति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषानिष्फलत्वान्नोपतिष्ठते तेन [illegible]
व्यावक्रोशी व्यावहासीत्यत्र [illegible] तत्र हि [illegible] चिकृते गतिपूर्वस्य [illegible] तत्वात् [illegible] स्त्रियाम् [illegible]
स्यादिवृद्धिर्न स्यात्। कृद्ग्रहणे कारकपूर्वस्याप्यु [illegible] मित्यादि स्फुटी भविष्यति। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन निपातस्यान
र्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न कृतेति वार्तिकं [illegible] मिदं। अवघ्नि। अनुकरणे तु अनुकार्य [illegible]
वत्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वात् सुसंज्ञायामिति यथा [illegible] व भवोऽनुप्रनीति यथा। अधिकारोयमिति। प्रत्ययः [illegible] संज्ञात्वेनार्थेत्व [illegible]

सु॰

सि॰कौ॰ ङ्याप्प्रातिपदिकात्॥ समाहारद्वन्द्वादेकवचनं। ङीतिङीप्ङीष्ङीनां सामान्यग्रहणं। आबिति चटाप्डाप्चापां। आपंचमसमाप्तेरिति। ननु घकालतनेष्विति ङ्याप्

टी॰त॰ का॰ सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगमात् किमर्थं तद्धितेषु प्रातिपदिकाधिकार इति चेदत्राहुः। असति ह्यधिकारे अतइञित्यत्रात इत्यनेन सुबन्तस्यैव विशेषणं स्या

३५ त्। ततश्च दक्षस्यापत्यमित्यत्रैव स्यान्न तु दक्षयोर्दक्षाणामित्यत्र। किंच वृद्धाच्छ इत्यत्र वृद्धमित्यनेन सुबन्तं विशेषणं माभूत्। अन्यथा जानंतीति ज्ञाः इ

गुपधेति कः। ज्ञानामयमित्यत्र सुबन्तस्य वृद्धत्वान्न छः स्यात्। प्रातिपदिकाधिकारे तु वृद्धं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् सुबन्तात् छ इत्यर्थलाभादिह ज्ञा इत्यस्य प्रकृते

कस्यावृद्धत्वाच्छो न भवति। किंतु अणेव भवति। शब्दकौस्तुभे तु सत्यस्मिन्नधिकारे वाक्यादपि कप्रत्ययादयः स्युः। ततो विशिष्टस्य प्रातिपदिकतया स्वैक

लसुब्लोपे स्यादिष्टमेवानिष्टमिति स्थितं। लिंगविशिष्टस्येति। लिंगबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः। परिभाषायाः प्रयोजनं स्वश्वश्रूः। प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिक

ङ्याप्प्रातिपदिकात्।४।१।१। ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि

ग्रहणमित्येव सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात्। ङ्याब्भ्यां मा भूदित्येवमर्थम्॥ स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्

ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्।४।१।२। ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः। सुङस्योरुकारङकारौ जशटङ

लपिरहस्वादयः। ननु स्वश्रूः श्वश्रूशब्दः इति निर्देशादेव स्वादिसिद्धिरिति वाच्यं। निर्देशस्य शब्दपरत्वात्। विपराभ्यां जेः ङेयं इतिवत्। किंच कुमारीमाचष्टे

कुमार्यति णाविष्ठवदिति टिलोपः। एवं यामिन्य इवाचरन्ति यामिनयन्तीत्यत्राचारे क्विपि फलं। ङ्याब्भ्यां प्रागिति तेन एनिका आर्यका चेति सिध्यति। तथा

हि। मेनामिव चैत्रे रतिं ज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्तः स्वार्थिकः कन्। एतार्यशब्दाभ्यां ङ्यापौ बाधेत ततश्च एतिका आर्यिकेत्येव रूपं स्यात्। ङ्याब्ग्रहणसामर्थ्यात्तु ङ्या

बंतात्कनि एनिकेत्यपि सिध्यति। वर्णादनुदात्तादित्यस्य वैकल्पिकत्वात्। आबंतात्कनि उदीचामातःस्थाने इतीत्वविकल्पादार्यका आर्यिकेति रूपद्वयं सिध्यति। ३५

वस्तुतस्तु ङ्यापोर्ग्रहणं मास्तु घकालतनेष्वित्यलुग्विधानसामर्थ्यात् सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति हि निष्कर्षः। तथा च सुपः प्रागेव ङ्यापौ प्रवर्तेते। स्वार्थद्रव्यलिंगसं

ख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयं॥ स्वौजसमौट्। समाहारे द्वन्द्वः। सुङस्योरिति। सोरुकारोऽवर्णस्त्वसावित्यत्र विशेषणार्थः। असौ

त्युक्ते हि असकारादावित्यर्थः स्यात्। तथा च वा जस्यर्दस्त्विति न सिध्येत्। ङसेरिकारश्च ङसिङसोर्ङसिष्योस्मात्स्मिन्नावित्येतदर्थः। जश्शसोर्जकारशकारौ जसः शी
तस्माच्छसो न इत्यनयोर्विषयविभागार्थौ। अन्यतरस्य निरनुबंधकत्वमेवास्त्विति चेन्न। जसो जकाराभावे औरित्यस्य आवृस्यात्। ततश्च प्रत्ययस्य वकारांतता संभाव्येत
एवं शसः शकाराभावे औटोङित्वं संभाव्येत। तथा च तेजसी इत्यादौ टिलोपः स्यात्। अथवा लिहावित्यादौ ङित्वसामर्थ्याद्भस्यापि टेर्लोपः संभाव्येत। औटष्टकारः सुडिति
प्रत्याहारार्थः। चापष्टकारस्तु टाङसिङसां द्वितीयाटौस्स्वेन इति विशेषणार्थः। एतेन आदिरंत्येनेति सूत्रे काशिकाकारेण यदुक्तं अंत्येनेति किं सुडिति तृतीयैकवचना
वयवेन मा भूदिति तत्परास्तं। औटष्टकारस्यानन्यार्थतया तेनैव संभवात् प्रत्यासत्तेश्च। अतएव शब्दकौस्तुभे तत्रान्यदेव प्रयोजनमुक्तं मध्यमेनेनासहित आ
श्लतदुत्तरेषामपि ग्रहणं मा भूदित्यंत्येनेति ग्रहणं। अन्त्येनेनासहितो मध्यमः पूर्वेषामपि मा भूदित्यादि ग्रहणमिति। अमुमेवार्थं मनसि निधाय आद्यंताभ्या

विभक्तिश्च। १।४।१०४। सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः। तत्र सु औ जस् इत्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमाद्याः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि
व्यवहारः। सुपः। १।४।१०३। सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः। द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने। १।४।२२।
द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः॥

१ मवयवान्याय वयवा समुदाय आक्षिप्यन्ते इति निष्कृष्टमुक्तं प्राक्। प्रकृतमनुसरामः। ङ्याप्भृतां नां ङकारादि ङिति
रामिति विशेषणार्थः। सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः॥ ॥ विभक्तिश्च। तिङ् स्त्रीणि त्रीणीत्यतस्तिङ्ग्रहणं व्यवहितमपि स्वरितत्ववलादनुवर्तते। सुप इति च
संनिहितमित्यभिप्रेत्याह। सुप्तिङाविति। तिङां विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं न विभक्तौ तुस्माः इति। सुपां तु स्वरादि त्यादिकमपि। चकारः पृथग्वचनसंज्ञाभ्यां समुच्च
यार्थः। अन्यथा एकसंज्ञाधिकारादेकवचनादिसंज्ञाभिः सह वचनद्वयप्रामाण्यात्पर्यायः स्यात्। मतश्चरामेभ्यः न मामरत्यादौ बहुवचनसंज्ञा
त्वाभावात् स्यात्। इहापीति। अस्मिन्नपि तंत्रे प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणेत्यादौ इत्यर्थः। सुपः। अत्र तिङस्त्रीणि त्रीणीति सूत्रात् त्रीणि त्रीणीति पद
मेकवचनेति संज्ञं वचनानीति पदं विहायानुवर्तत इति व्याचष्टे सुपस्त्रीणि त्रीणीत्यादिना। एकश इति। एकैकमित्यर्थः। संख्यैकवचनाच्चेति वीप्सायां शस्
प्रत्ययः॥ द्व्येकयोः॥ इह द्व्येकशब्दौ संख्यापराविन्याशयेनाह। द्वित्वैकत्वयोरिति। संख्येयपरत्वे तु बहुवचनं स्यादिति भावः॥

बहुषु। अयमपि संख्यापर एवेत्याह। बहुत्व इति। बहुवचनं त्वाश्रयद्रव्यगतं बहुत्वं धर्मे आरोप्य कृतं। तत्फलं तु बहुः पर्वत इति वैपुल्यवाचिनो नेह ग्रहणं। अमि
सूत्रं च नमेव। वस्तुतो व्यर्थं तत्परत्वादेकवचनसंभवादिति शब्दकौस्तुभादौ स्थितं। रुत्वविसर्गाविति। ननु रुत्वस्यासिद्धत्वादुकारस्येत्संज्ञालोपयोरभावात् स्था
निवद्भावादेशः इत्यस्यापि त्रिपाद्यामप्रवृत्त्या रेफात्परस्य सुपि तिङन्तमिति पदसंज्ञाभावेन च विसर्गोत्र दुर्लभः। विधेस्तु पुनरित्यारोचरितार्थत्वादिति चेन्मैवं। नेमुनर
ति सूत्रे नेति योगं विभज्य असिद्धमिति व्याख्यायामिष्टसिद्धिरित्युक्तत्वात्। राम इति। संज्ञाशब्दोयमव्युत्पन्न इति पक्षे अर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा। करणाधि
करणयोश्चेत्यधिकारे घापवादेन हलश्चेति घञि आरमंते तस्मिन्निति व्युत्पादने तु कृत्तद्धितेति सूत्रेणेति विवेकः॥ अत्र केचित्परिष्कुर्वंति। गंधर्वः शरभो रामः सृ
मरो गवयः शशः। इत्यादयो मृगेंद्राद्या गवाद्याः पशुजातय इत्यमरोक्त्या पशुविशेषे प्रयुज्यते तदा रूढोयं रामशब्द इत्यर्थवत्सूत्रेण संज्ञा। यदा तु रामचंद्रे भगव
ति प्रयुज्यते तदा रमंते योगिनो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याश्रयणात् कृत्तद्धितेति सूत्रेण संज्ञेति। सरूपाणामेकशेषः। इतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं शेषशब्दार्थः। न

बहुषु बहुवचनम्। १।४।२१। बहुत्वे एतत्स्यात्। रुत्वविसर्गौ। रामः। सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ। १।२।६४। एकविभक्तौ यानि
सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥ नादिचि। वृद्धिरेचि। रामौ॥ ९ च विरूपेष्वेकशेषाप्रवृत्त्या घटकलशाविति

इष्टप्रतीतिसिद्धये विरूपाणामिति वार्तिकस्य वक्तव्यमाणत्वात्। वस्तुतस्तु सूत्राक्षरैरेव वार्तिकार्थो लभ्यते। रूप्यते बोध्यते इति रूपमर्थः। समानं रूपं येषामिति
सरूपाः ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः। तथा समानं रूपं स्वरूपं येषां ते सरूपाः सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाः तेषामित्येकशेषेण व्याख्यान
नेनिषस्वामेस्त व्यापारयोगः वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वा च्वं। उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रांततया स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तेः। अन्यथा तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सव
र्णश्री दीर्घेन स्यात्। तथा अर्थवत्सूत्रांतर्गतानां प्रातिपदिकत्वात् प्रत्ययः परश्चेत्यत्र सुप्रत्ययः। ससजुषो रित्यत्र रुः। खरवसानयोरिति सूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति स
र्वोपद्रवः स्यात्। स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यस्य नेह नानेत्यादिश्रुतेश्च स्वस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति चेत्तुल्यमेकशेषेपि। एतेन अइउण्सूत्रे दाव ३६
दुत्तरस्यादिसंधिकार्यं कुतो नेत्याशंकायां वर्णोपदेशकाले अजादिसंज्ञानामनिष्पादनात् संधिर्नेति केषांचित्समाधानं परास्तं। वर्णोपदेश इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे

चनिष्पन्नेष्ववर्तमानानां गुणादीनामुपेंद्र इत्यादौ तन्नस्थे … वउद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रांतेवर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात्। स्यादेतत्। सरूपाणामेक
कविभक्तौ इत्येव सूत्रमस्तु किमनेन शेषग्रहणेन। अत्राहुः। तथा हि सति सरूपाणां स्थाने एकोंतरतम आदेशो भवतीत्यर्थः स्यात्तथा चाश्वश्चाश्वश्चेत्यत्रोदा
त्तहृयवतः स्थाने उदात्तहृयवानादेशः। तथा अनुदात्तहृयवतः स्थाने अनुदात्तहृयवानादेशः प्रसज्येतेति। एकविभक्तावित्यानीति। विभक्तिः सारूप्ये उपलक्ष
णं न त्वेकशेषनिमित्तं। एवं चानैमित्तिकत्वेनांतरंगत्वादेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते। यद्येतन्नारभ्येत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात् द्वंद्वश्च प्रवर्तेत। आर
ब्धे त्वेकशेषे नैकसुबंतविरहान्न द्वंद्वप्राप्तिरवकाश … तिभावः। ननु सुबुत्पत्तेः प्रागेकशेषप्रवृत्तौ शिष्यमाणं यत्प्रातिपदिकं तदेकमेवार्थं बोधयतीति द्विव
चनाद्यनुत्पत्तौ रामौ रामा इत्यादि न सिध्येत्। नैव दोषः। शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थाभिधायित्वात्। अत एव कृत्तद्धितसमासैकशेषेष्वेकशेषो वृत्तिषु गण्य
ते। परार्थाभिधानं हि वृत्तिः। अत एव च क्लृप्तदिपदं यल्लिड्धुक् इत्यादौ कर्ताप्रतीयत इति दिक्। सरूपाण्येवेति। एतच्च उत्तरसूत्रस्थस्यैवकारस्य … नु
कर्षणेन लभ्यते। अत्र चैकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीति पर्यवसन्नोऽर्थः। तेन मातृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेतृवाचिनोर्नैकशेषः। मातृभ्यां
मातृभिरित्यादौ सारूप्येपि औजसादिषु वैरूप्यात्। नन्वेवं पयः पयो नयतीत्यत्रैव
त्यादावतिप्रसंगः स्यादेवेति चेद् द्वयोरपि … विवक्षायां … एकशेषः प्रवर्तते। इतरेतरयोगद्वंद्वस्य विषय इति यावत्। यत्र त्वनेकस्यार्थस्य मिलितस्य इतरान्वयः सत्
याभूतो विषयस्तद् … इति … यत्न्यायाच्च। तथाहि। यच्छिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति इति स्थिते श्रूयमाणैकशब्दोपस्थितस्य
वेमनिष्ठाधारैकरूपस्य … वान्वेतुमर्हति। … पूर्वस्वामिति सूत्रात् द्वंद्व इत्यनुवर्त्य द्वंद्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्येयं। न तु द्वंद्वे कृते सतीति। पर्यायेणोपस्थाने त्वा
दौ … पूर्वस्त्रीत्यादिना समासांतापत्तेः … दो द्वंद्वस्वयाप्तेः पूर्व्यत्यादिना एकवद्भावापत्तेश्चेति दिक्। सूत्रे शेषशब्दः कर्मसाधन इत्याह। एक एव शि
ष्यत इति। असत्यकग्रहणे हि … कग्रहणं न चैवमप्येकविभक्तावित्यत्रैकग्रहणं व्यर्थमिति शंक्यं। एकस्यामपि विभक्तौ परतः वि
रूपाणि न दृष्टानीत्यर्थलाभाय तस्यावश्यकत्वात्। … चा स्वमा स्वमारौ चेत्यादौ विभक्तौ परतः पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात्स्वसा … न्यकशेषस्तत्र न स्यात्

तथा स्वसारि च स्वस्रो श्चेत्यत्र वैरूप्यदर्शनात्स्वसृष्विति न स्यात्। किंतु कमलौ कमल इत्यादिष्वेव स्यात्। मा भूदेकग्रहणे तु स्वस्यायं दोषः प्रसज्येत। एकविभक्तौप
तः पूर्वत्र वैरूप्यादर्शनात्। यदा तु विभक्तावित्यत्रैकत्वं विवक्षितं तदा तु मास्त्वत्र एकग्रहणमित्युच्यते तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्त्विति केचित्। अन्ये तु
एकग्रहणमेकैकविभक्तावितिअर्थलाभार्थं॥ तथा च सकलविभक्तावित्यर्थलाभादेव कारापकर्षणं विनैव सिद्धमिष्टमिति दिक्। एकश्च एकश्च एकौ च द्वौ चेत्य
द्वावेकशेषो न भवत्यनभिधानात्। इद्धो प्यत्रानभिधानेनैव वारणीयः उत्सर्गतः संख्याशब्देष्वेवमेवाविंशत्यादौ त्वेकशेष इष्ट एवेति बोध्यं॥ ःः ॥ चुटू ॥
आदिर्ञिटुडव इत्यत आदिः षः प्रत्ययस्य इतः प्रत्ययस्येति चानुवर्त्तते तदाह। प्रत्ययाद्याविति। प्रत्ययाद्याविति किं। वाचाटः। तेन वित्तश्चुंचुप्चणपा

चुटू।१।३।७। प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः। इति जस्य इत्संज्ञा॥ न विभक्तौ तुस्माः।१।३।४। विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः। इति सका
रस्य नेत्त्वं। अतो गुणे ६।१।९७। अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः। अतो गुणे इति
हि पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायेनाकः सवर्णे दीर्घ इत्यस्यैवापवादो न तु प्रथमयोरित्यस्यापि॥ रामाः॥ एक
वचनं सम्बुद्धिः।२।३।४९। सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात्॥ ॥ ९ विसत्र प्रत्ययादौ यकारो लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चेत्स्याप्

नेत्संज्ञेति स्यप्ति॥ न विभक्तौ ॥ हलन्त्यमितीत्संज्ञा प्राप्तो निषेधारंभः। तुरित्यस्योदाहरणं। रामात्। पचेरन्। मकारस्य तु रामम्। अद्रा सं। विभक्तौ किं। अ
चोपत्। ऊर्णायायुस्। ऋधादिभ्यः श्रम्। एतेष्वन्त्यस्येत्संज्ञा यथा स्यात्। इदमस्थमुरित्यत्र मकारपरित्राणार्थमुकारानुबंधासंजनादनित्यायमिति
ज्ञायते अन्यथा प्राग्दिशो विभक्तिरिति थमो विभक्तित्वाद्दानीमो मकारस्येवानेनैव सूत्रेणेत्वनिषेधसिद्धेः किं तेनेति। तेन किमोऽत्वं क्वेति सिद्धं। एकवचनं
सुः संबुद्धिरित्येव सुवचं। न च स तमी बहुवचनेति प्रसंगः। संबोधने प्रथमेत्यधिकारादेव तदभावादिति न्यायः। अत्र व्याचख्युः। सुः संबुद्धिरिति वा
च्ये एकवचनग्रहणमेकार्थ उच्यते येन तावन्मात्रस्य प्रत्ययस्य संज्ञार्थं। अन्यथा सामंत्रितमिति पूर्वसूत्रेण तदंतस्यामंत्रितसंज्ञा कृतेति प्रक्रमाभेदा ३७
परत्वमपि संज्ञा तदंतस्यैव स्यादिति॥ ःः ॥

एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः। यद्यत्र हल्ङ्याब्भ्य इत्यतो हल्ग्रहणमनुवर्त्य एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात्परस्याः संबुद्धेर्लोप इति व्याख्यायेत। हल्ग्रहणानुवृत्तावपि अङ्गात्परा
या संबुद्धिः तस्याः पदहल्लिति तदा। उभयथापि हे ज्ञानेति न सिध्येत्। लोपात्परत्वात्सोरतोमि पूर्वत्वे च कृते एकादेशस्य परादिवद्भावे ह्रस्वान्तात्परत्वाभावात् पू
र्वान्तवद्भावे अमः एत्वाभावादुभयत आश्रयणे तु नान्तादिवदिति निषेधारम्भो व्याचष्टे। एङन्तादित्यादिना चेदित्यन्तेन। संबुध्याक्षिप्तस्येति। तदन्तस्य वा
संज्ञाऽप्रत्ययगमे तु संबुद्ध्या अङ्गमाक्षेप्तुं न शक्यत इति बोध्यम्॥ ह्रस्वात्परत्वं नास्तीति। तथा च सूत्रे एङ्ग्रहणमावश्यकमिति भावः। किं च। हे रमा किमा चामयसे
न च स्त्रकीरिति श्रीहर्षनयगोसेरिति पृथक्पदं सलक्ष्मीके हे रमयन्तीत्यर्थ इति निगरणं चरणो र्थम्य श्चेति सूत्रे मनोरमायां व्युत्पादितं तत्रत्व च त्वा पि
संबुद्धिलोपे ऽपि एङ्ग्रहणमावश्यकमेव स्यादिति। एङ्ग्रहणस्य सेरित्यत्र सावकाशतया हे हरे इत्यादौ संबुद्धिलोपो न स्यात्। सन्निपातपरिभाषा

एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ६।१।६९॥ एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते संबुद्धेश्चेत्। संबुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यैङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह। हे कत
रत्कुलेति। हे राम। हे रामौ। हे रामाः। एङ्ग्रहणं किम्। हे हरे। हे विष्णो। अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति॥
अमि पूर्वः ६।१।१०७॥ अकोऽम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। रामम्। रामौ॥ ॥ १९ विरोधात्। तथा ह्रस्वग्रहणस्यापि हे राम

इत्यत्र सावकाशत्वात् हे गौरि इत्यादौ परत्वाद्धल्ङ्यादि लोपं बाधित्वा अम्बार्थनद्योरिति ह्रस्वे कृते संबुद्धिलोपो न स्यात्। लक्ष्मीशब्दे तु हल्ङ्यादिलोपस्या
प्राप्त्यभावात् हे लक्ष्मि इत्यत्र सुतरां संबुद्धिलोपो न स्यात्। ... संबुद्धेरिति वक्तव्ये एङ्ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषां बाधित्वा एवं ह्र
लोपः प्रवर्तत इति दिक्। अमि पूर्वः। प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घ इत्यतः पूर्वमारम्भः। इको यणचीत्यतो अचीत्यनुवर्तते तदाह। अम्यचीति। अमि यावत्
तस्मिन् अमोऽवयवे अचीति यावत्। तेन मकारसहितस्य ... पूर्वरूपत्वं नेति स्थितं मनोरमायाम्। एवमस्मादृहि न्यामि न्यासादावपि। उहि न्यायोऽप्यत्रास्मिन् ...
पदास्वैरिवाह्य इत्यादि निर्देशाच्च अस्मिन् व्याख्याने ... त्यपि स्थितम्। कथं तर्हि काशिकादावमि परत इत्येवोक्तं न त्वम्यचीति चेत् ... तत्रापि
दन्तरस्यादेः परस्यान्यादेरवाचकत्वात् ... नीतत्वात् पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भविष्यतीत्याशयेन नोक्तमिति॥

मृ
सि॰ कौ॰
टी॰ त॰
३८

लशक्व। आदिर्ञिटुडव इत्यत आदिरनुवर्तते। षः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति। अतद्धित इति पर्युदासाद्धाल्लभ्यत इत्याह। प्रत्ययाद्यादिति। लश्च शश्च कुश्चे
ति समाहारद्वन्द्वे लशक्विति नपुंसकं। इतरेतरयोगद्वन्द्वे न विवक्षितेति। लशकवर्गा इति। अतद्धित इति किं। प्राणिस्थादात इति लच्। चूडालः। लोमादिभ्यः शः।
लोमशः। अत्र प्रयोजनाभावादेव नेत्संज्ञेति नेदं प्रत्युदाहरणमिति नव्याः। कर्णललाटे तिभवार्थे कन्। कर्णिका। सत्यां हीत्संज्ञायां किति चेति वृद्धिः स्यात्।
प्रत्ययाद्याविति किं। जत्वमिश्रितिवृत्तः षाकन् वराकः। अत्र किति चेति गुणो न स्यात्। तस्माच्छसो। तच्छब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते। दीर्घमात्र
परामर्शे तु एता नगाः पुष्ट्युत्पत्त्यापि नत्वप्रसंगात्। शस इत्यवयवषष्ठी स चावयवः परत्वेन विशेष्यते पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्य शसोऽवयवस्येति। तदेतदाह
परो यः शसः सकार इति परो यः शसि इति न व्याख्यानं। कृते पूर्वसवर्णदीर्घे ततः परस्य शसोऽसंभवात्। अट्कुप्वाङ्। रषाभ्यामिति पंचमी निर्दिष्टव्या

लशक्वतद्धिते। १।३।८। तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इत्संज्ञाः स्युः। इति शस इत्संज्ञायां तस्माच्छसो नः पुंसि। ६।१।१०३। पूर्वसवर्ण
दीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि॥ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि। ८।४।२। अट् कवर्ग पवर्ग आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं
मिलितैश्च व्यवधानेपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् समानपदे। पदव्यवायेपीति निषेधं बाधितुं नुमोः ग्रहणम्। नुमग्रहणमनुस्वारो
पलक्षणार्थम्। तच्चाकर्तुं शक्यम्। अयोगवाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात्॥ इति णत्वे प्राप्ते। पदान्तस्य। ८।४।३७। पदान्तस्य नस्य णत्वं न

वहितस्याप्राप्तौ वचनमिदं। तत्र सर्वैर्व्यवायोऽसंभवी। एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः। क्षुभ्नादिषु क्षुभ्नपाठसामर्थ्यात् तृप्नोतीत्यादिनिर्देशाच्चे
ति अभिप्रेत्याह। व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्चेति। नन्वेवं कृत्स्नं कात्स्न्यमित्यादावडादिव्यवधानाभावाण्णत्वाभावेप्यादर्शेनेत्यादावड्व्यवधानादिति
प्रसंगः। न च अड्भिरेव व्यवधानमिति नियमः। अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात्। सत्यं। योगविभागो त्रबोध्यः। व्यवायेपीत्येको योगो विध्यर्थः। अट् ३८
कुप्वाङ्नुम्भिरेवेति नियमार्थः। छान्दसो भिसोऽलुक्। अत्र योगविभागं विनापि निर्वाहः सुकर इति नव्याः। तथाहि। अट्कुप्वाङिति सूत्रे रषाभ्यामित्य
नुवर्तते पंचम्यश्च यात्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपतिष्ठते। उपस्थितापि सा वचनप्रामाण्यादडादिव्यवायेन प्रवर्त्तते। तदन्यव्यवाये तु प्रवर्ततएव॥ ॥

अत एव येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् ककारवर्णव्यवहितस्यैव इको गुणो न तु भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येकार इति पुगन्तलघूपधस्येति
सूत्रे वक्ष्यति। एवं च यत्राडादिभिर्व्यवधानं न भवति तत्र भवत्येव णत्वं। यत्र त्वडादिभिन्नेन व्यवधानमादर्शेनेत्यादौ तत्र न भवति तस्मादिति परि
भाषाया नागहकृता [illegible] नि[illegible]वाधि[illegible] तु[illegible]ति। तेन पर्यणद्धमित्यत्र उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं सिध्यतीति भावः। उपलक्षणार्थमिति। नुमः स्थानि
कस्य स्वाभाविकस्य चानुस्वारमात्रस्योपलक्षणार्थं नुमग्रहणमित्यर्थः। तेन बृंहितं बृंहणमिति बृहि वृद्धौ इदित्वान्नुम् तस्यानुस्वारः। तृंहू हिंसायां स्वाभाविकोऽनुस्वारः
तृंहणं तृंहणा। उभयत्रापि णत्वं सिद्धं। अयोगवाहानामिति। अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु संबंधो येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वा
च्च प्रत्याहारसंबंधशून्या इत्यर्थः। [illegible] अयोगाश्च ते वाहाश्च अयोगवाहाः। अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टैरगृहीतत्वे च सति भू
यमाण इत्यर्थः। अदस्विति [illegible]कारोपरीति तेन यः स्वित्यादावि[illegible]ः परस्येति षत्वं न भवति। अत एवोक्तं प्राक् अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् १।४।१३। यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादि शब्दरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात्। भवामि भाव
यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम्। विधिरिति किम्। स्त्री इयती। प्रत्यये किम्। प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिक।

नीयपमानामकारोपरीति णत्वं न स्यादिति। [illegible] नेत्यनुवर्तत इति भावः॥ ॥ यस्मात् ॥ "स्य वा माभूत्॥ अङ्गस्य ६।४।१। इत्यधिकृत्यै
तदादीति। तत्र कृतिरूपमादिर्यस्य शब्दरूपस्य [illegible]। ननु यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदङ्गमित्येवास्तु किमादिग्रहणेनेत्यत आह। भवामीत्यादि। तत्र प्रकृतिमात्रस्य
तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वादङ्गत्वे तेन [illegible] सिद्धमिति भावः। अङ्गसंज्ञार्थमिति। अन्यथा अतो दीर्घो यञीति दीर्घो न स्यादिति भावः। न चा
रम्भसामर्थ्याद्दीर्घः स्यादिति वाच्यं [illegible] पचामि। पापावः। वावामि। वावामः। इत्यादौ चरितार्थत्वात्। स्त्री इयतीति। इदम्
परिमाणे [illegible] इति ईशो यस्येति चेति ईशो लोपः। उगितश्चेति ङीप् तस्यां हि संज्ञायां स्त्रीशब्दस्य यस्येति
च इति लोपः स्यात्। न च [illegible] इति वाच्यं। प्राग्भादसिद्धत्वमिति पक्षाभ्युपगमादनित्यत्वाद्वेति व्याख्यातारः॥

सु
सि. कौ.
टी. त.
२६

नव्याणुस्त्रीअंपश्यतीत्यत्र स्त्रीशब्दस्य स्त्रिया इति इयङ् स्यात्। अकारादर्शमिकृते अमिपूर्व इत्येकादेशस्य परादिवद्भावेन प्रत्ययत्वात्। अत एवेई प्रत्यये ठिलो
पे च सत्यकारस्य स्वतएव प्रत्ययत्वाच्च। विधिग्रहणे कृते तु नायं दोषः प्रसज्यते। अम्प्रत्ययस्य अकारादप्रत्ययस्य चातते र्विहितत्वेपि स्त्रीशब्दादविधानात्
स्यादेतत्। वत्तुपोः म प्रत्ययस्य च स्त्रीशब्दादविधानेपि सो विधिरित्यंवर्तिनं होषतादवस्थ्यमिति चेन्मैवं। सन्निधानबलेन यस्मात् यः प्रत्ययो विहितः तस्मिन्
तदंगमिति व्याख्यानात्। प्रत्यये किमिति। तदादिरूपं किं यदि त्यपेक्षायां यस्मात्प्रत्यय इति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात्प्रत्ययपर्यंतमेवांगं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः। प्र
त्ययस्य श्रुतत्वेपि प्रत्ययविशिष्टस्येत्यादितोप्यधिकं वा निरवधिकमंगं स्यात्तदादि स्यस्यार्थे निर्णये प्रत्ययश्रवणस्योप   स्यपादित्याशयेन व्याचष्टे। प्रत्ययविशि
ष्टस्येत्यादिना। प्रत्ययविशिष्टस्येति किं। वभ्रश्च। अत्र विशिष्टस्यांगसंज्ञायामुरदित्यदादेशस्य परनिमित्तत्वाल्लाभाद्र्चः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या न संप्र
सारणं इति निषेधाभावादभ्यासस्य पुनरपि संप्रसारणं प्रवर्त्तेत।   तथाभ्वर्थश्चार्थमित्यत्राचिश्नुधातुभ्रुवामिति इयङ्वङोः स्यातामुक्तं त्यात् अचीत्यनेनाजा
दौ प्रत्ययेऽप्यलाभात्। ततोधिकस्यांगसंज्ञायां तु देवदत्त ओदनमपाक्षीत् इत्यत्र देवशब्दस्याण्डागमः स्याद्देवदत्तशब्दात्प्रत्ययस्य विहितत्वेन लुङः

टाङसिङसामिनात्स्याः। ७।१।१२। अकारान्ताद्ङ्गाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशास्स्युः। णत्वं। रामेण॥ सुपि च ७।३।१०२। यञादौ सु
पि परे अतोङ्गस्य दीर्घस्स्यात्। रामाभ्यां। अतोभिस ऐस् ७।१।९। अकारान्तादङ्गाद्भिस ऐस् स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः॥ ॥

प्राग्वर्तिसमुदायस्यांगत्वाद्द्वितीयप्रत्ययग्रहणे कृते तु न कोपि दोषः प्रसज्यते। अन्ये तु यस्माल्लुङादिविधिः प्रत्यासत्त्या तस्यैवांगस्याडागमः स्यादिति ततोप्या
धिकस्येत्येतद्दनास्थयोक्तं किंतु एतस्यापि विशिष्टस्यांगत्वे यद्दूषणं तद्देवेत्याहुः॥ ॥ टाङसि। अतोभिसऐस इत्यस्मादनुवृत्तेन अत इत्यनेन सामानाधि
करण्येन विशेषणात्तदंगस्येत्यधिकृतं षष्ठ्यंतमपि पंचम्या विपरिणम्यते विशेषणेन तदंतविधिस्तदाह। अकारांतादंगादिति। सुपि च। यञीत्यनुवर्त्तते। अल्
ग्रहणात्तदादिविधिरित्याह। यञादौ सुपीति। यञि किं। रामः। अत इति किं। अग्निभ्यां। अतोभिसऐस। ननु एस इत्येवास्तु। न चातो गुण इति पररूपापत्तिः। एकारोच्चा
रणवैयर्थ्यापत्तेः। अन्यथा इसमेव विदध्यात् इति चेत्सत्यं। एदैतोर्हि मात्रात्वाविशेषेण गौरवाभावात्। बहुलं छंदसीत्यत्र अनतो [illegible] भवति। नद्यैरिति काशिको
दाहृतप्रयोगस्यैकारणं विना अनिर्वाहाच्च। केचित्तु ऐस्करणं निर्जरसैरित्येकारश्रवणार्थमिति व्याचख्युः। तच्चिंत्यं। सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्ते

ङे प्रः। ङेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं। न सप्तम्येकवचनस्य व्याख्यानात्। अत एव ङेरामित्यत्रास्या ग्रहणं। समानाधिकरणलौकिकास्त्रियां इत्यादिनिर्देशाच्च स्थानिवद्भावेनेति। आदेशात्प्रत्ययविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादिति भावः। सुपि चेति दीर्घ इति। न च परत्वादकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः स्यादिति शंक्यं। तत्राय ङ्यिङ्कितीत्यतः ङ्कितीत्यनुवर्तनादन्यथा उरुयेत्यत्रापि दीर्घः स्यात्। उरुशब्दात्परस्य टाइत्यस्य सुपां सुलुगिति यादेशः एतच्च काशिकायां स्पष्टं। यद्यपि ङेयादेशस्य ङित्वमुल्लिनत्यपीति ज्ञापकेन अनुबंधकार्येष्वल्विधावपि स्थानिवत्त्वाभ्युपगमात्तथापि शानचः शित्वेन लिंगेन क्वचिदनुबंधकार्येष्वस्थानिवत्त्वानभ्युपगमादादेशङित्त्वेनेत्यभ्युपेत्येदं विशेषाभावात्परत्वमत्राकिंचित्करमित्यनादरेण वा अकृत्सार्वधातुकेति दीर्घो नोक्त इति स्थितस्य गतिमाहुः। ननु ज्यादादीयस इति यञ्व्याप्त्यपरस्य ईयस आकारविधानमंगवृत्तपरिभाषायालिंगं। अन्यथा वहोर्लोप इत्यतोनुवर्त्यलोपमेव विदध्यादा-

ङेर्यः। ७।१।१३। अतो ङ्गात्परस्य ङे इत्यस्य यादेशः स्यात्। रामाय। इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घः। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते। कष्टाय क्रमणे इति निर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात्। रामाभ्यां। बहुवचने झल्येत्। ७।३।१०३। झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात्। रामेभ्यः। बहुवचने किं। रामः रामस्य। झलि किं। रामाणां। सुपि किं। पचध्वं।

कारं तु न विदध्यात्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घेण ज्यायानिति रूपसिद्धेरिति भाष्ये स्थितं। तदिदानीं विरुध्येत। ङ्कितीत्यनुवृत्तौ तु ज्यायानित्यत्राकृत्सार्वदीर्घाप्रवृत्तेः। तथा चाकृदिति सूत्रे ङ्कितीति नानुवर्तनीयं। उरुया धृष्णुयेत्यत्र दीर्घाभावः छान्दस इत्येवाभ्युपेयमिति चेत्। अत्राहुः। ज्ञाजनोर्जेत्यात्वकारग्रहणमुक्तपरिभाषालिंगं। अन्यथा जेमेव विदध्यात्। अतो दीर्घो यञीति जायते जानां तीत्यादौ दीर्घसिद्धेरित्यपि भाष्ये स्थितं। तच्च ज्ञापकमकृदित्यत्र ङ्कितीत्यननुवृत्तावपि संगच्छते। एवं च सति ज्यादादीयस इत्याकारग्रहणं लिंगमिति तु भाष्यप्रौढिवादमात्रमस्तु। सन्निपातेति। सन्निपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य स सन्निपातलक्षणः। तं सन्निपातं विहन्तीति तद्विघातः कर्मण्यण्। कृत्त्वतत्त्वे। उपजीव्यविघातकविधेर्निमित्तं न भवतीत्यर्थः॥ रामः रामस्येत्यत्र सन्निपातपरिभाषयाप्यत्वं सुपरिहरं तथाप्यदः सर्वेषामिति निर्देशादित्यादिधा सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तत इत्याशयेनोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया।

वावसाने इति। अत्राहुः। जश्त्वे कृते अवसाने चर्त्वमिति न मंतव्यं किं तु येन नाप्राप्तिन्यायेन अवसाने चर्त्वस्य जश्त्वापवादत्वाच्चर्त्वाभावपक्षे जश्त्वमिति योज्यं द्वित्व इति। अनचि चेत्यने
नअनचीति प्रसज्यप्रतिषेध इति प्रागेवोक्तं। पर्युदासाभ्युपगमे तु इह द्वित्वं न स्यात्। नादेश आरभ्यत इति। वत्सतीत्यादौ चर्त्वेन तकारो न लभ्यत इति सस्यार्द्धधातुक इत्य
नेन सकारस्य तकारो विधीयत इत्यर्थः। ह्रस्वनद्यापो। अंगस्येत्यनुवर्तते। तच्च पंचम्यंतेन। सामानाधिकरण्यात्। अंगादिति विपरिणम्य ह्रस्वादिभिर्विशेष्यते विशेषणेन
तदंतविधिरित्याशयेनाह। ह्रस्वांतादिति। एतेन ह्रस्वनद्याप इति पंचमी न तु षष्ठीति स्फोटितं। ज्ञापकं त्वत्र नामीति। न हि प्रकृत्यागमत्वे अंगसंज्ञानिमित्तं नाम संभवति। एवं
चानया पंचम्याः अन्यार्थतया तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थित्या आमि सर्वनाम्नः सुडित्यतो नुडित्यनुवृत्तं नामीति सप्तम्यंतं षष्ठ्या विपरिणम्यते आमीति सप्तम्या—
स्थितस्य परस्य तत्र चरितार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह। आमो नुडागमः स्यादिति। अत्र नव्याः। नुडिति योगं विभज्यांगात्परस्यामो नुडित्युत्सर्गविधिं कृत्वा नद्याप

वावसाने। ८।४।५६। अवसाने झलां चरो वा स्युः। रामात्। रामाद्। द्वित्वे रूपचतुष्टयं। रामाभ्यां। रामेभ्यः। रामस्य। सस्य द्वित्वपक्षे खरि चे
ति चर्त्वेप्यांतरतम्यात्सस्य स एव। न तु तकारः। अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात्। अत एव सः सीति तादेश आरभ्यते। ओसि च। ७।३।१०४। ओ
सि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात्। रामयोः। ह्रस्वनद्यापो नुट्। ७।१।५४। ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात्॥

इत्यंशेन दीर्घात्परस्यामो नुट् प्रवर्तते तर्हि नद्याप एवेति नियमविधिं व्याख्याय ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्येयं। न चैवं लिहां दुहामित्यादौ अतिप्रसंग इ
ति वाच्यं। हलं ताच्चेद्भवति तर्हि षट्चतुर्भ्य एवेति नियमाभ्युपगमात्। ध्वंसस्रंसनडुहां कतिपयचतुरां युजिकुंचां झलामित्यादिनिर्देशाच्च। तस्मात् ह्र
स्वग्रहणप्रत्याख्याने को विशेष इत्याहुः। अत्र वदंति। नुडिति पृथक् योगे कृते सति ङेः रामि कृते परमप्याटं बाधित्वा अंतरंगत्वाद्रामो नुट् स्यात्
तथा च परत्वादाटा नुट् बाध्यत इति वक्ष्यमाणग्रंथेन आटि कृते सकृद्गतिन्यायात् नुट् नेति भाष्यग्रंथेन च विरोधः स्यात्। यद्यपि नियमसूत्राणां वि
धिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे ङेः रामि कृते तस्य नद्याप इत्यनेनैव नुडागमे प्रसज्यमाने आण्नद्या इत्यनेन स बाध्यत इति परत्वादाटा नुट् बाध्यत इत्यादि ग्रं ४०
थः संगच्छते तथापि नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे परमप्याटं बाधित्वा अंतरंगत्वान्नुट् स्यादेव। किं च नद्याप इत्यत्र नद्यापः पर।

स्यामो नुडिवस्यान्नान्यदित्यर्थः स्यात् [illegible] दगोर्यो [illegible] मावा सर्वासां सर्वस्यामिति न सिद्ध्येत्। सुडागमस्य पुंसि आट्याट्स्याडागमानां नुडि दन्तरेचरितार्थत्वात्
अपि चा गो [illegible] नाद्यैडे रामि [illegible] तेन टेवाधित्वा [illegible] वाधितुं न दीग्रहणं। एवं रमायां सर्वासां सर्वस्यामित्यादौ प्राप्तं याट्सुटौ च वाधितुं आप्ग्रहण
मिति। न चायं [illegible] ध्यर्थमेवस्यान्न नियमार्थो। ततश्च [illegible] श्वपांवातप्रम्यामित्यादौ नुट् दुर्वार एवा नद्यां मतुप्भाषायां सदवसः श्रुवः। सर्वासां प्राप्य दूष्टीति
दस्यां मह [illegible] मित्यादिनि [illegible] कारली [illegible] त्यविध्यर्थं नापादनस्य नुडेवेति प्राग्युक्तनियमस्य निवारणे तु प्रतिपत्तिगौरवं। अपि च। आकारान्ता दीर्घा
नाद्युकारान्ता [illegible] वतिन हि न द्वापले तिनियम [illegible] विसम्भवात्। विश्वपांवातप्रम्यांस्वलत्वामित्यादौ नुडागमाभावे पिगवामित्यादौ नुट् स्यात्। न च [illegible]
निगोः पदान्त [illegible] माल लोके [illegible] स्यामो नुड् [illegible] भवेदिति वाच्यं। पदान्ते गोशब्दात्परस्यामो नुट् चेत् छन्दस्येवेति नियमे न लोके पादान्ते गो नामिति प
योगस्याभावेप्यपादान्ते तस्यानिरा [illegible] रायां [illegible] वांनावामित्यादौ दुर्निवारत्वाच्च। यदि तु दीर्घान्तात्परस्य आमो नुट् चेदित्यादिनियमे गोः पादान्ते

नामि। ६।४।३। नामि परे अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात्। रामाणां। सुपि चेति दीर्घोयद्यपि परत्वात्पीह न प्रवर्त्तते। सन्निपातपरिभाषाविरोधात्
[illegible] तेन [illegible] सामर्थ्यात्वा [illegible] वाध्यते। रामेः रामयोः। सुपि [illegible] ह्रते॥ अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः। ८।३।५५। आपादपरिसमाप्तेरधि

[illegible] तिविध्यर्थं भवेत। आकारान्तादिभ्यः [illegible] नुट् चेदिति [illegible] नियमार्थं स्यात्तत्र विधिनियमयोर्विधिरेव ज्यायानिति न्यायानुसं [illegible]
दानेन [illegible] स्यामो नुट् चेदित्यादिनियम [illegible] तथापि पुनः प्रतिपत्तिगौरवमस्त्येव तस्मात् ह्रस्वग्रहणप्रत्यास्यानस्यानि [illegible]
ध्यत्वा [illegible] मलोपामिति [illegible] नामि [illegible] दीर्घ [illegible] नुवर्तते। दीर्घश्रुत्यो पस्थिते नाच ह्रस्वने नागस्येति विशेष्यते। विशेष [illegible]
नाविधिः [illegible] अजन्ता [illegible] यानामिति नुट् सहित एवाम गृह्यते तेन पामनामं गनामित्यादौ न भवति। तत्राह पाम [illegible]
लक्षणे [illegible] तत्वलाविहितो [illegible] मर्थवत्वेपि नामिति समुदायस्यानर्थकत्वात्। यद्यपि न लोपस्यासिद्धत्वाद् अ
ननपामनामित [illegible] स्यादेति [illegible] ध्यां नुटीति तु न सूत्रितं। भृञः किन्तु ट् चेत्यो [illegible] दिकगनप्रत्ययान्ते भृंगेश

सु·
सि·कौ· र्घो मा भूदिति। स्यादेतत्। नुडागमस्याम् भक्तत्वात् आम्ग्रहणेन सनकारोप्याम् गृहीष्यत इति। आमीत्येव सूत्रमस्तु। नद्यामीति दीर्घस्य कृताकृतप्रसंगित्वे
टी·त· न नित्यत्वात्परमपि नुटं बाधित्वा अग्नीनामित्यत्र दीर्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुट् न भवेदिति वाच्यं। ह्रस्वांतान्नुडिति वचनसामर्थ्यात् कृतेपि दीर्घे भूतपूर्वगत्या
५१ श्रयेणैतत्प्रवृत्तेः। नापि नतिसृचतसृ इति निषेधात्तिसृणामित्यत्र ह्रस्वांतान्नुडिति वचनस्य प्रयोजनमस्तीति वाच्यं। चतसृणामित्यत्र षट्चतुर्भ्यश्चेत्यनेनैव
नुट्सिद्धेः। ह्रस्वनद्याप इति सूत्रे त्रेस्त्रय इत्यतः त्रेरित्यनुवर्त्य त्रिशब्दात्परस्यामो नुडिति व्याख्यानात्। तिसृणामित्यत्रापि तत्सिद्धेः। यद्यपि नृणामित्यत्र प्रयोजन
मस्ति तथापि नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति। अन्यथा नृ न द्यापः इत्येव वदेत्। तस्मादामीत्युक्तौ न किंचिद्बाधकमस्ति इत्यामः सनकारस्य ग्रहणमनर्थक
मिति चेदत्रोच्यते। उत्तरार्थं सनकारग्रहणं कर्तव्यं नोपधाया इति दीर्घो नामि यथा स्यात्। चर्मणां वर्मणामित्यत्र मा भूदिति॥ तदुक्तं वार्तिककृता। नामि दीर्घ आमि
चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुट् भवेत्। वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणामिति। अत्र वदंति। वचनाद्भूतपूर्वगत्याश्रयेण तत्प्रवृत्तिरित्येतच्चिंत्यं। गोलस्य षट्चत
र्भ्यश्चेति नुडो प्रवृत्त्या प्रियचतसृणामित्यत्र नुडर्थं ह्रस्ववचनस्य चरितार्थत्वेन सामर्थ्योपक्षयात्। तत्र हि नुमचिरेति रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुडिष्यत इति
तदयुक्तं। ऋन्नद्याप इति सूत्रितेपि ऋदंतान्नुट् सिद्ध्यत्येवेति ह्रस्वग्रहणस्य सामर्थ्यानुपक्षीणत्वादिति दिक्। परिभाषाविरोधादिति। कृताकृतप्रसंगित्वेन नामी
ति दीर्घस्य नित्यत्वात्परोपि सुपि चेति दीर्घो न प्रवर्तत इति नोक्तं। शब्दांतरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवतीति नामीति दीर्घस्याप्यनित्यत्वात्॥ आरंभसामर्थ्या
दिति। सुपि चेत्यस्य तु न सामर्थ्यं। रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः। ननु कतीनामित्यत्र परत्वात् षट्चतुर्भ्यश्चेति नुटि नामीति दीर्घः सन्निपातपरि
भाषामबाधित्वैव प्रवर्त्तत इत्यारंभसामर्थ्यस्योपक्षयान्नामीति सूत्रमपि रामाणामित्यत्र सन्निपातपरिभाषया न प्रवर्त्तेत तथा च आचार्याणामिति निर्देशो ४१
नोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य सुपि चेति दीर्घ एव परत्वात्प्रवर्ततामिति चेत्। अत्र केचित्समाधयंति। चतुर्ग्रहणसाहचर्यान्न हलंतषट्संज्ञकादेव
परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुट् भवति न तु कतिशब्दात्परस्यामः तथा च कतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडित्यारंभसामर्थ्येनोपक्षीणीयमिति तदपरे न क्ष
मंते रेफोपधा हलंतकस्तथा असंज्ञकोपि भवतीत्यमंतषट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुट् भवति न तु षकारांतात्परस्येति वक्तुं शक्यतया षण्णामि

त्यत्रनुडभावप्रसंगान्न तस्मादिहसाहचर्येनग्राह्यमेव। अन्यतुषट्चतुर्भ्यइतिवहुवचननिर्देशादर्थपरोयंनिर्देशस्तथाचार्थप्राधान्यंयत्रतत्रैवषट्संज्ञाश्रयोनुट्
भवतिनतुप्रियषट्कोप्रियपञ्चा इत्यादौइतिसिद्धांतात्। वहिरंगःषट्संज्ञाश्रयोनुट्। तथाचांतरंगत्वात्कृतीनामित्यत्रहृस्वाश्रयएवनुडितिनामीतिदीर्घः संन्निपात
परिभाषांवाधित्वैवप्रवर्ततेतनश्चारंभसामर्थ्यादितिमूलं। ग्रंथस्यनकाप्यनुपपत्तिरितिसमादधुः। इतरेतुआरंभसामर्थ्यादित्यस्यायमर्थः। नतिसृचतसृइतिनिषेधा
रंभसामर्थ्यादितितिसृणामित्यत्रहृस्वांतलक्षणोनुट्कृतेनामीतिदीर्घप्रवृत्तौहिनतिसृचतसृइतिनिषेधआरभ्यते। सन्निपातपरिभाषयादीर्घाप्रवृत्तौतुकिमनेननिषेधे.
नातोज्ञायतेनामीतिदीर्घः संन्निपातपरिभाषांवाधतइति। येतुहृस्वनद्यापइत्यत्रहृस्वग्रहणंप्रत्याख्यायतेतेषुनामीतिदीर्घेआरंभसामर्थ्येनाश्रयणीयमेव। अप्रा
तस्यषइत्येवसिद्धेमूर्धन्यग्रहणमिणःषीध्वमित्यर्थं चार्था। चकृढ्वे। अकृढ्वं ॥ ॥ इणकोः॥ समाहारद्वंद्वेसौत्रंपुंस्त्वं। कोःकिं। गवान्सु। गवाङ्क्षु। आदेशप्र

इणकोः ८।३।५७। इत्यधिकृत्य। आदेशप्रत्यययोः ८।३।५९। सहेःसाडःसइतिसूत्रात्सइतिषष्ठ्यंतम्पदमनुवर्तते। इणकवर्गाभ्याम्परस्याऽपदांतस्यादेशस्यप्रत्ययावयवस्यचयःसकारस्तस्यमूर्धन्यादेशस्स्यात्। विवृताघोषस्यसस्य तादृशएवषः। रामेषु। इणकोःकिं।
रमस्य। आदेशप्रत्यययोःकिं। सुपीः। सुपिसौ। सुपिसः। अपदांतस्यकिं। हरिस्तत्र। एवंकृष्णमुकुन्दादयः॥ ॥

त्यययोः। प्रत्ययशब्दः प्रत्ययावयवेलाक्षणिकः। हलिसर्वेषामितिनिर्देशात्सात्पदाद्योरित्यत्रसातिग्रहणाच्चलिंगादित्याशयेनव्याचष्टे आदेशःप्रत्यया
वयवश्चेति। यदितुआदेशावयवोगृह्येततर्हितिसृणामित्यादौदोषः यद्यपिसकारोच्चारणसामर्थ्यात्तत्रषत्वंनस्यात्तथापिविसिंविसंमुसलंमुसलमित्यादौषत्वं
दुर्वारंस्यात्। आष्टमिकद्विर्वचनस्यादेशरूपत्वात्। यदितुप्रत्ययापयःसकारइतिगृह्येततर्हिरामेषुकरिष्यतीत्यादौनस्यात्किंतुइंद्रोमावक्षदित्यादावेवस्यात्तथा
हमनोरमायामकापिषष्ठीविषयभेदात्भिद्यनेइत्युक्तासहविधिशास्त्रपिसात्रत्वात्द्वंद्वइत्युक्तंतत्तुप्रत्ययशब्देलक्षणमनंगीकृत्यपक्षान्तराभिप्रायेणकृ
क्तामितिवोध्यं। विवृताघोषस्येतिविवृतस्यसस्यतादृशएवषःसुतौक्तेःकोपिसंगतसद्धारणोपाघोषस्येति। अघोषस्येत्येनावदुच्यमानेठकारेतिप्रसंगःनहार
णापोमयमुपात्तं। तादृशएवषइति। तादृशएवषादेशोभवतिनान्यइत्यर्थः। ननुरघिसेचौरघिसेचइत्यादौप्राक्सुवुत्पत्तेःसमासेषत्वंवारयितु

पदादाविति पंचमीसमासो भाष्ये उक्तः । तत्र इहापि सात्पदाद्योरिति निषेधः करिष्यतीत्यादौ षत्वविधेः सावकाशत्वादिति चेन्नैवं । स्वादिष्विति या पदसंज्ञा तामा
श्रित्य उक्तनिषेधो न प्रवर्त्तत इति सातिग्रहणेन ज्ञापितत्वात् ॥ रामस्येति ॥ टाङसिङसामिनात्स्या इति वक्तव्ये सकारोच्चारणसामर्थ्यात् षत्वं न भवेन्न डादिषु
अमुष्येति निपातनान्नतः फगादौ आमुष्यायण इत्यादिवार्त्तिकनिर्देशाच्च अमुष्येत्यत्र षत्वं भवेत् । तर्हि विश्वपास्विन्यादि प्रत्युदाहर्त्तव्यं । न च तत्रापि षु इति कि
क्तव्ये सुविति सकारोच्चारणसामर्थ्यादेव न भवेदिति शंक्यं । लिट्सु प्रशान्सु इत्यत्र ङः सि धुट् न श्चेति धुटः प्रवृत्तये सकारोच्चारणस्यावश्यस्वीकर्त्तव्यत्वादिति दि
क ॥ ❀ ॥ सर्वादीनि ॥ इति ॥ तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयं अदः सर्वेषामिति लिंगात् आदिशब्दोत्रावयववाची सर्वआदिरवयवो येषां तानीति विग्रहः । उद्भूताव
यवभेदः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनांतस्य समुदायस्य युगपदुच्चारणस्य प्रयोगाभावादानर्थक्यात्तदंगेष्विति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्त्तमाना सर्वनामसंज्ञा
विशेष्यात्सर्वशब्देपि प्रवर्त्तत इत्युक्तं । तद्गुणसंविज्ञानत्वं तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः वर्त्तिपदार्थरूपाणि विशेषणानि तेषां कार्येणान्वयितया संविज्ञानं यत्र स

सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्यापीयं संज्ञा । द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् । तेन परम
सर्वे इति त्रल् ॥ परमभवकानित्यत्राकच्च सिद्ध्यति ॥ ॥ २७ ॥

तद्गुणसंविज्ञान इत्यस्यार्थः । लोकवेदयोरपि संयोगसमवायान्यतरसंबंधे लो
हितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरंति लंबकर्णमानयेत्यादौ तद्गुणसंविज्ञानत्वमेव । स्वस्वामिभावसंबंधे च तद्गुणसंविज्ञानत्वं चित्रगुमानयेत्यादौ । ननु सर्वनामा
नीत्यत्र पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं कस्मान्न भवति । सौत्रत्वान्नेति चेल्लोके सर्वणामशब्दस्य साधुत्वापत्त्या सर्वनामसंज्ञानि स्युरित्युत्तरग्रंथस्यासाधुत्वापत्तेरिति
चेन्नैवं । निपातनाण्णत्वं नेति । भाष्योक्त्या ख्याश्रयणादिष्टसिद्धेः । अत्र भाष्यानुसाराद्बाधकान्येव निपातनानि भवंतीति पक्ष आश्रितः । अबाधकान्यपि निपा
तनानि भवंतीति पक्षे तु विभाषा फाल्गुनीति सूत्रे श्रवणशब्दे निपातितेपि श्रावणीति प्रयोगो विसाधुरित्येवमर्थ आश्रयिष्यते । विशेषणानुगुणं विशेष्यमध्या ५
हरति । शब्दरूपाणीति ॥ द्वंद्वे चेति । स हि निषेधः समुदायस्यैव न त्ववयवानामिति वक्ष्यति । न च तदंतविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः । नन्वेवं गाधि
कारे तदंतविधिनैव परमसर्वस्मा इत्यादौ स्मायादिसिद्धेस्तदंतसंज्ञायाः किं फलमित्यत आह । तेनेति । न चेहापि प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः । सर्वनाम्नात्तद्धि ।

तिक यो वैशम्य[illegible]त्वादिति अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थस्तेन त्र्य॥
शेषणेन तदन्तविधिर्विधीयतेति वाच्यं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधस्य तदन्ततत्वादिति भावः। अकच्चेति। चकारात्परमसर्वतरस्यत्रातसिल॥ ॥जसः शी॥ दीर्घोच्चा
रणमुत्तरार्थं। वाक्ष्मीमधुनी। अनेकाल्त्वादिति। ननु शित्वादिति भावः। इत्संज्ञायाएवाभावादिति। नृइत्यत्रोपदेशकालएवऋकारस्येत्संज्ञाप्रीभावस्यतुसत्वा
देशत्वानंतरं स्यानिवत्वेन प्राप्य लुन्लघूलशकतद्धितइति तस्य यादेशस्येत्संज्ञेतिदृष्टान्तदोषेण तेषामित्यादीनाव्याप्तिः। सर्वनाम्नो विहितस्येति। सर्वनाम्नः
परस्येति तु नोक्तं। वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सुट्प्रसंगात्। द्वंद्वेचेत्यनेन समुदायस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधेप्यवयवस्यानिषेधात्। विहित विशेषणात्वाश्रयणाप्र
जसः शी। ७।१।१७। अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। न चाऽर्वणस्तृइत्यादाविव नाऽनुबन्धकृतमनेकाल
त्वमिति वाच्यं। सर्वादेशत्वात्प्राक्तित्संज्ञायाएवाऽभावात्। सर्वे। सर्वनाम्नः स्मै। ७।१।१४। अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै स्यात्। सर्वस्मै। ङसिङ्योः
स्मात्स्मिनौ। ७।१।१५। अतः सर्वनाम्नो ङसिङ्योरेतौ स्तः। सर्वस्मात्। आमि सर्वनाम्नः सुट्। ७।१।५२। अवर्णान्तात्सर्वनाम्नो विहितस्यामः सु
डागमः स्यात्। एत्वषत्वे। सर्वेषां। सर्वस्मिन्। शेषं रामवत्। एवं विश्वादयोप्यदन्ताः। सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत्। सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अ
न्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां। स्वमज्ञातिधनाख्यायां। अन्तरं बहिर्योगोपसं
व्यानयोः त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् इति। उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः। अतएव नित्यं द्विवचनान्तः
तस्येह पाठस्तु उभकाविति अकजर्थः। न च कप्रत्ययेन सिद्धिः। द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्रेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात्। तदुक्तं। उभयो
त्यत्रेति। अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावा। उभशब्दस्य द्विवचनन्नास्तीति कैयटः। अस्तीति हरदत्तः। तस्मात्त्रसःयजादेशस्यस्य। निवृत्त्या
वेनतयप्प्रत्ययान्तत्तयाप्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्तविभक्तिनिरपेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति। उभये॥ ((मालंतुदक्षिणोत्तरपूर्वाणा
मितिभाष्यकारप्रयोगादेवं। आम इति सर्वनाम्न इति पंचम्या [illegible] तया आमीति सप्तम्यास्तेऽस्य परस्यानुत्तरसूत्रेकृतार्थाषष्ठीप्रकल्प्यत इति भावः पंचत्रिंश
दिति। पंचचत्रिंशत्वेति [illegible] एवंचापि [illegible] वान चसंख्यायाः तत्पुरुषस्येति वक्ष्यमाणवार्तिकेन समासांतो उच स्यात् इति वाच्यं। तत्रैव वार्तिके॥

सु.

सि.कौ. न्यत्राधिकलोपादिप्रयुक्तत्वात्। ननु सर्वेषां नाम सर्वनामेत्यन्वर्थत्वात्संज्ञायाः सर्वविश्वादय एव संज्ञिनो भविष्यंति नान्ये इति किमनेन पंचत्रिंशदिति परिग्रि
टी.त. णनेन सर्वादीनि इति सूत्रे गणपाठे वा परिगणनाभावे कृत्स्नसमस्तादिष्वतिप्रसंगात्। एवं च पंचत्रिंशत्संख्याकानि सर्वादीन्येव सर्वनामसंज्ञकानि नान्यानी
४३ ति नियमाय सर्वादीनि इति सूत्रमत्यावश्यकं। न त्वनुनासिकसंज्ञासूत्रमिव मंदप्रयोजनमिति बोध्यं। पूर्वपरा। व्यवस्थायामसंज्ञायां यानि पूर्वापरावरदक्षिणो
त्तरापराधराणि तानि सर्वादिगणप्रविष्टानि नान्यानीत्यर्थः सर्वनामसंज्ञा तु सर्वादीनि सर्वनामानीत्यनेनैव सिध्यति। एवमुत्तरसूत्रद्वयेपि बोध्यं। अत एवेति। द्वयोर्द्विवचन
स्यैव युक्तत्वादिति भावः। नित्यं द्विवचनांत इति। सर्वदा द्विवचनांत इत्यर्थः। न चैवं उभादुदात्तो नित्यं उभस्य सर्वनामत्वे कोर्थ इति सूत्रकारभाष्यकारप्रयोगविरु
ध्यत इति शंक्यं। अर्थपरस्यैव नित्यं द्विवचनांतत्वात् न तु स्वरूपानुकरणपरस्येत्यभ्युपगमात्। अथ सर्वादिषु उभशब्दपाठो व्यर्थः। सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विव
चनेऽभावात्। न च सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रेणोभाभ्यां हेतुभ्यां उभयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीयासिद्धिस्तत्फलमिति वाच्यं। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्श
नमिति वार्तिकेनैव गतार्थत्वात्। न च वृत्तिकृता सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रे पठितत्वादिदमपि वार्तिकं सर्वनाम्न एव सर्वविभक्तिप्रापकं नान्यस्येति वाच्यं। भा
ष्ये हेतावितिसूत्रे तद्वार्तिकस्य पठितत्वात् इत एवाऽऽज्ञानकारणेन वसति अन्नस्य कारणस्येत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशंक्याह। तस्येह पाठस्त्विति। ननु कप्रत्य
येनापीष्टसिद्धेः किमनेन अकजर्थपाठेन। न च काकचोः स्वरे विशेषोऽस्तीति वाच्यं। प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वान्तोदात्तत्वे विशेषाभावादित्याशंक्याह। न चेति।
उभशब्दस्य द्विवचनपरत्वं अकच्प्रत्ययेन विहन्यते टेः प्राक् जायमानत्वात्तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्। कप्रत्ययस्तु विहन्त्येव प्रातिपदिकात्परत्र
जायमानत्वादित्याशयेनाह। द्विवचनपरत्वाभावेनेति। अयच्प्रसंगादिति। उभशब्दात्त्रतसोः परतः स्वार्थे यथा अयच् भवति तथा कप्रत्यये सति स्यादिति भा
वः। यद्यपि स्वार्थे अयच् दृष्टांतेपि दुर्लभस्तथाप्युभादुदात्त इति सूत्रे नित्यमिति योगविभागात्सुलभ एव। तथाहि। उभादुदात्तः। द्वित्रिभ्यामिति सूत्राद्वेति नानुवर्तति
अस्वरितत्वात्। अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयविन्यर्थे अयच् स्यात्। उभयो मणिः। उभयः पाशाः। ततो नित्यं। उभशब्दात् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्या ४३
त्स्वार्थे। तेन उभयतः उभयत्र उभयपक्षविनीतनिद्रः स्यादिति सिद्धं। नन्वेवमकचि कृतेप्ययच् दुर्वारः। वृत्तिविषये स्वार्थे नित्यमयजिति लये वोक्तत्वादिति

चेदेवं तर्हि [illegible] सिध्यर्थं तथा उभौ [illegible] मस्येति [illegible] ेन चयपत्रे द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायमिति व्याख्यायते न तु दृत्तिविषय इति न दोषः। तदुक्तमि
ति। वार्तिककृतेति शेषः। उभयोन्यत्रेति। उभयेति [illegible] वार्त्तिकी [illegible] जेतः सः अन्यत्र प्रयुज्यते न तु द्विवचने परत इत्यर्थः। न च उभाविति तादौ द्विवचनपरत्वं दुरुपपादं उभ
यतः आश्वयुजी [illegible] द्वा [illegible] हादेति [illegible] च। उभशब्दा [illegible] न्नं द्विवचनं लुकानापन्नं तं यत्र न तोन्यत्रापि जितिविवक्षितोऽर्थ इति मनोरमायामुक्तत्वात्। एवं च सर्वा
दिषु [illegible] पाठो [illegible] इति [illegible] र्थिकत्वेन स्वार्थाभिधानसमर्थत्वादुभशब्दात्परस्य द्विवचनपरत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः स
र्वादिगणे [illegible] दमात्रं कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह गृहीतुमुचितत्वादन्यथात्र न सिलादावति प्रसंगत्वादित्यादि स्थि

उतर [illegible] यो [illegible] संज्ञाविधौ [illegible] तयहणान्नास्ति। सुप्तिङन्तमिति ज्ञापकात्। तथापीह तदन्तग्रहणं। केवलयोः संज्ञायाः प्र
यो [illegible] शब्दस्य [illegible] गा द्विवहुविषये निर्द्धारणे वर्त्तेते। तत्राऽन्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा। त्वत्वदिति द्वाव
प्य [illegible] पर्यायौ। एक [illegible] ।एकस्मान्न इत्यपरे। नेम इत्यर्द्धे। समस्य सर्वपर्यायः। तुल्यपर्यायस्य तु नेह गृह्यते। यथासंख्यम
[illegible] सूत्रे पुरीति वक्तव्यं॥ अन्तरायां पुरि। पूर्वपराऽवरदक्षिणोत्तराऽपराऽधराणि व्यवस्थायाम
संज्ञायां [illegible] संज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात्। पूर्वे। पूर्वाः। स्वाभिधेयापेक्षावधिनिय
मो व्यवस्था। व्यवस्थायां किं। [illegible] इत्यर्थः। असंज्ञायां किं। उत्तराः कुरवः॥ ९ तौ उभयशब्दस्येति। उभौ अवयवौ यस्य उभयः

उभा [illegible] [illegible] इति भावः। तथा च उभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वेन अव्ययत्वे प्राप्ते तद्धितश्चासर्व
विभक्तिरिति [illegible] नावतारित। अस्मा [illegible] वति कल्प्य। पचतिरूपमित्यादिवारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने
[illegible] अव्ययत्वं नेति। उभयशब्दस्येति शेषः। यदि तूभयशब्दादयच् स्वतंत्रः न तु तयप आदेश इति नि
[illegible] ध्या नत्वेव ति। उभया अमित्रा इति तु छान्दसत्वाद्बोध्यं॥ ः॥ उतरडतमाविति। किंयत्तदोर्निर्द्धा

सु·
सि·कौ·
टी·त·
५४

एकाचश्चाभ्यामिति विहितौ। अव्युत्पन्नाविति। एतच्च पक्षद्वयस्थायां कैयटे स्पष्टं। एके इति काशिकाकाराः। एतेनैवं मन्ये इत्युदात्तस्य उतत्वः पक्षेऽनित्यनुदात्तस्य च दर्शना
दिति भावः। एक इति। प्रथम इत्यर्थः। संहितया पाठे तांतत्वस्यास्फुटत्वेऽपि नांतस्थैतन्वयः। अन्यथा त्वेकश्रुत्या सकृदेव पठेत्। न च तांते विप्रतिपत्तव्यं। त्वमत्वसमसि
मेत्यनुच्चानीति त्रिपादि सूत्रात्। तथा च ऋङ्मंत्रः। स्तरीरुत्व इभवति सूत उत्वदिति। जयदेवोऽपि प्रायुंक्त। त्वदधरमधुरमधूनि पिबंतमिति। त्वत्तोऽन्यस्याधर इति वि
ग्रहे मतुत्वाधर इति। पक्ष्येऽसि हि शिशिर हसि भवं नमिति पूर्ववाक्येन सहान्वयापत्तेः। सम इति। तथा च श्रूयते। मानो वृकाय वृक्ये समस्मै। उतो समस्मि
न्नित्यादि। सिमः कृत्स्ने वृत्ते चेत्यस्यामर्यादावचनयोः। गणसूत्र इति। यद्यपि भाष्ये अष्टाध्यायीस्थसूत्रैः पुरीति वक्तव्यमिति वार्तिकं पठितं तथापि तद्गणसूत्रस्यैव
प्रायो नन्वनं सिविभाषा दिर्शितस्य। अतः इत्सधिकस्य जसः शीविधानादेवं नान्याप्त्यभावात्। अंतरायामिति। प्राकाराद्यात्रायां तदंतर्वर्तिन्यां वेत्यर्थः। लिंगविशिष्ट
परिभाषया एकदेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणात् सर्वनामता या प्राप्ति र्वध्या। न्यद्रत इति इतो उक्तपरामर्शकौ। तत्रास्वशब्द इति गणरत्नकारोक्तिर्नादर्तव्या। स्वशब्द
इत्येवं तु लिंगसूत्रे ग्रहणे व्यर्थापत्तेः। एक इति। एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते। इत्यं सर्वादिगणं व्याख्याये
दानीं तदंतर्गतं विसूत्रीं समानाकारा मष्टाध्यायीस्थां त्रिसूत्रीं व्याचष्टे पूर्वपरेत्यादिना। स्वाभिधेयेति। स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्निय
म इत्यर्थः। अपेक्ष्यत इत्यपेक्षः कर्मणि घञ्। कथं तर्हि दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्या इति। अत्राहुः। अस्त्येवात्रापि व्यवस्था। प्रसिद्धत्वान्नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते। न
त्वसंज्ञायामिति निषेधः। आधुनिकसंकेतो हि संज्ञा न च दिक्षु साऽस्तीति। दिक्षु चिरंतनः कृष्णत्वाधुनिकः संकेत इत्यत्र तु व्याख्यानमेव प्रमाणं। एतेन विश्वेषां देवानामि
ति व्याख्यातं वेदे प्रसिद्धत्वाद्देवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात्। दक्षिणा गायका इति। गायकन्निति शिल्पिनि ष्वुन्। इह अमुकस्मात् कुशला इत्य
वध्यन्वयसंभवेऽपि तन्नियमो नास्तीति भावः। एवमधरे तांबूलरागः। उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यं। उत्तराः कुरव इति। सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषु उत्त
र शब्दो वर्तते इत्यस्ती ह्यवस्था। किंत्वाधुनिकसंकेतो यमित्याहुः॥ ॥

स्वमज्ञेति। आत्मा-त्मीय ज्ञातिधनवाची स्वशब्दस्तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मीयोपरिशिष्टावित्याशयेनव्याचष्टे। आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति वा। यत्त्वा हुः
आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकस्तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणं तत्रायुक्तमिति तद्भ्रमसात्। स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोस्त्रियां धन इत्यमरसिंहोक्तेरात्मन्यपि स्वशब्दस्य
पुंस्त्वात्। न च स्वो ज्ञातावित्यमरकोशे आत्मनीत्यस्य स्वमित्युत्तरेणान्वयादात्मवाची स्वशब्दो नपुंसक एवेति वाच्यं। स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धन इति
रुद्रकोशविरोधात्। आत्मनीति पूर्वान्वयिन तु उत्तरान्वयि इति व्याख्यातुमुचितत्वात्। किं चाविभाषा जसीति प्रकरणे स्वमात्मीय इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वन् सू

स्वमज्ञातिधनाख्यायां। १।१।३५। ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य याप्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् स्वे। स्वाः। आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति वा।
ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयोऽर्था वा। अन्तरम्बहिर्योगोपसंव्यानयोः। १।१।३६। बाह्ये परिधानीये चार्थे ऽन्तरशब्दस्य याप्राप्ता संज्ञा साजः
सि वा स्यात्। अन्तरे। अन्तरा वा। गृहाः बाह्या इत्यर्थः। अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः। पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा। ७।१।१६। एभ्यो
ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः। पूर्वस्मात्। पूर्वात्। पूर्वस्मिन्। पूर्वे। एवम्परादीनामपि। शेषं सर्ववत्। एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः।
न बहुव्रीहौ। १।१।२९। बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात्। त्वकम्पितृकः। त्वकम्पितायस्य स त्वत्कपितृकः। अहकम्पितायस्य समत्कपितृकः। इह
समासात्प्रागेव ऽलौकिके प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते। अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्य इव तत्राप्यकच् प्रवर्त्तेत स च समासेऽपि श्रू
येत। अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानिति वत्। भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रम्प्रत्याचख्यौ। तृतीया
न्तरं मुर्नानाप्रामाण्यं। संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः। महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात्। अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्य
कार्यञ्च तेषान्न भवति। सर्वो नामकश्चित्तस्मै सर्वाय देहि। अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय। अतिकतरं कुलं। अतितत्॥
त्वकारोप्यात्मवाचिस्वशब्दस्य पुंल्लिङ्गप्रमाणं तस्मात्स्वो ज्ञातौ इत्यस्य आत्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितं ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति। ता ...
तिधनयोराख्यात्मीयत्वे पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामतास्त्येवेति ... बहिसूत्रे आख्याग्रहणं कृतं स्वमात्मीयाख्यायामिति वक्तव्ये ...

सु॰ सि॰ कौ॰ टी॰ त॰ ९५

दासा श्रयणं मात्रालाघवाय। न च स्वमात्मीयपर्यायोरित्युच्यमाने ज्ञात्याग्रहणं नापेक्षितमिति वाच्यं। वस्तुतः आत्मीयस्यापि ज्ञातित्वेन धनत्वेन विवक्षायां सर्वनामता
मा भूदिति तस्यावश्यकत्वात्। अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति। बहिरित्यनावृत्तो देशो बाह्यं चोच्यते। तत्राद्यमर्थं गृहीत्वाह। बाह्य इत्यर्थ इति। द्वितीये त्वा-
भ्यंतरादन्यर्थो देश्यः। बाह्येनाभ्यंतरस्य योगोस्ति। अर्थद्वयमप्याकरे स्थितं। इदमेवार्थद्वयं मनसि निधाय अंतरायां पुरीत्यत्र प्राकाराद्बाह्यायां [illegible]देनैव [illegible]
वेति व्याख्यातं। उपसंव्यानशब्दोपि करणल्युडन्त्या उत्तरीयपरः। कर्मल्युडन्तत्वात्त्वंतरीयपरः। एकशब्दस्याष्टौ वर्णा उक्ताः तत्र विशेषमाह। संख्यायामिति। अन्य-
थानुसमस्तस्वर्थे पृथक्वचनांतरमपि स्यादेषामेकेकेषामिति यद्येति भावः। न बहुव्रीहौ। कृते बहुव्रीहौ निषेधोऽयमर्थः। उपसर्जनीभूतानां सर्वादयः इति वक्ष्यमाण-
त्वात् अत आह। चिकीर्षित इति। बहुव्रीहावित्यत्र विषयसप्तम्याश्रयणादयमर्थो लभ्यते। त्वकमिति। अज्ञाते कुत्सिते वा अव्ययसर्वनाम्नामित्यकच्। एवमहक-
मित्यत्रापि। प्रक्रियायामकं देश इति। अलौकिकविग्रहवाक्ये इत्यर्थः। तत्र युष्मद् सु इति सु इत्याद्याकारकं। ननु तत्राकच् प्रवर्त्ततां को दोष इत्यत आह। स चेति।
न च निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वात् अकृतव्यूहपरिभाषया समासात्प्रागपि सर्वनामसंज्ञा न भविष्यतीति वाच्यं। तस्या अनित्यत्वात्। तत्र चैतत्सूत्रस्यै-
व ज्ञापकत्वात्। अभिभवकानिति। इदमेव ज्ञापनफलमिति भावः। अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीययेति प्रादिरिति समासः। मत्या मत्याविति। त्वोः श्रृ इति सनुकग्रहणं
प्रकृतिरत्यापपत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकं। लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः। यथोत्तरमिति। तथा च संप्रति भाष्यकारोक्तैव व्यवस्थेति भावः। गणे संनिवेशादिति
एतेन पूर्वपरेति गणसूत्रे संज्ञायामिति ग्रहणं मंदप्रयोजनमिति ध्वनितं। संज्ञायां यानि पूर्वादीनि तेषां गणे संनिवेशाभावात्। एवमष्टाध्यायीस्थपूर्वपरावरेतिसू-
त्रेप्यसंज्ञायामित्येतत्स्फुटार्थकं। न च तदभावे जसि परतः संज्ञायामुत्तराः कुरव इत्यत्राप्राप्तविकल्पः स्यादिति वाच्यं। सर्वनामसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन संज्ञायामप्राप्त- ९५
विधेरसंभवादसंज्ञायामेव पूर्वेण प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यादिति वक्तुमुचितत्वात्॥ संज्ञाकार्यमिति। सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः। अंतरगणकार्यमि-
ति। अड्डतरादिभ्यः। त्यदादीनामः। तदोः सः सावित्यादिकमित्यर्थः। अतिकतरमिति। अत्र डडादेशेन। अतितरिरित्यत्र तु त्यदाद्यत्वं तदोः सः साविति सत्वं च नेति भाष्यं

तृतीयासमासे। अत्र निषेधादिकृ समासे [illegible] समास [illegible] नुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं गौणार्थस्यापि संग्रहार्थमित्यभिप्रेत्याह। तृतीयासमासार्थेति। इह पूर्वसदृशेति विहितः समासो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात्। न तु कर्तृकरणेति समासः। तेन त्वयका कृतमित्यत्र निषेधो न भवति। ओकारसकारभकारादौ सुपीति व्यवस्थापयिष्यमाणत्वादिह सुपः प्रागकच्। समुदायस्येति। तत्रैव द्वन्द्वस्य मुख्यत्वात्। न च द्वन्द्वे यानि सन्ति तानीति संबन्धः। कारकाणां क्रिययैवान्वयात्। न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति संबन्धः। विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात्। तन्निषेध्याया भवतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्चेति भावः। सुट्प्रसंग इति। न च द्वन्द्वे चेति निषेधसामर्थ्याद्वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सुट् न प्रसज्यत इति वाच्यं। अनामस्यत्र नामित्त्वा [illegible] वृत्त्या तत्सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात्। जसाधारमिति। शीभावेन जस्य

तृतीयासमासे। १।१।३०। अत्र सर्वनामता न स्यात्। मासपूर्वाय। तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न। मासेन पूर्वाय। द्वन्द्वे च। १।१।३१। द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न। वर्णाश्रमेतराणां। समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानां। न चैवमतदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः। सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यानत्वात्। विभाषा जसि। १।१।३२। जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात्। वर्णाश्रमेतरे। वर्णाश्रमेतराः। शीभावमात्रे एव विभाषेत्युक्तं। अतो नाकच्। किन्तु कप्रत्यय एव। वर्णाश्रमेतरकाः। प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च। १।१।३३। एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः। प्रथमे। प्रथमाः। इत्यादि शेषं रामवत्। तयप्प्रत्ययान्तस्य [illegible] द्वितये। द्वितयाः। नेमे। नेमाः। शेषं सर्ववत्। विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानं। द्वितीयस्मै। द्वितीयायेत्यादि। एवं तृतीयः। अर्थवद्ग्रहणान्नेह। पटुजातीयाय॥

८ पत्तेत्यौपचारिकमाधारत्वमत्र बोध्यं॥ [illegible] तस्मिन्सौत्रः सप्तम्या लुक् इत्यर्थो बोध्यः। जसाधारमिति। [illegible] स्य प्रवृत्तौ वर्णाश्रमेतरके इत्यपि रूपं स्यादिति भावः। यदा अज्ञातः कुत्सितो वा इतरः इतरक इत्यकचं कृत्वा वर्णश्च आश्रमश्च इतरकश्च [illegible] द्वन्द्वः [illegible] इदं रूपं स्यादेव। परं तु इतरशब्देन द्वन्द्वं कृत्वा अज्ञाता वर्णाश्रमेतरा इत्यज्ञाताद्यर्थे [illegible] वर्णाश्रमेतरका इति [illegible] अकच दुर्वारः। अवयवस्य सर्वनामता न पायात्। द्वन्द्वे चेत्यनेन न हि समुदायस्य निषेधो न त्ववयवानामित्युक्तमिति चेन्न। [illegible] समुदायस्य मुख्यत्वात्तस्मिन्सुप्यक्षे अवयवानां निरर्थकत्वादज्ञाताद्यर्थयोगाभावेनाक

चः प्राप्तिरेव नास्ति। येमुहु हुचेति चकारेणावयवेष्वपि संज्ञा निषिध्यते इत्युच्यते तेषां अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षाभ्युपगमेपि न दोष इति। प्रथमचरम नेम शब्दस्य
नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते चायमारंभः। तयः प्रत्यय इति। संख्याया अवयवे तयप् इति विहितः। तीयस्येति। द्वेस्तीयः। त्रेः संप्रसारणं चेति विहितस्य। पटुकल्पनी
पायेति। प्रकारवचने जातीयर्॥ ❁ ॥ जराया जरः। अष्टन आ विभक्तौ इत्यतो विभक्तौ इत्यनुवर्त्य अचि र ऋत इत्यतो नुः वृत्तेनाचीत्यनेन विशेष्यते विशे
षणेनेह तदादिविधिः यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इत्यस्य तदंतविधेरपवादत्वादित्याशयेनाह। अजादौ विभक्ताविति। अजादौ किं। जराभ्यां। ज
राभिः। विभक्ताविति किं। जराया इदं जारं। न च जराया असुङ् वास्त्विति वाच्यं। जराशब्दात् तत्करोतीति णिचि णाविष्ठवदिति टिलोपे ततः क्विपि णि
लोपे चैकदेशविकृतस्यानन्यतया जरित्यस्य नपुंसकत्वात् सुडिङ् इत्यस्य प्रवृत्त्या जसौ जस इति रूपापत्तेः। इष्यते त्वत्रापि जरसौ जरस इति। न च णिलोपस्य

जराया जरसन्यतरस्यां ७।२।१०१। जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ। पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। प्रा
प्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जरशब्दस्य जरस्। निर्जरसौ। निर्जरसः। इनादीन्बाधित्वा परत्वाज्जरसि नि
र्जरसा। निर्जरसे। निर्जरसः। पक्षे हलादौ च रामवत्। वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रि
त्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपं न तु निर्जरसा निर्जरस इति केचिदित्युक्तं। तथा भिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तं। तदनुसारिभि

स्थानिवत्त्वाद्विभक्तिपरत्वाभावेन जरसावित्यादि न सिध्यतीति शंक्यं। कौलुसं न स्थानिवदिति॥ अथ षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्यपि रूपमिति स्वीकृतमेतच्च भा
ष्यषेधात्। यद्यपि कौलुसं न स्थानिवदिति काचित्कं तथापीह तदाश्रयणे जरसिति गुर्वादेशाकरणमेव मानमित्यवधेयं। पदांगाधिकार इति। परिभाषे
यं येन विधिरित्यस्य प्रपंचभूता। अत एव मनोरमायां परमंगं च विशेष्यं विशेषणेन च तदंतविधिरित्युक्तं। विशेष्यमिति तु प्रायेणेति बोध्यं तेनाल्लोपोन इति सू
त्रे अंगावयवे यानि तानि वक्ष्यमाणग्रंथः संगच्छते। अत्र नव्याः नन्वाकरतस्य नदुत्तरस्य परस्य चेति प्रचुरः पाठः। तदंतस्येति पाठे तु बहुच्पूर्वकेष्वपि पदांग
गाधिकारकार्याणि प्रवर्तेरन्नित्याशंकायसमादधुः। अनभिधानात्पदांगाधिकारकार्याणि बहुच्पूर्वकेषु न प्रवर्तेत इत्याशयेन फलितार्थकथनपरतया

क्तनदुत्तरपदस्य चेति पठितेन न लिदमपूर्वं वचनमिति। सोपसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेशमाशंक्याह। निर्दिश्यमानस्येति। ननु तदन्तविधिनापि जराशब्दान्तं यदं
गं तस्यैव निर्दिश्यमानजराशब्दे जरसादेशेन भवितव्यं न त्वत्रेत्यत आह। एकदेशविकृतस्येति। पदाधिकारेऽपि न तदन्तविधावुदाहरणं तदन्तस्यापि ह्रस्वत्वे
दीर्घो हो निरोधकस्यादिवक्ष्यति। अलुगुत्तरपदस्येत्यमुत्तरपदाधिकारोऽपि पदाधिकारग्रहणेन गृह्यते। तत्फलं तु तत्रैव स्फुटीकरिष्यते। पदस्येति
जरसादेशाभावे तदनुसारिभिरिति। ये तु निर्जरसिनेत्यादि व्याचक्षते तन्मतानुसारिभिरित्यर्थः। निर्जरस्येत्येवेति। पूर्वविप्रतिषेधेन स्या
देशे कृते जरसादेशो न प्रवर्तते न त्वेकमेव रूपमिति तेषामाशयः। अत एव वीतजन्मजरसः परं शुचिः ब्रह्मणः पदमिति भारविप्रयोगमसमंजसं मन्वा
वीतजन्मजरसमिति पठनीयमिति नैरुक्तं। एतच्चाति ग्राम्यकृताहितात्सीतिसूत्रेण नागतो प्रत्याख्यायनादेशमदादेशं च विधायनादेशे परे एत्वं आङि

पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥६।१।६३॥ पाददन्तनासिकामासहृदयनिशाअसृग्यूषदोषन्
यकृतशकृत्उदकआस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा। यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तन्मामाहिकं॥ प
दः। पादौ। पादाः। पादं। पादौ। पदः। पादान्। पदा। पादेन। पद्भ्यामित्यादि॥

९ चापरस्यत्राङि चेति योगं विभज्य साधितं। तथा च निर्जरसिनानि
र्जरसादित्येतद्भाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव। न च नादेशे कृते हलि लोप इत्यनेनेत्येन नेसिध्यतीति शंक्यं। नशब्दे परतो विशिष्य नादेशविधानात्॥ तथाहि। अनाप्य
क इत्यत्र अन नापीति पदच्छेदः। नपुंसकत्वात्स्वमोर्लुकि नलोपः। नापीति समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनं। न च ङसेरदादेशे कृते परत्वात्स्यादित्यपि शंक्यं। अकारोच्चारण
सामर्थ्याद्दीर्घसंभवात्। तथा जराया जरसन्यतरस्यामित्यत्र मन्निवर्त्य ... मतिजरैरिति भवितव्यं। सन्निपातपरिभाषयेति। नन्वत्र निर्जरसैरित्यपि भाष्यविरुद्धमेवा
एतेनातोभिस ऐसिति सूत्रेऽ एसिति वक्तव्ये ऐस्करणं ... ज्ञापकमिति केचित् व्याख्यानं मामाहिकमिति स्पष्टमेव॥ ॥ पद्दन्नो। शसादौ वेति अनुदात्तस्य च
र्दुपधस्यान्यतरस्यामित्यनुवर्तनादिति भावः। ... आसप्रभृत्यां ... तयोपात्ताच्च पदाद्यादेशानुरूपा न प्रकृतिविशेषाः। आसिषंतीत्याह। पाददन्तेति।

मु

सि॰ कौ॰ यद्यपि शीर्षंश्छंदसीत्यतः छंदसीति अनुवर्त्तते तथापि भाषायामपि क्वचित्पदादयो भवंति मासश्छंदसीति वार्त्तिके छंदोग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यति॥ आमाशिक

टी॰ त॰ मिति। तथाहि। आस्ये वृकस्य वर्त्तिकामिति मंत्रे मुखादित्यर्थः औचित्यात्। वृकस्य चित् वर्त्तिकामंतरास्यादिति मंत्रांतरासंवादाच्च। तथाहि व्याजुव्हानमानीति

४७ ति मंत्रे मुखे इत्यर्थः। एवमासन्यं प्राणमूचुरित्यादि बोध्यं॥ ॥ सुडनपुंसकस्य। सुट् स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति वचनं लाघवार्थं प्रसज्यप्रतिषेधे पि नञ्समासोऽस्तीति कैयटः। तेन असूर्यंपश्यानि मुखानीत्यादि सिद्धं॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने अत्र सप्तमी बहुवचनमिति न शंक्यं किंत्वसर्वनामस्थान इति पर्युदासा त्प्रथमैकवचनमेव। सुपीत्येव सिद्धे आदिग्रहणमधिकपरिग्रहार्थमित्याशयेनाह। कप्प्रत्ययावधिष्विति। नन्वेवं राजेत्यत्र नलोपो न स्यात्प्रत्ययलक्षणेन स र्वनामस्थापरत्वात् पदत्वाभावात् नैष दोषः सौ परतः स्वादिष्वित्यनेन पदत्वासंभवेपि सुप्विशिष्टस्य सुप्तिङंतमिति पदसंज्ञायां हल्ङ्यादिना सुलोपे एकदेश

सुडनपुंसकस्य। १।१।४३। सुट्प्रत्याहारः। स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। १।४।१७। कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वम्पदसंज्ञं स्यात्। यचि भं। १।४।१८। यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वम्भसंज्ञं स्यात्॥ आकडारादेका संज्ञा। १।४।१। इत ऊर्द्ध्वं कडाराः कर्म्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया या परानवकाशा च। तेन शसादौ अचि भसंज्ञैव न पदत्वम्। अतो जश्त्वन्न। दतः। दता। जश्त्वं दद्भ्यामित्यादि। मासः। मासाभ्यामित्यत्र रुत्वे यत्वे

विकल्पन्यायेन न कार्यं वस्य परत्वात्। यदि तु स्वादिष्विति योगेन स्वादिषु परेषु पूर्वं पदं भवतीति पूर्वस्य पदसं((वयलोपः। माभ्यां। माभिरित्यादि॥ लोपविधायपयचि भमित्यत्र यचीति छित्वा यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदं नेति निषिध्यते तदा औजसादिषु पदसंज्ञाभावेपि सौ परतः पदत्वसंभवात् रा जेत्यादौ नलोपे कार्ये न काप्यनुपपत्तिः। यचि भं। यचीत्यल्ग्रहणेन सप्तमीनिर्द्देशात् तदादिविधिरित्याह। यकारादिष्वित्यादि। यकारादिषु किं। गार्ग्यः। वात्स्यः गर्गादिभ्यो यञ् इति यञ्प्रत्यये चेति तत्कारलोपो यथा स्यात्। असर्वनामस्थानेषु किं। सुपादौ। सुपादः। विद्वांसौ विद्वांसः दित्यवाहौ दित्यवाहः। इत्यादौ पादः पत्व सोः संप्रसारणं वाह ऊठ् इत्यादयो मा भूवन्निति। आकडारात्। इह प्राक्कडारात्समास इत्यस्य नावधित्वं व्याख्यानात्। तत्पुरुषो द्विगोश्चेति लिंगाच्च संज्ञाद्वय

समावेशार्थं तत्र चकारः। उदाहरणं कडाराः कर्मधारय इत्यत्र इति। एकस्यैकैव संज्ञेति। उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधपरमिति परैव गृह्यते निरवकाशत्वे सैवा त-
त्र परस्या उदाहरणं धनुषा विध्यतीति। अत्र शराणामपायं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकतमत्वमित्युभयप्रसंगे परत्वात्करणसंज्ञा अपादानसं-
ज्ञां बाधते निरवकाशायाः पूर्वस्या उदाहरणं भवतष्ठक्छसौ भवदीय इति। अत्र हि सितीति चेति पदसंज्ञा परामपि भसंज्ञां बाधते निरवकाशत्वात्तेन न-
कारस्य जश्त्वं भवति। प्रकृते तु परा अनवकाशा भसंज्ञा पदसंज्ञां बाधत इति शसादावचि सैव गृहीतुमुचितेत्याशयेनाह। यापरत्वादि। यलोप इति। हलि
सर्वेषामित्यनेन लोपो व्योर्वलीति तु न प्रवर्तते। यलोपस्यासिद्धत्वात्॥ ॥ अल्लोपोऽनः॥ भस्येत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्ययविशेषः। अंगं चेति द्वयमनो
विशेषणं अनस्तु अकारस्येत्यस्येत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे॥ अंगावयव इत्यादि। अन्नंतस्य भस्यांगस्याकारस्य लोपः स्यादिति प्राचां व्याख्यानेन तक्ष्णेत्यादौ तकाराकार-
स्यापि लोपः स्यात्। भस्यांगस्यानो कारस्येति व्याख्याने तु अनसा मनसेत्यादौ स्यान्नातंत्राऽवृत्त्यादिना अन्नंतस्य भस्यांगस्यानो अकारस्येति व्याख्यानेऽपि अ-

अल्लोपोऽनः। ६।४।१३४। अंगावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात्॥ ॥ ॥

नतक्ष्णेत्यादावतिव्याप्तिरेवेति भावः। सूत्रे तपरकरणं तत्र समासस्य मनिवारणाय कृतमित्येके॥ ननु प्राणितीति प्राणन्। ततः शसादिप्रत्यये प्राणः प्राणेत्यादा-
वनिति णत्वस्यासिद्धतया अतिप्रसंगः स्यादिति। तद्वारणायैव तपरकरणमस्त्विति चेन्मैवं। सवर्णदीर्घकृते अन एव तत्रासत्त्वात्। न च वार्णादांगं ब-
लीय इति सवर्णदीर्घात्प्रागेव लोपः प्रवर्तत इति। अस्त्वेवानुरूपमिति वाच्यं। तथा हि सति व्यावर्त्यालाभेन तपरकरणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात्। वस्तुतो वा-
र्णपरिभाषेह न प्रवर्तते युगपत्प्रवृत्तावेव वार्णादांगस्य बलीयस्त्वात्। किंच्यनुनासिकस्येति दीर्घे सवर्णदीर्घात्प्रागपि अनो अभावाच्च। तस्मात् [illegible]
समासार्थमेव तपरकरणं न तु प्राणन्त्यादावनाकारलोपवारणार्थमिति तेषामाशयः॥ वस्तुतस्तु। एकदेशविकृतन्यायेन भवत्येव तत्रातिप्रसंग इति त-
॥ ॥ ॥ परकरणमत्रावश्यकमेवेति नव्याः॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रषाभ्यां नो णः॥ अत्रापदांतस्य मूर्धन्य इत्यनुवर्त्त्य पदग्रहणं पदांतस्येति सूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातं। समानपदे इति। निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थत्वासंभवात्। पदस्थेतौ पदे वा सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धे समानग्रहणं यत्समानमेव पदं निमित्तवत्पदभिन्नपदत्वाभाववदिति यावत्। तत्र यथा स्यादित्येतदर्थं। तेन समासे रामनामगं धर्वगानमित्यादौ न भवति। तत्र हि नकारस्यैव पदवृत्तित्वेपि निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वात्। भवति हि पूष्ण इत्यादौ णत्वं। निमित्तवत्पदभिन्नपदत्वाभाववद्वृत्तित्वान्नकारस्य मातृभोगीण इत्यादावपि न स्याण्णत्वं भवत्येव। अन्यपदवृत्तित्वेपि निमित्तवत्पदभिन्नपदवृत्तित्वाभावात्। एतेन समानग्रहणमस्वर पदत्वाभावार्थमिति व्याख्यायां रामनामेत्यादावतिप्रसंगे निवारितेपि मातृभोगीण इत्यादाव व्याप्तिः स्यादेवेति केषांचिदुक्तिः प्रास्ता। उक्तरीत्या तव्याप्तिशंकाया निरस्तत्वात्। पूष्ण इति पूषो मंडः। सुद्रामलकयूषस्तुभेदीदीपनपाचन इति दर्शनात्॥ पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। एतच्च न्यायसिद्धं त्रिपाद्यां असिद्धत्वेन तत्रत्यकार्ये अचः परस्मिन्निति तदेशस्याप्रवृत्तेः। तस्येति। तस्य पूर्वत्रासिद्धे न्यस्य तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः। संयोगादिलोपे॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे ८।४।१। एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्। पूष्णः। पूष्णा। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अड्व्यवायेऽपीत्येवाऽत्र णत्वं। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु इह नास्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात्

न्वक्ष्यत्रा इहा चः परस्मिन्निति यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात् स्कोरिति कलोपो न। लत्वं निगद्यते। अत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद् चिविभाषेति लत्वं। णत्वं माषवपन्ती इह मसेति चेन्न हलोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकांतत्वाभावात्तेन ननु गर्गभगिनीत्यत्रेव माषवपनीत्यत्रापि णत्वप्राप्तिर्नास्त्येव। उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदंतस्य भविष्यमाणत्वात्। अत्राहुः। साधने कृतेति ल्युडंतेन समासे पश्चान्ङीपि यस्येति चेति अल्लोपे कृते नकारस्योत्तरपदांतत्वात् णत्वप्राप्तिरस्त्येवेति स्यादेतत्। पूष्ण इत्यादौ रषाभ्यामित्यस्य नोपयोगः ष्टुत्वेनैव रूपसिद्धेः। अत एव षग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरे स्थितं इति चेन्न उच्यते। उत्तरार्थं तथापीह ४८
षग्रहणं स्थितं ततश्च पूष्णः पुष्णातीत्यादौ रषाभ्यामिति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यतां ष्टुत्वेनेति चेन्न। तस्यासिद्धत्वात्। न च वचनप्रामाण्यात्सिद्धत्वं प्राप्य पुष्टः। पुष्टिः। षष्ट इत्यादौ चरितार्थत्वात्। नस्य षयोगेण इत्यंशोऽचरितार्थ इति चेन्न। तस्य पृथगनुक्तेः। इह षात्परस्येत्युक्तिरचरितार्थत्वस्यापि तुल्यत्वाच्च। एवमुत्तरार्थं षग्रहणमित्याकरोविरु

ध्यत इति चेन्न। आकारे हो हयप्र ह्रस्युं विना पुष्णातीत्यादिलक्ष्यस्यासिद्धिर्नाली न्येताव दभिप्रेतं न तु पुष्णातीत्यादौ रषाभ्यामित्यस्या प्रवृत्तिरिति॥ ॥ नलोपः प्रातिप
दिकान्तस्य। लुप्तषष्ठीके इति। सौत्रत्वात्। न तु षष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्वपदे सापेक्षत्वे समासासंभवात्। प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः। तदन्तस्येति। षष्ठी
तत्पुरुषोऽयं। तस्य प्रातिपदिकसंज्ञकपदस्य अंतो न कारस्तस्येत्यर्थः। यदि तु प्रातिपदिकेनैव नेत्यनेनापि पदं विशेष्यते तदा विशेषणेन तदन्तविधौ सौत्रमंतग्रह
णं धातुमवतुमिति मनोरमायां स्थितं। प्रातिपदिकेति किं। अहन्। परमिति किं। राजानौ। राजानः। विभाषा ङिश्योः। श्रीति नपुंसकाच्चेति विहितो गृह्यते। ननु
जश्शसोः शिः। तस्मिन् भत्वात्। भस्येत्यनेनासर्वनामस्थानस्यैव यजादेराक्षेपात्। तदेतदाह। असर्वनामस्थाने इत्यादि। ककुद्दोषणी इति। ककुद्दोषणी इतिच्छे

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य। ८।२।७। नेति प्रातिपदिके इति च लुप्तषष्ठीके पदे। प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात्। नलोप
स्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्व मेत्वमैस्त्वञ्च न। पूषभ्यां। पूषभिः। पूषभ्यः इत्यादि। विभाषा ङिश्योः। ६।४।१३६। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्य
स्याऽकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः। पूष्णि। पूषणि। पक्षे रामवत्। पद्दन्निति सूत्रे प्रभृतिग्रहणम्प्रकारार्थं। तथा च। औङः श्यामपि लोप
न्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इत्युदाहृतः। तेन पदं घ्राणश्वरणः स्त्रियो स्वान्तं हन्मो नस्यम्न इति सङ्गच्छते। आसन्यम्प्राणमूचुरिति च। आस्यभवः
आसन्यः। दोःशब्दस्य नपुंसकत्वमेतदेवभाष्यात्। तेन दक्षिणं दोर्निशाचर इति सङ्गच्छते। भुजबाहू प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि। दोषन्तं
दः। एकपदत्वे तु नुपपत्तिरनुपदमेव वक्ष्यते। आसन्यमिति। ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावान्न लोप इति टि। ((स्यतथाविधस्य भजत इति। हृद्योर् हृो भवा
लोपेन। अत एवेति। ककुद्दोषणी इति भाष्यप्रयोगादित्यर्थः। यद्यपि ककुच्च दोश्च तयोः समाहारः ककुद्दोः ककुद्दोश्च ककुद्दोश्च ककुद्दोषणी इत्येकशेषकृतभा
ष्यसुयोऽप्यमिति दोःशब्दस्य नपुंसकत्वे न दृष्टमात्रं तथापि ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वमेव न्याय्यं। अन्यथा वाह्यो हिते लब्धेऽपि ककुद एकत्वं न लभ्यते इति भावः। तुम
पादृवद् यम्पदक्षिणं दोर्निशाचर इति रघुसत्र दक्षिणं दोरुद्यम्य तमुपाद्रवदित्यन्वयः। दोषं तस्येति। अयं च श्रीहर्षप्रयोगः। दोषं हसं दूषणं च भजतः। चापस्य
निसंबधन हृद्योरन्तोऽभव इति। तद्धितार्थेति समासः। राजाहःसखिभ्य इति टच्। अन्होऽन्ह एतेभ्य इति अन्हादेशः। कालाट्ठञ् ओहिगोर्लुग नपत्य इति लुक्। अ॰ ह॰

संख्याविसायेतिज्ञापकादेकदेशिसमासः ॥ इत्यदंताः ॥ विश्वपा इति। विश्वंपातिरक्षतीति विग्रहे पा रक्षणे इत्यस्माद् आतोनुपसर्गे क इति कं बाधित्वा आतो मनिन्क्वनिप् इत्यत्र आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति चकाराद्विजिति व्याख्यातारः। इहत्वंदस्यातो मनिन्निति विवलेके त्वन्येभ्योपि दृश्यंत इति अनेनेति विवेकः। दीर्घाज्जसि च। चकाराद् इचीत्यनुकृष्यते तेनेर्ति चवर्तते नत्वाह। दीर्घाज्जसि इति चेति। सूत्रे च काराभावे ह्रस्वाकारादिचि दीर्घकारान्तु जसीति व्यवस्था संभाव्येतेति भावः। इत्याद्यर्थमिति। ननु यूस्त्र्याख्यौ त्वादि

संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याऽहनऽन्यतरस्यां ङौ। ६।३।११०॥ संख्यादिपूर्वस्याह्नस्याऽहनादेशो वा स्यात् ङौ। द्व्यह्नि। द्व्यहनि। द्व्यह्ने। विगतमहः। व्यह्नः व्यह्नि। व्यहनि। व्यह्ने। अन्हः सायः। सायाह्नः। सायाह्नि। सायाहनि। सायाह्ने। इत्यदन्ताः। विश्वपाः। दीर्घाज्जसि च। ६।१।१०५ दीर्घाज्जसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात्। वृद्धिः। विश्वपौ। सवर्णदीर्घः। विश्वपाः। यद्यपीह औङिनादिचीत्येव सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति। तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्यासप्रत्यासत्त्या तु उपन्यस्तं। आतो धातोः। ६।४।१४०। आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याऽङ्गस्य लोपः स्यात्। अलोन्त्यस्य। विश्वपः। विश्वपा। विश्वपाभ्यामित्यादि। एवं शङ्खध्मादयः। धातोः किं। हाहान्। टा। सवर्णदीर्घः। हाहा। ङे। वृद्धिः। हाहै। ङसिङसो दीर्घः। हाहाः। ङ ओसि वृद्धिः। हाहौः। ङौ। आद्गुणः। हाहे। शेषं विश्वपावत्। आत इतियोगविभागादधातोरप्याऽऽकारलोपः क्वचित्। क्त्वाः। त्वः। इत्यादन्ताः। हरिः। प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। हरी। जसि च। ७।३।१०९। ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे। हरयः। ह्रस्वस्य गुणः। ७।३।१०८। ह्रस्वस्य गुणः स्यात् सम्बुद्धौ। एङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपः। हे हरे। हरिं। हरी। हरीन्। शेषो घ्यसखि। १।४।७। अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविवर्णोवर्णौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात्। शेषः किं। मत्यै। एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थं। ह्रस्वौ किं। वातप्रम्यै। यू किं। मात्रे॥ ॥

भ्य इति निर्देशादिकृप्रत्याहार अच्प्रत्याहारयोरेव निरूढलक्षणेति व्याख्यायते। तथा च दीर्घस्याच्त्वाभावाद्गौर्या वित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घो न प्राप्नोतीति किमनेन निषेधेनेति चेन्नैवं। अस्मादेव निषेधात् ज्ञापकाद् इग्ग्रहणेनापि प्रत्याहारे खुलक्षणं स्वीक्रियते। अन्यथा गौरीरित्यादौ शसि परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् किं च। उपार्छतीत्यादौ उरण्रपरः नैषादकर्षुकः इत्यादौ विसुसुगितिठस्यकादेशः। अमीषामित्यादौ इणः परस्य सस्य षत्वं च न सिद्ध्यतीति दिक्। प्रथमयोरि

निमुक्ते चेत्तर्ह दीर्घाच्छसीत्येव सुवचं दीर्घाच्छस्येव पूर्वस [illegible] नेति च नानुवर्त्तनीयमिति महल्लाघवमित्येके। शसि दीर्घादेवे

ति दिपर। तन्नियमवारणाय नृस्त्वेकाना म्रेडितेरतिनि [illegible] समन्तरश्रेयइत्यन्ये। हाहानितिगंधर्वविशेषवाचकमव्युत्प

न्नमर्थं निरर्थकमिदं। हाहा हूहूश्चैवमाद्या गंधर्वा इत्य [illegible] इति मास्तान् सानिति प्रत्युदाहरंति। न्वः श्नः। यद्यपि त्वोत्त्प

श्नः श्नानड्डौ कुमश्च त्वीतिनिर्देशादेः सूत्रेषु धातोर्लोपः [illegible] त्यास्व्यानवाक्येष्वसाधुत्वं संख्यावारणायेदमुक्तं। इत्या

दौ तानि सूत्रे शेषपदस्य प्रयोजनमाह। ३. नदीसंज्ञावि [illegible] नुवर्ततेतदाह। ह्रस्वौयाविन्यादिमन्येइति। नदीसं

आङोनाऽस्त्रियां। ७।३।१२०। घेः परस्याऽऽङोना [illegible] इंमत्या घेर्ङिति। ७।३।१११। घिसंज्ञस्यङिति

सुपि गुणस्यात्। हरये। घेः किं। सख्ये। ङितिकिं [illegible] असिङसोश्च। ६।१।११०। एङोङसिङसोरतिपरेपूर्व

रूपमेकादेशस्यात् । हरेः। हर्य्योः। हरीण [illegible] ङ्याश्चाऽऽकारः। हरौ। हर्य्योः। हरिषु। एवं

ताप्रत्वे घिसंज्ञानु [illegible] पुंसीतितु नोक्तं॥ ११ श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः

अमुनाकुलेनेस्य [illegible] दृत्वं। नमुनेइतिनिषेधात्। न च नमुने इतिनिषेधानुप्र

वृत्तिं न स्यात् [illegible] प्रसंगाच्च। न च तत्र स्मायादेशे सतिनुमोऽप्रवृत्तिरिति

शंक्यं। स्मायादेशं बाधित्वा परत्वान्नुमः प्रवृत्तेः। [illegible] सौहौएङ्वपि तयोर्यथासंख्यं नाऽस्वरितत्वात्। अ

त्या च तत्रस्य पूर्वनिपाताकरणात् लिंगाच्च घेकत्वसर्गे [illegible] ङेराम इत्यतोङेरिति च पदत्रयमनुवर्ततइत्याश

येनाह। इदुद्भ्यां परस्य ङे रौत्स्यादिति। येह्रस्वपरस्मे [illegible] त्वान्न तत्राव्हन्यादौ च प्रमाणाभावात्। आदिति पूर्वसू

त्रेइदुद्भ्यामुत्तरस्यङेरिति ङित्संबंधस्यन्यायागायोगाच्चायत्तुव्याचख्युः। अदितितपरत्वं बुद्धा विभ्यादावत्वे कृते स्त्रियां टाप्माभूदित्येतदर्थं इति तच्चिंत्यं तपर
ग्रहणं हि टापासह दीर्घो माभूत् टाप्तु स्यादेव लक्षणद्वयबाधे मानाभावात्। अतएव कृन्मेजंत इति सूत्रे भाष्यादौ सन्निपातपरिभाषया पद्धतावित्यत्र टाप्नेत्युक्तं।
टापोप्यवधानेत्यात्रंतर्यविघातः स्यादिति। तपरकरणे हि त्वभावे तु सन्निपातपरिभाषोपन्यासस्तत्र विरुध्येत। यदपि व्याचख्युः। औतस्तकारः स्वरितार्थ इति तन्नर
पिनः सौ लौ वर्हिषि समिधाने अग्नावित्यादौ स्वरितत्वादर्शनात्। न विभक्ताविति सूत्रे डे सैतस्तु तकार उच्चारणार्थो नेत्संज्ञक इति स्वयमेवोक्तत्वाच्चातस्मादुभयत्र त
परकरणमुच्चारणार्थमेवेति मनोरमायां स्थितं॥ ॥ अनङ्सौ। नकारादकार उच्चारणार्थः। असंबुद्धाविति पर्युदासात्। साविति प्रथमैकवचनं गृह्यते न तु स
समीबहुवचनं। सौ ङस्य तु सिद्धे अदङ् विधानमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापनार्थं। तेन उशनसः संबुद्धौ वनङ् सिद्ध्यतीति प्राञ्चः। यद्यपि सोऽङित्युक्ते ऋदुशनेत्युत्तरसूत्रेण।
पिडास्यात्। ततश्च उशनेत्यत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात्। पुरुदंसेत्यत्र नुमि सांतमहत इति स्यात्। तथापि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वं वा। अंगस्यत्य

अनङ्सौ। ७।१।९३। सख्युरंगस्य नङादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे। ङिच्चेत्यन्तादेशः। अलोन्त्यात्पूर्व उपधा। १।१।६५। अन्त्यादलः पूर्वो व
र्ण उपधासंज्ञः स्यात्। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ। ६।४।८। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे॥ ॥

रिभाष्यत्वात्तत्समाधेयमिति तेषामाशयः। अलोन्त्यात्पूर्व। अल इति पंचमी अंत्यादित्यनेन विशेष्यत इत्याह। अंत्यादल इति। अलः किं। शिष्टः शिष्टवानित्यादौ अंत्यात्संघाता
त्पूर्वस्य शकारस्य माभूत्। सत्यां हि तस्यां संज्ञायां शास इदङ्हलोरिति इत्त्वं स्यात्। नन्वेवमप्यंत्यादलः पूर्वस्य संघातस्योपधासंज्ञायां शिष्ट इत्यादौ शकारविशिष्टस्या
कारस्य इत्त्वं स्यादिति प्रसंगाद्वर्णस्य तद्वस्यैवेति चेदुच्यते। तथाहि। लोके अमीषां ब्राह्मणानामंत्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयकोंत्यात्पूर्व आनीयते
तथा अत्राप्यंत्योऽलात्मक इति तत्पूर्वोप्यलेव गृह्यते न तदितरदाह। पूर्वोवर्ण इति। अत्र अचोंत्यादि टीत्यत्रेव अल इति निर्धारणे षष्ठीत्यपि सुवचमिति केचिदाहुः ५०
अलोंत्यव्यवहितो यस्तस्मात्पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् इति व्याख्याया अपि संभवदुक्तिकत्वात्। सर्वनामस्थाने। नोपधाया इति सूत्रं ढ्रलोपसूत्राद्दीर्घग्रहणं चानुव
र्ततइत्याशयेनाह। नांतस्येत्यादि

अपृक्त एकाल्। असहायत्वं [illegible] संख्याव[illegible]। न च संख्या[illegible]। अभैत्सीदित्यत्र हल्ङ्यादिना परस्य सिचोऽपृक्तत्वाल्लोपः स्यादिति वाच्यं। विभक्तिसाहचर्याद्वि भक्तेरेव लोप इति व्याख्यानात्। एकालिति किं। जागृविः। वेरपृक्तस्येति लोपो न। इदमेवैकग्रहणं वर्णग्रहणे जातिग्रहणं ज्ञापयतीत्यभ्युपगम्य निपातन एका [illegible]नी। [illegible] एकाच ग्रहणात् [illegible] भा। [illegible] ङ्याब्भ्यो दीर्घादित्येनन ङ्यापोरेव विशेषणं न तु हलः। संभवादित्याह। दीर्घो याविति। परमिति। न त्विदं विहित वि[illegible] सा[illegible] दावव्याप्तेश्च। न च तत्र हलन्ताद्धि हितत्वेन निर्वाहः। यः स इत्यादावतिव्याप्तेः। कर्ता सखेत्यादावव्याप्तेश्च। यद्यपि त्यदा द्यत्वविधौ विभक्तौ विहितस्यावि[illegible]सत्समीत्य[illegible]त्यादौ नोक्तदोषः। सुविभक्तेरावं तद्धि हितत्वस्य संभवात्। तथा अनङ्विधौ साविदस्याविषयस [illegible] स्यादावपि न दोषः। हलन्ताद्धि[illegible]तत्वस्य सोः संभवात्। तथापि बहुश्रेयसीत्यत्राव्याप्तिप्रसंग इति भावः। हलिति। तस्य सुतिसीत्येवं रूपत्वं

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः। १।२।४१। एकाल् प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात्। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्। ६।१।६८। हलन्तात्पर [illegible] दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते। हल्ङ्याब्भ्यः किं। ग्रामणीः। दीर्घात्किं। निष्कौशाम्बिः। अतिखट्वः। सुतिसी ति किं। अभैत्सीत्। तिपा सहचरितस्य ग्रहणा[illegible]चो[illegible]हणन्नास्ति। अपृक्तमिति किं। बिभर्ति। हल्किं। बिभेद। प्रथमहल्किम्। [illegible]जानलो पो न स्यात्। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्। [illegible] सर्वो हि [illegible]खे॥

८८ एकदेशविकृतन्यायेन बोध्यं। लुप्यत इति। यद्यपि इह लोपो व्यर्थः [illegible]लीत्यत्रालो प इत्यनुवर्तनेनैव तत्र भाव[illegible] साधनं [illegible] हकसंसाधनं। हलिति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यादिति भावः। निष्कौशाम्बि रिति। खट्व इति। प्रादिसमासे गोस्त्रियो रिति ह्रस्वः। न त्विह समस्तस्य ङ्यावंतत्व[illegible]लि। न च र्वा[illegible] प्रत्ययेन तदादिविधि[illegible]सीति वाच्यं। अनुपसर्जने हि न तथा इह तूपसर्जनत्वान्न तदादिनियमः स्यादेव। अन्य था अतिकारीषगंध्यापुत्र इत्यत्र अङ् तपूर्वपदत्व[illegible]संप्रसारणप्रसंगात्। सत्यं। तथाप्युत्तरपदस्य ङ्यावंतत्वेन सोलतः परत्वानपायाद्दीर्घग्रहणाभावे सुलोपः स्यादेवानदीदृश्यास्य [illegible] हलोऽपि विहितविशेषणमित्यपि नैवोक्तत्वात्। स्यादेतत्। गां गामात्मन इच्छतीति गंगीयति ततः क्विप्। अल्लोपे यलोपे च गंगीः। इह ईकारस्य स्थानिवद्भावेनापत्वाद्दीर्घत्वाच्च [illegible] तिव्याप्ति[illegible] वाल्लोपस्य स्थानिवत्वात्सो[illegible]पः परत्वेनेति शंक्यं। कौलुसंनस्थानिवदिति निषेधादिति चेन्मैवं। ङी ई आ आप् इति

अश्रित्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानत्वेन प्रकृते आकारह्रस्वस्य आपोऽभावादुक्तातिप्रसंगाभावात्। निष्कौशाम्बीयतेः क्विपि तु निष्कौशाम्बी इति भवत्येव। ईकारह्र
पईकारत्वेन सुलोपप्रसक्तेः। अपृक्तं किं। बिभर्तीति। इदं च प्रत्युदाहरणं चिंत्यं। विशिष्टस्याहल्त्वात्। सुतिसीनां हलीति क्लिष्टं व्याख्याय अतिप्रसंगापादनस्या
युक्तत्वात्। एतत्तु व्याचख्युः। सुरां सुनोतीति सुरासुत् तमाचष्टे सुरासयति ततः क्विप्। सुराः। सुरासौ। सुरासः। इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्त्तयितुमपृक्त
ग्रहणं इति तदपि चिंत्यं। परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात्। अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात्। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च।
एतत्तु तिन्स्वरितमिति सूत्रे कैयटेनोक्तं न क्वचिदियं परिभाषा भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामाश्रितेति तु इत्यसत्। अंगस्येति सूत्रे भाष्यादौ तस्याः पठितत्वात् स्वयम
पि तत्र व्याख्यातत्वाच्च। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् इति। ननु संयोगान्तलोपो नासिद्धः। न ङिसंबुद्ध्योरिति सूत्रे संबुद्धिग्रहणात् ज्ञापकात्। इत्थं चैवं गोमानि
त्यादावपि नलोपापत्तिः। ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात्। अत्रोहिं नकारविभक्त्योरानंतर्यं तत्रैव सिद्धं व्याख्यानात्। यत्त्वाहुः। हे ब्रह्मन्निति नपुंसकार्थत्वान्नेत
ज्ज्ञापक[illegible]मिति तन्न लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् संबुद्धेरेकदेशिकानामित्यस्यावश्यकत्वाच्च। संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवेनोक्तज्ञापकस्य सु
स्थत्वात्। तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति च दिक्। न हि [illegible]भिर्त्ता अत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात्। सिपि दश्चेति रुत्वे विभक्तिसकारस्य संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वाज्ज
ष्या। अबिभर्भवान्। अजागर्भवान् इत्यत्र तिलोपो न स्यात्। रात्सस्येति नियमात्। न तूक्तं। संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति। रात्तु तेनैव लोपः स्यादु
क्तत्वात्। हृ चापते इति। नलोपादिरित्यादिशब्देनोत्वं संगृह्यते। अत्रेदमवधेयं। ङ्यापग्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः व्याख्यानात्। तेन मालेवाचरत्
अमालात्। गंगेवाचरत् अगंगात्। इत्यत्र नातिप्रसंगस्तथा च हलन्तात्परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते दीर्घाभ्यां ङ्याब्भ्यामनन्तरं नात्परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लु
प्यते इति व्याख्या[illegible]र्थेषु पर्यवसन्नः। एतत्तु व्याचख्युः। ङ्याब्भ्यां तिस्योरसंभव एवेति। तत्र ङ्यां तोरसंभव इति सम्यक्। आबन्तात्तु आचारक्विबन्ताल्लङि तिपि सिपि
लस्य श्लु अगंगात्। अगंगाः इत्यादौ न च शपा व्यवधानं। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्। न च स्थानिवद्भावः। अपूर्वविधित्वात्। अन्ये त्वाहुः। ङ्याब्ग्रहणं अ
संभवादेव तिस्योर्विशेषणं न भवतीति यदुक्तं तत्सम्यगेव। न च अगंगाः इत्यत्र संभवोऽस्तीत्युक्तमिति वाच्यं। तत्र स्थानिभूतस्य शपः पूर्वस्मान्निमित्तभा। ५२

नादापरयोरिति मा ... स्यानिवद्भावेन ष्यापाव्यवधानात्। तस्यो ... स्याप्रसक्तेः। न च फलाभावात्पंचमीसमासपक्षो न स्वीक्रियते। इत्यपि वाच्यं। तत्प्र-
योजनस्य प्रागेव प्रदर्शितत्वादिति। सखेति। समानख्यायते जनैरिति सखा। ङिश्चेपलोप इति चानुवर्तमाने समाने ख्यः सचोदात्त इति ख्या इत्यस्मात् इण्। स-
मानस्य सभावश्च ... स्योदात्तः समावश्च। न चेह सर्वविभक्तिसंनियोगेन सखिशब्दस्यानङि कृते सन्निपातपरिभाषया हल्ङ्याब्भ्य इति सुलोपो न भवतीति शंक्यं। स्वतंत्र-
कर्तृत्वादेरिनिर्दिष्टानङ्गानकार्यमाश्रित्यसु ... कर्तव्यत्वात्परिभाषाया अप्रवृत्तेः॥ ॥ सख्युरसंबुद्धौ॥ इह इतोऽत्सर्वनामस्थाने इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनु-
वर्तते तत्र संबुद्धावित्यनेन विशेष्यते। गोतो णिदिति सूत्राण्णिदित्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमाकल्प्यत इत्याह। संबुद्धिवर्जे सर्वनामस्था-
नमिति। सख्युर ... बुद्धिरित्येवसूत्रयितव्ये ... नतु सखेत्यत्रोपधादीर्घं वा धित्वा परत्वादत उपधाया इति वृद्धिभाव्यं सोर्लित्वादिति चे-
सख्युरसंबुद्धौ ७।१।९२॥ सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जे सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात्। अचो ञ्णिति। ७।२।११५। ञिति णिति च परेऽजन्ताङ्गस्य
... वृद्धिः स्यात्। सखायौ। सखायः। सखायं। ... घिसंज्ञाऽभावान्न तत्कार्यं। सख्या। सख्ये॥ ख्यत्यात्परस्य। ६।१।११२। खितिशब्दा-
भ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उत्स्यात्। सख्युः। सख्युः॥ ... न अत्राहुः। कृताकृतप्रसंगित्वमा ... पिभिः यत्व-
स्वीकारात्। अंतरंगत्वाच्च सखेत्यत्र वृद्धिं बाधित्वा ... नामस्थाने चासंबुद्धावित्युपधा दीर्घत्वमेव भवितव्यं। सख्युरसंबुद्धाविति णिद्भावमुपजीव्यात्र प्रवर्त-
मानस्यानतउपधाया इत्यस्य बहिरंगत्वादिति। अचो ञ्णितीति। मृजेर्वृद्धिरित्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते अंगस्येति चानुवृत्तं अचा विशिष्यते विशेषणेन तदंतविधिरि-
त्याशयेनव्याचष्टे अजंताङ्गस्येति। ख्यत्यात्पंचमीनिर्देशादेव परस्येति लब्धे पर इत्यभिग्रहणात्प्रयत्ने। पूर्वपरयोरिति निवृत्तमिह नाधिक्रियत इति ध्वननार्थं। ख्यश्च त्यश्च ख्यति
... खितीशब्दयोः कृतयणादेशयोः अनुकरणं ख्यत्यादिति। एवं तितीशब्दयोस्त्येति उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थो न तु मुख्यापत्यादिशब्देकदे-
शानुकरणमिदं। सख्युर्यः। पत्युर्नः। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च आपत्यस्य चेत्यादिनिर्देशादित्यभिप्रेत्याह। खितिशब्दाभ्यामिति। एवं च यत्र यण्प्रवृत्तिः तत्रैवौ-
त्वं ... न सखावित्यादौ। न च वयाणानिर्देशस्योक्तप्रयोजनत्वान् ह्रस्वात् ... ह्रस्वस्यान्न तु दीर्घान्तयोरिति शंक्यं। निर्देशस्य ह्रस्वदीर्घसाधारणत्वाच्छास्त्रस्य ह्र-

सु.
सि.कौ. औत्॥ एतच्च सूत्रं नदीसंज्ञकेषु इड्ड्यामिति पूर्वसूत्रेण बाध्यते। घिसं[illegible]घेरिति उत्तरसूत्रेण न स्मात्संज्ञाद्वयशून्योऽस्य विषयः। न च तादृश उकारोऽस्ती
टी.त. त्यत आह। उकारानुवृत्तिरिति। प्राचा तु घिनदीसंज्ञकाभ्यामिड्याम्परस्येत्युक्तं तदसत्। तादृशस्योकारस्याप्रसिद्धेः। सुसखेति। प्रादिसमासे राजाहःसखिभ्य
५२ [illegible]पूजनादिति निषेधः। शेषो घ्यसखीत्यत्रासखीति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः। असमर्थसमासादिदोषापत्तेः। किं तु पर्युदास एवेति सुसखीत्यस्य सखि
शब्दभिन्नत्वान्न घिसंज्ञा स्यादेव। न च समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वेऽपि [illegible]शब्दान्न भिन्नत्वं नेति कथमसखीति निषेधाप्रवृत्तिरिति शंक्यम्। व[illegible]
न्निधानादसखीत्यत्र येन विधिस्तदन्तस्य त्वस्य प्रवृत्तेस्तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। समुदायस्येत्यादि। एवमतिसखेत्यत्रापि समासान्तनिषेधादिकं बोध्यम्। गौण

औत्। ७।३।११८। इदुद्भ्यामुत्परस्य ङेरौत्स्यात्। उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था। सख्यौ। शेषं हरिवत्। शोभनः सखा सुसखा। सुसखायौ। सुसखायः। अन
ङ्णिद्वद्भावयोरङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः। समुदायस्य सखिरूपत्वाऽभावादसखीति निषेधाऽप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा। सुसखिना। सुसखये। ङसिङसोः
गु[illegible]कृते न यणादेशत्वाऽभावात्ख्यत्यादित्युत्वं न। [illegible]सखेः। सुसखौ। इत्यादि। एवमतिशयितः सखा। अतिसखा। परमः सखा यस्येति विग्र
हे। परमसखा। परमसखायावित्यादि। गौणत्वेऽप्यनङ्णित्वे प्रवर्तेते सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न
चा हरिवत्। इहानङ्णित्वे न भवतः। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वे न सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्

त्वपीति। अतिरद्ध्यादावस्थ्याद्यनङ्ङिति भावः। तथा च येन विधिरिति सूत्रे परमसखायावित्ति। बहुव्रीहिस्तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमिति कैयटः। तथा हि ती
यः श्विनेति सखे समसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासान्त इति स एवाह। अनुयुक्ष्वा वृणु इंद्र सखा। आग्नेयाहि मरुत्सखा। तीव्रं सोमं पिबति गो ५२
सखायमित्यादिप्रयोगाश्चैवमेव संगच्छन्ते। तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात्। एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा अस्य सुसखि
रित्युदाहरन्तो हरदत्तन्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः। अनित्यत्वादिति। शक्तिलांगलांकुशेति वार्त्तिके घटघटीग्रहणमत्र लिंगं॥ ॥

पतिः समास एवेति एवकारः इष्टतो ऽवधारणार्थः । अन्यथा हि समासे ऽपि घित्वं न स्यात् संभाव्येत । ततश्च महाकविनेत्यादिप्रयोगो न सिध्येत् । अनल्विधौ धात्वादेरिव त्यादि ज्ञापकानुसरणेन तु प्रति पत्तिगौरवं स्यादिति भावः । पत्येत्यादि । नन्वेवं शेषे ऽसखि पती त्यवोच्यतां किमनेन पतिः समास एवेति सूत्रेणेति चेन्न । समुदायस्य पति रूपत्वाभावेन बहुच् पूर्वकपतिशब्दस्यापि घिसंज्ञा स्यात् ततश्च सुसखिनेत्यादिवद् बहुपतिनेत्यादि प्रसज्येत इष्यते तु बहुपत्येत्यादि । नापि सखिपती समास एवेत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यं । बहुपत्येत्यादिवद् बहुसख्येत्याद्यापत्तेः इष्यते तु बहुसखिनेत्यादि । अथ कथं सीतायाः पतये नमः इति नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतावि ति पराशरश्च । अत्राहुः । पतिरिवाचरतीति क्विपि ततः पतिः अन्तकरोतीति णिचि टिलोपे अच इरिति प्रौणादिक प्रत्यये णेरनिटीति णिलोपे च निष्पन्नो ऽयं पतिशब्दः पतिः समास एवेत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वादिति । एतेन कुरु सस्यपसखिरर्जुन इति भारते सख्विना वानरेन्द्रेणेति रामायणं च व्याख्यातं । कतिशब्द इति । का संख्या येषां ते कति । किमः संख्यापरिमाणे डति चेति डतौ डित्वाट्टिलोपः । बहुगणवतु । बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते न तु संघवैपुल्यवाचौ ।

पतिः समास एव । १।४।८ । पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः । पत्या । पत्ये । पत्युः २ । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु । भूपतिना । भूपतये । कति

शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । बहुगणवतुडति संख्या । १।१।२३ । एते संख्यासंज्ञाः स्युः ॥ डति च । १।१।२५ । डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् । प्रत्यय

स्य लुक्श्लुलुपः । १।१।६१ । लुक्श्लुलुप् एते शब्दाः क्रमं प्रत्ययादर्श

के अपि संख्याः सन्ते अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । अत एव डतिरपि किमः संख्याप रिमाणे डति चेति विहितस्तद्धित एव गृह्यते वतुसाहचर्याच्च । न तु पातेर्डतिः यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति तथापि हवतुडत्योः केवलयोः संज्ञाविधौ फलाभावादन्वर्थतावलाच्च तदन्तयोरेव संज्ञा प्रवर्तते सा नुबन्धनिर्देशात् बाह्लणवद् सतीत्यादावति प्रसंगशंकां निराकर्तुमित्याहुः । न चैवं संख्या ऽऽद्युपक्रमे कृत्वसुजादिषु कृत्रिमसंख्याया एव ग्रहणं स्यात्तन्न लक्षणिकाया इति पंचकृत्व इत्यादि न सिध्येत् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमकार्यसंप्रत्यय इति वाच्यं संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन् इत्यत्र अतिशदन्तपर्युदासबलेन संख्याकार्येषु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तेः । नन्वेवं भूरिशब्दात् कृत्वसुच् प्रत्यय इति चेन्न । अत्राहुः । अनियतसंख्यावाचिनां चेत् संख्याकार्यं स्यात्तर्हि बहुगणयोरेवैवंभूतनियमफलक संख्याविज्ञानान्नास्त्यतिप्रसंग इति । इति चेत्तर्हि बहुगणाभ्यां षडित्यतः षडित्य

नुवर्तते। संख्येति च प्रकृतं ङतीत्यनेन विशेष्यते तदाह। उत्यन्ता संख्या संख्येति किं। पतयः। प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः। अदर्शनं लोप इत्यतोनुवृत्तस्यादर्शन
स्य। तेन संज्ञाकरणसामर्थ्यात्तत्राद्याश्रित्य तद्भावित संज्ञा इह विज्ञायते तेनेन संज्ञासंकरोऽत्र न भवतीति तदेतदाह। लुक्श्लुलुपशब्दैरित्यादि। सति तु संज्ञासंक
रे तत्र श्नावलुकि श्नाविति द्वित्वं स्यात्। जुहोतीत्यत्र श्लौ सति उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः स्यात्। न च तत्र अभ्यस्तस्य नेत्यनुवृत्तेर्योयोति नोनोतीत्या
दावि वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यं। संज्ञासंकरपक्षे तदनुवृत्त्यसंभवात् अभ्यस्तसूत्रस्य निर्विषयत्वापत्तेः। न च यौतीत्यादिरवकाशः। संज्ञासंकरेऽत्रापि
द्वित्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः। फलेलुक्। जुहोत्यादिभ्यः श्लुः। जनपदे लुबित्यादिविधिप्रदेशेषु सूत्रघटकवर्णावि संज्ञाविज्ञानान्नान्योन्याश्रयः॥ ॐ॥
षड्भ्यो लुक्। सर्वनाम्नः स्मै इतिवत् षड्भ्यो लुगिति वक्तव्ये बहुवचननिर्देशो अत्रार्थप्राधान्यसूचनार्थः। कृत्रिमाकृत्रिमन्य. एनस्वरूपनिरासः सिद्धस्तेन
षडर्थगतसंख्याभिधायिनो ये जश्शसोर्लुगित्यर्थपर्यवसानात् प्रियपंचान इत्यादौ नातिप्रसंगः। जश्शसोः शिरित्यतो अनुवर्तनादाह। जश्शसोर्लुक्।

षड्भ्यो लुक्। ७।१।२२। षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात्। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं १।१।६२। प्रत्यये लुप्तेपि तदाश्रितं कार्यं स्या
त्। ...जसि चेति गुणे प्राप्ते॥ ११ स्यादिति। प्रत्ययलोपे विशेषविहिता अपि लुगादिसंज्ञा लोपसंज्ञां न बाधन्ते। एकसंज्ञाधिकारादन्य
त्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावानंगीकारादिति भावः। स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं सूत्रं। प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्र प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे स
ति भवति न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति। तेन शोभना दृषदो यस्य सुदृषत् प्रासाद इत्यत्र न नुम्। सुभ्यामित्यतो राजतां बाधित्वा सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्त
रपदस्य सुदामत्वमत्वसंतस्येति दीर्घश्च न भवति। यद्वा यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्रास्य विधावपि विध्यर्थमिदं। तेन अतृणेडित्यत्र हलादौ पिति सार्वधा ५३
तुके विहित इम् लुप्तेपि तस्मिन्न भवति। वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणमिति तु वर्णप्राधान्यविषयकं तेन गवे हितं गोहितमित्यत्र अवादेशो न। यद्यपीदं पस्पद्ध
आकारहूढं तथापि नियमपक्ष एव प्रबल इति पङ्क्तिगं ते मनोरमायां स्थितं। स्यादेतत्। सूत्रस्यावश्यकत्वेपि प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येव सूत्र्यतां किमने
न द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन। अत आहुः। प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्रेत्यादि ... भाय द्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति॥ ॥ ॥

न लुमतांगस्य। लुमतेति किं। क्ताएतेहार्यंत। अत्र णेरनिटीति णिलोपो ७।४। अपेक्षा वृद्धिर्भवत्येव। अंगस्येति किं। पचसमकनीत्यादौ प्रत्ययान कार्यं सुप्तिङंत।
मिति पदसंज्ञा यथा स्यात्। अस्मदिति। प्राचा त्वव्ययास्मदिति पठितं तत्र अव्ययेत्युपेक्षितं। सदृशं त्रिषु इति श्रुतेर्लिंगत्रयाद्यपरत्वेन अव्ययानाममलिंगत्वा

न लुमताऽङ्गस्य। १।१।६३। लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः। लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात्। कति २। कतिभिः। कतिभ्यः २। कती
नां। कतिषु। युष्मदस्मद्षट्संज्ञास्त्रिषु सरूपाः। त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। त्रयः। त्रीन्। त्रिभिः। त्रिभ्यः। त्रेस्त्रयः। ७।१।५३। त्रिशब्दस्य त्र
यादेशः स्यादामि। त्रयाणां। परमत्रयाणां। गौणत्वे तु नेति केचित्। प्रियत्रीणां। वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणां। त्रिषु। द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः। त्यदा
दीनामः। ७।२।१०२। एषामकारोन्तादेशः स्याद्विभक्तौ। द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः। द्वौ २। द्वाभ्यां ३। द्वयोः २। द्विपर्यन्तानामिति किं। भवान्। भव
न्तौ। भवन्तः। संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम्। सर्वादिगणकार्यत्वात्। द्विर्नाम कश्चित्। द्विः। द्वौ। द्वयः। द्वावतिक्रान्तो ऽतिद्विः। हरिवत्। प्र
धा। तु परमद्वौ। रत्नादि। औडुलोमिः। औडुलोमी। उडुलोमाः। लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः॥ बाह्वादीञोऽपवादः। औडुलोमिं। औडु
लोमी। उडुलोमान्। इतीदन्ताः। वातप्रमीरिति उणादिसूत्रेण माङ ईप्रत्ययः कित्। वातम्प्रमिमीते इति वातप्रमीः। दीर्घाज्जसि च। वातप्रम्यौ।
वातप्रम्यः। हे वातप्रमीः। अमि पूर्वः। वातप्रमीम्। वातप्रमीन्। वातप्रम्या। वातप्रमीभ्यां ३। वातप्रम्ये। वातप्रम्यः २। वातप्रम्योः २। वातप्र
म्याम्। दीर्घत्वान्न नुट्। औतु सवर्णदीर्घः। वातप्रमी। वातप्रमीषु। एवं ययी पप्यादयः। यात्यनेनेति ययीर्मार्गः। पाति लोकमिति पपीः सूर्यः॥
पापीः किद्द्वेचेति ईप्रत्ययः। क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्य तु अमि शसि ङौ चानिशेषः। वातप्रम्यं। वातप्रम्यः। वातप्रम्यि। एरनेकाच इति यण्।
यणप्रधीवत्। बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी॥ दीर्घङ्यन्तत्वाद्धल्ङ्याबिति सुलोपः॥ ११ त। अव्ययीभावस्य तु वचनात् क्लीबत्वेपि लिं
गांतराभावाच्च। त्रिशब्द इति। जस्ते ईड्निङित्वाद्विलोपः। त्रेस्त्रयः। त्रेरिति षष्ठी न तु पंचमी। त्रय इत्यदंतं न तु सांतं निजांत्रयाणामिति निर्देशादित्यभिप्रेत्याहात्रिश
ब्दस्य त्रयादेश इति। ननु निजांत्रयाणामिति निपातनादेव त्रयादेशः सिद्धः किं न तु न सूत्रेणेति चेन्मैवं। अबाधकान्यपि निपातनानि भवंतीत्यनेन ज्ञापनात्॥

सु॰

सि॰कौ॰ तेन प्रागतनमिति सिद्ध्यति। अन्यथा पुराणप्रोक्तेष्वपि निपातनमानन्त्यमेतद्ध्येत। ॥ णिच्च ॥ इत्येव न सूत्रितं। तत्करोति आचष्टे वा तदर्थे तत्करोतीत्यादिना णिचि नतः। क्विपि प्र

टी॰त॰ कृत्यैकाच्च इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे ह्रस्वस्यापि तीति तुकि त्रित्। ततो बहुत्वविवक्षायामामि कृते त्रेस्त्रय इति त्रयाणामिति रूपासिद्धेः। न च वार्ण्णादाङ्गं बलीय इति नुटः प्रा

५४ गेवा पुंस्यादिति शङ्क्यं। युगपत्प्रवृत्तावेवाङ्गस्य बलीयस्त्वात्। केचिदिति। त्रेः संबन्धिन्यामीति विज्ञानाद्गौणे त्रयादेशो न भवतीति तेषामाशयः। वस्तुतस्त्विति। अर्थप्राधान्य

बोधकस्य बहुवचनस्याभावाद्गौणत्वेपि त्रयादेशो न्याय्यः। प्रियास्त्रयोन्यादृशावस्थ्या यनङ्ग इति भावः। त्यदादीनामः अष्टन आ विभक्ताविति नोनुवर्तनादाह। विभक्ताविति

ति। विभक्ताविति किम्। तदयं तत्सोर्लुका लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणं नाद्विवर्यतानां किमिति। युष्मदस्मच्छब्दयोः ष्टुत्वभावेपि दोषो नास्ति। आत्वयत्वलोपैर्विशेषविहितैरा

त्वस्य बाधनात् तथापि किमर्थेऽपि न दोषः। किमः कादेशस्य विशिष्य विधानादिति प्रश्नः। भवानिति। भवत् सु इति स्थिते तकारस्थाने अत्वे कृते अतो गुणे इति पररूपे उगि

दचामिति नुमि सान्तमहतः सर्वनामस्थाने इत्यनेन दीर्घे सुलोपे नलोपे च भवानिति भवा इति हल्ङ्यादिति भावः। भवन्ताविति पूर्ववत्तकारस्यात्वे पररूपे नुमि दीर्घे भवानिति रूपं स्यादि

ति भावः। उडूनि वल्लोमानि यस्य तस्यापत्यं औडुलोमिः। इत्रोपधा द इति। तथा च बहुत्वे अकारान्तोयं उडुलोमशब्दः स औडुलोमिशब्दादन्य एव तस्य च इकारान्तेषु

व्युत्पादनं प्रामादिकमिति बोध्यं॥ इति इदन्ताः॥ ॥ क्विदिति। तेन आतो लोप इटि चेत्याल्लोप इति भावः। क्विबन्तवातप्रमीरिति। माङ् धातोः क्विपि ईत्वमवका

शदाविति निषेधादीत्वं नेति शङ्कायां मानान्तरेव क्विप् बोध्यः॥ यह्वः॥ ई प्रत्ययान्तवातप्रमीशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विप् बोध्यः। बहुश्रेयस्य इति। प्रशस्यस्य श्र इतीय ५५

सुनि श्रादेशः। उगितश्चेति ङीप्। बहुश्रेयसीति। स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः। ईयसश्चेति न कप् नाप्युपसर्जनह्रस्वः। ईयसो बहुव्रीहेर्नेति निषेधात्॥ ॥

यू स्त्र्याख्यौ ॥ ईश्च ऊश्च यू स्त्र्याख्यौ नादीर्घयोरेव ग्रहणं । अविभक्तिकोऽयं निर्देश इत्येके । दीर्घो जसि चेति निषेधस्य वाच्छन्दसीति पाक्षिकत्वात् प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घ इत्यन्ये । इह प्रत्ययस्य च ग्रहणमिति परिभाषा नोपतिष्ठते । नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीति निषेधाल्लिङ्गात् तेन प्रध्यै प्रध्याः इत्यादौ नदीकार्यं स्यादेव । स्त्रियं आचष्टे स्त्र्याख्यौ । मूलविभुजादित्वात् कः । चक्षि ङः ख्याञ् आतो लोप इटि चेत्यालोपः । ईदूदन्ताविति । इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यपि पक्षोऽस्ति । आच्छीनद्योरिति सूत्रस्वरसात् तयोः स्त्र्याख्यत्वं तु क्व्यादिषु स्वतः संभवति लक्ष्मीरित्यादौ तु स्त्रीवाचकवर्णसमुदायघटकत्वेन प्रवेशात् । तेन नद्यन्तादिव्यवहारो न विरुध्यते । एवं शाखाद्यसवर्णान्यत्रापि वर्णो वर्णयोरेव विशेषणमिति पक्षेऽप्युपसर्गीति बोध्यं । तेन ध्यन्ता जाद्यन्त यो ध्यन्तपरमिति व्यवहारः संगच्छते । वर्णसंज्ञापक्षे असखीत्यस्य सखिभिन्नस्यावयवइत्यर्थो न तु सखिशब्दावयवं वर्जयित्वेति । तेन समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वादतिसखिनेत्यादि निर्बाधमित्यवधेयं । स्त्रियामित्येव वक्तव्ये आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीत्वलाभार्थं इत्याशयेना ।

यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ । ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । प्रथमलिङ्गग्रहणं च ॥ पूर्वस्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । ७ । ३ । १०७ । अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः सम्बुद्धौ । हे बहुश्रेयसि । शसि बहुश्रेयसीन् ॥ आण्नद्याः । नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः स्यात् । आटश्च । ६ । १ । ९० ॥ आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । नद्यन्तात्परत्वान्नुट् । बहुश्रेय

हा नित्यस्त्रीलिंगाविति । यूकिं । मात्रे स्त्र्याख्याविति किं । ग्रामण्यै । पूर्वमिति । इतः प्रागित्यर्थः । संज्ञायाः प्रयोजनं प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदं । कार्यकालपक्षे तु वाचनिकमित्याहुः वर्णसंज्ञापक्षाश्रयेणाह । नद्यन्तानामिति । हे बहुश्रेयसीति । अत्र ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् गुणो न प्रवर्तते । अन्यथाम्बार्थनद्योर्गुण इत्येव ब्रूयात् । न च लाघवाभाव इति वाच्यं । ह्रस्वग्रहणे मात्राधिक्यात् । ह्रस्वस्य गुण इत्युत्तरसूत्रे गुणग्रहणत्यागेन सुतरां लाघवसंभवाच्च । अन्ये तु कृतेऽपि ह्रस्वे यदि गुणः इष्टः स्यात् तर्हि वार्ष्णानाह्रस्वइत्येकोनदीह्रस्वयोर्गुण इत्येव ब्रूयादित्याहुः । तत्र पदलाघवाभावेऽपि प्रक्रियालाघवमस्तीति परं तु जसि चेत्यत्र ह्रस्वस्येत्येकदेशानुवृत्तौ लक्ष्यो लीति बोध्यं ॥ आण्नद्याः । अणनद्याइत्येवसुवचं आविधानसामर्थ्यादतो गुण इत्यस्याप्रवृत्तौ पृथक्प्रयत्नं इह सवर्णदीर्घाभ्यां बहुश्रेयस्यै बहुश्रेयस्या इत्यादिरूपसिद्धेः नानुपरत्वादागमानुद्धवा ध्यन्त इत्युत्तरश्रेयपर्यालोचनया ङिश्चमिकृते तस्यानुडागमनिवारणार्थमाड्विधानावश्यकत्वात् सामर्थ्यमुपक्षीणमिति चेन्न । एवं तर्हि ह्रस्वनद्यापरत्यनंतरं ङे नै

त्येवसूत्रं जातं॥ आमीत्यनुकृत्याङ्‌गमोनुडेनेत्यर्थलाभात्। तस्मादण्न घादिति। विधानसामर्थ्यादतो गुण इति न प्रवर्तत इति दिक्। आटश्चाय यद्यपि इह ङ्यि वृद्धिरेचीत्येव
सिद्धं सिद्धं साऽर्ड्रामि चसवर्णदीर्घेणतथाप्यैंदर्दित्याद्यथसूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तं अजादीनामटा सिद्धमाडजादीनामिति सूत्रं मास्त्विति वदतो वार्ति
ककारस्य मते तु आट श्चेत्येव सूत्रमिति बोध्यं॥ ॥ ङेराम्नाद्‍ नितिसप्तम्यकवचनस्यग्रहणं स मानाधिकरणेस्त्रियामित्यादिनिर्देशात्॥ आटानुडेवाध्यं
त इति। आटि कृते तु पुनर्न प्रवर्तते। सकृद्गताविति न्यायादाश्रयणादिति भावः। न सुलोप इति। लक्ष्मिमुट्च इत्यौणादिकं ई प्रत्ययान्तो लक्ष्मीशब्दः इत्युपसर्जनह्रस्वा
पिनेति बोध्यं। कुमारीति। यद्यपि क्विबर्थं प्रति ङ्यन्तस्योपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वं प्राप्तं तथापि गोस्त्रियोरित्यत्र कृत्रिमोपसर्जनत्वं गृह्यते न तु प्रधानरूपमिति नात्र ह्रस्वः प्र
वर्तते। अतएव हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः इत्यत्रापि ह्रस्वो न भवति। लुक्तद्धितलुकीत्यत्र त्वप्रधानरूपमुपसर्जनमेव गृह्यते न तु कृत्रिमोपसर्जनसंभवादिति वक्ष्य

ङेराम्नद्याम्नीभ्यः। ७।३।११६। नद्यन्तादावन्तान्नीशब्दाच्च ङेराम् स्यात्। इह परत्वादाटानुड्बाध्यते। बहुश्रेयस्यां। शेषमीप्रत्ययान्तवत् प्र
मीवत्। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। अतिलक्ष्मीः। शेषं बहुश्रेयसीवत्। कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् ... कुमारी। क्यजन्तादाचारक्वि
बन्ताद्वा कर्तरि क्विप्। हल्ङ्याबिति सुलोपः। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ। ६।४।७७। श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भ्रू इत्यस्य च
इ उ स्य इयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे। ङिच्चेत्यन्तादेशः। आन्तरतम्यादिरियङ् उ ओरुवङ्। इति यङि प्राप्ते॥ ८८ मः। अचि श्न्विति। भ्रमेश्च डूरिति डूप्रत्यया
न्तत्वाद्भ्रूशब्दस्य धातोः पृथग्ग्रहणं अन्ये त्वाहुः। गमः क्वावित्यत्र ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकादनुनासिकलोपे तु ऊडादेशे कृते निष्पन्नो यं भ्रूशब्दः। त
था च धातुग्रहणेनैव सिद्धे भ्रूग्रहणं निरर्थकमिति। इणइति वक्तव्ये य्वोरिति गुरुनिर्देशकरणं प्रत्याहारः। परेणैव णकारेण गृह्यत इति ज्ञापनार्थः। इह य्वोरिति धातो
रित्यादि विशेषणं तत्र श्नुभ्रुवोरव्यभिचारादित्याह। इवर्णोवर्णान्तधातोरिति। श्नुधातुभ्रुवामिवर्णोवर्णयोरिति व्याख्याने तु इयङुवङोः ङित्त्वं व्यर्थं स्याद्धि अधिकारेण्यै
च प्रसज्यतेति भावः। ननु सामानाधिकरण्यपक्षेपि ङित्त्वं व्यर्थं निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति इवर्णोवर्णान्तधातोः सर्वादेशत्वनिवृत्तिसंभवादिति चेन्न। श्नुभ्रुवो
रपि निर्दिश्यमानत्वेन सर्वादेशत्वप्रसंगात्। इउ इत्यष्टादशानां संज्ञेयुक्त्वा न यथासंख्यमिह न प्रवर्तत इत्याह। आन्तरतम्यादिति। स्थानत इति भावः॥ ॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येत्यतो यण् इति वर्तते। अचि श्नुधातु इति सूत्रादिह धातुरेव अनुवर्तते न तु श्नुभ्रुवोः तयोरिव र्णसंभवात्। धातुग्रहणं चावृत्त्योभयोर्विशेषणं संयोग
स्यांगस्य चेति व्याचष्टे। धात्ववयवसंयोगेत्यादि। तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यण्। उन्न्यौ। उन्न्यः हरिं। हरीन् इत्यादि सिध्यर्थं तु धाता अंगं विशेष्यते। अन्यथा
सुध्यं प्रध्य इत्यादाविव पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यण् स्यात्। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति यइवर्णस्तदंतत्वादंगस्य। प्रधीरिति। प्रध्यायंतीति प्रधीः। ध्या
यतेः संप्रसारणं चेति क्विपि संप्रसारणे पूर्वरूपे च हल इति दीर्घः। यदा तु प्रकृष्टा धीर्बुद्धिर्यस्येति विगृह्यते तदा धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात्प्रथमलिंगग्रहणं चेति निन्य

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ।६।४।८२। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे। इति यण्। कुमार्य्यौ। कुमार्य्यः। हे कुमारि। अमि शसि च। कुमार्य्यं। कुमार्य्यः। कुमार्य्या। कुमार्य्यै। कुमार्य्याः। कुमारीणां। कुमार्य्यां।
प्रधीः। प्रध्यौ। प्रध्यः। प्रध्यं। प्रध्यः। उन्नयतीत्युन्नीः। धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण्। उन्न्यौ। उन्न्यः। हे उन्नीः। उन्न्यं। ङेराम्। उन्न्यां।
एवं ग्रामणीः। अनेकाचः किं। नीः। नियौ। नियः। अमि शसि च परत्वादियङ्। नियं। नियः। ङेराम्। नियां। असंयोगपूर्वस्य किं। सुश्रियौ। यवक्रियौ। गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते॥ शुद्धधियौ। परमधियौ। कथं तर्हि दुर्धियौ वृश्चिकभियेत्यादि। उच्यते। दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा। वृश्चिकशब्दस्य वुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितं। वृश्चिकसम्बन्धिनी भीः वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा॥

२८ स्त्रीलिंगानिर्देशे यथासंभवं नदीकार्यं बोध्यं। प्रथमलिंगग्रहणं चेति
वार्तिकस्य प्रथमलिंगं गृहीत्वा प्रवृत्ताख्याविन्यनेन नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थात्। एरनेकाच इति यण्विषयत्वेन नेयङुवङिति निषेधस्याप्रवृत्ते श्रुत्यके। अन्ये त्वाहुः एवं त
र्हि यथोद्देशपक्षेन्यायसिद्धमिदमिति मनोरमाग्रंथो विरुध्येत। यथोद्देशपक्षेपि प्रधीशब्दाद्यर्थतया वचनस्यावश्यकत्वात्। मूले हि उपसर्जनत्वेपि नदीत्वं वक्तव्य
मित्युक्तं। ननु नेत्यस्त्रीत्वमिति। तस्मात्प्रथमलिंगग्रहणमित्यनेन लिंगं प्रयुक्तं यन्नदीत्वं वृत्तेः प्राक् स्थितं तदिहातिदिश्यते। धीशब्दे तु नेयङुवङिति निषेधेन न
दीत्वाभावान्नास्त्येव प्रधीशब्दे नदीत्वातिदेश इति। ङिति ह्रस्वश्चेति वैकल्पिकनदीत्वमपीह नातिदिश्यते। प्रथमलिंगेति वचनं यथोद्देशन्यायसिद्धमिति ग्रंथानु

सु.

सि.कौ. रोधे नदीत्वं तत्रागवस्थायां अवयवत्वेनाभिमते विद्यमानाया एव नदीसंज्ञायाः समुदाये अभ्युपेयत्वात्। नच प्रकृष्टा धीर्यस्य तस्मै प्रध्ये प्रध्य इत्यादौ प्रथमांतधीश

टी.त. ब्दस्य ङिति परे प्रवर्तमाना नदीसंज्ञा अस्तीति दिक्। उन्नीरिति। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। ङेराम्मिति। आं गत्वान्नीशब्दांतादपि ङेराम् भवतीति भावः। ग्रामंन

५६ यतीति ग्रामणीः। अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति णत्वं। नीरिति नयतीति नीः क्विप्। गतिकारकेतरेति। गतिकारकपूर्वस्यैव यणिष्यते इति तु नोक्तं। कुमारीमिच्छतं

ब्राह्मणः कुमारी कुमार्यौ कुमार्यः इत्यत्र यणः प्रसंगात्॥ ॥शुद्धधियाविति॥ यदा तु शुद्धं ब्रह्म ध्यायतीति विगृह्यते तदा भवत्येव यण्। शुद्धध्यौ। शुद्धध्यः। एव

नभूसुधियोः। ६।४।८५। एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि। सुधियौ। सुधियः इत्यादि। सखायमिच्छति सखीयति। ततः क्विप्। अल्लोपयलोपौ। अल्लो

पयलोपयोः स्थानिवत्त्वाद्घित्वप्राप्ते। कौ लुप्तं न स्थानिवत्। एकदेशविकृतस्याऽनन्यतयाऽनङित्वं। सखायौ। सखायः। हे सखीः। अमि पूर्वरूपात्

खा घित्वप्राप्ते। ततोऽपि परत्वात् सख्युरसम्बुद्धाविति प्रवर्त्तते। सखायं। सखायौ। शसि यण्। सख्यः। सह खेन वर्त्तत इति सखः। तमिच्छतीति। सखीः

सुखमिच्छतीति। सुखीः। सुतमिच्छतीति। सुतीः। सख्यौ। सुख्यौ। सुत्यौ। ख्यत्यादिति दीर्घस्याऽपि ग्रहणादुकारः। सख्युः। सुख्युः। सुत्युः। लूनमि

च्छतीति लूनीः। क्षाममिच्छतीति क्षामीः। प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः। एषां ङसिङसोर्यण्। नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यादित्युत्वं। लून्युः।

क्षाम्युः। प्रस्तीम्युः। शुष्कीयते। शुष्कीः। पक्वीः। इयङ्। शुष्कियौ। शुष्कियः। ङसिङसोः शुष्कियः इत्यादि। इति ईदन्ताः। शम्भुर्हरिवत्। एवम्वि

ष्णुवायुभान्वादयः॥ ॥ ११ मग्रेऽपि। कथं नहीति। गतिकारकेतरपूर्वपदत्वं इह नास्तीति यणेव भाव्यमिति प्रश्नः। दुर्धिय इत्यत्र प्रादिभ्यो धा

तुजस्येति वार्त्तिकेन उत्तरपदलोपं विधाय इत्याशयेनाह दुःस्थिता धीर्येषामिति। वृश्चिकशब्दस्येति। भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य भीत्रार्था

नामिति सूत्रं प्रत्याख्यातं। ततश्च संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति नास्त्यत्र कारकपूर्वत्वमिति भावः। वृश्चिकसंबंधिनी भीरिति। एवं च भययोगाभावाद्वृश्चिकस्य

नापादानकारकत्वमिति सूत्रमतेऽपि न दोष इति भावः। ओः सुपीत्यतः सुपीत्यनुवर्त्तनादाह। अचि सुपीति। सुपि किं। सुध्युपास्यः। वस्तुतः सुपीत्यननुवर्त्तनेऽपि ५६

न क्षतिः। अनंतरस्येति न्यायेन एरनेकाच इति ओः सुपीति च सूत्रद्वयेन प्रापितस्यैव यणो न भूसुधियोरिति निषेधाभ्युपगमात्। स्थानिवत्वाद्घित्वप्राप्ते इति॥

एरनेकाचइत्यनेनाजन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य सर्वो ष्यन्तस्य पदत्वान्न पदान्तेति निषेधेन अल्लोपा न स्थानिवदिति वाच्यो नः क्यच्चिति नियमेन क्यचि नान्तस्ये
वपदत्वादत आह। कौलुप्तमिति। नपुंसके भावे क्तः। कौ लोप इत्यर्थः। इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीयत्यत्रापि बोध्यं। कौ लुप्तमित्यनन्तकाचित्कं। कौ विधिं प्रति न
स्थानिवदित्यभ्युपगमात्। अन्यथा विमिदिव्रात्स्न गकुल्लानीति हलन्त नपुंसके वक्ष्यमाणं न संगच्छेत। वेभिद्यतेः क्विपि अल्लोपे यलोपे च कौ लुप्तत्वेनाल्लो
पस्य स्थानिवत्वाभावे झलन्तलक्षण नुम् प्रसंगात्। कौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्यादाहरणान्तरं लवमाचक्षाणो लौः। अत्र णिचि यणि लोपः यश्च कौ णिलो
पः तदुभयं च्लोः ऊठ् इति वकारस्य क्वि निमित्ते ऊठि कर्तव्ये न स्थानिवत्। एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः। अत्र इमवधेयं न पदान्तेति सूत्रे क्वि लुगुपधात्व चङ्‌प
र निर्ह्रास कुत्वेष्वपसंख्यानमिति वार्तिकमस्ति तदेकदेशानुवादोऽयं। कौ लुप्तमित्यादीति। लुकालुप्तं न स्थानिवदित्यादीनां तूदाहरणान्तरमाचष्टे। तापंचभिः
पट्वीभिः क्रीतः पंचपटुः। आर्हादिति ठक् तस्याध्यर्धपूर्वेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक्। तस्य लुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्वाभावात् अत्र यणादेशो न भ
वति। न च ङीषो लुकः परनिमित्तकत्वाभावात् स्थानिवत्वं न भवेदिति शंक्यं ङीषो लुकं प्रति स्थानिहारात् तद्धितलुकः परत्वस्वीकारात्॥ यद्वा॥ वृद्धिप्रतिक
ल्पितं पौर्वापर्यमभावेऽप्यस्तीति नात्रानुपपत्तिः न च अठ तद्धितविवक्षितमस्मात् तद्धित इति पुंवद्भावाद्दक्तनिषेधं विनैवेष्टसिद्धिरित्यपि शंक्यं। यत्र भावि
भत्वं तत्रैव पुंवद्भावः। इह तु लुकि भत्वाभावात् ततः पुंवद्भाव इति कैयटेनोक्तत्वात्। तथा पंचेन्द्राण्यो देवता अस्य पंचेन्द्रः। सास्य देवतेत्यण्। द्विगोर्लुगनप
त्य इति लुक्। ततो ङीषो लुकि तस्य स्थानिवत्वाभावात् ङीषा संनियुक्त आनुङ् न श्रूयते। पुंवद्भावस्यात्र शंकापि नास्ति। इंद्रे इंद्रत्वमिंद्राण्यामिंद्रस्त्री
त्वमिति महदन्तरं भिन्नमेदे भावितपुंस्कत्वस्यानभ्युपगमात्। यत्तु न पदान्तेति सूत्रे वरे इति ईकारप्रश्लेषं कुर्वन्ति तेषामिह लुग्ग्रहणं न कार्यं। उपधात्वकर्तव्ये न स्थानि
कौ न पारिखाया चातुरर्थिके अणि कृते वृद्धादके कान्त्यादिना पारिखशब्दात् तेनापधलक्षणे छ प्रत्यये पारिखीयः सिध्यति। अन्यथा उपधासंज्ञायाः पूर्व
विधित्वेन तस्याः कर्तव्यायां आल्लोपः स्थानिवत्स्यात्। नन्वेवं रटयतीत्यादौ वृद्धिः स्यादिति चेन्न। यत्रोपधासंज्ञामुपजीव्य प्रत्ययो विहितस्तत्रैवायं निषेध इति
भाष्यसिद्धांतत्वात्। तत्र चङ्‌परनिर्ह्रासस्य ग्रहणमवज्ञापकं चङि परयोरभ्यासस्य चङ्‌परनिर्ह्रासस्तत्र न स्थानिवत्। वादितवंतं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परि

सि॰कौ॰ टी॰त ५७

वार्त्तिकेन। अत्र प्रथमस्य णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादाकारो नेर्णुपधेति णौ चङ्युपधाह्रस्वो न प्राप्नोति। णिसामान्यग्रहणादेतत्सिद्धमिति चेत्तर्ह्यन्यदुदाहर्त्तव्यं वारि आत्वा
दृषीवरत्। नाग्लोपीति निषेधः शंक्यः परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोपस्याभ्युपगमे नाग्लोपित्वाभावात्। अत एव मृडमिश्रेति सूत्रे हलिकल्योर्हलकलेत्यदंतनिपातनं
सार्थकं। कृत्वेन स्थानिवत्। अर्चयतेरर्कः कृदाधारार्चिकलिभ्यः क इति कः। पाचयतेः पाकिः रह चोः कुरिति कुत्वं। णिलोपो न स्थानिवत् वार्त्तिकेस्मिन् क्विचङ्परनिह्रासो
पधानां ग्रहणमात्र्यं कंतु कर्तृकास्त्वप्लेषणगतार्थत्वात् कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्यपव्येयं। चजोरिति कुत्वे वा उदाहरणमन्वेषणीयं। सख्यरिति। तेनस
हेति बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सभावः। सख्यौरित्यादि। सुप आत्मनः क्यच्। क्यचि चेतीत्वं। दीर्घस्यापीति। एतदर्थं कृतं यणादेश इति भावः। ननु अतिसखेर्भूय
तेरिति गुणविषयं व्यावर्त्तयितुं यणा निर्देशः कृत इति चेन्न। अस्त्वेवं तथापि दीर्घप्रवृत्तिः केन वार्यतां। नहि ह्रस्वेषु यणाभाव्यं न दीर्घेष्वित्यत्र प्रमाणमस्ति। सोऽस्य
विकृतनिर्देशस्याव्याख्यानेति व्याख्याप्यभ्यप कत्वसारवत्त्वलाभेन तथैवौचित्याद्व्याख्यारूढत्वाच्च। लूनमिति। ल्वादिभ्य इति निष्ठानत्वं। स्नाममिति। स्नायोमं इति

तृज्वत्क्रोष्टुः।७।१।९५। क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तेन तुल्यं वर्त्तते। असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टृ प्रयोक्तव्य इत्यर्थः॥

मः प्रत्तीममिति। प्रत्स्योन्यतरस्यामिति मः। स्त्यः प्रपूर्वस्येति संप्रसारणं। शुष्कमिति। शुषः क इति निष्ठातस्य कः। पक्वमिति। पचो व इति वः। इयङिति। संयो
गपूर्वत्वादिवर्णस्य यण्नेति भावः॥ इतीदन्ताः। हरिवदिति। तद्वत्साध्य इत्यर्थः। तृज्वत्क्रोष्टुः। क्रुश आह्वाने रोदने च। अस्मात् सितनिगमिमसिसच्यविधा
ञ्क्रुशिभ्यस्तुन् इति तुन्प्रत्यये क्रोष्टुशब्दः। चित्तु क्रोष्टृशब्दः। द्वावपि शृगालवचनौ तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्तमेव त
तीयादावच्युभयमन्यत्र तुन्नन्तमेवेति नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते। क्रोष्टुरिति। तुन्नन्तात्प्रथमा। तृज्वदिति। तृतीयान्ताद्वतिः। निमित्तव्यपदेशता तात्पर्यतस्त्वका
र्यरूपविषयत्वेनातिदेशस्यानेकविधत्वेपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते। न त्वनपित्रादेर्यस्य कस्यचित् किं तु क्रुशेरेव उपस्थितत्वात्। अर्थत आनर्थक्याच्चे
त्यभिप्रेत्य फलितमाह। क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टृशब्द इति निमित्तातिदेशो यथा। चिकीर्ष ति। चिकीर्षते। अप्रसन्नेन तस्य पूर्ववत् सन इत्यनेन ज्ञित्वातिदेशः कर्त्रभि ५७
प्राये आत्मनेपदं सिध्यति। ननु कार्यातिदेशेनाप्येतद्गतार्थमिति चेत्। अत्राहुः। निमित्तप्रतिसंधानपूर्वकत्वान्नस्येति निमित्तातिदेशः पृथगुक्त इति। व्यपदे

शातिदेशो यथा। आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यनेन कर्तव्यमित्यादौ सावकाशप्रत्ययाद्युदात्तत्वफलक आदित्वव्यपदेश औपगवादावतिदिश्यते। तादात्म्याति
देशो यथा। सुबामन्त्रितपरांगवत्स्वरे इत्यनेन द्रुवत्याली शुभस्पती इत्यत्र शुभशब्दस्य पदांगवत्त्वे सति षाष्ठिके नामन्त्रितस्येत्यनेन शकारादुकारस्याद्यु
दात्तत्वं सिध्यति। शास्त्रातिदेशो यथा। कालेभ्यो भववत् इत्यनेन कालवाचिभ्यस्तत्र भव इत्यधिकारस्थं तच्छास्त्रं तत्रास्य इ वत्ते इत्यर्थे अतिदिश्यते।
तेन मासिकं प्रावृषेण्यमित्यत्र यथाविहितं कालाट्ठञ्। प्रावृष एण्य इति सिध्यति। कार्यातिदेशस्तु इह प्रकृतिप्रत्ययादीनां सार्वकार्यस्यात्। कार्याति
देशो यथा गोतोणिदित्यनेन गोशब्दे णित्कार्यं वृद्धिरतिदिश्यते। प्राधान्यात्। केचित्तु निमित्तातिदेशो णोत णिदित्युदाहरंति तन्मते कार्यातिदेशस्य क
र्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इत्युदाहर्तव्यं। रूपातिदेशो यथा। वतंडी चासौ वृंदारिका च वातंड्यवृंदारिका। अत्र वतंडीशब्दे पुंवत्कर्मधारये

ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः ७।३।९० ओ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्तानां ङः स्याद्गुणः स्यात्। इति मा सा ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां
च ७।१।९४ ऋदन्तानामुशनसादीनां च ङसोऽनङ् स्यादसम्बुद्धौ सौ परे। अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणां ६।४
११ अवादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं। तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न॥ उ
द्गातृशब्दस्य प्रकृत्येव सामर्थ्यसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात्। क्रोष्टा। क्रोष्टारौ। क्रोष्टारः। क्रोष्टारं। क्रोष्टारौ। क्रोष्टून्। विभाषा तृतीया
दिष्वचि ७।१।९७ अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत्। क्रोष्ट्रा। क्रोष्टे॥ ॥ ९९ इत्यनेन पुंवाचकः वातंड्यशब्दरूपमतिदिश्यते। इह

मायामतिदेशस्य षड्विधत्वमुक्तं अन्ये तु कार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिताः। व्यपदेशश्चेति सप्तैते नतिदेशांश्च सप्तेति सप्तविधत्वमाहुः
अर्थातिदेशस्योदाहरणं तु गार्गी च गार्ग्यायणी च गर्गाः। अत्र स्त्री पुंवच्चेत्यनेन गोत्रप्रत्ययांतस्त्रीवाचकस्य शब्दस्य यूनेत्येकशेषे सति स्त्र्यर्थस्य पुमर्थोऽति
दिश्यते तेन स्त्रियामपत्यकृतं यञोऽश्चेति लुक् सिध्यति॥ ॥ ऋतो ङि। कृत्तृ एतयोरनुकरणे ऋकारांते गुणनिवारणाय तपरकरणमिति बो
ध्यं। अप्तृन्। तृन्निति वृत्तिकारः इत्यवसिद्धत्वेन तृचो भेदेनोपादानं सामान्योक्तावपि विशेषणवगृह्यत इति ज्ञापनार्थं। तेन नकोप...

न्सामान्योक्तौ व्यक्तत्वद्धितयोरेव कृग्रहणेनानकमात्रं। तेन यदग्रे वक्ष्यति कोष्ध प्रतिषेधनद्धितगुग्रहणमिति तदुपपन्नं भवतीत्येके॥ अन्ये त्वाहुः। अ
पर्ने इत्येव कृक्तव्ये तृन्नतृजितिभेदेनोपादानमर्वणस्तृव्या तृन्नयो यद्यप्यर्थवत्परिभाषया तृन्निवृत्तिः सिध्यति तथापि तस्याः परिभाषायाः अनित्यत्व
ज्ञापनाय तयोः पृथग्उपादानं तेन अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति इति सिद्धमिति। व्युत्पत्तिपक्षे तृन्नन्तत्वात् तृजन्तत्वा
द्वा सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। नियमार्थमिति। औणादिकानामन्येषां संज्ञाशब्दानां मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः। धातृशब्दस्त्वौणादिकशब्दे
न भवतीति शेषः। मत्र दीर्घो भवत्येव। धातारौ धातारः। अव्युत्पत्तिपक्षे तु नप्त्रादिग्रहणं विध्यर्थमिति। पितृभ्रातृप्रभृतीनां दीर्घशंकैव नास्तीति बोध्यं। ते नेति। पि
तरौ। पितरः। भ्रातरौ। भ्रातरः। इत्यादौ दीर्घो नेत्यर्थः। क्रोष्टृ इति। अनङ् हल्ङ्यादिलोपा परत्वादुपधादीर्घः। सर्वनामस्थाने चेत्यनेन यद्यप्यलभ्यते तथापि परत्वादृद्वृ

ऋत उत्॥६।१।१११॥ ऋदन्ताद् ङसिङसोरति परे उकार एकादेशः स्यात्। रपरत्वं। रात्सस्य॥८।२।२४॥ रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य
रेफस्य विसर्गः। क्रोष्टुः। आमि परत्वान्नुम्तृज्वद्भावे प्राप्ते। नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन॥ क्रोष्टूनां। क्रोष्टरि। क्रोष्टोः पक्षे हलादौ च प्र
भुवत्। इत्यादि। रुः। हूहूः। हूह्वौ। हूह्वः। हूहूं। हूह्वौ। हूहून् इत्यादि। अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः। शेषं नृत्किवत्। वातप्रमीवत्। हे
अतिचमु। अतिचम्वै। अतिचम्वाः। अतिचमूनां। अतिचम्वां। खलपूः॥

न्नित्ये वन्याप्यः। कृतेप्यनङि एकादेशाविकृतस्यानन्यत्वेन तत्र्वात्। अन्य
था गुणे कृते सिक्रोष्टार स्वित्यादौ दीर्घो न स्यादिति भावः। विभाषात्। यस्मिन्विधिस्तदादाविति तदादिर्विधिरित्याह। अजादिष्विति ऋत उत् ऋकारकारयोरेकदे
शे सति ह्रस्व एव उकारः स्यान्न तु दीर्घ इत्येतदर्थकेन तपरकरणेन भाव्यमानोऽण् क्वचित्सवर्णान्गृह्णातीति ज्ञाप्यते तेन यवलपरे हकारे मस्य विधीयमाना यवला
अनुनासिका भवंति। रात्सस्य। सस्यैवांतस्य लोप इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह। सस्यैवेति। नान्यस्येति। उर्क्। परिमार्ड् इत्यादौ रेफात्संयोगांतस्य लोपो नत्वर्थः
ाद्देव सस्येति विपरीतनियमोऽत्र न भवति। ऊरः प्रभृतिषु कृतसंयोगांतलोपस्य पुमानित्यस्य दर्शनात्। परत्वादिति। न च नुट् नित्य इति वाच्यं तृज्वद्भावे कृते सन्नि
पातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वात् इति भावः। नुमचिरेति। वारीणां तिसृणां क्रोष्टूनामिति क्रमेणोदाहरणानि। ननु रेण स्वविषयप्रामं सर्वं बाध्यं। बाध्यसामान्यचिं

नाश्रयणं नु। अत एव गुण दीर्घोत्वानामपवाद इति वक्ष्यति। तथा चाविशेषान्नुडप्यनेन बाध्यत इति कथमिह विप्रतिषेधः। उत्सर्गापवादयोस्तयोरयोगादिति चेत्। अत्राहुः। अत एव तं रुपूर्वविप्रतिषेधं दूषयित्वा नतिसृ चतसृ इति ज्ञापकान्नुडिति भाष्यकृतोक्तं। एवं च नुमतृज्वद्भावाभ्यामित्येव सुवचमिति। इत्युदंताः॥ हूहूरिति। गंधर्वविशेषवाचक मव्युत्पन्नं। नामिति परिकामिदं। हूहू। विति। दीर्घाज्जसि चेति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे सतीक इति यण्। अतिचमूशब्दे त्विति। प्रथमलिंगग्रहणं चेत्युक्तेः। तथा चैवमतिचमूनाम् इति प्राचोक्तं नादर्तव्यमिति भावः। खलपूरिति। खलं पुनातीति पूञः क्विप्॥ ॥ ओः सुपि॥ इणो यणित्यतो यणः। एरनेकाच

ओः सुपि। ६।४।८३॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि। गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण्नेष्यते। खलप्वौ। खलप्व इत्यादि। एवं सुल्वादयः। अनेकाचः किं। लूः। लुवौ। लुवः। धात्ववयवेति किम्। उल्लूः। उलल्वौ। उलल्वः। असंयोगपूर्वस्य किम्। कटप्रुवौ। कटप्रुवः। गतीत्यादि किम्। परमलुवौ। सुपि किम्। लुलुवतुः। स्वभूः। न भूसुधियोः। स्वभुवौ। स्वभुवः। वर्षाभ्वश्च। ६।४।८४। अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि। वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्वः। दृंभतीति दृन्भूः। अनुदृन्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूरित्युणादिसूत्रेण व्युत्पादितः। दृंभ्वौ। दृंभ्वः। दृन्भूं दृंभ्वौ। दृंभून्। शेषं हूहूवत्। दृन्निति नाम हिंसार्थेऽव्यये भुवः क्विप्। दृन्भूः। दृनेकरपुनःपूर्वस्य भुवो यण्वक्तव्यः। दृन्भ्वौ। दृन्भ्व इत्यादि। खलपूवत्। कारभ्वौ। कारभ्वः। दीर्घपाठे तु कर एव कारः। स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण्। कारभ्वौ। कारभ्वः। पुनर्भूर्योगिक इति पुनर्भ्वौ इत्यादि। दृगभूकारभूशब्दौ तु यमूवत्। इत्यूदन्ताः। धाता। हे धातः। धातारौ। धातारः। ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यं॥ धातृणां। इत्यादि। एवं नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तारः। उद्गातारौ। पिता। अप्तृन्तृजिति स्वसादिषु पिता नास्ति। अहल्स्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः। पितरौ। पितरः। पितरं। पितरौ। शेषं धातृवत्। एवं जामातृभ्रात्रादयः।

तिसृ वं च सर्वमनुवर्तते। इवर्णवर्जं। ओरित्युकारस्य कार्यित्वेन निर्देशात्। अचि श्नुधात्विति सूत्राद्धातुः एरनेकाच इत्यत्रैव संबध्यते इत्याशयेन व्याचष्टे। धात्ववयवसंयोगेत्यादि। वर्षाभ्वौ वर्षाभ्व इति। अत्र इको यणचीति यणं बाधित्वा प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः तस्य दीर्घाज्जसि चेति निषेधे पुनरपि यणि प्राप्ते अचि श्नुधातुभ्रुवामित्युवङ् तं च बाधित्वा ओः सुपीति यण्। तस्य न भूसुधियोरिति निषेधे पुनरुवङादेशस्य प्रसक्तौ वर्षाभ्वश्चेति यणिति बोध्यं। एवमन्यत्राप्युत्सर्गापवादवि

सु
सि·कौ·
टी·त
५९

…पयुक्ताः। भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः इत्यमरः। भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवः। दृंभतीति। दृभी ग्रन्थे तुदादिः। दृंभूर्ग्रन्थकर्मा। कथंकर
मन्त्री व्युत्पादित इति। ऊ प्रत्ययो नुमागमश्चात्र निपात्यत इत्यर्थः। दृशापां दीदृतो तु दर्भणं दृंभूः नुमागमोऽ नुस्वारश्च नि
पात्यत इत्युक्तम्। अयम् कारोन धातोरिति उवङोऽप्रसंगादिको यणचीति यण्स चाभिपूर्व इत्यनेन वाध्यत इत्याशयेनाह। दृंभूमिति। शसि दीर्घाज्जसि च
ति निषेधात्प्रवृत्तं पूर्वसवर्णदीर्घं णापि वाध्यत इत्याह। दृंभूनिति। दृन्मितीति। इदं च श्रीपतिमतं। माधवेन तु अंदृदृंभू इत्यादिसूत्रेण दृढशब्दे उपपदे भुवः कू प्रत्य
यः उपपदस्य दृन्मादेशश्च निपात्यत इत्युक्तं। दृंभूरिति। नकुसर्पजातिभेद इत्येके कपिरित्यन्ये। वज्रं च इति। वर्षाभ्वश्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति भावः। एवं
वओः सुधीनिषासस्य यणो न भूसुधियोरिति निषेध एव वर्षाभ्व इत्यकर पुनः पूर्वस्य भुव इत्येतद्धि द्व्यर्थमिति स्थितं। अत्र नव्याः। वर्षाभ्व इत्यकरे त्यस्य नियमार्थतां स्वीकृत्य न भूसुधि
योरित्यत्र भूग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति। दीर्घपाठ इति। दृन्कारेतिपाठे इत्यर्थः। एवं च ह्रस्वपाठे कारपूर्वस्यो वङ् दीर्घपाठे तु कर पूर्वस्योवङिति विवेकः पुनर्भूर्दिधिषूरूढा
द्विरित्यमरोक्तेः पुनर्भूशब्दो नित्यस्त्रीलिंग इति लयाच्च स्त्रीलिंगप्रकरण एव वक्तुमुचितो न त्वत्रेत्याशंकायामाह। यौगिकः पुंसीति। पुनर्भवतीति पुनर्भूरिति क्रियाशब्दः पुल्लिंगेप्यस्तीत्यर्थः
स्वयंभूवदिति। प्राचा तु दृग्भूकारभूशब्दो वर्षाभूवदुदाहृतो न तद्रूपे स्यमिति भावः। इत्यूदंताः॥ धातेति। दधातीति धाता। अब्रयोनिः। डुधाञ्। तृन्तृचौ वा अनङ्। दीर्घ
सुलोप नलोपाः। व्युत्पत्तिपक्ष इति। अव्युत्पत्तिपक्षे दीर्घशंकैव नास्ति। अवादिष्वपठनादिति भावः। नेति। नयतेर्डिच्चेति ऋप्रत्ययांतो नृशब्दः। अनङादिप्राग्वत्॥ ५९

नृ च। छन्दस्युभयथेति सूत्रादुभयथेत्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह। वा दीर्घः स्यादिति। केचित्त्विह छन्दसीत्यप्यनुवर्तयन्ति तेषां हि चिन्ताजर्जरं चेतः सा वत नृणां काना-
मप्रान्तेः कथा। नृणामेको गम्यस्त्वमसीत्यादिप्रयोगा न सङ्गच्छेरन्। किं च। छन्दस्युभयथेति पूर्वसूत्रेणैव नृणां नृणामिति सिद्धे नृ चेति सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात्। यदपि पूर्वसू-
त्रे तिसृचतसृ इत्यनुवर्तयन्ति तदप्ययुक्तं। अविशेषेण विकल्पदर्शनात्। तथा च धातृणां धातृणामिति मन्त्रे तैत्तिरीये ह्रस्वः पठ्यते बह्वृचैस्तु दीर्घ इति दिक्॥ ॐ ॥
इत्पृदन्ताः। प्रकृतिवदनुकरणमित्यादि। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे इति निर्देशोऽत्र लिंगं भवति हि तत्र त्यदाद्यत्वकरणादनुकरणस्य प्रकृतिवत्त्वमेकशेषाभावदर्शी-
नाच्च वैकल्पिकं तेनेति। इत्वे रपरत्वमिति। कीर्तन इद्धातोरिती त्वे उरण्रपर इति रपरत्वं। कीरिति कृधातुरित्यर्थः। एवं तीरिति। नृधातुः। इत्यादीति। ऋत उदिति तपरकरणान्न ङसि-
ङसोरुत उदित्यनेन दीर्घान्तस्य दाभानन्तुट्। कामा। ऊतुक्ति इत्यादि। इत्पृदन्ताः। अनङिति। ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यादृदुशनेति सूत्रप्रवृत्तेः। गुणविषय इति। ऋतो ङीति

नृ च। ६।४।६। नृ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात्। नृणां। नृणां। इति ऋदन्ताः। कृ तॄ अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशादि-
त्वे रपरत्वं कीः। किरौ। किरः। तीः। तिरौ। तिरः। इत्यादि गीर्वत्। इत्वाभावपक्षे तु ऋदुशनेत्यनङ् इति ऋतो ङीति च तपरकरणादनङ् लोपो न। कृः। क्रौ। क्रः। कृं। क्रौ।
कृवा। क्रा। क्रे। इत्यादि। इति ॠदन्ताः। गम्लृ शकॢ अनयोरनुकरणे नङ्। गमा। शका। गुणविषये तु लपरत्वं। गमलौ। गमलः। गमलम्। गमलौ। गमृ-
न्। गम्ला। गम्ले। ङसिङसोः गमुल्। ऋत उदित्युत्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य लोपः। गमुल्। शकुल्। इत्यादि। इति लृदन्ताः। सेः। सयौ। सयः। स्मृतेः। स्मृतयौ। स्मृते

गुणविषये गमृन् इति। लृवर्णस्य दीर्घाभावात् प्रथमयोरिति यः पूर्वसवर्णदीर्घः स लकाराकारयोः स्थाने ऋकार एव भवति। नन्वत्र लकार ((यः। इत्येदन्ताः
द्वयगर्भो लृकारो दीर्घोऽस्त्विति चेद्॥ अत्राहुः। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यस्याकः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वसवर्णयोर्दीर्घः स पूर्वपरयोः स्थाने भवतीत्यर्थो हल्लृवर्णयोर्
वर्णेन सावर्ण्यसंज्ञा वा न ऋकार एव लृकाराकारयोः स्थाने भवति न तु लकारद्वयगर्भो दीर्घस्तस्य ईषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन लृकारसावर्ण्याभावादिति। एवं
च होतॄन् पितॄनित्यादौ रेफद्वयगर्भो दीर्घः ऋकाराकारयोः स्थाने न भवत्येवेति बोध्यं। इत्यादीति। गम्लृभ्यां। गम्लृभिः। गम्लृभ्यः। आमि तु गमृणामिति केचित्। वस्तुतस्तु
लृकारस्थाने लकारद्वयगर्भे णत्वं दीर्घत्वमानेतव्यं स्थानत आन्तर्यस्य बलीयस्त्वात्। होतृणामित्यत्र तु ऋकार एव भवति स्थानप्रयत्नाभ्यां साम्यात्। स्यादेतत्।

ऋद्वययुक्तस्य लृकारद्वययुक्तस्य चैष स्पष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन ऋलृवर्णाभ्यां सावर्ण्याभावेनाच्त्वाभावाद् ऊकालोऽजित्यादिना दीर्घसंज्ञा नास्तीति कथमृल्लकारद्व
यगर्भत्वमवितव्यं। ऋति ऋ वा लृति लृ वेति वार्त्तिकप्रत्याख्यानं वा कथं संगच्छतां। अकः सवर्णे इत्यनेन न इष्टरूपाणां असिद्धेः। अत्राहुः उभयोरप्यच्त्वात् सिद्धे द्वये वर्णस
मामाये ऋलृक् सूत्रोत्तरं पाठः कर्तव्यस्तेन सर्वेष्टसिद्धिः। न च दीर्घत्वसिद्धावपि विवृतप्रयत्नसाम्यात् होतॄ ऋकार इत्यत्र ऋकारो दीर्घ एव स्यात् न तु रेफद्वययुक्तो दीर्घ इति
शंक्यं। ऋकारद्वयस्थाने रेफद्वययुक्तसाम्येन कदाचित्तस्यापि प्रवृत्तेः। होतॄ लृकार इत्यत्र लृकारेणान्तर्यात् कदाचिल्लकारद्वययुक्तः कदाचिदृकारेणान्तर्याद्दि।
कारश्च भवति परं तु वार्त्तिकमते होतॄ ऋकार इत्यत्र रेफद्वयगर्भो भवति। प्रत्याख्यानपक्षे तु कदाचिद्भवतीति वैषम्यमस्ति तच्चेष्टापत्तिर्वा प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवाद
तावाऽभ्युपगन्तव्येति। अत्रेदं बोध्यं। अकः सवर्णे इति सूत्रस्य भाष्ये ऋति ऋ वा लृति लृ वेत्येतन्न प्रत्याख्यातं तुल्यास्यमिति सूत्रस्य भाष्ये तु तस्य प्रत्याख्यानेऽपि फलभेदेन द्वयोगा।
स्त्रीकृते तु तस्मिन्न कोकीत्येवमुक्तं चमिति ग्रन्थोऽनुपपन्न एव। यदि तु ऋति ऋ वेति वार्त्तिकं ऋ ऋति ऋ वेति पठ्येत तदा वार्त्तिकयोः सवर्णे इति पदानुवृत्त्यनपेक्षणात्तु
वच्चमेवाऽकोकीति। पंक्तमनुसरामः। ऊनेतु ऋतोऽऊ नीति गुलोल्पपरः। गमलि। गम्लोः। गम्लृषु। एवं शक्लृ शक्ष्येप्युक्तं। इति लृदंताः। सेरिति। अस्यापत्यमिः कामः। अस्य
स्त्री ईर्लक्ष्मीः सेनस्तपावा सह वर्त्तत इति विग्रहे तेन सहेति तुल्ययोग इति बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावे आद्गुणः। सय इति। ननु से इत्येकारस्य अंतवद्भावे
न पदांतत्वादयादेशं बाधित्वा जसि परतः एङः पदांतादिति पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। तथा च सेरित्येव रूपं स्यान्न तु सय इति चेत्। अत्र केचित्। एवं तर्हि ष्यासः से ई
शः से इति विग्रहे तु देशस्यानुकरणत्वात् शब्दस्य प्रसक्तत्त्वात् हि जसि परतोऽयादेशस्य निर्बाधत्वादिति। स्मृतेरिति इः कामः। स्मृतो येन सः ईर्लक्ष्मीः। स्मृतो येनेति वा विग्रहः।
निष्ठेति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः। स्मृतय इति। नन्वत्र पूर्वोक्तरीत्या एङः पदांतादतीति पूर्वरूपेणाभाव्यं न त्वयादेशेन न त्वत्रानुकरणशब्दत्वकल्पनमौचितीं लभ
ते इति चेन्न। अन्तरव्याः। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेङः पदांतादतीत्यस्याप्रवृत्तिः। किंच। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने यचि भमित्यत्र
ति स्थानत्वं चकिय यास्तत्र ध्ययजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वपदसंज्ञं न भवतीति व्याख्यातं तत्र तत्स्थानेन सुप्तिङन्तमिति स्वादिष्विति च द्विविधापि पदसंज्ञा निषिध्य
त इति पूर्वान्तत्वभप्रत्ययोऽपदांतत्वे हतुर्लभेति स्मृतय इति रूपं निर्बाधमेव। तथा सय इत्यत्र इना सहेत्यादिव्युत्पत्तिपक्षेऽपि नानुपपत्तिः। न चैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनाव्य ६०

यत्वात्सुपो लुक् स्यादिति शंक्यं। अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वेनोपसर्जनेतरभावात्। न चैवमपि सहद् इति स्थिते अंतरंगत्वाद्गुणे कृते सहेशब्दस्य सादेशे एव नस्या
देकादेशस्य परादिवद्भावे सहशब्दाभावात्पूर्वान्तत्वेनोत्तरपदत्वाभावात् उभयत आश्रयणे अंतादिवद्भावनिषेधाच्च असुवा सहेशब्दस्य सभावस्तथापि सदस्य दं नमे
वहत्पंस्यान्न तु से इत्यदंतमिति शंक्यं। नेदं स्यपरस्य तूत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधेन पूर्वोत्तरपदयोः प्रथमं कार्यं भवति न तु एकादेश इति सामान्यज्ञापनादित्याहुः॥ ॐ॥
गोतो णित्। इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतोनुवृत्तं सप्तम्यंतं सर्वनामस्थानग्रहणं प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात्। तदाह। सर्वनामस्थानमि
ति। णित्कार्यं कृत् स्यादिति। णिति परे पूर्वस्य यत्कार्यं तत्करोतीत्यर्थः। गोरित्यादि। चित्रगुरित्यत्र तु न भवति। ओत इति वक्ष्यमाणत्वात्। तद्धि नोयः शसस ओकारं

गोतो णित्। ७।१।९०। गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत्। गौः। गावौ। गावः। औतोऽम्शसोः। ६।१।९३। आ ओत इति छेदः। ओकारादम्शसोरचि परे
आकार एकादेशः स्यात्। शसा साहचर्यात्सुपेव अम् गृह्यते नेह। अचिनवम्। असुनवम्। गाम्। गावौ। गाः। गवा। गवे। गोः। इत्यादि। ओतो णिदिति
वाच्यं। विहितविशेषणं च। तेन। सुद्यौः। सुद्यावौ। सुद्यावः। ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह। हे भानो। भानवः। ऊः शम्भुः स्मृतो येन सः
स्मृतोः। स्मृतावौ। स्मृतावः। स्मृतावम्। स्मृतावौ। स्मृतावः। इत्यादि। इत्योदन्ताः। रायो हलि। ७।२।८५। रैशब्दस्याऽऽकारान्तादेशः स्याद्धलि विभक्तौ। अ
चि आयादेशः। राः। रायौ। रायः। रायं। रायौ। रायः। राया। राभ्यामित्यादि। इत्यैदन्ताः। ग्लौः। ग्लावौ। ग्लावः। ग्लावम्। ग्लावौ। ग्लावः। इत्यादि। औतो
ऽम्शसोरिति। हन प्रवर्तते। एओङ् सूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात्। इत्यजन्ताः पुंल्लिङ्गाः॥

तान्न संभवतीत्याशयेनाह। शसा साहचर्यादिति। सुपीत्यनुवर्तना
द्वित्यपि काशिकायामुक्तं। कैयटस्तु तद्धितोपि शसस्तीति कथमिह साहचर्यादमः सुप्त्वमित्याशंक्य अचीत्यधिकारादजादिशसः सुप्येव संभवति न तु तद्धित इत्याह। अचिन
वमिति। चिनोतेर्लङ्यादेशस्य मिपस्तस्यामिपामित्यम्। ओतो णिदिति वाच्यं। गोत इत्यपहाय ओत इति वाच्यमित्यर्थः। एवं च गामित्यत्र परत्वाद्वृद्धिः स्यादिति शंकायां
अनवकाशः। निरवकाशतया आत्वेन वृद्धेर्बाधनात्। इत्योदन्ताः। रायो हलि। अष्टन आ विभक्तावित्यत आ इति विभक्ताविति च वर्तते तदाह। आकारोऽन्तादेश इति
अर्थरैविभवा अपीत्यमरः। रायिश्चुं रम इति भाष्यं तत्र क्यजंतस्य रैशब्दस्य छांदसत्वपरं न तु केवलस्यापीति वांतो यीति सूत्रे कैयटः। [illegible] वकेनत्वापि च्छंदस इति

सु
सि॰कौ॰ पक्षांतरमप्याह। इत्यैरंताः। ग्लौरिति। ग्लौर्मृगांकः कलानिधिरित्यमरः। एवं जनानवतीति जनौः। ज्वरत्वरेत्यूठ्। एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः। अच्यावादेशः। जना
टी॰त॰ वौ जनावइत्यादि। न प्रवर्ततइति। हेग्लौरित्यत्र संबुद्धिलोपः ग्लावइत्यत्र ङसिङसोश्चेति पूर्वरूपं च न प्रवर्तत इत्यपि बोध्यं। सावर्ण्याभावज्ञापनादिति। स
६१ ति सावर्ण्ये एचश्चतुर्विंशतेः संज्ञा भवंतीति वृद्धिरादैजित्यत्र वृद्धिरादेङिति पठितुं शक्यत्वादैओजिति सूत्रं व्यर्थं सत् सावर्ण्याभावं ज्ञापयति। अत एव एदैतोरो
दौतोश्च न मिथः सावर्ण्यं ऐओजिति सूत्रारंभसामर्थ्यादित्याद्यणुदित्सवर्णस्येति सूत्र एवोक्तमिति भावः। नन्वैओजिति सूत्राभावे न प्याभ्यामैजिति सूत्रेणाभ्यामैजि
ति प्रत्याहारोऽयं न सिध्येत्। पूर्वौ तु ताभ्यामैङ् इत्युक्ते तु विधीयमानस्य सवर्णग्राहकतया वैय्याकरणः सौवश्वइत्यादावेदोतावेवागमौ स्यान्न त्वैदौतौ तेन च वैय्यर्थ्या
भावादैओजिति सूत्रं सावर्ण्याभावं न ज्ञापयतीति चेन्मैवं। पूर्वौ तु ताभ्यामैओ इति पठनेनापि इष्टसिद्धेस्त त्सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात्। स्थितस्य गतिश्चर्च्य
नमिदं वस्तुतस्तु एओङिति सूत्रारंभसामर्थ्यादित्युक्ते तु ताभ्यामैजिति अत्रानुपपत्तिर्नास्त्येव। न च एओङिति सूत्राभावे अदेङ्गुणः एङि पररूपं एङः पदांतादतीत्या
दावेङ्प्रत्याहारः कथं सिध्येदिति वाच्यं। सति तु सावर्ण्ये अदेज्गुणः एचि पररूपं एचः पदांतादतीति पठितुं शक्यत्वादतिप्रसंगस्य एङ्ग्रहणेपि तुल्यत्वात्॥ न
चैवमप्येचां चतुर्णां क्रमादयाद्यादेशसिध्यर्थं एओङ् ऐओजिति सूत्रद्वयमप्यावश्यकमिति वाच्यं। स्थानेंतरतम इत्यनेनैव एचां क्रमादयादयः सिध्यंतीति प्रा
गेवास्माभिरुपपादितत्वात्। यदा हि स्वराणामूष्मणां चैवेत्यादिप्रागुक्तशिक्षावचनानुरोधादेङैचौ विवृततरावैचौ विवृततमावित्यभ्युपगम्यते तदा त्वेदैतोरो
दौतोश्च मिथः सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति ऐओजिति एओङिति वा सूत्रं नोक्तज्ञापकमिति ज्ञेयं। किंतु विवृततमयोरैचोर्विवृततमत्वाभावेपि विवृततरविवृततमेच विवृ
तत्वस्य सत्वात्तदादायतुल्यप्रयत्नत्वमेङैचोश्चास्तीति सावर्ण्यप्रसक्तावुक्तज्ञापकाश्रयणं सम्यगेवेत्याहुस्तदपरे न क्षमंते। तथाहि सति इको गुणवृद्धी इति सूत्रस्थशब्द
कौस्तुभग्रंथेन सह विरोधप्रसंगात्। तत्र हि स्वराणामूष्मणां चेत्यादिशिक्षानुरोधाच्चेतानेतेत्यादौ गुणप्रवृत्तिः स्याद्विवृततरत्वरूपवैलक्षण्यस्य सत्वादिति न शं
क्याविधेर्विषयत्वापत्तेः। जयः करणं धान्यानां भवनमित्यादिनिर्देशैरिकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्चेति प्रकारांतरेण समाहितत्वादुक्तरीत्या तुल्यप्रयत्नत्वे ६१
तु चेतानेतेत्यादौ गुणप्रवृत्तिशंका निरालंबनैव स्यात् तस्मादीषद्विवृत भेदेन स्वराणामूष्मणामिव विवृततरविवृततमभेदेन सावर्ण्याभावोऽत्र सु

रमेति। रमतेऽनेन रमा। रमु क्रीडायामित्यस्मात् पचाद्यचि टाप् लिंगविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। हल्ङ्यादिलोपः। न चात्राबंतत्वादेव स्वाद्युत्पत्तिरस्तु प्रत्ययांतस्या
प्रातिपदिकत्वेपि ङ्यापोः पृथक्ग्रहणादिति वाच्यं। ङ्याप्ग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्प्रत्याख्यातत्वाच्च तद्ग्रहणस्य। शीस्यादिति। जसः शीत्यतः शी इत्यनु
वर्तत इति भावः। संबुद्धौ च। बहुवचने झल्येत् आङि चापः इत्यतः एदापः इत्यनुवर्तते तदाह। आप एकारः स्यादिति। एङ्ह्रस्वादिति। न चात्र हल्ङ्यादिनैव सु
लोपोस्तु। प्रत्ययलक्षणन्यायेन संबुद्धौ चेत्येत्वस्यापि प्रवृत्तिसंभवादिति शंक्यं। परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च एत्वे कृते हल्ङ्यादिलोपस्याप्राप्तेः स्थानिवद्भावादाप्त्वे
प्याकारैकपत्वाभावात् आ आदित्याकारं प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात्। एङ्ह्रस्वादिति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वाच्चेति भावः। आङि। चकारेण ओ
सि चेति प्रकृतं परामृश्यते इत्याह। ओसि च परे इति। रमाभिरिति। नन्विह एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणादतो भिस ऐस् इत्यैस् प्राप्नोति। न च परत्वसामर्थ्यान्नै

रमा। औङ आपः ७।१।१८। आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी स्यात्। औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञा प्राचाम्। रमे। रमाः। सम्बुद्धौ च ७।३।१०६। आप एका
रस्यात्सम्बुद्धौ। एङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपः। हे रमे।२ हे रमाः। रमां। रमे। रमाः। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः। आङि चापः ७।३।१०५। आङि ओसि च परे आ
बन्तस्याङ्गस्य एकारः स्यात्। रमया। रमाभ्यां। रमाभिः। याडापः ७।३।११३। आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात्। वृद्धिरेचि। रमायै। सवर्ण
दीर्घः। रमायाः। रमयोः। रमाणां। रमायां। रमयोः। रमासु। एवं दुर्गादयः॥ ॥ ९९ वमिति शंक्यं। अकृते कादेशे विश्वपाभिरित्यादौ कृता
र्थत्वादिति चेन्नैवं। अल्विधावेनादिवच्चेत्यस्याप्रवृत्तेः। याडापः। घेर्ङितीत्यतोऽनुवृत्तं ङितीति सप्तम्यंतमाप इति पंचम्यनुरोधेन विपरिणम्यत इत्याह। ङिद्वच
नस्येति। अत्रेसुपि चेत्यतः सुपीत्यनुवर्त्तनात् सुप एव याट्। तेन अपि त्सार्वधातुकस्य ङित्वेपि मालेवाचरतो मालात इत्यादौ तसादेर्न भवति। एतच्च अचः पर
स्मिन् इत्यत्र पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः इति षष्ठीसमासपक्षाभ्युपगमेनोक्तं पंचमीसमासपक्षाभ्युपगमे तु शपः स्थानिवत्वेन व्यवधानात्। मालात इत्यादौ या
टः प्रसंग एव नास्तीत्याहुः। यडित्येव वक्तव्ये दीर्घोच्चारणं तस्याप्रतिपत्त्यर्थं। न च अतो गुण इति पररूपापत्तिः। अकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तदप्राप्तेः वृद्धिरेचि
माचात् आटश्चेत्सुपन्यसनं तदुपेक्षितं। याट्स्याट् टकारस्य समनाद्यानुबंधत्वेनेह आटोऽभावात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वनाम्नः स्याट् ह्रस्वश्च। दीर्घोच्चारणं प्राग्वत्। स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं। आवन्तस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् सर्वनामत्वं नेत्याशंक्याह। एकदेशस्य पूर्वान्तत्वेनेति। विभाषा दिक्समासे। गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयं न तु नबहुव्रीहाविति निषेधप्राप्तेरिति भ्रमितव्यं। तस्य अलौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वादस्य च समासविषयत्वा-त्। स्पष्टार्थमिदं। प्रतिपदोक्तदिक्समासविधायके दिङ्नामानीति सूत्रे शेषो बहुव्रीहिरित्यनेन बहुव्रीहिरित्यधिकारादिति भावः। त्यक्तुं शक्यमिति न चावं स्याद्वितीयादि-श्च स्य तीयप्रत्ययान्तत्वाभावाद्विभाषा —— द्वितीयेति सूत्रमावश्यकमिति शंक्यं। एकदेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादेवं तस्यापि तीयप्रत्ययान्तत्वात्। तीयस्य

सर्वनाम्नस्याड्ढ्रस्वश्च। ७। ३। ११४। आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः। याटोऽपवादः। सर्वस्यै। सर्वस्याः २। एकदेशस्य पूर्वान्त-त्वेन ग्रहणादामि सर्वनाम्न इति सुट्। सर्वासां। सर्वस्यां। सर्वयोः। सर्वासु। एवं विश्वादय आबन्ताः॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ। १। १। २८। अत्र सर्व-नामता वा स्यात्। उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै। दिङ्नामान्यन्तराल इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह। या उत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धाया-स्तस्यै उत्तरपूर्वायै। बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थं। अन्तरस्यै शालायै। बाह्यायै इत्यर्थः। अपुरीत्युक्तेर्नेह। अन्तरायै नगर्यै। विभाषा द्वितीयातृतीया-भ्यां। ७। ३। ११५। आभ्यां ङितः स्याट् वा आपश्च ह्रस्वः। इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यं। तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात्। द्वितीयस्यै। द्वितीयायै। द्वितीयस्याः २। द्वि-तीयायाः २। द्वितीयस्यां। द्वितीयायां। शेषं रमावत्। एवं तृतीया। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः। हे अम्ब। हे अक्क। हे अल्ल। असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां न ह्र-स्वः। हे अम्बाडे। हे अम्बाले। हे अम्बिके। जरा। जरसौ। शीभावात्परत्वाज्जरस्। आमि नुटः परत्वाज्जरसां जरसामित्यादि। पक्षे हलादौ च रमावत्। इह पूर्वविप्रति-षेधेन शीभावं कृत्वा सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वाज्जरसौ इति केचित्। तदाहुस्तन्निर्मूलम्। यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनावन्तत्वात्

ति। पुन्नपुंसकार्थमुपप्रयं वक्तव्येऽनेनैव सिद्धौ विभाषा द्वितीये तिसूत्रं न कर्तव्यमिति भावः। अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः। अत्र (त्य औङ आपः। आङि चापः। याडापः।
अंबार्थव्यक्षरं यदीति वचनात्त्र्यक्षरस्यैवाम्बार्थस्य ह्रस्वो भवति नान्येषामित्याशयेन फलितमाह। असंयुक्ता ये डलका इत्यादि॥ जरेति। जॄष् वयोहानौ। तस्मात् षि-द्भिदादिभ्योऽङ्। ऋदृशोऽङि गुण इति गुणे कृते टाप्। शीभावात्परत्वाज्जरसित्यादि। ननु औङ आपः ह्रस्वनद्यापो नुडित्यपेक्षया जरया इति सूत्रस्य परत्वादस्त्वेवं। परत्वा-

ङामिति विषये जरसादेशं बाधित्वा परत्वात्सुडिति चेत्। अत्राहुः। आङि चापः इत्येकारादेशे कृते एकदेशविकृतन्यायेन जरायाः इति जरसादेशप्रसक्त्या नित्य-
त्वादेकारादेशं बाधित्वा जरसादेश एव भवति न चैकारादेशोऽपि नित्य एव जरसादेशे कृतेऽपि स्थानिवत्त्वेनाबन्तत्वादाङि चापः इति प्रवृत्तेरिति वाच्यम्। आकाररूपस्यै-
वापः सर्वत्र ग्रहणात् इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वान्न दप्रवृत्तेः। याडापः इति याडागमं तु जरसादेशोऽन्तरङ्गत्वाद्बाधत॥ आकाररूपापः परस्य ङितः सुपो विहित।

ङ्याम् इति पक्षे ऽविविधपक्षे प्राप्ताः एवं न सन्निपात तथाऽप्यनल्विधाविति निषेधान्न भवन्ति। आआविति प्रश्लिष्य आकाररूपस्यैवाऽऽपः सर्वत्र ग्रह-
णात्। एवं हलङ्याब्भ्य इति सूत्रेऽपि आ आप् ङी ई इति प्रश्लेषादतिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणमस्मात्याख्येयं। न चैवमप्यतिखट्वायेत्य-
त्रस्थानिवद्भावेनापत्तिः श्रित्यं याट् स्यादिति वाच्यं। आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात्। उपसर्जनस्त्री प्रत्ययेन तदादि-
नियमात्। पद्दन्निति नासिकाया नस्। नसः। नसा। नोभ्यामित्यादि। पक्षे सुटि च रमावत्। निशायाः निशः। निशः। निशा। व्रश्चभ्रस्जसृजमृजय-
जराजभ्राजच्छशां षः ८।२।३६। व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि पदान्ते च। षस्य जश्त्वेन डकारः। निड्भ्याम्। निड्भिः।
सुपि ऊः सीतिपक्षे धुट् चर्त्वं। चर्त्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वे द्वितीयाः इति टतयोः षौ न। न पदान्ताट्टोरिति निषेधस्तु निट्त्सु। निट्सु। षढोः कः सि। ८।२।४१।
षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे। इति तु न भवति। जश्त्वस्यासिद्धत्वात्। केचित्तु व्रश्चादिसूत्रे राड्दीर्घान्तो रिति सूत्राद्धान्तोरित्यनुवर्तयन्ति। तन्मते ज-
श्त्वेन जकारः। निज्भ्याम्। निज्भिः। जश्त्वं। चर्त्वं। निच्शु। चोः कुरिति कुत्वं न भवति। जश्त्वस्याऽसिद्धत्वात्। मांसपृतनासानूनां मांस्पृन्स्नवो वा वाच्याः। शस्-
आदौ वा। पृतः। पृतना। पृद्भ्याम्। पक्षे सुटि च रमावत्। गोपा विश्वपावत्। मतिः प्रायेण हरिवत्। स्त्रीत्वान्नत्वाऽभावः। मतीः। नात्वम्। मत्या॥ ❀ ॥

स्यपाद्यावद्धाश्यपत्वेन वहिरंगत्वात्। ङ रामम् अपि जरसादेशो नित्यत्वाद्बाधते। न चाकाररूपावन्तात्परस्य ङेरामि कृते सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्या-
प्रवृत्तौ न तस्य नित्यतेति वाच्यं। रूपमालायां जरसीत्युक्तत्वादिष्टानुरोधादुक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगमे बाधकाभावादिति। स्वाश्रयामिति। यत्नादि-
सुवाश्रयं तन्निमित्तकमित्यर्थः। पद्दादिसुप एव याडागमापादनात्सुबभिदे न तत्परामृश्यते। स्थानिवद्भावेनेति। न चैवं लाक्षणिकत्वात्कथमिह याट् स्यादिति वा-

अतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तौ अतिदेशस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः अतो व्याचष्टे। आवन्तं यदङ्गमिति। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्यापि ग्रहणमिति नियमादिति खट्वेति। यदङ्गं तदावन्तं न भवति यच्चावन्तं खट्वेति तदङ्गं न भवतीति नात्र याडागमप्रसक्तिरिति भावः। अत्र न व्याख्यानं प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्यापूर्वग्रहणेऽप्यावन्तं गृह्यते। आवन्तस्याङ्गविशेषणत्वावन्तग्रहणं इति खट्वायेत्यत्रोक्तदोषतादवस्थ्यमिति यद्युच्यते तर्हि अङ्गेनावन्तं विशेष्यताम्। अङ्गसंबद्धकं यदावन्तमिति तथा च नोक्तातिप्रसङ्गशङ्कालेश इत्याहुः। स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्याशङ्क्याह। उपसर्जनेति। अयं भावः। स्त्रीप्रत्यये त्वा नुपसर्जने नेत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमप्रतिषेधो वक्ष्यते न तूपसर्जनेऽपि। अत एव परमकारीषगन्धीपुत्र इति कारीषगन्ध्यपुत्र इत्यत्र ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे इति संप्रसारणं न भवति। अतिकारीषगन्ध्यस्य हि ष्यङन्तत्वाभावात्। न च बहुश्रेयसीत्यत्र श्रेयसीत्युत्तरभागस्य ङ्यन्तत्वाद्धल्ङ्या

ङिति ह्रस्वश्च। १।४।६। इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे। आण्नद्याः। मत्यै। मतये। मत्याः। मतेः। नदीत्वपक्षे औदितिङेरौत्वे प्राप्ते। इदुद्भ्याम्। ७।३।११७। नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात्। पक्षे अच्च घेः। मत्याम्। मतौ। एवं श्रुतिस्मृतिबुद्ध्यादयः॥ ॥ ११

ङ्यादिलोपः प्रवर्तते तथा तत्राप्युत्तरभागस्य ष्यङन्तत्वात्संप्रसारणं स्यादेवेति शङ्क्याह। पूर्वपदस्य ष्यङन्तस्य पुत्रपत्योरुत्तरपदयोः संप्रसारणमिति ष्यङः संप्रसारणमित्यत्र व्याख्यास्यमानत्वात्। टत्तयोः ठत्थो नेति। धुडभावे टस्य ठो न धुट्पक्षे तु तस्य थो नेति विवेकः। न भवतीति। जश्त्वात्प्राक् षस्य कत्वं न भवतीत्यर्थः। केचित्त्विति। परिशिष्टकारादयः। निचृषु इति। अत्र शश्छोटीति पक्षे छत्वं बोध्यम्। मांसपृतनेति। पृतना सेना। नात्वं नेति। अस्त्रियामिति पर्युदासादिति भावः॥ ॥ ङिति ह्रस्वश्च। वामीति सूत्राद्वेत्यनुवर्तते। अप्राप्तविभाषेयं। ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधप्राप्तावारम्भात्। इहेयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति त्रीणि ईदूतोर्विशेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव विशेषणं न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यन्तं। अन्यथा इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पटुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिङ्गानां च स्त्रीत्वेऽपि न स्यात्। कैयटमते हि तेषां नित्यस्त्रीत्वाभावात्। मतान्तरेऽपि ह्रस्वांशे नित्यग्रहणव्यावर्त्याभावाच्च। अत एव आख्याग्रहणं विहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्कृष्य संबध्यते तदेतदा

ह्रस्वो चं रवर्णो वर्णोस्त्रियः अमिति। औत्वे प्राप्त इति। ङेः आमित्यपेक्षया परत्वादिति भावः। आ चात्तु औदिति सूत्रे इदुद्भ्यामच्च घेरिति पूर्वोक्तसूत्रद्वयबललभ्यार्थमु पादाय घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातमिदुद्भ्यामिति सूत्रं च नोपन्यस्तमित्यसमंजसमेतत्॥ ॥ त्रिचतुरोः। अष्टन आ विभक्तावित्यतो नुवर्तनादीह। विभक्तौ परत इति। विभक्तौ किं। त्रिभार्यः चतुर्भार्यः इति केचित् तन्मंद। स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावेनापीष्टसिद्धेः। किंतु प्रियादौ परतः पुंवद्भावो नेति। त्रिप्रियइत्याद्युदाहर्तव्यमिति न व्याः। गुणदीर्घोत्वानामिति। तिस्रः तिसृ शंतीत्यत्र ऋतो ङीति गुणस्य रत्वमपवादः। तिस्रः पश्येत्यत्र तु प्रथमयोरिति पूर्वसवर्ण

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ। ७।२।९९। स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः। अचि र ऋतः। ७।२।१००। तिसृचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि। गुणदीर्घोत्वानामपवादः। तिस्रः। तिसृभिः। तिसृभ्यः २। आमि नुमचिरेति नुट्॥ न तिसृचतसृ। ६।४।४। एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात्। तिसृणां। तिसृषु। स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणं नेह। प्रियास्त्रयः स्त्रीलिङ्गा यस्याः सा प्रियत्रिः। इत्यादि मतिवत्। आमि प्रियत्रयाणामिति विशेषः। प्रियास्तिस्रो यस्येति विग्रहे तु। प्रियतिसा। प्रियतिस्रौ। प्रियतिस्रः। प्रियतिस्रमित्यादि। प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं। प्रियत्रि। स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः। न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ। रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्। प्रियतिसृणी। प्रियतिसृणि। तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पक्षे नुमभावे। प्रियतिस्रा। प्रियतिसृणा इत्यादि। द्वेरत्वे सत्याप्। द्वे २। द्वाभ्यां ३। द्वयोः २। गौरी। गौर्यौ। गौर्यः। नदीकार्यं। हे गौरि। गौर्यै। इत्यादि। एवं वाणी नद्यादयः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद नङिति ह्रस्वश्चेति च प्राप्ते विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणं। सखी। सख्यौ। सख्यः इत्यादि गौरीवत्। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। लक्ष्मीः। शेषं गौरीवत्। एव

दीर्घापवादः। प्रियतिस्र आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ऋत उदित्युत्वस्येति विवेकः यद्यपि मध्ये पवादन्यायेन दीर्घोत्वयोरेव रत्वमपवादः स्यान्न तु ऋतो ङीति गुणस्य तथापि द्वित्वाद्यसामान्यचिंतामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वमेव हि बाध्यत इति भावः। त्रिचतुरोर्विशेषणादिति। श्रुतत्वाद्धि त्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं नाङ्गस्येति भावः। प्रियतिसति प्रियजस् जस इति स्थिते। अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इत्युक्त एव तिस्रादेशो सुपो लुकि कृते

सु·
सि·कौ· समासान्तत्वाद्विभक्तिरस्यां परतः । नित्यादेशः स्त्रियेष्टः पुंवदिति प्रियाशब्दस्य पुंवद्भावः । अतडुगनेत्यनङ् यद्यपि इह जहत्स्वार्थावृत्तिपक्षे त्रिशब्दस्य निरर्थ
टीत कत्वेन स्त्रीवाचित्वं दुर्लभं तथापि भूतपूर्वगत्या स्त्रियां वृत्तिर्बोध्या । अन्यपदार्थप्रधानसमासत्वप्रयुक्तबहुव्रीह्यादिसिद्धान्तपक्षवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात् । अजहत्स्वार्थवृ
६४ त्तिपक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्थकयोस्त्रिचतुरोरिति विवक्षितोऽर्थस्तेन प्रियास्त्रयः स्त्रीलिङ्गा यस्याः सा प्रियत्रिरित्यत्र प्रियत्रिशब्दस्य स्त्रियां वृत्तिर्विपिनतिस्रादेशप्रसंगः
प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसंदर्भश्चोक्तव्याख्याने प्रमाणं । अनित्यत्वादिति । इकोऽचीत्यज्ग्रहणं हलि लिंगं । तथाहि । भ्यांभिसादिषु सत्यपि नुमि नलो
पः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपसंभवादचीति व्यर्थं । न च नङि संबुध्योरिति निषेधात्संबुद्धौ लोपो न संभवतीति तत्रानिष्टवारणायाचीत्यावश्यकमिति वाच्यं । संबु
द्धौ खलु कालु [illegible] नुमः प्राप्तेरेव तत्र दुर्लभत्वात् । नलुमतेति निषेधस्यानित्यतां विना तत्र प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेः । नाप्युत्तरार्थं तदिति वाच्यं । उत्तरत्रैव कर्तुं शक्यत्वा
चीतिकरणस्यैव पर्याप्तेः । नलुमतेति निषेधस्यानित्यत्वे तु संबुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुं तदिति भवत्येवाज्ग्रहणं हलि लिंगं । न चेदमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमा
त्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यं । तस्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात् । अत एव प्रियतिसृ प्रियत्रीति रूपद्वयमपि कैयटेन स्वीकृतं । इत्यादीति
प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि प्रियतिस्रः प्रियतिसृणः । आमि त्रादेशं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुमं तं च बाधित्वा । पूर्वविप्रतिषेधेन नुट् । प्रियतिसृणां । इत्वे सत्यां वि
त्तौ विभक्तिसन्निपातकृतमपि त्यदाद्यत्वं टापो निमित्तं न यासयोरिति निर्देशेन सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादिति भावः । अजन्तत्वादिति । केचिदिह कृदि
कारादिति पाक्षिकं ङीषमिच्छन्ति तन्मते तु सुलोपपक्षे स्यादेव । अत एव वातप्रमीश्रीलक्ष्मीति पक्षे ङ्यन्ताः सुसाधव इति रक्षितः । लक्ष्मीर्लक्ष्मीर्हरिप्रिये ६४
तिद्विरूपको शब्दः । स्त्री इति । स्त्यायतेः स्त्यां गुरुकं शोणितेइति ॥ ॥

स्त्री। स्त्र्यायतेड्ड्रट्। लोपो व्योर्वलि। तेयलोपः। टित्वान्ङीप्। ङ्यन्तत्वात्सुलोपः। परत्वादिति। स्त्रिया इतिइयङुपेक्षया। इयादेशो चिनान्यत्रेति। अजादौ यइयादेशो
विहितः सउपसर्जनत्वेऽपि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ओसादिषु चतुर्ष्वेव न त्वन्यत्र गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैः बाधितत्वादित्यर्थः। इयङुवङुस्थानाविति
स्यैवेति। पूर्वसूत्रात्स्थानाविन्यनुवर्तनात्। इयङुवङुस्थानाविति ईदूतोर्विशेषणं। तेन इयङुवङुस्थानाविदूतावेवास्त्रीतिपर्युदस्तौ न तु ह्रस्वाविति भावः। श्रीरिति

स्त्रियाः ६।४।७९। स्त्रीशब्दस्य यङ्स्यादजादौ प्रत्यये परे। स्त्रियौ। स्त्रियः। वामशसोः ६।४।८०। अमि शसि च स्त्रिया इयङुवा स्यात्। स्त्रीं। स्त्रियं। स्त्रियौ
स्त्रियः। स्त्रीः। स्त्रिया। स्त्रियै। स्त्रियाः २ स्त्रियोः। परत्वान्नुट्। स्त्रीणां। स्त्रियां। स्त्रियोः। स्त्रीषु। स्त्रियमतिक्रान्तः अतिस्त्रिः अतिस्त्रियौ। गुणनाभावोत्वनुङ्
परत्वात्पुंसि बाध्यते। क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्य्यतां १ जसि च। अतिस्त्रयः। हे अतिस्त्रे। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रयः। वामशसोः। अति
स्त्रिं। अतिस्त्रियं। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रियः। अतिस्त्रीन्। अतिस्त्रिणा। घेर्ङिति। अतिस्त्रये। अतिस्त्रेः २। अतिस्त्रियोः २। अतिस्त्रीणां। अच्च घेः
अतिस्त्रौ। आस्यौ कारे च नित्यं स्यादमशसोस्तु विभाषया। इयादेशो ऽचि नाऽन्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने। क्लीबे तु नम्। अतिस्त्रि। अतिस्त्रिणी। अ
तिस्त्रीणि। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रिणे। ङेप्रभृतावजादौ वस्य माणपुम्वद्भावात्पक्षे प्राग्वद्रूपं। अतिस्त्रये। अतिस्त्रिणे। अतिस्त्रेः २ अतिस्त्रिणः अ
तिस्त्रियोरित्यादि। स्त्रियामनुप्राये एणपुम्वता शसि। अतिस्त्रीः। अतिस्त्रिया। ङिति ह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः अस्त्रीति तु इयङुवङुस्थान
वित्यस्यैव पर्युदासः तत्सम्बन्धस्यैव चानुवृत्तेः तस्माद्दीर्घस्यैवायं निषेधो न तु ह्रस्वस्य अतिस्त्रियै अतिस्त्रये। अतिस्त्रियाः २ अतिस्त्रीणां। अतिस्त्रियां
अतिस्त्रौ। श्रीः। श्रियौ। श्रियः। नेयङुवङुस्थानावस्त्री। १।४।४। इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न तु स्त्री। हे श्रीः। श्रियै। श्रिये। श्रियाः। श्रियः।

॥ १ क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिना क्विब्दीर्घो ङ्यन्तत्वाभावान्न सुलोपः॥ नेयङुवङुस्थानावस्त्री॥ नित्यनोपयोरिति
स्थानौ। अधिकरणेल्युट्। इयङुवङोः स्थानाविति षष्ठीसमासः तथा च फलितार्थमाह। इयङुवङोः स्थितिर्ययोरिति। स्थानग्रहणं किं। प्रकृष्टा धीः प्रधीः। हे प्रधि अत्र
एरनेकाच इति यणा इयङो बाधनान्नेयङुवङुस्थानाविति निषेधो न प्रवर्तते। अत्रेयङुवङौ निष्पद्येते तत्रैव नदीसंज्ञाया निषेधः। यत्र त्वपवादेन न त्वाप्यते तत्र नि
षेध इत्येतदर्थं हि स्थानग्रहणं कृतं। अन्यथा नेयङुवङाविति ब्रूयात् इयङुवङौ निमित्तभूतौ यू नदीसंज्ञकौ ने त्यर्थलाभात्। अस्त्रीति किं। हे स्त्रि॥ ॥

सु· सि·कौ· टी·त· ६५

वामि। यूस्त्र्याख्यौ नदी नेयङुवङ्स्थानावस्त्री इत्यनु वर्तनादाह। इयङुवङोः स्थानावित्यादि। यद्यपि नेति प्रकृतो निषेधो अनेन विकल्प्यते तथापि
निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीति स एव सूत्रार्थ उचित इत्याशयेनाह। वा नदीसंज्ञौ स्त इति। ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रेऽप्येवमेव। प्रधीशब्दस्य त्विति। एरनेका
च इति यण्। इयङो बाधनान्नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते। यत्र त्वपवादेन यङुवङौ वाध्येते तत्र न निषेध इत्याशयेन व्याचष्टे। लक्ष्मीवद्रूपमिति
अमि शसि च विशेषः। स तु परमेव वक्ष्यति। पुंवद्रूपमिति। अयं च मतभेदः। प्रकृष्टा धीर्यस्याः प्रकर्षेण ध्यायतीति वा विग्रहे बोध्यः। लक्ष्मीवदिति। मतद्व
यपि इति शेषः। सुष्ठु धीर्यस्या इति। ननु अस्मिन् विग्रहे कैयटमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् प्रथमलिंगग्रहणं चेति सुधीश

वामि। १।४।५। इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री। श्रीणां श्रियां। श्रियि। श्रियां। प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते ल
क्ष्मीवद्रूपं पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वे नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात्। लिङ्गान्तरानभिधायकत्वनादिति कैयटमते पुंवद्रूपं। प्रकृष्टा धीरिति
विग्रहे तु लक्ष्मीवत्। अमि शसि च। प्रध्यम्प्रध्यः इति विशेषः। सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायतीति वेति विग्रहे वृत्तिकारमते सुधीः श्रीवत्। मतान्तरे पु
म्वत्। सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु श्रीवदेव। ग्रामणीः पुंवत्। ग्रामनयस्योत्सर्गतः पुंस्त्वं मर्मंतया पदान्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः। एवं खलपादेरपि
पुंस्त्वं मर्त्वकोत्सर्गिकत्वाद्ध्यो। धेनुर्मतिवत्। स्त्रियाश्च। ७।१।८६। स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते॥ [illegible] वः श्रीवदेव भवति न तु पुंवदे
व इति चेत्। अत्राहुः। नेयङुवङ्स्थानावस्त्री इति धीशब्देन दीसंज्ञानिषेधात् सुधीशब्दात् प्रथमलिंगग्रहणं चेत्यस्याप्रवृत्तिरुत्पाच वृत्तिमते इति ग्रन्थः।
स्वरसतः संगच्छते इति। मतान्तर इति। लिंगान्तरानभिधायकत्वनादिति कैयटमते इत्यर्थः। श्रीवदेवेति। बुद्धिवाचकधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वान्मतद्वयेऽपि श्रीव
देवेत्यर्थः। स्त्रियां वा। असर्वनामस्थानार्थमयमारंभः। तृज्वत्क्रोष्टुरिति वर्तते तद्द्वेवात्रापि रूपातिदेशः। स्त्रियामित्यर्थग्रहणं तदाह। स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्द इत्या
दि। एवं च पंचभिः क्रोष्टीभिः क्रीता इत्यत्र पंचक्रोष्टृभी रथैरित्यत्रापि तृज्वद्भावः सिध्यति। पत्युः स्त्रियामिति स्त्रीप्रत्यये इति व्याचक्षते ङीष्यर्थे च क्रोष्टृशब्दे ६५
गौरादिषु पठ्यते तेषां [illegible] तृज्वद्भावेन सिध्येत्। तेन क्रीतमिति ठकः ध्यर्द्धपूर्वेति लुक् लुमत्वात् लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुकि स्त्रीप्रत्ययपरत्वाभा

ऋन्नेभ्यो। ऋतश्च कारः॥ नकारः। प्रयोगापेक्षं बहुत्वं प्रातिपदिकविशेषणत्वं तदन्तविधिः। स्त्रियामिति चाधिक्रियते तदाह। ऋदंतेभ्य इत्यादि। क्रोष्ट्री इति॥ स्त्रियां च इत्येतत्स्यान्तं स्त्रीत्वेन प्रत्ययस्यासंपादितस्य क्रोः परत एव हलन्त्वतो भावस्ततो ङीविति बोध्यं। भ्रूरिति। भ्रमतीति भ्रूः। भ्रमेश्च डूरिति भ्रमते डूप्रत्ययः डित्वाट्टिलोपः। हेसु भूरिति। ङूप्रत्ययस्यास्त्रीप्रत्ययत्वाद्धो स्त्रियोरिति ह्रस्वो न भवति। नेयङुवङ्स्थानाविति नदीसंज्ञानिषेधात्संबुद्धिह्रस्वोपि नेति भावः। ह्रस्वोत्रानुपपन्न इत्याशंक्य आह। कथं तर्हीति। विमाननात्सुभ्रु पितुर्गृहे कुत इति कालिदासप्रयोगोप्यनुपपन्न इति बोध्यं। बहवइति। केचित्तु नेयङ्ङिति सूत्रे वामीत्यतो वाग्रहणमपकृष्य व्यवस्थितं

ऋन्नेभ्यो ङीप्। ४।१।५। ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप्स्यात्। क्रोष्ट्री। क्रोष्ट्र्यौ। क्रोष्ट्र्यः। वधूर्गौरीवत्। भ्रूः श्रीवत्। हे सुभ्रूः। कथन्तर्हि हा पितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिः। प्रमाद एवायमिति बहवः। खलपूः पुंवत्। पुनर्भूः। दृन्करेति यणो उवङो बाधनान्नेयङुवङिति निषेधो नाहि पु नर्भु। पुनर्भ्वौ। पुनर्भ्वौ। पुनर्भ्वः॥ एकाजुत्तरपदे णः। ८।४।१२। एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्त नुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात्। आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थं। येणाम्बाधित्वापरत्वान्नुट्। पुनर्भूणां। वर्षा भूः। भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाऽभावात्। हे वर्षाभूः। कैयटमते। मतान्तरे तु हे वर्षाभु। पुनर्नवायान्तु हे वर्षाभु। भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभू र्दर्दुरे पुमानिति यादवः। वर्षाभ्वश्च। वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्वः। स्वयम्भूः पुंवत्। न षट्स्वस्रादिभ्यः। ४।१।१०। षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः। स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा। याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः॥१॥ अप्तृन्निति दीर्घः। स्वसा। स्वसारौ। स्वसारः॥

विनाषां वा श्रित्यममा इधितो तद्स न तथा सती हनन्नग्रहणं वामी त्युत्तरसूत्रं च व्यर्थं स्यात्। वेयङुवङ्स्था "माता पितृवत्। शासि मातॄः। धीर्गौवत्। राः पुंवत्" नावित्येव वक्तुं शक्यत्वात्। अन्ये तु सामान्ये नपुंसकमिति कथंचित्समादधुः। एकाच्। एकोच् यस्मिन्न तदेकाच् तदुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपद इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्री हिः उत्तरपदशब्दः समासावयवे रूढस्तेनास्मिन्समासे न विशेष्यत इत्याह। तस्मिन्समास इति। रषाभ्यां नो णः इत्यतो ण इत्यनुवर्तमाने पि णग्रहणमिह नित्यार्थं मावश्यकमित्याशंक्याह। आरम्भसामर्थ्यादिति। प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति विकल्पेन सिद्धावेतदारंभसामर्थ्यादित्यर्थः। स्वयंभूः पुंवदिति। मतद्वयेपि नदी

संज्ञाया अभावात् ङिति ह्रस्वश्चेत्यादि न प्रवर्तत इति भावः। न षट्स्वस्रादिभ्यः। स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानादनन्तरोक्तो ङीविवक्षावहितष्टावपि निषिध्यत इत्य-
भिप्रायेणाह। ङीप्टापौ नेति। स्वस्रादीनां ङीप्प्राप्तावपि षट्संज्ञकानां तु प्राप्तौ। स्वसा तिस्र इति। न तिसृचतसृ इति नामि दीर्घत्वप्रतिषेधात् ज्ञापकादेव ङीब्भावसि-
द्धे स्वस्रादिषु तिसृचतसृशब्दपाठो न कर्तव्य इति कृन्मेजन्त इति सूत्रे कैयटः। स्वसेति। सावसेर्ऋन्। नाऽरुदृङ्पनेत्यनङ्। ननान्दा तु स्वसा पत्युः भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य।
यातरस्युः परस्परं। द्यौर्गोवदिति। गमेर्डो। बाहुलकात् द्युतेरपि। डित्वाट्टिलोपः। ओतो णिदिति णित्वाद्वृद्धिः। राः पुंवदिति। यद्यपि पुल्लिंग एवायमर्थे रैर्विभवा अ-
पीत्यमरोक्तेर्भिन्नलिंगानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात्तथापि रास्ते नराः स्त्रीत्येके। इति क्षीरस्वामिना स्त्रीलिंगताया अभ्युपगमादेवमुक्तं। नौग्लौवदिति। ग्लानु-
दिभ्यो डौः। डित्वाट्टिलोपः। स्त्रियां नौस्तरणिः तरिरित्यमरः। इत्यजन्ताः स्त्रीलिंगाः॥ ❀ ॥ अतोम्॥ अत इत्येतदधिकृतस्याङ्गस्य विशेषणं स्वमोर्नपुंसकादि-
ति चानुवर्तत इत्यभिप्रायेणाह। अतोऽङ्गादित्यादि। अदन्तादङ्गादित्यर्थः। स्वमोरिति। अमोऽम्विधानं स्वमोर्नपुंसकादिति प्राप्तस्य लुको बाधनार्थं। अम् स्यादिति।

अतोऽम्॥ ७।१।२४॥ अतोऽङ्गात् क्लीबात् स्वमोरम् स्यात्। अमि पूर्वः। ज्ञानं। एङ्ह्रस्वादिति हल्मात्रलोपः। हे ज्ञान। नपुंसकाच्च॥ ७।१।१९॥ क्लीबात्पर-

यद्यप्यमस्त्यपवृत्तित्वात् सोर्मे कृते सन्निपातपरिभाषया सुपि चेति दीर्घत्वाप्रसक्त्या ज्ञानमिति रूपं सिध्यति। द्वितीयैक- स्यौङः शी स्यात्। भसंज्ञायां॥
वचनेऽत्वादेः परस्येत्यकारस्य मकारे कृते अन्त्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिष्टं तथापि संयोगान्तलोपो मा भूदित्यभिप्रायेणेदं व्याख्यातं। यत्त्वाहुः। अमिति परच्छे-
दाकरणे अतिजरसमिति न सिध्येदिति तन्न भ्रमात्। सोरमि कृते सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्त्या अतिजरमिति रूपस्यैवेष्यमाणत्वात्। द्वितीयैकव-
चने त्वतोऽमिति बाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया लुको अप्रवृत्त्या वातिजरसमिति रूपसिद्धेश्चेति दिक्। ज्ञानमिति। ज्ञप्तिर्ज्ञानं। ल्युडन्तः। युवो-
रनाकौ कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः। हल्मात्रेति। हे ज्ञान सु इति स्थिते संबुद्धिलोपात्परत्वादमादेशे कृते अमि पूर्वत्वे च तस्यान्तवद्भावान्न ह्रस्वा- ६६
तमं गं भवतीति न लः परस्य संबुद्धिसंबंधिनो मकारस्य लोप इत्यर्थः। नपुंसकाच्च। जसः शी औङ आप इत्यतः शी औङ इति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह। क्लीबा-
त्परस्येत्यादि। भसंज्ञायामिति। सुडनपुंसकस्येति पर्युदासेन असर्वनामस्थानत्वादौङि यचि भमिति प्रवर्तत इति भावः।

यस्येति। इश्च अश्च यं तस्य। तदाह। इवर्णावर्णयोरिति। ईतिचेति। चकारेण नस्तद्धित इत्यतस्तद्धितोऽनुकृष्यते तदाह। ईकारे तद्धिते चेति। औङः श्यामिति। विभ क्तिरूपेऽस्मिञ्छास्त्रे लिंगनिर्देशः। नेदं वचनं कर्तव्यं। विभाषा ङिश्योरित्यतः श्यामिति प्रकृतं न संयोगादिरित्यतो नेति च तत्राभिसंबंधमात्रं कर्तव्यं यस्य ईकारे त द्धिते च लोपो भवति श्यां नेत्याकरः। जश्शसोः। जसा साहचर्यादिह सुवेव शस् गृह्यते। तेनेह न। कुंडशो ददाति। शिसर्वनामस्थानं। महासंज्ञाकरणं पूर्वाचा र्यानुरोधेन। नपुंसकस्य। इदितो नुम् धातोरित्यतो नुममनुवर्तते उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थानं च अंगस्येति चाधिकृतं। तथा च झलजभ्यां नपुंसकमंगं विशेष्य

यस्येति च ६।४।१४८। भस्य इवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे। इत्यकारलोपे प्राप्ते। औङः श्याम्प्रतिषेधो वक्तव्यः। ज्ञाने। जश्शसोः शिः॥ ७।१।२०। क्लीबादङ्गयोः शिः स्यात्। शिसर्वनामस्थानं। १।१।४२। शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात्। नपुंसकस्य झलचः। ७।१।७२। झलन्तस्याजन्त स्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः। ज्ञानानि। पुनस्तद्वत्। शेषं रामवत्। एवं धनवनफलादयः। अद्ड् डतरादि भ्यः पञ्चभ्यः। ७।१।२५। एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्डादेशः स्यात्। टेः। ६।४।१४३। डिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात्। वावसाने। कतरत्। कतरद्। कतरे। कतराणि। भस्येति नि[illegible] पञ्चमः। टेर्लुप्तत्वात्प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घ एङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपश्च न भवति। हे कतर। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। कतमत्। इतरत्। अन्यत्। अन्यतरत्। अन्यतमशब्दस्य तु। अन्यतममित्येव॥ एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। ए कतरं। सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस्। अजरं। अजरसी। अजरे। परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम्॥

ते विशेष्यते न च तदं त विधिर्भवतीत्याह। झलन्तस्येत्यादि। अ[illegible] डडतरादिभ्यः। पंचभ्य इति किं। नेम तिष्ठति। नेमं पश्य। डतरादयो डतरडतमेतरान्यान्यतरेति सर्वादिषु पठि ताः। अद्ड् डादेशः स्यादिति। जिघृक्षितादेश वरूपश्रुतिपादनाय प्रत्यंग कृतो। टेः। नि विंशतेरित्यतो डितीत्यनुवर्तते भस्येति चाधिकृतं तदाह। डिति परे भस्य टेः। भस्य [illegible] पंचमः। अत्र [illegible] नुमागमे कृते तो वाद्विर्लोपो न भवति। किंतु परत्वात् नलोप एव। अद्डो डित्करणस्य प्रयोजनमाह। टेर्लुप्तत्वादित्यादि। ननु पू र्वसवर्णदीर्घाभावाय अदादेश एव क्रियतां किम् इडादेशेनेत्याशंक्याह। एङ्ह्रस्वादित्यादि। दादेशे तु हे कतरेति स्यादिति भावः। अन्यतमस्य त्विति। एवं च सामा

स्मादिष्वन्यतमत्तमद्व्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेतिभावः। अजरमिति। अविद्यमाना जरायस्य तत्। गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वः। नोमपरत्वादिति। अजर।
शि इतिस्थिते। यद्यपि जरसादेशात्प्रागेव नपुंसकस्य झलचइत्यजंतलक्षणो नुमागमः स्यात्स चांगभक्तो गमेवनव्यवधाता। अवयवस्य तु जराशब्दस्य
व्यवधायक एवेति निर्दिश्यमानस्यादेशो विधीयमानो न प्राप्नोति तथापि यस्मादित्याद्यचः परस्यैवांत्यावयवो मित्स्यात् इतिस्वमते लवयवावयवः समुदायस्याप्यवय
वइत्यभ्युपगमेन कथंचिज्जरसादेशो जातेपि सांतत्वाभावात् सांतमहत इतिदीर्घो नस्यादिति भावः॥ ।सांतमहतः। अत्र नोपधाया सर्वनामस्थानेच
संबुद्धावित्यनुवर्तते। सांतेतिलुप्तषष्ठीकं संयोगांतस्येति अनेन समानाधिकरणमितिव्याचष्टे। सांतसंयोगस्येत्यादि। नस्योपधाया इति। तत्पूर्वस्येत्यर्थः। अ
सान्तमहतस्संयोमस्य। ६।४।१०। सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घस्स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। अजरांसि
अजराणि। अमिलुकोऽपवादमम्भावमवाधित्वा परत्वाज्जरसा नतस्सन्निपातपरिभाषया न लुक्। अजरसं। अजरं। अजरसी। अजरे
अजरांसि। अजराणि। शेषम्पुम्वत्। पद्दन्निति हृदयोदकास्यानां हृदउदन्नासन्। हृन्दि। हृदा। हृद्भ्यामित्यादि। उदानि। उन्ना। उदभ्यां।
मित्यादि। आसानि। आस्ना। आसभ्यामित्यादि। मांसि। मांसा। मान्भ्यामित्यादि। वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तं। अतएव भा।
ष्ये मांस्पचन्या उखाया इत्युदाहृतं। अयस्मयादित्वे नभत्वात्संयोगान्तलोपो न। पद्दन्नित्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्तितं इत्तौ। तथाप्यपोभीरा
त्यत्र मासश्छन्दसीति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेपि क्वचिदितिकैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम्॥ ॥

मिलुकोपवादमित्यादि। एतेन स्वमोरमादेशे कृते वा जरसिति प्राचोग्रंथः प्रत्युक्तः। मांस्पचन्या इति। पच्यतेस्यामिति पचनी करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट्। टित्वान्ङीप्। मांसस्य
पचनी मांस्पचनी अत्र उ सोर्लुकालुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणं नेति प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वं विना मांसशब्दस्य मांसित्यादेशानसिध्येदिति भावः। ननु पृषोदरादिसूत्रे मांसस्यपचियु
ट्घञोरितिनिर्देशस्य माणत्वादंत्यलोपेनाप्येतद्रूपसिद्धमिति चेत्। अत्राहुः। पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमित्यस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वाद्युडंतं यदुत्तरपदं मांसस्य च नमित्या
दितत्रैवांतलोपः स्यादत्र हि ङीवंतमुत्तरपदं न तु युडंतमिति नास्त्येवांतलोप इति। मासश्छंदसीति। मासशब्दस्य तकारः स्याद्गादौ प्रत्यये छंदसीति वार्तिकार्थः। माद्भिः

६०

ह्रस्वो नपुंसके। इह ह्रस्वश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेन प्रातिपदिकविशेषणान्न तदन्तविधिरित्याह। अजन्तस्येति। प्रातिपदिकस्याच इति वैयधिकरण्येन व्याख्यायां तु ग्रामणि कुलमित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात्। एतच्चाचश्चेति सूत्र एवास्माभिः स्पष्टीकृतं। प्रातिपदिकस्येति किं। कांडे कुड्ये। ज्ञानवदिति। श्रीपाणीत्यादावेकाजुत्तरपदे तिणत्वं तु विशेषः। श्रीपेणीत्यत्रापि इनादेशेन सह आद्गुणे कृते एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् इचः परस्मिन्निति सूत्रे पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पंचमीसमासपक्षाश्रयेण स्थानिवत्त्वाद्वा एकाजुत्तरपदत्वमस्तीति स्यादेव णत्वं। संनिपातेति। अवर्णमाश्रित्य कृतो यादेशः कथमवर्णलोपनिमित्तं स्यात्। न च सुपि चेति दीर्घार्थं संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगम आवश्यक एवेति वाच्यं। कष्टायेति निर्देशेन दीर्घविधौ अनित्यत्वाभ्युपग

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य। १।२।४७। क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात्। श्रीपं ज्ञानवत्। श्रीपाः। अत्र संनिपातपरिभाषया आतो धातोरित्याकारलोपो न। स्वमोर्नपुंसकात्। ७।१।२३। क्लीबादङ्गात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात्। वारि। इकोऽचि विभक्तौ। ७।१।७३। इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ। वारिणी। वारीणि। न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः। हे वारि। हे वारे। आङो ना। वारिणा। घेर्ङितीति गुणे प्राप्ते। वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन। वारिणे। वारिणः। वारिणोः। नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट्। नामीति दीर्घः। वारीणां। वारिणि। वारिणोः। हलादौ हरिवत्। तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य। ७।१।७४। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्याट्टादावचि। अनादये। अनादिने। इत्यादि। शेषं वारिवत्। पीलुर्वृक्षस्तत्फलं पीलु तस्मै पीलुने। अत्र न पुंवत्।

मेनावर्णलोपे कार्ये तदनभ्युपगमात्कृतेऽपि दीर्घे ह्रस्वव्यक्त्यपायेऽप्यत्वजातेरनपायादिति दिक्। एतेन श्रीपशब्दान्ङीपि श्रीप्यनि केषांचिद्व्याख्यानं परास्तं। स्वमोर्नपुंसकात्। अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन त्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः। परत्वात्त्यदाद्यत्वे तदोरिति सत्वे सारमभावे च सं कुलमिति स्यादिष्यते तु तत्कुलमिति। इकोऽचि विभक्तौ। विभक्तौ किं। मधुमधनस्येदं माधवमत्र नुमि सति टिलोपः स्यात्। वृद्ध्यौत्वेति। अतिसखिनीत्यत्र सख्युरसंबुद्धाविति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः प्राप्ता वारिणीत्यत्र त्वच्च घेरित्यौत्वं प्रियक्रोष्टुनीत्यादौ तृज्वद्भावः प्राप्तः। ननु नुमनुटोः को विशेषस्तत्राह। नामीति दीर्घत्वमिति। नुमस्त्वङ्गभक्तत्वात्तस्मिन्सति दीर्घो न

सु॰
सि॰कौ॰ स्यादितिभावः। तृतीयादिषु। यद्यत्र भाषितः पुमान्येन शब्देन स भाषितपुंस्कः शब्द इति विज्ञायेत तदा पीलुने इत्यादावतिप्रसंगः स्यात् अतो व्याचष्टे प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इति
टी॰त॰ अयंभावः। भाषितः पुमान् यस्मिन् अर्थे तत् भाषितपुंस्कं। प्रवृत्तिनिमित्तं तत् इत्यस्यास्तीति अर्शआदित्वादच्। तेनैकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कं पञ्च शब्दस्वरूपं
६८ तदन्यत् इति। इकोचि विभक्तौ इत्यतोऽचीत्यनुवर्तनादाह। टादावचीति। इगंतं किं। सोमपेन कुलेन। अचि किं। ग्रामणिभ्यां कुलाभ्यां। टादौ किं। अनादिनी। अ

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। ७।१।७५। एषामनङ् स्याट्टादावचि स चोदात्तः। अल्लोपोनः। दध्ना। दध्ने। दध्नः। दध्नोः २। दध्नां। दध्नि। दधनि।
शेषम्वारिवत्। एवमस्थिसक्थ्यक्षि। तदन्तस्याप्यनङ्। अंतिदध्ना। सुधि। सुधिनी। सुधीनि। हे सुधे। हे सुधि। सुधिया। सुधिना। सुधि
यां। सुधीनां। मध्वा। मधिना। मधु। मधुनी। मधूनि। हे मधो। हे मधु। एवमम्ब्वादयः। सानुशब्दस्य स्नुर्वा। स्नुनि। सानूनि। प्रियक्रोष्टु। प्रियक्रो
ष्टुनी। तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्। प्रियक्रोष्टूनि। टादौ पुंवत्पक्षे प्रियक्रोष्ट्रा। प्रियक्रोष्टुना। प्रियक्रोष्ट्रे। प्रियक्रोष्टवे। अन्यत्र तृज्वद्भावात्पूर्व
विप्रतिषेधेन नुमेव। प्रियक्रोष्टुना। प्रियक्रोष्टुने। नुमचिरेति नुट्। प्रियक्रोष्टूनां। सुलु। सुलुनी। सुलूनि। पुनस्तद्वत्। सुलुना। सुल्वा। धा
तृ। धातृणी। धातृणि। हे धातः। हे धातृ। धात्रा। धातृणा। एवं ज्ञातृकर्त्रादयः। एच इग्घ्रस्वादेशे। १।१।४८। आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एव
इगेव स्यात्। प्रद्यु। प्रद्युनी। प्रद्यूनि। प्रद्युनेत्यादि। इह न पुंवत्। यद्रिगन्तं प्रद्युरिति तस्य भाषितपुंस्कत्वाऽभावात्। एवमग्रेऽपि। प्ररि। प्ररिणी
प्ररीणि। प्ररिणा। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् त्रायो हलीत्यात्वं। प्रराभ्यां। प्रराभिः। नुमचिरेति नुट्यात्वे प्रराणामिति माधवः। वस्तुतस्तु स
न्निपातपरिभाषयानुड्यात्वं न। नामीति दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इत्युक्तं। प्ररीणां। सुनु। सुनुनी। सुनूनि। सुनुना। सुनुने इ॰

नादीनि। तत्फलमिति। पीलोः फलं पीलु। फले लुगिति ओरत्रो लुक्। प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति। पीलुशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिर्वृक्षे प्रवृत्तिनिमित्तं फले तु
फलत्वव्याप्यजातिर्वृक्षविशेषप्रभवत्वं वा उभयथापि पुन्नपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः॥ ॥ अस्थिदधि। इकोचीति नुमि प्राप्ते विधिरयं न ६८
कारादकार उच्चारणार्थः। ङकारस्तु तादेशार्थः। नद्विषयस्यानिसंतस्येति फिट्सूत्रेणास्थ्यादय एते आद्युदात्ताः। तत्रांतस्यानुदात्ते कारस्य विधीयमानोऽ

अनङ्स्थानेंतरतमत्वमित्यनुदात्तः स्यादित्युदात्तउच्यतेतच्चोदात्तत्वमस्थानि न्यादावल्लोपाभावपक्षेस्फुटं दध्नारध्ने इत्यादावनङोऽकारलोपेअनुदात्त
स्यचयतोदात्तलोपइत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्त्युदात्तत्वेप्रयोजनमितिबोध्यं। तृतीयादिष्विस्यनुवर्तते। अचीतिचनदाहा। दादावचीति। दारौ किं। द
धिनी। दधीनि। अचिकिं। दधिभ्यां। तदंतस्यापीति। आंगत्वादितिभावः। अतिदध्नेति। दधिअतिक्रांतेनेत्यर्थः। स्त्रियामतिदध्येत्येव। सन्निपातपरिभाषया
वहिरंगपरिभाषयाचङीपोऽप्रवृत्तेः। प्राचातुप्रियदध्नाब्राह्मणेनेत्युक्तं। स्त्रियांतुप्रियदध्याप्रियदध्नेत्याद्यपिकेचिदुक्तंतदसत्। उरःप्रभृतिषुदधिश
ब्दपाठात्। बहुव्रीहौनित्यंकप्यनङ्प्रसक्त्यभावात्। उक्तपरिभाषाभ्यांङीपः प्रवृत्तेरीदंतत्वाच्चेतिदिक्। सुधिनीइति। परत्वान्नुमाइयङ्बाध्यते
सुधियेति। शोभनध्यानवत्वंप्रवृत्तिनिमित्तंपुन्नपुंसकयोरेकमेवेतिभाषितपुंस्कत्वात्तृतीयादिष्वितिपुंवत्त्वपक्षेनुमभावान्नभूसुधियोरितियण्निषेधा
च्चेयङ्प्रध्येति। अत्रापिप्रकृष्टज्ञानवत्वंपुन्नपुंसकयोरेकमेवेतिभाषितपुंस्कत्वात्तुंवत्पक्षेयण्। नपुंसकपक्षेतुनुमितिबोध्यं। वह्वः श्रेयस्योयस्यत
द्बहुश्रेयसीकुलमित्यत्रनपुंसकह्रस्वत्वंन। ईयसोबहुव्रीहेर्नेतिह्रस्वमात्रस्यप्रतिषेधादित्येके। अन्येतूपसर्जनह्रस्वएवनिषिध्यते। नपुंसकह्रस्वत्वं
तुस्यादेव। बहुश्रेयसिबहुश्रेयसिनीइत्याहुः। मध्विति। मधुमद्येपुष्परसेमधुर्वसंतेचैत्रेच। इहपुन्नपुंसकयोरेकंप्रवृत्तिनिमित्तंनास्तिकिंतुमद्यत्वत्वसं
तत्वादिरूपंभिन्नभिन्नमेव। तथाचभाषितपुंस्कत्वाभावान्मधुनेमधुनःमधुनोरित्येवभवतिनतुमधवेमध्वोरित्यादीतिदिक्। सुलुवेति। मांसपृतनासानू
नामितिवार्तिककारोक्तेरितिभावः। स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्युभयलिंगःसानुशब्दस्तस्यनपुंसकत्वेरूपमाह। स्नुनिसानूनीति। पुंसितुस्नूनःसानूनइत्या
दि। सुलुनेति। शोभनंलवनकर्तृत्वंपुन्नपुंसकयोरेकमेवेतिभाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्पक्षेनुमभावादोःसुपीतियण्। सुलुनेति। यणंबाधित्वापरत्वान्नुम्। धात्रेति
धारणपोषणकर्तृत्वंपुन्नपुंसकयोरेकमेवेतिपुंवत्पक्षेयण्। एचः। आदिश्यतइत्यादेशः ह्रस्वश्चासावादेशश्चह्रस्वादेशः। निर्धारणेसप्तमीजातावेकवचन
मतोव्याचष्टे। आदिश्यमानेषुह्रस्वेषुमध्यर तो। एचांपूर्वभागोऽकारसदृशः उत्तरस्तुइवर्णोवर्णसदृशस्तत्रोभयोतरतमस्यह्रस्वस्याभावात्पर्यायेणअका
रस्यादिकारोकारौवास्यातांतथाचमाकदाप्यकारोभूदितिनियमार्थंपरिभाषेत्यभिप्रेत्याह। इगेवस्यादिति। आंतरतम्यादेकारैकारयोरिकारः। ओकारौका

रियोस्तु उकारः। एकारांतस्योदाहरणं तु रैः स्मृतो येन सस्मृद्धेः शोभनः स्मृतेर्यस्य तत् सुस्मृतीत्यादि। एतच्च परिभाषासूत्रमपार्थकं। तथा च वार्त्तिककृतोक्तं सिद्धमे
ङः सस्थानत्वादेचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति। अस्यार्थः। शब्दपरविप्रतिषेधेन एङ उत्तरभागांतरतमो इवर्णो वे वेति सिद्धं। एचोश्चेति चकारो भिन्नक्रमः। उत्तरभूयस्त्वा
च्चेति हेतोरनंतरं बोध्यः। अर्द्धमात्रा अवर्णस्य अर्ध्यर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोरित्युत्तरभागाधिक्यान्महद्ग्रामादिवद्भूयसा व्यपदेशेनापि इकारोकारौ भविष्यत इति।
इत्युक्तेति। ननु प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिकं यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तत्तत्पुंनपुंसकयोः समानमिति भाषितपुंस्कत्वात् पक्षे पुंवत्‌भावो त्रस्यादेवेत्याशंकायामाह। यदिग्रुगंतमि
ति। एतच्च गालवग्रहणेन इति घोतितं अतिरिक्तं लक्षणं कुलमिति प्रक्रम्य माधवेन स्पष्टीकृतं। कथं तर्हि मघवा प्ररायासुना वेत्यत्रुपत्तं इति चेदत्राहुः प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिप्रवृ
त्तिनिमित्तैक्यात्सुघोशब्दो भाषितपुंस्कः स एवइदानीमिगंतस्तथा च प्रद्युशब्दोपि भाषितपुंस्क एव एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् तत्र पुंवत्‌भावो भवतीति दिक्॥

हो ढः। ८।२।३१। हस्य ढस्यात् झलि पदान्ते च। हल्ङ्याब्भ्य इति सुलोपः। पदान्तत्वाद्धस्य ढः। जश्त्व चर्त्वे। लिट्। लिड्। लिहौ। लिहः। लिहं। लिहौ। लिहः।
लिहा। लिड्भ्यां। लिट्सु। लिट्त्सु। दादेर्धातोर्घः। ८।२।३२। उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्यात् झलि पदान्ते च। उपदेशे किं। अधोगित्यत्र यथा स्यात्। दा
मलिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति। ततः क्विप् दामलिट्। अत्र मा भूत्॥ ॥ २२ चपुंवत्‌भावः। एजंतेषु माधवमतेनास्ति मतांतरे त्वसी
ति बोध्यं। प्ररीति। प्रकृष्टा रायः यस्य तत् शोभना नौर्यस्य तत् सुनु॥ इत्यजंताः नपुंसकलिंगाः॥ हो ढः॥ झलो झलि पदस्य स्कोः संयोगाद्योरंते चेत्यतो झलीति पद
स्यांत इति चानुवर्त्तते। तदाह। झलीत्यादि। झलि परतः पदांते वा विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः। लिडिति। लिह आस्वादने क्विप्। लिट् स्विति। ढस्य जश्त्वेन डः। तस्य खरि चे
ति चर्त्वेन टः। तस्यासिद्धत्वात् चयो द्वितीया इति पक्षे टस्य ठो न। असस्पृष्टत्वं तु न भवति। न पदांताद्ट्टोरिति निषेधात्। लिट्त्स्विति। ढस्य जश्त्वेन डकारे चर्त्वस्यासिद्धत्वा
त्तः। ङ्णोः कुक्टुक् शरीति पक्षे धुट्। चर्त्वेन तकारः। ततो डस्य चर्त्वेन टः। धुटश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात् पक्षे चयो द्वितीया इति तस्य थो न। ष्टुत्वं तु तकारस्य न। ष्टुना ष्टुरिति वा न पदांताट्टो
रिति निषेधात् धुट्नैवोक्तत्वादिति। दादेर्धातोर्घः। धातोरित्यावर्त्तते। तत्रैक मतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयतीत्याशयेनाह। उपदेश इति॥ उपदेशग्र
॥ ग्रहणस्याव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः फलमित्याह। अधोगित्यादिना। अत्र मा भूदित्यंतेन॥ ६९

एकाचो बश इ। झलीति निवृत्तमिति। धुग्भ्यां धुग्भिरित्यत्र दीर्घपदान्तत्वेन भष्भावसिद्धेरिति भावः। प्राचा तु प्रातिपदिकस्य तु झल्परान्ते चेति व्याख्यातं। तन्न प्रामादिकमेव। अधोक् अधेक् इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च। ननु धातोरवयव इति वैय्यधिकरण्येनान्वयः किं न स्यात् दुहदोहेरिति घत्वेन रूपं तत्त्वेऽपि भष्भावो न स्यात्। दुह् इति समुदायस्य पूर्वावयवो दु इत्येकाच् तस्य झषन्तत्वाभावात्। दु इत्युत्तरावयवे तु बशभावादित्यत आह। व्यपदेशिवद्भावेनेति। न च धात्ववयवो धातुरित्येवं व्यपदिश्यतां तथा च गर्धयितीति सिध्येदिति वाच्यं। अर्थवतः हि व्यपदेशिवद्भावः। न चावयवोऽर्थवानिति तस्य धातुत्वव्यपदेशसम्भवात्। भष्भाव इति। क्विपः प्रागप्रवृत्तायां धातुसंज्ञायां निरपवादत्वेनावस्थितत्वात् दादेर्धातोरिति घत्वे कृते झषन्तत्वादिति भावः। धुगिति। दुह प्रपूरणे क्विप्। वा द्रुहा द्रुह

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः। ८।२।३७। धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात् सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च। एकाचो धातोरिति सामानाधिकरण्येनान्वये तु इह न स्यात्। गर्दभमाऽऽचष्टे गर्दभयति। ततः क्विप् णिलोपो गर्ध्। झलीति निवृत्तम्। स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् तेनेह न। दुग्धं दोग्धा। व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावः जश्त्वचर्त्वे। धुक्। धुग्। दुहौ। दुहः। षत्वचर्त्वे। धुक्षु। वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्। ८।२।३३। एषां हस्य वा घः स्यात् झलि पदान्ते च। पक्षे ढः। ध्रुक्। ध्रुग्। ध्रुट्। ध्रुड्। द्रुहौ। द्रुहः। ध्रुग्भ्याम्। ध्रुड्भ्याम्। ध्रुक्षु। ध्रुट्सु। ध्रुट्त्सु। एवं मुहष्णुहष्णिहाम्। इग्यणः सम्प्रसारणम्। १।१।४५। यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात्। वाह ऊठ्। ६।४।१३२। भस्य वाहः सम्प्रसारणमूठ् स्यात्॥ ॥ १८

जिघांसायां मुहुर्वैचित्र्ये। ष्णुह उद्गिरणे। ष्णिह प्रीतौ। दुहेर्दादित्वान्नित्ये प्राप्ते। अन्येषामप्राप्ते अप्राप्तविभाषेयं। ननु द्रुहादयो दिवादिष्वनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते तत्र वा द्रुहादीनामित्येवास्तु दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिस्तदन्तर्गणो द्रुहादिः रधादिगणसमाप्त्यैव लिह धातोरनन्तरं वृत्करणस्य कृतत्वेनातिप्रसंगशंकाया निरवकाशत्वात्। मैवं। तथा हि सति यङ्लुकि दोधुक् दोधुट् इत्यादि न सिध्येत्। निर्दिष्टं यद्गणनं चेन्निर्दिश्यात्। इग्यणः। यणः स्थान इति। विधिप्रदेशेषु सूत्रशा एकवद्भाविसंज्ञाश्रयणान्नान्योन्याश्रयः। ननु यणः स्थानिकस्येकः संप्रसारणत्वे अदुहितरामित्यत्र लङो लकारस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमिट् तस्य यण्स्थानिकत्वेन संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां हल इति दीर्घः स्यात्। तरपं प्रति लङस्तस्यां गतत्वादिति चेत्॥

अत्र कैयटः। यथासंख्यसंबंधात्संप्रसारणसंज्ञाऽत्र न भवतीति। नन्वनुवारे परिभाषाणामनुपस्थानात्कथमिह यथासंख्यस्य लाभः। नन्वेवं स्थानयोगेऽपि न लभ्यतेति वाच्यं। षष्ठीस्थाने योगेत्यत्र एतत्सूत्रमनुवर्त्य व्याख्यातत्वाभावात्। अत्राहुः। तत्र वृत्याद्याश्रयणे न संप्रसारणस्येति सूत्रे तज्ज्ञापितग्रहणाद्दुःक्लिताग्नि त्मत्र हलिति संप्रसारणस्य दीर्घो न भवति। वङ्स्थानिकस्यः संप्रसारणशब्देनाभावितत्वात्। नन्वेवमप्यसघुवौ अससुवङ्इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपस्यादिति चेन्न। संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककृतोक्तत्वात्। वार्णादाङ्गं बलीयस्त्वाद् उवङ् वस्यात्। अत्र नव्याः व्यङः संप्रसारणमित्यादिविधिप्रदेशेष्वेव यणः इक् इति पठित्वा संप्रसारणसंज्ञासूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः। वाह ऊठ्। एत्येधत्यूठ्स्विति विशेषणार्थं छकारो हलंत्यमितीत्संज्ञकः। अत्र भस्येत्यधिक्रियते। वसोः संप्रसारणमित्यतोनुवृत्तं संप्रसारणमूठो विशेषणं तेनाल्लोपस्येति न भवतीति तदेतदाह। भस्य वाह इत्यादि। प्राचा

सम्प्रसारणाच्च। ६।१।१०८। सम्प्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। एत्येधत्यूठ्सु। विश्वौहः। विश्वौहेत्यादि। छन्दस्येव ण्विरिति पक्षे णिजन्ताद्विच्। चतुरनडुहोरामुदात्तः। ७।१।९८। अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे स चोदात्तः। सावनडुहः। ७।१।८२। अस्य नुम् स्यात्। सौ परे। आदित्याधिकारादन्त्यात्परोयं नुम्। अतो विशेषविहितेनाऽपि नुमाऽम्न बाध्यते। आमा च नुम्न बाध्यते। सोर्लोपः नुम्विधिसामर्थ्याद्वसुस्रंस्विति रुत्वं न। संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न। अनड्वान्। अम् सम्बुद्धौ। ७।१।९९। चतुरनडुहोरम् स्यात्सम्बुद्धौ। आमोऽपवादः।

गुवाहो वा शब्दस्य संप्रसारणं स्यादित्युक्तं तच्च फलितार्थकथनपरतया कथंचिन्नेयमित्याहुः॥ ॥ ९ दः। हे अनड्वन्। अनड्वाहौ। अनड्वाहः। अनडुहः। अनडु संप्रसारणाच्च। अमि पूर्व इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते। इकोयणचीत्यतोऽचीति च एकः पूर्वपरयोरिति चाधिक्रियते। तदाह। संप्रसारणादचीत्यादि। छंदस्येव ण्विरिति। वहश्चेति सूत्रे भजो ण्विः छंदसि सह इत्यतो ण्वि प्रत्ययस्य छंदसीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः। स्यादेतत्। वाह इत्येव सूत्रमस्तु संप्रसारणमेवात्र विधीयतां तस्य ७० लघूपधगुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादि किमूठ्ग्रहणेन। सत्यं। एवं स्थिते क्रियमाणमूठ्ग्रहणं वहिरंगपरिभाषां ज्ञापयति। तस्यां हि सत्यां जातस्य वहिरंगस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादंतरंगो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितं। न च नकारान्तोपपदेऽकारान्तोपसर्गोपपदे च रूपे विशेषः स्यादिति कथमूठ्ग्रहणं ज्ञाप

कमिति चेत्। अत्राहुः। कैयटादयः। भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव नाद्दशस्थलेऽपि प्रत्ययाभावोऽनुमीयते इति। एतेन भुवं वहतीति भुवाट् भूहः। भूहा। प्रौहः प्रौहेत्या-
दिप्रयोगाः परास्ताः। चतुरनडुहोः। इतोऽत्सर्वनामस्थाने इत्यतोऽनुवर्तनादाह। सर्वनामस्थाने इति। सावनडुहः। आच्छीनद्योरित्यतोऽनुमनुवर्त्याह। नुमस्यादिति। विशेष-
विहितेन यासुटा सामान्यविहितः सीयुडिव नुमा आम् बाध्यतामित्याशंकां निराकरोति। अवर्णान्तेरायमित्यादिना। उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधक-
भावो नेति भावः। अमा चेति। विशेषविहितेनापीत्यनुषज्यते। आमा च नुम्न बाध्यत इति केचित्पठन्ति। तस्यायमर्थः। बहूनडुहो हीत्यत्र परत्वादामि कृते पुनः प्रसंगविज्ञा-
नान्नपुंसकस्य झलच इति नुम् भवत्येव न तु बाध्यत इति। नुमो इत्वमाशंक्याह। नुम्विधिसामर्थ्यादित्यादि। विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेन नुमा भवितव्यमिति

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ८।२।७२॥ सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते। अनडुद्भ्यामित्यादि। सान्तेति किम्। विद्वान्। पदान्ते इति किम्। स्रस्तं
ध्वस्तम्। सहेः साडः सः ८।३।५६॥ साडूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः। तुराषाट्। तुराषाड्। तुरासाहौ। तुरासाहः। तुराषाड्भ्यामित्यादि। तुरं सह-
ते इत्यर्थे छन्दसि सह इति ण्विः। लोके तु साहयतेः क्विप्। अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः। दिव औत् ७।१।८४॥ दिविति प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ
परे। अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद्धल्ङ्यादिलोपो न। सुद्यौः। सुदिवौ। सुदिवः। सुदिवम्। सुदिवौ। दिव उत् ६।१।१३१॥ दिवोऽन्तादेश उकारः स्या-
त्पदान्ते। सुद्युभ्याम्। सुद्युभिः। चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः॥ ॥ भावः। नन्वेवमनडुह्स्वेत्यत्र न च्छ्वीति रुत्वमपि न स्यादिति चेत्। अ-

त्राहुर्भाष्यकाराः। यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते। भवति हि इत्वं प्रति नुमो विधिरनर्थकः रुत्वं प्रति तु निमित्तमेवेति
अनड्वानिति। अनः शकटं वहतीति विग्रहे अनसि वहेः क्विप्। अनसो डश्च। यजादित्वात्संप्रसारणम्। अनडुह् सु इति स्थिते। आम् नुम् सुलोपेषु कृतेषु संयोगान्तलो-
पेन हकारलोपः॥ ॥ वसुस्रंसु। वस्विति प्रत्ययस्तेन तदन्तग्रहणम्। ससजुषो रिति सूत्रात्स इत्यनुवर्तते तच्च वसोरेव विशेषणम्। न तु स्रंसुध्वंसोरव्यभिचारात्। नाप्यनडुहः
असंभवादित्यभिप्रेत्याह। सान्तवस्वन्तस्येति। सहेः साडः सः। सहेरिति किम्। सहडेन वर्तते। सडः। षस्य नाम्नि डः शब्दोऽस्ति यथा मृड इति। सडस्यापत्यं साडिः। हान्ताः। दि-
व औत्। तकार उच्चारणार्थः। प्रातिपदिकस्येति। अव्युत्पन्नस्य दिवेर्डिविरिति न्यासो हि तत्सूत्रेण व्युत्पन्नस्य वा ग्रहणं न तु दिवु क्रीडादाविति धातोर्निरनुबन्धकग्रह-

सु
सि·कौ
टी·त
७९

णेनसानुबंधकस्येतिपरिभाषयातेनाप्सुरित्यादौनभवति।नचतत्रांतरंगत्वादूठेवस्यान्नतुऔत्वप्रसक्तिरितिवाच्यं।ऊठि कृतेप्येकदेशविकृतन्यायेनदिवऔ
दित्यस्याःपिप्रसक्तिसंभवादितिदिक्।दिवउत्।तपरकरणमिहद्यु भ्यामित्यादावुकारस्यसंप्रसारणत्वाद्धलइतिदीर्घप्राप्तेतन्निवारणायेत्याहुः।वांतः।चत्वा
रइति।चतेरुरन्नित्युरन्प्रत्ययांतश्चतुरशब्दस्ततोजसिचतुरनडुहोरित्याम्॥ ❁॥ षट्चतुर्भ्यश्च।बहुवचननिर्देशादर्थस्यप्राधान्यंविवक्षितं।अर्थाच्च मंप
रत्वंशब्दद्वारकंतेनतदंतविधौसत्यपिपरमचतुर्णामित्यादावेवभवतिनतुबहुव्रीहौतदेतदृश्यति।गौणत्वेतुनुट्नेष्यतइत्यादिना॥हलिमिति।अचोरहाभ्यामि
त्यनेनारोःसुपि।सुपीतिनप्रत्याहारःखरीत्यनुवृत्तेः।तेनपयोभ्यामित्यादौविध्यर्थमेतन्नभवति।खरवसानयोरित्यवसिद्धेः यमारंभोनियमार्थमित्याह।रोरेवेति
रोःसुप्येवविसर्जनीयइतिविपरीतनियमस्त्विहनभवति।हलोनंतराःसंयोगइत्यादिनिर्देशात्।शरोचि।अचोरहाभ्यामित्यत्तोहइतिनादित्याक्रोशइत्यतो

षट्चतुर्भ्यश्च।७।१।५५।षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्चपरस्यामोनुडागमस्यात्।णत्वंद्वित्वंचतुर्णां।रोःसुपि।८।३।१६।सप्तमीबहुवचनेरोरेवविस
र्जनीयोनान्यरेफस्य।षत्वंषस्यद्वित्वेप्राप्ते।शरोऽचि।८।४।४९।अचिपरेशरोनद्वेस्तः।चतुर्षु।प्रियचत्वाः।हेप्रियचत्वः।प्रियचत्वारौ।गौणत्वे
तुनुण्नेष्यते।प्रियचतुरां।प्राधान्येतुस्यादेव।परमचतुर्णां।कमलङ्कमलाम्वाआचष्टाणिः।कमल्।कमलौ।कमलः।कमल्सु।मोनोधा
तोः।८।२।६४।धातोर्मस्यनःस्यात्पदान्ते।नत्वस्याऽसिद्धत्वान्नलोपोन।प्रशाम्यतीति।प्रशान्।प्रशामौ।प्रशामः।प्रशान्भ्यामित्यादि॥

मितिचानुवर्ततइत्याह।नद्वेस्तइति।नन्वस्तुद्वित्वमेकस्यझरोझरिसवर्णइतिलोपसिद्धमिष्टं।मैवं।लोपस्यवैकल्पिकत्वेनपक्षेद्वयोःश्रवणप्रसंगात्।प्रियाश्चत्वारश्च
त्वारियस्यसप्रियचत्वाः।आंगत्वान्तरंतस्यापिचतुरनडुहोरित्याम्।हेप्रियचत्वइत्यत्रतुअम्संबुद्धावित्यमारांताः।कमलामिति।कमलाश्रीहरिप्रियेत्यमरः॥क
मलमिति।तत्करोतितदाचष्टइतिणिचिइष्ठवद्भावाट्टिलोपः।णिजंतात्क्विप्णेरनिटीतिणिलोपः।एवंसलिलमाचष्टाणिःसलिल्सलिलौसलिलइत्यादिवो
ध्यं।नन्वेवंतोयमाचष्टाणतोयतोयौतोयइतियांताअपिसुसाधाः।नचवेरपृक्तलोपाद्धलिलोपःपूर्वविप्रतिषेधेनेतियलोपःशंक्यः।लोपोव्योर्वलीतिलोपेकर्त
व्येणिलोपस्यटिलोपस्यवास्थानिवद्भावेनयकारस्यवलपरत्वाभावादितिचेन्नैवं।नपदांतेतिसूत्रेणयलोपेस्थानिवद्भावनिषेधात्।तस्माल्लोपोव्योर्वलीति ७९

पलोपः स्यात् एवेति यांता नोक्ताः लांताः परां न इति। प्राचा तु स्त्रलीत्यप्युक्तं। तन्निष्फलत्वादुपेक्ष्यं। प्रशानिति। शम उपशमे। क्विप्। अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः॥ ०॥ किमः कः। कायतेर्डिमि रिमि डिमि प्रत्यये निष्पन्नः किम् शब्दः॥ विभक्ताविति। अष्टन आ विभक्तावित्यतोऽनुवर्तत इति भावः। नन्वत्र इम इत्येव सूच्यतां। तेनातिमष्टिमा दीनां कि वं तानामतिप्रसंग वारणाय त्यदादीनामित्यनुवर्त्य त्यदादीनामिमः अः स्यादिति व्याख्यास्यते न दाद्विशब्दात् प्राक् किम् शब्दस्य पाठः कर्तव्यः। नानर्थकऽ ति निषेधादलोऽन्त्यविधिर्न भविष्यति तत्किं कादेशेनेत्यत आह। अकच्सहितस्यापीति। इमो कार विधौ तु साकच्कस्य क इति रूपं स्यादिति भावः॥ ननु एवं गण कार्यत्वाभावादुपसर्जनेपि स्यात्। मैवं। त्यदादीनामित्यनुवर्त्य त्यदादीनां किमः इति व्याख्यानात्। इदमो मः। इं दः कमिर्नलोपश्च। इदम्। तदोः सः सावित्यतो

किमः कः। ७।२।१०३। किमः कः स्याद्विभक्तौ। अकच्सहितस्याप्ययमादेशः। कः। कौ। के। कं। कौ। कान्। इत्यादि। सर्ववत्। इदमो मः। ७।२।१०८। इदमो मस्य मः स्यात् सौ परे। त्यदाद्यत्वापवादः। इदोऽय् पुंसि। ७।२।१११। इदम इदः स्थानेऽय् स्यात् सौ पुंसि। सोर्लोपः। अयं। त्यदाद्यत्वम्। पररूपत्वम्। दश्च। ७।२।१०९। इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ। इमौ। इमे। त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः। अनाप्यकः। ७।२।११२। अककारस्येदम इदोऽनः स्यादापि विभक्तौ। आविति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः। अनेन। हलि लोपः। ७।२।११३। अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ। नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे। आद्यन्तवदेकस्मिन्। १।१।२१। एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात्।

नुवर्तनादाह। सौ पर इति। इदोऽय् पुंसीति किं। इयं स्त्री। त्यदादेः संबोधनं नास्तीति। प्रचुरप्रयोगादर्शनमेवात्र मूलं। उत्सर्ग इति। तेन तदोः सः सावित्ति सूत्रे अनन्त्ययोरिति किं। हे स इति भाष्यं। भो अच्युत भवन्नच्युतेत्यादिप्रयोगाश्च न विरुध्यन्त इति भावः। अनाप्यकः। आविति प्रत्याहारो न तु टाप्। विभक्ताविति विशेषणादितो व्याचष्टे। टा इत्यारभ्य सुपः पकारेणेति। नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति। नन्वेवं बिभर्ति पिपर्ति इत्यादौ भृञामित्। अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वं सर्वस्याभ्यासस्य स्यात्। द्वित्वाभावे केवलस्यार्थत्वेपि द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थत्वादित्याशंकायामाह। अनभ्यासविकार इति। आद्यन्तवत्। यस्मिन्नन्यस्मिन्नस्य पूर्वो नास्ति स आदिः। सत्यन्यस्मिन्यस्य परो नास्ति सोन्त इति लोके प्रसिद्धं तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न संभवतीति तथात्वं व्यपदिष्टानि कार्याणि न स्युरतोयमतिदेश आरभ्यते। न च परत्वात्सुपि चेति दीर्घः पश्चाद्धलि लोपः स

न्याभ्यामित्यादि सिध्यतीति किमत्राद्यंतवत्सूत्रोपन्यासेनेति शंकां निरस्यति । त्वाद्धलिल्लोपस्त्यस्य दीर्घात्पूर्वमेव प्रवृत्तेः । एकस्मिन्निन्त्युपमेयसप्तमी दर्शनात्सप्तम्यर्थ एव वतिरित्यभि
प्रेत्याह । आदाविवांतइवेति । आदिवत् किं । औपगवः । अत्राण आद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । भाष्येत्वाद्यंतवदित्यपनीय व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति सूत्रमूहितं । विशिष्ट
अपदेशो व्यपदेशः । मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्य इति यावत् । तेन तुल्यमेकस्मिन्नसहायेपि कार्यं स्यात् इत्यर्थः । तेन इया या । आरेत्यादावेकाच इति द्वित्वं
नेदमदसोरकोः ७।१।११ अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस्न स्यात् । एभिः । अत्वं निसत्वात् ङेसेपश्चाद्धलि लोपः । अस्मै । आभ्यां । एभ्यः । अ
स्मात् । आभ्यां । एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषां । अस्मिन् । अनयोः । एषु । ककारयोगेतु अयकं । इमकौ । इमके । इमकं । इमकौ । इमकान् । इमकेन । इ
मकाभ्यां । इमकैः । इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । २।४।३२ । अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात् तृतीयादौ । अथवचनं
साकच्कार्थं । द्वितीयाटौस्स्वेनः । २।४।३४ । द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेनदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किंचित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्त
रं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथाऽनेन व्याकरणमधीतं । एनं छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलं एनयोः प्रभूतं स्वमिति । एनं । एनौ ।
एनान् । एनेन । एनयोः । ।गणयतेर्विच् । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगण्ट्सु । सुगण्त्सु । क्विप्यननासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः । सुगाण् । सुगाणौ ।
सुगाणः । सुगाण्सु । सुगाण्ट्सु । परत्वादुपधादीर्घे हल्ङ्यादिलोपः । ततो नलोपः । राजा । नङिसम्बुद्ध्योः ८।२।८ । नस्य लोपो न स्यात् ङौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् ।
ङौ तु छन्दस्युदाहरणं । सुपां सुलुगिति ङेर्लुक् । निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणं । परमे व्योमन् । ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः । चर्मतिलः ।
चर्मतिलः । ब्रह्मनिष्ठः । राजानौ । राजानः । राजानं । राजानौ । अल्लोपोऽनः । श्चुत्वं । न चाल्लोपः स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । अस्य
पयोर्द्विशापक्षेषाष्ठीत्यपरिभाषाष्वतिश्चुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः जश्नोत्वं । नापि बहिरङ्गतयाऽसिद्धः
सेध्यति । अन्यथा आद्यंतापदिष्टत्वाभावात् द्वित्वं न स्यादिति दिक् ॥ ॐ ॥ नेदमदसो । भाष्ये तु इदमदसोः कात् नियमार्थमिदं । इदमदसोः कादेव भिसऐस् नान्यत इति । ज्ञः । राज्ञः । राज्ञा ॥ ॥ ॥
स्थितं । नत्वास्तु । इदमदसोः कादिति सूत्रितेतु काद्भिस ऐस् इदमदसोरेवेति विपरीतनियमोऽपि संभाव्येत । तथा च पाचकैरित्यादि न सिध्येत । किंच ...

ङसिङसोः अत इत्येव सूत्रद्वयं सुवचमित्याहुः। स्मायादेशात्परत्वादनादेशः स्यादित्याशंकायामाह। नित्यत्वान्ङेः स्मै इति। इदमोन्वादेशे। नन्विदमोनुदात्तमात्रवि धानेपि हलि लोपेन आभ्यामित्यादि समीहितरूपं सिध्यति एनेन एनयोरित्यत्र तु विशिष्यैनादेशो विहितः किमनेनाशग्रहणेनेत्यत आह। साकच्कार्थमिति। यद्यपि हलि तत्करणं व्यर्थं अकारस्याकारविधानसामर्थ्यादेव सर्वादेशसिद्धेस्तथानुदात्तत्वार्थमेवाकारविधानमित्याशंकास्यात्तन्निवारणाय शित्करणमित्याहुः। अअ इति प्रश्लिष्याभेदेशे तु अनेकाल्त्वादेव सर्वादेशसिद्धेः शिद्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याकरः। द्वितीयाटौस्सु। इदमोन्वादेश इत्यतः इदम इत्यनुवर्तते।

। अन्वादेश इति च एतदस्त्रतसोरित्यत एतद इत्यपि तदाह। इदमेतदोरन्वादेश इत्यादि। अनुदात्त इत्यनुवर्तनादेनादेशोनुदात्त इति। ज्ञेयः। कार्यं विधातुमिति। अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः। ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्यादित्यत्र तु ईषदर्थादयो न विधीयंते किंत्वनूद्यंते इति न तत्रैनादेशः। एतेन नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापयेत्यपि व्याख्यातं। भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात्। मांनाः सुगाणिति। क्विप्यानच अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपतिलोपयोः स्थानिवद्भावः शंक्यः। दीर्घविधौ तन्निषेधात्। क्वौ विधिं प्रति निषेधाच्च। णांताः॥ निषेधसामर्थ्यादिति। यदातु न ङिसंबुद्ध्योरित्यत्र षष्ठ्यंततामाश्रित्य ङ्यंतस्य संबुद्ध्यंतस्य च पदस्य लोपो नेति व्याख्यायते तदा प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशो न कर्तव्य इत्याहुः। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमाशंक्याह॥ न चेति॥ षाष्ठीपरिभाषामिति। वाह ऊठित्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः ॥

नलोपः सुप्स्वर। पूर्वत्रासिद्धमित्यस्मिन्नेव सिद्धे नियमार्थमारंभ इत्याहुः। अन्यत्रेत्यादि। तेन राजाश्व इत्यादौ सवर्णदीर्घकर्तव्ये नलोपोऽसिद्धो न भवतीति भावः। सुब्विधिमुदाह
रति। आत्वमित्यादिना। सुवाश्रितो विधिः सुब्विधिः। स्वरविधौ पंचार्मेरित्यादि। संख्यसंज्ञायामिति समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति। अर्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच्
त्रिपूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति। संज्ञाविधौ पंचेत्यत्र नलोपे कृते पीत्यादिना स्त्रीप्रत्यये वक्ष्यति। अन्ये तु दंडिगुप्तौ गुप्तदंडिना वित्यप्युदाहरणं
अत्र नलोपस्यासिद्धत्वान्न घिसंज्ञा नास्तीति द्वंद्वे घीति पूर्वनिपातनियमो न भवतीत्याहुः। कृति तुग्विधौ तु वृत्रहभ्यां ब्रह्मभ्रूणेति विहितं क्विपमाश्रित्य ह्रस्वस्येति तुङ्न
कृति तुग्विधावित्ति किं। वृत्रहच्छत्रं इह ह्रस्वादेव छे चेति तुक्। यद्यपि वृत्रहभ्यामित्यत्रासिद्धं वहिरंगमंतरंग इत्यनेनैव लोपस्यासिद्धत्वं सिध्यति। तथापि। अस्याः

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति। ८।२।२। सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र। राजाश्व इत्यादौ। इत्यसि
द्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न। राजभ्यां राजभिः राज्ञे। राजभ्यां। राजभ्यः। राज्ञः। राज्ञोः। राज्ञि। राजनि। प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा। प्रतिदिवानौ। प्रतिदिवानः। अस्य
भविषयेऽल्लोपे कृते। हलि च। ८।२।७७। रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घस्याद्धलि। न चाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ तन्निषेधात्। व
हिरंगपरिभाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते। प्रतिदीव्नः। प्रतिदीव्नेत्यादि। यज्वा। यज्वानौ। यज्वानः। न संयोगाद्वमन्तात्। ६।४।१३७। वकारमकारा
न्तसंयोगात्परस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात्॥ यज्वनः। यज्वना। यज्वभ्यामित्यादि। ब्रह्मणः। ब्रह्मणा। ब्रह्मभ्यामित्यादि॥ ॥

परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं कृति तुग्ग्रहणं। तेन यासा इत्यादि सिध्यति। अन्यथा विभक्त्याश्रयस्यात्वस्य वहिरंगत्वेनासिद्धत्वाट्टापनस्यात्। एतच्च नाजानंतर्ये वहिष्ट्व
प्रक्लृप्तिरित्यत्र यत्रांतरंगे वहिरंगे वा अचोरानंतर्यमिति हरदत्तादिमते न कैश्चिदुक्तं। उत्तरकार्ये अच आनंतर्यमिति कैयटमते तु नात्र वहिरंगपरिभाषा प्रवर्तते। यासे
त्यत्र टाप् तु सन्निपातपरिभाषामपि वाधित्वानया सयोरिति निर्देशादेव सिध्यतीति ज्ञेयं। प्रतिदिवेति। कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन्। हलि च॥
र्वोरुपधाया दीर्घ इक इत्यनुवर्तते सिपि धातो रुत्वेति धातोरिति च तत्र धातुग्रहणं र्वोरित्यनेन विशेष्यते विशेषणेन तदंतविधिस्तदाह। रेफवान्तस्य धातोरित्यादि। रेफा
न्तस्य तु गीर्यति पूर्यति गीर्ण पूर्ण इत्याद्युदाहरणं। धातोः किं। रेफान्तस्य परस्य माभूत्। अग्निः करोति। वायुः करोति। नन्वस्य धातोर नवर्तनं ... ७३

ांतस्य धातोः॥ इति किं तु इग्विशेष्यते रेफवांतस्य इको दीर्घः स्यात् तौ च रेफवकारौ धातोश्चेत्। अंतशब्दोऽत्र समीपवाची न त्या चोपधायां चेति सूत्रे न्यक्कं शाकटायनेनैवं मूर्छिति हूर्छती

त्यादिरूपासिद्धेरिति चेत्। मैवं। कुर्कुरीयतीत्यत्रातिप्रसंगः स्यात् तस्मात् वोरित्यनेन धातुरेव विशेष्यः। एतच्चाकरे स्पष्टं। यत्तूपधायां चेति कौमुद्यामुपन्यस्तं। तन्नादिवेर्वकारस्या

नुपधात्वात्। उक्तन्यायेनेति। यथोद्देशपक्षे षाष्ठीपरिभाषा प्रतिदीर्घस्यासिद्धत्वेत्यर्थः। प्रतिदीव्न इति। नभकुर्छुरामित्यत्र वोरित्यनुवर्तनाद्रेफवांतस्यैवमस्य निषेध इति

न दीर्घनिषेधोऽत्र शंक्यः। नांतस्य हमत्वात्। पञ्चेति। इष्टवान्यज्वा॥ सुयजोर्ङ्वनिप्॥ ।ब्रह्मण इति। सर्वधातुभ्यो मनिन्निति प्रकृत्य बृंहेर्नोऽच्चेति नस्यात्वविधानाद्ब्रह्मन्श

ब्दो निष्पन्नः॥ ॥ इन्हन्॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाह। शावेवो- पधाया इति। उपधादीर्घस्य नियमः। तेन वृत्रहायत इत्यत्राकृत्

सार्वधातुकयोरिति दीर्घो भवत्येव। वृत्रहणीत्यत्रानुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते। उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति तु मनोरमायां।

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ। ६।४।१२। एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र। इति निषेधे प्राप्ते। सौ च। ६।४।१३। इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे। वृत्रहा। हे वृत्रहन्। एकाजुत्तरपदे णः इति णत्वे। वृत्रहणौ। वृत्रहणः। वृत्रहणं। वृत्रहणौ। हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु। ७।३।५४। ञिति णिति प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात्। हन्तेः। ८।४।२२। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात्। प्रहण्यात्॥ अत्पूर्वस्य। ८।४।२२। हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य। प्रघ्नन्ति। योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायमबाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति णत्वमपि निवर्तते। नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत्। वृत्रघ्नः। वृत्रघ्ना। इत्यादि। यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं। तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धं। एवं। शार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्यमन्पूषन्। यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेपि इन्हन्नित्यत्र ग्रहणमस्त्येव। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति वचनात्। अर्यम्णि। अर्यमणि। पूष्णि। पूषणि॥

॥ ॥ स्थितं। शावेवेति नियमाद्दीर्घस्याप्राप्तावाह। सौ चेति। शिस्वादिरिति वक्त

व्ये योगविभाग उत्तरार्थः। वृत्रहेति। वृत्रं हतवान्। ब्रह्मः णेतिक्विप्। हन्तेर्हस्येति ञिति णितीत्येतद्धन्तेर्विशेषणं। नकारे इति तु हस्येति यथासंभवं बोध्यं। यद्वा ञ्णिन्नाः

सर्वेऽपि हस्यैव विशेषणं ञिति णितीत्यंशे येन नाव्यवधानन्यायेन हल्व्यवधानं स्वीक्रियते तेन घातः घातक इत्यत्र कुत्वं भवति। इह तु न भवति। हननमात्मन इच्छ

नलोपः सुप्स्वर। पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमारंभ इत्याह। अन्यत्रेत्यादि। तेन राजाश्व इत्यादौ सवर्णदीर्घे कर्तव्ये नलोपोऽसिद्धो न भवतीति भावः। सुब्विधिमुदाहरति। आत्वमित्यादिना। सुबाश्रितो विधिः सुब्विधिः। स्वरविधौ पंचार्मी। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासेन नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति। अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच् इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति। संज्ञाविधौ पंचेत्यत्र नलोपे कृतेपीत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति। अन्ये तु दंडिगुप्तौ गुप्तदंडिनावित्युदाहरणं अत्र नलोपस्यासिद्धत्वान्न घिसंज्ञा नास्तीति द्वंद्वे घीति पूर्वनिपातनियमो न भवतीत्याहुः। कृति तुग्विधौ तु वृत्रहभ्यामित्यत्र ब्रह्मभ्रूणेति विहितं क्विपमाश्रित्य ह्रस्वस्येति तुङ्न कृति तुग्विधाविति किं। वृत्रहच्छत्रं इह ह्रस्वादेव छे चेति तुक्। यद्यपि वृत्रहभ्यामित्यत्रासिद्धं बहिरंगमंतरंग इत्यनेनैव लोपस्यासिद्धत्वं सिध्यति। तथापि। अस्याः

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति। ८।२।२। सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र। राजाश्व इत्यादौ। इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न। राजभ्यां। राजभिः। राज्ञा। राजभ्यां। राजभ्यः। राज्ञः। राज्ञोः। राज्ञि। राजनि। प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा। प्रतिदिवानौ। प्रतिदिवानः। अस्य भविषयेऽल्लोपे कृते। हलि च। ८।२।७७। रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्धलि। न चाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ तन्निषेधात्। बहिरंगपरिभाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते। प्रतिदीव्नः। प्रतिदीव्नेत्यादि। यज्वा। यज्वानौ। यज्वानः। न संयोगाद्वमन्तात्। ६।४।१३७। वकारमकारान्तसंयोगात्परस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात्। यज्वनः। यज्वना। यज्वभ्यामित्यादि। ब्रह्मणः। ब्रह्मणा। ब्रह्मभ्यामित्यादि॥ ॥

परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं कृति तुग्ग्रहणं। तेन यासा इत्यादि सिध्यति। अन्यथा विभक्त्याश्रयस्यात्वस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वादापनः स्यात्। एतच्च नाजानंतर्ये बहिष्ट्वप्रकॢप्तिरित्यत्र यत्रान्तरंगे बहिरंगे वा अचोरानंतर्यमिति हरदत्तादिमते न कैश्चिदुक्तं। उत्तरकार्ये अच आनंतर्यमिति कैयटमते तु नात्र बहिरंगपरिभाषा प्रवर्तते। यासेत्यत्र टापं तु संनिपातपरिभाषामपि बाधित्वा नयासयोरिति निर्देशादेव सिध्यतीति ज्ञेयं। प्रतिदिवेति। कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन्। हलि च॥
र्वोरुपधाया दीर्घ इक इत्यनुवर्तते सिपि धातो रित्यतो धातोरिति च तच्च धातुग्रहणं र्वोरित्यनेन विशेष्यते विशेषणेन तदंतविधिस्तदाह। रेफवान्तस्य धातोरित्यादि। रेफा ७३
न्तस्य तु गीर्यति पूर्यति गीर्णं पूर्णं इत्याद्युदाहरणं। धातोः किं। रेफान्तस्य पदस्य माभूत्। अग्निः करोति। वायुः करोति। न त्वस्य धातोरनुवर्तनं परं तु र्वोरित्यनेन धातुर्न विशेष्यते रेफ

वांतस्य धातोः। इति। किंतु इग्विशेष्यत्वे रेफवांतस्य इकः दीर्घः स्यात्। तौ च रेफवकारौ धातोः श्चेत्। अंतशब्दोऽत्र समीपवाची तथा चोपधायां चेति सूत्रं न्यक्कुं शक्यमनेनैव मूर्छिति हूर्छती-
त्यादिरूपसिद्धेरिति चेत्। मैवं। कुर्कुरीयतीत्यत्रातिप्रसंगः स्यात्। तस्मात् र्वोरित्यनेन धातुरेव विशेष्यः। एतच्चाकरे स्पष्टं। उपधायां चेति कोष्ठ्युरुपन्यस्तं। तन्नादिवर्ण्णकारस्या-
नुपधात्वात्। उक्तन्यायेनेति। यथोद्देशपक्षे षाष्ठीपरिभाषां प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वेत्यर्थः। प्रति दीव्न इति। नभकुर्छुरामित्यत्र र्वोरित्यनुवर्तनाद्रेफवांतस्यैव भस्य निषेध इति
न दीर्घनिषेधोऽत्र शंक्यः। नांतस्य हमत्वात्। यज्वेति। इष्टवान्यज्वा। सुयजोर्ङ्वनिप् । ब्रह्मण इति। स... धातुभ्यो मनिन्निति प्रकृत्य बृंहेर्नोच्चेति नस्यात्वविधानाद्ब्रह्मन्श-
ब्दो यनिष्पन्नः ॥ ःः ॥ इन्हन्॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविह्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाह। उपधायां वे- पधाया इति। उपधादीर्घस्य नियमः। तेन वृत्रहायत इत्यत्रा...
सार्वधातुकयोरिति दीर्घो भवत्येव। वृत्रहणीत्यत्रानुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते। उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति तु मनोरमायां।

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ।६।४।१२। एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र। इति निषेधे प्राप्ते। सौ च।६।४।१३। इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धे
सौ परे। वृत्रहा। हे वृत्रहन्। एकाजुत्तरपदे णः।८।४।१२। वृत्रहणौ। वृत्रहणः। वृत्रहणं। वृत्रहणौ। हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु।७।३।५४। ञिति णिति प्रत्यये नका-
रे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात्। हन्तेः।८।४।२२। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात्। प्रहण्यात्॥ अत्पूर्वस्य।८।४।२२। हन्तेरत्पू-
र्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य। प्रघ्नन्ति। योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायमबाधित्वा एकाजुत्तरपद इति णत्वमपि निवर्त्तते। नकारे
परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत्। वृत्रघ्नः। वृत्रघ्ना। इत्यादि। यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं। तद्भाष्यवार्त्तिकविरुद्धं। एवं
शार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्यमन्पूषन्। यशस्विनि निविशेत्यपि इनो नर्थकत्वेऽपि इन्हन्नित्यत्र ग्रहणमस्त्येव। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च त-
दन्तविधिं प्रयोजयन्तीति वचनात्। अर्यमा। अर्यमणौ। अर्यमणि। पूष्णि। पूषणि॥

॥ ए स्थितं। शावेवेति नियमाद्दीर्घस्याप्राप्तावाह। सौ चेति। शिस्वोरिति वक्त-
व्ये योगविभाग उत्तरार्थः। वृत्रहेति। वृत्रं हतवान्। ब्रह्म... णोतिक्विप्॥ हन्तेर्हः इति। ञिति णितीत्येतद्धन्तेर्विशेषणं। नकारे इति तु हस्येति यथासंभवं बोध्यं। यद्यपि ञिति णिन्नाः
सर्वविहस्यैव विशेषणं ञिति णितीत्यंशे येन नाव्यवधानन्यायेन हु... व्यवधानं स्वीक्रियते तेन घातः घातक इत्यत्र कुत्वं भवति। इह तु न भवति। हननमात्मन इच्छ-

निहननीयति हननीयते ण्वुल् हननीयक इति। एतच्च भाष्यकैयटादौ स्पष्टं। हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे। हन्तेरिति। प्रसंगादस्योदाहरणमाह। प्रहण्मादि
ति। प्रकृतोपयुक्तमंशमाह। अत्पूर्वस्येति। एकाजुत्तरेति। नच [illegible]पेक्षते [illegible]काच्त्वं नास्तीति वाच्यं। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावात्। नच पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव
दिति वाच्यं। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्युक्तेः। निवर्त्यैत इति। कुमति चेति णत्वमपि निवर्त्यत एवेति बोध्यं। भाष्ये तु कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्त
व्यः। किं प्रयोजनं। वृत्रघ्नः सुघ्नः प्रघानि हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्युक्तं। एतच्च वार्तिकार्थवर्णनमात्रं न तु वस्तुस्थितिः। वार्तिकेन सूत्रावयवप्र
त्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति तु मनोरमायां स्थितं। नन्वत्पूर्वस्येत्यत्र तपरो विवक्षितो न वा। यदि विवक्षितस्तर्हि वृ
त्रहाणीति सिध्येत्। यद्यविवक्षितस्तदा प्राघानीति चिन्त्यतेपि णत्वं स्यात्। ततश्च कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेध इति वचनं स्वीकर्तव्यमेवेति किमनेन योगविभागेन॥
अत्राहुः। तपरोत्र विवक्षित एव। न च वहुवृत्रहोणीत्यत्र णत्वासिद्धिः। णत्वस्यान्तरंगत्वेन तत्कार्यं प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वात्। न चत्रैपादिकेंतरंगे बाह्यी परिभाषा न प्र
वर्तत इति वाच्यं। कार्यकालपक्षाभ्युपगमात्। न चैवमन्तरंगं णत्वं प्राघाणीत्यत्रापि स्यादिति वाच्यं। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यत इति पक्षे णत्वस्य बहिरंगत्वात्। इष्टानुरोधे
न पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति पक्षस्यानभ्युपगमात् इति। अन्ये तु हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्र उपसर्गादित्यस्यानुवृत्तिस्वीकारात् योगविभागेन सामर्थ्येन भ्रूणप्रघ इत्यत्र एका
जुत्तरेत्यादिना णत्वाभावेपि वृत्रघ्नः सुघ्न इत्यत्र णत्वं दुर्वारमिति कुव्यवाय इति वार्तिकं स्वीकर्तव्यमेव। योगविभागस्यानन्तरस्येति न्यायबाधेनापि चरितार्थत्वादुप
सर्गसंबन्धस्यापि बाधे सामर्थ्याभावात्। न च ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु विधीयमानः क्विप्प्रत्ययः केवलं धातोरेव स्यान्न तु सोपसर्गादिति ब्रह्मप्रहा भ्रूणप्रहेत्यादि
रूपमेव दुर्लभमिति वाच्यं। आतोनुपसर्गे क इत्यत्रानुपसर्गेति सामान्यापेक्षज्ञापकात्सोपसर्गाद्धन्तेरपि ब्रह्मभ्रूणेति क्विप्संभवात्। अनुपसर्गग्रहणस्य सामान्यापेक्ष
ज्ञापकत्वेनोक्तवार्तिकस्यैव प्रमाणं। तस्माद्धन्तेरिति योगविभागोत्र निरर्थक एवेत्याहुः॥ माधवेनोक्तमिति। इत्थं हिन्दीयो ग्रंथः। भसंज्ञायामल्लोपे उत्तरपदमनङ्गं स्यानि
वद्भावश्चाल्विधित्वान्नेत्य काजुत्तरपदत्वाभावात्प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति विकल्पो भवति॥ वृत्रघ्नो वृत्रघ्ण इति। तद्भाष्येति। किं च अल्विधित्वान्नेत्यसंगतं
अल्विध्यर्थमेवाचः परस्मिन्नित्यस्यारंभात्। तस्याप्रवृत्तौ युक्तं तरस्यैव वाच्यत्वात्। एकाजुत्तरेत्यस्यात्र प्रवृत्तावपि कुमति चेति सूत्रस्य दुर्वारत्वात् वैकल्पिकत्वं णत्वस्यासंगतं

नच त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रत्युत्तरत्वात्तस्यासिद्धत्वादेकाजुत्तरपदे णः कुमतिं चेत्यस्याप्रवृत्त्या प्रातिपदिकान्तेति वैकल्पिकमेव णत्वं भवतीति वाच्यं। नहि योगे योगोऽसिद्धः॥ प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति भाष्यादौ स्पष्टत्वादिति दिक्। अनिनस्मन्ग्रहणानीति। अन्। राजेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन। इन्। दण्डीत्यर्थवता। वाग्मीत्यनर्थकेन। अस्। सुयशा इत्यर्थवता। सुस्रोता इत्यनर्थकेन। इह सुरीभ्यां तु ड्वित्यस्य न स्फुटः। मन्। सुशर्मेत्यर्थवता। सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन। एतच्च इणः षीध्वमिति सूत्रे अंगग्रहणेन अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धं। विविषीध्वमित्यत्र षीध्वं शब्दस्य ग्रहणं माभूदिति हि तत्राङ्गग्रहणं कृतं तच्चार्थकमनर्थकत्वादेव तद्ग्रहणासिद्धेरनो ज्ञापयते अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा अनित्येति॥ ॥ मघवा बहुलं। अर्वणस्त्रसावनञ इत्यतस्त इत्यनुवर्तते तदपेक्षया च मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। तदाह। मघवन्शब्दस्येति। अधातो-

मघवा बहुलं। ६।४।१२८। मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात्। ऋ इत्। उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ७।१।७०। अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः। मघवान्। इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति। बहुलग्रहणात्। तथा चाश्वत्थस्थामन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे। हविर्जक्षिति निःशङ्कं मखेषु मघवानसाविति भट्टिः। मघवन्तौ। मघवन्तः। हे मघवन्। मघवन्तं। मघवन्तौ। मघवतः। मघवता। मघवद्भ्यामित्यादि। तृत्वाऽभावे मघवा। छन्दसीवनिपौ चेति वनिबन्तमव्युत्पन्नं वा। अन्तोदात्तत्वं तु लोकेऽपीति विशेषः। मघवानौ। मघवानः। सुटि राजवत्॥ ॥ ॥

रिति। अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः। अञ्चतिग्रहणं हि नियमार्थं। उगितो धातोश्चेद्भवति तर्ह्यञ्चतेरेवेति। एवं च गोमानिवाचरति गोमानित्यादौ संप्रति धातुत्वेऽपि विध्यर्थमधातुग्रहणं। एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति। नन्वञ्चतिग्रहणमौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति व्याख्याय अधातुग्रहणं त्यज्यतामिति चेत्। अत्र नव्याः। नुम्मात्रविषयको नायं नियमो धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते तेनेह न। उखास्रत्। इति। उगितश्चेति सूत्रेऽव्ययमाणत्वात्। नन्वौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यमिति व्याख्यायते तर्हि पूर्वं गोमानित्यादौ स्त्रियामुगितश्चेति ङीप्प्रसज्येत। आचारक्विबन्तस्यौपदेशिकधातुत्वाभावात्॥ न दोषापत्तिः। अधातोर्ग्रहणं देव सूत्रकृता तत्र नुमन्तेष्वन्तरं समानं इति दिक्। ननु नलोपिनोऽञ्चतेरेव नुमागमः स्यान्न तु पूजार्थस्य नकारवतोऽञ्चतेरित्य-

वमर्थं नचामिति ग्रहणस्य सार्थकत्वात्कथमेतस्य सामान्यनियमार्थतेति चेत्। उच्यते। अचामित्यत्र नलोपोऽविवक्षितः। तथा च पूर्वोक्तनियमार्थता भाष्यकै
यटाद्युक्ता संगच्छत एव। पूजार्थस्यांचतेर्नुमि सत्यपि नश्चाप॰स्येति सूत्रे जातिपक्षमाश्रित्य नत्वजातेरनुस्वारविधाने समीहितरूपसिद्धेः। व्यक्तिपक्षे त्व
नुस्वारस्य शर्षु पठितत्वात् अनुस्वारे परे नुमोऽनुस्वारे सति अनुस्वारद्वयरूपमिष्यते। अनचि चेति द्वित्वेन त्रिरूपस्य तु वापि मते दुर्वारत्वात्। न च भवन्मते द्वि
त्वेनानुस्वारत्रयं स्यादिति शंक्यं। झरो झरीति लोपेन निवारयितुं शक्यत्वात्। लोपाभावपक्षे त्रयाणां श्रवणं स्यादिति चेत्। भाष्यकैयटाद्युक्तनियमानुरोधे
न तत्स्वीकारे बाधकाभावात्। इष्टानुरोधेन जातिपक्ष एवा त्राश्रयणीयः। नुमागमः स्यादिति। इदितो नुम् धातोरित्यतो नुममनुवर्तत इति भावः। ननु कुर्वन्नि
त्यादाविव संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन नान्तत्वाभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्याशंक्याह। इह दीर्घे कर्तव्य इति। वहुलग्रहणादिति। क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः
वहूनर्थान् लातीति वहुलं॥ आतोनुपसर्गे इति कमेण्युपपदे कः॥ श्वन्नुक्षन्निति। श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्द्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्न
रिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति उणादिसूत्रेणेत्यर्थः। निपातनादिति। महेर्हकारस्य घकारः अवुगागमः। कनिप्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्य
र्थः॥ प्रत्याख्यातमाकर इति॥ एवं च फलभेदे त्वादेशस्य प्रत्याख्यानासंभवात् आदेशपक्षेपि दीर्घो भाष्यादिसंमत एवेति वहुलग्रहणात्संयोगान्तलोपस्य
नासिद्धत्वमित्युक्तं॥ यत्त्वाहुः॥ मतुप्पक्षेपि छांदसत्वान्न दीर्घ इत्येव भाष्याशय इति॥ तन्न॥ मतुवंतस्य छांदसत्वे मानाभावात्॥ उदाहृतमद्रिप्रयोगविरोधा
चेति दिक्॥ छंदसीवनिपाविति। मत्वर्थे ईवनिपौ स्तः छंदसीति वार्तिकार्थः। सुमंगलीरियं वधूः मघवानमीमहे इत्युदाहरिष्यति वैदिकप्रक्रियायां। अंतोदा
त्तत्विति। यद्यपि श्वन्नुक्षन्नित्यत्र कनिन्नंता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रंथपर्यालोचनया आद्युदात्तत्वं लभ्यते। तथापि उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूषा त्वेतो न ७५
यतु अग्निर्मूर्द्धा दिव इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामुक्षादीनामंतोदात्तस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः॥

श्वयुवा। अल्लोपोन इत्यतो ऽन इत्यपकृष्य व्याचष्टे। अन्नंतानामिति। अन्नंतानां किं। मघवत इति। यद्यपि नस्यतादेशेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादन्नंतता त्रास्त्येव
तथापि विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणनकारांतस्यैव संप्रसारणं न त्वत्रेत्याहुः। वार्तिककृता तु श्वादीनां संप्रसारणे नकारांतग्रहणमनकारांतप्रतिषेधा
र्थमुक्तं। नन्वेवं अल्लोपोन इत्यल्लोपो दुर्वार इति चेन्नैवं। भाष्यकृता पूर्वोक्तवार्तिकमत्रानुवर्त्य अल्लोपोनः नकारांतस्यैवेति व्याख्यातत्वात्। एतच्च ऋलकृ
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। एतेन बहुधीवरी राजकीयमित्यत्राप्यल्लोपाभावः सिद्धः। वनो र च राज्ञः कच इत्यादेशकृतेन नकारांतत्वाभावात्। स्त्रियां मघवतीति। मघवत्यौ
मघवत्यः इत्यत्र लिंगविशिष्टपरिभाषया उगिदचामिति नुमनशंक्यः। विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणात् इत्याहुः। न संप्रसारणे। द्वः संप्रसारणमित्यतः संप्र

श्वयुवमघोनामतद्धिते। ६।४।१३३। अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात्। सम्प्रसारणाच्च। आद्गुणः। मघोनः। अन्न
न्तात्किं। मघवन्तः। मघवता। स्त्रियां मघवती। अतद्धिते किं। माघवनं। मघोना। मघवभ्यामित्यादि। शुनः। शुना। श्वभ्यामित्यादि। युवन्
शब्दे वस्योत्वे कृते। न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणं। ६।१।३७। सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात्। इति यकारस्य नेत्वं। अत
एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणं। यूनः। यूना। युवभ्यामित्यादि। अर्वा। हे अर्वन्। अर्वणस्त्रसावनञः। ६।४।१२७। नञा रहितस्या
ऽर्वन्नन्तस्याङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यान्न तु सौ। उगित्त्वान्नुम्। अर्वन्तौ। अर्वन्तः। अर्वन्तं। अर्वन्तौ। अर्वतः। अर्वता। अर्वद्भ्यामित्यादि। अनञः

सारणमित्यनुवर्तमानेपि पुनः संप्रसारणग्रहणात् प्रदेशांतरस्थ श्वयुवमघोनामित्यपि संप्रसारणं निषिध्यते। तेनाह। इति यकारस्य नेत्वमि॥ किं अनर्वा यज्ववत्
ति। यून इति। ननु उकारेण व्यवधानात्कथमत्र निषेधः। विव्याध विव्यथेत्यादावव्यवधानेपि निषेधस्य चरितार्थत्वात्। न च सवर्णदीर्घे कृते नास्ति व्यवधानमिति वा
च्यं। अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वात्। अत्राहुः। विशेषणस्य निषेधार्थात्पुनः संप्रसारणग्रहणादेव व्यवधानेप्यत्र निषेधो भविष्यतीत्यदोषः। न च व्यथो लिटी
ति विहितस्य न यकारस्य संप्रसारणे कृते नकारस्य तदभावाय न संप्रसारण इति। सूत्रं प्रवर्त्य पुनः संप्रसारणग्रहणं चरितार्थमिति व्यवधाने निषेधो न भविष्यतीति
वाच्यं। व्यथो लिटीत्येतद्धलादिशेषापवाद इत्याकरे स्पष्टत्वात्। उत्सर्गसदेशाश्चापवादा इति परस्यैव संप्रसारणं भवति। न पूर्वस्येति कैयटेन व्याख्यातत्वाच्चेति॥

सु·
सि·कौ·
टी·त·
७६

अर्वणस्त्र। अंगस्येति वर्तते तच्चार्वणा विशेष्यते अनञ इत्यनेनापि तद्ग्रहात् त्रारहितस्येत्यादि। असाविति पर्युदासे विभक्तौ परत एव स्यात्। ततश्चार्वतीत्यादौ न स्यादि
त्य। इयेना हा न तु सावितिः न चैवमर्वाणियरित्यादावतिप्रसंगः। अंगान स्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्याक्षेपाल्लुकालुप्तत्वेनात्र प्रत्ययत्व लक्षणाभावात्। एतेन वा हैरलुप्यते स
हस्रदृगर्वगर्व — इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः नन्वेवं स्यान्मिदचो ऽन्त्यादेश इति सूत्रे धात्वंगकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङुपदादेशास्यानिवर्तत्वमुरितिप्राचो ग्रंथमनूद्य तत्
किं परिगणनमुदाहरणमात्रं वेति विकल्प्य नान्त्यः। अव्ययस्यांगपदाभ्यां पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यादिति मनोरमायां यदुक्तं तत्कथं संगच्छते। अव्ययस्योक्तरीत्या
नंगत्वात्। न च न लुमतेत्यनेनांगकार्यनिषेधेप्यंगसंज्ञाया अनिषेधान्नोक्तदोष इति वाच्यं। प्रत्यये परतः पूर्वस्य यत् कार्यं मांगमनांगं वा तत्सर्वं न लुमतेत्य
नेन निषिध्यते इति यस्मात्प्रत्ययविधिरिति सूत्रस्थ मनोरमाग्रंथपर्यालोचनया लुमता शब्देन लुप्ते अंगसंज्ञाया अप्यस्वीकार्यत्वात्। तस्या अपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य
कार्यत्वात्। यदि लुक्यलुप्तेप्यंगत्वं स्वीक्रियते तदा अयं ग्रंथोपचिमं दृषण्वस्वश्वयोरित्यत्र दृषत् वसुकं घनं यस्य स दृषण्वसुः। दृषत् अश्वो यस्य दृषदश्व इत्युदा
हृत्य भत्वादिह नलोपो न भवति अल्लोपस्तु अनंगत्वान्नेति मूले वैदिकप्रक्रियायां वक्ष्यमाणग्रंथेन सह विरुध्येत। न चाल्लोपोन इत्यत्रांगावयवो ऽसर्वनामस्था
नयजादिस्वादिपरो यो ऽन्निति व्याख्यानात् अल्लोपस्य तत्र प्राप्त्यभावादनंगत्वादिति समाधानं व्यर्थमिति भ्रमितव्यं। भसंज्ञैव यजादिस्वादिपरो यो ऽन्निति व्याख्या
न वत् वसुश्वयोः परतो यो ऽन्निति व्याख्याने स्वापि लाभात्। तस्मात्पदात्पृथगित्येवं वक्तव्ये अंगपदाभ्यामित्यंगग्रहणं भसकृतमेवेति चेत्। अत्राहुः। न लुमते
त्यादि सूत्रे लुमता लुप्ते तन्निमित्तमंगस्यांगसंज्ञकस्य कार्यं न स्यादिति व्याख्यायते तदा ऽर्वणस्त्रसावनञ इत्यंगकार्यप्रवृत्तावप्यंगसंज्ञायानिर्बाधत्वादंगग्रहणं तत्रत्यं स
म्यगेवेत्यर्वाणौ मनांगं वेत्यादि मनोरमाग्रंथस्यानंगत्वादिति मूलग्रंथस्य च स्वारस्यपर्यालोचनं यालाघवादव्ययस्यांगत्वे फलाभावाच्च प्रत्यये परतः पूर्वस्य का
र्यं निषिध्यत इति मनोरमाग्रंथश्च स्वरसतः संगच्छत इति। ननु ऋधातोर्विचि गुणे च अरिति रूपं तस्मान्मतुपि अर्वेत्यावित्यादि सेत्स्यति। छंदसीवनिपाविति व
निपि वेदे अर्वाणि सेत्स्यति। ऋधातोरेवस्नामदिपद्यघनीत्यादिना वनिपि तु लोकेप्यर्वेति सेत्स्यति। स्त्रियां शस्त्राया वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्तय इत्यमरको
शात्तत्रश्चार्थोपि न भिद्यते इति किमनेन सूत्रेणेति चेत्। अत्राहुः। नांतनांतयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते सौ परे नञुपपदे च नांतस्य प्रयोगो न भवत्यन्यत्र तु नांतस्य प्रयोगो न भवति।
इतरत्रविशेषेण अङ्गसंज्ञया अपि निशेधादङ्गग्रहणं तत्रत्यमसाकृतमेव न च न लुमतेत्यनेन अङ्गसंज्ञानिषेधे पुंवोरनाकाविति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां विरोधः स्यादिति वाच्यमुतयोर्ल

इति व्यवस्थार्थमिदं तृन्वत्क्रोष्टुरिति त्रिसूत्रीवदिति। यत्तु कैश्चिदुक्तं। अर्वन्मघवन्शब्दयोर्द्वयोरपि भाषायामसाधुत्वमेव अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छांदसं हि तत्। मन्त्व
न्वोर्विधाना च्छन्दस्युभयदर्शनादिति वार्तिकादिति तदापाततः वार्तिकस्य वनिवं तमघोदात्तपरत्वात् छंदस्येव वनिविधानात्। तथा च श्रीहर्षः। वाहैरलु प्यत सहस्रं
दृगर्वपर्वइति प्रायुंक्त। अर्वतौ। अर्वतइति। व्यपदेशिवद्भावेनार्वन्नंतत्वान्नकारादेशः। न च व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति वाच्यं तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्। प
थिमथि। गं मे पिनिरिन्यन इनि रिति परमेकिदित्यनुः किदित्यनुवर्तमाने मंथ इत्यनेन निष्पन्नो मथिन्शब्दः। पतस्थ च वादिनिः। पथिन्। ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः। ततो
मतुप्यपिनाऽऋभुक्षिन्निति बोध्यं। ननु अस्थिदधीति सूत्रे उदात्त नयापठितेप्यनङीष्टसिद्धावनङुदात्त इत्युदात्तग्रहणं गुणाऽभेदकाइति पक्षं ज्ञापयतीति निर्वि

पथिमथ्यृभुक्षामात्। ७।१।८५। एषामाकारोन्तादेशः स्यात्सौ परे। आ आदिति प्रश्लेषेण शुद्धायाएव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः। इतोऽत्सर्वनामस्था
ने ७।१।८६। पथ्यादेरिकारस्याऽकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। थो न्थः। ७।१।८७॥ पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। पन्थाः। पन्थानौ। प
न्थानः। पन्थानं। पन्थानौ। भस्य टेर्लोपः। ७।१।८८। भस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात्। पथः। पथा। पथिभ्यामित्यादि। एवम्मन्थाः। ऋभुक्षाः। स्त्रिया
न्नान्तलक्षणो ङीप्। भत्वाट्टिलोपः। सुपथी नगरी। अनृभुक्षी सेना। आत्वन्नपुंसके न भवति। न लुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्। सुपथि वनं। सम्बुद्धौ
नपुंसकानान्नलोपो वा वाच्यः॥ हे सुपथिन्। हे सुपथि। नलोपस्य सुप्स्वरेति नलोपस्याऽसिद्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणो न हि वचने भत्वाट्टिलोपः। सुपथी
शौ सर्वनामस्थानत्वात्। सुपन्थानि। पुनरपि। सुपथि। सुपथी। सुपन्थानि। सुपथा। सुपथे। सुपथिभ्यामित्यादि॥ ॥ वादां तथा च तस्मिन्नप्यसूत्रे

नानुनासिकोच्चारणेप्यान इत्यस्मादनुनासिकः कारः स्यादत आह। आ आदिति। इतोत्सर्वनाम आदिति वर्तमाने पुनरुद्वचनं किमर्थं कृतेप्युद्वचन पंथा इत्यत्र सवर्णदीर्घेणाभा
व्यमन्यत्रनूपधायादीर्घ इति चेन्नमेवं। ऋभुक्षणमिंद्रमित्यत्रवाऽपूर्वस्यानिगमइति दीर्घविकल्पे सति पक्षे ह्रस्वश्रवणार्थमुद्वचनस्यावश्यकत्वात्। थो न्थ भस्याया
देशोद्वावप्यनर्थकौ। थो न्थ इत्येव सिद्धे इतोत् [illegible] नामस्थान इत्येन इः ऋभुक्षिन्नं त्रयाणाम नवृत्तावपि ऋभुक्षस्थाने संभवतीत्याशयेनाह। पथिमथोरिति। प्रसंगादाह
स्त्रियामिति। नान्तलक्षण इति। न पूजनादि [illegible] निषेधादप्राप्ते ऋन्नेभ्यो [illegible] नेति भावः। सुपथीति। इनः स्त्रियामिति कप् न कृतः समासान्तविधेरनित्यत्वात्। एवौर ना

क॰र्वतिसूत्रेसुपथीतिभाष्याच्च नपूजनादितिनिषेधस्यत्वनुनायंविषयः। यच्चः प्राचीनेष्वेवसइतिवक्ष्यमाणत्वात्। पथिमथीन्यात्वंथोन्थश्चलिंगविशिष्टपरिभाष-
याप्राप्तंविभक्तौलिंगविशिष्टाग्रहणान्नभवति। अत्रेदंबोध्यं। पंथानमाता नइच्छतिपथीयतिततःक्विप्। अल्लोपयलोपौ। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पथिम-
थीत्यात्वं। न्थः। पंथाः। इतोत्सर्वनामस्थानइत्यत्वंनभवति। इतइतितपरकरणात्। एरनेकाचइतियणंबाधित्वापरत्वान्नित्यत्वाच्चथोन्थः। संयोगपूर्वकत्वान्न
यण्। पथियौ। पथियः। पथियं। पथियौ। भस्यटेर्लोपः। पथः। पथा। पथीभ्यां। पथिभिरित्यादि। एवंमथीयतेःक्विपितुमंथाः। मंथियौ। मंथियः। ऋभुक्षाः। ऋभुक्षियौ
ऋभुक्षियः इत्यादि। एतेनइतोत्सर्वनामस्थानइत्यत्रस्थानिन्यादेशेचतपरकरणंसुखमुखार्थमितिहरदत्तःप्रत्युक्तः। आदेशेतपरकरणस्यानावश्यकत्वेपिस्थानि
नितुपथियौइत्यादिसिद्धयेतस्यावश्यकत्वात्। ननुनलोपस्यासिद्धत्वात्पथिमथ्यृभुक्षामितिनस्यात्वेपथ्याःमंथ्याःऋभुक्ष्या इत्येवभवितव्यं। नतुपंथाइत्यादिरितिचे

ष्णान्ताषट्। ष्णान्ताः षान्तानान्ताचसंख्याषट्संज्ञास्यात्। षड्भ्योलुक्। पञ्चषसंख्याकिं। विप्रुषः। पामानः। शतानिसहस्राणीत्यत्रसंन्निपा-
तपरिभाषयानलुक्। सर्वनामस्थानसन्निपातेनकृतस्यनुमस्तद्विघातकत्वात्। पञ्चभिः। पञ्चभ्यः२। षट्चतुर्भ्यश्चेतिनुट्॥ नोपधायाः। ६।४।
७। नान्तस्योपधायादीर्घस्यान्नामिपरे। नलोपः पञ्चानां। पञ्चसु। परमपञ्चपरमपञ्चानां। गौणत्वेतुनलुक्नुटौ। प्रियपञ्चा। प्रियपञ्चानौ। प्रियपञ्चानः। प्रियप-

तो। अत्राहुः। नलोपस्यांतर्वर्तीसुब्नि— मित्तं आलस्यनुवहिर्वर्तीसुप्। प्रत्यासत्त्याहियत्रएकएवसुप् निमित्तभूतः तत्रैवन ((ञ्चा। एवंसप्तननवन् दशन्॰॥
लोपःसुप्स्वितिनलोपस्यासिद्धत्वेनान्यत्रेतिनात्रनकारस्यात्वंकिंत्वीकारस्येति॥ ※ ॥ष्णान्ताषट्। स्त्रीलिंगनिर्देशः संख्यांविशेषयितुंतत्सामर्थ्याच्चपूर्वत्रसंज्ञापर मपिसंख्या
ग्रहणमिहसंबध्यते। इत्याशयेनाह। संख्येति। प्राचानूपदेशकालेषांतानांनाचेत्युक्तंतत्पंचेत्यत्रनलोपेकृतेपीत्यादिवक्ष्यमाणस्वग्रंथविरुद्धं। संप्रत्यनांतत्वेपिउपदेशेना
न्तत्वमासीदित्विति किंमसिद्धत्वे चेतिदिक्। संन्निपातेति। तथाउपदेशकालइतिव्याख्यानंनिष्फलमपीतिभावः। यत्त्वाहुः परिभाषायाअनित्यत्वाल्लुक्स्यादिति। तन्नाहस ७७
मासाइष्टस्यलेप्यप्रवृत्तौपरिभाषायाअकिंचित्करत्वापत्तेः। यद्वाहुः। उपदेशग्रहणमिहकुतःसमागतमित्याशंक्य षांतेत्यंतग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वंल
भ्यतइति। तदपिन। संख्येत्यस्याकर्षणेनसंज्ञिपरत्वसंपादनेनचसामर्थ्योपक्षयात्। नोपधायाः नेतिलुप्तषष्ठीकमंगस्यविशेषणं। नलोपस्यासिद्धत्वान्नामीतिदी

ष्येन प्रवर्तितरूपस्य पमारंभः। गौणत्वे त्विति। बहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादिति भावः। प्रियपञ्चामिति। नकारद्वयमध्ये चकारः॥ ॥ अष्टन आ विभक्तौ॥ सौत्रत्वादिह
लोपो न कृतः। कनिन्युवृषितक्षीत्यतः कनिनित्यनुवर्तमाने सप्यश्भ्यां तुट्चेत्यनेन सप्तन् अष्टन्शब्दौ निष्पन्नौ। रायो हलीत्युत्तरसूत्राद्धलीत्यपकृष्यते। तच्च विभक्तेर्विशे
षणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे। हलादाविति। हलीति [illegible] अष्टानामिति। नामि [illegible] ष्णान्तत्वान्नुट्। प्रागात्वे कृते अनान्तत्वेन षट्संज्ञाभावान्नुडप्रवृत्तेर्न
न च यथोद्देशपक्षे अन्तरङ्गत्वात्प्रागेव कृतात्वस्य संज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वेऽपि सुलभेति वाच्यम्। अल्विधौ उक्तन्यायायोगात्। किं च प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानः प्रि
याष्ट्नः प्रियाष्ट्न इत्याद्यपि न सिध्येत्। उक्तरीत्या तत्रोपधालोपप्रवृत्तेः [illegible]। अष्टाभ्य औश्। शित्त्वात्सर्वादेशः। ननु अनेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्रे शित्ग्रहणं प्रत्याख्या

अष्टन आ विभक्तौ। ७।२।८४। अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ। अष्टाभ्य औश्। ७।१।२१। कृताकारादष्टनः परयोर्जस्शसोरौश् स्यात्। अष्टभ्य
इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जस्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति। वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वं अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात्। अष्टौ २।
परमाष्टौ। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः २। अष्टानाम्। अष्टासु। आत्वाभावे। अष्ट इत्यादि पञ्चवत्। गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत्। शसि प्रियाष्टः। इह पूर्वस्मादपि
विधौ वल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वम्। काम्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याऽल्लोपस्याऽसिद्धत्वाद्वा। प्रियाष्ट्णा। इत्यादि जश्शसोरनुमीयमानेनात्वेन बा
ध्यत्वं न तु गौणतायाम्। तेन प्रियाष्टनो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम्। प्रियाष्टाभ्याम्। प्रियाष्टाभिः। प्रियाष्टाभ्यः २। प्रियाष्टासु। प्रियाष्टो राजवत्स
र्वं। हो ढः। वश्चा पदं हलि। भष्भावः। जश्त्वचर्त्वे। भुत्। भुद्। बुधौ। बुधः। बुधा। भुद्भ्याम्। भुत्सु॥ ॥ यअनेकाल्त्वादेव सर्वादेश इति सुवचं न

चाशस्येत्संज्ञायां अनेकाल्त्वं नास्तीति वाच्यम्। शकारस्योगित्कार्यार्थत्वेन तत्र सामर्थ्यापन्नत्वान्नैव मौ[illegible]शित्यादौ शकारः श्रवणार्थ एव स्यादिति शङ्क्यम्। अनुप
भिकादिष्विह लौकिकमिति निर्देशेन [illegible]स्येत्संज्ञाभ्युपगमादिति दिक्। कृतात्का[illegible]दिति। ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तं तत्कथं कृताकारतेत्याह। अष्टभ्य इति
अष्टाभ्य इति कृतात्वस्य निर्देशं [illegible] यथा हि सति वक्तव्ये [illegible] ज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थमष्टभ्य औशित्येव ब्रूयादिति भावः। इदमिति श्रु
तमनुमितं चेत्यर्थः। अष्टनो दीर्घादिति। दी[illegible]दष्टनः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात्। अष्टाभिः। दीर्घात्किम्। अष्टभिः। मध्योदात्तमिदम्। षट्त्रिचतुर्भ्यो हला
षकारे [illegible]त्सामर्थ्यादत्र भूतपूर्वगतिराश्रयणीयेति नैवं समर्थनं [illegible]सर्वादेशतास्यादिवाच्यं ७ क्र॥

दिति बाधित्वा ञ्लुपोन्नममित्यस्य प्रवृत्तेः। षड्भ्यस्त्रिचतुर्भ्यो ओा झल्लादिविभक्तेस्तर्तेपदेऽ पोन्नममुदात्तत्वस्यादिति तदर्थः। ननु प्रियाष्टः प्रियाष्टेन्यादौ विभक्तेरुदात्त
त्वनिवारणाय दीर्घग्रहणमिहावश्यकमिति कथमस्यान्वविकल्पज्ञापकत्वमिति चेत्। अत्राहुः। अष्टनो दीर्घादित्यत्रांतोदात्तादित्यनुवर्त्यांतोदात्तादष्टनः परेत्यादिव्या
ख्यानादष्टाभिरित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वं सिध्यति। घृतादित्वेनाष्टनोंतोदात्तत्वात् प्रियाष्टइत्यादिबहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वराभ्युपगमेन अष्टनोंतोदात्तत्वाभा
वाद्विभक्त्युदात्तत्वं न प्रवर्तत इति दीर्घग्रहणं व्यर्थं सत् उक्तार्थज्ञापकमेवेति। अष्टानामिति। नुटः पश्चादेव संन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्वं न तु तत्कृः प्रागिति
तु मनोरमायां स्थितं। अत्र नव्याः। संन्निपातपरिभाषया आत्वाभावेप्यत्र न क्षतिः। नोपधाया इति दीर्घे नलोपे पंचानां सप्तानामितिवद्रूपसिद्धेः। न चाष्टनो दी
र्घादिति विभक्त्युदात्तत्वमात्वविधेः प्रयोजनमिति वाच्यं। षड्भ्यस्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यनेनैव तत्सिद्धेरिति। पूर्वस्मादपीति। न चात्र पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति निषेधः
शंक्यः। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्युक्तत्वादिति दिक्। प्राधान्यएवेति। औश्त्वं हि त्वगनुदाविव प्राधान्य एव भवति। न तु गौणत्वे। अष्टाभ्य इति बहुवचन

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च। ३।२।५९। एभ्यः क्विन् स्यात्। अलाक्षणिकमपि किंचित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते निरुपपदाद्युजेः क्वि
न्। कृनाविती। कृदतिङ्। ३।१।९३। सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात्। वेरपृक्तस्य। ६।१।६७। अपृक्तस्य वस्य लोपः। ॥

निर्देशात्। अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेपि एकवचनेनैव निर्दिशेत्। अष्टा औशिति अष्ट इति वा एतच्च ष्णांता॰ स्यात्। कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वाद
यडिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं। तथा चौश्त्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वं प्राधान्य एवोचितमिति भावः। प्रियाष्टा इति प्रथमैकवचनं। उक्तार्थसं
गृह्णाति। प्रियाष्टौ राजवदिति। नांताः। भुदिति। वुध्यतेः क्विप्। धांताः॥ ॥ ऋत्विग्दधृक्। किंचिदिति। ऋतावुपपदे यजेः क्विन्। धृष्णोतेर्द्वित्वमंतोदात्तत्वं च।
सृजेः कर्मणि क्विन्। अमागमश्च। दिशेः कर्मणि क्विन्। उत्पूर्वात्स्निहेः क्विन्। उपसर्गांतलोपः षत्वं च। अंचेः सुप्युपपदे क्विन्नित्यर्थः। निरुपपदाद्युजेरिति। क्रुंचेरा
प्येवं। नलोपाभावस्त्वधिकः। कृनाविनाविति। इकार उच्चारणार्थ इति भावः। संन्निहित इति। प्राचा तु नतीये धात्वधिकार इत्युक्तं। तदसत्। धातोः कर्मण इति सा
न्विधौ धातुग्रहणस्यांतरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्वस्याभावात्॥
॥

युजेरसमासे। उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते। इदितो नुम् धातोरित्यतो नुम् इत्याशयेनाह। सर्वनामस्थाने नुम् स्यादिति। क्विन्प्रत्ययस्य। क्विनः कुरित्युक्ते। पिप्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्। क्विन्नन्तस्य सिद्धं प्रत्ययग्रहणं बहुव्रीहिविज्ञानार्थमित्याशयेन व्याचष्टे। क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति। बहुव्रीह्याश्रयणफलं तु स्पृक् स्पृगित्यादि स्फुटीभविष्यति। सुयुगिति। सुष्ठु युनक्तीति विग्रहे सत्सूद्विषेति क्विप्। तेनेह नेति। नुमित्यर्थः। क्विन्प्रत्ययस्तु स्यादेव ऋत्विगित्यादिसूत्रे युजीति इकारनिर्देशात्। खन्निति। खं

युजेरसमासे। ७।१।७१। युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे। सुलोपः। संयोगान्तस्य लोपः। क्विन्प्रत्ययस्य कुः। ८।२।६२। क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते। नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः। युङ्। नश्चापदान्तस्येति नुमोऽनुस्वारः परसवर्णः। तस्याऽसिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न। युञ्जौ। युञ्जः। युञ्जम्। युञ्जौ। युजः। युजा। इत्यादि। असमासे किम्। चोः कुः। ८।२।३०। चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च। इति कुत्वं। क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्याऽसिद्धत्वात्। सुयुक्। सुयुग्। सुयुजौ। सुयुजः। युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं न त्विकानिर्देशः। तेनेह न युज्यते समाधत्ते इति युक्। युजस्समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी। संयोगान्तलोपः। खन्। खञ्जौ। खञ्जः। इत्यादि। व्रश्चेति षत्वं। जश्त्वचर्त्वे। राट्। राड्। राजौ। राजः। राड्सु। राट्त्सु। एवम् विभ्राट्। देवेट्। देवेजौ। विश्वसृट्। इह यजिसृज्योः कुत्वं नेति क्वौ विवक्ष्यते। परिमृट्। षत्वविधौ राजिसाहचर्य्यात् टुभ्राजृ दीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते। यस्तु एजृ भ्राजृ दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव। विभ्राक्। विभ्राग्भ्यामित्यादि। परौ व्रजेः षः पदान्ते॥ परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्याद्दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वञ्च। परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट्। परिव्राजौ। परिव्राजः॥ ॥

जतीति खन्। खजि गतिवैकल्ये। एवं विभ्राडिति। फणादित्वं विशेषेण भ्राजते। इति विभ्राट्। देवान् यजतीति देवेट्। क्विपि यजादित्वात्संप्रसारणे। आद्गुणः। विश्वं सृजतीति विश्वसृट्। क्विवन्तः। क्विन्प्रत्ययो यस्मात् इति बहुव्रीह्याश्रयणात्। कुत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह नेति क्वौ विवक्ष्यत इति। रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यकारप्रयोगात्। यद्वा व्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवाद इति वक्ष्य नर इत्यर्थः। परिमार्ष्टीति परिमृट्। परौ व्रजेः॥ क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं चेत्यौणादिका। पूर्वसूत्रादिह क्विप् दीर्घो वानुवर्तेते। तदाह। क्विप् स्याद्दीर्घश्चेति

विश्वस्य वसुराटोरित्यतोऽनुवर्तनादाह। विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादिति। स्कोः। पदस्येत्यनुवर्तते झलो झलीत्यतो झलीति च। संयोगेति लुप्तषष्ठीकं झलं ताभ्यां विशेष्यते तद
न्तदाह। पदान्ते झलि च परे इति। झलि किं। भ्रष्टा। भृज्जतीति भृट्। क्विप्। ग्रहिज्येति संप्रसारणं। व्रश्चेति षत्वं। ऊर्गिति। ऊर्ज बलप्राणनयोः। अस्माच्चुरादिण्यन्तात्क्वि
ब्भासेत्यादिना क्विप्णिलोपः सच चोः कुत्वे न स्थानिवत्। पदान्तविधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च। इह जांतेषु अवयाः। अवयाजौ। अवयाजः इति। नोदात्त्हतां मंत्रे श्वेतव
हौक्थशंसपुरोडाशो ण्विन्निति मत्कृत्य अवे यजः इति विहितस्य ण्विनस्तु दप वादस्य पदांते उस श्छा दसत्वेन वैदिकप्रक्रियायामेव वक्तुमुचितत्वात्। तदोः सः सावनन्त्ययोः। त्यदादी
नामः इत्यतोऽनुवर्तनादाह त्यदादीनामिति त्यदादीनामिति किं आतपः तारकः तदोरिति किं। यः। अनंत्ययोः किं। हे स॥ अत्र परत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वा दस्य सकारे स स इति

विश्वस्य वसुराटोः।६।३।१२८। विश्वशब्दस्य दीर्घः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे। विश्वं वसु यस्य विश्वावसुः। राडिति पदान्तोपलक्षणार्थं। चर्त्वम
विवक्षितम्। विश्वाराट्। विश्वराजौ। विश्वराजः। विश्वाराड्भ्यामित्यादि॥ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च।८।२।२९। पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः स
कारककारयोर्लोपः स्यात्। भृट्। भृड्। सस्य श्चुत्वेन शः। तस्य जश्त्वेन जः। भृज्जौ। भृज्जः। ऋत्विगित्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विन्। क्विन्नन्तत्वात्कु
त्वं। ऋत्विक्। ऋत्विग्। ऋत्विजौ। ऋत्विजः। रात्सस्येति नियमान्न संयोगान्तस्य लोपः। चोः कुः। ऊर्क्। ऊर्ग्। ऊर्जौ। ऊर्जः। त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं। तदोः सः
सावनन्त्ययोः।७।२।१०६। त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ। स्यः। त्यौ। त्ये। त्यं। त्यौ। त्यान्। सः। तौ। ते। परमसः। परमतौ। परमते॥
द्विपर्यन्तानामित्येव। नेह। त्वं। न च तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यं। अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात्। संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्वेनात्यदात्यदौ
त्यदः। अतित्यद्। अतित्यदौ। अतित्यदः। यः। यौ। ये। एषः। एतौ। एते। अन्वादेशे तु। एनं। एनौ। एनान्। एनेन। एनयोः २॥ ९ हलङ्यादिना सुलोपे कृते वि

सर्गो स्यात्तौ। तथा च हे सः। इति रूपं स्यात्। किं च क्रियांसे ति रूपं न स्यात्। यदा तु अंत्यस्य सकारे जातेऽपि पुनः प्रसंगविज्ञानात्त्यदाद्यत्वं सकारस्य स्वीक्रियते तदा नकिं
चिदनिष्टमित्यनंत्ययोरिति त्यक्तुं शक्यं। यदि तु तदोः सः सावित्यस्यानंतरं अदस औ सुलोपश्चेत्यत्रादस इति योगं विभज्यादस एव दकारस्य सत्वं नान्यस्येत्यदस्ये ७८
ति नियमः क्रियते तदा सकृद्गतौ विप्रतिषेधे इति न्यायेनाप्यनंत्ययोरिति त्यक्तुं शक्यं। न चैवं हा वात्मन इच्छति हीयति ततः क्विपि स्व इति रूपं न स्यात्। किं तु ह इति रूपं स्यादिति फले

मेशान्नियमपक्षो न संभवतीति वाच्यं। गौणे अत्वस [illegible] मायामुक्तत्वात्। सोकिं। तौ। ते। तं। तान्। ननु तेऽस्मिंस्त्वा विरोषेव
सूत्रमस्तु किमनेनतदोऽपि निर [illegible] थग्यहणेनेति। मे [illegible] सस्मान्नुडचीत्यजाद्युत्तरपदस्यऽएव इत्यस्य नुड्विधानेनत्य
दादित्वं गौणत्वान्नकारस्य। नच सत्वेसति नुड्विधानमर्थनिति [illegible] चतदोरित्येवसूत्रं युक्तं। ननु तस्मान्नुडचीति सूत्रं तस्मा
दितिपदं परित्यज्य लाघवान्नुगवीत्येवोच्यतां। तथा [illegible] नोक्त दोष इति चेत्। एवं तर्हि न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति न
लोपः स्यात्। विधानसामर्थ्यान्न भवतीति चेदेवमपि [illegible] नुडचीति सूत्रे पंचम्यंतमावश्यकमेव। टिदनुबंधश्चेति तदो

ङे प्रथमयोरम्। ७।१।२८। युष्मदस्मद्भ्यां [illegible] मपर्य्यन्तस्य। ७।२।८६। इत्यधिकृत्य। त्वाहौ सौ। ७।२।
९४। युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येता [illegible] ७।२।९०। आलयत्वनिमित्तेतर विभ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लो
पस्स्यात्। अतो गुणे। अमि पूर्वः। त्वं अहं। ननु [illegible] अमि पूर्वत्वस्य लं पर मपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्गु
णः प्राप्नोति। सत्यं। अलिङ्गे युष्मदस्मदी तेन [illegible] धिकरणत्वविवक्षया तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य अ इ
त्यस्य लोपस्स्यात्। सच परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे [illegible] परमत्वां परमाहं। अतित्वां अत्यहं॥ ॥

ितिसूत्रे तो रिति वक्तुमशक्यं। अनेष इत्यत्रोक्तरीत्यात् [illegible] भवेत्। नुडागमस्य परहल्याश्रितत्वेन वहिरंगत्वादन्तरंगसं
त्वदृष्ट्या असिद्धत्वादिति। उत्तरस्य दाधिकारस्य कार्यं वा [illegible] क्तत्वादयं कैयटश्चिंत्यः। गौणे चरितार्थत्वादिति गौणेहि
अंतर्गणकार्यत्वात् सत्वं न प्रवर्तते। त्वाहौ साविन्युक्ते तु अतिस्वां अति [illegible] गणकार्यत्वादिति भावः। अतित्यदिति। त्यमतिक्रान्तो अति
त्यद्॥ ःंः॥ ङे प्रथमयोरम्॥ युष्मदस्मद्भ्यां [illegible] पदं लुप्त षष्ठीकं। प्रथमयोरिति। द्विवचनबलेन प्रथमाश
ब्दः प्रथमाद्वितीयापरः पार्थक इत्याशयेन व्याचष्टे। युष्मदस्म [illegible] एवचं॥ त्वाहौ सौ। यद्यपि युष्मदस्य मा एकवचन इत्येवत्वादे

शस्तथापि अस्मदो अहादेशार्थमिदं किं च त्वमावितिसूत्रेण युवां युष्मान्वा अतिक्रांतो ऽतित्वमिति न सिध्यति। एकार्थवाचित्वाभावाद्युष्मद इति भावः। युष्मदस्मदोरिति। एत
च युष्मदस्मदोरनादेश इत्यतो लभ्यते। शेषे। उक्तादन्यः शेषः आत्वयत्वं च प्रागुक्तं तद्विषयादन्यविभक्तिरिह शेषशब्दार्थस्तदेतद्व्याचष्टे। आत्वयत्वनिमित्तेतरेति। अंत्यस्येति॥ अ
लोंत्यपरिभाषयेति भावः। अतो गुण इति। नन्वास्तां त्वाहौ सावित्यत्र त्वाहादेशयोरंत्याकार उच्चारणार्थ एवास्तु किमनेन पररूपकरणप्रयासेनेत्याहुः। त्वं अहमिति। ननु युष्मान
तिक्रांतः अतित्वमित्यादौ त्वाहौ सावित्यस्यावकाशोऽस्ति त्वामतिक्रांते नातित्वयेत्यादौ त्वमावेकवचने इत्यस्यावकाशः। त्वमहमित्यत्र तूभयोः प्रसंगे त्वमावेकवचन इत्यनेन प
रत्वाद्भाव्यं। नैष दोषः। त्वमावपि प्रबाधेते पूर्वविप्रतिषेधतः इति वक्ष्यमाणत्वात्। अधिकरणत्वविवक्षयेति। यदि तु शेष इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेतत्। आत्व

युवावौ द्विवचने ७।२।९२। द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्य्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ। प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां ७।२।८८। इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्ता
देशः स्यात्। औङ्येवेति वाच्यं। भाषायां किं। युवम्वस्त्राणि। युवां। आवां। मपर्य्यन्तस्य किं। साकच्कस्य मा भूत्। युवकां। आवकां। त्वयामयेत्यत्र चान्त्यस्य
ति मा भूत्। युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिद्ध्येत्। यूयवयौ जसि ७।२।९३। स्पष्टं। यूयं। वयं। परमयूयं। परमवयं। अतियूयं। अतिवयं। इह शेषे लोपोऽ
न्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः। अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यमिति न भवति। ङे प्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य अममान्त एवादिश्यते। न

यत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात्। न चैवमंत्यलोप इति पक्षस्य निरालंबनतापत्त्या युष्मदस्मदोरंत्यलो((नुविक्रियत इति व्याख्यानाद्वा
पः स्यादिति ग्रंथोऽयुक्त इति वाच्यं। साम आकमिति ससुट्कनिर्देशेन तस्यापि पक्षस्य ज्ञापितत्वादिति भावः। अतो गुणे कृते प्रवर्तत इति। वार्णादांगं बलीय इति तु स
मानाश्रय एव भवति। न त्वन्याश्रये इह तु शेषे लोपस्य विभक्तिनिमित्तं पररूपस्य त्वकार इति व्याश्रयत्वमिति भावः। समानाश्रये उदाहरणं तु कारक इत्यादि बोध्यं
तत्र हि यण्वृद्ध्योः प्राप्तयोर्वृद्धिरेव भवति। आंगत्वान्न तदंतविधिरित्याह परमत्वमित्यादि॥ ःः॥ युवावौ द्विवचने। उक्तिर्वचनं द्वयोर्वचनं द्विवचनं तदेतदाह ८०
द्वयोरुक्ताविति। न चात्र कृत्रिमन्यायविरोधः शंक्यः वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तदाधानात्। अन्यथा द्वित्व इत्येव ब्रूयात्। अष्टन आ विभक्तावित्यतो विभक्तावित्य
धिकारात्तद्द्वित्वया विभक्तिस्तस्यां परत इति व्याख्यानसंभवात्। युवंवस्त्राणीति। शेषे लोपः। मपर्यंतस्य किमिति अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः। युवकां आव

कामिति। ननु युवावयोः समुदायादेशत्वेपि युवकामित्यादि सिध्यति। अ[illegible]कारसकारमकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्। अन्यत्र तु सुवंतस्य टेः प्रागिति युष्मदस्मद्वि-
षयेव्यवस्थायास्त्वयकाम यकेत्यादि सिद्धये। स्यामाद्यत्वात् [illegible] नेनदर्यंतस्येत्यधिकारेणेत्यपरितोषादाह। त्वयामयेत्यत्रेति। न न त्वमादेशयोरपि समुदाया-
देशत्वेत्वयेत्यादि साधयितुं शक्यत एव। योचीति सूत्रं परित्य[illegible]सूत्रे कृते अजादौ विभक्तौ परतोऽन्त्यस्य एकारादेशेसत्यया॥ देशप्रवृत्तेरिति। पुनरप
रितोषादाह। युवकाभ्यामित्यादि। अंगकार्यमिति। एतेन अंग[illegible]पुनर्[illegible]वविधिरिति परिभाषा अर्थतउपनिबद्धा। अंगे अंगाधिकारे वृत्तं वर्ननं यस्य तदंग-
वृत्तं शास्त्रं तस्मिन्प्रवृत्ते सति पुनर न्यस्यांगवृत्तशास्त्रस्य प्रवृत्तौ[illegible]अविधिरिति तत्परिभाषाया अर्थः। एषाच परिभाषा ज्ञाजनोर्जे त्यनेन ज्ञापिता। उप-
पत्तिस्तु मनोरमातो वगंतव्या। नचैवं द्वाभ्यामित्यत्र[illegible]सुपि चेति दीर्घो न स्यादिति वाच्यं। द्वयोरेकस्येत्यादि निर्देशेन उक्तपरिभाषाया अनित्यत्व ज्ञापना-
त्वमावेकवचने। ७।२।९७।एक[illegible]योक्तौ युष्म[illegible]पर्यंतस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ। द्वितीयायाञ्च। ७।२।८७। युष्मदस्मदोराकारस्स्यात्। त्वां
मां। युवां। आवां। शसोन। ७।१।२९। नेत्यविभक्तिकं पदं युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसोनकारस्स्यात्। अमोऽपवादः। आदेः परस्य। संयोगान्तस्य लोपः। युष्मान्॥
अस्मान्। योऽचि। ७।२।८९। अनयोर्य्यकारादेशस्स्यात्[illegible] त्वया। मया॥ ॥ ११ दितिदिक्। मकारांतरमित्युपलक्षणं जसः
शीत्यत्र जसः सइति सकारं प्रश्लिष्य[illegible]जस[illegible]सूत्रादमग्रहणमनुवर्त्य[illegible]वेति व्याख्यानाद्धेति वोध्यं। एकस्योक्तावितित्वमावेकत्वइति वक्तव्ये
वचनग्रहणादयमर्थो लभ्यत इति भावः। [illegible]पूर्वसूत्रे[illegible]मः प्रतिषेधोयमिति भाष्ये स्पष्टं। [illegible] न चैतयैवकिं न स्यात्। द्वितीयायां
यायांचेत्यात्वेपूर्वसवर्णदीर्घे तस्माच्छसइ[illegible]रिति वा[illegible]युष्मान् ब्राह्मणीः युष्मान्कुलानीत्य[illegible]सिद्धिप्रसंगात्। अलिंगत्वपक्षे
तु युष्मान्ब्राह्मणानित्यादेरप्यसिद्धिप्रसंगात्। यो[illegible]क्तिः। युवाभ्यां। यदि तु युष्मदस्मदो[illegible]त्यत्र रायो हलीत्यतो हलीत्यनुवर्त्य ततदृढाचीति मास्तु परि- प्रा
सि॰ कौ॰ ७८

युष्मदस्मदोरनादेशे॥ अनादेशे किं। युष्मभ्यं। न चाभ्यम् पक्षे आदेशे हलादिर्नेत्यनादेशग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति वाच्यं। यो चीत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात्। हलादौ परत इति। यो चीत्यजग्रहणात्परिशेषसिद्धमिदं। रायो हलीत्यतोनुवृत्त्या लब्धं वा पक्षद्वयेपि साधुरिति। नन्वेवं तलोपपक्षे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चा

युष्मदस्मदोरनादेशे।७।२।८६। अनयोराकारस्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ। युवाभ्यां। आवाभ्यां। युष्माभिः। अस्माभिः। तुभ्यमह्यौ ङयि।७।२।९५। अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि। अमादेशः। शेषे लोपः। तुभ्यं। मह्यं। परमतुभ्यं। परममह्यं। अतितुभ्यं। अतिमह्यं। युवाभ्यां। आवाभ्यां। भ्यसो भ्यम् ७।१।३०। भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात्। आद्ये शेषे लोपस्याऽन्त्यलोप एव। तत्राऽङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न। अभ्यम् तु पक्षद्वयेपि साधुः। युष्मभ्यं। अस्मभ्यं। एकवचनस्य च।७।१।३२। आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत्स्यात्। त्वत्। मत्। ङसेश्चेति सुवचं। युवाभ्यां। आवाभ्यां। पञ्चम्या अत्।७।१।३१। आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात्। युष्मत्। अस्मत्। तवममौ ङसि।७।२।९६। अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्।७।१।२७। तव। मम। युवयोः। आवयोः। साम आकम्।७।१।३३। आभ्यां परस्य साम आकम् स्यात्। भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः। युष्माकं। अस्माकं। त्वयि। मयि युवयोः। आवयोः। युष्मासु। अस्मासु। समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी। समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि। १॥ सुजसङेङस्सु परतः आदेशास्स्युस्सदैव ते। त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि। २। एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके। त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः। ३॥ द्व्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी। तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च। ४॥ त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे। अतित्वं। अत्यहं। अतित्वां। अतिमां। अतियूयं। अतिवयं। अतित्वां २। अतिमां २। अतित्वान्। अतिमान्। अतित्वया। अतिमया। अतित्वाभ्यां ३। अतिमाभ्यां ३। अतित्वाभिः। अतिमाभिः अतितुभ्यं। अतिमह्यं। अतित्वाभ्यां। अतिमाभ्यां। अतित्वभ्यं। अतिमभ्यं। ङसिभ्यसोः। अतित्वत् २। अतिमत् २। भ्यामि प्राग्वत्। अतितव। अतिमम। अतित्वयोः ८९
अतिमयोः। अतित्वाकं। अतिमाकं। अतित्वयि। अतिमयि। अतित्वयोः। अतिमयोः। अतित्वासु। अतिमासु। युवां आवां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे ॥

रणसामर्थ्यादिति चेत्। अत्राहुः। बहुवचने झल्येदित्येत्वनिवृत्त्याऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वादिति। यद्यप्यंगवृत्तपरिभाषया एत्वं सुपरिहरं तथापि तस्या नित्यत्वे इदम

यकारोच्चारणं ज्ञापकमिति तत्त्वं। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशिति शित्त्वं सर्वादेशार्थं। अन्यथा त्यादेः परस्येति स्यात्। न चाकारस्य अकारविधाने वैयर्थ्यं आदेशव्यपदेशेन यत्व
निवृत्त्यर्थत्वात्। न चांवयं तस्यादेशोऽस्त्वपि विभक्तेरनादेशतास्त्येवेति वाच्यं। सर्वे सर्वपदादेशा इति सिद्धांतात्। इदमेव शित्त्वं ज्ञापयति सर्वे सर्वपदादेशा इति। अर्थ
वत्त्वपवस्थोऽर्थ्यादेशाभावे विश्रांतिरित्यर्थः। सिद्धं ङादयस्तु वचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि भवंतीति मनोरमायां स्थितं। तवममेति। ननु अत्रांत्यलोपपक्षे अशः स्यादे
शः स्यात् यत्वनिवृत्त्यर्थं तथा अशवचनस्य चरितार्थत्वात्। न च स्यादेशस्यापवादोऽशिति वाच्यं। अशादेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपाभावेन स्यादेशस्याप्रवृत्तेः। अ
त्राहुः। अंगवृत्तपरिभाषया स्यादेशो वारणीयः। यदि तु अंगस्य यत्कार्यं तद्विषयिण्येव सा परिभाषा न त्वंगाधिकारपरेति दुराग्रहस्तर्हि शित्त्वं त्वास्तां गुण इति पर
रूपेण अकारं तदंशश्लिष्य अकाररूपेणांशो भवति न तु विक्रियत इति व्याख्येयमिति। नन्वाकमादेशात्पूर्वमनादेशत्वाद्यो चीति यत्वेन भाव्यं तत्तश्च शेषे लोपाभा
वादेवर्णे नादिति विधीयमानस्य सुडागमस्याप्रसक्त्या साम इति ससुट्कनिर्देशो व्यर्थ इत्यत आह। भाविन इति। कृते हि शेषे लोपे अकारांतत्वात् प्राप्तः सुट् ससुट्
कस्य स्यानित्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तत इति भावः। शेषे लोपः टिलोप इति पक्षे तु ससुट्ग्रहणं व्यर्थमेव। आकमिति दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थं अन्यथा पररूपं
स्यात्। न चाकारोच्चारणसामर्थ्यं एत्त्वनिरासाय भ्यम इव चरितार्थत्वात्। इह युवावौ द्विवचने त्वमावेकवचने इति सूत्रद्वयेपि द्विवचनैकवचनशब्दावर्थपरौ न
तु प्रत्ययपरावित्याख्यातं। तत्र फलं दर्शयति। समस्यमान इत्यादिना द्व्येकत्ववाचिनी इति। पंचकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्रायेणेदमुक्तं। अस्मिंस्तु पक्षे सं
ख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वात्। त्रिकपक्षे तु द्व्येकार्थवाचिनी इति पाठ्यं। संख्याया विभक्त्यर्थत्वेपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वानपायात्। अन्यसंख्यश्चेदिति
युष्मदस्मदर्थगतसंख्यातः संख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः। त्वदृति। अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेवभूतगतेरपि स्वीकाराद्युवावौ त्वमावपि स्तः। प्रत्ययपरत्वे तु तस्या
तामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः। एवं चतुर्थश्लोकेपि न युवावौ त्वमौ न च तत्प्रयुक्त्या प्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्ध्वनिता। एवं चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारायार्थपरत्वमा
श्रितमिति फलितं। नन्वेवं सुजसङेङस्स्वपि युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थत्वे युवावौ स्यातामेकार्थत्वे तु त्वमावित्याशंकायामाह॥ ॥ ॥

सुजस्ङेङ्सुपरत इति। केते आदेशा इत्यत आह। त्वाहौ यूयवयाविन्यादि। अस्त्वेवं त्वाह्यादिभिर्युवावयोर्बाधस्त्वमौ तु तेभ्यः परौ कथं तैर्बाध्येतामित्यत आह॥ त्व
मावपीति विप्रतिषेधे परमित्यत्र पर शब्दस्येष्टवाचित्वादिति भावः। अतित्वां मिति त्वां मां वा अतिक्रान्ताविति विग्रहः। अतियूयं। अतिवयमिति। त्वां मां वा अति
क्रान्ता इति विग्रहः। एवमग्रेप्यूह्यं। अतित्वाकमतिमाकमिति। अत्रान्त्यलोपपक्षे अंगवृत्तपरिभाषया नुडागमो निवार्यः। ह्रस्वनद्याप इत्यत्र ह्रस्वान्ताद्विहितस्यामो
नुडिति व्याख्यानाद्वा। नन्वेवं भिन्नविषयतया सुटो नुडपवादत्वाभावेनावर्णान्तसर्वनामभ्यो विहितस्यामो नुडेव परत्वात्स्यान्न तु सुडागमस्तस्यैवेषांकेषा
मित्यादौ सावकाशत्वादिति चेत्। अत्राहुः। त्यदादेरामि सुडिति वक्तव्ये आमि सर्वनाम्नः इति सर्वनामग्रहणसामर्थ्याद्धलि सर्वेषामित्यादिनिर्देशाच्च अवर्णान्तस
सुजसङेङ्सुप्राग्वत्। औअमौट्सु अतियुवां २ अत्यावां २ अतियुवान्। अत्यावान्। अतियुवया। अत्यावया। अतियुवाभ्यां। अत्यावाभ्यां
३ अतियुवाभिः। अत्यावाभिः। भ्यसि अतियुवभ्यं। अत्यावभ्यं। ङसिभ्यसोः। अतियुवत् २। अत्यावत् २। ओसि। अतियुवयोः। अत्यावयोः २। अ
तियुवाकं। अत्यावाकं। अतियुवयि। अत्यावयि। अतियुवासु। अत्यावासु। युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्त इति विग्रहे। सुजसङेङ्सु प्राग्वत्। औ
अमौट्सु। अतियुष्मां ३ अत्यस्मां ३ अतियुष्मान्। अत्यस्मान्। अतियुष्मया। अत्यस्मया। अतियुष्माभ्यां ३ अत्यस्माभ्यां ३ अतियुष्माभिः। अ
त्यस्माभिः। भ्यसि। अतियुष्मभ्यं। अत्यस्मभ्यं। ङसिभ्यसोः। अतियुष्मत्। अत्यस्मत्। ओसि। अतियुष्मयोः २। अत्यस्मयोः २। अतियुष्माकं। अत्यस्माकं
अतियुष्मयि। अत्यस्मयि। अतियुष्मासु। अत्यस्मासु॥ ॥ ((र्वनामभ्योप्या मः सुडेव भवति न तु नुट्। शास्त्रभूतिषिति च विषयसप्तमी तेन प्र
दादिष्वप्याम्नि नुडिति। एवं च साम इति ससुट्कनिर्देशेन युष्माकमस्माकमित्यत्र सुडागमाभावेपि नुडागमो दुर्वार इत्याशंकाया अपि निरवकाश एवेति बोध्याय
न्तु वदंति। साम आकमित्यत्र यद्यपि सुट्ग्रहणं न स्थानिविशेषणं बाधात्। तथापि उपलक्षणं तु भवति। तेन यस्यामः सुडग्रे भावी तस्यैवामः आकमा भवित
व्यं न चैतत्क्षेत्वे संभवतीत्याकन्न प्रवर्तते। तथा च अतित्वया अतिमयामित्येव रूपं न त्वतित्वाकमतिमाकमिति। तदसत्। आकमापत्तेस्तस्यामः सुडन्वयाभा
वात्। आकमः सुड्भावी चेत्तर्हि तमेवोपलक्षयेत्। आदेशा द्वारकेण परंपरासंबंधेन स्थानिनमुपलक्षयतीति चेदेवं तर्हि युष्माकमित्यादौ सुट् श्रूयेत। साम इति।

निर्देशसामर्थ्यान्न श्रूयेतेति चेन्न। निर्देशस्य गौणा[illegible]स्याचरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावादित्यन्यत्र विस्तरः। गुणीभूतयोर्युष्मदस्मदोरेकार्थत्वे उदाहरणान्युक्त्वा संप्रति द्व्यर्थवाचित्वे उदाहरति। युवामावां वा अतिक्रांत इत्यादिना। बह्वर्थयोस्तु उदाहरति। युष्मानस्मान् चेति॥ ॐ॥ पदस्य। अपदांतस्य मूर्द्धन्य इति विरोधनिर्देशात् प्राक् पदस्येत्ययमधिकारस्तेन राजा राजभ्यामित्यादौ नलोपः प्रातिपदिकांतस्येति नलोपः सिध्यति। ननु राजा राजानौ राजान इत्यत्र तथा गोमान् यवमानित्यादौ संयोगांतलोपो न तु गोमंतौ यवमंतावित्यादौ तथा मो नो धातोरिति नत्वं प्रशान्भ्यामित्यादौ भवति न तु प्रशामौ प्रशाम इत्यत्र। तथा हरिं वंद इत्यादौ मोनुस्वारः प्रवर्तते। न तु गम्यत इत्यादौ न च उञ्जि च पदे इत्यतः पदे इत्यधिकारात् पदे परतो मस्यानुस्वारः स्यात् न तु गम्यत इत्यत्रेति किमिह पदस्येत्यधिकारेणेति वाच्यं पुंस्विति रूपासिद्धिप्रसंगात्। तस्मान्मोनुस्वार इत्यत्र पदस्येत्यनुवर्तनीयमेव पदे इत्यस्योत्तरसूत्रेष्वुपयोगो नास्ती नुञ्जिचपदे इत्यत्राभावे। चाम इह पदस्येति संबंधसामान्ये षष्ठी सा नूत्तरेषु यथायोगं संबंधविशेषे अवतिष्ठते क्वचित्स्थाने षष्ठी क्वचित्

पदस्य।८।१।१६॥ पदात्।८।१।१७॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ।८।१।१८॥ इत्यधिकृत्य। युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ।८।१।२०। पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वान्नावित्यादेशौ स्तस्तौ चानुदात्तौ। बहुवचनस्य वस्नसौ।८।१।२१॥ उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः। वान्नावोरपवादः। तेमयावेकवचनस्य।८।१।२२॥ उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्तेमे एतौ स्तः। त्वामौ द्वितीयायाः।८।१।२३॥ द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः॥ ॥

१९ अवयवषष्ठीति। तत्र संयोगांतस्य लोपः। मो नो धातोः। मोनुस्वारः। इत्यादौ पदस्येति स्थाने षष्ठी अवय[illegible]ष्ठ्यां तूक्तातिप्रसंगात्। आदुपधाया इत्यादौ त्ववयवषष्ठी। अन्यथा वृक्षवानित्यत्रैवं मनुयोमस्य वत्वं स्यान्न तु वृक्षवंतौ वृक्षवंत इत्यत्र। एतच्चानुपदमेवोपपादयिष्यते। यद्यपि षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषया पदस्येत्यत्र स्थानषष्ठ्येव लभ्यते नत्ववयवषष्ठी। तथापि नलोपसूत्रे अंतस्येतिग्रहणात् ज्ञापकादवयवषष्ठ्यपि लभ्यते। यदि पदस्येति स्थानषष्ठ्येव स्यात्त 'नांतस्य पदस्य लोपो भवन्न लोपः स्यादिति' अंतग्रहणमनर्थकं स्यात्। अवयवषष्ठ्यंगीकारे तु अंतस्येतिग्रहणं सार्थकं। तद्व्यानलोपसूत्रे प्रातिपदिकांतस्येत्यसमासनिर्देशः। प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्य अंतोवयवो यो नकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थ इति। नन्वेवं अंतस्येतिग्रहणमवयवषष्ठीत्वज्ञापनार्थमिति स्वीकारात् पदस्येत्यत्र कथं नाम स्थानषष्ठीलाभः संबंधविशेषस्य निर्धारितत्वेन स्थानषष्ठीपरिभाषाया अनुपस्थितेः। अत्राहुः प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्य

मु
सि·कौ· तिर्लक्ष्यानुरोधेन स्थानषष्ठ्यपि स्वीक्रियते ज्ञापकसिद्धा अवयवषष्ठी तु न सर्वत्र स्वीक्रियते इति न लोपसूत्रे मनोरमायां तद्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्युक्तं। भाष्ये दान्तु पदस्य
टी·त· त्यधिकृतस्यावयवषष्ठ्यंतत्वमप्यभ्युपगम्यते न तु स्थानषष्ठ्यंतत्वमेवेति ज्ञापनार्थं तद्ग्रहणं तेन वृक्षवं तौ वृक्षवेत इत्यत्र मादुपधायाः इति वत्वं सिध्यति। पदावयव
८३ स्य मतुपसत्वात्। अन्यथा पदस्येत्यविशेष्यत्वे मतुपान्तं तविधौ मत्वंतं यत्र तदवयवस्य मतुपो मादुपधायाः परस्य मस्य वत्वं भवतीत्यर्थः स्यात्॥ तथा च। वृक्ष
वानित्यत्रैव स्यात् न तु वृक्षवंतौ वृक्षवंत इत्यत्रेति स्थितं। पदात्। कुत्सने च सुप्यगोत्रादाविव्यतः प्रागयमधिकारः। यदि तु कुत्सने च सुपीत्यत्रापि पदादित्यनुवर्तेत न तदा

श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेपि शर्म सः। स्वामी ते मेपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः॥ १॥ सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः। सोव्याद्वो नः
शिवं वो नो दद्यात्सेव्योत्र वः स नः॥ २ पदात्परयोः किं। वाक्यादौ मा भूत्। त्वम्पातु मां पातु। अपादादौ किं। वेदैरशेषैः संवेद्यो ऽस्मान् कृष्णः सर्वदा
वतु। स्थग्रहणं श्रूयमाणविभक्तिकयोरेव। नेह। इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति। इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः।
एकतिङ् वाक्यं तेनेह न। ओदनं पच तव भविष्यति। इह तु स्यादेव। शालीनां त ओदनं दास्यामीति। एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः।
अन्वादेशे तु नित्यं स्युः। धाता ते भक्तोऽस्ति। धाता तव भक्तोऽस्तीति वा। तस्मै ते नम इत्येव। न चवाहाहैवयुक्ते। ८।१।२४॥ चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः
स्युः। हरिस्त्वां मां च रक्षतु। कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि। युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगे यं निषेधः। परम्परासम्बन्धे न। आदेशस्यादेव हरो हरिश्च मे

देव इत्तः पचति पूतीत्यत्रैव निघातः स्यान्न तु पचति पूतीत्यत्र। अनुदात्तं सर्वमपादादौ। इदं पदत्रयमापादपरिसमाप्तेरधिक्रियते। षष्ठी चतुर्थीति। अल्पाच्तरमिति षष्ठ्यन्त
स्य पूर्वनिपातः। षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति। ननु युष्मदस्मदोरित्युक्तत्वात्तयोरेव वांनावादय आदेशाः स्युः। न च पदस्येत्यधिकाराद्विभक्त्यंतस्यैव पदत्वात्षष्ठ्यादिविशिष्टयोरेव
स्युरिति वाच्यं। उक्तरीत्या वसुसादौ दोषाभावेपि भ्यामादौ परतो युष्मदस्मदोः पदत्वात्केवलयोर्वांनावादेशप्रसंगस्य दुर्वारत्वात्। तथा च सुखं वां नौ ददात्वीश इति प्रयोगो न सं
गच्छेत्। नापि द्वितीयास्थयोरिति स्थग्रहणसामर्थ्याद्विभक्तिविशिष्टयोरेव आदेशा भवेयुरिति वाच्यं। स्थग्रहणं श्रूयमाणविभक्तिकयोरेवेति वक्ष्यमाणतया तत्सामर्थ्यस्योपक्ष
यात्। मैवं। अनुदात्तं सर्वमिति सर्वग्रहणमधिकारात्सर्वस्यैव विभक्तिविशिष्टस्य आदेशा भवंतीति आकरे स्पष्टत्वात्। यदि तु सर्वस्य द्वे इत्यतः सर्वस्येति पदमनुवर्तेत तदा सर्वग्रहण
मिह त्यक्तुं शक्यमित्याहुः। उक्तानादेशान्वचनक्रमेणोदाहरति॥ ॥ श्रीश इत्यादिना॥

स्वामी ते मे पीति। स्वामीश्वराधिपती ति षष्ठीसप्तम्योर्विधानादिह षष्ठी। द्विवचनांतयोरुदाहरणमाह। पातु वामित्यादिना। बहुवचनांतयोस्तु सोव्याद्वीन इत्यादि सेव्योत्र वः स
न इति। अर्हे कृत्यतृचश्चेति प्राप्ता। कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी। वेदैरशेषैरिति। युष्मान् रक्षतु गोविंद इति प्राचः पाठस्तूपेक्षितः। युष्मानित्यस्य पदात्परत्वाभावादेवाप्राप्तेः। अस्मानि
सस्य तु पदात्परत्वेपि समानवाक्यस्थपदात्परत्वाभावात्। ननु युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामिति सूत्रस्थानां विशेषणेन तदंतविधौ षष्ठ्याद्यंतयोर्युष्मदस्मदोः पर्यव
स्यति। न च स्थग्रहणाभावे युष्मदस्मदोः संबंधिनीनां षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामित्यर्थः स्यादिति वाच्यं। सर्वस्य पदस्येत्यनुवर्तनादतो व्याचष्टे। स्थग्रहणादिति। तिष्ठतिरि
हाहानौ वर्तते। यथा समयं तिष्ठसुग्रीवेति समयमाहासीरिति गम्यते। तेन षष्ठ्यादीनविजहतोरेव युष्मदस्मदोरादेशा इत्यर्थः। इति युष्मत्पुत्र इति। युवयोः पुत्रो युष्माकं
पुत्र इति विग्रहः। ननु तव पुत्र इति। तथा हि सति त्वत्पुत्र इत्येव स्यात्। एवमस्मत्पुत्र इत्यत्राप्यूह्यं। पदात्परत्वं संपादयतुमिति शब्दः। ननु राज्ञोः पुरुषो राज्ञां पुरुष इति वि
ग्रहे राजपुरुष इति न स्यादिति सिद्धांतविरोधः। युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्र इत्यत्र युवयोर्युष्माकमित्यादिविग्रहो न संभवतीति चेत्। अत्राहुः। यत्र वृत्तौ संख्याविशेषबोधकं
प्रमाणं नास्ति तत्रैवैकत्वं संख्याश्रीयते यथा राजपुरुष इति नहि राजपुरुष इत्यत्र विभक्तौ निवृत्तायां राजपदार्थे द्वित्वादि प्रत्यायकं किंचिदस्ति यत्र पुनः संख्याभेदग
मकं नामप्रकरणादस्ति भवति तत्र द्विवचनबहुवचनयोरपि प्रवृत्तिः। प्रवृत्तेनैकवचनांतेन विग्रहे प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमादेशप्रसंगो दर्थो द्विवचनबहुवचनांते
नेति विग्रहवृत्तिर्भविष्यतीति। अर्थे सामर्थ्यं। अर्थो यथा मुद्रैः क्रीतो मौद्रिकः। न त्वेकेन मुद्रेन द्वाभ्यां वा मुद्राभ्यां क्रयणं संभवति। प्रकरणं यथा। भवद्भिरामवसरप्रदानाय वच्चा
स्मिनः। भवतो गिरामिति तत्रत्यर्थः। ... नत्वाक्य इति देवदत्त अस्य पदे डोदवदत्तहराने नेत्यत्र ... तत्पूर्ववाक्यस्थमिति समानवाक्यस्थत्वाभावादामंत्रितनिघातो न भवति। एक
तिङतिङ इति। एकं तिङ् तिङं नयत्रेति ... ननु ओदनं पच तव भविष्यतीत्यादि ... दकव्योसीत्यध्याहारेण भिन्नवाक्यतासमर्थनेपि पश्य मृगो धावतीत्यादावे
कवाक्यत्वव्यवहारो न स्यात्। सत्यं। प्रकृतोपयोगित्वेन तु मुक्तोपपश्य मृग इत्यादौ त्वर्थकृत्यादेकवाक्यं साकांक्षत्वे हि भागस्य॥

दिति शास्त्रांतरप्रसिद्धत्वमेवेत्येके। अन्ये तु आख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति वार्तिककारवचनपर्यालोचनया एकतिङित्यत्र तिङंतविशेष्यसमर्पकं विवक्षितं। तत्र श्वपश्य मृगो धावतीत्यत्र तिङंतद्वये सत्यपि पश्येत्यस्यैव विशेष्यसमर्पकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः। एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची। बहुव्रीहिश्चायं तेन ब्रूहि ब्रूहि देवदत्ते त्यत्र वाक्यत्वादामंत्रितनिघातः। [illegible] यतीति समर्थसूत्रे कैयटः। युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेश इति वार्तिकमर्थतः पठंति। एते वांनावादय इति। यद्यपि सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्यत्रैतन्न भाष्ये पठ्यते [illegible] थाप्यविशेषणविकल्पोऽयं विधीयत इत्याशयेन सपूर्वत्वाभावेऽपि विकल्पमुदाहरंति। धाता ते भक्त इति। अन्वादेशे तु नित्यमुदाहरति। तस्मै ते नम इत्येवेति। तुल्यार्थैरित्यादि वक्तव्यं वा हाहैवैरिति तृतीयानिर्देशेन अपि युक्तार्थलाभे युक्तग्रहणमनर्थकमित्यत आह। युक्तग्रहणादिति। यत्र युष्मदस्मदोर्थगतानि समुच्चयादीनि चादयो द्योतयंति तत्र चादिभिः सहार्थद्वारा युष्मदस्मदोः साक्षाद्योगस्तत्रायं निषेध इत्यर्थः। हरो हरिश्चेति अत्र चशब्दो हरह

पश्यार्थैश्चानालोचने। ८।१।२५॥ अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः। चेतसा त्वां समीक्षते। परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः। भक्तस्तव रूपं ध्यायति। आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा। सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा। ८।१।२६॥ विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः। भक्तस्त्वमप्यहं तेन। हरिस्त्वा त्रायते समां त्वा मेति वा॥

रिगतसमुच्चयमाह। हरिहराभ्यां युष्मदः संबंधो न तु समुच्चयेनेति न साक्षाद्योगः किंतु परंपरायोग इति तेन निषेध इति भावः॥ ॥ पश्यार्थैश्चाना। अत एव निपातनाज्ज्ञवेपाघ्राध्माधेटितिश्चः। दर्शेः पश्यः तेन ह ज्ञानमात्रं अदर्शनं लोप इत्यन्वयघातनं चाक्षुषज्ञानमेव अनालोचनमिति निषेधात तदेतत्सह। अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति। परंपरासंबंधेऽपीति। पूर्वसूत्रस्थयुक्तग्रहणेन ज्ञापितमेतद्भवत्यत्र परंपरासंबंधेऽपि निषेध इति। सपूर्वायाः। सहशब्दोऽत्र सलोमक इत्यत्रेव विद्यमानवचनः सेन सहेतीत्यत्र तुल्ययोगवचनं प्रायिकमिति वक्ष्यमाणत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि सहस्य समासः। वोपसर्जनस्येति सभावः। प्रथमाया इति च भस्य ग्रहणं नेदं तद्विधिरित्यालोच्याह। विद्यमानपूर्वादित्यादि। एते वांनावादय आदेशा इत्यविशेषोक्त्यैव विभाषया सिद्धेः किमर्थमिदं वचनमित्याशंकां परिहरन्नाह। अन्वादेशेऽपीति। भक्तस्त्वमित्यादि। त्वं भक्तोऽहमपि। तेन हरिस्त्वां मां वा त्रायत इति संबंधः। एवं च प्रक्रांतत्वान्न यच्छब्दापेक्षा येन कारणेन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपीति व्याचक्षाणानां तु यच्छब्दाध्याहारक्लेश इति बोध्यं। अत्र तेनेति पूर्वं विद्यमानं परं

तत्तो हरिरिति प्रथमांतं ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यादेशः। तथात्रायते इत्यस्मात्परं स इति प्रथमांतं ततः परस्यास्मच्छब्दस्यादेशः॥ ॐ॥ सामंत्रितं। संबोधने च त्यनः संबोधने
इत्यनुवर्त्तते। सा इत्यनेन प्रथमा निर्दिश्यते। महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्संज्ञाविधावपि तदंतग्रहणं। आमंत्रणमामंत्रितमुपचारात्तत्साधने वृत्तिः विभक्त्यंतेन चामंत्र्य
तेन तु केवलया विभक्त्येत्यादायेनाहा तदंतमिति। इहेति। अग्ने तव। देवास्मानित्यत्र युष्मदस्मदोर्न भवत्यादेशः। अग्ने नयेत्यत्र तिङ्ङतिङ इति न तिङ्निघातः। अग्न
इंद्र वरुणेत्यत्र त्वामंत्रितस्य चेत्यामंत्रितनिघातो नेति विवेकः। सर्वेषां निघात इति। अयं च निघातः पदकाले श्रूयते न तु संहिताकाले। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां
मिति संहितायामेकश्रुतिविधानात्। अग्नेः तेजस्विन्निति। इह पदात्परत्वात्तेजस्विन्नित्यस्यामंत्रितस्य चेत्याष्टमिकनिघातः सर्वानुदात्तः। सुपादिति। शोभनौ पादौ य

सामन्त्रितं। २।३।४८॥ सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात्। आमन्त्रितम्पूर्वमविद्यमानवत्। ८।१।७२॥ स्पष्टं। अग्ने तव देवास्मान्पा
हि। अग्ने नय अग्न इन्द्र वरुण। इह युष्मदस्मदोरादेशास्तिङ्ङतिङ इति निघात आमन्त्रितनिघातश्च न सर्वदा। रक्ष देव न इत्यत्र तु देवस्याविद्यमा
नवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्ष इति तदाश्रित्यादेशः। एवं इमं मे गङ्गे यमुने इति मन्त्रे यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपि मेश
ब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं। ८।१।७३॥ विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाऽ
विद्यमानवत्स्यात्। हरे दयालो नः पाहि अग्ने तेजस्विन्। सुपात्। सुपादौ। सुपादः। सुपादं। सुपादौ। पादः पत्। ६।४।१३०॥ पाच्छब्दान्तं य
दङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात्। सुपदः। सुपदा। सुपाद्भ्यामित्यादि। अग्निं मन्थतीत्यग्निमत्। अग्निमदौ। अग्निमथौ। अग्नि
मथः। अग्निमद्भ्यामित्यादि। ऋत्विगादिसूत्रेण क्विन् सुप्युपपदे क्विन्॥ ॥

स्येति बहुव्रीहिः। संख्यासुपूर्वस्येति पादस्यान्तलोपः। पादः पत्। तदंव
यवस्येति। एतच्च निर्दिश्यमानस्यादे[शा भ]वंतीति परिभाषया लभ्यते। इयं च परिभाषा षष्ठीस्थानेयोगेत्यनेन ज्ञापिता। तथाहि। अस्तेर्भूरिको यणचीत्यादौ सामीप्यादिसंबंध
सामान्यविलक्षणानुरोधेन व्याख्यानादंतरंगत्वात् स्थानिवदादेश इति ज्ञापकाच्च स्थानेयोगत्वे सिद्धे प्रारभ्यमाणेन षष्ठीस्थानेयोगेत्यनेन षष्ठ्यंतमुच्चार्यमाणमेव स्थाने
न युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थो लभ्यते। तथा च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति सिद्धं। अलोंत्यस्यादेः परस्येति योगे तु आरंभसामर्थ्यान्निर्दिश्यमानपरिभाषाया बाध

कौतेन पुमः स्वय्यम परे उरः स्यात्संभो रित्यादौ न दोष इति दिक्॥ संनाः॥ अग्निमंथिति। मथ्नाते र्मथते श्च क्विपि एतद्रूपं। इदित्त्वान्नलोपाभावादग्निमत्। अग्निमंथौ॥
अग्निमंथः॥ प्रांनाः॥ ङिः॥ अनिदितां। इह ह्रस्वेकार इत्संज्ञको येषां तानि इदिंति। न इदिंति अनिदिंति तेषामनिदितां। एतच्च अंगस्य विशेषणं हल इत्य पितदाहाह
लंतानामनिदितामिति। उपधायाम[illegible]ते। श्नान्नलोप इति सूत्रान्नेति लुप्तषष्ठीकं पदमनुवर्तते तच्चोपधाग्रहणेन विशेष्यत इति भावः। अनिदितामिति किं। नंद्यते। हलः
किं। नीयते। उपधायाः किं। हन्यते। अचः। अल्लोपोन इत्यतो ल्लोप इत्यनुवर्तते। भस्येति च। तदाह। भस्याकारस्य लोपः स्यादिति। अत्र नव्याः। यद्यत्रांचतेर्भस्येति सामानाधि
करण्येनान्वयः स्वीक्रियते तर्हि प्रतीचः प्रतीचेत्यादि न सिध्येत्। उपसर्गसहितस्य व्रश्चेन केवलस्यांचतेर्भत्वाभावात्। भस्यावयवस्यां चतेरिति वैयधिकरण्येन।

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति।६।४।२४। हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधायानस्य लोपः स्यात्किति ङिति च। उगिदचामिति नुम्। संयोगान्त
स्य लोपः। नुमो नकारस्य क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वेन ङकारः। प्राङ्। अनुस्वारपरसवर्णौ। प्राञ्चौ। प्राञ्चः। प्राञ्चं। प्राञ्चौ। अचः।६।४।१३८। लुप्त
नकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात्॥ चौ।६।३।१३८॥ लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्। प्राचः। प्राचा। प्राग्भ्यामित्यादि। प्र
त्यङ्। प्रत्यञ्चौ। प्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चं। प्रत्यञ्चौ। अच इति लोपस्य विषये न्तरङ्गोऽपि यण्न प्रवर्तते। अकृतव्यूहा इति परिभाषया। प्रतीचः। प्रतीचा।
अमुमञ्चतीति विग्रहे। अदस अञ्च इति स्थिते॥

((न्वयेन तु प्रत्ययात्मनेत्यादावंचतेरकारस्य लोपः स्यात्। अंचत्यंतस्य भस्याकारस्य लोप इ
तिव्याख्यायां प्राचः। प्राचेति प्रशब्दाकारस्यापि लोपः स्यात्। तत्रावृत्यादिना अंचत्यंतस्य भस्यांचतेरकारस्येति व्याख्यानेपि प्रत्यञ्चमंचति प्रत्यगञ्चतेः शसादिषु प्रत्यङ्चः प्रत्यङ्
चेत्यादावंतिमस्यांगस्यैव। तस्मादल्लोपेन इत्यत्रेवात्रापि अंगावयवो सर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योंचतिस्तस्याकारस्य लोपः स्यादिति व्याख्येयं। घुप्रागयागुदक् प्रतीच इति।
निर्दशश्चेहव्याख्याने लिंगमित्याहुः॥ चौ॥ तेजो रितिनिर्देशाच्चवर्गग्रहणं न भवति इत्याह। लुप्ताकारनकारे चत्ताविति। अत्राकारलोपेन नकारलोपस्यासिद्धत्वात्कथमेवं
र्थमेव किं तु लुप्ताकार इव तावित्येव सुवचमित्याहुः। इलोप इति सूत्रादणो दीर्घ इत्यस्य चानुवर्तनादाह। अणो दीर्घः स्यादिति। प्राचः। प्राचेति। प्रतीच इत्याद्यर्थमवश्यं स्वी
कार्ये तो लोपे कृते नेन दीर्घो विधीयत इति भावः। प्राग्भ्यामिति। चोः कुरिति कुत्वं न तु क्विन्प्रत्ययस्येत्यनेनेन तस्यासिद्धत्वात्॥ ॥ ॥

विष्वग्देवयोश्च। चकारेण सर्वनाम्न इत्यतः सर्वनाम्न इति लभ्यते इत्याह। अनयोः सर्वनाम्नश्चेति। अप्रत्ययान्तेऽञ्चताविति। अविद्यमानः प्रत्ययोऽप्रत्ययः क्विन् क्विबादिः। अं
चतौ वप्रत्यय इति पाठे तु वप्रत्ययान्ते चताविति व्याख्येयं। विष्वग्देवयोरुदाहरणं। विष्वगंचतीति विषद्र्यङ्। देवानंचतीति देवद्र्यङ्। इति बोध्यं। अदसोऽसे:
असेरिति। इकार उच्चारणार्थस्तदाह॥ अदसोऽसान्तस्येति। असान्तस्येति किं। अमुमात्मन इच्छति अदस्यति। दान्तपरस्य किं अमुया अमुयोरित्यत्रान्त्ययकारस्य मा
भूत्। ह्रस्वव्यंजनयोरिति। व्यंजनस्य हि ह्रस्व ईषत्सदृशो दीर्घस्तु विसदृश इति भावः। प्रांचस्तु ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वंद्वमकृत्वैव विधीयमानोऽप्युपण् क्वचित्स

विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये। ६।३।९२। अनयोस्सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशस्स्यादप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे। अदद्रि अच् इति स्थिते यण्॥
अदसोऽसेर्दादु दो मः। ८।२।८०। अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च। उ इति ह्रस्वदीर्घयोस्समाहारद्वंद्वः। आन्तरतम्याद्ध्रस्वव्यञ्जन
योर्ह्रस्वो दीर्घस्य च दीर्घः। अमुमुयङ्। अमुमुयञ्चौ। अमुमुयञ्चः। अमुमुयञ्चं। अमुमुयञ्चौ। अमुमुईचः। अमुमुईचा। अमुमुयग्भ्यामित्या
दि। मुत्वस्याऽसिद्धत्वान्न यण्। अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वमन्ये इच्छन्ति। अदमुयङ्। असेः सकारस्य स्थाने यस्य
मः। असेरिति व्याख्यानात्। सदाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षे अदद्र्यङ्। उक्तञ्च। अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत्। केचि
दन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यत इति। विष्वग्देवयोः किं। अश्वाची। अञ्चतौ किं। विष्वग्युक्। अप्रत्यये किं। विष्वगञ्चनं। अप्रत्ययग्रहणं ज्ञा
पयति। अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिरिति। तेनाऽयस्कारः। अतः कृकमीति सः। उदङ्। उदञ्चौ। उदञ्चः। शसादावचि॥ ॥

वर्णान् गृह्णातीति स्वीकृत्य आंतरतम्यात् ह्रस्वं व्यंजनयोर्ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः इति व्याचख्युस्तेऽसंस्यवाधरात्। सूत्रे अदस इति नावयवषष्ठी किं तु स्थानेषष्ठी एवं हि अलोऽन्त्यपरिभा
षोपतिष्ठते। तथा च उदसो योऽन्त्यः सकारस्यपरो न भवति दात्परो यः स अदसोऽन्त्यो न भवतीत्येवमन्त्यबाधेऽन्त्यसमीपस्य भवतीति तेषामाशयः। उक्तं चेति। वार्तिककृतेति शे
षः। एवं च अमुद्र्यङ् इति केषांचिदुदाहरणं भाष्यानुक्तत्वादुपेक्ष्यमिति भावः। लत्ववदिति। चलीक्लृप्यत इत्यत्र कृपो रो ल इत्युभयार्थ्यालत्वं तद्वदित्यर्थः। ननु प्रत्यय
ग्रहणाभावेऽप्युत्तरपदाधिकारस्थत्वात् विष्वद्र्यङ् देवद्र्यङ् इत्यञ्चत्युत्तरपदे कृतो द्र्यादेशः स्यान्न तु विष्वगञ्चनमित्यत्राह तेनोप्याचष्टे। अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयतीति।

सु·
सि·कौ·
टी·त·
८६

अन्यत्रेति। अतः कृकमीत्यादौ। तेनेति। अव्ययानित्यसमासइत्यतोऽनुवृत्तेन समासग्रहणेनोत्तरपदस्यासेपारतः कृकमीति कृधातुग्रहणे कृधातूत्तरपदकएवायस्कादित्या
दौ सत्वं स्यान्न त्वलंकृञोत्तरपदके ऽयस्कार इत्यत्रेति भावः॥ ॥ उद ईत्॥ अचइत्यस्यापवादः। इह अचइत्यनुवर्तते भस्येति च तदाह। उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्य
त्यादि भस्येति किं। उदंचौ। उदंचः। उदग्भ्यां॥ लुप्तनकारस्येति किं। पूजायां उदंच। उदंचेति। यथा स्यादिति। समः समि। समीत्यविभक्तिको निर्देशः। एवं तिरसस्तिरीत्यपि
संगतमंचतीति सम्यक्। समीचइति॥ अल्लोपेचाविति दीर्घः। सहअंचतीति सध्र्यङ्। भविषये अल्लोप दीर्घौ सध्रीचइत्यादिति रसः नविद्यते लोपो यस्य सः अलो

उद ईत्। ६।४।१३९॥ उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याऽञ्चतेर्भस्याऽकारस्य ईत्स्यात्। उदीचः। उदीचा। उदग्भ्यामित्यादि। समः समि। ६।३।
९३। अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे। सम्यङ्। सम्यञ्चौ। सम्यञ्चः। समीचः। समीचा। सहस्य सध्रिः। ६।३।९५। अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे। सध्र्यङ्। तिरस
स्तिर्य्यलोपे। ६।३।९४। अलुप्ताऽकारेऽञ्चतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात्। तिर्यङ्। तिर्यञ्चौ। तिर्यञ्चः। तिर्यञ्चं। तिर्यञ्चौ। तिरश्चः।
तिरश्चा। तिर्यग्भ्यामित्यादि। नाञ्चेः पूजायां। ६।४।३०। पूजार्थस्याऽञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात्। अलुप्तनकारत्वान्नुम्। प्राङ्। प्राञ्चौ।
प्राञ्चः। नलोपाऽभावादकारलोपो न। प्राञ्चः। प्राञ्चा। प्राङ्भ्यां। प्राङ्क्षु। प्राङ्षु। एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः। क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः। अ
स्मात् क्विन्नादिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते। क्रुङ्। क्रुञ्चौ। क्रुञ्चः। क्रुङ्भ्यामित्यादि। चोः कुः। पयोमुक्। पयोमुग्। पयोमुचौ। पयोमुचः। व्रश्च
तिषत्वं। स्कोरिति सलोपः। जश्त्वचर्त्वे। सुवृट्। सुवृड्। सुवृश्चौ। सुवृश्चः। सुवृट्सु। सुवृट्त्सु। मह पूजायां। वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृव
च्च॥ एते निपात्यन्ते शतृवच्चैषां कार्यं स्यात्। उगित्वान्नुम्। सान्तमहतइति दीर्घः। महत्ते पूज्यते। महान्। महान्तौ। महान्तः। हे महन्। महतः। म

पः इति बहुव्रीहिः। अंचताविति अनुवर्तमानमन्यपदार्थः। अवयवहारकश्च लोपः समुदाये उपचर्यत इत्यभिप्रेत्याह। अलुप्ता (((हता। महद्भ्यामित्यादि॥ ८६
कार इत्यादि। अकारलोपे सतीति नोक्तव्याख्यानात्। वप्रत्ययान्ते किं। तिरोंचनमित्यादौ माभूत्। तिर श्च इति। लुप्ताकारत्वात्तिर्यादेशाभावे सस्य श्चुत्वेन शः। न चा
ल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न श्चुत्वं न स्यादिति वाच्यं। पूर्वत्रासिद्धे तदभावात्परान्तविधित्वाच्च॥ नांचेः। नुमैव सिद्धे प्राञ्चः प्राञ्चेत्यादौ नुमोऽभावेऽपि नकारः श्रवणार्थः। प्रङिति

प्रकर्षेण अंचतीति पूजयतीति पूजार्थादंचेः क्विन्॥ प्राङ् इति। अः कुक्वु इति वा कुक्वयोर्द्वितीया इति पक्षे खकारो बोध्यः। एवमिति। शसादिष्वचः। प्रत्यङ्भ्यां
अमुमुयञ्चः अमुमुयङ्भ्यां॥ उदंचः। उदङ्भ्यामित्यादि। ह्नेयंकुंचतीति कुङ्। सलोप इति। श्चुत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः। सुहृत् वृश्चतीति सुवृट्। क्विपि ग्रहिज्येति संप्रसारणं। मु
हृट् ग्त्विति। चत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं डः सीति वा धुट् तत श्चर्त्वं। चां नाः निपात्यंत इति। इषु सेचने। वृहद्वृहौ। अत्र गुणाभावः। महेः कर्मणि प्रत्ययः। अत एव महत्यंते पूज्यते
सम्महानिति व्याचष्टे। गमेस्तु जगादेशः। चत्वारोप्यति प्रत्ययांताः। एतच्च उणादिषु स्फुटीकरिष्यते॥ ॥ अत्वसंतस्य चाधातोः॥ ढ्लोप सूत्राद्दीर्घस्यानोपधाया इत्यु
पधाग्रहणस्य चानुवर्तनादाह। उपधाया दीर्घः स्यादिति। इह अधातोरिति योगो विभज्यते तत्सामर्थ्यादनंतरस्यासंतस्यैव प्रतिषेधं नात्वंतस्येति कैयटादयस्तद्
तद्दूषयति। धातुभिन्नासंतस्य चेति। धात्ववयवभिन्नयोरत्वसंतयोरित्यर्थः तेन उखास्रत् पर्णध्वत् इत्यादि सिद्धं धातुभिन्नो योसंतस्तस्येति व्याख्यायां उखास्रत्पर्ण

अत्वसन्तस्य चाधातोः ६।४।१४। अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्धातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ परे। परत्वान्नित्यत्वाच्च नुमम्बाधित्वा वचनसाम
र्थ्याद्दीर्घः। ततो नुम्। धीमान्। धीमन्तौ। धीमन्तः। हे धीमन्। शसादौ महद्वत्। धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः। गोमन्तमिच्छति गोमानिवाच
रति वा क्यजन्तात्सु। धारक्विवन्ताद्वा कर्तरि क्विप्। उगिदचामिति सूत्रे अञ्ग्रहणान्नियमार्थं। धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति तेन स्र
स्ध्वत् इत्यादौ न। अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यनुमर्थं। गोमान्। गोमन्तौ। गोमन्तः। इत्यादि। भातेर्डवतुः। भवान्। भवन्तौ। भवन्तः। श
त्रन्तस्य त्वत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः। भवन्। उभे अभ्यस्तम् ६।१।५। षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः॥

ध इत्यत्र सिद्धं नेदीर्घाभावेप्यत्र तुस्यादेवेति दिक्। अत्र सर्वनामस्थाने चेति सूत्रादसंबुद्धावित्यनुवर्तते सौ चेत्यतः सावितिचतदाह। असंबुद्धौ सौ पर इति। अत्वंत
त्वाभावादिति अतुरित्युकारानुबंधस्यानुकरणाच्छत्रंतस्य न भवतीत्यर्थः। उभे शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः। षाष्ठद्वित्वेति। अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रति
षेधो वेति न्यायादिति भावः। इहोत्यन्तरस्यैव सिद्धे उभग्रहणं समुदाय प्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे। उभे समुदिते इति। अन्यथा नेनिजतीत्यत्र अभ्यस्तानामादिरित्या
दिउदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात्॥ ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः। व्यवहितोऽपि नुमेवात्र निषिध्यते। अन्येषाम् असन्नेरित्यभिमेत्याह। नुम्नस्यादिति। दर्ददिति। ददातीति ददत्। दाञोऽलटः शत्रादेशः शपः श्लुः। श्लाविति द्वित्वे अभ्यासस्य ह्रस्वः श्नाभ्यस्तयोरात इत्यालोपः। जक्षित्यादयः षट्। जक्षितिपृथक्पदं इति शब्देन जक्षिरेव परामृश्यते। इति आदयः येषामित्यत द्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिर्मन्दत्त दाहा षट् धातवोऽन्ये इति। तांताः। गोपायतीति गुपू क्विपि विवक्षिते आयादय आर्द्धधातुके वेति वैकल्पिकत्वादिहायप्रत्ययाभावः। आयप्रत्ययपक्षे तु अतो लोपे यलोपे च गोपा इति रूपं बोध्यं। पांताः। त्यदादिषु कञ् नैस्यनूदाहरणं ता दृशो या दृश इत्यादि। तज्ज्ञात्र नोक्तं हलन्तेष्वनुपयोगात्। अनालोचने किं। तं पश्यतीति त

नाभ्यस्ताच्छतुः ७।१।७८। अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात्। ददत्। ददद्। ददतौ। ददतः। जक्षित्यादयः षट्। ६।१।६। षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः। जक्षत्। जक्षद्। जक्षतौ। जक्षतः। एवं जाग्रत्। दरिद्रत्। शासत्। चकासत्। दीधीवेव्योर्ङित्त्वेऽपि छान्दसत्वाद्धात्वयं न परस्मैपदी। दीध्यत्। वेव्यत्। गुप्। गुब्। गुपौ। गुपः। गुब्भ्यामित्यादि। त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च। ३।२।६०। त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद् दृशेर्धातोः कञ् स्याच्चात् क्विन्। आ सर्वनाम्नः। ६।३।९१। सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद् दृग्दृशवतुषु। कुत्वस्याऽसि

हल्त्वा द्धत्वादिषु षः। तस्य जश्त्वेन डः। तस्य कुत्वेन गः। तस्य चर्त्वेन पक्षे कः। तादृक्। तादृग्। तादृशौ। तादृशः। षत्वाऽपवादत्वात् कुत्वेन खकार इति

कैयट हरदत्तादिमते तु चर्त्वाऽभावपक्षे खएव श्रूयते। न तु गः। जश्त्वं प्रति कुत्वस्याऽसिद्धत्वाद् दृगादिभ्यो यदिति निर्देशान्नाऽसिद्धत्वमिति बोध्यं। व्रश्चेति षत्वं। जश्त्वचर्त्वे। विट्। विड्। विशौ। विशः। विशां। नशेर्वा। ८।२।६३। नशः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात् पदान्ते। नक्। नग्। नट्। नड्। नशौ। नशः। नग्भ्यां नड्भ्यामित्यादि॥ ॥

११ दृशेः। कर्मण्यण्। तादृशादयस्तु रूढिशब्दत्वाद् असत्यप्यवयवार्थे न्युत्पाद्यन्ते। अत एव अज्ञानार्थादृशेरित्युक्तिं संगच्छते। भाष्ये तु कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता। तमिवेमं पश्यन्ति जनाः स इवायं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थो ऽज्ञानार्थादि-ति तु संगच्छते। तत्र दृशेर्ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेऽपि विषयीकरणवृत्तित्वात्। अकारान्तादेश इति। अकारादेशे सति त्वतो गुणः स्यात्। न चाकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घस्यादेवेति वाच्यं। अकारस्याविधौ हलएव श्रवणप्रसंगात्। विडिति। विशप्रवेशने इत्यस्मात् क्विप्। नशेर्वा। केचिदिह अलीत्यनुवर्त्य अलि

पदांते चेति व्याचष्टे। तन्न नष्टमित्यादावतिप्रसंगात्। नगिति। षडगकाः प्रागवत्॥ ॐ॥ स्पृशोनुदके क्विन्। ककारो गुणाभावार्थः। नकारस्तु क्विन्प्र
त्ययस्य कुरिति विशेषणार्थः। वस्तुतस्तु व्यर्थ एव सः क्विन्प्रत्ययस्य कुरित्युक्ते पितदनुबंधपरिभाषया क्विवेंतस्य कुत्वाप्रसक्तेः नचाद्युदात्तत्वं प्रयोजनं क्विनः
प्रकृतीनामेकाच्त्वाद्धातुस्वरेणापि तत्सिद्धेः। दधृगित्यत्र त्वंतोदात्तत्वनिपातनादाद्युदात्तत्वं नापेक्षितमेवेति दिक्। अत्र सुपीत्यनुवर्त्तते कर्मणीति
तु निवृत्तमित्याशयेनाह। अनुदके सुप्युपपदे इति। घृतस्पृगिति। घृतं घृतेन वा स्पृशतीति विग्रहः। अनुदके किं। उदकं स्पृशतीति उदकस्पर्शः। निषे

स्पृशोऽनुदके क्विन्।३।२।५८॥ अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन्स्यात्। घृतस्पृक्। घृतस्पृग्। घृतस्पृशौ। घृतस्पृशः। क्विन्प्रत्ययो
यस्माद्बहुव्रीह्याश्रयणात्। क्विन्प्यपि कुत्वं स्पृक्। षडगकाः प्रागवत्। ञिधृषा प्रागल्भ्ये। अस्मादृत्विगादिना क्विन्। द्वित्वमन्तोदात्त
त्वं च निपात्यते। कुत्वात्पूर्वं झलन्तेऽङः गः कः धृष्णोतीति। दधृक्। दधृग्। दधृषौ। दधृषः। दधृग्भ्यामित्यादि। रत्नानि मुष्णातीति रत्नमुट्। र
त्नमुड्। रत्नमुषौ। रत्नमुषः। षड्भ्यो लुक्। षट्। षड्। षड्भिः। षड्भ्यः २॥ षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट्। अनामिति पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः॥ य
रोनुनासिक इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति नित्यवचनान्नित्यमनुनासिकः। षण्णां। षट्सु। षट्त्सु। तदन्तविधिः। परमष
ट्। परमषण्णां। गौणत्वे तु प्रियषषः। प्रियषषां। रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषो रुरिति रुत्वं॥ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः।८।२।७६।
रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्। पिपठीः। पिपठिषौ। पिपठिर्षु। पिपठीर्भ्यां। वा शरीति वा विसर्जनीयः॥ ॥

धसामर्थ्यात्। इह क्विपि न भवति। तस्मिन्नहि सति क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्री स्याश्रयणेन कुत्वस्यावर्जनीयतया अनुदक इति निषेधस्य फलाभावा
त्। केचित्तु उदकस्पृडिति प्रत्युदाहरंति। निषेधसामर्थ्यात् कुत्वं मा भूत्क्विप्स्यादेवेति तेषामाशयः। श्रांताः। गौणत्वे त्विति। षड्भ्यो लुक् षट्चतुर्भ्यश्चेति च बहु
वचननिर्देशात् षड्र्थप्राधान्ये एव लुग्नुटौ भवत इति भावः। पिपठिषतेः क्विप्यतो लोपे कृते तत्वात्स्वाद्युत्पत्तौ पिपठिष्स् इति स्थिते सो हल्ङ्यादिलोपप्र
त्ययलक्षणेन पदांतत्वात्सस्य रुत्वं भवति। न च रुत्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं शंक्यं। पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्॥ ॥

मु॰
सि॰कौ॰ नुम्विसर्जनीया। इण्कोरिति पंचमीनिर्देशाच्छर्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनं। ष्टुत्वेन पूर्वस्येति। सनः सस्य रुत्वविसर्गयोः कृतयोः वा शरीति विकल्पात् पक्षे सकारस्तेन शर्व्य
टी॰च॰ वायेऽपि षः सस्य षत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वं न त्वादेशप्रत्यययोरिति षः। अपदान्तस्येति निषेधादिति भावः। एवं स्थिते शर्ग्रहणेन न प्रयोजनं किं तु नुम्विसर्जनीयसकारव्य ॥
८८ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ८।३।५८॥ एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्। ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वमपि
पिपठीः। षु पिपठिषु प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न। निंस्स्व। निंस्से। नुम्ग्रहणं नुमःस्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थमिति व्या
ख्यानान्नेह। सुहिंत्सु। पुंसु। अत एव नु शर्ग्रहणेन गतार्थता। रात्सस्येति सलोपे विसर्गः। चिकीः। चिकीर्षौ। चिकीर्षः। रोः सुपीति निय
मान्न विसर्गः। चिकीर्षु। दमेर्डोसः। डित्वसामर्थ्यादिलोपः। षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गौ। दोः। दोषौ। दोषः। पद्दन्निति वा दोषन्। दोषः। दोस्सु। दोष्णा
रिषा। विश् प्रवेशने। सन्नन्तात् क्विप्। षत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः। व्रश्चेति षः। जश्त्वचर्त्वे। विविट्। विविड्। विविक्षौ। विविक्षः।
स्कोरिति कलोपः। तट्। तड्। तक्षौ। तक्षः। गोरट्। गोरड्। गोरक्षौ। गोरक्षः। तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि स्कोरिति न प्रवर्तते। णिलोपस्य
स्थानिवद्भावात्। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु रहे नास्ति। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात्। तस्मात्संयोगान्तलोप एव
तक्। तग्। गोरक्। गोरग्। स्कोरिति कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्। संयोगान्तलोपः। पिपक्। पिपग्। एवं विवक्। दिधक्। पिस गतौ। सुष्ठु पे
सतीति सुपीः। सुपिसौ। सुपिसः। सुपिसा। सुपीर्भ्यां। सुपीष्षु। सुपीःषु। एवं सुतूः। तस खण्डने। विद्वान्। विद्वांसौ। विद्वांसः। हे विद्वन्। विद्वांसं। विद्वां
सौ। वसोः सम्प्रसारणम्। ६।४।१३१॥ वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात्। पूर्वरूपत्वं षत्वम्। विदुषः। विदुषा। वसुस्रंस्विति दत्वम्। विद्वद्भ्यामि
त्यादि। सेदिवान्। सेदिवांसौ। सेदिवांसः। सेदिवांसं। अन्तरङ्गोऽपीडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते। अकृतव्यूहा इति परिभाषया। सेदुषः। सेदु
षा। सेदिवद्भ्यामित्यादि। सान्तमहतः संयोगस्येत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातोः। महच्छब्दसाहचर्यात्। सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन्। सुहिंसौ
सुहिंसः। सुहिन्भ्यां। सुहिन्सु। सुहिन्त्सु। ध्वत्। ध्वद्। ध्वसौ। ध्वसः। ध्वद्भ्यां। एवं स्रत्॥ एयपीत्येव सूत्रं युक्तमित्येके नुम्शर्व्यवायेपीत्येव न्यूनं सूत्रयितुं शर्ग्रहणेन ८८
विसर्जनीयस्य लाभादित्यन्ये। निंस्स्वेति। आद्यसकारस्य प्रत्येकं व्यवधानेऽपि आरे॥ ॥

शात्प्रत्ययावयवत्वाभावान्नषत्वंनभवति। नचाचादेशप्रत्यययोरित्यनुवृत्त्यभावान्नुम्विसर्जनीयेत्यनेनधातुसकारस्यषत्वंस्यादितिवाच्यं। तस्यस्वातंत्र्येणविधायक-
त्वानंगीकारात्। अपदांतस्यमूर्द्धन्यः इणकोरितिवत् नुम्विसर्जनीयइत्यस्याप्यधिकारसूत्रत्वात्। कर्तुमिच्छतिचिकीर्षतिचिकीर्षतेः क्विप्प्रत्ययः। चिकीः। ल-
काचउपदेशस्तिति तानेग्रहगुहोश्चेतिवासनइडभावेइकोझलितिकित्वाद्गुणाभावेअज्झनगमांसनीतिदीर्घेऋतइत्वेरपरत्वेततोद्वित्वंहलादिःशेषःकुहो-
श्चुः अल्लोपः सोर्हल्ङ्याब्भ्यो लोपेपदांतत्वात् र्वोरुपधायाइतिदीर्घः। दोरिति। दाम्यतीतिदोः। संयोगांतलोपइति। नचास्मिन्कर्तव्येवहिरंगत्वेनांतोलोपस्यासि-
द्धत्वंशंक्यं। वहिर्निमित्तापेक्षपरसंज्ञासापेक्षत्वेनसंयोगांतलोपस्यैववहिरंगत्वादिति। दिक्। विव्यिड़िति। विशः सनएकाचइतीण्निषेधेहलंताच्चेतिकित्वान्नगुणा-
भावः। द्वित्वाभ्यासकार्यांतडिति। तक्ष्णूत्वक्ष्णूतनूकरणेइत्यस्मात्क्विप् गांरक्षतीतिगोरक्। कर्मण्युपपदेवासरूपन्यायेनक्विप्। कुत्वस्यासिद्धत्वादिति। इतरथा
स्कोरितिकलोपः स्यादितिभावः। पिपगिति। पक्तुमिच्छतिपिपक्। वक्तुमिच्छतिविवक्। दादेरितिघः। एकाचोवशइतिभष्भावः। देग्धुमिच्छतिदिघक्॥ षो
तोः सुतूरिति। सुष्टुतौसतीतिसुतूः। वेत्तीतिविद्वान्। विदेः शतुर्वसुः। अदादित्वाच्छपोलुक्। सार्वधातुकमपिदितिङित्वान्नोपधागुणः। उगित्वान्नुम्। सांतमहत
इतिदीर्घः। संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपोनवसोः। प्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणमित्याह। वस्वंतस्येति। सेदिवानिति। भाषायांसदवसश्रुवइतिलिटः क्वसुः
लिटिधातोरितिद्वित्वं। हलादिः शेषः। अतएकहल्मध्येइत्येत्वाभ्यासलोपौ। वस्वेकाजाद्घसामितीट्। उगित्वान्नुम्। सांतेतिदीर्घः। सेदुषइति। ननुतदनुवंधकग्रहणेनातदनु-
वंधकस्येति परिभाषयाविदेः शतुर्वसुरित्यस्यैववसोः संप्रसारणंयुक्तंन तुक्वसोः। सत्यं। वसोरुकारानुवंधकरणंक्वसोः सामान्यग्रहणार्थं। उगित्वस्यस्यानि-
वृ[illegible]वेनापिसिद्धेः। इहगमिप्रभृतिभ्यः क्वसुर्नोदाहृतः। छांदसत्वात्। अतएववैदिकप्रक्रियायांतस्थिवान्जग्मिवान् इत्याद्युदाहर्तव्यंनात्रेत्याहुः। कथंयच्छ्रुप्रयुं-
जतो। श्रेयांसि[illegible]ण्यधिजग्मुषस्ते। तंतस्थिवांसंनगरोपकंठे इत्यादि। अत्रवदंति। छांदसाअप्येतेपद्दनारयइवक्वचित्भाषायामभवंति। मासश्छंदसीत्यस्यसामान्या-
[illegible]पकत्वा[illegible]त्कथंचित्समाधेयमि[illegible]ना। सुहिन्निति। संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्नोपधादीर्घः। सुहिन्त्स्विति। नश्चेतिसस्यवाधुट्। ध्वंसतइतिध्वत्। स्रंसतइति
स्रत्। स्रंसुध्वंसुअवस्रंसने। ध्वंसुगतौच। आभ्यांक्विप्। अनिदितामितिनलोपः। वसुस्रंसु[illegible]इतिदत्वं॥ ॥ ७ ॥

ग्र॰
सि॰कौ॰ पुंसोऽसुङ् इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तनादाह। सर्वनामस्थाने इति। विवक्षित इति। तेन परमपुमानित्यत्र परत्वात् सुङि कृते समासान्तो टाजन्तत्वं भवत् सुङ्। एवं अ
टी॰न॰ कारस्य भवति। पूर्वं समासान्ते तु नैतत् सिध्येत्। सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुमन्शब्दाकारस्य टाजन्तत्वे कृते स्त्रसनधर्मणो हलः स्थाने तद्धर्मणो नु टाजन्तस्यैवादेशस्य प्रसंग
८८ । नचोकारः कृतेऽपि स्वरोऽनन्त्यत्वान्निवर्तयिष्यते असुङ् श्चात्यत्वात्करिष्यत इति वाच्यं। अंतरंगे स्वरे कर्तव्ये बहिरंगस्यासुङोऽसिद्धत्वादिति भावः। वस्तुतस्तु अकृत
व्यूहपरिभाषाया अंतरंगपरिभाषापवादत्वात् परसप्तमीपक्षोऽपि सूपपादः। एतच्च मनोरमायां स्पष्टं पूत्र इति। यद्यप्युणादिषु पातेर्डुम्सुन्निति वक्ष्यति। तथापि पा

पुंसोऽसुङ्। ७।१।८९॥ सर्वनामस्थाने विवक्षिते असुङ् स्यात्। उकार उच्चारणार्थः। बहुपुंसीत्यत्र उगितश्चेति ङीबर्थं कृतेन पूञो डुम्सुन्निति प्रत्ययस्योगित्त्वेनैव नुम्सिद्धेः। पुमान्। हे पुमन्। पुमांसौ। पुमांसः। पुंसः। पुंसा। पुंभ्यां। पुंभिः। पुंसु। ऋदुशनेत्यनङ्। उशना। उशनसौ। उशनसः। अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः॥ हे उशनन्। हे उशन। हे उशनः। उशनोभ्यामित्यादि। अनेहा। अनेहसौ। अनेहसः। हे अनेहः। अनेहोभ्यामित्यादि। वेधाः। वेधसौ। वेधसः। हे वेधः। वेधोभ्यामित्यादि। अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः। सुष्ठु वस्ते सुवः। सुवसौ। सुवसः। पिण्डं ग्रसते। पिण्डग्रः॥ पिण्डग्लः। ग्रसुग्लसु अदने। अदस औ सुलोपश्च। ७।२।१०७॥ अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात् सौ परे सुलोपश्च। तदोः सः साविति दस्य सः। असौ। औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च॥ प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्वं तदभावेन प्रवर्तते॥ असुकौ। असकः। त्यदाद्यत्वम्। पररूपम्। वृद्धिः। अदसोऽसेरिति मत्वोत्वे। अमू। जसः शी। आद्गुणः॥ ॥

॥ एतांतरमनुसंत्यात्रोक्तमिति बोध्यं। हे पुमन्निति। असंबुद्धाविति उक्तेः सांतेति न
दीर्घः। पुंक्षिति संयोगांतलोपे मोनुस्वारः। नुमस्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणं नुम्विसर्जनीयेति न षत्वं। उशनेति। वशेः कनसिः ग्रहिज्यादिति संप्रसारणं। अस्य सं
बुद्धाविति। एतच्च केचन नेच्छन्ति। हरदत्तादयस्त्वाहुः। सोऽर्दीति वाच्ये अनङ् साविति वचनेन क्वचिदनङ् एव श्रवणस्य ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति। यद्यपि सोर्दी कृते डिल्लसा ८८
मर्थ्यादिलोपे सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घे उशनेत्यनिष्टरूपं प्रसज्यते तथाप्यंगवृत्तपरिभाषया दीर्घो न इति कृत्वा ज्ञापकत्वं संगच्छत इति तेषामाशयः। अनेहा वे
धा इति। असुन्प्रकरणे नञि हनएह च विधाञो वेध च निपातनादसंतत्वेन दीर्घः। अनेहा कालः। वेधा विश्वसृट्। अदस औ सुलोपश्च अदस इति षष्ठी। तदोः सः सा

विन्यतः साविन्यनुवर्तनेन राह। औकारान्तादेशः स्यात्सौ परे इति। नन्वदस इति यं चम्येवास्तु ततः परस्य सोरौकारो विधीयतां त्यदाद्यत्वेन असाविति रूपं सिध्यति। किं सुलो
पविधानेन। न च स्वरभेदः। उदात्तेन सहैकादेशे औकारस्योदात्तत्वात्। मैवं। असकौ स्त्री इत्यत्रापि प्रत्ययस्थादितीत्वप्रसंगात्। असुक इति। ओत्वाभावे त्यदाद्यत्वं सादु
त्वं स्त्रियां तु असुका। अमुक इत्यमुकी इति च प्रयोगः साधुरेव। एवममुकशर्मेत्यादिरपि। अदकः शर्मेत्यादेरव्याप्यत्वात्।। ❁ ।। एत ईद्बहुवचने।। पारिभाषिकस्य
बहुवचनस्य ग्रहणे। अमीभिरित्यादिसिद्धावपि जसि अमी इति न सिध्येत्। न त्वत्र एकारस्य बहुवचनपरतास्ति अतो व्याचष्टे।। बह्वर्थोक्ताविति। विभक्ति कार्यं
प्रागिति। त्यदादीनामः इत्यादि सपादसप्ताध्यायीस्थं अदसो सेरिति त्रैपादिकं शास्त्रस्यासिद्धत्वादि। कृते तु विभक्तिकार्ये सांतत्वात् उत्वमत्वयोरप्रवृत्तेश्चेति भावः।।
परं तु पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि। अमू अमुमित्यादि न सिध्येत्। त्यदाद्यत्वे पररूपात्प्रागेव उत्वमत्वयोः कृतयोः पश्चान्मुत्वकार्यस्यासिद्धत्

एत ईद्बहुवचने।८।२।८१।। अदसो दात्परस्यैत ईत्स्याद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ। अमी। पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक्पश्चादुत्व
मेव। अमुम्। अमू। अमूना। मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः। न मु ने।।८।२।३।। नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नाऽसिद्धः स्यात्। अमुना। अ
मूभ्यां ३।। अमीभिः। अमुष्मै। अमीभ्यः २। अमुष्मात्। अमुष्य। अमुयोः २।। अमीषां। अमुष्मिन्।। अमीषु।। इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः।।

या अतो गुण इति पररूपे अमो इत्यादि रूपसिद्धिप्रसंगात्। किं च। चर्मवसे चर्मवः। सुष्टु वसे सु वः। अत्र परत्वात् स्कोरिति सलोपे तस्यासिद्धत्वाद्धल्ङ्यादिलोपे उ
त्वं न सिध्यतीति कार्यासिद्धिपक्षो हेय एव। अत्र वदन्ति। सपादसप्ताध्याय्यां विहितं कार्यं प्रति त्रिपाद्यां विहितमसिद्धमिति प्रक्रियाग्रंथोक्तकार्यासिद्धिपक्षस्या
मनोरथः अमुमित्यादि न सिध्येदिति केचित्। तन्न। प्रक्रियाग्रंथोक्ते हि कार्यं प्रति कार्ये कर्तव्ये असिद्धं पूर्वमेव न जातमित्यर्थः। शास्त्रासिद्धत्वेप्ययमेव फलितो
र्थः। [illegible] ने। पश्चात्तु मुत्वारितं तस्यासिद्धत्वमप्राकृतं कर्तुमित्यसिद्धवचनातिदेश आश्रीयत इति। तथा चातिदेशेन कार्याप्रवर्तकत्वरूपोऽसिद्धधर्म
शास्त्रे तिदिश्यमानः कार्यासिद्धत्व एव फलति। एवं च मनोरथ इत्यत्र उत्वे कर्तव्ये रेफलोपस्य पूर्वमेवाप्रवृत्तौ रोरुत्वस्याप्रतीघातान्मनोरथासिद्धिरप्रत्यूहा। तथा अमु
मित्यादि तद्धि इति कार्यासिद्धिपक्षेऽनकाप्यनुपपत्तिरिति। न मु ने नेति विषयसप्तमीत्याह नाभावे कर्तव्य इति। अन्यथा घेः परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः ।।

नन्वेवमप्यिकृतेनाभावे सुपि चेति दीर्घः स्यात् दीर्घं प्रति मुत्वस्यासिद्धत्वात् इत आह। कृते चेति। एतच्च नेरित्यस्या वृत्त्या लभ्यते। एकत्र विषयसप्तम्यपरत्र तु सत्सप्तमीत्याश्र
यणात्। वस्तुतस्तु ... तं चेति व्याख्यानं व्यर्थं सन्निपातपरिभाषया सुपि चेति दीर्घस्य समाधेयत्वात्। नन्वधुनेति वरमुनेत्येवोच्यतां किमनेनासिद्धत्वनिषेधेनेति चे
दत्राहुः नमुनेत्युक्तिर्नेतियोगविभागार्था तेन रामः रामेभ्य इत्यादि सिध्यति अन्यथा हि रोरसिद्धतया उकारस्येत्संज्ञालोपौ कथं स्याताम्॥ ॥ ॥
तां। न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रति रुत्वं नासिद्धमिति वाच्यं। नरमूलं देवरुहीत्यादौ हशि चेत्यस्य व्यावृत्तये अतो रोरित्यत्रानुनासिकस्यैव नि
र्देशे न तत्रैव चरितार्थत्वात्। एवं च स्यानिवत्सूत्रस्यापि प्रवृत्तौ परत्वाद्धि सर्गो लभ्यते। प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशाच्च हल्लिङ्गमिति दिक्॥ इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः
॥ ॥ नहो धः। इदमित्येव तु नोक्तम्। तथा हि सति नद्धमित्यत्र दाम्यामिति न त्वं स्यात्। झषस्तथोरिति च न स्यात्। नहो हस्येति। हाढ इत्यतोऽनुवृत्तेरलोन्त्यस्येत्यने
न वा हस्यैवादेश इति भावः। झलीझलि परस्य स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतो झलपदान्तग्रहणान्यनुवर्तन्ते तदाह। झलीत्यादि। झलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्येत्यर्थः। उपानदि

नहो धः। ८।२।३४॥ नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च। उपानत्। उपानद्। उपानहौ। उपानहः। उपानद्भ्याम्। उपानत्सु। उत्पूर्वात् स्निहः ष्णि
ता। विस्पष्टा इत्विगादिना क्विन्निपातनात्तल्लोपषत्वे। क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः। जश्त्वचर्त्वे। उष्णिक्। उष्णिग्। उष्णिहौ। उष्णिहः। उष्णि
ग्भ्याम्। उष्णिक्षु। द्यौः। दिवौ। दिवः। द्युषु। गीः। गिरौ। गिरः। एवं पूः। चतुरश्चतस्रादेशः। चतस्रः २ चतसृणाम्। किमः कादेशे टाप्। का। के। काः। सर्वा

णि। उपपूर्वान्नहेः संपदादित्वात् क्विप्। नहिवृतीति पूर्वपदस्य दीर्घः। सोर्हल्ङ्यादिलोपे धत्वं। जश्त्वचर्त्वे अत्रेदं बोध्यं। सुष्ठु अनड्वाहो यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनड्वानिति
पुंवद्रूपं। केचित्तु गोरादित्ङीषं कृत्वा स्वनडुही इत्युदाजहुः। तदसत्। अनुपसर्जनाधिकारविरोधात्। गीरिति। गॄ निगरणे गॄ शब्दे इत्यस्माद्धातोः क्विप्। ऋत इद्धा
तोरितीत्वे रपरत्वे र्वोरुपधाया दीर्घ इति दीर्घः। पूरिति। पॄ पालनपूरणयोः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं। चतस्र इति। इह चतुरनडुहोरित्याम्न भवति। परत्वाद्रामं बाधि ८०
त्वा चतस्रादेशे कृते सकृद्गतिन्यायेन पुनस्तस्याप्रवृत्तेः। चतसृणामिति। न तिसृचतसृ इति न दीर्घः। सर्ववदिति। तेन तुल्यमिति वतिः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति

॥ पुंवद्भावः॥

यः सौ। यत्वमिदं स्त्रियामेव परिशेषात्। इदो ऽय् पुंसीति पुंस्येव वचनात्। क्लीबे सोर्लुक्। लुप्तत्वाच्च। एवमिति। सा। ते। ताः। या। ये। याः। एषा। एते। एताः। इत्यादीन्यर्थः। वागिति। वचेः क्विप्। वचिस्वपीत्यादिना क्विपि दीर्घो ऽसंप्रसारणं च। चोः कुः। अप्शब्द इति। आप्नोतेर्ह्रस्वश्चेति ह्रस्वश्चकारात् क्विप्। अच उपसर्गात्त इत्यतो ऽनुवर्त्तनादाह्रातकारः स्यादि[illegible]मिति क्विन्नन्तत्वात् कुत्वं। षडगंकाः प्राग्वदूह्याः॥ अन्यत्रापीति। त्यदाद्युपपदत्वाभावे ऽपीत्यर्थः। त्विडिति। त्विष दीप्तौ। विन्यस्मात् क्वि

यस्सौ। ७।२।११०॥ इदमो दस्य यस्स्यात्सौ। इदमो मः। इयं। त्यदाद्यत्वं टाप्। दश्चेति मः। इमे। इमाः। इमां। इमे। इमाः। अनया। हलि लोपः। आभ्याम् ३। आभिः। अस्यै। अस्याः। अनयोः २। आसां। अस्यां। आसु। अन्वादेशे तु एनां। एने। एनाः। एनया। एनयोः २। ऋत्विगादिना सृजेः क्विन्। अमागमश्च निपातितः। स्रक्। स्रग्। स्रजौ। स्रजः। स्रग्भ्यां। स्रक्षु। त्यदाद्यत्वं टाप्। स्या। त्ये। त्याः। एवं तद्। यद्। एतद्। वाक्। वाग्। वाचौ। वाचः। वाग्भ्याम्। वाक्षु। अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। अप्तृन्निति दीर्घः। आपः। अपः। अपो भि। ७।४।४८॥ अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे। अद्भिः। अद्भ्यः २। अपां। अप्सु। दिक्। दिग्। दिशौ। दिशः। दिग्भ्याम्। दिक्षु। त्यदादिष्विति दृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वं। दृक्। दृग्। दृशौ। दृशः। त्विट्। त्विड्। त्विषौ। त्विषः। त्विड्भ्यां। त्विट्सु। त्विट्त्सु। सहजुषत इति सजूः। सजुषौ। सजुषः। सजूर्भ्यां। सजूष्षु। सजूःषु। षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वं। आशीः। आशिषौ। आशिषः। आशीर्भ्यां। असौ। त्यदाद्यत्वं टाप्। औङः शी। उत्वमत्वे। अमू। अमूः। अमूम्। अमू। अमूः। अमुया। अमूभ्यां। अमूभिः। अमुष्यै। अमूभ्यां। अमूभ्यः। अमुष्याः २। अमुयोः २। अमूषां। अमुष्यां।

प्। जश्त्वचर्त्वे। सजूरिति। जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्मात् क्विप्। ससजुषोरुरिति षस्य रुत्वं। र्वोरिति दीर्घः। आशिषाविति॥ अमूषु॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः॥ आशासः क्वावुपसंख्यानमित्युपधाया इत्वं। शासिवसीति षत्वं। असाविति। अदसः त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं टाप्। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्। अदस औ सुलोपश्च। तदोरिति सत्वमित्येके। अन्ये तु परत्वाद्विशेषविधेश्च पूर्वमौत्वं ततोत्वनात्वटापावित्याहुः॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः॥ ॥

दत्वमिति। नपुंसकादिति निरत्वमनडुच्छब्दात्प्रवर्तते। पदाधिकारस्थत्वादितिभावः। पूर्वपदस्येवेति। अन्यथा राजपूरुषो वा गार्ग्यीरित्यादौ नलोपकुत्वादिकं या

स्वमोर्लुक्। दत्वम्। स्वनडुत्। स्वनडुही। चतुरनडुहोरित्याम्। स्वनड्वांहि। पुनस्तद्वत्। शेषम्पुम्वत्। द्विवत्। विमलद्यु अहः। अ
सर्वनामनीविभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्य वोत्तरखण्डस्य पिपदसंज्ञायामप्रामायां। उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षण
न। विमलदिवी। विमलदिवि। अपदादिविधौ किं। दधिसेचौ। इहषत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव। चकारस्यकुत्वे तु न। वाः। वारी। अहलन्त
त्वान्नमुम्। वारि। चत्वारि। न लुमतेति कादेशो न। किं। के। कानि। इदं। इमे। इमानि। अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः॥ एनत्। एने। एनानि। एने
न। एनयोः। ब्रह्म। सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः॥ हे ब्रह्मन्। हे ब्रह्म। हे ब्रह्मणी। हे ब्रह्माणि। रोऽसुपि। अहर्भाति। विभाषा ङिश्योः। अह्नी
अहनी। अहानि। अहन्। ८।२।६८॥ अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते। अहोभ्यां। अहोभिः। इह अहः। अहोभ्यामित्यादौ। रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्न
लोपे प्राप्ते। अहन्नित्यावर्त्य नलोपाभावन्निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः। तरन्तस्याऽपि रत्वरुत्वे दीर्घाल्यहानियस्मिन्दीर्घाहानिदाघः। इह हलङ्या
दिलोपे प्रत्ययलक्षणेनाऽसुपीति निषेधाद्रत्वाभावे रुत्वस्याऽसिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घः। सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ। दीर्घाहाणौ॥ दी
र्घाहाणः। दीर्घाह्णा। दीर्घाहोभ्याम्। दण्डि। दण्डिनी। दण्डीनि। स्रग्वि। स्रग्विणी। स्रग्वीणि। वाग्मि। वाग्मिनी। वाग्मीनि। वहुवृत्रहा। वहुवृत्रघ्नी
वहुवृत्रहाणि। वहुपूषाणि। वह्वर्यमाणि। असृजः पदान्ते कुत्वं सृजेः क्विन्विधानात्। विश्वसृडादौन। सृजिदृशोरिति सूत्रेरज्जुसङ्ख्यामितिभा
ष्यप्रयोगात्। ऋद्धा। व्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वाऽपवादः। स्रगृत्विकृशब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वं असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौ
णादिके ऋजिप्रत्यये बोध्यः। असृक्। असृग्। असृजी। असृञ्जि। पद्दन्निति वा असन्। असानि। असृजा। अस्ना। असृग्भ्याम्। असभ्यामि
थासंभवं नस्यादितिभावः। उत्तरपदत्वे चेति। उत्तरशब्देनोत्तरपदमुच्यते। उत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः॥०॥

मृ०॥ ऊर्क्। ऊर्ग्। ऊर्जौ। ऊर्ञ्जि। नरजानां संयोगः। बहूर्ञ्जि नुम्प्रतिषेधः॥ अन्त्यात्पूर्वो वा नुम्॥ बहूर्ञ्जि। बहूर्ञ्जि वा। कुलानि। त्यत्। त्यद्। त्ये। त्यानि। तत्।
तद्। ते। तानि। यद्। यत्। ये। यानि। एतत्। एतद्। एते। एतानि। अन्वादेशे तु एनत्। वेभिद्यतेः क्विप्। वेभित्। वेभिद्। वेभिदी। धात्ववयवोपधस्य स्थानिवत्वाद्
झलन्तत्वान्नुम्। अजन्तलक्षणस्तु नुम् स्वविधौ स्थानिवत्वाऽभावात्। वेभिदि। ब्राह्मणकुलानि चेच्छिदि। गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेद
तः। असंध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाऽधिकं शतं मतं १ स्वमसुप्सु नव षड्भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः। चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय १ तथाहि
गामञ्चतीति विग्रहे। ऋत्विगादिना क्विन्। गतेन लोपः। अवङ् स्फोटायनस्येत्यवङ्। गवाक्। गवाग्। सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावे। गोअक्। गोअग्। पू
र्वरूपे। गोक्। गोग्। पूजायां त्वस्य कुत्वेन ङः। गवाङ्। गोअङ्। गोङ्। अम्यपि एतान्येव नव। औङः शीभत्वादचस्त्यलोपः। गोची। पूजायां तु। गवाञ्ची॥ गो
अञ्ची। गोञ्ची। जश्शसोः शिः। शेः सर्वनामस्थानत्वान्नुम्। गवाञ्चि। गोअञ्चि। गोञ्चि। गतिपूजनयोस्त्रीण्येव। गोचा। गवाञ्चा। गोञ्चा। गोअञ्चा। गवा
ग्भ्याम्। गोअग्भ्याम्। गोग्भ्याम्। गवाङ्भ्याम्। गोअङ्भ्याम्। गोङ्भ्याम्। इत्यादि। सुपि तु अन्त्यानां पक्षे ङ्णोः कुगिति कुक्। गवाङ्क्षु। गोअङ्क्षु
गोङ्क्षु। गवाङ्षु। गोअङ्षु। गोङ्षु। गवाक्षु। गोअक्षु। गोक्षु। न चेह चयो द्वितीया इति पक्षे। ककारस्य खकारे लघवस्मामाधिक्यं शङ्क्यम्। चर्त्वस्या
ऽसिद्धत्वात्। कुक्पक्षे तु। तस्याऽसिद्धत्वाज्जश्त्वाऽभाव। पक्षे चयो द्वितीया इति शास्त्रीणि रूपाणि वर्द्धन्त एव। ऊह्यमेषां हि वचनानुनासिकविक
ल्पनात्। रूपाण्यष्टाऽसिभूतानि प२७॥ भवन्तीति मनीषिभिः १ तिर्य्यक्। तिरश्ची। तिर्य्यञ्चि। पूजायां तु। तिर्य्यङ्। तिर्य्यञ्ची। तिर्य्यञ्चि। यकृत्।
यकृती। यकृन्ति। पद्दन्निति वा। यकन्। यकानि। यक्ना। यकृता। शकृत्। शकृती। शकृन्ति। शकानि। शक्ना। शकृता। ददत्। ददती। वा नपुंसकस्य
।७।१।७९॥ अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने। ददन्ति। ददति। तुदत्॥ ॥ ॥

एतेन सुधियौ सुधिय इत्यत्रान्तर्वर्तिसुपा पदत्वात्स्यहेशाकलप्रसंग इत्याशंका परास्ता। उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। उत्तरपदत्वे किं। राजपुरुष इत्यादौ नलोपो
यथा स्यात्। पञ्चतिरधीत्याद्यावपि दधिशब्दस्य पदत्वे प्रत्ययलक्षणं भवत्येव। उत्तरपदस्य समासावयवे रूढत्वात्। दधिसेचाविति। सिंचत इति सेचौ। अन्येभ्यो
पि दृश्यंत इति विचि दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः। उपपदसमासे तु प्राक् सुबुत्पत्तेः समासविधानात् सेचृशब्दस्य पदसंज्ञा नास्तीति पदादित्वे सकारस्य न स्या
त्। नन्वेवमुपपदसमासे षत्वं दुर्वारमिति चेत्। अत्राहु कैय्यटः। अनभिधानात्सोपपदाद्विज्भावः। दधिसेचाविति प्रयोगाभावात्। वस्तुतस्तु पदादा
दिः पदादिरिति पक्षे तु उपपदसमासेपि षत्वं सुपरिहरं॥ अन्वादेश इति। अस्य वेदं विधीयते न त्वोट् शसादिषु फलाभावात्। स्वमोर्नपुंसकादित्यमो लु
का लुप्ते पि प्रत्ययलक्षणमिह प्रवर्तते वचनसामर्थ्यादित्याहुः। वस्तुतस्तु द्वितीयाटौस्स्विति सूत्र एव एनद्वक्तव्यः। एनं। एनौ। एनानित्यादि नु त्यदा
द्यत्वे सिद्धं। क्लीबे अमि लुकालुप्तत्वेपि तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः। न चैवमेतच्छ्रितमित्यत्राप्येनदादेशापत्तिः। द्वितीयाश्रितेति समासे कृते सुपो लुकि
द्वितीयादिविभक्तिपरत्वाभावात न च तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेश इत्युक्तमिति वाच्यं। एकपदाश्रयत्वेनान्तरंगे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरंगे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेरि
ति मनोरमायां स्थितं। ब्रह्मणी इति। इह विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपो न। न संयोगाद्वमंतादिति निषेधात्। रोसुपि। अहर्भातीति। अहन्निति रुत्वे कृते तु हशि चेत्युत्वप्रसक्त्या।
अत्रेमौ नीतीत्यादिति भावः। नलोपाभावं निपात्येति। अहन्नित्यत्र नकारान्तरं प्रश्लिष्य नान्तस्य अहन्शब्दस्य रुरिति व्याख्यायापि रुत्वरत्वयोर्नकारस्थानिकत्वं सेत्स्यतीति
बोध्यं। अहंतस्यापीति। पदाधिकारत्वादिति भावः। न चात्र प्रत्ययलक्षणन्यायेन अंतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य समासैकदेशस्याप्यहन्शब्दस्य पदत्वादुत्वं स्यादेव किमनेन तदंत
विध्याश्रयत्वेनेति शंक्यं। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रतिषेधेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः। सृजिदृशोरिति सूत्र इति। एतच्चोपलक्षणं। मृजेर्वृद्धिरिति सूत्रेपि तत्प्रयोगात्।
रज्जुसृड्भ्यामिति। ननु भ्यामः प्रत्ययो झलादिरकिन्न भवतीति सृजिदृशोरित्यमागमः स्यात्। मैवं। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्। न चैवमपि अनुदात्तस्य चर्दुपध
स्येति वैकल्पिकः प्राप्नोति न हि धौ धातोः स्वरूपग्रहणादिति शंक्यं। धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति परिष्कारात्। एवं च प्रसृड्भ्यां। प्रसृड्भिरित्यादौ नायं दोषः प्र ८२
सज्यते। एतच्च मृजेर्वृद्धिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। ननु धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति चेत्। धियौ धियः। भुवौ। भुव इत्यादावियङुवङौ न स्यातां। किंतु श्रियिपनुः लुलुवनुरित्या

दादेवस्यातां। सम्यां वक्षुगत्या धातोरेवोच्यमानं कार्यं मेयङादिकं न भवति। किंतु अंगस्योच्यमानमिति वैषम्यात्। कुत्सापवाद इति। षत्वसूत्रे सत्वमृजयजेति विशिष्य यत्
ह्रलादिति भावः। असकृच्छब्द इति। एतच्च सीरस्वामिग्रंथे स्पष्टं। ऋज्प्रत्यये बोध्य इति। यद्यप्यस्मिन्पक्षे स्वरो भिद्यते तथापि लोके स्वरस्यानादरादेतुवाहुलकादि
ष्टस्वरः सिध्यतीति भावः। वहूर्जीति। इदं अंत्यादिति च वाचनिकं। तथा च वार्तिकं। वहूर्जिप्रतिषेधः अंत्यात्पूर्वं नुममेके इति। भाष्ये तु अचः परो यो झल् तदंतस्य
नुमितिशास्त्रस्य प्रथमवार्त्तिकं प्रत्याख्यातं। एवं च अत्र र्जि इत्यत्र नुम् दुर्लभः। किंच। ऊर्दमानेऽक्रीडायां च। गर्हे गर्हायामित्यादीनां क्विंवतानां भाष्यमते नुमानभा
व्यमेवेति बोध्यं। अत्रापरस्य स्थानिवत्वादिति। कौलुमं न स्थानिवदिति तु नेहाश्रीयते। तस्य क्वाचित्कत्वात्। कौ विधिं प्रति न स्थानि
वादेस्तस्यैव सार्वत्रिकत्वादिति भावः। जायंते नवसीतयाः मि च न तभ्यां भिसभ्यसां संगमे षट्संख्यानि न वै वसुप्यथ जसि त्रीण्येव तद्धूच्छसि। चत्वार्थेन्यव च
स्तु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तत्त्वानं तु प्रतिभासि चेन्निगादि तुष्पान्मासिकीं त्राविधिरिति नरपतिसभायां क्वचित् केनचित्प्राचीनेन कृतस्याक्षेपस्य प्रा
चीनैरेव पंडितैः कैश्चिद्गवाक्शब्दस्यत्यादिना विभाव येत्यंतन श्लोकद्वयेन समाधानमुक्तं। तदेव श्लोकद्वयं प्रकृतोपयोगादाह। गवाक्शब्दस्य रूपाणीति। अंच
तेर्गतौ। नलोपः पूज्यचेनत्याशयेनाह। अर्चागतिभेदत इति। आद्यादित्वात्तसिः पूजार्थगत्यर्थभेदेन असंध्यवङादिभिर्नवाधिकशतं रूपाणि बोध्यानीत्यर्थः।
उक्तसंख्यामेवं व्यवस्थापयति। सुप्सु नवेति। प्रत्येकमिति शेषः। एवमग्रेऽपि षट्। त्रीणि चत्वारीत्यत्रापि बोध्यं। रूपाणीति। संकलनया नवाधिकशतं रू
पाणीत्यर्थः। इह च यो ...याइति वार्तिकमनाश्रित्य नवा। एकशतमित्युक्तमिति बोध्यं। तदाश्रयणे तु त्रीणि रूपाणि वर्द्धंत इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वा
त्। इत्यादीति। आदिशब्देनान्यान्यपि ज्ञेयानि। तद्यथा। गवाग्भिः। गोअग्भिः। गोग्भिः। गवाङ्भिः। गोअङ्भिः। गोङ्भिः। अयागोचगवांचगोअच। गोञ्चे भ्यामि प्रागवत्
भ्यसि गवाग्भ्यः। गोअग्भ्यः। गोग्भ्यः। गवाङ्भ्यः। गोअङ्भ्यः। गोङ्भ्यः। गोचः। गवांचः। गोअंचः। गोंचः। भ्यामिभ्यसि च प्रागवत्। ङसिपंचम्येकवचनवत्। ओसि। गोचो
गवांचोः। गोअंचोः। गोंचोः। आमि। गोचां। गवांचां। गोअंचां। गोंचां। ङौ तु गोचि। गवांचि। गोअंचि। गोंचि। औसि प्रागवत्। सुपि तु गवाङ्क्षु। गवाङ्षु। गोअङ्
क्षु। गोअङ्षु। गोङ्क्षु। गोङ्षु। गवाक्षु। गोअक्षु। गोक्षु। ननु आम भ्यसद्वये ङसिङसोरोसद्वये च समानरूपत्वात्कथमिह नवाधिकशतमित्युक्तमिति

अर्थभेदेन रूपभेदः । अभिन्नतयोक्तमिति । षष्ठ्यमाधिकं शतं रूपमिति । नवसु मध्ये ककारस्य नैयासिकत्वे काकारप्रश्लेषेण रूपषट्काधिकं नवशतं रूपमित्यर्थः । चर्वस्या
सिद्धत्वादिति । तथा च शास्त्रदृष्ट्या ककारो नास्त्येव किंतु गकार एवास्तीति भावः । तस्यासिद्धत्वादिति । कुकोऽसिद्धत्वादित्यर्थः । वर्द्धत एवेति । एवं च त्रयाणामा
धिक्यं सम्भवत्सु पि द्वादश रूपाणि भवंतीति । संकलनया द्वादशाधिकशतं मतम् । ननु नवाधिकशतमिति भावः । अश्वाक्षिभूतानीति । सप्तविंशत्यधिकाः पंचशती
त्यर्थः । सोनवानां मस्याप्तित्वे अष्टादश । ओङि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां त्रैहित्वे सप्त । अलोऽप्रगृह्य इत्यनुनासिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात् । जसि नहित्व
स्यानुनासिकस्य च विकल्पेन द्वादश । संकलनया सप्तत्रिंशत् । एवं द्वितीयायामपि विभक्तौ सप्तत्रिंशत् । तथा च संकलनया चतुःसप्ततिः । टायां चतुर्णां मध्ये
पूजार्थानां त्रयाणां त्रैहित्वे सप्त तेषामप्यात्मनामनुनासिकवैकल्ये चतुर्दश संकलनया अष्टाशीतिः । भ्यामि षट्सु रूपेषु भान्पूर्वस्य हित्वे द्वादश तेषां द्वा
दशानामपि यलोपे यर इति यहित्वे चतुर्विंश तिः । तेषामपि मकारस्य हित्वेऽष्टचत्वारिंशत् । संकलनया षट्त्रिंशदधिकं शतम् । भिसि चतुर्विंशतिः भान्
पूर्वस्य विसर्गस्य च हित्वात् । संकलनया षष्ट्युत्तरशतम् । ङेऽपि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां त्रैहित्वे सप्त अनुनासिकस्तु नास्ति । एकारस्यानण्त्वात् । संकलन
या सप्तोत्तरषष्ट्यधिकं शतम् । भ्यामि प्राग्वदेवाष्टचत्वारिंशत् । तथैव भ्यसि भान्पूर्वस्य यविसर्गयोश्च हित्वात् । संकलनया त्रिषष्ट्यधिकं शतद्वयम् । ङसौ च
तुर्णां मध्ये त्रैहित्वे सप्त । तेषां तु सप्तानां विसर्गहित्वे चतुर्दश ॥ संकलनया सप्तोत्तरसप्तत्यधिकं शतद्वयम् । भ्यांभ्यसोः प्राग्वदेव प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत् । संक
लनया त्रिसप्तत्यधिकं शतत्रयम् । ङसावि वङस ओस आम् ङि ओस् इत्यत्रापि प्रत्येकं चतुर्दश । चतुर्षु रूपेषु मध्ये त्रैहित्वे सप्तानामप्यंत्यस्य हित्वात् । ङौ
तु सप्तानामप्यंत्यस्यालोऽप्रगृह्यस्येति वैकल्पिकानुनासिकप्रवृत्तेः । संकलनया त्रिचत्वारिंशदधिकं शतचतुष्टयम् । सुपि त्वपर्थे त्रयाणां कहित्वे षट् तेषां तु खयः श
र इति षहित्वे द्वादश उकारस्यानुनासिके चतुर्विंशतिः संकलनया सप्तोत्तरषष्ट्यधिकं शतचतुष्टयम् । पूजायां तु कुगभावे त्रयाणां ङकारहित्वेऽनुनासिके च द्वादश
कृत्वा सति तु चयो द्वितीया इति पक्षे षट् । तस्मिन् ङषयोर्हित्वेऽनुनासिके च अष्टचत्वारिंशत् । संकलनया सप्तविंशत्यधिकाः पंच शतीत्यर्थः । तिरश्चीः इति । भत्वाद् चइत्य
ल्लोपः । अलोपे इति वचनान्नियादेशाभावः । ददृरिति । पुंल्लिंगेऽप्ययं प्युत्यादितः ॥ शतेति ॥ ऋदुशनेत्यनङ् ॥ शतृप्रत्यय इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

आच्छीनद्योः॥ नुम्ग्रहणमिह विस्पष्टप्रयोजनं नाभ्यस्ताच्छतुर्वा नपुंसकस्येत्यत्र इदितो नुम् धातोरित्यतो नुवृत्तेरावश्यकतया तदुत्तरत्रापि तत एवानुवर्तनेवाधकाभा वात्। शतुरवयव इति। तुदादेः शस्यांतरंगत्वाच्छत्रादेशाकारेण सह एकादेशे कृते अवर्णान्तात्परस्य शतुरिति न भवति। उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। भादिति। भा दीप्तौ। लटः शत्रर्येदादित्वाच्छपो लुक्। शप्श्यनोर्नित्यं। आरंभसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धेऽपि नित्यग्रहणमिह वेत्यधिकारनि वृत्त्यर्थमन्यथा हि आरंभसामर्थ्यादिह नित्यमुत्तरत्र विकल्प इत्याशंकोत्ता। पचंतीति। कर्तरि शपि। नित्यं नुम्। दीव्यंतीति। दिवादिभ्यः श्यनि नित्यं नुम्। पचंतीदी व्यंतीति। बहुवचने तु नपुंसकस्य झलच इति नुम् बोध्य। स्वपिति। शोभमना आपो यस्मिन् सरसीति बहुव्रीहिः। ऋक्पूरवि तिसमासांते प्राप्ते न पूजनादिति निषे

आच्छीनद्योर्नुम्॥ ७।१।८०॥ अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्यात् शीनद्योः परतः। तुदन्ती। तुदती। तुदन्ति। भान्ती। भाती। भान्ति। पचन्। शप्श्यनोर्नित्यं॥ ७।१।८१॥ शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम् स्यात् शीनद्योः परतः। पचन्ती। पचन्ति। दी व्यत्। दीव्यन्ती। दीव्यन्ति। स्वप्। स्वपी॥ नित्यात्परादपि नुमः प्राक्। अप्तृन्निति दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात्। स्वाम्पि। निरवकाशत्वम्प्रतिपदोक्तत्व मतिपक्षे तु प्रकृते नद्भिरहान्नुमेव। स्वम्पि। स्वपा। अपोभि। स्वद्भ्यां। स्वद्भिः। अर्चिरित्यादिना धनेरुस्। धनुः। धनुषी। सान्तेति दीर्घः। नुम्विसर्ज नीयेति षत्वं। धनूंषि। धनुषा। धनुर्भ्यां। एवं चक्षुर्हविरादयः। पिपठिषतेः क्विप्। र्वोरिति दीर्घः। पिपठीः। पिपठिषी। अल्लोपस्य स्थानिवत्वा [illegible] झलन्तलक्षणो [illegible] नस्थानिवद्भावस्य निवृत्त्या [illegible] नुम् न। पिपठिषि। पिपठीर्भ्यामित्यादि। पयः। पयसी। पयांसि। पयसा पयोभ्यामित्यादि। सुपुम्। सुपुंसी। सुपुमांसि। अदः। विभक्तिकार्यं। उत्वमत्वे। अमू। अमूनि। शेषं पुंवत्॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः॥

धः। इह तु रूपसर्गेभ्य इति [illegible] न भवति। तत्रापि इति [illegible] समासांतः [illegible] णमिति वक्ष्यमाणत्वात्। निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति। अयमेव पक्षः प्रबल इ ति। स्वादिरुपधिव [illegible] उस् इति सूत्रेण मनाग्मायांगिष्ठ [illegible] पनोरुसिरित्यनुवर्तमाने अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्(?) इत्यौणादिकेनेत्यर्थः। धनुर्भ्यामिति। [illegible] हर्वोरुपधाया इत्यादिना दीर्घो न शंक्यः। रेफान्तस्य धातुत्वात्। एवमिति। चक्षेः शिच्च। चाटुस्सिः। चक्षुः। अर्चिशुचिहुसृपीत्यादिना जुहोतेरिसिः

सु·
सि·कौ· आदिशब्देनसर्वपूर्विरादयोग्राह्याः। सुपुमांसीति। पुंसोअसुङिति सूत्रे सुटी तिव्याचक्षाणस्यमाधवमतेजसीष्टसिद्धावपिशासिनेतन्सिध्येत्। औङि चातिप्रसंगः इतो
टी·त· त्सर्वनामस्थानइत्यतोनुवृत्तिपर्यालोच्यसर्वनामस्थानइतियगाश्रुतंब्रुवतांतुसर्वेष्टसिद्धिः। इतिहलंताः नपुंसकलिंगाः॥ ॥:॥ स्वरादिनिपातमम
८५ व्ययं। स्वरादयश्चनिपाताः इतिसमाहारद्वंद्वः। ननुचादिष्वेवस्वरादीन्पठित्वापृथक्नसूत्रंपरित्यज्यतांहितश्चासर्वेन्याद्रिसूत्रचतुष्टयमपिचादयोऽसत्व
इत्यस्मात् ऊर्ध्वंकृता अव्ययप्रदेशेषुनिपातशब्देनैवव्यवह्रियतामिति चेन्न। स्वस्तिवाचयतिस्वःपश्यतिस्वःपतनीत्यादौकर्मादिकारकयोगेनसत्ववाचकत्वा

स्वरादिनिपातमव्ययम्। १।१।३७। स्वरादयोनिपाताश्चाव्ययसंज्ञास्स्युः। स्वर्। अन्तर्। प्रातर्। पुनर्। सनुतर्। उच्चैस्। नीचैस्। शनैस्। ऋधक्। ऋते। युगपत्।
आरात्। पृथक्। ह्यस्। श्वस्। दिवा। रात्रौ। सायं। चिरं। मनाक्। ईषत्। जोषं। तूष्णीं। वहिस्। अवस्। समया। निकषा। स्वयं। वृथा। नक्तं। नञ्। हेतौ। इद्धा। अद्धा। सा
मिवत्। ब्राह्मणवत्। क्षत्रियवत्। सना। उपधा। सनत्। स। नातं। तिरस्। अन्तरा। अन्तरेण। ज्योक्। कं। शं। सहसा। विना। नाना। स्वस्ति। स्वधा। अलं। वषट्। श्रौ
षट्। वौषट्। अन्यत्। अस्ति। उपांशु। क्षमा। विहायसा। दोषा। मृषा। मिथ्या। मुधा। पुरा। मिथो। मिथस्। प्रायस्। मुहुस्। प्रवाहुकं। प्रवाहिका। आर्य्यहलं। अभीक्ष्णं।
साकं। सार्द्धं। नमस्। हिरुक्। धिक्। अथ। अम्। आम्। प्रताम्। प्रशान्। प्रतान्। मा। माङ्। आकृतिगणोयं। च। वा। ह। अह। एव। एवं। नूनं। शश्वत्। युगपत्। भू
यस्। कूपत्। कुवित्। नेत्। चेत्। चण्। कच्चित्। यत्र। नह। हन्त। माकिं। माकीं। नकिं। नकीं। आकीं। माङ्। नञ्। यावत्। तावत्। त्वै। द्वै। रै। श्रौषट्। वौ
षट्। स्वाहा। स्वधा। वषट्। तुम्। तथाहि। खलु। किल। अथ। सुष्ठु। स्म। आदह। उपसर्गस्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्च। अवदत्तं। अहंयुः। अस्तिक्षीरा
। अ। आ। इ। ई। उ। ऊ। ए। ऐ। ओ। औ। पशु। शुकम्। यथा। कथाच। पाट्। प्याट्। अङ्ग। है। हे। भोः। अये। द्य। विषु। एकपदे। युत्। आतः। चादिरप्याकृतिगणः॥

न तेषांनिपातसंज्ञानापत्तेः। चादीनामसत्ववाचिनामेवनिपातसंज्ञा न तु सत्ववाचिनां। स्वरादीनांतुसत्ववाचिनामसत्ववाचिनांचाव्ययसंज्ञेष्यत इतिव्यवस्थानात् ८५
स्तेश्च। अथ प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि। चादयोऽसत्व इतिसूत्र्यतां तथाहिसतिस्वरादीनांसत्ववचनानामपिनिपातसंज्ञासेत्स्यतीतिचेन्न। एवंहि ति
निपातएकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञास्वरादीनामनेकाचांप्रसज्येत। सोहिस्वरादिषुकिमोत्तदृशिणदाजिन्सदाचावेका चोत द्विती केन्द्र भृत यएकाचः। कृतप्रत्य

प्राग्भसंतीतानसिलादिस्मात्तद्धितएधाच्चेर्थे तत इति सूत्रस्य कृन्मकोरसंध्यक्षरांत इति सूत्रस्य च स्वरादिगणपठितत्वात्। यद्यप्यत्र मूले स्वरादिषु गणसूत्रद्वय
मिदं न पठितं तथापि आचार्यपाठे त्वस्तीत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते॥ स्वरादीनुदाहरति। स्वरित्यादिना। स्वरिति स्वर्गे परलोके च। अंतरिति मध्ये। प्रातरिति
प्रत्यूषे। पुनरित्यप्रथमे विशेषे च। सनुतरित्यंतर्द्धाने। स्वराद्याः पंच रेफांताः। तेन स्वर्यातीति प्रातरत्रेत्यादावुत्वं न भवति। सांतत्वे हि स्यादेव दोषः। उच्चैस् महति।
नीचैस् अल्पे। शनैस् क्रियामांद्ये। ऋधक् सत्येऽपि। वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये। ऋते वर्जने। युगपदित्येककाले। आरात् दूरसमीपयोः। पृथक्
भिन्ने। ह्यस् अतीतेऽन्हि। श्वोऽनागतेऽन्हि। दिवा दिवसे। रात्राविति निशि। सायमिति निशामुखे। चिरमिति बहुकाले। मनाक् ईषत् इमावल्पे। जोषं सुखे मौ
ने च। तूष्णीमिति मौने। बहिस् अवसमौ बाह्ये। समयेति समीपे मध्ये च। निकषेत्यंतिके। स्वयमिति आत्मनेत्यर्थः। वृथेति व्यर्थे। नक्तमिति रात्रौ। नञ् इति नि
षेधे। हेताविति निमित्ते। इद्धेति प्राकाश्ये। अद्धेति स्फुटावधारणयोः। तत्त्वातिशययोरित्यन्ये। सामीत्यर्द्धजुगुप्सितयोः। वत्। तेन तुल्यमित्यादिभिर्वि
हितो यो वतिप्रत्ययः स इह गृह्यते। तदाह। ब्राह्मणवत्। क्षत्रियवत्। इति। प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाप्रयोजनाभावात् प्रत्ययांतमुदाहृतं। यस्तु उपसर्गाच्छं
दसि धात्वर्थे विहितः स इह न गृह्यते। यद् उद्वतो निवतो यासीत्यत्र सत्वधर्मस्य लिंगसंख्यान्वयस्य दर्शनात्। अत्र वदंति। तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यत्र तसि
वती इति वृत्तिप्रत्ययो विपरिगणने तच्च न कर्तव्यं। स्वरादिपाठेनैव गतार्थत्वात्। स्वरादिषु वावदिति न पठनीयमिति। सना सनत् सनात् एते नित्ये। उपधेति भेदे। ति
रस् अंतर्द्धौ। तिर्यग—र्थे परिभवे च। अंतरेति मध्ये विनार्थे च। अंतरेणेति वर्जने। ज्योगिति कालभूयस्त्वप्रश्नशीघ्रार्थसंप्रत्यर्थेषु। कमिति वारिमूर्द्धनिंदा
सुखेषु। शमिति सुखे। सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः। विना इति वर्जने। नाना इत्यनेकविनार्थयोः। स्वस्तीति मंगले। स्वधा पितृदाने। अलं भूषणपर्याप्तिश
क्तिवारणनिषेधेषु। वषट् वौषट् श्रौषट् एते हविर्दाने। अन्यदित्यन्यार्थे। असतीति सत्यायां। उपांश्वित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः। क्षमेति क्षांतौ। विहायसेति वियदर्थे। दोषेति रात्रौ। मृषा
मिथ्येत्येतौ वितथे। मुधेति व्यर्थे। इत ऊर्ध्वं क्रान्ताः सुन्कसुनः। कृन्मकारसंध्यक्षरांतः। अव्ययीभावश्चेति। गणसूत्रत्रयं अष्टाध्यायीस्थत्रिसूत्रसमानार्थकमिह न पठितं चे
दपि प्राचीनगणपाठे तदस्तीति बोध्यं। वैयर्थ्यं तु परिहरिष्यते। पुरेत्यविरतेचिरातीते भविष्यदासन्ने च। मिथो मिथस् एतौ रहः सहार्थयोः। प्रायसिति बाहुल्ये। मुहुसिति पु

मु·
सि·कौ· प्रवाहुकमित्यैष्युनकाले। उर्ध्वार्थे च। प्रवाहिकेति पाठांतरं। आर्यहलमिति बलात्कारे। शाकटायनस्तु। आर्येति प्रतिबंधे। हलमिति प्रतिषेधविवादयोरित्या
टी·त· ह। आभीक्ष्ण्यमिति पौनःपुन्ये। साकं सार्द्धमेतौ सहार्थे। नमस् नतौ। हिरुक् वर्जने। धिक् निंदाभर्त्सनयोः। इत ऊर्ध्वं तसिलादयस्तद्धितएधाचूपर्यंतः। शस्तसी
६५ कृत्वसुच्सुच्आस्थालौ च्व्यर्थाश्चेति। प्राचीनगणपाठे स्थितिर्बोध्यं। तसिलादीत्यादेरयमर्थः। पंचम्यास्तसिलित्यारभ्य एधाच्चेत्येतदंतैः सूत्रैरुक्ता ये तद्धितास
दंताः स्वरादिषु बोद्धव्याः। तथा बह्वल्पार्थाच्छस्। प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः। तेनैकदिक्। तसिश्चेत्ययमपि तसिः। क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। द्वित्रिचतुर्भ्यः सु
च्। इण आसिरित्युणादिसूत्रेण विहित आसिः प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छंदसि। संपद्यकर्तरि च्विः। विभाषा साति कार्त्स्न्ये इत्यत्र चेन्येनदंता अपि ग्राह्या इति। अ
मशैध्यैः स्यै च। आम् अंगीकारे। अप्स्वछंदसि। किमेत्तिङव्ययेति कामप्रत्ययादि भिश्च विहिता अपि अमामौ गृह्येते इत्येके। प्रतंनयप्रतरां यया च तरांकार
यामास। प्रतामूग्लानौ। प्रशान् समानार्थे। प्रतान् विस्तारे। म माङ् एतौ निषेधाशंकयोः। आकृतिगण इति। तेनान्येपि ज्ञेयाः। तथाहि। कामं स्वाच्छंद्ये। प्रकाममित्यति
शये। भूयस् इति पुनरर्थे। सांप्रतमिति न्याय्ये। परमिति किंत्वर्थे। साक्षात् प्रत्यक्षे। साची तिर्यगर्थे। सत्यमित्यर्द्धांगीकारे। मंक्षु आशु एतौ शीघ्रे। संवत् वर्षे। अ
वश्यं निश्चये। उषेति रात्रौ। ओमित्यंगीकारे ब्रह्मणि च। भूरिति पृथिव्यां। भुवरित्यंतरिक्षे। झटिति झगिति तरसा एते शीघ्रे। सुष्ठु प्रशंसायां। दुष्ठु निकृष्टे। सुपूजा
यां। कु इति कुत्सिते षदर्थयोः। अंजसेति तत्वशीघ्रार्थयोः। मिथु इति द्वावित्यर्थे। अस्तमिति विनाशे। स्थाने इति युक्ते। वरमिति ईषदुत्कर्षे। सुदि शुक्लपक्षे
वदि कृष्णपक्षे इत्यादि। चादीनुदाहरति। चेत्यादिना। चेति समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु। वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेपि समुच्चये। हेति प्रसिद्धौ॥
अहेति पूजायां। एवेत्यवधारणे। अनवक्लृप्तौ च। एवमित्युक्तपरामर्शे। नूनमिति निश्चये तर्के च। शश्वदिति पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च। युगपदित्येककाले। भू
यस् पुनरर्थे। आधिक्ये च। कूपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च। कुविदिति भूयर्थे प्रशंसायां च। नेदिति शंकायां प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च। चेदिति यद्यर्थे। चण अ
ग्रे चेदर्थे णानुबंधस्तु निपातैर्यद्यदिहंतकुविन्नेच्चेच्चण्णिति विशेषणार्थः। समुच्चयादौ त्वननुबंधकः। कच्चिदिति इष्टप्रश्ने। यत्रेति अनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्ये
ष्वापावकल्प्यामिनमर्ष येगर्हे आश्चर्ये वा यत्र भवान् वृषलं याजयेत्। नहेति प्रत्यारंभे। हंतेति हर्षविषादे अनुकंपायां वाक्यारंभे च। माकिः माकीं नकिरिति त्र ८

यो॥ ऊ वर्जने। माङ् नञौ स्वस्वरादिपृक्तौ। इह पाठस्तु निपातत्वार्थः एनाद्युदात्तत्वफलं सिध्यतीति केचित्। तदसत्। फिट्स्वरेणापीष्टसिद्धेः। अन्ये त्वाहुः। सत्त्ववचना
नामप्यव्ययसंज्ञार्थस्तत्र दिपाठ इति। तदप्यसत्। लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः। तस्मा दुभयत्र पाठश्चिंत्यप्रयोजनः। यावत्तावदेतौ साक
ल्यावधिमानावधारणेषु। साकल्ये यावत्कार्यं तावन्न कृतं अवधौ यावद्गंतव्यं तावन्निष्ठा। माने यावद्दत्तं तावद्भुक्तं। अवधारणे। यावदमत्रं तावद्ब्राह्मणानामंत्रयस्व।
त्वै विशेषवितर्कयोः द्वै वितर्के। न्वै इति पाठांतरं। रै दाने अनादरे च। रै करोति ददातीत्यर्थः। त्वं रै किं करिष्यसि। श्रौषट् वौषट् एतौ हविर्दाने। स्वाहा देवताभ्यो
दाने। स्वधेति पितृभ्यः। श्रौषडादीनामनेकार्थानामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः। तुमिति तुंकारे। गुरुं तुं कृत्य हुं कृत्य। नत्वा हीति निदर्शने। खल्विति निषेधवाक्यालंका
र निश्चयेषु। किलेति वार्तायामलीके च। अथेति मंगलानंतरारंभप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अयं स्वरादावपि पठितः। मंगलवाचकस्य सत्त्वार्थत्वादव्य
यत्वं सिध्यति। अत एव श्रीहर्षः उदस्य कुंभीरथ शातकुंभजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे। यथाकुलाचारमथावनींद्रजापुरंध्रिवर्गः स्नपयांबभूव ता॥
मिति। अत्र हि अथ शब्दस्य कुंभस्य मंगलं स्नपनं चेकार इत्यर्थः। निपातनस्तु स्वरूपेणैव मंगलं मृदंगध्वनिवत्। सुष्ठु स्वरभेदार्थः पाठः। स्वन्तु पतीते पादपूरणे च। आ
द् ह त्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु। आद् ह स्वधामन्त्रित्यत्र ॥ पदकारा आदिति पृथक् पदं पठंति। अ वदत्तमिति। इह अवस्यानुपसर्ग
त्वाद् च उपसर्गात्त इति न भवति। अहमिति सुबंतप्रतिरूपकमहंकारे। एवं गेये केन विनीतौ वामिति युवामित्यर्थः। सुबंतप्रतिरूपकमव्ययं। अस्तीति तु
तिङंतप्रतिरूपकं। एवं त्वामस्मि वच्मीत्यत्रास्मीत्यहमर्थे इति ङंतप्रतिरूपकं। आहेत्युवाचेत्यर्थे। आसेति बभूवेत्यर्थ इत्यादि बोध्यं। अहंयुरिति। अहं शु
भमौ युस्। यदि तु त्वाहौ सावितिमपर्यंतस्याहादेशे शेषे लोपे च कृते निष्पन्नो योहं शब्दस्तस्माद्युस्प्रत्ययः क्रियेत तर्हि सुपो लुकि अस्मद्युरिति स्यात् ते मदीयस्तत्र
वमपर्यंतस्य मादेशे सति मद्युरिति स्यादिति भावः। अस्तिक्षीरा। तिङंतत्वे तु बहुव्रीहिसमासो नोपपद्यत इति भावः। अ इति संबोधने अधिक्षेपे निषेधे च। आ
इति वाक्यस्मरणयोः। इस बोधन जुगुप्सा विस्मयेषु। [illegible] संबोधने। पशु सम्यगर्थे। पशु मन्यमानाः। शुकं शोभ्यं। यथाकथा चेत्यनादरे। पाट्
प्रभृतयः संबोधने। घेति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु। [illegible] पुनानार्थे। एकपद इत्यकस्मादित्यर्थः। युत् कुत्सायां। आत इति इतोपीत्यर्थः। आकृतिगण इति।

तद्यथायत्तदित्ति हेतौ। आहोस्विद्विकल्पे। सीमस्सर्वतोभावे। सु कं अतिशये। अनुकं वितर्के। शं वट् अंतःकरणे आभिमुख्ये च। वषाट्पूरणे इवार्थे च। दिष्ट्ये त्यानंदे। चट्चाटु प्रियवाक्ये। हमिति भर्त्सने। इवेति सादृश्ये। अद्यत्वे इति इदानीमित्यर्थे। इत्यादि। अत्र स्वरादि चादयो। आकृतिगणत्वाद्विशेषविधेयत्वं निपातस्वर इष्टस्ते चादिषु। अन्ये तु स्वरादिषु स्वरद्वयभाजलक्षणस्यत्र बोध्या॥ ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥ सर्वेति। वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः॥ नोत्पद्यत इति। किंत्वेकवचनमेवोत्पद्यत इति भावः। तद्धितः किं। एकः। द्वौ। त्रयः। असर्वेत्यादि किं। औपगवः। ननु पंचालाः गोदौ वरणा इत्यादावतिप्रसंगः। न च लुब्योगाप्रख्यानादिति वदतां नैषां तद्धितांतत्वमंगीकृतमिति नातिप्रसंग इति वाच्यं। एवमपि पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्याशंक्याह। परिगणनं कर्तव्यमिति। तसिलादय इति। पंचम्यास्तसिलिति विहितो यस्तसिल् तदादयो याप्ये पाशविति विहितपाशप्प्रत्ययपर्यंता ईत्यर्थः। शसप्रभृतय इति। बहुल्पार्थाद्दिति विहितो यः श

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः। १।१।३८॥ यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितांतोऽव्ययं स्यात्। परिगणनं कर्तव्यं। तसिलादयः प्राक्पाशपः॥ शसप्रभृतयः प्राक्समासांतेभ्यः। अम्। आम्। कृत्वोर्थाः॥ तसिवती। नानाञाविति। तेनेह न। पचतिकल्पं पचतिरूपं। कृन्मेजंतः। १।१।३९। कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात्। स्मारं। स्मारं। जीवसे। पिबध्यै। क्त्वातोसुन्कसुनः। १।१।४०॥ एतदन्तमव्ययं स्यात्। कृत्वा। उ

रजतादयः समासांता इति सूत्रपर्यंताः। कृत्वोर्था इति। संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति विहिताः। कृत्व सुजादयस्त्रयः॥ ॥ ((देतोः विसृपः॥ तसिवती। इति। न च तसेः परिगणनं व्यर्थं शसप्रभृतित्वादेव प्रतियोगे पंचम्यास्तसिरित्यस्य लाभादिति वाच्यं। तेनैकदिक्तसिश्चेत्येतदर्थं तथा तस्यावश्यकत्वात्। तेन तुल्यमिति वतिः। नानाञाविति। विनञ्भ्यां नानाञौ न सहेति विहितौ। पचतिकल्पमिति। अव्ययसंज्ञायां हि सत्यां सुपो लुक् स्यादिति भावः। कृन्मेजंतः। अत्र मेजंत इत्येतच्छ्रुतत्वात् कृत एव विशेषणं। न तु कृदंतस्याश्रुतस्य। अन्यथा प्रतामो प्रतामः। लवमाचष्टे लौ क्विपि णिलोपे वस्योठि वृद्धौ लौः अत्रापि प्रसज्येतेति भावः। भवति त्वेतत्प्रत्ययेन लक्षणेन कृदंतमेजंतं च श्रूयते इति तदाह। कृद्यो मांत एजंत इति। स्मारं स्मारमिति। स्मरतेराभीक्ष्ण्ये णमुल् चेति णमुल्। वृद्धिः। रपरत्वं नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं। जीवसे इति। तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः। पिबध्यै इति। तुमर्थे ध्यै इत्यनेनैव शध्यै प्रत्ययः पाघ्रेति पिबादेशः। येन विधिस्तदंतस्येत्यनेनैव सिद्धे सूत्रे अंतग्रहणमौ

पदेशिकं प्रतिपत्त्यर्थौ तेनेह न। आधयो। चिकीर्षवः। लक्षणप्रतिपदोक्तसंन्निपातपरिभाषाभ्यां सिद्धे तयोरनित्यत्वज्ञापनायेदमिति मनोरमायां स्थितं। एतच्च अव्ययादाप्सुपः सूत्रे अव्ययात्परस्य सुपो लुगिति यथाश्रुतव्याख्यानमभिप्रेत्योक्तं। अव्ययाद्विहितस्येति व्याख्यानेत्वाधय इत्यादौ अव्ययसंज्ञायामनिष्टांतरमूह्यं। क्त्वातोसुन्कसुनः। कृत्वेति सकर्मकर्तृकयोरित्यादिना क्त्वा। उदेतोरिति। उत पूर्वादिणो भावलक्षणे स्थेणि त्यादिना तोसुन्। विसृप इति। सृपितृदोः कसुन्॥ ःःः ॥ अव्ययीभावश्च। अव्ययसंज्ञः स्यात्। इह लुकि मुखस्वरोपचार यो निवृत्तौ चेति परिगणनं कर्तव्यं लुक्युदाहरणं। उपाग्नि। अव्ययादिति सुपो लुक्। मुखस्वरनिवृत्तौ उदाहरणं। उपाग्निमुखः। प्रत्यग्निमुखः। मुखं स्वांगमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नाव्ययदिक्शब्दे त्यादिना प्रतिषेधः। तथा च बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। पूर्वपदं च समास

अव्ययीभावश्च।१।१।४१। अधिहरि। अव्ययादाप्सुपः।२।४।८२। अव्ययाद्विहितस्यापस्सुपश्च लुक् स्यात्। तत्र शालायां। अथ। विहितविशेषणान्नेह। अत्युच्चैसौ। अव्ययसंज्ञायां यद्यपि न दन्तविधिरस्ति। तथापि न गौणे। आवग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात्। सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति श्रुतेः। लिङ्गकारकसंख्याभावपरा। वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः। आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा। १ वगाहः। अवगाहः। पिधानं। अपिधानं॥ इत्यव्ययानि॥ स्त्रियां।४।१।३। अधिकारोऽयं समर्थानामिति यावत्

स्वरेणांतोदात्तं। विसर्गस्थानिकस्य सकारस्य उपचार इति संज्ञा तन्निवृत्तौ उदाहरणं। उपपयःकारः। उपपयःकामः। इह अतः कृकमीति प्राप्तं सत्वं अनव्ययस्येति पर्युदस्यते। परिगणनं किं। उपाग्न्यधीयान। इह सुबामंत्रिते पराङ्गवद्भावेन षाष्ठमामंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। पराङ्गवद्भावे हि। अव्ययानां प्रतिषेध उपसंख्यातः। उपाग्न्यधीयानेत्यादौ माभूदिति। तथा उपाग्निकमित्यादावव्ययसर्वनाम्नानित्यकच्च न। उपकुंभमन्यः। खित्यनव्ययस्येति वर्तमाने अरुर्द्विषदजंतस्येति विहितो यो मुम् तस्येह प्रतिषेधान उपकुंभं भूतः। इह अस्य च्वावितीत्वस्य प्रतिषेधो न॥ इत्वविधौ हि अव्ययस्य च्वावितीत्वं नेति प्रतिषेध उच्यते। दोषाभूतमहः। दिवाभूता रात्रिः रित्यत्र माभूदिति। स्यादेतत्। स्वरादित्वेनैव सिद्धत्वात् तद्धितश्चेत्यादि चतुःसूत्री व्यर्था। तत्र हि तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यंत इत्यादिना च्व्यर्था श्चेत्यंतेन आसि प्रत्यय मो[illegible] रेकं वर्जयित्वा तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति पस्यार्थः संगृह्यते। कृन्मकारसंध्यक्षरांत इत्यनेन कृन्मेजंत इत्यस्यार्थः। संगृह्यते। क्त्वातोसुन्कसु

नोव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यत इति। अत्राहुः। पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं। तेन प्रागुक्तं लुङ्मुखस्वरोपचारा इति परिगणनं लभ्यते। पुरा सूर्य-
स्योदेवनोराधेयः। पुराक्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नित्यादि सिद्धये न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वक्तव्यं जेनद ष्यनेनैव लभ्यते इति॥ अ-
व्ययादाप्सुपः। ण्यक्षत्रियार्षेति सूत्राल्लुगत्रानुवर्तत इत्याह। लुक्स्यादिति। अव्ययमिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं। नव्येति विविधं विकारं न
गच्छतीति सत्त्वधर्मान्लिंगसंख्यादीन्न गृह्णातीति यावत्। तेनात्युच्चैसौ। अत्युच्चैस इत्यादि सिद्धं। अतिक्रांतप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहादव्ययसंज्ञाया अ-
भावात्। नन्वेवमध्युच्चैः शब्दस्याव्ययत्वानपायात् सुपो लुक् दुर्वार इत्यत आह। विहितविशेषणादिति। अत्युच्चैसाविति। नन्वत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयांते-
न समस्यते। उच्चैः शब्दस्त्वधिकरणशक्तिप्रधान इति कर्मत्वायोगान्न तस्य द्वितीयांतता। सत्यं। शक्तिप्रधानान्यपि कानिचिदव्ययानि। वृत्तिविषये शक्तिमत्प्र-
धानानि कृत्तित् भवंति। यथा दोषामन्यमहः। दिवामन्या रात्रिरिति। ततश्च प्रक्रियादशायामुच्चैः शब्दस्य द्वितीयांतत्वं संभवतीति दिक्। ननु स्व-
रादिषु उच्चैः शब्दः पठ्यते तत्र कथं तदंतस्य प्रसंग इति चेन्न। अन्वर्थसंज्ञयैव तदंतविधेरपि ज्ञापनात्। अन्यथा उपसर्जने प्रसंगाभावेन तन्निवृत्त्यर्थाया अन्व-
र्थसंज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेः। हे नु परमस्वः मरमोच्चैरित्यादौ सत्त्वधर्मापरिग्रहादव्ययत्वं सिद्धं तदेतदाह अव्ययसंज्ञायां यद्यपीत्यादि। अव्ययादाप्सुपो लुग्वचनान-
र्थक्यं लिंगाभावादिति वा। तत्किं मनसि निधायाह। आब्ग्रहणं व्यर्थमिति। सूत्रस्योक्तिसंभवस्तु स्त्रियामिति सूत्रे स्त्री समानाधिकरणादिति पक्षं गृहीत्वेति बोध्यः। स-
चनस्थितः भूतमियं ब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः। यदि तु आम इति सूत्रानंतरं सुपो धातुप्रातिपदिकयोः अव्ययादिति सूत्र्यते तदा सुब्ग्रहणमपि व्यर्थं सुप इत्यनुवृ-
त्तिसंभवादिति नव्याः। अलिंगत थर्वणप्रणवविद्यागतश्रुतिविरोधमाशंक्याह। सदृशमिति। एतेषु यन्न व्येति किं तु सदृशं एकप्रकारं तदव्ययमिति योजना।
। यस्मान्न व्येति तदव्ययं। लिंगकारकेति। विभक्तिवचनशब्दौ संख्याकारकपराविति भावः। यद्यप्यव्ययीभावस्य लिंगसंख्याकारकयोगोस्ति तथापि वचनादव्य- ८७
यत्वं। अव्ययविशेषकार्यांतरमाह। वष्टीति। भागुरिराचार्यः। आपं चैवेति। वष्टीत्यनुषज्यते। यथा वाचेति। परिगणनमिदमित्येके। अन्ये तूदाहरणमात्रमित्याहुः
॥ ॥ वगाह इति। अपिनासाहचर्यादादिरेवाकारो लुप्यते नांत्य इति भावः॥ इत्यव्ययानि॥ ॥

जाद्यतः। अजशब्दः आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः। अत च आदिर्यस्येति तु नार्थः। कं वीति निर्देशात्। गणपाठसामर्थ्याच्च। अदिति न स्वरूपग्रहणं। संख्यायाः इति लिंगात्।
अजादिभिः पृथक्कृताः सामर्थ्यात्। इह ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारेपि ङ्यापा न संबध्येते। इहैव तयोर्विधेयत्वात्। अपि तु प्रातिपदिकमेव। तच्चाकारेण वि
शिष्यते विशेषणेन च तदन्तविधि... तदाह। अजादीनामकारान्तस्य चेति। सूत्रे अत इति षष्ठी तदर्थश्च वाच्यवाचकभावः। स्त्रियामिति तु धर्मप्रधानो निर्देश इत्याश
येनाह। वाच्ये यत्स्त्रीत्वमिति। एतच्च लिंगप्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्रायेण। कः। कस्मादिवन्तीत्याकांक्षायां सन्निधानादजादिभ्योऽकारान्तात्चेति बोध्यं। इकोय
णचीत्यत्र कस्मादचि परे इत्याकांक्षायामिकः स्थाने यथा। टापः पकार इदर्थः। औङ आपः। आङि चापः। याडापः। इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थश्च तदविघातार्थष्टकारः आवि

अजाद्यतष्टाप् ४।१।४। अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात्। अजाद्युक्तिर्ङीषो ङीपश्च बाधनाय। अजा। अतः खट्वा। अजा
दिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह। पञ्चाजी। अत्रादिसमासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं। अजा। एडका। अश्वा। चटका। मूषिका। एषु जातिलक्षणो
ङीष् प्राप्तः। बाला। वत्सा। होडा। मन्दा। ...। एषु वयसि प्रथम इति ङीप् प्राप्तः। सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्। सम्फला। भस्त्रफला। ...
पोरिति ङीप्। सदच्काण्ड... पुष्पात्। ...पुष्पा। प्राक्पुष्पा। प्रत्यक्पुष्पा। शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः। पुंयोगे तु शूद्री। अमहत्पूर्वा
किं। महाशूद्री। क्रुञ्चा। उष्णिहा। देवविशा। ज्येष्ठा। कनिष्ठा। मध्यमा। पुंयोगेऽपि। कोकिला जातावपि। मूलान्नञः। अमूला। नञ्भ्यो ङीप्। कत्री।

...कोहि तदन्तं यत्राभाषया औङ आपः इत्यादावयमेव गृह्येत न डाप् चापोरुपग्रहणं स्यात्। नन्वत इत्येव सिद्धे अजादिग्रहणं व्यर्थं। न च कुञ्चा उष्णिहेत्यादिसिद्धये हलन्तत्वादस
प्राप्ते विध्यर्थं तदिति वाच्यं। तथा सति कुञ्चेत्यादिरिव गृह्येत तत्वादिरेतो व्याचष्टे। अजाद्युक्तिर्ङीषो ङीपश्चेति। खट्वेति। खट्कांक्षायां। अश्यप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः
क्विन्... लोके तु जात्यादिवयवसंस्थ्या न विशेषात्मकं लिंगं व्याकरणे आश्रीयते दारानित्यादौ नत्वा
भावप्रसंगात्। तटः तटी तटमित्यादौ पर्यायत्वेन त्रिलिंगनियमानापत्तेः। ...प्रसंगाच्च किंतु पारिभाषिकमेव लिंगत्रयं। तच्च केवलान्वयि। अयमर्थ इयं व्यक्तिरिदं व
स्त्विति शब्दानां सर्वत्र प्रवृत्तिदर्शनात्। तत्र कश्चित् शब्दः ... कश्चित् द्वयोः कश्चित् त्रिषु इति लिंगानुशासनादिभ्यो निर्णेयं। कुमारश्रमणादिशाब्

द्वास्तु लौकिकपुंस्त्वविशिष्टेशास्त्रीयेपुंस्त्वेशक्ताः। लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टेचशास्त्रीयस्त्रीत्वे। कथमन्यथाकुमारीकुमार इत्यादयः प्रयोगाव्यवतिष्ठेरन्। करेणुरिभ्यांस्त्री
त्येभेदस्तमरस्याप्ययमेवार्थः। नन्वेवंपशुनेतिपुंस्त्वविवक्षितमितिमीमांसकोद्घोषः कथंयोज्यः। पारिभाषिकस्याव्यावर्तकतयानहिविवक्षायाअकिंचित्करत्वात्। लौकिकस्यतु
लिंगस्यपशुशब्दादप्रतीतेरितिचेत्। अत्राहुः। छागोवामंत्रवर्णादितिषष्ठांत्याधिकरणन्यायेनपुंस्त्वस्यनियमोबोध्यः छागशब्दस्यलौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिक
शक्तत्वादितितच्चजातित्रयमित्येके। उक्तंचहरिणातिस्रोजातयएवैताः। केषांचित्समवस्थिताः। अविरुद्धाविरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः। भाष्येतुप्रकारांतरमुक्तं। सं
स्त्यानप्रसवौलिंगमास्थेयौस्वकृतांततः। संस्त्यानेस्त्यायतेर्ड्रट्स्त्रीसूतेःसप्प्रसवेपुमान्। उभयोरंतरंयच्चतदभावेनपुंसकमिति। अस्यायमर्थः। संस्त्यानेस्त्रीसत्त्वरजस्तमो
लक्षणानांगुणानामपचयः। प्रसवोगुणानामुपचयः। सप्पुमान्। सूतेर्ड्लोः सप्सकारस्यपकारादेश इत्यर्थः। औणादिको मसुन्प्रत्ययोह्रस्वश्चबाहुलकादिति
कैयटः। मुडोङ्मसुन्नितिमाधवः। तयोरुपचयापचययोरभावेसतियदुभयोरंतरंसदृशंतन्नपुंसकं। नभ्राण्नपादितिनिपातनादितिभावः। तथाचस्थितिर्नपुं
सकं। अतएवाविर्भावतिरोभावयोरपिस्थितिसामान्यविवक्षासंभवान्नपुंसकं। लिंगंसर्वनामेतिसिद्धांतः। स्त्रीपुमान्नपुंसकमितिशब्दाश्चशुक्लादिशब्दवद्गुणेधर्मि
णिचवर्तंते। स्वकृतांततइतिवैयाकरणसिद्धांत इत्यर्थः। कृतांतोयमसिद्धांतावित्यमरः। पंचाजीति। पंचानामजानांसमाहार इति विग्रहे तद्धितार्थेत्यादिना द्विगुः। अकारांतो
त्तरपद इतिस्त्रीत्वेद्विगोरितिङीप्। नचात्रप्रत्ययविधौतदंतविधिविरहादेवटापोप्रवृत्तौङीब्विवक्षायामितिवाच्यं। अमहत्पूर्वग्रहणेनअनुपसर्जनाधिकारेऽपिस्त्रीप्र
त्ययेषुमरंतविधिज्ञापनादुपमानैःसत्त्वात्। समासार्थसमाहारनिष्ठमिति। नन्वजहत्स्वार्थायांवृत्तौसमाहारोप्यजाद्यर्थएवेतिचेत्। मैवं। तथापितस्यपदांतरसमभिव्याहा
रापेक्षयाबहिरंगत्वात्। टाब्विधेस्त्वंतरंगेचरितार्थत्वात्। कथंतर्हिपरमाजेतिचेत्। प्रागुत्पन्नस्यैवटापस्तत्रश्रवणात्। अत्यजानिरजेत्यत्रतुअदंतंप्रत्युत्क्रांतावित्यवेहि। न
चपंचाजीत्यत्रापितथास्त्वितिवाच्यं। द्विगोरितिङीपाबाधितत्वात्। चटकेति। नचात्रअस्यस्यादितीकारःशंक्यः। चटकायाऐरगितिलिंगादिहैवनिपातनाद्यांतरप्रवृत्तेः। ९८
त्वक्षिपकादिषुचटकेतिपठनंनानावश्यकमितिनव्याः। मूषिकेति। वृश्चिकृषोःकिकन्नित्यधिकारेमुषेर्दीर्घश्चेतिकिकन्निरिकारमध्योमूषिकाशब्दः। यस्तुमूषको
ष इतिदीर्घोपधात्संज्ञायांकुनिमूषकशब्दोमाधवेनोक्तस्ततोप्ययटाप्प्रत्ययस्यादितीत्वंतुविशेषः। केचित्तुकुन्नंतोसौअजादिगणेपाठंनप्रयुंक्तेगणेनतत्पाठस्यजाति

त्वसल ङीष्बाधनार्थत्वात्संज्ञायाश्च जातित्वात् । तथा चादंतत्वादेव कु...तां दृषप्रसिध्यतीत्याहुः स्तन्विंत्यं । व्याघ्रीत्यादिव संज्ञात्वेपि जातित्वानपायात् । भस्त्रफलेति । भस्त्रेव फलानि
यस्या इति विग्रहः उत्यापोरिति । एतच्च फलनिष्पन्नानिति धातौ माधवग्रंथे स्थितं । पाककर्णेत्यत्र भाष्ये तु दीर्घ एव दृश्यते । सदच्कांडेति सदच्कांडेति पाठो नादर्त्तव्य इति ध्वनयन्नु
दाहरति । प्रत्यक्पुष्पेति । अत्र नव्याः संभस्त्रेत्यादि वचनद्वयं मूलान्नञ इति वक्ष्यमाणं ... पाककर्णेत्यनेन प्राप्तस्य ङीषो निषेधार्थं । तत्रैव सूत्रे भाष्ये पठितमपि फले विशेषा
भावादिहैव ग्रंथकारैः पठितं । न चैतावता गौरादिगणसूत्राणीति भ्रमः कार्यस्तथात्वे मानाभावात् किंतु वार्त्तिकान्येवेमानीत्याहुः । शूद्रा चेति । शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जा
तिश्चेत् । महत्पूर्वस्तु न जातिश्चेदिति तौ हापि संबध्यते । तेन महती शूद्रा महाशूद्रेति भवत्येव । पुंयोगेत्विति । पुंयोगश्च दांपत्यरूप एवेति न नियमः । किंतु जन्यजनकभावोपि
गृह्यते । तथा च स्मृतिः । वैश्यात् शूद्र्यां सराजन्यान्माहिष्यो ग्रौ सुतौ स्मृताविति । महाशूद्रीति । आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समेत्यमरः । इहा महत्पूर्वे ... सं

उगितश्च ४ । १ । ६ । उगिदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् स्यात् । भवती । पचन्ती ॥ शपश्यनोरिति नुम् । उगिदचामिति सूत्रे च ग्रहणेन धा
तोश्चेदुगित्कार्य्यं तर्ह्यंचतेरेवेति नियमः ... तेनेह न । उखास्रत् ... अनिदितामिति नलोपः । पर्णध्वत् । अञ्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची ॥

हाशूद्रशब्दो हि समुदित एवाभीरजातौ वर्तते । तत्रावयवस्यानर्थकतया शूद्रशब्दस्यार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावेन टापः प्रसक्त्यभावात् । न च तदंतविधिज्ञापनाय तदिति
वाच्यं । अनुपसर्जनाधिकारेणैव तदंतविधिज्ञापनासिद्धेः अत्र नव्याः शूद्रा चेत्यादि वचनमजाद्यतष्टाबिति सूत्रस्थं वार्त्तिकमेव नत्विदं गणसूत्रमित्याहुः । क्रुंचेत्यादिन्नयो ऽ
मी हलंतास्तेके । भाष्ये तु ... मता । उष्णिहककुभावित्यादिवदिगमुदादन्त्याः दंता अपि स्वीकृताः । पचाद्यचश्चगुपधलक्षणेन कप्रत्ययेन यथासंभवमदंत
त्वात् । पुंयोगेपीति । यदा ज्येष्ठादय ... जात्यादौ वर्तते तेनस्त्रा अदंतत्वा... टापसिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्वादिविवक्षा तदा पुंयोगलक्षणो ङीष्प्राप्तः सोप्यनेन बाध्यत
इति सूत्रयितुमपि शब्दः । मूलान्नञः ... । शतमूली ॥ अमूलेति आवधि जातिरियं ॥ ... ॥ उगितश्च । उगिच्छब्देन प्रातिपदिकं विशेष्यते विशेषणेन तदंतविधिः ॥
न च प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः शंक्यः । अनुपसर्जनादित्यनेन स्त्रीप्रत्यये तदंतविधि ... ज्ञापनादुगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति येन विधिरिति सूत्र एवोक्तत्वाच्चेत्याशयनां

अगिदंतादिति। तत्रोगित् प्रातिपदिकं प्रत्ययश्चेति द्विविधं संभवति। आद्ये उगिदंता भवंतं महांतं चातिक्रांता अतिभवती अतिमहती इत्युदाहरणं। सर्वादिगणे भवतु इति पाठाद्भवच्छब्दस्योगित्वव्यपदेशः। महच्छब्दस्य तु शतृवद्भावात्। न चैवं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधात् केवलाभ्यां भवन्महच्छब्दाभ्यां ङीप् न स्यादिति वाच्यं। प्रातिपदिकाप्रातिपदिकसाधारणेन शब्दमात्रमुगित्पदाभिधेयमिति उक्तनिषेधाप्रवृत्तेरित्याशयेनोदाहरति। भवंती इति। द्वितीयमगिदंतमुदाहरति। पचंती इति। पचेर्लटः शतरि कर्तरि शप्। यदि तु सर्वादिगणे भवतु इति उगित्पठितः स भाते र्डवतुरिति व्युत्पाद्यते तदा भवतीति द्वितीयोगिदंतस्याप्युदाहरणं भवत्येव। शप्श्यनोर्नित्यमिति नुम्। भवंती। उखास्रदित्यादि ।उखायाः स्रंसते पर्णेभ्यो ध्वंसते। स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने। वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां द इति दत्वं॥ ॥ वनो र च।

वनो र च।४।१।७। वंनंतात्तदंताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् रश्चान्तादेशः। वनिति ङ्वनिप् क्वनिप् वनिपां सामान्यग्रहणं। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणं। तेन प्रातिपदिकाविशेषणेन तदंतादंतमपि लभ्यते। सुत्वानमतिक्रांता अतिसुत्वरी। अतिधीवरी। शर्वरी। वनो न हश इति वक्तव्यं॥ हशंताद्धातोर्विहितो यो वन् तदंतात्तदंतांताच्च प्रातिपदिकान्ङीप्र श्च नेत्यर्थः ओणृ अपनयने वनिप्। अवोऽह्नोरित्यात्वं। अवावा ब्राह्मणी राजयुध्वा। बहुव्रीहौ वा॥ बहुधीवरी। बहुधीवा। पक्षे डाबपि वक्ष्यते। पादोऽन्यतरस्यां।४।१।८। पाच्छब्दः कृतसमासान्तो यस्तदंतात्प्रातिपदिकात् ङीब्वा स्यात्। द्विपदी। द्विपात्॥ ॥ ९९ वन्निति प्रत्ययेन तदंतं प्रातिपदिकं गृह्यते। वन्नंतेन त्वविकृतप्रातिपदिकविशेषणात्तदंतविधिरित्याशयेनाह। वन्नंतात्तदंताच्चेति। येन विधिस्तदंतस्येत्यत्र स्वं रूपमिति सूत्रात् स्वमिति अनुवर्त्य स्वस्य चेति व्याख्यानादुभयं लभ्यत इति भावः। यदि तु वन्नंतमेव व्यपदेशिवद्भावे न वन्नंतांतमिति उच्यते तर्हि येन विधिरित्यत्र स्वमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति न व्याख्येयं। न चात्र व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधः शंक्यः। तस्य प्रत्ययमात्रविधिविषयत्वात्। वन्नंतस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेपि सूत्रे गृहीतस्य वन इत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावाच्चेत्याहुः। सामान्यग्रहणमिति। सूत्रे वन इत्यनुबंधरहितस्य ग्रहणा तदनुबंधपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः। वनग्रहणे वन्नंते वन्नंतांतं च कथं लभ्यत इत्याशंकायामाह। प्रत्ययग्रहण इत्यादि। तेनेति। उन्नंतेनेत्यर्थः। तदंतांतमपि लभ्यत इति। स्त्रियामित्यधिकारे ग्रहणं वता प्रातिपदिकेनेति निषेधो न प्रवर्तते। अमहत्पूर्वेत्यादिज्ञापकादिति भावः॥ अन्ये त्वाहुः ॥ ९९

सूत्रे गृहीतस्य वनदृत्यस्य प्रातिपदिकत्वं नास्तीत्युक्तत्वात् ग्रहणं [illegible] निनिषेधश्चं [illegible] स्तीति सुत्वानमिति। सुयजोर्ङ्वनिप्। अन्त्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति समासः। अतिधी
वरीति धातेरन्येभ्योपि दृश्यते इति क्वनिप्। सुमास्थ्यतीत्वं। भाष्ये तु [illegible] प्रसारणमिति स्थितं। नन्वत्र फादेशो कृते प्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वलोपोनइति
प्राप्नोति। अनो नकारान्तविशेषणं तु न भवतीति [illegible] ति। शधातोरन्येभ्योपीत्यनेनैव वनिप् गुणे कृते रपरत्वे हशन्तात् परत्वेपि हशन्ता
द्विहितत्वाभावात् ङीब्रयोरनिषेधो नावनो न हश इति अद्[illegible] हुयन्वेत्याशेत्वनो बहुव्रीहेरिति ङीपि निषिद्धे रेफस्याप्यभ्रदृते राजयुध्वेति
राजानं योधितवती [illegible] युधिकृञ इति। ङ्वनिप्। बहुब्राह्मेति। [illegible] मिति योगविभागादिदं लभ्यते न त्वपूर्ववचनमिति वक्ष्यते। बहुधीवरीति। बहवो
धीवानो यस्यां [illegible] विग्रहः पक्षे डाविति। डाबुभाभ्यामिति सूत्रेण। [illegible] द्विवचने बहुधीवर्यौ। बहुधीवानौ। बहुधीवेरितिरूपत्रयं भवतीति भावः। द्विपा
दिति। द्वौ पादौ यस्याः [illegible] ति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्य [illegible] तपादः प तृ॥ ॥ टाबृचि। पूर्वस्य [illegible] ङीपोपवादः॥ पञ्चपिपदं व्यवसि

ताद् [illegible] ॥ ऋचि वाच्यायां पादन्तात् प्रातिपदिकात् [illegible] पदानषट्स्वस्रादिभ्यः। पञ्चाचतस्रः। पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि स्वा
न्ताश्रितत्वात् षट्संज्ञाश्रितनलोप सुपरत्वे [illegible] सिद्धत्वात् षट्स्वस्रादिभ्य इति न टाप्॥ मनः। ४। १। ११॥ मन्नन्तान्न ङीप्। सीमा। सीमानौ॥
अनो बहुव्रीहेः। ४। १। १२॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहे [illegible] बहुपर्वाणौ॥
तत्राप्यन्यानलक्ष्मादिवत्सुपितिकोशतपादसमानार्थे [illegible] नैव द्विपदा एकपदेति रूपं सिध्यति। तथापि ऋचि वाच्यायां द्विपदी द्विपादिति प्रयोगनिवृत्तये सू
त्रारंभो [illegible] इति [illegible] सिद्धत्वोपवर्णनं [illegible] तेन तु यथोद्देशपक्षे संकृतकृतायाः संज्ञायाः सर्वार्थत्वेन तस्याः पुनरपेक्षाभावात्
न च पंचमिति [illegible] तस्य कृतायामपि संज्ञायां [illegible] तस्य न कृतेति शंक्यं। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्याहुः। तदसत्। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिवदादेशो
नल्विधाविति [illegible] तेन [illegible] प्रवर्तत एवेति [illegible] सिद्धस्य वर्णनस्य युक्तत्वात्। न ङीविति। पूर्वसूत्रान्नेत्यनुवर्तत इति भावः॥ ॥ अनो
बहुव्रीहे। ननु राजयुध्वेत्यादि सिद्धये [illegible] नैव [illegible] मनेन सूत्रेण। मैवं। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्डाबुभाभ्यामिति डाब्विधानार्थमेतत्सूत्र

स्यावश्यारब्धव्यत्वात् । तथा चानेन ङीपि निषिद्धे तत्संनियोगेन प्राप्तो वनो र चेति यो रेफः सोपि दुर्लभ एवेति वनो न हश इति वार्तिकमवहुव्रीह्यर्थमिति फलितं
वहुयज्वानाविति । न संयोगादिति निषेधान्नायमुपधालोपी । तेनात्र अन उपधालोपिन इति वक्ष्यमाणो विकल्पो न प्रवर्तते ॥ ❀ ॥ डावुभाभ्या । उभाभ्यां ग्रहणं व्यर्थ
मन्नंतानंतयोरनुवृत्त्यैव तत्फलसिद्धेरित्येके । उभयोरप्यनुवृत्तिसूचनाय तद्ग्रहणमावश्यकमन्यथा संनिहितस्यान्नं तस्यैवानुवृत्तिरिति शंका स्यादित्यन्ये । न
नु निषेधः डापश्चेर्वचनसामर्थ्यात्पर्यायः सिध्यति न तु कि मन्यतरस्यां ग्रहणेन । सत्यं अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते । तत्र मन इति निवृत्तं । अनो वहुव्रीहेः ङीब्वा
स्यात् । पूर्वेणैव ङाब्विधिसिद्धे पुनर्विधानमिदं ऋन्नेभ्य इति ङीपा सह विकल्पार्थं अन उपधालोपिन इति सूत्रं तु नियमार्थं । अनो यो सौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति । एवं
च वहुधीवर्यौ वहुधीवानौ वहुधीवे इत्युक्तरूपत्रयं सिद्धमिति वहुव्रीहौ चेत्येतन्नापूर्ववचनमिति बोध्यं । उपधालोपिन एवेति नियमात्तु सुपर्वा चारुपर्वा इत्यादाव

डावुभाभ्यामन्यतरस्यां ।४।१।१३। सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब्वा स्यात् । सीमा । सीमे । सीमानौ । दामा । दामानौ । दामे । नपुंसि दामेत्यमरः । वहुयज्वा । वहुयज्वानौ । वहुयज्वे । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यां ।४।१।२८। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात् ॥ पक्षे डाप्ङीन्निषेधौ । वहुराज्ञी । वहुराज्ञ्यौ । वहुराजा । वहुराजानौ ॥ ॥

१ नुपधालोपिनि ङीप् न भवति किंतु डाप्निषेधावेव भवतः । अयं च योगविभागोऽवश्यमभ्युपेयः ।
अन्यथा वहुधीवरीत्यत्र प्रकरणांतरस्थेन अन उपधालोपिन इति वक्ष्यमाणेन पाक्षिके ङीपि कृतेपि ऋन्नेभ्य इति प्राप्तं ङीपमनूद्य तत्संनियोगेन हि विधीयमानो यो वनो र चेति
रेफः स न सिध्येत । ननु वनो र चेति सूत्रमेव ङीप्रौ विधत्तामिति चेन्न उभयविधौ गौरवात् । किं च उभयविधायकत्वेप्यनो वहुव्रीहेरित्यनेन ङीपि निषिद्धे सोपि दुर्लभः सं
न्नियोगशिष्टत्वात् । भाष्ये तु अनो वहुव्रीहेरित्यस्यानंतरं उपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु अन उपधेत्यादि प्रदेशांतरस्थं सूत्रं डाप्सूत्रे अन्यतरस्यां ग्रहणं च मास्त्वित्युक्तं
अन उपधा । वहुव्रीहेरूधसो ङीषित्यतो वहुव्रीहिग्रहणं संख्याव्ययादेर्ङीबित्यतो ङीप् चानुवर्तत इत्याशयेनाह । अन्नन्तादित्यादि । नियमार्थमिदमित्युक्तं । न १००
चैवं पूर्वेणैव विकल्पसिद्धौ विहान्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं । असति ह्यन्यतरस्यां ग्रहणे नित्यार्थो विधिरेवायं स्यान्न तु नियम इति ॥ ॥

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य। कारिकेत्यत्र ककार उच्चारणार्थः व्यंजनमात्रं विवक्षितं। अन्यथा एतिकाश्चरंतीत्यादावकचि इत्वं न स्यात्। न त्वत्र हि अकारविशिष्टककारस्य प्रत्ययस्थत्वा
भावात्। न चाकच्यपि अकारांतककार एव प्रत्ययस्थो भवतु। अतो गुणे इति पररूपे कृते सोऽतिकाः इत्यादिरूपसिद्धेरिति वाच्यं। पचतकीत्यादिवत्स्य मा लोरूपासिद्धिप्रसंगादि
त्याशयेनाह। ककारादिति। वर्णनिर्देशे कारप्रत्ययो विहितः। क्वचित्समुदायात् प्रयोगलु उच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्यादिनिर्देशा रूपत्नसाध्य इतिभावः। आपि परे इति
एतच्चाकारविशेषणं। तत्सामर्थ्यात्क काराकाराभ्यां व्यवायेऽपि भवति। ननु पुत्रकाम्यारथकल्पत्वा दोत्रिचतुरादिव्यवाये। अत एव सर्विकेत्यादावाद्याकारस्य

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः। ७।३।४४॥ प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याऽकारस्येकारः स्यादापि परे स आप् सुपः परो न चेत्। सर्विका।
कारिका। अतः किं। नौका। प्रत्ययस्थात्किं। शक्नोतीति शका। असुपः किं। बहुपरिव्राजका नगरी। कात्किं। नन्दना। पूर्वस्य किं। परस्य मा भूत्। कटु
का। तपरः किं। राका। आपि किं। कारकः। मामकनरकयोरुपसंख्यानं॥ मामिका। नरान्कायतीति नरिका। त्यक्त्यपोश्च। दाक्षिणात्यिका। इह
त्यिका। न यासयोः। ७।३।४५॥ यत्तदोरस्येन्न स्यात्। यका। सका। यकां तकां। त्यकनश्च निषेधः॥ अधित्यका। उपत्यका। आशिषि वुनश्च न॥ जी
वका। भवका। उत्तरपदलोपे न॥ देवदत्तिका। देवका। क्षिपकादीनां च॥ क्षिपका। ध्रुवका। कन्यका। चटका। तारका ज्योतिषि॥ अन्यत्र तारि
का॥ वर्णका तान्तवे। अन्यत्र वर्णिका। वर्तका शकुनौ प्राचां॥ उदीचां तु वर्तिका। अष्टका पितृदैवत्ये॥ अष्टिकान्या। सूतकापुत्रिकावृन्दारिका
णां वेति वक्तव्यं॥ इह वा अ इति छेदः। कात्पूर्वस्य वा अकारादेश इत्यर्थः। तेन पुत्रिकाशब्दे ङीनः वर्णस्य पक्षे अकारः। अन्यत्रेत्वबाधनार्थमकार
स्यैव पक्षे अकारः। सूतिका। सूतकेत्यादि॥ ॥ ९ न भवतीति तदनुक्रमकारस्येकारः स्यादापि परत इति। यदि तु आपीति ककारविशेषणं स्यात्त
र्हि यक्क्वेत्यादावतिप्रसंगः। अत्र तस्यापि प्रत्त्वान्नपायात्। न च निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः। अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः। न चापीत्यस्याकारविशेषण
त्वेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं। अनुवादे परिभाषाणामित्यस्यानूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थाभ्युपगमात्। कात्पूर्वस्यात इति त्वत्र हि अत इत्यनूद्यत्वविधाना
दनुवाद्यत्वमेवात इत्यस्य न तु अनूद्यमानविशेषणत्वं। आपीत्यस्य त्वनूद्यमानविशेषणत्वं स्पष्टमेवेति न तत्र निर्दिष्टपरिभाषोपतिष्ठते इति वैषम्यात्

अनूद्यमानविशेषणे परिभाषा नोपतिष्ठत इत्येतदुदीचामात इति सूत्रस्थस्थानेग्रहणेन ज्ञापयिष्यते। यद्यसुप इति पर्युदासः स्यात्। तर्हि बहुपरिव्राजकेत्यत्रापि स्या देव उत्तरपदस्य सुबन्तत्वेपि समुदायस्यासुबन्तत्वात् ततः परत्वादिति। तेनात्र प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह। स आप् सुपः परो न चेदिति। सुबन्तात्परो न चेदित्यर्थः। सर्विकेति। अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः अकच्। कारिकेति। करोतेर्ण्वुल्। णित्वात् वृद्धिः। नौकेति। नौशब्दात् स्वार्थे कः। ततष्टाप्। शकेति। शक्नोतीति विग्रहः। पचाद्यच्। ततष्टाप्। बहुपरिव्राजकेति। परिपूर्वात् व्रजेर्ण्वुल्। बहवः परिव्राजका यस्यामिति बहुव्रीहौ तदवयवस्य सुपो लुकि कृतेपि प्रत्ययलक्षणेनोत्तरपदस्य सुबन्तत्वाट्टापः सुबन्ता[illegible]त्परत्वमस्तीति इत्वमत्र न भवति। नंदनेति। नंदिग्रहेति ल्युः। वस्तुतस्तु सूत्रे प्रत्ययस्थे कीति सप्तमीनिर्देशमेव कृत्वा पूर्वस्येति ग्रहणं सुत्यजमित्याहुः। पूर्वस्य किमिति। अर्थादेवेदं लभ्यते। टावेकादेशे कृते परत्र ह्रस्वाकाराभावादिति प्रश्नेऽभ्र इतरो मिर्दिष्टपरिभाषया कात्पूर्वस्येति न लभ्यते किंतु टावेकादेशं वा

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः।७।३।४६॥ यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे। केण इति ह्रस्वः। आर्यका। आर्यिका। चटकका। चटकिका। आतः किं साङ्काश्ये भवा। साङ्काश्यिका। यकेति किं। अश्विका। स्त्रीप्रत्ययेति किं ॥ शुभं यातीति शुभंयाः। अज्ञाता शुभंयाः। शुभंयिका॥ धात्वन्तयकोस्तु नित्यं॥ सुनयिका॥ सुपाकिका॥ ॥

धित्वा कात्परस्येवाकारस्य स्यादित्याशयेनाह। परस्येत्यादि। कटुकेति। कटुरत्र कटुरसवति। अज्ञातादौ कः। राकेति। कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः। बाहुलकादित्संज्ञाभावः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्केण इति ह्रस्वो न। मामकनरकयोरिति। ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्ते वचनं। मामिकेति। ममेयं मामिका। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेत्यण्। तवकममकावेकवचने इति ममकादेशः। आदिवृद्धिः। केवलमामकेत्यादिना संज्ञाछन्दसोर्वेति नियमान्नङीप्। नरिकेति। कै शब्दे। आदे १०१
च उपदेशेऽशितीत्यात्वं। आतोऽनुपसर्गे कः॥ आतो लोप इटि चेत्यालोपः। टाप् इत्वं। त्यक्त्यपोश्च। उपसंख्यानमित्यनुषज्यते॥ ॥ उदीचामातः॥ इति विकल्पापवादः॥ दाक्षिणात्यिकेति। दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा। दक्षिणादाच्। दक्षिणाभवेति विग्रहे दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्। त्यकिति चेत्यादि वृद्धिः। टाप्। ततोऽज्ञातार्थे कः। केण इति

साहचर्यादाजंतस्यैव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणं॥ अन्यथा सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावापत्तेश्चेति॥ हस्तिकेति अव्ययात्यप्॥ १ त्र्यं०॥
ह्रस्वः टाप् प्राचां तु दक्षिणस्यां दिशि भवेति विगृहीतं तच्च मनोरमायां दूषितं त्यब्विधौ अव्यये॥ नयासयोः प्रत्ययस्थादिति मात्रे निषे — धोयं यासेति यत्तदोरूपद्वस्थलं
मित्याशयेनाह। यत्तरेति। यकासकेति। यत्तदोरकच् त्यदाद्यत्वे टाप् स्वरूपस्याविवक्षायां फलमाह। यकांतकामिति। यद्यपि नयत्त — दोरित्येव सूत्रयितुमुचितं तं
यापि सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं नयासयोरित्युक्तमित्याहुः वस्तुतस्तु नयत्तदोरित्युक्तेप्यनित्यत्वं सिध्यत्येव॥ अन्यथा अनयोरकारस्याप्यरत्वेदुर्ल
भमिति किमनेन निषेधेनेति। त्यकन्श्च निषेध इति। ननु मृत्तिकन्निति दन्त प्रक्रियालाघवाय त्यिकन्निति वक्तव्ये त्यकन्नित्यकारनिर्देशसामर्थ्यादित्वाभावे सिद्धे किमनेन
निषेधवचनेन। मैवं। पंचभिरुपत्यकाभिः क्रीतः पंचोपत्यक इत्यादौ तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि अकारस्य श्रवणार्थत्वात्तस्यापि — कन्नित्यक्ते हि पंचोपत्यिक इ
ति स्यात्। इष्यते तु पंचोपत्यक इति। तस्मादावश्यकमेव निषेधवचनं। मृत्तिकन्नित्यत्रापि इकारोच्चारणं तद्धितलुकि श्रवणार्थं। ननु प्रक्रियालाघवार्थं। अन्यथा पं
चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीत इत्यादौ द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुकि कृते लुक्तद्धितलुकीति टापो लुकि निमित्ताभावात् प्रत्ययस्थादितीत्वं न स्यात् पंचमृत्तिक इत्यत्र तु
चलुकः प्रागेव अंतरंगत्वात् प्रत्ययस्थादितीत्वं सिध्यत्येवेति वाच्यं। अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगो लुग्बाधत इति अभ्युपगमात्। अत एव सनीस्रंसतर
स्यादौ नलोपाभावः सिध्यति। पंचभिः खट्वाभिः क्रीतः पंचखट्व इत्यादौ टापामहत एकादेशोपि न भवति। अन्यथा एकादेशस्यादिवद्भावाट्टापग्रहणेन ग्रहणं
द्धलुक्तद्धितलुकीति त्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते अकारस्य श्रवणं न स्यात्। एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टं। उपत्यकेति। उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः
आशिषीति। आशीरर्थे विहितस्य वुनः प्रत्ययस्थात इत्वं न भवतीत्यर्थः। जीवकाभवकेति। जीवतात् भवतादित्यर्थे जीवति भवतिभ्यामाशिषि वुन् तस्या
कादेशः कृते टाप्। स्वकानित्यदेवदत्तशब्दात्स्वार्थिकः कः। अनुजादि विभाषा इत्यादौ तत्रैव इति प्रागिवीयेषु वक्ष्यमाणत्वात् द्वितीयादचऊर्ध्वस्य दत्तशब्दस्य लोपः।
देवदत्तिकाशब्दस्यापन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्तुं तदभावे इत्वनिषेधाभावं दर्शयितुं। क्षिपकादीनां चेति। नेत्यनुषज्यते। क्षिपकेत्यादि। क्षिपेरिगुपध
लक्षणः कः। एवं ध्रुव स्थैर्ये इत्यस्मादपि कः। यद्वा ध्रुगतिस्थैर्ययोः पचाद्यच्। कुटादित्वान्ङित्त्वेन गुणाभावे उवङ्। चटभेदेन। पचाद्यच्। ततष्टाप्। अज्ञाना
दीकः। केणइति ह्रस्वः। पुनष्टाप्। तारकेति। ण्वुल् अकादेशः। नक्षत्रे नेत्र कनीनिकायां च ज्योतिः। वर्णकेति। प्रावारविशेषः। वर्णवर्णक्रिया विस्तार गुणवचनेषु इति

सु॰
मि॰ कौ॰
टी॰
१०२

चौरादिकात्तण्डुलात् तनूनां विकारः तालनवं। अन्यत्र वर्णिवोति। ग्रंथविशेषस्य व्याख्या सोत्र कर्त्री च। वर्तकेति। वर्तयतीति वर्तका। शकुनावेव वाच्येऽयं विकल्पः। अन्यत्र तु नित्यमेवेत्वमिति बोध्यं। अष्टकेति पितरश्च ताः देवताश्च पितृदेवताः तदर्थं कर्म पितृदेवत्यं देवतांतात्तादर्थ्ये यत् अश्नंति ब्राह्मणा यस्यां सा अष्टका। इष्यशिभ्यां तकन्। अष्टिका खार्यि। अष्टौ परिमाणमस्याः संख्याया अतिशदंतायाः कन्। सूतकेति। सूतशब्दात् स्वार्थे कन्। वृंदमस्यास्तीति मत्वर्थे। शृंगवृंदाभ्यामित्यारकन्। देवताकाचि वृंदारकशब्दस्य [illegible] पि मुख्यवाचिनोः स्त्रीलिंगत्वं संभवत्येव। अत एव त्रिषु तरेद्वत्युपक्रम्य वृंदारकौ रूपिमुख्यावित्यमरेणोक्तं। उदीचां। यकोपूर्वाय स्याः सा। अर्थ[illegible] स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वाया इति स्त्रीलिंगनिर्देशात् न स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याह। स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति। अत्र नयासयोरित्यतो नेति वर्तते। यकपूर्व[illegible] प्रत्ययाकारस्य स्थाने य आकारस्तस्य कात्पूर्वस्योदीचां मते इत्वं नेत्यक्षरार्थः। एवं स्थिते फलितमाह। इहास्यादिति। एवमग्रेप्यूह्यं। षष्ठीस्थानेयो [illegible]त्येनेनैव लब्धे [illegible]त्रे स्थानग्रहणमनूद्यमानविशेषणेष्वपरिभाषा नोपतिष्ठत इ ति ज्ञापनार्थं। फलं तु वृद्धसंज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थानात् शालीयादि सिद्धिः। यदि तत्रेक्परिभाषोपतिष्ठेत तदा औपगवीय इत्यादावेव वृद्धात् छः स्यात् न तु शालीयो मालीय इत्यादौ। तत्रत्याकारस्य वृद्धेरिक्स्थानिकत्वाभावात्। तथा अतो गुण इत्य[illegible] परिभाषोपस्थितौ। एधेप्रचेय जेत्यादावेव पररूपं स्यात्। टित आत्मनेपदानामिति इटएत्वे कृते इका स्थानिकत्वादेकारगुणस्य भवति पचंतीत्यादौ तु [illegible]तत्रैकस्थानिकत्वाभावादकारगुणस्येत्यपि बोध्यं। नव्यास्तु वृद्धात् छ बाधित्वाऽऽट गयनादिभ्य इत्यण्प्रत्ययो यथा स्यादित्येतदर्थं मृगयनादिगणे व्याकरणशब्दः पठ्यते। यद्यनूद्यमानविशेषणेष्वपरिभाषा उपतिष्ठेत् तर्हि तत्र पाठ नैरर्थ्यं स्यात्। आकारवृद्धेरिक्स्थानिकत्वाभावेन वृद्धसंज्ञाया अभावात् छस्याप्रवृत्तेः। तथा च तस्माद्वपाठ[illegible]नार्थं ज्ञापनसंभवे स्थानेग्रहणमिह स्पष्टार्थमित्याहुः। सांकाश्यकेति। संकाशेन निर्वृत्तं नगरं सांकाश्यं वुञ्छणादिसूत्रेण संकाशादिभ्यो ण्यः। ततो भवार्थे धन्वयोपधाद्वुञ्। अकादेशः। स च सांकाश्यमवांत्रियमाहेति। तदकारस्यापि वैकल्पिकमित्वं स्यात्। तस्मादात इत्युक्तं। अत्र वदंति। यथा यमकारो नाकारस्थानिकः एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोपि नेति द्विशविकलमेतत्। अकेति समुदायस्य स्त्रीवाचकत्वम् स्थानिकत्वेप्यकारमात्रस्य तथात्वात् तस्मादात इति स्पष्टार्थमेवेति। शुभंयाइति। अन्येभ्योपि पि दृश्यत इति विच्। शुभमिति मांतो निपातः। सुनयिकेति। सुष्टु नयो यस्याः सुनया ततः कः। केण इति ह्रस्वः। एवं सु[illegible]केयः।।

म्याः सा। मस्त्रैषा। लुमनर्थामिति। केचिदिहस्वाऽनिष्ठिलाधष्ठाः स्यानेतो ऽन्यद्यत्ययेन ममिति व्याचक्षते। मन्यपस्थादित्यजोनुवर्तनादाह। अतेरह्वास्यादिति॥ ननु ॥
नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्देन केवलानां संग्रहः क्रियते न तु नञ्भिन्नपूर्वाणामपि। तथा च निर्मक्षिकेत्यादि न सिध्येदन्तदन्तविधिरावश्यक इत्याशयेनाह। तदन्तविधिनैवे।
त्यादि आगत्वादिति भावः। एवं च नञ्पूर्वाणामित्यस्य निरर्थकत्वशंका। निरस्ता निर्मक्षिकेत्यादावव्याप्तिप्रसंगात्। अन्यस्यात्विति। अनुपसर्जनस्य त्वभाषितपुंस्काच्चेत्य
नेन सिद्धमित्यर्थः। एतदेवाभिप्रेत्याह। तासां नानुमतपूर्वाणामपि इत्वं भवत्येव। तत्र टापः परत्वेन सुपः परत्वाभावाद् असुप इति निषेधाप्रवृत्तेरिति भावः। सपूर्वयोरि
ति। पूर्वविधौ चसहितयोर्विद्यमानपूर्वपदयोरित्यागतः। अन्तर्वर्तिनीमित्यादि। न सुप् एतदसुप् इति स्थिते अकचि कृते अकचः प्रागेव वा नञ्तत्पुरुषे कृते अन्तरंग
त्वात् टापि कृते तस्यान्तवद्भावेन सुपः प्रागेव समासे कृते इति विशिष्टं पुनः सुपित्यत्र धृत्वेपररूपे च कृते नञ् टापा स च आद्यसुफापर इति भावः। अनेषकेति। अ
न्तःस्थालघुकान्त इत्येकाअनेषका। असासाअनेषा अनेषकेति वा लौकिकविग्रहोऽत्र बोध्यः। एवमग्रेऽप्यूह्यं। स्वशब्दस्यात्मविशेषणमिति॥ यद्यपि हरद
त्तग्रन्थेऽत्रातः स्यान इत्येन स्वशब्दस्य विशेषणमित्युक्तं तथापि तत्र स्वशब्दस्येत्यनन्तरमत इति विशेषो बोध्य इति भावः। अर्थान्तरेत्विति। आत्मज्ञातिधने
ष्वित्यर्थः। नवेति। स्विकेत्यादावकचि कृते आतः स्थाने यो अकारो दुर्लभ इति प्रकृतसूत्रस्याविषयत्वात्प्रत्ययस्थादिति नित्ये त्वप्रवृत्तेः। एवं च हंसंतनौस
निहितं चरं तमुने मनोवृत्तिरिवास्तिकायामिति श्रीहर्षश्लोके॥ ॥ ॥

पु

सि॰कौ॰ मञ्जेषेति वैकल्पिकमित्वमिति केषांचित् व्याख्यानं नादर्त्तव्यमिति भावः। वस्तुतो हंसं तनावितिश्लोके स्विकायामिति प्रयोगो असाधुरेव। आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्वनाम त्वात्
तीत स्याऽगम प्रवृत्तेरितिनव्याः प्रत्युदाहरणानि उक्तानि उदाहरणान्याह। निर्भस्त्रिकेत्यादि। निष्क्रान्ता भस्त्रायाः निर्भस्त्रा निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पंचम्येति समासः। उपसर्ज
९०३ न ह्रस्व इत्यापः। गतोऽज्ञाना दौकः। केण इति ह्रस्वः पुनष्टाप्। सूत्रेऽष्वेति विकृत निर्देशो विवक्षितविषयो न तु यासयोरिति दुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह। कृतवत्त्वनिर्देश
दिति। इह अजादेति स्त्रीलिंगनिर्देशादजादयः स्त्रीलिंगा एव गृह्यन्ते तेनेह विकल्पो न। शुभ्रो ऽजो यस्याः शुभ्राजिका। जानातीति ज्ञः। इगुपधेति कः। प्रियो ज्ञो यस्याः सा

भञ्जेषाजाज्ञा। द्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि। ७।३।४७॥ स्वेत्यनंतुप्त षष्ठीकम्पदं। एषामतः इत्त्वं स्यात्। तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टा
र्थं। भस्त्रा ... णामुपसर्ज्जनार्थं। अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धं। एषाद्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्वं। अन्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्याऽसुप इति निषे
धात्। अ... का। परमेषका। अद्वके। परमद्वके। स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्ज्जनार्थं॥ इहहि। आतः स्थाने इत्यनुवृत्तेः स्वशब्दस्यातो विशेषणं
न तु हैषयोः सम्भवात्। नाप्यन्येषामव्यभिचारात्। स्वशब्दस्त्वनुपसर्ज्जनमात्मीयवाची अकजहः। अर्थान्तरे तु नस्त्री। संज्ञोपसर्ज्जनीभूत
... प्रत्ययान्तत्वाद्भवत्युदाहरणं। एवञ्चात्मीयायां स्विका। परमस्विकेति नित्यमेवत्वं। निर्भस्त्रिका। निर्भस्त्रका। एषका। एषिका। कृतष
... निर्देशान्नेह विकल्पः। एतिके। एतिकाः। अजका। अजिका। ज्ञका। ज्ञिका। द्विके। द्वके। निस्विका। निःस्वका॥ अभाषितपुंस्काच्च। ७।३।४८॥ एतस्माद्वि
हितस्यातः स्थाने ऽत इत्त्वं स्यात्। गङ्गका। गङ्गिका। बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यं। अज्ञाता अखट्वा। अखट्विका। शेषिके कपि तु विकल्प
एव॥ आदाचार्याणां। ७।३।४९॥ पूर्वसूत्रविषये आ स्यात्। गङ्गाका। उक्तपुंस्कात्तु। शुभ्रिका। अनुपसर्ज्जनात्। ४।१।१४॥ अधिकारोऽयं। यूनस्ति
रित्यभिव्याप्य॥ अयमेवस्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति॥ ॥

९९ प्रियज्ञिकेति। निःस्वकेति। स्वस्याः निष्क्रान्तेति विग्रहो नत्विह स्विकस्याः
निष्क्रान्तेति तथात्वे त्पुपसर्जनेपि निस्विकेत्येकमेव रूपं स्यात्। आतः स्थाने काकारस्य दुर्लभत्वेन प्रकृतसूत्राविषयत्वात्। अभाषितेति। एतस्मादिति। नित्यस्त्रीलिंगादि ९२
त्यर्थः। विहितविशेषणतया व्याख्यानस्य फलमाह। बहुव्रीहेरिति। ततो विहितस्य नित्यमिति। अविद्यमाना खट्वा यस्याः सा अखट्वेत्यत्र शेषाद्विभाषेति समासांतस्य

कपोवकल्पिकत्वात्कबभावपक्षे गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वकृते पुनरखट्वाशब्दाद्भाषितपुंस्कादनापि सेत्यत्रातादौ कप्रत्ययेके ण इति ह्रस्वेऽस्य विकल्पस्याप्र
वृत्तेः प्रत्ययस्थादित्युत्सर्ग एव प्रवर्तते। परविशेषणत्वे त्वयं विकल्पः स्यादेवेति भावः। बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं तेन अतिखट्विकेत्यादावपि नित्यमेवा विक
ल्प एवेति। अखट्वेति बहुव्रीहौ न सखट्वास इति स्थिते सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सो लुक्युपसर्जनह्रस्वत्वं बाधित्वा शेषाद्विभाषेति समासांते कपि परत्वात्कृते स्त्री प्रत्ययांतत्वाभा
वादुपसर्जनह्रस्वो न प्रवर्तते किंतु केण इति ह्रस्वस्य न कपि आपोन्यतरस्यामिति वैकल्पिकनिषेधात्पाक्षिकह्रस्वे सत्यभाषितपुंस्काच्चेति कल्पः प्रवर्तते तत्र हि ख
ट्वाशब्दात्परस्य टापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वादिति भावः। ह्रस्वाभावपक्षे त्वखट्वाके त्य न रूपांतरं। अधिकारोयमिति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः। अभिव्याप्येति

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ४।१।१५॥ अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङी
प्स्यात्। कुरुचरी। अनुपसर्जनत्वान्नेह। बहुकुरुचरा। नदट् नदी। वक्ष्यमाणेन्यत्र टित्वादुगित्वाच्च ङीप्प्राप्तः। यासुटो ङित्वेन लाश्रयम
नुबन्धकार्य्यमादेशानामिति ज्ञापनान्न भवति। अप्रश्नमनञ्च शित्वेन क्वचिदनुबन्धकार्य्येप्यनल्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा। सौपर्णेयी।
ऐन्द्री। औत्सी। ऊरुद्वयसी। ऊरुदघ्नी। ऊरुमात्री। पञ्चतयी। आक्षिकी। लावणिकी। यादृशी। इत्वरी। ताच्छीलिके णेऽपि। चौरी। नञ्स्न
ञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं॥ स्त्रैणी। पौंस्नी। शाक्तीकी। आढ्यङ्करणी। तरुणी। तलुनी॥

अतएव बहुच्पूर्वा सालेत्यत्र प्युन्स्त्विति न प्रवर्तते इति प्राञ्चः। न चात्र नलोपस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षणो ङीप् स्यात् इति शंक्यं नलोपः सुप्स्वरेति नियमेन ङीप्यप्र
त्यासिद्धत्वात्। ... परत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन अंतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावान्नलोपस्याप्रसक्त्या ङीप्स्यादेव परं त्व
नो बहुव्रीहेरिति निषेधान्ङीवभावे डाप्निषेधाविति भवन्ति इत्याहुः। अप्रथमेवेति। अनुपसर्जनाधिकार एवेत्यर्थः॥ ॥ टिड्ढाणञ्॥ टिड्ढादयः प्रत्ययास्तैस्तदंतं गृह्यते तच्चानुवर्त्तमा
प्रातिपदिकस्य विशेषणं। अत्र अत इति सूत्रादनुवर्त्तमानमप्यतरत्येतत् प्रातिपदिक विशेषणं अतश्चाम दंतविधिरितो व्याचष्टे यट्टिदादि तदंतं यददंतं प्रातिपदिकमिति
नदट् देवट् इत्यादौ प्रत्ययस्यैव टित्त्वमिति टिदंतं प्रातिपदिकमिति व्याख्यानं संगच्छत एव। लनंधयी सत्र तु प्रत्ययस्य टित्वाभावे पि धातोष्टित्वस्याचरितार्थत्वात्समुदाय

सु
सि·कौ
टी·ब·
१०५

स्यादेवङीविति वक्ष्यति। अन्ये तु ढादय एव प्रत्ययाः टिदिति तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं। तेन टित् यत् प्रातिपदिकं ढाद्यंतं च यत् प्रातिपदिकमित्यर्थः। टित्त्वं तु प्रातिपदिकावयवस्य
क्वचित् प्रत्ययद्वारा क्वचित् स्वतः क्वचित् प्रकृतिकृतं भवत्यवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात्। तत्र आद्यस्योदाहरणं कुरुचरीति। द्वितीयस्योदाहरणं नदडिति। प्रथमचार्म्मि
किपुटि नोऽस्य पाप्नुत् स्वत एव टित्त्वं। तृतीयं तु घेटष्टित्वात् स्तनंधयीति। क्रमेणैतानुदाहरिष्यन्नीत्याह। कुरुचरीति। कुरुषु चरतीत्यधिकरणे उपपदे चरेष्ट इति कर्तरि टः। उ
पसर्जनत्वान्नेह [illegible]। बहवः कुरुचराः यस्यां सा बहुकुरुचरेति बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानस्तथा च टिदंतस्योपसर्जनत्वान्ङीन्नेत्यर्थः। वक्ष्यमाणेति। चरणो लृटि ल
टः स्य इति श्यानच्। ऋतोवावचिरिति व्यादेशः। वचपरिभाषणे इत्यस्मात् कर्मणि वा लृटः श्यानच्। आस्यतासीतिस्यः। कुत्वषत्वे आनेमुगिति मुक्। टित्वादृगित्वाच्चेति। स्था
निवद्भावेनेत्यर्थः। न चाल्विधित्वात् कथमिह स्थानिवद्भाव इति शंक्यं। नल्पेति ज्ञापकादनुबंधकार्येष्वनल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः। अत एव रमायामित्यादौ
[illegible]चात् ङेराम् [illegible]ते स्थानिवद्भावेनाप्तो ङित्त्वाद्याडापः इति याडागमः सिध्यति। ज्ञापकान्न भवतीति। लिङ्गादेशपरस्मैपदानां स्थानिवद्भावेन ङित्त्वलाभान्न दागम
[illegible]ययासुटो ङित्वं [illegible] अर्थसह्या श्रया नुबंधकार्यमादेशानां नेति सामान्यतो ज्ञापयतीति भावः। पिच्च ङिन्नेत्यादाविगणे वक्ष्यमाणत्वात् तिवादिष्वपदेशिकेन पित्वेना
नि[illegible] ङित्त्वं बाध्यत इति [illegible] सुटो ङित्त्वस्य वैयर्थ्याभावान्न तत् ज्ञापयतीति शंकमानं प्रत्याह। श्नः श्यानचः। शित्वेनेत्यादि। सौपर्णेयीति। कद्रूश्च वै सुपर्णी चेति श्रुतिः। सुप
र्णी [illegible] रूपस्यार्थे स्त्रीभ्यो ढक्। आयनेयीत्येयादेशः। नन्वत्र निरनुबंधपरिभाषया शि[illegible]लायाढः यश्च तत्र साधुरित्यधिकारे सभायायः ढश्छंदसीति विहितस्तयोरेव ढयोर्ग्र
हणेन भवितव्यं न तु ढकः सत्यं [illegible]ला। याढस्य स्वभावान्नपुंसक एव प्रवृत्तेः स्त्रियामसंभवात्। सभायाढस्य च सभेयीति स्त्रियां छंदसि प्रयोगदर्शनादन्यस्य हि निरनुबंधस्या
[illegible]कारग्रहणासानुबंधको गृह्यते। ऐंद्रीति। इंद्रो देवता अस्याः सास्य देवतेत्यण्। इंद्रस्यायमिति वा विग्रहः तस्येदमित्यण्। अत्र व्याचक्षते। कृत्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण
[illegible]हणाभावेऽपि अणंतस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदंतांतमपि गृह्यत इति कुंभकारशब्दात् ङीप् स्यादेव। अस्तु वा कारशब्दादेव ङीप्। तथापि कुंभकारीति रूपं सिध्यत्येवा न च का
रशब्दात् ङीपि तदंतात् स्त्रीभ्यो ढगिति ढक् प्रत्यये कौंभकारेयो न सिध्येदिति वाच्यम् अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययतदादिनियमाभावान्न सिद्धेः। नापि नियमाभावे कारीशब्दात् कदाचित् ढ १०४
कि कुंभकारेय इत्यनिष्टं रूपं स्यादिति शंक्यं। समर्थः पदविधिरिति वक्ष्यमाणत्वेनासमर्थात्तद्धितानुत्पत्तेरिति मनोरमायां तु इह सूत्रे अनेकं वाक्यं तत्र अनुपसर्जनमण्यो।

कारस्करं ताच्छित्याख्यान। इह। आपिशलमधीत आपिशल्या ब्राह्मणीति। अत्र हि प्रोक्तार्थे योऽण् श्रूयमाणस्स उपसर्जनं। यस्तु प्रधानो अध्येत्रण् प्रोक्ता लुगिति स लुप्तः। वर्णप्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणमतष्टाबेव भवतीति स्थितं। नन्वेवमापिशलेति रूपसिध्यर्थं अनुपसर्जनग्रहणस्यावश्यकत्वेन सामर्थ्योपदायात् कथमेना स्यतदंतविधिज्ञापकतेति चेदत्राहुः। स्वरितत्वप्रतिज्ञया अधिकारोयमित्यधिकारत्वाश्रयणादनुपसर्जनग्रहणस्य ज्ञापकत्वं संभवत्येवेति। औत्सीति। उत्से भवा उत्सादिभ्योऽञ्। नन्वजेनैव सिद्धे शार्ङ्गरवाद्यञ इत्यत्राञ्ग्रहणं व्यर्थं। अत्र तस्याद्युदात्तत्वेन ङीप्ङीनोः स्वरविशेषाभावात्। मैवं। उत्सस्यापत्यं स्त्री औत्सी त्य त्रेक्षमंतलक्षणं ङीपं बाधित्वा परत्वाज्जातिलक्षणो ङीष् प्राप्नोति तद्बाधनार्थं तस्यावश्यकत्वात्। न चैवं शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीना सिद्धमिदं रूपमित्यञ्ग्रहणमिह न कर्तव्यमिति वाच्यं। तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः। अन्यथा शार्ङ्गरवस्य स्त्री शार्ङ्गरवी औत्सस्य स्त्री औत्सीत्यादौ पुंयोगविषयत्वान्ङीन स्यान्नतु ङीष्। इष्यते तु पुंयोगे ङीषेवात स्मात् ... वाद्यर्थस्य जातित्वेनापरिभाषणाद्बाधवर्ज्यं ङीबर्थमिहाप्यञ्ग्रहणमावश्यकमेवेति दिक्। ऊरुद्वयसीत्यादि। ऊरू प्रमाणमस्याः सा। प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मा त्रचः। ... न लोके ... नितिवद्द्वयसजिति मात्रच श्च कारेण प्रत्याहारो गृह्यते तदाद्दघ्नज्मात्रज्ग्रहणमिह अकर्तुं शक्यं। पंचतयीति। पंच अवयवा अस्याः संख्याया अवयवे तयप्। आक्षिकीति। तेन दीव्यतीति ठक्। लावणिकीति। लवणं पण्यमस्याः लवणाट्ठञ्। ठक्ठञोर्भेदेनोपादानं ठन्निवृत्त्यर्थं। तेनेह न दंडोऽस्त्यस्याः दंडिका। अत इनीति ठन्। अत एव त्रि ... ङीप्। काशिषु भवा काशिका। काश्यादिभ्य ठञ्ञिठौ। यादृशीति। त्यदादिषु दृश इति कञ्। आ सर्वनाम्न इत्यात्वं। इत्वरीति। एतिनश्चीला। इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्। क्वरपोन्यतरानुबंधोपादानं स्पष्टार्थं। एकेनैव वरचो व्यावृत्तिसिद्धेः। विन्यस्तमंगलमहौषधिरीश्वराया इति भारविः। तत्रेश्वरशब्दात् स्थेशभासपिसकसो वरच्। ईश्वरीति। तु त्रैधा पुंयोगलक्षणो ङीष् अंतोदात्तमेकं। ईच्चोपधाया इत्यनुवृत्तौ अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् ङित्यो ... दिके वरटि टित्वा न्ङीपि मध्योदात्तमदर्शि ईश्वः ... निपि वनिपि ङीब्रयोराद्युदात्तमन्यदात्। छत्रीति केति। अयं भावः शीलं छत्रादिभ्यो ण इति योणस्तस्मिन्नणकार्यं भवति तन्मते छत्रीत्य इति ज्ञापकात्। तत्र हि अन्नित्यणि विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपे निपात्यते यदि तु णप्रत्यये अणकार्यं न स्यात्। तर्हि किं तेन। ताच्छीलिके एव अणकार्यं ज्ञापना न्नेह दंडग्रहणमस्यां क्रीडायां दाण्डा। तदस्यां प्रहरणमिति णः। छत्रादिभ्यो ण इत्येव सूत्रमस्तु किमनया कुसृष्ट्येति तु बहवः। चौरीति। चुराशीलमस्याः। नत्रस्तत्र

ष्ठिवकृतात्वत्र त्यं ल्युन ग्रहणं सूत्रे प्रक्षिप्य क्कर प्रख्युनामिति पठितं। तच्च भाष्यविरुद्धमित्युत्तरत्र स्फुटी भविष्यति। स्त्रैणी। पौंस्नीति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति नञ्स्नञौ। शाक्ति
कीति। शाक्तेः प्रहरणमस्याः शाक्तिय ष्टीकका। आढ्यंकरणीति। अनाढ्यः आढ्यः क्रियते अनये त्यर्थे आढ्यसुभगेत्यादिना करणे ख्युन्। युवोरित्यनादेशः। अहृदि
षदिति सुमा तरुणीति तलुनी त्रि तरुणा तलुन योगौरादिषु पाठात् ङीष्ङीपौ वा पर्यायोवोध्यः। स्वरे विशेषः कृदृदाधि मध्य तर नुात्रोर श्च लो वेति। तरुण तलुन योरुर न प्रत्ययांत
त्वेन नित्वाद्याद्युदात्तता। सेत्र ङीषि ङीपि च सिंगैरादात्तेति॥ ॥ यञश्च॥ योगविभाग उत्तरार्थः। प्राचांष्फ न द्धित इत्यत्र त्र एवानुवृत्तिर्यथा स्यात्। हलस्तद्धितस्य। हल उ
तिपंचमी। यस्येति चेति सूत्रोक्तेति इत्यनुवर्तते। न तद्धित इत्यत न तद्धित इति नानुवर्तते आपत्यस्य चेत्युत्तरसूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्तदाह। हल उत्तरस्येत्यादि। तद्धि
त इत्यनुवृत्तौ विहापि स्यात्। सांकाश्यकः। कांपिल्यकः। संकाशादिभ्योण्यः। ततो धन्वयोपधादिति वुञ्। उपधाभूतस्येति। सूर्यतिष्यत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते ग्र

यञश्च। ४।१।१६। यञन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात्। अकारलोपे कृते। हलस्तद्धितस्य। ६।४।१५०। हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्या
लोपः स्यादीति परे। गार्गी। अनपत्याधिकारस्थान्न ङीप्। द्वीपेभवा द्वैप्या। अधिकारग्रहणान्नेह। देवस्यापत्यं दैव्या। देवाद्यञञाविति
तेहि यञ् प्राग्दीव्यतीयो नत्वपत्याधिकारपठितः॥ प्राचांष्फ तद्धितः। ४।१।१७। यञन्तात् ष्फो वा स्यात् स्त्रियां स च तद्धितः॥ . ॥

त्रिभावः। ननु यस्येति च नियत्रो अकारलोपे कृते यकारस्य ईकारपरत्वमस्त्येव किमुपधाग्रहणेनेत्यत आह। न च अल्लोपस्य स्थानिवद्भावः। यलोपे तन्निषेधात्। अत्राहुः। यलोपे कर्त-
व्ये अल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादुपधाग्रहणानुवृत्तिरुपगंतव्येति। अन्ये त्वाहुः। सूत्रारंभसामर्थ्यादल्लोपस्यासिद्धत्वं न भवति। तथा चोपधाग्रहणं विनापि नात्र क्षतिः। ए
वं च सूर्यतिष्येति सूत्रेप्युपधाग्रहणं त्यक्तुं शक्य मत्स्यस्येति। गार्गीति। गोत्रप्रत्ययांतस्य जातित्वेपि यो पधत्वाद्जातेरिति ङीष्न भवति। तथा च आद्युदात्तमेवं दंपदं
अनपत्याधिकारेति। यद्यपि। अपत्यग्रहणं कर्तव्यमित्येव वार्तिकं तथापि अपत्याधिकारविहितपरं तत्। तादृश श्च गर्गादियञेव न तु देवाद्यञ्। तस्य अपत्याधिकारात्॥ ५
प्रागेव पाठात्। अत एव भाष्यकृता यञश्चेत्यत्र कत्रूकारयोऽपत्य श्चेति गर्गादिभ्यो यञित्यत्रास्य ञ इति च अकार प्रश्लिष्टः। एवं यञयोश्चेति सूत्रेपि यस्कादिभ्यो गोत्रे अय
ञोश्चेत्यकारः प्रश्लिष्टः। एतच्च मनोरमायां अनुरोधे वोक्तं। न्यासे तु अधिकारग्रहणमिहानर्थकं यथाश्रुतवार्तिकेनैव द्वैपेभवाद्वैप्येति रूपसिद्धेः। न च देवस्यापत्यं दैवीति॥

ष्येति रूपासिद्धिः शंक्या। अत्र त्रेश्चेति भाष्यकारीयनिष्कर्षात्तद्धितः। न हि द्वेधा यत्राविश्यत्रायत्रेत्यकारः प्रश्लिष्टं शक्यते। किंच अधिकाकारग्रहणे अभिजितोऽपत्यं स्त्रीत्यत्र तान्त्स्वार्थे अभिजिद्विदभृदित्यादिना यञि आभिजितीति रूपं न सिध्येत् श्रमणायजित्यकारप्रश्लेषेण भाष्यकाररीत्या पाहङीपः संभवादित्याहुः। स्यादेतत्। अकारं प्रश्लिष्य गार्गादिभ्यो यञि कृते गार्ग्येरिति रूपं न सिध्येत्तामेवं। वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्यकृता अकारप्रश्लेषे कृतेऽपि तस्य संज्ञाकृत्वेन लुप्तत्वादिष्टप्रसिद्धेः। एवं च कारपरत्वेनामिति पाठः कारपोऽयञश्चेति भाष्यविरुद्ध इति स्पष्टमेव। प्राचां ष्फ तद्धितः। तद्धितग्रहणं ष्फप्रत्ययांतस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थं तेन षिद्गौरेति ङीष् सिध्यति। ननु प्रातिपदिकसंज्ञां विनापि षित्करणसामर्थ्यादेव ङीष् भविष्यति किमनेन तद्धितग्रहणेन। न च यञन्तेऽयस्येति च निवोपार्थनद्धितिवाच्यं। सवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धेर्लोपस्यानावश्यकत्वात्। एवं त

षः प्रत्ययस्य। १।३।६॥ प्रत्ययस्यादिः षइत्स्यात्। आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनां। ७।१।२। प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नाद्य आदेशाः स्युः तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वं॥ षित्वसामर्थ्यात्ष्फेणाजोऽपि स्त्रीत्वविवक्षायां षिद्गौरेति वक्ष्यमाणो ङीष्। गार्ग्यायणी। सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः। ४।१।१८। लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात्। लौहित्यायनी। कात्यायनी। कौरव्यमाण्डुकाभ्यां च। ४।१।१९। आभ्यां ष्फः स्यात्। कौरव्यस्य टापङीषोरपवादः। कुर्वादिभ्यो ण्यः। कौरव्यायणी। ढक् च मण्डुकादित्यण्। माण्डुकायनी। आसुरेरुपसंख्यानं॥ आसुरायणी॥ ॥

हि तद्धितग्रहणं रक्षं तादृशिक्वचित्ष्फो भवतीति ज्ञापनार्थं तेन आसुरेरुपसंख्यानमिति वक्ष्यमाणं सिध्यति॥ ॥ षः प्रत्ययस्य। आदिर्ञिटुडवः इत्यत आदिरित्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह। प्रत्ययस्यादिरिति। प्रत्ययस्य किं। षोडश षष उत्वमिष्यते उपदेशस्थो षकारः। एतच्च कौस्तुभे स्थितं। आदिः किं। अविषः। महिषः। अविमह्योष्टिषच्। नन्वत्र षष्ठेऽजनाभावादेव षकारस्येत्संज्ञा न भविष्यति टित्वादेव [illegible] नहि षीति रूपसिद्धेः। न च षस्येङीष्यन्तोदात्तः प्रयोजनमिति वाच्यं। अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणापि तत्परस्य ङीपो प्युदात्तत्वात्। अत्राहुः। निनिगमनाभावेन षदेटकारस्यापि श्रवणं स्यात्। तथा च षित्वान्ङीष्यविटीत्यादिरूपसिद्धिः स्यात्। अतः षकारस्यैव श्रवणं भवतु माकदाचित्टकारस्य श्रवणं भूदित्येतदर्थमादिग्रहणमावश्यकमिति। आयने। आयनी नोर्नकारस्य नेत्वं॥ फिनोनित्करणसामर्थ्यात्। फकारादिषकार उच्चारणार्थः तेन ढक्फिनादीनामादेशः सिध्यति। आदिग्रहणं किं। ऊरुदघ्नमित्यादौ माभूत्। प्रत्यये इति किं। धातोरादीनां माभूत्। फक्कति। ढौकते। खनति। छादयति। घूर्णते।

चत्वारि नु चजोः कुघिण्यतोरित्यादिनिर्देशेन ज्ञापनाय नाभाव्यमित्यादेशाभावः। शमेर्ढः शंढ इत्येवमादीनामेते आदेशा न भवंति। उणादयो बहुलमिति बहुलवचनादिति दिक्। क
मादिति। फा आयना। ढा एया। खा ईना। छा ईया। घा इय। इत्यर्थः। स्त्रियामेव ष्फप्रत्ययविधानादत्र ङीष् न स्यादित्याशंक्याह। षित्सामर्थ्यादिति। एकमेव स्त्रीत्वमुभाभ्यां उच्यत
इति भावः। सर्वत्रग्रहणमनन्तरसूत्रादिहापकृष्यते बाधकबाधनार्थं तेनाल्याञ्चेति बस्य मालां परमपि चापं बाधित्वा प्राचां मते आवट्यशब्दादपि ष्फ एव भवति। चाविधे
सूत्रे प्राचां मते सावकाशता तु। आवट्यायनी एवं चायन्त्र्याविषयेऽपि प्राचां ष्फ एव शार्कराक्ष्यायणीति यथा। सर्वत्र सर्वेषां मत इत्यर्थस्तदेतत्फलितमाह। नित्यं ष्फः स्यादिति। न
न्वारंभसामर्थ्यान्नित्यत्वं सिद्धे सर्वत्रग्रहणं व्यर्थमिति चेदत्राहुः। पूर्वसूत्रे बाधकबाधनोपयुक्तस्य तस्येह स्पष्टार्थमभ्युपगमान्न वैयर्थ्यमिति यञ इत्यनुवर्तनादाह। यञंते
भ्य इति। लोहितादिर्गर्गाद्यंतर्गणः [illegible] लौहित्यायनीति। [illegible]त्यायनी। बाभ्रव्यायणी। इत्यादयोऽपि ज्ञेयाः। ननु गर्गादौ कतक एव शाकले त्रिपठ्यते तथा च शाकल्या
यनीति रूपं न सिध्येत्। यदि तु लोहितादिकार्यार्थं कतशब्दात् प्रागेव शाकलशब्दः पठ्येत तर्हि शाकलस्यापत्यं छात्राः शाकला इत्यत्र कण्वादिभ्यो गोत्रे इति कण्वादिकार्यं अण्
न सिध्येत्। उच्यते कतक एव शाकले तिगणपाठे कण्वशब्दात् पूर्वं शाकलशब्दः पठितव्यः॥ कतंतेभ्य इत्यत्र कतस्यां ॥
तः कतंतः कतोंतो येषां ते कतंताः। शाकंध्वादित्वात्पररूपं कतंतश्च कतंतश्चेति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषोऽभ्युपेयस्तथा कण्वादिभ्य इत्यत्रापि कण्वस्यादिः कु
एकादिः। कण्व आदिर्येषामिति च बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषस्तथा च सर्वेष्टसिद्धिरिति। कौरव्य। टाप्ङीषोरिति। योपधत्वेन जातेरिति ङीषः प्राप्त्यभावात्कौरव्यशब्दा
टाप् मंडूकात् ङीषिति भावः। यद्यपीह टाप्ङीषोरिति पाठः प्रायेण दृश्यते। तथापि तत्र ङीविति लेखकप्रमाद एव। पारिभाषिकस्य पौत्रप्रभृतिगोत्रस्यैव जातित्वान्ङी
षः प्राप्तिर्नेति मतांतराभिप्रायेण वा तथोक्तमिति बोध्यं। कौरव्यसाहचर्यान्मांडूकशब्दोऽप्यपत्यप्रत्ययांत एवेह गृह्यते। ननु तस्येदमित्यणंतस्तेन यद्यसौ कूपमांडूकित १०६
वितिमद्दिप्रयोगः सिद्धः। तत्र हि मंडूकस्येयं भार्येति विवक्षया तस्येदमित्यण्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वयसि। कालकृतावस्था शरीरावस्था वयः यस्त्वर्थप्रकरणादिकं मनपेक्ष्य श्रवणमात्रेण वयः प्रतिपादयति स वयसो वाची न्युच्यते। अंतरंगत्वात्तेनेह म। उत्तानशया। लोहितपादा इ
ह प्रकरणादिना वयसः प्रतीतावपि शब्दस्य प्रवृत्तेः अवालापि हि स्याध्यादिवशादुत्तानाशेते अलक्तके न चरक्तचरणा भवति। प्रथमे इति किं। स्थविरा। कुमारीति। प्रथमवयोवचृ
नत्वाय शब्दो नत्वमूढत्वप्रयुक्तः। पुरुषोपि कुमार इति प्रयोगात्। वृद्धकुमारीति गौणः प्रयोगः। वयस्यचरम इति। यौवनं न प्रथमवयः किंतु द्वितीयं इति वार्त्तिकारंभः। उ प वय
ऽपचरमलक्षणो द्वे एव वयसी इति पक्षे यौवनस्यापि प्राथम्यात् सूत्रेणैव सिध्यतीति बोध्यं। वयांसि चत्वारीत्येके यदाहुः आद्यवयसि नाधीतं द्वितीयेनार्जितं धनं। तृतीये

वयसि प्रथमे। ४।१।२०। प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप्स्यात्। कुमारी। वयस्यचरम इति वाच्यं॥ वधूटी। चिरण्टी। वधूटचिरण्टशब्दौ यौ
वनवाचिनौ। अतः किं। शिशुः कन्यायाः ना। कन्यायाः कनीन चेति निर्देशात्॥ द्विगोः। ४।१।२१॥ अदन्तात् द्विगोर्ङीप्स्यात्। त्रिलोकी। अजादित्वात् त्रिफ
ला त्र्यनीका। सेना। अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि। ४।१।२२॥ अपरिमाणान्ताद्विस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्ङीप्न स्यात्तद्धितलुकि सति। प
ञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा। आ र्हीयष्ठक्। अध्यर्द्धेति लुक्। द्वौ विस्तौ पचति द्विविस्ता। द्व्याचिता। द्विकम्बल्या। परिमाणात्तु। द्व्याढकी। तद्धितलु
कि किं। समाहारे पञ्चाश्वी। काण्डान्तात् क्षेत्रे। ४।१।२३॥ क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि। द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः द्विकाण्डा क्षेत्रभ
क्तिः। प्रमाणे द्वयसज्जित्यादि हितस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक्। क्षेत्रे किं। द्विकाण्डी रज्जुः। पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्यां। ४।१।२४॥ प्रमा
णे यः पुरुषस्तदन्ताद्द्विगोर्ङीब्वा स्यात्तद्धितलुकि। द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा॥ रे नतपसम चतुर्थी किं करिष्यसि

ति १ त्रीणीत्यन्ये। स्मराहुः। पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने। पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीति इति १ त्रिलोकीति। त्रयाणां लोकानां समाहारे तद्धितार्थेति द्वि
गुः अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां त्रिफलेति। अत्र द्विगोरिति ङीप् प्राप्नोति। ननु पाककर्णेति ङीष। तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः। त्र्यनीकेति। अनीकमग्रतः। त्रयाणामनी
कानां समाहारः। अजादेरा कृतिगणत्वादृग्वादिति त्र्यनीकाधिकरणमीमांसकाः पंचाश्वेति। नन्वत्र द्विगोरिति ङीप् माभूत् ४ गंतृत्वात्तु स्यादेवान वा परिमा
णेति। ६ घस्य निरवकाशतेति वाच्यं। पंचानामजानां निमित्तं धनपाति संयुक्तिः पंचाजाप चोष्ट्रयादौ सावकाशत्वात्। तत्र हि गोद्यचोसंख्ये द्विः यत ... धस्या।

ध्यर्द्धपूर्व इत्यादिना लुगिति चेत्। अत्राहुः। उकोर्योकार इति व्याख्यानात्। ठगंतलस्य लोऽग्रेति। द्विवित्तेति। सुवर्णविस्तौ हेम्नो क्षे इत्यमरः। आचितो दशभाराः स्युः। द्विकंब
ल्यैति। ष्ठ्यक्कंबलाभ्यां क्रीता। कंबल्यमूर्णापलशतं कंबलाच्च संज्ञायामिति यत्। ततः क्रीतार्थस्य ठञो लुक्। व्याढकीति। द्वावाढकौ पचतीति विग्रहे आढकाचितपा
त्रात्खोऽन्यतरस्यामिति खठनौ विहितौ ताभ्यां मुक्तेऽप्राग्वतीयष्ठञ्। तस्य अध्यर्द्धेति लुक्। एतेन व्याचितो व्याख्यातो। स्यादेतत्। कांडांतादित्युत्तरसूत्रे परि
तः सर्वतोऽग्रेनमीयते तत्परिमाणमाढककुडवादि। न तु परिच्छेदकमात्रमिति नारमायां स्थितं। तथा चापरिमाणत्वादेव सिद्धे बिस्तादिग्रहणमिह व्यर्थं स्यात्
अत्राहुः। उन्मानस्य निषेधे बिस्तादीनामेवेति नियमार्थं तद्ग्रहणं तेनाद्विकार्षापणीव्द्यशीत्यादि सिध्यतीति। कांडांतात्। षोडशहस्तप्रमाणो दंडः कांडः। यद्यपि
विशेषणेन तदंतविधिः सिद्धस्तथाप्यसत्यंतग्रहणे क्षेत्रे इत्येतत् क्षेत्रत्वात् कांडस्यैव विशेषणं स्यान्न तु कांडांतस्य। ततश्च द्वाभ्यां कांडाभ्यां कांडप्रमिताभ्यां क्षेत्रा
भ्यां क्रीतं द्विकांडी वडवेत्यत्र निषेधः स्यात्। इह तु निषेधो न स्यात्। द्विकांडा क्षेत्रभक्तिरिति। अत्र हि कांडप्रमाणे वर्तते कांडांतं क्षेत्रे अतो तद्ग्रहणं कृतं। द्वि
हद्विगोरित्यनुवर्तते न तु तद्धितलुक्। कीति चेत्तदाह द्विगुसंज्ञो न ङीवित्यादि॥ मात्रच इति। इयसचो लुगिति शेषो वक्तव्यः। प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने
मतौ मम इति सिद्धांतादिति भावः। द्विकांडी रज्जुरिति॥ द्वे कांडे प्रमाणमस्याः पूर्ववत्तद्धितलुक्। द्विगोरिति ङीप्। ननु विहाय परिमाणं तादिति पूर्वे एव निषेधः स्यात्॥
कांडशब्दस्यायामपरतया अपरिमाणार्थत्वात्। परितः। सर्वतः। आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तद्धि परिमाणं आढककुडवादि। न तु यथाकथंचित्प
रिच्छेदकमात्रं। यदाहुः। ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वत इति। अत एव द्विहस्ता द्विभित्तिरित्यत्र ङीप्
न भवतीति चेत्। अत्राहुः। नियमार्थमिदं क्षेत्र एव निषेधो यथा स्यादिति। तथा च द्विकांडी रज्जुरित्यत्र ङीबेव सूत्रारंभफलमिति। पुरुषात्प्रमाणे अपरिमाण
त्वान्निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनं। पुरुषशब्दो यद्यपि लोके जातिवचनस्तथापि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति वाक्ये प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात्प्रमाणे १०७
वर्त्तत एव। वृत्तौ तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव। तथा च शुल्वसूत्रं पंचारत्निः पुरुष इति। द्विपुरुषीति। अत्र प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचो लुगिति न्यासकारः। न
न्विह तद्धितलुग्दुर्लभः। पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे लः इति श्लोकवार्तिकस्याप्रवृत्तेः। यो हि रामादिवत्प्रमाणत्वेन प्रसिद्धस्तत्रैव तत्प्रवर्तते

समाहारे पंचपुरुषी । नन्विह पुरुषशब्दः प्रमाणेन वर्तते द्विगविकल्पेनेत तद्धितं चेदत्राहुः प्रमाणार्थं इतीनाम च पुरुषात्प्रमाणमत्र ७चू ।।
ननु पुरुषशब्देपि । अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात् । न चैवं द्वयसचद्घ्नचावपि नास्मात्स्यातामिति वाच्यं । ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति वचनात् । एवं पुरुषात्प्र
माणे इति वैकल्पिकस्यापि ङीपः सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः । किं तु तद्धितलुगेव दुर्लभ इति चेदत्राहुः । अस्त्विह प्रमाणे ल इत्यस्याप्रवृत्तिस्तथापि सुलभ एव लुक् । पुरु
षात् प्रमाण इति सूत्रे हि द्विगोस्तद्धितलुकीत्यनुवर्तते तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यत इति सुवचत्वादिति । प्रमाणे किं । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः । तद्धितलु
कीत्येव । समाहारात्मद्विगविकल्पना । तत्र च तद्धितलुकीत्यनुक्तौ पंचपुरुषशब्दाद्विकल्पः स्यादिष्यते तु द्विगोरिति नित्यं ङीबिति ।। ॐ ।। ऊधसो नङ् । नादेशे नै
त्यसिद्धः नङ्करणं धनुषश्चेत्यनिरार्थं । अन्यथा प्राङ् धन्वेति न सिध्येदित्याहुः । वस्तुतस्तु इहार्थमप्या— व्यपकमेव अन्यथानोलासारिकत्वेन अल्लोपो प्रसंगा द्दि

ऊधसोऽनङ् । ५।४।१३१ । ऊधोन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात्स्त्रियां ॥ इत्यनङि कृते डाप्ङीप्निषेधेषु प्राप्तेषु ॥ बहुव्रीहेरूधसो ङीष् । ४।१।
२५ । ऊधोन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष् स्यात्स्त्रियां । कुण्डोध्नी । स्त्रियां किं । कुण्डोधो धैनुकं । इहाऽनङपि न । तद्धि स्त्रियामित्युपसंख्यानात् । संख्याऽ
व्ययादेर्ङीप् । ४।१।२६ । ङीषोऽपवादः । द्व्यूध्नी । अत्यूध्नी । बहुव्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः । दामहायनान्ताच्च । ४।१।२७ । संख्यादेर्बहुव्री
हेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च ङीप् स्यात् । दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोः हायनान्ते त्वप्राप्ते वचनं । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणं ननु उद्दामेत्युद्दा
मा वडवेत्यत्र डाप्निषेधनापपत्तेः ॥ द्विहायनी बाला । त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यं ॥ वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीप्णत्वं चेष्यते ।
त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र । द्विहायना । त्रिहायना ॥ चतुर्हायना शाला ॥

त्यन्ये । इह बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतो बहुव्रीहा
वित्यनुवर्तते इत्याहुः । ऊधोन्तस्य बहुव्रीहेरिति । समासान्तप्रकरणस्थत्वेप्यनङो न प्रत्ययत्वं । अन्यथा ङित्त्ववैयर्थ्यापत्तेरिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु अनङ इव प्रत्ययत्वे
प्यादेशत्वम् विरुद्धं । कुण्डोध्नीत्यत्र ङीषि कृतेऽस्वरे विशेषाभावादिति वाच्यं । स्त्रियामिति । उपसंख्यानाल्लब्धमेतत् । डाप्ङीप्निषेधेष्विति । डाबुभाभ्यामिति वैकल्पिको
डाप् । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति विकल्पेन ङीप् । अनो बहुव्रीहेरित्यनेन ऋन्नेभ्य इति प्राप्तस्य ङीपो निषेध इति विवेकः । ङीष् स्यादिति । प्रकृते ङीबेव तु न वि
हितः । स्वरे विशेषाभावात् । कुण्डोध्नीति । कुण्डमिव ऊधो यस्याः सा बहुव्रीहेः किं । प्राप्ता ऊधः प्राप्तोधाः । प्राप्तापन्ने चेति समासः । धैनुकमिति अचित्तहस्तीति समूहार्थे ठक्

रसुसुत्तात्रांनात्वः स्त्रियामित्युपसंख्यानादिति। नन्विहैवलाघवार्थं वहुव्रीहेरूधसोङीषून्श्चेतिसूत्र्यतां। अनश्चेतिवा। समासांतेषुऊधसोनङितिचत्यन्वाधनुषोनङित्येवप्रयतां मैवं कवभाविसावकाशस्यास्यषसेकपावाधापत्तेः। सिद्धांतेतुअनङः समासांतनत्याशेषत्वमेवेहनास्तीतिनकपासंख्याव्यया। आदिग्रहणात्परांतरव्यवधानेपिस्यादेवाहिविघोघ्नी। दाम। वहुव्रीहिविशेषणत्वात्स्वयंसिद्धे अंतग्रहणंस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं। संख्यादेरिति। समासनिर्देशोपिसरितित्वलादेकदेशएवानुवर्तत इतिभावः अननुवृत्तेरिति। भाष्यकृताः नत्नुवर्तितत्वादितिभावः। एवंचाद्दामेत्यत्रदामहायनांताच्चेत्यस्म प्रत्ययापूर्वान्तेषुडापृङीपनिषेधेषुप्राप्तेषुवहुराज्ञीवदूपत्रयंभ

नित्यंसंज्ञाछन्दसोः। ४।१।२९॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरूपधालोपिनोङीप्। सुराज्ञीनामनगरी। अन्यत्रपूर्वेणविकल्पएव। वेदेशतमूर्ध्नी। केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च। ४।१।३०॥ एभ्योनवभ्योनित्यंङीप्स्यात्संज्ञाछन्दसोः। अथोतइन्द्रःकेवलीर्विशःभागधेयी। पापी। अपरी। समानी। आर्यकृती। सुमङ्गली। भेषजी। अन्यत्रकेवलाइत्यादि। मामकग्रहणन्नियमार्थं। अणन्तत्वादेवसिद्धेः तेनलोकेसंज्ञायां मामिका। अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्। ४।१।३२॥ एतयोःस्त्रियांनुक्स्यात्। ऋन्नेभ्योङीप्। गर्भिण्यांजीवद्भर्तृकायांचप्रकृतिभागौनिपात्यते। तत्राऽन्तरस्त्यस्यामितिविग्रहेअन्तःशब्दस्याऽधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याऽभावादप्राप्तोमतुप्निपात्यते। पतिवत्नीत्यत्रतुवत्वन्निपात्यते। अन्तर्वत्नी। पतिवत्नी। मतुपाहरणन्तुअन्तरस्त्यस्यांशालायाम्ङ्टःपतिमती। पृथिवी। पत्युर्नोयज्ञसंयोगे। ४।१।३३॥ पतिशब्दस्यनकारादेशःस्याद्यज्ञेनसम्बन्धे॥ वसिष्ठस्यपत्नी तत्कर्तृकयज्ञस्यफलभोक्त्रीत्यर्थः। दम्पत्योस्सहाऽधिकारात्॥ ॥ ॥

भवत्यतोव्याचष्टेडापनिषेधावपीति॥ ॥ नित्यंसंज्ञा अन्नउपधालोपिनइतिविकल्पस्यापवादः आरंभसामर्थ्यात्सिद्धेपिनित्यग्रहणमुत्तरत्रविकल्पा। ननुवृत्तिसूचनायकृतमित्याहुः। शतमूर्ध्नीति। इहपंचदाम्नीतिक्वचित्पाठः॥ सचायुक्तः। दामहायनांताच्चेत्यनेनैवसिद्धत्वात्। केवल। छंदसि। मामकीतनूमित्रावरुणयोर्भागधेयी। तन्व संयुपापीः। उतोपरीभ्यः। समानीवआकूतिः। आर्यकृती। सुमंगली। सुमंगलीरियंवधूरित्यत्रतुछंदसीवनिपाविनिमत्वर्थेईप्रत्ययोवोध्यः। शिवारुद्रस्यभेषजी। अन्यत्रकेवलेत्यादीति। मामकनरकयोरुपसंख्यानादिलंमामिका। भागशब्दात्पुंल्लिंगात्स्वार्थेधेयप्रत्ययः। स्वार्थिकाःक्वचित्प्रकृति १०८

त्वाल्लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्त इति स्त्रीत्वं। भागधेया। अभेदोपचारान्नद्धृति वर्तमानः पापशब्दो विशेष्यनिघ्नः। पापा अपरा समाना। आर्येण कृतेति प्राक् सुबुत्पत्तेः। कृदन्तेन समासः। टाप्। आर्यकृता भिषजरयमित्यत्र आदिवृद्धेः रयवादेः स्मादेवनिपातनादेकारः। संज्ञाछन्दसोरिति नियमादन्यत्र भेषजा। प्रत्युदाहरणं लिनि। अन्तर्वत्नी पतीवत्नीति प्रश्लेषोक्तं प्रत्युदाहरणमयुक्तमिति भावः। आद्ये अन्निसामानाधिकरण्याभावान्मतुपोऽसंभवात्। द्वितीये तु वत्वासंभवादिति भावः।

विभाषा सपूर्वस्य। ४।१।३४॥ पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात्। गृहस्य पतिः गृहपतिः। गृहपत्नी। अनुपसर्जनस्येति तीहोन्नरार्थमनुवृत्तमपि नन्यूर्विशेषणं। किन्तु तदन्तस्य। तेन बहुव्रीहावपि। दृढपत्नी। दृढपतिः। वृषलपत्नी। वृषलपतिः। अथ वृषलस्य पत्नीत्यत्र कथमिति चेत्। पत्नीव पत्नीत्युपचारात्। यद्वा। आचारक्विबन्तात् कर्तरि क्विप्। अस्मिन् पक्षे। पत्न्यौ। पत्न्यः। इतीयङ्विषये विशेषः। सपूर्वस्य किं। गवां पतिः स्त्री। नित्यं सपत्न्यादिषु। ४।१।३५॥ पूर्वविकल्पापवादः। समानस्य सभावो निपात्यते समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी। एकपत्नी। वीरपत्नी। पूतक्रतोरै च। ४।१।३६॥ अस्य स्त्रियामैआदेशो ङीप्च। इयन्त्रिसूत्री पुंयोग एवेष्यते। पूतक्रतोः स्त्री। पूतक्रतायी। यया तु क्रतवः पूताः क्रतुरेव सा। वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः। ४।१।३७॥ एषामुदात्त ऐआदेशः स्यात् ङीप् च। वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी। हरविष्णु वृषाकपी इत्यमरः। वृषाकपायी श्रीगौर्योरिति च। अग्नायी। कुसितायी। कुसिदायी। कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्योन तु दीर्घमध्यः। मनोरौ वा। ४।१।३८॥ मनुशब्दस्य औकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा। ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप् च। मनोः स्त्री मनावी। मनायी। मनुः॥ ०॥

———— ॥ ॐ ॥ विभाषा सपूर्वस्य। उक्तान्तविभाषेयं। अन्तरङ्गत्वात्। पूर्वेण सहितः सपूर्वस्तस्य। यस्य समुदायस्य पूर्वोऽवयवो विद्यते तस्येत्यर्थः। स च समुदायः पतिशब्दो न भवतीति पतिशब्देन तदन्तविधिरित्याह। पतिशब्दान्तस्येति नन्वनुपरिति प्रातिपदिकविशेषणेन तदन्तलाभात् संज्ञस्य त्वेवास्तु किमनेन सपूर्वग्रहणेन। अत्राहुः। केवलपतिशब्दस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन पत्यन्तत्वात् इति प्रसंगः स्यात्तद्वारणाय सपूर्वग्रहणमिति। अत्र पूर्वशब्दः पूर्वावयववाचीति ध्व

सि॰ कौ॰
टी॰ त॰
१०८

नपत्न्यस्मुसहा इति। गवां पतिः स्त्रीति। पातीति पतिरिति क्रियाशब्दस्य त्रिलिंगत्वादिह स्त्रीत्वं। तथा च तैत्तिरीये नपुंसकेऽपि प्रयुज्यते। अन्नं साम्राज्यानामधिपतितन्मावत्विति। व्यस्तेऽकथमिति। ममचानुसमस्तेऽप्युपचारादित्युक्तं तत्प्रथ्यैवेति भावः। नित्यं सपत्न्यादिषु। आरंभसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थं। निपात्यत इति। इह गणे समान एक वीर भ्रातृपुत्रेति समानादय एव पठ्यंते तेन तत्र समानादिष्विति वक्तव्ये सपत्न्यादिष्वित्युक्तिः सभावनिपातनार्थेति भावः। सपत्न्यादिषु बहुव्रीहिराश्रीयत इत्याशयेनाह। समानः पतिर्यस्याः सेति। पूतक्रतोरै च। ऐकार आदेशो न तु प्रत्ययः। उत्तरसूत्रे उदात्तग्रहणात्तन्नत्विति अन्यथा लाघवं तदिति मध्योदात्तो वृषाकपिशब्द उदात्तत्वं प्रयोजयति। अग्न्यादिषु त्रिषु स्थानेऽन्तरतम इत्येव सिद्धमिति हन्त्यादिग्रंथाविरुध्येरन्निति भावः। उदात्तैकार इति। शृस्वृस्निहीत्यादिना मनेरुप्रत्ययविधौ धान्येति दित्यधि

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः। ४।१।३९॥ वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च। एनी। एता। रोहिणी। रोहिता। वर्णानां तणतिनितान्तानामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः। त्र्येण्या शलल्येति गृह्य। त्रीण्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः॥ अनुदात्तात्किं। श्वेता। घृतादीनां चेत्यन्तोदात्तोऽयं। अत इत्येव। शितिः स्त्री। पिशङ्गादुपसंख्यानं। पिशङ्गी। पिशङ्गा। असितपलितयोर्न। असिता। पलिता। छन्दसि क्नमेके॥ असिक्नी। पलिक्नी। अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किं तु विशुद्धवाची। तेन अवदाता इत्येव। अन्यतो ङीष्। ४।१।४०॥ तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् स्यात्। कल्माषी। सारङ्गी। लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तावेतौ। अनुदात्तात्किं।

कारन्मभृशिव्द आद्युदात्तः। समासनिर्देशेन एतद्दर्शयति। उदात्त इत्यनुवर्तमानं संबध्यानुवृत्तेरैकारेणैव संबध्यते न त्वोकारेणापीति। ततश्चैकारौकारावुदात्तौ स्त इति प्राचोक्तं वृत्तिपक्षसंज्ञयाऽऽदिविरोधादुपेक्ष्यमिति भावः। मनायीति। मध्योदात्तमिदं। इतरत्पदद्वयमाद्युदात्तं। एता कर्बुरा॥ ॥ वर्णानामिति। एतः। शोणः। शितिः। पृश्निः। पृषदिति क्रमेणोदाहरणानि। आद्युदात्त इति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातेनानुदात्तान्त एतशब्द इति भावः। त्र्येण्येति। अत्र एतशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तसमासस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं। गृह्यमिति। गृहू ग्रहणे। अदुपधाच्चाक्लृपिचृतेरिति क्यप्। त्रीण्येतान्यस्या इति। ननु चित्रकिर्मीरकल्माषशबलैता श्वकर्बुर इति चित्रपर्याय एतशब्दः तथा च शलल्याश्चित्रत्वाभावाद्यथासंगतिरित्याशंक्य केचिदिह व्याचक्षते। एतशब्दोऽत्र एतावयवपर इति। नास्त्यत्रार्थासंगतिः न चैव ११०

असिद्गुणविवक्षायेन पुंसकप्रयोगेन संगच्छते। गुणे शुक्लादयः पुंसि इत्युक्ते रितिवाच्यं। एतानि एतावयवाधिकरणानीति व्याख्याय गुणलिंगपरत्वादेतशब्दस्य नपुंसकत्वम्
उपपद्यते इति दिक्। आदिति। लघावंत इति पिशंगशब्दस्य मध्योदात्तत्वादन्यतो ङीषिति ङीषि प्राप्ते ङीबुपसंख्यायते। स्वरे विशेषः। क्नमेक इति। असितपलितयोस्तकारस्य
वर्णादनुदात्तादिति नकारे प्राप्ते तं बाधित्वा तकारस्थाने क्नमादेशं तत्संनियोगेन ङीपं चेच्छन्त्येके आचार्या इत्यर्थः। अत्र छंदसि केइत्यन्वयात् भाषायां क्नो भवत्येव। छंदस्ये
वेके इ [illegible] अन्ये तु भाषायामपीत्यर्थपर्यवसानात्। अन्यथा एकग्रहणं भाष्यकारो न कुर्यान्न हि छंदसि पलिक्नीरिषु वतय इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते। एवं
च गतो गणसूत्रे असिक्निकानामेति प्रयोगो नानुपपन्नः विशुद्धवाचीति। दैवशोधन इत्युक्तेः। अमरेण तु विशुद्धत्वसाधर्म्यादवदातः सितो गौर इत्युक्तम्। [illegible]भावः
[illegible]वंत इति। अंते नाम एकस्मिन् लघो ह्रस्वो लघ्वोः परतः वत्सबो वत्स च कस्य गुरुरुदात्तः स्यात्। अषितश्च प्राचां संज्ञा। कृष्णेत्यादि। कृषेश्चेति [illegible] प्रत्ययेक
पेश्चेति सौ[illegible]तो रौणादिके इलचि च कृष्णा कपिला वंतोदात्तौ॥ ॥ षिद्गौरादि। नर्तकीति। नृतूधातोः शिल्पिनि ष्वुन्। पुनः षित्वमवयवे चरितार्थत्वात्तदंत

षिद्गौरादिभ्यश्च।४।१।४१॥ षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात्। नर्तकी। गौरी। अनडुही। अनड्वाही। पिप्पल्यादयश्च॥ आकृतिगणोऽयं॥

स्य प्रातिपदिकस्य विशेषकं। त्रपुण षित्त्वस्याङ्गिघो च चरितार्थत्वाच्च पेत्यत्र तु न ङीष मृजे षित्त्वमनार्थ भिदादौ मृजेति पाठादित्याहुः मृजेः शित्वा देवा उभिदादौ मृजेति पाठस्त्वनाम्ने
वर्णवाचित्वेपि प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वादन्यतो ङीषिति ङीष्। न प्राप्नोतीति। इह गणे पाठः। अनड्वाही अनडुहीति अनकारांतत्वाज्जातिलक्षणस्य पुंयोगल
क्षणस्य वा ङीषोः प्राप्ततया गणे [illegible]ते। प्रत्ययसंनियोगेन ङीषि परे आम् विकल्पार्थः। गौर मत्स्य मनुष्य शृंग। गवय। हय। मुकय गौतम। अनड्वाही अनडुही तरुण
तलुन। श्वन्। पिप्पल्यादयश्च। पिप्पली। हरीतकी। कोशातकी। पृथिवी। मातामही। इत्यादि। यत्तु प्राचा अन्नेभ्यो ङीबित्यत्र शुनीत्युदाहृतं तत्तु गौरादिगणे श्वन्शब्द
पाठदर्शनमयुक्तमित्याहुः॥ अत्र केचित् नित्यस्त्रीत्वाज्जातेरस्त्रीविषयादित्यप्राप्ते ङीषि पिप्पल्यादयो गौरादिषु पठ्यंते ङीषन्तपाठस्तु चिंत्यप्रयोजनः। नच पिप्प
लीभार्यो यस्य स पिप्पलीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावं बाधित्वा ङीषः श्रवणाय पाठ्य इत्येतदर्थः स इति वाच्यं। भाषितपुंस्कत्वाभावादेव पुंवद्भावनिषेधसिद्धेः। किं च। अ
वांतरगणत्वाभ्युपगमोपि पिप्पल्यादेर्व्यर्थ एव। न चैवं जाताधिकारे चित्रा[illegible]रेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानमित्यत्र पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीषिति वक्ष्यमाण

सूर्यतिष्य। अत्र भस्येत्यनुवर्तमानमपि न संबध्यते। विषयपरिगणनेनैवातिप्रसंगनिवारणात्। मत्स्यस्य ङ्यामिति। नेह मत्स्यस्येदं मात्स्यं। छेच ङ्यां चेति। सूरीयः। सू
री। आगस्तीयः। आगस्ती। नेह सौर्यं चरुं। आगस्त्यं। नक्षत्राणीति। नक्षत्रसंबंधी योण् नक्षत्रेण युक्तः काल इति संधिवेलाद्युतु नक्षत्रेभ्योणिति च विहितस्तस्मिन्नि
त्यर्थः। तत्र तिष्यस्य यलोपोनेन यद्यपि प्राप्तः पुष्यस्य तु अप्राप्तो विधीयते। तिष्येन युक्तः कालस्तैषः। पुष्येण युक्तः पौषः। तथा तिष्ये भवस्तैषः। पुष्ये भवः पौषः। नेह। तिष्यस्या

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ६।४।१४९॥ अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात् स चेद्यः सूर्याद्यवयवः। मत्स्य ङ्यां। सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च।
तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यं॥ मत्सी। मातरि षिच्चेति षित्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठः अनित्यः षितां ङीषादेः। जानपद
कुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबरा द्वृत्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाके
शवेशेषु ४।१।४२॥ एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद् वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात्॥ जानपदी वृत्तिश्चेत्। अन्या तु जानपदी। उत्सादित्वादञन्तत्वे
न ङीबेव प्राप्तो दीर्घः। कुण्डी। अमत्रं चेत्। कुण्डान्या। कुडि दाहे। गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः। यत्तु अमृते जारजः कुण्ड इति मनुष्यजाति वाचकत्वे न
जातिलक्षणो ङीषमवत्येव। अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वाभावात् प्राप्तो ङीष् विधीयते। न तु नियम्यते। गोणी आवपनं चेत्। गोणान्या। स्थली अकृत्रि
मा चेत्। स्थलान्या। भाजी श्राणा चेत्। भाजान्या। नागी स्थूला चेत्। नागान्या। गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणं। सर्प
वाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणं। काली वर्णश्चेत्। कालान्या। नीली अनाच्छादनं चेत्। नीलान्या। नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः।
नीलंरक्तमव्य इत्यन। अनाच्छादनेपि सर्वत्र न। किन्तु। नीला दोषधौ॥ नीली। प्राणिनि च॥ नीली गौः। संज्ञायां वा॥ नीली। नीला। कुशी अयोवि
कारश्चेत्। कुशान्या। कामुकी मैथुनेच्छा चेत्। कामुकान्या। कबरी केशानां सन्निवेशविशेषः। कबरान्या चित्रेत्यर्थः॥ ॥ ११०

पतेष्यः। मत्सीति। यौपधत्वाज्जातेरस्त्रीविषयादित्यप्राप्ते गौरादिपाठान्ङीष्। मातरि षिच्चेति। पितृव्यमातुलमातामहेति सूत्रस्थमिदं वचनं तच्च पितामहीति
रूपसिध्यर्थमवश्यं वक्तव्यमिति न वार्तिकस्य वैयर्थ्यं यत्तु पितामहशब्दमपि गौरादिषु पठंति तन्मते वचनमिदं स्वरमात्रार्थं न संगच्छते। यदि तु अनित्यत्वज्ञापना

मेवव चनस्य फलमिति ब्रूषे तर्हि विप्रो रेति सूत्रेण वा नित्यं षित इति वक्तव्यं किमनेन वक्रमार्गेणेति दिक्। दृश्यतेऽनेनेति दंष्ट्रा। वामी शासित्यादिना करणो
ष्ट्रन्। जानपदीति। जानपदे भवा। वृत्तिश्चेदिति। वर्ततेऽनयेति वृत्तिर्जीविका। कुंडीति। अस्त्री कमंडलुः कुंडी त्यमरः। कुंडाऽन्येति। क्रियाशब्दोऽयं। अत एवाहाकुं
डिरयं हरस्यादि। यस्तु घटपर्यायः कुंडशब्दः स न प्रत्युदाहरणं पिठरस्थाल्युखा कुंडमिति। तस्य नपुंसकत्वात्। अग्न्यालयादिपर्यायो कुंडशब्दो नपुंसकलिं
गो नित्यं [illegible] मग्न्यालयेमानभेदे देवजलाशये इति मेदिनीकोशात्। आवपनं चेदिति। आङ्पूर्वाद्वपेरधिकरणे ल्युट्। ओप्यते निक्षिप्यते धान्यं यस्मिन्नागो
णान्येति। [illegible]या हस्तिकंनाम। अकृत्रिमेति। यथा सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वामिति। स्थलान्येति। कृत्रिमा पुरुषेण संस्कृता। [illegible] अयोविकार इति॥ फा
ल इति प्रसिद्धः। कुशान्येति। छंदोगाः स्तोत्रीयाः गणनार्थानौदुंबरान शंकून कुशा इति व्यवहरंति। अतः कुकमीति सूत्रे प्रसिद्ध एवायं। कामुकान्येति [illegible] मैथुना

[illegible] चां। ४।१।४३॥ शोणी। शोणा। वोतो गुणवचनात्। ४।१।४४॥ उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात्। मृद्वी। मृदुः। उतः किं। शुचिः। गुणे
ति किं। आखुः। खरुसंयोगोपधान्न। खरुः पतिंवरा कन्या। पाण्डुः॥ बह्वादिभ्यश्च। ४।१।४५॥ एभ्यो वा ङीष्। बह्वी। बहुः॥ कृदिकारादक्तिनः
रात्रिः। रात्री॥ सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके॥ शकटी। शकटिः। अक्तिन्नर्थात् किं। अजननिः। क्तिन्नन्तत्वात् प्राप्ते विध्यर्थमिदं इति शाब्दोगणोपकल्पते॥
।हिमकाषिहतिषु चेति पद्धाः॥ ॥ २१ दन्यत धनादिकं कामयितुं यस्याः शीलं सेत्यर्थः। लषपतेत्युकञ्॥ ॥ शोणा[illegible]
तिको प्रान्च्छोणशब्दस्य वर्णवाचित्वात्। वर्णानां तणेत्याद्युदात्ततयाऽन्यतो ङीष्प्रसिद्धेऽपि चामेव ङीषूनान्येषामिति नियमार्थमिदं। वोतो गुणवचनात्। गुणो नामने
हाऽरुचेः। उत इति [illegible] आखुर्द्रव्यमित्यादावतिप्रसंगादिति चेत्। अत्राहुः संज्ञाजातिक्रियाशब्दान् हित्वा अन्ये गु
णवाचिनः। चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति व्याकरणग्रंथनिष्कर्षादेव निर्णय इति॥ भाष्ये तु सत्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते। आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्वप्रकृतिर्गु
ण इति स्थितं। सत्वं द्रव्यं। सत्वे एव निविशत इति सावधारणं व्याख्येयं। एतेन सत्ताव्यावर्त्यते। सा हि न केवलं द्रव्ये वर्तते किंतु द्रव्यगुणकर्मसु। न तु द्रव्य एव द्रव्यत्वं वर्तत
इति। तत्राव्याप्तिमित आह। अपैतीति। अपगच्छतीत्यर्थः। अर्थात् सत्वादेव। यथा पीततायां जातायां फलादेर्नीलता। अपैतीति नैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति। एवमपि शौक्ल्यं गाव्

पु
सि·कौ· वर्तते अश्वादेश्चापीति तत्रातिव्याप्तिरत आह। पृथग्जातिषु दृश्यत इति। गोत्वं हि द्रव्यान्तराजातिषु न दृश्यते। गुणस्तु दृश्यते। यथा अश्वे दृष्टा नीलता तद्भिन्नेष्वपि
टी·त· दृश्यते। एतेन पूर्वार्द्धे न सकृत्वे जातेर्व्यवच्छेदः। एवं तर्हि कर्म द्रव्ये वर्तते तन्नोः पैति पृथग्जातिषु दृश्यते चेति तत्रातिव्याप्तिरत आह। आधेयश्चाक्रियाजश्चेति
१११ उत्पाद्यः अनुत्पाद्यश्च। आधेयो यथा घटादेः पाकजो रूपादिः। अक्रियाज अनुत्पाद्यः स यथा आकाशादेर्महत्वादिः। क्रिया तु सर्वाप्युत्पाद्यैव न नित्येति तस्या
हेयविध्याभावाद्गुणत्वाभावः। एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वं प्राप्नोति। अवयवि द्रव्यं हि अवयवद्रव्येषु निविशते। असमवायिकारणसंयोगानिवृत्तौ विनाशान्नतोपैति भि
न्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते हि विविधं च भवति। नित्यानित्यभेदेन निरवयवस्याऽऽत्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादवयविद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वादत आह॥ अ
सत्वप्रकृतिरिति। अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः॥ पतिवरेति। एवं च पाणिग्रहणं। कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनोयमिति भावः। वह्वादिभ्यश्च। बहुशब्दस्य गुणवाचि
त्वान्नै पूर्वेणासिद्धेप्युत्तरार्थे ग्रहणं नित्यं छन्दसीत्युत्तरसूत्रेण बहुशब्दादपि छन्दसि नित्यं यथा स्यादि ति। वस्तुतस्तु बहुशब्दो नित्यं छन्दसीति सूत्रे च व्यर्थमेव
सर्वविकल्पे छन्दसि व्यवस्थितत्वात्। गणसूत्रमाह। कृदिकारादिति। सर्वतो क्तिन्नर्थादित्यपि गणसूत्रमेव व्यवस्थितविभाषात्वादिह न। सुपधिः। प्रियक
तिर्वस्त्रा। अजननिरिति। अकोशनिरिति जननेरनिप्रत्ययः। इह अन्यान्यपि गणसूत्राणि संति। शक्तिः शस्त्रे। शक्तिः। शक्ती शस्त्रे किं शक्तिः सामर्थ्यं। शक्तिश
स्त्वीति पाठे तु शस्त्रद्वयं। शस्त्रिः शस्त्री। इतः प्राण्यंगात्। धमनिः। धमनी। चंद्रभागान्नद्यां। चंद्रभागी। चंद्रभागा। अहन्शब्दोत्र पठ्यते। सामर्थ्यान्नदं बहुश्रीहि
रुदाहीयते। अनुपसर्जनाधिकारबाधश्च। दीर्घाह्नी प्रावृट्। पक्षे डाप्ङीब्निषेधाः। बहु। पद्धति। यष्टि। विकट। विशाल। कल्याण पुराण चंड। कृपाण। अहन्। १११

॥ इत्यादि॥ ॥

पुंयोगादाख्यायां। इह पुमिति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं। तच्चावर्तते। पुंयोगादिति हेतौ पंचमी। आख्यायामिति तु पंचम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह। या पुमाख्येत्यादि। पुमाख्या पुंवाचकः शब्दः। पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते इत्यनेन गौणी वृत्तिरुक्ता। यदा तु मुख्यार्थो न स्यादिमिति स्पष्टा तदा गोपीत्येव भवति। योगः संबंधः। स चेह दंपतिभाव एवेति नाग्रहः। किं तु अन्यजनकभावोपि गृह्यते संज्ञोचेमानाभावात्। तेन कौसल्यया सा विमुखेन रामः प्राक्कैकयीतो भरतस्ततो भूदिति भट्टिप्रयोगः संगच्छते। केकयस्यापत्यं स्त्री कैकयी। जनपदशब्दात् क्षत्रियादञिति अञ्प्रत्यये तु कैकयीति स्यात्। नन्वेह अतश्चेति तद्राजाकारस्य लुक् शंक्यः। [illegible]अव्ययमादौ

पुंयोगादाख्यायां।४।१।४८॥ या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात्। गोपस्य स्त्री गोपी। पालकान्तान्न॥ गोपालिका। अश्वपालिका।
सूर्याद्देवतायां चाब्वाच्यः। सूर्यस्य स्त्री देवता। सूर्या। देवतायां किं। सूरी। कुन्ती। मानुषीयं। इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्।४।१।४९॥ एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च। इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते। तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते। इतरेषां त्वनुक्तमुभयं। इन्द्राणी। हिमारण्ययोर्महत्त्वे॥ महद्धिमं। हिमानी। अरण्यानी। यवाद्दोषे॥ दुष्टो यवो यवानी। यवनाल्लिप्यां॥ यवनानां लिपिर्यवनानी। मातुलोपाध्याययोरानुग्वा॥ मातुलानी। मातुली। उपाध्यायानी। उपाध्यायी। या तु स्वयमेवाध्यापिका। तत्र वा ङीष् वाच्यः। उपाध्यी। उपाध्याया। आचार्यादणत्वं च। आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी। पुंयोग इत्येव आचार्या स्वयं व्याख्यात्री। अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे। अर्याणी। अर्या। स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः। क्षत्रियाणी। क्षत्रिया। पुंयोगे तु। अर्यी। क्षत्रियी। कथं ब्रह्माणीति। ब्रह्माणमानयति [illegible] कर्मण्यण्॥ ॥

[illegible]तिप्रतिषेधात्। तथा च कालिदासः। कैकेयिकामाः फलिताभवेति। एतेन रेवकीव्याख्याता। पुंयोगात् [illegible]। अयं हि संज्ञाशब्दः स्वभावात् स्त्रियमाह न तु पुंवाचकशब्द[illegible]योगात्। आख्यायां किं। प्रसूता। अयं हि [illegible] प्रसवमाह स च प्रसवो गर्भधारणादिः। पुंयोगनिमित्तक इत्यस्तीह पुंयोगः। किं तु नायं पुंसो वाचक इति न ङीष्। सूर्याद्देवतायामिति। ङीषोपवादः। सूरीति। सूर्यतिष्येति यलोपः। आनुगिति। ननु हस्वादिरेव [illegible]थवा इत्युग्वक्तव्यः किमनेन दीर्घोच्चारणेन। अत्राहुः। अनुकि कृते अतो गुण इति पररूपं स्यात्। न चाकारोच्चारण[illegible]सामर्थ्याद्दी

सु·
सि·कौ·
टी·त·
११२

र्घो भविष्यति। अन्यथा हि नुकमेव कुर्यादिति वाच्यं। अल्लोपोन इत्यस्य बाधनचरितार्थत्वात्। पत्युर्न इति वदादेशे कर्तव्ये आगमलिंगककारोच्चारणसामर्थ्या
देव अल्लोपो न भविष्यतीति चेन्न। सर्वत्राकारेककारस्य चारितार्थ्यात्। न हि तत्र लोपोस्ति। न संयोगादिति निषेधात्। तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहेप
रत्वपबाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकमिति। केचित्तु नुकि कृते ब्रह्मणिकत्वादल्लोपो न इत्यस्याप्रवृत्त्यासवर्णदीर्घ एव अनुकि कृते भविष्यत्यकारोच्चारण
सामर्थ्यात्। एवं सत्यानुगिति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् आ अनुगिति पदं विभज्यते। तत्रेंद्रादीनामनुकेव सिद्धे आकारादेशविधानसामर्थ्यात्क्वचिदन्यतोपि वि
धानमनुमीयते तेन ग्रामण्यः स्त्री ब्रह्माणीति सिध्यतीत्याहुः। अत्र नव्याः। अलुउक्तु रीत्या दीर्घोच्चारणमन्यतो विधानार्थमेव परंतु आ अनुगिति पदं विभज्यनका
रस्याकारादेशकृते दीर्घग्रहणसामर्थ्यादनदंतस्याप्यनुकि— ब्रह्माणीति सिध्यतीति न व्याख्येयं। उभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः। किंतु इंद्रमाण्डुलाणे दं इत
स्त्रीति नदाचष्टे इन्द्रि एय्यं तान्ङिपा तस्य इंद्रः स्त्री इंद्राणीति सिध्यतीत्येव व्याख्येयं॥ दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादत इत्यधिकारोऽनुपसर्जनाधिकारस्य बाध्यत इति।
नुवचेत्सावानत्रोभयबाधाभ्युपगमापेक्षया तद इत्यधिकारबाधमात्राभ्युपगमेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणीति रूपसिद्धये आकारादेशोनुकू चमवनीत्येव व्याख्यायतामिति वाच्यं।
वाक्यभेदापेक्षया उभयबाधने — गौरवस्य सुसहत्वात्। एवं च ब्रह्माणमानयति जीवयतीत्यादि वक्ष्यमाणग्रंथोपि स्वरसतः संगच्छत इत्याहुः। हिमानीति॥ महत्
त्वमित्यो हिमारण्ययोः स्त्रीत्वं। दुष्टो यवो यवानीति। जात्यंतरमेवानेनाभिधीयते। अयमेव चास्य दोषो यस्माद्विपवल्ल जातेरभावेपि न दाकारानुकृतिः। यवनानीति। त
को ङीषा वाऽभिधाच्य इति। इदं च इडश्चेति षभ्विधायकसूत्रस्थं वार्तिकं। वक्ष्यति च तत्र अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदंताच्च वा ङीषिति। उपाध्या
यिन्यस्याः अधीयत इति विग्रहः। स्वार्थ इति। यदि तु पुंयोग एवायं विधिः स्यात् शूद्रापि क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियाणी स्यात् वैश्यापि क्षत्रिया
क्षत्रियाणी न स्यादिति भावः। वैश्या वेत्यर्थ इति। अर्यः स्वामिवैश्ययोरित्यर्थद्वये निपातनादिति भावः। अत्रामरस्य संग्रहः। आर्याणी स्वयमर्या स्यात् क्षत्रिया क्षत्रि
याण्यपि। उपाध्यायान्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः। आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्यी क्षत्रियी तथा। उपाध्यायान्युपाध्यायीति। कर्मिति। सूत्रे ब्रह्मन् शब्दस्य
ग्रहणादनुगनुपपन्न एव इति प्रश्नः। उत्तरं तु ब्रह्माणमानयती त्यादि। एयंतादनप्राणन इत्यस्मात्कर्मण्युपलिणेरनि टी णि लिलोपे टिद्धाणिति ङीपि पूर्वपदा

क्रीतात्। इह च करणे अन्तरस्यानुवर्त्तते प्रातिपदिकादिति च तदाह। अदन्तादिति। प्रातिपदिकादिति शेषः। वस्त्रक्रीतीति। वस्त्रेभिः क्रीत इति स्थिते प्राक् सुबुत्पत्तेः कर्तृ
करणेति समासे अदन्तत्वान्ङीष्। क्वचिन्नेति। कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलग्रहणात् गतिकारकोपपदेति वक्ष्यमाणस्य क्वचित्प्रवृत्तेः। सुबन्तेन समासः। तत्र सु
पः श्रवणे वान्तरंगत्वात् [illegible] ततोऽदन्तत्वाभावान्न ङीषिति भावः। करणपूर्वादिति किं। गवा क्रीता। अश्वेन क्रीता इत्यादि विग्रहे मा भूत्। पूर्वशब्दोऽत्रावयववचनः। सम
स्तप्रातिपदिकं चान्यपदार्थः। करणं पूर्वं यस्मिन् प्रातिपदिके तदिदं करणपूर्वं तस्मादित्यर्थः। क्ताद् अल्पाख्यायां। अत्र व्याचख्युः। अल्पाख्यायामिति समुदायोपा
धिः। अल्पैर्घृतैर्लिप्ता अभ्रविलिप्ती। कृतग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति समुदायस्यापि क्तान्तत्वान्ङीष्। यद्यपि पूर्वपदार्थस्य अभ्राणामेव अल्पत्वं गम्यते।

क्रीतात्करणपूर्वात्। ४।१।५०। क्रीतान्तादन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात्। वस्त्रक्रीती। क्वचिन्न। धनक्रीता। क्ताद् अल्पाख्यायां। ४।१।५१। करणादेः क्तान्तादन्तात् स्त्रियां ङीष् स्याद् अल्पत्वे द्योत्ये। अभ्रविलिप्ती द्यौः॥ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्। ४।१।५२। बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्ताद् अदन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात्। जातिपूर्वादिति वक्तव्यं॥ तेन बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न। ऊरुभिन्नी। नेह बहुकृता। जाता। [illegible]। दन्तजाता। पाणि
गृहीती भार्यायां॥ पाणिगृहीतान्या॥ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा। ४।१।५३। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयं। सुरापीती सुरापीता। अन्तोदात्तात्किं।
वस्त्रच्छन्ना। अन्तोदात्तादित्युदात्तनिर्देशः। अतएव पूर्वेणापि न ङीष्। स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्। ४।१।५४। असंयोगोपधमुप
सर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्तादन्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष्। केशानतिक्रान्ता। अतिकेशी। अतिकेशा। चन्द्रमुखी। चन्द्रमुखा। संयोगोपधात्तु सु
गुल्फा। उपसर्जनात्किं। शिखा॥ [illegible] शिखा॥ नृशिखा॥ ॥

१ तथापि तदल्पत्वे सति तद्विलेपनस्याप्यल्पत्वमवश्यं भवतीति समुदायोपा
धित्वमप्यल्पत्वस्य संगच्छत इति भावः। [illegible]। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि। नञ्सुभ्यां। जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः इति त्वन्तोदा
त्तविधायकानि। तत्र जातिपूर्वादित्युक्ते बहुव्रीहिपूर्वकस्यार्थोऽक्षुद्दासरति। सुखादिपूर्वान्नेति। सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामित्यत्र ये पठिताः। सुखदुःखतृप्रकृच्छ्र
[illegible] इति विग्रहः। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिह स्वाङ्गपूर्वपदग्रहणं नेति [illegible]

सु·
सि·कौ· भिन्नौ ऊरू यस्या इति बहुव्रीहौ भिन्नशब्दस्य निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्येति परनिपातः। बहुकृतेति। बहूनि कृतानि यया सा।
टी·त· जातं तान्नेति। वर्णादनुदात्तादिति वं न बहुव्रीहेरुदात्तादित्येव सिद्धे अंतग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थं। वा जातेति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्य इति भावः। पाणि
१९३ गृहीतीति। यस्याः पाणिरग्निसाक्षिकं गृह्यते तस्यां वाच्यायां पाणिगृहीतशब्दान्ङीष्वक्तव्य इत्यर्थः। अन्येति। कौतुकादिना पाणिर्गृहीतो यस्याः सा स्यादेः सा पा
णिगृहीता। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते इति। एतेन विकल्पोऽप्यप्राप्तेऽजातिपूर्वादेवेति ध्वनितं। कथं तर्हि पुत्रहतीत्यत्र अस्वांगपूर्वपदादिति वा ङीषिति कैय्यटः। पुत्रशब्द
स्याजातिवाचकत्वात् अन्यथा पुत्रादिनीत्यत्रैव सुप्यजातावितिणिनिर्न स्यात्। यदित्वदनमादः सोऽस्यास्तीति आदिनी पुत्राणामादिनीति विगृह्य कथंचित्साधि
तेपि जातिकालसुखादिभ्य इत्यंतोदात्तविधायकसूत्रे जातेः किं पुत्रजात इति वक्ष्यमाणमूलग्रंथो विरुध्यत एवेति चेदुच्यते॥ प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य
युगपद्गुणैः। असत्वलिंगां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः १ इति भाष्ये लक्षणांतरमुक्तं॥ सत्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यामाविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति या
च द्रव्यभाविनीत्यर्थः। गुणैर्गुणपदद्रव्येण संबध्यते। बह्वर्थां सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः। गांजातिमित्यादि कैय्यटेन व्याख्यातं। एवं च पुत्रत्वस्यायावद्द्रव्यभा
वित्वेनोक्तलक्षणलक्षितत्वात्। जातिवाचक एव पुत्रशब्द इत्यस्वांगेति वा ङीषिति ग्रंथस्तत्र न विरुध्यते। आकृतिग्रहणा जातिरित्यादिमुख्यपक्षाश्रयणे तु पुत्र
त्वस्य अजातित्वाज्जातेः किं पुत्रजात इति ग्रंथोपि संगच्छत इति दिक्। केचिदर्वाचीनास्तु पुत्रहतीपुत्रजग्धीत्यत्र क्तादल्पाख्यायामित्यनेन ङीषमूहुः। सुरापी
तीति। पीता सुरा यया सा। जातिकालेति सूत्रवार्तिकाभ्यां निष्ठाया अंतोदात्तत्वपरनिपातौ। वस्त्रच्छन्नेति। बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते
च कृते अनुदात्तांतोयं स्वांगाच्चेति। इह बहुव्रीहिरिति नानुवर्तत इति ध्वनयन्नुदाहरति। अतिकेशीति। शिखेति। शीङः खो ह्रस्वश्चेति ह्रस्वस्यादंतत्वात्टाप्॥ अ
न्यथा टाबंतत्वाद्विभाषा ङीष्स्यादिति भावः। केचित्तु सुशिखेत्यपि प्रत्युदाहरंति। तच्चिंत्यं। टाबंते तेन समासे अनदंतत्वेन ङीषः प्राप्त्यभावात्। तान्च टापः प्रागेव कृदंतेन
नैसमासात् इदंतत्वमस्तीति वाच्यं। तथा हि सति शोभना शिखा सुशिखेत्यर्थस्यालाभादिति न्यायः। यद्यत्र स्वमंगं गृह्यते तर्हि सुमुखा शालेत्यत्रापि स्यान्नसुमु
खस्य शालांगत्वात्। सुकेशी रथ्येत्यत्र न स्यात्। केशानां रथ्यांगत्वाभावात्। अतोऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाह॥ ॥ ॥

स्वाङ्गं त्रिधेति। मूर्तिमदिति। स्पर्शवद् द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः। प्राणीति। मुखनासिकासंचारी वायुः प्राणः। सुमुखा शालेति। एवं च फलमुखी कारणमुखी चान चूः
स्वाङ्गं त्रिधा। अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजं। सुस्वेदा। द्रवत्वात्। सुज्ञाना। अमूर्तत्वात्। सुमुखा शाला। अप्राणिस्थत्वात्। सुशो
फा विकारजत्वात्। अतत्स्थं तत्र दृष्टं च। सुकेशी। सुकेशा वा रथ्या। अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात्। तेन चेत्तत्तथा युतं। सुस्तनी। सुस्तना वा
प्रतिमा। प्राणिवदप्राणिसदृशे स्थितत्वात्। नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च। ४।१।५५। एभ्यो वा ङीष् स्यात्। आद्ययोर्बह्वच्लक्षणो निषेधो वि
ध्यते पुरस्तादपवादन्यायात्। ओष्ठादीनामसंयोगोपधादिति पर्युदासे प्राप्ते वचनं मध्येऽपवादन्यायात्। सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः
परत्वादस्य बाधकः। तुङ्गनासिकी। तुङ्गनासिका। इत्यादि। नेह। सहनासिका। अनासिका। अत्र वृत्तिः। अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यं। स्वङ्गी स्वङ्गा।
इत्यादि। तच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित्। भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः। अत्र वार्त्तिकानि। पुच्छाच्च। सुपुच्छी
सुपुच्छा। कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यं॥ कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी मयूरी इत्यादि। उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च॥ नित्यमित्येव। उलूकपक्षी
शाला। उलूकपुच्छी सेना। न क्रोडादिबह्वचः। ४।१।५६॥ क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष्। कल्याणक्रोडा। अश्वानामुरः क्रोडा। आकृतिगणोऽयं। सुजघ
ना। सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च। ४।१।५७॥ सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष्। सकेशा। अकेशा। विद्यमाननासिका। नखमुखात्संज्ञायां। ४।१।५८। ङीष् न
स्यात्। शूर्पणखा। गौरमुखा। संज्ञायां किं। ताम्रमुखी। कन्या। दिक्पूर्वपदान्ङीप्। ४।१।६०॥ दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीप् वा
स्यात्। प्राङ्मुखी। आद्युदात्तमेतत्। वाहः। ४।१।६१॥ वाहन्तात्प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात्। ङीषेवानुवर्त्तते न ङीप्। दित्यवाट् च मे। दित्यौही च मे
सख्यशिश्वीति भाषायां। ४।१।६२॥ इतिशब्दः प्रकारे। भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। छन्दस्यपि क्वचित्। सखी। अशिश्वी। आधेनवो धुनयन्तामशि
स्यादि योगाः वामादिकार इति भावः। प्रतिमादिगतस्तनस्य प्राणिन्यदृष्टत्वात् स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोतीति तृतीयलक्षणमाह। तेन चेदिति। येनाङ्गेन प्राणिरूपं वस्तु यत्तथा युतं

सि·कौ·
टी·त·
२९५

तेनतत्सदृशेनांगेनतन्न अप्राणिस्थं वस्तु तथा प्राणिवद्युतं युक्तं चेन्तद्रप्य प्राणिनिर्दिष्टंस्वांगमित्यर्थः। मध्योऽपवादेति। मध्योऽपवादः पूर्वान्विधीनुत्तरान्बाधते नोत्तरानिति न्यायादित्यर्थः। अः क्रोडेति। स्त्रीलिंगोयमिति हरदत्तादयः। तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते अदंतत्वान्ङीषः प्राप्तिः। अमरस्तु ननाक्रोडं भुजांतरमित्याह। रत्नपतिस्तु पुल्लिंगतामाह। गणेच क्रोडंद्वि प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टावंतमिति गणरत्नमहोदधिकारः। एवं चाऽविशेषात्लिंगत्रयेप्युदाहरणं बोध्यं। माधवस्तु ... मज्जन इति धातावाह। क्रोडः। घञ्। क्रोडा अश्वानामुरः। टावंतो देस्वभावतो विशेषविषयः। क्रोडादिषु टावंतमात्रस्य पाठात्। भुजांतरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वांगलक्षणो ङीष्विकल्पो भवत्येव। कल्याणक्रोडा कल्याणक्रोडीमपूरीति केशैः सह वर्तत इति सकेशा। अविद्यमानाः केशाः यस्याः सा अकेशा। ...पूर्व

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्। ४।१।६३॥ जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात्। आकृतिग्रहणा जातिः। अनुगतसंस्थानव्यंग्येत्यर्थः। तटी। लिङ्गानां च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या। असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा। जातिरिति लक्षणान्तरं। वृषली। सत्यन्तं किं। शुक्ला। सकृदित्यादि किं। देवदत्ता। गोत्रं च चरणैः सह॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः। औपगवी। कठी। बह्वृची। ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीष् बाध्यते। जातेः किं। मुण्डा। अस्त्रीविषयात्किं। बलाका। अयोपधात्किं। क्षत्रिया। योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः। हयी। गवयी। मुकयी। हलस्तद्धितस्येति यलोपः। मनुषी। मत्स्यस्य ङ्याम्॥ मत्सी॥ ॥

९ पदात्संज्ञायामिति णत्वं। यदा तु शूर्पवन्नखा नियस्या इति योगमात्रं विवक्ष्यते न तु संज्ञा तदा संज्ञात्वान्न ङीष्निषेधो न वा णत्वं तेन राक्षस्य वियोगवृत्त्या शूर्पनखीति भवतीत्याहुः। ङीषो ङीवादेश इति। अन्यतो ङीषित्यतो ङीषित्यनुवर्तते। दिक्पूर्वपदादिति पेषस्या ङीषिति प्रथमायाः षष्ठी कल्प्यते इति भावः। यदि तु स्वतंत्रो ङीप् स्यात्तर्हि प्राग्गुल्फा प्राक्क्रोडेत्यत्रापि प्रसज्येत। पूर्वोक्तासंयोगोपधादित्यस्य निषेधानां चानुवृत्तौ प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः। वाहः। ण्विप्रत्ययान्तस्य वहेरनुकरणमिदं। वहश्चेत्यनेन कर्मण्युपपद एव वहेर्ण्विप्रत्ययविधानात् केवलस्य संभवो नास्तीति सामर्थ्यात्तदंतविधिरित्यभिप्रेत्याह। वाहंतादिति। न ङीबिति अस्वरितत्वादिति भावः। दित्यौहीति। ङीषि संज्ञायां वाह ऊठ् संप्रसारणं चेति पूर्वरूपं। एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः। सख्यशिश्वीति

स्यते। अर्थैकार्यासंभवात्। स्वरूपं तु न गृह्यते। अस्त्रीविषयत्वादित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह। जातिर्वा चियदिति। आकृतिग्रहणेति। ग्रहणमिति करणे
ल्युट्। सामान्येन पुंसकं। आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति बहुव्रीहिसदेन फलितमाह। अनुगतसंस्थानेत्यादि। वृषले ब्राह्मणादिव्यावृत्तसंस्थानाभावादव्याप्तिरिति
लक्षणांतरमाह। लिंगानां चेत्यादि। चकारो भिन्नक्रमः निर्ग्राह्येत्यस्यानंतरं बोध्यः। लिंगानामिति कर्मणि षष्ठी। न सर्वभाक् सर्वाणि लिंगानि न भजतीत्यर्थः। सर्व
शब्दस्यालिंगापेक्षत्वेपि गमकत्वाद्बहुजोप्यवः समासश्च भवत्येवेति नात्र सामर्थ्याभावशंक्यः वृषलीति। एकस्यां हि व्यक्तौ वृषलत्वे कथिते तदपत्यतत्सहोदरा
दौ कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वादिति भावः। देवदत्तेति। नन्वत्र परिमाणभेदेन द्रव्यभेदाभ्युपगमे स्याद्देवातिप्रसंगः। एकस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वे कथिते व्यक्त्यंतरे कथनं
विनापि तस्य सुग्रहत्वान्मैवं। परिमाणभेदेन द्रव्यभेदस्य प्रामाणिकैरनभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा समानकालतया व्यक्त्यंतरस्य विशेषणात्। तथा च यस्यां व्य
क्तौ देवदत्तत्वं कथ्यते तत्समानकालमन्यादेवदत्तव्यक्तिरप्रसिद्धेति न देवदत्तत्वं जातिः। वृषलत्वादिस्तु भवत्येव तदीयपितृभ्रात्रादिषु तस्य सुग्रहत्वादिति दिक्। उ
क्तलक्षणद्वयाऽनाक्रांतत्वात्तृतीयं लक्षणमाह। गोत्रं च चरणैः सहेति। अपत्याधिकारादन्यच्च लौकिकं गोत्रं। चरणः शाखाध्येता। तदेतत्फलितमाह। अपत्य
प्रत्ययांत इत्यादि। अत्र व्याचख्युः। नाडायनं बह्वृचमिदमिति नपुंसकप्रयोगदर्शनात् सर्वलिंगो गोत्रचरणौ अतः पृथक् लक्षणं कृतं। तेनात्र लिंगानां च न सर्वभागि
ति द्वितीयलक्षणेन गतार्थतानाशंक्येति। औपगवीति। अस्यं तल्लक्षणीयं परत्वादयं बाधते। एवं चापत्याधिकारे औपगवीति प्रतीकमुपादाय टिड्ढाणञित्यादिना ङी
बिति व्याख्यानमुपेक्ष्यमिति भावः। केचित्तु अपत्याधिकारादन्यत्रैव लौकिकगोत्रं गोत्रशब्देन गृह्यते नान्यत्र पारिभाषिकगोत्रप्रत्ययांत एव जातिकार्यं लभते
न त्वपत्यप्रत्ययांतः। गोत्रं च चरणैः सहेति वचनस्यापत्याधिकारात्पूर्वभावित्वात्। तथा चापत्यार्थे औपगवीति ङीष्वं तदिति प्राचामुक्तिः सम्यगेवेत्याहुः।
कठीति। कठेन प्रोक्तमधीयानावा कलापिवैशंपायनांतेवासिभ्यश्चेति वैशंपायनांतेवासित्वाण्णिनिस्तस्य कठचरकाल्लुगिति लुक्। अध्येतृप्रत्ययस्य प्रोक्ताल्लुगित्य
नेन। बह्वृचीति। बह्व्यः ऋचोऽध्येतव्या यया सेति बहुव्रीहिः। अनृचबह्वृचावध्येतर्येवेति वचनादृक्पूरब्धूरिति अप्रत्ययः समासांतः। यद्यपि स्त्रीणामध्य

यतं प्रतिषिद्धं तथापि पुराकल्पे स्त्रीणामासीत्। तदाह यमः। पुराकल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते। अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथेति १ यद्यमानामाधिगीष्टनंद्वंस्वत्वान्नाच्छूद्रा भविष्यति यथाऽनधीयानेपि माणवको ब्राह्मणीत्यत्रेति। एवं च प्राचो ङीषुदाहरणं ग्रामादिकमिति भावः। मुंडेति। मुंडगुणयोगान्मुंडा। बलाकाविसकंटिका। क्षत्रियेति। क्षत्राद्घ इत्यपत्ये विधानाज्जातिलक्षणालिंगानां च न सर्वभागित्यादिलक्षणं वा। जातिः। योपधप्रतिषेध इत्यादि। गौरादिषु गवयादय इदानीं तन्नैः प्रक्षिप्ता इत्यस्मादेव वार्तिकाद्विज्ञायत इति कैयटादयः॥ ॥ पाककर्णेति। जातेरित्यनुवृत्तेर्नेह। बहुपुष्पा। बहुफला शाखा। एवं हि पूर्वेणैव सिद्धे किमनेन सूत्रेणेत्याशंक्याह। स्त्रीविषयादपीति। इतो मनुष्य। इतः। किं। वेट्। इड्विट्शब्दात्जनपदशब्दात्क्षत्रियादञित्यञ्। दरच्छ्वात्तुव्यङ्मगधेत्यण्। तयोरतश्चेति लुक्। यस्तु वैश्यपर्या-

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च। ४।१।६४॥ पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात्। ओदनपाकी। शङ्कुकर्णी। शालपर्णी। शङ्खपुष्पी। दासीफली। दर्भमूली। गोवाली। ओषधिविशेषे रूढा एते। इतो मनुष्यजातेः। ४।१।६५॥ ङीष् स्यात्। दाक्षी। योपधादपि। उदमेयस्यापत्यं। औदमेयी। मनुष्येति किं। तित्तिरिः। ऊङुतः। ४।१।६६॥ उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात्। कुरूः॥ कुर्वादिभ्यो ण्यः। तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना लुक्। अयोपधात्किं। अध्वर्युः। अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानं॥ रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव। अलाबूः। कर्कन्धूः। अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलं। प्राणिजातेस्तु। कृकवाकुः। रज्ज्वादेस्तु। रज्जुः। हनुः। बाह्वन्तात्संज्ञायां। ४।१।६७॥ स्त्रियामूङ् स्यात्। भद्रबाहूः। संज्ञायां किं। वृत्तबाहुः॥

योविट्शब्दः सोपि प्रत्युदाहरणमित्याहुः। दासीति। अत इञ्। गोत्रलक्षणा जातिः। अदन्तत्वाभावादप्राप्तो ङीष् विधीयते। योपधादपीति। जातेरित्यनुवर्तमाने पुनर्जातिग्रहणादिति भावः। उदमेयस्येति। उदकमेयं यस्य उदमेयः। उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः। इञ उपसंख्यानं। अजात्यर्थं। सौतंगमी। निर्वृत्ताद्यर्थे वुञ्छणादिसूत्रेण सुतंगमादिभ्य इञ्। न चायमिञ्जातिः। ऊङुतः। ऊकारो नोङ्धात्वोरिति विशेषणार्थः। अन्यथा यवाग्वा यवागव इत्यत्रापि स निषेधः स्यात्। दीर्घोच्चारणं तु श्वश्रूशब्दार्थम। अन्यत्र सवर्णदीर्घेणापि सिद्धेः। कुरूरिति। लिंगविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। अत्र व्याचक्षते। यद्येकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्स्वादयः इति व्याख्यायेत तर्हि [illegible] ङे कुरू

दन्त्यादावप्येकवचनानुरोधेनं तदुक्तिसुः प्रवर्तेत न त्वा [illegible] प्रत्ययदन्तिप्रसङ्गप्रतिषेधाभ्युपगमे तु प्रकृते दोषः। श्वश्रूरित्यत्र एकादेशाभावाल्लिंगविशिष्टपरिभाषा
या आवश्यकत्वाच्च। अतुल्य [illegible] दमाद्रुत्यत्र एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् स्वादय इति मनोरमादौ न व्याख्यातमिति। अध्वर्युरिति। अध्वर्युशाखाध्येत्री अध्वर्युशाखा
ध्यायि वं ब्राह्मणेति वार्थः। चरणलक्षणो यं जातिः। अध्वरं यातीति विग्रहे मगय्वादयश्चेत्यौणादिकेन अध्वरशब्दस्यान्तलोपः। या धातोः। कुप्रत्ययश्च। पर्युदासादि
ति। यदि सूत्रादुतं इति गृह्यते तर्हि अलावादावूङः संभवो नेति भावः। अलाव [illegible] त्यादि। प्रथमान्तं द्वितीयान्तं वा नोदात्तं। वक्ष्यमाणप्रयोजनस्य तत्रासंभवात्॥
नोङ्धात्वोरिति। ऊङि धात्वोर्यण [illegible] उदात्ताः [illegible] इति सूत्रार्थः॥ ॥ पङ्गोश्च। अजात्यर्थमिदं। पङ्गुशब्दो हि गुणवाची। श्वशुरस्येति। पुंयोगलक्ष

पङ्गोश्च॥४।१।६८॥ पङ्गूः। श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च॥ चादूङ्॥ पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवादः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। श्वश्रूः। ऊरू
त्तरपदादौपम्ये॥४।१।६९॥ उपमानवाचिपूर्वपदम् [illegible] यदन्तं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात्। करभोरूः॥ संहितशफलक्षणवामादेश्च॥
४।१।७०॥ अनौपम्यार्थं सूत्रं। संहितोरूः। सवशफो [illegible] खुरौ तौ विवसं श्लिष्टत्वादुपचारात्। लक्षणशब्दादर्श आद्यचा लक्षणोरूः। वामोरूः
सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यं॥ हितेन सह सहितौ [illegible] यस्याः सा सहितोरूः॥ सह हेतेऽइति सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः। यद्वा। विद्यमानवचनस्य
सहशब्दस्य ऊर्वं [illegible] प्रतिपादनाय प्रयोगः। संज्ञायां॥४।१।७२॥ कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात्। कद्रूः। कमण्डलूः। संज्ञायां किं।
कद्रुः। कमण्डलुः। अच्छन्दोऽर्थम्वचनं॥ ॥ ९ [illegible] ङीषि प्राप्ते ऊङ्। तत्सन्नियोगेन च विधीयमानो लोपः संन्निहितत्वात् अंतस्यैवाकारस्य

न [illegible] एतच्च वचनं श्वशुरः श्वश्वेति निर्देशसिद्धार्थं कथनं [illegible] प्रथमाकारस्य लोपो न शंक्यः। ऊरूत्तरपदा। उपमीयते ऽनयेत्युपमा तस्याः भावः औपम्यं। उत्त
रपदेन पूर्वपदस्य [illegible] तत्फलितमाह। उपमानवाचि [illegible] पदमिति। करभोरूरिति। मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिस्तद्वदूरू यस्याः सा। धात्री
करामपीकरभोपमोरू [illegible] करभशब्दस्योपमानवाचि [illegible] वपि पूर्वपदत्वाभावात्। औपम्ये किं। वृत्तोरूः। ऊर्वं तादिति वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणं हस्तिस्वाम्यूरू
रित्यत्र मा भूदित्येवमर्थं। अत्र हि हस्तिन इव स्वाम्यूरू अस्या [illegible] विग्रहः। तथा चोर्वंतत्वेपि ऊरूत्तरपदत्वमिह नास्ति। स्वाम्यूरूशब्दस्यैवोत्तरपदत्वात्। सं [illegible] हित

संहितादिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात्। शफाविति। यद्यप्यमरेण शफं क्लीबे खुरः पुमानिति नपुंसकत्वोक्तं तथापि शफशब्दस्य पुंस्त्वमपि प्रमाणि कमेव। शफाविव जभुरालेति श्रुतेः। शफः खुरे गवादीनां मूले विटपिनामपीति हेमचंद्रकोशाच्च। वामोरूरिति। वामौ सुंदरौ ऊरू यस्याः इति विग्रहः। कथं तर्हि पीवरोरु पिबन्ती ववर्हिण इति कुमारः। ऊङभावे हि पीवरोरोरिति स्यात्। ऊङ् श्चेह विधायकं नास्ति। अत्राहुः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया संबुद्धिगुणाभावादिति स्थितस्य गतिरुन्नेयेति हितेन सहेति। समो वा हितततयोरिति वृत्तिकारोक्तिः। सहितशब्दस्तु नेह गृह्यते एकदेशविकृतत्वेनासंन्निहितग्रहणादेव तत्सिद्धेरिति भावः। कमंडलुरि ति। चतुष्पाज्जातिवाचकोयं। अत एव चतुष्पाद्भ्यो ढञिति। त्यत्र कामंडलेय इत्युदाहरिष्यति। पात्रपर्यायस्तु न प्रत्युदाहरणं तस्य स्त्रीलिंगाभावात्। अच्छंदोर्थमिति। वेदे तु कद्रुकमंडल्वोः छंदसीत्यनेन संज्ञायामसंज्ञायां च ऊङ् सिध्यतीति भावः। अञोऽकार इति। अञा अकारविशेषणं किं। शूरसेनी। जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् इत्यत्र अत श्चे तिलुकि जातिलक्षणोत्र न ङीष्॥ ॐ॥ शार्ङ्गरवीति। शृङ्गरुशब्दादपत्येऽण्। आदिवृद्धिरोर्गुणः। टिड्ढाणञिति ङीपं बाधित्वा परत्वाज्जातेरिति ङीषि प्राप्ते ङीन्वि

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ४।१।७३॥ शार्ङ्गरवादेरञोऽकारान्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात्। शार्ङ्गरवी। वैदी। जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव।
नृनरयोर्वृद्धिश्चेति गणसूत्रं। नारी॥ यङश्चाप् ४।१।७४॥ यङन्तात्स्त्रियां चाप् स्यात्। यङ्श्च ष्यङोस्सामान्यग्रहणं। आम्बष्ठ्या। कारीषगंध्या। बा
ध्रुव्यश्चाप् वा च्यः॥ पौतिमाष्या॥ ॥ ९९ धीयते॥ शार्ङ्गरव कापटव। ब्राह्मण। गौगुग्गुलव। गौतमेत्यादि। शृंगरु कपटु ब्रह्मन् गुग्गुलुशब्देभ्यः

शार्ङ्गरवीत्योः ण। गौतमशब्दस्त्वृष्यंतः। अयं गौरादिष्वपि पठित इति पक्षे अत्र ङीषपि भवति। ङीषेवेति। जातेरित्यननुवृत्तौ तु शार्ङ्गरवस्य स्त्री वैदस्य स्त्रीति पुंयो गविवक्षायामपि परत्वान्ङीनेव स्यादिति भावः। नृनरयोरिति। नृशब्दात् ऋन्नेभ्य इति ङीपि नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनं। वृद्धिविधानार्थं चाननु नरशब्दे अलोन्त्यस्य वृद्धिः स्यात्। अत्राहुः। वार्णादांगं बलीय इत्यकारस्य यस्येति चेति लोपेनापहारात्। अनंत्यस्यापि अकारस्य वृद्धिर्भवतीति। यद्वा। नरस्य अः नरः। अ नेतवत्परूपं। ना च नरश्च तयोर्नृनरयोः। परस्य च प्रथम एवाकारो गृह्यते न तु द्वितीयः प्रश्लेषसामर्थ्यादिति। इह नरस्येत्यर्थवतो ग्रहणाद्वा नरशब्देनातिप्र संग इति बोध्यं। यद्यप्यन्यतरोपादानेनापि नारीति रूपं सिध्यति तथाप्यन्यतरस्यानिष्टरूपनिवृत्त्यर्थं द्वयोरुपादानं। कथं तर्हि किंनरीणां नरीणामित्यादि प्रयोगाः

अत्राहुः। नरस्य स्त्री नरीयं योगलक्षणो ङीष्। केचित्तु अनिर्दिष्टस्थानि कल्वादिकृ यरिभाषोपस्थितौ नृशब्दस्यैव वृद्धेर्नारीति भवति। नरशब्दस्य ग्रहणं तु ङी
नर्थमेव तत्रानिकोवृद्ध्यभावान्नरीत्येव भवितव्यमित्याहुः। तदपरे न क्षमन्ते। यदि ङीनर्थमेव नरशब्दग्रहणं स्यात्तर्हि शार्ङ्गरवादिगण एव पृथगेव पठेत्। वृद्धि
विधायके तद्ग्रहणासूत्रे न तत्पाठस्यैव व्यर्थ्यापत्तेरिति। पुत्रशब्दोऽत्र गणे पठ्यते ततः। स्त्रियां ङीन्। पुत्री। न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति शंक्यं। आत्मजस्तन
यः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी। आहुर्दुहितरं सर्वे इत्यमरोक्तेः। तेन पुत्रीव हर्षं त्वं दयतं गोति। कुर्वेत दुर्वीपति पुत्रि सर्वमित्यादिप्रयोगा निर्बाधा एव। यत्त्वत्र हर
दत्तेनोक्तं। केवलः पुत्रशब्दः स्त्रियां नास्तीति। तदुपेक्ष्यं। उदाहृतकोशविरोधात्। मूर्तिका पुत्रिकेत्यत्र स्वग्रंथविरोधाच्च। एवं च मूर्तोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दु
हितुः पुत्रड्वेतिकारे सत्यागदस्येति सूत्रस्थवार्तिकं व्यर्थमिति मनोरमायां स्थितं। यङश्चाप् प्रकारोऽत्र हलङ्याविति सामान्यग्रहणार्थः। चकारस्तद्धितेन चरि
तार्थत्वेपि परत्वाच्चित्स्वरः पितस्वरं बाधते॥ ॥ आंवष्ठ्येति॥ आंवष्ठस्यापत्यं स्त्री वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङ्। कारीषगंध्येति। करीषस्येव गंधोऽस्य ः करीषगंधिः उ

आवट्याच्च।४।१।७५॥ अस्माच्चाप्स्यात्। यञश्चेति ङीपोऽपवादः। अवटशब्दो गर्गादिः। आवट्या। तद्धिताः।४।१।७६॥ आपञ्चमसमाप्तेर।

पमानाच्चेति गंधस्य दंत्यादेशः। तस्य गोत्रापत्यं स्त्री अण्। अणि ञ्योरनार्षयोरिति ष्यङादेशः। स च यद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथापि ङित्करणं ((धिकारोऽयं॥
सामर्थ्यात्तदन्तादप्यपं चाप्। चापत्यादिति। एतच्च आवट्याच्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाल्लभ्यत इत्याहुः। पौतिमाष्येति। पूतिमाषशब्दो गर्गादिः। तद्धिताः। बहु
वचनमनुक्तानामुपसंख्येयानां संग्रहार्थं। महासंज्ञाकरणं तु लेभ्यः प्रयोगेभ्यो नास्तद्धिताः इत्यन्वर्थलाभाय। तेन यथाप्रयोगमेव स्युः। ननु टापः प्रागेवायम
धिकारोऽस्तु किं विधौ तद्धितग्रहणं पस्पेति लोपे द्व्यग्रहणं च मास्त्विति चेन्मैवं। पञ्चीत्यादावीगुणप्रसंगात्। यदि तु यस्येति चेत्यत्र ईद्ग्रहणमेव ङीपि तद्धितत्व
र्याभावे तापयनीति स्त्रीक्रियेत तर्हि टापः प्राक् तद्धिताधिकारेपि न कश्चिद्दोष इति कश्चित्तच्चिंत्यं। कुरूरित्यादौ ओर्गुण इति प्रसंगादिति नव्याः॥ ॥

पूनस्तिः। क्तान्तेभ्य इति ङीपोऽपवादः। युवतिरिति। स्वादिष्विति पदत्वान्नलोपः। कथं तर्हि युवतीकरनि र्मथितं मिथ्यिा। तमितिप्रयोगः। अत्र केचित्। सर्वतोऽक्तिन्न र्थादिति वह्वादिगणसूत्राद्धेकल्पिको ङीष्। न च तिप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वान्ङीष् न भविष्यतीति शंक्यं। उक्तेपि भवत्येव इति भाष्यात्। न चैवमपि युवतीनां समूहो यौवतमिति न सिध्येत् किंतु तस्य समूह इत्यणि भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावेन यौवनमित्येवस्यादिति वाच्यं। वाहलकाद्यौतेरौणादिके कतिप्रत्यये। सतियुवतिशब्दमादाय तत्सिद्धेरिति। इमं लक्षे शोषोदि हस्त्नाह। शत्रंतादिति। यौतिमिश्रीकरोतिपत्येतिविग्रहे लटः। शतृशानचाविति शतरि उगितश्चेति ङीप

पूनस्तिः। ४।१।७७॥ युवनशब्दात्तिप्रत्ययः स्यात् स च तद्धितः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः। युवतिः। अनुपसर्जनमादित्येव। बहवो युवानो यस्यां सा। बहुयुवा। युवतीति तु यौतेः शत्रन्तात् ङीपि बोध्यं॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा। २।३।४६॥ नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः। मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः। प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात्। उच्चैः। नीचैः। कृष्णः श्रीः। ज्ञानं। अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणं। अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राद्याधिक्यस्य। तटः। तटी। तटं। परिमाणे द्रोणो व्रीहिः। द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः। प्रत्ययार्थपरिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणं। प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः। वचनं संख्या। एकः। द्वौ बहवः। इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनं॥ सम्बोधने च। २।३।४७॥ इह प्रथमा स्यात्। हे राम। कारके। १।४।

एवं हि यौवतमिति प्रयोगोपि सुलभः। त्यंतादणि तु पुंवद्भावाद्यौवनमित्येव॥ भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवदिति वृत्तिकारोक्तिरयुक्तेति भिक्षादिभ्योऽणित्यत्रैवोपपादयिष्यामः॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ स्वौजसमौडित्यादिना तावत् स्वादयो ङ्याप्प्रातिपदिकाद्दर्शिताः। तेषामर्थविशेषव्यवस्थां दर्शयितुमारभते। प्रातिपदिकार्थेत्यादिना। प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञाः ताभिरिहापि व्यवहारः इति स्वौजसमौडिति सूत्रे मूलकृतोक्तं। कौस्तुभे तु इह प्रथमादयः शब्दाः सुपां त्रिके प्रवर्तन्ते समंस्याद्यत्रुतत्वादिति न्यायादित्युक्तं। तथा चन्याय सिद्धत्वादस्मिन् शास्त्रे प्रथमादिसंज्ञानामकरणेपि न क्षतिरिति तत्त्वं। पदार्थपंचकं प्रातिपदिकार्थ इति गृह्यते तत्र लिंगवचनग्रह

त्रिकपक्षे पिलिंगग्रहणमनर्थकमेवेत्याशंक्याविवक्षितं दर्शयति। नियतोपस्थितिक इति। यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्राति
पदिकार्थ इत्यर्थः। उच्च इति यावतानन्वयं लिंगो माणवक इत्यादौ प्रथमा न स्यात्। अत्राहुः। शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तौ रूपनिष्पत्तौ सत्यां पश्चात्पदान्तरसमभि
व्याहारेण लक्ष्यार्थबोधेऽपि क्षत्यभावादिति। मात्रशब्दस्येति। तस्य चात्रावधारणमर्थः। मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः। प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचना
न्येव प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रमित्येवकारेणास्वपदविग्रहः। समासस्तु मयूरव्यंसकादित्वाद्बोध्यः। प्रत्येकमिति। द्वंद्वान्ते श्रूयमाणत्वादिति भा
वः। ननु वीरः पुरुष इत्यादौ अभेदसंसर्गस्याधिकस्य भानात्प्रथमा न स्यात्। न च पूर्वापरेत्यादिना वीरशब्दस्य समासविधानं प्रथमोत्पत्तौ लिंगमिति वाच्यं। द्वि
तीयाद्यन्तानामपि वीरं पुरुषमानयेत्यादौ तद्विधानस्य चरितार्थत्वादिति चेन्न। संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरंगत्वात् प्रथमं प्रवृत्तसंस्कारबाधानुपपत्तेः। पदसंस्का
रपक्षस्यैवेहाभ्युपगमात्। मात्रपदेन धर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेदपि लिंगपरिमाणग्रहणं त्विंगाधिक्ये परिमाणाधिक्ये च भवेदेवेत्याह लिंगमात्राद्याधिक्य इति। यद्यपि लिं
गमात्रे परिमाणमात्रे ... सरार्थस्तथापि प्रातिपदिकार्थं विना लिंगादिप्रतीतेरसंभवादिति द्राधिक्य इत्युक्तं। उच्चैरिति। परत्वादिह रुत्वविसर्गौ भवतः। किं च।
अस्य प्रथमान्तत्वात् ग्राम उच्चैस्तव स्वं ग्राम उच्चैस्ते स्वमिति सपूर्वाया इति सूत्रेण तेमयावेशयोर्विकल्पसिद्धिरपि फलं। कृष्ण इति। यद्यपि नीलद्रव्येऽयमनियतलिंगस्तथापि वासु
देवे भगवति नियतपुंल्लिंग इति भावः। ज्ञानमिति। भावे ल्युट्। तट इति। द्विकपक्षे नियतलिंगं न प्रकृत्यर्थस्त्रिकपक्षे तु यद्यपि प्रकृत्यर्थस्तथापि तत्तल्लिंग
स्यपालिकोपस्थितिकत्वान्न प्रातिपदिकार्थत्वमनेन गतार्थता। द्रोण इति। न चेह प्रातिपदिकार्थमात्र इत्येव प्रथमास्त्विति वाच्यं। तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभा
वरूपसंसर्गविषयाभानायोगात्। नामार्थयोरभेदसंसर्गस्य व्युत्पन्नत्वात्। व्रीहिरिति। जातावेकवचनं। व्यक्तिविवक्षायां तु द्रोणो व्रीहय इति भवत्येव। अभेदेने
ति। न च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः। ...तपाचकः। औपगव इत्यादौ सर्वत्र भेदान्वयस्यैव दृष्टत्वादिति वाच्यं। देवतार्थकतद्धितादावभेदान्वयस्य द
ृष्टत्वात्। ऐंद्रं हविरित्यत्र हि इंद्रदेवताकं हविरिति बोधः सर्वैरप्यभ्युपगम्यत इति नास्ति शंकावसर इति भावः। वचनं संख्येति। वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसा
येन तथैव पूर्वाचार्याणां व्यवहारादिति भावः। अप्राप्तौ वचनमिति। सूत्रे वचनग्रहणमित्यर्थः। वस्तुतस्तु सूत्रे मात्रग्रहणं व्यर्थं। विशेषविहितैः कर्मत्वादिद्योतये

सु·
सि·कौ·
टी·त·
१९८

त्यादिभिर्बोधितत्वेन कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः कर्मणि द्वितीयेत्यादिषु कर्मणि द्वितीयैव कर्तृकरणयोस्तृतीयैवेत्यन्या विभक्तिरित्येवमर्थनियमाभ्युपगमान्न च कर्मण्येव द्वितीया
कर्तृकरणयोरेव तृतीया नान्यत्रेति प्रत्ययनियमपक्षे प्रथमाया अपि कर्मादौ प्रवृत्तिसंभवान्नात्र ग्रहणमावश्यकमेवेति वाच्यं। प्रत्ययनियमपक्षे हि प्रातिपदिका
र्थ एव प्रथमा नान्यत्रेत्यर्थपर्यवसानात्कर्मादौ प्रथमाया अपि प्रवृत्तेः। वचनग्रहणमपि व्यर्थं। न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधादेव प्रथमोत्पत्तिसिद्धेः। न चै
वं द्विशब्दात् बहुशब्दाच्चैकवचनं एकशब्दाद्द्विवचनमित्येवमव्यवस्था स्यादिति वाच्यं। अनन्वितार्थकविभक्तिप्रयोगापत्त्या अनुवादकविभक्तिप्रयोगस्य।
न्याय्यत्वात्। गौर्वाहीक इतिवत् द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचारात् द्रोणो व्रीहिरित्यपि सिद्धमिति मनोरमायां परिमाणग्रहणमपि प्रत्याख्यातं। नन्वस्मिन्प
क्षे द्रोणपरिच्छिन्नाभिन्नो व्रीहिरित्यभेदान्वयः। नामार्थयोरभेदान्वयात्। परिमाणं प्रत्ययार्थ इति पक्षे तु द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति प्रत्य
यार्थेना र्थयोरभेदात्। यत्तथा च फलभेदे कथं प्रत्याख्यानमिति चेत्। अत्राहुः। शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यमिहानादृत्य परिमाणग्रहणं प्रत्याख्यातं। अत
एव औपगवादौ तस्य [illegible] त्यनेनैवाण्प्रत्यये सिद्धे तस्यापत्यमिति सूत्रं किमर्थमित्याक्षेपो मत्वर्थीयेनिनैव सिद्धे परिवृतो रथ इत्यधिकारे पाण्डुकंबलादिनि
नि प्रत्ययविधानं किमर्थमित्याक्षेपश्च वक्ष्यमाणः संगच्छते। यदि तु सर्वत्र शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्वीक्रियते तर्हि बाधनार्थं कृतं भवेदिति समाधान
स्य बाधनार्थमिनिप्रत्ययविधानमिति समाधानस्य च वैयर्थ्यापत्तेरिति। ननु क्वचित्पंचकं प्रातिपदिकार्थः क्वचित्त्रिकं क्वचिद्द्विकं प्रातिपदिकार्थ इत्यादिव्यव
ह्रियते। एते पक्षाः केषामभिमताः कथं वाऽमीषामुपपत्तिरिति चेत्। अत्र व्याचख्युः। स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकात्मकः पंचकं प्रातिपदिकार्थः। दधि मध्वि
त्यादौ विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तावतामर्थानां प्रतीतेः। वृक्षौ वृक्षाः॥ वृक्षं वृक्षेण इत्यादौ यद्यपि विभक्त्यन्वयेऽपि प्रतीयन्ते न इयता प्रकृत्यर्थत्वहानि द्योतकत्वे
नैवोपयोगादिति भाष्यकारो मन्यते। आदिनश्चतुष्कमिति केचित्। तत्रोपपदं सप्तमीस्थमित्यत्र चतुष्कपक्षे पंचकपक्षे वा प्रातिपदिकार्थ इत्यभिधानात्।
आदिनस्त्रिकमिति वृत्तिकाराः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकादेर्विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात्। यद्यपि दधि मध्वित्यादौ विनापि विभक्तिं संख्याकारकं च प्रती १८
यते। नैयता वृक्षौ वृक्षा इत्यादावपि विभक्त्यर्थत्वं हीयते। नहि गर्गा इत्यादौ विनापि यञमपत्यं गम्यत इति तदपि प्रकृत्यर्थः। न चाऽबिभरित्यादौ अन्तरेणापि प्र

ष्ययं कर्मा[illegible]नीयत इति [illegible]भेत्यादावपि कर्तृप्रकृत्यर्थ एवं युज्यते वक्तुं। अतिरिक्तमेव प्रातिपदिकार्थः संख्या कर्मादयस्तु विभक्त्यर्था इति लिङ्गं टावादिवाच्यमिति पक्षे आदिनो
द्दिष्टमेवेत्यन्ये। तत्र स्वार्थो विशेषणं। द्रव्यं विशेष्यं। लिङ्गं स्त्रीत्वादि संख्या एकत्वादिः कारकं कर्मादि। संबोधने च॥ मात्रग्रहणात्तत्त्वान्याख्यानपक्षेपि प्रातिपदिकार्थे
प्रथमेति नियमात्संबोधनाधिक्ये प्राप्ताभावः। इह संबोधनं प्रकृत्यर्थे प्रतिविशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणं। तथा च व्रजानि देवदत्तेत्यादावेकतिङ् वाक्यमिति वाक्य
त्वे सिद्धे आमन्त्रितस्य चेति निघातो भवति। क्रियां प्रत्यविशेषणत्वे तु भिन्नवाक्यत्वान्नैतत्सिध्येत्। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वार्तिकात्। त
था चोक्तं। संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणं। व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति इति। एवं च राम मां पाहीति वाक्यस्य रामसंबंधिसंबोधनविषयो मत्कर्मकं र
क्षणमर्थः। व्रजानि देवदत्तेत्यत्र तु देवदत्तसंबंधिसंबोधनविषयो मत्कर्तृकं गमनमर्थः॥ इति प्रथमा॥ ॐ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म। कर्तुरिति क्तस्य च वर्तमान
इति कर्तरि षष्ठी आप्नोतेः सन्[illegible]हित्वा। आप्ज्ञप्यृधामीत्। अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः। मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः। मतिरिहेच्छा न तु बुद्धिः पुन

कर्तुरीप्सिततमं कर्म[illegible]। १।४।४९॥ कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। कर्तुः किं। माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्मण ईप्सिता माषा न तु कर्तुः। तमब्ग्रहणं किं। पयसा ओदनं भुङ्क्ते। कर्मेत्यनुवृत्तौ कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थं। अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्॥

बुद्धिग्रहणात्तत्त्वज्ञानोऽभिप्रायेणेतमविच्छिन्नोऽद्यत्यतिशायने तमप्। एवं च कर्त्राऽऽप्तुमिष्यमाणतमं कर्मेत्यर्थः। कर्ता च धातूपात्तव्यापाराश्रयः। स च केनाप्तुमिच्छति
इति काङ्क्षायां विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते तदेतदाह। क्रिययेति। क्तप्रत्ययेनोपस्थितं वर्तमानत्वं चेह न विवक्षितं तेन कटं कृतवान् करिष्यति
इत्यादि सिद्धं। कारकमिति। एतच्च कारके इत्यधिकाराल्लभ्यते तच्च हि व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी। प्रतिसूत्र वाक्यमित्याकारकसंज्ञाऽनेन विधीयते। तथा च। अपा
यध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात्। ततोऽपादानं। उक्तं कारकमपादानं स्यात्। पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिः सह समावेशसिद्धिः। तेन संवेरम इत्यत्राधि
करणत्वात्सप्तमी। कारकत्वाद्गतिकारकोपपदात्कृत् इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति। अन्यथा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात्। न
चात्रोपपदस्वरेणान्यथासिद्धिः षष्ठ्याऽसमासे वक्तव्य इति निर्देशात् प्रातिपदिकस्योपपदत्वेऽपि समस्यं तस्यात् तथात्वात्। यद्यपि इह धाथ्यादिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिध्यति

सु॰ सि॰ कौ॰ टी॰ त॰ १९६

तथाप्यप्रत्ययसाहचर्येणाचरणवत्तत्रोपादानान्नास्तित्याद्यादिस्वरेण तन्निसिद्धिरित्याहुः। अन्वर्था चेयं संज्ञा करोतीति कारकमिति। तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र क्रि-
यान्वयिनो न भवति। ब्राह्मणो ह्यत्र पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयीति। पयसेति। भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वेऽपि ओदन एवात्र ईप्सिततमः पयस्तु संस्कार-
कत्वात्करणं न त्वसौ केवलपयसः पानेन संतुष्यति। किं तु तत्संस्कृतेनोदनेन। यदा तु पय एवेप्सिततममस्य भवति तदा कर्मत्वं भवत्येव पयः पिबतीति। कर्म-
ण्यनुवृत्ताविति। अधिशीङ्स्थासां कर्मेति सूत्रात् ... ॥ अनभिहितेति। ननु बहुपटुरित्यादौ बहुच्प्रत्ययेनोक्तार्थत्वात्कल्पबादयो यथा न प्रवर्तन्ते तथा क्रि-
व५ यते कट इत्यादौ च तिङादिभिरुक्तार्थत्वाद्द्वितीया न भवति। किं च कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया कृतः कट इत्यादौ निरवकाशया प्रथमया बाध्यते। न च
वृक्षः प्लक्ष इत्यादिषु प्रथमाया अवकाशः। तत्रापि प्रतीयमानामस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसंगात्। अथोच्यते। नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ विशेषणानां

अनभिहिते। २।३।१। इत्यधिकृत्य। कर्मणि द्वितीया। २।३।२॥ अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात्। हरिं भजति। अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदि-
कार्थमात्र इति प्रथमैव। अभिधानं च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः। तिङ्। हरिः सेव्यते। कृत्। लक्ष्म्या सेवितः। तद्धितः। शतेन क्रीतः शत्यः।
समासः। प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः। क्वचिन्निपातेनाभिधानं। यथा विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतं। सांप्रतमित्यस्य हि युज्य-
त इत्यर्थः। तथायुक्तं चानीप्सितं। १।४।५०॥ ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति। ओद-

रनिवृत्तितात्पर्यके अस्तिक्रियाप्रयोगस्यानावश्यकत्वात्प्रथमाया अस्त्येवावकाश इति। तर्हि उभयोः सावकाशत्वे परत्वात्प्रथमैव स्यात्। न 《 नं तु भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते॥
या च अनभिहिताधिकारो व्यर्थ इति चेदत्राहुः। संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारंभ आवश्यकः। तथा हि सूत्रारंभे कर्मणि द्वितीयेत्यस्यानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं
तत्र द्वितीयैकवचनं ... इत्यर्थो न वा। सूत्रानारंभे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि वाक्यार्थः। तथा च सति कृतः कट इत्यादौ उक्तेन कर्ममात्रेणाव-
च्छिन्नैकत्वस्य ... उक्ततया अम् ... स्यात्। न च परत्वात्प्रथमैव स्यादिति वाच्यं। कर्तव्यः कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसंगात्। कारकं विभ- १२०
क्त्यर्थ इति पक्षे तु कारकस्योक्तप्रत्ययादिनैवोक्तत्वात् प्रातिपदिकार्थप्रवृत्तायाः प्रथमाया एकत्वादिबोधनसंभवाच्चामादिविभक्तेरप्रवृत्तावनभिहित इति।

अत एव व्याचक्यो व्रजतीति विवृत्य च ति व्रजतीति मैकं वाक्यं पाककर्तृकं कर्तृकं गमनं हि पाचको व्रजतीत्यस्यार्थः ४॥
सूत्रे प्रत्याख्यातेमाकरे इति। कारकशक्तिपदि कार्थ इति यद्वेन नभिहित इत्यस्याद्योत्य इत्यर्थः। तथा च क्तप्रत्ययादिभिर्द्योत्ये कर्मणि द्वितीयेत्यादि वाक्यार्थः। तत्रापि एके
नद्योतिते यान्नकांतुरं न प्रवर्तते त्यभ्युपगमे च नभिहिताद्यधिकारेणानीतो वोपयुज्यत इति दिक्। हरिं भजतीति। भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुत्पदा प्रीतिविशिष्टतया
क्रियाव्याप्यत्वेन हा [illegible] कर्मत्वं द्वि [illegible] जनं वाक्यार्थः। हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल एक देवदत्तादिनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इति निःकृष्टोर्थः। हरिः सेव्यत इत्यत्राप्येवमे
वाक्रियाप्रधानमाख्यातमिति मि [illegible] नात्। धातूपस्थितत्वात् क्रियायां तिङर्थं प्रति विशेष्यानन्तर्थं प्रतीव विशेषणमिति हि तस्यार्थः। एककर्तृका पचिक्रिया एककर्तृका
गमिक्रियेति पचति व्रजत्योः प्रथ[illegible]र्थः। एवं च प्रथमान्तविशेष्यको बोध इति नैयायिकादयो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्यः। तन्मते हि पाककर्ता व्रजनानुकूलकृति
मांश्चि पाचको व्रजतीत्यस्यार्थः। पचति व्रजत्योः पाकानुकूलकृति [illegible] व्रज[illegible] त्यर्थ एवं रूपेण वाक्यार्थपर्यवसानात् तस्य च भाष्यादिग्रंथविरोधात्। किंच हरिं
भजति देवदत्तः हरिः से[illegible] देवदत्तेनेत्यत्र च कृ[illegible]प एव शाब्दबोध इत्युक्तं नैयायिकानां मते तु भिद्यत एव हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूलकृत्याश्रयो देवदत्तः देवद
त्तनिष्ठकृतिजन्यप्रीत्याश्रयो हरिरित्युभयत्रापि देन वाक्यार्थपर्यवसानात्। तस्मात्प्रथमान्तविशेष्यकबोधो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्य एव। यास्कोप्याह॥
भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति। पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रियायां कर्म प्रधानं तु दृशिक्रियैव। उक्तं च। सुवंतं हि यथा
ऽनेकं तिङंतस्य विशेषणं। तथा तिङंतमप्याहुस्तिङंतस्य विशेषणमिति। न च लौकिकप्रयोगेषु तिङंतस्य तिङंतविशेषणत्वं दुर्लभमिति मंतव्यं। पुरीमवस्कंद
लुनीहि नंदनं रस्मिमा [illegible]कस्य पुर्यवस्कंदनं नंदनलवनादिरूपा अस्वास्यक्रियेत्यर्थ इति समुच्चयेन्यतरस्यामिति सूत्रे मूले स्फुटीभविष्यमाणत्वात्। एवं च भिमवती
त्यस्य पचिक्रिया भवतीत्यर्थो भाष्यमते बोध्य इति दिक्। अभिहिते तु विभ[illegible]। नन्वेवं पक्वमोदनं भुंक्त इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति चेत् मैवं। इह हि पचिभुजिनिरूपिते द्वे कर्मत्व
शक्ती तत्र प्रधानीभूतभुजिक्रियानिरूपितां अनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः। अत एव आसने आस्त इत्यत्र सप्तमी संगच्छते। ल्युटाऽधिकरणस्योक्तत्वेपि
तिङा परस्यास्यक्रियानिरूपिताधिकरणत्वस्यानुक्तत्वात्। ग्राम्य इति। ग्रामा[illegible]त्यतानः [illegible] इति यत्। ग्रामान्तरं इति। इह गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः। आनंतरकर्तृकप्राप्ति
कर्मीभूत इत्यर्थः। यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह। क्वचिन्निपातेनेति। विषवृक्ष इति संवर्ध्येत्यत्र छेत्तुमित्यत्र चार्थो हि विषवृक्षमिति गम्यत इति ध्येयं। कुप्यत इत्यर्थ

एतेननिपातानांद्योतकत्वमेवेतिनियमोनास्तीतिध्वनितंतथायुक्तं।तथेत्युक्तंकथंयुक्तमितिजिज्ञासायामाह।ईप्सिततमवदिति।सूत्रेचशब्दोऽपिशब्दार्थेवर्ततइतिभा
ध्वनयन्नाह। अनीप्सितमपीति। ईप्सितादन्यदनीप्सितमितिपर्युदासोऽयं। तेनयदुपेक्ष्यंयच्चद्वेष्यंतद्द्वयमपीहगृह्यतइत्याशयेनाद्यमुदाहरति।ग्रामंगच्छंस्तृणंस्पृश
तीति। यथास्पृश्यमानस्यगंगादेरीप्सितस्यक्रियायोगस्तत्रान्यसंयोगादिफलाधारत्वात्।तथैवानीप्सितस्यतृणादेरपीतिभावः। इहहिग्रामंगच्छतस्तृणस्पर्शोनान्त
रीयकंतृणस्यानीप्सितत्वात्।यदातृणमपीप्सिततमंभवतितदापूर्वेणैवसिद्धं।उपेक्ष्यंचनोपस्थाबुद्धिविषयः।नदीकूलंकषतीत्यचेतनेतरसंभवात्।किंतुनेप्साद्वे
षयोरभावात्तदुपेक्ष्यमितिविवक्षितं।विषमिति। अत्रविषंद्वेष्यमप्योदनवद्भुजिनासंबंधात्कर्म।ननुयएवपुरुषोव्याध्यादिनापीड्यमानोमरणमेवश्रेयोमन्य
तेतस्यविषमपीप्सितमेव। योपिभ्रांत्याभुंक्तेतस्यापिगुडादिबुद्ध्याध्यवसीयमानंविषमीप्सितमेव। कथमन्यथाप्रवर्तेत। तस्मादुदाहरणमयुक्तमेवेतिचेदत्राहु
यदाकश्चिन्मरणकातरोपि[illegible]निगृह्यमाणोविषंभुंक्तेतदेदमुदाहरणमिति। अनीप्सितग्रहणंस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थंतथायुक्तमित्यन्यारंभादेवेष्टसिद्धेःस्या
देतत्।धातूपस्थाप्यफल[illegible]पिचास्तुकिमनेनकर्तुरीप्सिततममित्यादिसूत्रद्वयकथनेनेतिचेत्।अत्राहुः। अग्नेर्माणवकंवारयतीत्यत्रवारणार्थानामीप्सितमि
तिसूत्रेणमाणवकस्यापादानत्वंप्राप्तंतद्बाधायकर्तुरीप्सिततममितिव्यक्तव्यमेव।एवंचद्वेष्योदासीनयोः संग्रहार्थंतथायुक्तमित्यपिआवश्यकमेवेति॥

मूल-८ देवदत्तं शतं मुष्णाति ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा अर्थनिबंधनेयं संज्ञा बलिं भिक्षते वसुधां॥

अकथितं च। केनाकथितमित्याकांक्षायामाह। अपादानादिविशेषैरिति। अपादानं संप्रदानमधिकरणं कर्म करणं कर्ता हेतुरित्येतैर्विशेषैरित्यर्थः। अविवक्षितमि
ति। अपादानादिविशेषविवक्षापातु गोर्दोग्धि पयः बलिं याचते वसुधां। व्रजं वरुणाद्धि गामित्येवं पंचम्यादय एव भवंतीति भावः। एतेन पाणिनाकांक्षपात्यादो ग्धी
त्यत्र करणाधिकरणयोरिति ... गः। तथा सु दंडेन करोति कटे तिष्ठत्यादिरवकाशो दुहादिपरिगणनादित्याक्षेपो निरस्तः। करणाधिकरणसंज्ञयोरिह निवक्षि
तत्वात्। यदि तु सूत्रे कथितं ... द्। अप्रधानपर्यायो नत्वनुक्तपर्याय इत्यभ्युपगम्येत तदा स्यादेवायमाक्षेपो न त्वन्यथा। कारकमिति। तत एवात्राल्लणस्य पुत्रं

अकथितं च। ... अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थमुषां
कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहां १ दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परि
गणनं कर्तव्यमित्यर्थः। गां दोग्धि पयः। बलिं याचते वसुधां। अविनीतं विनयं याचते। तण्डुलानोदनं पचति। गर्गान् शतं दण्डयति। व्रजम
वरुणद्धि गां। माणवकं पन्थानं पृच्छति। वृक्षमवचिनोति फलानि। माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा। शतं जयति देवदत्तं। सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति
माणवकं धर्मं भाषते। अभिधत्ते वक्तीत्यादि। कारकं किं। माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति। अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्त
व्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यं॥ कुरून्स्वपिति। मासमास्ते। गोदोहमास्ते। क्रोशमास्ते॥ ॥२२ पृच्छतीत्यत्र नातिप्रसंगः। इत्याजिति। दं

डदं डनिपातनेन चुरादेः इह तु दंडिग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः। प्रच्छीत्यागं तु केनेकारेण निर्देशो न त्विका। ग्रहिज्येति संप्रसारणप्रसंगात्। कर्मयुगिति। कर्मणा युज्यते क
र्मयुक्। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। कर्मणा युज्यत इति। मुख्यकर्मणा सह क्रियया संबध्यमानं कारकमेवापादानादिविशेषैरकथितं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः। एतेन
दुहादीनां द्विकर्मकत्वं स्फुरितं। अन्ये त्वाहुः। कर्मयुगित्यत्र कर्मशब्देन क्रियोच्यत इति। तेन क्रियान्वयीत्यर्थः। परिगणनमिति। तेन नटस्य शृणोति गाथामित्यादौ नातिप्र
संग इति भावः। इह हि गाथा कर्मकं नटसंबंधिश्रवणं वाक्यार्थः। तेन क्रियान्वयित्वान्नटस्य कारकत्वमस्त्येव। गां दोग्धीति। पयः कर्मकं गोसंबंधि दोहनमर्थः। पयोऽत्र
मुख्यकर्मकर्तृ ईप्सिततमत्वात्। गौस्तु पयसो निमित्ततामात्रेणापात्तान तु वस्तुसत्याप्यवधिभावेनेत्यपादानसंज्ञाया अप्रवृत्तेरनेन कर्मसंज्ञिका भवति। तदुक्तं हर

दत्तेन यद्यपि गोरवधिभावो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्तिरिति एतेनावधिविवक्षायां गोरिति पंचम्येवेति स्पष्टम् यदा तु गोरित्येतत्पयसा सं-
बध्यते तदा गोशब्दात्षष्ठ्येव भवतीत्यपि बोध्यम् यत्तु प्राचा दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिकर्मयुक् नीहृकृष्वंथ वहदंडग्रहमुख्यश्चिकर्मभागिति पठितं तत्र ग्रहेः पाठोऽप्रामाणिकः
इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि संदर्भाशुद्धिः तथाहि दुह्यादीन्न्यादींश्च वहेराद्येन पठित्वाभावकर्मप्रक्रियाशेषत्वरूपकखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्यकर्मणस्तु
गौणे वेत्याशंकायां स्वयमेव पठितं न्यादयोऽप्यं नानेष्टकर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि प्रत्ययं यानि दुह्यादिर्गौणेऽन्ये तु यथारुचि इति एवं च दंडिमंथिभ्यामपि मुख्ये स्यात् न चेष्टापत्तिः गर्गाः
शतं दंड्यतामिति भाष्यविरोधात् शतं ह्यत्र प्रधानं न तु गर्गाः अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवंतीति वाक्यशेषात् दंडिरत्र ग्रहणार्थं न तु निग्रहार्थ इत्युक्तम् अत एवात्र समुदाये वाक्यप-
रिसमाप्तिः गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरसंभवात् तथा मंथेरपि प्रधानेऽस्यादिष्यते तु गौणे तथा च भारविः येनापविद्धसलिलस्फुटनागसद्मा देवासुरैरमृतमंबुनिधिर्ममंथे इति अत्रामृतं
मुख्यं उद्देश्यत्वात् अंबुनिधिस्तु गौणः बलिं भिक्षते वसुधामिति अत्र प्रार्थनार्थस्य याचेर्वसुधा मुख्यं कर्म तेन युक्तो बलिर्वसुनोऽवधिरपि तदविवक्षायामनेन कर्म भवति अवनीतामिति
अनुनयार्थस्य याचेरविनीतो मुख्यं कर्म अविनीतं विनयायानुनयतीत्यर्थः विनयस्य तादर्थ्याविवक्षायामकथितं चेति कर्मसंज्ञा तंडुलानीति निर्वर्तनार्थस्य पचेरोदनो मुख्यं कर्म ओ-
दनं निर्वर्तयतीत्यर्थः तंडुलास्तु करणत्वाविवक्षायामकथितं कर्म अन्ये त्वाहुः द्व्यर्थः पचिरिति भाष्यपर्यालोचनया तंडुलानोदनं पचतीत्यस्य तंडुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तय-
तीत्यर्थः इत्यादि तु पचेः परिगणनमप्रामाणिकं भाष्यादौ एतयोरनुक्तत्वादिति गर्गानिति ग्रहणार्थस्य दंडेः शतं मुख्यं कर्म गर्गास्त्वपादानत्वाविवक्षायामकथितं कर्म व्र-
जमिति अत्र गौर्मुख्यं कर्म व्रजं त्वधिकरणत्वाविवक्षायामकथितं चेति कर्म भवति एवमग्रेऽप्यूह्यम् अर्थानेवं धनेति न तु स्वरूपाश्रया अहमहमपीदम चोद्यम चोद्ये इति न
दासूत्रभाष्यवृत्तिपर्यायस्य तु देश... द्विकर्मकत्वदर्शनादिति भावः अत एव स्थाणुं ... इतोऽस्मरमुखो जगादमरीमुच्चैर्वचनं महार्थमिति भट्टिः प्रायुंक्त एवं च नाथत्यादयोऽवह-
बोद्विकर्मका ज्ञेयाः स्फ... सत्य... ...धनासंगात् तर्हि नीवह्योरन्यतरो न पठनीयः उभयोरप्येकार्थत्वादिति चेत् सत्यं भारं वहति भारं नयतीत्यत्र यदि विलक्षणोऽर्थोऽनुभूयते
तदा द्वयमपठनीयमेव यदि तु नानुभूयते तर्ह्यन्यतरो न पठनीयः उभयथापि लक्ष्यस्य निर्बाधत्वात् अत्र वदंते जयाहद्युतरुं शक्रमित्युदाहरणमप्ययुक्तमिति मनोरमोक्तम-
चिंत्यमेव संज्ञाया अर्थनिबंधनत्वाद्दंडेर्ग्रहणार्थत्वाच्चेति बलिं भिक्षते इति भिक्षभिक्षायामलाभे लाभे च भिक्षते याचत इत्यर्थः देश इति कुरुपंचालादिरेवेह गृह्यते तेनाधिशीङ्स्था

सांकर्यमस्य न वैयर्थ्यं अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मेति नियमार्थत्वाभ्युपगमेऽपि वैकुण्ठे वर्त्तते इत्यादिष्वतिप्रसंगः स्यादेवेत्याशयेन तथैवोदाहरति कुरूनिति गोदोहमिति न चे हकालत्वासिद्धिः लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव कालशब्देन ग्रहणात् तेन घटमास्ते इत्यादि न भवति जन्यमात्रं कालोपाधिरिति घटादेरपि कालत्वात् यत्तु प्राचा अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा कर्मसंज्ञक इति वाच्यमिति केचिदित्युक्त्वा नदीमास्ते इत्युदाहृतं तत्तदसंगतम् ग्राममसमूहः कुर्वादिरेव देशो गृह्यते न तु प्रदेशमात्रं तेन ग्रामं स्वपितीति न भवतीत्याकरात् अध्वेति च न्यूनं अध्वानं स्वपितीत्यपि संगात् अत एव आकरे अध्वा गन्तव्यत्वेन विशेषितः गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति च व्याख्यातं द्वितीयेऽप्यसंगतं क

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ । १।४।५२ ।। गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च णौ यः कर्त्ता स णौ कर्मसंज्ञः स्यात् । शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् । आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥ १ ॥ आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥ २ ॥ गत्यादि किं । पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अण्यन्तानां किं । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं तमपरः प्रयुङ्क्ते गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः । नीवह्योर्न । नाययति । वाहयति वा भारं भृत्येन । नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः । वाहयति रथं वाहान् सूतः । आदिखाद्योर्न । आदयति खादयति वाऽन्नं वटुना । भक्षेरहिंसार्थस्य न । भक्षयत्यन्नं वटुना । अहिंसार्थस्य किं । भक्षयति बलीवर्दान् सस्यं । जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं । जल्पयति भाषयति पुत्रन्देवदत्तः । दृशेश्च । दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिघ्रतीत्यादीनां न । स्मारयति घ्रापयति देवदत्तेन । शब्दायतेर्न । शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाऽकर्मकत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति तेऽत्राऽकर्मकाः । न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वम्भवति । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न

र्मसंज्ञाया अविहितत्वात्कर्मणि ल्यादयो न स्युरित्यास्यते मासः इत्यादिप्रयोगाभावप्रसंगात् केचिदित्युक्तिस्तन्मतरीत्येत्यस्य सूचनायेति कथंचिद्व्याख्याय पूर्वोक्तपरिहारेऽपि नदीमास्ते इत्युदाहरणे स्वासांगत्यदोषस्तदवस्थ एवेति ध्येयम् ॥ ॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसानेत्यस्मिन् शब्दकर्मकाणामिति शब्दः कर्मकारकं येषां तेषामित्यर्थः कर्मशब्दोऽत्र कारकपरः न तु कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यत्रेव क्रियापरः कृत्रिमकार्यसंप्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च अन्यथा हि गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणामि ॥

त्येव ब्रूयात्। अणौ यः कर्तेति। अनुत्पन्ने णिचि शुद्धधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्ता स ण्यन्तधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादित्यर्थः। नियमार्थमेतत्सूत्रमिति प्राञ्चः। णिजर्थे।
नाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेव कर्तुरिति। तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये कर्तरि प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीया सिध्य
ति। उक्तं च। गुणक्रियायां स्वातन्त्र्ये प्रेषणे कर्मतां गतः। नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयत इति। कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः। ननु णिजर्थं प्रति कर्मत्वं बाधि
त्वा प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धं। अन्तरंगत्वाच्च स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन संबध्यते हेतुमति णिज्विधानात्। कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात्। अत एव
उपजीव्यापि कर्तृसंज्ञा। एवं च परत्वादन्तरंगत्वादुपजीव्यतयापि च प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधिनो विना यद्यपि विधिपक्षेपि लक्ष्यं निर्बाधमेव तथापि नियमसूत्रमि
दमिति प्राचां ग्रन्थाः विरुध्यन्त इति चेत्। अत्राहुः। णिजर्थस्य प्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसंज्ञायाः प्राबल्यात् विप्रतिषेध एव नास्तीति परत्वात्कर्तृत्वसि
द्धिरित्येतन्न संगच्छते। अन्तरंगत्वोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं प्रति न प्राबल्यं प्रयोजयतः। ततश्च नियमार्थत्वोक्तिः प्राचां निर्बाधैवेति। गत्यादिष्वयं ज्ञानक्रमेणोदाहरति।
शत्रूनिति। शत्रवः स्वर्गमगच्छन् तान् श्रीहरिः स्वर्गमगमयदिति। गमेरण्यन्तावस्थायां शत्रवः कर्तारः। ण्यन्तावस्थायां कर्म अभवन्। स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनु
कूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिः मगतिरिति वाक्यार्थः। एवमग्रेप्यूह्यं। वेदार्थमिति। स्वे स्वकीया वेदार्थमविदुस्तान् श्रीहरिर्वेदार्थमवेदयत्। तथा देवा अमृतं आश्नन्
तानाशयत्। विधिः वेदमध्यैत तं ब्रह्माणं वेदमध्यापयत्। अपाठयत्। सलिले पृथ्वी आस्त। तां यो हरिरासयत् स्थापयति स्म स हरिर्मगतिरित्यन्वयः। ननु शत्रूणां गमनेन
कर्मत्वे कृते कर्मणः ईप्सिततमो स्वर्गो न तु कर्तुरिति कर्तुरीप्सिततमत्वाभावात् स्वर्गस्य कर्मत्वं न स्यात्। अत्र केचित्। गतिबुद्धीति कर्मत्वस्य बहिरंगत्वेन ततः पूर्वमेव धा
त्वर्थव्यापारप्रयुक्तं कर्मत्वं स्वर्गस्य निर्बाधमित्यदोष इति। अन्ये तु कर्तुरीप्सिततममित्यत्र कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणं स्वातन्त्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव तच्च
प्रयोजकसंनिधानेपि प्रयोज्यस्यास्त्येवेति न काप्यनुपपत्तिः। न च स्वतन्त्रे संकेतितस्य कर्तृपदस्य तन्त्रे वलक्षणा न संगच्छते। एकस्यैकस्मिन्नेवार्थे शक्तिर्लक्ष्या। १२२
णे भयाभ्युपगमस्य शास्त्रकारासंमतत्वादिति वाच्यं। संज्ञान्तरानुपहितस्वतन्त्रे संकेतितस्य संज्ञान्तरोपहिताऽनुपहितसाधारणे स्वतन्त्रे लक्षणाभ्युपगमे बाधकाभा
वात्। अत एव जिधातोर्जयेप्युक्तिः। प्रकृष्टजये लक्षणा प्राक्। दन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति। तेन प्रजयतीत्यत्र प्रशब्दो द्योतकः प्रकृष्टजयस्तु जिधातोरे

वअर्थ इति नैयायिकोक्तिः संगच्छते। नापि कर्तृपदस्य स्वतंत्रलक्षणायां प्रमाणाभावः शंक्यः। प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणां अप्रधाने दुहादी
नामित्युक्त्वा एवं ने कर्तुश्च कर्मण इष्टिरिव इतो भाष्यकारस्यैव प्रमाणत्वात्। नहि लक्षणां विना णिजंतानां द्विकर्मकता लभ्यते येन एवं नेकर्तुरिति वचनं साव
काशं स्यादित्याहुः। नीवह्योरिति॥ यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिस्तथापि गतिरविशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः।
नियंत्रिति। नियंता प्रेरकः। ननु सारथिरेवेति तेन वाहयति बलीवर्दान् यवानिति कि ध्यति। अस्मादेव भाष्योदाहरणात् रूढिर्योगमपहरतीति न्यायोऽत्र न।
स्वीक्रियते। आनिषेध इति। प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः। यैस्तु प्रापणं गतिशब्देन गृह्यते। यैर्वा न गृह्यते उभयेषामपीदं वचनं आवश्यकं। नी
वह्योर्नेति वचनं तु यैः प्रापणं गतिशब्देन न गृह्यते तेषामनावश्यकमिति बोध्यं। सूत इति नियंता प्राजिता यंता सूतः। क्षत्ता च सारथिरित्यमरः। प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मत्वे
प्राप्ते निषेधमाह। आदिखाद्योरिति। अद भक्षणे। खाद भक्षणे। प्राचा तु आदीति पठ्यते तन्न एवं तानुकरणमिति बोध्यं। आदयतीति। इह निगरणचल
नार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदनियमो न प्रवर्तते। अत्तेः प्रतिषेध इति तस्य निषिद्धत्वात्। तेनाकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शेषात्कर्तरीति परस्मैपदं। कर्त्रभिप्राये तु
णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवत्येवेति बोध्यं। भक्षेरिति। ननु गतिबुद्धीति सूत्रेणाणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वं विधीयते न तु णौ कर्तुरिति प्रसरेवाभावान्निषेधोऽयं व्यर्थ इति चे
न। अत्राहुः। हेतुमण्णिजंते विधिरिति निषेधोऽप्यणाविति प्रत्ययसंनिधानाद्धेतुमण्णिज्विषय एव तेन चुरादिणिजंतेऽपि भक्षयतौ प्राप्तिमत्त्वान्निषेध उपसंख्यात
इति। भक्षयतीति। बलीवर्दाः सस्यं भक्ष तितान् भक्षयतीत्यर्थः। क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसात्त्वेया। तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात् जल्पतिप्रभृतीनामिति।
जल्प जल्प व्यक्तायां वाचि। पुत्रो धर्मं जल्पति तं देवदत्तो जल्पयतीत्यत्र एवं तावस्थायां पुत्रः कर्ता। एवं तावस्थायां कर्म अभवत्। तथा पुत्रो धर्मं भाषते तं भाषयति दे
वदत्तः। न च जल्पति भाषत्योः शब्दक्रियत्वेन गतिबुद्धीति सूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानमिदं व्यर्थमिति भ्रमितव्यं। शब्दकर्मणामित्यस्य शब्दकर्मकारकं येषा
मित्यर्थात् अन्यथा ह्वेरमध्यापयद्विधिमित्यादेरसिद्धिप्रसंगात्। एवं पुत्रो यत्किंचिद्विलपति तं विलापयतीत्याद्यप्यूह्यं। स्मारयतीति। आध्यानार्थकस्यैव स्मरतेर्घटादेः [illegible]
नमित्त्वं न चिंतार्थकस्येति भावः। देवदत्तेनेति। स्मारयत्येनं देवदत्त इत्यत्र तु णेरणाविति सूत्रभाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यं। शब्दाययतीति। शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैर [illegible]

सु
सि·कौ·
टी·त·
१२३

नाकाङ्। ततो हेतुमण्णिच्। धात्वर्थसंगृहीतेति। एतेन शब्दायपतिसेनिकेरिपूनिति कर्म प्रयुंजानाः परास्तां। नत्वविवक्षितकर्मा ण्णोपीति। यथा लः कर्मणि चेति सूत्रअ
विवक्षितकर्मा ण्णोप्यकर्मकः इति गृह्यते तेनथैवेहापि यदि गृह्येरन् तदा ओदनादिकर्मणोविवक्षायांपाचयति देवदत्तमितिस्यात् न तु देवदत्तेन पाचयतीति। एवं गत्य
र्थाकर्मकेति सूत्रेप्यविवक्षितकर्माणोः कर्मका इति न गृह्यंते। दत्तेवान्नपक्ववान्न इत्यर्थे दत्तः पक्वः इत्यापत्तेः। यत्तु प्राचा अयकंदशब्दाय ण्हेजानेत्युक्तं तदयुक्तं। अ
यतेर्निषेधस्य निर्मूलत्वेन अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वस्य तत्रेष्टत्वात्। किंच हेञोसुशब्दक्रियत्वेपि शब्दः कर्मकारकं नेति प्राप्तेरेवाभावाच्चेति स्थितं मनोरमायां। यदपि श्रु
ग्रहदर्शणमिति कर्मत्वमुक्तं तत्र दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेव। शृणोतेस्तु शब्दकर्मकत्वात्सिद्धं। ग्राहेर्हि कर्मकत्वं यद्यप्यजिग्रहत्तं जनको धनुस्तदिति भट्टिप्रयोगस्य अप्यावि
त्वारं नहि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेति कालिदासप्रयोगस्य चानुगुणं तथापि वहूनामसंमतमेव। अतएव तं धनुरजिग्रहत् बोधितवान्। सुतां ग्राहयितु
ग्राह्यत्वेन बोधयितुमित्येवमुक्तप्रयोगं समर्थयां चक्रिरे। न च बुध्यर्थत्वं विनापि यथा श्रुतार्थ एव ग्राहेर्हि कर्मकत्वमस्त्विति वाच्यं। तथाहि सति जायाप्रतिग्राहि
त गंधमाल्यामित्यत्र क्त प्रत्ययेनाभिधानं प्रयोज्यकर्मीभूतधेनोः स्यात्। न तु गंधमाल्यकर्मणः। एयंते कर्तुश्च कर्म इत्युक्तेः। जायाप्रेरिता हि धेनुर्गंधमाल्यं प्रतिगृ
ह्णातीति भवत्येवा धेनुः प्रयोज्यकर्म ततश्च जायया गंधमाल्यं प्रतिग्राहिता मिति स्यात्। प्रत्ययानभिहितत्वेन गंधमाल्यकर्मणि द्वितीयायाः प्रवृत्तेः। सिद्धांते तु जा
यया प्रतिग्राहितेगंधमाल्यं ययेति विग्रहः। द्विकर्मकत्वाऽभावेन गंधमाल्यस्यैव क्तप्रत्ययेनाभिहितत्वात्। ययेति तृतीया तु णिजर्थं प्रति जायायाः कर्तृत्वेपि णिच्प्र
कृत्यर्थं प्रतिग्रहं प्रति धेनोः कर्तृत्वादुपपद्यते। एवं चेह जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गंधमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमिति वृत्त्यर्थः। यद्यपि धेनुकर्तृ
कं जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्मीभूतगंधमाल्ये इति विग्रहार्थस्तथाप्यन्यपदार्थान्तर्भावेण विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन एकार्थीभावः क
ल्प्यत इति नास्त्यत्रानुपपत्तिरिति दिक्॥ १२३

हृक्रोः। हा च का च हृकरौ तयोरिति विग्रहः। हृश्च कृश्च हृक्रौ तयोरिति वा प्रथमान्तेन परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धान्तात्। गतिबुद्धीत्यादौ हनानुवर्त्तते तेन उभयत्र विभाषेयम्। अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वात् विकारार्थस्य करोतेश्चाकर्मकत्वात्। गतिबुद्धीत्यादिना अणौकर्त्तुर्णौ कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चानयोः सकर्मकत्वदशायामस्यारम्भात्। अप्राप्तावुदाहरणमाह। हारयतीति। हरति करोति वा कटं भृत्य इत्यण्यन्तावस्थायां भृत्यः कर्त्ता स एव ण्यन्तावस्थायां कर्माऽभूत्।

प्राप्ते तूदाहरणं तृणमभ्यवहारयति सैन्धवान् तृणमभ्यवहारयति सैन्धवैः विकारयति सैन्धवं वा विकारयति सैन्धवैरिति वोध्यम्। ननु यदि गतिबुद्धीत्यादिरिह नानुवर्त्तते तदैतदेव स्यात्। तत्रैव प्राप्तेन पश्याम इति चेन्न। वा नवेति विभाषेति सूत्रे उभयत्र विभाषासु भाष्यकृताऽस्यापि सूत्रस्य गणितत्वेनोक्तशङ्काया अनव

हृक्रोरन्यतरस्याम्। १।४।५३॥ हृक्रोरण्यपः कर्त्ता णौ वा कर्मसंज्ञः स्यात्। हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम्। अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्। अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा। अधिशीङ्स्थासां कर्म। १।४।४६। अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात्। अधिशेते। अधितिष्ठति। अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः॥ अभिनिविशश्च। १।४।४७। अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात्। अभिनिविशते सन्मार्गम्। परिक्रयणे सम्प्रदानमिति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्याऽन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् क्वचिन्न। पापेऽभिनिवेशः। उपान्वध्याङ्वसः। १।४।४८॥ उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात्। उपवसति। अनुवसति। अधिवसति। आवसति वा वैकुण्ठं हरिः। अभुक्त्यर्थस्य न॥

स्थानात्। अभिवादीति वदसन्देशवचने चुरादिराधृषीयः अभिपूर्वत्वान्नमस्कारार्थता। अभिवादयतेः प्राप्तौ दृशेस्त्वप्राप्तावयं विकल्पः। अभिवदति देवं भक्तः तं प्रेरयत्यन्यः अभिवादयते। णिचश्चेत्यात्मनेपदं परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनेत्येव। तथा पश्यति देवं भक्तः दर्शयते देवं भक्त इत्यादि। अभिनि नि त्याचतरत्वेन पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये विपरीतोच्चारणमीदृशसंघातविवक्षार्थमित्याह। संघातपूर्वस्येति। तेनेह न। निविशते यदि शूकशिखा पद इति। क्वचिन्नेति। एष्वर्थेष्वभिनिविष्टानामिति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रयोगोऽत्र मानमिति भावः। उपान्वा। लुप्तविकरणाद् लुग्विकरणो बलीय इति। वस निवास इति भौवादिक एव गृह्यते न तु वस आच्छादन इत्यादादिक इति अभियेन्यथापानिर्देशमाह। उपादिपूर्वस्य वसतेरिति। वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेध इति वार्त्तिकमर्थतो व्याचष्टे। अभुक्त्यर्थस्य नेति। वार्त्तिके अश्यर्थशब्दो निवृत्तिवचनः। भोज

वनेउपवसतीति। कथंतर्हि गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रे हरिदिनमुपोषित इत्युदाहरणं संगच्छत इति चेदत्राहुः। वसेरत्र स्थितिरर्थः भोजननिवृत्तिस्त्वार्थिकीति न दोष इति। उपपदविभक्तेरिति। उभसर्वतसोरित्यादिना। उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदंतयोर्योगे द्वितीया कार्येत्यर्थः। प्रकृतिद्वित्वेन तसोरिति द्वित्वनिर्देशः। अत्र उभ शब्दात् तयचू न कृतः। अनुकरणशब्दत्वेन असंख्यावाचित्वात्। तथा च उभशब्देन उभयशब्दो लभ्यते केवलात्परत्र तसिलोऽसंभवादित्येके। वस्तुतस्तु वृत्तिविषये अयच् प्रवृत्ताबपि उभशब्दाद्धि हितो यस्तसस्तदंतमत्र विवक्षितं यथाश्रुते साधुरिति नुमनोरमायां स्थितं। धिगिति। धिक् शब्दयोगेपि द्वितीया कार्येत्यर्थः। अत्र मांचः॥ धिगित्यविभक्तिको निर्देशो गवि न्यायमाहेतिवत् इत्याहुस्तन्न। तथा सत्यपदांतेन तया दृष्टांते लोपः शाकल्यस्येवदार्ष्टांतिके जश्त्वस्याप्यप्रवृत्तिप्रसंगात्। न चायं गकारांत एव किंत्विति शंक्यं। कस्य च द इति सूत्रे धकिदित्युदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात्। कस्य च द इत्य—नेन हि कांताव्ययस्य अकच्संनियोगेन दत्वं विधीयते। तस्माद्धिगिति विभक्त्यंतमे

धे॥ उपवसति। उभसर्वतसोः कार्य्या धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु॥ द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्राऽपि दृश्यते १ उभयतः कृष्णं गोपाः। सर्वतः कृष्णं। धिक्
कृष्णाऽभक्तं। उपर्युपरि लोकं हरिः। अध्यधि लोकं। अधोऽधो लोकं। अभितः परितः समयानिकषा हा प्रतियोगेऽपि। अभितः कृष्णं। परितः कृष्णं। ग्रा
मं समया। निकषा। हा कृष्णाऽभक्तं। तस्य शोच्यत इत्यर्थः। बुभुक्षितं न प्रति भाति किंचित्। अन्तराऽन्तरेण युक्ते। २।३।४। आभ्यां योगे द्वितीया स्यात्।
अन्तरा त्वां मां हरिः। अन्तरेण हरिं न सुखं॥ ॥ व परं तु प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनाव्ययत्वात् सुपो लुक्। यदि तु धिगित्यविभक्तिको निर्दे
श इत्येतावानेव प्राचां ग्रंथसंदर्भस्तर्ह्यस्तु गे वा अव्ययत्वात्सुपो लुकि अविभक्तिको निर्देश इति वक्तुं शक्यत्वात्। उभयतः कृष्णमिति। कृष्णस्य पार्श्वद्वयेपीत्यर्थः। आद्यादि
त्वात्तसिः षष्ठ्यर्थे द्वितीया। एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यं। अत्र व्याचक्षते। उभसर्वतसोरित्यत्र उभसर्वयोर्गणपरस्परसाहचर्यात्तसिलेव गृह्यते न त्वाद्यादिभ्यस्तसि
स्तथा चोभयत इत्यादौ तसेश्चेत्यनेन तसिलादेशोऽवगंतव्यस्तेन यत्र संज्ञायां तसेस्तसिलादेशाभावस्तत्र न द्वितीया किं तु षष्ठ्येव तसिलभावस्तु तसेश्चेत्यत्र किंसर्वना
मबहुभ्य इत्यनुवर्तनादिति। धिक् कृष्णमभक्तमिति। तस्य निंद्यत इत्यर्थः। षष्ठ्यर्थे द्वितीया। स निंद्य इत्यर्थः। प्रथमार्थे द्वितीयेत्येके। कथं धिङ्मूर्खेति। संबोधनपदस्य
क्रियान्वय इति प्रागेवोक्तं तथा धिक्शब्दयोगाभावान्न द्वितीया न प्रवर्तत इति संबोधनेच प्रथमैव भवतीति। क्रियापदं च क्वचिच्छ्रुतं क्वचिदाक्षिप्तं तथा च धिङ्मू १२४

सौनिषिद्धाचरणमित्यत्र इह कस्यां मूर्खसंबोध्यकविषिद्धाचरणस्य निंद्यत इति नु वाक्यार्थः। प्रथमार्थे धिग्योगे द्वितीये तिवादिनां तु मूर्खसंबोध्यकं निषिद्धाचरणं निंद्यमिति
वाक्यार्थः। यत्तु उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति संबोधने प्रथमैव भवति संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वादित्याहुः। तच्चिंत्यं। संबोधनस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभ
[illegible]न्यातनचदेवप्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेत्यस्यैव उक्तिसंभव इति वाच्यं। वास्तवकर्तृ चेपि कारकविभक्तित्वस्य अलाभात्। किंचादेव त्वां भजे त्वां भजंतिम कारत्वा
पवाध्यस्य देवस्य वास्तवमपि कर्तृत्वं नास्तीति आस्तां तावत्। उपर्युपरीति। कथं तर्हि उपर्युपरि बुद्धीनां चरंतीश्वरबुद्धय इति। अत्राहुः। उपरि बुद्धीनां उन्नानबुद्धीनां उप
[illegible]रीत्यर्थः। तेनाऽऽम्रेडितत्वाभावान्न द्वितीया। यत्तु प्रतिपदोक्तस्योपर्यध्यधसः सामीप्य इति कृतद्वित्वस्य वार्तिके ग्रहणादिह च वीप्साद्विर्वचनत्वान्नास्ति द्वितीया
सक्तिरिति। अभितः परित इति। एतच्चान्यत्रापि दृश्यत इति पूर्वोक्तस्यैव प्रपंचभूतमिति व्याचख्युः। अभितः कृष्णमिति। पर्यभिभ्यां चेति तसिल्। समयानिकषाशब्दौ
[illegible]वनाव्ययौ। विलंघ्य लंकां निकषा हनिष्यतीति माघः। हेति खेदे तद्देत दाहतस्य शोच्यत इति। बुभुक्षितमिति। बुभुक्षितस्येत्यर्थः। एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषक
[illegible]दुपसर्गः। न तु कर्मप्रवचनीयः। तेनात्र कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनेन गतार्थतानाशंक्या। अंतरा अंतरेण। प्रतिपदोक्तत्वान्निपातयोरेव ग्रहणं न तु टाबंततृतीयांतयोः पर
स्परसाहचर्याच्च। तथा च गुरुभार्गवाविन्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिर्न त्वाचार्यपरशुरामयोः। तेन किमनयोरंतरेण गतेनेति सिद्धं। किमनयोर्विशेषेण ज्ञानेनेत्यर्थः। अंतरा त्वां
मामिति। तव मम च मध्य इत्यर्थः। हरिशब्दान्न द्वितीया न भवति। अंतरंगत्वात्प्रथमायां एवोत्पत्तेः। अंतरेण हरिमिति। हरिं विनेत्यर्थः। मध्य इत्यर्थेप्यंतरेणशब्दो[illegible]नाम
णालमृणाममलमंतरेण स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं स इति। चलच्चामरयोर्द्वयस्य मध्य इत्यर्थः। युक्तग्रहणान्नेह। अंतरा त्वां मां कृष्णस्य मूर्तिः। इह कृष्णान्न द्वितीया। अंतरा
शब्दप्रयोगेऽपि अंतरेत्यनेनानन्वयात्।

॥६८॥९॥८८॥६८६॥५८४॥५॥३॥

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकृत्येति। ईश्वरात्प्रागिति बोध्यं। गुरुसंज्ञाकरणं अन्वर्थत्वाय। कर्मक्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः बाहुलकात् भूते कर्तर्यनीयर् तेन संप्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते। तथा च हरिः क्रियाया द्योतको नायं संबंधस्य न वाचकः। नापि क्रियापदाक्षेपी संबंधस्य तु भेदक इति। तथाहि। जपमनु प्रावर्षत् इत्यत्र अनुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते। अनुभूयते सुखमित्यादौ यथा। नापि षष्ठ्येव संबंध उच्यते द्वितीयैवं संबंधत्वात् नापि प्रादेः संविधारिष्यदिति विभाषया परिशिष्टत्वात् विशेषेन। मानक्रियैव क्रियांतरमाक्षिप्यते। कारकविभक्तिप्रसंगात्। किंतु जपसंबंधि वर्षणमिति द्वितीयया वगमः संबंधो लक्ष्यलक्षणभावरूप एवेति अवगमात्। संबंधरूपानुना विशेषे व्यवस्थाप्यते। क्वचित्तु क्रियागतविशेषद्योतकेपि इयं संज्ञा वचनात् प्रवर्तते। सुः पूजायां सुसिक्तं अतिरतिक्रमणे चेति यथा। उक्तसंज्ञ इति। कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः। गत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति। ननु जपमनु प्रावर्षदित्यत्र दृष्टिमंत्रयोर्योगाभावेन क्रियायोगाभावादेव तयोः संज्ञयोः प्राप्त्यभावात् कथं तदपवादत्वं अस्याः

कर्मप्रवचनीयाः।१।४।८३॥ इत्यधिकृत्य। अनुर्लक्षणे।१।४।८४॥ लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात्। गत्युपसर्गसंज्ञापवादः। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया।२।३।८॥ एतेन योगे द्वितीया स्यात्। जपमनु प्रावर्षत्। हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः। परापि हेतौ तृतीयाऽनेन बाध्यते। लक्षणेत्थंभूताख्यानेति सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात्। तृतीयार्थे।१।४।८५॥ अस्मिन् द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात्। नदीमन्ववसिता सेना। नद्या सह

संबद्धेत्यर्थः॥ षित्रबंधने क्तः॥

इति चेत् अत्राहुः। गम्यमाननिशमनक्रियामपेक्ष्य तयोः प्राप्तिरस्तीति संभावनामात्रेण मूलस्य निर्मितत्वमयुक्तं। हेतुत्वाख्यसंबंधविवक्षायां कर्मत्वाभावेन तृतीयायां प्राप्तायां तदारंभात्। न चैवमपि जपमनु निशम्य देवः प्रावर्षत् इत्यर्थावगमात् ल्यब्लोपे पंचम्यपवादार्थं संज्ञास्त्विति वाच्यं। ल्यब्लोपे हि कर्मणि अधिकरणे च पंचमी जपस्य तु कर्मत्वादिना विवक्षाभावादिति। परापि हेतौ तृतीयेत्यादि। अयं भावः। लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः यो न हेतुः वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति। हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमित्यादि। जपमनु प्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभूते लक्षणे परत्वात् तृतीयास्यात् तां बाधित्वा अनुर्लक्षणे इति पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् द्वितीयैव भवतीति। न च तृतीयार्थे इति सूत्रेण हरिगतार्थता शंक्या तस्य पुरस्तादपवाद न्यायेन सहयुक्तेऽप्रधान इत्येतावन्मात्रबाधकत्वात्। सामर्थ्यादिति। अत एव हेतुत्वपर्यंतमपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियते इति भावः। नदीमन्वेति। द्वितीया

बाधत्वात् न चैवं कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धौ किमनया संज्ञयेति वाच्यं जपस्य निश्रूं ई॥

हीनाः। उत्कृष्टादेव द्वितीया न त्वपकृष्टाच्छक्तिस्वभावादित्याशयेनोदाहरति। अनुहरिमिति। उपोऽधिके च। चकारेण हीने इत्यनुकृष्यते तदाह। अधिके हीने चेति। अधिके संज्ञावि-
धानं न द्वितीयार्थमित्याह। सप्तमी वक्ष्यत इति। यस्मादधिकमित्यनेनेति भावः। तस्मिन्नपि सूत्रे कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनुवृत्तेरधिके संज्ञाविधानमावश्यकमेवेति ध्येयं। उपहरि-
ति। पूर्ववदुत्कृष्टादेव द्वितीया। लक्षणेत्थं। वृक्षं प्रतीति। वृक्षसंबंधिद्योतनमर्थः। संबंधश्चेह लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयंति। भक्तो विष्णुं प्रतीति। विष्णोर्भक्तेश्च वि-
षयविषयिभावः प्रत्यादिद्योत्यः। भक्तः कंचित्प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः। लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति। लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्वामिभावः। वृक्षं वृक्षमिति। इह वीप्सा द्विर्वचने-

हीने। १।४।८६॥ हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत्। अनु हरिं सुराः। हरेर्हीना इत्यर्थः। उपोऽधिके च। १।४।८७। अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात्। अ-
धिके सप्तमी वक्ष्यते। हीने उप हरिं सुराः। लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः। १।४।९०॥ एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः।
लक्षणे। वृक्षं प्रति पर्यनु वा विद्योतते विद्युत्। इत्थम्भूताख्याने। भक्तो विष्णुं प्रति पर्यनु वा। भागे। लक्ष्मीर्हरिं प्रति पर्यनु वा। हरेर्भाग इत्यर्थः। वीप्सा-
यां। वृक्षं वृक्षं प्रति पर्यनु वा सिंचति। अत्रोपसर्गत्वाऽभावान्न षत्वम्। एषु किं। परिषिंचति। अभिरभागे। १।४।९१। भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः
स्यात्। हरिमभि वर्तते। भक्तो हरिमभि। देवं देवमभिषिंचति। अभागे किं। यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम्। अधिपरी अनर्थकौ। १।४।९३। उक्तसंज्ञौ स्तः।
कुतोऽध्यागच्छति। कुतः पर्यागच्छति। गतिसंज्ञाबाधात् गतिर्गताविति निघातो न। सुः पूजायाम्। १।४।९४। सुसिक्तं। सुस्तुतं। अनुपसर्गत्वान्न षः॥
पूजायां किं। सुसिक्तं किं तवाऽत्र। क्षेपोऽयं॥ ॥

नैव द्योत्यते। प्रत्यादिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते। कर्मण्येव द्वितीया कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्ग-
संज्ञाया बाधात् षत्वं न। एतदर्थमेव लक्षणादिष्वेव विषयतयोपात्ता इति व्याख्यातमाकरे। पंचम्यपाङ्परिभिरिति तु न भवति। वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात्। परिषिंच-
तीति। सर्वतः सिंचतीत्यर्थः। उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं। ममाभिष्यादिति। मम भागः स्यादित्यर्थः। प्राचस्तु मामभिष्यादिति पठित्वोदाहरंति तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः। उपस-
र्गवशान्नत्वः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया। अत्र च मम भाग इत्यर्थतः पर्यवसानादभाग इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षत्वं। कुतोऽध्यागच्छती-
ति। इह प्रजयति पराभवति वृक्षं प्रति विद्योतत इत्यत्र प्रादेर्विशेषद्योतकत्ववदधिपर्योरिह विशेषद्योतकत्वाभावादानर्थक्यं धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन त्वर्थवत्त्वात्।

॥ १९ अवयवावयवीभाव इति सर्पिरवयवी बिंदुरवयवः इयमेवेति बिंदुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकत्वैवेत्यर्थः॥

मतिर्गतावित्यत्रपदादित्यधिक्रियत इतिपदात्मत्वसंपत्तयेकृत इतियुक्तं॥ ः ॥ अतिरतिक्रमणे च। चकारेणपूजायामित्यनुकृष्यत इत्याह। पूजायांचेति। अतिक्रमण मुचितादधिकस्यानुष्ठानं। अर्थद्वयेप्येकमेवोदाहरति। अतिदेवान्कृष्णइति। अन्येतूदाहरंति। अतिसिक्तमतिस्तुतमिति बहुतरंसमीचीनंवासिक्तंस्तुतंचेत्यर्थः। बहुतरा र्थअतिक्रमणसमीचीनेपूजेतिविवेकः। अपिःपदार्थ। सर्पिषोपिस्यादिति। सर्पिर्बिंदुःस्यादित्यर्थः। अपेःकर्मप्रवचनीयत्वेफलमाह। अनुपसर्गत्वान्नषइति। असर्ग संज्ञाभावादुपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिरिती हनप्रवर्तत इतिभावः संभावनायामिति। संभाव्यत इति संभावनाल्यासश्रं योयुचा भवनक्रियासंभावनायांभवनस्यविषय त्वादाह। तस्याएवेति। संभावनायाएवेत्यर्थः कर्तृदौर्लभ्येत्यादि। कर्तृदौर्लभ्याद्भवनक्रियाया दौर्लभ्यंतद्दौर्लभ्यंद्योतयन्नपिशब्दोभवनक्रियावाचिनास्यादित्यने

अतिरतिक्रमणे च। १।४।९५। अतिक्रमणेपूजायांचातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञस्स्यात्। अतिदेवान्कृष्णः। अपिःपदार्थसम्भावनान्ववसर्गग र्हासमुच्चयेषु। १।४।९६। एषुद्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञस्स्यात्। सर्पिषोऽपिस्यात्। अनुपसर्गत्वान्नषः सम्भावनायांलिङ्। तस्याएवविषयभूतेभवनेक र्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तन्दौर्लभ्यंद्योतयन्नपिशब्दस्स्यादित्यनेनसम्बध्यते। सर्प्पिष इतिषष्ठीतु अपिशब्दबलेनगम्यमानस्यबिन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे इयमेवह्यपिशब्दस्यपदार्थद्योतकतानाम। द्वितीयातुनहप्रवर्त्तते। सर्पिषोबिन्दुनायोगोनत्वपिनेत्युक्तत्वात्। अपिस्तुयाद्रुद्रंस्तुम। सम्भावनंशक्त्यु त्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः। अपिस्तुहि। अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा। धिग्देवदत्तमपिस्तुयाद्वृषलं। गर्हा। अपिसिञ्च अपिस्तुहिसमुच्चये॥ ॥

कार्यमित्यर्थः॥ द्वितीयेति। कर्मप्रवचनीययुक्तेत्यनेनविहिता। नत्वपिनेति। नचबिंदुनायोगेतद्योतकापिशब्देनापियोगोजातएवार्थद्वाराशब्दानांयोगस्याभ्युपगमा दितिवाच्यं। अपिशब्दस्यबिंदुद्योतकत्वाभावात्। कथंतर्हिबिंदुप्रतीतिरितिचेत्। शृणु। अपिनाद्योत्यंभवनदौर्लभ्यमेवकर्तृदौर्लभ्यमाक्षिपतिकर्तात्विहबिंदुरेवेतिस प्रतीयते। अतएवापिशब्दबलेनगम्यमानस्येत्युक्तंनत्वपिनागम्यमानस्येति। उक्तत्वादिति। उक्तप्रायत्वादित्यर्थः। अपिशब्दःस्यादित्यनेनसंबध्यत इत्युक्तेस्यादि त्यस्यापिनायोगोनतुसर्पिष इत्यस्येत्यर्थपर्यवसानात्। अपिस्तुयादिति। अवाङ्मनसगोचरंविष्णुमपिस्तूयादिति अधिकोक्तिः। एतादृशस्यान्यदीयस्तवनेसाम र्थ्यमस्तीत्यत्रकिंवक्तव्यमितिभावः। इहसंभावनाद्योतकोपिशब्दःपूर्वत्रतुसंभावनाविषयदौर्लभ्यद्योतकइति महानभेदः। उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाषत्वंनभवति

कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधनात्। एवमुत्तरत्रापि बोध्यम्। अपिसिंच अपिस्तुहि इति। सिंच स्तुहि चेत्यर्थः॥ ॥ कालाध्वनोः। अन्तविरामम् अतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासौ संयोगश्चात्यन्तसंयोगः निरंतरसन्निकर्ष इत्यर्थः। केनेत्याकांक्षायां गुणक्रियाद्रव्यैरित्यौचित्याद्बोध्यं। द्वितीया स्यादिति। श्रुतत्वात्कालाध्वभ्यामेव। स्वरूपग्रहणं लिङ्गनम्भवति। कालाः अत्यन्तसंयोगे चेति समासविधायके काला इति बहुवचननिर्देशेन द्वितीयाविधौ स्वरूपविधिर्नेति ज्ञापनात्। अत एव मासप्रमितः मुहूर्तसुखमिति द्वितीयासमासविधावुदाहरिष्यमाणं। मासं कल्याणीत्यादि। अकर्मकधातुभिर्योग एव देशकालादीनां कर्मसंज्ञाविधानात् नेह कर्मणि द्वितीयेति द्वितीयाप्राप्तेरिति भाः

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे। २।३।५। इह द्वितीया स्यात्। मासं कल्याणी। मासमधीते। मासं गुडधानाः। क्रोशं कुटिला नदी। क्रोशमधीते। क्रोशं गिरिः। अत्यन्तसंयोगे किं। मासस्य द्विरधीते। क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः॥ स्वतन्त्रः कर्ता। १।४।५४। क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात्। साधकतमं करणं। १।४।४२। क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात्। तमब्ग्रहणं किं। गङ्गायां घोषः। कर्तृकरणयोस्तृतीया। २।३।१८॥ अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात्। रामेण बाणेन हतो वाली। प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं॥ प्रकृत्या चारुः। प्रायेण याज्ञिकः। गोत्रेण गार्ग्यः। समेनैति विषमेणैति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि। दिवः कर्म च। १।४।४३। दिवः साधकतमं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्करणसंज्ञं। अक्षैरक्षान्वा दीव्यति॥ अपवर्गे तृतीया। २।३।६। अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात्। अह्ना क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः। फलप्राप्तिः किं॥ मासमधीतो नायातः॥

कः मासस्य द्विरिति। कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे इत्यनेन षष्ठीति प्राञ्चः। तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या द्विरन्नो भोजनमिति कृदन्तेन सह समासवत्तेऽस्वफलत्वात्। तस्मादिह षष्ठी शेष इति सूत्रेणैव षष्ठी भवत्यन्तरंगत्वादित्याहुः। अन्यार्थमारब्धस्यापि कृत्वोऽर्थप्रयोग इति सूत्रस्य द्विरन्नो भुंक्त इत्यत्र विशेषविहितत्वात्तत्रैवाधकत्ता सौनिकेचित्। इति द्वितीया॥ ॥ स्वतंत्रः कर्ता। प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातंत्र्यं। आह च। धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्ततेष्यत इति। स्थाल्यादीनां वस्तुतः स्वातंत्र्याभावेऽपि स्थाली पचति काष्ठानि पचंतीत्यादिप्रयोगोऽपि साधुरेवेति ध्वनयति। विवक्षितोऽर्थ इति। साधकतमं करणं। प्रकृष्टेति। यद्व्यापारानन्तरं फलनिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टं। उक्तं च। क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनंतरं। विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतं। विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनां

मपि करणत्वमस्तीति सूचितं। आहुश्चावस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थिता। स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत इति। अयं भावः। कारकत्वेन व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषविशेषणविरहाभाववन्न नियतं। किंतु वैवक्षिकं नहि गोः सर्वं प्रति गौरेव न तु कंचित्प्रत्यगौरितिवद्विशेषणं सर्वं प्रति विशेषणमेवेति वक्तुं शक्यं। तथा च कर्मधातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादि किमिति प्रश्ने प्रकृतधातुव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्ता व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म। कर्तृकर्मद्वारकसंबंधेन व्यापारस्य फलस्य वा आश्रयोऽधिकरणमिति स्थितं। पच्यर्थो व्यापारश्चानेकधा। एवं च पचेरधिश्रयणतंडुलावपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता। ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधाः कर्तारः। तंडुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री। अवयवविभागपरत्वे तंडुलाः कर्तारः। स्थाल्या पचतीत्यत्र तु तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोऽपि स्थाली करणमेव न तु कर्त्री देवदत्तादिव्यापारस्यैव तद्धातूपात्तत्वात्। तथा आदिखादिभ्यामुपात्तेऽर्थे प्रयोज्यः कर्तेति स्थि- वाधैः शब्दायतिनोपात्ते प्रयोज्यः कर्म। अधिपूर्वैः शीङादिभिरुपात्तेऽर्थे आधारः कर्म। केवलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि ज्ञेयं। एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोध इति केषांचिदुक्तिः परास्ता। यद्वा नूनं ज्ञानक्रियायां यदा यस्य स्वातंत्र्यं विवक्ष्यते तदा तत्क्रियायां स कर्ता यदुपात्तया कर्तुः क्रियया यदा आप्तुमिष्टतमत्वेन यद्विवक्ष्यते तदा तत्कारकं तत्क्रियायां कर्मेत्येवं शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्ष उक्तिसंभवाभावात्। यत्तु केचित्परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं चेत्तर्हि वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ स्वसमवेतक्रियाजन्यविभागादिफलशालिनि कर्तर्यतिव्याप्त्यभावेऽप्यपादानेऽतिव्याप्तिः स्यादेव ततश्च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्यभ्युपेयं। एवं च सति ग्रामं गच्छतीत्यादिसकर्मकेषु गमनजन्यसंयोगादाविष्टानुरोधेन धात्वर्थतावच्छेदकत्वमभ्युपगतमपि वृक्षात्पर्णं पततीत्याद्यकर्मकेषु पतनादिजन्यविभागादौ न तदवच्छेदकत्वमस्त्यतो नापादानेऽतिव्याप्तिर्न वा ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्तर्यतिव्याप्तिः संयोगादिफलजनकीभूतधात्वर्थस्य परसमवेतत्वविशेषणात्कर्मत्वेनाभिमतं यत्तद्भिन्नस्य परशब्देनाविवक्षितत्वादित्याहुस्तदप्येतेन प्रत्युक्तं। ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गंतर्यव्याप्तेः। णिजर्थप्रेरणाजन्यप्रयोज्यव्यापारे गमनादौ धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात्। तत्त्वाभ्युपगमे तु देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः। गतिबुद्धीत्यादिशास्त्राभ्युपगमं विना क्वचित् प्रयोज्यकर्तरि कर्मत्वं क्वचित्तु कर्तृत्वमिति निर्धारयितुमशक्यत्वात्। हृक्रोरन्यतरस्यामिति शास्त्रमंतरेण हारयति कारयति वा कटं भृत्येन भृत्यमित्यत्र वैकल्पिककर्मत्वस्य दुरु-

एवादृशेषु वैय्याकरणोक्त्यैव निर्वाह इति चेन्न तर्हि आकडारादेका संज्ञा या परानवकाशा चेत्युक्तत्वान्निरवकाशया अपादानसंज्ञया सावकाशायाः कर्मसंज्ञाया बाधा
न्मोक्षात् निव्याप्तिरिति किमनेन धात्वर्थतावच्छेदकेत्यादिपरिश्रमेण। स्यादेतत्। आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मनेत्यादिप्रयोगः कथं संगच्छते एकस्यैव वस्तुनो
युगपदेकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वादेरसंभवात् परया कर्तृसंज्ञया कर्मकरणादिसंज्ञाया बाधान्नैष दोषः। अहंकाराद्युपाधिभेदेनात्मनोपि भेदमाश्रित्यात्मा
नमात्मा हन्तीत्यादिप्रयोगस्याकरे समर्थितत्वात्। ननु साधकं करणमित्येवास्तु कारकाधिकारस्य इह कारकमिति विवर्तते साधकं कारकं हि पर्यायस्तथा चोभयोपादा
नेन प्रकर्षो लभ्यत इत्याशयेन पृच्छति। तमप्ग्रहणं किमिति। इतरस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायएतत्सूत्रादन्यत्र न प्रवर्तत इति ज्ञापनाय तमप्ग्रहणमि
त्याशयेन ज्ञापनफलमुदाहरति। गंगायां घोष इति। उक्तज्ञापनानंगीकारे त्विहाधिकरणसंज्ञा न स्यात्। तिलेषु तैलं दधिनि सर्पिरित्यादौ मुख्याधारे तस्याश्च रि
तार्थत्वादि[illegible]भावः। अत्र व्याचख्युः। यदा च तीरधर्म आधारत्वं सामीप्यात् प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनं यदा तु गंगाशब्द एव तीरे वर्तते तदा तु न प्रयोजनमन्ती
रस्य मुख्याधारत्वात्। तत्राद्यपक्षे विभक्तिर्लाक्षणिकी द्वितीये तु प्रकृतिर्लाक्षणिकीत्यादि। रामेणेति। पञ्चम्यादिविभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणत्वे
वत्तथापि कृदुपस्थितानां विशेष्यत्वेनैव सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः। धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोर्हन्यत इत्यादिकर्माख्यातसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्य
भावव्यत्यासो भावेपि हत इत्यादिकर्मकृत्समभिव्याहारे व्यत्यासोस्त्येव। तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारो धनुराकर्षणोत्थितद्विषयीभूतो यो बाणव्यापारः शरीरभेद
नादिस्तत्साध्यप्राणवियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः। वालिनं हन्ति वाली हन्यत इत्यादौ तु वालिनिष्ठः प्राणवियोगानुकूलो यः शरीरभेदनादिर्बाणव्यापारः सोपि
तत्कारामनिष्ठधनुराकर्षणादिव्यापार इत्यर्थो बोध्यः। अत्रेदमवधेयं। फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः। फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणं। इह।
धातुः स्मृत इत्यन्वयः। वाचकत्वेनेति शेषः। आश्रये तु तिङ इति विभक्तिविपरिणामेन स्मृता इति संबध्यते। वाचकत्वेनेति पूर्ववत्। तिङ इत्युपलक्षणं द्वितीया
तृतीयादीनामपि आश्रयमात्रार्थकत्वात्। नन्वेवमाधारार्थकत्वे द्वितीयातृतीयासप्तमीनां साङ्कर्यं स्यात्। मैवं। निरूपकभेदेनाधारभेदात्। फलनिरूपित आ
धारभेदो द्वितीयार्थः। व्यापारनिरूपितस्तु तृतीयार्थः। स्वाश्रयद्वारा व्यापारनिरूपितः फलनिरूपितश्च सप्तम्यर्थ इति त्वभ्युपगम्यते। फले प्रधानमिति। इह च व्यापि

सु॰
सि॰ कौ॰
टी॰ त॰
१३९

कर्मकृत्समभिव्याहारे तु व्यत्यासोऽस्त्येवेति उक्तत्वात्। हरिं भजति देवदत्त इत्यादौ तु व्यापारस्य प्राधान्यमस्त्येव। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्हर्याधारयोर्देवदत्ततिङर्थव्या
धारयोश्चाभेद इह संसर्गः। तथा च हर्याधारिकया प्रीतिस्तदनुकूल एकदेवदत्ताधारको वर्तमानो यो व्यापार इति वाक्यार्थः। न चाधारतैव वाच्येति मंतव्यं।
तन्निष्ठधर्मत्वस्याधारत्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वापत्त्या गौरवात्। कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरभंगापत्तेश्च। अत एव भाष्यकारोऽप्याह। सुपां कर्मादयो
प्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामिति। अनभिहिते किं। हरिः करोति। पाचकः। कर्तरि ण्वुल्। शाब्दिकः। शब्ददर्दुरं करोतीति ठक्। कृतं विश्वं येन कृतविश्वः॥
विश्वकर्मकृत्याश्रय इत्यर्थः। जीवंत्यनेन जीवनः करणे ल्युट्। प्रकृत्यादिभ्य इति। आकृतिगणोऽयं। तेन नाम्ना सुतीक्ष्ण ऋषिरितेन दृष्टान्त इत्यादि सिद्धं। चारु
रिति। अभिरूप इत्यर्थः। क्रियाया अश्रवणात्। कर्तृकरणयोरभावात् षष्ठी ह प्राप्ता। एतच्च गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात्सिद्धं। करणेन रव्युदासाय हि प्र
कृतेस्ये करणत्वं विवक्षितं। स्वभावेनायमभिरूपः कृतेन न त्वलंकारादिनेत्यर्थात्॥ प्रायेण याज्ञिक इति। एतदपि गम्यमानज्ञानक्रियां प्रति करणत्वा
त्सिद्धं। आधारादिकाकुल्येन याज्ञिकोऽयमिति जनैर्ज्ञायत इत्यर्थात्। गोत्रेण गार्ग्य इति। गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः। प्रथमात्र प्राप्ता गोत्रेणाहं ज्ञाय इत्यर्था
त् इहापि तृतीया सिद्धा। समेनेत्यादि। सममेतीत्याद्यर्थे समविषमाभ्यां कर्मणि द्वितीया प्राप्ता। इहापि तृतीया सिद्धा। पथोऽपि गमने करणत्वाभ्युपगमात् द्वि
द्रोणेनेति। द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणं। पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः। द्रोणद्वयसंबंधि धान्यमित्यर्थः। इह षष्ठी प्राप्ता। द्विद्रोणपरिमितधान्यार्थमूल्ये द्विद्रो
णशब्दस्य चक्रयं प्रति करणत्वमिति इहापि तृतीया सिद्धेति दिक्। चादिति। करणशब्दानुवृत्त्या परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्यामित्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यां
ग्रहणापकर्षणेन वा संज्ञयोः पर्यायत्वे लब्धे च ग्रहणं समुच्चयार्थं। तेन मनसा दीव्यतीति मनसा देव इत्यत्र कर्मण्यण् करणे तृतीया चोभयं युगपत्सिध्यति।
मनसः संज्ञायामित्यलुक्। किं च। अक्षैर्देवयते देवदत्तं यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वात् अणिकर्तुर्णौ गतिबुद्धीत्यनेन कर्मत्वं न। अणावकर्मकादिति परस्मै
पदमपि न भवति। ननु कर्मकरणसंज्ञासमावेशस्य मनसा देव इत्यत्र कृतार्थत्वादस्यान्दीव्यतीत्यत्र परत्वात्तृतीयैव स्यान्न तु द्वितीयेति चेदत्राहुः। कार्यकाल
पक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र परस्योपस्थानं तस्यानवकाशत्वान्द्वितीयेति। स्यादेतत्। दीव्यंते अक्षा इत्यत्राभिहितेपि कर्मणि करणत्वस्यानभिधानात्तृतीया स्यात्

तथादेवनाक्षा इत्यत्र स्फुटं करणत्वस्याभिधानेपि कर्मत्वानभिधानात्तृतीया स्यादेवं॥ एकैव ह्यत्र शक्तिः संज्ञाद्वययोगिना तथाचैकस्यां शक्तावभिहिताया
मन्यस्या अप्यभिधानादुभयत्राप्यभिधानमेव न त्वनभिहितत्वं॥ ॐ ॥ सहयुक्तेति। सहेनाप्रधान इत्येव वाच्ये युक्तग्रहणादर्थग्रहणमित्याह। सहार्थेनेति। स
हार्थकशब्देन सह साकं सार्धमित्यादिनेत्यर्थः। पुत्रेणेति। पितुरेवागमनक्रियासंबंधः शब्दः पुत्रस्य त्वार्थ इत्येतावतैव तस्याप्राधान्यमुच्यते। अप्रधानग्रहणं त्य
क्तुं शक्यं। नचैवं पितुरपि तृतीया स्यात् तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अन्तरंगत्वात्प्रथमोपपत्तेः। नच यत्र प्रथमा न प्राप्नोति पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादौ तत्र प्रधाना

सहयुक्तेऽप्रधाने।२।३।१९॥ तृतीया स्यात्। पुत्रेण सहागतः पिता। एवं साकं सार्धं समं योगेऽपि। विनापि तद्योगं तृतीया। वृद्धो यूनेत्यादिनिर्देशात्।
येनाङ्गविकारः।२।३।२०॥ येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात्। अक्ष्णा काणः। अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः। अ
ङ्गविकारः किं। अक्षि काणमस्य। इत्थम्भूतलक्षणे।२।३।२१॥ कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात्। जटाभिस्तापसः। जटाज्ञाप्यताप
सत्वविशिष्ट इत्यर्थः। संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि।२।३।२२॥ सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात्। पित्रा पितरं वा संजानीते॥ हेतौ।२।३।२३॥
हेत्वर्थे तृतीया स्यात्। द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वं। करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च। दण्डेन घटः। पुण्येन दृष्टो हरिः।
फलमपीह हेतुः। अध्ययनेन वसति। गम्यमानापि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका॥ अलं श्रमेण। श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः। इह साधनक्रियां प्रति श्रमः
करणम्। शतेन शतेन वत्सान्पाययति पयः। शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः। अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया। दास्या संयच्छते कामुकः। धर्मे
तु भार्यायै संयच्छति।

न पितुरपि तृतीया स्यादनेन सहा
रणाय अप्रधानग्रहणमावश्यकमिति वाच्यं। कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्या एव तत्र प्रवृत्तेरिति दिक्। येनाङ्ग। येनेति सर्वनाम्ना प्रकृतार्थभूतो
वयव एव गृह्यते संनिधानात्। स चार्थाद्विकृत एव। न तु विकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः संभवतीति दैत्याह॥ येनाङ्गेन विकृतेनेति। अंगिन इति। सूत्रे ऽङ्गशब्दोऽर्शआ
द्यजन्त इति भावः। जटानामित्थंभूतलक्षणत्वमुपपादयति। जटाज्ञाप्येति। जटाभिर्ज्ञाप्यं यत्तापसत्वं तद्विशिष्ट इत्यर्थः। संज्ञो। ज्ञा अवबोधने इत्ययमेव गृह्यते। [illegible]

प्रादुर्भावइतितस्याकर्मकत्वात्। ऊं·सः प्राग्भागस्य तत्रइत्यस्याल्लोपेनइत्यल्लोपेननिष्पन्नत्वात्पालाक्षणिकत्वाच्चेत्याशयेनाह। जानातेरिति। संजानीतइति। संप्रतिभ्यामनाध्यानइ
तितङ्। कृद्योगपरत्वात्कर्तृकर्मणोरितिषष्ठ्येवपितुःसंजाना। आध्यानेतुपित्रापितरंवासंजानाति। इहरइत्यस्त्वाह। आध्यानेपरत्वादधीगर्थेतिषष्ठी। मातुःसंजानाति। तितन्त्र
नत्रशेषाधिकारात्। इतिमनोरमायांस्थितं। हेतौ। हेतुरिहलौकिकःफलसाधनीभूतोगृह्यते। ननुतत्प्रयोजकोहेतुश्चेतिकृत्रिमः। तस्यचकारेणकर्तृसंज्ञाविधानात्कर्तृ
त्वादेवतृतीयासिद्धेरतआह। हेत्वर्थइत्यादि। ननुलौकिकहेतोरपिकरणत्वादेवतृतीयासिद्धौकिमनेनेत्याशंक्यहेतुत्वकरणत्वयोर्भेदमाह। द्रव्यादीति। अत्रादिशब्देनगु
णक्रिययोर्ग्राह्यद्रव्यगुणक्रियानिरूपितंनिर्व्यापारसव्यापारवृत्तिचयत्तद्धेतुत्वमित्यर्थः। करणत्वंत्विति। क्रियामात्रनिरूपितंव्यापारवद्वृत्तिचयत्तत्करणत्वमित्यर्थः। एवंच
हेतुकरणयोर्भेदादन्यतरेणान्यस्यान्यथासिद्धिर्नशंक्येतिभावः। उक्तंच। द्रव्यादिविषयोहेतुःकारकंनियतक्रियं। अनाश्रितेतुव्यापारेनिमित्तंहेतुरिष्यतइति। द्रव्यविषयेहेतु
त्वमुदाहरति। दंडेनघटइति। दंडहेतुकोघटइत्यर्थः। अत्रहिव्यापारोस्तुवामास्तुसाक्षात्क्रियान्वयित्वाभावात्करणत्वंनास्तीतिभावः। क्रियाविषयेउदाहरणमाह।
पुण्येनदृष्टइति। पुण्यशब्देनेहपरमापूर्वमुच्यते। तस्यचहरिदर्शनरूपक्रियान्वयित्वसंभवेपिव्यापारवत्त्वाभावान्नकरणत्वमितिभावः। यदायागादिकमेवपुण्य
शब्देनविवक्ष्यतेतदातस्यव्यापारवत्त्वमस्त्येवेतिकर्तृकरणयोरित्यनेनैवतृतीयासिद्धा। गुणविषयेतुपुण्येनगौरवर्णइत्याद्युदाहार्यं। जनाभिलापसइत्यादौतुलक्ष्य
लक्षणभावविवक्षायांहेतुत्वाविवक्षणादनेनाप्राप्तातृतीयेत्थंभूतलक्षणइत्यारब्धमित्याहुः। अत्रकेचिदुत्प्रेक्षंते। द्रव्यादिसाधारणत्वाद्धेतुत्वस्यहेता
वित्यनेनैववाणेनहतइत्यादिप्रयोगसिद्धेःकर्तृकरणयोरितिसूत्रेकरणग्रहणंत्यक्तुंशक्यं। करणसंज्ञातुआवश्यकीकरणाधिकरणयोश्चेत्याद्यर्थमिति। अ
न्येतुक्रियासाधकतमंयत्रव्यापारवत्त्वेनविवक्षितंचेत्करणं। नोचेद्धेतुः। द्रव्यसाधकतमस्यदंडादेस्तुव्यापारवत्त्वेपिहेतुत्वमेव। एवंचरामेणवाणेनहतइत्यादौ
हननेवाणस्यहरिर्निमित्तमित्येतावदेवयदाविवक्ष्यतेतद्धेतावित्यनेनैवतृतीया। वाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयइत्येवव्यापाराविष्टत्वेनविवक्षायांतुहेतु
त्वाविवक्षणात्कर्तृकरणयोरितिकरणेतृतीयाआरब्धेत्याहुः। फलमपीति। एतच्चप्रत्ययइतिसूत्रेकैय्यटेस्पष्टं। अध्ययनेनेति। तादर्थ्यविवक्षायांतुचतुर्थ्यपि
भवतीतिचतुर्थ्यासहेयंतृतीयाविकल्प्यते। अध्ययनायवसति। अत्रकेचित्परिष्कुर्वंति। अध्ययनेनवसतीत्यत्रदंडहेतुकोघटइतिवदध्ययनहेतुकोनिवास

इत्यर्थस्वीकारेप्ययं विशेषः। अध्ययनस्य फलेन महाभेदः संबन्धः। उपकारकत्वेन सह निरूपकता। ततश्च फलाभिन्नाध्ययननिरूपितोपकारकत्वाश्रयनिवसनानुकू-
लो व्यापार इत्यर्थः। इदं तु न प्रकृते इत्यत्र तु इदं तु निष्ठोपकारकत्वं न निरूपितोपकार्यत्वाश्रयो घट इत्यर्थः। उपकार्यं हि साध्यफलमपि तदेवेति। गम्यमानापीति। अपिशब्देन श्रू-
यमाणक्रिया समुच्चीयते। तेन केवलं श्रूयमाणैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका किंतु गम्यमानापीति भावः। साधनेति। साध्यमित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थः प्रतीति॥
भावः। अभिप्रेतेति। एतच्च दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे इत्यनेन ज्ञाप्यत इति मनोरमायां स्थितं। केचिदिह परिष्कुर्वन्ति। अभिप्रेतव्यवहार इत्यंशो वाचनिक एव। अन्यांशस्तु ज्ञापक-
सिद्ध इति। दास्याः संयच्छते इति। दाणश्च सा चेदिति तङ्। पाघ्राध्मेति यच्छादेशः। कामुक इति। लषपतपदेत्यादिना कमेरुकञ्। इति तृतीया॥ ॥ कर्मणा। महासंज्ञा-
करणमन्वर्थसंज्ञाविधानार्थं। सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत्संप्रदानमिति अत एवाह। दानस्येति। दानक्रियाकर्मणा कर्तायमभिप्रैति स संबध्नाति इष्यति वा ततः कारकं स-

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्। १।४।३२। दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात्॥ चतुर्थी सम्प्रदाने। २।३।१३॥ विप्राय गां
ददाति। अनभिहित इत्येव। दानीयो विप्रः। क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्॥ पत्ये शेते। कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा
पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः॥ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः। १।४।३३॥ रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं स्या-
त्। हरये रोचते भक्तिः। अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः॥ हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री। प्रीयमाणः किं। देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि॥ ॥

प्रदानसंज्ञकमित्यर्थः। तेन अजां नयति ग्रामं। हस्तं निदधाति इत्यादौ नातिप्रसंगः। दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं। अतः स्वस्य रजकस्य
वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति। तत्र हि ददातिर्लाक्षणिकः एतच्च वृत्तिमतं। भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः। खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददाति इत्यादिप्रयोगात्। र-
जकस्य ददातीति प्रयोगस्तु शेषत्वविवक्षायां भविष्यति। न चैवमजां नयति ग्राममित्यादावतिप्रसंगः शंक्यः। अजां प्रति ग्रामस्य शेषित्वाभावात्। यमभिप्रैतीत्युक्त्या
ह्रियमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते। ग्रामे तु विप्रस्य शेषित्वमस्तीति भवति तस्य संप्रदानसंज्ञा अत्र अभिप्रैतीत्यत्र तत्पदद्वयेन तु समासः। उदात्तवता गतिम-
ता चातिङा गतेः समासो वक्तव्य इति वार्तिकस्य छंदोविषयत्वादिति हरदत्तः भाषाविषयत्वे तु यत्प्रकृते इत्यादौ समासत्व। सोऽस्त्वति स्यात्। लिंग... वेनामत्रपुं

सु॰
सि॰ कौ॰
टी॰ त॰
१३०

७ दानस्य तदर्थत्वात्तादर्थ्ये चतुर्थी सिद्धैव किमनया संप्रदानसंज्ञयेत्येवं ७॥

सकृतामभ्युपेत्य स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि कृतेऽपि ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः स्यात्। यत्र प्रकृतेरिन्नित्यत्र तु न लोपः स्यात्तस्मादुक्तवार्त्तिकस्य च्छन्दोविषयत्वं युक्तमेव। प्रदानीय इति। बाहुलकात्संप्रदाने अनीयर्। क्रियययेति। क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वाभावान्न तया अभिप्रेयमाणस्य सूत्रेण संज्ञा न प्राप्नोतीति वचनं। एतच्च क्रियाग्रहणं यदस्य च कर्मणेति स्यान्निनरूपणेन सिद्धं। पत्ये शेते इत्यादौ पतिमनुकूलयितुं शेते इत्याद्यर्थाभ्युपगमे बाधकाभावात्। भाष्यकारमते तु कर्मणा यमभिप्रैतीति सूत्रेणैव सिद्धं। संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति नेह कृत्वान्। न चैवमप्यददानीति कर्मत्वात् क्रियया यमभिप्रैतीत्येतद्वचनं कर्तव्यमेवेति वाच्यं भाष्ये अन्वर्थसंज्ञात्वास्वीकारात्। नन्वेवं कटं करोतीत्योदनं पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वप्रसंगस्तथा च वचनद्वयबलात् कर्मसंप्रदानयोः पर्यायत्वे कटाय करोतीत्याद्यनिष्टप्रयोगोऽपि स्यादिति चेदत्राहुः॥ पत्ये शेत इत्यकर्मकस्थले सावकाशायाः संप्रदानसंज्ञायाः निरवकाशया कर्मसंज्ञया बाधितत्वान्नैवानिष्टप्रसक्तिः। न चैवं गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामिति सूत्रमावश्यकमेवेति न तत्प्रत्याख्यानं भाष्यस्थं न संगच्छत इति वाच्यं। भाष्ये तत्प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादमात्रत्वादिति स्यादेतत्। दानक्रिया

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः १।४।३४॥ एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टस्संप्रदानं स्यात्। गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते। ह्नुते। तिष्ठते। शपते वा। ज्ञी

र्थं हि संप्रदानेन न तु दानक्रियातदर्था। कारकाणां क्रियार्थत्वात्। कर्मणः करणसंज्ञेत्यादिच्छांदसमेतत्। अत एव ॥ प्स्यमानः किं॥ देवदत्ताय श्लाघते पथि॥

वसुवृत्त्यत्ययेन सिद्धत्वादिति प्रत्याख्यापनेः। रुच्यर्थानां। रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्थास्तेषां। प्रीयमाण इति। प्रीञ् तर्पणे अस्मात् कर्मणि लट्। हरये रोचत इति। हरिं प्रीणयतीत्यर्थः। कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनं। यद्यपि रुचिर्दीप्तावपि पठ्यते तेनात्रापीह दीप्तिर्न विवक्षितेत्याह। अन्यकर्तृकोऽभिलाष इति। अत एवादित्यो रोचते इत्यादिस्थले रत्र दीप्त्यर्थसत्त्वान्न भवतीति। हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल इति एतेन अन्यकर्तृकत्वमिह प्रीत्या न तु पानकर्तृकत्वमित्युक्तं भवति। मोदकः पथ्यीति। देवदत्तस्यैव प्रीयमाणत्वं न तु पथ इति न तस्य संप्रदानत्वं॥ प्रीयमाणपदाभावे तु पथ्योऽपि स्यादिति भावः॥ ॐ ॥ श्लाघह्नुङ्। श्लाघ कत्थने। ह्नुङ् अपनयने। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। शप उपालंभे। कृष्णाय श्लाघत इति। कृष्णं स्तौतीत्यर्थः कर्मत्वे प्राप्ते वचनमिदं। अन्ये त्वाहुः। कृष्णाय आत्मानं परं वा श्लाघ्यं ज्ञापयतीत्यर्थ इति। अस्मिन्नुपक्षेऽप्येव षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं। ह्नुत इति। सपत्नीभ्यः कृष्णं ह्नुवानात्मेवार्थे कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। यस्य कस्यचित् स्तुतिं बोधयन्तीं तेवा। तिष्ठत इति। स्थित्या स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेति तङ्। शपत इति। उपाले

धारेरुत्तमर्णः। धृङ् अवस्थाने। हेतुमण्ण्यन्तः। उत्तमर्णो धनस्वामी। उ… क्तः। ऋणं। ऋणमाधमर्ण्यं रूपव्यवहारविशेषोपलक्षणं ऋणमाधमर्ण्यग्रहणमिति व्याख्यानादुत्तमर्णे
पि निष्ठानत्वं भवति। अस्मादेव निपातनाद् ऋवर्णरुत्वी हैमे सिद्धान्ते सम्प्र निपातनो वा ध्यः। भक्तायेत्यादि। इह भक्त उत्तमर्णो हरिरधमर्णः। धृङो कर्मकत्वाद् ऋणे कर्तुर्मोक्षस्य णौ
कर्मत्वात् धारयतिर्मोक्षमिति परत्वाद्द्विहार्थिकरणे संज्ञा भविष्यतीति चेदुत्तमर्णेऽपि तर्हि हेतुसंज्ञा स्यादिति हरस्तु न तत्रोत्तमर्णग्रहणाभावे हेतुसंज्ञाया बाधिकरणस्य
ज्ञाया अप्ययमपवादः स्यात् … ग्रहणाय उत्तमर्णग्रहणमित्यभिप्रायः। एवं चोक्तेऽप्युत्तमर्णग्रहणेन तत्प्रयोजको हेतुश्चेति हेतुसंज्ञायां प्राप्तायां न … धनार्थमिति सम्प्रदा
नसंज्ञावचनमिति निष्कर्षमाहुः। अनेनारमायां तु षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनमिति स्थितं। स्पृहेरीप्सितः। स्पृह ईप्सायां चुरादावदन्तस्तेन स्पृहयतीत्यत्र लघूपधगुणो न प्राप्

धारेरुत्तमर्णः। १।४।३५॥ धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात्। भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः॥ उत्तमर्णः किं। देवदत्ताय शतं धारयति ग्रा
मे। स्पृहेरीप्सितः। १।४।३६। स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात्। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। ईप्सितः किं। पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति। ईप्सितमात्रे
इयं संज्ञा। प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा। पुष्पाणि स्पृहयति। क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः। १।४।३७॥ क्रुधाद्यर्थानां प्र
योगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात्। हरये क्रुध्यति। द्रुह्यति। ईर्ष्यति। असूयति। यं प्रति कोपः किं। भार्यामीर्ष्यति। मैनामन्योऽद्राक्षीदिति। क्रो
धोऽमर्षः। द्रोहोऽपकारः। ईर्ष्याऽक्षमा। असूया गुणेषु दोषाविष्करणं। द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्तेऽतो विशेषणं सामान्येन यं प्रति कोप इति

रत्वादिति। तेन परस्परेण स्पृहणीयशोभं। स्पृहणीयाः गुणा महात्मभिरित्यादौ कर्मण्यनीयर् सिध्यति। शेषत्वविवक्षायां तु कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चेत्यत्र षष्ठ्यपि
सिध्यतीति हरदत्तादयः। वाक्यपदीयहेलाराजीयग्रन्थयोस्तु स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिके यं सम्प्रदानसंज्ञेति स्थितं। युक्तं चैतत्। क्रियया यमभिप्रैतीत्यनेन
विशेषसिद्धेः। स्पृहेरीप्सित इत्येतत्सूत्रस्य हरदत्तादिमते वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तस्माद्वाक्यपदीयादिग्रन्थानुरोधेन परस्परेण स्पृहणीयशोभमित्यादौ दानीयादिवत् … भवतव्या
… लकात्सम्प्रदाने अनीयर् इति व्याख्येयं। कुमार्य इव कान्तस्येत्यत्र तु त्रस्यन्तीत्येतदर्थं तस्याकृतार्थस्य कान्तस्येति षष्ठ्यं तस्य विभक्तिविपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति व्या
ख्येयमिति केचित्॥

क्रुधद्रुह्य। क्रुध क्रोधे। द्रुह जिघांसायां। ईर्ष्य ईर्ष्यायां। असूयतिः कण्ड्वादियगन्तः। एषामर्थ इवार्थो येषां तेषां धातूनामित्यर्थः। द्रोहोऽपकार इति। द्रुह द्रोहे इति पाठोऽभि प्रायेणोक्तं जिघांसा द्रोहः एवेत्यर्थनोऽनुभाषणं वा। अक्षमेति। परसंपत्त्यसहनमित्यर्थः। क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वान्न योगे षष्ठी प्राप्ता। अन्ययोस्तु सकर्मकत्वात् द्वितीया प्राप्ता। ननु चित्तदोषार्थानामित्येवास्तु किं क्रोधादीनां विशिष्योपादानेनेति चेत्। अत्राहुः। हेवाद्यावतिप्रसंगवारणाय विशिष्योपादानं तेन योऽस्मां द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्यत्र चतुर्थी न भवति। तत्र ह्यनभिनन्दनं द्वेषेरर्थः। अत एवाचेतनेष्वपि द्विषधातुः प्रयुज्यते। औषधं द्वेष्टीति। कोपप्रभवा एवेति। कथं तर्हि कुप्यसि कस्मैचिन्नर

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म्म। १।४।३८॥ सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति। राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः। १।४।३९॥ एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात्। यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते। कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा। पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः। प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता। १।४।४०। आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्त्तनरूपव्यापारस्य कर्त्ता सम्प्रदानं स्यात्। विप्राय गां प्रतिशृणोति। आशृणोति वा। विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्त्तितस्तस्मै प्रतिजानीत इत्यर्थः। अनुप्रतिगृणश्च। १।४।४१॥ आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात्। होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति। होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः। परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्। १।४।४४॥ नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन्साधकतमं कारकं सम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात्। शतेन शताय वा परिक्रीतः। तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या। मुक्तये हरिं भजति। क्लृपि सम्पद्यमाने च। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते सम्पद्यते जायते इत्यादि। उत्पातेन ज्ञापिते च। वाताय कपिला विद्युत्। हितयोगे च। ब्राह्मणाय हितं॥ ॥

१९ ति। नहि कोपः कोपप्रभवः। अत्र व्याचख्युः। कुपिरत्र द्रोहार्थ इति परन्येशोतेरनिवनृक्रियया यमित्येव सिद्धे क्रुधद्रुहोर्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः। राधीक्ष्योः। राध संसिद्धौ। ईक्ष दर्शने। अनयोस्त्विह शुभाशुभपर्यालोचनमर्थस्तच्च प्रश्नपूर्वकमित्याशयेन विवृणोति। पृष्टो गर्ग इति। शुभाशुभरूपयोः कर्मणोः द्वौ लर्थेनोपसंग्रहादकर्मकावेतौ। अत एव राध्यतीति श्यन्। राधो कर्मकाद्वृद्धावेति दिवादि श्रुवस्य मा तेन गणसूत्रेण कर्मकादेव तद्विधानात्। कृष्णसंबंधि शुभाशुभमित्यर्थाश्रयगमात् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनमिदं। अनुप्रतिगृणश्चेति। श्रांतस्यानुकरणशब्दात् षष्ठी। प्रत्याङ्

भ्यामिति पूर्वं तृतीयैकवचननिर्देशात् प्रत्येकमेव धातुसंबंध इति निर्द्धारितेत्याह चर्यादिष्वपि प्रत्येकमेव धातुसंबंध इति सूचयन्नाह। आभ्यां गृणतोरेति। होत्रे इति। कर्म
त्वेप्राप्ते वचनं। परिक्रयणे। द्रव्यदानेनात्यन्तमस्वीकारः क्रयः। तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे अनियतकालमनत्ययणेन परिक्रयणस्य न्यूनकालत्वादित्याशयेनाह। नियते
ति। भृत्या वेतनादिना। तादर्थ्य इति। तस्मै कार्यायेदं तदर्थं कारणं तस्य भावस्तादर्थ्यं। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबंधाभिधानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धा
न्तात् ष्यञा संबंधोऽभिधीयते स च संबंधोऽनेकविधो न तु कार्यकारणभाव एव तेन ब्राह्मणाय दधीत्याद्यपि सिद्धं। ब्राह्मणस्य दध्यजन्यत्वेऽपि तत्संस्कार्यत्वात्। न चैवं
यूपाय दार्वपि चतुर्थी स्यादिति शंक्यं संबंधस्य हि निमित्तेऽपि षष्ठी बहिर्विशेषणादेव भवतीत्याकरे अभ्युपगमात्। एवं यूपाय दारु इत्यत्र दारुरूपाद्द्रव्यादपि न भवति।
रंधनाय स्थालीति तृतीयापि षष्ठीविषय एव भवतीति विमर्षो ह न भवति। किं तु। प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव। न चैतद्वार्तिकस्यावश्यकत्वे चतुर्थी संप्रदाने इति सूत्रं व्यर्थमिति भ्र
मितव्यं। हरये रोचते इत्याद्यर्थं तस्यावश्यकत्वात्। विप्राय गामित्यत्रापि तादर्थ्ये चतुर्थ्याः प्राप्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्चेति दिक्। क्लृपीति। संपदादित्वाद्भावे
क्विपि निर्देशः। सप्तमी संपत्तिरिह भूतप्रादुर्भावः। क्लृप्यर्थकधातुप्रयोगे यः संपद्यते तत्र चतुर्थी विकारवाचकाच्चतुर्थीत्यर्थः। स हि संपद्यते यो द्रुर्भवतीत्यु
दाहरति। भक्तिर्ज्ञानायेति। ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः। प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी। अभेदविवक्षायां तु परत्वात् प्रथमैव भ
क्तिर्ज्ञानं कल्पत इति। यदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदापि ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात् प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पते। क्लृपीत्यर्थग्रहणमि
त्याशयेनाह। संपद्यत इत्यादि॥ यद्यपि तादर्थ्ये चतुर्थ्येव भक्तिर्ज्ञानायेत्यादिप्रयोगाः सिध्यंति तथापि परिणमत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनमित्याहुः॥
प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः तेन ज्ञापिते अर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः। वातायेति। वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः। हितेति। चतुर्थीसमासविधा
॥नात् ज्ञापकाद्धितयोगे चतुर्थीति भावः। एवं सुखयोगेऽपि चतुर्थी बोध्या॥

सु॰ सि॰ कौ॰ क्रियार्थोपपदा क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था सा क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य। यद्यपि क्रियाया उपपदत्वं न संभवति तथापीह स्ववाचकशब्दद्वारा तं
टी॰ त॰ द्बोध्यं। क्रियाफलकक्रियावाचकमित्यर्थः। क्रियावाचकस्यापि धातोरुच्चारितपदरूपो पपदत्वं यद्यपि न संभवति सुप्तिङन्तस्यैव पदत्वात् तथापीह क्रियावा
१३२ चकप्रकृतिकमित्यर्थो विवक्षितः। तादृशमुपपदं यस्य तुमुन्नन्तस्य तस्य कर्मणि चतुर्थी भवतीति निष्कृष्टोऽर्थः। तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति सूत्र

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः। २।३।१४॥ क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात्। फलेभ्यो याति। फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः। नमस्कुर्मो नृसिंहाय। नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः। एवं स्वयम्भुवे नमस्कृत्येत्यादावपि। तुमर्थाच्च भाववचनात्। २।३।१५। भाववचनाश्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात्। यागाय याति। यष्टुं यातीत्यर्थः। नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च। २।३।१६॥ एभिर्योगे चतुर्थी स्यात्। हरये नमः। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी। नमस्करोति देवान्। प्रजाभ्यः स्वस्ति। अग्नये स्वाहा। पितृभ्यः स्वधा। अलमिति पर्य्याप्त्यर्थग्रहणं। तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि। प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः। तस्मै प्रभवति। स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात्। तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धं। वषडिन्द्राय। चकारः पुनर्विधानार्थः। तेनाशीर्विवक्षायां परामपि। चतुर्थी चाशिषीति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति। स्वस्ति गोभ्यो भूयात्। मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु। २।३।१७॥ प्राणिवर्ज्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे। न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा। श्यना निर्देशात्तनादिकयोगे न। न त्वा तृणं मन्वे। अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नशुकशृगालवर्ज्जेष्विति वाच्यम्। तेन न त्वां नावमन्नं मन्ये इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न। न त्वां शुने श्वानं वा मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव॥

॥८ महिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्यवफलतीत्याशयेनाह। क्रियार्था क्रियेति। स्था
निन इत्यस्यैवार्थकथनम् अप्रयुज्यमानस्येति। तुमुन इति। ण्वुलोऽप्युपलक्षणं। फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहारक इति विवरणे बाधकाभावात्। कर्मणीति। त १३२
थाच द्वितीयापवादोऽयमिति भावः। यत्तु प्रसादकृता [illegible]ख्यातं अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात्। प्रयुज्यमानस्य कर्मणि मा भूदिति नियमार्थं सूत्रमि ८

तस्मात्। अप्राप्त्यनियमायोगात्। न चेह तादर्थ्ये इति प्रा[illegible] यानक्रियायाः फलार्थत्वाभावात्। आहरणार्थो हि यानक्रिया आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्य
देवत्। क्रियार्थोपपदस्य किं। प्रविश पिंडीं गृहप्रवेशान[illegible] षणार्थं तथापि भक्षिं प्रति कृत्रिमोपपदत्वं नास्ति। न च तुमुनः कर्मणि युक्तत्वात् भक्षिकर्मणि
चेतुमर्थ्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रत्युदाहरणमिदं न संगच्छते इति वाच्यं। सति तत्क्रियार्थोपपदस्येति पदे तुमुन्ण्वुलौ क्रियायामित्येतद्विषयकमेवेदं सूत्र
मिति तुमुन्प्रत्ययत्वनान्यथेति प्रत्युदाहरणस्यासंगतत्वाभावात्। तुमर्थात्। अव्ययकृतो भावे इति तुमुनो भावे एव विधानात् तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं
सूत्रविशेषपरिग्रहार्थमित्याह भाववचनाश्चेतीति। न च तादर्थ्ये इत्येव गतार्थता शंक्या क्रियार्थक्रियोपपदस्के न भाववचनाश्चेति घञादीनां तुमुनेव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वात् तिपदि
[illegible] प्रथमा [illegible] त्रारंभात्। यत्तु प्रसारकेनोक्तं। भाववचनादेव यथा स्यात्। पाचको व्रजतीति ण्वुलं तन्मा भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति। तन्न। ण्वुलः कर्तृवाच
[illegible]तया तुमर्थकत्वाभावेन न नियमार्थत्वा[illegible]ण्वुलं हे कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति च तादर्थ्याभावात्। गुणीभूततया कं प्रति तादर्थ्यसंभवेपि पाकवाचकधातोश्च तुमर्थे
भागाद्वा [illegible]र्थात् किं। पच्चैनं वर्तते। भाववचनात् किं। पाकाय त्यागः। अत्र वदंति। क्रियार्थोपपदस्येत्यनुवर्त्य पंचम्या विपरिणमय्य व्याख्यानेबाधकाभावात् भाववचनादितिग
कुशक्यं न चैवं तुमर्थादित्येव न्यक्तव्यमिति वाच्यं। वर्णलाघवसंभवेपि गौरवाश्रयणयोगादिति। वलीयसीति। हरये नमः इत्यत्र तूद्देशनक्रियाद्वारा हरिनमस्कारयोः संबंध
इत्युद्देश्यको नमस्कार इति। एवं चोद्देशनक्रियावगतौ विलंब इति कारकविभक्तेर्वलीयस्त्वमित्येके। अन्ये तूपपदविभक्त्या संबंधसामान्यमवगम्यते तद्विशेषावगमस्तु
पर्प्रकरणादिपर्यालोचनाधीनः। कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसंबंधविशेषोऽप्रतिस्येवावगम्यते इति तस्या वलीयस्त्वमित्याहुः। षष्ठ्यपीति। ननु प्रभ्वादियोगे षष्ठ्येवास
अन्तं प्राप्त्युपपर्या मी नगर्थे [illegible] वशन्यताम् इति शंक्याह। तस्मै प्रभवतीति। न त्वां तृणमित्यादि। ननु तृणादिवत् युष्मच्छब्दादपि पक्षे चतुर्थ्या भाव्यं। मैवं। अनादर इत्यस्य
मविशेषणत्वेन अनादरद्योतकं यत्कर्म तत्र चतुर्थीति व्याख्यानात्। तृणं त्वत्र नादरद्योतकं न तु युष्मदर्थस्यादरेतत्। त्वां तृणं मन्ये तृणाय वेत्युदाह्रियतां किमनेन
नञः प्रयोगेण। अत्राहुः। प्रकृष्टकुत्सितग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिके [illegible]लितेन यद्वा चिन्तनार्थो विधीयते तत्तो निकृष्टत्वेन यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते तदा चतुर्थी भवति।
ननु साम्यविवक्षायां तादृशी [illegible]कुत्सा श्वीतिर्नञः प्रयोगमिति त्यव भवतीति न त्वामित्युक्तमिति। श्यनानिर्देशादिति। न च मन्य इति यकानिर्देशः किं न स्यादिति वाच्यं

अनभिहित इत्यधिकारात्। नहि यकारयोगे अनभिहितं कर्म संभवति। अयं न परिदेवादिकधातूपलक्षणमात्रं न तु स्वयं विवक्षितः। तेन तृणाय मत्वा रघुनंदनोपि बाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्थदिति भट्टिप्रयोगः संगच्छते। नौकाकान्नेति। व्यवस्थितविभाषा विज्ञातव्येति भावः॥ ॐ॥ गत्यर्थकर्मणि। गत्यर्थेति किं। ओदनं पचति। कर्मणीति किं। अश्वेन व्रजति। अनध्वनीत्यत्राध्वनीति न स्वरूपग्रहणं तथा हि सत्यनध्वन इत्येवावक्ष्यत्। किं त्वर्थग्रहणं सप्तमीनिर्देशात् कर्मणीत्यनेन सामानाधिकरण्यात्। अर्थस्यैव हि कर्मत्वं संभवति न शब्दस्वरूपस्य तेनाध्ववाचिनां सर्वेषामेव निषेधः तथा च वार्तिकमध्वन्यर्थग्रहणमिति। गंत्राधिष्ठितएवेति। आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकादिति भावः। आस्थितः संप्राप्तः अध्वानं गच्छतीत्यत्र हि पंथाः प्राप्त एवेति न पक्षे चतुर्थी। यदा त्वप्राप्तत्वेन विवक्षा तदा पक्षे भवत्येव सा। इह अनध्व

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि। २।३।१२॥ अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायां। ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति। चेष्टायां किं। मनसा हरिं व्रजति। अनध्वनीति किं। पन्थानं गच्छति। गन्त्राधिष्ठिते अध्वन्येवायं निषेधः यदा तूत्पथात्पन्थानमेवाक्रमितुमिष्यते तदा चातुर्थ्यपि भवत्येव। उत्पथेन पथे गच्छति॥ ध्रुवमपायेऽपादानं। १।४।२४॥ अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये यद्ध्रुवमवधिभूतं कारकं तदपादानं स्यात्। अपादाने पञ्चमी। २।३।२८॥ ग्रामादायाति। धावतोऽश्वात्पतति। कारकं किं। वृक्षस्य पर्णं पतति। जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं पापाज्जुगुप्सते विरमति। धर्मात्प्रमाद्यति। भीत्रार्थानां भयहेतुः। १।४।२५॥ भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात्। चौराद्बिभेति। चौरात्त्रायते। भयहेतुः किं। अरण्ये बिभेति त्रायते वा॥

॥ ११ नीत्यपनीयां संप्राप्त इति पूर्वेणैतेन स्त्रियं गच्छतीत्यत्र स्त्री प्राप्तैवेति न चतुर्थी॥ अत्र व्याचख्युः। अजां नयति ग्राममित्यत्र तु भवत्येव चतुर्थी। अगत्यर्थत्वात्। आक्षेपादिनात्र प्रतीयते गतिर्न तु सा नयतेरर्थः। प्रापणवाचित्वादिति। गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि द्वितीया यथा स्यादित्येतदर्थं। तेन ग्रामं गंतेत्यत्र कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवतीति वृत्तिकृतोक्तं॥ इति चतुर्थी। ध्रुवमपाये। ध्रुगतिस्थैर्ययोः। अस्मात् पचाद्यचि कुटादित्वान्ङित्वे उवङ्। ध्रुव स्थैर्ये इति केचित्पठंति तत्रेगुपधेति कः। ध्रुवं स्थिरं। अपायशब्देन विवक्षितमाह। विश्लेष इति। एवं च कृतधात्वर्थानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयो ध्रुवमिति फलितं। नन्वर्थादवधिरेवेत्याह। अवधिभूतमिति। धावत इति। इह धावनक्रिया १३३

विश्लिष्टस्याप्य...स्य प्रकृत ... धातूपात्तक्रियायां प्रत्यवधि...त्वं ... ...ध्यते परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र तु सृधातुना गतिद्वयस्याप्यपादानादेकनिष्ठां गतिं प्रति
इतरस्याप्यपाय...त्वं नाविरुध्यते। उक्तं च हरिणा। अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलं। ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते १ पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मा
दश्वात्पतत्यसौ। तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते २ मेषांतरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्। मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् इति
३। पर्वतात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वता... अधिकपतनाश्रयो... श्वस्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठं पतनमर्थः। पंचम्यर्थो अवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थः प
...रिविशेषणं। प्रत्ययार्थस्तु पतनक्रियायां स चावधिरूपो धर्मो न तु धर्ममात्रं। उद्धृतौदनास्थालीत्यत्रौदनकर्मकोद्धरणावधिभूतास्थालीति सामानाधिकरण्य
...ते तत्र मनो...यां स्थितं। नन्विह ध्रुवग्रहणं किमर्थं न च ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्र शकटेति व्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यं परत्वात्तत्र करणसं
ज्ञाप्रवृत्तेः। न च संज्ञिनिर्देशार्थं ध्रुवग्रहणं कारकाधिकारात् कारकमिति लभ्यत इति ध्रुवग्रहणं चिंत्यप्रयोजनमिति चेन्न। अत्र वदंति कारकत्वरूपव्या
पकधर्मभाजो विवक्षायां साधकतमत्वेन विवक्षाभाववदश्वायां करणसंज्ञाऽप्रसंगे न शकटस्यापादानत्वं स्यात्तन्माभूदित्येतदर्थं ध्रुवग्रहणमिति। जुगुप्से
ति। जुगुप्सा निंदा विरामो विरतिः प्रमादोऽनवधानता एतदर्थकानां धातूनां कारकमपादानसंज्ञं स्यादित्यर्थः। संयोगपूर्वको विश्लेषो विभागः स चेह नास्तीति बु
द्धिकृतसंयोगोऽपि...त्वान्नेह। गृह्यत इति सूत्रेणाप्राप्तौ वार्तिकारंभः। भाष्यकारस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायो नाश्रीयत इति तमपूर्वग्रहणेन ज्ञापितत्वात् जु
गुप्सादीनां तत्पूर्वकनिवृत्तिवाचित्वमाश्रित्येदं वार्तिकं भीत्रार्थानामित्यादि च सूत्राणि प्रत्याचख्यौ। पूर्वं हि बुद्ध्यापायं संप्राप्य ततो दोषदर्शनान्निवर्तत इ
त्यस्य वात्र बुद्धिकृतोऽपायः। भीत्रा॥ कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे इति। रामायणे तु कस्येत्यस्य संयुगेनान्वयान्नास्ति भयहेतुत्वमिति षष्ठीप्रयो
गः संगच्छत एवान्वेवं संयुगस्यापायाभावात्प्राप्तिरिति वाच्यं परया अधिकरणसंज्ञया अपादानसंज्ञाबाधात्। अधिकरणत्वाविवक्षायां तु इष्टापत्तेः। भीत्रार्थेति
किं। व्याघ्रं पश्यति। न च कर्मत्वेन बाधः शंक्यः। कर्मत्वाविवक्षायां शेषषष्ठीं बाधित्वा पंचमीप्रसंगादित्याहुः। भयहेतुग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं अरण्ये बिभेतीत्यत्र परत्वादधि
करणसंज्ञाप्रवृत्तेरिति चेन्न। अत्र वदंति। भयहेतुग्रहणाभावे कारकशेषविवक्षायामपि प्रसंगः स्यात्तथा च अरण्यस्य चौरान् बिभेतीति प्रयोगो न स्यादिति। प

पराजेः अध्ययनादिति। अध्ययनसंबंधिनी ग्लानिरित्यर्थः। कारकशेषत्वेन षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं। पराजयत इति। विपराभ्यां जेरिति तङ्। असोढ इति क्तार्थो भूतकालो न विव
क्षितस्तेनाध्ययनात्पराजेष्यत इत्यादि सिद्धं। न च सोढग्रहणं व्यर्थं। शत्रून्पराजयत इत्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धेः। अत्रापि वदंति। कर्मत्वाविवक्षायां शेषषष्ठीबाधि
त्वा पंचमी स्यात् सा मा भूदिति कर्तव्यमेवासोढग्रहणं। वारणार्थानां। यवेभ्य इति। यवसंयोगात्प्रागेव गां निवारयतीति ध्रुवमपाय इत्यनेनासिद्धावयमारंभः बुद्धिपरिक
ल्पितापायमंगीकुर्वतो भाष्यकारस्य मते त्वयं व्यर्थमेतस्य स्फुटमेव। गां वारयतीति। इत्त्रवरणे चुरादिः। गामित्यत्र ईप्सितत्वप्रयुक्तापादानसंज्ञा न भवति। ईप्सितत
मत्वविवक्षायां परत्वात्कर्मसंज्ञाप्रवृत्तेः। नन्वेवमीप्सितग्रहणमेव व्यर्थं। क्षेत्रे वारयतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेः। सत्यं। अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायामिदं।

पराजेरसोढः। १।४।२६॥ पराजेः प्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात्। अध्ययनात्पराजयते। ग्लायतीत्यर्थः। असोढः किं। शत्रून्पराजयते। अभिभव
तीत्यर्थः। वारणार्थानामीप्सितः। १।४।२७॥ प्रवृत्तिविघातो वारणम्। वारणार्थानां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानं स्यात्। यवेभ्यो गां वारयति। ईप्सितः।
किं। यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे। अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति॥ १।४।२८॥ व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादा
नं स्यात्। मातुर्निलीयते कृष्णः। अन्तर्धौ किं। चौरान्न दिदृक्षते। इच्छतिग्रहणं किं। अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात्। आख्या
तोपयोगे। १।४।२९॥ नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात्॥ उपाध्यायादधीते॥ उपयोगे किं॥ नटस्य गाथां शृणोति॥

दोहारणमिति पूर्वोक्तरीत्या फलं प्रयोजनमिहापि कल्पितुं शक्यत्वात्। अंतर्द्धौ। येनेति कर्तरि तृतीया। न च कृद्योगषष्ठीप्रसंगः। उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात्
अत्र स्वाभिमतेति गम्यमानत्वादित्युभयाः प्राप्तिः। निलीयत इति लीङ् श्लेषणे दैवादिकः। नन्वंतर्द्धाविति व्यर्थं। न दिदृक्षते चौरानित्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धेः। अ
त्राहुः। चौराः आत्मानं मा द्राक्षुरिति बुध्या चौरान्न दिदृक्षत इत्ययमर्थोऽत्र विवक्षितस्तत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षायामिदं पूर्ववत्प्रत्युदाहरणमिति। शब्दकौस्तुभे तं
तर्द्धाविति प्रयोजनमिति स्थितं। आख्यातोपयोगे नियमपूर्वकेति। नत्वेवोपयोगशब्दो रूढ इति भावः। आख्याते त्यनेन नन्तृजंतमित्याह। वक्तेति। उपाध्यायादिति।
अस्मिन्नर्थे अधीयत इति उपाध्यायः। इङ् श्चेति घञ्। अध्ययनं तु गुरूच्चारणानूच्चारणं नियमपूर्वकं। नटस्येति। गाथाकर्मकं नटसंबंधि श्रवणमित्यर्थः। नट

जनिकर्तुः। जननं जनिरुत्पत्तिः। इण्जादिभ्य इति जनेर्भावे इञ्। जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः। तस्याः कर्त्रेति शेषषष्ठ्या समासो न तु कारकषष्ठ्या। तृजकाभ्यामिति निषे-
धात्। एतच्चोपलक्षणम्। अपायस्य यो हेतुस्तत्कारणमित्यर्थाद्धेतुत्वं तद्योगेऽप्यपादानत्वं भवत्येव। अंगादंगात्संभवतीति यथा। तदेतदाह। जायमानस्येति। एतेन दृष्टान्तेपि।
धातुनिर्देशोऽयं न तु इकारान्तनिर्देशोऽयं जनिरिति व्याख्यातम्। महनेत्युपधालोपसमर्थासंगतिं। समासानुपपत्तिं चोद्भाव्य व्याकरणाधिकरणे गर्जयन्तो मीमांसकाः समाहिता इ-
ति भावः। प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मतं। पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्युदाहरणात्। उपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटमतं तदुभयसाधारणमुदा-
हरणमाह। ब्रह्मण इति। कृत्स्नाद्धिरण्यगर्भः। स च हेतुरेव न तूपादानं। किंच। मायोपहितं चैतन्यं ब्रह्म तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः॥ भुवः॥ भवनं भू-
रिति। संपदादित्वात्क्विप्। पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते स्वरितत्वादित्याह। भूकर्तुरिति। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः। अकर्तरि च कारक इत्य-

जनिकर्तुः प्रकृतिः।१।४।३०॥ जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। भुवः प्रभवः।१।४।३१॥ भवनम्भूः। भूकर्तुः प्रभव-
स्तथा। हिमवतो गङ्गा प्रभवति। तत्र प्रकाशत इत्यर्थः। ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च। प्रासादात्प्रेक्षते। आसनात्प्रेक्षते। प्रासादमारुह्य आस-
ने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः। श्वशुराज्जिह्रेति। श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः। गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तमित्युक्तं। कस्मात्त्वं नद्याः। यत-
श्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी। तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ। कालात्सप्तमी च वक्तव्या। वनाद्ग्रामो योजनं योजने वा। कार्तिक्या आग्रहायणी

धिग्... उपादानार्थेऽस्तु दोषः। जनिकर्तुरित्येव सिद्धेऽनर्थकमिदमित्याशंकां परिहरन्नाह। तत्र प्रकाशत इति। प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः। एवं चार्थो धातूनामनेकार्थ-
त्वाल्लभ्यते। तथा चाभूतप्रादुर्भावो जनिः। अन्यतः सिद्धस्य प्रथममुपलंभः प्रभव इत्यर्थभेदोऽस्तीति भावः। भीत्रार्थानामित्यारभ्येयं समस्तसूत्री भाष्ये प्रत्याख्याता। तत्रेत्थमुप-
पत्तिसंभवः। चोरेभ्यो बिभेति भयान्निवर्तत इत्यर्थः। त्रायते रक्षणेन चोरेभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः। पराजयते ग्लान्या निवर्तत इत्यर्थः। वारयति। प्रवृत्तिं प्रतिबध्नन्निवर्त-
यतीत्यर्थः। निलीयते दर्शनाभावेन निवर्तत इत्यर्थः। अधीते। उपाध्यायान्निःसरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थः। ब्रह्मणः प्रपंचो जायत इत्यत्रापि ततोपक्रामति निर्गच्छतीत्य-
र्थः। प्रभवतीत्यत्रापि भवनपूर्वकं निःसरणमर्थस्तथा च ध्रुवमपाय इत्यनेनैवेष्टरूपसिद्धिरिति। वस्तुतस्तु निवृत्तिनिःसरणादिधात्वन्तरार्थे विष्टत्वे स्वार्थवृत्तिमाश्रि-

स्यपथा कथंचिदुक्तप्रयोगाणां समर्थनेऽपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वारः। नटस्य शृणोतीतिवत्। नत्वुपाध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापारांशे विशेषो वक्तुं शक्यः
अनभिधानं त्वत्रास्त्रमाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु नातीव मनोरमम्। एवं जुगुप्साविरामेत्यादि वार्तिकमवश्यारंभणीयम्। तथा च सूत्रवार्तिकमतमेवेह प्रबलम्। तथा ध्रुवं
भयहेतुः सोढ इत्यादि संज्ञिनिर्देशोऽयं सार्थकः। परत्वान्नन्तसंज्ञाप्राप्तावपि शेषत्वविवक्षायां नमाषाणामश्नीयादित्यादाविव षष्ठ्यापत्तेः तथा तत्रापादानसं
ज्ञाया बाधनीयत्वात्। एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम्। ल्यब्लोप इति। ल्यबन्तस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः। ल्यब्ग्रहणमिह ल्यबर्थपरं तेन क्त्वोऽपि लोपे सिध्य
ति। आसनेऽस्थित्वा प्रेक्षते। आसनात्प्रेक्षत इति। यतश्चेति। यदवधित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते ततः पंचमीत्यर्थः। [illegible] तत्र पंचम्य
अन्यारादितरर्त्तेदिक्छब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते। २।३।२९॥ एतैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अन्य इत्यर्थग्रहणम्। इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम्। अन्यो भिन्न इत
रो वा कृष्णात्। आराद्वनात्। ऋते कृष्णात्। पूर्वो ग्रामात्। दिशि दृष्टः शब्दो दिक्छब्दः। तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति। चैत्रात्पूर्वः।
फाल्गुनः। अवयववाचियोगे तु न। तस्य परमाम्रेडितमिति निर्देशात्। पूर्वं कायस्य। अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्छब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थेति षष्ठी बा
धितुं पृथग्ग्रहणम्। प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात्। आच् दक्षिणा ग्रामात्। आहि दक्षिणाहि ग्रामात्। अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्त्तिक्याः प्रभृतीति भा
ष्यप्रयोगात्। प्रभृतियोगे पञ्चमी॥ भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः॥ अप परि बहिरिति समासविधानाज्ज्ञापकाद्बहिर्योगे पञ्चमी। ग्रामाद्बहिः
न्तार्थद्वारा युक्तान्निर्मीयमाणा[illegible]ध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः। कालादिति। इहापि तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते। आग्रहायणीति। अग्रे हायनमस्याः सा प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्स्वा
र्थिकोऽण्। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम्। अन्यारादिति अर्थग्रहणमिति। व्याख्यानादिति भावः। प्रपंचार्थमिति। न च इतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरोक्तनीचार्थस्येदं ग्रहणमस्त्वि
ति वाच्यम्। अस्मा[illegible]रोमं भवति [illegible] पञ्चमी विभक्ते इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। अन्यो भिन्न इतरो वेति। न चैवं घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसंगः। नञोऽपि भेदशक्तत्वादिति वाच्यम्। निपातानां द्योत
कत्वमेव न तु वाचकत्वमित्यभ्युपगमात्। आराद्वनादिति। इह दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति प्राप्ता। ऋते कृष्णादिति। कथं तर्हि फलति पुरुषाराधनमृते इति प्रयोग इति
चेत् प्रमादोऽयमिति हरदत्तः। अन्ये तु [illegible] त्रापि द्वितीयस्य सत्त्व इति द्वितीयाग्रहणाच्चैत्रं यावच्छीतमित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयापि साध्वीत्याहुः। अस्मिन्व्याख्याने ऋते द्विती

पारे । तिषद्रसमवपनुकूलं । दिशि दृष्टः । ॥ रूढ्वेतिशेषः । तेनेन्द्रा दयो नात्रगृह्यंते । नन्वेवं ककुभादिग्रहणप्रसंग इति चेत् । अत्राहुः । अन्येन साहचर्यान्न व्याख्यानाद्वादि
ग्भिन्नेर्थेनान दृष्टः सोत्रगृह्यत इति । दिक्शब्दत्वेपीति । पञ्चर्द्दिक्शब्दोयं चूत्तर पर मस्मिन्नध्यडिन्यादिस्थापि दिक्शब्दसाहचर्यादुत्तरपदेन पाणिन्यादिदिकु
शब्दग्रहणात्यते । तेन सध्यङ् देवदत्ते । त्वन्वेनातिप्रसंग इति भावः । दक्षिणाग्रामादिति । दिक्शब्दत्वेनैव सिद्धे अजादिग्रहणं चिंत्यप्रयोजनमित्याहुः । प्रभृतियोगेति ।
प्रभृत्यर्थयोगे इत्यर्थः । तथा च कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यं विवृण्वता कैयटेन तत आरभ्य इत्यर्थ इति प्रयुक्तं । ग्रामाद्बहिरिति । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र तेन करस्य करभो वहि
रिति सिद्धं ॥ अपपरीति । वर्जनं किं । परिषिंचति सर्वतः इत्यर्थः । अत्रोपसर्गत्वात् षत्वं । वचनग्रहणादिति । विनातेनेति मर्यादा सहतेनेत्यभिविधिरित्यत्र यउ

अपपरी वर्ज्जने । १।४।८८ ॥ एतौ वर्ज्जने कर्म्मप्रवचनीयौ स्तः । आङ् मर्य्यादावचने । १।४।८९ । आङ् मर्य्यादायामुक्तसंज्ञस्स्यात् । वचनग्रहणा
दभिविधावपि । पञ्चम्यपाङ्परिभिः । एतैः कर्म्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः । परि हरेः । संसारः । परिरत्र वर्ज्जने । लक्षणादौ तु हरिम्प
रि । आमुक्तेः संसारः । आसकलाद्ब्रह्म । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १।४।९२ । एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञस्स्यात् । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् । २।
३।११ । अत्र कर्म्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् । अकर्त्तर्य्यृणे पञ्चमी । २।३।२४ । कर्त्तृवर्ज्जि
तं यद्दृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् । शताद्बद्धः । अकर्त्तरि किं । शतेन बन्धितः । विभाषा गुणेऽस्त्रियां । २।३।२५ । गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा
स्यात् । जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः । गुणे किं । धनेन कुलं । अस्त्रियां किं । बुद्ध्या मुक्तः । विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित् । धूमादग्निमा
न् । नास्ति घटोऽनुपलब्धेः ॥ ॥

विशेषो विकल्प्यते ... सामर्थ्यात् किंतु अवधिमात्रं विवक्ष्यत इत्यर्थः । हृदय
मग्रे ... मर्यादाशब्दो यस्मिन्नुच्यते तत्र मर्यादावचने । नहि आङ् मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रं तत्र य आङ् दृष्टः स उक्तसंज्ञ इत्यर्थः । परिहरेरिति । हरिं वर्जयित्वेत्यर्थः ।
... वचनाभावः । परिरत्रेति । अत्र पंचम्यादि ... र्थेनापनसाहचर्यादिति भावः । आमुक्तेरिति । मुक्तिं मर्यादीकृत्येत्यर्थः ।
... सकलादिति । सकलमभिव्याप्येत्यर्थः । प्रतिनिधिप्रतिदाने । अस्मात्सूत्रनिर्देशात् ... भ्यां योगे पंचमी । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्यपि

मुख्यस्याभावे सति तत्सदृशः उपादीयत इति सः प्रतिनिधिः। दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानं। अकर्तरि। हेतुभूतमिति। हेतावित्यनुवर्तत इति भावः। पंचमी स्यादिति॥ तृतीयापवादोयं। ज्ञातेनेति। ज्ञानमिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वादृणं तत्प्रयोजको हेतुश्चेति चकारात् कर्तृसंज्ञं चा। बंधित इति। एवं ते प्रयोजककर्तुः ज्ञातस्य हेतुसंज्ञाप्य...तेपंचम्यन्तस्यादेवातो त्राकर्तरीत्युक्तमिति भावः। योगविभागादिति। एतच्च हेतुमनुष्येभ्य इति सूत्रे पदमंजर्यां स्पष्टं। स्त्रियां चेति। बाहुलकं प्रकृतेस्तदनुदृष्टेरिति वार्तिकनिर्देशोपीह ज्ञापकः॥ ॐ॥ पृथग्विनानानु तृतीयाभावपक्षेऽन्यपाद्वितीयेति प्रकृतात् द्वितीयैव स्यात्। यदि तु द्वितीयाविकल्पेन भवेत् तदा ...त्र पंचम्यपि स्यात्। सा तु नित्यैव तस्माद्विभक्तित्रयसमावेशो दुरुपपाद इत्यत आह। अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थमिति। निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः। पंचमीति। तत्र मेरुकल्पत्वात् पंचमी द्वितीयानुसंनिहितैव। इह पृथगर्थैरिति सूत्रेपि तव्ये पर्यायत्रयोपादानं पर्यायांतरनिवृत्त्यर्थं तेन हिरुग्देवदत्तस्य

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्॥२।३।३२॥ एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये च। अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थं पञ्चमीद्वितीये च अनुवर्तेते। पृथग्रामेण। रामात्। रामं वा। एवं विना नाना॥ करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य॥२।३।३३॥ एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः। स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः। द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः॥ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च॥२।३।३५॥ एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये स्तः। प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयं। ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा॥ अन्तिकं। अन्तिकात्। अन्तिकेन वा। असत्त्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह। दूरः

त्यत्र नेन्यात्। पृथङ्नानाभिस्तृतीयान्यतरस्यामिति सुवचं। नानाञिति प्रत्ययग्रहणे तदंतयोर्विनानानाशब्दयोर्लाभात्। नानेति। हिरुग्नाना च वर्जने इत्यमरः। नाना नारी निष्फला लोकय...वेति प्रयोगः। करणे च। अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते पंचमीति च तेन करणे तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे पंचमी विधीयते तया मुक्ते करणत्वादेव तृतीया सिद्धेत्याशयेनाह। तृतीयापंचम्याविति। स्तोकेनेति। अनायासेन मुक्त इत्यर्थः। दूरं दूरात् दूरेणेति। इह सत्त्वमप्यविवक्ष्यते। किंच दूरांतिकार्थेभ्य इति सूत्रस्य सप्तम्यधिकरणे चेत्यत्र सूत्रेप्यनुवर्तनादधिकरणेप्येभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यं। तथा च प्रयुज्यते। दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनमिति। आवसथस्य दूरमित्यर्थः। असत्त्ववचनस्येति। सत्त्व...नत्वमिह सत्त्वविशेषकत्वं। एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं व्युदस्यते तदाह। दूरः पंथा इति। एतेन

करणे धात्वर्थोऽकर्त्तेति सूत्रे करणे किं। ...त्र विशेषणेऽकर्मणि मा भूत्। ओदनं पचति। क्रिया न द्रव्यमिति प्राचां ग्रन्थोऽपि व्याख्यातः। न च क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्य-
म्भावात्। तेन तद्भेदोदाहरणं युक्तमिति वाच्यं। धातुवाच्यायाः क्रियायाः असत्त्वरूपत्वस्याकरे प्रसिद्धत्वात्। न च विशेष्यत्वेतरनुपपत्तिः। कर्तृकर्मेतरकारका-
लिंगानन्वयित्वमात्रेणासत्त्वरूपत्वोपपत्तेः। उक्तं च। क्रिया न युज्यते लिंगं क्रियानाधारकारकैः। असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यतामिति। फलं व्यापारश्च
क्रिया। फलाधारकारकं कर्म। व्यापाराधारकारकं कर्त्तेति विवेकः॥ इति पंचमी॥ ॐ॥ षष्ठी शेषे। उपयुक्तादन्यः शेषः कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थपर्य-
न्ता उपयुक्तास्तत्र द्वितीयादीनां विधानादतो व्याचष्टे। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त इति। राज्ञः पुरुष इति। प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यादप्र-

षष्ठी शेषे। २।३।५०॥ कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात्। राज्ञः पुरुषः। कर्म्मादीनामपि सम्बन्ध-
मात्रविवक्षायां षष्ठ्येव। सतां गतं। सर्पिषो जानीते। मातुः स्मरति। एधोदकस्योपस्कुरुते। भजे शम्भोश्चरणयोः। फलानां तृप्तः। षष्ठी हेतुप्रयो-
गे। २।३।२६॥ हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात्। अन्नस्य हेतोर्वसति। सर्वनाम्नस्तृतीया च। २।३।२७। सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्यो-
त्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च। केन हेतुना वसति। कस्य हेतोः। निमित्तपर्य्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायो दर्शनं॥ किन्निमित्तं वसति। केन निमित्तेन। कस्मै नि-
मित्ताय इत्यादि। एवं कारणं। को हेतुः। किं प्रयोजनमित्यादि। प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः। ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः

धानादेव षष्ठी। प्रत्ययार्थश्चेह पुरुषो विशेषणं राजनिरूपितसेवकत्वसंबंधवान् पुरुष इत्यर्थविवक्षायां प्रधानात् पुरुषशब्दान्न ॥ ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि॥
षष्ठी। उक्तन्यायविरोधात्। शेषत्वाभावाच्च। राज्ञः पुरुष इत्यत्र तु पुरुषशब्दो हि प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः। राज्ञः पुरुषेण कृतमित्यादौ कारकार्थकः। यदा तु
पुरुषनिरूपितसेव्यत्वसंबंधवान् राजेत्यर्थविवक्षा तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव पुरुषस्य राजेति। यत्तु अप्रधानं शेष इति कैश्चिदुक्तं तन्न। प्रातिपदि-
कार्थमात्रे शुक्लो पटः श्यामो घट इत्यादौ विशेषणे षष्ठीप्रसंगात्। न च प्रथमया बाधः तस्याः प्रधाने चरितार्थत्वात्। कर्मादीनामपीति। यथा विशेष्यविवक्षायां
रूपवानिति प्रयुज्यते विशेषविवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि तथा इदमपि न्यायसिद्धमिति भावः। सतां गतमिति। सत्पुरुषसंबंधि गमनमित्यर्थः। सतो ग

ध्वं॰गी॰ इत्यत्र व्याख्यातेन कर्मत्वसंबंधस्योक्तत्वात्। संबंधमात्रविवक्षा कर्तुं न शक्यत इति षष्ठी ह न भवति। किंतु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैवेत्याहुः। सर्पिषो जा
नीते रुपि। वस्तुतः करणस्य संबंधमात्रविवक्षया षष्ठी। सर्पिः संबंधि प्रवर्तनमित्यर्थः। अकर्मकाच्चेत्यनुपसर्गादित्य नेन वा जानातेस्तङ्। अन्ये तु व्याचख्युः
कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी। सर्पिः संबंधि ज्ञानमित्यर्थ इति। एधोदकस्येति। एधाश्च उदकं च तेषां समाहारः एधोदकं। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः
यद्वा एधांसि च दकं चेति विग्रहे पूर्ववदेकवद्भावः। उदकं पर्यायो दकशब्दोऽप्यस्ति। तथा च। हलायुधः। भुवनममृतं जीवनीयं दकं चेति। उपस्कुरुत इ
ति। गंधनादिसूत्रेणात्मनेपदं उपात्प्रतियत्नेति सुट्। न चैवं ज्ञोविदर्थस्य करणे। अधीगर्थदयेशां कर्मणि। कृञः प्रतियत्ने। रुजार्थानां भाववचनानामज्व
रेः आशिषि नाथः। जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां। व्यवहृपणोः समर्थयोः। कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे इति शेषषष्ठीविधानार्थ्यं मष्टसूत्री
निष्फलस्यादिति वाच्यं। सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात्। तथा हि। ज्ञोविदर्थस्येत्यादौ शेष इत्यनुवर्तते। शेषत्वे विवक्षिते तु कार
दौ षष्ठी सिद्धैव। तदयमर्थः। इह षष्ठ्येव न तु न लुक्। तथा च लुकः प्रयोजकीभूतस्समास एव न भवतीति। न चाष्टसूत्र्या लुक्मात्रनिवृत्तिफलकत्वमेवा
स्तु समासस्तु स्वीक्रियतामिति वाच्यं। इष्टानुरोधेन समास एव न भवतीति व्याख्यानस्योचितत्वात्। तथा च वार्तिकं प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति। हरि।
श्चाह। कारकैर्व्यपदिष्टं च श्रूयमाणक्रियेपुनः। प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति। एवं च शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं मातुः स्मरणमित्यादीन्यसमस्ता
न्येव साधूनि। हरिस्मरणमित्यादौ तु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या समासे बोध्यानि तत्र च कारकपूर्वकत्वात् गतिकारकेत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्यो
दात्तत्वं भवति। शेषषष्ठ्या समासे तु अंतोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टं। तथा च स्वरार्थ्यं मष्टसूत्रीति निष्कर्षः। किंच मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोऽपि फलं। न हि तत्र कारकष
ष्ठी लभ्यते न लो[illegible]ति निषेधात्। आह च। निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते। शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यत इति। एतच्च मनोरमायां स्थितं। षष्ठी हेतु
अः २ हेतावित्यनुवर्तते तदा हा हि[illegible] इत्य इति। अन्नस्येति। हेताविति तृतीयायां प्राप्तायामनेन षष्ठी। हेतुप्रयोगे किं। अन्नेन वसति। हेतौ योग्यत्ये किं। अन्नशब्दात् षष्ठी
यथा स्या[illegible]किं। अन्नस्य हेतो[illegible] यं नमर इत्यत्र युष्मदर्शब्दान्मा भूदित्यन्ये। सर्वनाम्नस्तृतीया च। इह सर्वनाम्न इति प्रयोगापेक्षया षष्ठी। पंचम्या तु हेतुशब्दान्षष्ठी

तृतीयेन स्यान्नामित्याशयेनाह। सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य चेति। कस्मान्न भवतीत्यपेक्षायां अर्थात् सर्वनामहेतुभ्यामिति संबध्यते। अत्र व्याचख्युः। यद्यपि सर्वनाम्न
इति परस्य पंचम्यन्तत्वेपि हेतुशब्दस्य विशेषणत्वे सामानाधिकरण्यादस्युपपद्यत इति न स्वतिसंख्यापि विशेष्यत्वे त्वयं विधिर्न स्यादिति बोध्यमिति। निमित्तपर्या
यति। पर्यायग्रहणस्य फलमाह। एवमित्यादिना। एतद्वार्तिके न षष्ठी हेतुप्रयोगे सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रद्वयं गतार्थमिति बोध्यं॥ ॥ षष्ठ्यतसा। दक्षि
णोत्तराभ्यामतसुजिति अस्य योर्थो दिक्देशकालरूपः सोर्थो यस्य प्रत्ययस्य सो तसर्थप्रत्ययः अस्तातिप्रभृतिः यं च तदं तेन योगे इत्यर्थः। अतसुचोऽस्तात्यनंतरत्वेपि
लाघवानुरोधेन अस्तात्यर्थेति नोक्तमित्याहुः। पंचम्या अपवाद इति। ततः पश्चात् स्रंस्यते ध्वंस्यते चेति भाष्यप्रयोगात् पश्चात्शब्दयोगे तु पंचम्यपि साधु। अस्मा

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन। २।३।३०॥ एतद्योगे षष्ठी स्यात्। दिक्शब्देति पञ्चम्याऽपवादः। ग्रामस्य दक्षिणतः। पुरः पुरस्तात्। उपरि उपरिष्टात्। एन
पा द्वितीया। २।३।३१। एनवन्तेन योगे द्वितीया स्यात्। एनपेति योगविभागात् षष्ठ्यपि। दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा। एवमुत्तरेण। दूरान्तिकार्थैः
षष्ठ्यन्यतरस्याम्। २।३।३४। एतैर्योगे षष्ठी स्यात् पञ्चमी च। दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा। ज्ञोऽविदर्थस्य करणे। २।३।५१॥ जानातेरज्ञानार्थस्य कर
णे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात्। सर्पिषो ज्ञानं॥ अधीगर्थदयेशां कर्मणि। २।३।५२। एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। मातुः स्मरणं। सर्पिषो द
यनं ईशनं वा॥ कृञः प्रतियत्ने। २।३।५३॥ कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी गुणाधाने। एधोदकस्योपस्करणं॥ ॥ ऽदेवभाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्देना

व्ययीभावो न भवतीति वक्ष्यते। प्रत्ययग्रहणं किं। इह मा भूत् प्राक् ग्रामात् प्रत्यग्ग्रामात्। कृतेपि प्रत्ययग्रहणे कुतो नेति चेत् अत्राहुः। कैय्यटादयः प्रत्ययग्रहणं अ
धिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लुप्ते अस्तातौ षष्ठ्यभावः। अन्यारादीत्यत्रांचूत्तरपदस्यापीदं प्रयोजनमुक्तं। तत्रान्यतरच्छक्यमवक्तु
मेकप्रयोजनत्वादिति। प्रत्ययग्रहणं किंप्रयोजनमिति नु मनोरमायां स्थितं। पुर इति। पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्यये पुरादेशः। पुरस्तादिति। दिक्शब्देभ्य इत्यादि
ना अस्तातिः। अस्ताति चेति पूर्वस्य पुरादेशः। एनपा। कथं तर्हि तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमिति। उत्तरेणेत्येतत् दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणे
नेति तोरणसमानाधिकरणं तृतीयान्तं न त्वेनवंतमित्याहुः। धनपतिगृहानुत्तरेणेति केचित्पठंति तदा तु सम्यगेव। दक्षिणेनेति। दक्षिणस्यामदूर इत्यर्थे॥

एनर्वं ऽन्यतरस्यामित्यादि करणेन प्। दूरान्तिकार्थैः। षष्ठ्यां प्राप्तायां पक्षे पञ्चम्यर्थं वचनं रहा ऽन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थं। तेन विप्रकृष्टादि पञ्चमी समुच्चीयते व्याख्यानात्। न तु सं-
न्निहितेऽपि द्वितीया तृतीया। तदेतदाह। पञ्चमी चेति। सर्पिषो ज्ञानमिति। वस्तुतः करणीभूतं यत्सर्पिः तत्संबंधिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः। ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ जानातेर्लक्षणा अ-
धीगर्थ। अधिशब्दोच्चारणमिङिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरत इति ज्ञापनार्थं अन्यथा स्मृत्यर्थदयेशामित्येव ब्रूयात् इगर्थेति वा इङः प्रोनेरं ज्ञापकमिति चेत्तर्हि तदं शेलरध्य-
यनेर्थं तं इत्यत्राधिशब्दोच्चारणं ज्ञापकमस्तु। अत्र व्याचख्युः कर्मणि किं। करणे शेषत्वविवक्षायां मा भूत्। मातुर्गुणस्मरणं अत्र माता कर्म गुणाः करणं। उभयत्र शे-

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः।२।३।५४॥ भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्ज्जितानां रुजार्थानां कर्म्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। चौरस्य रोगस्य रुजा। अज्वरिसन्ता-
प्योरिति वाच्यं॥ रोगस्य चौरज्वरः। चौरसन्तापो वा। रोगकर्तृक चौरसम्बन्धिज्वरादिकमित्यर्थः। आशिषि नाथः।२।३।५५॥ आशिरर्थस्य नाथते
शेषे कर्म्मणि षष्ठी स्यात्। सर्प्पिषो नाथनं। आशिषीति किं। माणवकनाथनं। तत्सम्बन्धिनी याच्ञेत्यर्थः। जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां
हिंसायाम्।२।३।५६॥ हिंसार्थानामेषां शेषे कर्म्मणि षष्ठी स्यात्। चौरस्योज्जासनं। निप्रौ संहतौ विपर्य्यस्तौ व्यस्तौ वा। चौरस्य निप्रहणनं। प्रणि-
हननं। निहननं। प्रहणनम्वा। नट अवस्यन्दने चुरादिः। चौरस्योन्नाटनम्। चौरस्य क्राथनम्। वृषलस्य पेषणं। हिंसायां किं। धानापेषणं। व्यव-
हृपणोः समर्थयोः।२।३।५७॥ शेषे कर्म्मणि षष्ठी स्यात्। द्यूतेक्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता। शतस्य व्यवहरणं। पणनम्वा। सम-

षत्वविवक्षायामपि मातुः शब्दस्य रनानेन सूत्रेण षष्ठी गुणशब्दस्य तु षष्ठी शेष इत्यनेना तेन गुणस्मर्थयोः किं। शलाकाव्यवहारः। गणनेत्यर्थः। ब्राह्मणपणनं
रणमिति समासो भवतीति॥ ॥ रुजार्थानां॥ रुजो भंगे। भिदादिपाठादत एव निपातनाद्वा अङि टाप्। रुजा व्याधिरर्थो येषां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववा-
चकत्वाव्यभिचारात् भावशब्देनात्र घञादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते। वक्तीति वचनः बाहुलकात्कर्तरि ल्युट्। प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षितः। न हि भावो वक्ता
संभवति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुत्वनिर्वाहायैव वचिरिति बोध्यस्तथा चायमर्थः। भावो वचनः कर्ता येषां तेषां भाववचनानामिति तदेतद्व्याचष्टे। भावकर्तृका-
णामिति। रुजार्थानां भावकर्तृकाणामित्येव सूत्रयितुं युक्तं। चौरस्येति। चुराशीलमस्य चौरः। अत्र ॅ ॅयां अनेन षष्ठी। रोगस्येति। पर रुजे

कर्मणि शेषत्वविवक्षा १

नि॰ रोगो रोगाभावोऽभिधीयते स च रुजायां कर्त्तरि। कर्तृकर्मणोरिति रोगशब्दात् षष्ठी। भावकर्तृकाणां किं। श्लेष्मणश्चौर रुजा। मायुः पित्तं कफः श्लेष्मेत्यमरः। चौरज्वर इति। इ
हृच्चोर शब्दात् शेषे जार्थानामिति षष्ठ्या अप्रवृत्तौ षष्ठी शेष इत्यनेन षष्ठी षष्ठीति समासो भवत्येवेति भावः। सर्पिषो नाथनमिति। सर्पिर्मे भूयादित्याऽऽशासनमित्य
र्थः। माणवकनाथनमिति। यद्यपि कर्मत्वविवक्षायां कर्तृकर्मणोरिति यदा षष्ठी तदा आशिष्यपि समासोऽस्त्येव तथापि तत्र गतिकारकोपपदात् कृदिति कृदु
त्तरपदप्रकृतिस्वरः सेमासांजोऽश्नत्वं तु यावद्वा दावेव नत्वाश्रि॰धीतिनिष्कर्ष इति कौमुभेस्थितं। जासि। जसु ताडने जसु हिंसायामिति च चुरादिस्तस्येदं ग्रहणं न
तु दैवादिकस्य जसुमोक्षण इत्यस्य जासीतिनिर्देशाद्धिंसायां ॰तिवचनाच्चानिग्रहणेनमिति हृतेरनपूर्वस्येति णत्वं। प्रणीति। नेर्गदेति णत्वं। चुरादिरिति। नट नृ
त्तावितितु नाट्यत्वात्तेदीर्घे निर्देशादिति भावः। क्राथनमिति। क्रथ हिंसायामिति घटादौ पठ्यते तस्य मित्त्वेपि इह निपातनाद्वृद्धिः मित्त्वफलं तु निपातनान्न स्यात्त्वाच्चिः।

दिवस्तदर्थस्य ॥२।३।५८॥ द्यूतार्थक्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्म्मणि षष्ठी स्यात्। शतस्य दीव्यति। तदर्थस्य किं। ब्राह्मणन्दी
व्यतीत्यर्थः। विभाषोपसर्गे ॥२।३।५९॥ पूर्वयोगापवादः। शतस्य शतम्वा प्रतिदीव्यति। प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ॥२।३।६१॥
देवतासम्प्रदानकेऽर्थे वर्त्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्म्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात्। अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रे

णमुलोरिति दीर्घश्चेति ज्ञार्थमिति घटादौ वक्ष्यति॥ यत्तु हरदत्तेनोक्तं। घटादिपाठः घटादयः षित इत्यातिदेशकत्वे अड्यथा स्या ॥९ ष्य अनुब्रूहि वा
दित्येतदर्थ इति। तन्मंदं। घटादयः षित इति हि मध्ये सूत्रितं तेन पूर्वेषां त्वरत्यंतानामेव षित्वं न तु ज्वरादीनां परेषामिति। अत एव त्वरत्यंतास्त्रयोदश अनुदा
त्ताः षितश्चेति घटादौ वक्ष्यति। पणनमिति। स्तुतावेवेति वक्ष्यमाणत्वादायप्रत्ययस्याभावः। ब्राह्मणपणनमिति। आयादय आर्द्धधातुके वेत्यायस्य विकल्पः
॥ ॰॰ ॥ दिवस्तदर्थाच्छब्देनाव्यवहारपणोपरामृश्यते तेनोच्यते क्रयविक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीताविति आशयेनाह। द्यूतेति। पूर्वसूत्र एव दिवेः पाठे तदर्थ
स्येति न कर्तव्यमिति यद्यपि लाघवं तथापि योगविभाग उत्तरार्थः। कर्मणीति। इह शेष इति न संबध्यते उत्तरसूत्रे विकल्पारंभसामर्थ्यात्। अन्यथा षष्ठ्या विक
ल्पितायां तया मुक्ते शेषे विभक्त्यंतरस्याप्राप्त्या वृथैव विकल्पारंभः स्यादिति भावः। अन्ये त्वाहुः। लाघवात् पूर्वसूत्र एव दिवो ग्रहणे कर्तव्ये पृथग्योगकरणं।

स
सि॰ कौ॰
टी॰ त॰
९३६

सामर्थ्यात् इत्यत्र शेष इति न संबध्यते। न चोत्तरार्थत्वात् पृथग्योगस्य नोक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यं। संकोचे मानाभावेन फलद्वयस्यापि सुवचत्वादिति शेष इत्यस्यासंबंधादिह त्रि सूत्र्यां तिङंतमुदाहरति। ज्ञानस्य दीव्यतीति। प्रेष्यब्रुवोः। इष्यते दैवादिकस्य लोटो मध्यमपुरुषैकवचनं। प्रेष्येति। तत्साहचर्यात् ब्रुविरपि तथाभूत एव गृह्यते। अत एवेह शेषग्रहणं न संबध्यत इति ज्ञं तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात्। प्रेष्यब्रुवोः किं। अग्नये छागस्य हविर्वपां मेदो जुहुधि। हविषः किं। अग्नये गोमयानि प्रेष्य। देवतासंप्रदाने किं। माणवकाय पुरोडाशान् प्रेष्य। हविषः। प्रस्थितत्वेन विशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः। इंद्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य। ॥ ॐ ॥ कृत्वोर्थ। कृत्वसुचोर्थ इवार्थो येषां प्रत्ययानां ते कृत्वोर्थाः। शेष इति। इह दिवस्तदर्थस्येत्यादिसूत्रषट्के विच्छिन्नमपि शेषग्रहणमनुवर्तत इति व्याख्याना

कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे। २।३।६४। कृत्वोर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात्। पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनं। द्विरह्नो भोजनं। शेषे किं। द्विरहन्यध्ययनं। कर्तृकर्मणोः कृति। २।३।६५। कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्। कृष्णस्य कृतिः। जगतः कर्ता कृष्णः। गुणकर्मणि वेष्यते॥ नेताश्वस्य स्रुघ्नं स्रुघ्नस्य वा। कृति किं। तद्धिते मा भूत्। कृतपूर्वी कटं। उभयप्राप्तौ कर्मणि। २।३।६६। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात्। आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन। स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः। भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः। शेषे विभाषा। स्त्रीप्रत्यय इत्येके। विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा। केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति। शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा। क्तस्य च वर्तमाने। २।३।६७। वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्। न लोकस्येति निषेधस्यापवादः॥ राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा॥ ॥

त्। पंचकृत्व इति। संख्यायाः क्रियेत्यादिना कृत्वसुच्। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्। कर्तृकर्मणोः कृति। शेष इति निवृत्तं कर्तरि च कृतीति सूत्रे कृते चकारेण अधीगर्थेति सूत्राच्चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसीति पर्यन्तमनुवर्तमानस्य कर्मणीत्यस्यानुकर्षणसंभवेऽपि पुनरत्र कर्मग्रहणादित्याहुः। तन्मंदं। सन्निहितस्याधिकरणस्यानुकर्षणप्रसंगेन तन्निवृत्तये कर्मग्रहणसंभवात्। तस्मात् व्याख्यानमेवात्र शरणमित्यपरे। कर्तृकर्मणोः किं। शस्त्रेण भेत्ता। कृतिरिति। करणं कृतिः। स्त्रियां क्तिन्। कृष्णोऽत्र कर्ता। कर्मण्युदाहरति जगत इति। कृष्णस्य तु चाभिहितत्वात्ततः षष्ठी न भवति। कृतीति किं। नन्विह कर्तृकर्मभ्यां क्रिया आक्षिप्यते तद्वाची तु धातुरेव। धातोश्च द्वये प्रत्ययाः। कृतस्तिङश्च

तत्रा [illegible]प्रयोगे कटं करोतीत्यादौ न लोकेति प्रतिषेधेन भाव्यं ततश्च परिशेषात् कृद्योग एव षष्ठी भविष्यति तस्मात् किं कृद्ग्रहणेनेति प्रश्नः। कृतपूर्वी कटमिति। अत्र क
रोतिक्रियापेक्षमनभिहितं कर्मत्वं कटस्यास्त्येवेति षष्ठी स्यात् तद्धिताधिक्ये तु सामाभूदित्येतदर्थं कृद्ग्रहणमिति भावः। ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन् विग्रहे क्त
स्य कर्मणि विधानात्तेनैवाभिहितं कर्मेति नैव द्वितीया प्राप्नोति तदपवादभूता षष्ठी इहाप्यनभिहिताधिकारात्। किंच। कृतशब्दस्य कटसापेक्षतया समासो दु
र्लभ एव तद्धितोऽपीति चेदत्राहुः। पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहे अविवक्षितकर्मतया भावे क्तप्रत्यये कृते कृतशब्दस्य कटसापेक्षत्वाभावात्। समासतद्धितौ भवत एव तथा च
कृतपूर्वीत्ययं पूर्वं कृतवानित्यनेन समानार्थः। संपद्यते गुणभूतयापि क्रियया कारकाणां संबन्धस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनात्तत्रापि करोतिक्रियापेक्षं कर्मत्वं
कटस्याभ्युपगम्यते। तच्च कर्मत्वं न केनाप्यभिहितं। भावे क्तस्य कर्तरि इनिप्रत्ययस्य च विधानात्। अतोऽसति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यादेवेति। एवं च ओदनस्य पाच
कतमः इत्यत्र षष्ठ्या असाधुत्वे इष्टापत्तिरेव शरणं। कृतपूर्वीत्यत्र समासतद्धितौ भवत एवेत्युक्तं। तत्र समासः सुप्सुपेति बोध्यः। तद्धितस्तु पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति कर्तरि
इनिः तद्विधौ च अद्यमनेनेति सूत्रा——————— दनेनेत्यनुवृत्तेः। स्यादेतत्। भिदेर्ण्यन्तात् पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुचि भेदिका यज्ञदत्तस्य देवदत्तस्य काष्ठानामित्युभा
भ्यामप्यनेन कृद्योगषष्ठी जायते। तत्र मुख्यामुख्यसन्निधौ मुख्यस्यैव कार्यसंप्रत्ययात् प्रयोजककर्तृवाचकाद्देवदत्तादन्यथा पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इ
त्यत्र प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि लकारवाच्यत्वे उभाभ्यामपि कर्तृवाचकाभ्यां प्रथमा स्यात्। मैवं। प्रयोज्यप्रयोजकवाचकाभ्यां भेदेन षष्ठी जायते न त्वेकैवेति नेह मुख्या
मुख्यन्यायप्रवृत्तिः। तत्र तु लकारस्यैकत्वात् कर्मसद्वाच्यत्वकल्पनायामुक्तन्यायं प्रवर्तत इति वैषम्यात्। एवं च ओदनः पाच्यते देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेत्यादावुभाभ्यामपि
तृतीया स्यादिदेवेति बोध्यं अत्र व्याचक्षते। तदहं मिहिनिर्दिष्टात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्येतदनित्यं तथा च धर्येरामोदमुत्तममिति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति। उभयप्राप्तौ
कृतीत्यनुवर्तते। तेनान्यपदार्थलाभाद्बहुव्रीहिरित्याह। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति। उभयशब्देन कर्तृकर्मणी परामृश्येते। तेन कस्मिन् कृति कर्तृकर्मणोः
प्राप्तिरिति लाभादाश्चर्यमिदमोदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्र नायं नियमः प्रवर्तते तत्र पुरुषे तु स्यादेवात्रातिप्रसंग इति भावः। पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे
नियमार्थमिदमिति ध्वनयति। कर्मण्येवेति। एवं च कर्तरि षष्ठी प्रतिषेधोऽस्य सूत्रस्य फलं न तु कर्मणि षष्ठीविधानमिति स्थितं। स्त्रीप्रत्यययोरिति। स्त्रियांक्ति

नित्यधिकारे विहितयोरित्यर्थः। नायं नियम इति। अकाः कारयोः प्रयोगे कर्मण्येव षष्ठी न तु कर्तरीति यो नियम उक्तः स न प्रवर्तते किं तु कर्तर्यपि षष्ठी प्रवर्तत इति फलितोर्थः। कथं तर्हि सुट्टतिथोरिति सूत्रे सुटासीयुटोर्बाधो नेति वृत्तिः। अत्राहुः। कर्तुः करणत्वविवक्षायां तृतीया वोध्येति। भेदिकेति। भिदनं भेदिका। पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्य इत्यनेन ण्वुलित्येके। युवोरनाकौ स्त्रियां टापि प्रत्ययस्थादिति इत्वं। विभित्सेति। भेत्तुमिच्छा। भिदेस्सनि हलन्ताच्चेति कित्त्वाद्गुणाभावः। अप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये टाप्। शेष इति। अकाः काराभ्यामन्यस्मिन् कृन्नादाविन्यर्थः। कर्तरि षष्ठी निषेधफलकस्योभयप्राप्ताविति सूत्रस्य तत्रैव कर्तरि षष्ठी संपादनफलकस्य स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोरिति वचनस्य च प्राक्स्थितत्वात् कर्तर्येव विभाषा अनेन शेषवचनेन क्रियते न तु कर्मणीत्याशय

अधिकरणवाचिनश्च।२।३।६८॥ क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्॥ इदमेषामासितं॥ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां।२।३।६९॥ एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात्। लादेशाः। कुर्वन् कुर्वाणः सृष्टिं हरिः। उ। हरिं दिदृक्षुः अलङ्करिष्णुर्वा। उक। दैत्यान् घातुको हरिः। कमेर्न निषेधः। लक्ष्म्याः कामुको हरिः। अव्ययं। जगत्सृष्ट्वा। सुखं कर्तुम्। निष्ठा। विष्णुना हता दैत्याः। दैत्यान् हतवान् विष्णुः। खलर्थः। ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा। तृन्निति प्रत्याहारः। शतृशानचाविति तृशब्दादारभ्य तृनो नकारात्। शानन्। सोमं पवमानः। चानश्। आत्मानं मण्डयमानः। शतृ। वेदमधीयन्। तृन्। कर्ता लोकान्। द्विषश्शतुर्वा॥ मुरस्य मुरं वा द्विषन्॥ सर्वोयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः। शेषषष्ठी तु स्यादेव। ब्राह्मणस्य कुर्वन्। नरकस्य जिष्णुः॥ ॥ ॥

[illegible]ाय इति। जगतः कर्तेति हरेर्हरिणा वेति। अविशेषेणेति। अकाकाराभिन्नेक्तमात्र इत्यर्थः। अनुशासनमिति। अनुशिष्यन्ते असाधुशब्देभ्यः प्रविभज्य बोध्यन्ते येनेति करणे ल्युट्। सतां ज्ञातः। सतामित्यादि। मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः। पूजितो यः सुरासुरैरित्यादौ तु भूते क्तो न तु वर्तमाने तेन न तृतीया न तत्रोपपद्यते। न च षष्ठी चतुर्थीति सूत्रेण बाधः शंक्यः तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति लिंगेन बाधज्ञापनात्॥ ॥ अधिकरण। अयमपि निषेधापवादः। आसितमिति। आस्यते अस्मिन्निति आसितं क्तोधिकरणे चेत्यधिकरणे क्तः। इदमेषामिति। कर्तरि षष्ठीयं। सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते कृते कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी अनभिहितत्वाविशेषात्। इदमेषां भुक्तमोदनस्य। उभयप्राप्तौ कर्मणीत्ययं नियमस्तु नेह। प्रवर्तते कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनन्तरस्यैव षष्ठ्यास्तन्नियमाभ्युपगमात्। एतच्च कौस्तुभे स्पष्टं। न लोक

जिह्मः ... विशिष्टा प्रसंगात् तृन्नामित्यत्र णत्वं न कृतम्। उश्च उकश्च उकोलश्च उको चेति विग्रहः। लइति लडादीनां सामान्यग्रहणं तेषां च सामर्थ्यात् प्रयोगो न संभवतीति
नात्र आदेशा गृह्यन्त इत्याह। लादेशा इति। उदाहृतिं यन्त इति शेषः। कटं कारयां चकारेत्यत्र कृत्संज्ञकलिङं तामन्तेन योगेपि कटस्य कर्त्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी न भवति। आमन्त
तिलुकोपि लादेशत्वादित्याहुः। नन्वेवमपि वभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गा इत्यत्र न लोकेति निषेधाप्रवृत्तेः षष्ठी दुर्वारैवा न हि किकिनौ लकारौ नापि तदादेशौ नेषदा
षः किकिनौ लिट्चेत्यनेन लिट्कार्यातिदेशः क्रियते न तु लिट्संज्ञा तथा च विशेषातिदेशे च सामान्य मप्यतिदिश्यत इति नानुपपत्तिः। दिदृक्षुरिति। सनाशं
समिच्छुः। उकारेण कृतो विशेषणात्तदन्तमपि लभ्यत इत्याशयेनाह। अलंकरिष्णुरिति। अलंकृञ्निराकृञि त्यादिना इष्णुच्। घातुक इति। लषपतेत्यादिना
उकञ्। ईषत्कर इति। ईषद्दुःसुष्वित्यादिना खल्। अर्थग्रहणादीषत्पानः सोमो भवतेत्यप्युदाहार्यं। अव्याप्तिपरिहर्तुमाह। प्रत्याहार इति। शचमान इति

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः। २।३।७०॥ भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्चयोगे षष्ठी न स्यात्। सतः पालकोऽवतरति। व्रजङ्गामी
ग्रामं तन्दायी। कृत्यानां कर्त्तरि वा। २।३।७१॥ षष्ठी वा स्यात्। मया मम वा सेव्यो हरिः। कर्त्तरीति किं। गेयो माणवकः साम्नां। भव्यगेयेति कर्त्तरि
यद्विधानादनभिहितं कर्म। अत्र योगो विभज्यते। कृत्यानामुभयप्राप्ताविति नेति चानुवर्त्तते। तेनने तव्या व्रजं गावः कृष्णेन। ततः कर्त्तृ

पूङ्यजोः शानन्। मङ्क्षमान इति। मडि भूषायामिदित्वान्नुम्। ताच्छील्यवयोवचनेति चानश्। अधीयन्निति। इङ्धार्योरिति। शतृ ॥ रिवा उक्तोर्थः
न नोदिशुलट इत्यनेन कृत्या लादेश इत्यभिहेः प्रत्याहारग्रहणमाश्रीयत इति भावः। तृन्निति। न च्छीलादिषु तृन्निति विहितस्तृन्प्रत्ययः। तृन्निति प्रत्याहारग्रहण
णान्नित्यनिषेधाप्राप्ते विकल्पमाह। द्विषइति। द्विष अप्रीतावित्यस्मात् द्विषोऽमित्र इति विहितो यः शतृप्रत्ययः तत्प्रयोगे वा षष्ठीनिषेध इत्यर्थः। सर्वोयमि
ति। अनन्तरस्येति न्यायादिति शेषः। शेषषष्ठी त्वित्निशाद्बाधैवेलक्षण्यमस्तीति भावः एवं चाश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेनेत्यत्र शेषत्वविवक्षायां कर्त्तर्यपि षष्ठी
भवत्येवेति बोध्यं ॥ ॥ अकेनोः। आधमर्ण्ये अकस्यासंभवादाह। भविष्यत्यकस्येति। इनस्तु उभयोः संभवादाह। भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्चयोग इति।
यथासंख्यं तु न भवति। भाष्ये अकस्य भविष्यति इन आधमर्ण्ये चेति योगं विभज्य व्याख्यानात्। इह भविष्यदिति स्वर्यते तेन भविष्यति गम्यादय इत्यधिकारे विहि

नलुमुनण्वुलाविति ण्वुले वगृह्यतरस्यामित्यपेनोदाहरति सतः पालक इति। सन् इति शत्रन्तं तयस्तु कालसामान्ये ण्वुल् तृचाविति ण्वुलुक्तस्तत्र न निषेधः। ओदनस्य पाचकः पुत्रपौत्राणां दर्शक इतीति भावः। व्रजं गामीति। आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरित्यावश्यके णिनिः। यद्यप्ययं कालसामान्ये विहितस्तथापि भविष्यति गम्यादय इत्युक्तेर्भविष्यदर्थकः। गम्यादयः केचिदुणादयः केचिदष्टाध्यायीगता इति हरदत्तः। ननु गत्यर्थकर्मणि चतुर्थीविधेरेव सिद्धे द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीयाप्रवृत्त्यर्थमिति व्रजं गामीति सिध्यत्येवेति चेदत्राहुः। इहैव सूत्रे ग्रामं गामीति भाष्योदाहरणं तत् सूत्रेनांगीक्रियते तेन ग्रामस्य गन्तेति षष्ठ्येव साध्वी। ननु ग्रामं गन्तेति द्वितीयेति। शतं दायीति। आवश्यकेऽधमर्ण्ये णिनिः। भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्चयोग इत्युक्तत्वान्नेह निषेधः। अवश्यं करोत्यवश्यंकारी कटस्य। गम्यादित्वाभावाद्वर्तमाने प्रत्ययः। कृत्यानां कर्तृकर्मणोरिति नित्ये प्राप्ते विभाषेयं। सेव्य इति। षेवृ सेवायां। ऋहलोर्ण्यदिति। कर्मणि ण्यत्। योगो विभज्यत इति। भाष्यकारैरिति शेषः। उभयप्राप्तावित्यनेन कर्तरि निषे

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्। २।३।७२। तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी। तुल्यस्सदृशस्समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा। अतुलोपमाभ्यां किं। तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति। चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः। २।३।७३। एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी आशिषि। आयुष्यं चिरंजीवितं कृष्णाय। कृष्णस्य वा भूयात्। एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शं अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात्। आशिषि किं। देवदत्तस्यायुष्यमस्ति। व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणं। मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः॥ ॥

धे सिद्धे कर्मणि निषेधार्थमिदं। गुणकर्मणि विकल्प्यत इति तूभयप्राप्तिरहितस्थले नेताश्वस्येत्यादौ चरितार्थमिति दिक्॥ ॥ तुल्यार्थैः। शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीयाऽनेन विधीयते तयामुक्ते पक्षे षष्ठ्येव भवेत्तदाह। पक्षे षष्ठीति। बहुवचननिर्देशादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे तुल्यार्थैरित्यर्थग्रहणं पदान्तरनैरपेक्ष्येण ये तुल्यार्थास्तेषां ग्रहणार्थं तेन गौरिव गवय इत्यादौ नेत्याहुः। कथं तर्हि तुलां यदारोहति दन्तवाससेति कालिदासः। स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुनेति माघश्च। उच्यते। सहयुक्ते प्रधान इति तृतीया नु चात्र सहशब्दयोगो नेति शङ्क्यं विनापि तद्योगं तृतीयेत्यभ्युपगमात्। वेति वर्तमानेऽन्यतरस्यांग्रहणमुत्तरसूत्रे चकारेण स्वस्यानुकर्षणार्थं। अन्यथा हि। तृतीयैवानुकृष्येत सन्निहितत्वात्। तुल्य इति। तुलया संमितस्तुल्यः। नौवयोधर्मेत्यादिना यत्। तुला उपमा वेति। तोलनं तुला। अस्मिन्नेव सूत्रे णिलुगङौ निपातनात्साधुरिति माधवः। उपमिति

रूपम् ॥ आतश्चोपसर्गे इत्यङ् । हितमिति । हितयोगे चेत्यनाशिषि चरितार्थमित्याशिष्ययं विकल्प इति भावः । व्याख्यानादिति । सूत्रे अर्थशब्दात्पृथङ् निमित्तं तथा च हितं हरेर्वा न त्वर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः । इति षष्ठी ॥ ॥ आधारः । आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः । अध्यायन्यायेति सूत्रे अवहाराधारेत्युपसंख्यानादधिकरणे घञ् । तथा चाधारः कस्येत्याकाङ्क्षायां कारकाधिकारात्क्रियाया इति लभ्यते । इयं च संज्ञा साक्षात्क्रियाधारयोर्न संभवति पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितत्वात् अतो व्याचष्टे कर्तृकर्मद्वारेति । एवं च भूतले घट इत्यादौ अस्तीति क्रियाध्याहारो बोध्यः । त्रिधेति । एतच्च संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं । तथा माले इत्याय र्थसामीपिकमधिकरणं च तुर्थमपि केचिदिच्छन्ति । कटे आस्त इति । कर्तृद्वारा क्रियाधारस्योदाहरणमिदं । कर्मद्वारा क्रियाधारस्य तु स्थाल्यां पचतीति । वैषयिकाधारमुदाहरति । मोक्षे इति । अभि

आधारोऽधिकरणम् । १।४।४५ ॥ कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात् । सप्तम्यधिकरणे च । २।३।३६ ॥ अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरेऽन्तिके वा । दूरान्तिकार्थेभ्य इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः । क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् । अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे । इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनिः । साध्वसाधुप्रयोगे च । साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मातुले । निमित्तात्कर्मयोगे । निमित्तमिह फलं । योगः संयोगसमवायात्मकः । चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरं । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ १ ॥ हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता तन्निवारणार्थं । सीमाऽण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । योगविशेषे किं । वेतनेन धान्यं लुनाति ॥

व्यापकस्य तु सर्वस्मिन्निति तिलेषु तैलमित्याद्यप्यभिव्यापकस्योदाहरणमाहुः । चतस्र इति । प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यर्थः । दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यस्येहानुवर्तनादधिकरणेऽप्यनेन वा स्यात् । क्तस्येन्विषयस्येति । इन्नित्ययं शब्दो विषयो वर्तनभूमिर्यस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । इनो विषय इति षष्ठीसमासः विषयशब्देनेह प्रकृतिरुच्यते क्तान्तस्येनः प्रकृतित्वादिति । अधीती व्याकरणे इति । भावे क्तप्रत्यये ततः इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनौ कृते पश्चाद्गुणभूतक्रियया संबध्यमानं व्याकरणमनभिहितकर्मेति कृतपूर्वी कटमितिवद्द्वितीया प्राप्ता सा मा समधीती व्याकरणे इत्यादौ त्वकर्मकतुर्योगनिमित्तकस्य कालकर्मणो वहिरङ्गत्वादिहाग्रहणमिति सप्तम्यभावः । न चैवं

सु

सि॰कौ॰ टी॰त॰ १४२

तत्र द्वितीयापि नस्यादिति वाच्यं। लक्ष्यानुरोधेन द्वितीयाविधाने व्यक्तिपक्षाश्रयणात्। साध्वसाधुप्रयोगे च। यत्रार्चा न विवक्षिता किंतु तत्त्वकथनमात्रं तत्रापि सप्तम्यर्थे वार्तिकेस्मिन् साधुग्रहणं। साधुर्भृत्यो राज्ञीत्यादि यथा साधुनिपुणाभ्यामिति सूत्रे साधुग्रहणं तत्त्वार्चायां विवक्षितायां प्रतियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थमिति विवेकः। निमित्तमिह फलमिति। यदि तु कारणमित्युच्येत तर्हि जाड्येन बद्ध इत्यादावतिप्रसंगः स्यादिति भावः। चर्मणीति। चर्मद्वीप्यादीनां समवायः संबंधः। हेतुतृतीयेति। तादर्थ्ये चतुर्थ्यपि बोध्या। सीमांडकोश इति। तथा च मेदिनीकारः। सीमाघाटस्थिति क्षेत्रेष्वंडकोशे च स्त्रियामिति। अथ पुष्कलको गंधमृगक्ष णकीलयोरिति चाह हरदत्तस्तु पुष्कलकः शंकुः। सीम्नि सीमज्ञानार्थं हतो निहतः निखात इत्याह। अस्मिंस्तु पक्षे सीमपुष्कलकयोः संयोगसंबंधः॥ ०॥ यस्य चा। निर्ज्ञातकालाद्धि क्रियाऽनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणं तत्र प्रसिद्धक्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्वाचकात् ब्राह्मणादिशब्दाल्लक्ष्यलक्षणभाव

यस्य च भावेन भावलक्षणं। २।३।३७॥ यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात्। गोषु दुह्यमानासु गतः। अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च॥ सत्सु तरत्सु असन्त आसते। असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति। सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति। असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति। षष्ठी चानादरे। २।३।३८॥ अनादराधिके भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः॥ रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत्॥ रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्य

संबंधे षष्ठ्यां प्राप्तायामियं सप्तमी। लक्षकत्वं क्रियायाः साक्षादाश्रयस्य तु ब्राह्मणादेः क्रियाद्वारेणेति बोध्यं। ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्तर्युदाहरणं। कर्मण्याह। गोष्विति। अर्हाणामित्यादि। यस्यां क्रियायां ये उचितास्ते अर्हाः। तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या। तथा यस्यां क्रियायां येषां कर्तृत्वमनुचितं तेषामकर्तृत्वे विवक्षिते च सप्तमी वाच्या। तथा तद्वैपरीत्ये येषां कर्तृत्वमुचितं तेषामकर्तृत्वे येषां तु नोचितं तेषां कर्तृत्वे च सप्तमी वाच्येत्यर्थः। आद्यमुदाहरति। सत्सु तरत्सु इति। संसारोत्तरणक्रियार्हाः कर्तारश्च। द्वितीयमुदाहरति। असत्सु तिष्ठत्सु इति। अत्र तरणक्रियायां असतामनर्हत्वमकर्तृत्वं च तिष्ठत्स्वित्यनेन प्रतीयते तद्वैपरीत्ये प्रथममुदाहरति। सत्सु तिष्ठत्स्विति। सतां हि तरणमुचितं तेषां चाकर्तृत्वं तिष्ठत्स्वित्यनेन बोध्यते द्वितीयमुदाहरति असत्सु तरत्स्विति असतां हि तरणमनुचितं तेषां कर्तृत्वं तरत्सु इत्यनेन गम्यते। यद्यपीदं यस्य च भावेनेत्येव सिद्धं तथापि लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायां सप्तम्यर्थमिदमिति कैयटादयः। तत्त्वतस्तु व्यर्थमेव

दमित्यन्ये। षष्ठी चानादरे। अनादर इति। यस्य च भावेनेत्यनेन सप्तमी। अनादरे सति यो भावं लक्षयतीति तदेतत्फलितमाह। अनादराधिक्य इति। के[illegible]स
म्बन्धे अनादराधिक्ये तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कर्षः॥ ॥ स्वामीश्वरा। स्वाम्यर्थेति वक्तव्ये स्वाम्यादित्रयग्रहणं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थं। विरूपाणामपि समानार्थानामित्येक-
शेषो न भवति स्वरूपपरत्वेन समानार्थकत्वाभावात्। दायमादत्त इति दायादः। सोपसर्गाद्यन्तात्। अत एव निपातनात्कः। गवां गोषु वा दायाद इत्यत्र यद्यपि
गवामित्येतत् समुदायस्य विशेषणं तथापि दीयत इति दाय इति व्युत्पत्त्या अवयवार्थभूतमंशं स्पृशत्येव तथा चात्र गवात्मकस्यांशस्य आदातेति फलितोऽर्थः॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च। २।३।३९॥ एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वच-
नं। गवां गोषु वा स्वामी। गवां गोषु वा प्रसूतः। गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः॥ आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायां। २।३।४०॥ आभ्यां योगे षष्ठी-
सप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येऽर्थे। आयुक्तो व्यापारितः। आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा। आसेवायां किं। आयुक्तो गौः शकटे ईषद्यु-
क्त इत्यर्थः। यतश्च निर्धारणं। २।३।४१। जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। नृणां नृषु वा
ब्राह्मणः श्रेष्ठः। गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा। गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः। छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः॥ पञ्चमी विभक्ते। २।३।४२।
विभागो विभक्तं निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात्। माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः। साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्य-
प्रतेः। २।३।४३। आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायां न तु प्रतेः प्रयोगे। मातरि साधुर्निपुणो वा। अर्चायां किं। निपुणो राज्ञो भृत्यः। इह तत्त्वकथने ता-
त्पर्यं। अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यं॥ साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति पर्यनु वा॥

९ पंचमी विभक्ते। भेद एवेति। न तु शब्दोपात्तसामान्याक्रान्ततेति भा-
वः। तत्र पंचमी स्यादिति। नन्वेवं माथुरा इत्यत्रापि पंचमी स्यात्। मैवं। पूर्वसूत्रमिहानुवर्तते तेन यतो निर्धार्यते तत एवेत्यर्थात् निर्धारणावधेरेव पंचमी प्रवृ-
त्तेः। अनभिहिताधिकारान्माथुरा इत्यत्र नातिप्रसंग इत्यन्ये। माथुरा इति। न त्वत्र निर्धारणावधेर्निर्धार्यमाणस्य च गवां कृष्णेत्यादाविव सामान्यविशे-
षभावोऽस्ति। किं तु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव। इदं च सूत्रं बुद्धिपरिकल्पितापायमाश्रित्यापादानप्रकरणे भाष्ये प्रत्याख्यातं। साधुनिपुणाभ्यामर्चायां॥

सु·
सि·कौ· पुणकर्मणि शुभे अस्मान्निपूर्वादिगुपधलक्षणः कः। अर्च पूजायामस्माड्डौवादिकात्। गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये टाप्। चौरादिकाण्ण्यासश्रन्थ इति युच्यर्चनेति स्यात्। निपुणो
टी·त· रात्र इति। साधुशब्दप्रयोगे त्वर्चां विना सप्तमी भवत्येव साधु साधुप्रयोगे चेति वार्तिकात्। अप्रत्यादिभिरिति। लक्षणेत्थमिति सूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः॥ ꣸ ॥ प्रसितोत्सु
१४३ का। तत्परे प्रसितासक्ताविन्यमरः। उत्सुकसाहचर्यात्प्रसितोऽपि तत्पर एवेह गृह्यते रूढ्या च तेन प्रकर्षेण सितः शुक्ल इत्यर्थे न भवति। नक्षत्रे च लुपि। लुपशब्दोऽत्रार्थ
विशेषे लाक्षणिक इत्याशयेनाह। योलुप्संज्ञयेत्यादि। अधिकरण इति। एतच्च सप्तम्यधिकरणे चेत्यतो मण्डूकप्लुत्यानुवर्तत इति भावः। अधिकरणे किं। मूलं प्रतीक्षते।

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च। २।३।४४॥ आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी। प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा। नक्षत्रे च लुपि। २।३।४५॥
नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे। मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जये
त्। मूले श्रवणे इति वा। लुपि किं। पुष्ये शनिः। सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये। २।३।७॥ शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः। अद्य भुक्त्वायं द्व्य
हे द्व्यहाद्वा भोक्ता। कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः। इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत्। कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः। अधिकशब्देन योगे सप्त
मीपञ्चम्याविष्येते। तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात्। लोके लोकाद्वाऽधिको हरिः॥ अधिरीश्वरे। १।४।९७॥ स्वस्वामिस
म्बन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी। २।३।९॥ अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात्। उप परा
र्धे हरेर्गुणाः। परार्धादधिका इत्यर्थः। ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी। अधि भुवि रामः। अधि रामे भूः। सप्तमी शौण्डैरिति समासप

मूलाय स्पृहयति। मूलेनेति। नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणो लुबविशेषे इति लुप्। नक्षत्र इति किं। पंचालेषु तिष्ठति। इह जनपदे लुबिति लुप्। सप्तमीपंचम्यौ। कालाध्वनोर
त्यन्तसंयोग इत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्तते तच्च पंचम्या विपरिणम्यत इत्याह। यौ कालाध्वानौ ताभ्यामिति। इह कालाध्वभ्यां विभक्त्योर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वा
त्। अद्य भुक्त्वायमिति। नन्वत्र कर्ता एक एव तत्कथं कारकयोर्मध्ये कालः सत्यं नात्र शक्त्याश्रयं द्रव्यं कारकमिति व्यवह्रियते किंतु शक्तिरेव। सा च कालभेदात् भि
द्यत एव। एकाहे अद्य भुजेः साधनं अपराह्णे हेतीते भुजेस्तदन्त व्याचष्टे कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं काल इति। यस्मादधिकं। उप परार्धे इति। उपोऽधिके चेत्यनेन उपेत्यस्य

कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। प्रत्यंचेश्वरवचनमित्यस्यतन्त्रादिना अर्थद्वयंविवक्षितं। तथाहि। यस्येत्यनेनस्वंनिर्दिश्यतेयस्यस्वस्यसंबंधीईश्वरउच्यतेततः सप्तमीतिव्यां। ख्यानेस्ववाचकात्सप्तमीत्येकोर्थः। ईश्वरशब्दोभावप्रधानः। यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यतेततः सप्तमीतिव्याख्यानेस्वामिवाचकात्सप्तमीत्यपरः। एवंस्थितेफलि तमाह। स्वस्वामिभ्यांपर्यायेणेति। अन्यतरस्मा इत्यपन्नयैवसप्तम्या इतरनिष्ठसंबंधस्याप्युक्तत्वाद्युगपदुभाभ्यांनसप्तमीस्यादितिभावः।

रामाधीना। अषडक्षेत्यादिनाखः।। विभाषाकृञि ८।१।४।६८।। अधिः करोतौप्राक्तंज्ञोवास्यादीश्वरार्थेयदत्रमाममधिकरिष्यति विनियोक्ष्यतइत्यर्थः। इहविनियोक्तुरीश्वरत्वंगम्यते। अगतित्वात्तिङिचोदात्तवतीतिनिघातोन।। इतिविभक्त्यर्थाः ।।

कृञोर्थः। व्यर्थाभावेत्वधिरामं। यदत्रेति। योमाममधिकरिष्यति। विनियोक्ष्यतेतस्यमहिनियोक्तुरीश्वरत्वंगम्यतेइत्यर्थः।। तिङिचोदात्तेति। उदात्तवतितिङिपरेग तिर्निहन्यतइतिसूत्रार्थः।। अत्रकरिष्यतीतिङंतउदात्तवानितिङ्तिङइतिनिघातस्यनिपातैर्यद्यदीत्यादिनानिषेधात्निघातोनेति। मामिमिहितीक्षातुक ।। भाषाद्वितीयत्यनेनैव सप्तमीतिभावः।। इतिसप्तमी ।। ॐ ।। ।। ॐ ।।

सु· सि·कौ· टी·त· १४७

धः परस्परसंवंधः सा व्यपेक्षा सैव वाक्ये राज्ञः पुरुष इत्यादौ नत्वेकत्वेषसा। यां सन्यां योग्यः संनिहितो योग्यश्चान्वयेन न संवंधोऽभ्युपेयते पृथा राज्ञः पुरुषोऽश्व १ कू
समर्थः पदविधिः॥ सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति। तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकांक्षादिवशात् स्वाराज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति।
एकार्थीभावस्तु राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेवासत्त्वप्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वरूपः। अत एव राजपुरुष इत्यत्र राज्ञि ऋद्धस्येति विशेषणं
नान्वेति पदार्थैकदेशत्वात्। न चैवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः। तत्रापि देवदत्तान्तरषष्ठ्यर्थस्य गुरुणाऽन्वयादिति वाच्यं। देवदत्तस्य प्रधानभूतकु
लेनैवान्वयात्। संवंधशब्दोपस्थितं गुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थो न तु तदितरः। उक्तं च। समुदायेन संवंधो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता स
हेति। संबंधिसंवंधिकपदार्थस्यैकदेशत्वेऽपि भवत्येव विशेषणान्वयः। उक्तं च। संवंधिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते। वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयं
त इति। नन्वेवं राज्ञोऽपि नित्यसापेक्षत्वादेकदेशत्वेऽपि ऋद्धस्येति विशेषणेनान्वयोऽस्तु। मैवं। राजशब्दस्य तु रीतिनव्यं प्रतिसाकांक्षत्वेऽपि ऋद्धं प्रत्यनाकांक्षत्वात्। ननु वाक्ये

समर्थः पदविधिः। २।१।१। परसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः। प्राक्कडारात्समासः। २।१।३। कडाराः कर्मधारये इत्यतः प्राक्
समास इत्यधिक्रियते। सह सुपा। २।१।४। सहेति योगो विभज्यते। सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयति
ङन्तोत्तरपदोऽयं समासश्छन्दस्येव। पर्यभूषत्। अनुव्यचलत्। सुपा। २।१।४। सुप्सुपा सह समस्यते। समासत्वात्प्रातिपदिकत्वं। सुपो
धातुप्रातिपदिकयोः। २।४।७१। एतयोरवयवस्य सुपो लुक्स्यात्। भूतपूर्वे चरडिति निर्देशात्पूर्वनिपातः। पूर्वं भूतः भूतपूर्वः। इवेन समा

ङ्मपयैवाव्ययशब्दोपपत्तौ विशिष्टार्थविषयकशक्त्यन्तरमेवमास्तु। सत्यं बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव सो विभक्त्यलोपश्च। जीमूतस्येव। अव्ययीभावः। २।१।५।
साधने स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव एव आस्थितः च कारादिनिषेधो यथवद्व्युत्पत्तिभजनं कर्तव्यं तेन्या पसिद्धत्वस्माकं तदिति स्थितं तथा हि। धवखदिरावितिद्व
न्द्वे च क्रोडीकृतार्थत्वाच्चकारो न प्रयुज्यते तथा चित्रगवादौ पदत्वदां त्वया तु वचनं कर्तव्यं निरूढलक्षणा तु शक्तितो नातीव भिद्यते। किं च प्राप्तमुदकमिति व्यस्ते समी
चीनमुदकमिति विशेषणवत्समासेऽपि उदकविशेषणप्रयोगः प्राप्तः स च वृत्तस्य विशेषणयोगो नेति वचनेनैव वारणीयः नामार्थयोरभेदान्वयः प्रत्ययार्थः प्र
धानमिति व्युत्पत्तित्यागः प्राप्तोदक इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मत्वाद्यर्थाभ्युपगमात्। एकार्थीभावे तु लाघवमिति दिक्। अपरग्रहणं किं। वर्णविधौ समर्थप

रिमाबामाभूत्। तिष्ठतु दध्यानयनं अर्क इहस्यादेवपरा विधिग्रहणं तु परस्य विधिः षष्ठयो विधिः पदानां विधिरित्यनेकविभक्त्यंतसमासलाभार्थो। परस्येत्युक्तौ तु [illegible]दमति ङ्यादावेव।
स्यापस्थितिः स्यादित्याहुः। अस्मिन् सूत्रे समर्थशब्दो लाक्षणिक इति ध्वनयन्नाह। समर्थाश्रित इति समर्थेति किं। पश्यति कृष्णं श्रितो देवदत्तमित्यादौ कृष्णश्रित इत्यादिसमासो माभूत्। तथा
नस्त्वमुपगोरपत्यं चैत्रस्य पत्रं तस्यापत्यमित्युपगुशब्दादण्माभूदिति। क्वचित्तु सापेक्षत्वे विभाष्यप्रामाण्याद्वृत्तिरंगीक्रियते। तद्यथा किमोदनं शालीनां। केषां शालीनामोदनमित्यर्थः।
सक्ताढकमापणीयानां। आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः। कुतो भवान्पाटलिपुत्रकः। हेपाटलिपुत्रो। तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः। रोपधेतोः प्राचामिति वुञ्। प्राक्
डारात्समासः। प्राग्ग्रहणमावर्तते तेन पूर्वं समाससंज्ञा ततः संज्ञांतरमपीति लभ्यते। तेनाव्ययीभावादिभिस्समावेशः सिध्यत्यन्यथा पर्यायः स्यात्। समसनं समासः। [illegible] अनेकस्यप
दस्यएकपदीभवनमिति यावदित्यर्थः। इत्येके। वस्तुतस्तु अकर्तरि च कारक इति कर्मणि घञ्। अन्यथा सुवंतं समस्यत इत्युत्तरग्रंथो न संगच्छेत। नन्वन्वर्थत्वात्समाससंज्ञायाः प्रत्येकमप्रसंगात्स
मुदायग्रहणं व्यर्थमित्याशंक्याह। योगो विभज्यत इति। सुबामंत्रित इत्यतः सुबित्यनुवर्त्तते तदाह। सुवंतमिति। समस्यत इति। संपूर्वादस्यतेः कर्मणि तङ्। आचार्येणाविशेषेण सम
र्थ्येनेति तु सहयोगे तृतीया समसनक्रियां प्रति सुवंतं कर्म न तु कर्तृ यद्यपि सुवंतस्य कर्तृत्वाभ्युपगमेप्युपसर्गादस्यत्यूह्योरिति वार्तिकेन समस्यत इत्यत्रात्मनेपदं लभ्यते तथापि
समास इति व्याख्येयग्रंथे कर्तरि घञ् दुर्लभः बाहुलकं तु अगतिकगतिरिति कर्मत्वाभ्युपगम एव ज्यायानास्स्वेति। एतदपि योगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वादेव लभ्यते तच्च दस्येवेति। य
दि लोके पिप्रयोगा हि यथा कुरुते इत्यादौ स्वाध्यायपतिः स्यात्। लिंगसर्वनाम[illegible] मप्युपेत्य स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि कृते पि ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः स्यादित्यादि दूषणं कर्मण्याम
भिप्रेतं। तेन सूत्रे भाष्यामिरुद्भावितं। अनव्ययत्वादिति सुविभक्त्यंतत्वस्य विवक्षितत्वात्पर्यायेण समासो वा ध्यंसमासा नेदानत्वे शेषनिघात इति कुगतीति सूत्रकैयटः। सुपो धातु
सुप इति प्रत्याहारस्य ग्रहणं पंचम्याः स्तोकादिभ्य इत्याद्यलुक्समासविधानात्। ज्ञापकात्। निर्देशादिति। अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेपि उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थ
त्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। इवेनेति। अयमपि समासः पूर्ववत्। क्वाचित्कएव तेन जीमूतस्येवेत्यादौ नैतिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः उद्बाहुरिव वामन इत्यादौ।
व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छत इति मनोरमायां। स्थितं विभक्त्यलोपश्चेति। समासावयवस्य सुपोः लोपविधाने पि समासादुत्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक् भवत्येवानुपसर्जनेन तद्दृस्याव्य

सु·

सि·कौ· अव्ययं विभक्ति। विभक्तिरिह कारकशक्तिः। विभज्यते। अनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः। अत एव वक्ष्यति विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययमिति। प्रथमानिर्दिष्टा अत्र समास
टी·त· पदं तद्विधायके लक्ष्यलिके अन्यथा चिकीर्षिते समासे यत्प्रथमांतमिति व्याख्यानप्रसक्त्या कृत्वं श्रित इत्यादौ श्रित्रादिष्वति प्रसंग इत्याशयेनाह। समासशास्त्र इति। विग्रह
१४५ इति। अनुवर्तमानेन समासग्रहणेन गृहीलक्ष्यत इति भावः। न तु तस्येति। अनंतरस्येति न्यायात्पूर्वसूत्रेण विहितस्य पूर्वनिपातत्वं न निषिध्यते। तेन कुमारि श्रित इत्या
दौ न दोषः। गोस्त्रियोः। उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणमेकवचनं तु प्रत्येकाभिप्रायेण गोस्त्रीभ्यां तु प्रातिपदिकं विशेष्यते। विशेषणेन तदंतविधिरित्याशयेनाह।

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु॥ २।१।६॥
अव्ययमिति योगो विभज्यते। अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्॥ १।२।४३॥ समासशास्त्रे प्रथमानि-
र्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात्॥ उपसर्जनं पूर्वम्॥ २।२।३०॥ समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम्। एकविभक्ति चापूर्वनिपाते॥ १।२।४४॥ विग्रहे यन्नियत-
विभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात्। न तु तस्य पूर्वनिपातः। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य॥ १।२।४८॥ उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य
प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात्। अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वम्। नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः॥ २।४।८३॥ अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य
तु पञ्चमीं विना अमादेशः। दिशोर्मध्यमपदिशम्। क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियामित्यमरः। तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्॥ २।४।८४॥ अद-
न्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात्॥ ॥ ११ सर्जनं परइति उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते न त्वप्रधानलक्षणं। तेन कुमारीं वाचर
त्यो ब्राह्मणः कुमारीत्यत्र न दोष इत्युक्तं। स्त्रीप्रत्ययांतमिति। स्व्यधिकारोक्तटावाद्यंतमित्यर्थस्तेनातिलक्ष्मीरित्यादौ नातिप्रसंगः। नन्वेवमपि राजकुमारीपुत्र इत्यादावति
प्रसंग इति चेदत्राहुः। उपसर्जनस्य ससंबंधिकतया यस्य प्रातिपदिकस्यं ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति यदुत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गौणीभावस्तस्यैव ह्रस्वत्वमिति भाष्या
दावुक्तत्वान्न दोषः। भाष्यादाविति उत्तरपदभूतयोरित्यर्थलाभस्तु कृत्तद्धितेत्यतः समासपदानुवर्तनाद्बोध्यमिति। नाव्ययी। अत्रापंचम्या इति प्रोतेषे॥ ॥

धा। अनेन स्वरादमरवन तु व्यवहितं स्यात्तु कोपि। अमुमेवार्थं द्योतयितुं सूत्रे तुशब्दः। तस्य पंचमीं विनेति। एवं चादंगादव्ययीभावात्परस्य पंचमीभिन्नसुपो लुक्... पंचम्यास्तु लुगमा देशावुभावपि न भवत इति स्थितं। अतः किं अधिहरि दिशयोरिति प्रदिशोरिति फलं तेन विग्रहेपि एतदेव। ह्यादिशशब्दस्य शरदादिषु पाठात् टच्... ॥ अपदिशमिति। पंचमीव्यतिरिक्तविभक्तीनामुदाहरणमिदं। पंचम्यास्तु अपदिशादित्युदाहार्यं। वीभक्तौ नावदिति नावच्छब्दः क्रमार्थः लौकिकविग्रहवाक्यं प्रदर्शयति। हराविति सप्तम्यानुहरौ अधिकृत्येति विगृहीतात्तरसत्। अधिहरीत्यत्र अधिकृत्येत्यर्थस्याप्रतीतेः। हरिङीति। अलौकिके ङिशब्दस्यैव प्रवेश उचितः। अंतरंगानपीति न्यायात्। अन्यथा ङिरौ... कृते अधिहरौ इति समासे हरिशब्देकारो दुर्लभः स्यादिति भावः। इह हरावधीति स्थिते इति प्राचोक्तमुपेक्षितं। नित्यसमासेषु अस्वपदविग्रहस्यैवोचितत्वात्। अभिहितेपीत्यर्थः

अपदिशं। अपदिशा न। अपदिशाद्बहुलग्रहणात् सुमद्रं सुमगधं सुमत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यममभावः। विभक्त्यादेरयमर्थः। विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः। विभक्तौ। तावत्। हरौ इत्यधिहरि। सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः। हरि ङि अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यं। अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी। अव्ययीभावश्च। अयं नपुंसकं स्यात्। ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य। गोपायतीति गोपाः। तस्मिन्नित्यधिगोपं। समीपे। कृष्णस्य समीपं उपकृष्णं। समया ग्रामं। निकषा लङ्कां। आराद्वनादित्यत्र तु नाऽव्ययीभावः। अनभिधानात्। ततः अन्यारादिति विहितायाः पञ्चम्या विधानसामर्थ्यात्। मद्राणां समृद्धिः॥ ॥ ९ वचनसामर्थ्यादिति। सुपेत्यनुवर्त्य सुबंतेन समर्थविधानसामर्थ्यात्सप्तमी स्यादेवेति भावः। नन्वभिहितेऽधिकरणे प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव स्यान्न तु सप्तमीति चेदत्राहुः। अधीत्यस्य सुबंतेन समासस्यावश्यकत्वे अधिशब्दद्योत्याधिकरणार्थवाचकविभक्तेरेवेह स्वीकर्तुमुचितत्वादिति। यत्तु प्रसादकृता व्याख्यातं तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनादधिनाभिहितेपि सप्तमी स्यादेवेति। तत्र परिगणनस्याकरग्रन्थास्व्याख्यातत्वात्। कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तत्वात्। क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इति प्रयोगविरोधाच्च। अत्र व्याचक्षते वचनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। साकल्ये तेष्वित्येव वक्तव्ये वचनग्रहणात्। एवं च तत्सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्येह ग्रहणं तेन वृक्षस्योपरि वृक्ष

सु॰ ४ अपवर्गात्समीपरूपाव्ययार्थप्राधान्य एवायं समासः समीपसमीपवर्तिप्राधान्ये तु संख्ययाव्ययासन्नेति बहुव्रीहिं वक्ष्यत्युपदशा इति ४॥

सि॰ कौ॰ स्यपुर इत्यत्र समासो न भवति। उपर्यादयो हि दिग्देशकालेष्वपि वर्तन्ते न तु विभक्त्यर्थमात्रे अत एव क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इत्यादौ नातिप्रसंग इति शब्दस्य सर्वनामवत्प्रकृतपरामर्शकत्वे

टी॰ त॰ न कर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात्। एवं च विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति। अत एव परिशिष्टे अधिकरण इत्येव सूत्रितं। पाणिनिस्तु मात्रालाघवमभिप्रेत्य विभक्तिशब्दं प्रायुंक्तेति। अन्ये तु ला

१५६ घवात् ङि समीपसमृद्धीति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणाद्विभक्तिशब्दो न सप्तम्यां पर्यवस्यति न न च कर्मत्वमात्रद्योतकनार्थामिति नारदमिति समासो भवत्येवेत्याहुः। नपुंसकं स्यादिति एतच्च स

नपुंसकमित्यतो लभ्यते। समीप इति। अव्ययीभाव इत्यन्वर्थसंज्ञादियं यथाविधानसामर्थ्यादिति। ननु समया ग्राममित्यादौ द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्नास्त्वव्ययीभावः। आराद्वना[illegible]

तु भवे[illegible]च्च अन्यारादितिपंचमीविधानस्य दूरा[illegible]राच्छब्दयोगे सावकाशत्वादिति चेदत्र केचिदुत्प्रेक्षयंति। दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति षष्ठीपंचम्योः प्राप्तयोरपवादतयास्य चा

न्यवसेनाश्रीयते। तथा चान्तिकार्थकाराच्छब्दयोगे षष्ठ्यपवादतया पंचमीविधानं निरवकाशमेवेति तत्सामर्थ्यादव्ययीभावो नेत्युक्तिः सम्यगेवेति। तदपरे न क्षमंते। अंतिकार्थाराच्छ

सुमद्रं यवनानां व्यृद्धिः दुर्यवनं। विगतानामृद्धिः व्यृद्धिः। मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं। हिमस्यात्ययोऽतिहिमं। अत्ययो ध्वंसः। निद्रा सम्प्रति न युज्यत
इत्यतिनिद्रं। हरिशब्दस्य प्रकाश इति हरि। विष्णोः पश्चादनुविष्णु। पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः ततः पश्चात्स्रंस्यत इति भाष्यप्रयोगात्। योग्यतावी
प्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः। अनुरूपं। रूपस्य योग्यमित्यर्थः। अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थं। प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधा
नसामर्थ्यान्न योगे द्वितीया। गर्भस्याक्रमपि। शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति। हरेः सादृश्यं सहरि। वक्ष्यमाणेन सहस्य सः। ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठं॥
चक्रेण युगपदिति विग्रहे। अव्ययीभावे चाकाले। ६।३।८१॥ सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले। सचक्रं। काले तु॥ ((द्वयोगे विशिष्य पंचमीविधाना

भावादन्यारादिति सूत्रस्य त्वन्यत्र कृतार्थत्वाच्च सामीप्ये आराद्वनमित्यव्ययीभावो दुर्वार एवेति एवं हि व्याकुर्वतां परस्येत्यस्य कर्षाभावे मृष्टार्थे सावकाशत्वाय यङ्पौनःपुन्ये परेणाद्विर्व
चनेन बाध्येतेति नित्यवीप्सयोरिति सूत्रस्य मनोरमाग्रंथोऽनुकूल इति दिक्॥ ॥ सुमद्रमिति। उत्तरपदार्थप्राधान्यं तु कुगतीति तत्पुरुषः॥ समृद्धा मद्राः सुमद्राः
दुर्यवनमिति। अर्थाभावे नेह सिद्धिः। येन समस्यते तदीयार्थाभावे त्र समासस्वीकारात्। न चेह यवनानामभावो येनार्थाभावे समासः स्यात्। किं तु तदीयैश्वर्यसमृद्धेरभाव इति॥
निर्मक्षिकमिति। संसर्गाभावे ऽयं समासो न त्वन्योन्याभावेऽपि अर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविरोधिन॥ ॥ ॥

एवाभावस्य ग्रहणात्। अन्योन्याभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधात्तस्य च प्रकारत्वेऽप्यविशेष्यत्वात्। ये तु वदन्ति घटः पटो नेत्यत्रापि पटत्वात्यन्ताभाव एव वाच्यः। आरोपाधिकरणन्यायेन अतः परार्थत्वादिति तेषामपि मते अर्थग्रहणसामर्थ्यादेवाक्षिप्तधर्म्मभावे अयं समासो न तु धर्म्यभाव इति न दोषः। अत्यय इति। ध्वंसार्थमेतत्। अर्थाभावेन गतार्थत्वात्। अर्थाभावेन संसर्गाभावो विवक्षितो न त्वन्योन्याभावः घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसंगादिति निष्कर्षात्। संप्रतिनेति। संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे। एतर्हि संप्रतीदानीमित्यमरोक्तेः तत्राधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् क्रियापरत्वेनैवान्वयार्हे। निषेधोपि क्रियाया एवोचितः। तदेतदाह। युज्यत इति। असंप्रतीति सोत्र प्रयोगे तु युजिक्रियांतर्भावेण नञ्समास इति बोध्यं। यत्तु प्रसादकृतोक्तं अयं प्रतिसंप्रत्यभाववत्त्यर्थः। अनेन तु उपभोग्यवस्तुनो योग्यवर्त्तमानकालः सन्निषिध्यत इति। तन्न आधिकरणशक्तिप्रधानस्य क्रियायां त्वन्वयार्हस्य निषेधं प्रति प्रतियोगितेनान्वयस्यायुक्तत्वात्। नहि भूतले घटो नासीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कश्चिद्भ्रमु॥

॥ सहपूर्वाह्णं सदृशः सख्या ससखि। यथार्थत्वे नैव सिद्धौ पुनस्सादृश्यग्रहणं गुणभूतेपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थं। क्षत्राणां सम्पत्तिः सक्षत्रं। ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः। अनुरूप आत्मभावस्सम्पत्तिरिति भेदः। तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति साकल्येनेत्यर्थः। अन्तेऽग्निग्रन्थपर्य्यन्तमधीते साग्नि। यथाऽसादृश्ये ॥२।१।७॥ असादृश्ये एव यथाशब्दस्समस्यते। तेनेह न। यथा हरिस्तथा हरः। हरेरुपमानं च यथाशब्दो द्योतयति। तेन सादृश्य इति वा यथार्थ इति वा न निषिध्यते। यावदवधारणे ॥२।१।८॥ यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणा

यतीति। तेनात्र वर्तमानकालनिषेधोपपन्नः स्यात्। इतिहरीति। स्वरूपपरेण षष्ठ्यंतेन हरिशब्देन सह प्रकारार्थस्येतिशब्दस्य समासः। ततः पश्चादिति। सतिचार्थेऽव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। भाष्यप्रयोगादिति। अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगाच्चेत्यपि बोध्यं। प्रत्यर्थमिति। द्वितीयो वीप्सा तस्यां चान्न द्विर्वचनं। यत्ने शब्दस्येति। यत्नाह। ग्रामस्य वृक्षं वृक्षं प्रतीत्यत्र षष्ठ्यापेक्षत्वेन समासाभावे द्विरुक्तावाविधानं सावकाशमिति। तन्न। नित्यसमासेषु सविग्रहवाक्यानां रीतिर्नेत्यस्याप्रवृत्तेः। आनुपूर्व्येणेति। अनुपूर्वस्य भावः। आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादिक्रमात्। चक्रेण युगपदिति। अत्र केचित्। युगपच्चक्रमिति समासेनैव भवितव्यं। युगपच्छब्दस्याव्ययत्वात्। किंतु चक्रेणैककाले इत्यादि विग्रहीतुमुचितमित्याहुः॥ ॥ सहपूर्वाह्णमिति। साकल्येऽव्ययीभावः। गुणभूतेपीति। यदि सादृश्य इति नोच्यते तर्हि यत्र सादृश्यं प्रधानं तत्रैव गम्यते॥

तत्रैवस्यादव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादितिभावः। अंतइति। इदानीमेतावानप्रदेशोऽध्येतव्यइतिय्यवतोग्रंथप्रदेशस्यपरिग्रहः कृतस्तदपेक्षासमाप्तिरिहांतशब्देन विवक्षितासाचासकलेप्यध्ययनेभवतीतिसाकल्यात्पृथगुच्यते। साग्नीति। अग्निशब्दस्तत्प्रतिपादकग्रंथेवर्त्तते। सचतृतीयांतोनित्यंसमस्यते। नचैवमग्निनासहेतिप्रयोगोदुर्लभइतिवाच्यं। साहित्यमात्रविवक्षायांतत्प्रयोगस्योपपत्तेः। अंतत्वविवक्षायांतुसमासस्यनित्यत्वादग्निग्रंथपर्यंतमित्यस्वपदविग्रहोदर्शितः। यत्तुकेचिदग्निरंतोसौतिप्रथमांतेन अग्न्यंतमितिषष्ठ्यंतेनवाविग्रहःसमासोपिप्रथमांतेनषष्ठ्यंतेनवेत्याहुस्तन्नसहशब्दस्यांतवाचकत्वाभावादंतत्वस्यतुसुतरामलाभात्। सहयुक्तेतृतीयापास्याप्यत्वाच्चासतणमती[illegible]त्वसाकल्यस्यविवक्षा[illegible]यांतत्वस्यापिसाहित्ययोत्यतयातत्रतृतीयांतेनसमासंस्वीकृत्यइहतत्परित्यागस्यतिष्प्रमाणत्वाच्च। अत्रेदंबोध्यं। तदधीतइत्यध्येतृप्रत्ययस्य वैकल्पि[illegible]वात्साग्नीत्यत्राणनोक्तःकृतेप्यध्येत्रणिसर्वादेस्सादेश्चलुग्वक्तव्यइतिवक्ष्यमाणत्वात्साग्नीत्येवरूपमिति। यथासंनिः। संदेहापसादृश्यपश्येत्येववक्तव्येविपर्यासेनोच्चारणनञोऽनवलमार्थमितिव्याचष्टे। असादृश्यइतिपावंतइति। यत्परिमाणमेषांते। यन्नदेतेभ्यइतिवतुप्। यावत्श्लोकमिति। यावदित्यव्ययंसमस्यते। विग्रहस्तुतद्धितांते

सुप्प्रतिनामात्रार्थे। २।१।९॥ शाकस्यलेशःशाकप्रति। मात्रार्थेकिं। वृक्षंप्रतिविद्योततेविद्युत्। अक्षशलाकासंख्याःपरिणा। २।१।१०॥ द्यूतव्यवहारेप
राजयएवायंसमासः। अक्षेणविपरीतंवृत्तं। अक्षपरि। शलाकापरि। एकपरि॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्यस्वपदविग्रहत्वमस्त्येव। अवधारणेकिं। यावद्दत्तंतावद्भुक्तं। कियद्भुक्तंवानावधारयतीत्यर्थः॥ ॥ सुप्प्रतिना। सुविव्यनुवर्त्तमानेपुनःसुब्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमितिध्वोनयन्नुदाहरति। शाकप्रतीति। नन्वारंभसामर्थ्यादव्ययभिन्नमेवसुप्समस्यतइतिचेदत्राहुः। पुनःसुब्ग्रहणाभावेदोषामन्यमहर्दिवामन्यारात्रिरितिवृत्तिविषयेसखुप्रधानतादर्शनात्सादृश्यव्यथान्येवमात्रार्थेप्रतिनासमस्येरन्। तथाचदिवसस्यलेशःदिवाप्रतिदोषाप्रतीत्यादीनामपवादःस्वरणंबसंभाव्येतेतिदिवसप्रतीति। नतुलक्षणादौप्रतेःकर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्द्वितीयागर्भवाक्यमेवस्यात्ननुसमासस्तस्यलेशार्थेसावकाशत्वादितिचेन्नैवं। वृक्षंप्रतिसिंचतीत्यादौषत्वनिवारकत्वेनकर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानस्यचरितार्थत्वान्मात्रार्थग्रहणाभावेलक्षणादावप्यनेनसमासप्रसंगात्। वीप्सायामव्ययीभावेतुप्रत्यादेः। पूर्वनिपातत्वेप्रत्यर्थोसंवृत्तीत्यादौषत्वाप्रसक्त्याकर्मप्रवचनीयविधानस्याचे[illegible]र्थतयानत्सामर्थ्याद्द्वितीयागर्भवाक्यमपीत्युक्तंमूलकृताव्ययंविभक्तीतिसूत्रे। अत्रनव्याः। प्रत्यर्थमित्यव्ययीभावेवीप्सायोतकत्वेनवि

यमानमव्ययं समस्यते। वीप्साद्योतकस्य परिकर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः स्वीक्रियते तदापि प्रतिलवनं प्रतिष्ठानमित्यादौ षत्वनिवारणाय प्रतीत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा चरितार्थैव वक्तुं तसुविप्सायां विशिष्य भूतायां प्रत्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु वीप्साद्योतकस्यैव। अन्यथा वृक्षं वृक्षं प्रति सिंचतीत्यत्र द्विर्वचनेनैव वीप्साया द्योत्यते प्रतिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते। कर्मणि द्वितीया। कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् षत्वं नेत्यादि मनोरमाग्रंथस्य लक्षणेत्थंभूतेति सूत्रस्थस्य दत्तजलांजलिः स्यात्। नन्वसंख्यविधानसामर्थ्यस्याप्रक्षीणत्वात् अर्थमर्थं प्रतीत्यादिभाष्यप्रयोगाद्वा द्वितीयागर्भवाक्यमपि भवतीत्येवं व्याख्येयमित्याहुः। पराजयं द्योतयितुमाह। विपरीतवृत्तमिति। पूर्वजयपराजयाद्वृत्तं तथा न वृत्तमित्यर्थः। एकपरीति। एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः। एवं द्विपरीत्यादि। विभाषापपरिबहिरिति योगं विभज्य व्याचष्टे॥ ॥ विभाषेति। इतः प्राचीनानां समासानां टिघुभादिसंज्ञानामिव वाग्रहणाभावान्नित्यत्वं न्यायतएव सिद्धं तच्चालिंगेनापि दृढयति। एतदिति। नन्वेवं सुप्सुपेत्यस्यापि नित्यत्वं स्यादिष्ट

विभाषा। २।१।११॥ अधिकारोऽयं। एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वं। सुप्सुपेति तु न नित्यसमासः। अव्ययमित्यादिसमासविधानात् ज्ञापकात्। अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या। २।१।१२॥ अपविष्णु संसारः। अपविष्णोः। परिविष्णु। परिविष्णोः। बहिर्वनं। बहिर्वनात्। प्राग्वनं। प्राग्वनात्। आङ्मर्यादाभिविध्योः। २।१।१३॥ एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः। आमुक्ति संसारः। आमुक्तेः। आबालं हरिभक्तिः। आबालेभ्यः।

पत्तौ तत्पूर्वे भूते भूतपूर्वः सुप्सुपेति समास इति वृत्तिग्रंथो विरुध्येत तथा शाकलसूत्रे सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इत्यत्र नित्यग्रहणेन नार्थः। इदमपि सिद्धं भवति वाप्याम् अश्वो वाप्यश्व इति नाप्यकैयटो व्याख्यत्। वाप्यश्व इति सुप्सुपेति समासः संज्ञायामिति सप्तमीसमासस्य तु नित्यत्वात् सिद्धः प्रतिषेध इति। सोऽपि ग्रंथो विरुध्येतेत्याशंकायामाह। सुप्सुपेति त्विति। नन्वत्रापि प्रमाणं मृग्यमत आह। अव्ययमित्यादीति। सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे समासे अव्ययमित्यादिसूत्रैः पुनः समासविधानं प्राचीनस्य क्वाचित्कतां ज्ञापयतीत्यर्थः। एवं च इवेन समासस्यापि क्वाचित्कत्वाद्गुहा हरिव वामन इत्यादि सिद्धं। इवेनेति वार्त्तिकं तु यद्यपि कुगतीत्यत्र पठ्यते तथापि सुप्सुपेत्यत्राप्यमेव नित्याधिकारस्मारितमिति कैयटः। एवं स्थिते इव वामन इत्यादि लोकप्रयोगसिद्धये इवेन समासस्य छंदोविषयत्वं कल्पयंतः प्रत्युक्ताः। छंदस्यपि तत्समासस्य नित्यत्वानभ्युपगमात्। जीमूतस्येवेत्यत्र हि वह्वृचैः समासाभ्युपगमेऽपि तैत्तिरीयैर्व्यस्तस्यैव पाठात्। एतच्च मनोरमायां स्थितं। अपपरिवहिः। अपपरियोगे पंचम्यपाङ्परिभिरिति

पंचमीविहिता अंचूत्तरपदयोगेप्यन्यारादित्यादिना विहितैव तेनात्र पचम्येति ग्रहणं बहिर्योगे पंचमी भवतीति ज्ञापनार्थं। ज्ञापकमिदं न सर्वत्रेति करस्य करभो बहिरित्यपि सिद्धं आबालमिति। आपरमूलोराच्च भूगोलकमिति किं। किरणावलीप्रयोगस्तु प्रामादिकः। समासमध्ये च शब्दप्रयोगासंभवात्। आचभूगोलकादिति पाठस्तूचितः॥ ॥लक्षणेना। चिन्हं लक्षणं बललक्षणमित्यादिरलाह। चिन्हवाचिनेति। इहाभिप्रती लक्ष्यलक्षणभावं आभिमुख्यं चेत्युभयं द्योतयत इति फलितं। अग्निमभि अग्निं प्रतीति। अभिरभागे। लक्षणेत्थंभूतेत्यनेन कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया। लक्षणेनेति किं। स्रुघ्नं प्रतिगतः। स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः। अत्र हि स्रुघ्नः कर्मैव न तु लक्षणं। अभिप्रती किं। येनाग्निस्तेन गतः। येनाग्निर्गतस्तेन गत इति प्रतीतेर्भवति गमनस्याग्निर्लक्षणं आभिमुख्यमप्यस्तीति येन तेन शब्दयोरग्निशब्देन समासः स्यात्। आभिमुख्ये किं। अभ्यंका गावः। ,,सुकाः। अभिनवः प्रतिनवश्चाङ्क आसामिति बहुव्रीहिः। अङ्को ह्यत्र भवति गवां लक्षणमाभिमुख्यं तु नास्ति न नूत्सर्गतः अव्ययार्थप्राधान्येऽव्ययीभावस्वीकारात्कथमिह प्रसंगः। अत्राहुः। इह प्रकरणे बहुव्रीहिविषये अव्ययीभावो भवतीति ज्ञापनार्थमिदं। तेन संख्यावंश्येन द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमिति। अनुर्य

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये। २।१।१४॥ आभिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिन्हवाचिना सह प्राग्वत्। अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति। अग्निमभि प्रत्यग्नि। अग्निमभीति। अनुर्यत्समया। २।१।१५॥ यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः। अनुवनमशनिर्गतः। वनस्य समीपं गत इत्यर्थः।

त्सां यदिति समयायोगे द्वितीयेति ध्वनयति। यं पदार्थमिति। यस्य पदार्थस्य समीपमित्यर्थः। लक्षणेनेत्यनुवर्त्तत इत्याह। लक्षणभूतेनेति। चिन्हवाचिनेत्यर्थः। अव्ययं विभक्तीत्यनेन न सिद्धं विभाषार्थं सूत्रं तेन पक्षे वनस्यानु इत्युदाहार्यमिति मनोरमायां स्थितं। अत्र वदंति। वनस्येति षष्ठी इह दुर्लभा कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयायाः प्रवृत्तत्वात्। तत्सामर्थ्यात्समयालंकामितिवत्समासबाधे प्रसक्ते अस्य विध्यर्थत्वात्। न चायमनुः सामीप्यमात्रद्योतको न लक्ष्यलक्षणभावस्येति वाच्यं। लक्षणेनेत्यनुवृत्तिवैयर्थ्यापत्तेः। एवमपि लक्षणमात्रद्योतकत्वं नास्तीति वाच्यं। लक्षणेत्यमित्यत्र मात्रपदाभावादग्निमभि अग्निं प्रतीति पूर्वसूत्रस्योदाहरणप्रत्युदाहरणविरोधाच्च। तेनात्र पक्षे वनमनु इत्युदाहार्यं वनस्य समीपं गत इति मूलस्थं विवरणवाक्यं तु लक्षणभूतस्य वनस्य समीपं गत इति व्याख्येयमिति। अन्विति किं। ग्रामं समया। यत्समयेति किं। वृक्षमनुविद्योतते विद्युत्। लक्षणेन किं। अनुवनं। उपकृष्णमितिवदत्र नित्यमव्ययीभावः॥

यस्य चा। इह ग्रहणमित्यनुवर्त्य आकृत्यैकं तृतीयान्तत्वेन विपरिणमय्य व्याचष्टे। अनुनेति। लक्षणभूतेनेति लक्षणेनेत्यनुवर्तत इति भावः अनुगंगमिति इहायामो लक्षणं स चानुना द्योत्य
ते लक्ष्यं तु समासार्थः। अत एव वाराणस्याः सामानाधिकरण्यं। एवं स्थिते फलितमाह। गंगादैर्घ्येति। वाराणसीति। वरं च तदनश्च वरानः श्रेष्ठोदकं। अनःशब्दो वं जले
शोकेमातृस्य इनैयोर्ह्रयोरिति ह्रस्वः समासे। तस्या दूरे भवा। अदूरभवश्चेत्यण्। आदिवृद्धिः। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं। गंगाया अन्विति। समासाभावपक्षे प्रागुक्त
रीत्या गंगामन्वित्युदाहार्यमित्याहुः। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चा। चकार एवकारार्थः। तेनैषां वृत्यंतरं न भवति। परमतिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थः। तिष्ठद्गु इति। गोस्त्रियोरि
ति ह्रस्वः। प्रथमासमानाधिकरणे शत्रादेशस्य संभवात्। इह शत्रादेश इति। इत्यादीनि। आदिशब्देन खलेयवं खलेबुसं सप्तम्या अलुक्। लूनयवं लूयमान
यवमित्यादि प्रातर्वं। पारेमध्ये। निपात्यत इति। यत्र सप्तम्यर्थो न संभवति तदर्थमकारांतत्वनिपातनं। सप्तम्यर्थसंभवे तु तत्पुरुषे कृति बहुलमिति। बहुलग्रहणा

यस्य चायामः॥२।१।१६॥ यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते। अनुगङ्गं वाराणसी। गङ्गाया अनु। गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्यो
पलक्षितेत्यर्थः। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च॥२।१।१७॥ एतानि निपात्यन्ते। तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः। आयतीगवं। इह शत्रा
देशः पुंवद्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते। पारेमध्ये षष्ठ्या वा॥२।१।१८॥ पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते। एदन्तत्वं चानयो
र्निपात्यते। पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः। पारेगङ्गादानय। गङ्गापारात्। मध्येगङ्गात्। गङ्गामध्यात्। महाविकल्पेन वाक्यमपि। गङ्गायाः पारात्। गङ्गाया

इलुकापि सिद्धे ग्रहणीत्वं सप्तम्यर्था भावसूचनाय पंचम्यंतमुदाहरति। पारेगंगादिति। महाविभाषयेति। नन्वपवादेऽव्ययीभावे महाविभाषया विकल्पिते पक्षे तदुत्स
र्गः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते तस्यापि विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यमपि सिध्यतीति सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत्। अत्राहुः। महाविभाषया एकार्थीभावस्य
पाक्षिकत्वविवक्षितेऽपवादैकार्थीभावदशायां षष्ठीसमासं बाधित्वा नित्यमव्ययीभावे प्राप्ते पक्षे षष्ठीसमासस्य समावेशार्थमिह वाग्रहणं। व्यपेक्षासामर्थ्यमेके इति पक्षे तु एतावपि
व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यं बाधे न सक्ते नया इत्येतद्विकल्प्यते। तथा चाव्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तरीत्या पक्षे तत्पुरुषस्यापि वैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि सिध्यत्येव
तथापि यत्रोत्सर्गोऽपवादो महाविभाषया विकल्प्यते तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्त्तत इति ज्ञापनार्थेदं। तेन पूर्वकायस्येत्येकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति।

सु· सि·कौ· टी·त· १९८

संख्यावंश्येन। वंशः सन्तानस्तत्र भवो वंश्यः। दिगादित्वाद्यत्। द्विमुनीति। पाणिनिकात्यायनौ। त्रिमुनीति। तौ द्वौ पतंजलिश्चेति त्रयो वंश्याः। व्याकरणस्येति संबन्धे षष्ठी। स्वपदार्थप्रा-
धान्य एवायं समासः। यदा त्वन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा त्रयो मुनयो वंश्या यस्येति तदा बहुव्रीहिरेवेत्याहुः। त्रिमुनि व्याकरणमिति। यद्यप्येतद्बहुव्रीहिणाप्युपपन्नं तथापि वि-
भक्त्यंतरे ऽप्येवंविधो बोध्य एवेति भावः। वस्तुतस्तु लक्षणेनाभिप्रतीतिसूत्रे आभिमुख्यग्रहणाद्बहुव्रीहिविषयेप्यव्ययीभावो भवतीति द्विमुनिव्याकरणमित्यादि सिद्धमित्य-
वोचाम। जन्मनोदाहरति। एकविंशतिभारद्वाजमिति। एकविंशतिभारद्वाजवंश्या इति विग्रहः। ननु भरद्वाजाद्विदाद्यञोपत्यञोश्चेति लुक्प्राप्नोति। न च वर्तिपदानां स्वार्थो-
पसर्जनैकत्वविशिष्टार्थान्तरोपसंक्रमात् लुगभाव इति कैयटोक्तमादर्तव्यं। वृत्तिप्रवेशात्प्रागेव प्राप्तवत्त्वेनान्तरंगस्य लुको दुर्वारत्वात्। अन्यथा गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यपि लु-
स्यात्। अत्राहुः भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभावोऽत्र बोध्य इति। एतच्च तत्रोपासमन्यो रिति सूत्रे शब्दकौस्तुभे स्पष्टं। नदीभिश्च। स्वरूपस्य संज्ञानद्याश्च नेह ग्रहणं बहुवचननि-

संख्या वंश्येन। २।१।१९॥ वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च तत्र भवो वंश्यः तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते। द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि। व्याकरणस्य। त्रिमुनि। विद्यातद्वतामभेदविवक्षया। त्रिमुनि व्याकरणं। एकविंशतिभारद्वाजं। नदीभिश्च। २।१।२०॥ नदीभिः संख्या प्राग्वत्। समाहारे चायमिष्यते। सप्तगङ्गं। द्वियमुनं॥ अन्यपदार्थे च संज्ञायां। २।१।२१॥ अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायां। विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः। उन्मत्तगङ्गं नाम देशः। लोहितगङ्गं। समासान्ताः। ५।४।६८॥ इत्यधिकृत्य॥

देशात्। किन्त्वर्थस्य। न च तस्य समासः संभवति अतस्तद्वाचिना मयं समासस्तेन च न केवलं विशेषशब्दा एव किंतु सामान्यशब्दोपि तेन पंचनदं सप्तगोदावरमिति सि-
द्धं। गोदावर्याश्च नद्याश्चेति वक्ष्यमाणेन समासान्तो त्। चकारेण संख्येत्यनुकृष्यत इत्याह। संख्येति। स्यादेतत्। पुरस्तादपवादन्यायेन पूर्वकालैकेत्यस्यैवेदं बाधकं स्या-
त्तत्श्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे तन्निबंधनस्य नदीपौर्णमास्येति टचः प्रसंगः समाहारे तु परत्वाद्द्विगुरेव स्यादित्यत आह। समाहारे चायमिति। एवकारार्थश्चकारः।
एवं च द्विगोरपवादोयमव्ययीभाव इति फलितं। अन्यपदार्थे चासंख्येति निवृत्तं नदीग्रहणमनुवर्तते तदाह। सुबंतं नदीभिः सहेति। अन्यपदार्थ इति किं॥
कृष्णवेणी। संज्ञानवगमादिति। सम्यक् ज्ञायत इत्यसत्त्वा। आतश्चोपसर्ग इति कर्मण्यङ्। संज्ञिनो देशविशेषस्यानवगमादित्यर्थः। अन्यपदार्थानवगमादि-

यस्येत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः। अतएव बहुव्रीहिर्न नित्यसमास इति भावः। संज्ञायां किं। शीघ्रगंगो देशः। अथाव्ययीभावे ऽसाधारणान् समा-
सांतानाह॥ अव्ययी। शरदादिभ्य इति वक्तव्ये दर्थायथुलाघवचिंतानादृियत इति प्रभृतिग्रहणं कृतं। टच्स्यादिति। राजाहंसखिभ्य इत्यतष्टजनुवर्त्तत इति भावः।
समासांत इति। समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वा चरमावयव इत्यर्थः। तेनोपशरदमित्यत्राव्ययीभावादित्यमसिद्ध्य अव्ययीभावस्यादंतत्वात् द्विपुरीत्यादौ तु ङ्यां-
क् पूर्वस्य इत्यप्रत्यय उत्तरपदस्यावयव इत्यकारांतोत्तरपदो द्विगुः। स्त्रियामिति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् सिध्यतीति बोध्यं। प्रतिविपाशमिति। लक्षणेनाभिप्रतीति
समासः। विपाशमनु विपाट् स्त्रियामित्यमरः। गणं पठति शरदित्यादिना। अत्र यकरयं तासलेयाकप इति विकल्पप्राप्तेन नित्यार्थं पाठः। इह जराया जरस प्रतिपरोऽनि

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः। ५।४।१०७॥ शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे। शरदस्समीपमुपशरदं। प्रतिविपाशं। शरद्॥ विपाश्। अनस्। मनस्। उपानह्। दिव्। हिमवत्। अनडुह्। दिश्। दृश्। विश्। चेतस्। चतुर्। त्यद्। तद्। यद्। कियत्। जराया जरस च। उपजरसं। प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः। पस्येति च। प्रत्यक्षं। अक्ष्णः परमिति विग्रहे। समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः। परोक्षे लिडिति निपातनात्परस्याकारादेशः। परोक्षं। परोक्षा क्रियेत्यादि तु अर्शआद्यचि। समक्षं। अन्वक्षं। अनश्च। ५।४।१०८॥ अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात्। नस्तद्धिते। ६।४।१४४॥ नान्तस्य भस्य टेर्लोपस्तद्धिते। उपराजं। अध्यात्मं॥

॥ इदं गणसूत्रं। उपजरसमिति। जरायास्समीप-
मित्यर्थः। पस्येति चेति। टच्स्तद्धितत्वात्तस्मिन्परे इकारलोप इति भावः। प्रत्यक्षमिति। वीप्सायां यथार्थत्वेन समासः। अक्ष्णोरभिमुखमित्यर्थे लक्षणेनाभिप्रती-
ति वा समासः। अक्ष्णः परमिति। अविषय इत्यर्थः। वृत्तिविषये अक्षिशब्द इंद्रियमात्रपरः। अव्ययाघटितसमुदायस्य कथमिहाव्ययीभावो विधायकसूत्राभा-
वादित्याशंक्याह विधानसामर्थ्यादिति। समक्षमिति। अक्ष्णोर्योग्यं। अन्वक्षमिति। अक्ष्णः पश्चादित्यर्थे अव्ययीभावः। नस्तद्धिते। न इत्यनेन भस्येत्यधिकृतं वि-
शेष्यते। विशेषणेन तदंतविधिरत आह। नान्तस्य भस्येति। ननूपराजमित्यत्र नस्तद्धित इति व्यर्थः। अव्ययानां भमात्र इति टिलोपेनैव सिद्धेः। न चाव्ययत्वं टच्-
विशिष्टपर्याप्तमिति वाच्यं। अव्ययीभावसंज्ञया उपजीव्यत्वेन टचः पूर्वभागस्याप्यव्ययत्वानपायात्। अत्राहुः। भाष्ये लुङ्मुखस्वरोपचारेषु त्रिष्वेव कार्येषु॥

न२

सु॰

सि॰कौ॰ अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञाविधानान्न दोष इति। युक्तं चैतत्। अन्यथा उपशरदमित्यादौ टिलोपः प्रसज्येत। अध्यात्ममिति। आत्मनि अध्यात्मं। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः॥ ॥
टी॰त॰ नपुंसकादन्या। नपुंसकग्रहणमन्नंतस्य विशेषणं नाव्ययीभावस्य अव्यभिचारादित्याह अन्नंतं यत्क्लीबमिति। अन्नंतेन चाव्ययीभावविशेषणेन तदंतविधिरित्या
१५० हतदंतादिति। उपचर्ममिति। टचि लोपोऽन्नंतत्वादभावश्च। नदीपौर्ण। इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः। पौर्णमास्याग्रहायण्योः पृथग्ग्रहणात्। उपनदीति। टजा
भावे नपुंसकह्रस्वः अत्र व्याचक्षते। वृत्तिग्रंथमनुरुध्येदं विकल्पकथनं परमार्थतस्तु नेहान्यतरस्यामित्यनुवर्ततेव ह्रगणोतिसूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तत्र हि नदी
शब्देन नंदीविशेषाणां गंगायमुनादीनां ग्रहणमाशंक्य शरत्प्रभृतिषु विपाट्शब्द पाठान्नेति समाहितं। न चेदं भाष्यं नदीपौर्णमासीत्यत्र टचः पाक्षिकत्वे संगच्छते नित्यार्थं त

नपुंसकादन्यतरस्यां। ५।४।१०९॥ अन्नंतं यत्क्लीबं तदंतादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात्। उपचर्मं। उपचर्म। नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः
५।४।११०। वा टच् स्यात्। उपनदं। उपनदि। उपपौर्णमासं। उपपौर्णमासि। उपाग्रहायणं। उपाग्रहायणि। झयः। ५।४।१११। झयन्तादव्य
यीभावाट्टच् वा स्यात्। उपसमिधं। उपसमित्। गिरेश्च सेनकस्य। ५।४।११२। गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात्। सेनकग्रहणं पूजार्थं। उपगिरं। उ
पगिरि॥ इत्यव्ययीभावः। तत्पुरुषः। २।१।२२। अधिकारोऽयं। प्राग्बहुव्रीहेः। द्विगुश्च। २।१।२३। द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात्। इदं सूत्रं त्यक्तुं श
क्यं। संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात्। समासान्तः प्रयोजनं। पञ्चराजं॥ १९ यातमात्रस्योपपत्तेः। अत एव सेनक
ग्रहणमुत्तरार्थं वत्। कैय्यटस्तु व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य वृत्तिग्रंथं कथंचित्समर्थितवानिति। पूजार्थमिति। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्या विकल्पसिद्धेरिति भावः। इत्यव्ययी
भावः। चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशं स्येति। न चैवं द्विगुतत्पुरुषयोः पर्यायतास्यादिति शंक्यं योगं विभज्य संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञां विधाय पश्चाद्द्विगुसंज्ञाविधानेन वक्ष्य
रपठनमंतरेणापि पर्यायत्वसिद्धेः। नापि द्वौ अन्यौ यस्य इत्यन्यपदस्यत्राति प्रसंगः शंक्यः। तद्धितार्थोत्तरपद इति सूत्रमनुवर्त्य तद्धितार्थेत्यत्र उक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्व इति व्याख्या
नात्। द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह। समासांत इति। टजचावित्यर्थः। अचितु दाहरणं तत्पुरुषस्यांगुलेरित्यचि द्व्यंगुलमिति बोध्यं। पंचराजमिति। समाहारे द्विगौ राजाहस्स
खिभ्य इति टच् समासस्यैवायमंतावयव इति उत्तरपदस्यानकारांतत्वान्नस्त्रीत्वाभावः। समासार्थोत्तरपदांताः समासांता इति पक्षे तु अकारांतोत्तरपदत्वेपि पात्रादित्वा

न्नेति बोध्यं। काशिकायां तु पंचराजीत्युदाहृतं। सकादित्वेऽपपाठ इति हरदत्तः। अत्र केचित्। पात्रादित्वकल्पने मानाभावात् पंचराजीति काशिकोक्तोदाहरणमपि सम्यगेवे-
त्याहुः॥ ॐ॥ द्वितीया श्रितातीत। श्र्यादीनां गतिविशेषवाचित्वाद्गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः। प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणमित्याशयेनाह। द्वितीयांतमिति। श्रितादिप्रकृति-
कैरिति। यद्यपि संबोधने सुबंतत्वं संभवति तथाप्यत्रापि समासस्येष्टत्वात् श्रितादयस्सुबंतसमुदाये लाक्षणिका इह गृह्यंत इति भावः। एवं खट्वा क्षेपे गोरथिभ्योपि
त्यादावप्यूह्यं। नहि खट्वेत्यस्य द्वितीयांतत्वं गगोरथीनां च सुबंतत्वं वा संभवति। स्यादेतत्। द्वितीयांतस्य श्रितप्रकृतिकसुबंतेन समासे काष्ठश्रैतेयो न सिध्येत्। श्रितशब्दाट्टापि त-
तः सुपि काष्ठश्रिता काष्ठश्रिते इति समासे श्रिताशब्दस्यैव टाबंतत्वात् ततः स्त्रीभ्यो ढगिति ढकि काष्ठश्रैतेय इति स्यात्। गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः प्रागेव कृदंतेन समा-
से तु श्रितं न स्यटाबंतत्वादिष्टं सिध्यतीति चेन्मैवं। प्रधानस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन काष्ठश्रैतेयस्य निर्बाधत्वात्। न च कदाचित् श्रिताशब्दादपि ढक्स्यादिति

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः। २।१।२४॥ द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह समस्यते वा तत्पुरुषः। कृष्णंश्रितः। कृष्णश्रि-
तः। दुःखमतीतः। दुःखातीतः। गम्यादीनामुपसंख्यानं। ग्रामंगमी। ग्रामगमी। अन्नंबुभुक्षुः। अन्नबुभुक्षुः। स्वयं क्तेन। २।१।२५॥ द्वितीयेति न सम्ब-
ध्यते। योग्यत्वात्। स्वयंकृतस्यापत्यं। स्वायंकृतिः। खट्वा क्षेपे। २।१।२६॥ खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायां।
खट्वारूढो जाल्मः। नित्यसमासोऽयं॥ नहि वाक्येन निन्दा गम्यते॥ सामि। २।१।२७॥ सामिकृतं॥ ॥ वाच्यं। जहत्स्वार्थायां वृत्तौ श्रिताशब्दस्या-

नर्थकत्वेनापत्ययोगासंभवात्। अजहत्स्वार्थायामपि न दोषः। समुदायावयवसंनिधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजकत्वात्। अन्यथा सुंदरदुहितुरपत्यं सुंदरदौहित्र इ-
त्यापत्तेरिति दिक्। कृष्णंश्रित इति। न लोकेति षष्ठीनिषेधः। कृष्णंश्रित इति। प्रथमानिर्दिष्टमिति द्वितीयांतस्य पूर्वनिपातः यद्यपीह श्रितशब्दोपि प्रथमानिर्दिष्टस्तथा-
पि समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमित्युक्तमिति नातिप्रसंगः। नन्वेवमव्ययादीनामुपसर्जनसंज्ञार्थमव्ययं विभक्तीत्यादिना समासविधानस्यावश्य-
कत्वात् सुप्सुपेति समासस्यानित्यत्वज्ञापकं न संभवत्येव तथा चाव्ययीभावतत्पुरुषादिसमासाभावपक्षे सुप्सुपेति समासप्रवृत्त्या अपविष्णोः परिविष्णोः
कृष्णंश्रितः राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहवाक्यानि न सिध्येरन्निति चेदत्राहुः। पुनः समासविधानेन केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थं तस्याः प्रकारांतरेणापि सिद्धेः तथा-

प्राक्कडारात्समास इत्यनंतरं प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमेकविभक्ति चापूर्वनिपात इति पठित्वा समासाधिकारे प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्यायामुपसर्जनसंज्ञा सिध्यत्येव विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययं सुबंतेन च समस्यते स समासोऽव्ययीभावः स्याद्द्वितीयांतं चेत्स समासस्तत्पुरुष इत्येवं व्याख्यानादव्ययीभावतत्पुरुषादिसंज्ञापि सिध्यतीति पुनः समासविधानं व्यर्थं सत् ज्ञापयति अनव्ययं विभक्त्यादीनां समासविधायकत्वे सिद्धे भवदुक्तमेतत्स्यात्। तत्रैव मानं न पश्याम इति चेदत्र केचित्। उक्तरीत्यैवोपसर्जनसंज्ञायां सिद्धायां प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थं सत् समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थलाभार्थं तेनामीषां समासविधायकत्वं सिध्यतीति। अथवा सुप्सुपेति समासस्यानित्यत्वे आकरग्रंथ एव प्रमाणं। अन्यथासिन्नित्यसमासयोरिति वार्त्तिके नित्यग्रहणेनानार्थः। इदमपि सिद्धं भवति वाप्याम्श्वो वाप्यश्व इत्यादि प्रागुक्तभाष्यकैयटग्रंथस्यासामंजस्यापत्तेरिति दिक्। ननु कृष्णश्रित इत्यस्य कृष्णकर्मकश्रयणकर्त्तेति ह्यर्थः। स च कृष्णः श्रितोऽनेनेति कर्मणि क्तांतेन त्रैहि व्रीहिलापि सुलभ इति किमनेन समासारंभणमेवं वा बहुव्रीहौ। श्रितकृष्ण इति निष्ठांतस्य पूर्वनिपातप्रसंगात्। शेषाद्विभाषेति समासांतः कप् प्रसज्येतेति निरिका। दुःखातीत इति। अतिपूर्वकादिणः कर्त्तरि क्तः। अवशिष्टान्यप्युदाहरणान्यूह्यानि। कूपपतितः। यद्यपि पतनिपतति दरिद्रातिभ्य इति विकल्पितेट्त्वात् यस्य विभाषेति इण्निषेधेन भाव्यं। तथाप्यत एव निपातनादिडित्याहुः। वस्तुतस्तु चुरादावदंतेषु पठितस्य पत गतौ चेत्यस्याश्रयणेन पतितः सिध्यति यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेस्सर्वसंमतत्वात्। ग्रामगतः। तुहिनात्यस्तः। अत्यासो व्यतिक्रमः सोऽपि गतिविशेष एवेति कर्त्तरि क्तः आदिकर्मणि क्तो वात्राभ्युपेयः। सुखप्राप्तः। दुःखापन्नः। गम्यादीनामिति। गम्यादयश्च प्रयोगतोऽत्र ज्ञेयाः। ग्राममगमीति। गमेरिनिरित्यौणादिक इनिः स च भविष्यति गम्यादय इति भविष्यत्काले। अकेनोरिति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया। अयोग्यत्वादिति स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थकस्य कर्त्रर्थतया द्वितीयांतत्वानुपपत्तेरिति भावः। स्वायंकृतिरिति। असति समासे कार्त्तिरिति स्यादिति भावः। खट्वारूढ इति। जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यादित्यमरः। वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वारोढव्या। ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनार्होऽपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः। रूढश्चायं तेन खट्वामारोहणमात्रानिषिद्धानुष्ठानपरः सर्वोऽपि खट्वारूढ इत्युच्यते। अत एवाहानित्येति। सामि। सामीत्येतदव्ययमर्धशब्दपर्यायः॥ ॥ ॥ ॥

कालाः। बहुवचननिर्देशः स्वरूपनिरासार्थः। कालवाचिनो द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह वा समस्यन्त इति सूत्रार्थः। ननु कालाः अत्यन्तसंयोगे इत्येवास्तु क्तेनेति निवृत्तं नार्थो यो
गविभागेनेत्यत आह अनत्यन्तेति। मासप्रमित इति। माङ् माने। आदिकर्मणि क्तः कर्तरि। इह प्रतिपच्चन्द्रेण नास्त्यत्यन्तसंयोगः। मुहूर्त्तमिति। मुहूर्त्तव्यापीत्यर्थः। कालाध्व
नोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया। तृतीया तत्कृतेति। लुप्तेति। सौत्रत्वादिति भावः। तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शान्नान्त इत्यर्थो लभ्यते। तदर्थकृतत्वं च गुणवाचकस्यार्थद्वारा वि
शेषणं। तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेति। तदेतद्व्याचष्टे तृतीयान्तार्थेत्यादिना। अर्थशब्देन चेति। सोपि स्वतंत्रं निमित्तमिति भावः। नन्वर्थेन समासासंभ
वात्तद्वाचीशब्दो गृह्यते किमनेन वचनग्रहणेन। अत्राहुः गुणमुक्तवान् गुणवचनः। कृत्यल्युटो बहुलमिति भूते कर्तरि ल्युट्। गुणमुक्त्वा यो द्रव्यमुक्तवान्

कालाः।२।१।२९॥ क्तेनेत्येव। अनत्यन्तसंयोगार्थमिदं वचनं॥ मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः। मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः॥ अत्यन्तसंयोगे च।२।
१।२९॥ काला इत्येव। अक्तान्तार्थं वचनं। मुहूर्त्तं सुखं मुहूर्त्तसुखं॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन।२।१।३०॥ तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकं तृती
यान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत्। शंकुलया खण्डः। शंकुलाखण्डः। धान्येनार्थो धान्यार्थः। तत्कृतेति किं। अक्ष्णा काणः॥
पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः।२।१।३१॥ तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत्। मासपूर्वः। मातृसदृशः। पितृसमः। ऊनार्थे। माषोनङ्कार्षाप
णं माषविकलं। वाक्कलहः। आचारनिपुणः। गुडमिश्रः। आचारश्लक्ष्णः। मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणं। मिश्रञ्चानुपसर्गमसं
न्धावित्यत्रानुपसर्गग्रहणात्। गुडसंमिश्रा धानाः। अवरस्योपसंख्यानं॥ मासेनावरो मासावरः॥

॥ सगुणवचनस्तेन घृतेन पाटवमिति गु
णमात्रनिष्ठेन समासो न भवति गुणश्चात्र सत्वे निविशते पैतीत्यादिलक्षणलक्षितो गृह्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वादि तत्कृतत्वासंभवादिति। शंकुलया खण्ड इ
ति करणे तृतीया। खडि भेदने इत्यस्माद्भावे घञिति व्युत्पादितः खण्डशब्दः क्रियारूपा पन्ने गुणे वर्त्तित्वा पश्चान्मत्वर्थलक्षणया तद्वति द्रव्ये वर्तत इति गुणव
चनो भवति। धान्येनेति। करणे तृतीया। अर्ज्यत इत्यर्थः॥ याचना कर्मणि घञ्। अर्थनमर्थः। अभिलाषो वा भावे घञ्। अर्थशब्दस्य रूढत्वेन धान्येनेति हेतौ
तृतीया कर्तृकरणे कृतेत्यनेन गतार्थत्वशंकैवात्र नेति रूढत्वाभ्युपगमपक्ष एव श्रेयान्। तत्कृतेति किमिति। कर्तृकरणे कृतेति सिद्धमिति प्रश्नः। इतरो गुणव

सु·
सि·कौ·
टी·त·
१५८

चनेन चेत्तत्कृतत्वेनैवेति नियमार्थमिदमित्याशयेन प्रत्युदाहरति। अक्ष्णेति। न ह्यक्ष्णा काणत्वं कृतं किं तु किमपि दृष्टिनैवेति भावः। तृतीया त्विह येनाङ्गविकार इत्यनेना का।
ण इति। काणनिमीलन इत्यस्माद्धञ्। गुणवचनत्वं तु कत्रीत्याखण्डशब्दस्यैवास्यापि बोध्यं। गुणवचनेनेति किं। गोभिर्वपावान्। गोसंबन्धिदध्यादिभोजनेन देवदत्तस्य
वपावत्त्वमित्यस्ति तत्कृतत्वं न तु सो गुणवचनः। पूर्वसदृशाद्यहसमसदृशाभ्यां योगे तुल्यार्थैरिति तृतीया। अन्यैर्योगे त्वेत एव वचनाद्धेताविति वा तृतीया। इह
सदृशग्रहणं व्यर्थं षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात्। न च तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिदमिति वाच्यं। सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य इति सूत्रेण तत्सि
द्धेरिति मनोरमायां स्थितं। विद्यया सदृशो विद्यासदृश इत्यादौ हेतुत्वप्रकारकबोधार्थं तृतीयासमासोऽप्यावश्यक इति त्वन्ये। पूर्वसूत्रेणैव तत्कृतत्वात्तृतीयासमासो
ऽपि सिध्यतीत्यपरे। ऊनार्थेति। पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्योक्तत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयपरं तच्चोनशब्देनैव संबध्यते न तु पूर्वादिभिः समसदृशयोः पृथग्ग्रहणादिति

कर्तृकरणे कृता बहुलं।२।१।३२।। कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलम्प्राग्वत्। हरिणा त्रातो हरित्रातः। नखैर्भिन्नो नखभिन्नः। कृद्ग्रहणे
गतिकारकपूर्वस्याऽपि ग्रहणं। नखनिर्भिन्नः। कर्तृकरणेति किं। भिक्षाभिरुषितः। हेतावेषा तृतीया। बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं
तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ न। कृतेति किं। काष्ठैः पचतितरां॥ ॥ ((भावः। मिश्रं चेति। पणबन्धेनैकार्थ्ये संधिस्तत्राप्रयुज्यमानो मिश्रशब्दे

उपसर्गरहितेऽन्तोदात्त इति सूत्रार्थः। अवरस्येति। अत्र व्याचक्षते। ऊनार्थेत्येव सिद्धत्वादिदं सुत्यजमेव। न चावरशब्दस्योनार्थकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यं। समसदृश
वराः सत्रमासीरन्निति श्रुतौ अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादिति सूत्रे च तत्प्रसिद्धेरिति। कर्तृकरणे। समाहारद्वन्द्वात्सप्तमीत्याशयेनाह कर्तरि करणे चेति। अत्र केचित्तु क
र्तृकरणे इति प्रथमाद्विवचनं तृतीयया विशेष्यते। विशेषणेन च तदन्तविधिस्तेन तृतीयान्ते कर्तृकरणे कृदन्तेन समस्यत इति व्याख्यां न रमित्याहुः। सर्वोपाधीति। कर्तरि करणे च या तृ
तीया तदन्तमपि बहुलग्रहणात्क्वचिन्न समस्यते क्वचित्तु विभक्त्यन्तरमपि समस्यते बहुलग्रहणादेवेत्यर्थः। समासाभावं प्रदर्शयति। दात्रेण लूनवानित्यादाविति। आदिशब्देन दा
त्रेण छिन्नवान् हस्तेन कुर्वन्नित्यादि ग्राह्यं। विभक्त्यन्तरमपि समस्यत इत्यस्योदाहरणं तु पादहारकः। गलेचोपकः। ह्रियत इति हारकः। बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल्। पादाभ्यामित्यपादा
नपञ्चम्यन्तस्य समासः। चुप मन्दायां गतौ। हेतुमण्णिजन्तात्कर्मणि ण्वुल्। अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक्। कर्तृत्वकरणत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेन क्रियासमर्पककृदन्तेनैव भवेत्समासः।

सुपेत्यधिकारात्तिङन्तेन तु नाऽसङ्गतस्याश्रयेन पृच्छति। कृताकिमिति। इतरस्तु तिङन्तप्रकृतिकं तद्धितान्तं न प्रकृतिकं सुबन्तेनास्समासस्तत्फलमित्याश्रयेन प्रत्युदाहरति काष्ठैरिति॥
कृत्यैरधि। पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चोऽयं न तु नियमार्थमित्याहुः। काकपेयेति। शकिलिङ्चेति शक्यार्थे कृत्यः पूर्णतोयत्वान्नदस्थैः काकैरपि पातुं शक्येति स्तुतिः। अल्पतोयत्वेन निन्दा वा। प्र
तच्छेद्यमिति। पूर्ववत् कृत्यः। कोमलत्वाद्धा तेनापि छेत्तुं शक्यत इति स्तुतिः। वातेनापि छेत्तुं शक्यते निर्बलत्वान्निन्दा वा। अन्नेनाभिस्सा स्वीभक्तमंधोन्नमोदनोस्वीत्यमरः। व्याख्याना
न्नेह स्वरूपग्रहणं तदाह संस्कारकेत्यादि। भक्ष्येण। खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यं। खरं कठिनं विशदं विविक्तावयवं खाद्यं भक्ष्यमित्यर्थः पल्लत्ययातस्यएरजंतस्य च भक्ष्यत्वेऽस्त्येव
प्रयोगात्। अब्भक्षस्त्यादिप्रयोगास्तु भाक्ताः। गुडधाना इति। ननु धानानां प्रत्येकं विभक्तावयवत्वाभावात् कथमेतदुदाहरणं संगच्छत इति चेत्। मैवं। भृष्टयवसमुदायस्य धानात्वात्स

कृत्यैरधिकार्थवचने। २।१।३३। स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तृकरणे च तृतीयान्तं कृत्यैस्सह प्राग्वत्। वातच्छेद्यं तृणं॥
काकपेया नदी। अन्नेन व्यञ्जनं। २।१।३४। संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत्। दध्ना ओदनो दध्योदनः। इहान्नभूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यं
भक्ष्येण मिश्रीकरणं। २।१।३५। गुडेन धानाः। गुडधानाः। मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यं। चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः। २।१।३६। चतुर्थ्यन्तार्था
य यत्तद्वाचिना ऽर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं प्राग्वत्। तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात्। यूपाय दारु। यूपदारु। नेह रन्धनाय
स्थाली। अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः। अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यं॥ द्विजायायं द्विजार्थः सूपः। द्विजार्था यवागूः॥ द्विजार्थम्प
यः। भूतबलिः। गोहितं। गोसुखं। गोरक्षितं॥ । १९ मुदायं प्रति समुदायिनामवयवत्वाच्च तदुपपत्तेः॥ चतुर्थी तदर्थ॥ तच्छब्देन प्रकृता चतुर्थी परा
मृष्टा प्रत्ययग्रहणा दं तद्ग्रहणं तन्नर्थ्येतेन सामर्थ्यात्तदर्थो लक्ष्यत इत्याशयेनाह। चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति। चतुर्थ्यन्तवाच्याय यूपादये यद्दार्वादि तद्वाचिना चतुर्थ्यन्तं समस्य
त इत्यर्थः। बलिरक्षितग्रहणादिति हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं तद्योगे चतुर्थी चाशिषीति अतादर्थ्येऽपि चतुर्थीसंभवादिति भावः। ननु चतुर्थी चाशिषीति विहिताया चतुर्थ्यन्त
स्य समासो न भवति। समासाऽशिषो ऽनवगमादिति केचिदाहुः इति कैयटेनोक्तं। ततश्च तन्मते हितसुखग्रहणमपि बलिरक्षितग्रहणवज्ज्ञापकमेवेति चेदत्र नव्याः। ब्राह्म
णाय हितं ब्राह्मणहितम्। गोहितं। गोसुखमित्यतादर्थ्ये चतुर्थ्यन्तेनापि समासः स्वीक्रियते। सा चाताऽदर्थ्ये चतुर्थी हितयोगे चेति वार्त्तिकाच्चतुर्थी न तदर्थ्ये त्यादिना हितसुखश

द्वाभ्यां समासविधानात् तज्ज्ञापनाद्वा संभवतीति हितसुखग्रहणं न ज्ञापकमिति तु सम्यगेवेत्याहुः। पुणायेति तादर्थ्ये चतुर्थी। एवमग्रेऽपि यथासंभवमूह्यं। अश्वघासादयस्तु। एतच्च
भाष्यकृतोक्तं। नन्वेवं रंधनाय स्थालीत्यत्रापि षष्ठीसमासः स्यादेवेति प्रकृतिविकृतिभाव एवेति नियमो निष्फल एव न च स्वरे विशेषः। चतुर्थी तदर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापि प्रकृ
तिभाव एवेष्यमाणत्वात्। अत्राहुः। संबंधत्वतादर्थ्यत्वकृतवैलक्षण्येनोक्तनियमसाफल्यान्न दोषः। अत्र च मानमेतदेव भाष्यं न माषाणामश्नीयात् दास्यर्थाय मैथिलीत्यादि
प्रयोगा अपि रस्थमेव विवक्षाभेदेन निर्वाह्याः। एवं च पूर्वसदृशेति सूत्रे सदृशग्रहणं व्यर्थमिति कैयटहरदत्तादीनामुक्तिः प्रामादिकीत्यवधेयं। शब्दबोधकृतवैलक्षण्यस्य तत्रा
पि सत्वादिति। अर्थेन नित्येति। अन्यथा विभाषाधिकारात्पक्षे द्विजायायं इति प्रयोगः स्यादिति भावः। विशेष्यलिंगता चेति वचनाभावे त्वर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात्स्ववल्लिंगमिति
सर्वेन पुल्लिंगप्रयोग एव स्यादिति भावः॥ ॥ पंचमी भयेन। भयेति स्वरूपग्रहणं नार्थस्य प्रमाणाभावाद्वृकभीतेति वार्त्तिकारंभाच्च। तेन वृकात्त्रास इत्यादौ समासो न। कथं तर्हि

पञ्चमी भयेन।२।१।३७॥ चौराद्भयं चौरभयं। भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यं। वृकभीतः॥ अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः।२।१।३८॥ एतैस्स
हाऽल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः। सुखापेतः। कल्पनापोढः। चक्रमुक्तः॥ स्वर्गपतितः। तरङ्गापत्रस्तः। अल्पशः किं॥ प्रासादात्पतितः॥ स्तो
कान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन।२।१।३९॥ स्तोकान्मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। अन्तिकादागतः। अभ्यासादागतः। दूरादागतः। कृच्छ्रादागतः॥ पञ्चम्याः
स्तोकादिभ्यः॥ अलुक्॥ षष्ठी।२।२।८॥ राज्ञः पुरुषः॥ राजपुरुषः॥ ॥

भोगोपरतो ग्रामनिर्गत इत्यादिप्रयोगाः। अत्राहुः। बहुलग्रहणात्तत्सिद्धिः। भ
यान्तरमपि क्तान्तसमस्यत इति प्राचोक्तत्वात् सुखापेत इत्यनेनवा तदुपपत्तिरिति। अपेतापोढ॥ पंचमीति वर्त्तते अल्पशग्रहणात्तदंतग्रहणं। अल्पशः इत्यत्र बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादिति शस्
यद्यपि बह्वल्पार्थान्मंगलामंगलवचनमिति वक्ष्यति तथाप्यत एव निपातनाच्छसिति बोध्यं। कारकत्वं तु समस्यमानक्रियां प्रति पंचम्यंतस्य कर्मत्वात् तदभिधायित्वाच्चाल्पशब्दस्य तदे
तदाह। अल्पं पंचम्यंतमिति। स्तोकान्मुक्त इत्यादि। करणे च स्तोकाल्पेति पंचमी॥ दूरादागत इत्यादौ तु दूरांतिकार्थेभ्य इत्यनेन॥ राजपुरुष इति। राजन् अस् पुरुष सु इत्यलौ
किकविग्रहे समासे कृते [illegible] लुकं तद्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपः॥ ॥ ॥ ॥ राम ॥ कृष्ण ॥ ॥

याजकादिभिश्च। याजक। पूजक। परिचारक। परिवेषक। स्नातक। अध्यापक। उत्सादक। होता। पोता। भर्ता। रथगणक। पत्तिगणक। इति। गुणान्तरेणेति। एतच्च वार्त्तिकं सर्वगुणकार्त्स्न्ये इ
त्यत्र पठितं। कृद्योगा षष्ठीति। कर्तृकर्मणोः कृतीति कृत्संनियोगेन कृतेत्यर्थः। यदा तु प्रतिपदविधानेत्यादिनिषेधवचनमारभ्यते तदेदं तद्बाधनाय आरब्धव्यं। तस्यैवानारम्भत्वमनु
पदं वक्ष्यामः। इध्मव्रश्चन इति। वृश्च्यते छिद्यतेऽनेनेति व्रश्चनः कुठारादिः करणे ल्युट्। इध्मानामिति कर्मषष्ठ्यन्तं तस्यानेन समासः। नृणामिति। यतश्च निर्धारणमिति षष्ठी। द्विज
शब्देनात्र समासप्रसङ्गः। तदपेक्षा हि षष्ठी। श्रेष्ठत्वं द्विजेतरमनुष्येभ्यः। तेषां सामान्यशब्देनोपस्थितत्वात् तान्विहाय अनुपस्थितकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। अथ कथं पुरुषो
त्तम इति। यस्मान्निर्धार्यते यश्चैकदेशो निर्धार्यते यश्च निर्धारणहेतुः एतत्त्रितयसन्निधाने सत्येवायं निषेध इति द्विवचनविभज्येति सूत्रे कैयटः। अन्ये तु पुरुषोत्तम इति
निर्धारणे सप्तम्याः संज्ञायामिति समास   न चैवं न निर्धारणे इति व्यर्थं। स्वरे भेदात्। सप्तमीसमासे हि तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः

याजकादिभिश्च ।२।२।९। एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते। तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयं। ब्राह्मणयाजकः। देवपूजकः। गुणान्तरेण तरब्लोपश्चेति
वक्तव्यं। अनेन तयप्गुणवाचिना सह समासस्तरब्लोपश्च। न निर्धारण इति पूरणगुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयं। सर्वेषां श्वेततरः। सर्वश्वेतः। सर्वेषां
महत्तरः। सर्वमहान्। कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वाच्यं। इध्मानां व्रश्चनः। इध्मव्रश्चनः। न निर्धारणे ।२।२।१०। निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते।
नृणां द्विजः श्रेष्ठः। प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यं। सर्पिषो ज्ञानं।   ((षष्ठीसमासे तु समासस्यान्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टमित्याहुः लग्नं दं।

संज्ञायामिति समासः। अस्य नित्यत्वेन स्वपदविग्रहासंगतिप्रसंगात् तस्मात्कैयटोक्तसमाधानमेव समीचीनमिति नव्याः। प्रतिपदविधानेति। पदं पदं प्रति विहिता प्रतिपदविधा
ना। षष्ठी शेषे इति विहायान्येन ज्ञोऽविदर्थस्येत्यादिना विहिता सर्वापीत्यर्थः। धातुकारकविशेषं गृहीत्वैव ज्ञोऽविदर्थस्येत्यादिना षष्ठी विधीयत इति भवति तस्याः प्रतिपदवि
धानत्वं। नन्वनेनैव गतार्थत्वात् न निर्धारण इति व्यर्थमिति चेदत्राहुः यतश्च निर्धारणमिति सूत्रे न षष्ठी विधत्ते किंतु सप्तमीमेव षष्ठी तु तया मा बाधीति प्रतिप्रसूयत इत्य
देतत्। एवं स्वामीश्वराधिपतीत्यादिष्वपि। तेन गृहस्वामी सर्वेश्वरः। निषादाधिपतिमित्यादि सिद्धमिति। चेत्सत्यं ज्ञोऽविदर्थस्येत्यादिचतुर्दशसूत्रीमध्ये दिवस्तदर्थस्ये
त्यादिषट्सूत्रीं विहायावशिष्टायामष्टसूत्र्यां शेष इति वर्तते। तथा च न माषाणामश्नीयादित्यादाविव षष्ठी शेष इत्येव सिद्धे नियमार्थं प्रकरणमिह षष्ठ्येव न तु तद्बु

सु·
सि·कौ· तथा च लुक्कः प्रयोजकीभूतः समास एव नेति फलितोऽर्थः। ततश्च प्रतिपदविधाना नेति वचनं न कर्तव्यं। एवं स्थिते कृद्योगा षष्ठीति वचनमपि मास्तु। कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र हि
टी·त· प्राप्त इति निवृत्तं तथा चाप्राप्तषष्ठीविधानार्थमेव तदिति समासनिवृत्तिप्रसंगाभावात् षष्ठीत्यनेनैव समाससिद्धेः। सर्पिषो ज्ञानमिति। वस्तुतः करणस्य संबंधमात्रविवक्षया ज्ञोऽविद
११४ र्थस्येति षष्ठी। सर्पिः संबंधिप्रवर्तनमित्यर्थः। पूरणगुण अर्थशब्दस्य त्रिषु संबंधादाह पूरणाद्यर्थैरिति। अत्र प्राचोक्तं एतदर्थैः षष्ठी न समस्यत इति। तन्न्यूनं तथा हि सति सुहितानां
नामेव ग्रहणं स्यात्तावतामेवार्थशब्देन समस्तत्वादिति ध्वनयन्नाह। सदादिभिश्चेति। षष्ठ इति। षण्णां पूरणः षष्ठः। तस्य पूरणे डट्। षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्। कथं तर्हि तान्युंछ

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन। २।२।११॥ पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते॥ पूरणे सतां षष्ठः। गुणे काकस्य कार्ष्ण्यं ब्रा
ह्मणस्य शुक्लाः॥ यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणं। अनित्योऽयं गुणेन निषेधः। तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्दे
शात्। तेनार्थगौरवं बुद्धिमांद्यमित्यादि सिद्धं॥ सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः। फलानां सुहितः। तृतीयासमासस्तु स्यादेव स्वरे विशेषः। सतां द्विजस्य कुर्वन्॥
कुर्वाणो वा किंकर इत्यर्थः। अव्ययं। ब्राह्मणस्य कृत्वा। पूर्वोत्तरसाहचर्यात् कृदव्ययमेव गृह्यते। तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः। तव्य। ब्रा
ह्मणस्य कर्तव्यं॥ तव्यता तु भवत्येव। स्वकर्तव्यं स्वरे भेदः। समानाधिकरणे। तक्षकस्य सर्पस्य। विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्न गोर्घे
नोरित्यादिषु पोटायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तस्सोप्यनेन वार्यते। क्तेन च पूजायां। २।२।१२॥ म
तिबुद्धीति सूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते। राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा। राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयान्तस्य स
मासः। अधिकरणवाचिना च॥ २।२।१३॥ क्तेन षष्ठी न समस्यते। इदमेषामासितं गतम्भुक्तम्वा॥ ११ षष्ठांकितसेकतानीति। प्रमाद एवायमित्येके।
उंछेषु षष्ठ उंछात्मकः षष्ठ इति वा व्याख्येयमिति मनोरमायां स्थितं। गुणेति। सत्वे निविशते पैतीत्यादिलक्षणलक्षितो गुणोऽत्र गृह्यते। न त्वदेङ्गुणः। अर्थग्रहण
त्। नापि संख्या। क्रोशशतयोजनशतयोरिति वार्तिके निर्देशात्। काकस्य कार्ष्ण्यं ब्राह्मणस्य शुक्ला इति। व्याप्तिन्यायात्केवलगुणवाची गुणोपसर्जनद्रव्यवाची च गु
णशब्देन गृह्यत इति भावः। ननु ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यत्र समासप्रसंग एव नास्ति ब्राह्मणशब्दस्य दन्तैरेवान्वयात् ब्राह्मणस्य ये दन्तास्ते शुक्ला इत्यर्थादित आह यद

शुक्लशब्दएवेहविशेष्यस्य पुंस्त्वाभावः। चंदनगंधः घटरूपमित्यादावनेननिषेधप्राप्ते तत्स्थैश्चगुणैस्समासोवक्तव्य इतिवार्त्तिकेनसमासः प्रतिप्रसूयते। गंधत्वा
नप्रतीयमानोगंधोनकदापिगुणिसमानाधिकरणः किंतुस्वप्रधानः। इदमेवहितात्स्थ्यंनामाननुपिनष्टिगंधानितिप्रयोगदर्शनात् शुक्लशब्दादितुल्यएवगंधशब्दोनतत्
स्थगुणवचन इति चेन्नापिनष्टीतिप्रयोगे हि गंधानितिनगुणशब्दः मालतीकुसुमादिषुगंधशब्दप्रयोगादर्शनात्। किंतुचंदनत्वादिजातिनिमित्तकोन्यएवसः। तस्मा
च्चंदनगंधइत्यादौतत्स्थत्वंसुस्थमेव। एवंघटरूपमित्यादावपि। नन्वेवमपिवलाकायाः शौक्ल्यंकेशस्यनैल्यमित्यादावतिप्रसंग इति चेदत्राहुः। गुणिवचनादुत्पन्न
स्य शुक्लादिगुणस्यैवाभिधानात्तद्वाचकपदानांगुणिसामानाधिकरण्यसत्वान्नदोषः। तथा च प्राधान्येनाप्राधान्येनवाद्रव्याप्रतिपादकत्वे सतिगुणप्रतिपादकत्वं
तत्स्थगुणवाचित्वमित्यर्थ इति। फलानामिति। करणस्यशेषत्वविवक्षायांषष्ठी। स्वरे विशेष इति। तत्पुरुषे तुल्यार्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वा थाथादिसूत्रे
णांतोदात्तत्वप्राप्ते तदपवादेन तृतीया कर्मणीत्यनेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्याद्युदात्त इष्टः षष्ठीसमासे तु अंतोदात्तत्वंस्यात्तच्चनेष्यत इति भावः। तृपिश्च सकर्मकोप्य
स्ति। पितॄनतार्प्सीत्सममंस्त बंधूनिति भट्टिप्रयोगात्तेनास्मात्कर्मणि क्तो नास्तीति न शंकनीयं। द्विजस्य कुर्वन्कुर्वाण इति। नेयंघटाद्यपेक्षया षष्ठी द्विजस्य घटंकु
र्वन्निति। तथा हि सत्यसामर्थ्यादेव समासाप्रसक्तौ निषेधो व्यर्थः स्यात्। इतो व्याचष्टे किंकर इत्यर्थ इति। ब्राह्मणस्य कृत्वेति। नादर्थ्यरूपसंबं
धस्यसामान्यरूपेणविवक्षायांषष्ठी। ब्राह्मणसंबंधिनीयाक्रियातदनंतरमित्यर्थः। कृदव्ययमेवेति। अनेकमन्यपदार्थ इतिसूत्रे सर्वपश्चादितिभाष्यप्रयोगादिति
भावः। इत्यादाविति। तथा च भट्टिः। प्रायुंक्त। यज्ञतेराज्ञि गृह्णीमः। आद्याः किंकृते भोगाः कुंभकर्णत्वया विनेति। इणि त इति कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे इदमस्या
परित्युदाहरंतौ भक्तदव्ययेनापि निषेधं मन्येते तौ च प्रागुक्तभाष्यप्रयोगविरोधादुपेक्ष्यावि तिभावः। तव्यतानुभवत्यैवेति॥ सूत्रे निरनुबंधग्रहणादितिभावः॥
स्वकर्तव्यमिति। कर्तृषष्ठ्या समासः स्वरे भेद इति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तित्स्वरस्यावस्थानात्स्वरितत्व इष्टः। तव्येन तु समासे मध्योदात्तत्वंस्यात्तच्चनेष्य
त इति भावः। सोप्यनेनेति। षष्ठीसमासेनपोटायुवतीतिसमासो बाधितः। सोपि षष्ठीसमासः पूरणगुणेत्यनेनवार्यत इत्यर्थः। क्तेनचपूजायां। सूत्रोपलक्षणं
पूजाग्रहणं। व्याख्यानादित्याह। मतिबुद्धीति। राज्ञामिति। क्तस्य च वर्तमान इति कर्तरि षष्ठी। भूत इति। न च तक्रकौंडिन्यन्यायेन मत्यादिभ्यः क्तस्य वर्तमानकालो

मु.
सि.कौ.
टी.त.
१५५

भूतकालतांबाधतइतिवाच्यं।तेनैकदिगित्यतःतेनेत्यधिकारेउपज्ञातइतिनिर्देशेनभूतकालस्याबाधज्ञापनात्।उपज्ञातइत्यत्रहिभूतेक्तोनतुवर्त्तमाने।अन्यथाक्तस्य
चवर्त्तमानेइतिषष्ठीविधानादुपज्ञातशब्दस्यतेनेतितृतीयायोगोनस्यात्।नचैवमपिज्ञानार्थएवज्ञापकमस्त्वितिवाच्यं।पूजितोयस्सुरासुरैरितिप्रयोगानुरोधे
नसामान्यविषयकज्ञापकत्वस्यैवन्याय्यत्वात्।अन्येतुकारकषष्ठ्याएवसमासनिषेधोयंशेषषष्ठ्यातुसमासःस्यादेवेत्याहुः।एतेनकलहंसराममहितःकृतवा
निति भूरिप्रयोगोव्याख्यातः।राममहितःसःकलहंकृतवानित्यन्वयः।अधिकरणवाचिनाच।वाचिग्रहणंचिंत्यप्रयोजनमितिहरदत्तादयः।इदमेषामासितमितिक्तो
धिकरणेचेतिक्तः।अधिकरणवाचिनश्चेतिकर्त्तरिषष्ठी।अधिकरणेचेत्येवसिद्धेसूत्रद्वयेपिवाचिग्रहणंस्पष्टार्थमित्याहुः।ननुकिंवृत्तंपद्धतामित्यत्रनकर्मणिक्तः
वृतेरकर्मकत्वात्।तथाचाधिकरणेक्तेनकथमिहसमासइतिचेन्नैवं।नायमधिकरणेक्तः किंतुगत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरि।किमाद्वृत्तंनिष्पन्नमित्यर्थः॥
कर्मणिचक्तेनेतिनानुवर्त्तते।क्तेनचपूजायामितिनिषेधवैयर्थ्यप्रसंगात्।षष्ठीत्वनुवर्त्तते।किंतुसापियाकाचित्कर्मणिषष्ठीनगृह्यते।अपांस्रष्टेत्यादाव

कर्मणिच।२।२।१४।उभयप्राप्तौकर्मणीतियाषष्ठीसानसमस्यते।आश्चर्योगवांदोहोऽगोपेन॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तेनैवसिद्धेतृजकाभ्यांकर्त्तरीतिनिषेधवैयर्थ्यापत्तेः।किंचइध्मव्रश्चनइत्यादौसमाससिद्धयेवचनंकर्त्तव्यंस्यात्।नचकृद्योगलक्षणाषष्ठीसमस्यतइतिवार्त्तिकम
स्त्येवेतिवाच्यं।तस्यसिद्धांतेप्रत्याख्यानात्।तत्रनश्चनिपातानामनेकार्थत्वादितीत्यर्थेचशब्दोयं।तदाहकर्मणीतियाषष्ठीति।समस्यैकवचनांतपदमुच्चार्ययाषष्ठी
विहितापरिशेषितावेत्यर्थः।नियमसूत्राणांविधिरूपेणनिषेधरूपेणवेतिद्वेधाप्रवृत्तेःस्वीकृतत्वात्।गवांदोहइति।अगोपेनेत्युपन्यासस्त्विहउभयप्राप्तिप्रदर्श
नार्थः॥अथकथंशब्दानुशासनमिति।अत्रव्याचख्युःशब्दानामितीयंषष्ठीकर्तृकर्मणोरितिविहितानतूभयप्राप्ताविन्यनेन।आचार्यस्यकर्त्तुःवक्तुस्तस्त्वेपिइहानुपा
दानात्।ताक्तत्वार्थप्रयोगइत्यतःप्रयोगइत्यनुवर्त्तनात्कर्तृकर्मणोरुभयोरुपादानएवायंनियमइतिस्वीकारात्।आश्चर्योगवांदोहइत्यत्रहिआश्चर्यंप्रतिपाद्यंतच्चप
यशिक्षितोदोग्धादुर्दोहाच।दोग्धृव्यापारदैवनिर्वहतिनत्वन्यथा।अतःकर्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादस्त्युभयप्राप्तिः।इहतुशब्दानामिदमनुशासनंनत्वर्था
नामित्यर्थप्रतिपत्तिप्रसंगाक्यनतुकर्तृविशेषनिवृत्तिपरमतोनास्त्युभयप्राप्तिः।

अस्तु वा यथा कथंचिदुभयप्राप्तिस्तथापि न क्षतिः । उभयप्राप्ताविति सूत्रेऽविशेषेण विभाषेति पक्षस्यापि विद्यमानत्वात् । नियमपक्षे त्वपि पक्षे आचार्यस्य शब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात् । यद्वा शेषलक्षणषष्ठीति व्याख्यायते तेन तदानुसमासनिषेधः द्वंद्वे कैवात्र नास्तीति ॥ ःः ॥ तृजकाभ्यां । इह कर्तृषष्ठ्या तृजकाभ्यामिति वृत्तिकारव्याख्यानमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह कर्त्रर्थेति तृजकाभ्यामिति । कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तं तयोः श्रुतत्वात् । न तु षष्ठ्या इति भावः । यद्यपि कर्तरीति तृचो न विशेषणमव्यभिचारात्तथाप्यकस्य विशेषणत्वेन तदावश्यकमित्याह इक्षुभक्षिकेति । पर्यायार्हणेति भावे ण्वुच् । कर्मणि षष्ठ्याः समासः । ननु वज्रस्य भर्तेत्युदाहरणमयुक्तं । भर्तृशब्दस्य याजकादित्वेन समासावश्यंभावादित्याशङ्क्याह पत्यर्थभर्तृशब्दस्येति । यद्यपि याजकादिष्वर्थविशेषविशिष्टतया भर्तृशब्दो न पठितस्तथापि रूढेर्बलीयस्त्वात्पतिपर्यायस्यैव तत्र ग्रहणं न तु यौगिकस्येति भावः । शेषषष्ठ्येति । न्यासकार-

तृजकाभ्यां कर्त्तरि ॥ २ । २ । १५ ॥ कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्त्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्त्तरि किं । इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्समासः । भूभर्त्ता । कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति । शेषषष्ठ्या समास इति कैयटः । कर्त्तरि च ॥ २ । २ । १६ ॥ कर्तृषष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्त्तते । तद्योगे कर्त्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात् । नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ २ । २ । १७ ॥ एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा ॥ संज्ञायामिति भावे ण्वुल् । जीविकायां दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां तृजकाभ्यां कर्त्तरीति निषेधे प्राप्ते वचनं ॥ ॥

स्तु नन्वत्र भवतु । न लोकेति निषेधस्त्वनित्यः । तृकाभ्यामिति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धग्रहणात् तृन्ज्ञापकादित्याह । केचित्तु जनिकर्तुस्तत्प्रयोजको हेतुश्चेति निर्देशादनित्योऽयं समासनिषेध इत्याहुस्तन्न । शेषषष्ठीसमासेनोक्तनिर्देशोपपत्तेः । नेह तृजिति । न चात्र तदर्थत्वं शक्यं । तृचः क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति जयादित्येनोक्तत्वादिति भावः । वामनस्तु अके जीविकार्थे इत्यत्राक इति किं रमणीयकर्तेति प्रत्युदाहरन् जीविकायां तृचमिच्छति । भावे ण्वुलिति । भञ्जनं भञ्जिका । पुष्पाणां भञ्जिका कर्मणि षष्ठी । भाव इत्युपलक्षणं अधिकरणे ण्वुल्यपि बाधकाभावादिति मत्वा संज्ञायामिति सूत्रे करणे मनोरमायां मुक्तं उद्दालकः श्लेष्मातकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा उद्दाल-

पूर्वापर॥ एकदेशशब्दोऽवयवे रूढः अत एव तस्य कर्मधारयत्वेपि तन्नो मत्वर्थीयः। कृष्णसर्पवानित्यत्रेव न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधस्य प्रवृत्तेः। यद्यपीह एक गोपूर्वादिरिति ठञ् प्राप्तस्तथाप्यत एव निर्देशादनित्यः तदेतदाह अवयविनेति। नन्विदं सूत्रं व्यर्थं। पूर्वकाय इत्यादिप्रयोगाणां कर्मधारयेणैव सिद्धेः ऊर्ध्वकाय इतिवत् समुदाये हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति न्यायादित आह। षष्ठीसमासापवाद इति। तथा च कायपूर्व इत्याद्यनिष्टप्रयोगनिवृत्तये सूत्रमिति भावः। पूर्वकायस्येति। य

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे। २।२।१॥ अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी। षष्ठीसमासापवादः। पूर्वं कायस्य पूर्वकायः। अपरकायः। एकदेशिना किं। पूर्वं नाभेः कायस्य। एकाधिकरणे किं। पूर्वं छात्राणां। सर्वोप्येकदेशोऽह्ना समस्यते संख्याविसायेति ज्ञापकात्। मध्याह्नः। सायाह्नः। केचित्तु सर्व एकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्नैवेति ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्। तेन मध्यरात्रः उपररात्रः पश्चिमरात्रगोचरादित्यादि सिद्धमित्याहुः॥ अर्धं नपुंसकं। २।२।२॥ समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे प्राग्वत्। एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनं॥ एकदेशिसमासविषयकोयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः। तेन पञ्चखट्वी इत्यादि सिध्यति। अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली। क्लीबे किं। ग्रामार्धः॥ द्रव्यैकत्व एव। अर्धं पिप्पलीनां॥ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यां। २।२।३॥ एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा। द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा। एकदेशिना किं। द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य। अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात् पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः। भिक्षाद्वितीयं॥ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया। २।२।४॥ पक्षे द्वितीया श्रितेति समासः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। जीविकां प्राप्तः। जीविकाप्राप्तः। आपन्नजीविकः। जीविकापन्नः। इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्त्वा अकारोऽपि विधीयते। तेन जीविकां प्राप्ता प्राप्तजीविका। आपन्नजीविका॥

यद्यप्यन्यारादिति सूत्रे दिग्विशिष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्याख्यानेन संप्रत्यपि दिग्वृत्तिनापि योगे पंचमी स्वीकृतेति षष्ठी इह दुर्लभा तथापि तस्य परमाम्रेडितमिति लिंगाद्व पववादित्वात् कुत्र योगे पंचमी नेत्युक्तत्वात् षष्ठ्येव भवतीति भावः। पूर्वं नाभेरिति। नाभेर्यः पूर्वो भागः स कायस्यावयव इत्यर्थः। नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पंचमी तेनात्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिर्न त्वेकदेशिनीति नाभ्या समासो नेत्यर्थः। कायेन तु स्यादेव पूर्वकायो नाभेरिति। पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् प्रधानत्वाच्च। पूर्वं छा

वृत्ता मिति। नासौ निर्द्धार[illegible]षष्ठीकिं। समुदाय समुदायिसंबंधे बहुवचनं तद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षया तत्र श्छात्राणामेकदेशित्वे सत्यप्येकत्व वैशिष्ट्याभावान्न सम
स॰ सर्वो [illegible] पूर्वादिभिन्नोर्यान्यर्थः। ज्ञापकादिति। अन्यथा अन्हस्यसाप पूर्वत्वं नस्यादिति भावः। मध्यान्ह इति। राजाहस्सखिभ्यष्टजिति टच्। अन्होन्ह इत्यन्हादेशः। अ
पंचाये [illegible]मध्यान्हशब्दयोरूर्ध्वकायवत्कर्मधारयेणननिर्वहति। तस्यैकदेशिसमासप्रयुक्तत्वादतोत्र ज्ञापकाश्रयणं युक्तमेवेति बोध्यं। इत्याहुरिति। नचैवं दिनमध्यो
[illegible]ध्य इत्यादि न सिद्ध्येदितिवाच्यं। ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्। अर्द्धं नपुंसकं। खंडवाच्यर्धशब्दो न नित्यनपुंसकः। ग्रामार्धनगरार्ध इतियथा। समांशवा
चीतु नित्यनपुंसकस्स एवेह गृह्यते। पूर्वापरेति पूर्वसूत्र एवार्धशब्दे पठनीये अर्धमितियोगविभागेन निर्देशान्नपुंसकत्वे लब्धे पुनर्नपुंसकग्रहणादित्याशी
यनव्याचष्टे नित्यं क्लीबे स इति। यो नित्यनपुंसकलिंगस्स इत्यर्थः। प्राग्वदिति एकत्वविशिष्टेनावयविना समस्यत इत्यर्थः। अर्थतु व्याचख्युरर्धमिति निर्देशात्स्वेन
पुंस्कत्वे सिद्धे नपुंसकग्रहणं सूत्रेषु लिंगनिर्देशो न विवक्षित इति ज्ञापयितुं तेन तस्येदमित्यादि लिंगत्रये पि[illegible]ति। अर्धपिप्पलीत्यत्र एकविभक्ति चापूर्वनि
पात इत्युपसर्जनसंज्ञायां गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः स्यादित्याशंक्य समाधत्ते। अथ षष्ठ्यंत वचनमिति। तेन पिप्पलीशब्दस्यानुपसर्जनत्वान्न दोष इति भावः। नन्वेवं पंचा
नां खट्वानां समाहारः पंचखट्वीति न सिद्ध्येदुपसर्जनसंज्ञानिषेधेन खट्वा[illegible]त्याकारे ह्रस्वाप्रवृत्तेरदंतत्वाभावे ङीब्न स्यादिति शंकायामाह। एकदेशिसमासावि
षयकोयमिति पंचखट्वी इति भाष्योदाहरणमेव अथ षष्ठ्यंतेन स्यस्य संकोच लिंगमितिभावः। अर्धपिप्पलीति। [illegible]नवल्लिंगत्वात्स्त्रीत्वं। अर्धं पिप्पलीनामिति।। स
मासे अर्द्धपिप्पली त्वेव स्यात्।। विशेष्यैकार्थात्। परवल्लिंगमिति लिंगातिदेशोपि वचनातिदेशाभावादिति भावः। अर्धपिप्पल्य इति प्रयोगस्तु अर्धानि पिप्पलीना
मिति विग्रहे असाधुरेव [illegible]समुच्चये साधुरेव अर्धपिप्पल्याः। अर्धपिप्पली। अर्धपिप्पलीच अर्धपिप्पलीचेत्यादि विग्रहात् एकदेशिनाकिं। अर्द्धं पशोर्देवदत्त
स्य। अत्र देवदत्तः स्वामी न त्ववयवीति न तेन समासः। द्वंद्वसूत्रं परवल्लिंगमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातं। तद्यथा। अर्धपिप्पलीति हि कर्मधारयेण सिद्धं। समुदायेषु वृत्ताः श
ब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्त इति न्यायात्। समप्रविभागादन्यत्र तु वाप्येषैव गतिः। अर्धाहारः अर्धोलम अर्धविलोकितमित्यादि प्रयोगदर्शनात्। नचात्र समप्रविभागे षष्ठीसमा
संबाधितुमिदं सूत्रमितिवाच्यं। षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वात् तरङ्काली दासः। प्रापुंक्त। ग्रामाणां शिरार्धहरो हरस्येति। द्वितीय तृतीय षष्ठी[illegible]सापवादोयं योग इति हि

कृतेतोकृमपुक्तमितिचेन्नयन्नाह निषेधं बाधित्वेति। प्राप्तजीविक इति। गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वः द्विगुप्राप्तापन्नेति वक्ष्यमाणेन परवल्लिङ्गनिषेधः। नचैवं बहुव्रीहि
र्लक्षणार्थमिति वाच्यं। स्वरविशेषात्। प्राप्तसुख इत्यादौ निष्ठान्तस्य जातिकालसुखादिभ्य इति परनिपातापत्तेश्च प्राप्तापन्ने चेति चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषा
नुमानात् प्राप्तापन्ने समस्येते अच अत्वं च तयोः स्यादिति भाष्ये स्थितं। तत्र चकारात्पूर्वमेवाकारं छित्वा सौत्रत्वात्सन्धिविभावो नेति प्राञ्चः। एतदाक्षेपं परिहरन्नाह द्विती
यया अ इति। प्राप्तास्त्रीति। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा टावन्तयोरपि प्राप्तापन्नयोः समासः॥ ❀ ॥ कालाः परिमाणिना। परिमीयते परि
च्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान्परिमाणी तदाह। परिच्छेद्यवाचिनेति। काला इति। कालविशेषवाचका इत्यर्थः। सूत्रे बहुवचननिर्देशात्कालसामान्यस्यापरि
च्छेदकत्वाच्च। मासो जातस्येति। षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनं। ननु जातः पुरुषस्तस्य तु हस्तवितस्त्यादिकं परिच्छेदकं न तु कालस्तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेद

कालाः परिमाणिना। २।२।५॥ परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते। मासो जातस्य यस्य स मासजातः। द्व्यहजातः। द्वयोरह्नोः समाहा
रो द्व्यहः। द्व्यहो जातस्येति विग्रहे। उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम्। द्वे अहनी जातस्य यस्य द्व्यहजातः।
अह्नोऽह्न इति वक्ष्यमाणो ह्नादेशः। पूर्वत्र तु न संख्यादेः समाहार इति तन्निषेधः॥ ॥

त्राहुः। सा क्रियापरिच्छिन्दन्त्यपि कालसद्वारा देवदत्तं प
रिच्छिनत्ति। यस्य हि जननादूर्ध्वं मासो गतः स मासजात इति व्यवह्रियते। तत्र व्यवहारे कालजननक्षणयोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिनत्त्येवेति। इ
ह विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यं द्योतयितुं यस्य स इत्युक्तं। अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः। एवं बहुव्रीहावपीति बोध्यं। ननु जातस्य मास इति विग्रहेऽपि
मासशब्दस्य पूर्वनिपातार्थमेतत्सूत्रारम्भस्यावश्यकत्वेऽपि मासविशेष्यकबोध एवात्रोचित इति किमनेन जातस्य यस्य स इति कथनेनेति चेदत्राहुः। मासजातो मृत इत्यादि
प्रयोगानुरोधेन विग्रहे यस्य स इति स्वीक्रियत इति। मासजात इति। यद्यपि मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणापीदं सिध्यति जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्येति वच
नात्। तत्र स्वरे विशेषः। वा जाते इत्यन्तोदात्तत्वस्यापि सिद्धेः। तथापि षष्ठीसमासापवादार्थमिदमारम्भणीयमेव। किंच मासो जातवतो यस्य स मासजातवानित्येतदर्थम
पीदमवश्यारम्भणीयमिति दिक्। उत्तरपदेनेति। परिमाणोत्तरपदहेतुकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः। सुप्सुपेत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादप्राप्ते वचनं।

अस्मादेव वार्त्तिकारंभात्सुप्सुपेत्येकत्वं विवक्षितमिति ज्ञापना। अन्यादेशादिति। त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे परतस्तद्धितार्थे न्यायात्तरद्विगौ सतीति भावः। पूर्वत्रेति। दुह ज्ञातर
त्यत्रेत्यर्थः॥ ॥ सप्तमी शौण्डैः। बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्च आद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह शौण्डादिभिरिति। अक्षशौण्ड इति। शौण्डः प्रवीणः इह आसक्तिमा
रूपान्तरा वंतर्भवतीति तद्द्वारकं च सामर्थ्यं यथा दध्योदनगुडधानादौ उपसेचनमिश्रीकरणादिद्वारा सामर्थ्यं। ननु कारकाणां क्रिययैव संबंध इति नियमस्य न व्यभिचा
रः। अधिशब्द इति। आधेयप्रधान इति शेषः। अधिकरणप्रधानस्य त्वव्ययीभाव एव । अधिहरीति यथा। स्व इति। मित्यमिति शेषः। विभाषांचेरिति विभाषाग्रहणसा

सप्तमी शौण्डैः॥२।१।४०॥ सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वत्। अक्षेषु शौण्डः॥ अक्षशौण्डः। अधिशब्दोऽत्र पठ्यते। अध्युत्तरपदादिति खः। ईश्व
राधीनः॥ सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च॥२।१।४१॥ एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत्। साङ्काश्यसिद्धः। आतपशुष्कः। स्थालीपक्वः। चक्रबन्धः॥ ध्वांक्षेण क्षेपे॥२।१।४२॥
ध्वांक्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायां। तीर्थे ध्वांक्ष इव। तीर्थध्वांक्षः॥ तीर्थकाकः। कृत्यैर्ऋणे॥२।१।४३॥ सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्यया
न्तैः सह प्राग्वत् आवश्यके। मासदेयमृणं। ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थं। पूर्वाह्णे गेयं साम। संज्ञायां॥२।१।४४॥ सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायां। वा
क्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोऽयं। अरण्येतिलकाः। वनेकसेरुकाः। हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्यलुक्। क्तेनाहोरात्रावयवाः॥२।१।४५॥ अह्नो रात्रेश्चा
वयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत्। पूर्वाह्णकृतं। अपररात्रकृतं। अवयवग्रहणं किं। अह्नि दृष्टमित्यत्र॥ तत्र॥२।१।४६॥ तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्ते
न सह प्राग्वत्। तत्रभुक्तं॥ क्षेपे॥२।१।४७॥ सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायां। अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत्॥ ११ मर्थ्यादिति वक्ष्यमाणत्वात्। अंत

शब्दोऽत्र पठ्यते स चाधिकरणप्रधानः। मध्ये इत्यर्थात्। तथा च अवयविनः आधारत्वविवक्षायां सप्तमी यथा वृक्षे शाखेति। वने अन्तर्वनात्र्वसति। यस्त्वधिकरणत्व
मात्रवृत्तिरंतःशब्दस्तस्य तु विभक्त्यर्थे इति नित्यमव्ययीभावः। प्रनिरन्तःशरेति णत्वं वनेइति अन्तर्वणं। यत्तु तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे अव्ययीभाव इति हरदत्तेनोक्तं तच्चि
न्त्यं। तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वेपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वादिने अंतरिति तदुक्तस्य परविग्रहस्यायोगात्। किं च विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावे विवचनग्रहणसामर्थ्यादर
न्यथा वृक्षस्योपरीत्यादावतिप्रसंगात्। न तत्र मध्यवाचिनः प्रसंगः एवं नास्तीति दिक्। शौण्ड। धूर्त्तः। कितवः। व्याडः। प्रवीणः। संवीतः। अन्तर्। अधि। पटुः। पंडितः। कुशलः।

व्यस्तनिर्दिष्टत्वात्तैः। पल्यस्यर्यांत्रे नैव समासः इष्यते। अल्पशः इत्यनुवृत्तेः। बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायं। तथैवोदाहरति। मासेदेयमिति। तत्पुरुषे कृतीत्यलुक्। नेह मासे दातव्यं नियोगो पलक्षणार्थमिति। नियोगो निर्द्धारणं। आवश्यको पलक्षणार्थमित्यर्थः। नित्यसमासोयमिति। अत एव पूर्वेषु सूत्रेष्विति स्वपदविग्रहः। संगेतरत्पवोदामा। अवनम। इति। नकुलेन स्थितं नकुलस्थितं। कर्तृकरणे कृतेति समासः। कृद्ग्रहणपरिभाषया नकुलस्थितशब्दोपि क्तान्त इति तेन सह समर्थं तस्य समासः तत्पुरुषे कृतीति सप्तम्या अलुक्। अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्यात्र निंदावगम्यते॥ ॥ पात्रेसमितादयश्च। संपूर्वादिणः क्तः। गेहेनर्दीति। नर्दशब्द इत्यस्मात् सुप्यजाताविति णिनिः। घटकतया प्रवेशो नेति। परमाः पात्रेसमिता इति वाक्यमेव भवति। न तु सन्महदित्यादिना समासांतरमिति भावः। एतच्च शब्दकौस्तुभे स्थितं। अन्ये तु केवलाः पात्रेस

पात्रेसमितादयश्च। २।१।४८॥ एते निपात्यन्ते क्षेपे। पात्रेसमिताः। भोजनसमय एव सङ्गताः। न तु कार्ये। गेहेशूरः। गेहेनर्दी। आकृतिगणोऽयं। चकारोऽवधारणार्थः। तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न। परमाः पात्रेसमिताः। पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन। २।१।४९। विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं। एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमबाधनार्थं च। पूर्वं स्नातः। पश्चादनुलिप्तः। स्नातानुलिप्तः। एकनाथः। सर्वयाज्ञिकाः। जरन्नैयायिकाः। पुराणमीमांसकाः। नवपाठकाः। केवलवैयाकरणाः।

मिता इति वाक्यमेव। न तु पूर्वकालैकेत्यादिना समासांतरमित्याहुः॥ पूर्वकालैक। पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः। इतरेषां तु स्वरूपग्रहणं। पूर्वत्वस्य ससंबंधिकत्वात् पूर्वकालपदं कालेन समस्यते। तथैवोदाहरति। स्नातानुलिप्त इति। अत्र क्रियाशब्दत्वात् पाचकपाठकवत् पर्यायः प्राप्तः। याज्ञिका इत्यादि। यज्ञमधीयते विदंति वा। क्रतूक्थादिभ्यष्ठक्। एवं नैयायिकाः। जीर्यतेरतृन्निति भूतेर्थे तृन्। जरंतश्च ते नैयायिकाश्च। जीर्णनैयायिका इत्यर्थः। मीमांसां मीमांसकाः। क्रमादिभ्यो वुन्। नवपाठका इति। पठंतीति पाठकाः। ण्वुल्तृचाविति ण्वुल्। संख्यावाची नवशब्दोत्र न गृह्यते। दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमात्। समानाधिकरणेनेति किं। एकस्याः क्षीरं। षष्ठीसमासोपि इह न भवति। पूरणगुणेति निषेधात्॥ ॥

दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमार्थमिति तत्पुरुषे संज्ञायामेव दिक्संख्ये समस्येते इति नियमशरीरात् न पञ्चगुरित्यादि सिध्यति। कथं तर्हि त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचर इति कालिदासः। त्रिलोकशब्दस्यासंज्ञात्वात्। न च समाहारे द्विगुर्द्विगोरिति ङीप्प्रसंगात् न च पात्रादित्वं कल्प्यं यदि त्रिलोकी गणे नापठ्यते स्यादित्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः न च उत्तरपदे समासः त्रिपदतत्पुरुषस्य इह दुर्लभत्वात्। अत्राहुः लोकशब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः अवयवो लोकस्त्रिलोकः शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोप इति। पञ्चब्राह्मणाः इति। यद्यप्यत्र कृतेऽपि समासे रूपे विशेषो नास्ति तथापि वीभक्त्यंतरे पञ्चभिर्ब्राह्मणैरित्यादौ विशेषो बोध्यः। तद्धितार्थ। असंज्ञार्थवचनं। एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते इत्याशयेनाह तद्धितार्थविषये इत्यादि। यदि तु तद्धितार्थे वाच्ये इति व्याख्यायेत तर्हि पौर्वशाल इत्यादौ तद्धितोत्पत्तेः प्राक् तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वात् द्विगोर्लुगनप

दिक्संख्ये संज्ञायां। २।१।५०॥ समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः। संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम्। पूर्वेषुकामशमी। सप्तर्षयः। नेह उत्तरा वृक्षाः। पञ्च ब्राह्मणाः। तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च। २।१।५१॥ तद्धितार्थविषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वत्। पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः। समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञ इति ञः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः। आपरशालः। पूर्वा शाला प्रियास्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः। तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः। पूर्वशालाप्रियः। दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात्। संख्यायास्तद्धितार्थे। षण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरः। पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनं॥

त्य इति ज्ञापकात् कृतेऽपि तद्धितार्थे तद्धितो भवतीति कल्पनायां प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः। तद्धिते परे इति तु न व्याख्येयमेवात् तद्धिते परतः समासः समासे कृते दिक्पूर्वपदादित्यादिना तद्धित इत्यन्योन्याश्रयप्रसंगात् समाहारे वाच्ये इति तु न पञ्चगवमित्यादौ समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात् समूहार्थप्रत्ययो नोत्पत्तेः। अन्यथा अत्र गोरतद्धितलुकीति टच् स्यात् सामूहिकस्य ... द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् प्रवर्तेतेति भावः। सर्वनाम्न इति। एतच्च पूर्वपरोदाहरणद्वयविषयमपि स्त्रियाः पुंवद्भावादित्यनेनापि ... रूपसिद्धिः ... सर्वनाम्न इति वचनमावश्यकं ... परोक्तत्वादि ... भावः। वृत्तिमात्र इति। तद्धितवृत्तौ समासवृत्तौ चेति कैयटः। आकार उदात्त इति। असति त्ववान्तरे तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः। षाण्मातुर इति। मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वाया इत्युदात्

गितिलुङ्। नाविकल्पेप्राप्तइति। महाविभाषयेतिशेषः। ननच्चतत्पुरुषप्रयुक्तटजभावेपंचगोधनइत्यपिस्यादितिभावः। मनोरमायांतुविकल्पेप्राप्तेनित्यसमासार्थंद्वंद्वतत्पु
रुषयोरपिस्येनद्वन्द्वमितिग्रावांग्रथमनुसृभ्योक्तंवस्तुतस्तुत्रयाणांसमासेकृतेअन्यपदार्थोपसंक्रमेणपरस्परसंबंधाभावात्द्वंद्वतत्पुरुषयोरप्राप्तौसत्यांवचनमिदमित्यादिस्थितं। द्व
द्वस्योदाहरणंतुवाक्चदृषच्चप्रियेअस्यवाग्दृषद्प्रियः। त्वत्रोपानहप्रियः इहत्रिपदेबहुव्रीहौकृतेपूर्वयोर्नित्यंद्वंद्वस्तेनद्वंद्वाच्चुदषहान्तादितिसमासान्तष्टजपिनित्यएव॥ ॥ गोर
तद्धितलुकि। तत्पुरुषस्येत्यनुवर्ततेटच्च। नराहगोनादित्यादि। ननुग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदंतविधेरभावात्तत्पुरुषस्यावयवोयोगोशब्दस्तस्माट्टजित्यर्थःस्यात्तथाचगोमूत्रमित्यादाव
तिप्रसंगःस्यादतआह। समासांतइति। अयंभावः। समासांताइत्यधिकाराद्वासमासांतेनभवितव्यं। गोरितिपंचमीश्रवणात्ततःपरेणापि। नचैतत्तदंतविधिमंतरेणोपपद्यतइतिसाम
र्थ्यात्तदंतविधिलाभस्तत्रचतत्पुरुषस्येतिषष्ठ्यंतंपंचम्यंतेनविपरिणम्यतइति। ननुतद्धितलुकीति। लुग्विषयइत्यर्थोनतुतद्धितलुकिसतीतिसमासांतानामंतरंगत्वात्। अतद्धित
लुकीतिकिं। पंचभिर्गोभिः। क्रीतः। पंचगुः। अत्रतद्धितस्यठकोअध्यर्धपूर्वेतिलुक्। संख्यापूर्वोद्विगुः। अत्रोक्तइति। अयंभावः। पूर्वसूत्रविषयएवेयंसंज्ञा। अनंतरस्यैवविनिया

गोरतद्धितलुकि। ५।४।९२॥ गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात्समासान्तोनतुतद्धितलुकि। पञ्चगवधनः। पञ्चानांगवांसमाहारः। संख्यापूर्वोद्विगुः। २।१।५२।
तद्धितार्थेत्यत्रोक्तःसंख्यापूर्वोद्विगुःस्यात्। द्विगुरेकवचनं। २।४।१। द्विग्वर्थःसमाहारएकवत्स्यात्। सनपुंसकमितिनपुंसकत्वं। पञ्चगवम्॥

यात्। एतदर्थमेवद्विसूत्रद्वयंकृतमन्यथादिक्संख्येसंज्ञातद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेचेत्येवब्रूयात्तेनसप्तर्षयइत्यत्रेगंतकपालेत्यादिनापूर्वपदप्रकृतिस्वरोनभवति। किंतुस
मासांतोदात्तएव। तथाचलक्ष्यसमन्वयःसप्तर्षयस्तपसेयेनिषेदुः। सप्तऋषीणांसुकृतांयत्रलोकइत्यादि। त्रिविधःसंख्यापूर्वइति। तद्धितार्थविषयेउत्तरपदेचपरतःसमाहारेवाच्येसंख्या
पूर्वोयःसमासःसइत्यर्थः। तद्धितार्थेयथा। पंचकपालःसंस्कृतमस्माइत्यणःद्विगोर्लुगनपत्यइतिलुक्। उत्तरपदेयथा। पंचनावप्रियः। नावोद्विगोरितिसमासांतष्टच्। समाहारेपंचपूली। द्वि
गोरितिङीप्। द्विगुरेकवचनं। बाहुलकात्कर्तरिल्युट्। सामान्येनपुंसकं। द्विगुःसमासएकार्थप्रतिपादकोभवतीत्यर्थः। नचवस्तुतोऽनेकार्थस्यैकार्थ्यंकथंचिदुपपद्यतइति। १५८
सामर्थ्यादितिद्वेष्यःसंपद्यतइत्याह। एकवत्स्यादिति। समाहारइतितूपसंख्यानाल्लभ्यते। समाहारेयोद्विगुस्तदर्थएकवदित्यन्वयः। समाहारेकिं। तद्धितार्थेमाभूत्। पंचसु
कपालेषुसंस्कृताः पंचकपालाः। पंचभिर्गोभिःक्रीताः पंचगवः पटाः। पंचगवेपंचगवानीत्यत्रतुप्रथमंद्विग्वर्थस्यैकवद्भावेकृतेयोयमेकशेषेकृतेद्विग्व॥ ॥ ॥

र्थंसमुदायस्याद्विरवर्थत्वाद्बहिरंगत्वाच्चैकवद्भावो न भवतीति स्थितमाकरे। यदा तद्धितार्थेति सूत्रे समाहार इति कर्मसाधनस्तदा समाहृतप्रधानो द्विगुरिति बहुत्वे प्राप्ते अने
नैकवद्भावः क्रियते। यदा तु भावसाधन एव समाहारस्तदा समूहप्रधानत्वाद्द्विगोः समूहस्य चैकत्वात्सिद्धमेकत्वमिति नास्य प्रयोजनं। न च स नपुंसकमिति नपुंसकत्वार्थमे
कत्वविधानमिति वाच्यं। समुदायवाचकेषु सामान्ये नपुंसकमित्यभ्युपगमे बाधकाभावादित्याहुः। वस्तुतस्तु तद्धितार्थेति सूत्रे समाहार इति भावे घञ् न तु कर्मणि। पंचगवमि
त्यत्र पंच गावः समाहृता इत्यर्थाभ्युपगमे समाह्रियमाणानां बहुत्वेन एकवचनानुपपत्तेः। न च द्विगुरेकवचनमिति सूत्रान्नैवमिति वाच्यं। पंचखट्वीत्यसिद्धेः। तत्र हि पंच खट्वाः
समाहृताः पंचसु खट्वासु समाहृतास्विति एवं विग्रहसंभवेन नियतविभक्तित्वाभावादेकविभक्ति चापूर्वनिपात इत्यप्रवृत्तेरनुपसर्जनत्वाद्गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न स्यात्॥ ततश्चावं

कुत्सितानि कुत्सनैः। २। १। ५३॥ कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत्। वैयाकरणखसूचिः। मीमांसकदुर्दुरूढः। पापाणके कुत्सितैः। २। १। ५४। पू
र्वसूत्रापवादः। पापनापितः। अणककुलालः। उपमानानि सामान्यवचनैः। २। १। ५५॥ घन इव श्यामः। घनश्यामः। इह पूर्वपदं तत्सदृशे लक्ष
णिकमिति सूचयितुं। लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते। पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं। उपमितं व्याघ्रादिभिस्सामान्याप्रयोगे। २। १। ५६॥ उ
पमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्। साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति। विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रं। पुरुषव्याघ्रः। नृसोमः। व्याघ्रादिराकृति
गणः। सामान्याप्रयोगे किं। पुरुषो व्याघ्र इव शूरः॥ ॥ ११ तो वादिस्त्रीत्वप्रसङ्गाद्द्विगोरित्ययं तल्लक्षणो ङीन्न स्यात्। भावसाधनत्वे कविभक्तित्वादुपस

र्जनत्वमस्त्याहृतास्वेव समाहारादेष्वपानियमेन वर्त्तिपदानां प्रथमान्तत्वात्तथा च पंचखट्वीत्यादिरूपं निर्बाधमेवेति दिक्। स नपुंसकमिति। एतस्यार्थो मूल एव स्फुटीभ
विष्यति। ५३॥ कुत्सितानि। कुत्स अवक्षेपणे कर्मणि क्तः। स च मतिबुद्धीति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने विहित इत्याशयेनाह कुत्स्यमानानीति। तत्प्रतिपा
दकानीत्यर्थः। उभयत्र बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः। वैयाकरणखसूचिरिति। सूचनं तेगचरः। यः पृष्टस्सन् प्रश्नं विस्मारयितुं खं सूचयत्यभ्यासवैयर्थ्या
त्स एवमुच्यते। न तु वस्तुतो व्याकरणं तदध्ययनं वा कुत्सितं। वेदांगत्वेन तस्य प्रशस्तत्वात्। तथापि। प्रतिभानाभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते। दुर्दुरूढ इति। दुल उत्क्षेपे दुपूर्वक

सु.
सि. कौ.
टी. त.
२६

औणादिकः। कृठ प्रत्ययः। बहुलमन्यत्रापीति णोर्लुक्। रलयोरेकत्वस्मरणाद्ध्रस्वः। विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायं संनिधानात्ते
नेकृतनैयायिको दुराचारः। पापाणके। एतौ कुत्सनाभिधायिनौ। कूपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समा इत्यमरः। ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातः स्यात्त
स्मात्पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्याशयेनाह पूर्वसूत्रापवाद इति। उपमानानि। उपमीयतेऽनेन तदुपमानं। उपपूर्वान्माङः करणे ल्युट्। प्रादिसमासः। उपपूर्वको
माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः। येन वस्त्वन्तरं सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः। यथा गौरिव गवयः। इह हि गोः करणं सादृश्यं हेतुः पुरुषः। परिच्छेत्ता। स हि
गोसादृश्येन गवयं परिच्छिनत्ति। सामान्यवचनैरिति। समानो धर्मः सामान्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्। उपमानोपमेयसाधारणो यो धर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः
न तु साधारणधर्ममात्रवचनैरिति। एतच्च वचनग्रहणाल्लभ्यते। सामान्यमुक्तवन्तस्सामा न्यवचनाः बाहुलकात्कर्तरि भूते ल्युट्। ये पूर्वं सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये
पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ताः तच्च सामान्यविशिष्टं उपमानशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञायते। लाक्षणिकमिति। अत एव सामानाधिकरण्यान्मृगीवच
पलामृगाचपलेत्यादौ पुंवद्भावः। उत्तरपदोपस्थितश्यामत्वचपलत्वादिद्वारकमेवेह सादृश्यं गृह्यते संनिधानात्। कथं तर्हि उपमानपरतेति चेत्। भूतपूर्वगत्याश्र
क्यार्थमादाय तत्परतेत्यवेहि। पूर्वनिपातेति। अन्यथाऽनियमः स्यात् खंजकुब्जवदिति भावः। किंच तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययेति सूत्रे प्रातिपदोक्तस्या
स्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रे अत एवमयूरव्यंसकादित्वात्समासे उपमानस्वरो न प्रवर्तत इति सिद्धान्तः। उपमितं। उपमेयमुपमितं। भूतकालोऽत्र न वि
वक्षितः तच्च संबन्धिशब्दत्वादुपमानमाक्षिपति। तथा चोपमानभूतैर्व्याघ्रादिभिरित्यर्थः। पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति। तत्र हि शूरसापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वाद्रा
जपुरुषः सुंदर इतिवदत्रापि समासः स्यात्स मा भूदिति सामान्याप्रयोग इत्युक्तमिति भावः। कथं तर्हि माष्याब्धिः कातिगंभीर इति कैयटः। सामान्यप्रयोगसत्त्वेनास्या २६
प्राप्तेः अत्र केचित् प्रमाद एवायमित्याहुः। इह गांभीर्येण सादृश्यं न विवक्षितं किं तु विततन्दुरवगाहत्वादिना। तस्य हि विततत्वादेरप्रयोगाऽस्यैवेति निर्बाधः समास
इति मनोरमायां स्थितं॥

विशेषणं विशिष्यते येन तद्विशेषणं कर्तुः करणत्वविवक्षायां ल्युट् तदाह भेदकमिति। व्यावर्त्तकमित्यर्थः। विशेषणविशेष्ययोस्ससंबंधिकतया अन्यतरोपादानमात्रेणेतरास्से
पसंभवे उभयोपादानं स्पष्टार्थमिति कैयटः। एतच्च कुत्सितानि कुत्सनैरित्यत्रापि तुल्यं। हरदत्तस्त्वाह समस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारयोर्विशेषणविशेष्यधर्मयोर्यत्र परस्पर
व्यभिचारस्तत्रैव समासो यथा स्यात् नान्यत्रेत्येतदर्थमुभयोपादानं। तथा च नीलोत्पलादौ समासो भवति न तु तक्षकः सर्प इत्यादौ। न हि तक्षकत्वं सर्पत्वं व्यभिचरतीति तन्मंदं
कैलासाद्रिर्मंदराद्रिः भावपदार्थस्तर्कानिसा व्याकरणशास्त्रं भोजराज इत्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः। ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पाचकपाठकादाविव नीलोदा
त्पलादावव्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यादिति चेदत्राहुः। जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे विशेष्यसमर्पकतैवातन नीलोत्पलं पाचकब्राह्मण इति व्यव

विशेषणं विशेष्येण बहुलं।२।१।५७॥ भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत्। नीलमुत्पलं। नीलोत्पलं। बहुलग्रहणात् क्वचिन्नि
त्यं। कृष्णसर्पः। क्वचिन्न। रामो जामदग्न्यः। पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यममध्यमवीराश्च।२।१।५८॥ पूर्वनिपातनियमार्थमिदं। पूर्व
वैयाकरणः। अपराऽध्यापकः। अपरस्याः ऽर्द्धे पश्चभावो वक्तव्यः। अपरश्चासावर्द्धश्च पश्चार्द्धः। कथमेकवीर इति। पूर्वकालैकेति बाधित्वा
परत्वादनेन समासे वीरैक इति हि स्यात्। बहुलग्रहणाद्भविष्यति। श्रेण्यादयः कृतादिभिः।२।१।५९॥ श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यं। अश्रे
णयः श्रेणयः कृताः। श्रेणिकृताः। क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्।२।१।६०॥ नञ्विशिष्टेन क्तान्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते। कृतञ्च तदकृतञ्च कृता
कृतं। शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानं। शाकप्रियः पार्थिवः। शाकपार्थिवः। देवब्राह्मणः॥ ऽऽस्थित एव प्रयोगः। गुणा

[illegible] शब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोश्चानियम एव खंज कुब्जखंजः। पाचकपाठकः। पाठकपाचकः खंजपाचकः पाचकखंज इति। अत्र मूलमुपसर्जनमिति
महासंज्ञा। अप्रधानन्तूपसर्जनं। गुणक्रिययोश्च द्रव्यं प्रति प्राधान्यं स्पष्टमेवेति। अपरस्यार्ध इति। एतच्च पश्चादिति सूत्रे भाष्ये स्थितं बाहुलकादिति। एके मुख्या
न्यकेवलाः वीरपते पराक्रमते इति वा बोध्यं। श्रेण्या। आद्य आदिशब्दो व्यवस्थावाची हि तौ यस्य प्रकारवाची। श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगण इति भाष्यात् एका पूगकुं
डा। राशि विशिखा निचय निधनादिः श्रेण्यादिः कृतमित भूतादिः। कृतादिः परा तु सिद्ध एव श्रेणयः सम्यक् कृतास्तदा समासो नेष्यत इत्याशयेनाह अश्रेणयः ॥

नित्यसमासः परत्वात् श्रेणीकृतं इहतु च्वौ चेति दीर्घः क्तेन विशिष्टशब्दो अवधारणार्थः नञ्मात्राधिकेन नञ्रहितं समस्यत इति॥ सू० १॥
श्रेण्य इति। एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः च्व्यन्तानां तु कुगतीति सूत्रार्थसत्वेनेह नासिद्धं चाभुक्तं चानुडिडधिकेनापीति वाच्यं। अशितं चानशितं च अशि-
तानशितं। क्लिष्टाक्लिशितं। क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति वेट्। कृताकृतमिति। एकदेशकरणात् कृतं। एकदेशान्तरस्याकरणान्न देवाकृतं। शाकपार्थिव इति। पृथिव्या ईश्वरः पार्थिव

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः।२।१।६१। सद्वैद्यः। वक्ष्यमाणेन महत आकारः। महावैयाकरणः। पूज्यमानैः किं। उत्कृष्टो गौः। पङ्कादुद्धृत
इत्यर्थः। वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्।२।१।६२। गोवृन्दारकः। व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थमिदं वचनं। कतरकतमौ
जातिपरिप्रश्ने।२।१।६३। कतरकठः। कतमकलापः। गोत्रञ्च चरणैः सहेति जातित्वं। किं क्षेपे।२।१।६४। कुत्सितो राजा किंराजा। यो न रक्षति
पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जातिः।२।१।६५। तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्म्म-
धारयः।१।२।४२। पुंवत्कर्म्मधारयजातीयदेशीयेषु।६।३।४२। कर्म्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्परऊङभावो यस्मिन्त-
थाभूतम्पूर्वम्पुंवत्। पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते। महानवमी। कृष्णचतुर्दशी। महाप्रिया। तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंव-
द्भावः। कर्म्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते। पाचकस्त्री। दत्तभार्य्या। पञ्चमभार्य्या। सौघ्नभार्य्या। सुकेशभार्य्या। ब्राह्मणभार्य्या। एवम्पाचकजातीया
पाचकदेशीयेत्यादि। इभपोटा। पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा। इभयुवतिः। अग्निस्तोकः। उदश्वित्कतिपयं। गृष्टिः सकृत्प्रसूता। गोगृष्टिः। धेनुर्नवप्र-
सूतिका। गोधेनुः। वशा वन्ध्या। गोवशा। वेहद्गर्भघातिनी। गोवेहत्। बष्कयणी तरुणवत्सा॥ गोबष्कयणी। कठप्रवक्ता। कठश्रोत्रियः। क-
॥ठाध्यापकः। कठधूर्त्तः। ॥

स्तस्येश्वर इत्यण् शाकप्रिय इति बहुव्रीहिस्तस्य पार्थिवशब्देन समासे कृते पूर्वसमासे यदुत्तरपदं प्रिय इति तस्य
लोपः। तथा देवब्राह्मण इत्यत्र देवस्य पूजको देवपूजक इति पूर्वस्मिन् षष्ठीसमासे यदुत्तरपदं पूजक इति तस्य लोपो ज्ञेयः॥ ❀ ॥ सन्महत्॥ गुणक्रियाशब्दैः सह समासे सं-
दादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं। कतरकतमौ। जातिपरिप्रश्ने किं। कतरो देवदत्तः। वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमजिति व्युत्पादितकतमशब्दसाहचर्यात्तादृशस्ये

वकतरशब्दस्यापिग्रहणेसिद्धे जातिपरिप्रश्नग्रहणं त्यापयति कतमः कठोऽतरोपि साधुरिति। न याचपत्युदाहृतं प्राचीनवृत्तिषु कतरो भवतो देवदत्तः कतमो भवतां देवदत्त इति। किंक्षे
पाकिंराजेत्यत्र किमः क्षेपइतिसमासात्तनिषेधः। क्षेपे किं। कोराजा [illegible] टलिपुत्रे। एवं किं सखायोदुःसखेति किं गौः यो न वहति त्यप्युदाहरणं बोध्यं। तत्पुरुषः। समानाधिकरणशब्दस्य
र्थ आद्यन्तः। समानाधिकरणपदकइत्यर्थः। भाषितपुंस्का [illegible] नादि। एतच्च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे स्फुटी करिष्यते। ननु तेनैव कर्मधारये पि सिद्धं जातीयदेशीययोस्तु तभ
सि लुग्विधिरिति सिद्धं तत्किमनेन सूत्रेणेत्यत आह। पूरणी [illegible] दिष्विति। तथा तिचा। महानवमीति। नवानां पूरणी तस्य पूरणोडट्। नान्तादसंख्यादेर्मडिति मडागमः। टित्वान्ङीप्। म
हती चासौ नवमी चेति विग्रहः। पुंवद्भावे कृते तेन ह्यमानेन म [illegible] आकारः। कोपधा [illegible] इति। न कोपधायाः। संज्ञापूरण्योश्च। वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे। स्वांगा
च्चेतः। जातेश्चेति पंच सूत्र्याप्रतिषिद्ध इत्यर्थः। क्रमेर [illegible] इहर [illegible] पाचकज्ञीति। जातीय —— देशीययोरपि प्रतिप्रसवमुदाहरति एवमिति। पाचिकाप्रकारवती पाचकजा
तीया प्रकारवचने जातीयरपाचक देशीयेति। ईषदसमाप्त [illegible] चेति देशीयर्। उभयत्र तसिलादिष्विति पुंवद्भावस्य न कोपधाया इति निषेधः प्राप्तः। पटुजातीया पटुदेशी

प्रशंसावचनैश्च। २।१।६६।। एतैस्सह जातिः [illegible] वत। गोमतल्लिका। गोमचर्चिका। गोप्रकाण्डं। गवोद्धः। गोतल्लजः। प्रशस्ता गौरित्यर्थः ॥
मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिघ्न [illegible] जातिः किं। कुमारीमतल्लिका ॥ १९ यत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात्। इत्यादीति। आदिपदात् दत्तजातीया।

पंचसज्ञा [illegible] जातीया। सुकेशजातीया। [illegible] जात [illegible] एवं दत्तदेशीयेत्याद्युदाहार्यं। स्त्रीपुंसलक्षणेति। स्तनश्मश्र्वादियुक्ताकृतीत्यर्थः। उदश्वित्इति। तक्रं खुदश्वि
न्यचितं [illegible] तु निर्जलमित्यमरः। कठधूर्तेरति। नात्र [illegible] लिङ्गस्य नेः। अतः कुत्सितानि —— कुत्सनैरिति गतार्थं ता न शंक्या प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्र
वृत्तेः। जिनपतिकुमुदक्रान्तिं धूर्तवको वालमत्स्यानामित्य [illegible] तैवक इत्यसाधुरेव ॥ [illegible] ॥ प्रशंसावचनैश्च। वचनग्रहणं रूढिशब्दपरिग्रहार्थं। तेन ये यौगिकाः प्रशस्त
शोभनरमणीयादयः ते च विशेषवचनाः शुचिमहादयः। ये [illegible] एयावृत्त्या प्रशंसागमयंतीति सिद्धे पाचकवक इत्यादयस्तु सर्वेऽप्युदस्यन्ते। गवोद्ध इति। अवङ्स्फोटायनस्येत्यवङ्।
आदुणः। मतल्लिकामचर्चिकाप्रकाण्डमुद्धतल्लजौ प्रशस्त [illegible] कान्यमूनीत्यमरः। प्रशंसावचनयोगात् युवतीत्येकयोग संभवे पृथग्योगकरणं चिंत्यफलं ॥

युवाखलतीति। कृदिकारादक्तिन इति ङीष्। पुंवत्कर्मधारयेति युवतिशब्दस्य पुंवद्भावः। जरतीति। जीर्यतेरतृन् उगितश्चेति ङीप्। एवं युवपलितः युववलिन इत्युदाहार्यं। वलिनशब्दः पामादि। कृत्यतुल्याख्या तुल्यमहान्सदृशमहानित्यादौ तु परत्वादनेन सन्महदिति बाध्यते। तस्य सत्कृत्य शालिन इति भट्टिप्रयोगे तु सतां कृत्यं सत्कृत्यमिति षष्ठीसमासो वा बोध्यः। एवं परमपूज्य इत्यादि। वर्णो वर्णेन। समानाधिकरणेन वर्णवाचिना वर्णवाचि समस्यते इत्यर्थः। विशेषणं विशेष्येणेत्यनेनैव सिद्धे पृथग्विधानं वर्णो वर्णेष्वने तइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे विधीयमाने प्रतिपदोक्तत्वादेतत्समासपूर्वपदस्यैव भवतु नान्यस्येत्येतदर्थं। कृष्णसारंग इति। सारंगश्चित्रपर्यायस्स च गुणोपसर्जनद्रव्यपरः कृष्णशब्दोऽपि कृष्णावयवके भाक्तः। एवं च गौणेऽसामानाधिकरण्ये विशेषणविशेष्येणेत्यप्रवृत्तौ समासार्थमपीदमारब्धव्यमित्याहुः। ननु तृतीयात्त्कृतेत्यनेनैवायं

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः। २।१।६७॥ पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते। युवाखलतिः। युवखलतिः। युवतिः खलती। युवखलती। युवजरती। युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यं। कृत्यतुल्याख्या अजात्या। २।१।६८॥ भोज्योष्णं। तुल्यश्वेतः। सदृशश्वेतः। अजात्या किं। भोज्य ओदनः। प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न। वर्णो वर्णेन। २।१।६९॥ समानाधिकरणेन सह प्राग्वत्। कृष्णसारङ्गः॥ कडाराः कर्मधारये। २।२।३८॥ कडारादयश्शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः। कडारजैमिनिः। जैमिनिकडारः॥ कुमारः श्रमणादिभिः। २।१।७०॥ कुमारी श्रमणा। कुमारश्रमणा। इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेव ज्ञापकम्बोध्यं॥ चतुष्पादो गर्भिण्या। २।१।७१॥ चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत्। गोगर्भिणी। (चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्। नेह। स्वस्तिमती गर्भिणी॥) (१ समासः सिध्यति। सारंगत्वस्य कृष्णादिकृतत्वात्। नापि स्वरे भेदः। तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेत्यनेनैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धेरिति चेदत्राहुः। कृष्णशुक्लो हरितशुक्ल इत्याद्यर्थं समासोऽनेनावश्यं विधेयः। न ह्यहवल्कृतत्वमस्ति। यद्यपीह विशेषणं विशेष्येणेत्यनेन समासः सिद्ध्यति तथापीष्टः स्वरो न सिध्यति। न च प्रतिपदोक्तसमासो अकिंचित्करः व्यावर्त्यालाभादिति वाच्यं। कृष्णशुक्लौ इत्यादेर्व्यावर्त्यसंभवादिति। कडारादय इति। बहुवचननिर्देशा दिति भावः। आदिशब्देन गडुलशांडिल्यः शांडिल्यगडुल इत्यादि। एतच्च भाष्ये

इदं वचनमारब्धमिति भावः अन्ये तु मयूरश्च व्यंसको मयूरव्यंसक इत्या॥ सूत्र ५॥

·४ दिसमासांतरं न भवति धूर्त इति एवं च गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनमारब्धमिति भावः अन्ये तु मयूरश्च व्यंसको मयूरव्यंसक इत्या॥ नहि युवन् शब्दस्य पुंल्लिंगे जरतीसामानाधि

करण्यं संभवति॥ एवकारः स्फुटमिहत्वद्योतनार्थो न त्ववधारणार्थः। युवाखलती तिसूत्रे जरतीग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वसंभवात्। नहि युवन् शब्दस्य पुंल्लिंगे जरतीसामानाधि

करण्यं संगच्छते। चतुष्पादो। मंडूकप्लुत्या अत्र जातिरिति नुवर्त्तत इत्याह जातिवाचीति। जातिः किं। कालाक्षी गर्भिणी। चतुष्पात्किं। ब्राह्मणी गर्भिणी। प्रत्युदा

हरणे विशेषणमिति समासः स्यादेव गर्भिकालाक्षीत्यादि। पूर्वनिपाते विशेषः॥ ॐ॥ मयूरव्यंसकादयश्च अवधारणार्थस्तेन परममयूरव्यंसको मयूरव्यंसक इ

त्यादौ दृष्टुपमानानिसामान्यवचनैरिति समासः स्यात् वा बोध्यं॥ तेन समासे सत्यं नीदाना तुल्यमिहमिध्यति तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्युपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्ये

पमानसंशब्देन न विहिते प्रतिपदोक्तसंमासे चरितार्थत्वादित्याहुः॥ अश्नीतपिबतेति। इह क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात्। स्त्रीत्वाट्टाप्। एवमग्रेपि

मयूरव्यंसकादयश्च॥२।१।७२॥ एते निपात्यन्ते। न यूरव्यंसकः। मयूरव्यंसकः। व्यंसको धूर्त्तः। उदक्चावाक्च। उच्चावचं। निश्चितं च प्र

चितं च। निश्चप्रचं। नास्ति किंचन यस्य सः। अकिंचनः। नास्ति कुतोभयं यस्य। कुतोभयः। अन्यो राजा राजान्तरं। चिदेव चिन्मात्रं॥ आ

ख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये॥ ॐ॥ अश्नीतपिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा। अश्नीतपिबता। पचतभृज्जता। खादतमोदता। एहीडादयोन्यपदार्थे॥ ॐ॥ एहीडइति यस्मिन् कर्मणि तदेहीडं। एहियवं। उद्धर कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृ

जा। उद्धमविधमा। असामान्यार्थमिह पाठः॥ जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति। जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आ

भीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्ताभिधीयत इत्यर्थः। जहिजोडः। जहिस्तम्बः। ईषदकृता॥२।१।७॥ ईषत्पिङ्गलः। ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यं। ईषद्र

राजान्तरमिति। अंतरशब्दोत्रभिन्नवाची। चिन्मात्रमिति। मात्रं कार्त्स्न्येवधारणे इत्यमरः। अंतर मात्र शब्दाभ्यां सह नित्यसमास इत्युभयत्र अस्वपदविग्रहो दर्शि

तः। नित्यसमास तनु अवधारणार्थक चकारेणलभ्यमित्याहुः। उद्धर कोष्ठादित्यादि। उद्धर उत्सृज इत्यनयोर्वानेवविग्रहः। उत्सृजेत्यस्य विवरणं देहीति। कोष्ठादि

निनूद्धरेत्यस्यापादानपूरणार्थमुक्तं। समासेन चेत्कर्तेति। जहिजोडमिति आभीक्ष्ण्ये नय आहसः जहि जोडः। एवं जहिस्तम्बमिति य आहस जहिस्तम्बः॥

नञ् इह न लोपो नञः । अत्र विशेषणार्थो नकारस्तत्फलं च नैकधेत्यत्रालोपः । अव्ययेन नञ् कृ निपातानामित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं नकारोच्चारणमित्यन्ये । सुपा समस्यत इति । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः । तथा हि । आरोपितत्वं नञा द्योत्यते । तथा च अब्राह्मणशब्दादारोपितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थात् ब्राह्मणभिन्न इति पर्यवस्यति । अत एवानुपसर्जनत्वादतस्मिन् असइत्यादौ सर्वनामकार्यं सिध्यति । तत्पुरुषस्यौत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्बाधम् । एतच्च दोरि तिसूत्रे अनञ्समासे ग्रहणं चेह लिङ्गमित्यादि मनोरमायामनुसंधेयम् । नलोपो नञः । नञोऽ इति वक्तव्ये नलोपवचनं साकच्कार्थं तेन नञोऽकचि अकब्राह्मणः । अकनश्व इत्यादि सिद्धमित्याहुः । उत्तरपदे इति । अलुगुत्तरपद इत्यधिकारादिति भावः । उत्तरपदे किम् । घटो नास्ति पटो नास्ति । नन्वेवमपि स्त्रैणार्थ इत्यत्र नलोपः स्यादिति चेदत्राहुः । उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदेन नञ् विशेष्यपूर्वपदभूतस्य नञ इति व्याख्यानान्न भवति स्त्रीपुंसाभ्यामिति विहितस्य नञ् प्रत्ययस्या

नञ् । २।२।६ ॥ नञ् सुपा सह समस्यते । नलोपो नञः । ६।३।७३ ॥ नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः । अब्राह्मणः । तस्मान्नुडचि । ६।३।७४ ॥ लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् । अनश्वः । अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहाऽयं विकल्प्यते । रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमिति । अदुग्धायामसंहितमिति च भाष्यवार्त्तिकप्रयोगात् । तेनाऽनुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम् । नञो नलोपस्तिङि क्षेपे । अपचसि त्वं जाल्म । नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः ॥

८ पूर्वपदत्वात् । अत एव चात्र प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषा नोपतिष्ठते । न च प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात् अप्रत्ययान्तस्य पूर्वपदत्वं संभवत्येवेति प्रत्ययाप्रत्यययोरित्येतदुपतिष्ठत एवेति वाच्यम् । हृदयस्य हृल्लेखेति सूत्रे अण्ग्रहणात्पृथक्लेखग्रहणेनोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनात् । यद्वा । अमूर्द्धमस्तकात् । विभक्तावप्रथमायाः इत्यादिज्ञापकान्नलोपो नञ इत्यत्राव्ययमेव नञ् गृह्यते न तु प्रत्यय इति । तस्मान्नुडचि । ङमि ङुडित्यस्यैवाचीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यत इत्याह अजादेरिति । अचो उत्तरपदविशेषणात् यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिर्लभ्यत इति भावः । अनश्व इति । नुटः परादित्वेन अपदान्तत्वाण्ङमो ह्रस्वादिति ङमुण्न भवति । ननु विघ्नानामभावोऽविघ्नमित्यत्रापि परत्वात्तत्पुरुषः स्यादव्ययीभावस्य निर्मक्षिकादौ सावकाशत्वादन्यथाऽनुपलब्धिरविवाद इति न सिध्येदित्याशंक्याह अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहेत्यादि । अविघ्नमिति । यद्यप्यविद्यमाना विघ्ना यस्मिन्निति बहुव्रीहिणाऽविघ्नं कर्मेत्यादिप्रयोगः सिध्यति

नुः र्तेनाद्दाहक्रियायोगइति ४ ५ ज्ञातेनेह नतु ऊरीयत्का माधवादिर्ग्रंथे तु आविः प्रादुः शब्दौ मुक्त्वा अन्येषां करोति नैवयोगेगतिसं ५

तथाप्युत्तरेकर्पत्यविघ्नमस्त्वित्यादिप्रयोगाअव्ययीभावंविनाक्त्यादिसिद्धंतीतिभावः। नञो नलोप इति॥ तिङंतेन समासाभावादप्रास्सेवचनं। अपचसीति। कुत्सितंपच

सीत्यर्थः। नभ्राडिति। नञासमासेत्वनेकधेवेत्येवस्यादिति भावः॥ ॥ नभ्राड्। सत्सुसाधवः सत्याः। तत्रसाधुरितियत्। नसत्या। असत्याः। नअसत्या नासत्याः इत

बहुवचनमविवक्षितं तेन नासत्यावश्विनौ दस्रावितिसिद्धं॥ नमुचिरिति। सर्वधातुभ्य इन्। इगुपधात्किदितिकित्वान्नगुणः। स्वरतेः प्रीपतेर्वेति। स्वरसंचलनेभ्वादिः

सिनिवाससेनत्योः तुदादिः। कुगति। कुशब्दोत्राव्ययं गृह्यते नतु पृथिवीवाचकः। गत्यादिसाहचर्यात्। ऊर्यादिच्विडाचश्च उपसर्गाः क्रियायोगइत्यतोनुवर्त्तनादाहक्रियायो

गइत्यनेनच्विडाचौकृभ्वस्तियोगेविहितौ तत्साहचर्यादूर्यादीनामपितत्रैवगतिसंज्ञेतिस्थितं। तथैवोदाहरति ऊरीकृत्येति। एतच्चमनोरमानुसारेणोक्तं। वस्तुतस्तु ऊरीभूयेति

नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषुप्रकृत्या। ६। ३। ७५॥ पादितिशत्रन्तः। वेदा इत्यसुन्नन्तः। नसत्या असत्या। नअसत्या। नासत्या। नमुञ्चतीतिनमुचिः। नकुलमस्य। नखमस्य। नस्त्रीपुमान्। स्त्रीपुंसयोःपुंसकभावोनिपातनात्। नक्षरतीतिनक्षत्रम्

क्षीयतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमितिनिपात्यते। नक्रामतीति नक्रः। क्रमेर्डः। नअकमस्मिन्निति नाकः। नगोप्राणिष्वन्यतरस्याम्। ६। ३। ७७॥ नगइत्यत्र न

प्रकृत्या वा। नगाः। अगाः। पर्वताः। अप्राणिष्विति किं। अगोवृषलः शीतेन॥ नित्यं क्रीडजीविकयोः। नित्यमित्यनुवर्त्तमाने॥ कुगतिप्रादयः। ५ सप॥

एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते। कुत्सितः पुरुषः। कुपुरुषः। गतिश्चेत्यनुवर्त्तमाने ऊर्यादिच्वि भाष्योदाहरणादिष्वत्र मुदाहरति। ऊरीकृत्येत्यन्यवतरितं युक्तो

संज्ञाफलंस्पष्टास्पष्टत्वकल्पवितितवाच्यं। ऊरी उररी एतावंगीकारे। आविःशब्दस्यतुसाक्षात्प्रभृतिषु पठनात्कञो योगगतिसंज्ञाविकल्पः भ्वस्तियोगेत्वनेन नित्यमिति वोध्यं

कथं तर्हि वाहलीमद विशंकमथाविश्वस्तुष्यभवदसाविवागइतिमाघइतिचेदत्राहुः। तत्प्राग्धातोरितिसूत्रस्यप्रयोगनियमार्थत्वं प्रकृतेअनुपपन्नावपिसंज्ञानियमा

र्थत्वपक्षेदोषलेशोपिनास्तीति। शुक्लीति कृभ्वस्तियोगेसंपद्यकर्त्तरिच्विः। अस्यच्वावितीकारः। पटपटाकृत्येति। डाचिबहुलं द्वेभवत इतिपटच्छब्दस्यद्वित्वं। अव्य

क्तानुकरणादत्जवराद्धादितिडाचि टिलोपः। नित्यमाम्रेडितेडाचीतितकारपकारयोः पकारएकादेशः। निपातसंज्ञायाः समावेशार्थस्सूत्रेचकारः। तेन ऊरीकृ

तमित्यत्रगतिरनंतर इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरे क्रियमाणेनिपातप्रयुक्तमाद्युदात्तत्वंभवति॥

सु
सि·कौ·
टी·त·
१६७

कारिकेति। भावे पर्यायार्ह... णेति ण्वुच् तदाह क्रियेति। क्रियायोग इत्यनेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् श्लोकवाची कारिकाशब्दोऽत्र न गृह्यत इति भावः। क्रियाशब्दस्यात्र मर्यादास्थितिरर्थः। यत्न इत्यन्ये। अनुकरणं चेति। प्राग्धातोरित्यस्य संज्ञानियमपक्षे ध्वनिनीति व्यर्थमिति मत्वा पृच्छत्यनितिपरं किमिति। इतरस्तु प्रयोगनियमपक्षे खाडित्यनुकरणस्येतिशब्दे परे गतिसंज्ञाया निवारणायानितिपरमित्यावश्यकमिति प्रत्युदाहरति खाडिति कृत्वेति। सत्यां संज्ञायां एष प्रयोगो नैव स्यात् किं तु इतिस्वाट्कृत्येत्येव स्यादिति भावः। अत्र चेति। स्वाट्कृत्येति न भवतीति। परस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञानिषेधादिति वाच्यं। अनितिपरमित्यत्र इतिः परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति विग्रह

कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्। कारिका क्रिया। कारिकाकृत्य। अनुकरणं चानितिपरम्। १।४।६२। खाट्कृत्य। अनितिपरं किम्। खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत्। आदरानादरयोः सदसती। १।४।६३। सत्कृत्य। असत्कृत्य। भूषणेऽलम्। १।४।६४। अलंकृत्य। भूषणे किम्। अलं कृत्वौदनं गतः। पर्याप्तमित्यर्थः। अनुकरणादित्रिसूत्री स्वभावात्कृञ्विषया। अन्तरपरिग्रहे। १।४।६५। अन्तर्हत्य। मध्ये हत्वेत्यर्थः। अपरिग्रहे किम्। अन्तर्हत्वा गतः। हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः। कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते। १।४।६६। कणेहत्य पयः पिबति। मनोहत्य। कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते। मनःशब्दोऽप्यत्रैव। पुरोऽव्ययम्। १।४।६७। पुरस्कृत्य। अस्तं च। १।४।६८। अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात्। अस्तङ्गत्य। अच्छ गत्यर्थवदेषु। १।४।६९। अव्ययमित्येव। अच्छगत्य। अच्छोद्य। अभिमुखं गत्वा। उक्त्वा चेत्यर्थः। अव्ययं किम्। जलमच्छं गच्छति। अदोऽनुपदेशे। १।४।७०। अदःकृत्य। अदःकृतम्। परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम्। अदः कृत्वा। तिरोऽन्तर्धौ। १।४।७१। तिरोभूय। ॥ ॥

व्रीहिरूपेतन न्नत्पुरुषाश्रयणात्। स्यादेतत्। अनुकरणस्येतिशब्दपरत्वे क्रियायोगाभावाद्गतिसंज्ञा नास्तीति खाडिति कृत्वेति रूपं निर्बाधं किमनेनानितिपरग्रहणेनेति चेदत्राहुः इति कृत्वेति समुदाय एवं कृत्वेत्यर्थे वर्तते। तथा चेति शब्दः क्रियाविशेषक इति न च्युटितसमुदायस्य क्रियावाचकत्वादस्त्येव क्रियायोग इति। हतं परिगृह्येति। हत्वा गामन्तं द्विधा हतं त्यक्त्वा परिगृह्येवेति। आद्यमुदाहरणं द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणं। अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिर्न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः। कणेहत्येति अत्यन्तमभिलष्य तृप्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः। तथा च श्रद्धाया अपगमात्प्रतिघातो गम्यते। प्रत्युदाहरणं तु कणे ह

...पमिव पर्यालोचयन्निति तदेव म[illegible] हरणं अ[illegible]

त्वा गतः। सू[illegible]ङ्गुलावयवैः कृता तस्मिन् हत्वेत्यर्थः पुरस्[illegible]तिपूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्ययान्तोयमव्ययं। नमस्पुरसोरिति विसर्गस्य सः। अमुं पुरः पश्यसीत्यत्र तु स्थि
तमित्यध्याहारेण दृष्टिं प्रत्यगतित्वात्सत्वाभावः। अव्ययं किं [illegible] पुरौ पुरः कृत्वा गतः। अलं च। अव्ययमिति किं। अलं कृत्वा कांडं गतः। क्षिप्तमित्यर्थः। अच्छमिति। सत्संभ
ह्रिगतिसंज्ञायां निपातसंज्ञावत्त्वेनाव्ययत्वात्सुब्लुक् प्रसा[illegible]भावः। अदः कृत्येति। यदोऽहः कृतमिति। गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं। प्रत्युदाहरणं।
मिति। अदः कृत्वा अदः कुर्वित्यादीत्यर्थः। तिरोंतर्द्धौ। अंतर्द्धौ [illegible]तिरोभूत्वा स्थितः पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः॥ ॥ विभाषा कृञीति। तिरः कृत्वेति। गतित्वाभावपक्षे तिरसो
न्यतरस्यामिति सत्वमपि न भवति। नहि यो[illegible]गतिग्रहणानुवृत्तेः। माधवस्तु पराभवे तिरस्कार इति प्रयोगदर्शनात्सत्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्तिं केचिन्नेच्छन्तीत्याह

विभाषा कृञि।१।४।७२। तिरः कृत्य। तिरस्कृत्य। तिरः कृत्वा। उपाजेऽन्वाजे।१।४।७३। एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः। उपाजेकृत्य। उपाजे कृत्वा। अन्वाजेकृत्य। अन्वाजे कृत्वा। दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः। साक्षात्प्रभृतीनि च।१।४।७४। कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः। च्व्यर्थ इति वाच्यं। साक्षात्कृत्य॥ साक्षात् कृत्वा। लवणं कृत्य। लवणं कृत्वा। मान्तत्वं नि[illegible]तनात्॥ अनत्याधान उरसिमनसी।१।४।७५। उरसिकृत्य। उरसि कृत्वा। अभ्युपगम्येत्यर्थः। मनसिकृत्य। मनसि कृत्वा। निश्चित्येत्यर्थः। अत्या[illegible]नमुपश्लेषणं तत्र न। उरसि कृत्वा पाणिं शेते। मध्ये पदे निवचने च।१।४।७६। एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने। मध्येकृत्य। मध्ये कृ[illegible]। पदेकृत्य। पदे कृत्वा। निवचनेकृत्य। निवचने कृत्वा। वाचं नियम्येत्यर्थः॥

उपाजेन्वाजे। एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सा[illegible]य्याधाने वर्त्तेते। तदाह दुर्बलस्येति। साक्षात्प्रभृ। साक्षात्। मिथ्या। आमा। अद्धा। लवणम्। उष्णम्। शीतम्। उद
कम्। आर्द्रम्। गतिसंज्ञासन्नियोगेन लवणादीनां [illegible]न्तत्वं निपात्यते। प्रादुस्। नमस्। आविस्। इत्यादि। आकृतिगणोयं। साक्षात्कृत्येति। असाक्षाद्भूतं यथा
साक्षाद्भूतं तथा कृत्वेत्यर्थः। अत्रेदं तु पूर्वविप्रतिषेधात् ऊर्यादिच्विडाचश्चेति नित्यैव संज्ञा। तेन लवणीकृत्येत्यत्र मान्तत्वं न भवति नहि पाक्षिकगतिसंज्ञासन्नियोगे
न इह गतेर्निपातनात्। भाष्यकृता लवणाशब्दस्य लवणं शब्दस्य वा विकल्पेन लवणं शब्द आदिश्यते तस्य च संज्ञाविकल्प इत्युक्तं। उभयथापीत्थं रूपं निर्बाधं
अनत्या। उरसिमनसी विभक्तिप्रतिरूपकौ। मध्येपदेवि[illegible]ाः कृञीति वर्त्तते चकारादनत्याधान इति च। एषामनत्याधानरूपार्थविशेषे दंतत्वमविशेषेण

७

सि॰कौ॰ निपात्यते न तु गतिसंज्ञासंनियोगेन। अनत्याधाने किं। पदे कृत्वा शिरो नमति। वाचं नियम्येति। निवचनं द्विवचनाभावः। अर्थाभावेऽव्ययीभावः॥ ॥ नित्यं हस्ते। उपयमनरू-

टी॰न॰ पार्थ एवैतयोरेतत्त्वमौरंतत्त्वं च निपात्यते हस्ते कृत्य परिणीयेत्यर्थः। उपयमने किं। हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः। स्वीकारमात्रमिति पक्षे तु नालमिति वृध्या पराहत्य दानार्थ-

१६५ गत इति योज्यं। एवं जावद्गतिसमासानुरोधात्त्व प्रादिसमासा न तु कुमारमते प्रादिग्रहणमिति। सुपुरुष इति क्रियायोगाभावाद्गतित्वाभावः। अव्यवस्थया समासप्रा-
सक्तौ व्यवस्थार्थं वचनानि पठ्यंते। प्रादय इति। आदिशब्द उभयत्र प्रकारे। तेन दुराचारः पुरुषो दुष्पुरुष इत्यादि सिद्धं। प्रगत आचार्य इति। अनेन गतार्थे वृत्तिं अ-
स्वपदविग्रहेण नित्यसमासतां च दर्शयति। एवं प्रगतः पितामहः प्रपितामहः। प्रमातामह इत्यादि। अत्यादय इति। आदिपदादभिगतो मुखमभिमुखः। उद्गतो वे-

नित्यं हस्ते पाणावुपयमने।१।४।७७॥ कृञि। उपयमनं विवाहः। स्वीकारमात्रमित्यन्ये। हस्तेकृत्य। पाणौकृत्य। प्राध्वं बन्धने।१।४।७८॥ प्रा-
ध्वंकृत्य। बन्धनेनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः। प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे। प्राध्वं कृत्वा। जीविकोपनिषदावौपम्ये।१।४।७९॥ जीविकामिव कृ-
त्वा। जीविकाकृत्य। उपनिषदमिव कृत्वा। उपनिषत्कृत्य। औपम्ये किं। जीविकां कृत्वा। प्रादिग्रहणमगत्यर्थं। सुपुरुषः। अत्र वार्त्तिका-
नि। प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया। प्रगत आचार्य्यः। प्राचार्य्यः। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया। अतिक्रान्तो मालामतिमालः। अवादयः
क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया। अवक्रुष्टः कोकिलया। अवकोकिलः। पर्य्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या। परिग्लानोऽध्ययनाय पर्य्यध्ययनः।
निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या। निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः। निष्कौशाम्बिः। कर्म्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः॥ वृक्षम्प्रति॥ ॥

लामुद्वेलः। प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्ष इत्यादि सिद्धं। अतिमाल इति। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। अवादय इति। आदिपदात्परिणद्धो वीरुधा परिवीरुत्। संनद्धो वर्मणा सं-
वर्मेति। पर्य्यादय इति। आदिपदादुद्युक्तः संग्रामाय उत्संग्रामः। अध्ययनायेति। तादर्थ्ये चतुर्थी। गुरुकुलवासादिना परिम्लानोऽध्ययनार्थमित्यर्थः। निरा-
दय इति। आदिपदादुत्क्रान्तः कुलादुत्कुलः। निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलं। प्रतिषेध इति। कुगतिप्रादय इति प्रसक्तसमासस्य वक्तव्यः प्रतिषेधस्य च सुराजा। अति-
राजेति भाष्यादिप्रयोगात्स्वतिभिन्नानामेव कर्मप्रवचनीयानामित्यर्थः। वृक्षं प्रतीति। लक्षणेत्थंभूतेति कर्मप्रवचनीयत्वविधिसामर्थ्यादिह समासो नेति।

चेत्तर्हि अपिस्नुतमित्युदाहार्यं अपि स्तुयाद्विष्णुमित्यादावपि पदार्थसंभावनेऽन्यस्य सावकाशत्वात्स्वरे विशेषसत्त्वाच्चेत्याहुः ॥ ❁ ॥ तत्रोपपदं ॥ सप्तमीस्थमित्येतद्व्याचष्टे सप्तम्यन्त इत्यादिना । तद्वाचकं पदमिति । एतच्चोपपदमित्यन्वर्थसंज्ञाबलाल्लभ्यते । अतएव संज्ञाविधावपि सप्तमीग्रहणेन सप्तम्यन्तं गृह्यते । धातोरिति एतच्चाधिकारबलात्सन्निहिते धात्वधिकार इति लभ्यते । तेन च्लि लुङीत्यस्य लुङि अभूदित्यादावुपपदे धातोः च्लिरित्यर्थो न भवति । तत्रग्रहणं व्याचष्टे तस्मिन्सत्येवेति । उपपदे सत्येवेत्यर्थः । तत्रग्रहणाभावे तु धः कर्मणि ष्ट्रन्नित्यादाविव कर्मण्यणित्यादावपि कर्मण्यभिधेये अणित्याद्यर्थः स्यात् । तथा च कर्तर्येण् प्रत्ययो न स्यात् । किंच सप्तम्यन्तनिर्देशस्योपपदसंज्ञार्थं तत्राचरितार्थत्वात्केवलादपि धातोः कर्तर्येण् प्रत्ययः संभाव्येत कृते तु तत्रग्रहणे कुम्भाद्युपपदस्य प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वप्रतीत्या केवलादण्प्र

तत्रोपपदं सप्तमीस्थं ॥ ३।१।९२ ॥ सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् ॥ तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् । उपपदमतिङ् । २।२।१९ ॥ उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यं । अतिङ् किं । मा भवान्भूत् । माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदं । अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति । सुपेत्येतन्नेहानुवर्तते इति पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्वा तिङ्ग्रहणं त्वत्रापकृष्यते सुप्तिङन्तेन च नित्यं तथा च गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति सिद्धं । व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी । अमैवाऽव्ययेन । २।२।२० । अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाऽव्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारं । नेह कालसमयवेलासु तुमुन् । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति किं । अग्रेभोजं अग्रेभुक्त्वा । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्य

सङ्ग एव नास्ति । एवं स्थिते धः कर्मणीत्यादौ केचिदर्थग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः । अन्ये तु तत्रोपपदमित्यस्य कर्मण्यणित्यादेश्चैकवाक्यतया प्रवृत्तावुपपदसंज्ञाया निर्विषयत्वापत्तेस्तत्रग्रहणं विनापीष्टं सिद्ध्यत्येवेत्याहुः । समर्थेनेति । तेन महान्तं कुम्भं करोतीत्यादौ नाऽतिप्रसङ्गः । अतिङन्तश्चेति । सुपि तिङ् अनुवर्तत एवेति । अतिङन्तमिति नोक्तमिति भावः । कुम्भ अस् इति । अमिति तु नोक्तं कृद्योगषष्ठीविधानात् । अतिङ् किमिति । सुपेत्यधिकारात्किमनेनेति प्रश्नः । इतरो वक्ष्यमाणं ज्ञापकं मनसि निधाय प्रत्युदाहरति मा भवानिति । समासाभावसूचनाय मा भवानिति मध्ये प्रयुक्तं । पूर्वसूत्र

इति। कुप्रादयः। गतिः इति योगं विभज्य कुप्रादयः सुबन्तास्सुबन्तेन समस्यन्ते गतिस्सुबन्तोऽतिङन्तेन समस्यत इति व्याख्येयमित्यर्थः। तथा चेति। यद्यप्युच्चकारीत्यागन्तु
पपदयोरेव लाभस्तथापि त्रिनयविषयापि णौ प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा इहापि त्वाप्यत इति भावः कारकाणां तु कर्तृकरणे कृता तेति सूत्रस्थ बहुलग्रहणमुक्तार्थसाधक
मित्यपि मनोरमायां स्थितं। प्रागिति। कृद्ग्रहणं तावदुत्तरमपदात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं समास इत्यर्थः। प्रथमान्तसुबुग्रहणं त्विहानुवर्त्तत एव। तेन राजदर्शन्यादौ पूर्वपदे नलोपादिकार्यं सिध्यति
परिभाषाफलं दर्शयन् गतिमुदाहरति व्याघ्रीति। व्याजिघ्रतीति व्याघ्री आतश्चोपसर्गे इति कः। पाघ्राध्माधेडिति शस्तु संज्ञायां न भवति व्याघ्रादिभिरिति निर्देशादिति वक्ष्यते। व्या
ङ्घ्रशब्देन गतिसमासः। स यदि घ्रशब्दस्य सुबन्तेनामपेक्षते तर्हि सुबुत्पत्तेः प्रागेव संख्याद्यपेक्षणात् प्रागेव लिङ्गयोग इति लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेन टापा भाव्यं न तु ङीषा घ्रशब्दमात्रस्य
जातिवाचित्वाभावात् ततो घ्राशब्देन समास इत्यदन्तत्वाभावाज्जातिलक्षणो ङीष् न स्यादिति भावः। यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धं तथापि गतिग्रहणमङ्घ्रशब्देन समासेऽप
श्वादाघ्रशब्देन विशब्दस्य समासार्थमावश्यकमेव। आङ्पूर्वाद्ध्मोः कप्रत्ययविधानादाङ्युपपदसंज्ञाभ्युपगमेऽपि विशब्दे तदनभ्युपगमादिति बोध्यं कारकमुदाहरति। अ
श्वक्रीतीति। अश्वेन क्रीता कर्तृकरणे कृता इति समासः क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीषा सुबन्तेन समासे तु टाया भाव्यमि त्यदन्तत्वाभावात् क्रीतात्करणेत्यपि ङीष् न स्यादिति ज्ञेयं उप
पदमुदाहरति। कच्छपीति। कच्छेन पिबतीति कच्छपी। सुपीति योगविभागात्कः। इहापि समासस्य सुबन्तेनापेक्षायां टाबेव स्यान्न ङीषित्यादि व्याघ्रीत्यत्रेव बोध्यं प्राचानु
पपदमतिङन्तं समस्यत इत्युक्तं। तदसत् तथासति प्रथमान्तसुबुग्रहणनिवृत्त्यापत्त्या राजदर्शी चर्मकार इत्यादौ नलोपो न स्याद्‌पदान्तत्वात्। प्राच्चैत्यासावनो गुण इति
पररूपं च स्यात्। स्यादेतत्। कच्छेन साधनेन पिबतीत्यर्थाभ्युपगमे कच्छस्य कारकत्वेन कच्छपीति रूपसिद्धौ नेदमुपपदस्यासाधारणोदाहरणमिति चेदेवं तर्हि मन्याकापि
णीत्युदाहर्त्तव्यं। सुप्यजाताविति णिनौ कृते मृषोपपदस्य कृदन्तेन समासे प्रातिपदिकान्तेत्यादिना पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य समासप्रातिपदिकान्तनकारस्य णत्वं सिध्यति
सुबन्तेन समासे त्वन्तरङ्गत्वाल्लाक्षलक्षणे ङीपि पश्चाद्‌द्रापिनीशब्देन समासे गार्गभगिनीत्यत्रेव णत्वं न स्यादित्येके। अन्ये तु कच्छेन हेतुना पिबतीत्यर्थविवक्षायां कच्छ
स्याकारकत्वात्कच्छपीत्युपपदस्योदाहरणं सम्यगेवेत्याहुः। अमैवाव्ययेन। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदं। तुल्यविधानमिति। एतच्चाध्याहारेण लभ्यं तदेवेति। यस्मिन्नुपप
देयन वाक्येन अमेव विहितस्तदेवोपपदमव्ययेन समस्यते नान्यदित्यर्थः नियमबललभ्योऽयमेवकारो न तु सूत्रस्थः। स्वादुङ्कारमिति। स्वादुमि णमुल्। अव्ययेनेति किं।

कुंभकारः। असति त्वव्ययग्रहणे अमैवयत्तुल्यविधानं तदेव केनचित्समर्थेन समस्येत। तथा सति स्वादुंकारमित्यत्रैव समासः स्यान्नतु कुंभकार इत्यत्र। अथ पूर्वसूत्रवैयर्थ्यभीत्या
अव्ययविषयक नियम इति चेत्तर्हि अमैवविषयक एवास्तु किं न स्यात् अमं तेनयः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्येति। तथा चाग्रेभोजमित्यत्र समासो मा भूत अग्रेभुक्त्वा कालेभोक्तु
मित्यत्र तु स्यादेवेति भावः। तदेवेति किं। कालो भोक्तुं। समयो भोक्तुं। अमैवेत्येवकारेण मा चान्येन तुल्यविधानस्योपपदस्य समासनिवारणेपि तु मुना तुल्यविधानस्यस्या

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां। २।२।२१॥ उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाऽव्ययेन सह वा समस्यन्ते। मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते। मूलकोपदंशं। क्त्वा
च। २।२।२२॥ तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते। उच्चैः कृत्य। उच्चैः कृत्वा। अव्ययेयथाभिप्रेतेति क्त्वा। तृतीयाप्रभृतीनीति किं। अ
लं कृत्वा। खलु कृत्वा। तत्पुरुषस्याऽङ्गुलेः संख्याव्ययादेः। ५।४।८६॥ संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात्। द्वे अङ्गुली प्रमाणम
स्य द्व्यङ्गुलं दारु। निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम्। अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः। ५।४।८७॥ एभ्यो रात्रेरच् स्यात् चात्संख्याव्ययादेः। अहर्ग्रह
णं द्वन्द्वार्थं। अहश्च रात्रिश्चाऽहोरात्रः। सर्वरात्रिः। सर्वरात्रः। पूर्वरात्रेः। पूर्वरात्रः। संख्यातरात्रः। पुण्यरात्रः। द्वयो रात्र्योः समाहारः। द्विरात्रम्। अति
क्रान्तो रात्रिं। अतिरात्रः। राजाहःसखिभ्यष्टच्। ५।४।९१॥ एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्। परमराजः। अतिराजी। कृष्णसखः। अन्हष्टखोरेव। ६
।४।१४५॥ टिलोपः स्यान्नान्यत्र। उत्तमाहः। द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः क्रतुः। तद्धितार्थे द्विगुः तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ रात्र्यहःस
म्वत्सराच्चेति खः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह। मद्राणां राज्ञी। मद्रराज्ञी॥ ॥ ९ देवात तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तं॥ ॥ तृतीया
प्रभृतीन्यन्यतरस्यां। उभयत्र विभाषेयं। अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्ते अमा चान्येन च तुल्यविधानस्याप्राप्ते चाभावात्। प्राप्तेय या। उपदंशस्तृतीयायां मूलकेनोपदंशं मूलकोप
दंशं। अप्राप्ते यथा। अव्यये यथाभिप्रेताख्यान इति त्काणमुलौ। उच्चैःकारं इह समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। आदिर्णमुल्यन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वं। असमासे तु उ
च्चैरित्यन्तोदात्तत्वं। उरिच्चैर्उ से सिद्धं स्वर्तृप्त्यतिपक्षे प्रत्ययस्वरस्यानुत्पत्तिपक्षे तु फिषइत्यस्य च प्रवृत्तेरित्याहुः मनोरमायां तु उच्चैरित्यन्तोदात्तं स्वरादिषु तथा पाठादिति स्थितं अमैवेत्यनु
वर्त्ततइत्याह। अमन्तेनेति तेनेह न। पर्याप्तो भोक्तुं। पर्याप्तिवचनेष्विति तुमुन्। क्त्वा चान्केतितृतीयान्तं। आनङ इति योगविभागः॥

टा लोपः क्रिस्कं दिस्कंदे रिति वदिति हरदत्तः तत्र सवर्णदीर्घेणापि तृतीयांतत्वोपपत्तेः। अलंकृत्वेति। अलंखल्वोः प्रतिषेधयोरिति सूत्रस्योपदं प्राक्तृतीयायामित्यस्मात्पूर्व त्वान्नेह समासः तत्पुरुषे असाधारणेन समासांतानाह। तत्पुरुषस्येति। अलोंत्यविधिं बाधित्वा प्रत्ययः परश्चेति परत्वात्तत्पुरुषात्पर एवाच्प्रत्ययो भवति। यथा गावोष्टकः किं त्वपि प्र याभ्यां पर एव टच् भवति न त्वंतावयवः ॥ अस्तु अनुबंधकरणसामर्थ्यात्परविधिर्बाध्यते। एवं च लाघवात्तत्पुरुषादंगुलेरिति वक्तव्ये तत्पुरुषस्यांगुलेरिति तु समासांतत्वे स्पष्टं अवयवे षष्ठीत्याहुः। द्व्यंगुलमिति। तद्धितार्थेति समासः। द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोप इति वृत्तिकृत्। मनोरमायां तु द्वयसचो लुगिति स्थितं। द्व्यह्नार्थमिति। अन्होरात्रि रिति षष्ठीतत्पुरुषस्यासंभवादिति भावः। ननु अहः शब्दस्याहस्तुल्यतायां ——— त्रितुल्यतायां गौणत्वसंभवादहश्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारयोस्त्विति चेन्न मुख्यसंभवे गौणग्रहणायोगात्। हेमंतशिशिरावहोरात्रे चेत्यत्र द्वंद्वे समासांतदर्शनाच्च। ———

——— अहोरात्र इति। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। स नपुंसकमित्येतद्बाधित्वा परत्वाद्रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वं। एतेनैकवद्भावात् क्लीबतेति प्राचो ग्रंथः परास्तः। मासेनस्यादहोरात्र इत्यादिग्रंथविरोधाच्च। सर्वरात्र इति। पूर्वकालैकेति समासः पूर्वरात्र इति पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः। परात्तु रात्रिशब्दस्यैकदेशे लक्षणां स्वीकृत्य कर्मधारयाभ्युपगम्यते तदा पूर्वरात्रिरित्येव भवति। द्विरात्रमिति। संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति वक्ष्यते। अन्हष्टखोरेवेति नन्वत्र द्वित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदं एवकारस्त्वन्ह एव टखयो रिति विपरीतनियमशंकानिरासार्थः। आत्माध्वानौ ख इति प्रकृतिभावविधानेनन्निरासे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः। टखोरेवेति किं। अन्हा निर्वृत्तमाह्निकं। कालादित्यधिकारे तेन निर्वृत्तमिति ठञ्। टिलोपाभावादल्लोपोन इत्यकारलोपः। उत्तमाह इति। सर्वैकदेशसंख्यातेत्यत्र उत्तमशब्दस्यापाठादन्हादेशो न। अहीन इति। समासांतविधेरनित्यत्वान्न टच्। सति तु तस्मिन्नन्हादेशं प्रसज्येत। न च नांतस्य खे परे टिलोपविधिसामर्थ्यान्न टजिति वाच्यं। अहीन इत्यत्र तस्य सावकाशत्वात्। अनित्यत्वादिति। अत्र च लिंगं शक्तिलांगलांकुशेत्यत्र घटीग्रहणं मद्रराज्ञीति। यद्यत्र टच्स्यात्तदा भस्याढे इति पुंवद्भावे टिलोपे च मद्रराजीत्यनिष्टरूपं स्यादिति भावः॥ ५

लिंगानिर्देशात्सर्वत्र प्रमाणं प्राकृतालिंगानुशासनाल्लुप्तप्रत्ययेषु प्रवृत्तौ न तद्वैयर्थ्यापत्तेः। अत एव लवणः सूपः लवणा यवागूः इ०॥
अह्नोऽह्न एतेभ्यः। एतच्छब्देनाह सर्वैकदेशेति सूत्रस्था परामृश्यन्ते। सूत्रे तु तस्मिन्नहरादयो निर्दिष्टाश्चकारेण च संख्याव्यये अनुकृष्टे तत्र सर्वेषां बुद्धिस्थत्वाद्विशेष्यग्रहः॥
ग्रहणं न गृह्यते। संभवादित्याशयेनाह सर्वादिभ्य इति। समासान्तपर इति। एतच्च प्रकरणाल्लब्धं। भाष्ये तु अह्नादेशः प्रत्याख्यातः अह्न एभ्यः अच्स्याट्टचोऽपवाद इति व्याख्या
यामन्हष्टखोरेवेति नियमादित्लोपाभावे अल्लोपोऽनः इत्यकारलोपात्सर्वाह्न इत्यादिरूपसिद्धेः रेफादिति। यदि तु लक्ष्ये अहस्सु भवः इत्यादिव्युत्पत्त्या लसाह्न इत्यपि प्रयोगोऽस्ति तम्
ईर्षादित्यपि बोध्यं। ताभ्यामित्यधिकारात्तात्ठञो लुगिति। अरोणो लुगिति वृत्तिकाराद्युक्तमयुक्तमिति भावः। प्रसंगादाह स्त्रियामिति। नन्विह स्त्रीत्वं दुर्लभं रात्राह्नाहाः पुंसीति वचनादिति

अह्नोऽह्न एतेभ्यः ५।४।८८। सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्नादेशः स्यात्समासान्ते परे। अह्नोऽदन्तात् ८।४।७। अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याह्नादेशस्य नस्य णः स्यात्। सर्वाह्णः। पूर्वाह्णः। संख्याताह्नः। द्वयोरह्नोर्भवः। कालाट्ठञ्। द्विगोर्लुगनपत्ये इति ठञो लुक्। द्व्यह्नः। स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप्। द्व्यह्ना। द्व्यह्नप्रियः। अत्यह्नः॥ क्षुभ्नादिषु च ८।४।३९। एषु णत्वं न स्यात्। दीर्घाह्नी प्रावृट्। एवञ्चैतदर्थमह्न इत्यदन्तानुकरणं क्षोभेन कर्तव्यं। प्रातिपदिकान्तेति णत्वनिवारणाय क्षुभ्नादिपाठस्यावश्यकत्वात्। अदन्तादिति तपरकरणं नेह। परागतमहः पराह्नः। न संख्यादेः समाहारे ५।४।८९। समाहारे वर्त्तमानस्य संख्यादेरह्नादेशो न स्यात्॥ संख्यादेरिति स्पष्टार्थं। द्वयोरह्नोः समाहारः। द्व्यहः। त्र्यहः। उत्तमैकाभ्यां च ५।४।९०॥ आभ्यामह्नादेशो न। उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः पुण्यशब्दमाह। पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितं। पुण्याहं। सुदिनाहं। सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची। एकाहः। उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके। संख्याताहः॥

॥ चेन्मैवं। सर्वमहः सर्वाह्न इत्यादावुपसीणस्य तद्वचनस्य लुप्ततद्धि
तार्थस्य प्रवृत्तेर्लुपि युक्तवदिति निरस्तत्वात् न क्लीबत्वं। किं च द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादिना परवल्लिंगत्वे प्रतिषिद्धे तदपवादस्य रात्राह्नेत्यस्याप्राप्तिरेवेति द्व्यह्नशब्दोऽयं विशेष्यनिघ्न एव
वन तु नियतपुल्लिंगः। एवं चात्र भवार्थकतद्धिते लुप्तेऽपि प्रकृतिर्लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन भवार्थवृत्तेर्निघ्नस्त्रीत्वाभिधानमपि न्याय्यमेवेति दिक्। टाबिति। नन्वि
हठञन्तत्वान्ङीप् स्यादिति शंक्यं। ठञो लुप्तत्वात्। न च प्रत्ययलक्षणं। वर्णाश्रयत्वात्। ठञो यो ककारस्तदन्तान्ङीबिति तत्र व्याख्यातत्वात्। अत एव वृत्तिकाराद्युक्तो णोलुक्य
पि न ङीबल्लोकार इति तत्र व्याख्यातत्वात्। न चैवमपि टजन्तत्वान्ङीप्स्यादेवेति वाच्यं। टचः समासान्तत्वात्तदन्तस्य तद्धितार्थे प्रत्युपसर्जनत्वात्। अत एव हि आ

पिप्पलिनाप्रोक्तमधीयाना ब्राह्मणी आपिशलेत्युदाहृतं भाष्ये। द्विगोरिति ङीप् पुनः शङ्क्य एव। अपरिमाणेति निषेधात्। अनष्टावेवात्रोक्तसंख्यैवोदाहरति द्व्यह्नेति। अह्नोऽह्न इति सूत्रे अह्नादेशं प्रत्याख्याय चप्रत्यन्ववेत्यतोऽयमनुवर्तते टजपवादोऽजिति व्याचक्षाणस्य भाष्यकारस्य मते तु निर्विवाद एवात्र टाप्। कथं तर्हि कालनिर्णयदीपिकायां द्व्यह्नीति प्रयोग इति चेदत्राहुः द्वे अहनी यस्यां तिथौ वितिवहुव्रीहौ नान्तलक्षणो ङीप् बोध्यः। द्वयोरह्नोर्भव इति व्याख्यानं ग्रन्थस्य फलितार्थकथनपरतया नेय इति। संख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे ह्यसंभवादाह। स्पष्टार्थमिति। पुण्याहमिति। पुण्यसुदिनाभ्यामिति क्लीवत्वं वक्ष्यति। उपान्त्यस्यापीति। यथा प्रथमयोरिति प्रथमा द्विती-

अग्राख्यायामुरसः ५।४।९३। टच् स्यात्। अश्वानामुर इव अश्वोरसं। मुख्योऽश्व इत्यर्थः। अनोऽश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ५।४।९४। टच् स्याज्जातौ संज्ञायां च। उपानसं। अमृताश्मः। कालायसं। मण्डूकसरसमिति जातिः। महानसं। पिण्डाश्मः। लोहितायसं। जलसरसमिति संज्ञा। ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ५।४।९५। ग्रामस्य तक्षा। ग्रामतक्षः। साधारण इत्यर्थः। कुट्यां भवः कौटः स्वतन्त्रः स चासौ तक्षा च कौटतक्षः। अतेः शुनः ५।४।९६। अतिश्वो वराहः। अतिश्वी सेवा। उपमानादप्राणिषु ५।४।९७। अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात्। आकर्षः श्वेव। आकर्षश्वः। अप्राणिषु किं। वानरः श्वेव। वानरश्वा। उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः ५।४।९८। चादुपमानात्। उत्तरसक्थं मृगसक्थं पूर्वसक्थं। फलकमिव सक्थि। फलकसक्थं। नावो द्विगोः ५।४।९९। नौशब्दान्ताद्द्विगोष्टच् स्यान्न तु तद्धितलुकि। द्वाभ्यां नौभ्यामागतः। द्विनावरूप्यः। द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र अचीत्यस्याऽपकर्षणाद्धलादेर्न लुक्। पञ्चनावप्रियः। द्विनावं। त्रिनावं। अतद्धितलुकीति किं। पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः। अर्द्धाच्च ५।४।१००। अर्द्धान्नावष्टच् स्यात्। नावोऽर्द्धं। अर्द्धनावं। क्लीवत्वं लोकात्। खार्याः प्राचाम् ५।४।१०१। द्विगोरर्द्धाच्च खार्या टज्वा स्यात्। द्विखारं। द्विखारि। अर्द्धखारं॥ ॥

२२ यथोर्ग्रहणं द्विर्वचननिर्देशात्तथेहापि उत्तमग्रहणसामर्थ्यादन्त्ययोर्द्वयोर्ग्रहणं। उत्तमो चैकश्चेति विग्रहे सौत्रं द्विवचनमिति तत्त्व॰। अग्राख्यायां। पञ्चम्यर्थे सप्तमी। अग्रं प्रधानं। अग्रवाचीय उरःशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्। अग्राख्यायां किं। देवदत्तस्योरो देवदत्तोरः। ग्रामकौटा। जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्तते। ग्रामेति किं। राज्ञस्तक्षा राजतक्षा। अतिश्व इति। श्वानमतिक्रान्तो जवेनेत्यर्थः। अतिश्वीति। नीचेत्यर्थः। आकर्षः श्वेति। उपमितं व्याघ्रादीति समासः। आकृष्यते अनेन खलादिगतं धान्यमित्याकर्षः काष्ठविशेषः। उपमानात्किं। निष्क्रान्तः शुनो निःश्वा। फलकसक्थमिति। अतएव

त्वप्रकारस्य सामान्यवचनेनाभ्युक्तत्वान्नस्य समास इति माधवः। द्विनावरूप्य इति। हेतुमनुष्येभ्य इति रूप्यः। पंचनौरिति। आर्हीयष्ठक्। अध्यर्धपूर्वेति लुक्। खार्याः। द्विगो
रिति। खारीशब्दान्तात् द्विगोरि त्यर्थः। [illegible]। अर्द्धखारीति। परवल्लिंगमिति स्त्रीत्वं। अर्धखारमिति। अर्धनावमिव क्लीबत्वे लोकात्। टज्त्वात्स्याद् द्विगाविति। द्विगाविति किं।

अर्द्धखारि। द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ।५।४।१०२। टज्वा स्याद् द्विगौ। द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि। अतद्धितलुकीत्येव। द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः। द्व्यञ्जलिः। ब्रह्मणो जानपदाख्यायां ।५।४।१०४। ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत्। सुराष्ट्रे ब्रह्मा। सुराष्ट्रब्रह्मः। कुमहद्भ्यामन्यतरस्यां ।५।४।१०५। आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात्तत्पुरुषे। कुत्सितो ब्रह्मा। कुब्रह्मः। कुब्रह्मा। आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ।६।३।४६। महत आकारोऽन्तादेशः स्यात् समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे। महाब्रह्मः। महाब्रह्मा। महादेवः। महाजातीयः। समानाधिकरणे किं। महतः सेवा। महत्सेवा। लाक्षणिकत्वं विहाय प्रतिपदोक्तस्य सन्महदिति समासोऽग्रहीष्यत इति चेत्। महाबाहुर्न स्यात्। तस्माल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषा नेह प्रवर्त्तते समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात्। आदिति योगविभागादात्वं प्रागेकादशभ्य इति निर्देशाद्वा। एकादश। महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावे कृते आत्वं। महाजातीया। महेदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च। असामानाधिकरण्यार्थमिदं। महतो महत्या वा घासः। महाघासः। महाकरः। महाविशिष्टः। अष्टनः कपाले हविषि। अष्टाकपालः। गवि च युक्ते। गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थगम्येऽष्टन आत्वं स्यात्। अष्टागवं शकटं। अच्प्रत्यन्ववेत्यत्राऽजिति योगविभागाद्बहुव्रीहावप्यच्। अष्टानां गवां समाहारः। अष्टगवं। तद्युक्तत्वाच्छकटमप्यष्टागवमिति वा। द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ।६।३।४७। आत्स्यात्। द्वौ च दश च। द्वादश। अधिकादशेति वा। द्वाविंशतिः। अष्टादश। अष्टाविंशतिः। अबहुव्रीह्यशीत्योः किं। द्वित्राः। द्व्यशीतिः। प्राक्शताद्वक्तव्यं। नेह। द्विशतं। द्विसहस्रं। त्रेस्त्रयः ।६।३।४८। त्रिशब्दस्य त्रयस् स्यात्पूर्वविषये। त्रयोदश। त्रयोविंशतिः। बहुव्रीहौ तु। त्रिदश। त्रिदशाः।

द्वयोरञ्जलिः। द्व्यंजलिः। द्व्यंजलमिति। समाहारे द्विगुः। अतद्धितलुकीत्येवेति। एतच्च पूर्वसूत्रेऽपि बोध्यं। अंजलिभ्यां क्रीत इति। नात्रांजलिः पाणिद्वयं तस्य मूल्यत्वासंभवा

किंतु अंजलिपरिमितो व्रीह्यादिर्विवक्षितस्तत्परिमाणत्वात् द्व्यंजलिरित्यत्र ठञ् । तस्य त्वध्यर्धपूर्वेति लुक् । ब्रह्मणो जानपदे भवो जानपदः । द्व्येकयोरिति वद्भावप्रधानो निर्देशः । तस्याख्यायामित्यासत्त्या समासेनेष्ये तल्लभ्यते तदाह समासेन जानपदत्वमिति । कस्येत्याकांक्षायां सन्निधानाद्ब्रह्मण इति लभ्यते । सुराष्ट्रे ब्रह्म इति । सप्तमीति योगविभागात्समासः । जानपद इति किं । देवब्रह्मा नारदः । कुब्रह्म इति । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन् शब्दः । आन्महतः ॥ नकार उच्चारणार्थो न तु सर्वादेशार्थ इत्याह आकारोऽन्तादेश इत्यादि तिरहो उत्तरपदाधिकारे पूर्वपरमाक्षिप्यते तच्च महता विशेषितं मिति तदंतविधिर्लभ्यते ग्रहणवतेति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इत्युक्तत्वात्तेन महाबाहव इति महाबाहुरिति प्रयोगो भवति । परममहत्परिमाणमित्यत्र तु परममहतो द्रव्यस्य परिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुषोऽभ्युपगम्यत इति न तत्रात्वप्रसक्तिरिति हृद्याः । यत्तु वर्द्धमानेनोक्तं इष्टकेषीकामालानामित्यत्र तदंतविध्युपसंख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदंतविधिर्नास्ति तेन परममहत आत्वं नेति तद्भाष्यकैयटविरुद्धं । तथाहि । येन विधिरिति सूत्रे पदाधिकारे प्रयोजनमिष्टकचितं पक्वेष्टकाचितमिति भाष्ये उदाहृतं कैयटेन च परशब्देन उत्तरपदं गृह्यत इति व्याख्यातं । एतदेवार्थतः काशिकायामुपनिबद्धं न तु इष्टकेषीकेत्यत्र कात्यायनोक्तमुपसंख्यानमस्ति । अनुगतिपदोक्तसमासे यदुत्तरपदं तस्मिन्नेव परे आत्वं स्यान्नान्यत्रेति किमनेन समानाधिकरणग्रहणेनेत्यत आह महाबाहुरिति । बहुव्रीहिरयं स च सामान्यशास्त्रनिर्दिष्टत्वाल्लाक्षणिक इति भावः । अष्टनः कपाल इति । कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टाकपालं इति । संस्कृतं भक्षा इत्यणः द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् । अध्यर्धपूर्वेत्यणो लुगिति केषांचिद्व्याख्यानं तु प्रामादिकं संस्कृतमित्यणोऽनार्हीयत्वात् त्रेस्त्र-

॥ ॥ यः । संधिवेलादिषु त्रयोदशीति पाठात्सांतो यमादेश इति ध्वनयन्नाह । त्रयस्त्र्यादिति ॥

सुजर्थेबहुव्रीहिरिति ... व्ययेत्यादिनेतिशेषः। एकादिरिति। अदुगितिच्छेदः। पररूपं तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नभवति। धासुवेति। संख्यायाविधार्थइत्यादिना
विहितस्यधाप्रत्ययस्येहग्रहणं ... अन्यपयोरितिपरिभाषया। तेनेहनाषट्‌द्धातीतिषट्‌धा। आतोनुपसर्गेकः। टाप्‌षोडन्निति षट्‌दंता अस्यषोडन्नूवय

सुजर्थेबहुव्रीहिः। अशीतौतुत्र्यशीतिः। प्राक्‌शतादित्येव। त्रिशतं। त्रिसहस्रं। विभाषा ______ चत्वारिंशत्प्रभृतौसर्वेषाम्। ६।३।४९। द्व्यष्टनोस्त्र
श्चप्रागुक्तंमास्याच्च ... चत्वारिंशदादौपरे। द्विचत्वारिंशत्। द्वाचत्वारिंशत्। अष्टचत्वारिंशत्। अष्टाचत्वारिंशत्। त्रिचत्वारिंशत्। त्रयश्चत्वारिं
शत्। एवमन्यत्राशीत। षाहुसमसदितिवतिषु। एकादिश्चैकस्यचादुक्। ६।३।७६। एकादिर्नञ्प्रकृत्यास्यादेकस्यचादुगागमश्च। नञोविं
शत्यासमासेकृते एकशब्देनसहतृतीयेतियोगविभागात्समासः अनुनासिकविकल्पः। एकेननविंशतिः। एकान्नविंशतिः। एकादूनविं
शतिः। एकोनविंशतिरित्यर्थः। षषउत्वन्दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्चधासुवेतिवाच्यं॥ षोडन्। षोडश। षोढा। षड्‌धा। परवल्लिंगंद्वन्द्व
तत्पुरुषयोः। २।४।२६॥ एतयोःपरपदस्येवलिङ्गंस्यात्। कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। अर्द्धपिप्पली। द्विगुप्राप्तापन्नाल
म्पूर्वगतिसमासेषुप्रतिषेधोवाच्यः। पञ्चसुकपालेषुसंस्कृतः। पञ्चकपालः। पुरोडाशः। प्राप्तोजीविकां। प्राप्तजीविकः। आपन्नजीविकः
अलंकुमार्यै। अलंकुमारिः। अतएवज्ञापकात्समासः। निष्कौशाम्बिः। पूर्ववदश्ववडवौ। २।४।२७। द्विवचनमतन्त्रम्। अश्ववडवौ। अश्वव
डवान्। अश्ववडवैः। पूर्वापराह्णाः पुंसि। २।४।२९॥ एतत्‌द्वन्द्वौद्वन्द्वतत्पुरुषौपुंस्येव। अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोप्ययम्परत्वात्समाहार
नपुंसकताम्बाधते। अहोरात्रः। रात्रेःपूर्वभागः। पूर्वरात्रः। पूर्वाह्णः। द्व्यहः। संख्यापूर्वंरात्रंक्लीवं॥ द्विरात्रं। त्रिरात्रं। गणरात्रं॥ ______ ॥

सिद्धंतस्येतितत्रादेशः। परवल्लिंगं। इतरेतरयोगेद्वन्द्वोत्र ... तेनसमाहारेद्वन्द्वः। सनपुंसकमित्यपवादस्यवक्ष्यमाणत्वात्सूत्रेतत्पुरुषयोरितिनसप्तमीद्वि
वचनं। तथात्वेद्वन्द्वेतत्पुरुषेचयत्परपदंतद्वल्लिंगंपूर्वपद ... तिदिश्यते। परपदस्यसंबन्धिशब्दत्वेनपूर्वपदासेपकत्वात्। ततश्चमयूरीकुक्कुटावित्यत्रपूर्वे

पदे इकारनिवृत्तिप्रसंगः। कुक्कुटमयूर्यौ अर्द्धपिप्पलीत्यादौ तु पूर्वपदे स्त्रीप्रत्ययउत्पद्येत किंतु षष्ठी द्विवचनमित्याशयेनाह। एतयोरिति। द्वंद्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः। एवं चानुप्रयोगेपि तद्वल्लिंगं सिद्धं। उपमेयपक्षमभ्युपगमाद्धतिरप्यषष्ठ्यंतादेवेत्याशयेनाह परपदस्येवेति। भाष्ये तु लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति प्रत्याख्यातमिदं सूत्रं। अस्मिंश्च प्रत्याख्याते तुल्यन्यायत्वाल्लिंगानुशासनं सर्वमेव प्रत्याख्यातं तथापि तत्सौहार्दमात्रं अन्यथा व्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्रसंगात्। गतिसमासे चेति। गतिग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं मुख्यस्य गतेरसंभवादित्याशयेनोदाहरति निष्कौशांबिरिति। अतंत्रमिति। अत्र च लिंगं पूर्ववद्ग्रहणं
अन्यथानिपातनादेव सिद्धं किं तेनेति भावः। इह समासार्थस्य वा पूर्ववल्लिंगातिदेशः। उत्तरपदार्थस्य वा। उभयथाप्यश्ववडवौ शोभनावित्यनुप्रयोगेपि पुंस्त्वं सिध्यति। ननु समासार्थस्य पुंस्त्वेपि स्वाश्रयस्त्रीत्वस्य निवर्तनाट्टापः श्रवणप्रसंगः। न चातिदेशवैयर्थ्यं। शासिनत्वप्रवृत्त्या अनुप्रयोगे पुल्लिंगत्वलाभेन चतन्मार्थक्या दितिचेदत्राहुः। इहैव निपातनादश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणामित्यत्र निपातनाद्वा टापो निवृत्तिरिति। अहोरात्र इति। प्राचा तु अहोरात्रमित्युदाहृ

अपथं नपुंसकं २।४।३०॥ तत्पुरुष इत्येव। अन्यत्र तु। अपथो देशः। कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह। अपन्थाः॥

नन्वेति। प्रागेवोक्तं। अत्र वदंति। रात्राह्नेत्यनेन रात्रादीनामेव पुंस्त्वविधौ यतेतरं तस्य तु परवल्लिंगमित्येव सिध्यति। अत एव भिन्नविषयत्वाद्धि प्रतिषेधे परं कार्यमिति न प्रवर्तते। एवं च रात्राह्नेति पुंस्त्वं वृत्त्या समाहारे स नपुंसकमित्येव भवति परवल्लिंगापवादत्वादितितन्न। उक्तरीत्या द्व्यह त्र्यह द्वावपि नपुंसकत्वप्रसंगात्। न चेष्टापत्तिः। द्व्यहस्त्र्यह इति प्राचाप्युदाहृतत्वेन स्वमूलग्रंथेन सह विरोधापत्तेः। तेतु त्रिंशदहोरात्र इत्यादिकोशविरोधाच्च। तस्माद्रात्राद्यंतस्येवायं पुंस्त्वविधिर्द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति प्रक्रमणात्तथा च भिन्नविषयत्वाभावाद्रात्राह्नेति पुंस्त्वं समाहारनपुंसकतां परत्वेन बाधत एव। संख्यापूर्वमिति। अत्र चापथपुण्याहौ नपुंसकौ संख्यापूर्वा रात्रिरिति लिंगानुशासनसूत्रं मूलं। संख्याग्रहणे तु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायो न प्रवर्तते द्व्यष्टनः संख्यायामिति सूत्रे अशीतिपर्युदासादित्याशयेनोदाहरति। द्विरात्रं त्रिरात्रमिति। गणनां बहूनां रात्रीणां समाहार इति विग्रहः॥ ॥ अपथं नपुंसा तत्पुरुष इत्येवेति। द्वंद्वग्रहणं तु नानुवर्तते अयोग्यत्वादिति भावः। अपथं [illegible] पथो विभाषेति समासांतविकल्पः। इदं सूत्रं शक्यमवक्तुं। पथ संख्याव्ययादेरिति वक्ष्यमाणवार्त्तिकेन गतार्थत्वात्। प्रसंगादाह

अर्धर्चाः पुंसि च। २।४।३१॥ अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः। अर्धर्चः। अर्धर्चं। ध्वजः। ध्वजं। एवं तीर्थशरीरमण्डपीयूषदेह अङ्कुश कलश इ
त्यादि। जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यां। १।२।५८॥ एकोप्यर्थो वा बहुवद्भवति। ब्राह्मणाः पूज्याः। ब्राह्मणः पूज्यः। अस्मदो द्वयोश्च
१।२।५९॥ एकत्वे द्वित्वे च विवक्षिते अस्मदो बहुवचनं वा स्यात्। वयं ब्रूमः। पक्षे अहं ब्रवीमि। आवां ब्रूव इति वा। सविशेषणस्य प्रतिषेधः। पटुरहं
ब्रवीमि। फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे। १।२।६०॥ द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात्। पूर्वे फल्गुन्यौ। पूर्वाः फल्गुन्यः। पूर्वे प्रोष्ठपदे। पूर्वाः प्रोष्ठप
दाः। नक्षत्रे किं। पूर्वे फल्गुन्यौ माणविके। तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यं। १।२।६३॥ बहुत्वं द्वित्ववद्भवति। तिष्यश्च पुनर्व
सू च। तिष्यपुनर्वसू। तिष्येति किं। विशाखानुराधाः। नक्षत्रे किं। तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः। स नपुंसकं। २।४।१७॥ समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च न
पुंसकं स्यात्। परवल्लिङ्गापवादः। पञ्चगवं। दन्तोष्ठं। अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः। पञ्चमूली। आबन्तो वा। पञ्चखट्वी। पञ्चखट्वं। अ
नो नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियां। पञ्चतक्षी। पञ्चतक्षं। पात्राद्यन्तस्य न। पञ्चपात्रं। त्रिभुवनं। चतुर्युगं। पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा।
पुण्याहं। सुदिनाहं। पथः संख्याव्ययादेः॥ संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः। त्रयाणां पन्थानस्त्रिपथं। विरूपाः प
न्थानः विपथं। कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह। सुपन्थाः। अतिपन्थाः। सामान्ये नपुंसकं॥ मृदु पचति। प्रातः कमनीयं॥ ;
पादनमिति व्याख्यानात् फलितोऽत्रातिदेश इत्याशयेनाह एकोप्यर्थो वा बहुवदिति। एवं च विशेषणेऽपि सिद्धमिति ध्वनयन्नुदाहरति ब्राह्मणाः पूज्या इति जात्या। हि
ख्यायां किं देवदत्तो यज्ञदत्तः। एकस्मिन् किं। व्रीहियवौ। अस्मदो द्वयोश्च। चादेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामिति च वर्तते तदेतदाह एकत्वे द्वित्वे च विवक्षित इ

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च चकारेण द्वयोरनुकर्षणादाह। द्वित्व इति फल्गुन्यौ माणविके इति। फल्गुनीशब्दान्नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणा तस्य लुबविशेष इति लुप्। ततो जाता
र्थे फल्गुन्याषाढाभ्यां टानाविति टः टित्वान्ङीप्। न चायं गौणः यौगिकत्वात् तथा च गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्त्या नक्षत्रग्रहणमावश्यकमिति भावः। तिष्यपुनर्वस्वोः। विशाखा
नुराधा इति। विशाखा चानुराधाश्चेति विग्रहः। तिष्यपुनर्वसव इति। तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां पूर्ववन्नक्षत्रेण युक्तः काल इ त्यण्। लुबविशेष इति च लुप्। ततो जा
तार्थे संधिवेलादिसूत्रेण अण् तस्य तु श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधेत्यादिना लुक्। नक्षत्र इत्यनुवर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं पर्यायाणामपि यथा स्यादित्येवमर्थमित्या
करः। एवं च सिध्यपुनर्वसू इत्यपि सिध्यतीति दिक्। बहुवचनस्य किं। इदं तिष्यपुनर्वसु। चार्थे द्वंद्व इति समाहारद्वंद्वोऽयं स नपुंसकं। अनंतरस्येति न्यायोऽत्र
नाश्रीयते[illegible]तेद्विगुसंग्रहो नस्यादित्याशयेनाह। द्विगुर्द्वंद्वश्चेति अत्र व्याचक्षते। प्रकरणादेवानुवाद्यलाभे सग्रहणं [illegible]करणेनुपात्तस्यापि समाहारद्वंद्वस्य
संग्रहार्थं तेन सख्या परिभाषमिति सिद्धमिति। पंचगवमिति। तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्विगुः। दंतोष्ठमिति। द्वंद्वश्च प्राणीत्यादिना समाहारे द्वंद्वः पंचखट्वमिति। नपुंस
कह्रस्वः। पंचखट्वी ति। उपसर्जनह्रस्वत्वे सत्यदंतात् द्विगोरिति स्त्रीत्वपक्षे ङीप्। आनो नलोपश्चेति। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्राप्तो न
लोप इति भावः। [illegible] इह वाशब्दः स्त्रियामित्यनेन न संबध्यते न तु पूर्वेण तेन न नित्यो नलोप इत्याह। पंचतक्षमित्यादि। पात्राद्यंतस्येति। स्त्रीत्वमिति शेषः। आकृतिगणोऽयं
सुदिनाहमिति। प्रशस्तपर्यायः सुदिनशब्दः सुदिनासु समासु कार्यमेतत्प्रतिचिन्वीत विशेषतः स्वयं चेत्यादिप्रयोगात्। पथः संख्याव्ययेति। संख्याव्ययरूपोऽय
आदिर्यस्मादित्यर्थः। त्रिपथं विपथं [illegible]माता [illegible] ऋक्पूरब्धूरित्यप्रत्ययः सुपंथा अतिपंथा इति। न पूजनादिति समासांतनिषेधः। कथं तर्हि व्यध्वो दुरध्वो विपथः। कदध्वा
कापथस्तु मार इत्यमर इति चेत् [illegible]ादृ एवायमिति बहवः। मनोरमायां तु पथेगताविति स्मात्पचाद्यचि पथति व्याप्नोतीति व्युत्पादितः पथशब्दोस्ति तथा च त्रिकांडशेषः
वाटः पथश्च मार्गः स्यादिति। तत्पथशब्दे न समासे पुंस्त्वमुपपन्नं न चैवं विपथसिद्धावपि कापथो न स्यात्कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यं। ईषदर्थे चेति तत्संभवा
त्कुत्सापामर्थतः पर्यवसानादिति स्थितं। केचित्तु पथः संख्येति वार्त्तिके कृतसमासांतस्यैव ग्रहणं न तु पचाद्यजंतस्येत्यत्र बीजाभावाद्विपथः कापथ इति प्रयोगो
दुरुपपाद एवेत्याहुः। प[illegible]म[illegible] परत्वाल्लिंगापवादत्वात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्त्तते नान्यत्र विपथा नगरी बहुव्रीहिरयं पंथानमतिक्रांता अतिपथा इहापि न द्विगु

प्रासेन्न्यादिना परवल्लिंगता [illegible] घञादिति। सामान्ये नपुंसकमिति। अनियतलिंगविषयकमिदं तेनाऽस्यपचति प्रातरादिरिति पुंस्त्वमेव। मृदु पचतीति। क्रियाविशेषण
त्वाद्द्वितीयांतं। धातूपात्तभावं प्रति हि फलांशः कर्मीभूतः। तथा च फलसामानाधिकरण्ये द्वितीया। अत एव सक्तुल्लवाविन्यादौ कारकपूर्वकत्वाद्घञ्। यत्र तु भावनां प्रति

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः। २।४।१९॥ अधिकारोऽयं। संज्ञायां कन्थोशीनरेषु। २।४।२०॥ कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्था
याः संज्ञा। सुशमस्याऽपत्यानि सौशमयः। तेषां कन्था सौशमिकन्थं। संज्ञायां किं। वीरणकन्था। उशीनरेषु किं। दाक्षिकन्था॥ उपज्ञोपक्रमं तदाद्या
चिख्यासायां। २।४।२१॥ उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते। पाणि
नेरुपज्ञा। पाणिन्युपज्ञमग्रन्थः। नन्दोपक्रमं द्रोणः। छाया बाहुल्ये। २।४।२२॥ छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये। इक्षूणां छाया
इक्षुच्छायं। विभाषा सेनेति विकल्पस्याऽयमपवादः। इक्षुच्छाया निषादिन्य इति तु आसमन्तान्निषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः। सभा राजाऽमनुष्य
पूर्वा। २।४।२३॥ राजपर्य्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्। इनसभं। ईश्वरसभं। पर्य्यायस्यैवेष्यते नेह। राजसभा। चन्द्रगु
प्तसभा। अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह। रक्षःसभं। पिशाचसभं। अशाला च। २।४।२४॥ सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं।
[illegible] स्त्रीसभं। स्त्रीसङ्घात इत्यर्थः। अशाला किं। धर्मसभा। धर्म्मशालेत्यर्थः॥ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानां। २।४।२५॥ एतदन्त
स्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात्॥ ब्राह्मणसेनं। ब्राह्मणसेना। यवसुरं॥ यवसुरा। कुड्यच्छायं। कुड्यच्छाया। गोशालं॥ गोशाला। श्वनिशं। श्वनिशा। तत्पु
रुषो नञ्कर्म्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह। दृढसेनो राजा। असेना। परमसेना॥ इति तत्पुरुषः॥ ९

करणेन या धात्वर्थविशेषोन्वेति तत्र तद्विशेषणानां तृती
यां न नैव ज्योतिष्टोमेन यजेतेति यथा॥ एतच्च करणे यज इति सूत्रे त्रिपदमञ्जर्यां स्पष्टं॥ ❀ ॥ नञ्समासकर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभाग्भवतीति सूत्रार्थः। उप
ज्ञो। उपज्ञायत इत्युपज्ञा आतश्चोपसर्ग इति कर्मण्यङ्। उपक्र[illegible]त इत्युपक्रमः। कर्मणि घञ्। नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः। उपज्ञा च उपक्रमश्चेति समाहारद्वंद्वः

सु

सि॰कौ॰ सत्वानुवर्त्तमानस्य तत्पुरुषस्य विशेषणं। तथात्वे न उपज्ञोपक्रमौ परामृश्येते तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह उपज्ञान इत्यादि। आख्यातुमिच्छा आचिख्यासेतीच्छा सना इहवि
टी॰त॰ वक्षितेव शब्दप्रवृत्तौ नियामिका न तु वस्तुस्थितिरिति ज्ञाप्यते। तेन त्वदुपक्रमं सौजन्यमित्याद्यपि सिध्यति। पाणिनेरिति। कर्तरि षष्ठीं नंदोपक्रममिति। नंदस्योपक्र
५२ ममिति विग्रहः। छायां बाहुल्ये। बाहुल्ये सति या छाया तद्वाचीय च्छायांतस्तत्पुरुष इत्यर्थः। इह कस्य बाहुल्यमित्यपेक्षायामावरकद्रव्यनिमित्तत्वाच्छायायास्तद्बाहुल्यमि
गम्यते तच्चावारकं पूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशयेनाह पूर्वपदार्थबाहुल्य इति। बाहुल्ये किं। कुड्यस्य च्छाया कुड्यच्छाया। प्रश्लेषो वा ध्य इति। केचित्तु इक्षुच्छायनिषादिन्य
इत्येव पठंति। सभा। इनसभमित्यादिष्विनशब्दो राजपर्यायः ईश्वरशब्दश्च। ननु स्वं रूपमिति वचनाद्राजशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तं न पर्यायस्येत्यत आह पर्यायस्यैवे
ष्यत इति। एवकारेण स्वरूपस्य विशेषाणां च निरासः। कथं तर्हि नृपतिसभामगमन्नवेपमान इति कीचकवधे। अत्र केचित् ना पतिर्यस्यां सभायामिति बहुव्रीहिं
कृते पश्चात्कर्मधारयः। अनेन कर्मधारय इत्युक्ते न क्लीबत्वमित्याहुः। रक्षितस्त्वाह। गजपतिवन्नृपतिरपि राजविशेषणत्वेनात्र नानुपपत्तिरिति। अशाला च।
शालावाची संघातवाची च सभाशब्दस्तत्र राजामनुष्यपूर्वत्वे शालावाचिनः क्लीबत्वमुक्तमनेन तु संघातवाचिनो विधीयत इत्याह संघातार्थेति। विभाषासे
ना। प्रथमार्थषष्ठीति सेनादिभिस्तत्पुरुषो विशेष्यते। विशेषणेन तदंतविधिरित्याह। एतदंतं इति। श्वनिशमिति। कृष्णचतुर्दशी तस्यां किल केचित्त्वान
उपवसंति। एतच्च शाबरभाष्ये वैयगधिकरणे स्पष्टं। ननु तत्पुरुष इत्याद्यधिकारसूत्रस्यात्रैव प्रयोजनं न तु संज्ञायां कंथोशीनरेष्वित्यादिपंचसूत्र्यामतत्पुरु १७
षस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य च नत्वासंभवादित्याकरे स्थितं तथैव प्रत्युदाहरति दृढसेन इत्यादि। ननु बहुव्रीहौ विशेष्यनिघ्नतान्यायेनैवेति किमनेन तत्पुरु
षग्रहणेन। मैवं न्यायापेक्षया वचनस्य बलीयस्त्वात्। किंचासति तद्ग्रहणे हृंहे नपुंसकतास्यात्परवल्लिंगापवादत्वादस्य प्रकरणस्येति दिक्। इति तत्पुरुषः॥

शेषो बहुव्रीहिः। शिष्यत इति शेषः। कर्मणि घञ्। अत्र वृत्तिकृत् यत्रान्यः समासो नोक्तः स शेष इत्याह। एषां पदानां यस्मिन्नर्थेऽव्ययीभावादिसंज्ञकः समासो न विहितः स शेष इत्यर्थः। इति हरदत्तो व्याख्यानन्त्वत्र प्राक्कडारात्परं कार्यमिति पादाभिप्रायेण बोध्यं। अस्मिंस्तु पक्षे शेषग्रहणाभावे उन्मत्तगंगमित्यत्र परत्वाद्बहुव्रीहिः स्यान्निरवकाशत्वात् अव्ययीभावस्तु उन्मत्तगंगमित्यादावनिष्टं पक्षे प्रसज्येत आकडारादेकेति पाक्ष्युपगमपक्षे त्वेकसंज्ञाधिकारे तेनोन्मत्तगंगमित्यादिसिद्धेः शेषग्रहणं व्यर्थं निरवकाशया अव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात् तस्मात्रापि प्रयोजनमाह। द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति। शेषाधिकारस्य बहुव्रीहेरवशेषाद्विभाषेति कप्रत्ययो नान्यस्माद्बहुव्रीहेरित्येतल्लाभार्थमपि शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यं। यस्य त्रिकस्येति। यद्यपि प्राद्योगतार्थे प्र

शेषो बहुव्रीहिः। २।२।२३॥ अधिकारोऽयं। द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्त इत्यर्थः॥ अनेकमन्यपदार्थे। २।२।२४॥ अनेकम्प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः। अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितं॥ प्राप्तमुदकं यं ग्रामं॥ प्राप्तोदको ग्रामः। ऊढरथोऽनड्वान्। उपहृतपशू रुद्रः। उद्धृतौदना स्थाली। पीताम्बरो हरिः। वीरपुरुषको ग्रामः। प्रथमार्थे तु न। वृष्टे देवे गतः॥ व्यधिकरणानामपि न॥ पञ्चभिर्भुक्तमस्य॥ प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः॥ प्रपतितपर्णः। प्रपर्णः॥ नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः॥ अविद्यमानः पुत्रः। अपुत्रः। अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं। अ

यमपेत्युक्तं तथापि द्वितीयाश्रितादिभिरिति वत्प्रथमान्तं न चित्सह समस्यत इति नोक्तमित्यर्थः। वार्तिककृता प्रथमयेत्युक्तावपि सूत्रकृता नोक्तमिति वा। प्रथमान्तमिति। कण्ठेकाल इत्यादिबहुव्रीहिर्ज्ञापकसाध्य इति भावः। अन्यस्य पदस्यार्थ इति। समस्यमानपदातिरिक्तस्य पदस्यार्थे इत्यर्थः। पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः कर्मकर्त्रादिरभिधीयते प्रथमान्तेन तु प्रातिपदिकार्थमात्रं। यद्यपि त्रिकपक्षे संख्यापि प्रत्ययार्थस्तथापि तस्याः प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणत्वान्न प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः प्रथमान्तस्यास्ति एवं च द्वितीयाद्यर्थ इति फलितं। तदाह। अप्रथमाविभक्त्यर्थे इति समानेति। एतच्च शेषग्रहणाल्लभ्यं अनेकं किं बहूनामपि यथा स्यादेतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति। अनिश्चये केवलग्रहणं ज्ञापकीकृत्यानेकग्रहणमिह सुत्यजमित्याहुः। अन्यग्रहणं किं। बहुव्री

प्र॰
सि॰कौ॰
टी॰त॰
२२१

हितत्पुरुषयोर्विषयविभागो यथा विज्ञायेत स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वादन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधते असति त्वन्यग्रहणे कंठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे बहूनां समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थे इवान्यपदार्थेऽपि नीलोत्पलं सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत परग्रहणं किं वा कार्थे मा भूत् ग्राहवनीनरी इह मास्मासीरि त्यवान्यार्थो गम्यते अर्थग्रहणं किं यावता परेपदान्तरस्य वृत्त्यसंभवादेव पदार्थे भविष्यति अत्राहुः प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थाभिधानं यथा स्यात् अन्यथा प्राधान्यात्प्रत्ययार्थ मात्रं मन्येत इष्टापत्तौ तु चित्रगुरित्येतत् षष्ठ्यर्थसंबंधमात्रपरं स्यात् तन्मा च देवदत्तादिसामानाधिकरण्यं न स्यादिति अत्रेदमवधेयं सुपेत्येतन्नानुवर्त्तते तेनात्रानेकं प्रथमांतमित्यर्थः समस्यत इति पर्यवसन्नोऽर्थः एवं च त्रिपदबहुव्रीहिरबाध एव यैस्तु सुप्सुपेत्यनुवर्त्य अनेकं सुबंतं सुपा सहेति व्याचक्षते तेषां तु त्रिपदबहुव्रीहिर्दुर्लभ एवेति द्वितीयादिविभक्त्यर्थे क्रमेणोदाहरति प्राप्तोदकमित्यादि ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्त्रुदकं विग्रहार्थः उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः विग्रहवाक्ये सइति प्रयोगे तु तस्याप्ययमेवार्थः अनडुत्कर्तृकोढ्वहनकर्मीभूतो रथः रथकर्मकोढ्वहनकर्त्ता तु समासार्थः रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्म पशुः पशुकर्मकोपहरणसंप्रदानं तु समासार्थः स्थाल्यवधिकोद्धरणकर्म ओदनः ओदनकर्मकोद्धरणावधिः स्थाली समासार्थ इत्यादि इह कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा ननु वाक्ये धात्वर्थं प्रति क्तप्रत्ययार्थस्य कर्तुः कर्मणो वा विशेष्यत्वात् ऊढ्वाव पितथैवोचितेति प्राप्तोदकोढरथादौ उदककर्तृकप्राप्तीत्यादिवर्णनं तु युज्यते इति चेदुच्यते एकार्थीभावादिभिर्वृत्तौ विशिष्टार्थविषयकशाक्त्यंतरमेव स्वीक्रियते न त्ववयवशक्तिः इति नानुपपत्तिः व्यपेक्षावादिभिस्त्वगत्या भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या किंच कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैनामार्थत्वादुदकस्येत इमेदौ वाच्यस्तु च वाधितः नहि कर्तृविशिष्टा प्राप्तिरुदकमिति संभवति अत एव बहूनां इति धर्माणां वचनैरेव साधने स्यान्महद्दोरथमित्यादिना समर्थसूत्रे एकार्थीभावपक्ष एव प्रबल इत्यवोचाम प्रथमार्थे तु नेति शेषपदेन वा अन्यपदार्थ इत्यनेन वा अतिप्रसंगवारणात् प्रथमाविभक्त्यर्थ इति वचनं न कर्त्तव्यमिति भावः यत्रान्यसमासो नोक्तः स शेष इति वृत्तिकारादीनां मते तु प्रथमांतानामेव बहुव्रीहिरित्यलाभात्कर्तव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यं प्रादिभ्य इति प्रादिभ्यः परं यद्धातुजं तदंतस्य पदांतरेण बहुव्रीहिर्व्याख्येय इति सूत्रसिद्धानुवादः वा चेति ॥

रत्वं तु वाचनिकं पूर्वपदान्तर्गते ऽत्तरपदस्थधातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तिनामाश्रित्य सूत्यजं नञोऽस्त्यर्थानामिति नञः परेषामस्त्यर्थवाचिनां पदान्तरेण बहुव्रीहिर्व्याख्येयः अस्त्यर्थवाचिनां तु वा लोप इत्यर्थः अस्त्यर्थानां किं अनुपनीतपुत्रकः नञः किं निर्विद्यमानपुत्रः नन्विह सुपेत्यनुवृत्तावपि सुविल्पेतद

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु। ६।३।३४॥ भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निपातनात्पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक्। तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे। चित्रा अस् गो अस् इत्यलौकिकविग्रहे। चित्रगुः। रूपवद्भार्य्यः। चित्रा जरती गौर्य्यस्येति विग्रहे। अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः। अत्र केचित्। चित्राजरतीगुः। जरती चित्रा गुर्वा। एवं दीर्घा तन्वी जङ्घः। तन्वी दीर्घा जङ्घः। त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत्। उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात्। द्वितीयमपि न पुंवत् पूर्वपदत्वाऽभावात्। उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमाऽवयवे रूढः। पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयव इति वदन्ति। वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते। आनङ् ऋत इत्यत्र यथा। तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव। चित्राजरद्गुरित्यादि। अत एव चित्राजरत्यो गावो यस्येति द्वंद्वगर्भेऽपि चित्राजरद्गुरिति भाष्यम्। कर्म्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत्। जरच्चित्रगुः। कर्म्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्गवीकः। स्त्रियाः किं। ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य। ग्रामणिदृष्टिः। भाषितपुंस्कात्किं। गङ्गाभार्य्यः। अनूङ् किं। वामोरूभार्य्यः। समानाधिकरणे किं। कल्याण्या माता। कल्याणीमाता। स्त्रियां किं। कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः। पूरण्यां तु। अप्पूरणीप्रमाण्योः। ५।४।११६॥ पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात्। कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः। स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः। पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव। रात्रिः पूरणीवाच्या चेत्युक्तो

नुवर्त्तते तथा चास्तिक्षीरेति प्रयोगो दुर्लभ इत्याशंक्य तं साधय[illegible] विभक्तिप्रतिरूपकमिति॥ ॥ स्त्रियाः पुंवत् निपातनादिति एतच्च पूर्वत्रापि योज्यम्॥

सु·
सि· कौ· हितत्पुरुषयोर्विषयविभागो यथा विज्ञायेत स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वादन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधते असति त्वन्यग्रहणे कंठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे बहूनां
टी· त समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थ इवान्यपदार्थेपि नीलोत्पलं सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत परग्रहणं किं वा कार्थमा भूत् ग्राहवतीनदीरिह मास्स्यासीदि
२७३ त्यवाकार्थो गम्यते अर्थग्रहणं किं यावन्तापरेपदान्तरस्य वृत्त्यसंभवादेव पदार्थे भविष्यति अत्राहुः प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थाभिधानं यथा स्यादन्यथा प्राधान्यात्प्रत्ययार्थ
मात्रं गृह्येत इष्टापत्तौ तु चित्रगुरित्येतत् षष्ठ्यर्थसंबंधमात्रपरं स्यात् तथा च देवदत्तादिसामानाधिकरण्यं न स्यादिति अत्रेदमवधेयं सुपेत्येतन्नानुवर्तते तेनात्रानेकं प्रथ
मांतं सुबंतमस्यपत इति पर्यवसन्नोर्थः एवं च द्विपदबहुव्रीहिरबाध एव येतु सुप्सुपेत्यनुवर्त्य अनेकं सुबंतं सुपा सहेति व्याचक्षते तेषां तु द्विपदबहुव्रीहिर्दुर्लभ एवेति द्विती
यादिविभक्त्यर्थं क्रमेणोदाहरति प्राप्तोदकमित्यादि ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्त्रुदकं विग्रहार्थः उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः विग्रहवाक्ये सति प्रयोगे तु तस्याव्ययमेवा
र्थः अनडुत्कर्तृको वहनकर्मीभूतो रथः रथकर्मको वहनकर्तानडुत्तु समासार्थः रुद्रसंप्रदानको पहरणकर्म पशुः पशुकर्मको पहरणसंप्रदानं तु समासार्थः स्थाल्यवधिको
द्धरणकर्म ओदनः ओदनकर्मको द्धरणावधिः स्थाली समासार्थ इत्यादि इह कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा ननु वाक्ये धात्वर्थं प्रति क्त प्रत्ययार्थस्य कर्तुः कर्मणो
वा विशेष्यत्वादूढो नावपितथेवोचितेति प्राप्तोदको ऊढरथादौ उदककर्तृकप्राप्तीत्यादिवर्णनं तु युज्यत इति चेदुच्यते एकार्थीभावादिभिर्वृत्तौ विशिष्टार्थविषयकशा
क्त्यन्तरमवश्यं क्रियते न त्ववयवशक्तिः इति नानुपपत्तिः व्यपेक्षावादिभिस्तु गत्याभिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या किंच कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैनामार्थत्वादुदक
स्यत इमे दोषा व्यपेक्षा च बाधितः नहि कर्तृविशिष्टा प्राप्तिरुदकमिति संभवति अत एव बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने स्यान्महद्गौरवमित्यादिना समर्थसूत्रे एकार्थी
भावपक्ष एव प्रबल इत्यवोचाम प्रथमार्थे तु नेति शेषपदेन वा अन्यपदार्थ इत्यनेन वा अतिप्रसंगवारणादप्रथमाविभक्त्यर्थ इति वचनं न कर्तव्यमिति भावः यत्रा
न्यसमासेनोक्तः स शेष इति वृत्तिकारादीनां मते तु प्रथमांतानामेव बहुव्रीहिरित्यलाभात्कर्तव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यं प्रादिभ्य इति प्रादिभ्यः परं यद्धातुजं तदंतस्य पदांतरेण
बहुव्रीहिर्व्याख्येय इति सूत्रसिद्धानुवादः वावेति ॥

इत्यं तु वाचनिकं पूर्वपदांतर्गतेरुत्तरपदस्य धातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामाश्रित्य सुत्यजं नञोऽस्त्यर्थानामिति नञः परेषामस्त्यर्थ
वाचिनां पदांतरेण बहुव्रीहिर्व्याख्येयः अस्त्यर्थवाचिनां तु वा लोप इत्यर्थः अस्त्यर्थानां किं अनुपनीतपुत्रकः नञः किं निर्विद्यमानपुत्रः नन्विह सुपेत्यनुवृत्तावपि सुवित्येतद

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ६।३।३४ ॥ भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निपातना
त्पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्या
त्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे । चित्रा अस् गो अस् इ
त्यलौकिकविग्रहे । चित्रगुः । रूपवद्भार्य्यः । चित्रा जरती गौर्य्यस्येति विग्रहे । अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्राजरतीगुः । जरती ।
चित्रा गुर्वी । एवं दीर्घा तन्वी जङ्घा । दीर्घतन्वीजङ्घः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् । उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत्
पूर्वपदत्वाऽभावात् । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः । पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयव इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । आन
ङ् ऊत इत्यत्र यथा । तेनोपात्तस्य पुंस्त्वं [illegible] चित्राजरद्गुरित्यादि । अत एव चित्राजरत्यो गावो यस्येति द्वंद्वगर्भेऽपि चित्राजरद्गुरिति भाष्यं । कर्मधारयपूर्व
पदे तु द्वयोरपि पुंवत् । जरच्चित्रगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्गवीकः । स्त्रियाः किं । ग्रामणि कुलं तत्र दृष्टिरस्य । ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कात्किं
गङ्गाभार्य्यः । अनूङ् किं । वामोरूभार्य्यः । समानाधिकरणे किं । कल्याण्या माता । कल्याणीमाता । स्त्रियां किं । कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः । पूर
ण्यां तु । अप्पूरणीप्रमाण्योः । ५।४।११६ ॥ पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां
रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स्त्रीप्रमाणः । पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव । रात्रिः पूरणीवाच्या चेत्युक्तो

तु वर्तेत तथा चास्ति स्त्रीरिति प्रयोगो दुर्लभ इत्याशंक्यतं साधय[illegible] विभक्तिप्रतिरूपकमिति ॥ ॥ स्त्रियाः पुंवत् निपातनादिति एतच्च पूर्वत्रापि योज्यं ॥

मन्यथान्यधिकरणेनांबहुव्रीहिःस्वरसत्तोनसिध्येत्।। त्वुगिति। अनूङितिप्रथमांतं। षष्ठ्यर्थेप्रथमेतिहरदत्तः। एवंचसूत्रेकेषांचिदनूङः समानाधिकरणइतिषष्ठ्यं
तपाठोऽसांप्रदायिकइतिभावः। तुल्येइत्यादि। भाषितःपुमानूयस्मिन्नित्यादिव्याख्यानादयमर्थोलभ्यतेइतितृतीयादिषुभाषितपुंस्कमित्यत्रोपपादितं। यद्यत्र
भाषितःपुमान्येनतद्भाषितंपुंस्कमित्युच्येततर्हिकुटीभार्यःद्रोणीभार्यइत्यादावतिप्रसंगःस्याद्भवतिहिकुटशब्दोघटेपुल्लिंगोगेहेतुस्त्रीलिंगःद्रोणशब्दस्तुपरि
माणविशेषेपुल्लिंगोगवादन्यांतुस्त्रीलिंगइति। ऊङभावोपत्रेति। यदितुऊङेत्योनूङितिपर्युदासःस्यात्तर्हियवागूघतमेवगृह्येतततःकिमितिचेत्दरदोपत्यंदारदः
द्व्यञ्मगधेत्यण्तस्यस्त्रियामतश्चेतिलुक्दरद्सा चासौवृंदारिकाचदारदवृंदारिकेत्यादिनसिध्येत्। नत्वत्रदर्शनीयाभार्यायस्यदर्शनीयभार्यइत्यादावि
वस्त्रीप्रत्ययःकश्चिदस्तीतिभावः। नन्वनकोपधायाऊङश्चेत्येवसूच्यतामितिचेन्न। वाधकवाधनार्थेनपुंवत्कर्मधारयइत्यनेनवामोरूभार्येतिकर्मधारयेपुं
वद्भावापत्तेः। पृथक्प्रतिषेधसामर्थ्यात्सिद्धांतेतुनदोषः। स्त्रियाइत्यस्यस्त्रीप्रत्ययपरत्वंवारयतिस्त्रीवाचकस्येति। स्त्रीप्रत्ययस्यपुंवद्भावइत्युक्तेतुस्त्रीप्रत्ययलोपइ
त्येवार्थःपर्यवस्यतीतिदारदवृंदारिकेतिनसिध्येत्। किंचपटुभार्यइत्यत्रउत्तरपदनिमित्तायाङीषोनिवृत्तेःस्वःपरस्मिन्नितिस्थानिवद्भावाद्यण्स्यात्। अपि
चावतंडस्यापत्यंस्त्रीवतंडीवतंडाचेतियत्रालुक्स्त्रियामितितस्यलुक्। शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्वतंडीचासौवृंदारिकाचवातंड्य वृंदारिका। अत्रपुंवद्भावेनङी
न्निवृत्तावपिअर्थगतस्यस्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाल्लुक्स्त्रियामितियञोलुक्प्रसज्येतेतिभावः। ह्रस्वइति। अनेकमितिप्रथमानिर्दिष्टत्वात्। प्रथमानिर्दिष्टमित्येकवि
भक्तिचेतिवाग्गोशब्दस्योपसर्जनत्वादितिभावः। चित्राअसिति। अंतरंगानपीतिन्यायादिहपूर्वसवर्णदीर्घोनप्रवर्त्तते अन्यथाएकादेशस्यपरादित्वेनसुपोलुकि
चित्रगुरित्यत्रअकारोनलभ्येतेतिभावः। नेहेति। अत्रैवसूत्रेपट्वीमृद्वीभार्याअस्येतिद्वंद्वगर्भबहुव्रीहौपट्वीमृदुभार्यइतिभाष्योदाहरणादितिभावः।। आनङिति।
तथाचसमर्थसूत्रेभाष्येहोतृपोतनेष्टोद्गातारइत्यत्रचतुर्णांद्वंद्वेतृतीयस्यानङ्उदात्तः। पूर्वपदाक्षेपेतुसनसिध्येत्। नत्वत्रनेष्टापूर्वपदंहोतुरेवपूर्वपदत्वादि
तिभावः। अतएवेति। पूर्वपदानाक्षेपादेवेत्यर्थः। चित्राजरदिति। द्वंद्वांतर्गतजरच्छब्दस्योत्तरपदत्वेपिसामानाधिकरण्याभावान्नदायोनिवृत्तिः। नचैवमपिद्वंद्वात्प्र
कस्यपूर्वपदस्यसमानाधिकरणोत्तरपदपरत्वात्पुंवद्भावेदायनिवृत्तिर्दुर्वारेतिवाच्यं। द्वंद्वांतर्गतचित्राजरच्छब्दयोःस्त्रीप्रत्ययप्रकृत्योःप्रत्येकंभाषितपुंस्कत्वेपिद्वं

ह्रस्वः केऽस्य पूर्वपदस्य तथात्वमाह [illegible] योरपीति । पूर्वपदान्तर्गतमुत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः । जरच्चित्रेति । पूर्वकाले केति समासः । लिंगविशिष्ट
परिभाषया जरद्ग्रहणेन जरतीशब्दस्यापि ग्रहणात् । चित्रजरद्गवीक इति । जरती चासौ गौश्च जरद्गवी गोरतद्धितेति टच् टित्वान्ङीप् । चित्रा जरद्गवी यस्येति बहुव्री
हौ नद्युतश्चेति वक्ष्यमाणः कप् । वामोरूभार्य इति । संहितशफलक्षणवामादेश्चेत्यूङ् अप्रधानमिति । भावे ल्युडन्तं नित्यनपुंसकं । पंचमीति । तस्य पूरण इति डट् नान्तादसंख्यादेरिति
डटो मडागमः टिड्ढेति ङीप् । प्रमाणीति । करणे ल्युडन्तं तस्य विशेष्यनिघ्नत्वात् स्त्रियां ङीप् । कथं तर्हि प्रमाणयां स्मृतावितिशाबरभाष्यमिति चेत् । अत्र भट्टाः प्रमाणमय

न घृतस्य ह्रस्वः ७।४।१४ । न द्युत्तरपदादेर्न्नोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्यात्पुंवद्भावः । केऽणः ७।४।१३ । के परेऽणो ह्रस्वस्स्यात् । इति प्राप्ते । न कपि ७।४।१४
कपि परे ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानं । बहुकर्तृकः । अप्रियादिषु किं ।
कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा । स्वसा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा । अबला । तनया । सामा
न्येन पुंसकं । दृढभक्तिर्यस्य सदृढभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृढाभक्तिः । तसिलादिष्वाऽऽकृत्वसुचः । ६।३।३५ । तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परे
षु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् । परिगणनं कर्त्तव्यं । अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय । त्रतसौ । तरप्तमपौ । चरट्जातीयरौ । कल्पप्देशीयरौ । रूपप्पाशपौ । थाल्
तिल्थ्यमौ । बह्वीषु बहुत्र । बहुतः । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । घरूपेति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावं बाधते । पट्वितरा । पट्वितमा । पटुच
री । पटुजातीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा ॥ ॥ ९ [illegible]याति मूलभूतां श्रुतिं पतःक्विं नादयते सांस्मात्प्रमाण
स्मृतिरुच्यत इत्याहुः । नत्वापते क्विपि ह्रस्वस्यापि तिङतीतितुकि साः [illegible] दुर्लभः तथाप्यागम शास्त्रस्यानित्यत्वान्नुडेति बोध्यं । क्विविवा चरणिक्विप्विजिन्ये इति वाव्यास्त्वेयं
अन्ये तु प्रमाणे वेदलहठदान्नरती न्याचारक्विं वंतात्प्रमाणशब्दात्पचाद्यचित्यावित्याहुः । प्रधानपूरण्यामेवेति । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययान्न्यायसिद्धमिदं ॥ ॥ नद्युतः तपरत्वंस्य
ष्टार्थं । नद्युत्तरपदादेरिति । नद्यंतादिति नोक्तं कप्प्रत्ययेन सह समासे कृते बहुव्रीहेरनद्यंतत्वात् उत्तरपदं तु नद्यंतं भवत्येव समासे अंतस्स मासांत इति पक्षाश्रयणादिति बो
ध्यं । दृढमिति । अदार्ढ्यनिवृत्तिमात्रपर त्वेनात्र दृढशब्दप्रयोगान्न लिंगविशेषविवक्षेति भावः

नसिलादिकृत्वसुज्यर्थतेषुतिलप्यनश्रसंपाठाभावात्पद्मोदिस्याशुभ्रारूप्यदत्यत्रातिव्याप्तिः २।

लिंगविशेषविवक्षायांतुदृष्टाभक्तिरित्यादिसिद्धयेश्रियादिषुभक्तिशब्दपाठः।नसिलादिषुकृत्वसुजंतेष्विति।पंचम्याःसप्तसितित्यादिभ्यःसंख्यायाःक्रियाभ्यावृत्तिगणनेकृत्वसुचि त्येतत्पर्यंतेष्वित्यर्थः। अव्याप्त्यतिव्याप्तिवारणायेति।दृकतिरजध्यावहुशदत्यत्राव्याप्तिःईषदसमाप्ताविति देश्यस्यषष्ठ्याःरूप्यस्यचेतिरूपस्यचतत्रपाठादतस्मिन्वारण यपरिगणनमित्यर्थः।परिगणितेनानुत्तसारीनक्रमेणोदाहरतिवह्वीष्विति। यद्यपिवह्नादिषुङीषोवैकल्पिकत्वात्तदभावेवहुत्रेत्यादिसिध्यतितथापिपक्षेवह्वीत्रेत्या

वहुधा।दृष्टस्तां।हकी।दृकतिः।अजाभ्योहिता।अजथ्या।शसिवह्नल्पार्थस्यपुम्वद्भावोवक्तव्यः॥वह्वीभ्योदेहि।वहुशः।अल्पाभ्योदेहिअल्पशः।त्व तलोर्गुणवचनस्य।शुक्लायाभावः।शुक्लत्वं।शुक्लता।गुणवचनस्यकिंकथाभावकर्त्रीत्वं।शरदः कृतार्थतेत्यादौतुसामान्येनपुंसकं।भस्याढेतद्धिते।हस्तिनी नांसमूहोहास्तिकं।अढेकिं।रौहिणेयः।स्त्रीभ्योढगितिढोऽत्रगृह्यते।अग्नेर्ढगितिढकितुपुम्वदेव।अग्नायीदेवताऽस्यस्थालीपाकस्याग्नेयः।सपत्नी शब्दस्त्रिधा।शत्रुपर्यायान्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्येकः।समानःपतिर्यस्याइतिविग्रहेविवाहनिवन्धनम्पतिशब्दमाश्रित्यनित्यस्त्रीलिङ्गोहि। तीयः।स्वामिपर्यायपतिशब्देनभाषितपुंस्कस्तृतीयः।आद्ययोः।शिवाद्यण्।सपत्न्याऽपत्यंसापत्नः।तृतीयात्तुलिङ्गविशिष्टपरिभाषयापत्युत्तरप दलक्षणोण्यएवनत्वण्।शिवादौरूढयोरेवग्रहणात्सापत्न्यः।ठक्छसोश्च।भवत्याश्छात्राभावत्काः।भवदीयाः।एतद्वार्तिकमकतद्धितेचेतिसूत्रस्थ नकेर्तव्यं।सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेवृत्तिभाष्यकारेष्टयागतार्थत्वात्।सर्वमयः।सर्वकाम्यति।सर्विकाभार्य्यायस्य।सर्वकभार्य्यः।सर्वप्रियइत्यादि।पूर्वस्ये वरंभत्रैषाहुतिलिङ्गतात्तेनाकचिएवशेषइतीचन।सर्विकासर्वाः।कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु।कुक्कुट्याअण्डं।कुक्कुटाण्डं।मृग्याःपदं।मृगपदं।मृग

क्षनिषद्वारंलापेद।ततनसत्रेतिमाचोक्तमुदाहरणमत्रोपेक्षितं।सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइत्यनेनगतार्थत्वादितिमनोरमायांस्थितं।पद्विनरेति।श्राचानुपद्वन्तरेत्सुदाहृतंतत्रामारिक्क मितिभावः।पट्वचीति।भूतपूर्वेचरट्।पटुजातीयेति।प्रकारवचनेजातीयर्।दर्शनीयरूपेत्यादि।प्रशंसायांरूपप्।याप्येपाशप्॥ ॥वहुधेति।प्रकारवचनेथाल्।तत्रहिकिं सर्वनामवहुभ्यइत्यधिकृतं।दृकतिरिति।दृकज्येष्ठाभ्यांतिल्तातिलौचछंदसीतितिल्।अजथ्येति।अजाविभ्यांथ्यन्।शसीति।वह्वल्पार्थादितिपक्षान्तसनासिला।

द्विषत्सुनतत्रस्त्वर्थः॥ ततसादिपुपरिगणनं कर्तव्यमितियावता न्वता तोगुण वचनस्यगुणस्येति —————————— वक्तव्ये वचनग्रहणं प्रसिद्धगुणपरिग्र
हार्थं अत्रैमत्ये वो नाह इति शुक्लत्वं शुक्लेनेति। न चेह जातिमत्तां व्यावृ रितां धर्ममात्रं गुण इतिय त्प्राचीनैरुक्तं तत्स्वीकर्त्व्य मन्यथानिरीक्षमेनेश र दः कृतार्थता। सामुमो
च इति दुःखयी सतामित्यादिषु पुंवद्भावः प्रकृत्यादीर्घश्च वर्णस्यादित्यत आह। सामान्ये नपुंसकमिति। एवं च नेष्टं गुरोर्द्वारवनीत्वमासीदित्यादिप्रयोगो निर्वाध इति भावः
हास्तिकमिति। अचित्तहस्तिधेनो रिति ठक्। नचात्रयस्येति लोपे नहि वीहलस्या सिद्धवदत्रेत्य सिद्धत्वादचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्च नसद्धित इति टिलोपानापत्तेः
नचठक् क्तं सो स्येत्यनेनैवात्र पुंवद्भावसिद्धिः शंक्या। त्वसासाम वश्यीद्भवतष्ठक्छसाविन्यस्यैवठकसत्त्वग्रहणान्। नापिजातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधः शंक्यः। अस्मादेव भा
ष्योदाहरणात् सौत्रस्यैव निषेधो न त्वौपसंख्यानिकस्येति ज्ञापनात्। रोहिणेय इति। रोहिन् शब्दाद्धल्ल दनुदात्तादिति ङीन्नकारौ। सति तु पुंवद्भावे तपोर्निवृत्तौ रोहितेय इति
स्यादिति भावः। गृह्यत इति। व्याख्यानादिति शेषः। अग्नायीति। अग्निशब्दात् वृषाकप्यग्नीति। स्त्रियां ङीवैकारादेशौ आग्नेय इति। पुंवद्भावाभावे तु। अग्नायेय इति स्यादि
तिभावः। शाकल्यपापादिति। अत्र चष्यन्तसपत्न इति निर्देशोलिंगादिपो वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृद इत्यमरः। विवाहनिबंधनमिति। तज्जन्यसंस्कारविशेषविशिष्टेरूढ
मित्यर्थः। सापत्न इति। अभार्थं तत् पुंस्कत्वात् द्वितीयस्य पुंवद्भावानान भवति। सति च पुंवद्भावे नकारादेशाभावात्सापत इति स्यादाद्यस्य तु पुंवद्भावेपि सापत्न इत्येव भवतीति
भावः। रूढयोरेवेति। आद्यश्यक्षोरूढः द्वितीयस्तु योगरूढः सेनः नानः पतिर्यस्या इति विग्रहे नविरुध्यत इति दिक् ठक्छ सोश्च। अभत्वार्थ आरंभः। भावत्का इति
भवतष्ठक्छसौ। तावस्थायामेव पुंवद्भावे कृते ठस्येक इति इकादेशं बाधित्वा तान्तलस्य स्फुट काऽदेशः। नन्विकादेशे भत्वात् भस्याढ इति पुंवद्भावे सति कादेशप्रवृत्त्या
रूपासिद्धौ किमत्र दृग्ग्रहणेन। मैवं। भथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रेवान्त्विधित्वेन स्थानिवद्भावायोगात्सन्निपातपरिभाषया वा कादेशप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वादतष्ठ
क्छसोरिति ग्रहणं कर्तव्यमेव। भवदीय इति। छसः सित्करणं सितिचेति पदसंज्ञा। तेनात्र जश्त्वं भवति। एवं च पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधाद्भस्याढ इत्यस्याप्रवृ
त्या वार्तिके छग्रहणं कृतं भाष्यकारस्येति। अनेन सूत्रवार्तिकयोरुक्तिसंभवो ध्वनितः। उत्तरं दृष्ट्वा पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात् निष्कर्षे तु व्यर्थमेवे त्याह। गतार्थत्वादिति
इष्टरुदाहरणान्याह। सर्वमय इत्यादिना। ततआगत इत्यर्थे मयट्। सुपट्। तसिलादिषु मयडादेरपरिगणितत्वात्तेनेदं न सिध्यतीति भावः। सर्वकभार्य इति। नचास्वि

पुंवदितिसूत्रेण गतार्थत्वात् नकोपधाया इति निषेधात् न चास्यापि तेन निषेधः शंक्यः। स्त्रियाः पुंवदित्यादिप्रकरणोक्तस्यैव तेन निषेधात्। अस्या इष्टेस्तु तस्मिन् प्रकरणे असमाविष्टत्वात्। न च द्वन्द्वांतर्गतस्य सर्वनामत्वाभावात् पुंवद्भावो न भवेदिति वाच्यं। वचनारंभसामर्थ्यात् नमात्रग्रहणाद्वा क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रति संज्ञाभावेपि पुंवद्भावाभ्युपगमात्। अत एवोत्तरपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेपि पुंवद्भावः। सर्वानामकाचित्तस्याः पुत्रः सर्वापुत्र इत्यत्र तु नातिप्रसंगः। संज्ञोपसर्जनयोः सर्वादिगणबहिर्भूतत्वेन वृत्तेः पूर्वमप्यसर्वनामत्वात्। सर्वप्रिय इति। स्त्रियाः पुंवदित्यत्र प्रियादिपर्युदासोऽरूपवतीप्रिय इत्यादावुपयुज्यत इति भावः। तदितरात इत्येत्यादावुत्तरपदेति प्रसंगमाशंक्याह। पूर्वस्यैवेति। वृत्तिघटकानेकभागमध्ये किंचिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः। लिंगादिति। अन्यथा एषा ह्येतयोः कात्पूर्वस्य आपि विधीयमानमित्त्वं निर्विषयं स्यादिति भावः। दक्षिणपूर्वादिगिति भाष्योदाहरणमपीह लिंगमिति बोध्यं। यत्तु प्राचा सर्वनाम्नः समासे पूर्वं पुंवदित्युक्तं। यच्च व्याचख्युः वार्त्तिकार्थमनुवदति सर्वनाम्न इत्यादिनेति तत्प्रामादिकं। वृत्तिमात्रे इति पा

क्यङ्मानिनोश्च। ६।३।३६॥ एतयोः परतः पुम्वत्। एनीवाचरति एतायते। श्येनीवाचरति। श्येनायते। स्वाभिन्नामिमां दर्शनीयां मन्यते। दर्शनीयमानिनी। दर्शनीयां स्वयं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः॥ न कोपधायाः। ६।३।३७॥ कोपधायाः स्त्रियाः न पुम्वत्। पाचिकाभार्यः। रसिकाभार्यः॥ ॥

ठस्यैव भाष्यारूढत्वात् सर्वमयः सर्वकाम्यतीत्युक्तोदाहरणासिद्धिप्रसंगाच्च वार्त्तिकार्थमित्याद्यपि प्रामादिकमेव। वार्त्तिकग्रंथे एतदभावात्। न च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इत्येतद्वार्त्तिकमेवास्तु भाष्यकारेष्टिरिति शंक्यं। ठक्छसोश्चेति वार्त्तिकस्य निरालंबनतापत्तेः। भाष्यकारेष्टित्वे तु वार्त्तिकस्योक्तिसंभव उक्त एव प्राक्॥ ॥ क्यङ्। एनायत इत्यादि कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङि पुंवद्भावे कृते एतश्येतयोर्वर्णादनुदात्तादिति नत्वाभावे अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। मानिन्ग्रहणमसमानाधिकरणार्थमस्त्वर्थं चेत्याशयेन यथाक्रममुदाहरति स्वाभिन्नामित्यादिना दर्शनीयमानिनीति। मन इति णिनिः। नांतत्वान्ङीप्। आत्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र स्त्रियाः पुंवदित्येव सिद्धं। एकस्या अपि ईप्सिततमत्वव्यापाराश्रयत्वविवक्षाभेदेन। कर्मत्वकर्तृत्वयोः सत्त्वेपि वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्याविघातादिति भावः। पाचिकाभार्य इति। पचतीति पाचिका ण्वुल्। युवोरित्यकादेशे टापि प्रत्ययस्थादितीत्त्वं। रसिकाभार्य इति। रसोऽस्त्यस्या इति रसिका अत इनिठनाविति ठन्॥

मद्रिकायत इति। क्यङ्मानिनोश्चेति पुंवद्भावः। मद्रेषु भवा मद्रिका। मद्रवृज्योः कन्। सति तु पुंवद्भावे इत्वं न श्रूयेतेति भावः। तद्धितवुग्रहणमिति। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः प्रत्येकं सं-
बध्यते। तद्धितग्रहणं वुग्ग्रहणेनैवार्थः पाका भार्येति। अर्भकपृथुकपाका वयसीति कप्रत्ययान्तो यमुणादिषु निपातितः न चायं तद्धितस्य ककारो नापि वोः। वधूप्रथम इति
ङीपं बाधित्वा अजादित्वाट्टाप्। संज्ञापूरण्योश्च। दत्तेवायत इति क्यङ्। तमपि इष्टन्यादिषु सूत्रान्तरं तत्र तु विशेषाभावादिहोपेक्षितं। पंचमी पाशेति याप्ये पाशप्। तसिलादिषु-
ति भाष्ये। वृद्धिनिमित्तस्य। स्रौघ्नीति। स्रुघ्ने भवा। तत्र भव इत्यण् टिड्ढेति ङीप्। माथुरीयत इति। मथुरायां भवा माथुरी। सेवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङिति क्यङ्। मध्यमेति
मध्ये भवा मध्यमा। मध्यान्म इति मः। काण्डलावेति। काण्डं लुनातीति काण्डलावी कर्मण्यण्। ह्रस्वं तावदिति। तत्परिमाणमस्याः तावती। यत्तदेतेभ्य इति वतुप्। सर्वनाम्न

मद्रिकायते। मद्रिकामानिनी। कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणं। नेह पाका भार्या यस्य स पाकभार्यः। संज्ञापूरण्योश्च। ६।३।३८॥ अनयोर्न पुंवत्। द-
त्ताभार्यः। दत्तामानिनी। दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति। पञ्चमीभार्यः। पञ्चमीपाशा। वृद्धिनिमित्तस्य च
तद्धितस्यारक्तविकारे। ६।३।३९॥ वृद्धिशब्देन विहितानां वृद्धिलहेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत्। स्रौघ्नीभार्यः। माथुरीयते। माथु-
रीमानिनी। वृद्धिनिमित्तस्य किं। मध्यमभार्यः। तद्धितस्य किं। काण्डलावभार्यः। वृद्धिशब्देन किं। तावद्भार्यः। रक्ते तु काषायीकन्था यस्य स काषायक-
न्थः। विकारे तु हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः। वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत्ता। वैयाकरणभार्यः। सौवश्वभार्यः। स्वाङ्गाच्चेतः। ६।३।४०॥
स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत्। सुकेशीभार्यः। स्वाङ्गात्किं। पटुभार्यः। ईतः किं। अकेशभार्यः। अमानिनीति वक्तव्यं। सुकेशमा

इत्याकारो न वृद्धिशब्देन विहित इति भावः। काषायीति। कषायेण रक्तमित्यर्थे तेन रक्तं रागादित्यण् ङीप्। हैमीति। हेम्नो विकार इत्यर्थे अनुदात्तादेश्चेत्यञ्। फलोपधानेति। नि-
मित्तशब्दः फलोपहितपरः। स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न सिद्ध्येदिति भावः। व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणी। तदधीते तद्वेदेत्यण्। स्वश्वस्यापत्यं
स्त्री सौवश्वी तस्यापत्यमित्यण्। उभयत्रापि त्वाभ्यामादिवृद्धिर्न य्वाभ्यामित्यनेन प्रतिषिध्यत इति नायं वृद्धिं प्रति फलोपहितः किंतु स्वरूपयोग्यः। यद्यप्यागमनिमित्त-
त्वाद्वृद्धिं प्रति फलोपहितोऽपि भवत्ययं तद्धितस्तथापि वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति न भवतीति भावः। अत्र च स्वसूत्रे निमित्तशब्दः फलोपहितपरः अन्यथा निमित्तग्रहणमनर्थकं स्यात् वृद्धेस्तद्धितस्येत्युक्ते-
ऽपि निमित्तत्वमेव संबन्धः इति वृद्धिनिमित्तं यस्तद्धित इत्यर्थलाभात् तेन वृद्धिशब्देन विहितवृद्धिमित्ययमर्थो लभ्यते। अन्यथा फलोपहितपरत्वलाभो निष्फलः स्यादुक्तदोषतादवस्थ्यात्॥

जातेश्च। यद्यत्र जातेरित्यस्य विहित इति व्याख्यायेत तर्हि हास्तिकमित्युदाहरणे औपसंख्यानिकस्य नायं निषेध इति भाष्योक्तिर्न संगच्छेत। हस्तिन्शब्दात् जातेरिति ङीष् न विहितः। स्वरूपत्वाभावात्। किंतु अन्नेभ्य इति ङीप् विहित इति पुंवद्भावनिषेधस्याप्रसक्तेरत आह जातेः पर इति। एवं च हस्तिनीभार्यः शुनीभार्य इत्यादावपि निषेधः सिध्यतीति भावः। यः प्रत्यय इति। टावादिः प्राचा तु ङीषेवोपात्तेत्सत्र उक्तमिति ध्वनयन्नुदाहरति शूद्राभार्य इति। ब्राह्मणीति। शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्। प्राचा तु ङीन्न पुंवदिति व्याख्याय ब्राह्मणीभार्यः शूद्रादाहृतं तन्न दृश्यमसात्। सौत्रस्यैवेति। व्याख्यानादिति भावः। नकोपधाया इति निषेधस्तु भस्याढ इति प्राप्तस्यापि भवत्येव। तेन वैलेपिकायाः धर्म्यं वैलेपिकमिति सिद्धं। यद्यत्र महिष्यादिभ्य इत्यणि पुंवद्भावः स्यात्तदिकारोत्र न श्रूयेत। एतच्च नकोपधाया इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। प्रासंगिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति संख्ययेति। सामानाधिकर

जातेश्च। ६।३।४१। जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत्। शूद्राभार्य्यः। ब्राह्मणीभार्य्यः। सौत्रस्यैवायं निषेधः। तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याढे इति तु भवत्येव। संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये। २।२।२५॥ संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः। दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः। नव एकादश वेत्यर्थः। बहुव्रीहौ संख्येये इति वक्ष्यमाणेन डच्। तिविंशतेर्डिति। ६।४।१४२॥ विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याड्डिति। आसन्नविंशाः। विंशतेरासन्ना इत्यर्थः। अदूरत्रिंशाः। अधिकचत्वारिंशाः। द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः। द्विरावृत्ता दश द्विदशाः। विंशतिरित्यर्थः। दिङ्नामान्यन्तराले। २।२।२६॥ दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत्। दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं । दक्षिणपूर्वा। नामग्रहणाद्यौगिकानां न। ऐं

एयस्यान्यपदार्थवृत्तेश्च विरहात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनं। दशानामिति। उपगता दश येषामिति न विगृहीतं पूर्वेणैव सिद्धेः। उपदशा इति। उपशब्दः समीपे समीपिनि च वर्त्तते। आद्ये अव्ययीभावः द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति विवेकः। नव एकादश वेत्यर्थ इति। ।संख्याद्वारकसंबंधस्यांतरंगत्वादिति भावः। तेन दशानां वृक्षादीनां समीपे ये संति गवादयस्ते उपदशा इति न प्रयुज्यंते। सूत्रे ति इति तु सषष्ठीकमित्याशयेनाह तिशब्दस्येति। विंशा इति। इह तिलोपोत्तरमतो गुण इति पररूपमेव न तु टिलोपः तिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्। न चात्र पररूपमपि न स्यात्तिलोपस्यासिद्धत्वादिति शंक्यं अज्लादेशोऽजादेशो न भवतीस्यचः परस्मिन्नित्यस्याप्रवृत्तेः। स्थानिवदादेश इति तु न प्रवर्त्तत एव शास्त्रीयकार्ये हि कर्त्तव्ये तत्प्रवृत्तिर्न तु

द्र्याश्च कौवेर्याश्चान्तरालं

त्रिधां तार्थमिति सिद्धांतात्। विंशतेरिति। इहापि आसन्ना विंशतिर्येषामिति न विगृहीतमुक्तयुक्तेः। अदूरेत्यादि। अदूराश्चिंशतः। अधिकाश्चत्वारिंशत इति विग्रहो बोध्यो
द्वित्रा इति। वार्थेयं बहुव्रीहिः। स च वार्थो न विकल्पः। पक्षे हि वचनस्याप्राप्तेः। किं तु संशयः। स चानियतसंख्यावमर्शी। तत्र च त्रयोपि सर्वदा भासंत इति तदपेक्षं बहुव
चनमेव। आनयनादिक्रियान्वयस्तु द्वयोस्त्रयाणां वेत्यनियतं वेत्याहुः। द्विरावृत्ता इति। सुजर्थे बहुव्रीहिरित्यर्थः। इहनौ तु सुजर्थोन्तर्भावेनैवैकार्थीभावाश्रयणात्सुचो
प्रयोगः। संख्ययेति किं। चत्वारो ब्राह्मणाः। अव्ययेत्यादि किं। ब्राह्मणाः पंच संख्येयेति किं। अधिका विंशतिर्गवां। संख्यार्थेयं संख्येति न समासः। आसन्नशतः संख्याः सं

तत्र तेनेदमिति सरूपे। २।२।२७॥ सप्तम्यंते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्यो
त्ये स बहुव्रीहिः। इति शब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते। अन्येषामपि दृश्यते॥ दीर्घ इत्यनुवर्त्तते। इच् कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दी।
र्घः। इच् समासान्तो वक्ष्यते। तिष्ठद्गुप्रभृतिषु इच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च। केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं। केशाकेशि। दण्डै
श्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं। दण्डादण्डि। मुष्टीमुष्टि। ओर्गुणः। ६।४।१४६॥ उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते। अवादेशः। बाहूबाहवि। ओ
रोदिति वक्तव्ये गुण इति संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुं तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धं। सरूप इति किं। हलेन मुशलेनेति न। सहेति तुल्ययोगे। २।
२।२८॥ तुल्ययोगे वर्त्तमानं सह इत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत्। वोपसर्जनस्य। ६।३।८२॥ बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा। पुत्रेण सह आगतः सपुत्रः सह
पुत्रो वा आगतः। तुल्ययोगवचनम्प्रायिकं। सकर्मकः। सलोमकः। प्रकृत्याशिषि। ६।३।८३॥ सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि। स्वस्ति राज्ञे सहपु
त्राय सहामात्याय। अगोवत्सहलेष्विति वाच्यं॥ सगवे सवत्साय सहलाय॥ ॥ ८८ संख्येये वर्त्तते न तु संख्यायां। विंशत्याद्याः संख्यासु संख्येयसंख्य
योर्वर्त्तन्ते। यदा तु संख्येये विंशतिशब्दस्तदा भवत्येव समासः। अधिकविंशा इति तत्र तेनेदं ग्रहणविषय इति गृह्यते इति ग्रहणं केशादि तद्विषयो वाच्योपयोले सरूपे प्र
ह्रियते अनेनेति प्रहरणं दंडादि। तद्विषयो वाच्योपयोरिति प्राग्वत्। कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च। ननु ग्रहणविषये सप्तम्यंते समस्यते प्रहरणविषये तृतीयां
ते चेत्यादि विषयविशेषः सूत्राक्षरैः कथं लभ्यते इत्यत आह इति शब्दादिति। स हि लौकिकीं विवक्षां दर्शयति। लोके केशाकेशीत्यादि प्रयोगपावान थ्यः प्रतीयते तावा

मृ॰

सि॰ कौ॰ टी॰ तृ॰ १७८

सर्थे बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः। अन्येषामपि दृश्यते। अत्र भाष्यादृतिग्रहणात्कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य दीर्घत्वमात्वं वा न चेत्युक्तं तत्र आत्वं वेत्यपाणिनीयमत एव बा
मुष्टामुष्टीत्युदाहरणमप्यप्रामाणिकमेव एतच्च मनोरमायां स्पष्टं। ओ गुणः। तद्धिते किं। पट्वी। वृष्णो। गुणोक्तिरिति। यद्यप्योरोदिति सूत्रितेपि भस्य तद्धित इत्येवं रूपं सं
ज्ञापूर्वकत्वमस्त्य वा तथापि विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वको विधिरिति भावः। यद्यपी ओदिति तपरस्तत्कालस्य संज्ञैव तथापि इह तकार उच्चारणार्थ
स्तपरत्वफलाभावात्। ओरोरित्येव वा सु। स्वरूपं शब्दस्येति तु प्रत्याख्यातमिति भावः। स्यादेतत्। तपरस्तत्कालस्य संज्ञा भवतीति गुरोरनृत इति प्लुतनिषेधस्यापि संज्ञापूर्व
कत्वेनानित्यत्वात् लृ॰ ऋशिखेत्यत्र प्लुतसिद्धेः ऋलृक्सूत्रे ऋकारात्पृथक् लृकारोपदेशो व्यर्थः। सावर्ण्ये सत्यप्युक्तरीत्या लृकारस्य प्लुतसिद्धेरनित्यत्वज्ञापनस्य निष्फलत्वा
च्चैवमपि क्लृप्तादिनां लृदित्कार्यं लृदितामृदित्कार्यं च वारयितुमनित्यत्वज्ञापनमावश्यकमिति वाच्यं। राजभ्राजगम्लृ शक्लृ इति पृथगनुबंधकरणसामर्थ्यान्नागलो
पिशास्वृदितां लृदितः परस्मैपदेष्विति पृथगनुवादसामर्थ्याच्च तत्कार्याणामसांकर्यसिद्धेरिति चेदत्राहुः। गुरोरनृत इत्यनेन ऋद्धि न्त्यस्य गुरोः प्लुतविधानादनृत इ
त्येतन्नञ्घमानगुरुविशेषणत्वेनानुवादरूपमेव न तु विधेयसमर्पकसंज्ञारूपं पदमिति अस्यानिकप्लुतनिषेधस्यानित्यत्वासिद्धौ लृ॰ ऋशिखेत्यत्र प्लुतानसिध्य
न्तात्तत्साधनार्थमुक्तज्ञापनायोभयोपदेश आवश्यक इति। अन्ये तु ऋकारात्पृथक् लृकार उपदेष्टव्य एव। ऋकारोपदेशेन लृकारस्यालाभात्। न च ऋलृवर्ण
योर्मिथः सावर्ण्यमिति वचनात्तल्लाभः शंक्यः। वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतो प्रवृत्तेरित्याहुः। तेन सहेति तुल्ययोगे। तुल्ययोगे किं। सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी। इह
सहशब्दो न तुल्ययोगवचनः। भारकर्मकवहनक्रियायां तु पुत्राणामनन्वयात्। किं तु विद्यमानवचनः। दशसु पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थः। एतच्च सहशब्दस्य विद्यमा
नार्थत्वमभ्युपेत्योक्तं मुक्तं प्रत्युदाहरणं भाष्यरीत्या तु सहपुत्रैरित्येवेति बोध्यं। तृतीया तु सहयुक्त इत्यनेनैव। वोपसर्जनस्य — उपसर्जनस्येति न सहस्य विशे
षणं। व्यभिचारात्। किं तर्हि पदं न सन्निधापितस्य समासस्य। तच्चावयवद्वारकं। उपसर्जनसर्वावयव — कस्य समासस्येत्यर्थः। तदेतत्फलितमाह। बहुव्रीहेरि
ति। तेनेह न सहयुध्वा। सहकृत्वा। राजनि युधि कृञः सहेति चेति क्वनिपि उपपदसमासाविमौ। सहस्य सः संज्ञायामित्यतोनुवर्त्तनादाह सहस्य सः स्यादिति। प्रापि क्वाम
त्विमित्याषासपूर्वस्येत्यादि निर्देशादिति भावः। सकर्मक इति। विद्यमानकर्मक इत्यर्थः। प्रकृत्याशिषि। कथं तर्हि यजमानस्य सपुत्रस्य सभ्रातृकस्य सपरिवारस्य।

पुत्रो मे ऐश्वर्याभिवृद्धिरस्त्वित्यादिप्रयोगाः संगच्छन्त इति चेदुच्यते। ऐश्वर्याभिवृद्धिरस्त्विति भवन्तो नुगृह्णन्त्वित्येतत्प्रार्थनावाक्यं न त्वाशीर्वचनं। यत्त्वाशीर्वचनं तथास्त्विति तत्र
हि सपुत्रकेत्यादि न प्रयुज्यत एवेति न काप्यनुपपत्तिः॥ ॥ बहुव्रीहौ संख्येये। व्यत्ययेन पंचम्यर्थे सप्तमीत्याह यो बहुव्रीहिस्तस्मादिति। उपगणा इत्यत्र डचि सत्यस
ति च रूपविशेषो नास्तीत्यत आह स्वरे विशेष इति। डचि सति चित इत्यन्तोदात्तत्वं स्यादसति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः। न च सत्यपि डचि परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्व
र एव स्यादिति शंक्यं। चित इत्यस्य स्वरस्य सतिशिष्टत्वात्। डचश्चित्करणस्य वैपर्थ्यापत्तेश्च संख्याया इति। संख्यान्तस्य तत्पुरुषस्य चरमावयवो डज्वक्तव्य इत्यर्थः। एकविं
शतिरित्यादौ डज्न भवति अन्यत्राधिकलोपादिति वार्तिककारोक्तेः। व्यत्ययेन षष्ठीति। एतच्चोपलक्षणं सप्तम्यपि व्यत्ययेनैव। तदाह स्वांगवाचीत्यादि। अद्रवम्मूर्तिमदि

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्॥ ५।४।७३॥ संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माड्डच् स्यात्। अपदशाः। उपदशाः अबहुगणात्किं। उपबहवः। उपगणाः। अत्र
स्वरे विशेषः। संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः॥ निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य। निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः। बहुव्रीहौ स
क्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्॥ ५।४।११३॥ व्यत्ययेन षष्ठी। स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात्। दीर्घसक्थिनी यस्य। सदीर्घसक्थः। जलजा
क्षी। स्वाङ्गात्किं। दीर्घसक्थि शकटं। स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः। अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच्। अङ्गुलेर्दारुणि॥ ५।४।११४॥ अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद्दा
रुण्यर्थे। पञ्चाङ्गुलयो यस्य। तत्पञ्चाङ्गुलं दारु। अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते। बहुव्रीहेः किं। द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्याः। द्व्यङ्गुला
यष्टिः। तद्धितार्थे तत्पुरुषः। तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच्। दारुणि किं। पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः। द्वित्रिभ्यां षमूर्ध्नः॥ ५।४।११५॥ आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ॥
द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः। नेतुर्नक्षत्रे अब्वक्तव्यः॥ मृगो नेता यासां ताः॥ ॥

((त्यादिलक्षणलक्षितं स्वांगं गृह्यते। तेन शोभनासीप्रतिमेत्यादिप्रयोगो नि
र्दोष एवेत्याहुः। षच् स्यादिति। षो ङीषर्थः। चस्तु चित इत्यन्तोदात्तार्थः। तेनात्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति। स्थूलाक्षेति। स्थूलानि अक्षीणि पर्वाङ्कुराणि यस्याः सा। प्राच
तु स्थूलाक्षिरिक्षुरिति प्रत्युदाहरन्ति तन्न। अक्ष्णोऽदर्शनादित्यचो दुर्वारत्वात्। यदपि समासान्तविधेरनित्यत्वात्सन्नन्त इति कैश्चिद्व्याख्यातं तदसारं। एवं हि प्रजपितश्चेव न
मो विष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात्। द्व्यंगुलेति। मात्रचो द्विगोर्नित्यमिति लुक् नेतुरिति। नेता नायकः। नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः॥

सि॰ कौ॰ टी॰

मृगनेत्रा इति। मृगो मृगशीर्षनक्षत्रं। चंद्रो नेता यस्य मृगनक्षत्रस्य चंद्रनेता मृग इत्यत्र तु न भवति। इह हि नेतृशब्दांतो बहुव्रीहिर्नक्षत्रे वर्त्तते न तु नेतृशब्द इति। खुरखरा भ्यां नसिति। नासिकाया इति वर्त्तते। केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं। खुरणा इति। अत्वसंतस्येति दीर्घः। उपसर्गाच्च। उपसर्गग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं नासिका

मृगनेत्रा रात्रयः। पुष्यनेत्राः। अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः। ५।४।११७। आभ्यां लोम्नोऽप् स्याद्बहुव्रीहौ। अन्तर्लोमः। बहिर्लोमः। अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्। ५।४।११८॥ नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसम्प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात्। पूर्वपदात्संज्ञायामगः। ८।४।३। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने। द्रुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः। खरणसः। अगः किम्। ऋचामयनं। ऋगयनं। अणृगयनादिभ्य इति निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये। अस्थूलात्किं। स्थूलनासिकः। खुरखराभ्यां वा नस्। खुरणाः खरणाः। पक्षे अजपीष्यते। खुरणसः। खरणसः। उपसर्गाच्च। ५।४।११९॥ प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्तो बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च। असंज्ञार्थमिदं वचनं। उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः। उपसर्गादनोत्पर इति सूत्रं नदृष्ट्वा भाष्यकार आह। उपसर्गाद्बहुलं। ८।४।२८॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलं। प्रणसः। वेर्ग्रो वक्तव्यः। विगता नासिकाऽस्य विग्रः। ख्यश्च॥ विख्यः। कथं तर्हि विनसा हतबान्धवेति भट्टिः विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयं। सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः। ५।४।१२०॥ एते बहुव्रीहयोऽच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः। शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः। शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः। शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः। चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः। एण्या इव पादावस्य एणीपदः। अजपदः। प्रोष्ठो गौः तस्येव पादावस्य। प्रोष्ठपदः॥

॥ शब्दस्याक्रियार्थत्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वायोगात् नेत्व क्रियायोगाभावेऽप्युपसर्गत्वमस्त्विति शंक्यं। सावके अधिसावकमित्यव्ययीभावे उपसर्गात्सुनोतीति सस्य षत्वप्रसंगात् इत्याह। प्रादेरिति। उपसर्गादनोत्परः। अनोत्परः किं। प्रनोमुञ्चतमित्यत्र णत्वं मा भूत्। तद्बृंहति। अनोत्पर इत्यपनीय बहुलग्रहणं च कृतमित्यर्थः। अन्यथा प्रणीनयेत्यादावव्याप्तिः। प्रनःपूषेत्यादौ तु अतिव्याप्तिः प्रसज्ये

प्रष्ठस्य च॰। प्रगता नासिका अस्येति विगृ॰। कथं न हीति। प्रत्ययोरन्यतरेणाभाव्यमिति प्रश्नः। नासिकयेति। तथा च विनसेति न प्रथमान्तं किं तु पदं न इति नसादेशेन
तोपान्तमिति भावः। शोभनं प्रातरस्येति। अधिकरणशक्तिप्रधानस्य साम्नानाधिकरण्यासंभवात्प्रातःशब्देन प्रातस्तनं कर्म लक्ष्यत इत्याहुः। प्रातःकल्यमित्यत्रैव प्रातः
शब्दो वृत्तिविषये शक्तिमत्पर इति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्ये। एलीपदादिषु निपातनात्सद्भावः॥ ॥ नञ्दुःसुभ्यो। नन्वत्र हलिग्रहणं व्यर्थं हलशब्दमा
दायाहल इति प्रयोगसंभवात्। न च महद्धलं हलिस्तद्रहितोऽहलिस्तत्रैवार्थे हल इति प्रयोगार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यं। अहल इत्यत्र महद्धलरहित इत्यर्थोऽप्रती
तेः। अपि च ... तोदात्तार्थमच इ... णविधानमावश्यकमन्यथा हल इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादिति शंक्यं। नञ्सुभ्यामित्यनेनान्तोदात्तत्वविधानादित्याहुः

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्यां।५।४।१२१॥ अच् स्यात्। अहलः। अहलिः। असक्थः। असक्थिः। एवं सुदुर्भ्यां। शक्त्योरिति पाठान्तरं। अशक्तः। अशक्तिः॥ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः।५।४।१२२॥ नञ्दुःसुभ्य इत्येव। अप्रजाः। दुष्प्रजाः। सुप्रजाः। अमेधाः। दुर्मेधाः। सुमेधाः॥ धर्मादनिच् केवलात्।५।४।१२४॥ केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात्। कल्याणधर्मा। केवलात्किं। परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ माभूत्। स्वशब्दो हीह केवलं पूर्वपदं। किं तु मध्यमत्वादापेक्षिकं। सन्दिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः। एवं तु परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेव। निवृत्तिधर्मा। अनुच्छित्तिधर्मेत्यादिवत्। पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणाक्षिप्यते॥ जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः।५।४।१२५॥ जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्यते। जम्भो भक्ष्ये दन्ते च। शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा। हरितजम्भा। तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव दन्ता यस्येति वा॥ तृणजम्भा। सोमजम्भा। स्वादिभ्यः किं। पतितजम्भः॥ ॥

शे॰। ... कस्य कपो निवृत्त्यर्थं हल इत्यत्रान्तोदात्तत्वार्थं च नदिति। शक्त्योरिति। आचार्येण केचिच्छात्रा हलि
शक्त्योरिति पाठे तादृशनिर्भाकः। नित्यमसिच्। अकारोच्चारणं भत्वरे ... णादन्। थं तेन सुप्रजसा विन्द्यां दीर्घायस्येति चेत्याकारलोपः सिध्यति। अस्वरितत्वादेवान्यतरस्यां ग्रहण
न नु वृत्तिसिद्धौ नित्यग्रहणमन्यतो विधानार्थं तेनाल्पमेधस इति सिध्यतीति वृत्तिकाराः। धर्मादनिच्। अनिचोऽकारश्चिन्त्यप्रयोजन इत्येके। अन्ये तु धर्मकरा

वचेष्टवानकरोतीति एयं ना तु क्विपि धर्मपरमो धर्मो यस्य सः परमधर्मा। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्धर्मशब्दोऽयमित्यकारोच्चारणमिह सप्रयोजनमेवेत्याहुः। अबहुव्रीहिणेत्र पूर्वपदस्मा
त्... भूइत्यनुपदमेव वक्ष्यति तच्च केवलादित्यनेन न विशेष्यत इत्याह। केवलात्पूर्वपदादिति। प्राग्वात्रान्तरपदमपि विशेषितं प्रसादकृतापि केवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपद
स्य च विशेषणमिति व्याख्यातं। तदुभयमपि चिंत्यं। आवृत्तौ मानाभावात्। धर्मपदविशेषणे प्रयोजनाभावाच्च। न च धर्मशब्दांतं यत्रोत्तरपदं तद्या वृत्तिः फलमिति वाच्यं तत्र ब
हुव्रीहेरवयवीभूतपूर्वपदान्तरत्वस्य धर्मपदे असंभवाद्वा दोषत्वात्। मध्यमत्वादिति। न च सर्वनामसंख्ययोरिति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातः शंक्यः आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वा
दिति हरदत्तादिभिः समाहितत्वात्। अपेक्षिकमिति। ननु तएव केवलग्रहणं व्यर्थं पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावयवे रूढत्वेनैव मध्यमपरव्यावृत्तिसंभवादिति चे
दत्राहुः। पूर्वपदाक्षेपेणान्यपूर्व्यग्राहकत्वेन केवलपदस्य सार्थकत्वादिति। कर्मधारयपूर्वपद इति। नन्वत्र अनिच् दुर्लभः। केवलादित्यस्य समासानात्मकादित्यर्था
दिति चेन्नैवं। केवलग्रहणस्य समासानात्मकपूर्वपदपरत्वे मानाभावात् निवृत्तिधर्मा हिंस्यानीभवतीत्यादिप्रयोगविरोधाच्च। अस्मदुक्तार्थे सुधृत्रधारण इति धा

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे।५।४।१२६॥ दक्षिणे ईर्म व्रणं यस्य। दक्षिणेर्मा मृगः। व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः। इच्कर्मव्यतिहारे।५।४।१२७॥ कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् स्यात्समासान्तः। केशाकेशि। मुशलामुशलि॥

((नौमाधवग्रंथे स्पष्टः। एतेन साध्यो धर्मोऽस्येति साध्यधर्मा संदिग्ध
श्चासौ साध्यधर्मा चेति विग्रहः। संचसंदेहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति केषांचिद्व्याख्यानं परास्तं। उक्तरीत्यैव साध्यस्य सान्नः सन्दिग्धत्वलाभेन तत्समर्थनप्रया
सस्य व्यर्थत्वात्। साध्वेवेति। परमश्चासौ स्वश्च परमस्वः स धर्मो यस्येति यदा विगृह्यते। तदेत्यर्थः॥ ॐ ॥ दक्षिणेर्मा॥ लुब्धो व्याधः। तद्योगादेवेर्म निष्पन्नाविदंनि
पातदिनान्य इत्यर्थः लदत्तदाह। व्याधेनेति वाली हेमाव्रमाली गुणनिधिरिति गुणानि मिनो दक्षिणेर्मेति प्रयोगस्त्वौपचारिक इति कथंचिन्नेयः। केशाकेशीति। तत्र तेने
दमिति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहिः। इच् इदयस्यतिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठादव्ययीभावत्वेऽव्ययत्वं। नन्वेवमिचश्चित्करणं व्यर्थमव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधा
त्समासस्वरेणांतोदात्तत्वसिद्धेः। अत्राहुः विशेषणार्थं तदावश्यकमेव। तिष्ठद्गुप्रभृतिषु इकारमात्रपाठे हि संगधिरित्यादावतिव्याप्तिप्रसंगात्। किं चात्राव्ययी
भावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञा न बाध्यते किंतु द्वयोस्समावेश एव। उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वादेवं च स्वरार्थमपि चित्त्वं कर्तव्यमेवेति॥ ॥ ॥

द्विदण्डीति समुदायनिपातनस्य विषयविशेषपरिग्रहार्थत्वान्न द्विदण्डशालेत्यत्र विवचनं भवतीति। उभाहस्ती त्यादि। इह निपातनादेवायचः पाक्षिकत्वं। प्रसंभ्यां जानु
नः ज्ञुः स्येकत्वेप्युपपदं निर्वधनं द्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति द्विवचननिर्देशात् फलं तु स्थानषष्ठीत्वस्फुटीकरणं। जानुनः इत्युक्ते जानुकिमियं पंचमी प्रत्ययाधिकारात् तद्धु र
पि प्रत्ययःस्यादेवं संदेहः स्यात् प्रदेतदूर्ध्वं प्रयत्न्नाह। जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेश इति। शार्ङ्गधन्वेति। कथं तर्हि खलावल्या पांसाधु तं धनुषमन्हाय मनूलवश्निति पुष्प इत्तम
यौम इति चेद्रत्रा हुथ समासीनरुद्रिपरिणित्यत्वान्नात्रानुपपत्तिरेनित्यत्वे प्रमाणं त्वं श्वादिगणे राजनशब्दपाठः। सहि प्रतेरंश्वादयनातु इत्यतो राजनार्थः। राजाहः

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च। ५।४।१२८॥ तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा। एषां सिद्ध्यर्थमिच्प्रत्ययः स्यात्। द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे तत्। द्विदण्डि प्रहरणं। द्विमुसलि।
उभाहस्ति। उभयाहस्ति॥ प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः। ५।४।१२९॥ आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ। प्रगते जानुनी यस्य। प्रज्ञुः। संज्ञुः।
ऊर्ध्वाद्विभाषा। ५।४।१३०॥ ऊर्ध्वज्ञुः। ऊर्ध्वजानुः। धनुषश्च। ५।४।१३२॥ धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात्। शार्ङ्गधन्वा॥ वा संज्ञायां। ५।४।१३३॥
शतधन्वा। शतधनुः। जायाया निङ्। ५।४।१३४॥ जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात्॥ लोपो व्योर्वलि। ६।१।६६॥ वलादौ परे यकारवकारयोर्लोपः स्यात्। युवति
पुंवद्भावः। युवतिर्जाया यस्य युवजानिः। गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः। ५।४।१३५॥ एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात्। उद्गन्धिः। पूतिगन्धिः।
सुगन्धिः। सुरभिगन्धिः। गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं। एकान्तं तदेकदेश इव। अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः। सुगन्धि पुष्पं। सलिलं च। सुगन्धि
र्वायुः। नेह। शोभना गन्धा द्रव्याण्यस्य। सुगन्ध आपणिकः॥ ॥

((सवित्विति टचो नित्यत्वेनुर्किं तेनेति। लोपो व्योर्वलि। व्योर्लोप इति वक्तव्ये वलग्रहणं लोपा
हल्लिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति ज्ञापयितुमादेविधेयनिर्देशः कृ...तेन सुखीयतेः क्विपि सुखीरिति सिद्धं। गंधस्येत्। तकार उच्चारणार्थ इत्याशयेनाह। इकारोऽन्तादेश इति
आदेः परस्येति हनभवति समासान्त इत्यधिकारात्। अत्र केचिद् ... इकारस्य प्रत्ययत्वेपि न क्षतिर्यस्येति चेति लोपे नो द्वंधिरित्यादि रूपसिद्धेः। न च तिस्वरितमित्यंत
... तत्वापत्तिर्न शंक्या तकारस्योच्चारणार्थत्वाभ्युपगमात्। ना... षष्ठीनिर्देशादादेशत्वमेव न प्रत्ययत्वमिति ... गायोषगित्यादि प्रत्ययविधिष्वपि षष्ठीदर्शनादि
ति। अविभागेनेति। एवं च गुणवाचिन एव ग्रहणं न तु द्रव्यवाचिन इति फलितोऽर्थः। द्रव्याणीति। अत्र चायं गन्धशब्दो द्रव्यवचनः वहति जलमियमपि न षिद्धगन्धानिति

गंधस्तु सौरभे नृत्यं गंधके गर्व लेशयोः। स एव द्रव्यवचनः बहुत्वे पुंसि च स्मृत इति कोशाच्च। केचित्तु गंधस्येत्वइति वार्त्तिके तदेकांतशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षितं तेनागं[illegible]स्पर्शेत्याहुः तथा च भट्टिः। आघ्रापिवानूगंधवहः सुगंधइति। व्याख्यातं च जयमंगलायां गंधस्येत्यादिना इकारः समासांतो न गंधस्येत्वे तदेकांतग्रहणमि तिवचनात्सुगंध आपणिक इति यथेति। अत एव भग्नवालसहकारसुगंधाविंत्यादीनां प्रामादिकत्वं दुर्वटवृत्तिकृतोक्तं॥ ॥ अल्पाख्यायां। अल्पवाचिनो गंधस्येकारांतादेशः स्यात् बहुव्रीहौ। सूपस्य गंध इति। अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। यद्वा फलितार्थकथनमेतत्सूपो गंधो यस्मिन्नित्येव विग्रहः। गं

अल्पाख्यायां। ५।४।१३६॥ सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिन्तत्। सूपगन्धि भोजनं। घृतगन्धि। गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोरितिवि श्वः। उपमानाच्च। ५।४।१३७॥ पद्मस्येव गन्धोऽस्य। पद्मगन्धिः। पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः। ५।४।१३८॥ हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ। स्थानिद्वारेणाऽयं समासान्तः। व्याघ्रस्येव पादावस्य। व्याघ्रपात्। अहस्त्यादिभ्यः किं। हस्तिपादः। कुसूल पादः। कुम्भपदीषु च। ५।४।१३९॥ कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियां। पादः पत्। कुम्भपदी। स्त्रियां किं। कुम्भपादः। सं ख्यासुपूर्वस्य। ५।४।१४०॥ पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ। द्विपात्। सुपात्। वयसि दन्तस्य दतृ। ५।४।१४१॥ संख्यासुपूर्वस्य दन्त स्य दतृ इत्यादेशः स्याद्वयसि। द्विदन्। चतुर्दन्। षड्दन्। अस्य। षोडन्। सुदन्। सुदती। वयसि किं। द्विदन्तः करी। सुदन्तो नटः। स्त्रियां संज्ञायां। ५।४।१४३॥ दन्तस्य दतृस्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ। अयोदती। फालदती। संज्ञायां किं समदन्ती। विभाषा श्यावारोकाभ्याम्॥ ५।४।१४४॥ दन्त स्य दतृ बहुव्रीहौ। श्यावदन्। श्यावदन्तः। अरोकदन्। अरोकदन्तः॥ ॥

९ धशब्दस्य विशेषणत्वेप्यस्मादेव ज्ञापकात्परनिपातः। पादस्यं पद्य पंलोपः समासांतो न स्यादादेः परस्येत्यादेः स्यात्तु शेषिकः कप्प्रसज्येत। शेषाद्विभाषेत्यत्र समासांतापेक्षस्य शेषस्याश्रयणादत आह समासांत इति कथं पुनरभावो भाव स्यावयवः स्यात् तत्राह स्थानिद्वारेणेति वचनबलादौपचारिकमवयवत्वं गृह्यत इति भावः। कुंभपदीषु च। बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थावगतिः स्यात् भित्यपाह कुंभपद्यादिष्विति। इह पठ्यते कुंभपदी एकपदी जानपदीत्येवं समुदायाए

बधरूपं तेन स्वच प्रयोजनं विषयविशेषपरिग्रहः त्यागयनाह स्त्रियामिति। यच्च हायमानपूर्वं संख्यापूर्वं चपठ्यते तस्यासिद्धे लोपे नित्यं ङीवर्थं वचनं तेन पादोऽन्यतर
स्यामिति विकल्पो न भवति। द्विदन्निति। द्वौ दन्तौ वयस्य आतौ। शुत्वा वयस्थालिङ्गम्यते। उगिदचामिति नुम्। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न। षोडन्निति। षष उत्व
दतृदशधास्वित्यनेनोत्वष्टुत्वे। सुदतीति। उगितश्चेति ङीप्। समदन्तीति। नासिकोदरेत्यादिना ङीप्। श्यावदन्निति। श्यावः स्यात्कपिशः इत्यमरः। अरोकदन्निति। अ
रोका अच्छिद्रा दन्ता अस्य सः॥ ॥ अग्रान्तेत्यादि। इहानुक्तसमुच्चयार्थश्चकारस्तेन मूषिकदन्निति सिध्यतीत्याहुः। अजातेति। अजातं ककुदमस्येति विग्रहः। इह

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च। ५।४।१४५॥ एभ्यो दन्तस्य दतृ वा। कुड्मलाग्रदन्। कुड्मलाग्रदन्तः। ककुदस्यावस्थायां लोपः। ५।४।१४६
अजातककुत्। पूर्णककुत्। त्रिककुत्पर्वते। ५।४।१४७॥ त्रिककुदन्यस्य। त्रिककुत्। संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य। त्रिककुदोऽन्यः। उद्विभ्यां काकु
दस्य। ५।४।१४८॥ लोपः स्यात्। उत्काकुत्। विकाकुत्। काकुदं तालु। पूर्णाद्विभाषा। ५।४।१४९॥ पूर्णकाकुत्। पूर्णकाकुदः। सुहृद्दुर्हृदौ
मित्रामित्रयोः। ५।४।१५०॥ सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते। सुहृन्मित्रं। दुर्हृदमित्रः। अन्यत्र सुहृदयः। दुर्हृदयः। उरःप्रभृतिभ्यः कप्।
५।४।१५१॥ व्यूढोरस्कः। प्रियसर्पिष्कः। इह पुमान्। अनड्वान्। पयः। नौः। लक्ष्मीः। इति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते। द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु
शेषाद्विभाषेति विकल्पेन कप्। द्विपुमान्। द्विपुंस्कः। अर्थान्नञः। अनर्थकं। नञः किं। अपार्थं। अपार्थकः। इनः स्त्रियाम्। ५।४।१५२॥ बहुदण्डि
कानगरी। अनिनस्मिन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति। बहुवाग्मिका स्त्रियां किं। बहुदण्डी। बहुदण्डिको ग्रामः

हिवाल्यावस्थागम्यते। उरःप्रभृतिभ्यः कप्। उरःप्रभृत्यंतादृ बहुव्रीहेः कप्स्यात्। समासार्थोत्तरपदान्ताः समाम्नाता इति पक्षे तु बहुव्रीहेश्चरमावयवेभ्यः उरःप्रभृतिभ्यः क
विधिः। व्यस्येयान्तद्धितत्वान्त स्यनेत्वं। व्यूढोरस्क इति। व्यूढं विशालमुरो यस्य सः। सोपदादाविति विसर्जनीयस्य सः। प्रियसर्पिष्क इति। इणः ष इति विसर्गस्य षत्वं। ए
कवचनान्तानीति। न द्यृतश्चेति सिद्धे लक्ष्मीशब्दपाठस्त्विह एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दावयवकबहुव्रीहेरेव नित्यं कबन्यत्र शेषादिति विकल्प एवेति नियमा
र्थस्तेनाकृशमकृशलक्ष्मीश्चतसां शंसिते स इति भारविप्रयोगः सिद्धः। अकृशा लक्ष्मी यस्येति विग्रहः। यत्तु प्राचोक्तं नद्यृतश्चेति कप्बहुलक्ष्मीक इति तत्

सु
सि॰ कौ॰ स्युक्तं। संख्यावाचिबहुशब्दस्यैकवचनान्तत्वाभावात्सकृत्तेन नियमेन वारितत्वात्। बह्वी अधिका लक्ष्मीर्यस्येति विग्रहे वैपुल्यवाचिन एकवचनान्तत्वसंभवेपि विशेषविधेर्बली-
टी॰ त॰ यः। नञुरःप्रभृतिभ्यः कविल्येव वक्तुमुचितत्वात्। यदा तु नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्याश्रीयते तदा प्राचोक्तमपि सम्यगेवेति ज्ञेयं। अथात्र जः गणसूत्रमिदं
१८८ अनर्थकेनापीति। कथं तर्हि सुपथी नगरीति। हले तेषूक्तं कपोत्र दुर्वारत्वात्। न च नपूजनादित्यनेन ऋक्पूरब्धूरित्यप्रत्ययस्येव कपोपि निषेधः शंक्यः पचः प्राचीना-
नामेव स निषेध इति। व्यपमाणत्वान्तस्मात्पक्षप्रत्ययस्य च उत्तरत्वात्। सत्यं। समासान्तविधेरनित्यत्वात्साधुरिति समाधेयं। वोरनाकाविति सूत्रे सुपथीति भाष्याच्चेत्युक्तं।
बहुवाग्मिकेति। वाचो ग्मिनिः। शेषाद्विभाषा। गृह्यते कप्। मात्रापि स्यः शेषः स्यात्तर्हि व्याघ्रपात्सुगंधिरित्यादावपि स्यादतः समासान्तोपि सः शेष इति गृह्यत इत्य-
त्याह। अनुक्तसमासान्तादिति। व्याघ्रपादिति। स्यानिह्वारालोपोपि समासान्त इत्युक्तं। सुगंधीति। गंधस्येत्यादिना इत्समासान्तः। प्रियपथ इति। ऋक्पूरित्यप्रत्ययः।

शेषाद्विभाषा। ५।४।१५४॥ अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहेः कप् वा स्यात्। महायशस्कः। महायशाः। अनुक्तेत्यादि किं। व्या-
घ्रपात्। सुगन्धिः। प्रियपथः। शेषाधिकारस्थात्किं। उपबहवः। उत्तरपूर्वा। सपुत्रः। नञ्चादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः। आपोऽन्यतरस्यां। ७।
४।१५॥ कप्यापन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात्। बहुमालाकः। बहुमालकः। कबभावे बहुमालः। न संज्ञायां॥ ५।४।१५५॥ शेषादिति प्राप्तः कप्
न स्यात्संज्ञायां॥ विश्वे देवा अस्य। विश्वदेवः॥ ॥

१८ समासान्तः। उपबहव इति। संख्ययाव्ययेत्यादिना समासः। उत्तरपूर्वेति। दिङ्नामा-
न्यादिना समासः। सपुत्र इति। तेन सहेतीत्यादिना समासः। अयं भावः। शेषो बहुव्रीहिरित्यतः शेषपदमनेकमन्यपदार्थ इत्येतस्मिन्नेव सूत्रेऽनुवर्तते सं-
ख्ययाव्ययासन्नेत्यादिषु च निवर्तते। तथा च शेषाधिकारस्थत्वाभावादुपबहव इत्यादिषु कप्प्रत्ययो नेति। एवं चानेकमन्यपदार्थ इति सूत्रात्पृथक् संख्ययाव्य-
यासन्नेत्यादीनामारंभः कबभावार्थमवश्यक इति स्थितं। ननु सकृदुच्चरितस्य शेषशब्दस्यानुक्तसमासान्तपरत्वं शेषाधिकारस्थपरत्वं च कथमित्यत आह नञ्चादि-
नेति। अर्थभेदेन शब्दभेदः समस्यार्थभेदे शब्दस्याभेद इति मतद्वयं। आद्ये आवृत्तिः। द्वितीये तंत्रमिति विवेकः। यत्तु वदति प्रतिपदोक्ताः समासान्ताः। स्वविषये
बाधका भवंतीति तत्किमनुक्तसमासान्तपरत्वेन शेषग्रहणेनेति। तन्न। ऋक्पूरित्यादीनां समासान्तानां चरितार्थतया प्रियपथ्यादौ परेण कपा बाधापत्तेः॥

ईयसश्चेति सो वैकल्पिकश्च कप् सर्वोऽपि निषिध्यते। बहुश्रेयानिति। अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान्। द्विवचनविभज्येतीयसुन्। प्रशस्यस्य श्रः। शेषाद्विभाषेति कप्प्राप्तः। बहुश्रेयसीति। नद्यृतश्चेति नित्यं प्राप्तः कब्लिंग। विशिष्टपरिभाषया ईयसश्चेति प्रतिषिध्यते। बहुनाडिरिति। उपसर्जनह्रस्वः। स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति। अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईती प्रत्ययस्य स्त्रियामित्यधिकारे अविहितत्वादिति भावः। सप्तमीविशेषणे॰ यदा कण्ठे किंचिदस्तीति ज्ञानेन तस्य विशेषणं काल इति तदेदं सप्तमीग्रहणमन्यदानुक्तं न। विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धं चित्रगुरिति। न चोपसर्जनं पूर्वमित्येवेदं सिध्यतीति वाच्यं। बहुव्रीहौ सप्तमीत्युक्ते तत्र कौण्डिन्यन्यायेनोपसर्जनपूर्वत्वस्य

ईयसश्च।५।४।१५६॥ ईयसन्तोत्तरपदान्न कप्। बहवः श्रेयांसोऽस्य। बहुश्रेयान्। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वं प्राप्तं। ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यं बहव्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी। बहुव्रीहेः किं। अतिश्रेयसिः। वन्दिते भ्रातुः।५।४।१५७॥ पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात्। प्रशस्तो भ्राता यस्य। प्रशस्तभ्राता। न पूजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते। वन्दिते किं। मूर्खभ्रातृकः। नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे।५।४।१५९॥ स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात् कप् न स्यात्। बहुनाडिः कायः। बहुतन्त्रीर्ग्रीवा। बहुतन्त्रीर्धमनी। स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावान्न ह्रस्वो ना। स्वाङ्गे किं। बहुनाडीकस्तम्भः। बहुतन्त्रीका वीणा। निष्प्रवाणिश्च।५।४।१६०॥ कबभावो निपात्यते। प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट्। प्रवाणी तन्तुवायशलाका। निर्गता प्रवाण्यस्य। निष्प्रवाणिः पटः। समासान्ताः॥ नवर इत्यर्थः। सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ।२।२।३५॥ सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यं। कण्ठेकालः। अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। चित्रगुः। सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं।

सधापन्नेरतो विशेषणग्रहणं कृतं। सर्वनामेति। कथं तर्हि तः परोपसर्पात्सनवर इति। कथं च जहत्स्वार्थावृत्तिरिति। इहहि जहत्॥ सर्वश्वेतः। द्विशुक्लः॥ त्स्वं पदं पसज्जहत्स्वः सोऽर्थो यस्यामिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः। यत्र च स्वपरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातेन भाव्यमिति चेदत्राहुः सूत्रभाष्यप्रयोगात्स्वपरशब्दयोर्न पूर्वनिपातः राजदन्तादित्वाद्वा सिद्धमिति। द्विशुक्ल इति। यद्यपि सर्वनामत्वेनैव द्विशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं सिध्यति तथापि त्रिशुक्ल इत्यादिसिद्धये वार्त्तिके संख्याग्रहणं कृतं। ननु संख्यायाः अल्पाच्तरत्वेन संख्यासं नाम्नोरिति वाच्ये विपरीतोच्चारणमयुक्तमित्याशंक्याह॥ राम चन्द्राय नमः॥

सु ॥अल्पार्थवाचिकाया इत्यर्थः गड्वादेरिति आदिशब्दः प्रकारवाची तेन पद्मनाभो यस्य पद्मनाभः उर्णनाभो यस्योर्णनाभ इति ॥

सि.कौ. मिथोऽनयोरिति । विपरीतोच्चारणमेवात्र लिंगमिति भावः । अल्पीयस्या इति । ह्रस्व उर्णनाभ इति सिध्यतीत्याहुः । जातिकालेति । एतच्च जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादना
टी.त. दित्यनेन ज्ञापितमिति भावः । सारंगो जग्धो यया सा । अस्वांगपूर्वपदाद्वेति ङीष् । कथं तर्हि चारुस्मितश्चारुहसित इत्यादि ऽ अत्राहुः नपुंसके भावे क्तस्य न पूर्वनिपातः
१८३ निष्ठाशब्देन विहितस्यैवेह ग्रहणादिति । क्वचिन्नेति । आहिताग्न्यादित्वकल्पनादनभिधानाद्वेति भावः ॥ इति बहुव्रीहिः । चार्थे द्वंद्वः ॥ अनेकमन्यपदार्थ इत्यतो ऽ
ऽनेकमित्यनुवर्तते सुबामंत्रित इत्यस्मात् सुबपि । समास इति विभाषेति चाधिक्रियत एव तदाह । अनेकं सुबंतमित्यादि । चार्थ इति । चशब्दद्योत्यार्थ इत्यर्थः । एक

मिथोऽनयोस्समासे संख्यापूर्वे शब्दपरं विप्रतिषेधात् ॥ द्व्यन्यः । संख्याया अल्पीयस्याः । द्वित्राः द्वौ द्वौ ऽपि द्वादश । वा प्रियस्य । गुडप्रियः । प्रियगुडः
गड्वादेः ऽपरा सप्तमी ॥ गडुकण्ठः क्वचिन्न । वहेगडुः ॥ निष्ठा । २ । २ । ३६ ॥ निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः । जातिकालसुखादिभ्यः ऽप
रा निष्ठा वाच्या ॥ सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता । प्रायिकं चेदं । कृतकटः । पीतोदकः । वाहिताग्न्यादिषु । २ । २ । ३७ ॥ आहिताग्निः । अग्न्या
हितः । आकृतिगणोऽयं । प्रहरणार्थेभ्यः ऽपरे निष्ठासप्तम्यौ ॥ अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । क्वचिन्न । विवृतासिः ॥ इति बहुव्रीहिः ॥ चार्थे द्वन्द्वः ॥ २
। २ । २९ ॥ अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्याऽनेकस्यैकस्मिन्न
न्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्याऽनुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्च
ये भिक्षामट गां चानयेत्यन्वाचये च न समासो ऽसामर्थ्यात् । धवखदिरौ । संज्ञापरिभाषं । अनेकोक्तेः । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्व
द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु । होतापोतानेष्टोद्गातारः ॥ ॥ ९९ स्मिन्निति ॥ भजनादावित्यर्थः । ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति । क्रियायां द्रव्ययोः समुच्चयोऽपि तथा

गुरोर्भज श्वाश्वश्चेति द्रव्ये द्रव्ययोः समुच्चयः पटः शुक्लो रक्तश्चेति द्रव्ये गुणयोः । रक्तः पटः कुंडलं चेति गुणद्रव्ययोरित्यूह्यं । भिक्षामट गां चानयेति । अत्र स्वदर्श
नादृतमतानपेक्ष्यपि भिक्षामटत्येवानंतरं भिक्षां न गामानयति । तथा अर्थं त्वयि नान्विष्य गामानयस्वेनो भिक्षाटनस्यैव प्राधान्यं गवानयनस्य त्वानुषंगिकता । अ
सामर्थ्यादिति । एकार्थीभावाभावादित्यर्थः । तथाहि बहुव्रीहिघटकपदानां कर्माद्यन्तर्भावे एवं द्वंद्वघटकपदानां चार्थान्तर्भावेण एकार्थीभा

व आवश्यकः समर्थः पदविधिरिति परिभाषितत्वात् चार्थे द्वन्द्व इत्युक्ते श्चानचेतरान्वयेपरस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः संभवति। येन समुच्चयान्वाच-
यादिष्वेकार्थीभावस्तत्र भूतोस्यात्। न तत्र इतरेतरयोगे समाहारे च परस्परसाहित्यसत्वात् समासो भवति न तु समुच्चयान्वाचययोः परं त्वितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं तु विशेष्यं स-
माहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति विवेक्तव्यं। ननु नीलोत्पलमित्यादौ चशब्दार्थान्तर्भावेण विग्रहदर्शनादेकार्थीभावसत्वाच्च द्वन्द्वो दुर्वारः स्यान्नैवं विशेषणं विशेष्ये-
णेति सूत्रेणाधिकरण्ये विहितया तत्पुरुषसंज्ञया द्वन्द्वसंज्ञाया बाधात्तस्यास्तु सामानाधिकरण्ये सावकाशत्वात्। सामानाधिकरण्याभावविवक्षायां तु प्रमाणप्रमेये इत्यादा-
विव नीलोत्पले इत्यत्रापि द्वन्द्व इष्टापत्तिरेवाहोन्नेत्रि ति। उत्तरपदस्य परत्वाभावादनयोरानङ्॥ ॥ राजदन्तादिषु। द्वन्द्वतत्पुरुषयोः पाठे प्यर्थधर्मादिष्वभिप्रायेण॥

राजदन्तादिषु परं। २।२।३१॥ एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात्। दन्तानां राजा। राजदन्तः। धर्मादिष्वनियमः। अर्थधर्मौ। धर्मार्थौ। दम्पती। जम्प-
ती। जायापती। जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते। आकृतिगणोयं। द्वन्द्वे घि। २।२।३२॥ द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात्। हरिश्च हरश्च। हरि-
हरौ। अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे॥ हरिगुरुहराः। हरिहरगुरवः। अजाद्यदन्तं। २।२।३३॥ इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात्। ईशकृष्णौ। बहुष्वनिय-
मः। अश्वरथेन्द्राः। इन्द्राश्वरथाः। घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन। इन्द्राग्नी। अल्पाच्तरं। २।२।३४॥ शिवकेशवौ। ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणा-
मानुपूर्व्येण॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः। कृत्तिकारोहिण्यौ। समाक्षराणां किं। ग्रीष्मवसन्तौ। लघ्वक्षरं पूर्वं। कुशकाशं। अभ्यर्हितं च॥ ताप-
सपर्वतौ। वर्णानामानुपूर्व्येण॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः। भ्रातुर्ज्यायसः॥ युधिष्ठिरार्जुनौ॥ ॥ २२ स्य द्वन्द्वे घृपन्यासः। द्वन्द्वे घि। अनेकमिति सर्वे-

षामेव प्रथमं निर्दिष्टत्वे नोपसर्जनत्वाद् विशेषाद् अनियमप्राप्तावयमारम्भः पदत्वेनैकार्थ्यं तत्र द्वयोरपि पूर्वनिपातनियमः स्यादत आह अनेकप्राप्तावेकत्रेति। अ-
न्याचस्य तु। आकृतौ पदार्थसमुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्तते न प्रतिव्यक्त्यावृत्त्या। तत्रैकस्य पूर्वनिपाते सति जातौ लक्षणं प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्तते व्यक्तिपक्षस्त्विह नाश्री-
यते लक्ष्यानुरोधादिति। हरिहरगुरव इति। हरगुरुशब्दयोर्नैनियमः प्रवर्तत इति भावः। अजाद्यदन्तं। समुद्राभ्राद्घः लक्षणहेतोः क्रियाया इत्यादिनिर्देशाद् अनित्यमिदं प्रक-
रणं। तेन समाहारे द्वीरायो विशेषणशालिनामिति भारविप्रयोगं संगच्छते। अल्पाच्तरं। अत एव निपातनात्स्वार्थे तरप् कुत्वचुत्वयोरभावश्च। यदि तु प्रकर्षे तरप् स्यात्तदा द्व-

प्र

सि॰कौ॰ कोरेव नियमः स्याद्द्विवचनान्तोपपदत्वविषय एव तरपो विधानात्। तेन श्वधवखदिरपलाशा इत्यादौ बहुषु नियमो न स्यात्। ऋतुनक्षत्राणामिति। ऋतूनामानुपूर्व्यमाविर्भावक्र

टी॰त॰ तेनसत्रोल्लेनूदयक्रतं। अभ्यर्हितं च। वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्निति निर्देशेन इदं ज्ञाप्यत इति चतुर्थे भाष्यं। अल्पाच्तरमजाद्यदन्तमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकृत्व

३८४ न ज्ञापयति सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वमिति तत्रैव सूत्रे वक्ष्यते। युधिष्ठिरार्जुनाविति। इंद्रपुत्रत्वाद्धिल्लोरंशत्वाच्छूरत्वाद्वा अभ्यर्हितत्वमर्जुनेऽप्यस्तीति न तेन नियमः सिध्यतीति भावः

॥ ॥ द्वन्द्वश्च प्राणि। प्राणितूर्यसेनानामङ्गानीति बहुवचनान्तेनाङ्गशब्देन षष्ठीसमासः अङ्गशब्दश्च प्रत्येकमन्वेति। तेन प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरेव सेना

ङ्गानां सेनाङ्गैरेव द्वयोर्द्वन्द्वस्य एकवद्भवति न तु व्यतिकरेण तेनेह न। मार्दङ्गिकाश्वारोहौ। अत्र प्राणिसेनयोरङ्गं नामावयवः तूर्यस्य त्वङ्गं नामोपकारकं बोध्यं। एषां द्वन्द्व

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्। २।४।२। एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात्। पाणिपादं। मार्दङ्गिकपाणविकं। रथिकाश्वारोहं। समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सि

द्धे नियमार्थमिदं प्रकरणं। प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात्। अनुवादे चरणानाम्। २।४।३। चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे। स्थे

णोर्लुङीति वक्तव्यं॥ उदगात्कठकालापं। प्रत्यष्ठात्कठकौथुमं। अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम्। २।४।४। यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुं

सकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्। अर्काश्वमेधं। अध्वर्युक्रतुः किं। इषुवज्रौ। सामवेदे विहितौ। अनपुंसकं किं। राजसूयवाजपेये। अर्द्धर्चादी

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम्। २।४।५। अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत्। पदकक्रमकं॥ ॥ ॥ ॥

ति। प्राण्यङ्गानां द्वन्द्वः तूर्याङ्गानां द्वन्द्वः सेनाङ्गानां द्वन्द्व इत्यर्थः। द्विगुरेकवचनमित्यत एकवचनं वर्त्तते। तत्रैकं वक्तीति व्युत्पत्त्या एकत्वविशिष्टः समाहाररूपोऽर्थस्तत्प्रतिपाद

न स्यादित्यर्थं मत्वा फलितमाह। एकवत्स्यादिति। पाणिपादमिति। यद्यप्यत्र जातिरप्राणिनामित्येव सिद्धं तथापि द्रव्यप्राधान्येऽपि भवत्विति प्राणिग्रहणमित्येके। पाणि

पणवादीति व्यतिकरे माभूदिति नियमार्थवचनमित्यन्ये। मार्दङ्गिकेति। मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येत्यर्थे शिल्पमिति ठक्। एवं पाणविकस्त्वपि। रथिकाश्वारोहमिति। रथि

न्नचरंतीति रथिकाः पर्पादिभ्यः ष्ठन्निति ष्ठन्। ते चाश्वारोहाश्च तेषां समाहारः। ननु चार्थे द्वन्द्व इत्यनेन समाहारद्वन्द्वसिद्धस्तस्य चैकत्वादेकवचनमपि सिद्धमिति किमने

नेत्याशङ्क्याह नियमार्थमिति। समाहार एवेति। समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेवेति विपरीतनियमोऽत्र न भवति। तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणाद्धि समाहा

रेकवचनस्य [illegible] वचनं माभूदिति कृतमन्यथा तिष्यपुनर्वसू तिनस्मादिति। एवं च द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानामिति प्रकरणवहिर्भूतानामपि समाहारद्वंद्वो भवत्येव तेन सर्वो द्वंद्वो विभाषैक
वद्भवतीति पक्षमानेनापूर्ववचनमिति तथा चरणानामिति। शाखाध्येतृवाचिनामित्यर्थः। स्थेणोरिति। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। इण् गतौ। स्थाप्रकृतिकइण्प्रकृतिकलुङन्ते उपप
देनेनीत्यर्थः। स्थेणोः किं। अभूवन् कठकालापाः। लुङि किं। तिष्ठन्तु कठकालापाः। उदगादिति। इहयदा कठेषु कालापेषु च प्रतिष्ठितेषु इति तेषु चावाभ्यां जन्तव्यमिति
संकेत[illegible]केतं विस्मृत्यासीनेनप्रतीदमुच्यते। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनिः। तस्य कठचरकादिति लुक्। अध्येतृणां लुगिति

जातिरप्राणिनाम्। २।४।६॥ प्राणिवर्ज्जजातिवाचिनां द्वंद्व एकवत्। धानाशष्कुलि। प्राणिनां तु। विट्शूद्राः। द्रव्यजातीनामेवनेह। रूपरसौ। गमनाकुञ्चने। जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः। द्रव्यविशेषविवक्षायां तु। बदरामलकानि॥ विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः। २।४।७॥ ग्रामवर्जा नदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्वः स्यात्। उद्ध्यश्च इरावती च। उद्ध्येरावति। गङ्गा च शोणश्च। गङ्गाशोणं। कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च। कुरुकुरुक्षेत्रं। भिन्नलिङ्गानां किं। गङ्गायमुने। मद्रकेकयाः। अग्रामाः किं। जाम्बवं नगरं। शालूकिनी ग्रामः। जाम्बवशालूकिन्यौ। क्षुद्रजन्तवः। २।४।८॥ एषां समाहारे द्वंद्वः स्यात्। यूकालिक्षं। आनकुलात् क्षुद्रजन्तवः॥ येषां च विरोधः शाश्वतिकः। २।४।९॥ एषां प्राग्वत्। अहिनकुलं। गोव्याघ्रं। काकोलूकमित्यादौ परत्वाद्विभाषा वृक्षमृग इति प्राप्तं चकारेण बाध्यते॥ शूद्राणामनिरवसितानाम्। २।४।१०॥ अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत्। तक्षायस्कारं। पात्राद्बहिष्कृतानां तु। चाण्डालमृतपाः॥

९ लुक्। कलापिनोऽण्। सब्रह्मचारीत्याद्युपसंख्यानाट्टिलोपः। यजुरि
ति। सूत्रे अध्वर्युशब्दो यजुर्वेदलक्षक इति भावः। पदकेति। पदान्यधीते पदकः। क्रमादिभ्यो वुन्। एवं क्रमकोऽपि। पदान्यधीत्य क्रमोऽध्येतव्य इति स्पष्टा प्रत्यासत्तिः।
अध्यापननः किं। पितापुत्रौ। अविप्रकृष्टेति किं। याज्ञिकनैयायिकौ। ॥ ॥ जातिर। जातिवाच्यवयवको द्वंद्वोऽपि जातिरित्युपचर्यत इत्याशयेनाह। जातिवाचिनामि
ति। विट्शूद्रा इति। जातिप्राधान्येऽपि बहुवचनमुपपद्यते। जात्याख्यायामेकस्मिन्निति विधानात्तेनात्र द्वंद्वगविकल्पनेति भावः। द्रव्यजातीनामेवेति। अप्राणिनामि
त्यपर्युदासाश्रयणेन द्रव्यजातीयानामेकवद्भावो न तु गुणक्रियाजातीयानामिति भावः। जातिः किं। नन्दकपाञ्चजन्यौ। संज्ञाशब्दावेतौ। जातिप्राधान्य एवेति

सु
सि
टी ६
५५

एतच्च जातिग्रहणं लक्ष्यमन्यथाऽपर्युदासेनैव जात्युपसर्जनद्रव्यवाचिनोऽपि ग्रहणोपपत्तौ किं तेनेति भावः। द्रव्यविशेषेति। नन्वेवं रंजितानुविविधास्तरुशैला इति भारविप्रयोगासंगच्छत एवेति किमिति तरुसहिताः शैला इति मनोरमायां समर्थितमिति चेदत्राहुः। संकलतरुशैलरंजनं तत्र विवक्षितं न तु केषांचित्तरुशैलविशेषाणामिति जातिप्राधान्यादेकवद्भावमाशंक्य तथोक्तमिति। बदरामलकानीति। फले लुगिति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्। फलत्वजात्युपसर्जनद्रव्यवचनावेतौ विभाषा वृक्षमृगेति सूत्रे बदराणि चामलकानि च बदरामलकं जातिरप्राणिनामित्येकवद्भाव इति वक्ष्यति तत्तु नानेन प्रषेधेन विरुध्यते। फलत्वजातिवाचिनां बहुवचनान्तानामेव द्वंद्वे एकवद्भावविकल्पः एकवचनान्तानां द्वंद्व इति फलसेनावनस्पतीति वार्त्तिकोक्तनियममुपपत्त्यर्थं प्रवृत्तेः। विशिष्टलिंगः। सूत्रे चत्वारोऽपि शब्दा अवयवधर्मेणावयविनि द्वंद्वे वर्त्तन्त इत्याशयेनाह। ग्रामेत्यादि। इह नदीवाचिनां द्वंद्वे देशवाचिनां द्वंद्वे इति वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन गंगाकुरुक्षेत्रे इत्यत्र न भवति। देशशब्देनात्र प्रसिद्ध एव जनपदो गृह्यते। नद्याः पृथग्ग्रहणात्तेन पर्वतानां न। कैलासश्च गन्धमादनं च कैलासगंधमादने। नदीदेशाद्वा इति किं। कुक्कुटमयूर्यौ। विशिष्टपदस्यार्थमाह भिन्नलिंगानामिति। विपूर्वो हि शिषिर्भेदार्थः। अत एव विशेषणं विशेष्येणेति सूत्रे भेदकं भेद्येनेति व्याख्यातं समाहारे द्वंद्वः स्यादिति। निष्कर्षाभिप्रायेणेयमुक्तिः। यथाश्रुताभिप्रायेण तु द्वंद्व एकवत्स्यादिति केषुचित्सूत्रेषु व्याख्यायत इति ज्ञेयं। उध्यैरावतीति। उध्यो नदः। सोऽपि नदीविशेषत्वान्नदीशब्देन गृहीतः। एवं शोणोऽपि। अग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधो वक्तव्य इति मथुरापाटलिपुत्रे इत्यत्र निषेधो न भवति। उभयोरपि नगरत्वात्। क्षुद्रा अपचितपरिमाणाल्पत्वं क्षुद्रत्वं। तच्चापेक्षिकत्वादनवस्थितं। यच्च समर्थ्यते। क्षुद्रजंतुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव ... प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपीति। तत्र सर्वपक्षसाधारण्येनोदाहरति। यूकालिक्षमिति। आनकुलादिति। नकुलपर्यन्ता इत्यर्थः। येषां च विरोधः विरोधः शाश्वतिको न तु सहानवस्थानं। तेनेह न। छायातपौ। शश्वदित्यव्ययं त्रैकाल्ये वर्त्तते तत्र भवः शाश्वतिकः। कालाट्ठञ्। अत एव निपातनादिसुसुक्तान्तादिति कादेशो अव्ययानां भमात्र इति टिलोपश्च न। शाश्वतिकः किं। देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे तेषां त्वमृता दि ______ प्रयुक्तः कादाचित्को विरोधो न तु नित्यः। मंथनप्रवृत्तिकाले तद्विरहात्। परत्वादिति। पशुशकुनिद्वंद्वस्यावकाशो गोमहिषं गोमहिषाः हंसचक्रवाकं हंसचक्र

वाकाः येषां चेत्यस्यावकाशः मार्जारमूषकं । श्रमण ब्राह्मणमित्यादौ द्वंद्वैक्य चकारेण बाध्यत इति । चकारः पुनर्विधायक इति भावः । शूद्राणां त्रैवर्णिकेतरमनुष्यपरः शू
द्रशब्दो न तु शुद्रत्वजातिपरः । अनिरवसितानामिति । निषेधान्वयत्वादिति । यैर्भुक्ते भस्मना शुध्यते कांस्यमित्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुध्यति तेषामित्यर्थः ॥
॥ ॐ ॥ गवाश्व । यथोच्चारितानीति । गणपाठे पाणिनिना यथापठितानि तथैव साधूनीत्यर्थस्तेन द्वन्द्वः पाक्षिकत्वाद्द्वन्द्वानावङ् तदा उत्तरसूत्रेण विकल्पेन भवति गो
अश्वं ... वा अन्यगोश्वम्पशवो गोअश्वाः । गवाश्वमिति । इह पशुद्वन्द्वविभाषा प्राप्ता । दासीदासमिति । अत्र पुमान् स्त्रियेत्येकशेषो बाध्यते । विभाषा वि

गवाश्वप्रभृतीनि च । २।४।११ । यथोच्चारितानि साधूनि स्युः । गवाश्वं । दासीदासमित्यादि । विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्व
वडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २।४।१२ । वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः । अश्ववडवेत्यादि द्वंद्वत्रयं स्वप्राग्वद्वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणं । प्ल
क्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतं । रुरुपृषताः । कुशकाशं । कुशकाशाः । व्रीहियवं । व्रीहियवाः । दधिघृतं । दधिघृते । गोमहिषं । गोमहिषाः । शु
कबकं । शुकबकाः । अश्ववडवं । अश्ववडवौ । पूर्वापरं । पूर्वापरे । अधरोत्तरं । अधरोत्तरे ॥ फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृ
णानां बहुप्रकृतिरेव द्वंद्व एकवदिति वाच्यं । बदराणि चामलकानि च । बदरामलकं । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावो नेह । बदरामलके ॥ र
थिकाश्वारोहौ । प्लक्षन्यग्रोधौ । इत्यादि । विभाषा वृक्षे तस्मृत्र्येयं प्राणिनस्तेषां ग्रहणम् । जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं । पशुग्र
हणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते । मृगाणां मृगैः । शकुनीनां नैरर्वोभयत्र द्वन्द्वः । अन्ये तु सहेतरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनि
ग्रहणं । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थं । अन्यथा परत्वात्पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात् ॥ ॥

षाणामेवेति । अयं भावः । वृक्षादिशब्दैः स्वत्यकं द्वंद्वो विशेष्यते न चैको वृक्षशब्दो द्वंद्वः । न च द्वयोः सहप्रयोगः । सरूपाणामित्येकशेषात् । नापि पर्यायाणां विरूपा
णामपि समानार्थानामित्येकशेषात् । नापि वृक्षधवश्वत्थादिसा ...न्यविशेषयोः अनभिधानात् द्वंद्वस्यैवाभावादिति । सर्वप्रकरणशेषतया नियममाह । फलसेने
त्यादि । फलसेनादीनां द्वंद्वो विभाषा वृक्षमृगेत्यनेन लक्षणान्तरेण ... कवद्भवन्बहुप्रकृतिरेवैकवद्भवतीत्यर्थः । बहवो वर्त्तिपदार्थाः बहुवचनान्तावा प्रकृतिः कारणं

स० टी० ९६

स्य सबहुसूक्ष्माणि बदराणि चामलकानि चेति। जात्याख्यायामेकस्मिन्निति वैकल्पिकं बहुवचनं। बदरामलके इति। जातिप्राधान्येप्येकवचनं। नेयोर्द्वन्द्व इति नास्त्येकवद्भा
वेद इति भावः। पशुग्रहणमिति। विकल्पार्थमित्यनुषज्यते। चार्थे द्वन्द्व इत्यनेनैव सिद्धे मृगशकुनिग्रहणं प्रतिपदविधानार्थं। तेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे पूर्ववदश्ववडवा
विति तद्धाधिर्लिङ्गसनपुंसकमित्येतदेव भवति। स इति तच्छब्देन स्वैकवद्भावभाजं परामृश्य विधीयमानेन नपुंसकत्वं एकवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवति तथा च प्रतिपदो
क्तस्य बलीयस्त्वान्नपुंसकत्वं सिध्यतीति॥ ॥ विप्रतिषिद्धं॥ अधिकरणमिह द्रव्यं। चकारो विभाषानुकर्षणार्थस्तदेतद्व्याचष्टे विरुद्धार्थानामित्यादि उदाहरणं
तु शीतोष्णे सुखदुःखे सुखदुःखे इत्यादि विरोधोत्र सहानवस्थानलक्षणः। भवत्येवेति। विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे तु स न स्यात्। अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भा

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि। २।४।१३॥ विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात्। शीतोष्णं। शीतोष्णे। वैकल्पिकः समाहार
द्वन्द्वः चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रेण प्राप्तः। स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदं। तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव
शीतोष्णे उदके स्तः। विप्रतिषिद्धं किं। नन्दकपाञ्चजन्यं। नन्दकपाञ्चजन्यौ इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव। न दधिपयआदीनि। २।४।१४॥ एतानि नैकव
त्स्युः। दधिपयसी। इध्माबर्हिषी। निपातनाद्दीर्घः। ऋक्सामे। वाङ्मनसे। अधिकरणैतावत्त्वे च। २।४।१५॥ द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नि
यमान्न स्यात्। दश दन्तोष्ठाः। विभाषा समीपे। २।४।१६॥ अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात्। उपदशं

वः। अनधिकरणवाचीति किं। शीतोष्णे उदके स्तः इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वोपि स्यादिति दिक्। न दधिपय। दधीपयसी इति। व्यंजन॥ ॥ दन्तोष्ठं। उपदशाः दन्तोष्ठाः।
बर्हिषी [illegible] प्तः। एवं मधुसर्पिषी। सर्पिर्मधुनी इत्यत्रापि विरोध्यः इह ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ विन्ध्यादौ समाहारद्वन्द्वनिषेधमुखेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोऽनेन व्यव
स्थाप्यते तेन साहचर्याद्दधिपयसी इत्यादावपि तथैव। तेन तत्र व्यंजनत्वप्रयुक्तविकल्पनिषिद्धेपि जातिलक्षणो नित्यमेकवद्भावोस्त्विति न शंकनीयं। किंच नेह लक्षण
विशेषे आग्रहः। एतानि नैकवत्स्युरित्येकवद्भावमात्रस्य निषेधात्। यथा न षट्स्वस्रादिभ्य इत्यत्र ङीप्टापोरुभयोरपि निषेधसिद्धये स्त्रियां यदुक्तं तन्नेति सामान्यतो नि
षिध्यत इति दिक्। ऋक्सामे वाङ्मनसे इति। अचतुरेत्यादिनात्र समासान्तो निपात्यते॥ अधिकरणे। समासार्थस्याश्रयोधिकरणं वर्त्तिपदार्थस्तस्यैतावत्त्वं परिमा

...नियमस्त्विति न्याय्यमानेन इतिव्याख्येयं। द्रव्यसंख्यावगमे ...तानि यमानस्यादिति न चेह प्राप्त्यंगत्वान्त्राप्तस्यैकवद्वेवेति नियमस्य प्रतिषेधोपि चार्थे द्वंद्व इति समाहारे द्वंद्वः स्यादि
ति वाच्यं। सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यभ्युपगमेन ...रहस्य प्राप्त्यभावात्। न चोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वंद्वोपि न स्यादिति वाच्यं। सामान्याप्रयोग इति लिंगात् प्रधानस्य सापे
क्षत्वेपि तदभ्युपगमात्। तदुक्तं हि भाष्ये। भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिरिति। स्यादेतत्। समाहारद्वंद्वस्यात्र प्राप्त्यभावे द्वंद्वश्च प्राणितूर्येति नियमाप्रवृत्त्या इतरेत
रयोगद्वंद्वो निर्बाध एवेति सूत्रमिदमकिं[चित्]करमिति चेदत्राहुः। नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे द्वंद्वश्च प्राणितूर्येति सूत्रं केवलमितरेतरयोगद्वंद्वनि
षेधपरं। तथा चेतरेतरयोगनिषेधस्य निषेधद्वारा इतरेतरयोगद्वंद्वप्रापणार्थमिदमिति। एवं च निषेधमुखप्रवृत्तिपक्षस्य ज्ञापनापेदमिति फलितमिति दिक्। विभाषा समीपे।
पदयोपीह समाहारद्वंद्वो वेति व्याख्याने ...पनहातिस्तथापि पूर्वसूत्रे नियमनिषेधस्योक्तत्वात्तदनुरोधेनाह। नियमो वा स्यादिति। उपदशं दंतोष्ठमिति। एकवद्भावपक्षे अव्ययीभाव
स्यैवानुप्रयोगः। यदि तु बहुव्रीहिः स्यात्तदा उपदशास्संख्या... स्यादिति षष्ठी स्यात्। उपदशं दंतोष्ठस्येत्येवं प्यत इत्याकरः। दंतोष्ठस्य दर्शनं ... तदभिप्रायेणैव षष्ठ्यां कृतायामपि उपदशश

॥ आनङृतो द्वंद्वे ६।३।२५॥ विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वंद्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे। होतापोतारौ। होतृपोतृनेष्टोद्गाता
त्वं षष्ठीसमासे अतो बहुव्रीहेर्नानुप्रयोगः किंत्वव्ययीभावस्यैवेति तदाशयः॥ ❀ ॥ रः। मातापितरौ। पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो मण्डूकप्लुत्या पुत्र इत्यनुवृत्तेः।
आनङ् ऋत इति षष्ठ्यंतं नानाविकवचनं। ततो विद्यायोनिसंबंधेभ्य इतिवदनुवर्तते तच्चात्र षष्ठ्या विपरिणम्यते तदाह विद्यायोनिसंबंधवाचिनामिति। ननु ऋत इत्य
नुवर्तनादेव सिद्धे किमनेन ऋतोग्रहणेन। अत्राहुः। ऋत इति श्रूयमाणं द्वंद्वविशेषणं। अनुवृत्तं तूत्तरपदे परत्वाय तत्पूर्वं तस्य विशेषणं। पुत्रशब्दे पर आनङ् विधास्यते न
त्वर्थं निर्दिष्टमन्यथा न त्वाविति न स्यादिति। उत्तरपद इति। एतच्चालुगुत्तरपदे इत्यधिकाराल्लभ्यते। उत्तरपदे परतः पूर्वपदस्य तस्यानङित्यर्थः। होतापोता
राविति। आनङ्ङित्वान्त्यस्य ... नलोपः। न ... आकारमात्रमेव विधीयतामिति वाच्यं। उरण्रपर इति रपरत्वप्रसंगात्। नन्विहोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षि
प्यते। अन्यथा होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमस्यानङ् स्यात्तत्कथं। शब्दासन्निधानात् उक्तं तएव स्यात्। आदेशेन भवितव्यं न तु ऋदंतपरस्य स्थाने इति किमनेनानङ
ङित्करणेन। सत्यं ङित्करणमाने ... वादहण ... देवताद्वंद्वे चेत्युत्तरपदे परे विधीयमानो यम् ... शेषः पूर्वस्यापरस्य परस्य वा स्यात् पूर्वस्याप्येवमन्यत्रानियो

मकाभावात्। एतेनऋतइतिकार्यिनिर्देशार्थमित्युक्तत्वान्निर्दिश्यमानस्यऋकारस्यैवादेशः स्यादितिङित्करणं व्यर्थमित्याशंकापि परास्ता नेष्टो ह्यानाङ् इति। नन्वत्र नेष्टा पूर्वपदं आख्यवयवस्यैवपूर्वपदत्वात्। मातापितराविति। पुत्रोत्पादने अनयोर्योनिकृतसंबंधः। पूर्वत्र तु होत्रादिरूपविद्याकृतः संबंधः एकस्मिन्पक्षे आर्त्विज्यरूप इति विवेकः। मेडुक। स्नेतिति। तेन द्विभाषा स्वसृपत्योरित्यत्र न संबध्यते इति भावः॥ ॐ ॥ पितापुत्राविति। अनयोरपि योनिकृतसंबंधो जन्यजनकभावलक्षणः। देवता अनृकारांता र्थमविद्यायोनिसंबंधार्थं च वचनं। ईदग्ने आनङोपवादोयं। देवताद्वंद्व इत्येवेति। इदं च वृत्तिग्रंथेस्थितं ज्योतिर्लतयोर्देवताद्वंद्वे प्यग्नीषोमौ प्रणेष्यामीत्याश्वलाय

पितापुत्रौ। देवताद्वन्द्वे च।६।३।२६॥ इहोत्तरपदे परे आनङ्। मित्रावरुणौ। वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः। अग्निवायू। वाय्वग्नी। पुनर्द्वंद्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थं। तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ्। एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं नापि लोके प्रसिद्धसाहचर्यं॥ ईदग्नेः सोमवरुणयोः।६।३।२७॥ देवताद्वंद्व इत्येव। अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः।८।३।८२॥ अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे। अग्निष्टुत्। अग्निष्टोमः। अग्नीषोमौ। अग्नीवरुणौ। इद्वृद्धौ।६।३।२८॥ वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वंद्वे। अग्नामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म। अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणं। देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदवृद्धिः। अलौकिकवाक्ये आनङ्। ईत्वं च बाधित्वा इत्वं वृद्धौ किं। आग्नेन्द्रः। नेन्द्रस्य परस्य त्युत्तरपदे वृद्धिर्निषेधः विष्णौ न। आग्नावैष्णवं। दिवो द्यावा।६।३।२९॥ देवताद्वंद्वे उत्तरपदे। द्यावाभूमी। द्यावाक्षामे। दिवसश्च पृथिव्याम्।६।३।३०॥ दिव इत्येव चात् द्यावा। आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं माभूदित्येतदर्थं। द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ। द्यावापृथिव्यौ। छन्दसि दृष्टानुविधिः। द्यावा चिदस्मै पृथिवी। दिवस्पृथिव्यौ। इरतिरित्यत्र पदकारा विसर्गं पठन्ति। उषासोषसः।६।३।३१॥ उषस्शब्दस्योषासादेशो देवताद्वं

नप्रयोगस्त्वार्षत्वात्साधुः। यद्वा मास्तु नद्वन्द्ववृत्तिः। अग्निसोमौ [illegible]णावकावित्यत्राभिव्यक्तपदार्थापेक्षं तत्रालोकविश्रुता इति न्यायेनादोषत्वात्। अग्नेः सात्पदाद्योरिति निषेधे पुनरारंभः अग्निष्टुदिति। अग्नेः स्तु[illegible] तु विशेषः। संपदादित्वादधिकरणे क्विप्। अग्निष्टोम इति। अग्नौ नास्तोमोपि स्तोमः सोमयागस्य संस्थाविशेषः स्या उच्यते। इद्वृद्धौ। तकार उच्चारणार्थः। इकारस्य [illegible]विधानं तु बाधकबाधनार्थं। वृद्धिशब्देनात्र वृद्धिमद्गृह्यते। वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्यासंभवादिति व्याचष्टे।

द्वंद्वसमासः

वृद्धिमस्तु वरयद इति। आनङमीत्वं च बाधित्वेति। यद्यपि द्वंद्वः प्रागेव आनङीत्वयोरंतरंगत्वान्न वृत्तिरस्ति तथापि परिहृत्याप वादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायाद
नङीत्वे न भवत इति भावः। अग्नाविष्णवशिति। ... भावादनङेव भवति। रुत्वं माभूदिति। अकारे सति सकारस्य श्रवणं भवति तेन प्रयोगे विकाराभावोऽनुमीयत इति भावः।
विसर्गमिति। तथा च क्वचिद्विकारो नेत्येवानुमेयं लक्ष्यानुरोधादिति भावः उषासासूर्यमिति। उषाश्च सूर्यश्च तयोः समाहारः॥ ॥ मातरपितरौ। मातृशब्दस्यानङ् दे
वनिपातनेद्वंद्वात्। अंतग्रहणं किमर्थं चुरितिवर्गग्रहणस्य प्रयोजनं ध्वनयति। त्वक्स्रजमिति। वहूनां द्वंद्वे तु वाक्त्वक्स्रजं। द्वंद्वगर्भे द्वंद्वे तु वाक् त्वचस्रजं इति
द्वंद्वे द्वंद्वापवादत्वेनाह अथैकशेष इति। विरूपाणामिति। रुप्यते बोध्यत इति व्युत्पत्त्या सौत्रस्य रूपशब्दस्यार्थपरतापि व्याख्यानात्सूत्राक्षरैरेव लब्धुं शक्यत इति भा

मातरपितरावुदीचाम्॥ ६।३।३२॥ मातरपितरौ। उदीचां किं। मातापितरौ। द्वंद्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे॥ ५।४।१०६॥ चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वंद्वा
द्टच् स्यात् समाहारे। वाक् च त्वक् च वाक्त्वचं। त्वक्स्रजं। शमीदृषदं। वाक्त्विषं। छत्रोपानहं। समाहारे किं। प्रावृट्शरदौ॥ इति द्वंद्वः॥ अथैक
शेषः। सरूपाणाम्। रामौ। रामाः। विरूपाणामपि समानार्थानां॥ वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च। वक्रदण्डौ। कुटिलदण्डौ। वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदे
वविशेषः॥ १।२।६५॥ यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात्। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। वृद्धः
किं। गर्गो गार्ग्यायणश्च। यूना किं। गर्गगार्ग्यौ। तल्लक्षणः किं। भागवित्ति। भागवित्तिकौ। कृत्स्नं किं। गार्ग्यवात्स्यायनौ। स्त्री पुंवच्च॥ १।२।६६॥
यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत्। गार्गी च गार्ग्यायणश्च। गार्ग्यौ। अस्त्रियामित्यनुवर्त्तमाने यञञोश्चेति लुक्। दाक्षी च दाक्षायणश्च।

गोवेत्याख्यातं वृद्धो यूना। अपत्यमंतर्हितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यैः परिभाषितस्य पारिभाषिकगोत्रापरपर्यायस्येह ग्रहणं कृत्रिमत्वात्। यूना सह वचनादाह। गोत्रं शिष्यत इति।
गोत्रं यूनेत्येव तु न सूत्रितं। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणमिति सिद्धांतेन औपगवश्चानंतरः औपगविश्च युवेत्यत्र नैकशेषः। भागवित्तीति। भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवि
त्तिरित्यस्मात् यूनि वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलमिति कुत्सायां ठक। इह कुत्सासौवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते न तु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यं। गार्ग्यवात्स्यायनाविति। इह प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न गोत्रादि
कृतं। स्त्री पुंवच्च। वृद्धा स्त्रीति। गोत्रप्रत्ययांतस्त्रीवाचकमित्यर्थः। पुंवद्ग्रहणं तु वैलक्षण्यं स्फुटीकर्तुं द्विवचनोदाहरणविग्रहमाह। गार्ग्यायणविति। अनुवर्त्तमान इति। न द्वंद्वस्य वक्ष्य

पुंवदित्यस्यातिदेशस्य फलमनेन दर्शितमन्यथा स्त्रीत्वस्य निवर्त्तनाल्लुक् स्यात गार्ग्यायण्य इत्यत्र न त्वं च सिद्धं। पातिदेशे तु नैनत्सिध्येत सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेश इत्याहुः। वृद्धो यूनेत्यस्मादनुवर्त्तनान्नेह। गार्गी च वात्स्यायनी च॥ ❀ ॥ पुमान्स्त्रिया। वृद्धो यूनेति निवृत्तं। सरूपाणामिति त्वनुवर्त्तते। भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामित्युत्तरसूत्रारंभात्। तेन हंसश्च वरटा चेत्यत्र न भवत्यन्यथा स्यादेवातिप्रसंगः। हंसत्वजातिसाम्येन शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वात्। स्यादेतत्। गौरियं गौश्चायं तयोस्सहोक्तौ गावाविति नियमतो न स्यात् तल्लक्षण एव विशेष इत्यस्याभावात् किंतु स्त्रीवाचकस्य पुंवाचकस्य वा सरूपाणामित्येकशेषो नियमेन स्यात्। अत्राहुः। तदितरकृतविशेषाभावे तात्पर्यान्न दोष इति। इंद्रेंद्राण्याविन्यादौ त्वेकशेषो भवति। स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरप्रयोगकृतविशेषस्य सद्भावात् स्यादेतत्। गावाविति नियमतो न स्यादिति मनोरमादौ यदुक्तं तत्कथं संगच्छतां। त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसकतः इति नियमप्रवृत्त्या स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषेऽपि एतौ गावाविति नियमतः प्रयोगः सिध्यत्येवेति चेदत्र केचित्। दिक्प्रदर्शनमात्रमिदं। नीलौ गावौ सुंदरौ गावाविति नियम

पुमान्स्त्रिया। १।२।६७॥ स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। हंसी च हंसश्च। हंसौ। भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्। १।२।६८॥ भ्राता च स्वसा च। भ्रातरौ। पुत्रश्च दुहिता च। पुत्रौ। नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्। १।२।६९॥ अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत्स्यात् तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। शुक्लः पटः। शुक्ला पटी। शुक्लं वस्त्रं। तदिदं शुक्लं। तानीमानि शुक्लानि॥

॥ तो न स्यादित्युदाहर्त्तव्यमथवा एतच्छब्दो यदर्थकः कर्बुरवाची। एता श्वेता च एतौ गावौ कर्बुरौ गावौ सरूपाणामित्यनेन स्त्रीलिंगशेषे तु एते गावावित्यपि स्यादिति यथाश्रुतमेव समर्थनीयमित्याहुः। तदपरे न सहंते। त्यदादितः शेष इति नियमाऽप्रवृत्तावपि पुमान्स्त्रियेति नियमप्रवृत्त्या नीलौ गावावेतौ गावाविति नियमतः सिध्यत्येवेति। अत्र वदंति। अदृष्टतदनुरूपविशेषणानामित्येतस्यापि सिद्धमेव वचनं विशेष्यलिंगं तदेव विशेषणेष्वपीति सर्वसंमतत्वात्। एवं च दृष्टतदनुरूपविशेषणेष्वेकशेषविशेषणेष्वेनावित्यत्र त्यदादितः शेष इत्यादिनियमोऽप्रवृत्त्या विशेष्यगतमेव लिंगं भवतीति स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषे एते इति स्यादेवेत्यतो गावाविति नियमतो न स्यादित्याक्षेपः संगच्छत एवेति दिक्। नपुंसकमन। अन्यतरस्यांग्रहणमेकवद्भावेनैवानंतर्यात्संबध्यते न त्वेकशेषेणापीत्याशयेनाह। क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवदिति। अनपुंसकेनेति किं। शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले। अत्रैकवच्चेति न भवति। अस्य ग्रहणमस्यैवैकशेषस्य एकवद्भावो यथा विज्ञायेतेत्येवमर्थमन्यथा उत्तरत्राप्येकवदित्यस्यानुवृत्तिः शंक्येत। शुक्लः पट इत्यादि। शुक्लः शुक्ला शुक्लमित्येवं विग्रहः पटः पटी

पिता मात्रा। श्वशुरः श्वश्र्वा। नन्वेतत्सूत्रद्वयं व्यर्थं पितृशब्देन मातापित्रोः श्वशुरशब्देन तु श्वश्रूश्वशुरयोर्लक्षणया बोधसंभवात्। न च सरूपाणामित्यादि सूत्रसमूहवदिदमपि सूत्रद्वयं द्वंद्वनिषेधार्थं तावदस्तु। कमिति वाच्यं पक्षे तस्यापि दुष्टत्वादिति चेदत्राहुः। पितृश्वशुरशब्दयोरिव मातृश्वश्रूशब्दयोः केवलयोरुक्तविषये प्रयोगं वारयितुमारंभणीयमेव सूत्रद्वयम् अनभिधानाश्रयेण प्रत्याख्यानस्यानुचितत्वादिति। मातापितराविति। पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यत इति स्मृतेर्मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः। आनङ्। ऋतो द्वन्द्व इत्यानङ्। श्वश्रूश्वशुराविति। श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिता इति स्मृतेः श्वश्र्वा अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः। त्यदादीनि सर्वैः। किं। त्यदादिभिरन्यैरपि सहोक्तौ यथा स्यात्। अन्यथा सत्यां त्यदादिभिरेव सहोक्तावित्यर्थो माभूत्। यत्परमिति। शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः। त्यदादितर

पिता मात्रा। १।२।७०॥ मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते। माता च पिता च पितरौ। मातापितरौ वा। श्वशुरः श्वश्र्वा। १।२।७१॥ श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते। श्वशुरौ। श्वश्रूश्वशुरौ॥ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्। १।२।७२॥ सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते। स च देवदत्तश्च तौ। त्यदादौ मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते। स च यश्च यौ। क्वचित्पूर्वशेषोऽपि दृश्यत इति भाष्यम्। स च यश्च तौ। त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि॥ सा च देवदत्तश्च तौ। तच्च देवदत्ता च यज्ञदत्ता च तानि। पुंनपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते। तच्च देवदत्तश्च ते। अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम्॥ कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। तच्च सा च अर्द्धपिप्पल्यौ ते॥

॥ [illegible]ति। आद्यादित्वात्तसिः। त्यदादीनां शेषे सहविवक्षिते पुंस्त्वं नपुंसकं तद्द्वारेण लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्तीति वाच्यमित्यर्थः। कानीत्याकांक्षायामर्थात्त्यदादीन्येव। अस्यापवादमाह अद्वन्द्वेति। द्वन्द्वादिविशेषणानां पूर्वोक्तं न। किन्तु विशेष्यनिघ्नत्वमेवेत्यर्थः। नन्वेवं कुक्कुटमयूर्याविमे इत्यत्र द्वन्द्वस्य उभयपदार्थप्रधानत्वेन उभयोरपि विशेष्यत्वात् विशेष्यनिघ्नतायामपि कुक्कुटमयूर्याविमे इति नियमतो न स्यादिति चेदत्र न व्याः। परवल्लिङ्गमित्यनेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदलिंगवत्त्वादुत्तरपदलिंगस्यैव द्वन्द्वतत्पुरुषप्रतिपाद्यत्वेन तल्लिंगाधीनतेवानुप्रयोगस्येति न कदाचिदनुपपत्तिरिति। मयूरीकुक्कुटाविमाविति। प्रकृतानुपयुक्तमप्येतत्प्रसंगादुक्तम्। तच्चेति। पिप्पल्यर्द्धम्। साचेति अर्द्धपिप्पली तत्पुरुषविशेषणमुदाहरति अर्द्धपिप्पल्यौ ते इति। यद्यपि स्त्रीनपुंसकसाधारणोऽयं तिप्रयोगस्तथापि तच्च तच्च सा च अर्द्धपिप्पल्यस्ता इत्याद्युदाहरणमूह्यम्॥

ग्राम्या। ग्रामेभवा ग्राम्याः। ग्रामावत्सकावितिप्रः लिंगद्वयेपिगावइतिरूपस्यसमानत्वात्स्त्रीलिंगशेषस्यफलमाह। इमाइति। एवंचइमेच इमाश्चइमाइतिस्त्रीलिंगशेषएव
वभवतिनत्वत्रत्यदादितःशेषेपुंनपुंसकतोलिंगवचनानीतिपुल्लिंगशेषः। गावइमाइतिभाष्योदाहरणादित्येके अन्येतु। ग्राम्यपशुसंघविषयत्वाविशेषाद्गावेइतिवन्नाइमा

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषुस्त्री। १।२। ७३। एषुसहविवक्षायांस्त्रीशिष्यते। पुमान्स्त्रियेत्यस्यापवादः। गावइमाः ग्राम्येतिकिं। रुरवइमे। पशुग्रह
णंकिंब्राह्मणाःइमे। संघेषुकिं। एतौगावौ। अतरुणेषुकिं। वत्साइमे। अनेकशफेष्वितिवाच्यं। अश्वाइमे। इहसर्वत्रएकशेषेकृतेनेकसुवन्ताभावाद्द्वन्द्वो
नातेनशिरश्शीर्षामित्यादौसमासस्यैवान्यत्रोदात्तःप्राप्यत्वादेकवद्भावश्चन। पन्थानौ। पन्थानइत्यादौसमासान्तोन॥ इत्येकशेषः॥ कृत्तद्धितसमा
सैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः। पञ्चवृत्तयः। परार्थाभिधानंवृत्तिः। वृत्त्यर्थावबोधकंवाक्यंविग्रहः। सद्विधा। लौकिकोऽलौकिकश्च। परिनिष्ठितत्वात्सा
धुर्लौकिकः। प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः। यथा। राज्ञःपुरुषः। राजन्अस्पुरुषसुइत्यविग्रहोनित्यसमासः। अस्वपदविग्रहोवा। समासश्चतुर्वि
धइतिप्रायोवादः। अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपिसहसुपेतिविधानात्। पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थ
प्रधानस्तत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानोद्वन्द्वः। इत्यपिप्रायोवादःप्रायोभिप्रायः। सूपप्रति। उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययी
भावे। अतिमालादौतत्पुरुषे। द्वित्राइत्यादिबहुव्रीहौ। दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वेचाभावात्। तत्पुरुषविशेषःकर्म्मधारयः। तद्विशेषोद्विगुः। अनेकपदत्वं
द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेवतत्पुरुषस्यक्वचिदेवेत्युक्तं। किंञ्च। सुपांसुपातिङानाम्नाधातुनाऽथतिङांतिङा। सुबन्तेनेतिविज्ञेयस्समासः षड्विधोबुधैः॥१॥
सुपा। राजपुरुषः। तिङा। पर्य्यभूषत्। नाम्ना। कुम्भकारः। धातुना। कटप्रूः। अजस्रं। तिङांतिङा। पिबतखादता। खादतमोदता। तिङासुपा। कृन्त
विचक्षणेतियस्यांक्रियायांसाकृन्तविचक्षणा। एहीडादयोन्यपदार्थेइतिमयूरव्यंसकादौपाठात्समासः॥ ॥ इतिसर्वसमासशेषः॥ ॥
इतिचस्त्रीलिंगशेषएवस्यादिति। नास्तिपुंकावकाशइत्यर्थः। एतौगावावितिएकशेषस्यानेकविषयत्वादेवानेकपरिग्रहेसिद्धेसंघग्रहणसामर्थ्याद्द्वन्द्वानांसमुदायोत्रगृ
ह्यतइतिभावः। एकशेषेकृतइति। विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षत्वेनांतरंगत्वादितिभावः। नन्वेवंविषयभेदात्द्वंद्वापवादएकशेषइत्युद्घोषः कथंप्रवर्त्ततइतिचेदत्राहुः॥

यथैकशेषो न स्यात्तद्विविभक्तौ तुल्यमानायां द्वंद्वः स्यात् तत्त्वेकशेषे सन भवतीति तार्किकीयास्तिमादायायपवादोद्धौ च इति। द्वंद्वो नेति। एतेन कृतद्वंद्वानामेकशेष इति भ्रमो निर
स्तनवतथैवा लुफले विशेषाभावादिति वाच्यमित्याह तेनेति। ते नेति पंथ्यानाविति। न चात्रेतोत्सर्वनामस्थान इति लिंगात्समासांतस्य परिहारः इतोदित्युक्तेपि सावित्यनुवृत्त्यापं
प्राप्तेस्तिसिद्धेरिति वाच्यं पथो विभाषेति समासांताभावे अपंथानावित्यादेरितोदिति सूत्रस्य सावकाशत्वात् इत्येकशेषः। प्रसंगादाह। कृत्तद्धितेत्यादि। पंचवृत्तय इति। पंचानां
वृत्तित्वमिति पूर्वाचार्यसंज्ञा इहाप्याश्रीयत इति भावः। तल्लक्षणमाह। परार्थेति। अन्यपदार्थेति भोवेणपरपदार्थान्तर्भावेन वा यो विशिष्टार्थस्य परार्थस्स चाभिधीयते येन तत्परा
भिधानं। अत एवातिरुक्तं वृत्तिर्न भवति। तत्रैकार्थीभावानभ्युपगमादन्यथा मृदुपचतीत्यादौ फले मृदुत्वान्वयो न स्यात् सविशेषणानां वृत्तिर्न भवति वृत्तस्य च विशेषणायो
गेनेत्यभ्युपगमादित्येके। समर्थसूत्रे कैयटस्त्वाह परस्य शब्दस्य योर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायां
अनुक्तोपुरुषार्थोभिधीयत इति। अविग्रह इति। लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः। अस्वपदेति। समस्यमानपदावयवघटित इत्यर्थः। द्वंद्वबहुव्रीह्योरेवेति। अनेकग्रहण

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे। ५। ४। ७४॥ अ अनक्षे इतिच्छेदः। ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः स्यात्। अक्षे या धूः तदन्तस्य तु न।

र्गनुशतिभ्या वेदिभ्यानाद्धुपदसमासत्वं नयोरिव संभवतीति भावः। क्वचिदेवेति। द्व्यनूजात इत्यादौ। नाम्नेति। प्रातिपदिकेनेत्यर्थः। कुंभकार इति। अत्र हि सुबन्तेः
सहोपपदसमासः कटप्रूरजस्रमिति। क्विब्वचिप्रछीति वार्तिकेन मिकंपोतिसूत्रे च कटप्रु अजस्र इति निपातनाद्धातुना समासः। पिबतखादतेति आख्यातमाख्या
तेनेविशिष्टपूरव्यंसकादौ पाठात्समासः॥ इति सर्वसमासशेषः॥ ॥ ऋक्पूर अ इति लुप्तप्रथमैकवचनांतं। समासांता इति लधिक्रियते तदाह। समासस्यावयवेतावयव इति
अनेन इत्येतत्सामान्ये श्रुतमपि धुरैव संबध्यते सामर्थ्यान्नान्यैरित्याशयेन व्याचष्टे। अक्षे या धूरिति। तदन्तस्य तु नेति। सूत्रे संबंधिनो विवक्षितत्वाद्विवक्षया सप्तमी। तेनाक्षसंबंधि
नीया धूस्तदन्तस्य नेत्यर्थः। यद्यत्राक्षे पूर्वपदे नेति व्याख्यायेत तर्हि दृढधूरक्ष इत्यत्र निषेधो न स्यात्। यदि त्वक्षे समासार्थे नेति व्याख्यायेत तदा अक्षधूरित्यत्र न स्यात्तस्मादुभयसं
ग्रहार्थमुक्तव्याख्यानमेव न्याय्यः। अर्धर्च इति। अर्धं नपुंसकमिति समासः। अर्धर्चाः पुंसि चेति पुंस्त्वं॥ अनृच इत्यादि। अनुक्तसमासांतत्वाद्बहुव्रीहावेतिकप्रत्ययेन कमित्यपि बो
अर्धर्चः अनृच बह्वृचावध्येतर्येवनेह अनृक्सामा बह्वृक्सूक्तं॥ त्रिस्पोः पूः॥ नृ॰ मू॰॥

सु०
सि० कौ०
टी० म०
२९०

विष्णुपुरमिति। यद्यपि पुरशब्देन समासेऽप्येतत्सिध्यति तथापि विष्णुपूरित्यनिष्टवारणाय सूत्रे पू ग्रहणं। कृतसमासांतस्येति। येन विधिरिति सूत्रे आपत्ति ईनिसावपदिष्टं नीतिभा
ष्यादिति भावः। अंतरीपमित्यादि। अंतर्गताः प्रतिकूलाः संगता वा आपो अस्मिन्निति विग्रहः। उपसर्ग ग्रहणं प्रादेरुपलक्षणार्थं। समापइति। अनुपसर्गत्वान्नेत्वमिति भावः।
भाष्ये तु समाप ईत्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तं स च देवयजनरूपविशेषार्थपरः समीपसमृद्धीति निर्देशात्समीपमिति भाष्योदाहरणाच्चेति ज्ञेयं। देवयजनमि
ति। आपः सन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यत्र भूमिः सर्वेति। न पूजनादिति समासांता भावः। अवर्णान्ताद्वेति। द्व्यंतरिति सूत्रे ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यं इह माभूत्। प्रापं
परापमिति भाष्योक्तेः। गतिश्चेति सूत्रे प्रेपं परेपमिति भाष्योक्तेश्चेति भावः। ऊदनोः दीर्घोच्चारणं कचिद्ध्रस्वायामवग्रहार्थं। वह्वृचास्तु अनूपगोमानूगोभिरित्यत्रानूपशब्द

विष्णुपुरं। [illegible]वत्वं लोकान्। विमलापं सरः। द्व्यंतरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ६।३।९७॥ अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणं। षष्ठ्यर्थे प्रथमा एभ्योऽपस्य
ईत्स्यात्। द्विर्गता आपो यस्मिन्निति। द्वीपं। अन्तरीपं। प्रतीपं। समीपं। समापो देवयजनमिति तु। समा आपो यस्मिन्निति बोध्यं। कृतसमासान्तग्रह
णान्नेह। स्वप्[illegible]। अवर्णान्ताद्वा॥ प्रेपं। परेपं। प्रापं। परापं। ऊदनोर्देशे ६।३।९८॥ अनोः परस्यापस्य ऊत्स्याद्देशे। अनूपो देशः। राजधुरा। अ
क्षं तु। अक्षधूः। दृढधूरक्षः। सखिपथो रम्यपथो देशः। अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ५।४।७५॥ एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच्स्यात्। प्र
तिसामं। अनुसामं। अवसामं। प्रतिलोमं। अनुलोमं। कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते॥ कृष्णभूमः। उदग्भूमः। पाण्डुभूमः। द्विभूमः प्रा
सादः। संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च॥ पञ्चनदं। सप्तगोदावरं। अजिति योगविभागादन्यत्रापि। पद्मनाभः॥ ९९ नावगृह्णंति। अनूप इति। अनु
गता आपोऽस्मिन्नित्यनूपो देशः। जलप्रायमनूपं स्यादित्यमरः। प्रतिसाममिति। अव्ययीभावः प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा। एवमनुसमादावप्यूह्यं। कृष्णोदगिति। अजि
ति योगविभागेन गतार्थमिदं। एवमुत्तरवार्तिकमपि कृष्णभूम इत्यादयो बहुव्रीहयः। पद्मनाभ इति। पद्मं नाभावस्येति विग्रहः। गड्वादित्वा त्सप्तम्यंतस्य परनिपातः
पद्माकारा नाभिरस्येति वा। एवमूर्णनाभोऽपि ज्ञेयः। तत्र तु ङ्याप्योः संज्ञाछंदसोरिति ह्रस्वो विशेषः॥ ॥ ॥

अक्ष्णो दर्शनात् इति। न चेति दर्शनं चक्षुस्तद्धाचि नोक्षिशब्दस्य पर्युदासाद मुख्यस्य ग्रहणमित्याशयेनाह अचक्षुःपर्यायादिति गवाक्ष इति गावः किरणाः अक्षिशब्दो रन्ध्रवाची षष्ठी
समासः अचतुर निपात्यंत इति निपातनफलं तु समासविशेषनियमः टिलोपादिकं च तदाह आद्या इति बहुव्रीहय इति बहुव्रीहय एवेत्यर्थः तेन तत्पुरुषे अचत्वारो वि

अक्ष्णोऽदर्शनात्। ५।४।७६॥ अचक्षुःपर्य्यायादक्ष्णोऽच्स्यात्समासान्तः। गवामक्षीव। गवाक्षः। अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः। ५।४।७७। एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते। आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः। अविद्यमानानि चत्वार्यस्य। अचतुरः। विचतुरः। सुचतुरः। त्र्युपाभ्यां च तुरोऽजिष्यते। त्रिचतुराः। चतुर्णां समीपे। उपचतुराः। तत एकादश द्वन्द्वाः। स्त्रीपुंसौ। धेन्वनडुहौ। ऋक्सामे। वाङ्मनसे। अक्षिभ्रुवौ च। अक्षिभ्रुवं। दाराश्च गावश्च। दारगवं। ऊरू च अष्ठीवन्तौ च। ऊर्वष्ठीवं। निपातनाट्टिलोपः। पदष्ठीवं। निपातनात्पादशब्दस्य पद्भावः। नक्तं च दिवा च। नक्तंदिवं। रात्रौ च दिवा च। रात्रिंदिवं। रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते। अहनि च दिवा च। अहर्दिवं। वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते। अहन्यहनीत्यर्थः। सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः। बहुव्रीहौ तु। सरजः पङ्कजं। निश्चितं श्रेयः। निःश्रेयसं। तत्पुरुष एव नेह। निःश्रेयान्पुरुषः। पुरुषस्यायुः। पुरुषायुषं। द्वितीयं द्व्यायुषं। त्र्यायुषं। ततो द्वन्द्वः। ऋग्यजुषं। ततस्त्रयः कर्मधारयाः। जातोक्षः। महोक्षः। वृद्धोक्षः। शुनः समीपं। उपशुनं। टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते। गोष्ठे श्वा। गोष्ठश्वः। ब्रह्महस्तिभ्यां वर्च्चसः। ५।४।७८॥ अच्स्यात्। ब्रह्मवर्च्चसं। हस्तिवर्च्चसं। पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यं पल्यवर्च्चसं। राजवर्च्चसं। अवसमन्धेभ्यस्तमसः। ५।४।७९॥ अवतमसं। सन्तमसं। अन्धयतीत्यन्धः। पचाद्यच्। अन्धन्तमः। अन्धतमसं॥

चत्वार इत्येवं भवतीति भावः एवमुत्तरत्राप्यवधारणमूह्यं त्रिचतुरा इति त्रयश्चत्वारो वेति विग्रहः संख्ययाव्ययासन्नेति बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ संख्येय इति डचोपवादोऽच् अक्षिभ्रुव
मिति प्राण्यंगत्वादेकवत् ऊरू चाष्ठीवंतौ चेति सक्थ्यक्ष्णोर्वेपुंमानूरित्यमरः जानूरूपर्वाष्ठीवदस्त्रियामिति च उर्वष्ठीवपदष्ठीवमिति प्राण्यंगत्वादेकवद्भावः द्वन्द्वो निपात्य

विरूपाणामपीत्येकशेषं बाधित्वेति शेषः सरजसमिति अव्ययीभावे चाकाले इति सहस्य सभावः सरजः पंकजमिति सरजसमकरंदनिर्भरास्विति माघप्रयोगस्तु चिंत्य इति भावः निः श्रेयानिति निश्चितं श्रेयो येनेति विग्रहः निःश्रेयस इति केषांचित्प्रत्युदाहरणमशुद्धं ईयसश्चेति कपो निषेधात् गोष्ठश्वेति एते नः समसमीन त्पुरुष एवेति नियमो दर्शितस्तेन षष्ठी

श्वसो वसीयःश्रेयसः। ५।४।८०॥ वसुशब्दः प्रशस्तवाची। ततः ईयसुनि वसीयः। श्वस्शब्द उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयतामाह। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। श्वोवसीयसं। श्वः श्रेयसं ते भूयात्। अन्ववतप्ताद्रहसः। ५।४।८१॥ अनुरहसं। अवरहसं। तप्तरहसं। प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्। ५।४।८२॥ उरसि प्रति। प्रत्युरसं। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। अनुगवमायामे। ५।४।८३॥ एतन्निपात्यते दीर्घत्वे। अनुगवं यानं। यस्य चायाम इति समासः। द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः। ५।४।८४॥ अच्प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते। यावती प्रकृतौ वेदिः ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा। अश्वमेधादौ तत्रेदं निपातनं। वेदिरिति किं॥ द्विस्तावती। त्रिस्तावती रज्जुः। उपसर्गादध्वनः। ५।४।८५॥ प्रगतोऽध्वानं। प्राध्वो रथः। न पूजनात्। ५।४।६९॥ पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः। सुराजा अतिराजा। स्वतिभ्यामेव॥ नेह। परमराजः। पूजनात्किं। गामतिक्रान्तोऽतिगवः। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवायं निषेधः। नेह। सुसक्थः। स्वक्षः। किमः क्षेपे। ५।४।७०॥ क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः। कुत्सितो राजा। किंराजा। किंसखा। किंगौः। क्षेपे किं। किंराजः। किंसखः। किंगवः। नञस्तत्पुरुषात्। ५।४।७१॥ समासान्तो न। अराजा। असखा। तत्पुरुषात्किं। अधुरं शकटं। पथो विभाषा। ५।४।७२॥ नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः। अपथम्। अपन्थाः। तत्पुरुषादित्येव। अपथो देशः। अपथं वर्त्तते॥ इति समासान्ताः॥

॥ ए तत्पुरुषे गोष्ठश्वेत्येव ब्रह्मवर्चसमिति षष्ठीतत्पुरुषः एवं हस्तिवर्चसमपि पल्यतीति पलं मांसमर्हतीति पल्यो मांसभोजी तदीयं वर्चः पल्यवर्चसं अवतमसमित्यादि अवहीनं संततं च तम इति विग्रहः अंधयतीति अंधं दृष्टयुपघाते चुरादिः अंधमिति गाढमित्यर्थः॥ ः॥ श्वसो वसुशब्दात्प्रशस्तवचनादीयसुनि त्याकरविरुद्धं व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति ध्वनयति वसुशब्द इति॥ वसीय इति यः कामयेत वसीयान्स्यामिति श्रौत प्रयोगोऽप्यत्र अनुकूल इति भावः श्वस्शब्द इति कालवाच्यप्ययं प्रकृते त्वर्थविशेषपरः शक्तिस्वभावात्तमेवाह॥

उत्तरपदार्थप्रशंसामिति उत्तरपदार्थभूतां प्रशंसामित्यर्थः आशीर्विषयमिति षष्ठीसमासः विषयशब्दस्याजहल्लिंगत्वात्पुल्लिंगनिर्देशः उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्विषयत्वाभावेति पाठांतरं क्वचिदस्ति उभयथापि विषयताया द्योतकोयमिति फलितोर्थः अन्ववरहं रहः इत्यत्र प्रकाशमुच्यते अनुगतमवहीनं च रहः इति प्रादिसमासः अनुगतो लोमानि यस्मादिति बहुव्रीहिर्वा तत्र रहसमिति तत्रं च तद्रहश्चेति विग्रहः परेण न धिगम्यमित्यर्थः इत्यतः प्रागिति प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकोक्तेरिति भावः किमः शेषे शेषग्रहणमिह शक्यमकर्तुं प्रतिपदोक्तपरिभाषया किं शेष इति निहितसमासस्यैव ग्रहणं न तु किंराज इत्यादि किमत्र प्रश्ने षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा नञ्समासरूपात् नञ इति षष्ठी नञः संबंधी यस्तत्पुरुषः नञवयवक स्तस्मादित्यर्थः अपथमिति नसंडिप इति टिलोपः अपथं नपुंसकमिति क्लीवत्वं अपथं वर्तत इति अव्ययीभावेऽव्ययीभावः ॥ इति सकलसमाससाधारणाः समासांताः ॥ अलुक्स्यादिति । प्रसज्यप्रतिषेधोयं सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यादिना प्राप्तो लुङ् भवतीत्यर्थः स्तो

अलुगुत्तरपदे ६।३।१ अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६।३।२ एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे स्तोकान्मुक्तः एवमन्तिक दूरार्थकृच्छ्रेभ्यः । उत्तरपदे किं । निःस्तोकः । स्तोकान्निःस्तोकः । ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् । ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि उपचारात्ता ब्राह्मणानि तानि शंसतीति । ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसंख्यानादेव ॥

स्तोकान्मुक्त इति समासप्रयोजनमेकपदत्वैकस्वर्यविभक्तयोगाभावश्च किं च स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तोकान्मुक्तिः स्तोकान्मुक्ताया स्तोकान्मुक्तेय इति समुदायात्तद्धितोत्पत्तिरपि प्रयोजनं च प्राथमिकसामासिकलुको निषेधेन चरितार्थत्वात् द्वास्तनद्धितनिमित्तो लुगभवतीत्युक्तं सुपो धातुरिति शास्त्रस्यैकत्वादविशेषेण लुग्विषयस्यापि निषेधाभ्युपगमात् इह स्तोकांतिकेति समासशास्त्रपठितानां स्तोकादीनां योगग्रहणं तेनानुकरणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रान्तसूत्रपठिता स्तमासे सुपो लुकि प्रसक्ते विधीयमानेनालुक् शास्त्रेण समासशास्त्रपठितानामविलंबेनोपस्थितत्वात् इत्याशयाच्च स्तोकांतिकेत्यत्र स्वरूपग्रहणादन्यान्यपि बहूनि गृह्यंते तत्तदेतन्मनसि निधायाह एवमिति द्विवचनबहुवचनांतानां तु समासो नेष्यते अनभिधानात् नं स्तोकाभ्यां मुक्त इत्यादौ वाक्यमेव शास्त्राणीति प्रगीतमंत्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रं अप्रगीतमंत्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रमिति याज्ञिकानां

सु॰
सि॰कौ॰
टी॰त॰
१८२

ओजस्सु ओजसा कृतमिति कर्तृकरणे कृतेति समासः कथं तर्हि स ततनैश्यतमोऽदमन्यतरइति भारविः अत्राहुः इतनु वर्तनेऽइत्यस्माद्धात्वर्थे कविधानमिति भावेक्तप्रत्ययेन
ईतेन षष्ठीसमासाश्रयणान्नदोषइतियत्तु केवलपदाधिकारएवतदंतविधिर्नतूत्तरपदाधिकारे तथा च नैश्यतमसेत्यत्र तृतीयाया अलुङ्न भवतीति दुर्घटवृत्त्यादावुक्तं त
त्रपदांगाधिकारइत्यत्रइष्टकचितंपक्वेष्टकचितमिति भाष्योदाहरणादुत्तरपदाधिकारेपि तदंतविधिप्रवृत्तेः जनुषेति जनुर्जननजन्मानीत्यमरः आत्मनापंचमइति
तृतीयेतियोगविभागात्समासः इह प्रकृत्यादित्वात्प्रथमार्थेतृतीयैवं केआत्मना कृतः पंचमइति करोति क्रियापेक्षा सेत्यन्येवहुव्रीहिर्वा ध्यइति एकस्याद्योपाधिकभेदं परिक
ल्प्य वृत्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः वैयाकरणाख्या करणो भवा वैयाकरणी अणृगयनादिभ्यइत्यण् सा चासावाख्या चेति कर्मधारयः आत्म

ओजस्सहोंऽभस्तमसस्तृतीयायाः। ६।३।३। ओजसाकृतमित्यादि। अञ्जसउपसंख्यानं। अञ्जसाकृतं। आर्जवेन कृतमित्यर्थः। पुंसानुजोऽजनुषांध इति च। यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः। जनुषान्धो जात्यन्धः। मनसस्संज्ञायाम्। ६।३।४॥ मनसागुप्ता। आज्ञायिनि च। ६।३।५॥ मनसइत्ये
व। मनसा ज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी। आत्मनश्च। ६।३।६॥ आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात्। पूरणइति वक्तव्यं॥ पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे
इत्यर्थः। आत्मनापञ्चमः। जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति वहुव्रीहिर्वाध्यः। पूरणेकिं। आत्मकृतं। वैयाकरणाख्यायाञ्चतुर्थ्याः। ६।३।७। आत्मनइ
त्येव। आत्मनेपदं। आत्मनेभाषा। तादर्थ्ये चतुर्थी। चतुर्थीतियोगविभागात्समासः। परस्य च। ६।३।८। परस्मैपदं। परस्मैभाषा। हलदन्तात्सप्तम्यास्संज्ञा
याम्। ६।३।९। हलन्तादन्ताच्च सप्तम्या अलुक्संज्ञायां॥ त्वचिसारः॥ ॥ ९ नइत्येवेति इहात्मनइत्यनुवर्त्यवैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या अलुगि
त्येवं व्याख्याने तु परस्य चेत्युत्तरसूत्रं न्यक्तुं शंकामिमाहुः आत्मनेभाषा इति यद्यपीयमाख्या अष्टाध्याय्यां नास्ति तथापि धातुपाठेऽस्तीति भावः प्रकृतिविकृतिभावविरहादृं
धनायस्थालीतिवन्नसमासाभावमाशंक्याह योगविभागादिति इहलुग्विधिसामर्थ्यादपि समासस्सुवचः परस्मैपदमित्यत्र चयाचतुर्थीतस्याः अलुक्स्याद्वैयाकरणाख्या

गवियुधिभ्यां स्थिरः सूत्रे स्थिरशब्दः अजिरशिशिरेत्यौणादिकः किरच्प्रत्ययान्तस्तस्मिंश्चोत्तरनिष्पन्नः सामर्थ्याद्योरिति निषेधे प्राप्ते वचनारम्भः। गवीति वचनादेवेति न च लुकं बाधित्वा परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चावादेशे हल
दन्तात्सप्तम्या इत्यलुक् सिध्यतीति वाच्यं अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधत इति लुकोऽबलीयस्त्वादिति भावः। हृदिस्पृगिति हृदयं दिवं च स्पृशतीति विग्रहः। अलुग्विधिसामर्थ्यात्कर्मणि सप्तमी

गवियुधिभ्यां स्थिरः ८।३।९५। आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात्। गविष्ठिरः। अत्र गवीति वचनादेवालुक्। युधिष्ठिरः। अंशेष्वेति लकः। अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमासः।
हृद्द्युभ्यां ङेः। हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्। कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ६।३।१०। प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक्। मुकुटेकार्षाप
णम्। दृषदिमाषकः। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम्। कारनाम्न्येव प्राचामेव हलादावेवेति। कारनाम्नि किम्। अभ्यर्हितपशुः। काराद् अन्यस्यैतद्देयस्य नाम। प्राचां किम्। यूथप
शुः। हलादौ किम्। अविकटोरणः। हलदन्तात्किम्। नद्यां दोहः। नदीदोहः। मध्याद्गुरौ। ६।३।११। मध्येगुरुः। अन्ताच्च। अन्तेगुरुः। अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे।
६।३।१२। कण्ठेकालः। उरसिलोमा। अमूर्धमस्तकात्किम्। मूर्धशिखः। मस्तकशिखः। अकामे किम्। मुखे कामोऽस्य। मुखकामः। बन्धे च विभाषा। ६।३।१३। हल
दन्तात्सप्तम्या अलुक्। हस्तेबन्धः हस्तबन्धः। हलदन्तादिति किम्। गुप्तिबन्धः। तत्पुरुषे कृति बहुलम्। ६।३।१४। स्तम्बेरमः। स्तम्बरमः। कर्णेजपः। कर्णजपः। क्व
चिन्न। कुरुचरः। प्रावृट्शरत्कालदिवां जे। ६।३।१५। प्रावृषिजः। शरदिजः। कालेजः। दिविजः। पूर्वस्यायमपवादः। विभाषा वर्षक्षरशरवरात्। ६।३।१६। एभ्य
स्सप्तम्या वा अलुक् जे। वर्षेजः। वर्षजः। क्षरेजः। क्षरजः। शरेजः। शरजः। वरेजः। वरजः। घकालतनेषु कालनाम्नः। ६।३।१७। सप्तम्या विभाषालुक् स्यात्। पूर्वा
ह्णेतरे। पूर्वाह्णतरे। पूर्वाह्णेतमे। पूर्वाह्णतमे। काले पूर्वाह्णेकाले। पूर्वाह्णकाले। तने पूर्वाह्णेतने। पूर्वाह्णतने। शयवासवासिष्वकालात्। ६।३।१८। खेशयः।
खशयः। ग्रामेवासः। ग्रामवासः। ग्रामेवासी। ग्रामवासी। हलदन्तादित्येव। नेह भूमिशयः। अपो योनियन्मतिषु। अप्सुयोनिः। अप्सव्यः। अप्सुमान्। अ

कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षया वा। अविकटोरण इति संघातं कटजित्कटच्प्रत्ययान्तः उरणो मेषः। बन्धे च विभाषा बन्ध इति घञन्तः हस्तेबन्धः इति बहुव्रीहिरयं तत्पुरुषे तु नेन
सिद्धत्वाद्धादिति वक्ष्यमाणेन निषेध एवेत्याहुः अप्सव्य इति दिगादित्वाद्यति ओर्गुणेऽवादेशः प्राचा तु यतः स्थाने जं पठित्वा अप्सुज इत्युदाहृतं तदाकरविरुद्धं जे चेत्य

अप्सुजः अप्सुचर इति भाष्ये वचनांतरदर्शनाच्च केचित्तु अप्सुज इत्युक्तोदाहरणद्वयेपि हलदंतादित्यलुकमाहुः ॥ ॥ अप्सुमंतावितिकारीर्यामश्वयेत्सधिष्टवाप्सु मे सोमो अब्रवीदित्यन्य भागमंत्रैस्तः तत्र त्वमप्सुशाखेस्तीतितद्वारा आज्यभागयोरप्यप्सुमत्वं प्राचां तु मतिविधितिपठित्वा अप्सुमतिरित्युदाहृतं अत्र केचित् अप्स्वित्येतदनुकरणशब्दः समन्यंतो वा आ...समत न्यंतात्मत्वमाया अभावेनमतुवेवदुर्लभः अन्येतु लुकः प्राप्तिरेवनास्ति समासाभावात्तथा चमतिविधितिप्राचोक्तः पाठएव युक्तः न च स पाठो भाष्यादौ नदृष्ट इति वाच्यं मतिविधिति पाठस्या प्सुमतिरित्युदाहरणस्य च भाष्यवृत्त्यादिपुस्तकेषु दृश्यमानत्वेन मतुविधिति पाठस्यैव क्वाप्यदर्शनात्व्यर्थत्वाच्च अस्य वा मीपं कथा शुभीयमित्यादावि वलुकिकर्तृत्यप्रसक्तिवद

अप्सुमन्तावाज्यभागौ नेन्सिद्धबध्नातिषु च। ६।३।१९। इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुग्न। स्थण्डिलशायी। साङ्काश्यसिद्धः। चक्रबंधः। स्ये च भाषायाम्। ६।३।२०। सप्तम्या अलुग्नासेमं स्थः। भाषायां किं। कृष्णोऽस्याखरेष्ठः। षष्ठ्या आक्रोशे। ६।३।२१। चौरस्यकुलं। आक्रोशे किं। ब्राह्मणकुलं। वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु। वा। वाचोयुक्तिः। दिशोदण्डः। पश्यतोहरः। आमुष्यायणोऽमुष्यपुत्रिकाऽमुष्यकुलिकेति च। अमुष्यायणः। नडादित्वात्फक्। अमुष्यपुत्रस्यभावः अमुष्यपुत्रिका। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। एवमामुष्यकुलिका। देवानांप्रिय इति च। मूर्खे। अन्यत्र देवप्रियः। शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः। शुनश्शेफः। शुनःपुच्छः। शुनोलाङ्गूलः। दिवश्च दासे। दिवोदासः। पुत्रेऽन्यतरस्याम्। ६।३।२२। षष्ठ्याः पुत्रे परे लुग्वा निन्दायां। दास्याःपुत्रः। दासीपुत्रः। निन्दायां किं। ब्राह्मणीपुत्रः। ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः। ६।३।२३। विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धवाचिन ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुक्। होतुरन्तेवासी। पितुःपुत्रः। विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणं नेह। होतृधनं पितृगृहं। विभाषास्वसृपत्योः। ६।३।२४। ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुग्वा स्व

नुकरणमित्यतिदेशात्प्रवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरित्याहुः नेनसिद्धवा चक्रबंध इति तत्पुरुष इत्यनुवृत्तेस्तत्पुरुषएवायं निषेधः बहुव्रीहौ बंधे च विभाषेति विकल्पए व पश्यतोहर इति पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः षष्ठी चानादर इति षष्ठी देवानामिति मूर्खा हि देवानां प्रीतिं जनयन्तीति देवपशुत्वादिति मनोरमा अयं भावः ब्रह्मज्ञा नरहितत्वात्संसारिणो मूर्खास्ते तु यागादिकर्माण्यनुतिष्ठंतः पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यंतं प्रीतिं जनयंति ब्रह्मज्ञानिनस्तु न तथा तेषां यागाद्यनुष्ठानाभा

ष्या। न्यायन्नत्वात्कृत्यस्य। एतदेव भाव इति शेपपुच्छेति शुनः शेपमस्य शुनःशेपः। यद्यपि शेपस्शब्दः सकारान्तः गोर्लिङ्गं चिन्हं शेपस्मारिरित्यमरप्रयोगात्तथापि श्रीओलिं पादित्वा
दौ एतर्द्वर्के पर्यन्त्ये अकारान्तोप्यस्त्येव तथा च मंत्रः यस्य मुष्कं तः प्रहराम शेपमिति चिन्हशेफ सोरिति पाठे तु शेपशब्दस्य सकारान्तत्वशङ्कैव नास्तीति बोध्यं शुनःपुच्छ

मातुःपितृभ्यामन्यतरस्याम्। ८।३।८५। आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात् समासे। मातुःष्वसा। मातुःस्वसा। पितुःष्वसा। पितुःस्वसा। लुकि तु। मातृपितृभ्यां स्वसा। ८।३।८४। आभ्यामुत्तरस्य स्वसुः सस्य षः स्यात् समासे। मातृष्वसा। पितृष्वसा। असमासे तु। मातुःस्वसा। पितुःस्वसा। इत्यलुक्समासः। घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः। ६।३।४३। भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्यात् घरूपकल्पप्रत्ययेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु। ब्राह्मणितरा। ब्राह्मणितमा। ब्राह्मणिरूपा। ब्राह्मणिकल्पा। ब्राह्मणिचेली। ब्राह्मणिब्रुवा। ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि। ब्रूञः पचाद्यच् विवच्यादेशगुणयोरभावोपि निपात्यते। चेलडादीनि शब्दान्तरविषये कुत्सनवाचीनि। तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः। ङ्यः किं। दत्तातरा। भाषितपुंस्कात् किं। आमलकीतरा। कुवलीतमा। नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्। ६।३।४४। अङ्यन्तनद्याः ङ्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात्। ब्रह्मबन्धुतरा। ब्रह्मबन्धूतरा। स्त्रीतरा। स्त्रितरा। कृन्नद्या न लक्ष्मीतरा। उगितश्च। ६।३।४५। उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात्। विदुषितरा। ह्रस्वाभावपक्षे तसिलादिष्विति पुंवत्। विद्वत्तरा। इत्यादिषु विदुषीतरेत्यपि दृश्यते तन्निर्मूलं। हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु। ६।३।५०। हृदयं लिखतीति हृल्लेखः। हृदयस्य प्रियं हृद्यं। हृदयस्येदं हार्दं। हृल्लासः। लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणं। घञि तु। हृदयलेखः। लेखग्रहणमेवं ज्ञापकं। उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति। वा शोकष्यञ्रोगेषु। ६।३।५१। हृच्छो

इत्यादावपि बहुव्रीहिः। तथाप्यसौ ऋषिविशेषाणां संज्ञा॥ ॥ मातुःपितृभ्यामिति सूत्रे समासे गृह्णते संग इत्यत्र समासस्यानुवर्तितं तत्फलं दर्शयति असमासे त्विति वाक्ये वैकल्पिकमपि षत्वं नेत्यर्थः॥ ॥ इत्यलुक्समासः॥ ॥ घरूपकल्पेतरप्तमपौ घः प्रशंसायां रूपप् चिल वसने चेलडिति पचाद्यच् टित्वात्तेन ङीप् वर्त्यप्रत्य
येष्विति लेखग्रहणान्नोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापयिष्यत इति भावः॥

मु.
सि.कौ.
टी.न.
१९४

॥४९॥

त्राह्मणितरेति जातश्चेति निषेधान्नसिलादिष्विति न पुंवद्भावः चेलीति पचादेश्चेलड् इति पाठान्नदिड्डेति ङीप् आमलकीति आमलकी कुवलीशब्दौ वृक्षनित्यस्त्रीलिंगौ न
ह्याः उक्ता इति स्त्रीत्वं लिङ्गविशेषः स च हि धे इत्याह अङ्येतेति उपलक्षणमेतत् भाषितपुंस्केत्यपि नेह संबध्यते इत्याशयेनाह स्वीतरेति उगितः परायानदीतिर्दूतोः केवलयोरपि नदीसं
ज्ञेत्याश्रित्येदमुक्तं विदुषितरेति उगितश्चेति ङीपि वसोः संप्रसारणं वृत्त्यादिष्विति प्रक्रियातद्व्याख्यानानि चादिशब्दग्राह्याणि अस्तं तग्रहणमिति अप्प्रत्ययसाह
चर्यो हे ख ख शब्दोस्मिंस्तत एव निर्दिष्ट इति भावः नन्वेवं लेखग्रहणमेव व्यर्थं स्यात् दण्ग्रहणेनैव सिद्धेरत आह ज्ञापकमिति अत एव च बहूपकल्पेषु तरं तग्रहणं नेति व्याख्या

सो हार्द्यः। सो दृद्यौ। हृद्रोगः। हृदयरोगः। हृदय शब्दपर्यायो हृच्छब्दो प्यस्ति तेन सिद्धे मपञ्चार्थमिदं। पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ६।३।
।पद्यत एषु तत्वपदेषु पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात्। पादाभ्यामजतीति। पदाजिः पदातिः। अज्यतिभ्यां पादे चेतीण् प्रत्ययः अजेर्व्यभावो निपात
नात्। पदगाः। पदोपहतः। पद्यत्यतदर्थे ६।३। पादस्य पत्स्यात् दतदर्थे यति परे। पादौ विध्यन्ति। पद्याः शर्कराः। अतदर्थे किं। पादार्थमुदकम्पाद्यं॥
हिमकाषिहतिषु च ६।३।५४ पद्धिमं। पत्काषी। पद्धतिः। ऋ
चः शे ६।३।५५। ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे। गायत्र्याः पच्छः शंसति। पादम्पादमित्यर्थः। ऋचः किं। पादशः कार्षापणं ददाति। वा घोषमिश्रशब्देषु ६।३।
।५६। पादस्य पत्। पद्घोषः। पादघोषः। पन्मिश्रः। पादमिश्रः। पच्छब्दः। पादशब्दः। निष्के चेति वाच्यं। पन्निष्कः। पादनिष्कः॥ ॥ ॥

तः॥ ः॥ सो हार्दमिति त्राह्मणादित्वात् ष्यञ् हृद्रोगमित्यंत इत्युभयपदवृद्धिः पादस्य पद उत्तरसूत्रे पद्ग्रहणात् देशपम दंतः सौत्रो विभक्तिलुक्त आह अदं ता देश इति तेन पर
गः स्यादिति सिद्धं पद्यारिति विस्पत्य धनुषेतियत्पाद्यमिति पादार्घाभ्यां चेति यत पूर्वसूत्रे आज्यात्यादिषु प्राण्यंगस्यैव करणसंभवादिहापि तद्वचन एव पादशब्दो गृह्य
तेन परिमाणवचनः तेन द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्विपाद्यं त्रिपाद्यमित्यत्र पणपादमाषेतियति पदादेशो न भवति एतच्च वृत्तिहरदत्तग्रंथयोः स्पष्टं पत्काषीति सुप्यजातावि
तिणिनिः [illegible] नऋचः शे इति शस्प्रत्ययस्येदमनुकरणं लोमादिषु पादशब्दस्य पाठाभावान्मत्वर्थे शो न संभवतीति भावः पच्छ इति संख्यैकवचनाच्च

उदपेषम्पिनष्टि ... उदधिरिति उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः उदमन्थ इति द्रवद्रव्यसंस्कृताः सक्तवो मन्थः उद
केन मन्थ इति विग्रहे तृतीयेति योगविभागात्समास इति हरदत्तः शुक्लीभाव इति ऊर्यादिच्विडाचश्चेति च्व्यन्तत्वान्निपातत्वेऽव्ययत्वं भ्रुकुंस इत्यादि भ्रुकुंसश्च भ्रु
कुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नन्दक इत्यमरः नर्तकी प्रमीला भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटी स्त्रियामिति च एक तद्धिते एकेति लुप्तषष्ठीकं तदाह एकशब्दस्येति ह्रस्वविधानमस्य न
उदकस्योदः संज्ञायाम्।६।३।५७॥ उदमेघः। उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्॥ क्षीरोदः। पेषंवासवाहनधिषु च।६।३।५८॥ उदपेषम्पिनष्टि। उद
वासः। उदवाहनः। उदधिर्घटः। समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम्। एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्।६।३।५९॥ उदकुम्भः। उदककुम्भः। एकेति किं। उ
दकस्थाली। पूरयितव्येति किं. उदकपर्वतः। मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च।६।३।६०॥ उदमन्थः। उदकमन्थः। उदौदनः।
उदकौदनः। इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य।६।३।६१। इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे। ग्रामणिपुत्रः। ग्रामणीपुत्रः। इकः किं। रमापतिः। अङ्य इति किं। गौरी
पतिः। गालवग्रहणं पूजार्थं। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः। इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम्। श्रीमदः। भ्रूभङ्गः। शुक्लीभावः। अभ्रुकुंसादी
नामिति वक्तव्यम्॥ भ्रुकुंसः। भ्रुकुटिः। भ्रूकुंसः। भ्रूकुटिः। अकारोऽनेन विधीयत इति व्याख्यानान्तरं। भ्रकुंसः। भ्रकुटिः। भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा य
स्याः स्त्रीवेषधारी नर्तकः। भ्रुवः कुटिः। कौटिल्यं। एक तद्धिते च।६।३।६२॥ एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे। एकस्या आगतम्। एकरूप्यं. एक
क्षीरं। ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलं।६।३।६३॥ रेवतिपुत्रः। अजक्षीरं। त्वे च।६।३।६४॥ त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्वः। अजत्वं। अजात्वं। रोहिणित्वं। रोहि
णीत्वं। ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे।६।१।१३॥ ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे॥ सम्प्रसारणस्य
।६।३।१३९॥ सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे॥ ॥ ९९ वं तत्एवोपयुज्यते न तु केवले स्वभावत एव ह्रस्वत्वाद्दत्वाच्च ... एकस्या आगतमि
त्यादि ... इह तत्पुरुषपदेन पूर्वपदमुत्तरपदं चाक्षिप्यते तत्र ष्यङ्पूर्वपदस्य विशेषणं तदन्तं गृह्यत इत्याह ष्यङन्तस्येति पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति पुत्रपत्यन्तयो
रिति व्याख्याने तु कारीषगन्ध्यापरमपुत्र इत्यादावपि प्रसंगः स्यादिति भावः संप्रसारणस्य उत्तरपद इत्यधिक्रियते हलोप इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते तदाह दीर्घः स्या

दुत्तरपदस्येति हलदन्तादीर्घोऽत्र न प्रवर्तते प्रत्ययस्य लुप्तत्वेनांगसंज्ञाया अप्रवृत्तेः॥ ॥ कौमुदगंध्याया इति कुमुदगंधेरपत्यं स्त्री कौमुदगंध्या तस्यापत्यमित्यर्थे इञो रितिष्यङादेशः यङश्चाप् ननु कौमुदगंधीपुत्र इत्यादाविकोह्रस्वोऽङ्योगालवस्येति ह्रस्वेन भाव्यं दीर्घविधानं तु पक्षे सावकाशमित्यत आह व्यवस्थितविभाषयेति नेलेति संप्रसारणमिङ्नेत्यर्थः अतिकारीषेति कारीषगंध्यामतिक्रांतोऽतिकारीषगंध्यस्तस्य पुत्रः इष्टकचितमिति कर्तृकरणे कृतेति तृतीयासमासः पक्वेष्टकचितमिति पदाधिकारात्तदन्तविधिः प्रवर्तत इति भावः मालभारीति मालां बिभर्तीत्यर्थः सुप्यजाताविति णिनिः हारि खितिपाठांतरं कारे सत्या अगदंकिदत्यतोनुवर्जनादाह नुमस्यादिति सत्यंकारः

कौमुदगंध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः। कौमुदगन्धीपतिः। व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न। स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेनेति तदादिनियमप्रतिषेधात्। परमकारीषगन्धीपुत्रः। उपसर्जने तु न तदादिनियमान्नेह। अतिकारीषगंध्यापुत्रः। बन्धुनि बहुव्रीहौ। ६।१।१४॥ बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ। कारीषगंध्या बन्धुरस्येति। कारीषगन्धीबन्धुः। बहुव्रीहाविति किं। कारीषगंध्याया बन्धुः। कारीषगंध्याबन्धुः॥ लौ वनिर्देशात्तु शब्दस्वरूपापेक्षया। मातच्मातृकमातृषु वा॥ कारीषगन्धीमातः। कारीषगंध्यामातः। कारीषगन्धीमातृकः। कारीषगंध्यामातृकः। कारीषगन्धीमाता। कारीषगंध्यामाता। अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशो नद्यृतश्चेति कप्विकल्पश्च बहुव्रीहावेवेरम् नेह। कारीषगंध्यायाः माता। कारीषगंध्यामाता॥ चित्वसामर्थ्याच्चित्स्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते। इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु। ६।३।६५॥ इष्टकादीनां। इत्नामाद्ये पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात्। इष्टकचितं। पक्वेष्टकचितं। इषीकतूलं॥ मुञ्जेषीकतूलं। मालभारी। उत्पलमालभारी॥ कारे सत्यागदस्य। ६।३।७०॥ मुम् स्यात्। सत्यङ्कारः। अगदङ्कारः। अस्तोश्चेति वक्तव्यम्॥ अस्तुङ्कारः। धेनोर्भव्यायाम्॥ धेनुम्भव्या॥ लोकस्य पृणे॥

॥ ८८

शपथकरणं अशपथेऽपि सत्यादशपथ इति डाचं बाधित्वा परत्वान्मुमेव अगदंकारो वैद्यः अस्तुंकारोभ्युपगमः अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं धेनुंभव्येति भविष्यती धेनुरित्यर्थः भव्यगेयेति निपातनात्कर्तरि कृत्यः धेनुश्चासौ भव्या चेति विग्रहः गौतमस्मृतौ तु अधेनुभव्येत्यत्रार्षत्वान्मुम्नेति बोध्यं॥

लोकम्पृण इति [illegible] तुः शील [illegible] कर्मेति तु [illegible] अनभ्यासमित्यइति अभ्यासं समीपं तद्भिन्नमनभ्यासं एति सुगमत्वादुगुपधइति रणः काप् भ्राष्ट्रमिंधइति क
मेत्यलिउपपदसमासः [illegible] वमग्निमिन्धो [illegible] गिले गिलस्य गिलशब्दे उत्तरपदे अगिलस्य मुमित्यर्थः तिमिंगिल इति मत्स्यविशेषः गिरतेर्मूलविभुजादित्वात्कः अचिविभा
षेतिलत्वं गिलगिले चेति गिलं गिलतीति [illegible] गिलः तिमीनां गिलगिल इति विग्रहे इदमारब्धं रात्रेः कृ उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणाभावेपि रात्रिं श
ब्दात्परत्वकृतोसंभवात्कृदंत उत्तरपदे अयंविधिरित्याशयेनोदाहरति रात्रिंचर इति यद्यप्याचारक्विवंतान्नावलादिः संभवति तथापि विलंबितोपस्थितिकत्वा

लोकम्पृणः। पृण इति मूलविभुजादित्वात्कः। इन्धेः नभ्यासस्य। अनभ्यासमित्यः। दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः। भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे। भ्राष्ट्रमि
न्धः। अग्निमिन्धः। गिलेऽगिलस्य। तिमिङ्गिलः। अगिलस्य किं। गिलगिलः। गिलगिले चे॥ तिमिङ्गिलगिलः। उष्णभद्रयोः करणे। उष्णङ्क
रणं। भद्रङ्करणं। रात्रेः कृति विभाषा। ६।३।७२। रात्रिञ्चरः। रात्रिचरः। रात्रिमटः। रात्र्यटः। अखिदर्थमिदं सूत्रं। खिति तु। अरुर्द्विषदिति
नित्यं मुम् [illegible]। रात्रिम्मन्यः। सहस्य सः संज्ञायाम्। ६।३।७८॥ उत्तरपदे। सपलाशं। संज्ञायां किं। सहयुध्वा। ग्रन्थान्ताऽधिके च। ६।३।७९।
अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे। समुहूर्त्तं ज्योतिषमधीते। सद्रोणा खारी। द्वितीये चाऽनुपाख्ये। ६।३।८०॥ अनुमेये द्वितीये सहस्य स
स्यात्। साग्निः [illegible]। राक्षसी [illegible] अनुपलभ्यमाना निशया अनुमीयते। समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु। ६।३।८४॥ समानस्य
सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्द्धादिषु। अनुभ्राता सगर्भ्यः। अनुसखा। सयूथ्यः। योनिः सनुत्यः। तत्र भव इत्यर्थे सगर्भसयूथसनुताद्यत्। अमूर्द्धा
दिषु किं। समानमूर्द्धा। समानप्रभृतयः। समानोदर्काः। समानस्येति योगो विभज्यते तेन सपक्षः। साधर्म्य॥

त्सनगत्वा [illegible] तिभावः। नित्यमेवेति [illegible] विप्रतिषेधेनेतिभावः रात्रिंमन्यइति आत्ममाने खश्चेति खश् सार्वधातुकत्वात्तस्मिन्परे श्यन् सहयुध्वेति सहे चेति क्वनिप
[illegible] वनान्तरत इति निषेधात् [illegible] समुहूर्त्तमिति [illegible] वचनेऽव्ययीभावः अव्ययीभावे चाकाले इत्यत्र कालपर्युदासादप्राप्ते सभावे ग्रंथान्तग्रहणं द्वितीये
[illegible] द्वितीयः [illegible] लोकप्रसिद्ध [illegible] पाख्यं प्रत्यक्षं तद्भिन्नमनुमेयं तदाह अनुमेये इति सराक्षसीकेति नघृतश्चेति कप् योगो विभज्यत इति एतदर्थमेव।

सु॰ सि॰कौ॰

छंदसमपिसमानस्य छंदसीतिसूत्रमिहोपन्यस्तमितिभावः वहुव्रीहिरिति तेनवोपसर्जनस्येति एतदर्थसहस्यसभावः प्राप्नोतीतिभावः ॥ ❋ ॥ सज्योतिरिति समानंज्यो
तिरस्येतिवहुव्रीहिः यस्मिंज्योतिषि आदित्येनक्षत्रेवासंजाते तदृतमपर्यंतमनुवर्त्तमानमाशौचं सज्योतिरित्युच्यते इह समानमध्यमवीराश्चेति प्रतिपदोक्तए
वसमासेनगृह्यते सरूपाणामेकशेष इतिलिंगात् किंतु वहुव्रीहिरपि इति हरदत्तः ब्रह्मचारीति व्रत इति णिनिः सब्रह्मचारीतिसमानोब्रह्मचारीत्यर्थः ब्रह्मचारिणि

सजातीय इत्यादि। सिद्धमितिकाशिका। अथवासहशब्दस्सदृशवचनोस्ति। सदृशस्सख्यासस्रखीतियथातेनायमस्वपदविग्रहोवहु
व्रीहिः। समानःपक्षोयस्येत्यादि। ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनवन्धुषु। ६।३।८५॥ एषुद्वादशसूत्तरपदे
षुसमानस्यसस्स्यात्। सज्योतिः। सजनपद इत्यादि। चरणेब्रह्मचारिणि। ६।३।८६॥ ब्रह्मचारिण्युत्तरपदेसमानस्यसस्स्याच्चरणेसमान
त्वेनगम्यमाने। चरणःशाखाब्रह्मवेदः। तदध्ययनार्थंव्रतमपिब्रह्म। तच्चरतीतिब्रह्मचारी। समानस्यसः। सब्रह्मचारी। तीर्थेये। ६।३।८७॥
तीर्थेउत्तरपदेयादौप्रत्ययेविवक्षितेसमानस्यसस्स्यात्। सतीर्थ्यः। एकगुरुकः। समानतीर्थेवासीतियत्प्रत्ययः। विभाषोदरे। ६।३।८८॥ या
दौप्रत्ययेविवक्षिते। इत्येव। समानोदर्य्यः। सोदर्य्यः। दृग्दृशवतुषु। ६।३।८९॥ सदृक्। सदृशः। दृक्षेचेतिवक्तव्यं। सदृक्षः। वतुरुत्तरार्थः। इद
ङ्किमोरीश्की। ६।३।९०॥ दृग्दृशवतुषु इदम ईश् किमः कीस्यात्। ईदृक्। ईदृशः। कीदृक्। कीदृशः। वतूदाहरणंवक्ष्यते। दृक्षेचेतिवक्तव्यम्। ई
दृक्षः। कीदृक्षः। आसर्वनाम्नः। दृक्षेच। तादृक्। तादृशः। तावान्। तादृक्षः। दीर्घःमत्वोत्वे। अमूदृशः। अमूदृक्। अमूदृक्षः। समासेङ्गुलेस्स
ङ्गः। ८।३।८०॥ अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्यसस्यमूर्द्धन्यस्स्यात्समासे। अङ्गुलिषङ्गः। समासेकिं। अङ्गुलेस्सङ्गः॥

ए श्चसमानत्वं ब्रह्मणः समानत्वात्
नतश्चसमानेब्रह्मणिव्रतचारीतिफलितोर्थः तीर्थेये यइत्यकारोनविवक्षितः प्रत्ययइतिविशेष्यंतुव्याख्यानाल्लभ्यते तेनयस्मिन्विधिरितितदादिविधिरित्याहय
यादौप्रत्ययइति विवक्षितइति उत्तरपदमात्रनिमित्तः सभावोंतरंगः समासप्रकृतिकसुवंतात्तु यत्प्रत्ययः अतस्तस्यपरत्वेनसंभवतीत्याशयेनेदमुक्तं सोदर्येइ
ति समानोदरेशयितइत्यर्थे [illegible] साक् समानस्यसभावेकृतेसोदराद्यइतियः सभावाभावपक्षेतुसमानोदरेशयितओचोदात्तइतियतिसमानोदर्यः सदृक्स

समानान्यपो[illegible]क्विन् कत्रौ दीर्घ इति अदस आत्वे कृते सवर्णे दीर्घ इत्यर्थः एतच्च पूर्वोत्तरोदाहरणान्वयि॥ ॥ भीरोस्थानमिति विसर्जनीयव्यवधा
नात्षत्वप्राप्तिरस्ति ज्योतिषः स्तोम इति इदं ज्योतिस्तोमोयमिति प्रत्युदाहर्तुमुचितं एति संज्ञायामिति सुषामाद्यंतर्गणसूत्रमेतत् एवं नक्षत्राद्धेत्यपि विष्वक्सेन इति चर्त्वं

भीरोः स्थानम्। ८।३।८१॥ भीरुशब्दात्स्थानस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे। भीरुष्ठानं। असमासे तु। भीरोस्स्थानं। ज्योतिरायुषः स्तोमः। ८।३।८३। आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्द्धन्यः समासे। ज्योतिष्टोमः। आयुष्टोमः। समासे किं। ज्योतिषः स्तोमः। सुषामादिषु च। ८।३।९८॥ सस्य मूर्द्धन्यः। शोभनं साम यस्य। सुषामा। सुषन्धिः। एति संज्ञायामगात्। ८।३।९९॥ सस्य मूर्द्धन्यः। हरिषेणः। एति किं। हरिसक्थं। संज्ञायां किं। पृथुसेनः। अगकारात्किं। विष्वक्सेनः। इण्कोरित्येव। सर्वसेनः। नक्षत्राद्वा। ८।३।१००॥ एति संज्ञायामगकारान्मूर्द्धन्यो वा। रोहिणीषेणः। रोहिणीसेनः। अगकारात्किं। शतभिषक्सेनः। आकृतिगणोऽयं। अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु। ६।३।९९॥ अन्यशब्दस्य दुगागमस्यादाशीरादिषु परेषु। अन्यदाशीः। अन्यदाशा। अन्यदास्था। अन्यदास्थितः। अन्यदुत्सुकः। अन्यदूतिः। अन्यद्रागः। अषष्ठीत्यादि किं। अन्यस्याऽन्येन वाशीः। अन्याशीः। कारके छे च नायन्निषेधः। अन्यस्य कारकः। अन्यत्कारकः। अन्यस्यायं। अन्यदीयः। गाहादेराकृतिगणत्वांच्छः। अर्थे विभाषा। ६।३।१००॥ अन्यदर्थः। अन्यार्थः। कोः कत्तत्पुरुषेऽचि। ६।३।१०१। अजादावुत्तरपदे। कुत्सितोऽश्वः कदश्वः। कदन्नं तत्पुरुषे किं। कूष्ट्रो राजा। त्रौ च। कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः। रथवदयोश्च। ६।३।१०२। कद्रथः। कद्वदः। तृणे च जातौ। ६।३।१०३॥ कत्तृणं। कापथ्यक्षयोः। ६।३।१०४॥ कापथः। काक्षः। अक्षशब्देन तत्पुरुषः। अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा॥ ॥ ९९ स्यासिद्धत्वाद्गकारेण व्यवधानमस्तीति भावः॥

अषष्ठ्य" अन्यदाशीरित्यादयः कर्मधारयाः नायं निषेध इति एतच्च षष्ठीतृतीयास्थस्येत्येव सिद्धे निषेधानित्यत्वज्ञापनार्थं तद्धि नेत्र उपादानाल्लभ्यत इत्याहुः त्रौ च
अन्यदाद्यर्थमिदं वार्त्तिकं कस्कादिष्वोढकस्त्रिति निर्देशेनैव सिद्धं कापथमिति कुत्सितः पंथाः ऋक्पूरब्धूरिति समासांतः पथः संख्याव्ययादेरिति नपुंसकत्वं अप्रा॥
॥ प्रविभाषेति॥ ॥

५ ...पदर्थः । अस्यानन्वयानुवृत्तेरितिभावः पृषोदरप्रकाराणीति आदिशब्दो हि नव्यवस्थावचनः यथोपदिष्टपदानर्थक्यादितिभावः शिष्टैरिति अध्याहारलभ्यमिदं यथोपदिष्ट
मित्यत्र यथार्थेऽव्ययीभावः उपदिष्टिश्चोच्चारणक्रिया यानि यानि शिष्टैरुपदिष्टानीत्यर्थः एवं स्थिते फलितमाह यथोच्चारितानि तथैवेति समासपदविषयकमिदं उत्तर
२८७ पदाधिकारात् निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानां समासपदानामुणादयो बहुलमित्येव सिद्धेश्च यद्यपि समासविषयकमेवेति नियमो न युज्यते हंससिंहशब्दयोरपि प्राचां
कारिकायामुदाहृतत्वात्तथापि तत्कारिकायां यथाशब्दाध्याहारे एव दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं तयोरुपन्यासः कृतो न तु प्रकृतसूत्रोदाहरणत्वेनेति नियमोक्तिः सम्यगेवे

ईषदर्थे । ६।३।१०५। ईषज्जलं । काजलं । अजादावपि परत्वात्कादेशः । कोष्णः । विभाषा पुरुषे । ६।३।१०६। कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयं । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव । ईषत्पुरुषः । कापुरुषः । कवं चोष्णे । उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं चाऽस्यात् का च । कवोष्णं । कोष्णं । कदुष्णं । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । ६।३।१०९। पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । पृषत् उदरं । पृषोदरं । तलोपः । वारिवाहको वलाहकः । पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेश्च लत्वम् । भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् । गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥१॥ दिक्शब्देभ्यः तीरस्य तारभावो वा ॥ दक्षिणतारं । दक्षिणतीरं । उत्तरतारं । उत्तरतीरं । दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेष्टुत्वं च ॥ दुःखेन दाश्यते । दूडाशः । दुःखेन नाश्यते दूणाशः । दुःखेन दभ्यते । दूडभः । खलन्तमेतत् । दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुष्टं ध्यायतीति दूढ्यः । आतश्चेति कः । वृवन्तो सोऽसीदन्तीति । वृषी । बृवच्छब्दस्य वृ आदेशः । सदेरधिकरणे ड्रट् । आकृतिगणोऽयं । संहितायाम् । ६।३।११४ ॥ ॥ ॥

त्याहुः वर्णागमादिति हंतेः पचाद्यच् विसर्गागमः विपर्ययादिति हिंसेः पचाद्यचि हकारसकारयोः स्थानव्यत्ययः दिक्शब्देभ्य इति वार्तिकमिदं दुरो नाशेत्यप्येवं खलन्ति
भ्य इति दाशनाशदभेति त्रयोऽपि ईषद्दुःसुष्विति खलन्त्ययां तारं त्यर्थः वृसीति मुनीनामासनं वृसि आकृतिगणोऽयमिति तेन लुंपेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि
पि समो वा हितततयोः मांसस्य पचि युड्घञोरित्यपि संगृहीतं कृत्यांते उत्तरपदे अवश्यमः अंतं समाने लुंपेत् अवश्यंगंतव्यः अवश्यंसेव्यः तथा तुमः काममन
सोः परतः अंतं लुंपेत् गंतुकामः गंतुमनाः समो हिततनतयोः

अनेवाल्नुवंत सहितः संहितः सनेतः पुट्‌घञन्तस्तरोयः पचधातुः तस्मिन्परे मांसस्यांतलुपेत मांसपचनी मांस्पाकः इहसंयोगांतलोपोपिशिष्टोच्चारणेन्नेतिवोध्यं संहिता
यामिति तेन द्विगुणा कर्णइत्यादौ अवग्रहे दीर्घो न भवतीति मूत्राशयमुन्नेक्षयंति॥ ः॥ अधिकारोयमिति तेन विश्वा हि लेत्यादौ परकालेप्य चोतस्मिन्ङ इति दीर्घ नेत्या
दिप्रयोजनमान्यूह्यानीति नहि वृतिरोहबंधनेष्वनुवर्तने इषुमेच नेव्यधताडने रुचरी सौ षहमर्षणे तनुविस्ता क्विवंतेष्विति उत्तरपदे स्थितिशेषः तेन दिवसे षुरुणि
त्यादौ नातिप्रसंगः उपानदिति संपदादित्वात्कर्मणि क्विप् निवर्त्तते इति नीवृत् प्रवर्षतीति प्रावृट् मर्माणि विध्यतीति मर्मवित् व्यधेर्ग्रहिज्येति संप्रसारणं निरोच
अधिकारोयं॥ कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नछिन्नछिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य। ६।३।११५॥ कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः। द्विगु
णाकर्णः। लक्षणस्य किं। शोभनकर्णः। अविष्टादीनां किं। विष्टकर्णः। अष्टकर्णः। पञ्चकर्णः। मणिकर्णः। भिन्नकर्णः। छिन्नकर्णः। छिद्रकर्णः।
स्रुवकर्णः। स्वस्तिककर्णः। नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ। ६।३।११६॥ क्विबंतेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः। उपानत्। नीवृत्। प्रावृट्। मर्मावित्।
नीरुक्। अभीरुक्। ऋतीषट्। परीतत्। क्वाविति किं। परिणहनं॥ विभाषा पुरुषइत्यनो मण्डूकप्लुत्या विभाषानुवर्त्तते। सा च व्यवस्थिता। तेन गतिका
रकयोरेव नेह। पटुरुक्। तिग्मरुक्। वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम्। ६।३।११७॥ कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे दी
र्घः स्यात्संज्ञायां॥ वनेन्वुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः। ८।४।४॥ वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः। इहकोटरादीनां
पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः। तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः। अग्रेशब्दस्य तु विध्यर्थः॥ ९ नइतिनीरुक् ऋतिं सहते
ऋतीषट् पूर्ववदादितिषत्वमिति हरदत्तः सहेः पृतनर्त्ताभ्यां चेत्यत्र सहेरिति योगविभागाच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वान्ये सुषामादेराकृतिगणत्वादित्यपरे प
रितनोतीति परीतत् गमकादिवित्यत्र गमादीनामिति वा त्यमित्युक्तेर्न लोपः वनंपुरगा व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह वनशब्दस्येति एभ्य एवेति कृतदीर्घेभ्यः पु
रगादिभ्य एव परस्य णत्वमित्यर्थः एभ्यो वनस्यैव णत्वं नान्येषामिति विपरीतनियमशंका तु न भवति वनादन्यस्मिन्नुत्तरपदे पुरगादीनां दीर्घत्वासंभवा
त् नियमार्थ इति अ भावः पुरगामिश्रकेति दीर्घनिर्देशादसंज्ञायां दीर्घाभावे न संज्ञायामेव णत्वमिति फलितं एवं च पूर्वपदात् संज्ञायामित्यनेनैव वनस्य

सु. सि. कौ. टी. क. ०९८

णत्वे सिद्धे पुनरपि क्रमन् दीर्घस्य पुरगादि यं चकस्य णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थ एवेति विध्यर्थ इति असंज्ञात्वेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः । न च पुर
गाग्रहणमपि विध्यर्थं ऽवगकारव्यवधानेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्याप्राप्तभावादिति वाच्यं अगदृत्यस्य पंचमंतत्वं स्वीकृत्य गांतात्पूर्वपदात्परस्य णत्वे नैतिव्या

पुरगावणं। मिश्रकावणं। सिध्रकावणं। सारिकावणं। कोटरावणं। एभ्य एवेति किं। असिपत्रवनं। वनस्याग्रे। अग्रेवणं। राजदन्तादिषु निपात
नात्सप्तम्या अलुक् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा॥ किंशुलुकागिरिः वले। ६।३।११८॥ वलप्रत्यये परे दीर्घस्यात्संज्ञायां। कृषीवलः। मतौ बहुचो
ऽनजिरादीनाम्। ६।३।११९॥ अमरावती। अनजिरादीनां किं। अजिरवती। बहुचः किं। व्रीहिमती। संज्ञायामित्येव। नेह। वलयवती। शरा
दीनां च। ६।३।१२०॥ शरावती। इको वहेऽपीलोः। ६।३।१२१॥ इगन्तस्य दीर्घस्यात् वहे। ऋषीवहं। कपीवहं। इकः किं। पिण्डवहं। अपीलोः
किं। पीलुवहं। अपील्वादीनामिति वाच्यं। दारुवहं। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्। ६।३।१२२॥ उपसर्गस्य बहुलं दीर्घस्याद्घञन्ते परे
न तु मनुष्ये। परीपाकः। परिपाकः। अमनुष्ये किं। निषादः। इकः काशे। ६।३।१२३॥ इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घस्यात्काशे। वीकाशः। नीकाशः। इकः किं। प्र
काशः। अष्टनस्संज्ञायाम्। ६।३।१२५॥ उत्तरपदे दीर्घः। अष्टापदं। संज्ञायां किं। अष्टपुत्रः। चितेः कपि। ६।३।१२७॥ एकचितीकः। नरे संज्ञायाम्। ६।
३।१२९। विश्वानरः। मित्रे चर्षौ। ६।३।१३०॥ विश्वामित्रः। ऋषौ किं। विश्वमित्रो माणवकः। शुनोदन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो
वाच्यः। श्वादन्तः। इत्यादि। प्रनिरन्तश्शरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि। ८।४।५॥ एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात्। प्रवणं। का
र्ष्यवणं। इह षात्परत्वात् णत्वं। विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः। ८।४।६॥ एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात्। दूर्वावणं। दूर्वावनं। शिरीषवनं। शिरीषवणं।

ख्यानात् पुरगाशब्दस्य त्वाकारांतत्वादगद्गतिनिषेधस्याप्रवृत्तेः अत एवागदृत्यस्याऋगयनमित्येकमेवोदाहरणमित्यणृगयनादिभ्य इति निर्देशाश्रयेण त
त्पत्याख्यासतमाकरे पुरगावणमित्यादि नरकविशेषस्य संज्ञा असिपत्रवनमिति एभ्यो वनस्यैवेति विपरीतनियमे तु णत्वमत्र दुर्वारमिति भावः सप्तम्यर्थस्य

प्रातिपदिकार्थे अन्तर्भावादाह प्रथमेति किंशुलुकादीनामुदाहरणमाह किंशुलुकागिरिरिति आदिशब्दग्रहणात् अञ्जनागिरिरित्यादयः किंशुलुकेति किंशुलुकागिरिः
रामगिरिः कृषीवल इति रजःकृष्यासुतीत्यादिना मत्वर्थे वलच अमरावतीति मादुपधायाश्चेति संज्ञायामिति वा मतोर्मस्य वः घञ्मात्रस्यान्तरपदत्वासंभवादाह।
घञन्त इति निषाद इति पुलिंदो मनुष्यजातिः निषीदत्यस्मिन्पापमिति निषादः हलश्चेत्यधिकरणे घञ् कथं तर्हि दीर्घान्तके प्रतीहारशब्दप्रयोग इति चेदत्राहुः प्र
ति स्नामेहारं तास्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति एकचितीक इति शेषाहिभाषेति कपदं इष्टि इति वार्तिके दीर्घान्तः पठ्यते केचित्तु ह्रस्वान्तं पठित्वा घञादं इष्ट इति बहुव्रीहौ दीर्घमाहु
त्सुकषे इहषादिति कार्ष्येति ज्ञालव्यपाठस्त्वनार्ष इति भावः वनस्पतिभ्यो वनस्पत्यणत्वमुदाहरति शिरीषवणमिति ननु वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैर पुष्पा
वनस्पतिरित्यमरकोशाद्यस्य पुष्पं विनैव फलप्रादुर्भावस्स वनस्पतिस्सचोदुंबरादिः शिरीषस्तु न तथा तस्य पुष्पफलोभयसत्त्वादतो णत्वमिह कथमिति चेदत्रा

द्व्यच्त्र्यच्भ्यामेव ॥ नेह । देवदारुवनं । इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । इरिकावनं । मिरिकावनं । वाहनमाहितात् ।८।४।८॥ आरोप्यं यदुह्यते तेन
हाच्चिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् । इक्षुवाहणं । आहितात् किं । इन्द्रवाहनं । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेर्ल्युट्टिहृद्धि
रिहैवमूत्रे निपातनात् । पानं देशे ।८।४।९॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणाः उशीनराः
सुरापाणाः प्राच्याः । पीयत इति पानं । कर्मणि ल्युट् ॥ वाभावकरणयोः ॥८।४।१०॥ पानस्येत्येव । क्षीरपानं ॥ क्षीरपाणं ॥ ..॥

इः । वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते अत्र चलुपियुक्तवदिति सूत्रस्थं भाष्यं लिंगं तत्र हि व्यक्तिवचने किं शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषास्तस्य वनं ।
शिरीषवनमित्यत्र णत्वं कर्तव्यं वनस्पतित्वमप्यतिदिश्यते इत्युक्तं तच्च शिरीषाणां वनस्पतित्वे संगच्छते नान्यथेति दिक् ॥ ॥ द्व्यच्त्र्यच्भ्यामेवेति व्यवस्थित
विभाषाश्रयणादिति भावः ओषधिवाच्यासे प्रतिषेधमाह इरिकादिभ्य इति एतदपि व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव सिद्धं उशीनरा इति इह उशीनरशब्दस्त
देशवाचि इषु भाक्तः कर्मणि ल्युडिति कृत्यल्युटो बहुलमित्यनेन वाभावे आदेशार्थ आरंभ इत्यप्राप्तविभाषा क्षीरपाणमिति तिः पाने ल्युट् चेति नपुंस
के भावे ल्युट् पीयते अनेनेति पानं करणे ल्युट् क्षीरस्य पानं क्षीरपाणं ॥

पु॰
सि॰कौ॰
टी॰त॰
१९९

गिरिनद्यादीनां वेति वक्तव्यमिति शेषः संज्ञायां प्राप्ते असंज्ञायामप्राप्ते उभयत्र विभाषेत्याहुः माषवापिणाविति वहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनिः व्रीहिवापाणीति कर्मण्यण् उत्तरपदं यद्यपि विशिष्टानुरोधेन तथा व्याख्यायत इति भावः गार्ग्यभगिनीति इह भगिनीशब्द उत्तरपदं न तु भगिनशब्दः अत्र व्याख्यानेन नुम्ग्रहणमेव ज्ञापकमिति प्राचां मतं आह अत एवेति तदुक्तं ज्ञापकं विघट्टयति किं चेति परिपक्वानीति कुमति चेति नित्यणत्वं प्राप्तं एकाजुत्तर प्राग्व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधेन स्मर्यते वृत्रहणाविति वृत्रं हतवंतौ ब्रह्मभ्रूणेति क्विप् परिमाणीति. मने ल्यंतात् क्विप् चेति क्विप् गतिकारकोपपदानामित्यादिना सुबुत्पत्तेः प्राक्समासान्नकारांतमुत्तरपदं नांतत्वान्ङीप् क्षीरपाणीति पिवतेः कर्मण्युपपदे आतोनुपसर्गे इति कः आतो लोप इटि चेत्यालोपः रम्यविणेति रम्यश्चासौ विश्चेति विग्रहसत्त

गिरिनद्यादीनां वा ॥ गिरिनदी । गिरिणदी । चक्रनितम्बा । चक्रणितम्बा । प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ॥ ८।४।११ ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्यैषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते । माषवापिणौ । नुमि । व्रीहिवापाणि । विभक्तौ । माषवापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वं नेह । गर्ग्याणां भगिनी । गार्ग्यभगिनी । अत एव नुम्ग्रहणं कृतं । अङ्गस्य नुम्विधानात्तद्भक्तो हि नुम न तूत्तरपदस्य । किं च । अग्रहि एवन्नित्यादौ हि वर्नुमो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहणं । येन च नमित्यादौ तु सुभ्रादित्वान्न । युवादेर्न ॥ रम्ययूना । परिपक्वानि । एकाजुत्तरपदे णः ॥ नित्यमित्युक्तं । वृत्रहणौ । हरिम्मानयतीति । हरिमाणी । नुमि । क्षीरपाणि । विभक्तौ । क्षीरपेण । रम्यविणा । कुमति च ॥ ८।४।१३ ॥ कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण । पदव्यवायेऽपि ॥ ८।४।३८ ॥ पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् ।

आङ्सेनाग्रियां ननु अंतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदत्वात्पदव्यवायेपीति णत्वनिषेधः स्यान्नैवं उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन विशब्दस्य पदत्वाभावात् स्वादिष्वित्यनेन तु रम्यविशब्दस्यैव पदत्वं न तु विशब्दस्य यस्मात्स्वादिविधिस्तस्यैव पदत्वाभ्युपगमात् एवं च पुनर्भूणामित्यत्र णत्वं निर्बाधमेव नामि परतः भूशब्दस्य पदत्वाभावात् कुमति च अनेकाजुत्तरपदार्थ आरंभः कावित्येव तु न सूत्रितं यस्मिन्विधिरिति तदादिविधौ कवर्गाद्युत्तरपद एव हरिकामिणामित्यादाविदं विधिः स्यान्न तु वस्त्रयुगेणेत्यादौ तथा च मतुवंतनिर्देश आवश्यक इत्याह कवर्गवतीति पदेन व्यवधान इति निमित्तनि

मित्तिनो मध्ये पदे सति णत्वं नेत्यर्थः माषकुंभवापेनेति माषकुंभं वपतीति कर्मण्यण् उपपदसमासः॥ ॐ॥ चतुरंगयोगेनेति। चत्वार्यंगान्यस्येति नयोग इति मनोर
माषाविगृहीतं तदयुक्तं उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादंगशब्दस्यापदत्वात् तस्मादंगानां योगो अंगयोगश्चतुर्णामंगयोग इत्येव विगृहीत
व्यं न च चतुरंगेनयोग इति विग्रहेप्यंगशब्द उत्तरपदं नेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान प्रवर्ततइति शंक्यं तस्य पूर्वसमासस्योत्तरपदत्वात् उत्तरपदत्वे चेति प्रतिषेधश्च
न स्यादुत्तरस्य समासचरमावयवस्य पदत्वे कर्तव्ये पदादिविधिभिन्ने प्रत्ययलक्षणं न प्रवर्त्तत इत्यर्थाभ्युपगमाच्च शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपः
आदिभ्यो धातुजस्येत्यादौ तूत्तरपदशब्देन समासचरमावयवमात्रं गृह्यत इति प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्यभावेपि न क्षतिः इह तु पदत्वलाभा

चतुरङ्गयोगेन। अतद्धित इति वाच्यम्॥ आर्द्रगोमयेण। शुष्कगोमयेण। कुस्तुम्बुरूणि जातिः। ६।१।१४३॥ अत्र सुण्निपात्यते। कुस्तुम्बुरु धा
न्याकं। क्लीबत्वमतन्त्रं। जातिः किं। कुतुम्बुरूणि। कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः। अपरस्पराः क्रियासातत्ये ६।१।१४४॥ सुण्निपात्यते। अपरस्परा
स्सार्थं गच्छन्ति। सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः। क्रियेति किम्। अपरपरा गच्छन्ति। अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः। गोष्पदं सेविता
सेवितप्रमाणेषु। ६।१।१४५॥ सुट् षत्वञ्च निपात्यते। गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे। स गोभिः सेवितो गोष्पदः। असेविते। अगोष्पदान्यरण्यानि।
प्रमाणे। गोष्पदमात्रं क्षेत्रं। सेवितेत्यादि किं। गोः पदं। गोपदम्।

स्थाने सुट् निपात्यते। आस्प
दं। प्रेतिकिं। आपदापदं॥

पदत्वप्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिरपेक्षिता एवं च माषकुंभवापेनेत्य विकुंभस्य वापः कुंभवापः कुंभशब्दः कुंभपरिमितधान्ये भाक्तः॥
माषाणां कुंभवाप इति विगृहीतव्यमिति नव्याः केचित्तु अपदादिविधावित्यत्र पदान्तविधावित्यर्थपरिक पदव्यवायेपीत्यस्य पदान्तविधित्वाभावान्नात्र
प्रत्ययलक्षणनिषेध इत्याहुः तदपरे न क्षमन्ते तथाहि सति लाघवात्पदान्तविधावित्येवं ब्रूयान्नत्वपदादिविधाविति दिक् अतद्धित इति व्यवधायकपदस्य तद्धित
श्चेत्परे न भवति तदा नेत्यर्थः आर्द्रगोमयेणेति इह गोशब्दः पदं उत्तरपदत्वे चेति निषेधोत्र न शंक्यः गोमयशब्दस्योत्तरपदत्वात् गोशब्दस्य च स्वादिष्वि
ति पदत्वात् गोष्पदः असेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसंभवान्नञ्पूर्वकमुदाहरति अगोष्पदानीति गवां संचारो यत्र नैव संभवति तत्रापि सुडागमार्थमसेवितग्रहणं

सु॰ सि॰कौ॰ टी॰त २००

आत्मप्रापनायेति कारुक्षेपाय शरीरक्षेपणीयचेत्यर्थः॥ ॥ आश्चर्यमिति आङः परस्य चरेः सुट् चरेराङि चा गुराविति यत् विष्किर कॄ विक्षेपे इत्यस्मादिगुपधे
ग्यादिना कप्रत्यये सुडागमः अनेन निपात्यते षत्वं तु परिनिविभ्य इत्यनेन विकिरग्रहणमिति विष्किरः शकुनौ विकिरो वेति वृत्तिग्रन्थपाठः सूत्रपाठे तु विकिरग्र

आश्चर्यमनित्ये ॥६।१।१४७॥ अद्भुते सुट्। आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत। अनित्ये किं। आचर्यं कर्म शोभनं। वर्चस्केऽवस्करः ॥६।१।१४८॥ कुत्सितं वर्चः। वर्चस्कमन्नमलं। तस्मिन् सुट्। अवकीर्यत इति। अवस्करः। वर्चस्के किम्। अवकरः। अपस्करो रथाङ्गम् ॥६।१।१४९॥ अपकरोऽन्यः। विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥६।१।१५०॥ पक्षे विकिरः। वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो माभूदिति वृत्तिसन्नभाष्यविरोधात्। प्रतिष्कशश्च कशेः ॥६।१।१५२॥ कशगतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वं च सहायः। पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते। कशेः किं। प्रतिगतः कशां। प्रतिकशोऽश्वः। यद्यपि कशेरेव कशा। तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थं। तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न। प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥६।१।१५३॥ हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम्॥ ऋषी इति किं। प्रकण्वो देशः। हरिचन्द्रो माणवकः। मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥६।१।१५४॥ मकरशब्दोऽव्युत्पन्नः तस्य सुडिनिश्च निपात्यते। वेण्विति किं। मकरो ग्राहः। मकरी समुद्रः॥ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥६।१।१५५॥ ईषत्तीरमस्यास्तीति। कास्तीरं नाम नगरं। अजस्येव तुन्दमस्येति। अजस्तुन्दं नाम नगरं। नगरे किं। कातीरं। अजतुन्दम्। कारस्करो वृक्षः ॥६।१।१५६॥ कारं करोतीति। कारस्करो वृक्षः अन्यत्र कारकरः। केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति तेन सूत्रेषु। पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥६।१।१५७॥ एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि। पारस्करः। किष्किन्धा

हणं न्यास्येवेति बोध्यं तस्यापीति विकिरशब्दस्यापीत्यर्थः कशेरेव कशेति कशधातोरेव कशाशब्दो निष्पन्न इत्यर्थः धात्वन्तरेति प्रतिकश इत्यत्र प्रतिर्गमेरुपसर्गो
न तु कशेः यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येवेति न्यायादिति भावः अमन्त्रार्थ इति मन्त्रे तु ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः मस्करः मस्करशब्दादि

निन्यमल्वर्थायेनेष्टसिद्धौमस्करिग्रहणंपरिव्राजकः वायंप्रयोगोयथास्यादित्येवमर्थमित्याहुः कातीरमिति ईषदर्थे इति कोः कादेशः पारस्कर इति पारं करोतीति विग्रहः कृञो हेतुता च्छील्यसेनेऽहः किंकिं धेति किमपिधत्ते इति विग्रहे आतोनुपसर्गेकः टाव निपातनात् किमो द्वित्वं पूर्वस्य मलोपः सुट् षत्वंच किंकिं दधातीति विग्रहे तां मते तु वीप्सायां द्वित्वं सिद्धं अनेन निपातनादेव वस्तुतस्तु रूढिशब्दा एते कथंचिद्व्युत्पाद्यंत इत्यवयवार्थे नाग्रहः कार्यः॥ ॥ तद्बृहतोरिति गणसूत्रमेतत् तादिति तलोपश्चान्यत्रेति शेषः प्रायस्येति गण

तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च। तात्पूर्वं चत्वेन दकारो बोध्यः। तद्बृहतोरीकारतका॥
रौलुप्येते। करपत्योः सुसुट्। चौरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः। तस्करः। बृहस्पतिः। प्रायस्य चित्तिचित्त
योः प्रायश्चित्तिः। प्रायश्चित्तम्। वनस्पतिरित्यादि। आकृतिगणोयं॥ इति समासाश्रयविधयः ॥

सूत्रमेतदपि प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनमिति स्मृतिः। आकृतिगणोयमिति तेन शतात्पराणि परश्शतानि कार्याणीत्यादि सिद्धम् इह सुप्सुपेति वा पंचमीतियोग विभागाद्वा समासः राजदंतादित्वाच्छतशब्दस्य परनिपातः पारस्करादित्वात्सुट्॥ इति समासाश्रयविधयः समाप्ताः॥

॥श्रीगणेशायनमः अ पवादसंगत्यातद्धितान्विवक्षुस्तदीयमधिकारसूत्रमाहसमर्थानामिति अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः समासोपीतिवक्ष्यमाणमूलग्रंथेनसमा
सापवादत्वंसूचितं।विधेयानिर्देशादुत्तरत्रप्रकृतिविशेषाकांक्षासत्वाच्चनायंस्वतंत्रोविधिरित्याहअधिक्रियतइति।पदत्रयमित्यनेनप्रत्येकंस्वरितत्वप्रतिज्ञासूचिता।तत्प्र
योजनंतुकस्यचि न्निवृत्तावप्यपरस्यानिवृत्तिस्तथाचप्राग्दिशइतिसूत्रेसमर्थानांप्रथमाद्वेतिनिवृत्तंवेतित्व नुवर्त्ततएवेतिवक्ष्यमाणमूलग्रंथःसंगच्छंते।प्राग्दिशइ
ति।तेनउत्तरेषांप्रत्ययानांस्वार्थिकत्वेनप्रथमेतिपदयोः प्रयोजनंनेतिभावः॥ननुसमर्थःपदविधिरितिपरिभाषयागतार्थत्वात्समर्थानामित्येतद्व्यर्थंतच्चपदवि
धिव्यांख्यं।घकालतनेष्वित्यलुग्विधानात्सुवंतात्तद्धितान्मत्तिरितिसिद्धांतस्यसकलसंमत्वादतआहसामर्थ्यमिति।कृतसंधिकार्यत्वमिति॥अस्यफलंतुतस्यापत्यमि
तिसूत्रेमूलएवस्फुटीभविष्यति।इहसमर्थोत्प्रथमाद्वेतिवक्तुंयुक्तं।महोत्सर्गोनाहप्राग्दीव्यतइत्यादिना।सूत्रेदीव्यदित्येकदेशो।नर्थकोप्यवधित्वेनोपात्तःपापीश्वरादितिव

॥श्रीगणेशायनमः समर्थानांप्रथमाद्वा।४।१।८२ इदंपदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिशइतियावत् सामर्थ्यंपरिनिष्ठितत्वम् कृतस
न्धिकार्यत्वमितियावत् प्राग्दीव्यतोऽण्।४।१।८३। तेनदीव्यतीत्यतःप्रागणधिक्रियते अश्वपत्यादिभ्यश्च।४।१।८४। एभ्योऽण्स्यात्।
प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषुवक्ष्यमाणेष्वणयस्यापवादः॥

दित्येके॥अन्येत्वाहुर्दीव्यदितिशत्रंतंतेनदेवनकर्त्ताअर्थएवावधिरिति॥प्राग्दी
व्यतीयेष्विति॥दीव्यतःप्राक्प्राग्दीव्यत् अपपरिवहिरंचवःपंचम्येत्यव्ययीभावइतिप्राचः।प्राग्दीव्यतमितितूचितं॥म्यइतिटच्यवृत्तेरितिकेचित्तन्न।
म्यइतिटचःपाक्षिकत्वात्।अन्यथाउपसमिधमुपसमिदितितत्सूत्रस्थमूलोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः।नचात्रटचोभावेअव्ययानांभमात्रेइतिटिलोपेप्राग्दीव्य
तीयइतिरूपंनस्यादितिशंक्यं।अव्ययीभावस्याव्ययत्वेप्रयोजनंलुङ्मुखस्वरोपचारइतिपरिगणनात्।प्राग्दीव्यतिभवःप्राग्दीव्यतीयः वृद्धाच्छः।त्यमु
नशंकनीयएव।अमेद्वक्तसित्रेभ्यएवेतिपरिगणनात्लुङ्मुखस्वरेत्यादिपरिगणनयाअनव्ययत्वाच्च।वक्ष्यमाणस्येति॥पत्युत्तरपदाण्ण्य इतिवक्ष्यमाणस्य

तद्धितेष्वचामादेः। अचामध्ये आदिस्सेवेत्यचो ञ्णितीति सूत्राद् वद्ध्यनुवर्त्तत इत्याशयेनव्याचष्टे अच इति। वृद्धिः स्यादिति। मृजेर्वृद्धिरित्यतोऽनुवर्त्तत इति भावः। किति च। वाहीक इत्या
घर्थमपीदं सुगमव्याख्यानायात्रैवोपन्यस्तं। अचामादेरिति निर्दिष्टस्थानिकत्वादिकपरिभाषात्र नोपतिष्ठत इत्याशयेनोदाहरति॥ आश्वपतमित्यादि। प्रामादिकमे
वेति॥ एतच्च हरदत्तग्रंथे स्थितं॥ यदि तु देवतार्थकाणां नाम्नां चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वात् ष्यञिति व्याख्यायते तदा निर्दुष्ट एवायं प्रयोगः। अश्वपति गणपति। राष्ट्रपति कु
लपति गृहपति पशुपति क्षेत्रपती त्यश्वपत्यादिदित्यदित्या॥ पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चात् द्वंद्वः कार्यो न तु द्वंद्वोत्तरं बहुव्रीहिरित्याह पत्युत्तरपदाच्चेति॥ प
त्यंतादित्युच्यमाने बहुच्पूर्वादपि स्यादित्युत्तरपदग्रहणं कृतं॥ दैत्य इति॥ ननु दिते दैवताद्यर्थे एव सावकाशः। इतश्चानिञ इत्यपत्ये ढकदौलेय इत्यादौ सावकाशस्तथा च दि
तद्धितेष्वचामादेः। ७।२।११७। ञिति णिति च प्रत्यये परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात्। किति च। ७।२।११८। किति तद्धिते च तथा अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतं गाणपतम्। गाणपत्यो मन्त्र इति तु प्रामादिकमेव। दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः। ४।१।८५। दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यादणोऽपवादः दैत्यः। अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः। प्राजापत्यः। यमाच्चेति काशिकायां याम्यः॥ पृथिव्या ञाञौ। पा र्थिवा। पार्थिवी। देवाद्यञञौ। दैव्यम्। दैवम्। बहिषष्टिलोपो यञ्च। बाह्यः। ईकक् च। बाहीकः। स्थाम्नोऽकारः। पृषोदरादित्वात्सस्य तः। अश्वत्थामः। भवार्थे तु लुगवाच्यः अश्वत्थामा। लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः। बाह्वादीञोऽपवादः उडुलोमाः। उडुलोमान्। बहुषु किम् औडुलोमिः॥ एतेरपत्यमित्यत्रोभयप्रसंगे परत्वा
द्ण्य स्यान्नेव॥ एयाद्यर्थविशेषलक्षणादणपवादात् पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात्॥ अर्थविशेषे इति किं॥ औपपतं। उपपतिर्नाम पत्रं तस्येदं पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यत्र इह पूर्ववि
प्रतिषेधनतस्येदमित्यर्थे ण्यो न भवति। इदमित्यस्य सामान्यार्थत्वात्॥ कान्तर्द्दिदैतेय इति। अत्राहुः कृदिकारादक्तिनः इति ङीषं तात् स्त्रीभ्यो ढक्। एवं तु न भवति। लिंगविशिष्टपरिभाषा
या अनित्यत्वात्। न चातो दिवश्चेति पूर्वस्यांत वद्भावेनस्यादिकार्ये इति भ्रमितव्यं दितिशब्दात् ङीषि कृते पस्यति दितिरयेन सवर्णदीर्घाभावादिति आदित्यशब्दात्ण्यप्रत्यये य
स्येति लोपे हलो यमां यमि लोप इति पाक्षिकोऽयं लोपः। न चाल्लोपः स्य स्थानिवद्भावेन पदांतेनेति निषेधात् पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्युक्तेश्च। काशिकायामिति। भाष्ये तु न दृष्टमिति भा

वं॥ अणांतानस्वार्थिकेनष्यञासंयोगस्तूपपादः। स्त्रियांङीषून्नभवति। षितांङीषोऽनित्यत्वात्। आओः फलभेदज्ञापनाय स्त्रीलिंगमुदाहरति पार्थिवा पार्थिवीति। वहिर्बर्हिष्टि
लोपवचनमव्ययानांभमात्रेइत्यस्यानित्य तांज्ञापयितु तेन आरातीयइति सिद्धं॥ अश्वत्थाम इति॥ भाष्योदाहरणात्तदंतविधिः नन्ववलवाचिनः स्थाम
न्शब्दस्यापत्येनयोगासंभवात्वचनारंभसामर्थ्यात्तदंतविधिः स्यादितिवाच्यं। जाताद्यर्थेतत्संभवेनसामर्थ्योपक्षयात्॥ अश्वस्येवस्थामयस्येतिवहुव्रीहिः॥ उ
डुलोमाइति॥ उडूनिनक्षत्राणिवलोमान्यस्येतिविग्रहः। केवलस्यापत्येनयोगासंभवात्तदंतविधिस्ततोऽकारस्य लोपः॥ ७॥ गोरिति। नकेवलमपत्यएवायंकिं
तु प्राग्दीव्यतीयेषुसर्वेष्वर्थेष्विति ज्ञेयं। गव्यमिति गविभवंगव्यं गौर्देवतास्यगोरिदमित्यादिरर्थः॥ केचित्तुभाष्येसर्वत्रग्रहणात्प्राग्दीव्यतीयेभ्योन्यस्मिन्नर्थेऽयंयत्। तेन
गवींचरतिगव्यइत्याद्यपिभवतीत्याहुः॥ गोरूप्यमित्यादि। हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यांरूप्यः मयट्चेतिरूप्यमयटौ। उत्सादिभ्योञ्॥ आगतदपवादानामित्यादीनांचायमपवा

॥ गोरजादिप्रसंगेयत् गव्यम् अजादिप्रसंगेकिम् गोभ्योहेतुभ्यः आगतं गोरूप्यम् गोमयम्॥ उत्सादिभ्योऽञ्। ४।१।८६।
औत्सः अग्निकलिभ्यांठग्वक्तव्यः अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् कालेयम्॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः॥ ॥

दः। इहवष्कयासेइतिगणसूत्रं॥ असेअसमासे पूर्वाचार्यसंज्ञेयंवष्कस्यापत्यादिवाष्कयः। असेकिं। गोवष्कयिः। असइतिनिषेधाल्लिंगादिहतदंतविधिस्तेन
धेनुशब्दस्येहपाठादधेनूनांसमूहआधेनवमितिसिद्धं॥ नन्वेवंधेनुर्गोधेनुकमित्यत्राप्रवर्त्तेत॥ अचित्तहस्तिधेनोरितिसूत्रेधेनुशब्दग्रहणाद्धैनुकमितिसिद्ध
वपिगोधेनुकंनसिद्ध्येदितिचेन्न धेनुरनञइकमुत्पादयतीतिविशेषवचनस्यभाष्येस्थितत्वात्॥ इकंठकमित्यर्थः। अग्निकलिभ्यामिति। अयंभावः। स्यास्यदेवते
त्यधिकारेअग्नेर्ढगितिसूत्रंदृष्टंसामेत्यधिकारेकलेर्ढगितिवार्त्तिकंचापनीयप्राग्दीव्यतीयेष्विदमेवपठनीयं तेनाग्नेरपत्यंअग्निनादृष्टंसामअग्नेरिदमग्नौभवंआग्नेय
गतंगाग्नेयमितिसिध्यति तथाकलेरपत्यमित्याद्यर्थेकालेयमपिसिध्यतीति। एतेनपदकालयतत्कालेयस्यकालेयत्वमितिश्रुतावर्थांतरेपिठक्रोदर्शनात्कलेर्ढगि
तिसूत्रमप्यार्थकमितिमीमांसकोक्तिः परास्ता। वार्त्तिकेसूत्रत्वोक्तिरप्यवैयाकरणमीमांसकप्रतारणार्थेतिदिक्॥ ॥इत्यपत्यादिविकारांतार्थसाधारणाः प्रत्ययाः॥ ६॥

स्त्रीपुंसाभ्यां। प्राग्दीव्यत इत्यनुवर्तनेन तदाह प्रागर्थेष्विति। पौंस्न इति। इह स्नञि ष्विति पदत्वात् संयोगान्तलोपेन पुंसः सस्य निवृत्तावपि प्रत्यय सकारः श्रूयत एव॥ अत एवाभाभ्यांप
रतो नञेव न विहितः पौंस्न इति रूपासिद्धिः प्रसंगात् स्यादेतत् उभाभ्यामपि प्रकृतो ऽञेवास्तु तत्संनियोगेन स्त्रीपुंसयोर्नुक्क्रोति नुगेव विधीयतां न चैवं स्त्रैणः पौंस्ना इत्य
त्र यस्ञं ञोञ्चेति लुक्प्रसंगः स्त्रैणानां संघ इत्यादौ संघांकलक्षणेष्व[illegible]ण् प्रसंगश्च स्या[illegible]दिति वाच्यं। उभयत्रापि गोत्र इत्यनुवृत्तेः। प्रवराध्यायप्रसिद्धं हि तत्र गोत्रं। अन्यथापि
त्रादौ हि स्त्रा इत्यत्राप्यञो लुक्स्यात्। एवं च नञ्स्नञौ ककारस्तु [illegible] इति वा [illegible] केन नञ्स्नञ्ग्रहणं विना अञ्जन्तत्वादेव ङीप् सिध्यतीत्यपरमप्यनुकूलमिति चेदत्राहुः। नुकि नस्तद्धिते इ
ति टिलोपः स्यात् न चैवं नुगानर्थक्यं टिलोपप्रवृत्त्यैव नुकः सार्थकत्वात्। यद्यपि स्त्रीशब्दे तस्य सार्थकम् नास्ति यस्येति चेत्यनेनापीकारलोपसंभवात्तथापि श्रीदैवतास्य श्रीयं इ
ति रित्यत्र वलोपात्परत्वाद्वृद्धिः स्यात् नुकि तु टिलोपः प्रवर्तत इति श्रीश[illegible] नुकः सार्थकमस्तु तस्मान्नञ्स्नञाविति यथान्यासमेव स्वीकर्तव्यमिति। अन्ये तु स्त्रीपुंसयोर्नुगित्यस्तु॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्। ४।१।८७ धान्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्स्नञौ स्तः। स्त्रैणः। पौंस्नः। वत्यर्थेन स्त्रीपुंवच्चेति ज्ञाप
कात् स्त्रीवत् पुंवत्॥ द्विगोर्लुगनपत्ये ४।१।८८ द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक्स्यात् पंचसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडा
शः पंचकपालः। द्विगुनिमित्तस्येति किम्॥ पंचकपालस्येदम्॥ पांचकपालम्॥ अजादिः किम्॥ पंचगर्गरूप्यम्। अनपत्ये किम्॥ द्वयोर्मित्रयोरपत्य
म् द्वैमित्रिः। गोत्रेऽलुगचि ४।१।८९ अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक्स्यात्॥ आगमेऽष्टकारो विवक्षितस्तस्य च यस्येति चेति लोपे कृतेपि स्था

[illegible] दिलोपो [illegible] भवित्यत्र [illegible] दिङ्गा [illegible] जितिसूत्रेणैव [illegible] सिद्धेः नञ्स्नञोरुपसंख्यानं मास्त्विति महदेव लाघवमित्याहुः॥ वत्यर्थे इति॥ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ वत्यर्थे न प्रव
र्तेते इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः॥ अत एवोदाहरति स्त्रीव[illegible] ति। आ च त्वादिति चकारेण नञ्स्नञ्भ्यां त्वतलोः समावेशार्थं इति वक्ष्यति॥ तेन स्त्रीत्वं स्त्रीता। पुंस्त्वं पुंस्ते ति
सिद्धं। द्विगोर्लुगनपत्ये। द्विगोरिति पंचमीत्यर्थस्य हेतुत्वं तच्च भावि [illegible] पर्यन्तबुद्ध्यो ध्यवसायादित्याशयेनाह। द्विगोर्निमित्तमिति। अजादिरिति॥ एतच्चोत्तरसूत्रादचीत्यपकर्षेण ल
भ्यते वा ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन वा॥ प्राग्दीव्यत[illegible] किं। पंचभ्यः कपालेभ्य आगतं पंचकपालीय [illegible] गोत्रे ऽलुगचि। गोत्रे किं। गोत्रार्थकप्रत्ययस्यैवालुग्यथा स्यात्
[illegible] स्येदं कौवलं बादरस्येदं बादरं। कुवलीबदरीशब्दौ हि गौरा[illegible] ङीषंतौ ताभ्यां फले रूपे विकारे अनुदात्तादेश्चेत्यञ् तस्य फले लुगिति लुक् तत इदमर्थेऽजादि प्राग्दीव्यतीये॥

मु.त
सि.कौ.
ठि.त
३

विवक्षिते ऽनेनालुङ्न भवतीष्टृद्धत्वाच्छोनेतिभावः विवक्षित इति ———— अचातिविषयसप्तमी। परसप्तमीत्वे तु अचि वृद्धत्वाच्छस्याप्राप्तौ अणेव स्यादिति भावः॥ ॥ ग

र्गाणामिति। अपत्यवृद्धत्वविवक्षायां यञञोश्चेति लुक्॥ सत्यजादिप्रत्यये चिकीर्षिते अनेन न प्रतिषिद्ध इति गार्ग्यशब्दाच्छेकृते तस्य ईयादेशः। यस्येति चेत्यकारलोपे यलोपा

र्थमाह। आपत्यस्य चेति ढे लोपे कद्रूा इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते सूर्यतिष्येत्यतो य इति हलस्तद्धितस्येत्यतो हल इति च तदाह हलः परस्येत्यादि। आभीयत्वेप्ययलोपो नासिद्धः आरंभसाम

र्थ्यादित एव वा स्पष्टार्थमिति मानुवर्तितमिति व्याचष्टे यकारस्येति। आपत्यस्येति किं। सांकाश्यकः कांपिल्यकः। संकाशादिभ्यो ण्यस्तत्रैधन्वयोपधादिति वुञ्। तद्धित इति किं। गार्ग्यो गार्ग्ययोः

... नामीति किं। गार्ग्यायणाः। गर्गीयमिति। तस्मै हितमिति छः यूनि लुक्। प्राग्दीव्यतीय इति वर्तते अचीति च प्रत्ययाधिकाराच्च प्रत्यय इति लभ्यते तदाह प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यय इ

गर्गाणां छात्राः॥ वृद्धाच्छः ———— आपत्यस्य च तद्धितेनाति ६।४।१५१ हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् तद्धिते न त्वाकारे। गार्गी

... प्राग्दीव्यत इति किम् गर्गेभ्यो हितं गर्गीयम्। अचि किं गर्गेभ्य आगतं। गर्गरूप्यम्। यूनि लुक् ४।१।९० प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्य

यस्य लुक् स्यात्। ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः वक्ष्यमाणः फिन् ततो यून्यण्। ग्लौचुकायनः तस्य छात्रोपि ग्लौचुकायनः। अणो लुकि वृद्धत्वा

मनोरमायां ३।

भावाच्छो न। पैलादिभ्यश्च। २।४।५९ एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् पीलाया वेत्यण् तस्मादणो द्व्यच इति फिञ् तस्य लुक्॥ ९ति प्रत्ययस्य लुगिति संज्ञाकरणाद्व

भ्यो यः प्रत्ययः स यूनीत्यनेन विशिष्यते तथा च यूनि यः प्रत्ययस्तस्य लुगित्यर्थस्तदाह युवप्रत्ययस्येति। वक्ष्यमाण इति प्राचामवृद्धात् फिन्बहुलमिति वक्ष्यमाणः। अजादौ किं

ग्लौचुकायनरूप्यं प्राग्दीव्यतीये किं। ग्लौचुकायनीयं तस्मै हितमिति छः। इह द्विगोर्लुगनपत्ये चि यूनि गोत्रे नेत्येव सूत्रयितव्यं तथा च लुग्ग्रहणं शक्यमकर्तुमिति

स्थितं। तत्र फक्फिञोरिति सूत्रे यूनीत्यस्य मंडूकप्लुतिराश्रयणीयेति क्लेशोयं लाघवानुरोधेन सोढव्य इति भावः। पैलादिभ्यश्च। णयक्षत्रियार्षेत्यतो यूनि लुगिति

वर्ततेतदाह युवप्रत्ययस्य लुगिति। पीलाया वेत्यादि। अपत्ये प्यणि विहिते गोत्रापत्येप्यणेव॥ एको गोत्र इति वक्ष्यमाणत्वात्॥ ततोण्यतात्पैलशब्दादपत्येपि विधीयमा राम

नः फिञ् ... त्येपर्यवस्यति। तस्य च फिञ्९ नेन लुगित्यर्थः। एवं च पीलाया अपत्ये गोत्रापत्ये युवापत्ये चावैरूप्येण पैलशब्दः प्रयुज्यत इत्याह॥ ९ ॥ २

पैलःपितापुत्रश्चेति॥पैलादिषु येइञंतास्तालंकिसात्यकिश्रौदमेयिपैंगा ॥ प्रभृतयस्तेभ्यइञः प्राचामितिलुकि सिद्धे अप्राचामर्थः इति ज्ञेयं। तद्राजाच्चाणः। गणसूत्रमिदं तद्राजसंज्ञ
कास्य स्ययुवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः। तच्चेन्नोत्रंप्राचामिति। इह प्राचां ग्रहणं गोत्रविशेषणं न तु प्राचाम वृद्धादित्यादिवद्विकल्पार्थमित्यत्र व्याख्यानं शरणं। दाक्षिःपितेत्यादि।
दक्षस्यापत्यं गोत्रापत्यं च पुमान् दाक्षिः युवापत्यं तु दाक्षायण इति भावः। न तौल्वलिभ्यः बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चावगतिरित्यभिप्रेत्याह तौल्वल्यादिभ्य इति। देवमित्रि।
दैवयज्ञि। श्वाफल्कि। आसुरि। निमेषि। पौष्करसादि। वैकर्णीत्यादि तौल्वल्यादिः। कात्यायनस्येति। कतस्य गोत्रापत्यं कात्यः। गर्गादित्वाद्यञ्। ततो यूनि यञिञोश्चेति फ

पैलः पितापुत्रश्च। तद्राजाच्चाणः। द्व्यचः अगोत्रमित्यणं तावत् अनार्षणो द्व्यचः इति फिञोलुक्। आङ्गः पितापुत्रश्च। इञः प्राचाम्॥२।४।६०॥ गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्यलुक्स्यात् तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति। पन्नागारस्यापत्यं अत इञ् यञिञोश्चेति फक् पान्नागारिः पिता पुत्रश्च प्राचां किं दाक्षिः। पिता दाक्षायणः
पुत्रः। न तौल्वलिभ्यः २।४।६१ तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात्। पूर्वेण प्राप्तः तुल्वलः तत इञ् फकौ तौल्वलिः पिता तौल्वलायनः पुत्रः फक्फिञोर
न्यतरस्याम् ४।१।९१ यूनीत्येव यूनि लुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः कात्यायनीयाः यस्कस्यापत्यं यास्कः शिवाद्यण् त
स्यापत्यं युवा यास्कायनिः अणो द्व्यच इति फिञ् तस्य छात्राः यास्कीयाः। यास्कायनीयाः। तस्यापत्यम् ४।१।९२ षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता
वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः। उपगोरपत्यमौपगवः। आदेच्चद्धिरन्त्योपधावृद्धीनाधते। तस्येदमित्यस्यापि वाधनार्थं कृतं भवेत्॥ १९कृ। कातीया इति॥ अप
पत्यस्य चेति यलोपः। तस्यापत्यं। तस्येति न स्वरूप ग्रहणं किंतु षष्ठ्यंतमात्रोपलक्षणमित्याशयेनाह। षष्ठ्यंतादिति पंचम्यर्थोध्याहारलभ्यः॥ अनुकरणात्तु च स्यांसोत्रो
लुग्वा उक्ता इति। अण्यादय उक्ताः। वक्ष्यमाणा इति। इञादयः उपगु अ इति स्थिते ओर्गुण इत्यस्य परत्वादचो ञ्णितीति वृद्धिर्भाव्यं। गुणस्तु पिचव्यादौ सावकाशः। कृते च गुणे
अवादेशे चातउपधाया इति वृद्धिर्भाव्यमत आह। आदिवृद्धिरिति। परत्वादिति भावः अंत्योपधावृद्धी नव्यकाशः गौः पाचकः। आदिवृद्धेस्तु सुस्रुत् सौस्रुतः त्वाष्ट्रः जागत
इत्यादौ तूभयप्रसंगे परत्वादादिवृद्धिरेव भवति। लक्ष्यानुरोधेन सकृद्गतिन्यायसेवनं आश्रयणात्। अनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठोप्यत्र लिंगं। अन्यथा आद्युपधा

सु·त

सि·कौ वृद्धिर्यां पौष्करसादेः सिद्धत्वात्तेषु पाठो नर्थकः स्यात्। न च पुष्करसत्तावरतीत्यर्थे ठकि पौष्करसादिक इत्येतदर्थमनुशतिकादिपाठ आवश्यकः। ञ्णिति णित्येव उपधावृद्धेः सौक
टि·त रान्नतु किंतीति वाच्यं॥ अनभिधानात्ठगत्र न भवतीत्यादि समाधानस्य कैयटे स्थितत्वात्। एतेन भिन्नविषये बाध्यबाधकभावो नोपपद्यत इति शंका निरास्ता॥ उ
४ क्तानुपूर्वकेन सत्यपि संभवे बाधनं भवतीत्यवस्याश्रयणीयत्वात्॥ न चैवमपि जागृत इत्यादावुपधावृद्धिर्बाध्यतां। औपगव इत्यत्र त्वादिवृद्धिप्रवृत्तिवेलायामु
पधावृद्धेरप्राप्तत्वात्कथं तद्बाधः स्यादिति चेदत्राहुः जागृत इत्यादावुपधावृद्धेर्बाध्यत्वे निर्णीते कचित्कालांतरप्राप्तायाश्चापि तस्या बाध्यत्वौचित्यादिति। स्यादेतत्। यत्रा
दिवृद्धेनेजातात्वात्योपधालक्षणा वृद्धिः कस्मान्न भवति। असेभावो वैयसवमिगंताच्चेत्यण्। व्यापदिशत्वेनयापदंतत्र भवइत्यण्॥ अत्र कैयटः तत्राप्यैचोपरत्वात्तद्
पत्ये विति सर्वेष्टसिद्धिरिति। शाब्दबाधे वैलक्षण्यसत्वेपि तदनादरेणाक्षिपतितस्येदमित्यपत्येपीति। इहमर्थे अपत्यसमूहविकारादीनामंतर्भावादपत्येपि तस्येद

उत्सर्गः शेषएवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम्। भानोरपत्यं भानवः। कृतसंधेः किमसौत्थितिः अकृतव्यूहपरिभाषयासावुत्थितिर्माभूत् समर्थ
पौर्णमास्यानेहवस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य प्रथमात्किं अपत्यवाचकात् षष्ठ्यर्थे माभूत् वाग्रहणाद्वाक्यमपि दैवयज्ञीति सूत्रादन्यतरस्यांग्रह
णानुवृत्तेः समासेपि उपग्वपत्यम् जातित्वान्ङीष् औपगवी। आश्वपतः दैत्यः औत्सः स्त्रैणः पौंस्नः॥ मित्यण् प्रवर्त्तत इति किमनेन तस्यापत्यमिति सूत्रे

णोत्यर्थः। यद्यप्यत इञित्याद्यर्थो तस्यापत्यमित्येतद्वक्तव्यं तथापि योगविभागः किमर्थ इत्याक्षेपोत्र बोध्यः। समाधत्ते बाधनार्थमिति। तस्येदमित्यस्य यद्बाधकं वृद्धाच्छस्त
द्बाधनार्थं पृथक्सूत्रं कृतं भवेदित्यर्थः। ननु तस्येदमित्यण् स्तदपवादस्य वृद्धाच्छस्य च शैषिकत्वादपत्यार्थे प्रसक्तिरेव नास्ति अपत्यादिचतुरर्थीपर्यंतेभ्योन्योर्थः शेष
इत्यभ्युपगमादत आह॥ ॐ॥ उत्सर्गः शेषएवासाविति। असौ अपत्यार्थः। अयं भावः। असति योगविभागे अदंतबाह्वादिप्रकृतिसंबद्धस्येवापत्यार्थस्योपयो पाम
गादुपग्वादिप्रकृतिसंबद्धोऽपत्यार्थः शेष एव स्यात्तथा चाणं बाधित्वा भान्वादिभ्यो वृद्धाच्छः प्रसज्येत योगविभागे तु कृते प्रकृतिसामान्यसंबंधस्याप्यपत्यार्थस्यो ४
पयोगाच्छेषत्वाभावेन छस्य प्राप्तिरेव नास्तीति। ननूपग्वादेरवृद्धत्वेन छस्य प्रसक्त्याभावान्निष्फलो योगविभाग इत्यत आह वृद्धानीति। प्रातिपदिकानीति शेषः। कृतसंधेः कि
मिति। अनेर त्वात् तं चोकृतायां तदुत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीत्यधिकारसूत्रस्थ समर्थपदग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः। अकृतेति। इयं च परिभाषा समर्थग्रहणेन ज्ञा।

पिते[illegible]स्यूः। लोकत सिद्धेत्यन्ये। मा वुत्थितिर्मा भूदिति। अंतरंगपरिभाषाया अपवादभूतया अकृतेत्यनया अकृतसंधेरेव प्रत्ययः स्यात्तन्निवारणाय समर्थग्र
हणमधिकारसूत्रस्थमावश्यकमिति भावः। यद्यपि तत्र सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वमित्यविशेषेणोक्तं तथापि ङ्याप्प्रातिपदिकांश एव परिनिष्ठितत्वं न तु सुब्विशिष्ट इत्यवधेयं॥
तेन औपगवः दंडिमानित्यादि सिद्धं। अन्यथा औपगव दंडीमानित्यादि स्यात्॥ अश्विमानणिति निर्देशश्चेह लिंगं। यदि तु पामादिगणे विश्वगित्युत्तरपदलोपश्चेत्यत्रा कृत
सं[illegible]णेन परिनिष्ठितात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगम्यते तेन हि व्यर्थमेव समर्थग्रहणमित्याहुः॥ प्रथमात्किमिति॥ तस्यापत्यमित्यत्र निर्दिष्टपदद्वयमध्ये प्राथमिकमेव प्र।
कृतिसमर्थं कं न त्वपत्यं तथा च प्रकृत्याकांक्षायां तदेव गृह्यत इति किं तेन प्रथमादित्यनेनेति प्रश्नः॥ अपत्यवाचकादिति तस्यापत्यमित्यादिना विहितः प्रत्ययो यथा
षष्ठ्यंतोपग्वादिशब्दादभ्युपगम्यते तथा अपत्यवाचकदेवदत्तादितो[illegible]न्यपो भवत्विति शंका स्यात्तद्वारणार्थं प्रथमाद्ग्रहणमावश्यकमिति भावः। ननूपगोरपत्यमि
ति विग्रहवाक्ये अपत्यवाचकस्य प्राथम्येऽप्यपत्यमुपगोरिति वाक्ये प्राथम्यात्स्यादेवापत्यवाचकात्प्रत्ययः इति चेन्नैवं लक्षणापेक्षं प्राथम्यं नियतत्वादत्राश्रीयते न तु विग्र।

॥ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ४।१।१६२ अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात्॥

हापक्षमानेयतं अन्यथा प्रथमादित्येतन्निरर्थकं स्यादिति षष्ठ्यर्थे मा भूदिति। अयमर्थः। यथा इंद्रो देवतास्य हविष ऐंद्रं हविरिति प्रथमात्प्रत्ययो भवति तथा उपगुरपत्यमस्य देवदत्त
स्य औपगवो देवदत्तः देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोर्देवदत्तिरुपगुरिति मा भूदिति। एतच्च कैयटस्य[illegible]न्नपवाद[illegible]तद्धितस्समासं नित्यं बाधेत। न च तद्धितस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे सोऽपि
भविष्यतीति वाच्यं। यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादेन विनिर्मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्त्तत इति [illegible] मध्ये [illegible]त्र वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्याशंक्याह अन्यतरस्यांग्र
हणानुवृत्तेरिति। जातित्वादिति। गोत्रं च चरणैः सहेत्यनेन विशेषः। [illegible] स्त्रीवित्युक्तं तद्व्याख्यातृभिश्च ब्राह्मणजित्यनेनेत्युक्तं तदुभयमपि गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति सू
त्रस्थभाष्यानुरोधेन गोत्रं च चरणैरित्यत्र कृत्रिमं गोत्रमेव गृह्यते [illegible] त्वपत्यमात्रमित्याशयेन प्रवृत्तमिति बोध्यमित्याहुः। [illegible]स्यान्महोत्सर्गान्[illegible]दाहरति औत्स इत
त्यादि। औत्स इति। उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झर इत्यमरः। तस्य चापत्येन योगः स्तुगामेयो भो इतिवत्॥ ❀ ॥ अपत्यं पौत्रं न त्वपत्यग्रहणं व्यर्थं पौत्रादेरपत्य
त्वाव्यभिचारादित्यत आह अपत्यत्वेन विवक्षितमिति। विवक्षितमिति किं। वस्तुतः पौत्रप्रभृतेर्यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते [illegible]दमिति तदा मा भूदित्याहुः। अन्ये तु वस्तुतः पौत्रा

सु.ल. सि.कौ. टि.त. ५

दीनामेवतत्त्वेनविवक्षायांसंज्ञामाभूत् अपत्यत्वेनविवक्षायामेवयथास्यादित्येवमर्थंतत्तेनऔपगवइत्यादावप्यनेनैवस्यगोत्रसंज्ञासिध्या। पौत्रत्वादिकंशक्यतावच्छेदकंकिंत्वपत्यत्वमेवा न्यथागोत्राधिकारस्थीयञाद्यर्थसैवगोत्रसंज्ञास्यादिति।अन्यथाधिकारेणोगोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यनद्युणःपौत्रत्वादिकंशक्य तापत्येतेनैवो क्तप्रयोजनसिद्धौकिमनेनात्रापत्यग्रहणेनेतिचेदत्राहुः।तेनद्वाञाइत्यत्रनञ्छन्देनजनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्इत्यादिनाविहितायेञ्ञ्ज्ञादिमितिलभ्यतएवेतितेनैवो प्राक्तनप्रत्ययाःगोत्रयुवसंज्ञाकांडनविच्छिन्नत्वादितिवक्ष्यते।तथाचापत्याधिकारपठनसामर्थ्येसोपेक्षत्वादपत्यस्यासेवंधशंकानिराकरणायैवात्रापत्यग्रहणंतेनतुततः। मिति॥पौत्रप्रभृतीतिकौंअनंतरापत्येमाभूत।कौंजिः।गार्गिः।नचैवमप्यंगिरसःपौत्रेगर्गस्यानंतरेऽपत्येप्रसंगइतिवाच्यंयस्यपौत्रादितिप्रापुनरपत्यग्रहणमिहकृतम्। एवंचगार्गीप्रत्यनंतरापत्यत्वेनविवक्षायामपिगर्गप्रतिगोत्रत्वंनिष्प्रत्यूहमितिसादेवगर्गाद्यञितिसिद्धम्। ॥जीवतितुवंश्ये।पितृपिण्डवगोत्रसंज्ञेतिसीकाराणम्॥ तत्रभवंवंश्यः दिगादित्वाद्यत्।पौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तंषष्ठ्याविपरिणम्यतेव्याख्यानाद्ज्ञात्वायूनस्त्रियामितिलिंगाच्चेत्याह।पौत्रादेरिति॥तुशब्दमहाप्युत्पादकपूर्वपुरुषोवंश भिन्नक्रमःयुवत्वस्यान्यो

जीवतितुवंश्येयुवा।४।१।१६३ वंश्येपित्रादौजीवतिपौत्रादेर्यदपत्यंचतुर्थादितद्युवसंज्ञमेवस्यान्नगोत्रसंज्ञम्॥भ्रातरिच ज्यायसि।४।१।१६४।ज्येष्ठेभ्रातरिजीवतिकनीयान् चतुर्थादिर्युवास्यात॥

एवोध्यः॥मत्वएवकारार्थइतिव्याचष्टेयुवसंज्ञमेवेतितेन सकसंज्ञाधिकार संज्ञयोर्नसमावेशइतिभावः॥नन्वस्तुसंज्ञाद्वयस्यसमावेशःकोदोषइतिचेन्मैवं शालंकाःपैलीयाइत्यसिद्धिप्रसंगात्।तथाहि।शालंकोरपत्यंशालंकिर्भूतयोरपिगोत्रयुव संज्ञयोर्नसमावेशइतिभावः शालंकादेशः।शालंकेरपत्यंशालंकोयुवापत्यं यञिञोश्चेतिफक्तस्यपैलादिभ्यश्चेतिलुक्।ततःशालंकेयूनश्छात्राइत्यर्थविवक्षायामिञश्चेत्यणि शालंकाइःपैलादिषुपाठादिञ्शा पत्यंगोत्रापत्यंवापीलायावेत्यणिपैलस्तस्यापत्यंयुवाअणोद्व्यचइतिफिञ्।तस्यपैलादिभ्यश्चेतिलुक्।ततःपैलस्ययूनश्छात्राःपैलीयाइतिभवति॥तत्रगोत्रेतिभवति॥तथापीलायाअ गर्ग्यादितिफक् फिञोरलुक्प्रसज्येत।नचपरत्वाद्यूनिलुग्भविष्यतीतिसिद्धमिष्टमितिवाच्यं।ततोपिपरत्वात्फक्फिञोरन्यतरस्यामितिविकल्पापत्तेः।नचयूनोस्समावेशेतुगोत्रेलु फक्फिञोरित्ययंयूनिलुकस्यापवादोनतुपैलादिभ्यश्चेत्यस्याऽनंतरस्येतिन्यायात्।यद्यपियूनिलुगपवादोपिफक्फिञोरितिविकल्पःपरत्वात्सिद्धोनेपिविकल्पःशंक्यः बाधितेतिवंतुशब्दंवंचतथापिपरादप्यंतरंगस्यबलीयस्त्वात्पैलादिभ्यश्चेतिनित्यएवलुगित्याहुः।भ्रातरिच अवंश्यार्थोपमारंभः॥भ्रातातुनवंश्यपैलादिभ्यश्चेतिलुकमपि ।उत्पादकपूर्वपुरुषोवंशइ

तत ५

स्युपगमात् । जनात्यपौत्रप्रभृतीत्यनुवर्त्य पौत्रप्रभृतेरिति निषष्ठ्या विपरिणम्य व्याख्यानात्फलितमाह । चतुर्थादीति । अत्रायमर्थः । गार्ग्यादिषु मृतेष्वपि जी
वत्यग्रजे अनुजो युवसंज्ञक इति ॥ ॥ वान्यस्मिन् इहत्यं जीवतिपदं निङ्न्तं न तु सप्तम्यन्तमिति व्याचष्टे जीवदेवेति यो जीवति स युवसंज्ञको मता
सुभ्रः स्थविरतरे जीवत्यपि गार्ग्य एव भवतीति न । गार्ग्यायणइ भावः । एकमिति । इहत्यमित्यर्थः द्वितीयमिति । अनुवर्तमाने सप्तम्यन्तमित्यर्थः । यदुक्त

वान्यस्मिन् सपिंडे स्थविरतरे जीवति । ४।१।१६५ भ्रातुरन्यस्मिन् सपिंडे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं
वा एकं जीवति ग्रहणमपत्यस्य विशेषणं द्वितीयं तु सपिंडस्य तरपा निर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः स्थानेन वयसा चोत्कर्षे पितृव्ये माता
महे भ्रातरि वा जीवति गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वास्य वेति किम् स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव जीवति किं मृते मृतो वा गार्ग्य एव
। वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम् । गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायाम् ॥ तत्र भवान् गार्ग्यायणः पू
जेति किम् गार्ग्यः । यूनश्च कुत्सायां गोत्रमेवेति वाच्यम् गार्ग्यो जाल्मः कुत्सेति किम् गार्ग्यायणः । १ ॥ २ ॥ २ ॥ २ ॥

उभयोरिति तदेव विवृणोति स्थानेन वयसा चेति । मातामहे भ्रातरि चेति ॥ सन्निहितत्वात् भ्रातरीत्यस्य मातामह भ्रातरीत्यर्थ इत्येके पितृव्यपुत्रे इत्यन्ये अन्ये तु
पितृव्ये पितामह भ्रातरि वेति पाठः । जीवति किमिति । जीवति द्वयं किमर्थमिति प्रश्नः । अत एव मृते मृते वेत्युत्तरं संगच्छते । अन्ये भ्रातरि जीवति जी
वतो विकल्पो माभूत् । पूर्वसूत्रे तु भ्रातरि जीवति मृतस्य कनीयसो युवसंज्ञार्थमिति विवेकः । वृद्धस्य चेति । वार्तिकमिदं तथा यूनश्चेत्यग्रिमपि ॥ ८

सु·त· एकोगोत्रेगोत्रइतिजात्यपेक्षयाएकवचनम्।एकशब्दःसंख्यावाचीगोत्रेऽभिधित्सितेऽपत्य[illegible]वोऽकप्रत्ययएकएवस्यादित्युक्ते।गोत्रापत्येप्रथमएवशब्दो प्रत्ययंलभतेना
सि·कौ· न्यः॥यदित्वनंतरापत्यप्रत्ययान्तादपिस्यात्तर्हिगोत्रापत्येएकएवप्रत्ययोनकृतःस्यात्[illegible]अपत्यप्रत्ययांनात्प्रतिषेधोवाच्यइतिवार्तिकार्थोप्यनेनसंगृहीतइत्या
टि·त· शयेनव्याचष्टे गोत्रेएकएवेति।अपत्यप्रत्ययइति।एतच्चाधिकाराल्लब्धं।अन्येतुएकशब्दःप्रथमपर्यायः॥प्रथमश्चापत्यप्रत्ययशून्यस्तस्माच्चप्रथमात्प्रकृतिर्गोत्रेऽ
६ पत्यप्रत्ययंलभ[illegible]इत्यर्थंव्याचक्षतेतत्क्लिष्टं।अस्यांपंक्तौएकमानयेत्युक्तेप्रथममानयेतिप्राथम्याद्यर्थस्याप्रतीतेः।वस्तुतस्तुप्रथमादित्यधिकाराद्गोत्रेप्रथमादेवप्राति

एकोगोत्रे ४।१।९३ गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात्। उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः गार्ग्यः नाडायनः। गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परंपरा
यद्वात्वद्यूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च मतभेदेन तद्द्वान्यं सूत्रमेतत्तथोत्तरम्। पितुरेवापत्य-
मिति पक्षे हि॥ उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिञ्स्यात् चतुर्थे तु जीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगविः फक् इत्यं फगिञोः परंपरायां मूलाच्छ-
ततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरण् इष्टे सिद्धेऽपि अणन्तादिञपि स्यात् चतुर्थे
फगिति ततः फगिञोः परंपरायां शततमे गोत्रे ऽष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूह्यम्॥

१ दिकादप[illegible]यप्रत्ययइतिव्याख्यापेक्षग्रहणमित्युक्तशंकामित्याहुः।औपगवइति।उपगुशब्दएवप्रत्ययंलभतेनत्वौपगवशब्दइति गोत्रापत्येप्यनंतरापत्यइवाणेव
भवतीत्यर्थतिञ्॥ गार्ग्यइति।गोत्रापत्येगर्गादिभ्योयञितिविशिष्यविधानादनंतरापत्यइवात्रअतइञ्नभवतिकिंतुफगेव।सचगार्ग्यस्यापत्येपिभवतिनत्वत्रयञंतात्फ॥ राम ६
कएकोगोत्रइतिनियमात्।नाडायनइति॥नडादिभ्यःफगितिगोत्रापत्येविधानादत्राप्यतइञ्नभवतिकिंतुफगेव।सचनाडायनस्यापत्येपिभवति।नतुफगंतादिञ्।उ॥
क्तनियमात्।नन्व[illegible]स्मिन्गोत्रेयुगपदनेकप्रत्ययाप्रसक्तेर्व्यर्थमिदंसूत्रमित्याशंक्यसूत्रारंभफलंमतभेदेनव्यवस्थापयतिगोत्रेस्वैकेनेति॥ स्वगोत्रंतदपेक्षया॥
एकोनसंख्या[illegible]तृतीयेद्वयोःपरंपराचतुर्थेत्रयाणांपंचमेतुचतुर्णामित्यादिपरंपराप्रसज्यतइत्यर्थः॥तथाहि।उपगोस्तृतीयेऽणिञोःपरंपराचतुर्थेऽणिञ्फ

जयञ्जंताद्यञिति। ननु नैवमणिञोः परंपरायां निवर्त्तितायामप्योपगवइत्यत्राणप्रत्ययपरंपरा स्यात् तथा गार्ग्ये इत्यादौ यञादिपरंपरेति वाच्यं। सत्यामपि तस्यामनिष्टाभावाद्
ति [illegible] श्चेत्थं। फगंता [illegible] किनाद्य [illegible] न इत्यादावनिष्टप्रसंगादिति दिक्॥ उक्तमिति। अपत्यं पितुरेवेति पक्षे। चतुर्थापत्यरूपे यूनि विवक्षिते गोत्राद्यूनीति नियमसूत्रे सति
च गोत्रप्रत्ययांतादेव युवप्रत्यय इति द्वयोः परंपरा सा चेष्टत्वान्न नियमेन व्यावर्त्यते। पंचमे तु यूनि नियमाभावे त्रयाणां परंपरा प्रसज्यते। षष्ठे तु चतुर्णामित्यादि। ततः प्राचा
मपीति द्वितीयपक्षे तु गार्ग्याच्चतुर्थे यूनि मूलप्रकृत्यनंतराभ्यामनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते पंचमे तु मूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्यः। तथा नडाच्चतुर्थे यूनि पूर्ववद्द्वाभ्यामनिष्टोत्पत्तिः
। पंचमे तु त्रिभ्यः। उपगोश्चतुर्थे वाच्यं तु मूलप्रकृतेरेकस्मादेवानिष्टोत्पत्तिः। नन्वनंतरापत्यवाचकात् [illegible] ना तेष्यत इञिरूपानिष्टाभावादित्यादि यथासंभवं तत्रोह्यं।
त्यर्थः॥ ॐ॥ गोत्राद्यूनि॥ असत्यस्मिन् सूत्रे सूत्रमते पंचमादौ यूनि विवक्षिते गोत्रप्रत्ययांतात् युवप्रत्ययोत्पत्ताविष्टसिद्धेपि मूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्योपि।
स्यादिति यथा [illegible] का निषेधप्राप्तं नियमार्थमिद [illegible] मित्याशयेनाह गोत्र [illegible] प्रत्ययांतादेवेति॥ न तु मूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्य इत्यर्थः। मनोरमायां तु न तु युवप्रत्ययांतादिति प्रथ

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्।४।१।९४। यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् स्त्रियां तु न युवसंज्ञा गार्ग्यस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः स्त्रियां गोत्रत्वाद
ण एव प्रत्ययः॥ [illegible] पक्षे षष्ठे इत्यपि स्थितं। अत्र वदंति। पंचमादौ यूनि विवक्षिते तस्य पुनस्तृतीयं प्रत्यनपत्यत्वादप्राप्तौ विध्यर्थमेवेदं स्यान्न तु नियमार्थमिति यु
वप्रत्ययांतात्प्रत्ययो दुर्वारः॥ तस्मादिह पितुरेवापत्यमिति पक्षो नाश्रयणीय इति। अन्ये त्वाहुः गार्ग्यपुत्रे गोत्राद्यूनीत्यादि [illegible] केनाप्राप्तप्रत्ययं विधाय द्वितीयेन नियम्य
ते यूनि गोत्रादेवेति। एवं च ततः प्राचामपीति पक्षेण सहा ऐकरूप्यता भवतीति गोत्राच्चैव यून्येवेति विपर्यस्तनियमस्त्विह न कृतः। व्याप्त्यलाभात्। न च शेषिका [illegible] ग्या
वर्त्या इति वाच्यं गोत्रे अलुगचीति लिंगात्। स्त्रियां त्विति। यद्यत्रास्त्रियामित्यस्यैकवाक्यतया स्त्रीभिन्ने यूनि गोत्रादेवेत्यर्थः क्रियते तर्हि स्त्रीषु युवसंज्ञाया अभिधानात् यु
वतिषु प्रत्ययानां परंपरा प्रसज्यत॥ न चैको गोत्र इत्यनेन निरस्तत्वात् युवसंज्ञाया गोत्रसंज्ञया बाधात्। अथ स्त्रियां न युवप्रत्यय इति वाक्यभेदेनार्थः क्रियते तदा गोत्रप्र
त्ययेन युवतिर्नाभिधीयेत किंतु वाक्यमेव स्यात्ततश्च गार्ग्यस्यापत्यं स्त्री गार्गीति न स्यादतो [illegible] निषेधपरमेवेदमित्याशयेन व्याचष्टे न युवसंज्ञेति॥ अत्रायमाशयः।
अस्त्रियामिति योगो विभज्यते। यूनीति शब्दस्वरूपमनुवर्त्तते॥ परिभाषा चेयं। यत्र युवसंज्ञाविधानं तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठत इति सिद्धस्य गतिरियं। जीवति तु वंश्ये युवा। स्त्रिय

सु॰ त॰ सि॰ कौ॰ टि॰ त॰ ७

अत इञ्॥ अकारस्तत्रेष्विति ज्ञापकात्सुबन्ताद्वत तद्धितोत्पत्तिः स्यपुरमेप्याधिकृतप्रातिपदिकस्यन्वेय्यर्थं किन्तु प्रयोजनमसतीति ध्वनयति। अदन्तं यस्मात्प्रातिपदिकात्तदिति। अत इत्यस्य सुवन्तविशेषणत्वे तु दक्षयोरपत्यमित्यादिविवक्षायां दाक्षिरित्यादि न सिद्ध्येदिति भावः। नपुंसके ... अपत्यं वैश्वपः। नदीपत्तादाशरथ्यायेनत्र तु तस्येदमिति त्वण्। अपत्यत्वविवक्षायां त्विञेव। बाह्वादिभ्यश्च। वा धृलोडन इति धातोः केवलस्य बाह्नेरपत्ययोगासंभवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधौ सौ बाहविरिति। माधवोक्तं चिन्त्यमिति ध्वनयन्नाह। बाहविरिति। यद्यपि गणे बाहुक इत्ययुधिष्ठिर अर्जुनाविति बाहविशेषणो माधवः। रत्नाश्वलायनसूत्रप्रयोगाद्राष्यवृत्त्यधुदाहरणाच्च बाहुशब्दः संज्ञारूपोऽस्तीति भावः। औडुलोमिरिति। यद्यपि गणे बाहुक इत्युधिष्ठिर अर्जुन प्रद्युम्नेत्यादि केवलो गोमम् शब्दः पठितस्तथापि सामर्थ्यादिदंतग्रहणान्नारकाप्युडुवाह्निर्यामित्यमरः। तेषां नक्षत्रवाच्युडुशब्दः। उडुनीवलोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः। शरद्वलोमानि यस्य तस्यापत्यं शारलोमिः। बहुत्वे तु इञपवादः कारः प्रागेवाजं तेषूक्तः उडुलोमाः शरलोमाः। इह अप्रतिपदविधानेषु पुराणसिद्धास्सेत्वाशब्दाए

अत इञ् ४।१।९५ अदन्तं यस्मात्प्रातिपदिकं तस्मात्प्रकृतिकात् षष्ठ्यन्तादिञ्स्यादपत्यार्थे, दाक्षिः। बाह्वादिभ्यश्च ४।१।९६ बाहविः औडुलोमिः। आकृतिगणोऽयम्। सुधातुरकङ् च ४।१।९७ चादिञ्। सुधातुरपत्यं सौधातकिः॥ व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम्। आभ्यां परान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामेव च ७।३।३। पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किन्तु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैचावागमौ स्तः। वैयासकिः। वारुडकिः इत्यादि

॥ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ४।१।९८ ॥

नृत्यंते शब्दोपस्थितिकत्वात्तेन इदानीं तत्तो ... तस्यापत्ये बाहवः इत्यणेव। न त्विञ्। उक्तं च हरिणा। अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः। शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु॥ अनर्थकं संदिग्धार्थकमप्रयुक्तं चक्रमेण विशेषणत्रयं व्यावर्त्यं तदुक्तिषु तत्सदृशेषु चेत्यर्थः। अत एव संज्ञा श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिरित्यत्र राजश्वशुराद्यदिति यत्। मिमीते माता तातस्य स्वसा मातृस्वसा इह मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं न। नन्वेवं बाहवः स्वाशुरिरिति पूर्वोक्तौ न सिध्यत इति चेन्नैवम्। अणिञोर्विधौ शब्दविशेषानुपादानादप्रतिसिद्धेष्वपि तत्सद्भावेन। व्यासेति। वेदान्व्यसतीति व्येद्व्यासः कर्मण्यण् भीमो भीमसेन इतिवदेकदेशग्रहणं न व्यासेति ... किं तर्हि यौगिकस्यार्थः तस्यापत्यं नार्थिः। पदान्ताभ्यां किम्। याज्ञिकः। एचो विषयप्रदर्शनायनेति निषेधोक्तिः। तेनेह न। दाध्यश्विर्माध्वश्विः। अत्र हि स्त्वाभ्यां परस्य वृद्धिप्रसक्तिरस्ति। क्वचित्तु वृद्धिप्रसक्तिसत्त्वेऽपि नेष्यते। द्व्यशीति भृतो भृतो भावी वा द्व्यशीतिकः। वारुडकिरिति। वरुडादयो जातिविशेषाः। वकार। ७

स्याग्रसंगतत्वान्नेयाम्यामिति॥ ...त्यादौ। नैषादकिः। नाडायनिः। वैदकिः। गोत्रके जारूतः प्रागेको गोत्र इत्यादि सूत्रद्वयं चेत्यवलते तर्हि कस्य ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमि...ः॥
च्फञोऽञकारात्स्वर्णः। कौञ्जायनाः। चकारस्तु व्रातच्फञोरित्यत्र विशेषणार्थः तेनाश्वादिभ्यः फञ् आश्वायन इत्यत्र ञ्यो न भवति। अत्रेदमवधेयं। कौञ्जायन्य इत्यादा
वेकवचने द्विवचने च ञ्यस्य जित्वात्स्वरेणाद्युदात्तत्वमथ बहुत्वे तु तस्य लुकि च्फञश्चकारञकारयोस्तुल्यबलयोर्विरोधे सति परत्वाञ्ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते भाष्या
दौ॥ द्वितस्य कितरस्यत्र यो गं विभज्य ... तद्धितस्याचितोन्तोदात्तत्वमिति व्याख्यानात्कौञ्जायना इत्यत्रान्तोदात्तत्वमेव भवति। न चैव हि फगवात्रास्तु कि

५।३।११३

व्रातच्फञोरस्त्रियाम्॥ व्रातवाचिभ्यश्च्फञन्तेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः स्यान्न तु स्त्रियाम्। कौञ्जायन्यः। बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुग्वक्ष्यते। ब्राध्नायन्यः। स्त्रियां कौञ्जाय
नी। गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीष्। अनन्तरापत्ये कौञ्जिः। नडादिभ्यः फक् ४।१।९९। गोत्र इत्येव नाडायनः। चारायणः। अनन्तरो नाडिः। हरितादिभ्योऽञः
४।१।१००। एभ्योऽञन्तेभ्यो यूनि फक्। हारितायनः। इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्यून्ययम्। न हि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः। विदाद्यन्तर्गणो हरिता
दिः। यञिञोश्च ४।१।१०१। गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात्फक्। अनातीत्युक्तेरपत्यस्येति यलोपो न। गार्ग्यायणः। दाक्षायणः। शरद्वच्छुनकदर्भा
द्भृगुवत्साग्रायणेषु ४।१।१०२। गोत्रे फक्। अञिञोरपवादः। आद्यो विदादौ शारद्वतायनो भार्गवश्चेत्। शारद्वतोऽन्यः। शौनकायनो वात्स्यश्चेत्
शौनकोऽन्यः। दार्भायणः आग्रायणश्चेत्। दार्भिरन्यः। द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ४।१।१०३। एभ्यो गोत्रे फग्वा। द्रौणायनः। द्रौणिः। पार्वतायनः। पार्वतिः
जैवन्तायनः। जैवन्तिः। अनादिरि... द्रोण। अश्वत्थाम्न्यपेक्षया ... पचारात्॥ ९८ मनेनगुरुनिर्देशेनेति वाच्यो तथा हि सति व्रातच्फञोरस्त्रियामिति सूत्रे ग्रहणं यमोपत्या

नाडायनादिभ्योऽपत्यः स्यादिति। कुञ्जा ब्रध्न शंख शक इत्यादि॥ ःः ॥ व्रातच्फञोः पूगाञ्ञ्यो ग्रामणीपूर्वादित्यतोऽनुवर्तनादाह ञ्यः स्यादिति। व्रातेभ्यः ... कापोतपाक्य इत्यनु
दाहरिष्यति। अस्त्रियां किं। कपोतपाक्यां। तद्राजत्वादिति। ञ्यादयस्तद्राजा इति सूत्रेण ... लुग्वक्ष्यत इति। तद्राजस्य बहुष्विति अनेनेति शेषः। कौञ्जायनीति। इह
यति ... प्रत्यये यापवत्त्वान्न जातेरिति ङीष् भावे ... स्वरे च विशेषावोध्य इत्याहुः। यञिञोश्च। अधिकारप्राप्तं गोत्रग्रहणं यञिञोर्विशेषणं न तु विधेयस्य फकः

कः। व्याख्यानादित्येतदाह गोत्रेपावित्ति। गोत्रे किं। द्वीपादनुसमुद्रं यञ्। द्वैपे भवो द्वैप्यः। सुतंगमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ्। सौतंगमिः। तदपत्ये फक् मा भूत्। फक्त्यादिति। सा मर्थ्यात्प्रत्ययं। शरद्वच्छुनक। भृगुः। शारद्वतोऽपत्यं न भवति पूर्वभावित्वात्। एवं शुनस्यापत्यं न भवति वत्सः। अतो भार्गवश्च वात्स्यश्चायं ग्रहणश्चेति द्वंद्वे अत्रिभृगुवित्यत्रैःश्चेति च यथासंभवं लुग्बोध्यः। यद्यप्यत्र बहुत्वाभावादत्रिभृग्वित्यादिना लुग्दुर्लभस्तथापि युगपदधिकरणवचनतायां वर्तिपदानां बह्वर्थत्वात्सौत्रत्वाद्वा स्यादेव लुक्। अतो व्याचष्टे भार्गवश्चेति वात्स्यश्चेति च। अनादिरिति। अश्वत्थाम्नः पिता यो महाभारते प्रसिद्धस्तदपेक्षयायमन्य एवायं द्रो

अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ४।१।१०४। एभ्योऽञ् गोत्रे ये त्वत्रानृषयस्तेभ्य आनन्तर्ये। सूत्रे स्वार्थे ष्यञ्। बिदस्य गोत्रं बैदः। अनन्तरो बैदिः वा द्धादेराकृतिगणत्वादिञ्। पुत्रस्यापत्यं पौत्रः दौहित्रः। गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५। गोत्र इत्येव। गार्ग्यः। वात्स्यः। यञञोश्च २।४।६४ गोत्रे यद् ञन्तमञन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम्। गर्गाः। वत्साः। बिदाः। उर्वाः। तत्कृते इति किम्। प्रियगार्ग्याः। स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रियः। गोत्रे किम्। द्वैप्याः। औत्साः। प्रवराध्याये प्रसिद्धमिह गोत्रम्। तेनेह न। पौत्राः। दौहित्राः। मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ४।१।१०६। गोत्रे यञ्। माधव्यो ब्राह्मणः। माधवोऽन्यः। बाभ्रव्यः कौशिकः। बाभ्रवोऽन्यः। बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात्सिद्धे नियमार्थमिदम्। गर्गादिपाठफलन्तु लौहितादिकार्यार्थम्। बाभ्रव्यायणी। कपिबोधादाङ्गिरसे ४।१।१०७। गोत्रे यञ् स्यात्। काप्यः। बौध्यः। आङ्गिरसे किम्। कापेयः। बौधिः॥ ॥

ण इत्यर्थः। अश्वत्थाम्नीत्यादि। द्रोणाचार्यस्यानन्तरापत्ये अश्वत्थाम्नि द्रौणायन इति प्रयोगो भ्रान्त इत्यर्थः॥ ॥ अनृष्या। अनृषीति पञ्चम्याः सौत्रो लुक्। अनृषिभ्य इत्यर्थः। सूत्रे इति। आनन्तर्य इत्यत्रेत्यर्थः। स्वार्थ इति। चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वादिति भावः। बैदिरित्यत्र ऋष्यणमाशंक्याह बाह्वादेरिति। बिद। उर्व। कश्यप। कुशिक। भरद्वाज। उपमन्यु। विश्वानर। परस्त्री। परशु चेत्यादि॥ गर्गादिभ्यो। गर्ग। व्याघ्रपाद। पुलस्ति। बभ्रु। मण्डु। वतण्ड। कपि। कत। शकल। कण्व॥ अगस्ति। कुण्डिनी। याज्ञवल्क। पराशर। जमदग्नीत्यादि। कथं तर्हि रामो जामदग्न्य इति। अनन्तरापत्ये त्वयं। सत्यं। अनन्तरेऽपि गोत्रत्वारोपाद्बोध्यः। यञञोश्चेति। एषस्

त्रि पार्थत्वतो लुगिति तद्राजस्येति सूत्राद् द्वन्द्वे पुत्रेन वास्त्रियामिति चानुवर्त्तते। यस्कादिभ्यो गोत्र इति चा तदाह गोत्रेयद्यजंतमित्यादि। प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्र[illegible]विनो
केवलो यञ्जो न भवति गोत्र इत्यनेन तदंतविधेर्विधानात् तदवयवो दितिनिर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति भावः। प्रवराध्यायेति। एतच्च स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे लौकिकस्य गो
त्रस्य ग्रहणमिति भाष्यमुदाहरणप्रकरणे यद्वेनोक्तमिति भावः। तेनेह नेति। यद्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्येत तदा स्यादेवातिप्रसंग इति भावः। लोहितादीति। सर्व
त्रे लोहितादीत्यादिना ष्फः। ब्वे लोके पिवल्लो त्वेवित्वसामर्थ्यात् ङीषित्याशयेनाह वाभ्रव्यायणीति। गर्गादिगण एव बभ्रुः कौशिके इति पाठ्यं एवं हि द्विर्बभ्रुग्र
हणं न कर्त्तव्यं भवतीति हरदत्तादयः। कण्व इति। इत एवानिज इति ढक्। कण्वे गर्गादिगणे पाठा लोहितादिकार्यार्थसेन काण्व्यायनी सिध्यति। वोधिरिति॥ अ

वतण्डाच्च ४।१।१०८। आङ्गिरसइत्येव। वातण्ड्यः। अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ शिवादौ च पाठाद् यञणौ। वातण्ड्यः। वातण्डः। लुक् स्त्रियाम् ४।१।१०९। व
तण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम् शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् वातण्डी अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी लोहितादित्वात् ष्फः। अणि तु वातण्डी [illegible]
षित्वो ह्रस्वमाणः ष्यङ् न अश्वादिभ्यः फञ् ४।१।११०। गोत्रे आश्वायनः। पुंसि जाते पुंसीति प्रकृतिविशेषणम्। जातस्य गोत्रे जातायनः
पुंसीति किम् जातायाः अपत्यं जातेयः भर्गात् त्रैगर्ते ४।१।१११ गोत्रे फञ् भार्गायणस्त्रैगर्तः। भार्गिरन्यः॥ [illegible] शुपित्वादित्रा बाह्वादित्वात्॥ ॥वतण्डाच्च

यञणोः प्राप्तयोः [illegible] ग्रहणेऽपि यञेवेति नियमार्थं सूत्रं। लुक् स्त्रियां। विहितस्येति। परिशेषितस्येति बोध्यं। एतच्चाङ्गिरसइत्यनुवृत्त्या लभ्यते। यद्यपि वतण्डात् लुक् स्त्रि
यामित्येकसूत्रकरणेऽप्याङ्गिरसइत्यनुवृत्त्या अनाङ्गिरसे यञोऽलुगभावान्ङीन् स्त्रियामिष्टं सिध्यति तथापि पुंस्याङ्गिरसे यञणोरुभयोः प्राप्तिरनिष्टेति तन्निवारणाय पृथ
क्सूत्रं कृतं। ऋषित्वादिति। न चैवं ऋष्यंधकेत्यणि सिद्धे शिवादिगणे वतंडपाठो व्यर्थ इति शंक्यं गर्गादिपाठेन यञा वाधात् [illegible] पाठस्यावश्यकत्वात्। ष्य
ङ् इति। अणिञोरनार्षयोरिति सूत्रेणेति भावः। अश्वादिभ्यः। गोत्र इति। इह गणे वैल्व आनडुह आत्रेय इति [illegible] पठ्यते [illegible] एको गोत्रे॥
गोत्राद्यूनीति च [illegible] आत्रेयशब्दो ढगन्त इति त्रेयः। पुंसि जात इति। गणसूत्रमिदं। जातप्र

सु.त. सि.कौ. टि.त. ६

इत्युक्तिविधमाने फञ् इत्यर्थः॥ कस्मादित्याकांक्षायामर्थाज्ज्ञातमश्वादिति लभ्यते। अश्वो नामर्षिरिति लिंगविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा सा
सिः॥ ❀॥ शिवादिभ्योऽण्। ननु विशेषविहितान्निञादीन्बाधित्वा अणेवारंभसामर्थ्यात्तु विध्यति किमनेनाणुग्रहणेन अत्राहुः। [illegible]
ततः प्राप्तमिञं बाधित्वा परत्वात्सेनान्तलक्षणेति प्राप्ते ढक्पाठसामर्थ्याच्च यथाप्राप्तप्रत्ययः स्यात्तत्रैव स्यान्न त्वणस्तथा चाणो ग्रहणमावश्यकमित्येके। अणधिकार
इत्येव स्यान्नान्यदित्यण्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यन्ये। शिवा। ककुस्था। वतंड। जरत्कारु। विपाट्। तक्षन्। विश्रवण्। रवण। ऋष्टिषेण। विरूपाक्षेत्यादि॥ गोत्र

शिवादिभ्योऽण्।४।१।११२॥ गोत्र इति निवृत्तम्। शिवस्यापत्यं शैवः। गाङ्गः। पक्षे तिकादित्वात्फिञ्। गाङ्गायनिः। शुभ्रादित्वाड्ढक्। गाङ्गेयः। अवृद्धाभ्यो
नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः।४।१।११३॥ अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्यात्। ढकोऽपवादः। यामुनः। नार्मदः। चिन्तितायाः अपत्यं चैन्तितः। अवृ
द्धाभ्यः किम्। वासवदत्तेयः। नद्यादि किम्। वैनतेयः। तन्नामिकाभ्यः किम्। शोभनाया अपत्यं शौभनेयः॥ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च।४।१।
११४॥ ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः। वासिष्ठः। वैश्वामित्रः। अन्धकेभ्यः श्वाफल्कः। वृष्णिभ्यः वासुदेवः। आनिरुद्धः। शौरिरिति बाह्वादित्वादिञ्। कुरुभ्यः नाकुलः।
साहदेवः। इञ एवायमपवादो मध्येपवादन्यायात्। अत्रिशब्दात्तु परत्वाड्ढक्। आत्रेयः॥ मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः।४।१।११५॥ संख्यादिपूर्व
स्य मातृशब्दस्य उदादेशः स्यादण् प्रत्ययश्च। द्वैमातुरः। षाण्मातुरः। सांमातुरः। भाद्रमातुरः। आदेशार्थं वचनम्। प्रत्ययस्तूत्सर्गेणैव सिद्धः। स्त्रीलिं
गनिर्देशोऽर्थपरस्यात्तेन धान्यमातुर्न संख्येति किम्। सौमात्रः। शुभ्रादित्वाड्ढक्। द्वैमात्रेयः॥ ((इति निवृत्तमिति। एतच्च वृत्तौ कैयटे च स्थितं। यद्य ६
पि गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति यूनि लुगिति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां लभ्यते तथापि तन्मतान्तरमिति भावः। एवं चेत्ततः प्रभृत्यपत्यसामान्ये प्रत्यया भव
न्तीति स्थितं। शुभ्रादित्वान्नित्यं ढकि प्राप्ते जरत्कारुशब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते जारत्कारवः। ढकि तु ढ्लोपोऽकद्र्वा इत्युलोपः। जारत्कारेयः। कुञ्जादित्वात् [illegible] कुञ्जादि
भ्य इति नित्यं च्फञि प्राप्ते विपाट्छब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते। वैपाशः। वैपाशापत्यः। सेनान्तलक्षणेति ण्यप्रत्यये उदीचामिञीति च प्राप्ते तक्षन्शब्दोऽत्राणर्थं पठ्यतेऽप्य

प्रत्ययेन समावेशोऽभिधीयते न लिङ्गानां तासां लुक्। विश्रवणरवणशब्दावत्र पठ्येते तौ च विश्रवःशब्दस्यादेशौ विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणः। रावणः। अवृद्धाभ्यो। अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीनामभ्य इत्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याशयेन व्याचष्टे अवृद्धेभ्य इत्यादिना। द्वैमातुर इति॥ तद्धितार्थेत्यादिना समासः। अत्र द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति विग्रहो न तु द्विमात्रोरपत्यमिति। दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमेनासंज्ञायां समासासंभवात्। धान्यमातुर्नेति। अभिव्यक्तपदार्था इत्यनेन जननीवाचिन एव ग्रहणे सिद्धेऽपि तस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति भावः। अभिव्यक्तेत्यस्यानित्यताज्ञापनार्थ इति त्वन्ये॥ ॥ कन्यायाः। ननु कन्या ह्यसूतयोनिस्तस्या अपत्यसंभव एव नास्तीत्याशं

कन्यायाः कनीन च ४।१।११६। ढकोऽपवादोऽण्। तत्संनियोगेन कनीनादेशश्च। कानीनो व्यासः। कर्णश्च। अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः। विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ४।१।११७। अपत्येऽण्। वैकर्णो वात्स्यः। वैकर्णिरन्यः। शौङ्गो भारद्वाजः। शौङ्गिरन्यः। छागल आत्रेयः। छागलिरन्यः। केचित्तु शुङ्गां स्त्र्यावन्तं पठन्ति तेषां ढक् प्रत्युदाहरणम् शौङ्गेयः। पीलाया वा ४।१।११८। तन्नामिकाणं बाधित्वा द्व्यचः इति ढकि प्राप्तेऽण् विधीयते पीलाया अपत्यं पैलः। पैलेयः। ढक् च मण्डूकात् ४।१।११९। चादण्। पक्षे इञ्। माण्डूकेयः। माण्डूकः। माण्डूकिः। स्त्रीभ्यो ढक् ४।१।१२०। स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात्। वैनतेयः। बाह्वादित्वात् सौमित्रिः। शिवादित्वाद्वा सापत्नः। द्व्यचः ४।१।१२१। ढक् स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् स्यात्। तन्नामिकाणोऽपवादः। दात्तेयः। पार्थ इत्यत्र तु तस्येदमित्यण्॥ ११८ क आह। अनूढाया इति अविवाहिताया इत्यर्थः। विकर्णवात्स्यादीनामपत्यप्रत्ययान्तानां द्वन्द्वे यञञोश्च अत्रिभृगुकुत्सेति सूत्राभ्यामपत्यप्रत्ययस्य लुक्। न चात्र वत्स्यादीनामेव द्वन्द्वोऽस्त्विति शङ्क्यम्। मूलभूतानां तेषां विकर्णादीनामपत्यप्रत्ययान्तानामभावादितो व्याचष्टे वात्स्यश्चेत्यादिना। युगपदधिकरणवचनतायां बहुत्वमस्तीति शरद्वच्छुनक सूत्र एवोक्तं पक्षे इञिति। पूर्वसूत्राद्व्यग्रहणानुवृत्तेरिति भावः। स्त्रीभ्यो ढक्। बहुवचननिर्देशात् स्वरूपस्य ग्रहणं नाप्यर्थस्य। ढगर्थं तथा शुभ्रादिषु विमातृशब्दपाठात्। किंतु स्त्र्यधिकारोक्तटाबादेर्ग्रहणम्। ननु विप्रकृतिकत्वादित्याशयेनाह स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य इति। तेन दरदोऽपत्यं दारद इत्यत्र ढक् न भवति॥ द्व्यर्थग्रहणे तु स्यादेवात्र ढक्। दरच्छब्दो हि जनपदक्षत्रियवाचीति तेनोऽप

सु.त.
सि.कौ.
टि.त.
१०

सार्थेद्यग्रम गधेत्यलोन स्त्रियामतश्चेति लुकि द्व्यच्छब्दस्य स्त्र्यर्थवाचित्वात् ढश्चेति वर्तमाने पुनरिह ढग्ग्रहणमलं संबद्धस्य ठको निवृत्त्यर्थम् यद्यपि चानुकृष्टं नोत्तरेति
परिभाषया अणि हन प्रवर्तते न ज्ञापितस्या अनित्यत्व ज्ञापनाय ढग्ग्रहणमित्याहुः तस्येदमिति शिवादित्वादण्प्रत्ययएवालोत्यन्ये इतश्च इतः किम् दाक्षिः अनिञः किं
म् दाक्षायणः ह्यचः किं उदधेरपत्यमौदधः काशिकायाम् मरीचेर्मारीच इत्युदाहृतं तदसत् बाह्वादित्वेन अप्रवृत्तेः नचास्य बाह्वादित्वे विवक्षितव्यं मरीचिशब्दो बाह्वादि
शुपमात इतिमिदं चोत्पात्स्य इति सूत्रे भाष्ये स्थितत्वात् आत्रेय इति परत्वादयमृष्यणं बाधत इति भावः शुभ्रादिभ्यश्च चकारस्त्वाकृतिगणत्वद्योतनार्थ इत्याहुः मृकंड
शब्दोत्र पठ्यते मार्कण्डेयः शुभ्र मृकंड अश्व विमातृ विधवा गोधा प्रवाहण इत्यादि आकृतिगणोयम् तेन पांडवेय इति सिद्धम् इहादन्ते पुरः आगः विधवाशब्दाच्च

इतश्चानिञः ४।१।१२२ इकारान्ताद्व्यचोऽपत्ये ढक् स्यान्नत्विञन्तात् दौलेयः। नैधेयः। शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१२३ ढक् स्यात्। शुभ्रस्याऽपत्यम्
शौभ्रेयः। विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ४।१।१२४। अपत्ये ढक्। वैकर्णेयः। कौषीतकेयः। अन्यो वैकर्णिः। कौषीतकिः। भ्रुवो वुक्च। ४।१।१२५ स्याच्चा
त् ढक्। भ्रौवेयः। प्रवाहणस्य ढे। ७।३।२८। प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याऽचामादेरचो वृद्धिः। पूर्वपदस्य तु वा ढे परे। प्रवाहणस्याऽपत्यम्
प्रावाहणेयः। प्रवाहणेयः। तत्प्रत्ययस्य च ७।३।२९। ढान्तस्य प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा। प्रवाहणेयस्याऽपत्यम् प्रा
वाहणेयिः। प्रवाहणेयिः। बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिः ढाश्रयत्वविकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारम्भः। कल्याण्यादीनामिनङ्। ४।१।१२६। ए
षामिनङादेशः स्यात् ढक्च। काल्याणिनेयः। बान्धकिनेयः॥ ॥ ९ द्व्यल्लक्षणो ढक् चतुष्पाज्जातिवाचिषु ढञ् गोधाशब्दाद्बहुवचनात्सोपि भवति क्वचिदौ

त्सर्गिकोणप्राप्त इति बोध्यम् प्रवाहणस्य ढे उत्तरपदस्येत्यधिक्रियते अर्थात्परिमाणेत्यतः पूर्वस्य तु वेति अनुवर्तते तेन दाह उत्तरपदस्याचामादेरित्यादि नित्यमुत्तरप
दवृद्धिः फलम् प्रवाहणेयी भार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः तत्प्रत्ययस्य च प्रवाहणस्येति वर्तते तच्छब्देन प्रत्ययः परामृश्यते तदाह ढान्तस्य
त्यादि बाह्यतद्धितनिमित्तेति ढक्प्रत्ययान्ताद्बहिर्भूतो य इञ् तन्निमित्तेत्यर्थः कल्याण्यादीनाम् इह पर स्त्रीशब्दः पठ्यते परस्त्रीति षष्ठीसमासः पारस्त्रैणेयः
परभार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः अनुशतिकादित्वा

द्भयपदवृद्धिः विंशादिगणे तु परस्त्रीपरशुं चेति पठ्यते। प्रामादिकमिति निष्कर्षः। नत्वपरा चासौ स्त्री चेति कर्मधारयः। परस्त्रिया अपत्यं पारशवः। असवर्णत्वं शूद्रायां तेनैवोढायामुत्पन्नः स
त्वजात्यंतरयोगात्परस्त्री। न च परशब्दस्य परशुभावस्यानिवद्भावात्पारशवोऽप्यनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः स्यादिति वाच्यं॥ तस्मादेव पूर्वोत्तरपदसंभ्रमो हात्तरपरत्वे: इह ग
ले स्त्रीप्रत्ययान्तानां ढकः सिद्धत्वादिनङर्थं ग्रहणं अन्येषां तूभयार्थं। कल्याणी। सुभगा दुर्भगा। बंधकी। परस्त्रीत्यादि॥ ॥ कुलटाया वा। शकंध्वादित्वात्पररूपम्
तस्यैव निपातनाद्वा। सतीभिक्षुकात्रेति॥ अत्र इनङ्द्वित्वो। तथा चोक्तममरेण। अथवांधकिनेयः स्याद्धुलश्चासतीसुतः। कौलटेरः कौलटेयोऽभिक्षुकीसुतः सतीपरितराको
लटिनेयो स्यात्कौलटेयोऽपि चात्मज इति किंचित्तु शूद्राया अपि इनङ तृतीयं रूपं कौलटिनेय इतीष्टुं। पक्षे द्विगिति। ढगपि पक्षे भवत्येवेति भावः॥ हृद्भगा पूर्वपदस्य चे

कुलटाया वा ४।१।१२७। इनङ्मात्रं विकल्प्यते ढक् तु नित्यः पूर्वेणैव कौलटिनेयः कौलटेयः सतीभिक्षुकात्र कुलटा यातु व्यभिचारार्थं कुला
न्यटति तस्याः क्षुद्राभ्यो वेति पक्षे द्रक्। कौलटेरः। हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ७।३।१९। हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृ
द्धिर्ञिणिति किति च सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः सक्तुप्रधानाः सिंधवः सक्तुसिंधवः तेषु भवः साक्तुसैंधवः चटकाया ऐ
रक् ४।१।१२८। चटकस्येति वाच्यम्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि। चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः स्त्रियामपत्ये लुग्वक्त
व्यः। तस्यैरेवापत्यं। चटका। गोधाया ढ्रक् ४।१।१२९। गौधेरः। शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक्॥ गौधेयः। आरगुदीचाम् ४।१।१३०। गौधारः रकासिद्धे आकारोच्चारण
मन्यतोऽपि विधानार्थम्॥ जडस्यापत्यं। जाडारः। पण्डस्यापत्यं पाण्डारः॥ इति चकारेणोत्तरपदस्येत्यनुकृष्यते तेनाह पूर्वोत्तरपदयोरिति। महत्त्वे सौभगायेत्यत्र

हृद्भगा। दिवादग्निच्छंदसत्वान्नोत्तरपदवृद्धिरित्याहुः। चटकाया इति। स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंसि न स्यादित्याशंक्याह चटकस्येति वाच्यमिति। एवं चेच्चटकादैरगि
त्येव सांप्रदायिकः पाठ इति न्यासकृदुक्तिर्वार्तिकविरोधात्स्पृश्या तस्यैरेवेति। तत्र टाबेनात्र तद्धितलुकि लुक्तद्धितलुकीति टापो लुकि जातिलक्षणङीषं बाधित्वा
अजादिलक्षणष्टाबिति भावः गौधेर इति ढस्य एयादेशे कृते लोपो व्योरिति यलोपः। आरगुदीचाम्। बहुवचनादेवद्वा गृह्ढगारकां पर्याये सिद्धे उदीचां ग्रहणं पूजार्थम आ

रगितिनस्सूत्रितम् यस्केति चेत्याकारलोपगौघेरइत्यनिष्टप्रसंगात् अन्यतरइति अनाकारांताद्ध्रस्वस्यानुरोधेन कृतम्प्विरिदित्यर्थः पंडस्येति पंडो नपुंसकस्तस्यापत्यं तु स्त्रीमार्दिति ॥
॥ ॥ क्षुद्राभ्यः अर्थमतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्य स्त्रीलिंगनिर्देशः गृष्ट्यादिभ्यश्च गृष्टि हलि बलि कुद्रि अगस्ति मित्रयु अत्र ढकोपवाद इति इहांत्ययोर्द्वयोर्ऋषित्वाद् ण्यास्कः अन्ये
भ्यस्तु इतश्चानिञ इति विवेकः गार्ष्टेय इति सकृत्प्रसूता सर्वापि गृष्टिर्न तु गौरेव अतोऽत्र न चतुष्पाद्भ्य इत्यनेन ठञ् सिद्धिः केकय केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी जनपदशब्दा
त्क्षत्रियादञ् मैत्रेयिकया श्लाघ्यते मित्रयूनां भावेनेत्यर्थः गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारेति वुञ् तत्र हि लौकिकं गोत्रं गृह्यते लोके च ऋषिशब्दो गोत्रमिति प्रसिद्ध इति का

क्षुद्राभ्यो वा ४।१।१३१ अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो वा ढ्रक् पक्षे ढक् चेद्रनि ढक्। काणेरः। काणेयः। दासेरः। दासेयः। पितृष्वसुश्छण् ४।१।
१३२। अणोऽपवादः। पैतृष्वस्रीयः। ढकि लोपः ४।१।१३३। पितृष्वसुरन्त्यलोपः स्यात् ढकि। अत एव ज्ञापकात् ढक्। पैतृष्वसेयः। मातृष्वसुश्च ४।१।
१३४ पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात्। मातृष्वस्रीयः। मातृष्वसेयः। चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ४।१।१३५। ढे लोपोऽकद्र्वाः ६।४।१४७। कद्रुभिन्नस्योवर्णान्तस्य
लोपः स्यात् ढे परे। कामण्डलेयः॥ कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे। गृष्ट्यादिभ्यश्च ४।१।१३६। एभ्यो ढञ् स्यात् अणढकोरपवादः। गार्ष्टेयः
मित्रयोरपत्यं ऋष्यणि प्राप्ते ढञ्॥ केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ७।३।२। एषां यकारादेरियादेशः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे इति रूपा
देशे प्राप्ते॥ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ४।४।१७४॥

शिका एतच्च यदा मित्रयुशब्दः अभेदोपचारात्तदपत्यसंतानेवर्तते तदा बोध्यमन्यथा मित्रयूनामिति बहुवचनान्तेन विग्रहो न स्यात् प्रलयादागतम् प्रालेयम् इयादेशो वृ
द्धिं न बाधते अचामादेरचो वृद्धिर्यादेरियादेश इति भिन्नविषयत्वात् अंगं तूभयोर्विशेषणं न तु कार्यीति हरदत्तः आदिवृद्धेरपीदमेव सूत्रं विधायकमस्तु किमनेन नवि
—ष यभेदविचारणेत्यन्ये दाण्डिनायन. निपात्यंत इति दण्डिन् हस्तिन् आभ्यां नडादित्वात्फक् निपातनाट्टिलोपाभावः वसन्तादिष्वथर्वन्नि— तिपठ्यते अथर्वणा प्रोक्तो ग्रंथ
उपचारादथर्वा तमधीते आथर्वणिकः सुभ्रादिषु जिह्माशिन्निति पठ्यते तस्यापत्यं जैह्माशिनेयः वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः उदीचां वृद्धादिति फिञ् भ्रूणहन् धी

वन् अनयोः ष्वुञि नकारान्तादेशो निपात्यते भ्रूणघ्नो भावो भ्रौणहत्यम् धैवत्यं हनस्तोऽचिण्णलोरित्यनेनैव हन्तेस्तत्वे सिद्धे तकारनिपातनं ज्ञापयति धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति वार्त्तघ्नमित्यत्र तत्वं न नत्वेवं प्रसृङ्भ्यामित्यादौ अनुदात्तस्य च दुर्वारः स्यादमृविधौ धातोः स्वरूपग्रहणाभावात् अत्राहुः मृजेर्वृद्धिरिति सूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनया धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवतीति ज्ञापनार्थं तकारनिपातनमिति व्याख्येयं तेनेन कोऽपि दोष इति सरस्पूरत्यस्यालिपरेप्वादेवौ निपात्यति सरप्वाभवं सारवमुदकं इक्ष्वाकोरपत्यं ऐक्ष्वाकः जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् उलोपो निपातनात् इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः कोपधादण् ऐक्ष्वाकः अत्राप्युलोपो निपातनादेव आजलंतपोर्ह योरप्येकश्रुत्या पाठात् बहुत्वे तत्रस्त्र द्राजत्वाल्लुक् अणस्तु नेति शेषः तथाच रघुः इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे इति मुरारिस्त्वाह ऐ

यस्कादिभ्यो गोत्रे।२।४।६३। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् मित्रयवः। अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च।२।४।६५॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे अत्रयः भृगवः कुत्साः वसिष्ठाः। गोतमाः। आङ्गिरसः। बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु २।४।६६। बह्वचः परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात् पन्नागाराः। युधिष्ठिराः। न गोपवनादिभ्यः।२।४।६७। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य न लुक् स्यात् विदाद्यन्तर्गणोऽयम्। गौपवनाः। शैग्रवाः। तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे।२।४।६८। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् स्यात् द्वन्द्वे तैकायनयश्च कैतवायनश्च तैकिकादिभ्यः फिञ् तस्य लुक् तिककितवाः॥

ऽऽ इक्ष्वाकेषु च मे पिलेषु फलमिति हिरण्यस्य विकारे हिरण्मयः मयटि यादेर्लोपोऽत्र निपात्यते॥ ॥ यस्कादिभ्यः पत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते तदस्याशयेनाह अपत्यप्रत्ययस्येति एयस्त्रिपार्षेऽत्यतो लुगित्यनुवर्तते तद्राजस्येति सूत्राद्बहुषु तेनैवाऽस्त्रियामिति च तदाह लुक् स्यादित्यादि तत्कृतेतिकिम् प्रियपास्काः बहुत्वे किं यास्कः शिवाद्यण् यस्कलत्वदुह्यककर्णाटकवस्तिकुद्रिमित्रयु इत्यादि अत्रिगोत्रप्रत्ययस्येति अत्रिशब्दादितश्चानिञ इति ढक् इतरेभ्यस्तु ऋष्यणिति वो [illegible] भरतगोत्रे उदाहरति युधिष्ठिरा इति बहुषु क्लुकने ह यौधिष्ठिरिः कुरुलक्षण एयं बाधित्वा वाकाद्रित्वादिञ् विदाद्यन्तर्गणोऽयमिति यत्तगो श्चेति लुगनप्राप्तानीति भावः तिककितवादिभ्यो यद्यपि द्वन्द्वरूपा एयेव गणेपठ्यन्ते तथापि तिकादीनि पूर्वपदानि कितवादी

सु॰ त॰
सि॰ कौ॰
टी॰ त॰
९२

न्युत्तरपदत्रिकथापि तिकादिभ्य इत्युक्ते पूर्वपदेष्वेव लुमाशंक्येत इष्यते तूत्तरपदेष्वपि अनतिकाकितवादिभ्य इत्युक्तम् तिककितवा इति अन्येप्येवोदाहर्तव्याः औपकायना भ
श्वलामकायनाश्च नडादिभ्यः फक् तस्य लुक् उपकलमकाः भ्राष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च अत इञ् तस्य लुक् भ्राष्टककपिष्ठलाः कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुंदरयश्च अत इ
ञ् तस्य लुक् कृष्णाजिनकृष्णसुंदरा इत्यादि ॥ ❀ ॥ उपकादिभ्यो । अद्वंद्वे ग्रहणं द्वंद्व इत्येतत्राधिक्रियत इति स्फुटीकरणार्थं उपकादीनां मध्ये त्रयो द्वंद्वास्तिक
कितवादिषु पठ्यंते उपकलमका इत्यादयस्तेषां पूर्वेण नित्यमेव लुक् अद्वंद्वे त्वनेन विकल्प इति ज्ञेयम भाष्ये भ्राष्टकिकापिष्ठलय इत्युदाहरणमेतिककितवादिषु पाठो अ
नार्थं इति कैयटस्तेनात्र द्वंद्वेपि विकल्प एवोचित इत्याशयेनोदाहरति भ्राष्टककपिष्ठला इत्यादितिककितवादिषु पठितानामनेन द्वंद्वे एवं विकल्प इत्याशयेनोदाहरति लमकाः ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वंद्वे । २ । ४ । ६९ । एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्वा स्यात् । द्वंद्वे चाद्वंद्वे च औपकायनाश्च लामकायनाश्च । नडादिभ्यः फक् त
स्य लुक् । उपकलमकाः । औपकायनलामकायनाः भ्राष्टककपिष्ठलाः भ्राष्टकिकापिष्ठलयः । लमकाः लामकायनाः । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरग
स्तिकुण्डिनच् । २ । ४ । ७० । एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याणो यञश्च बहुत्वे लुक् स्यात् अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्ति कुण्डिनच् एता
वादेशौ स्तः अगस्तयः कुण्डिनाः ॥ ॥ ९ लामकायन इति एवमन्येप्युदाहर्तव्याः उपकाः औपकायनाः भ्राष्टकाः भ्राष्टकायना इत्यादि अगस्त्यशब्दादृष्यण् कुंडि

नशब्दाद्गर्गादियञ् ननु कुंडिनीशब्दस्य यञि भस्याढ इति पुंवद्भावे नस्तद्धित इति टिलोपः प्राप्नोति नचसंयोगादिलोपश्चेति प्रकृतिभावः शंक्यः अणीति तत्रानुवर्तना
त् मैवम् अस्मादेव निपातनात् तस्याप्रवृत्तेः कौंडिन्यः सिध्यति चकार स्वंनोदात्तार्थः मध्योदात्तो कुंडिनीशब्दः कुंडमस्यास्या इति मत्वर्थीयस्येनेरुदात्तत्वादादेशस्यापि कुं ९२
डिनशब्दस्यांतरतत्वान्मध्योदात्तत्वात् ॥ अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्येति ॥ नच प्रत्ययविशिष्टस्यादेशमात्रं विधीयतां किं लुग्विधानेनेति वाच्यं । अगस्तीयाश्छात्रा इ
त्यनापत्तेः । लुकि हि सति गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे द्वंद्वत्वात्तत्सिध्यति । प्रत्ययविशिष्टस्यादेशविधौ तु द्वंद्वत्वोपगमे शेषिकोणेव स्यात् ॥ कौंडिनाश्छात्रा इ
ति तूभयथापि सिध्यत्येव । अपवादस्यक एवादिभ्यो गोत्र इत्यण्प्रत्ययस्य प्रवृत्त्या तत्र विशेषाभावात् ॥

राजश्वशुराद्यत्। क्रमेणाणोऽपवादः॥ जाताववेति॥ प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः। प्रत्ययस्त्वपत्य एव। एवं च पंकजादिवद्योगरूढ इति फलितोऽर्थः। टिलोपो ने
ति। नस्तद्धित इति प्राप्तष्टिलोपो नेत्यर्थः। ब्राह्मो जातौ। योगविभागोऽत्रेति। एकयोगत्वे त्वारंभसामर्थ्यादनपत्ये जातौ ब्राह्मीत्यत्र प्राप्तटिलोपसिद्धावपि ब्राह्मण इति न सिध्येत्। अ
न्निति प्रकृतिभावस्य न मपूर्वोऽपत्य इति निषेधाट्टिलोपस्य दुर्वारत्वात्। इदं च जातौ ब्राह्ममित्यादि न सिध्येदन्निति प्रकृतिभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः। ब्राह्म इति। इहापत्य इति नसं

४।१।१३७।

राजश्वशुराद्यत्। राज्ञो जाताववेति वाच्यम्। ये चाभावकर्मणोः ६।४।१६८। यादौ तद्धिते परेऽन् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः। राजन्यः। श्वशुर्यः। जातिग्रहणाच्छू
द्रादावुत्पन्नो राजनः। अन्। ६।४।१६७। अणि अन् प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न। अभावकर्मणोः किं। राज्ञः कर्म भावो वा राज्यं। संयोगादिश्च ६।४।१६६। इन् प्र
कृत्या स्यात् अणि परे। चक्रिणः अपत्यं चाक्रिणः। न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ६।४।१७०। मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि। भाद्रसामः। मपूर्वः किं। सौत्वनः। अपत्ये किम्। च
र्मणा परिवृतश्चार्मणो रथः। अवर्मणः किं। चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः। वा हितनाम्न इति वाच्यम्। हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामनः हैतनामः। ब्राह्मोऽजातौ ६।
४।१७१। योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः। ब्राह्म इति निपात्यतेऽनपत्येऽणि। ब्राह्मं हविः। ततोऽजातौ। अपत्ये जातौ अणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात्। ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः।
अपत्ये किम्। ब्राह्मी ओषधिः। औक्षमनपत्ये ६।४।१७३। अणि टिलोपो निपात्यते। औक्षं पदं। अनपत्ये किम्। उक्ष्णोऽपत्यमौक्ष्णः। षपूर्वहन्धृतराज्ञाम
णि ६।४।१३५। षपूर्वयोर्नन्तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि। ताक्ष्णः। भ्रौणघ्नः। धार्त्तराज्ञः। उपत्यं धार्त्तराज्ञः। पूर्वेति किम्। सामनः। अणि किम्। ताक्षण्यः। क्षत्रा
द्घः ४।१।१३८। क्षत्रियः। जाताविति एव। क्षात्रिरन्यः॥ ॥ संबध्यते अन्यथा निपातनमिदं व्यर्थं स्यान्न मपूर्व इति प्रकृतिभावनिषेधाट्टिलोपसिद्धेरित्याशयेनाह अ
नपत्येऽणीति। ब्राह्ममिति। ब्राह्मो मुहूर्त्तो ब्राह्मः स्थालीपाक इत्याद्यप्युदाहरणं। नन्वेवमपि ब्राह्मणो न सिध्यति न मपूर्व इति प्रकृतिभावनिषेधादपत्येऽणि नस्तद्धित इति टिलोप
प्रवृत्तेरत आह जाताविति। इहमंडूकप्लुत्याऽपत्य इत्यनुवर्त्तते नेति चकारेदाह अपत्ये जातावित्यादि। अयमत्रार्थः। अपत्ये जातौ ब्राह्मणशब्दे टिलोपो न भवतीति। केचिदिह अ
जाताविति छित्वा जातौ न भवतीत्यावधानेन तस्मिंल्लुब्ध्यारव्याने नेति नानुवर्त्तनीयं। जातौ किं। ब्राह्मो नारदः। ताक्ष्ण इति। शिवादित्वात्तस्येदमिति वाऽण्। ताक्षण्य इति। कारिलक्षणे

कुलात्खः। कैः क्वात्कुलशब्दात् पूर्वपदादित्यादिना विशेषविहिताभ्यामपि यड्ढञ्भ्यां खो न बाध्यते न हि द्विधा वन्यतरस्यां ग्रहणादित्याशयेनाह कुलीन इति। लिंगादिति। अन्यथाग्रहणत्ववतेति
नरं न विधिप्रतिषेधाद पूर्वपदग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः। आढ्यकुलीन इति। आढ्यश्चासौ कुलीनश्चेति कुलीनविशेषणत्वे कुलस्याढ्यत्वं न प्रतीयते। किं च ईकार उदात्त इति स्वरे

कुलात्खः ४।१।१३९। कुलीनः। तदन्तादपि उत्तरसूत्रे अपूर्वपदादिति लिङ्गात्। आढ्यकुलीनः। अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ४।१।१४०। कुलादित्येव पक्षे खः। कुल्यः कौलेयकः। कुलीनः। पदग्रहणं किम्। बहुकुल्यः। बाहुकुलेयकः। बहुकुलीनः। महाकुलादञ्खञौ ४।१।१४१। अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते पक्षे खः। माहाकुलः माहाकुलीनः महाकुलीनः। दुष्कुलाड्ढक् ४।१।१४२। पूर्ववत्पक्षे खः। दौष्कुलेयः दुष्कुलीनः। स्वसुश्छः ४।१।१४३। स्वस्रीयः। भ्रातुर्व्यच्च ४।१।१४४। चाच्छः। अणोऽपवादः। भ्रातृव्यः भ्रात्रीयः। व्यन्सपत्ने ४।१।१४५। भ्रातुर्व्यन् स्यात् पत्ने प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये। भ्रातृव्यः। शत्रुः पाप्मना भ्रातृव्येणेति तूपचारात्। रेवत्यादिभ्यष्ठक् ४।१।१४६। ठस्येकः ७।३।५०। अङ्गात्परस्य ठस्य इकादेशः स्यात्। रैवतिकः। गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ४।१।१४७। गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दात् ठण् स्यात् कौत्से सामर्थ्याद्यूनि। गार्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जाल्मः। पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दात् ठकि यस्येति लोपः आपत्यस्येति यलोपः। वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ४।१।१४८। सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः। वृद्धात्सौवीरगोत्रात् यूनि बहुलं ठक् स्यात् कुत्सायाम्। भागवित्तेर्भागवित्तिकः पक्षे फक् भागवित्तायनः। फेश्छ च ४।१।१४९। फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक् च कुत्सने गम्ये। यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः तिकादित्वात् फिञ् तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः यामुन्दायनिकः कुत्सने किम्। यामुन्दायनिः। औत्सर्गिकस्याणो ण्यक्षत्रियेति लुक्। सौवीरेषु किम्। तैकायनिः॥

१ विशेषोऽस्तीति भावः। बहुकुल्य इति। विभाषा सुप इति बहुच् अस्य योनं पदमिति अपूर्वपदत्वान्नात्र यत्र यंभवत्येवेति भावः॥ व्यन्स्यादिति। भ्रातुरपत्यं यदि शत्रुस्तदा भ्रातृशब्दात् व्यन्नेव स्यान्न तु व्यत् छौ इत्यर्थः। समुदायेनेति। तेन न घटित प्रत्ययेन शत्रुरूपे पत्ये वाच्य इत्यर्थः। यत्तु वृत्तिकृतोक्तमपत्यार्थोऽत्र नास्त्येवेति तदुपेक्ष्यं भाष्यविरोधादिति मनसि निधाय। पाप्मनेति। श्रुतिगत भ्रातृव्यशब्दस्य गतिं वदत्युपचारादिति। अस्त्री पंकं पुमान् पाप्मा पापं किल्विषकल्मषमित्यमरः॥ नहि पापं भ्रातुरपत्यं भवतीत्यतो भाक्त एवायं प्रयोग इति भावः। रेवत्या। रेवती।

१ कुत्सायाम्

भस्याढे तद्धिते इति १ सू· १

मणिपाली।
अश्वपाली॥ ह्रपाली इत्यादि॥ स्येकः। अंगस्येत्यनुवर्त्तनादाह अंगात्यस्येति। अंगादिति ठकारविशेषणाद्‌ठ च ष्ठकारस्य न भवति कर्मठः। गोत्रस्त्रियाः। लित्वं तु ग्लुचुकायन्या
अपत्यं ग्लौचुकायनो जाल्मः स्वत्र फिञ्‌तां तल्‌ स्वार्थमिति बोध्यं। सामर्थ्याद्यूनीति। गोत्राद्‌यपरो गोत्रप्रत्ययो नेत्युक्तत्वादिति भावः। गार्ग्या अपत्यमिति। पितुरसंविज्ञाने मा
त्राव्यपदेशात् कुत्सा। गोत्रेति किं। कारिकेयो जाल्मः। स्त्रियाः किं। औपगवस्यापत्यं औपगविर्जाल्मः। कुत्सनेति किं। गार्ग्यो माणवकः॥ ॐ ॥ फाण्टाहृति। कुत्सन इति
निवृत्तौ। वृत्तिमते णित्वस्य फलमस्तीति ध्वनयन्नुदाहरति मैमत इति॥ नच भाष्यमतेपि फाण्टाहृतनाभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिवृत्तिर्णित्वफलमस्तीति वाच्यं। अस्त्रि
यामिति युवसंज्ञानिषेधाद्‌ अत्र संज्ञासद्भावादेको गोत्र इति नियमाद्‌ इञन्तात् फाण्टाहृतिशब्दा इत्यस्य एवस्य प्रत्ययस्याभावात् फाण्टाहृतशब्दस्यैवासत्त्वादिति भावः। कुर्वादिभ्यो॥ सौवी

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ४।१।१५० । सौवीरेषु नेह यथासंख्यं अल्पाच्तरस्य परनिपाताल्लिङ्गात् इति वृत्तिकारः भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थि
तम्‌ फाण्टाहृतः। फाण्टाहृतायनिः मैमतः। मैमतायनिः। कुर्वादिभ्यो ण्यः ४।१।१५१ । अपत्ये। कौरव्याः ब्राह्मणाः वावदूक्याः। सम्राजः क्षत्रिये सा
म्राज्यः। साम्राजोऽन्यः। सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ४।१।१५२ । एभ्यो ण्यः। हारिषेण्यः। लाक्षण्यः। कारिः शिल्पी तस्मात् तान्तुवाय्यः कौम्भकार्य्यः ना
पित्यः॥ उदीचामिञ् ४।१।१५३ । हारिषेणिः लाक्षणिः तान्तुवायिः॥ कौम्भकारिः नापितात्तु परत्वात्फिञेव नापितायनिः॥ तक्ष्णोऽण उपसंख्या
नम्‌ षपूर्वेन्य नोः कारलोपः। ताक्ष्णः पक्षे ताक्षण्यः। तिकादिभ्यः फिञ् ४।१।१५४। तैकायनिः रेष्वित्यपि निवृत्तं। कौरव्या ब्राह्मणा इति। यत्तु कुरुनादिभ्यो ण्य इति वक्ष्यति तस्य न
द्राजत्वाद्‌ हृणुवक्किं कुरवः। क्षत्रिया इति भवति ननु कौरव्या इति भावः। वावदूक इति विदेर्यङ्‌ नादूकप्रत्ययः स चात्रैव गणे निपातनादित्याहुः। कुरुगर्गवावदूकाः संम्राजः
क्षत्रिया सम्राट्‌शब्दात्‌ ण्य इत्यर्थः। वामरथस्य कण्वादिस्वरवर्जं यञ्‌वत्‌ तस्य कण्वशब्दस्य पक्षे कार्यं तत्‌ ण्यप्रत्ययान्तस्य वामरथ्यशब्दस्या — द्युदात्तत्वं विनेत्यर्थः। बहुम
त्वे यञञोश्चेति लुक्‌। वामरथाः। छात्राकण्वादिभ्यो गोत्र इति छापवादोऽण्‌। वामरथी। वामरथ्यायनी स्त्री। यञश्चेत्याप्राचां ष्फ तद्धित इति ङीष्‌ष्फौ। वामरथ्या निसं
घंकलक्षणानि। संघाङ्कलक्षणेष्विति छापवादोऽण्‌॥ सत्यंकारा वलभीकारा वृद्धिकारेत्यादि॥ हारिषेण्य इति। इति संज्ञायामिति षत्वस्यासिद्धत्वात्‌ सेनान्तोऽयं॥ न त्वण
इतिसंज्ञायामिति सत्वषः ७ मू:

सु·न·
सि·कौ·
टी·न·
१५

इति। उदीचामिञोऽपवादः। अस्मादुपसंख्यानाच्छिवादिषु तक्षन्शब्दपाठो नार्थ इति गम्यते। इञन्तिकारस्तु तक्षन्शब्दं शौनादिषु पठित्वा कारिलक्षणमुदीचामिञमपबाधते। एदस्य तु बाधो नेष्यत इत्याह तदनुरोधेनास्माभिरपि तत्र तथैव व्याख्यातं फलविशेषाभावात्॥ * ॥ कौशल्यपरमप्रकृतेरेवायमिति॥ यदि तु वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङन्तात्कौसलशब्दात्कौसललक्षणण्यान्तात्कर्मारशब्दाच्चायं विधिः स्यात्तदामून्येव प्रसज्येतेति भावः॥ छागेति॥ दगुशब्दस्याप्युपलक्षणमेतत् फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युडादिष्टस्येति वार्तिकम्॥ आदिष्टस्य आयन्नादेशस्येत्यर्थः॥ अन्यथा प्रतिपदोक्ते युटि कृते प्रत्ययादित्वाभावात् कौशल्यायनिरित्यादौ फस्यायन्नादेशो न स्यात्॥ युकि कृते तु दागव्यायनिरित्यत्र ओर्गुणो अन्यत्राल्लोपश्च न स्यादिति भावः। कार्त्रायणिरिति। कर्तुरपत्यं कार्त्रमस्यापत्यं तु कार्त्रायणिः। अत्र व्याचक्षते कर्तृश

कौशल्यकार्मार्याभ्यां च ४।१।१५५। अपत्ये फिञ् इञोऽपवादः परमप्रकृतेरेवायमिष्यते प्रत्ययसंनियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते कुशलस्यापत्यं कौशल्यायनिः कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायणिः। छागवृषयोरपि। छाग्यायनिः वार्ष्यायणिः। अणो द्व्यचः ४।१।१५६। अपत्ये फिञ् इञोऽपवादः कार्त्रायणिः अण इति किम्। दाक्षायणः। द्व्यचः किम्। औपगविः। त्यदादीनां वा फिञ् वाच्यः। त्यादायनिः त्यादः। उदीचां वृद्धादगोत्रात् ४।१।१५७ आम्रगुप्तायनिः प्राचान्तु। आम्रगुप्तिः। वृद्धात्किम्। दाक्षिः। अगोत्रात्किम्। औपगविः॥ वाकिनादीनां कुक् च ४।१।१५८। अपत्ये फिञ् वा। वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः। वाकिनिः

वः कुर्वादिषु पठ्यते तथा च काश्य इत्येव वर्द्धमानेनोदाहृतं॥ तस्मादिह भर्तृहर्त्राद्युदाहार्यमिति। दाक्षिरिति। वा नामधेयस्येति वृद्धसंज्ञाभावपक्षे प्रत्युदाहरणमिदं पक्षान्तरे तु फिञ् भवत्येव दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा इत्यमरः। वाकिनादीनां। यदिह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तत्रागमार्थमेवेदं वचनमन्येषां तूभयार्थं। उदीचामित्यनुवर्तनाद्विकल्पः कल्पित इत्याह फिञ् वा स्यादिति॥ वाकिनकायनिरिति। वचनं वाकः सोऽस्यास्तीति वाकिनः। अत एव निपातनादिनन्। अगारे राधत इति गारेधः पृषोदरादित्वाद्दिलोपः शकन्ध्वादित्वात्पररूपं। गारेधकायनिः। चर्मिवर्म्यादौ तूभयार्थो। चर्मवर्मशब्दाभ्यां व्रीह्यादित्वादिनिः। चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्चेति गणसूत्रं। चार्मिकायणिः। वार्मिकायणिः कुकि कृते नकारस्यानन्त्यत्वान्नलोपाप्राप्तौ वचनं। न च कुट्परादिरस्त्विति वाच्यं। फस्यानादित्वादायनादेशाभावप्रसंगात्। वाकिनिरिति। अत इञा फिञभावे तत्सन्नि

पुत्राणाम्। उदीचां वृद्धादित्यनुवर्तनं इत्यत्र। यं चेन्नाह वा फिञ् सिद्ध इति॥ तेनैव सूत्रेण फिञि सिद्धे अनेन कुगेव वा विधीयत इति भावः। प्राचामवृद्धात्। प्राचां ग्रहणं पूजार्थं। अवृद्धादित्युक्तेः। राजदन्तादिः। बहुलग्रहणान्नेह दाक्षिः। मानुषः मनुष्य इति। जातिशब्दावेतौ। अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः। नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः। णत्वविधानार्थमिदमणः सिद्धत्वात्। अनधीतवेदत्वान्मूढत्वं विहितानुष्ठानाच्च कुत्सितत्वं इदं च वचनं ब्राह्मणमाणवेति णत्वनिपातनाल्लब्धमित्याहुः। जनपदाज्जनपदक्षत्रियेति। जनपदवाची सन् यः क्षत्रियवाचीत्यर्थः यद्यपि पंचालादयो जनपदे बहुवचनान्ताः क्षत्रिये त्वेकवचनान्तास्तथापि प्रातिपदिकस्योभयवाचित्वमस्त्येवेति बोध्यं॥ जनपदशब्दात्किं॥ द्रुह्यो यत्र [illegible] वः केवलक्षत्रियवाच्ययं क्षत्रियादिति किं॥ ब्राह्मणस्य पंचालस्यापत्यं पांचालिरिति वृत्तिकारादयः॥ वाहीकादिष्वस्य पाठादि[illegible]

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ४।१।१५९। अस्माद्वा फिञ् सिद्धः तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते। गार्गीपुत्रकायणिः। गार्गीपुत्रायणिः। गार्गीपुत्रिः। प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् ४।१।१६०। ॥ ग्लुचुकायनिः॥ मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च॥ ४।१।१६१। समुदायार्थो जातिः। मानुषः मनुष्यः। जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ४।१।१६८। जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये। दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनाट्टिलोपः। ऐक्ष्वाकः। ऐक्ष्वाकौ॥ क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्। तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात्। पंचालानां राजा पांचालः। पूरोरण्वक्तव्यः। पौरवः। पाण्ड्रोर्ड्यण्। पाण्ड्यः। साल्वेयगान्धारिभ्यां च ४।१।१६९। आभ्यामपत्ये वृद्धेत्इति ञ्यङोऽपवादः। साल्वेयः गान्धारः। तस्य राजन्यप्येवम्॥ द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ४।१।१७०। अञोऽपवादः। द्व्यच् आङ्गः वाङ्गः सौह्मः मागधः। कालिङ्गः सौरमसः तस्य राजन्यप्येवम्॥ ॥

दं प्रत्युदाहरणं [illegible]त्यमित्यन्ये। क्षत्रियसमानशब्दादिति॥ समानः शब्दो यस्य जनपदस्य सोयं समानशब्दो जनपदः। क्षत्रियेण समानशब्दः। क्षत्रियसमानशब्दस्तस्मात्[illegible]ष्ठीसमर्थात्तद्राजनिवाच्ये अपत्यवत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः पञ्चालानां राजेति। इहा वृद्धादपि बहुवचनविषयादिति प्राप्तो वुञ् बाध्यते॥ पुरोरिति। पूर्शब्देन जनपदवाचीति प्राग्दीव्यतीय अणि सिद्धे [illegible]जसंज्ञार्थं वचनम्। जनपदवाचित्वेऽप्यत एव मगधेत्येव सिद्धं पाण्डोर्ड्यण्। णित्करणं तु पाण्ड्या भार्या इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्। युधिष्ठिरापत्यवाचिना गुणवाचिनश्च पाण्डोर्नेह ग्रहणं जनपदशब्दादित्युक्तेस्तदधिपतिवाचिन एवोपस्थानात्॥

द्वेद्वेत्यानपत्यकरणार्थं कौमारः। कुमारीशब्दो जनपदक्षत्रियवचनः। कुरुना। नकार आदिर्येषां तेनादयः। कुरुशब्दाद्ण्यः। शाल्मलिप्रभृतिभ्यस्त्विञ्प्रागेव वनं। उदुंबरादेरपूर्नि। उदुंबरास्तिलखला मद्रकारा युगंधराः। भुलिंगाः शरदंडाश्च साल्वावयवसंज्ञिका इति वृत्तिः। औदुंबरिरिति। तैलखलिः॥ माद्रकारिः॥ यौगंधरिरित्यादीन्युदाहर्तव्यानि॥ तेन तद्राजाः॥ अजादय इति॥ ततः प्राचीनास्तु तच्छब्देन परामृश्यंते गोत्रयुवसंज्ञाकांडेन विच्छेदादेतदर्थमेव हि तत्कांडमध्ये तत्तमाचार्येलेख्या॥ हुणं वस्तुतस्तु तद्राज इत्यधिकृत्य जनपदशब्दात्क्षत्रियादञित्यादिसूत्राणामारंभे गोत्रयुवसंज्ञाकांडस्य मध्ये पाठाभावेपि न क्षतिरित्यन्ये तद्राजस्य तदर्थे

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्। ४।१।१७१। वृद्धात्। आम्बष्ठ्यः। सौवीर्यः इत्तु आवन्त्यः। कौशल्यः। अजादस्यापत्यमाजाद्यः। कुरुनादिभ्यो ण्यः ४।१।१७२। कौरव्यः। नैषध्यः। स नैषधस्यार्थपतेरित्यादौ तु शैषिकोऽण्। साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्। ४।१।१७३। साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इञ्स्यादञोपवादः। औदुम्बरिः। प्रात्यग्रथिः। कालकूटिः। आश्मकिः। राजन्यप्येवं ते तद्राजाः। ४।१।१७४। अञादय एतत्संज्ञाः स्युः। तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्। २।४।६२। बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात् तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम्। इक्ष्वा क्ष्वाकवः। पञ्चालाः इत्यादि कथं तर्हि कौरव्याः पशवः तस्यामेव रघोः पाण्ड्या इति कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधेयम्। रघूणामन्वयं वक्ष्ये निरुध्यमाना यदुभिः कथंचिदिति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया। कम्बोजाल्लुक्। ४।१।१७५। अस्मात्तद्राजस्य लुक्। कम्बोजः। कम्बोजौ। कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्। चोलः। शक छ जूलस्य ण्याणो लुक् केरलः। यवनः। अश्वेलुक् कम्बोजाः समरे इति पाठः सुगमः। शीर्षादिपाठे तु कम्बोजाभिजनो येषामित्यर्थः॥

((ति। तद्राजप्रत्ययार्थेन कृते इत्यर्थः तेनैवेति प्रियपंचालाः साधव इति तथा च तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावाल्लुङ्नेति भावः॥ रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचित्वाभावात्ताभ्यां परस्य तद्राजसंज्ञा नेति लुक्। प्रवृत्त्या राघवाणां यादवैरित्येव भवितव्यमित्याशंक्य आह रघुयदुशब्दयोरिति। लक्षणयेति॥ ततश्चाकार्यत्वादपत्यप्रत्ययो नात्रोत्पन्न इति भावः। कंबोजालुक्। तद्राजस्य बहुष्विति प्रकरणादेवेदं न कृतं द्व्येकार्थवाचकस्याञो लुगर्थं भा

न प्रसंगात्। यद्यपि लुगधिकारे पुनर्लुग्विधानसामर्थ्यात्तद्धितेकवचनेऽस्य म[illegible] लुगभविष्यत्येवेति वक्तुं शक्यं। तथाप्यतद्राजस्यापि लुक्प्रसंगशंकापत्तेर्लाघवाभावाच्च तत्प्रकरणेन कृ

तप्रसंगात्। यद्यपि लुगधिकारे पुनर्लुग्विधानसामर्थ्यात्तद्धितेकवचनेऽस्य म[illegible] लुगभविष्यत्येवेति वक्तुं शक्यं॥ कंबोजरत्यादिपाक्षिकानिष्टवारणाय सूत्रस्यावश्यकत्वात्॥ ॥

तमित्य[illegible] गतेन चात्र अपत्येलक्षणयैव कंबोजः कंबोजाविन्यादि[illegible] असिद्धे किमनेन सूत्रेणेति शंक्यं॥ कंबोजरत्यादिपाक्षिकानिष्टवारणाय सूत्रस्यावश्यकत्वात्॥ कुरुरिति॥ एवमस्य लुक्

सिद्धं[illegible]ति॥ कंबोजशब्दस्य स्त्रियां स्यादित्यादिना तस्य तु तद्राजत्वाभावात् लुग्नेति भावः। अवन्तीकुन्तीति। वृद्धेत्रिति[illegible]ड्येलुकी तोमनुष्यजातेरिति ङीष्॥ कुरुरिति॥ एवमस्य लुक्

[illegible]तरूपं। अतश्चास्य हतद्राजेन अकारान्तविशेष्यते॥ नन्वकारान्ततद्राजः॥ विशेषणेन तदन्तविधौ ज्यङस्यादीनामप्यदन्ततद्राजत्वादनेनैव लुकि सिद्धे अवन्तिकुन्ति

कुरुभ्यो लुग्विधायकस्य स्त्रियामेवेति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः॥ न चेष्टापत्तिः। कौसल्येतिरूपासिद्धिप्रसंगात्। तो म्याचष्टेतद्राजस्याकारस्येति सूत्रेण परकरणे विस्य

कुरुभ्यो लुग्विधायकस्य स्त्रियामेवेति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः। नचेष्टापत्तिः। अवन्तीकुन्तीकुरूः। अतश्च ४।१।१७७ ॥ न

- स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ४।१।१७६। तद्राजस्य लुक् स्यात् अवन्तीकुन्तीकुरूः अतश्च ४।१।१७७ ॥ न प्राच्यभर्गादियौधेया

द्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात्। शूरसेनी मद्री कथं माद्री सुता विति हस्व एव पाठ इति हरदत्तः भर्गादित्वं वा कल्प्यमानप्राच्यभर्गादियौधेया

दिभ्यः ४।१।१७८। एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् पाञ्चाली वैदर्भी आङ्गी वाङ्गी मागधी एते प्राच्याः भार्गी कारूशी कैकेयी केकयी त्यत्र तु जन्यजनकभा

वलक्षणे पूर्व्यो गङ्गीष् युधाश्च का आम्बष्ठ्या इति [illegible] ततं स्वार्थे प यौधेयादिभ्यामणज्ञाविन्यत्र शार्ङ्गरवाद्यत्र इति ङीना। अतश्चेति लु

किं तु ढगन्तत्वात् ङीप् उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्। यौधेयी। शौक्रेयी॥ ॥ १७७ प्रायमिति भावः॥ शूरसेनीति॥ अत्रो लुकि जातेरिति ङीष्। न त्वज्नतलक्षणो

औनाअभीयेः कारलदं[illegible]रितिव्याख्यानात्[illegible]श्रीति। कुरुउः करलुनपि करुषाः। वशकानां मूलविभुजादित्वात्कः॥ ग्रहिज्येति संप्रसारणं तस्यापत्यं राजा वा कारू

शालिया [illegible]री॥ एतेन मूर्द्धन्यो [illegible] पाठान्निरस्तः। यौधेयादिभ्यो लुक् प्रतिषेधमुदाहरन्त्याह युधाशुक्रेत्यादि॥ अतश्चेति लुकि लितिन्या रयमद्राजा इति वस्यमाणत्वाद

नौ[illegible]तद्राजत्वमस्तीति भावः। गोपधलात् ङीष् प्राप्तिर्नास्तीत्याह ङीषीति। उदात्तनिवृत्तिस्वर इति। अनुदात्तस्य च यत्रेत्यस्य लोपः स्यान्ने नङी वुदात्तः स्यादित्यर्थः॥ सिद्धान्तेन

त्रलुगभावात् ङीप्याद्युदात्तत्वमिति ज्ञेयं॥ [illegible]त्तत्वात् अतश्चेति सूत्रेण विधीयमानो लुक् चातुर्थिकानामेव तद्राजानां भवतु सन्निधानात्। न तु प्यावयम तद्राजा इति पाञ्चमिकानां

मंवेत्र कुआनामिति। किमनेन योधेयादिग्रहणेन। सत्यं। व्याप्तिन्यायेन पांचमिकस्यापीह ग्रहणमिति ज्ञापयितुं योधेयादिग्रहणं तेन पार्श्वी घणस्त्रियां लुकि सिध्यति॥ तथा हि पर्शुः रक्षस्त्रियो जनपदेन समानशब्दस्तस्यापत्यं स्त्री अञ्मगधेत्यण् तस्यातश्चेति लुक्। पुनः पार्श्वादिलक्षणः स्वार्थिको ण् तस्यापि लुक्प्राप्तः। पर्शूः। एवं रक्षसः क्षत्रियस्यापत्यं स्त्री रक्षाः। पूर्ववदण् हृपस्यापि लुक्वत्वं संतस्येति दीर्घः। उक्तं च वार्त्तिककृता पर्श्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः। योधादिप्रतिषेधो वा ज्ञापकः पार्श्वादिलुक इति। योधेयीत्यादि। युधायाः स्त्रकाण् अपत्यं स्त्रीति विग्रहः॥ ❀ ॥ अणिञोः॥ उक्तममिति। अव्युत्पन्नत्वं प्रातिपदिकमिदं न तु रूढं व्युत्पन्नमप्। तेन किमेतिङ् व्ययघादित्याम् न शंक्यः। गोत्रे याविति॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति नेह शास्त्रीयं गृह्यते॥ तथा चानार्षयोरिति पर्युदासादेव सिद्धे गोत्रग्रहणमिह न्यक्कृतं शक्यं। न चात्र गोत्रग्रहणसामर्थ्यात्व शास्त्रीयमेव गोत्रं गृह्यत इति वाच्यं। देवदत्ताया ज्ञदंत्येत्यादीनां तरापत्ये पीष्यमाणत्वादतरावानुपंदवक्ष्यति कुमुदगंधेरपत्यं स्त्री कौमुदगंध्येति। इदं च कौसुभा-

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ४।१।७८। आदीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम्। गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात्। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यणिञोरेव ष्यङावितौ। यङश्चाप्। कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या वाराह्या। अनार्षयोः किम्। वासिष्ठी वैश्वामित्री। गुरूपोत्तमयोः किम्। औपगवी। जातिलक्षणो ङीष्। गोत्रे किम्। अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री॥ ॥

नुसारिव्याख्यानमत्र न्यमूलानुगुणमपि दैवयत्तिसूत्रस्थेनागोत्रार्थमिदमित्यादिमूलग्रंथेन सह विरुध्यत इति तत्रैव स्फुटीभविष्यति। यद्यपि स्त्रीप्रत्ययाः प्रकृतास्तथापि प्रत्ययो नीयङ्संयोगा इति नकारस्येव ष्यङ आदेशत्वमेवोचितं॥ अणिञोरिति षष्ठीस्वरसादित्यभिप्रेत्याह ष्यङादेशः स्यादिति। ष्यङ् प्रत्यये त्वेपिलस्यापि प्रत्यूहेति मनोरमायां स्थितं। नन्वेवं यङि चेत्यं ताद्देशो वाधित्वा परत्वात्सवदिशः स्यात् ङिच्चेत्यस्यानन्त्यार्थङित्वे चरितार्थत्वात्। ष्यङोऽनुबंधस्य यङश्चाविति विशेषणार्थतया सप्रयोजनत्वादित्याशंक्याह निर्दिश्यमानस्येति ष्यङाविताविति॥ अनुबंधद्वयकरणं ष्यङ इत्वष्यङोऽपि यङश्चाविति अत्र सामान्यग्रहणार्थं न च ष्यङः संप्रसारणमित्यत्र विशेषणार्थं सरूपयोगोत्यन्यथा पापूयापुत्रः प्राधयामतिरित्यत्र माशादिभ्योय इति य प्रत्ययेपि संप्रसारण

प्रसंग इति वाच्यं पदः संप्रसारणमित्यकारव्यवधानेऽपि तद्वारणात् लोलूपापतिरित्यत्र त्वकारप्रत्ययेन व्यं— वधानात्संप्र— सारणाभावः कौमुदगंधीपुत्र इत्यत्र त्वकारे शास्त्र
पूर्वांतत्वेन ग्रहणान्नास्ति व्यवधानमिति संप्रसारणं सिद्ध्यति कौमुदगंध्येति अणः ष्यङ् वा रात्स्येति इञः ष्यङ् अणिञोः किम् ऋतभागस्यापत्यम् आर्तभागी
विदादित्वादञ् अत्र शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन् टिड्ढेत्यादिना ङीप् इति तु वृत्तिकारः अणिञोरित्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते गोत्रं च चरणैरित्यत्र तु पारिभाषिकमेव गृह्य
तेन तु लौकिकत्वाभावान्ङीनः प्राप्तिर्नास्तीति स्थि तस्य गतिमाहुः॥ ॐ॥ गोत्रावयवात् अवयवशब्दोऽप्रधानवाची अवयवश्चासौ गोत्रं चेति कर्मधारयः नि
पातनाद्गोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातः गोत्राभिमता इति गोत्रमित्येवमभिमताः गोत्रवाचित्वेन देशविशेषे प्रसिद्धाः ननु प्रवराध्याये पठिता इत्यर्थः प्रवराध्याये पाठाच्चाभाधा
त्वं कुलाख्या इति कुलमाख्यायते यैरिति कुलाख्याः पुलिकभुलिकमुखरप्रभृतयः तैर्हि कुलमाख्यायते पुलिकावयं गोत्रेण भुलिकावयं गोत्रेणेति तत इति गो

त्रावयवात्।४।१।७९॥ गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् गुरूपोत्तमार्थ आरम्भः। पौ
णिक्या। भौणिक्या। क्रौड्यादिभ्यश्च।४।१।८०॥ स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययः स्यात्। अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञर्थश्चारम्भः। क्रौड्या। व्याड्या। सूतयुवत्या
म्। सूत्या। भोजक्षत्रिये। भोज्या॥ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिस त्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्।४।१।८१॥ एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ् वा गोत्रार्थमिदं। गोत्रेऽपि
परत्वादत्र वर्त्तते। पक्षे इतो मनुष्येति ङीष्। दैवयज्ञ्या। दैवयज्ञी॥ इत्यपत्याधिकारः॥ ॥ (९ त्रावयवादित्यर्थः क्रौड्यादिभ्यश्च पंचमीनिर्देशान्न

त्यपत्यमेव हि श्रीपत इत्याह ष्यङ् प्रत्यय इति क्रौडि व्याडि आपि लिंगोकस्य इत्यादि गोकस्य शब्दो गर्गादिषु जनतस्तदर्थमाह अनणिञन्तार्थश्चेति सूतेति गण
सूत्रं सूतशब्दः ष्यङ् भोजेत्यत्र वा व्याख्यायामित्यर्थः सूत्येति ष्यङि चाप् अन्यत्र तु क्रियाशब्दात् टाप् सूतजातिवाचिनस्तु ङीष् सूती भोजेति इदमपि गणसूत्रं
जातिलक्षणो ङीषोऽपवादः ष्यङ् क्रियाशब्दात्तु टाबेव भोजयतीति भोजा दैवयज्ञि चतुर्भ्य इति इतरेभ्य इति शेषः देवा यज्ञाय ष्टव्या यस्य स देवयज्ञः शुचिर्वृक्षो
यस्य स शुचिवृक्षः सत्यमुग्रः यस्य स सत्यमुग्रः निपातनाद्विशेष्यस्य पूर्वनिपातः मुमागमश्च कांडेन विद्धः काण्डेविद्धः कर्तृकरणे कृतेति समासः निपातनात्कांडश
ब्दस्य एकारः पाठान्तरे कंठेविद्ध मस्य कंठे वा विद्धः कंठेविद्धः अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक् एभ्यः सर्वेभ्यो अपत्ये अत इञ् गोत्रेऽपि परत्वादिति तथा चोभयत्र विभाषे

स॰ कौ॰
टी॰ त॰
सु॰ त॰
१७

अन्येदमवधेयं अलिञ्ञोरिति सूत्रे यदि शास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते तदा अगोत्रार्थमिदमित्यादिग्रंथः स्वरसतः संगच्छते यदि तु लौकिकं गोत्रमेव तत्र गृह्यते तदा अलिञ्ञोरिति
नित्यप्राप्ते विकल्पार्थमिदमित्येव व्याख्यानमुचितमिति॥ ॥ इत्यपत्याधिकारः॥ ॥ तेन रक्तं तृतीयान्तात्समर्थाद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः रज्यते अनेनेति वाहु
लकात्करणे घञ् राग इति रंजकद्रव्यमित्यर्थः शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रंजेरर्थः लाक्षारोचनात् वृत्तिकृता तु वार्त्तिकस्थौ शाकलकर्दमौ सूत्रे प्रक्षिप्तौ शाकलं
त्वचि खण्डे च शकलं वल्कले इति विश्वः वृत्तिकार इति भाष्ये तु नैतद्दृष्टमिति भावः नील्येति नीली ओषधिविशेषः अणपवादोयं नक्षत्रेण नक्षत्रवाचकाः शब्दा
वृत्तिविषये तद्युक्ते चन्द्रमसमभिदधानाः प्रत्ययं लभंते पुष्येणेति पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थः एवं च पौषमहः इत्यादिव्यवहारः संगच्छते सर्वेषामप्यन्हां पुष्ययो

तेन रक्तं रागात्॥४।२।१॥ रज्यतेऽनेनेति रागः। कषायेण रक्तं वस्त्रं। काषायं। माञ्जिष्ठं। रागात्किं। देवदत्तेन रक्तं वस्त्रं॥ लाक्षारोचनाट्ठक्॥४।२।२॥
लाक्षिकः। रौचनिकः। शाकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्॥ शाकलिकः। कार्दमिकः। आभ्यामणपीति वृत्तिकारः। शाकलः। कार्दमः। नील्या अन्॥ नी
ल्या रक्तं नीलम्। पीतात्कन्॥ पीतकं। हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्॥ हारिद्रं। माहारजनं। नक्षत्रेण युक्तः कालः॥४।२।३॥ पुष्येण युक्तम्। पौषम
हः। पौषी रात्रिः। लुबविशेषे॥४।२।४॥ पूर्वेण विहितस्य लुप्स्यात्। षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते। अद्य पुष्यः। कथन्त
र्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति। विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुबिति ज्ञापितत्वात्। श्रवणशब्दात्तु अ
णो लुप्। युक्तवद्भावाभावश्चाऽबाधकान्यपि निपातनानि श्रावणी। संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम्॥४।२।५॥ विशेषार्थोयमारम्भः। श्रवणा
रात्रिः। अश्वत्थो मुहूर्तः। संज्ञायां किं। श्रावणी। आश्वत्थी॥ ॥

गसत्वेपि तत्समीपस्थचन्द्रमसा योगस्यासार्वत्रिकत्वात् नक्षत्रेण
तिकिम् चन्द्रेण युक्ता रात्रिः कालः किं पुष्येण युक्तश्चन्द्रः लुबवि पूर्वसूत्रस्यानुवर्त्तनादिह नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे गम्ये इत्यर्थो लभ्यते तेनाह षष्टिदण्डे
ति अद्यपुष्य इत्युक्ते अद्यतन इति विशेषे गम्यमानेपि अहोरात्रात्मककालस्यावांतरविशेषानवगमाल्लुब्भवत्येवेति भावः अविशेष इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधाश्रय
णात्पौषा अहोरात्रः इत्यत्र लुन्न भवति षष्टिदंडसमुदायरूपकालस्य प्रतीतावप्यवयवद्वयात्मकस्य विशेषस्य प्रतीतेरित्याशयेनाह विशेषश्चेन्नेति अद्यपुष्य

मूलेनावाहयेद्देवींश्रवणेनेत्युदाहरणं बोध्यम्॥ ॥ द्वन्द्वाच्छः विशेषे उदाहरणमाह तिष्येत्यादि अविशेषेतूदाहर्तव्यम् राधानुराधीयमिति नचात्र लुबविशेष इति अणं रेव छस्यापि लुप्स्यादितिवाच्यं मध्येपवादन्यायरीत्या पूर्वोपस्थितस्याणएव तस्य वृत्तेः यत्तु लुबवपरत्वाद्बाध्यते इति वृत्तिकृतोक्तं तन्न द्वयोर्युगपत्प्राप्त्य भावात् दृष्टं साम तृतीयांताद्दृष्टमित्यर्थेऽणादयः स्युर्यद्दृष्टं तच्चेत्साम अस्मिन्नर्थे इति तथा च श्लोकवार्तिकं दृष्टे सामनि जाते वाप्यण् डिद्द्विर्वा विधीयते तीयादी कृ[illegible]यागोत्रादंकवदिष्यत इति जातेर्थे यो द्विरण् स च वा डिदित्यत्ययः शतभिषजि जातः शातभिषः शातभिषजः इह हि प्राग्दीव्यत इति प्राप्तोऽण् कालात् [illegible] बाधितः स च संधिवेलादिसूत्रेण प्राप्त प्रसूयत इत्यर्थे द्विरुक्तोऽण तीया इति तीयादीकक् स्वार्थे भवतीत्यर्थः द्वैतीयीकः तार्तीयीकः न विद्याया इति विद्या

द्वन्द्वाच्छः॥४।२।६॥ नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्ते काले छः स्यात्। विशेषे सत्यसति च। तिष्यपुनर्वसवीयमहः। राधाऽनुराधीया रात्रिः। दृष्टं साम॥४।२।७॥ तेनेत्येव। वसिष्ठेन दृष्टं। वासिष्ठं साम। अस्मिन्नर्थेऽण् डिद्वा वक्तव्यः॥ उशनसा दृष्टं औशनसं। औशनं। कलेर्ढक्॥४।२।८॥ कलिना दृष्टं का लेयं साम। वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ॥४।२।९॥ वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं। सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययतौ डितौ। ग्रहणं मा तदर्थं भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे॥ परिवृतो रथः॥४।२।१०॥ वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः। रथः किं। वस्त्रेण परिवृतः कायः। समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते। तेनेह न। छात्रैः परि वृतो रथः। पाण्डुकम्बलादिनिः॥४।२।११॥ पाण्डुकम्बलेन परिवृतः। पाण्डुकम्बली। पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः। मत्वर्थीये नैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम्। द्वैपवैयाघ्रादञ्॥४।२।१२॥ द्वीपिनो विकारः। द्वैपम्। तेन परिवृतो द्वैपो रथः। एवं वैयाघ्रः॥ ॥ ॥

वाचकात्तीयान्ताट्ठीकग्भवतीत्यर्थः द्वितीया विद्यागोत्रादंकवदिति गोत्र अन्यथांता दकेपः प्रत्ययः सदृष्टे सामन्यपि भवति औपगवेन दृष्टमौपगवकम् इह गोत्र चरणाद्भिरिवुञ् वामदेवात् ग्रहणमातदर्थ इत्यादि अतदर्थे यपतौ श्चातदर्थ इति विहितेन ञ्स्वरेण नाश्रितस्वरे ड्यड्यतोर्यग्रहणं मा भूदित्यर्थः यपतौश्चेति सू त्रेणाद्यधिमानेनत्रः परस्य यपदं तस्योत्तरपदस्यौतोदात्तत्वं वामदेव्यशब्दे [illegible] कित्वं यपूर्वपदस्वर एव यथा स्यादित्येतदर्थौ डित्करणमिति फलितोर्थः नन्व हते पाटित्वयपतोरित्यस्य प्रवृत्तिः कुतो नेति शंक्यं निरनुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्य तदनुबंधकग्रहणे नानुबंधकस्येति परिभाषयोस्सत्वात् इमे च परि

मि,ष्टेरहै वडित्वेन न प्राप्यते तत्रा घाषाः प्रयोजनं पूरणगुणेति सूत्रेन व्ययं हलोतव्य तो ऽयहणं छितीयस्या लअडु ग्रहणो चडोऽग्रेहणं श्वयतेरः अङिपरे इतिशेषः अश्वतृचडिपरेतुन
आगमश्रियत परिहृतो तृतीयां तात्परि वृत रत्यर्थेः ण्ादयः सुपः परिहृतः सचेद्धयो भवतिर था च्छाद नार्थयदृस्त्रे कवलादि कं तन एव सर्व वेष्टनं भवति न तुछ
त्रादिभ्यैरे ण श्रायेनाह समन्ता हेष्टिन इतिपरिः सर्व तो भावे वर्ततर इति भावः॥ ❀ ॥ कौमारा तेनेति निवृत्तं अपूर्व इति भाव प्रधानो निर्देश इत्याह अपूर्वत्वे इति।
अपूर्वत्वं तु स्त्रिया एवेष्यते पुरुषस्तु अपूर्वभार्यो स्तु वामा वेत्यनाग्रहः अपूर्वपति क्षिति नपूर्वपतिर्यस्या इति बहुव्रीहिः कौमारः पतिरिति द्वितीयान्तात्कुमारी
शब्दादुपयन्तरि प्रत्ययः कौमारीति इह कुमारी शब्दात्प्रथमान्तात्स्वार्थे प्रत्ययः टिड्ढ, णि, ति ङीप् तत्रोद्धतं सास्मिन्पौर्णमासीति सूत्रात्प्राक् तत्रेत्यधिकारः पात्रवा

कौमारापूर्ववचने।४।२।१३॥ कौमारेत्यविभक्तिको निर्देशः। अपूर्वत्वे निपातनमिदं। अपूर्वपतिं कुमारी रुपपन्नः। कौमारः पतिः। यद्वा।
अपूर्वपतिः। कुमारीपतिमुपपन्ना। कौमारी भार्य्या। तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः।४।२।१४॥ शरावे उद्धृतः। शाराव ओदनः। उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके
निधाने वर्त्तते। तेन सप्तमी उद्धृत्य निहित इत्यर्थः। स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते।४।२।१५॥ तत्रेत्येव समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते। स्थण्डिले शयितुं नियमोऽस्य
स्थाण्डिलो भिक्षुः॥ संस्कृतम्भक्षाः।४।२।१६॥ सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः। भ्राष्ट्रे संस्कृताः। भ्राष्ट्राः। अष्टसु क
पालेषु संस्कृतः। अष्टाकपालः। पुरोडाशः। शूलोखाद्यत्।४।२।१७॥ अणोऽपवादः। शूले संस्कृतं। शूल्यं मांसं। उखा पात्रविशेषः। तस्यां सं
स्कृतं। उख्यम्। दध्नष्ठक्।४।२।१८॥ दध्नि संस्कृतं। दाधिकं। उदश्वितोऽन्यतरस्याम्।४।२।१९॥ ठक् स्यात्पक्षेऽण्॥ ॥

भ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः संस्कृतमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः शाराव इति भुक्तोच्छिष्ट इत्यर्थ इति वृत्तिकृत् अवशिष्ट इति तदर्थः उच्छिनष्टि न सर्वं जहातीति क
स्य सूत्रस्य वहागत समसंकि ति निधानक्रियापेक्षया अधिकरणत्वादिति भावः स्थण्डिलात् व्रतं शास्त्रेण विहितो नियमः तस्मिन्समुदायेन गम्ये सप्तम्य
न्ताद्यथाविहितः प्रत्ययो भवति शयितर्यर्थे अष्टाकपाल इति द्विगोर्लुगनपत्य इत्यणो लुक् शूलोखा संस्कृतं भक्षा इत्यनुवर्त्तते कथमुख्योग्निरिति नत्वयं भ
क्ष इति चेदत्राहुः दिगादित्वाद्भवार्थे यदिति दध्नष्ठक् दध्नीति संस्कारत्विह लवणादिना दधित्वाधिकरणमात्रं यत्तु प्राग्वहतेरित्यत्र संस्कृतमिति ठग्वक्ष्यते स तृतीयान्तो

॥ ह्रो ध्मलेन दध्ना संस्कृतमपराधिकमेव॥

इसुसुक्तान्तात् नादित्यनेष्यंगविशेषणं तेनतान्तादिति लब्धे अन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले यदन्तं तस्मात्प्रत्ययस्य ठस्य कादेशो यथा स्यादित्येवमर्थं तेन माष्वितिक इत्यत्र ठस्योकारा
दशः ततः आदेशानन्तरं तान्तत्वं नेति सूत्रे कैयटः सन्निपातपरिभाषयैवेक्कस्य कादेशो न स्यादित्यं तदग्रहणं प्रत्ययाश्रयका मित्यग्ने उदश्वि
दश्मयस्येति लोपे च कृते तान्तत्वेऽपि इकस्य कादेशो न भवतीति ठस्येक इति सूत्रे कैयटः सन्निपातपरिभाषयैवेक्कस्य कादेशो न स्यादित्यं तदग्रहणं प्रथमांताद्धार्थं स्तवेन्यो
दितिः स्वि तेः क्विपि तु कृते उदकस्यादित्युदश्वितः इति निपातनात्संप्रसारणाभावः सास्मिन् सति प्रथमांतादस्मिन्निति सप्तम्यंतार्थे प्रत्ययः स्यादिः प्रथमांताद्धार्थं स्तवेन्यो

इसुसुक्तान्तात्कः। ७।३।५१॥ इस उस उक तकारान्तात्परस्य ठस्य कः स्यात्। उदकेन श्वयतिवर्द्धते इत्युदश्वित्। तत्र संस्कृतः। औदश्वित्कः। औद
इसुसुक्तान्तात्कः। ७।३।५१॥ इस उस उक तकारान्तात् परस्य ठस्य कः स्यात्। उदकेन श्वयति वर्द्धते इत्युदश्वित्। तत्र संस्कृतः। औदश्वित्कः। औद
श्वितः। इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह। आशिषा चरति। आशिषिकः। उषा चरति। औषिकः। दोष उपसंख्यानम्॥ दोर्भ्यां चरति। दौष्कः॥
सीराङ्गनाः। ४।२।२०॥ अत्र संस्कृतमित्येव सम्बध्यते न तु भक्षा इति। तेन यवागूर्वा अपि भवति। शैरेयी। सास्मिन्पौर्णमासीति। ४।२।२१। इतिशब्दात्सं
ज्ञायामिति लभ्यते। पौषी पौर्णमासी अस्मिन्। पौषो मासः। आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्। ४।२।२२॥ अग्रे हायनमस्या इति। आग्रहायणी। प्रज्ञादे
ज्ञायामिति लभ्यते। पौषी पौर्णमासी अस्मिन्। पौषो मासः। आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्॥ आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन्॥ आग्रहायणिको मासः। अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी। अश्वत्थः
राकृतिगणत्वाद्‌ण। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं। आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन्॥ आग्रहायणिको मासः। अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी। अश्वत्थः
निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप्। आश्वत्थिकः। विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः। ४।२।२३॥ एभ्यष्ठग्वा पक्षेऽण्। फाल्गुनिकः। फाल्गुनो
॥ मासः। श्रावणिकः। श्रावणः। कार्त्तिकिकः। कार्त्तिकः। चैत्रिकः। चैत्रः॥

र्णमासी भवति इति प्रत्ययेऽपि सहितौ लौकिकीं विवक्षामनुसारयति वृत्तिकारानुवृत्ते॥ स्वार्थिका इति हरदत्तादयः तदस्मिन्वर्तत इत्यधिकारे पूर्णमासादण् वक्तव्य इ ॥
त्यवसंख्यानमिति प्रसिद्धं पौर्णमासीति पूर्णोऽस्यां तिथाविति बहुव्रीहौ प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽण्‌ इति हरदत्तादयः
॥ तिवार्तिकं न कर्त्तव्यमिति तदाशयः॥

सि.कौ.
टी.त.
बु.त.
१८

स्यैतेति प्रकृतं संज्ञासंबद्धमिति पुनः साग्रहणं कृतमित्याहुः इहैव सूत्रे निपातनाद्देवशब्दात्स्वार्थे तल् मंत्रस्तुत्येति मंत्रेण स्तुत्या एतिस्तु शासित्यादिना क्यपि तुक् टाप् आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति इहाप्युद्देशेन ब्राह्मणो न त्यज्यत इति कथमयं प्रयोग इति न शंक्यं इति भावः परत्वादादिवृद्धिरिति इदं च समाधानं श्राव्यमित्यत्रावश्यकमिति तेनैव परिहारे सिद्धे आदिवृद्धिविधानसामर्थ्यमिह नाश्रितं उक्तरूपमिति न पादित्यस्य न मृ इति रूपमित्यर्थः शतंरुद्रा इति शतशब्दोऽनंतवचनः सोमीति हलस्तद्धितस्येति

सास्य देवता ॥४।२।२४॥ इन्द्रो देवताऽस्येति । ऐन्द्रं हविः । पाशुपतं । बार्हस्पत्यं । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता । मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति तु शैषिकेऽर्थे सर्वत्राग्नीति ढक् । कस्येत् ॥४।२।२५॥ कशब्दस्य इकारादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन । यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । कायं हविः । श्रीर्देवताऽस्य । श्रायं । शुक्राद्घन् ॥४।२।२६॥ शुक्रियं । अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः ॥४।२।२७॥ अपोनप्त्रियम् । अपान्नप्त्रियम् । अपोनपात् अपान्नपाच्च देवता प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते अत एव अपोनपाते । अपान्नपाते नु ब्रूहीति प्रैषः । छ च ॥४।२।२८॥ योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रीयं । अपान्नप्त्रीयं शतरुद्राद्घश्च । चाच्छः । शतरुद्रा देवताऽस्य शतरुद्रियं शतरुद्रीयं घच्छयोर्विधानसामर्थ्याद्द्विगोर्लुगनपत्ये इति न लुक् । महेन्द्राद्घाणौ च ॥४।२।२९॥ चाच्छः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रं । महेन्द्रीयं । सोमाट्ट्यण् ॥४।२।३०॥ सौम्यं । टित्वात् ङीप् । सौमी ऋक् । वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥४।२।३१॥ वायव्यं । ऋतव्यं । रीङ् ऋतः ॥७।४।२७॥ अकृद्यकारे असार्वधातुके यकारे च्वौ च परे ऋदन्तस्याङ्गस्य रीङादेशः स्यात् । यस्येति चापि पित्र्यं । उषस्यं ॥ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥४।२।३२॥ चाद्यत् । द्यावापृथिवीयं । द्यावापृथिव्यं ॥ शुनासीरीयं । शुनासीर्यं । अग्नेर्ढक् ॥४।२।३३॥ आग्नेयः ।

यलोपः । रीङ् ऋतः अंगवृत्तपरिभाषया अकृत्सार्वेति दीर्घो न प्रवर्त्तत इति दीर्घग्रहणमित्याहुः यस्येति चेति । पित्रीयतीम् ॥ त्रीङ्विधिः सावकाश इति भावः उषस्यमिति उषसशब्दः स्त्रीलिंगो दिवो दुहितरं देवतां ब्रवीति । द्यावापृ अण्ण्ययोरपवादः शुनासीरीयमिति शुनश्च सीरश्चेति द्वंद्वे देवताद्वंद्वे चेत्यानङ् शुनो वायुः सीर आदित्य इति वृत्तिकृता हरदत्तेन शुनासीरशब्द इंद्रस्य गुणवाचीत्यन्ये मन्यंत इत्याह तथा च मंत्रः इंद्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे ह

वामह इति मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान् इन्द्रः मरुत्वतीयं मरुत्वत्यं अग्नीषोमीयं अग्नीषोम्यं ईदग्नेः सोमवरुणयोः वास्तुनः पतिः वास्तोष्पतिः इहैव सूत्रे निपातनात्साधुः वेश्मभू

र्वास्तुरस्त्रियां वास्तोष्पतीयं वास्तोष्पत्यं गृहमेधीयं गृहमेध्यं गृहमेधशब्दोऽकारान्तस्तथा च आश्वलायनः मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्य इति ॥ ॥ कालेभ्यो कालवाचि

भ्यो ये प्रत्यया भवार्थे दृष्टास्ते तस्य देवतार्थे त्वस्मिन्नर्थेऽनेनातिदिश्यन्ते वत्करणं सर्वसादृश्यार्थं तेन यस्माद्यो विहितस्ततस्स एव भवति नान्यः तथैवोदाहरति

मासिकं प्रावृषेण्यमिति कालाट्ठञ् प्रावृष एण्यः डामहजिति एतच्च वृत्त्याद्यनुरोधेनोक्तं भाष्ये तु आनङो देशो महच्च प्रत्ययश्च निपात्यते तेनावग्रहः सीध्यतीत्युक्तं

कालेभ्यो भववत् ।४।२।३४॥ मासिकं । प्रावृषेण्यं ॥ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ।४।२।३५॥ माहाराजिकं । प्रौष्ठपदिकं ॥ देवताद्वन्द्वे च ।७।३।२१। अ

...पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च परे । आग्निमारुतं । नेन्द्रस्य परस्य ।७।३।२२॥ परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सौमेन्द्रः । परस्य किं ।

ऐन्द्राग्नः । दीर्घाच्च वरुणस्य ॥७।३।२३॥ दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणं । दीर्घात्किं । आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत । तदस्मिन्वर्तते

इति । नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं । नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः । पूर्णमासादण्वक्तव्यः । पूर्णमासोऽस्यां वर्तते इति पौर्णमासी तिथिः

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ।४।२।३६॥ एते निपात्यन्ते । पितुर्भ्रातरि व्यत् । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्डुलच् । मातुर्भ्राता मातुलः । मातृपि

तृभ्यां पितरि डामहच् । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः । मातरि षिच्च । मातामही । पितामही । अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्त

व्याः । सकारपाठसामर्थ्यान्न षः । अविसोढं । अविदूसं । अविमरीसं । तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ । तिलपिञ्जः तिलपेजः । वंध्यास्तिला इत्यर्थः । पिञ्जश्छन्द

सि डिच्च । तिलपिञ्जं । तस्य समूहः ।४।२।३७॥ काकानां समूहः । काकं । बाकं ॥ ११ सकारपाठेति अन्यथा प्रक्रियालाघवाय षकारमेव पठेदिति भावः

तच्च मनोरमायां स्थितं अन्ये तु ऋकारीत्या अविसोढमित्यत्र षत्वनिवारणेऽप्यविदूसमित्यादौ स्यादेव षत्वं न त्र हि ल्यन्तात्किप्यविदूसमित्यादिरूपसिद्धये सकारपाठसामर्थ्यं

स्योपक्षीणत्वात् तस्मादविसोढमित्यादिभाष्यकृदुदाहरणेषु सकारपाठसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्याहुः तस्य समूहः इहाचित्ताट्ठक् मनुष्यादेरञ् गोत्रान्ताद्वुञ्

कैदाराद्यञ्चेत्यादिना प्रातिपदिकं यञादींश्च वक्ष्यति तथा च चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रान्तं प्रतिपदोक्तप्रत्ययरहितमिहोदाहरणमित्याशयेनोदाहरति काकं बाकमिति एवंबा

सि·कौ· ईकाकवकवृकशब्दाः प्रातिनोकुपूर्वाणामिति फिट्सूत्रेण घुदात्ताः प्रातिवाचिनां ये आदिभूताः कवर्गात्पूर्वे तेषामुदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः अथादिः प्राक्शक
टी·त· टो॰ऽधिकारात् यञ्वृत्तिन्यासयोः शौकमित्युदात्तं तत्तद्वये च खंडिकादिषु शुकशब्दस्य पाठात्तत्रोञाभाव्यमिति हरदत्तादयः॥ ※ ॥भिक्षादिभ्योऽण् भैक्षमिति।
सु·त· अचित्तत्वाद्ठक्प्राप्तः गार्भिणमिति अनुदात्तादित्वादञ्प्राप्तः सति हि तस्मिन्नाद्युदात्तटिलोपौ स्यातां न च भस्याढे इति पुंवाचकरूपातिदेशान्न टिलोपः स्यादिति वा
२० च्यं हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्रापि टिलोपानापत्तेः तस्मात् स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिमात्रपरं ततश्च तु रूपातिदेशकमिति बोध्यं यौवनमिति युवतिशब्दस्यानुदात्ता
दित्वादञिप्राप्ते अणर्थमिह पाठः पुंवद्भावात्तु प्रत्ययनिवृत्तिः आन्वितप्रकृतिः॥ ननु भस्याढे इत्यत्राढे तद्धिते विवक्षिते पुंवद्भाव इत्यस्य पुगमान्तद्धितोत्पत्तेः

भिक्षादिभ्योऽण्॥ ४।२।३८॥ भिक्षाणां समूहो भैक्षं। गार्भिणीनां समूहः। गार्भिणं। इह भस्याढे इति पुंवद्भावे कृते। इनण्यनपत्ये ६।४।१६४।
अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात्। तेन नस्तद्धिते इति टिलोपो न। युवतीनां समूहः। यौवनं। अत्र नादनुदात्तादेरञ्। यौवतं। गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र
राजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्। ४।२।३९॥ एभ्यः समूहे वुञ् स्यात्। लौकिकमिह गोत्रं। तच्चापत्यमात्रं। युवोरनाकौ। ७।१।१॥ युवुणतयोर
नुनासिकयोः क्रमादन अक एतावादेशौ स्तः। ग्लौचुकायनीनां समूहः। ग्लौचुकायनकं। औक्षकमित्यादि। आपत्यस्येति लोपप्राप्तौ। प्रकृत्याके।
राजन्यमनुष्ययुवानः। राजन्यकं। मानुष्यकं। वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्॥ वार्द्धकं। केदाराद्यञ्च। ४।२।४०॥ चाद्वुञ्। कैदार्य्यं। कैदारकं। गणिकायाय
ञिति वक्तव्यम्। गाणिक्यं। ठञ् कवचिनश्च। ४।२।४१॥ चात्केदारादपि। कवचिनां समूहः। कावचिकं। कैदारिकं॥ ॥ प्रागेवात्प्रत्ययनिवृत्तौ सत्यां

कनिन्युवृषीति कनिनंततया आद्युदात्तत्वादणसिद्ध एवेति चेत् सत्यं अतएव भाष्ये भिक्षादिषु युवतिशब्दपाठः प्रत्याख्यातः इह युवतिशब्दपाठसामर्थ्या
त्पुंवद्भावो नेति वृत्तिकारोक्तिरत एव निरस्ता नन्वेवं गार्भिणं यौवतं गणे इत्यादिप्रयोगा भाष्यमतेन संगच्छेरन्नित्याशंक्याह शत्रंतादिति युवोः समाहारद्वंद्वे गोत्रं पुं २०
स्त्व उकारस्योच्चारणार्थः नेत्संज्ञकः तेन नंदनः कारकः नंदनाकारिकाइत्यत्रागित्त्वलक्षणौ नुम्ङीपौ न स्तः अनुनासिकयोरिति किं उर्णायुः प्रकृत्याक इति इह राजन्य
मनुष्यग्रहणं व्यर्थं रूढिशब्दत्वेन आपत्यस्य चेति यलोपस्य प्राप्त्यभावात् अतएव गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यत्र तयोर्ग्रहणं सार्थकमन्यथा गोत्रग्रहणेनैव सिद्धे तयोर्ग्रहणानर्थक्यं

दित्याहुः पूनोभावो यैवनिकामनोत्तं दित्वाट्ठुञ् वार्दुकमिति यदिरद्रुत्वेपि वार्दुकमिति प्रयोगो लिलतहिमनी ज्ञादित्वं कल्पनीयमित्याहुः॥ ॰ ॥ ब्राह्मणमाणव नमुत्रयो
प्यमीरद्गृहालेभ्यः प्रकृतो यत्रै ग्रामरद्धा ग्रनियजिवा रूपे विशेषाभावात् नापि स्वरे विशेषः उभयथाप्याद्युदात्तत्वात् स्त्रियां विशेषस्तु न शंक्य एव नपुंसकत्वात् यत्र

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन्॥ ४।२।४२॥ ब्राह्मण्यं। माणव्यं। वाडव्यं। पृष्ठादुपसंख्यानम्॥ पृष्ठ्यम्। ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्॥ ४।२।४३॥ ग्रामता। जन
ता। बन्धुता। गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्॥ गजता। सहायता। अह्नः खः क्रतौ। अहीनः। अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः। क्रतौ किं॥
आह्नः। टहखण्डिकादित्वादञ्। अह्नष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपो न। पर्श्वा णस् वक्तव्यः॥ सिति च॥ १।४।१६॥ सितिपरे पूर्वं भसंज्ञं स्यात्॥
अ भत्वाद्गुणो न। पर्शूनां समूहः। पार्श्वं। अनुदात्तादेरञ्॥ ४।२।४४॥ कापोतं। मायूरं। खण्डिकादिभ्यश्च॥ ४।२।४५॥ अञ् स्यात्। खण्डि
कानां समूहः। खाण्डिकं। चरणेभ्यो धर्मवत्॥ ४।२।४६॥ काठकं। छान्दोग्यं। अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्॥ ४।२।४७॥ साक्तुकं। हास्तिकं। धैनुकं।
केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्॥ ४।२।४८॥ पक्षे ठगणौ। कैश्यं। कैशिकं। आश्वीयं। आश्वं। पाशादिभ्यो यः॥ ४।२।४९॥ पाश्या। तृण्या। धूम्या
वन्या। वात्या। खलगोरथात्॥ ४।२।५०॥ खल्या। गव्या। रथ्या॥ इनित्रकट्यचश्च॥ ४।२।५१॥ खलादिभ्यः क्रमात्स्युः। खलिनी। गोत्रा। रथकट्या
खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः॥ डाकिनी। कुटुम्बिनी। आकृतिगणोयं। विषयो देशे॥ ४।२।५२॥ षष्ठ्यन्तादणादयस्स्युरत्यन्तपरिशीलितेर्थे स चे
द्देशः॥ शिबीनां विषयो देशः शैबः। देशे किं। देवदत्तस्य विषयो नुवाकः॥ राजन्यादिभ्यो वुञ्॥ ४।२।५३॥ राजन्यकः॥ भौरिक्याद्यैषुकार्यादि
भ्यो विधल्भक्तलौ॥ ४।२।५४॥ भौरिकीणां विषयो देशः। भौरिकिविधं। भौलिकिविधं। ऐषुकारिभक्तं। सारसायनभक्तम्॥ ॰ ॥

ष्वेत्यत्रार्थं तस्य ग्रहणात् छठञ् तु नानुवर्तिष्यते अस्वरितत्वादिति चेत् सत्यं अहृद्यादपि कृतौ स्थिद्विधानार्थं पुनर्वचनं तत्सिद्धार्थानुवादकं वार्तिकमाह पृष्ठादिति पृ
ष्ठं लोत्र विशेषः पृष्ठ्यरति पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यं षडह इति तु मत्वर्थलक्षणया बोध्यः ग्रामजन इति ज्ञातानुवार्तिकस्थसहायशब्दोपि सूत्रे प्रक्षिप्तः अनुदात्ता

र्थः प्रत्ययो धर्मं वक्ष्यन्ते स न स्याः प्रकृते ३

सि॰कौ॰ अपूपिकं शाष्कुलिकमित्यादौ परत्वादचित्तहस्तिधेनोरिति ठगेवेत्याशयेनेह सूत्रे चित्तवत्तमुदाहरति कापोतमिति लघावन्त इति फिट्सूत्रेण कपोतमयूरशब्दौ म
टी॰त॰ ध्योदात्तौ न च शकुनीनां च लघुपूर्वमित्याद्युदात्तावितिशंक्यं अन्त्यात्पूर्वं लघूदात्तमिति तत्र व्याख्यानादित्याहुः खण्डिका आद्युदात्तार्थं मचित्तादेको बाधनार्थं च व
सु॰त॰ चनं चरणेभ्यः यस्याः प्रकृतेस्समूहे विस्यादित्यर्थः वुञादयो हि चरणेभ्यो वक्ष्यन्ते तत्र चरणाद्धर्माम्नाययोरिति तु वार्तिकं तदप्यनेनैवातिदेशसूत्रेण ज्ञाप्यते
२१ काठकमित्यादि गोत्रचरणाद्वुञ् छन्दोगौक्थिकेति ञ्यः यञ्छौ वेति यथासंख्यं स्तः ठगणौ वेति केशशब्दादचित्तत्वेन ठक् विषयो देशे तस्येत्यनुवर्तते तदित्याह
षष्ठ्यन्तादिति विषयशब्दार्थमाह अत्यन्तेति भौरिक्या आभ्यां गणाभ्यां यथासंख्यं विधौ प्रत्ययौ स्तः भौरिकिविधमित्यादि क्लीवत्वं लोकात्॥ ॥ सोऽस्यादि

सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ।४।२।५५॥ अस्य पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः । स्वार्थ उपसंख्यानम्॥ त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं । संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥४।२।५६॥ सोऽस्येत्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति । सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ।४।२।५७॥ दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा । घञः सास्यां क्रियेति ञः ।४।२।५८॥ घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञप्रत्ययस्स्यात् । घञ इति कृद्ग्रहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं । श्येनतिलस्य पाते ञे ।६।३।७१। श्येनतिलयोर्मुमागमस्स्यात् ञप्रत्यये पातशब्दे उत्तरपदे । श्यैनम्पाताऽस्यां वर्तते श्यैनम्पाता मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलम्पाता स्वधा । श्येनतिलस्य किम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते । दाण्डपाता तिथिः ॥ ॥ ११

इति छन्दोनामाक्षरेयत्तानिबन्धनं पंक्त्यादिरिह विवक्षितः तद्वाचकात्प्रथमान्तादस्ये
त्यादिमति प्रत्ययः स्यात् आदिमान्सः प्रगाथश्चेत् प्रग्रथ्यत इति प्रगाथः ग्रन्थसंदर्भे इत्यस्मात् कर्तरि च कारक इति कर्मणि घञ् पृषोदरादित्वाद्रेफनकारयोर्लोपः
अन्ये तु प्रगीयत इति प्रगाथः गै शब्दे इत्यतः उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्नित्याहुः यत्र द्वे ऋचावावृत्त्या तिस्रः क्रियन्ते स प्रगाथः त्रैष्टुभमिति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो २१
लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्त इति न्यायेन क्लीबतेति भावः संग्रामे ननु प्रथमादित्यधिकारात्प्रथमोच्चारितसंग्रामवाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति न प्रयोजनयोद्धृभ्य इत्यत
आह सोऽस्येतीति एवं च प्रथमान्तविशेषणद्वारा प्रयोजनयोद्धृणां प्रकृतित्वमस्येति प्रत्ययार्थविशेषणद्वारा संग्रामस्य प्रत्ययार्थत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः तथा च य

मिह सूत्रार्थः प्रयोजनवाचिभ्यो वृद्धाचिभ्यश्च प्रथमान्तेभ्यः स्येति षष्ठ्यर्थे णस्यात्स च षष्ठ्यर्थः संग्रामश्चेदिति तदस्यां प्रथमान्तात्प्रहरणोपाधिकात्सप्तम्य
र्थे णस्यात्स चेत्सप्तम्यर्थः क्रीडा भवति प्रहरणं किं माला भूषणमस्यां क्रीडायां किं खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायां घञः कृद्ग्रहणादिति तेन श्येनंपातेत्यत्र ति
त्यंगस्य विधीयमाना वृद्धिः सिद्धा श्येनपातस्यापि घञन्तत्वादिति भावः घञः किं श्येनपतनमस्यां वर्त्तते क्रिया किं प्राकारोस्यां वर्त्तते तदस्यामिति प्रकृते पुनः
सास्यामित्युक्तिः क्रीडायामित्यस्य निवृत्त्यर्थं यथा स्यादिति अत एवाह दण्डपातोस्यां तिथाविति ॥ ❀ ॥ तदधीते द्वितीयान्तादध्येतरि वेदितरि च प्रत्ययः स्यात्

तदधीते तद्वेद ।४।२।५९। व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ।४।२।६०। क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणमतेभ्यो
मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तत्प्रतिपादकग्रन्थस्य परेध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थसामविशेषलक्षणपरो ग्रन्थविशेषोल
क्षणयोक्थम् । तदधीते वेद वा औक्थिकः । मुख्यार्थात्तूक्थशब्दाद्गुणान्न भवति ॥ न्यायं नैयायिकः । वृत्तिं वार्त्तिकः । लोकायतं लोकायति
कः इत्यादि । सूत्रान्तादकल्पादेरेवेष्यते ॥ साङ्ग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् । काल्पसूत्रः । विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् । वायसविद्यि
कः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः । अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम् । आङ्गविद्यः क्षात्रविद्यः धार्मविद्यः त्रैवि
विद्यानामधीते वेद वा त्रैविद्यः आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥ यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचारात् यावक्रीतं तदधीते वेत्ति वा
यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे वृद्धाच्छः । तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लु
प् ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः । सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः ॥ सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः ॥ ॥

द्विलङ्ग्रहणमधीयाने विदुषि च प्रत्ययविधानार्थं तेनान्तरेण क्रतुवसन्तादयः शब्दास्तत्प्रतिपादकग्रन्थे गौण्या अप्यधीयानेपि प्रत्ययं प्राप्नुवन्त्यन्यथा तेषामध्ययनासंभवे
न वेदितर्येव प्रत्ययः स्यादिति भावः क्रतूक्थादि क्रतुविशेषवाचि स्वरूपस्य तु न ग्रहणं तथात्वे सत्युक्थादिष्वेव क्रतुशब्दं पठेत नापि क्रतुपर्यायाणामुक्थादिगणे पा
ठः स्यादिति भावः अध्येतरीति अध्येतर्येवेत्यर्थः आग्निष्टोमिक इति संस्थाविशेषवाचकस्याप्यग्निष्टोमशब्दस्यातत्संस्थाके क्रतौ निरूढप्रयोगाः तल्लक्षणेत्यादि

सि·कौ· टी·त· सु·त· २२

तत्प्रतिपादकं प्रातिशाख्यमित्यर्थः नेष्यते इति अनभिधानादितिभावः त्रिविधेति तिस्रो विद्या अधीत इतिविग्रहे तेन तद्धितार्थे द्विगौ त्रिविद्य इत्येव स्यात् द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्प्रवृत्तेरिति भावः आख्यायिकेति गद्यपद्यरूपो ग्रंथविशेष इत्यर्थः सर्वादेरिति सादेरित्येव सिद्धे सर्वादिग्रहणमर्थवत्परिभाषाज्ञापनार्थं ॥ ❀ ॥ सवार्त्तिक इति वार्त्तिकांतमधीत इत्यर्थः अंतवचने अव्ययीभावः अव्ययीभावे चाकाल इति सहस्य सभावः इकन्निति पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादिकन् शतशब्दात्षष्टिशब्दाच्च परो यः पथिन्शब्दस्तदंतात्तु षिकन्वाच्य इत्यर्थः शतपथिक इति वृत्तिकृतां तु वार्त्तिके वहुलमिति पूरयित्वा शातपथ इत्यणंतमप्युदाहृतं तत्तु भाष्येन दृष्टं षित्वफलं दर्शयति श

सवार्त्तिकः । द्विगोर्लुक् इति लुक् । द्वितन्त्रः । इकन्पदोत्तरपदात् ॥ शतषष्टेः षिकन्पथः ॥ पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी । क्रमादिभ्यो वुन् । ४।२।६१ ॥ क्रमकः । क्रमपदशिक्षामीमांसाक्रमादिः । अनुब्राह्मणादिनिः । ४।२।६२ ॥ तदधीते तद्वेदेत्यर्थे । ब्राह्मणसदृशोऽग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् । तदधीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे अण्बाधनार्थमिदम् ॥ वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ ४।२।६३ ॥ वासन्तिकः । अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः । दाण्डिनायनसूत्रे निपातनाट्टिलोपो न ॥ प्रोक्ताल्लुक् । ४।२।६४ ॥ प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पणनम्पणः घञर्थे कविधानमिति कः । सोऽस्यास्तीति पणी तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः ॥ गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ॥ ६।४।१६५ ॥ एतेऽणि प्रकृत्या स्युः इति टिलोपो न । ततो यूनि इञ् । पाणिनिः ॥ ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः । २।४।५८ ॥ ण्यप्रत्ययान्तात्क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक् स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः ॥ ॥

तपथिकीति अण्बाधनार्थमिति भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेवेदं सूत्रं तद्रीत्या त्वणिष्यत इत्यनभिधानान्नेति वा बोध्यं वसंता उक्थादिष्वेव वसंतादीन्पठित्वा वसंतादिषु वा उक्थादीन्पठित्वा अन्यत्[illegible]कमवक्तुं अथर्वाणमिति अथर्वणा प्रोक्त उपचारादथर्वा ——— तेन प्रोक्तमित्यधिकारे ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः वशिष्ठः विश्वामित्रो नुवाक इत्युदाहृत्य अथर्वणो वा अथर्वा आथर्वण इति भाष्योक्तः साधुः गाथिविदथि इत्यनपत्य इति सिद्धे अपत्येऽप्यणि प्रकृतिभावार्थमयमारंभः गाथिनः वैदथिनः कैशिनः गाणिनः पाणिनः ण्यक्षत्रियार्ष कौरव्य इति कुर्वादिभ्यो ण्यः ततः इञो लुक् कौरव्यः पुत्रः न तु तिकादिषु कौरव्यशब्दः पठ्यते तथा च कौरव्यायणिरिति फिञभाव्यं

नन्विञेति चेत्सत्यं कुरुनादिभ्यो ण्य इति क्षत्रियगोत्रे विहितो यो ण्यस्तदंतं तत्र पठ्यते प्रकृते तु ब्राह्मणगोत्रप्रत्ययांतमित्यवधेयं॥ ॥ श्वाफल्क इति ऋष्यन्धकेत्यण्
ततइञोलुक् श्वाफल्कः पुत्रः वासिष्ठ इति ऋष्यण् ततइञोलुक् वासिष्ठः पुत्रः नैकायनिरिति तिकादिभ्यः फिञ् ततोणोलुक् नैकायनिः पुत्रः वामरथ्या इति कुर्वादित्वा
ण्यस्तं ततो वृद्धाच्छः बाधित्वा कण्वादिभ्यो गोत्र इति शैषिकोण् इतीति ण्यक्षत्रियार्षेत्युदाहृतसूत्रेणेत्यर्थः ऋष्यण एवेति पाणिनशब्दे तु औत्सर्गिक एवाणिति भावः नन्वि
दं वान्यस्मिन्सपिण्डे इति सूत्रस्थ भाष्यकैयटाभ्यां विरुध्यते अत्रेर्युवापत्यानि पुमांसो अत्रयः इत अश्चानिञ इति ढक् तदंताद्यूनि तस्य ण्यक्षत्रियेति लुक् अत्रिभृगु
कुत्सेति ढकोपि लुगित्युक्तत्वात् ऋष्यंधकेत्यण एव ग्रहणे तु ढको अग्रहणात्ततः परस्येञो लुङ्न स्यादित्याहुः एवमुतस्तु दाक्षिपुत्रस्य पाणिनेरिति भाष्यप्रयोगादस्य साधु
श्वाफल्कः पिता। श्वाफल्कः पुत्रः। वासिष्ठः पिता। वासिष्ठः पुत्रः। नैकायनिः पिता। नैकायनिः पुत्रः। एभ्यः किं। शिवाद्यण् कौहडः पिता। ततइञ् कौ
हडिः पुत्रः। यूनि किम्। वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः। इति अणो लुक् तु न भवति। आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात्। पाणिनिना प्रो
क्तम् पाणिनीयं। वृद्धाच्छः। इञश्चेत्यण् तु न गोत्रे यद्य इञ्‌ तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात्। ततो ध्येत्रु वेदित्रणो लुक् स्यात्। स्वरे स्त्रियां च विशेषः। पाणि
नीयः। पाणिनीया। तृजाच्च कोपधात्॥४।२।६५॥ सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। अप्रोक्तार्थ आरम्भः। अष्टौ वध्या
याः परिमाणमस्य अष्टकम्। पाणिनेः सूत्रम् तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः॥ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि॥४।२।६६॥ छन्दांसि ब्राह्मणानि च
प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः। अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः
तस्य कठचरकादिति लुक्॥ ततोण्। तस्य प्रोक्ता लुक्॥ ॥ स्त्रियामिति तेयं इञश्चेतीति यूनि लुगिति लुकापि प्रत्ययलक्षणेन इञंतमस्तीति भावः
णत्रेयद्यञिति गोत्रमिह शास्त्रीयं न तु लौकिकमिति तत्रैव स्फुटतर इति भावः स्वरे इति लुगभावे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्त्रियां च ङीप्स्यात्। लुकि सति त्वोकार उदात्तः
टापृ च सिध्यतीति भावः अष्टकमिति संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति संख्याया अतिशदंतायाः कन् संख्याप्रकृतिकादिति संख्याप्रकृतिकप्रत्ययांतादि
त्यर्थः कालापक इति कलापिन्शब्दात्प्रोक्तार्थेण् सब्रह्मचारीत्युपसंख्यानाट्टिलोपः ततो अध्येत्रर्थेण् तस्य प्रोक्ता लुगिति लुक् कालापानामाम्नाय इत्यर्थे गोत्रचर

सि॰कौ॰ लाहुञ् ततोऽप्यध्येतृवेदितृप्रत्ययेन लुक् स्वरे स्त्रियां च विशेषः छंदोब्राह्मणानि इह मंडूकप्लुत्यानुवृत्तं प्रोक्तादिति पंचम्यंतं तत्संतत्वेन विपरिणम्यते छन्दोब्राह्मणानीत्यनेन सा
टी॰त॰ मानाधिकरण्यात् प्रोक्तशब्दस्य प्रोक्तार्थके प्रत्यये लक्षणा स्यादित्याशयेनाह प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति तद्विषयाणीति तच्छब्देन अध्येतृवेदितृप्रत्ययः परामृश्यते विषय॰
सु॰त॰ शब्दस्त्विहानन्यभाववाची न तु देशवाचीत्यभिप्रेत्याह प्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थ इति पाणिनीयं पाणिनीया इति वदनियमेन प्रयोगप्राप्तेर्नियमार्थमेतदिति भावः ॥

१३ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ४।२।६७॥ उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरः। तेन निर्वृत्तम् ४।२।६८॥ कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी। तस्य निवासः ४।२।६९॥ शिबीनां निवासो देशः शैबः। अदूरभवश्च ४।२।७०॥ विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम्। चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः सन्निधाप्यन्ते तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति। ओरञ् ४।२।७१॥ अणोऽपवादः। कक्षतु। काक्षतवम्। नद्यां तु परत्वान्मतुप्। इक्षुमती। मतोश्च बह्वजङ्गात् ४।२।७२॥ बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् स्यात्। सैध्रकावतम्। बह्वचः किम्। आहिमतम्। अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं मा भूत्॥ बह्वचः कूपेषु ४।२।७३॥ अणोऽपवादः। दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दैर्घवरत्रः कूपः। उदक् च विपाशः ॥४।२।७४॥ विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ्। अबह्वजर्थ आरम्भः। दत्तेन निर्वृत्तः कूपो दात्तः। उदक् किम्। दक्षिणतः। कूपेष्वण् वा। सङ्कलादिभ्यश्च ४।२।७५॥ कूपेष्विति निवृत्तम्। सङ्कलेन निर्वृत्तं साङ्कलम्। पौष्कलम्॥ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ४।२।७६॥ स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ्। सौवीरे दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी। साल्वे। वैधूमाग्नी। प्राचि। माकन्दी। सुवास्त्वादिभ्योऽण् ४।२।७७॥ अञोऽपवादः। सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम्। वर्णु। वार्णवम्। अण्ग्रहणं तन्नद्यां मतुपो बाधनार्थम्। सौवास्तवी॥ ॥

११ छंदोग्रहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं चिरंतनप्रोक्तब्राह्मणानामेव तद्विषयत्वार्थं तेनेह न याज्ञवल्केन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि क्षिप्रतत्वलक्षणनियमान्तात् कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् आपत्यस्य चेति यलोपः याज्ञवल्क्यादयो हि पाणिन्यपेक्षया नूतना इति वृत्तिकृतां व्यवहारश्च कारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेन काश्यपिनः कौशिकिन इत्यत्र कल्पेऽपि तद्विषयत्वं सिद्धं काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यामिति प्रोक्ते णिनिः अध्येत्रणो लुक् छंदोब्राह्मणानीति किं पाणिनीयं व्याकरणं अथ चातुरर्थिकाः॥ ॥ तदस्मिन् अस्तीत्युपाधिकान्प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् प्रत्ययान्तेन नाम्ना देश

प्रत्ययांतं नाम यस्येति बहुव्रीहिः मतुपोऽपवादः इति शब्दमुत्सृज्य लोकप्रसिद्धे देशे यथा स्यान्नत्वाधुनिकसंकेतितेपीत्येतदर्थं उत्तरसूत्रत्रयेपि देशे तन्नाम्नीत्यनुवर्तते तेन
निर्वृत्तं अंतर्भावितण्यर्थो वृतेः कर्मणि क्तः अदूरे अदूरमंतिकं तत्र भवतीत्यदूरभवः निपातनात्सप्तमीसमासः चातुरर्थिकत्वमिति चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी
तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः अध्यात्मादित्वाट्ठञ् चतुर्ष्वर्थेषु भवा इति तद्धितार्थे द्विगौ तु द्विगोर्लुगनपत्य इति ठञो लुक् स्यात् मतोश्च ननु मतोर्वह्वच इत्येवास्तु वह्वचो वि
हितो यो मतुप् तदंतादिति वैयधिकरण्येन व्याख्यानादिष्टं सिध्यति किमंगग्रहणेनेत्याशंकां निवारयन्नंगग्रहणमिति मत्वंतविशेषणमिति संभवति सामानाधि

रोणी॥ ४।२।७८॥ रोणीशब्दात्तदन्ताच्च अण्। कूपाणोपवादः। रौणः। आजकरौणः। कोपधाच्च॥ ४।२।७९॥ अण्। अत्रोपवादः। कार्णच्छिद्रकः कू
पः। कार्णवेष्टकं। त्रैशङ्कवं। वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशव
लपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः।४।२।८०॥ सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युः चतुरर्थ्यां। अरीहणादिभ्यो वुञ्। अरीहणेन निर्वृत्तं। आ
रीहणकं। कृशाश्वादिभ्यश्छण्॥ कार्शाश्वीयम्। ऋश्यादिभ्यः कः। ऋश्यकं। कुमुदादिभ्यष्ठच्॥ कुमुदिकं। काशादिभ्य इलः। काशिलः। तृणादिभ्य
सः। तृणसं। प्रेक्षादिभ्य इनिः। प्रेक्षी। अश्मादिभ्यो रः। अश्मरः। सख्यादिभ्यो ढञ्। साखेयं। सङ्काशादिभ्यो ण्यः। साङ्काश्यं। बलादिभ्यो यः। बल्यं। प
क्षादिभ्यः फक्। पाक्षायणः। पथः पन्थ च। पान्थायनः। कर्णादिभ्यः फिञ्। कार्णायनिः। सुतङ्गमादिभ्य इञ्। सौतङ्गमिः। प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः। प्राग
द्यः। वराहादिभ्यः कक्। वाराहकः॥ कुमुदादिभ्य ष्ठक्। कौमुदिकं॥ ॥ करण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादंगग्रहणाभावे मत्वंतविशेषण

तां स्यादेव ततश्चाहिमतमिंद्रोदावतिप्रसंगः स्यादिति भावः॥ रोणी रोणीशब्दः अन्त्यम् उत्पादयतीत्यर्थस्तथाच फलितमाह रोणीशब्दादिति पंचम्यास्सौत्रो लुगि
त्यन्ये तदंतादिति येनविधिरिति सूत्रे भाष्यस्य विशेषवचनाद्विशेषणविशेष्ययोः कामचारमाश्रित्य समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यस्य प्रत्याख्यानाद्वा तदंतविधिरि
ति भावः वुञ्छण्ठक इत्यंतमेकं समस्तपदं अरीहणादिषु तत्र प्रथमतः कुमुदांतानां चतुर्णां द्वंद्वं विधाय द्वितीयेन काशादिकुमुदांतद्वंद्वेन सह पुनर्द्वंद्वो बोध्यः तेन
कुमुदशब्दस्य द्विः पाठेपि नैकशेषः आदिशब्दः प्रत्येकं संबध्यत इत्याह अरीहणादिभ्य इति पक्षाद्यन्तर्गणसूत्रमाह पथ इति॥ ॥ ॥

सि·कौ· जनपदे लुप् तन्नाम्नीत्येव नेह उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्नौदुम्बरो जनपदः नह्यत्र लुवन्तं नामधेयं जनपदस्यैकत्वादेकवचने प्राप्ते बहुवचनादिफलकमतिदेशमाह लुपि

टी·ल· युक्तवदिति व्यक्तिवचने किम् शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः वरणादिभ्यश्चेति लुप् तस्य वनं शिरीषवनं इह वनस्येति णत्वमतिदिश्येत ततश्च विभाषौषधिवन

मु·त· स्पतिभ्य इति णत्वं स्यात् न त्वत्र शिरीषाणामिति षष्ठीबहुवचनं कुतो नातिदिश्यत इति चेदत्राहुः वचनमिह संख्या न त्वेकवचनादि वचनादि न चैवमपि संख्याबोध

- २५ कत्वेन श्रुतैव षष्ठी परिगृह्यतामिति वाच्यं षष्ठ्यर्थस्य न हि तद्धितान्तर्गतत्वादुक्तार्थत्वात्प्रथमाया एवं युक्तत्वादिति पंचाला इत्यादि यद्यप्यत्राभिधेयलिंगवत्वेऽपीष्टसिद्धि

स्तथापि कटुबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुबदरीत्यादिसिद्धये प्रकृतिलिंगातिदेश इति भावः पूर्वाचार्यानुरोधेन कृतं सूत्रं संप्रति प्रत्याचष्टे तदशिष्यमिति पंचालाः अं

जनपदे लुप् ४।२।८१ ॥ जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् । लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने १।२।५१ ॥ लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् १।२।५३ ॥ युक्तवद्वचनं न कर्तव्यं संज्ञानां प्रमाणत्वात् । लुब्योगाप्रख्यानात् १।२।५४ ॥ लुबपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः । योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् १।२।५५ ॥ यदि हि योगस्यावयवार्थस्य बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत । प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् १।२।५६ ॥ प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवंरूपमर्थवचनमप्यशिष्यं कुतः अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः । कालोपसर्जने च तुल्यम् १।२।५७ ॥ अतीताया रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादि पूर्वाचार्यैः परिभाषितं तत्राप्यशिष्यत्वं समानं लोकप्रसिद्धेः ॥

((गाः वंगाः कलिंगा इत्यादयो जनपदस्य पर्यायपर्यायं बहुवचनाद्यन्ता एव संज्ञाः न त्वत्र यत्नेन लिंगसंख्ये प्रतिपादनीये आपो दारा इत्यादिषु यथा न हि तत्र शास्त्रेण लिंगसंख्ये प्रतिपाद्येते इति भावः उपजीव

कं प्रत्याख्यायोपजीव्यं प्रत्याचष्टे लुब्योगेति जनपदे लुप् वरणादिभ्यश्चेति हि सूत्रे लुप्शब्देन विवक्षिता अशिष्यमिति संबध्यत एव तदाह लुबपीति प्रकृतिप्रत्ययार्थ २५

योस्संबंधो योग इत्याशयेन फलितमाह अवयवार्थस्येति अप्रख्यानादिति व्याचष्टे अप्रतीतेरिति पंचालादयः शब्दाः क्षत्रियेषु यथा रूढास्तथा जनपदेऽपीति तस्य नि

वासः अदूरभवश्चेति तद्धितो नैवोत्पद्यते किमनेन लुपो विधानेनेत्यर्थः न दृश्येतेति विनापि क्षत्रियसंबंधं पंचालादिशब्दो जनपदेषु प्रयुज्यत इति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः

प्रसंगात्पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे प्रधानेत्यादिना॥ ॥ विशेषणानां यद्यपि सूत्रपाठे लुपि युक्तवदिति सूत्रादनंतरमेतत्सूत्रं पठितं तथापि तदभिप्रायेणेत्य
विशेषणानां चाजातेः। १।२।५२॥ लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा। पञ्चाला रमणीयाः। गोदौ रमणीयौ। अजातेः
किम्। पञ्चाला जनपदः। गोदौ ग्रामः। हरीतक्यादिषु व्यक्तिः। ४।३।१६७॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः। खलतिकादिषु वचनम्। खलतिकस्य
पर्वतस्य दूरभवानि खलतिकम्वनानि। मनुष्यलुपि प्रतिषेधः। मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां लुवन्तस्य तु भवतीत्यर्थः। चञ्चा अभिरू
पः। वरणादिभ्यश्च। ४।२।८२॥ अजनपदार्थ आरम्भः। वरणा नाम दूरभवन्नगरं वरणाः॥ शर्कराया वा। ४।२।८३॥ अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप्स्या
त्। कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठच्कुकौ। वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य
तु विकल्पः। षट् रूपाणि। शर्करा। शार्करं। शार्करिकं। शर्करीयं। शार्करिकम्। शार्करकं। नद्यां मतुप्। ४।२।८५॥ चातुरर्थिकः। इक्षुमती। मध्वा
दिभ्यश्च। ४।२।८६॥ मतुप्स्याच्चातुरर्थिकः। अनद्यर्थ आरम्भः। मधुमान्। कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्। ४।२।८७॥ कुमुद्वान्। नड्वान्। वेतस्वान्।
आद्ययोर्ऋष्यदिति। अन्त्ये मादुपधाया इति वस्य मकारेण नकः। महिषाच्चेति वक्तव्यं॥ महिष्मान्नाम देशः। नडशादाड्ड्वलच्। ४।२।८८॥ नड्वलः। शाद्व
लः। शाद्वलः। शिखाया वलच्। ४।२।८९॥ शिखावलम्। उत्करादिभ्यश्छः। ४।२।९०॥ उत्करीयः॥ नडादीनां कुक्च। ४।२।९१॥ नड
कीयं। कुञ्चाह्रस्वत्वञ्च॥ कुञ्चकीयः। तक्षन्नलोपश्च। तक्षकीयः॥ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्। ६।४।१५३॥ नडादिगणान्तर्गता बिल्वकादयस्तेभ्य
श्छस्य लुक् तद्धिते परे। बिल्वा यस्यां सन्ति सा बिल्वकीया तस्यां भवा बैल्वकाः॥ वेत्रकीयाः। वैत्रकाः। छस्य किम्। छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्कुको
निवृत्तिर्मा भूत्॥ अन्यथा सन्नियोग शिष्टानामिति कुगपि निवर्तेत। लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थं अन्यथा लोपोऽपि यमात्रस्य स्यात्॥ इति चातुरर्थि
काः॥ लुबाख्यानुपपत्तेः। लुपि युक्तवदिति तद्वचनं। तदर्थं जनपदे लुबित्युक्तं तथापि जातेः प्रतिषेधमात्रपरमिदं न तु युक्तवद्भावपरमित्याशयेन तत्र नोक्तमित्याहुः पंचाला रमणीया इति कथं तर्हि पं

चाल्लुअन्नय इत्युभिक्षः संपन्नपानीय इति प्रयोग इति चेत् जनपदविशेषणत्वादित्येवेहि पंचालविशेषणत्वोभ्युपगमे तु तद्धितं गवचनेस्स एव पंचालाः सुभिक्षाः संपन्नपानीया इति हरीतक्य इति हरीतक्यादिभ्यश्चेत्यणो लुप् तत्र हि लुबित्यतो लुबनुवर्त्तते खलतिकमिति वरणादिभ्यश्चे ति लुप् चंचेति संज्ञायामिति कनो लुम्मनुष्य इति लुप् चंचा तृणमयः पुमान् वरणादिच्चकारोनुक्तसमुच्चयार्थस्तेनास्याकृतिगणत्वं सिद्धं वरणा इति एवं कटु वदरी शिरीषाः स्यदौ खलतिकमित्यादीन्युदाहर्त्तव्यानि वत्वस्यासिद्धत्वात्तस्मिन्कर्त्तव्ये टिलोपोनस्थानिवदित्याशयेनाह य इति नड्वानित्यत्रापि परत्वान्भय इ। त्यनेनैवकारस्य ऊत्वम् मादुपधाया इत्यनेनेति भावः न चासिद्धत्वान्मादुपधाया इत्येवं तत्र न्याप्यमिति वाच्यम् प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग इति उपसर्गादसमासेपीत्यत्र भाष्ये निर्णीतत्वात् ननु वेतस्वानित्यत्र वेतसुशब्दस्य सुवन्तत्वेन पदत्वात् ड्मतुपोडित्वसामर्थ्याट्टिलोपे एकदेशविकृतन्या येन पदत्वात्सत्वं रुत्वं स्यात् न च स्थानिवत्वेन निर्वाहः पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति चेन्नैवं अन्तरंगं रुत्वं प्रति वहिरंगस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात् न च षाष्ठी वहिरंगपरिभाषात्रै पादिकं तज्जानातीति वाच्यं कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् नन्वेवमपि स्वादिष्विति सान्तस्य पदत्वे तदाश्रयरुत्वस्यान्तरंगत्वाभावाद्वहिरंगपरिभाषा न प्रवर्त्तते यत्नरुत्वं दुर्वारमेव न वनसां मतुविति चतुरर्थ्यां मतुपो विधानाच्चातुरर्थिकोऽयं मतुप् मत्वर्थीय इति न सो मत्वर्थ इत्यनेन भत्वं शंक्यं टिलोपस्य स्थानिवत्वात् न च पदत्वेप्येवं तस्य रुत्वविधिनास ह कार्यकालतया पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधादिति चेदत्राहुः पदसंज्ञायां यथोद्देशपक्षाश्रयणान्पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधाप्रवर्तनात्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या सान्तस्यापदत्वादिति ए तेन घटी आमलकीत्यत्र स्वादिष्विति पदत्वाज्जश्त्वं स्याद्दोन्सीत्यत्र तु संयोगान्तलोपः स्यादिति शंकापि परास्तेति दिक् ननु प्रक्रियालाघवाय ड्मतुवेव विधीयतामथवा कुमुदन ड्वेतसेभ्यो ड्मतुबिति प्रकृतस्य मतुपो डित्वमतिदिश्यतां किमनेन ड्मतुब्विधानेन सत्यं अन्यतो विधानार्थं तत् तत्सिद्धार्थकथनपरं वार्तिकमाह महिषाच्चेति शिखाया निर्वृत्ता द्यर्थे देशे तन्नाम्न्यणो वाधनार्थं चेदं दंतशिखात्संज्ञायामिति पंचमेवस्यमाणत्वदेशेपि शिखावल इति रूपसिद्ध्यर्थं नडादीनां नड्वल्पक्ष विल्ववेणुवेत्रवेतसादयो नडा दयः नडाद्यंतर्गणसूत्रमाह कुं चेति एवं तक्षन्नित्यपि उभयत्रापि षष्ठ्याः सौत्रो लुक् ढलोपे इत्यतो लोपेऽनुवर्त्तमाने लुग्ग्रहणं व्यर्थमित्याशंक्याह सर्वलोपार्थमिति। यमात्रस्येति नचादेः परस्येनीकारस्य भाव्यमिति वाच्यं सूर्येतिष्येत्यतो यकारसंबद्धस्यैव लोपस्यानुवर्त्तनादिति भावः॥ ॥ इति चातुरर्थिकाः ॥ ॥

शेषे लक्षणं चेति गृह्णनापत्यादिष्वर्थेषूत्तरसूत्रानुपात्तेष्वेषु अणो विधायकमित्यर्थः ननु लक्षणं तावद्व्यर्थं तस्येदमित्यनेनैव चाक्षुषादीनां संस्कृतं भक्षा इत्यनेन दार्षदादीनां सि
द्धेः तथाधिकारोपि व्यर्थः तथाहि अधिकारस्यापत्यादिचतुरर्थ्यपर्यन्तेष्वर्थेषु घादीनां त्वुत्सर्गं तानानि वृत्तिर्जाताघ र्थसाकल्यं वा प्रयोजनं तत्र निवृत्तिस्तावन्न प्रयोजनं आ

शेषे। ४।२।९२॥ अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योर्थः शेषस्तत्राणादयः स्युः। चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम्। श्रावणः शब्दः। औपनिषदः पुरुषः। दृषदि पिष्टा
दार्षदाः सक्तवः। उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः। अश्वैरुह्यते आश्वो रथः। चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटं। चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः। शे
ष इति लक्षणं चाधिकारश्च। तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः। राष्ट्रावारपाराद्घखौ। ४।२।९३॥ आभ्यां क्रमाद्घखौ स्तः शेषे। राष्ट्रियः। अवारपारी
णः। अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम्॥ अवारीणः। पारीणः। पारावारीणः। इह प्रकृतिविशेषाद्घादयष्ट्युट्युलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते ते
षां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते। ग्रामाद्यखञौ। ४।२।९४॥ ग्राम्यः। ग्रामीणः। कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ्। ४।२।९५॥ कुत्सिता स्त्रयः क
त्त्रयः। तत्र जातादिः कात्त्रेयकः। नागरेयकः। ग्रामादित्यनुवर्तते ग्रामेयकः। कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु। ४।२।९६॥ कौलेयकः श्वा। कौलोऽन्यः
कौक्षेयकोऽसिः। कौक्षोऽन्यः। ग्रैवेयकोऽलङ्कारः। ग्रैवोऽन्यः। नद्यादिभ्यो ढक्। ४।२।९७॥ नादेयं। माहेयम्। वाराणसेयं। दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्।
४।२।९८॥ दाक्षिणात्यमव्ययम्। दाक्षिणात्यः। पाश्चात्यः। पौरस्त्यः। कापिश्याः ष्फक्। ४।२।९९॥ कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु। कापि
शायनी द्राक्षा। रङ्कोरमनुष्येऽण् च। ४।२।१००॥ चात्ष्फक्। राङ्कवो गौः। राङ्कवायणः। अमनुष्ये इति किं। राङ्कवको मनुष्यः॥ ॥ ॥

ईकाश्रयणादीनामुत्करादिपाठेन इतः प्राचीनेष्वर्थेषु घादयोन प्रवर्तन्त इति ज्ञापनात् अन्यथा ह्युत्करे इत्येव सिद्धे तत्याठस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् नाप्यर्थसाकल्यं प्रयोजनं।
जातादिकारात्माक्पाठसामर्थ्यादेव तल्लाभात् यदिसंनिहिते जातार्थ एव घादयस्स्युस्तदुत्तरेष्वमवाद्यर्थेषु प्राग्दीव्यत इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमानाऽणा
दयस्तत्सदाजताधिकारानन्तरमेव पाठ्यास्युरित्यादि मिस्स्मृ राष्ट्रावारपारेत्यादयोपि पठ्येरन् न तस्मात् व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेदत्रोच्यते शैषिकान्तरूपः शैषिकोनेत्निवृ

सि·कौ ष्यत्र प्रागर्थस्यादिप्रत्ययाभाय शेषाधिकारस्तावदावश्यकः शैषिकत्वप्रयुक्तकार्यविशेषं ध्वनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार एव शैषिकान्मतुवर्थीयादित्यादि श्लोकं ज्ञापयति ए
टी·त· वं च श्लोकः सन्निधेस्तु विधौ च भाष्ये पठित इह तु सन्त्रे ते पठित इति तत्रैव व्याख्यास्यते अपत्यादिष्वर्थेषु घादीनां निवृत्त्यर्थमप्यधिकार आवश्यकः न चोक्तज्ञापकेनैव तन्नि
सु·त वृत्तिरिति वाच्यं ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वे दोषतादवस्थ्यात् आर्द्रकादिभ्यो यदि छः स्यात्तर्हि चतुरर्थ्यामेवेति नियमस्यापि संभवाच्च एवं स्थिते चाशुषामित्यादि सुगृह्यमाणत्वा
२६ दिप्रकारकबोधजनकत्वविधायकत्वमपि तस्य सुवचमिति दिक् विगृहीतादपीत्यादि वचनेनैवेदं सूत्रे यथासंख्यप्रवृत्त्यर्थविशिष्टोच्चारणात् कुत्सितास्त्रय इति इह बहुव्रीहिर
पि सुबधः इहैव निपातनात्कोः कद्भावः कद्भावे त्रावुपसंख्यानमिति तु प्रत्याख्येयं कुल्यायाय लोपश्चेति गणसूत्रं कुल्यायां जातः कौलेयकः कत्त्रिडंभि कुंडिन माहिष्मती
त्यादि दक्षिणापश्चात् अव्ययमिति साहचर्यादिति भावः एवं च दाक्षिणात्य इत्यत्र सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवद्भावशंकैव नास्तीति बोध्यं पाश्चात्य इति कथं तर्हि पश्चात्तनैः क
श्चन नुद्यमान इति न च दिग्देशवाचिनि पश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यकं कालवाचकात्तु ट्युलो बाधेन परत्वादिति वाच्यं अग्रादिपश्चाड्डिमचा ट्युट्युलोर्बाधस्य दुर्वारत्वात्
सत्यं पश्चात्तनं तनिप श्चात्तना इति कथंचित्समाधेयं कापिश्याः ष्फक् कापिशीशब्दात् ष्फक स्यात् पित्वान्ङीष् तदाह कापिशायनीति रंकोरमनुष्येऽण्च रंकोर्जनपदस्ततः प्राग्दीव्य
तीयोऽण् प्राप्तः तद्बाधकत्वेनावृद्धादपीति वुञ् प्राप्तस्तमपि बाधित्वा ओर्देशे ठञ् प्राप्तस्तस्य तु कोपधादण् बाधकस्तेनापि परत्वात्कच्छादिपाठादेवाणि प्राप्तेऽनेन ष्फगणौ विधीयेते
कोपधलक्षणे वाणि सिद्धे कच्छादिषु रंकुशब्दस्य पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानार्थ इति कैयटः अत एवाह रांकवको मनुष्य इति क्वचित्तु रांकव इति पठ्यते स तु लेखक
प्रमादः स्यादेतत् अमनुष्यग्रहणमिह व्यर्थं अणा बादेन वुञा तत्र ष्फगणोर्बाधेनामनुष्य एव पर्यवसानात् अणग्रहणमपि व्यर्थमेव कच्छादित्वादेव तत्सिद्धेः अत्राह २६
काशिकाकृत् नायं प्रसज्यप्रतिषेधः किंतु पर्युदासस्तेन मनुष्यभिन्ने प्राणिन्येव ष्फगणौ विधीयेते इति रांकवः कंबल इत्यत्र न ष्फक् विशेषविहितेन ष्फका अणो बाधा मा
भूदित्यणो ग्रहणं च क्रियत इति भाष्ये तु अप्राणिन्यपि ष्फकमंगीकृत्येदं द्वयमपि प्रत्याख्यातं॥ ॥

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्॥ इति मूले दिग्वदुदिस्युत्तरेणैवेष्ट इति भावः अपाची दक्षिणा दिक् द्वितीयो वर्णः पकारो न तु दन्तोष्ठ्यः यदिदं प्रागपागुदगित्यादौ तथा दर्शनादिति स्थितं मनोर
मायां केचित्तु प्राच्यया चा प्रतीच्यत्वादित्यमरकोशे अवाचीति दन्तोष्ठ्यपाठं काचित्कं पुरस्कृत्य सूत्रेप्यवागिति पठित्वा अवाच्यमित्युदाहरन्ति प्रागपागिति वेदे तु व्यत्ययेन
वकारस्य पकार इति तेषामाशयः प्रागादयो ह्यन्तमव्ययास्तद्भिन्नास्त्वनव्ययाः उभयेषामपीह ग्रहणमविशेषात् कथं तर्हि संस्काराः प्राक्तना इवेति अत्राहुः काल

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्॥४।२।१०१॥ दिव्यम्। प्राच्यम्। अपाच्यम्। उदीच्यम्। प्रतीच्यम्॥ कन्थायाष्ठक्॥४।२।१०२॥ कान्थिकः॥ वर्णौ वुक्॥४।२।१०३॥
वर्णुनदस्य समीपदेशो वर्णुः तद्विषयार्थवाचिकन्थाशब्दाद्वुक् स्यात्। यथा हि जातं हिमवत्सु कान्थकम्॥ अव्ययात्त्यप्॥४।२।१०४॥ अमेहक्वतसित्रे
भ्य एव। अमात्यः। इहत्यः। क्वत्यः। ततस्त्यः। तत्रत्यः। परिगणनं किं। उपरि भवमौपरिष्टम्। अव्ययानां भमात्रे टिलोपः। अनित्यो
ऽयं बहिषष्टिलोपविधानात्। तेनेह न। आरातीयः। त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम्॥ नित्यः। निसो गते। ह्रस्वात्तादौ तद्धिते॥८।३।१०१॥ ह्रस्वादिणः परस्य सस्य
षः स्यात्तादौ तद्धिते। निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यः श्वापचादिः। अरण्याण्णः॥ आरण्याः सुमनसः। दूरादेत्यः॥ दूरेत्यः। उत्तरादाहञ्। औत्तराहः। ऐ
षमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्॥४।२।१०५॥ पक्षे त्यब्वा। पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्युलौ। ऐषमस्त्यं। ऐषमस्तनं। ह्यस्त्यं। ह्यस्तनं। श्वस्त्यं। श्वस्तनं। पक्षे शौवस्ति
कम्। तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ॥४।२।१०६॥ यथासंख्येन। काकतीरं। पाल्वलतीरं। शैवरूप्यं। तीररूप्यान्तादिति नोक्तं बहुच्पूर्वान्माभूत्
बाहुरूप्यम्। दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः॥४।२।१०७॥ अणोपवादः। पौर्वशालः। असंज्ञायां किं। संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्मा भूत्। पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वै
षुकामशमः। प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः॥

॥ ९ वाचिनः प्राक्त्वस्यावृत्तं बाधित्वा परत्वाट्ट्युट्युलौ वा स्यातामिति वर्णौ वुक्। वर्णुरिति अदूरभवश्च
त्यर्थे सुवास्त्वादित्वादण्। न चातेऽस्तु वुविति लुप् ह्रस्वात्तादौ पदान्तस्य तस्याप्राप्तावयमारंभः आदिग्रहणं तु व्यर्थं यस्मिन्विधिरित्येव सिद्धेः ह्रस्वात्किं गीस्तरा धूस्तरा। तादौ किं स
र्पिष्सात् इति नह्रि तौ किं सर्पिस्तरति तिङ्। तस्य प्रतिषेधो वाच्यः भिक्षुस्तरां दूरेत्य इति दूरादागम इत्यादिरर्थः औत्तराह इति इहाद्युदात्तत्वं स्त्रियां टाप् च बोध्यः यदा तूत्तरा
द्वेत्याहि इत्यादितस्तदा पक्रियते अमेहेति परिगणनेन त्यपोऽभावात् तदा औत्तराहशब्दो नोदात्तः स्त्रियां ङीप् च विशेषः वक्ष्यमाणौ विति सायंचिरमित्यादिनेति शेषः वक्ष्यत इति
३ ऽमात्य इति अमाशब्दः समीपवाची स्वरादिः अमा समीपे भव इत्यर्थः ३॥

सि·कौ· श्वश्रृदृश्चेत्यत्र दिक्पूर्व असंज्ञायामित्यत्रसौश्रत्वात्यं चम्यर्थेस समीत्याशयेनाहसंज्ञाभूतायाइति॥ ॐ ॥मद्रेभ्योत्र वहुवचननिर्देशाज्जनपदवाचीगृह्यते नतुभ
टी·त· द्रपर्य्यायः दिशोऽमद्राणामिति दिग्वाचकादुत्तरपदस्यजनपदवाचिनोमद्रभिन्नस्याचामादेर्वृद्धिःस्यात्ञ्णिति णिति किति च तद्धिते इतिसूत्रार्थः पौर्वमद्र इति मद्रै
सु·त· कदेशमद्रशब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन सामानाधिकरण्यात्तद्धितार्थेति समासः उदीच्य दिग्ग्रहणंनिवृत्तं उदीच्यग्रामात्किम् माथुरःवहूचः किं ध्वाजः पिप्पल्यादिजी

२० मद्रेभ्योऽञ्॥४।२।१०८॥ दिक्पूर्वपदादित्येव दिशोऽमद्राणामिति मद्रपर्य्युदासाद्वृद्धिः। पौर्वमद्रः। आपरमद्रः। उदीच्यग्रामा
च्चवह्वचोऽन्तोदात्तात्॥४।२।१०९॥ अञ्स्यात्। शैवपुरम्। प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्॥४।२।११०॥ माहकिप्रस्थः। पालदः। नैलीनकः। कण्वा
दिभ्योगोत्रे॥४।२।१११॥ एभ्योगोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण्स्यात्। कण्वोगर्गादिः। काण्व्यस्यछात्राः काण्वाः। इञश्च॥४।२।११२॥ गोत्रेयइञ्तदन्तादण्स्या
त्। दाक्षाः। गोत्रे किं। सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयं। गोत्रमिहशास्त्रीयन्नतुलौकिकं तेनेहन। पाणिनीयं। नद्व्यचः प्राच्यभरतेषु॥४।२।११३॥ इञश्चेत्य
स्यापवादः। प्राष्ठीयाः। काशीयाः। भरतानाम्प्राच्यत्वेपिपृथग्उपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्यलिङ्गम्॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्॥१।
१।७३॥ यस्यसमुदायस्याचांमध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञंस्यात्। त्यदादीनि च॥१।१।७४॥ वृद्धसंज्ञानिस्युः। वृद्धाच्छः॥४।२।११४॥ शालीयः। माली
यः। तदीयः। एङ्प्राचान्देशे॥१।१।७५॥ एङ्यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वास्याद्देशाभिधाने। एणीपचनीयः। गोनर्दीयः। भोजकटीयः। पक्षे अण्। ऐणी
पचनः। गौनर्दः। भोजकटः। एङ्किं। आहिच्छत्रः। कान्यकुब्जः। वानामधेयस्य वृद्धसंज्ञावक्तव्या॥ देवदत्तः देवदत्तीयः। भवतष्ठक्छसौ॥४।२।
११५॥ वृद्धाद्भवतएतौस्तः। भावत्कः। जश्त्वाम वदीयः। वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेवा भावतः॥ ॥ ११ पंतोध्वजीशब्दः अंतोदात्तात्किम् शा
र्कराधानं शार्कराधानशब्देधाशब्दाकारउदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणलित्स्वरस्यावस्थानात् शैवपुरमिति प्रस्थपुरवहान्ताच्चेति वुञ्नभवति वृद्धादितिनत्रा
नुवृत्तेः प्रस्थोत्तर उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोपवादः पालदइति पलदीति इकारान्त इत्येके नान्त इत्यन्ये नलोपसति यणादेशात्संहितानुल्यैव वाहीकशब्दोकोप २०

गोपिपल्यादिषु पठ्यते पर्कछेन ध्वतु अन्यथा अणं बाधित्वा परत्वाच्छ एव स्यात् कोपधप्रयुक्तेण अवृद्धे सावकाश इति यक्त्वलोमनि भवो याक्त्वलोमः अनिति प्रकृतिभावस्तु
न गोत्रोस्मिन्नन्त्यापनिपातनादिति हरदत्तादयः सौतंगमेरिति सुतंगमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् शास्त्रीयमिति नन्वपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इति चेदे
वाहुः पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहित स्तदन्तेभ्य इति गोत्रप्रत्ययानुवादेन तत्राण्विधानात् कस्वाण्यश्च गार्गी

काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥४।२।११६॥ इकार उच्चारणार्थः। काशिकी। काशिका। वैदिकी। वैदिका। आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्॥ आपदादि
राकृतिगणः। आपत्कालिकी। आपत्कालिका॥ वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥४।२।११७॥ वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः छस्यापवादः। कास्ती
रन्नाम वाहीकग्रामः। कास्तीरकी। कास्तीरिका। विभाषोशीनरेषु ॥४।२।११८॥ एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ वा स्तः। सौदर्शनिकी॥
सौदर्शनिका। सौदर्शनीया। आह्वशाठञ् ॥४।२।११९॥ उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ्॥ निषादकर्षूः। नैषादकर्षुकः। कण इति ह्रस्वः। देशः किं
पटोश्छात्राः पाटवाः। ञिठं व्यावर्तयितुं ञग्रहणं वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते। दाक्षिकर्षुकः। वृद्धात्प्राचाम् ॥४।२।१२०॥ प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति
नियमार्थं सूत्रम्। आढकजम्बुकः। शाकजम्बुकः। नेह मल्लवास्तु। माल्लवास्तवः। धन्वयोपधाद्वुञ् ॥४।२।१२१॥ धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवा
चिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात्। ऐरावतं धन्व। ऐरावतकः। साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रे ण्यान्तौ। साङ्काश्यकः। काम्पिल्यकः। प्रस्थपुरवहान्ताच्च
॥४।२।१२२॥ एतदन्ताद्वृद्धाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात्। छस्यापवादः। मालाप्रस्थकः। नान्दीपुरकः। पैलुवहकः। पुरान्तग्रहणमप्रागर्थं प्राग्देशे नूत्तरेण
सिद्धम्॥ रोपधेतोः प्राचाम् ॥४।२।१२३॥ रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात्। पाटलिपुत्रकः। ईतः। काकन्दकः॥ ९ यञन्तगर्गाः गर्गादिभ्यो यञित्यत्र

तु गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्यतो गोत्रे इत्यनुवर्तते तेन तु शास्त्रीयगोत्रमेव गृह्यते अपत्याधिकारस्थत्वात् नडादिवहीत्रश्चेति सूत्रेऽनुवर्तते इति न ह्यचः अपवाद इति प्रतिषेध इ
त्यर्थः भरतानां ग्रहणात् स्यादिति तेन इञः प्राचामिति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् भवति औद्दालकिः पिता औद्दालकायनः पुत्र इति आहीरगोपुच्छेति सूत्रे कैयटः भवतः
कादिर्यं स्यानन्तुशादिः पदसंज्ञार्थमिक्क दित्याप्रायेणाह जश्चमिति॥ ॐ॥ काश्यादिभ्यः इकार उच्चारणार्थ इति उभयत्र ञकार एवानुबन्धस्तस्य व्यत्या

सि·कौ·टी·मु·मू·त· २९

सपाठस्तु स्त्रीप्रत्यये विशेषार्थ इति भावः आपदादीति गणसूत्रमिदं अह्वादेवेति वृद्धाच्चेत्यस्यायमेवेति विपरीतनियमस्तु न भवति अप्राग्देशवाचिनो वृद्धस्य उवर्णान्तस्याभावा न्धन्वयोपधन्वेति न स्वरूपपर्याययोर्ग्रहणं वृद्धत्वासंभवादित्याशयेनाह धन्वविशेषेति ऐरावतं धन्वेति यद्यपि समानौ मरुधन्वानावित्यमरेण पुंस्त्वमुक्तं तथाप्यष्टकं नाम धन्वेति भाष्ये ह्रस्वपाठान्नपुंसकोपि धन्वशब्दोस्त्येवेति बोध्यं उत्तरेणेति रोपधत्वादिति भावः॥ ॐ ॥ जनपद सचासौ अवधिश्चेति कर्मधारयाज्जनपदरूप एवावधिर्लभ्यते न च जनपदत्वादेव सिद्धे अवधिग्रहणं व्यर्थं वुञेव यथा स्यान्ञ्यादिर्मा भूदित्येतदर्थं तस्यावश्यकत्वात् अत एव जनपदावधिवाचिनस्त्रिगर्त्तशब्दान्न ठोन्तरपदादिति ठञो न भ

जनपदतदवध्योश्च ।४।२।१२४॥ जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ् स्यात् । आदर्शकः । त्रैगर्त्तकः ॥ अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ।४।२।१२५॥ अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचने विषयात्प्रातिपदिकाद्वुञ् स्यात् वृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः । अवृद्धाज्जनपदात् । आङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः आजमीढकः । वृद्धाज्जनपदात् । दार्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेः कालञ्जरकः । विषयग्रहणं किं । एकशेषेण बहुत्वे मा भूत् । वर्त्तनी च वर्त्तन्यस्तासु भवो वार्त्तनः । कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तोत्तरपदात् ।४।२।१२६॥

देशवाचिनोऽवृद्धाद्वृद्धाच्च वुञ् स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाग्नकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्त्तकः । धूमादिभ्यश्च ।४।२।१२७॥ देशवाचिभ्यो वुञ् । धौमकः । तैर्थकः । नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ।४।२।१२८॥ नगरशब्दाद्वुञ् स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकः । चौरः शिल्पी वा । कुत्सेति किं । नागराः ब्राह्मणाः । अरण्यान्मनुष्ये ।४।२।१२९॥ वुञ् अरण्याण्णस्यापवादः । पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् । आरण्यकः पन्था । वा गोमयेषु ॥ आरण्यकाः । आरण्याः गोमयाः॥ विभाषा कुरुयुगन्धराभ्यां ।४।२।१३०॥ वुञ्

वति किंतु अवृद्धादपि बहुवचनविषयादित्युत्तरसूत्रेण वुञेव भवतीत्याशयेनोदाहरति त्रैगर्त्तक इति जनपदतदवध्योरिति सूत्रे जनपदावधिवाचिन उदाहरणं तु श्यामायनक इत्यादि बोध्यं नागरा ब्राह्मणा इति कुत्सादिषु माहिष्मतीति संज्ञाशब्दसाहचर्यात्संज्ञाभूतनगरशब्दस्यैव ठकञ् नागरेयक इति भाष्यमिति भावः विभाषा कुरु कुरुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते तत्सामर्थ्यात्पक्षेऽण् सिद्ध इति परिशेषाद्धि भाष्येऽपि ग्रहणं युगं

रार्थमेव अवृद्धादपीति नित्यार्थो वुञ् नेनेति कल्प्यते मनुष्यतत्स्थयोः सुपरत्वान्नित्य एव वुञ्॥ ॥ कौरवको मनुष्यः कौरवकमस्य हसितं एतदर्थमेव [illegible] कच्छादेष
ठः अन्यथा अनपवादत्वाद्विभाषया वुञ् णः। मद्रादिभिर्न तिभावः संघवाद इति ओर्देशे ठञिति त्रयाणां वुञि सिद्धे इति। मनुष्यतत्स्थयोरित्यनेन गहादिभ्यश्च एभ्यो देश

कौरवकः। कौरवः। यौगन्धरकः। यौगन्धरः। मद्रवृज्योः कन्॥४।२।१३१॥ जनपदवुञोऽपवादः। मद्रेषु जातो मद्रकः। वृजिकः। कोपधादण्॥४।२।१३२॥ माहिषिकः। कच्छादिभ्यश्च॥४।२।१३३॥ देशवाचिभ्योऽण् वुञादेरपवादः। काच्छः। सैन्धवः। मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्॥४।२।१३४॥ कच्छादिभ्य अणोऽपवादः कच्छे जाताद्[illegible]। काच्छको मनुष्यः। काच्छकं हसितम्। मनुष्य इति किं। काच्छो गौः। अपदातौ साल्वात्॥४।२।१३५॥ साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्वुञि सिद्धे नियमार्थमिदं। अपदातावेवेति साल्वको ब्राह्मणः। अपदाताविति किं। साल्वः पदातिर्व्रजति। गोयवाग्वोश्च॥४।२।१३६॥ साल्वाद्वुञ्। कच्छाद्यणोऽपवादः। साल्विका यवागूः। साल्वको गौः। साल्वमन्यत्॥ गर्त्तोत्तरपदाच्छः॥४।२।१३७॥ देशे। अणोऽपवादः। वृकगर्त्तीयं। उत्तरपदग्रहणं वहुच्पूर्वनिरासार्थं। गहादिभ्यश्च॥४।२।१३८॥ छः स्यात्। गहीयः। मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च॥ मुखतीयं। पार्श्वतीयं। अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदं। कुक् जनस्य परस्य च। जनकीयं। परकीयं। देवस्य च। देवकीयं। स्वस्य च स्वकीयं वेणुकादिभ्यश्छण् वाच्यः॥ वैणुकीयं वैत्रकीयं। औत्तरपदकीयं। प्राचां कटादेः॥४।२।१३९॥ प्राग्देशवाचिनः कटादेः छः स्यात्। अणोऽपवादः। कटनगरीयं। कटघोषीयं। कटपल्वलीयं राज्ञः क च॥४।२।१४०॥ वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन ककारो देशमात्रे विधीयते। राजकीयं। वृद्धादकेकान्तखोपधात्॥४।२।१४१॥ अक इक एतदन्तात् खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनः छः स्यात्। ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र जातो ब्राह्मणकीयः। शाल्मलिकीयः॥

वाचिभ्यश्छः स्यात् पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देशवाचित्वाभावेऽपि पाठसामर्थ्याच्छः मुखपार्श्वतसोरिति गणसूत्रमिदं सप्तम्यन्ताभ्यां आद्यादित्वात्तसिः मुखतीयमिति मुखे
जातमित्याद्यर्थे तसन्ताच्छः अलोन्त्यस्येति तसः सकारस्य लोपे यस्येति चेत्यकारलोपः कुग्जनस्येति इदमपि गणसूत्रं स्वकीयमिति स्वार्थिककन्नन्तात्स्वशब्दाद्गहादे

सि·कौ· प्रकृतिगणत्वाच्छः देशवाचित्वाभावेपि पूर्वपक्षादिवद्बोध्यः अतएव लुब्योगाप्रख्यानादिति सूत्रे नहि स्वकीयस्यैव प्रख्यानमिति न्यासकारोक्तिः संगच्छते केवलात्स्व
टी·त· शब्दाद्गणेव सौवं द्वारादीनां चेत्यैव स्वीयमित्यत्र तु प्राक्क्रीताच्छः अंतरशब्दात्तु गहादित्वाच्छः तदन्तेन नञ्शब्दस्य समासे स्वार्थे कनि च नांतरीयकमिति भवति अविना
सु·त· भूतमित्यर्थः वृद्धात्केकांत खाध्येणकीयरति कोपधाद्णित्यण् प्राप्तः॥ ॥ आयो मुखीयमिति वाहीकग्रामलक्षणो ठञ्ञिठविह प्राप्तो ठञ्ञिठादेरिति आ
२८ दिशब्देन रोपधेतोरित्यादिना प्राप्तस्य वृत्तः पर्वतीय इति। तत्र वार्रग्वो अन्यपार्वतीयेषु लोर भूरित्यत्र तु पर्वताप्रत्ययान्तात्रइमेत्यर्थे छांतादण् कृकण भारद्वाजश
ब्दोत्र देशवचनः स च न प्रत्ययार्थः किंतु प्रकृतिविशेषणमित्याह भारद्वाजदेशेत्यादिना युष्मदस्मदोः त्यदादीनि चेति वृद्धत्वान्नित्ये छे प्राप्ते खञणोरपि विधा

अपो मुखीयं। कन्यापललदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्।४।२।१४२॥ कन्यादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात्। ठञ्ञिठादेरपवादः
दाक्षिकन्थीयं। दाक्षिपललदीयं। दाक्षिनगरीयं। दाक्षिग्रामीयं। दाक्षिह्रदीयं। पर्वताच्च।४।२।१४३॥ पर्वतीयः। विभाषाऽमनुष्ये।४।२।१४४॥ मनु
ष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात्पक्षेऽण्। पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि। अमनुष्ये किं। पर्वतीयो मनुष्यः। कृकणपर्णाद्भारद्वाजे।४।२।१४५॥ भा
रद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः। कृकणीयं। पर्णीयं। भारद्वाजे किं। काकर्णम्। पार्णम्। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च।४।३।१॥ चाच्छः पक्षेऽण्
युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः। अस्मदीयः। तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ।४।३।२॥ युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः। खञि अणि च। यौष्माकीणः
आस्माकीनः। यौष्माकः। आस्माकः॥ ॥

९ नार्थमिदं पक्षे अणिति अन्यतरस्यांग्रहणादिति भावः तथा चैते [illegible] विधास्या यथा
संख्यं न भवतीति केचित् मनोरमायां तु यथासंख्यनिवारणाय योगविभागः कृतः तथा हि युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां आभ्यां छो वा स्यात् त्यदादीनि चेति वृद्धत्वान्नित्ये छे २८
प्राप्ते विकल्पार्थं तत्र खञ्च एवमुत्तरसूत्रेपि योगविभागो बोध्यः तेन आदेशयोः खञणभ्यां यथासंख्येनेत्यादि युवयोरित्यादि एकवचने तवक ममकादेशविधाना
देकवचनांतेन विग्रहो [illegible] तस्मिन्नणि च तस्मिन्निति सामर्थ्याद्विहितः खञ् निर्दिश्यते न तु चानुकृष्टः। निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासंख्यं तु न भवत्येव खञणोः
तिवक्ष्ये पृथग्विभक्तिनिर्देशसामर्थ्यात् स्थान्यादेशयोस्तु दृश्यत एव तत्र॥

तावक इह पूर्ववदेव निमित्तं ततः खञ्प्रत्ययो नियमेन प्राप्तिः यथासंख्यं न भवति किन्तु व्याख्यानाद्देशयोरेव्याश्रयेणोदाहरति तावकीनः मामकीन इति परावरा परावराधमोत्तम इत्यत्र
पदकार्योपपूर्वग्रहणं पूर्वादिप्रतिषेधसूचनार्थं तेन दिक्शब्दयोः परावरयोरेव ग्रहणं न समासे उत्तरसूत्रेणाप्राप्तावपि ठञ्प्रत्ययो बाधित्वा यदेव भवति दिक्पूर्वपदस्य
ग्रहणं स्वरूपविधिर्नास्त्यसार्थमित्यादि असाम्प्रतिके सम्प्रत्यय्यय्यप्रत्याप्येवर्तते अनाम अत्र नूतनातिरिक्तः प्रत्ययः स वा एव संप्रतियत्नोऽयं चरात्रे इत्यत्र तथा दर्शनात् नन्वनूनातिरिक्तस्य
तवकममकावेकवचने।४।३।३।अस्मदोर्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्यणि च। तावकीनः। तावकः। मामकीनः। मामकः। छे तु त्वदीयमदीयेत्यत्र
परस्थितस्याणी १।४८॥ मपर्यन्तयोरेकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोः अन्यये उत्तरपदे च त्वदीयमदीयः त्वत्पुत्रमत्पुत्रः अर्द्धाद्यत्।४।३।४। अर्द्ध्यः परावराधमोत्तमपूर्वाच्च।४।३।५॥
परार्द्ध्यः। अवरार्द्ध्यः। अधमार्द्ध्यः। उत्तमार्द्ध्यः॥ दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च।४।३।६॥ चाद्यत्। पौर्वार्द्धिकः। पूर्वार्द्ध्यः। ग्रामजनपदैकदेशाद्ञ्ठञौ।४।३।७॥ ग्रामैकदेश
वाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदात् अञ्ठञौ स्तः। इमे अस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्द्धाः। पौर्वार्द्धिकाः। ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्द्धे भवा इ
ति तद्धितार्थे समासः ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थं अत्र चेत्युक्तेऽप्यनेनाप्यनुकर्षस्सम्भाव्येत। मध्यान्मः।४।३।८॥ मध्यमः। असाम्प्रतिके।४।३।९॥ मध्यशब्दा
दकारप्रत्ययस्स्यात् साम्प्रतिकेर्थे। उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः। मध्यन्दारु। नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः। द्वीपादनुसमुद्रं यञ्।४।३।१०॥
समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यञ् स्यात्। द्वैप्यं। द्वैप्या। कालाट्ठञ्।४।३।११॥ कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात्। मासिकं। सांवत्सरिकं। साायम्प्रा
तिकः। पौनःपुनिकः। कथन्तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः। अनुदितौ सप्तागर इति भारविः। समानकालीनं। माक्कालीनमित्यादि च
अपभ्रंश एवेतरे निघ्नमालिकाः॥ तत्र जात इति यत्कालाधिकारः। श्राद्धे शरदः॥४।३।१२॥ ठञ् स्यात्। ऋत्वणोपवादः। शारदिकं श्राद्धं॥ विभाषा रो
गातपयोः।४।३।१३॥ शारदिकः। शारदो वा रोगः। आतपो वा। एतयोः किं। शारदं दधि। निशाप्रदोषाभ्यां च।४।३।१४॥ वा ठञ् स्यात्। नैशिकं॥
संप्रत्यर्थः इदानीमित्यर्थे तु प्रसिद्धस्तत्र तर्हि संप्रतीदानीमित्यमरात् ततः प्रत्ययादित्वात्त्वार्थेयविनयादित्वात् स्वार्थे ठञ् ज्ञापितेन सांप्रतं साम्प्रतिकमिति पर्यायौ उत्कर्षेत्यादि न्याय्यः
विद्यमान एव संप्रतिशब्देनागृह्यत इति भावः द्वीपादनुसमुद्रं इत्यत्र अनुसमुद्रं अनुर्यत्समया इत्यव्ययीभावः सप्तम्यन्तं चेदं विद्यमानक्रियाद्वारा द्वीपविशेषणमित्याशय

सि·कौ· नाह समुद्रसमीपयोर्द्वीप इति कच्छादिष्वण् मनुष्य वुञ्श्चापवादोऽयं अनुसमुद्रं किं द्वैपमन्यत् कच्छादिण् द्वैपं को मनुष्यः मनुष्यतत्स्थयोरिति वुञ् द्वैप्योति यञश्चेति ञ्यो भ
टी·त वति अपत्याधिकारस्थादेव यञोऽपीति प्रागेवोक्तत्वात् तोला दुञ् स्वरूपस्यैव न ग्रहणं संधिवेलादिसूत्रेण संधिवेलात्रयोदशी चतुर्दशी प्रभृतिभ्यः वृद्धेभ्योपि ठ
सु·न ञ्शय नार्थमण्विधानात् किंतु सर्वेषामपि कालवाचिनां ग्रहणमित्याशयेनाह कालवाचिभ्य इति य तु स्वरूपस्य पर्यायाणां च न ग्रहणमिति पदमंजर्यादिषु स्थितं
३० तद्रसत् कालिकः संबंधः कालिकी व्याप्तिरित्यादिप्रयोगानापत्तेः नक्षत्रेभ्यो णमेव ग्रहणं संधिवेलादिभ्यो ण्विधानं ज्ञापकमिति वाच्यं तस्य स्वरूपमात्रग्रहणेनिरा
सकत्वेनापि साफल्यात् गौणमुख्यन्यायस्त्विह नाश्रीयते तेन कर्दवपुष्यसाहचर्यात्कर्दवपुष्यः कालः व्रीहिपलालसाहचर्याद्व्रीहिपलालः कालः तत्रभवं कार्दवपु
ष्पिकं व्रैहिपलालिकमित्याकरः अत्र हि प्रमाणं संधिवेलादिसूत्रे अनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणां विशेषणमेवेत्याहुः न च पुष्पादिशब्दानां कालो मुख्य एवार्थः

श्वसस्तुट् च ।४।३।१५॥ श्वस् शब्दाट्ठञ् स्यात्तस्य तुडागमश्च । द्वारादीनाञ्च ।७।३।४॥ द्वारस्वरव्यल्कशस्वस्ति स्पयकृत स्वादुमृदु श्वस् श्वन् स्व ए
षान्त्वृद्धिरैजागमश्च । सौवस्तिकं । सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ।४।३।१६॥ सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात् । सन्धि
वेलायाम्भवं सान्धिवेलं । ग्रैष्मं । तैषं । सन्धिवेला संध्या अमावस्या त्रयोदशी चतुर्दशी पौर्णमासी प्रतिपत् । सम्वत्सरात्फलपर्वणोः ॥ साम्वत्सरं
फलं । पर्व वा । साम्वत्सरिकमन्यत् ॥ ॥

टी· लववविशेष इति व्युत्पादनात् यथा च कालविशेषणमुक्तार्थेन प्रमाणमिति वाच्यं पुष्यादिसमीपस्य चंद्रम
सा युक्ते काले पुष्यादिशब्दानां गौणत्वात् लवविशेष इति शास्त्रमपि गौणवृत्तित्वान्नास्याप्रयोजकमेवेति दिक् एवं स्थिते कालवाचिभ्य इति मूलस्य कालमभिधायकेभ्य इति फलि
तोऽर्थः श्राद्धमिति भक्त्या क्रियमाणं पित्र्यं कर्मेत्यर्थः प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो ण इति मत्वर्थीयेन व्युत्पादितः श्राद्धो वा न्तु रूपमत्र न गृह्यते अनभिधानात् ॥ :॰: ॥ श्वसस्तुट् च विभाषेत्यनुवर्तना
दाह तस्यापीत्यादि स्वस्तिकेमो त्यइत्यादिना त्यवपि विकल्पेन विहितः आभ्यामुक्तेष्वेषु लावपि स एव सौवस्तिकमिति नन्वन्तरंगत्वात् तुटि कृते स्य मत्ययादित्वाभावात्क मेठ
· इवेकादेशो न स्यात् न च परत्वादिकादेश एव तस्य तु डिति वाच्यं आदेशात्प्रागेवान्तरंगत्वात् तुटः प्रवृत्तेः इकादेशस्य त्वांगत्वेन वहिरंगत्वात् सूत्रभंगेन ३०
तु किं हि क्रियमाणेऽपि त्वसुट्कृतो नादिति कादेशप्रसंग इति चेन्नास्य वुञ्छणादिषु ठच्छित्वेन कादेशान्तरंगेभ्यो बलवानिति ज्ञापितत्वात् अन्यथा तेनैव यासुट्

भवतितस्यसर्वत्रेतिप्रतिपदोक्तेन अणासन्नियोग ६

नुत्वकृतर काटश्चः स्या टेनाकंठवश्लिल न कते विश्वादेश नत्ययस्वरवाधनायचित्वंप्रयुज्यते इतिमनोरमायांस्थितं संधिवेला अणुग्रहणंतुछ वाधनार्थं अन्यथासंधिवेलादि
नायथाविहितंप्रत्यय स्यादित्युक्तयोर्णमासीयव्याद्दृद्वाच्छः स्यात् वचनंतुठञोवाधनायस्यादितिभावः तैषमितितिष्याद्भवादावण् आनार्थ्रेतु श्रविष्ठाफल्गुनीतिलुक्
स्यात्‌ पतिष्यस्त्रावि स्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीतिवचनाद्यलोपः॥ ॐ ॥ प्रावृषएण्यः ऋत्वणोपवादः प्रवर्षतीति प्रावृट् नहिवृतीतिदीर्घः तत्रभवः जातेतुठपंव
क्ष्यति स्वा भ्यामिति सिद्धेप्रक्रियालाघवार्थणकारो ञ्चारणमित्याहुः किंच प्रावृषेण्यमाचक्षाणः प्रावृषेणि त्यत्रणकारश्रवणार्थमपितत् एयंनाक्तिपिटिलोपपत्ति
लोपप्रत्ययः नार्थक्यच हेमन्तादिति सनक्कुहेमन्तात्ववत्तानुत्पन्नमितिभावः हैमनमिति अकारविशिष्टस्यतशब्दस्य लोपे अत्रितिप्रकृतिभावान्नसहितइति
टिलोपोनतकारस्येवलोपइतिपक्षेतुपस्य चेत्यत्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्यानिवद्भावाद्वाटिलोपोनेतिवोध्यम् हैमंतमिति ऋत्वणितकारलोपाने

प्रावृषएण्यः ।४।३।१७॥ प्रावृषेण्यः। वर्षाभ्यष्ठक् ।४।३।१८॥ वर्षासुसाधुवार्षिकम्वासः। कालात्साधुपुष्यत्पच्यमानेष्विति साध्वर्थे। सर्वत्राणचतलोप
श्चा।४।३।२२॥ हेमन्तादणस्यात्तलोपश्चवेदलोक वचकारात्पक्षेऋत्वण। हैमनः। हैमन्तः। सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौतुट्च ।४।३।२३
साय मित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्चकालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौस्तयोस्तुट्चतुरः प्रागनादेशः। अनद्यतनइत्यादिनिर्देशात्। सायंतनंभास्यदस्म
तिष्ठायामा६।१।१५६॥ आत्सयाःपनाय शिष्टत्वात ञ्चप्रत्याख्यातंभाष्येतथाहिहेमंतपर्यायोहेमन् शब्दोऽप्यस्तिहेमन्नागनीगंविकर्णोवित्यादिप्रयोगात् ततश्च
हेमन् हेमन्तशब्दाभ्यामृत्वणिहेमनं हैमन्तमितिरूपद्वयं दसितुहेमंताच्चेतिठ्ञाहैमन्तिकमितितत्तःप्रपिरूपंसिध्यति नचविशेषविहितेनठञाऋत्वणोबाधः शं
क्यः वसिष्ठधिनांवकल्पिकत्वात् इत्तिक हेमन्तेतिसूत्रेसर्वत्रग्रहणमपक्वष्यलोकेपिहेमंतिकमितिकीकृतं सायंचिरं नन्वेतरंगत्वात्प्रथमंतुडिम्‌त्युरि
विवत्तुशब्दस्यतयाअसंज्ञानिमित्तयोयुरविधीयमानो नादेशोनस्यात् नचैवंतुगेवक्रियतामितिवाच्यं मस्यपूर्वान्तत्वेनविसर्गाभावान्मान्तस्तन
मित्यनसत्वाभावे प्रसंगात् आहतुटः पाणिति इत्या आदिशब्देनघकालतनेषुतियाद्व सायंतनमिति स्यते र्घनिसाय शब्दः कारान्तोदिवसावसाने
हल्कस्यप्रत्ययसन्नियोगेनमान्तत्वंनिपात्यतइतिवाकृतंमतंभाष्यकृतातुमांताव्ययामत्याश्रित्यसायंग्रहणंप्रत्याख्यातं नचैवंसायशब्दात्कालाद्गुत्तिअ

चिरंतनमिति चिरशब्दस्यापि प्रत्ययसन्नियोगेन मांतत्वं निपात्यत इति भावः अत्र वदंति स्वरादौ पाठादव्ययत्वादेव सिद्धे सूत्रे चिरमित्येतद्व्यर्थं नचादन्ताच्चिरशब्दाद्दु प्रत्ययः स्यादिति वाच्यं तेन बाधादिति एदंतत्वमिति प्राह्णः सोढोऽस्य प्राह्णेतन इत्याद्यर्थं तत्र हि सप्तमी नास्ति जातार्थघकालतनेष्वित्यलुकापि सिद्धं चिरत्नमिति सूत्रे चिरशब्दस्योपादानात् ट्युट्युलावपि स्तः नचैवं सूत्रे चिरशब्दस्य प्रत्याख्यानं न संभवतीति वाच्यं मांताव्ययादेव ट्युट्युल्विधौ तत्संभवात् परुत् पूर्वस्मिन्वत्सरे परारि पूर्वतरे अग्रादि डिमचो डित्वं स्पष्टार्थं तत्र जातः ननु शेष इत्यस्य लक्षणत्वोक्तेश्चाक्षुषं रूपं श्रावणः शब्द इत्यादाविव जातादिष्वर्थेष्वणादयः सिद्धाः अधिकाराच्च

चिरन्तनं । प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वान्निपात्यते । प्राह्णेतनं । प्रगेतनं । दोषातनं । दिवातनं । चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः । चिरत्नं । परुत्नं । परारित्नं अग्रादिपश्चाड्डिमच् ॥ अग्रिमं । आदिमं । पश्चिमं । अन्ताच्च ॥ अन्तिमं । विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ।४।३।२४॥ आभ्यां ट्युट्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च पक्षे ठञ् पूर्वाह्णेतनं । अपराह्णेतनं । घकालतनेष्विति अलुक् । पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनं । अपराह्णतनं । पौर्वाह्णिकं । आपराह्णिकं । तत्र जातः ।४।३।२५॥ सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः । औत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीण इत्यादि ॥ प्रावृषष्ठप् ।४।३।२६॥ एण्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । संज्ञायां शरदो वुञ् ।४।३।२७॥ ऋत्वणोऽपवादः । शारदकाः दर्भविशेषा मुद्गविशेषाश्च ॥ उत्तरपदस्य ।७।३।१०॥ अधिकारोऽयं । हनस्त इत्यस्मात्प्राक् । अवयवादृतोः ।७।३।११॥ अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञ्णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्षिकः । अपरहैमनः । अवयवात्किं । पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः ॥ ॥ ॥

घादयोऽस्मिंश्च जातादिष्वेवाणादय इति नियमार्थं जाताद्यर्थनिर्देश आवश्यकः अन्यथा तत्रास्ते तत्र शेते इत्याद्यर्थेऽपि प्रत्ययः स्यादिति वाच्यं चाक्षुषमित्यादिसिद्धावपि स्रुघ्ने आस्ते स्रुघ्ने शेते इत्यादौ त्वनभिधानादेव तद्धितो न भविष्यति अंगुल्या खनति वृक्षमूलादागत इत्यादौ यथा समर्थविभक्त्यपेक्षयाक्षेपादेव लक्ष्यं ते चाक्षुषमित्यत्र तृतीया यथा तस्मात्तेन कृत इत्याद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ इति चेन्नैवं प्रावृषष्ठबित्याद्यपवादार्थं तदावश्यकत्वात् ये तु निरपवादा अर्थनिर्देशाः कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यादयस्ते तु व्यर्था एवेति दिक् संज्ञायां शरदः समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थः संज्ञायां किं शारदं सस्यं संज्ञायामित्येतत्कृतलब्धेत्येतत्पर्यन्तं केचिदनुवर्तयंतीति वृत्तिकृत्

पूर्ववार्षिक इत्यादि । वर्षाणां पूर्वः हेमनस्यापर इति विग्रहः पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः पूर्वास्विति तद्धितार्थे समासः ॥ ❀ ॥ ऋतोर्वृद्धिमद्विधाविति ऋतुवाचि-
नः शब्दात् वृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधानेन तदन्तविधिर्वाच्यः स चेदृतुवाचिशब्दोऽवयवेभ्यः पर इत्यर्थः पूर्वत्रेति पूर्ववार्षिकः अपरहैमन इत्यत्र तथा च वर्षाभ्यष्ठक्स-
र्वत्राण्च तलोपश्चेत्याभ्यां क्रमेण ठगणौ भवतः वृद्धिमद्विधौ किं पूर्वप्रावृषं प्रावृषेण्य इत्यत्र तदन्तविध्यभावादिह ऋत्वण एव इह त्विति पौर्ववार्षिक इत्यत्र ते-
षां चेह कालाट्ठञिति ठञेवेति भावः अवयवत्वाभावादिति अन्यथा पूर्वासु वर्षास्विति सामानाधिकरण्यं न संगच्छेतेति भावः जनपदे तदवध्योरितीति तस्मिन्ननु-
वर्तमाने अवृद्धादपि बहुवचनविषयादित्यनेनेत्यर्थः पौर्वमद्र इति मद्रेभ्योऽञित्यञ् पूर्वाह्णक इति विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः आर्द्रको मूलक

ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानामिति तदन्तविधिः । पूर्वत्रेह तु नावयवत्वाभावात् । सुसर्वार्धाज्जनपदस्य ।७।३।१२॥ उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपा-
ञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः । जनपदतदवध्योरिति वुञ् । सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः । दिशोऽ-
मद्राणाम् ।७।३।१३॥ दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् । पूर्वेषां पञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । अमद्राणां किम् ।
पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः । प्राचां ग्रामनगराणाम् ।७।३।१४॥ दिशः परेषां ग्रामवाचिनां नगरवाचिनां चाङ्गानामवयवस्याचो वृद्धिः ।
पूर्वेषुकामशम्यां भवः । पूर्वैषुकामशमः । नगरे । पूर्वपाटलिपुत्रकः । पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ।४।३।२८॥ पूर्वाह्णकः ।
अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अवस्करकः । पथः पन्थ च ।४।३।२९॥ पथि जातः पन्थकः । अमावास्याया वा ।४।३।३०॥ अमावा-

इति अस्य त्वाणोऽपवादः प्रदोषक इति निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः अवस्करक इति औत्सर्गिकस्याणोऽपवादः ये तु संज्ञायामित्येतल्लब्धेत्येतत्पर्यन्तमनुव-
र्तयन्ति तन्मते असंज्ञायां यथा यथं अणि टयोपादयश्च बोध्याः अमावास्यायां वा सन्धिवेलाद्यृणोऽपवादः अमावस्यदन्यतरस्यामिति सूत्रेणामापूर्वाद्वसेर्ण्य-
ति वृद्धोपधस्य ह्रस्वत्वं निपात्यत इति ह्रस्वमध्यस्याप्यमावस्याशब्दस्येह ग्रहणं प्रकृतिग्रहणे विकृतेरपि ग्रहणात् अमावस्यकः अमावस्यः यत्त्विह सूत्रे सं-
धिवेलादिषु च ह्रस्वोपधं पठन्ति तेषां तु दीर्घोपधस्य नत्र्यद्विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणादिति हरदत्तादयः वस्तुतस्तु वृद्धिप्रकृतिभूतस्यानुकरणमिदमि-

सि·कौ· अत्र अमावास्याशब्दादकारप्रत्ययः स्यात् अयमपि पूर्ववद्भाभ्यां बोध्यः अमावास्य इति ह्रस्वमध्यान्तु अमावस्यः अत्रैवौच यथासंख्यार्थो योगविभागः श्रविष्ठा इह
टी·त· सत्रे स्वातिशब्दो ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तादयः माधवस्तु दीर्घान्त इत्यत सातत्यगमन इति धातोराह एवं चात्र स्वातीतिष्येति ङीषन्तग्रहणादङीषन्तस्य सौवात इति रूपं
सु·त· म गार्ग्य इव जातार्थेऽपि माधवमते सिध्यत्येव कैयटादिमते तु जातार्थे न सिध्यति लुग्विधायकेऽस्मिन् ङीषन्तग्रहणेऽपि लिंगविशिष्टपरिभाषया ङीषन्तादपि अलोलु

३२ अ च ॥४।३।३१॥ अमावास्यः। सिन्ध्वपकराभ्यां कन् ॥४।३।३२॥ सिन्धुकः। कच्छाद्यणि मनुष्यवुञि च प्राप्ते। अपकरकः। औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते
अणञौ च ॥४।३।३३॥ क्रमात्स्तः। सैन्धवः। आपकरः। श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् ॥४।३।३४॥
एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। लुक् तद्धितलुकि ॥१।२।४९॥ तद्धितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात्।
श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः। फल्गुन इत्यादि। चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्। चित्रायां जाता चित्रा। रेवती रोहिणी आभ्यां लुक् तद्धि
तलुकीति लुकि कृतेऽप्यस्य हरीतक्यादिगणत्वात्पुनर्ङीष्। फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ। स्त्रियामित्येव। फल्गुनी। अषाढा। श्रविष्ठाषाढाभ्यां
छण् वक्तव्यः॥ अस्त्रियामपि। श्राविष्ठीयः। आषाढीयः। जे प्रोष्ठपदानाम् ॥७।३।१८॥ प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे
ञिति णिति किति च। प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः। जे इति किं। प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः। बहुवचननिर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते॥
भद्रपादः। स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥४।३।३५॥ एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। गोस्थानः। गोशालः। खरशालः। विभाषा सेनेति न
पुंस्कत्वे ह्रस्वत्वम्। वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा ॥४।३।३६॥ एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात्॥

१९ कः प्रवृत्तेः उपसर्जनेति अप्रधान ३२
मित्युपसर्जनं गृह्येतेन शास्त्रीयमसंभवात् ननु गोस्त्रियोरिति सूत्रेऽप्यप्रधानलक्षणमेवोपसर्जनं गृह्यतामेकविभक्ति चेति शास्त्रीयं न गृह्यतामेवं हरीतक्याः फला
नि हरीतक्य इत्यत्र ह्रस्वप्रसंगात् उपसर्जनस्य किं अवन्तीकुन्ती कुरूः श्रविष्ठास्विति श्रविष्ठा धनिष्ठाः इत्यादीति आदिशब्दादनुराधः स्वातिः तिष्यः पुनर्वसुः हस्तः

विशाखं अषाढः बहुलः कृत्तिकावाची बहुलाशब्दः अवन्तस्य समाहारद्वन्द्वेन ह्रस्वनिर्देशः सूत्रे उपसंख्यानमिति लुक् इति शेषः । चित्रेति लुकि कृते ह्निते ति लुकि
पुनश्च प्राप्नुवति विधानसामर्थ्यादेतयोर्न लुक् स्यात् । गोशाले इत्यत्र विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वं तस्मात् हचर्यान्तरशालेऽप्येवमेव न चैवं स्त्रीत्वप्रस
ङ्गः स्यादिति शंक्यं लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्रापि लुक् सिद्ध इत्याहुः यद्यपि टावन्तयोः पाठेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन ङीवेपीष्टं सिध्यति तथापि लाघवा
य ह्रस्वपाठः नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वमिति सूत्रे इति शेषः ॥ ❀ ॥ वत्सशाले जात इति वत्सशालायामित्यपि बोध्यं इत्यादीति आदिशब्दादभिजित् आभिजितः
अश्वयुक् आश्वयुजः प्रतिप्रसूत इति कालाट्ठञ्जा निवर्त्तमानो यः औत्सर्गिकोऽण् संधिवेलादिसूत्रेणापुनरभ्यनुज्ञात इत्यर्थः कृतलब्ध ननु कृतक्रीतत्वे जा

वत्सशाले जातः वत्सशालः । वात्सशालः इत्यादि । जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण् एवादिष्टव्यः ॥ शतभिषजः । शातभिषक् । नक्षत्रेभ्यो बहुल
म् ॥४।३।३७॥ जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः । रौहिणः । कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥४।३।३८॥ तत्रेत्येव । स्रुघ्ने कृतो लब्धः
क्रीतः कुशलो वा स्रौघ्नः । प्रायभवः ॥४।३।३९॥ तत्रेत्येव । स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः । उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ॥४।३।४०॥ औपजा
नुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥ सम्भूते ॥४।३।४१॥ स्रुघ्ने सम्भवति स्रौघ्नः । कोशाड्ढञ् ॥४।३।४२॥ कौशेयं वस्त्रं । कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमा
नेषु ॥४।३।४३॥ हेमन्ते साधुः हैमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः । उप्ते च ॥४।३।४४॥ हेमन्ते उ

तलब्धत्वयोर्व्याप्य इति किमनयोर्ग्रहणेन सत्यं कृतत्वमित्यत्र प्रकारकबोधेऽपि प्रत्ययार्थे तद्ग्रहणं अत एव जाते लुग्भाजामपि कृते न लुक् प्राय कादाचित्कभवनोऽश्रयः प्रा
यभवं लेन नवत्रभवत्यने नगतार्थे इत्याहुः भाष्ये तु [illegible]ख्यानमेतत् प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वादिति उपजानु त्रयोऽप्यमी सामीप्ये अव्ययीभावाः तेषां समाहा
रद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वं संभवे इह तत्रादिना संभावना आधार[illegible]माणानाधिक्यस्यानतिरेकश्चेति रूपमप्याश्रीयते स्रौघ्न इति स्रुघ्ने संभाव्यते तत्परिमाणानतिरिक्तो वा सेनादिरित्यर्थः
कोशात् कौशेयमिति वस्त्रविशेषे यागरूढोऽयं कोशसम्भूत[illegible]सत्कार्यवादाभिप्रायेण मतान्तरं तु विकारमकरणे एण्याढञ् इत्यस्यानन्तरं कोशाच्चेति पठितव्यं तथा च वार्तिकं
विकारे कोशाड्ढञ् संभूते त्वर्थानुपपत्तिरिति कालात् पुष्प्यदिति दैवादिकः शत्रन्तस्तदाह पुष्प्यन्तीति उप्ते च कालादित्येव योगविभाग उत्तरार्थः उप्यत इति सूत्रे भूतकाले

मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी तत्र देयमृणं कलापकं अश्वत्थस्य फलम् अश्वत्थः तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थः यस्मिन्काले॥ मू· ५॥

सि·कौ· तत्रमितिभावः आश्वयुज्यावुञ् ञकारः स्वरार्थः उत्तरत्र वृद्ध्यर्थश्च॥ ॥ आश्वयुज्यामिति अश्विनीनक्षत्रपर्यायो अश्वयुक् तद्युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी तत्रेत्यर्थः

टी·त· देयमृणे ऋणे किं मासे देया भिक्षा अश्वत्थ इति फले लुक् इह पुल्लिंगनिर्देशो यद्यप्ययुक्तस्तथापि फले अश्वत्थशब्द औपचारिक इत्याशयेन पुल्लिंगप्रयोग इत्याहुः

सु·त· आश्वयुज्या वुञ्। ४।३।४५॥ ठञोऽपवादः। आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः॥ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्। ४।३।४६॥ पक्षे ऋत्वण्। ग्रैष्म

३३ कं। ग्रैष्मं। वासन्तकं। वासन्तं॥ देयमृणे। ४।३।४७॥ कालादित्येव। मासे देयमृणं मासिकं। कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्। ४।३।४८॥ यस्मिन्का

लेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमश्वत्थकं। यस्मिन्यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयं यवबुसकं॥ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्। ४।३।४९॥ ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकं आव

रसमकं। संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च। ४।३।५०॥ चाद्वुञ्। सांवत्सरिकं। सांवत्सरकं। आग्रहायणिकं। आग्रहायणकं। व्याहरति मृगः। ४।३।५१

कालवाचिनः सप्तम्यन्ताट्ठञ् व्याहरतीत्यर्थे अणादयः स्युः। यो व्याहरति स मृगश्चेत्। निशायां व्याहरति नैशो मृगः। नैशिकः। तदस्य सोढम्। ४।३।

५२॥ कालादित्येव। निशासहचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य नैशिकः। नैशः। तत्र भवः। ४।३।५३॥ स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः राष्ट्रियः। दिगादिभ्यो यत्

४।३।५४॥ दिश्यम्। वर्ग्यं। शरीरावयवाच्च। ४।३।५५॥ दन्त्यं। कर्ण्यं॥ प्राचां नगरान्ते। ७।३।२४॥ प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य

ऽचामादेरचो वृद्धिः ञिति णिति किति च। सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः। पौर्वनागरः। प्राचां किं। मनगरमुदक्षु तत्र भवः मानगरः॥ जङ्गलधेनुव

लजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्। ७।३।२५॥ जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा ञिति णिति किति च। कुरुजङ्गले भ

वं कौरुजङ्गलं। कौरुजाङ्गलं। वैश्वधेनवं। वैश्वधैनवं। सौवर्णवलजं। सौवर्णवालजं। दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्। ४।३।५६॥ दार्तेयं

कौक्षेयं कलशिर्घटः तत्रभवं कालशेयं

॥ वेति सम्वत्सराग्रहायणीभ्यां वेत्येव सुवचं न च वेति वक्तव्ये ठञ्ग्रहणं संधिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरि

तिपठ्यते तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षिते अणं बाधित्वा ठञेव यथा स्यादिति काशिकादावुक्तमिति वाच्यं तस्मै हिता तद्धिता इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणबलेनात्राणः प्रत्य

योन भवेदिति वक्तुं शक्यत्वादिति नव्याः नैशिक इति निशाप्रदोषाभ्यां चेति वाठञ् तत्रभवः कालादिति निवृत्तं कालसंबद्धस्य निवृत्तेः पुनस्तत्रग्रहणात् ॥

नचपूर्वसूत्रस्थस्यतदित्यस्यव्यावृत्तयेतत्रग्रहणमस्त्विति वाच्यं तदस्येतिसूत्रस्येतअनन्तरत्रापिसुपठत्वात् यद्यपिभूधातुरत्यन्तावपिवर्त्तते तथापीहसत्तार्थएववर्तते
तत्रजातइतिपृथग्ग्रहणादितिबोध्यं दिगादिभ्यो दिश् वर्ग पूगपक्ष र हस उखा साक्षिन्। आदि अंत मुख जघन मेघयूथ उदकात्संज्ञायांन्याय वंश काल न्या
शिदिगादिः मुखजघनयोः पाठोत्राशरीरावयवार्थः सेनायामुखेजघनेचभवंमुख्यंजघन्यं प्राचांनगरान्ते सप्तमीनिर्दिष्टात् गेस्येत्यधिकृतमपिसत्सम्पतेनविपरि
म्यतेतदाह नगरांतेग्रग्रमिदितिकुक्षि इतिचर्मविकारः शरीरावयवविशेषश्च कुक्षिशब्दोधूमादिस्ततोधूमादिभ्यश्चेतिवुञिप्राप्ते अनन्तढञ् कलशिर्मन्यपात्रेकल
शिमुदधिगुर्विर्विज्ञाने इत्यतीतिमाघः वलिर्नाभरधोद्वयोरित्यमरः तत्रभवंवालेयं अस्तीतितिङन्तप्रतिरूपकोनिपातःसचतिङन्तेनसमानार्थोभिन्नार्थश्च आद्यो
यथा अस्तिसिरागोः द्वितीयोयथा अस्तिमान् धनमानित्यर्थः तदिहाविशेषादुभयोरपिग्रहणमास्तेयमिति हरदत्तः अहोभवमाहेयंत्रिष्वाहेयंविषास्थ्या इत्यमरः॥

ग्रीवाभ्योऽण्च।४।३।५७॥ चात्ढञ्।ग्रैवेयं।ग्रैवं।गम्भीराञ्ञ्यः।४।३।५८॥ गम्भीरेभवंगाम्भीर्यं। अव्ययीभावाच्च।४।३।५९॥ परिमुखम्भवंपा
रिमुख्यं। परिमुखादिभ्यएवेष्यतेनेह। औपकूलः। अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्।४।३।६०॥ अव्ययीभावादित्येव। वेश्मनि अन्तः। अन्तर्वेश्मं। तत्रभवं

॥ ॥ ग्रीवाभ्योण्च शरीरावयवाच्चेतियतोपवादः ग्रीवाशब्दोधमनीसंघाते वर्तते तत्रउद्भूतावयव संघातविवक्षया॥ आन्तर्वेश्मिकम्। आन्तर्गेहिकं॥
सूत्रेबहुवचनं तिरोहितावयवसंघातविवक्षायांत्वेकवचनान्तादप्यण्ढञौभवतः ग्रैवेयमित्यादि ग्रीवासुभवंग्रीवायामितिवाविग्रहः गंभीराञ्ञ्यः पंचजनादुपसं।
ख्यानं पांचजन्यं परिमुखमिति यदिपरिशब्दादिहवर्जनंगम्यते तदाअपपरिबहिरंचवः पंचम्येत्यव्ययीभावः यदिसर्वतोभावस्तदात्वसमासएवनिपातनाद्व्ययी
भावइत्याहुः परिमुखादिभ्यएवेति अयंभावः दिगादिगणान्तरंपरिमुखपारिहनुपर्योष्ठपर्युलूखलेत्यादिपरिमुखादिगणेपठ्यतेनतस्यमध्यादिहसूत्रेअव्ययीभावशब्दे
नपरिमुखादिरेवगृह्यतेतस्यगणस्यकार्यान्तराभावादिति नन्वेवंपरिमुखादेरितिसूत्रविशिष्यैवक्रियतांकिमनेनप्रयासेनउत्तरत्राव्ययीभावादित्यस्यापेक्षायामपि
तत्रैवतल्लाभसौकर्यादिति चेदत्राहहरदत्तः परिमुखादिरत्युच्यमानेबहुव्रीहितत्पुरुषेभ्योपिस्यात् अव्ययीभावग्रहणात्तुतेभ्योलोकभवतीतिपरिमुखादिश
एप्रतिशाखशब्दोपिबोध्यः तथाचशाखव्याप्ताविति धातोः प्रतिशाखंभवंप्रातिशाख्यंअव्ययीभावाच्चेतिञ्य इतिमाधवः अंतर्वेश्ममिति नपुंसकादन्यतरस्यामिति

अध्यात्ममिति अनश्चेति टच् कर्णललाटात्कनोपवादः अलंकारे किं कर्ण्यं ललाट्यं तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यायते येन स व्याख्यानः करणे ल्युट् इति शब्दो वाक्यार्थं प
रामृशति तत्समीपे श्रूयमाणश्च कारस्तत्र भव इति वाक्यार्थमाक्षिपति नाम प्रतिपादकं तच्च शास्त्रं लक्षणया वेत्यत्र नाग्रहः तथा च षष्ठ्यन्तं ताद्व्याख्यानकरणार्थे समर्थं

अध्यात्मादेष्ठञिष्यते॥ अध्यात्मे भवमाध्यात्मिकं। अनुशतिकादीनां च। ७।३।२०॥ एषामुभयपदवृद्धिः स्यात्। ञिति णिति किति च। आधि
दैविकम्। आधिभौतिकं। ऐहलौकिकं। पारलौकिकं। अध्यात्मादिराकृतिगणः॥ देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्। ७।३।१॥ एषां
पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत् ञिति णिति किति च। दाविकं। देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः। शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः
पलाशादिभ्यो वेत्यञ्। दित्यौहं। दात्यौहं। दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रं। श्रेयसि भवं श्रायसं। ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्। ४।३।६१॥ ठञ् स्यात्। अव्य
यीभावादित्येव। पारिग्रामिकः। आनुग्रामिकः॥ जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः। ४।३।६२॥ जिह्वामूलीयं। अङ्गुलीयं। वर्गान्ताच्च। ४।३।६३॥ कवर्गी
यं। अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्। ४।३।६४॥ पक्षे पूर्वेण छः। मद्वर्ग्यः। मद्वर्गीणः। मद्वर्गीयः। अशब्दे किं। कवर्गीयो वर्णः। कर्णललाटात्क
नलंकारे। ४।३।६५॥ कर्णिका। ललाटिका। तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः। ४।३।६६॥ सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः। तैङः। कार्तः।
सुप्सु भवं सौपं। बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्। ४।३।६७॥ षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षात्वणत्विकं। तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः। क्रतुयज्ञे
भ्यश्च। ४।३।६८॥ सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते। अग्निष्टोमस्य
व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः। वाजपेयिकः। पाकयज्ञिकः। नावयज्ञिकः। बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थं। अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः॥ ३४

तत्र भवार्थे व्याख्यातव्यस्य ग्रन्थस्य प्रतिपादकात्प्रत्ययाः स्युरिति सूत्रार्थः व्याख्यातव्यनाम्नः किं पाटलीपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला पाटलीपुत्रहितया व्याख्यायते इ
दृक्सन्निवेशविशिष्टमिति न त्विदं व्याख्यातव्यस्य नाम ग्रन्थेष्वेव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वान्नामग्रहणं हि प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थमेवं सूत्रे कृते बह्वचो अणोपवादः

विस्त्वः किं छान्दसं ... सोऽयमैन्द्र मंत्रोदात्तात्किं संहितायाः सांहितं गतिरनंतरस्याद्युदात्तोऽयं अंतग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं उदात्तादित्युक्तेऽपि वर्णग्रहणेन
दंतग्रहणान्वर्णादनुदात्तस्य ... अग्निष्टोमस्य व्याख्यान इति अग्निष्टोमाद्यर्थेषु मंत्रब्राह्मणकल्पेषु वर्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणं ऋचा
नाभिवर्ण्यायतायाऽऽकृत्वादित्याह ... सोमः अत्र सोमाः [illegible] सिन्निति बहुव्रीहिः परादिश्चपरांतश्च संतोदात्तोऽयं पीयतेऽस्मिन्निति पेयः कृत्यल्युटो बहुलमित्यधिकरणे यत्
[illegible] नास्य वा गृभ [illegible] अयं हि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः पेयशब्दस्य यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वात् राज्ञा क्षत्रियेण सूयते राजा सोमः सूयतेऽत्रेति वा रा
जसूयः राजसूयसूर्येति क्यप् ततएव निपातनात्समासः षष्ठीसमासो वा अयमप्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्त एव धातुस्वरेण सूयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् असोमकेभ्य उदाहर
ति पाकेति अल्पपर्यायः पाकशब्दः पाकश्चासौ यज्ञश्चेति कर्मधारयस्य च समासस्वरेणांतोदात्तः नवैर्व्रीहिभिर्यजनं नवयज्ञः। आग्रयणं यजयाचरुचि [illegible] इति नङ् कार्तक

अध्यायेष्वेवर्षेः ४।३।६९॥ ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थं वृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात् वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठस्तस्य व्याख्या
नस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः। अध्यायेषु किं [illegible] पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन् ४।३।७०। पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौ
रोडाशः तत्तत्रभवः पौरोडाशिकः। छन्दसो यदणौ ४।३।७१। छन्दस्यः छान्दसः। द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् ४।३।७२।
द्व्यचः ऐष्टिकः पाशुकः ऋतः चातुर्होतृकः ब्राह्म[illegible] आर्चिक इत्यादि। अणृगयनादिभ्यः ४।३।७३। ठञो दरपवादः। आर्गायनः। औपनिषदः
वैयाकरणः। तत आगतः ४।३।७४। [illegible] सौघ्नः॥

॥ ९९ [illegible] कृतिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः अनंतोदात्तार्थं इति वा नंप
यत्तन्सूयार्थं तथा अग्नि[illegible] पिनः परत्वादनेनैव भाव्यमित्याग्निष्टोमिक इत्याद्युदात्त निमित्तं भावः॥ अध्यायेष्वेवर्षेः एवकारः स्पष्ट
प्रतिपत्त्यर्थः [illegible] पौरोडाशिकी पुरोडाशिकी पुरोदाश्यते इति पुरोडाशः दाशृ दाने कर्मणि घञ् इहैव निपातनाद्दस्य डत्वं छं
[illegible] छन्दस्य इत्यादि इहार्थयोर्यदणोर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वादिति वा ध्येयं न अ
[illegible] नस्य चातुर्होतृमिति नामधेयं इत्यादीति आदेशात्स्यानी अमिकः आध्वरिकः पौरश्चरणिकः नामाख्यातग्रहणं सं

सि·कौ· गृहीतग्रहणमाख्यातार्थमिति ज्ञेयं नामिकः आख्यातिकः नामाख्यातिकः अणृगयु ऋगयनादि भ्योभवव्याख्यानयोः तस्यात् ठञादेरिति आदिशब्दाद्वुञ्छ
टी·त· योः आर्गयन इति अयनशब्दो भावसाधनस्तेन समासे अनोभावकर्मवचन इत्यंतोदात्तः अभेदोपचाराद्भाववचनोपि ग्रंथे वर्त्तते इहवह्वचो गोरक्षादिति ठञ्भ्याम:
सु·त· औपनिषद इत्यत्राप्येवं विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्योऽवृद्धात्स्वणेति ठक्प्राप्तः व्याकरणशब्दात्तु वृद्धाच्छः ॥ ॥ ठगायस्थानेभ्यः स्वामीसामिनभयमेतीति वाऽयः स्वा
३५ मिग्राह्यो भागः स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते आपणिकः आकरिकः छादीनां चेति का
र्कण इत्यत्र छकणषष्ठी द्वारह्याज इति छः प्राप्तः तीर्थशब्दात्तु धूमादित्वाद्वुञ्प्राप्तः उदपानशब्दस्योत्सादित्वादञ्प्राप्त इत्यर्थः विद्यायोनि विद्यायोनिकृ

ठगायस्थानेभ्यः।४।३।७५॥ शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः। शुण्डिकादिभ्योऽण्।४।३।७६॥ आयस्थानठकश्छादीनां चापवादः। शौण्डिकादागतः शौण्डिकः। कार्कणः। तैर्थः। विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ्।४।३।७७॥ औपाध्यायकः। पैतामहकः। ऋतष्ठञ्।४।३।७८॥ वुञोऽपवादः। हौतृकं। भ्रातृकं। पितुर्यच्च।४।३।७९॥ चाट्ठञ्। रीङृतः। यस्येति लोपः। पित्र्यं। पैतृकं। गोत्रादङ्कवत्।४।३।८०॥ विदेभ्य आगतं वैदं। गार्गं। दाक्षं। औपगवकं। नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम्।७।३।३०॥ नञः परेषां शुच्यादीनामचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा स्यादाद्ये परे। आशौचं। अशौचं। आनैश्वर्यं। अनैश्वर्यं। आक्षैत्रज्ञं। अक्षैत्रज्ञं। आकौशलं। अकौशलं। आनैपुणं। अनैपुणं॥ ॥

तः संबंधो येषां तेभ्यो वुञ् स्यादणोऽपवादः छं तु परत्वाद्बाधते आचार्यकः मातामहकः मातुलकः ऋतष्ठञ् विद्यायोनिसंबंधेभ्य इति वर्त्तते तेनाह वुञोऽपवाद इति उक्त।
त्रिति वक्तव्ये तपरकरणं ठञ्ग्रहणं च चिंत्यप्रयोजनमिति प्रांचः पैतृकी विद्येत्यत्र ङीवर्थं ञ्ग्रहणमिति तु न तत्त्वं न च टिड्ढेति सूत्रे कञ्ग्रहणात्त्यदादिषु दृश इति कञोऽ
नुबंधकत्वात् तपरकरणं विहाय उ ष्ठञित्येव सुवचमित्याहुः गोत्रादंकवत् अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्युक्तं अपत्यप्रत्ययांतात्तत आगत इत्यस्मिन्नर्थे।
अंकवत्प्रत्ययाः स्युः अंके दृष्टस्य सर्वस्यायमतिदेशो न तु सास्यादिहितस्यैवेत्याग्रहः तेन गोत्रचरणाद्वुञिति वुञपि लभ्यते स हि तस्येदमिति सामान्येन विधीयमा
नोपि अनन्त्य जित्संतादन्यत्र अंकेपि दृष्टः वैदमित्यादि संघांकेत्यादिना अंकार्थेऽण् विहित इतीहाप्यत्रपिजंतादण् औपगवकमिति गोत्रचरणादिति वुञ् अंकेद
ङीप्सिद्ध्यतीति वाच्यं यादृशी सा यत्सिद्धेः तदनुबंधकग्रहणेनातदनुबंधकस्याग्रहणात् ४

हेतुमनुष्येभ्यो मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थं बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थं समरूप्यमिति विभाषा गुणोऽन्यत्र विभाषेति योगविभागादगुणवचनादपि यं चमी योगविभागे
तु बाहुलकं प्रकृते सत्तु द्वेरिति लिंगं मयड्योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः दोडीवर्थः हैमवति हिमवतः प्रकाशते तत्र प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः उत्पत्तिवचने
सुप्रभवतिर्न गृह्यते तत्र जात इत्यतो भेदेन निर्देशात् वैदूर्य इति दंत्यमध्योयं शादूलवन्नगुनड्वलवन्मूर्द्धन्यमध्यः नन्वत्रार्थासंगतिः वालवायपर्वतो दूरे प्र
भवति विदूरनगरे तु संस्क्रियते सत्यं अत एव समाहितं भाष्ये वालवायो विदूरं च प्रकृत्यंतरमेव वा न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेदिति अस्यार्थः वालवा
यशब्दः प्रत्ययं लभते विदूरादेशं च सूत्रे पठितेनादेशेनानुरूपः स्थानी वालवायशब्द आक्षिप्यते यथा शिवादिषु पठिताभ्यां विश्रवणरवणादेशाभ्यामनुरूपः स्था
नी विश्रवस्शब्द आक्षिप्यते यथा वा पद्दन्नित्यादौ पदाद्यादेशानुरूपस्थानी पाददंतादिराक्षिप्यते तद्वत् प्रकृत्यंतरमेवेति विदूरशब्दो नगरस्येव पर्वतस्यापि वा

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः।४।३।८१॥ समादागतं समरूप्यं। विषमरूप्यं। पक्षे गहादित्वाच्छः समीयं। विषमीयं। देवदत्तरूप्यं। देवदत्तं
मयट् च।४।३।८२॥ सममयं। विषममयं। देवदत्तमयं॥ प्रभवति।४।३।८३॥ तत इत्येव। हिमवतः प्रभवति हैमवती गंगा॥ विदूरान्ञ्यः।४।३।
८४॥ विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः। तद्गच्छति पथिदूतयोः।४।३।८५॥ स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पन्था दूतो वा। अभिनिष्क्रामति द्वारम्।४।३।
॥८६॥ तदित्येव। स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं। कान्यकुब्जद्वारं॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे।४।३।८७॥ तदित्येव। शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः।
शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात्॥

च्छकोसौ त्यर्थः एवं चास्मिन्पक्षे वालवायात्प्रभवतीति विग्रहे विदूरशब्दा
त्प्रत्यय इति व्याख्यानक्लेशेनेति भावः नवा इति वैशब्दोः समं यो तत्पततित्र पर्वतेऽपि दूरशब्दः प्रसिद्ध इति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपचरेत नियतपुरुषापेक्षो हि व्यवहा
रो दृश्यते यथा वणिज एव वाराणसीं जित्वरीति व्यवहरंति एवं वैयाकरणा एवाऽविदूरं विदूर इति तद्गच्छति द्वितीयांताद्गच्छतीत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्स चेद्गंता पंथा दूतो वेत्य
र्थः तत्र साध्वसिध्धि नतिकाष्ठानि पचंतीत्यादाविव करणस्य स्वातंत्र्यविवक्षया पंथाः कर्ता अभिनिष्क्रामति द्वितीयांतात्प्रत्ययः स्याद्यन्निष्क्रामति तच्चेद्द्वारमित्य
र्थः स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारमिति स्रुघ्नाभिमुखनिष्क्रमणे करणीभूतमिति फलितोर्थः पूर्ववत्करणस्य कर्तृत्वं तदित्येवेति अधिकृत्येत्यनतरपेक्षयात्र द्वितीया

शारीरकीय इति कुत्सितं शरीरं शरीरकं तत्संबंधी शारीरको जीवात्मा तमधिकृत्य प्रस्तुत्य कृतो ग्रंथः शारीरकीयः चतुर्लक्षणीसूत्रसंदर्भः वृद्धाच्छः अत्र वार्त्तिकं लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति तादर्थ्ये एषा चतुर्थी आख्यायिका नाम ग्रंथरूपो ग्रंथविशेषः अत एवाख्यानाख्यायिकयोस्तत्र तत्र भेदेनोपादानं आख्यायिकाभिधानाय यः प्रत्ययः उत्पन्नस्तस्य बहुलं लुगित्यर्थः वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता सुमनोत्तरा क्वचिन्न भैमरथी अभेदोपचारेण ग्रंथार्थत्वान्नेदं वार्त्तिकमावश्यकमिति मूले नोक्तं॥ ॥ शिशुक्रंद अत्र वार्त्तिकं द्वंद्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः देवासुरं रक्षोसुरं निपातनादिति सभा राजेति सूत्रे अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाहेत्युक्तत्वात्तेन सूत्रेण क्लीबत्वं न सिद्ध्यतीति भावः सोस्य निवासः स इति प्रथमांतात् स्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितः प्रत्ययः स्यात् प्रथमांतार्थः स निवासश्चेत् स्रु

शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ।४।३।८८। शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दः तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः यमस्य सभा यमसभं क्लीबत्वन्निपातनात् यमसभीयः किरातार्जुनीयं इन्द्रजननादिराकृतिगणः इन्द्रजननीयं विरुद्धभोजनीयं सोऽस्य निवासः ।४।३।८९। स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः अभिजनश्च ।४।३।९०। स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः यत्र स्वयं वसति स निवासः यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजन इति विवेकः। आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ।४।३।९१। पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः आयुधेति किम् ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदाः द्विजाः शाण्डिकादिभ्यो ञ्यः ।४।३।९२। शाण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः॥

((स्रुघ्नो निवास इति निवासाधिकरणमित्यर्थः नन्वस्येति कृद्योगे कर्तरि षष्ठी तथा च विशेषणविशेष्यभावश्च न्यासात्स्रुघ्नाधिकरणवासकर्तेत्यर्थस्तथा च तत्र भव इत्येव सिद्धं किमनेनेति चेदत्राहुः वासस्य चेतनमात्रकर्तृकतया प्रसिद्धत्वात्प्रकारकृतो भेदोऽस्तीति नास्ति वैयर्थ्यं वसंति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनीत्यादौ तूपचारो बोध्यः अभिजनश्च योगविभाग उत्तरार्थः अभिजनाः पूर्वबांधवा इति वृत्तिः अभिजायते येभ्य इति व्युत्पत्तेरिति भावः पूर्वबांधवाः पित्रादयः बंधुशब्दः प्रज्ञादिः पूर्वसूत्रादिह निवास इत्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्य तत्संबंधिनि लक्षणा एवं स्थिते फलितमाह यत्र पूर्वैरिति आयुधजीविभ्यः तादर्थ्ये एषा चतुर्थी आयुधजीविभ्यः आयुधजीव्यर्थं आयुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः सोऽस्याभिजन इत्यनुवर्तते पर्वते इति प्रकृतिविशेषणं तदाह पर्वतवाचिन इत्यादि पर्वत इति किं सांकाश्य॥

का आयुधजीविनः यापधादिति वुञ् शंडिकादिभ्यो ञ्यः शंडिका सर्वसेन शके त्यादि ॥ ॥ सिंधुतक्ष सिंधु वर्णु गंधार कंबोजादयः सिंध्वादयस्ते तु प्रायेण कच्छादिष्वपि पठ्यंते तेभ्योऽणि सत एव सिद्धे मनुष्य वुञो बाधनार्थं वचनं तक्षशिलावत्सोद्धरण वर्बरेत्यादयस्तक्षशिलादयः वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् छणोरपवादः अजाद्यदंत मल्पाच्तरमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तस्याकरणं सर्वतोभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ज्ञापनार्थं ननु वसुदेवस्यापत्यमित्यर्थे ऋष्यंधकेत्यणि वासुदेवशब्दो निष्पन्नस्तथा च तत्र गोत्रक्षत्रियाख्येभ्य इत्युत्तरसूत्रेण वुञैवास्तु किमनेन वुना न ह्यत्र वृद्धौ विशेषः प्रागेव वृद्धत्वात् न च वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो दोषः

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ । ४ । ३ । ९३ ॥ सिंध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे । सैन्धवः तक्षशिलानगरी । अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः । तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः । ४ । ३ । ९४ ॥ तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्य्यः । भक्तिः । ४ । ३ । ९५ ॥ सोऽस्येत्यनुवर्त्तते । भज्यते सेव्यत इति भक्तिः । स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः । अचित्ताददेशकालाट्ठक् । ४ । ३ । ९६ ॥ अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्तात् किं । देवदत्तः । अदेशात् किं । स्रौघ्नः । अकालात् किं । ग्रैष्मः । महाराजाट्ठञ् । ४ । ३ । ९७ ॥ माहाराजिकः । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । ४ । ३ । ९८ ॥ वासुदेवकः । अर्जुनकः । गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् । ४ । ३ । ९९ ॥ अणोऽपवादः । परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणान्नेह । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ॥ ॥

स्यादिति वाच्यं वुन्यपि न कोपधाया इति निषेधस्येष्टत्वात् न वा स्वरविशेषः ञ्नित्यादिर्नित्यमिति तुल्यस्वरत्वात् नाप्यभ्यर्हितं पूर्वमिति ज्ञापनमेव तत्फलमिति वाच्यं तथात्वे हि पूर्वनिपातप्रकरणे अभ्यर्हितमित्येव लाघवात्कुर्यादिति चेदत्र भाष्यं संदिग्धं भगवत इति अयं भावः सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयत इति स्मृतेः परमात्मैव वासुदेवः सर्वत्रासौ वसति सर्वमत्र वसतीति वा व्युत्पत्त्या वासुः बाहुलकादुण् वासुश्चासौ देवश्चेति विग्रहः तथा च नेयं गोत्राख्या नापि क्षत्रियाख्येति युक्त एव वुन्विधिः अभ्यर्हितं पूर्वमिति तु प्रसंगाज्ज्ञापितं तदप्यनित्यं श्वयुवमघोनामित्यादिलिंगादित्यवधेयं वृद्धाच्छं बाधत इति औपगवो भक्तिरस्य औपगवकः ॥ ॥

जनपदिनां स्वस्वामिभावसंबंधेमत्वर्थीयं दर्शयति जनपदस्वामिवाचिनामिति प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति अनेन सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः असति सर्वग्रहणे प्राधान्यात्प्र
त्ययस्यैवातिदेशः स्यान्नतु प्रकृतेरिति हरदत्तः अत्र वार्त्तिककारः सर्वशब्दस्य प्रयोजनमाह सर्ववचनं प्रकृतिनिर्ह्रासार्थं तच्च मद्रवृज्यर्थमिति अयं भावः वृद्धिनिमि
त्तेषु वुञादिष्वतिदिष्टेष्वपि प्रकृतिरूपेपुनर्वृद्ध्याभाव्यमिति विशेषस्य तत्र दुर्लभत्वान्मद्रवृज्योः कनि विशेषो वोध्यः सोप्यवहुत्वएवेति निर्ह्रासोपचयोऽस्य नातथा
हि मद्राणां राजा द्व्यञ्मगधेत्यणमाद्रः वृजिशब्दाद्वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङ्वार्ज्यः सभक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्ह्रासे मद्रकः वृजिकः मद्रवृज्योः कन् अन्यथा माद्रकः वा
र्ज्यक इति स्यात् आंगक इति जनपदतदवध्योश्च अवृद्धादपीति वुञ् अंगशब्दात्स्वामिवाचिनो वहुवचनान्तादणिप्राप्ते वुञिति दिश्यते पंचालाद्याद्यण

जनपदिनाञ्जनपदवत्सर्वञ्जनपदेन समानशब्दानाम्बहुवचने। ४। ३। १००॥ जनपदस्वामिवाचिनाम्बहुवचने जनपदवाचिना समानश्रु
तीनाञ्जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च। जनपदतदवध्योश्चेति प्रकरणेये प्रत्ययास्तउक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते। अङ्गाः जनपदो भक्तिरस्या
ङ्गकः। अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्याङ्गकः। जनपदिनां किं। पञ्चालाब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः। जनपदेनेति किं। पौरवो राजा भक्तिरस्य पौ
रवीयः। तेन प्रोक्तम्। ४। ३। १०१॥ पाणिनिना प्रोक्तम्पाणिनीयं। तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्। ४। ३। १०२॥ छन्दोब्राह्मणानीति तद्विष
यता। तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः। ४। ३। १०३॥ काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः॥ ॥

इति अभेदोपचाराद्ब्राह्मणेषु पंचालशब्दस्य प्रवृत्तिः वहुवचनग्रहणं किं एकवचनद्विवचनयोस्सत्यपि शब्दभेदे अतिदेशो यथा स्यात् आंगः आंगौ वा भक्तिरस्य
आंगकः इह वृद्धाच्छेप्राप्ते वुञ् तेन प्रोक्तं प्रकर्षेण उक्तं प्रोक्तमित्युच्यते नतु कृतं कृते ग्रंथ इत्यनेन गतार्थत्वात् पाणिनिना प्रोक्तमिति स्वयमन्येन वा कृतं व्याकरण
मध्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः प्रेतिकिं देवदत्तेनाध्यापितं प्रस्व्यातस्येव ग्रंथस्याध्यापनमिति नेहानेन प्रत्ययः तित्तिरिवर अणोपवादः तद्विषयतेति
कौलन्काद्रिप्यश्छंदसीत्यत्रास्यानुवृत्तेस्तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इत्यत्र न भवतीति भावः तैत्तिरीया इति प्रोक्ताल्लुगित्यध्येतृप्रत्ययस्य लुक् एवमग्रेपि काश्यप छस्या
पवादः णकार उत्तरत्र वृद्ध्यर्थः ननु वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधोत्र फलमस्तीति चेदत्राहुः णिन्यन्तस्याध्येतृवेदितृविषयत्वेन स्त्रियाम प्रवृत्तेः प्रवृत्तावपि

जाते श्चेति सिद्धत्वाच्चरणत्वेन जातित्वादिति ऋषिभ्यामिति किं इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयं॥ ७ ॥ कलापिवैशंपायन अन्तेवा दः छंदुपरत्वाद्ध
र्धते कलाप्यन्तेवासिन श्चत्वारः हरिद्रुः छगली तुंबुरुः उलप इति वैशंपायनान्तेवासिनस्तु नव आलंबिः कलिंगः कमलः ऋचाभः आरुणिः ताण्ड्यः श्यामायनः क
ठः कलापी इति हारिद्रविणः इति एवं तौंबुरविणः औलपिनः छगलिनस्तु ढिनुकं वक्ष्यति आलंबिन इति एवं कालिंगिनः आर्चाभिनः आरुणिनः ताण्डिनः।

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च॥४।३।१०४॥ कलाप्यन्तेवासिभ्यः हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः। वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः। आलम्बिनः। पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु॥४।३।१०५॥ तृतीयान्तात्प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात्। यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति। पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः। भाल्लविनः। भाल्लविनः। शाट्यायन। शाट्यायनिनः। कल्पे पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गीकल्पः। पुराणेतिकिं। याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि। आश्मरथ्यः कल्पः। अणि आपत्यस्येति यलोपः। कठचरकाल्लुक्॥४।३।१०७॥ आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। चरकाः। कलापिनोऽण्॥४।३।१०८॥ कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः। नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानादिति टिलोपः॥ छगलिनो ढिनुक्॥४।३।१०९॥ छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः। पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः॥४।३।११०॥ पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः। शैलालिनो नटाः॥ कर्मन्दकृशाश्वादिनिः॥४।३।१११॥ भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव। कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः। कृशाश्विनो नटाः

श्यामायनिनः कठाल्लुकं वक्ष्यति कलापिनश्चाण् याज्ञवल्क्याश्मरथ्यशब्दौ कण्वादीनेन ताभ्यां यञन्ताभ्यां वृद्धाच्छो न भवतीत्या
प्रायेणाह अणि आपत्यस्येति याज्ञवल्क्यादयोऽत्वचिरकालाः इतिहासादिषु व्यवहारस्त्वेवानुमतः सूत्रकृता कठचरकाल्लुक् कठशब्दस्य वैशंपायनान्तेवा
सित्वाण्णिनिः चरकादण् तयोर्लुक् छंदसीत्येव कठाः चारकाः श्लोकाः कलापिनोऽण् वैशंपायनान्तेवासित्वात्प्राप्तस्य णिनेरपवादः इनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावे
विप्राप्ते आह नान्तस्य टिलोप इति कलापिन इत्युक्ते प्यौत्सर्गिकः णिः सिद्ध पुनरणग्रहणमदिकविधानार्थं सहाधकबाधनार्थं भवति तेन माथुरेण प्रोक्तं माथुरी

सि·कौ· मोदाः पैप्पलादाः शाकला इति सिद्धं मुदपिप्पलादशाकल्यशब्देभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति णिनेरपवादोऽण् छगलिनो ढिनुक् कलापिनोऽन्तेवासित्वात्तस्य णिनेरपवादः
टी·त· पाराशर्ये मण्डूकस्य तस्माणिनिरिह संबध्यत इत्याह णिनिः स्यादिति तद्विषयता त्वेष्यते तदर्थं छंदोग्रहणमनुवर्त्यं सूत्रयोश्छंदस्त्वं तु गौण्या वृत्त्या कैश्चिदपि भिक्षुसू
सु·त· त्रमिति चतु[illegible]यं पाराशरिण इति पाराशर्यो व्यासः अनंतरापत्येऽपि गोत्रत्वेनोपचाराद्गर्गादिभ्य इति यञ् आपत्यस्य चेति यलोपः अध्येतृत्वं सुप्त्रोक्ताशि
४५ तिलुक् भिक्षुनटसूत्रयोः किम् पाराशरं शैलालकमिदं रहापिच्छंदोऽनुकृत्यादिप्रवत्त भिक्षुनटसूत्रयोः किम् कार्मंदं कार्शाश्वं ॥ ॥ तेनैकदिक् तृतीयान्ता

तेनैकदिक् । ४ । ३ । ११२ ॥ सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् । सौदामनी । तसिश्च । ४ । ३ । ११३ ॥ स्वरादिपाठादव्ययत्वं । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः । उरसो यच्च । ४ । ३ । ११४ ॥ चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः । उरस्तः । उपज्ञाते । ४ । ३ । ११५ ॥ तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातम् पाणिनीयम् । कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ११६ ॥ वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः । संज्ञायाम् । ४ । ३ । ११७ ॥ तेनेत्येव । अग्रन्थार्थमिदं । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु । कुलालादिभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ११८ ॥ तेन कृते संज्ञायां । कुलालेन कृतं कौलालकं । वारुडकं । क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् । ४ । ३ । ११९ ॥ तेन कृते संज्ञायां । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं । भ्रामरं । वाटरं । पादपं । तस्येदम् । ४ । ३ । १२० ॥ उपगोरिदं औपगवं । वहेस्तुरणिट् च ॥ सम्वोढुः स्वं साम्वहित्रं । अग्नीधः शरणे रण् भं च । अग्निमिन्धे अग्नीत् । तस्य स्थानमाग्नीध्रं । तात्स्थ्यात्सोऽपि आग्नीध्रः । समिधामाधाने षेण्यण् । सामि

देकदिगित्यर्थे अणादयः स्युः एकदिक् समानदिगित्यर्थः पुनस्तेनेत्युक्तिश्छंदोधिकारनिवृत्त्यर्था । सौदामनीति ((धेन्यो मन्त्रः ॥ सामिधेनी ऋक् ॥
अन्निति प्रकृतिभावान्न टिलोपः तडित्सौदामनी विद्युदित्यमरः तसिश्च पूर्वोक्तविषये उपज्ञाते विनोपदेशं ज्ञातमुपज्ञातं कुलालादिभ्यो कुलाल वरुड चंडाल ।
निषाद कुंभकार श्वपाकादयः कुलालादयः क्षुद्राभ्रमर पादपशब्दाच्छेषाणामन्येभ्यो अणि अञ् विधीयते तस्येदं अणादयः पंचमहोत्सर्गाः घादयश्च षष्ठ्यं
तात्संबंधिनि स्युः अनंतरादिष्वनभिधानान्न देवदत्तस्यानंतरमिति वहेस्तु इदमर्थमिदमुपसंख्यानं अण् तु सिद्ध एवानूद्यते तुरिति तृन्तृचोस्सामान्यग्रहणं
ढत्वादीनामसिद्धत्वादलौकिके प्रक्रियावाक्ये पूर्वमिट् ततो निमित्ताभावान्न ढत्वादीत्याशयेनोदाहरति सांवहित्रमिति अग्नीदिति क्विप् ऋत्विग्विशेषोऽयं त्वमग्निद्

न्तोपरत्वञ्च तुह्यांर सह्रस्वत्वं आग्नीध्रमिति भवविधानादस्य जस्त्वं नेति भावः सोपीति अग्नीदपीत्यर्थः ननु पिवाग्नीधात्तवेत्यादावाद्युदात्तश्च पत्यतवान्तके तु रणि
निपातादयमन्तोदात्त इति चेदत्राहुः आग्नीध्रसाधारणादञिति वार्तिकेन विहितोयः स्वार्थेञ् तत्पक्षे तत्राद्युदात्तत्वं बोध्यमिति समिधामाधाने षेण्यण् आधान
मिति करणे ल्युट् कर्मणि षष्ठ्यन्तादाधानकरणेवेण्यण् स्यात् सामिधेन्य इति यया अग्निः समिध्यते सा समित् संपदादित्वात्करणे क्विप् तस्या आधान इति वि
ग्रहः सामिधेनीति षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् हलस्तद्धितस्येति यलोपः यया ऋचा समिदाधीयते सा सामिधेनीत्यर्थः प्रवोवाजा अभिद्यव इत्याद्याः अग्न आजुहोता दुवस्यतेत्यन्ताः सा
मिधेन्य इति व्यवह्रियन्ते ॥ ॥ रथाद्यत् अणोपवादः रथाद्यांगे इति वार्तिकमभिप्रेत्याह रथ्यं चक्रमिति रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरुपसं

रथाद्यत् ।४।३।१२१॥ रथ्यं चक्रं । पत्त्रपूर्वादञ् ।४।३।१२२॥ पत्त्रं वाहनं । अश्वरथस्येदं । आश्वरथं । पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च ।४।३।१२३॥ अत्र पत्त्राद्वाह्ये । अश्वस्येदम्वहनीयमाश्वं । आध्वर्यवं । पारिषदं । हलसीराट्ठक् ।४।३।१२४॥ हालिकं । सैरिकं । द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः ।४।३।१२५॥ काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका । देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ दैवासुरं । गोत्रचरणाद्वुञ् ।४।३।१२६॥ औपगवकं । चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यं । काठकं । सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ।४।३।१२७॥ घोषग्रहणमपि कर्तव्यं ॥ अञः बैदः सङ्घः । अङ्को घोषो वा । बैदं लक्षणं । यञः गार्गः । गार्गं । इञः दाक्षः । दाक्षं । परम्परासम्बन्धोऽङ्कः । साक्षात्तु लक्षणं । शाकलाद्वा ।४।३।१२८॥ अत्रोक्तेऽर्थे पक्षे चरणत्वाद्वुञ् । शाकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां सङ्घोऽङ्को घोषो वा शाकलः । शाकलकः । लक्षणे क्लीबता ॥

११ स्यादेतत्परमरथ्यं उत्तमरथ्यं द्वयोरथयोर
द्विरथं इह हि द्विगोर्लुगनपत्य इति यतो लुक् ननु यथास्थयं चरमेणांग एव परीष्यते च यन्नाहि रथस्य वोढा रथ्य इति तद्वहतीत्यनेनेति चेदेवं तर्हि अयमेव यद् स्या
त् स्ववोढर्यपीष्यतां तथा च तद्वहति रथयुगप्रासङ्गमित्यत्र रथग्रहणं त्यज्यतामिति चेन्नैवं द्वौ रथौ वहतीति द्विरथ्य इत्यत्र हि द्विगोर्लुगनपत्य इति प्राग्दीव्यतीयस्य लुक् प्र
संगात् तद्वहतीति यत्प्रत्ययस्य तु प्राग्दीव्यतीयत्वाभावान्न लुगिति द्विरथ्य इति सिध्यति ननु द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्राचीत्यपकर्षणात्कथमत्र यतो लुक् प्रस
क्तिरिति चेदत्राहुः तद्वहतीत्यत्र रथग्रहणमवज्ञापकम् अस्य यतो हलादेरपि लुग्भवतीति अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् तथा च द्वयोरथयोरिदं गमिति

सि॰ कौ॰ [illegible]मिति योगः मुख्य इति यत्रपूर्वो दञ् पूर्वस्य यञोऽपवादः यञमिति यं तं तस्य नेनेति विग्रहे दाम्नीत्यादिना छन् इत्यादिरप्येवं संबध्यत इत्याह अश्वरथ
टी॰ त॰ स्येदमिति अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथस्तस्यायमित्यर्थः। पत्राध्वर्यु अणोऽपवादः वार्त्तिकमाहुः पत्राद्वाह्य इति इह पत्रेत्यर्थग्रहणादितरयोस्तु स्वरूपग्रहणं व्याख्या
सु॰ त॰ नमेव शरणं द्वंद्वाद्वुन् अणोऽपवादः छस्तु परत्वाद्बाध्यते काकोलूकिकेति काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः वुन्नंतं स्त्रियां वैरमैथुनिकादिवुनीति स्त्र्यधिकारे अमरः
४९ कुत्सकुशिकिकेति कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका विवाहरूपः संबंध इत्यर्थः मिथुनेन संपतीतस्य कर्म क्रियानिष्पादनं मनोज्ञादित्वाद्वुञ् वुञन्तं चेदं स्त्रियां स्वभावा
त् अत्र वदंति कुत्साश्च कुशिकाश्च कुत्सकुशिकास्तेषां मैथुनिकेत्यपि विग्रहः इह कुत्सश्च कुशिका चेति द्वयोरेव मैथुनिकायां वुनिति नाग्रहः कार्यः पूनि
लंगिति सूत्रे कैयटेन अत्रिभरद्वाजिकेत्यादिकं प्रसंगादुदाहृत्य बहुवचनांत द्वंद्वाद्वुञो व्याख्यातत्वादिति संघांक पूर्वस्य वुञोऽपवादः घोषग्रहणमिति

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः। ४।३।१२९॥ छन्दोगानां धर्मो आम्नायो वा छान्दोग्यं। औक्थिक्यं। याज्ञिक्यं। बाह्वृच्यं। नाट्यं। चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तौ तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव। न दण्डमाणवान्तेवासिषु। ४।३।१३०॥ दण्डप्रधाना माणवा अन्तेवासिषु च वुञ् न स्यात्। दाक्षा दण्डमाणवाः शिष्या वा। रैवतिकादिभ्यश्छः। ४।३।१३१॥ तस्येदमित्यर्थे वुञोऽपवादः। रैवतिकः। बैजवापीयः। कौपिञ्जलहास्तिपदादण्। ४।३।१३२॥ कुपिञ्जलस्यापत्यं इहैव निपातनादण्। तदन्तात्तु नरण्। कौपिञ्जलः। गोत्रवुञोऽपवादः। हस्तिपदस्यापत्यं हास्तिपदः। तस्यायं हास्तिपादः॥

एवं च प्रकृतयस्तिस्रः प्रत्ययार्थविशेषणानि चत्वारीति वैषम्याद्यथासंख्यमपि न प्रवर्तते गार्ग इति आपत्यस्येति यलोपः पद्य
प्यंकलक्षणयोः पर्यायत्वं प्रसिद्धं कलंकाकोलाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणमित्यमरस्तथापि पृथग्ग्रहणसामर्थ्यादिह विशेषपरतेत्याह परंपरासंबंध इति य
थागवादिनिष्ठः स्वामितागोद्वारा संबंधः साक्षादिति यथाविदानां विद्या घोष आभीरस्थानं लिंगत्वं ङीवर्थे पुंवद्भावनिषेधार्थं च वैदी विद्या यस्य वैदो विधः वि
द्यानाम साधारणीयाविद्या तद्वानित्यर्थः॥ [illegible]॥ छंदोगौक्थिक संघादयोनि वृत्ताः एभ्योऽन्यः स्यात्तस्येदमित्यर्थे चरणशब्देभ्यो वुञोऽपवादः न दात्वौत्सर्गिकस्या
णः धर्माम्नाययोरित्युक्ते नैरुक्तं छांदसं कुलमित्यादि न दंड तस्येदमित्यनुवर्तते तपशिष्येषु चेति प्रत्ययार्थविशेषणो श्विति शेष दाक्षा इति इञश्चेत्यण्

रैवतिकादिभ्यश्छः रैवतिकशब्दो रेवत्या दिष्वष्ठगिति ठगंतः रैवतिक आदर्मघि वैजवापीत्यादि रैवतिकादयः मीगोत्रप्रत्ययांतास्तेभ्यः पूर्वेणावुञि प्राप्ते छविधा
नार्थमिदमित्याह वृञापवाद इति अत इञ माग्रंक्याह इहैवनिपातनादिति हस्तिनः पाद इव पादोऽपस्य हस्तिपादः पादस्य लोपो न भवति अ हस्त्यादिभ्यश्चेति वचनात्तु
दाह हस्तिपदस्यति हास्तिपद इति अस्मादेव निपातनादण् पद्भावश्च निपात्यते ॥ ॥ आथर्वणिकस्य अथर्वणा प्रोक्तो वेदोऽथर्वा अभेदोपचारात् तमधीते वस
ता दित्वा दृक् दांडिनायनादिसूत्रे निपातनात् इलोपाभावः अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः इह प्रोक्ते णत स्तच्छंदो ब्राह्मणानीति तद्विषयता मा
थर्वणशब्दस्यापि वसंतादिषु पाठादध्येतरि ठक् तस्यविधानसामर्थ्यात् प्रोक्तात्लुगिति॥ ॥ समाप्ताः शैषिकाः॥ ॥ तस्यविकारः षष्ठ्यंताद्विकारअ
णादयः स्युः घादिसंबद्धस्य तस्य ग्रहणस्य निवृत्तये पुनस्तस्य ग्रहणं अणादयस्तु नानिवर्त्तंते प्राग्दीव्यतः प्राग्वहतादिति विशिष्टावधिपरिच्छेदे नाधिकृतत्वात्

आथर्वणिकस्येकलोपश्च॥४।३।१३३॥ अणस्यात्। आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म्म आम्नायो वा चरणाद्वुञोऽपवादः॥ समाप्ताः शैषिकाः॥
तस्यविकारः।४।३।१३४॥ अश्मनोविकारे टिलोपो वक्तव्यः॥ अश्मनोविकारः आश्मः। भस्मनः भास्मनः। मार्तिकः। अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः।
।४।३।१३५। चाद्विकारे। मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः। मौर्वं काण्डं भस्म वा। पैप्पलं॥ बिल्वादिभ्योऽण्।४।३।१३६॥ बैल्वः। कोपधाच्च।४।३।१३७॥ अण्। अ
ञपवादः। तर्कु। तार्कवं। तित्तिडीकं॥ ॥ इह प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ओरञ् अनुदात्तादेश्च मयड्वैतयोर्नित्यं वृद्धशरादिभ्यः विशेष्यत्वादिभिरपवादा
वक्ष्यमाणत्वादप्राणि आद्युदात्त अवृद्धप्रातिपदिकं वक्ष्यमाणस्य पर्यवसानाधिकरणमिति अर्थो णाच्यत एवोदाहरति आश्म इत्यादि अश्मन् भस्मन् शब्दो मनिन् प्रत्ययांतो मृत्
तिका नित्स्वरेणाद्युदात्ताः प्राचीनस्य तस्य निवृत्त्यर्थमत्र पूर्वार्थम् अधिकारात् प्रत्यया न प्रवर्तंते इति नेह ठञ् हालः सैरः चाद्विकार इति तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययाः प्राण्यादि।
भ्यस्त्रिभ्योऽर्थद्वयेऽपि भवंत्यन्येभ्यस्तु विकार एवेति फलितं मायूर इति प्राणिरजतादिभ्योऽञ् अनुदात्तादेरञः सिद्धत्वादुदात्तार्थं वृद्धेश्च मयड्बाधनार्थं च। वक्ष्यकमित्युपलादन
दांतादिभ्योऽपि प्रवर्तते ओषधिभ्य उदाहरति मौर्वमिति मूर्वा शब्दः तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तः पिप्पलशब्दस्तु लघावंते इत्यनेनाद्युदात्तः बिल्वादिभ्योऽण् अञ्ययो
रपवादः बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु कर्पासी वेणु वा रयोः इत्यादयः॥

सि·कौ· त्रपुजतुनोः बिल्वादिभ्योऽणित्यतोऽनुवर्तनादाह अणस्यादिति औरञ् इत्यस्यापवादः अप्राण्यादित्वादनेनैव भवतीत्याशयेनाह विकार इति त्रापुषमिति त्रपुणो वि
टी·त· कारः एवं जतुनो विकारो जातुषं औरञ् अनुदात्तादेरञ्स्यादित्याह हरणं दैवदारवमिति देवदारुभद्रदारुशब्दौ मित्रद्वयानामित्याद्युदात्तौ दाधित्थमिति दधनि तिष्ठतीति सुपि
सु·त· स्थ इति कः उपपदसमासः पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वं एवं कपित्थोऽपि बोध्यः पलाशादिभ्यो वा उभयत्र विभाषेयं पलाशखदिरशिं
६० शपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वान्नित्यं प्राप्ते करीरशिरीषविकङ्कतपूलासयवासशब्दानामप्राप्ते विधानात् पालाशमिति पलाशशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः खदिरशब्दो
ऽजिरशिशिरेत्यादौ किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः शिंशपाशब्दो अथ हितीयप्रागीषादिनिवर्जमानेषां नागरीदीनामिति मध्योदात्तः स्यादि किञ्चिल्लनेऽनुदात्ते तथ्यहला
दीरितियुच् कारीरमिति किरतेरीरन् नित्स्वरेण करीरशब्दोऽयमाद्युदात्तः कृतृभ्यामीषन् शृदृभ्यां किच्च पूर्ववच्छिरीषशब्दोऽप्याद्युदात्तः विकङ्कतपूलासयवासशब्दाः ग्राम

त्रपुजतुनोः षुक्। ४। ३। १३८॥ अण्यामण्स्याद्विकारे एतयोः षुगागमः स्यात्। त्रापुषम्। जातुषम्। ओरञ्। ४। ३। १३९॥ दैवदारवम्। भाद्रदारवम्। अनुदात्ता
देश्च। ४। ३। १४०॥ दाधित्थम्। कापित्थम्। पलाशादिभ्यो वा। ४। ३। १४१॥ पालाशम्। कारीरम्। शम्याः ष्लञ्। ४। ३। १४२॥ शामीलं भस्म। षित्वान्ङीष्। शा
मीली स्रुक्। मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः। ४। ३। १४३॥ प्रकृतिमात्रान्मयड्वा स्याद्विकारावयवयोः। अश्ममयम्। आश्मनम्। अभक्ष्येत्यादि
किम्। मौद्गः सूपः। कार्पासमाच्छादनम्॥ ॥ ((शीनां चेत्याद्युदात्ताः षित्वान्ङीषिति टित्वान्ङीबेति तु माधवः मयड्वैतयोः भाषायां किं खादिरो यूपरति
वृत्तिकारः ननु मयटो वैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदमिति चेदत्राहुः वेदे वत्स्वकुचः परस्य मयटो अर्थान्तरपरत्वमेवेति तात्पर्यग्रहणार्थमेवेदं द्व्यचश्छन्दसीति सूत्रस्य द्व्यच एवेति निय
मार्थत्वे यच्चपि दं गतार्थं तथापि द्व्यचश्छन्दस्येवेति विपरीतनियमशङ्कानिवृत्त्यर्थं भाषायां ग्रहणं कृतमिति अधिकारादेव विकारावयवयोर्लाभे एतयोरिति वचनं येविशेषप्र
त्ययाः प्राणिरजतादिभ्योऽञित्येवमादयस्तद्विषयेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थं कपोतमयं लोहमयं इह विकारावयवाभ्यां सह प्रत्येकं अभक्ष्याच्छादनयोरिति संबध्यते समास
निर्देशादतो यथासंख्यं न आश्मनमिति विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्य इति वचनादश्मभेदशब्दे भेदशब्दस्य लोपे अश्मन्निति न्पूंतमवशिष्यते तथा कस्माञ्चि
द्ग्रामो भार्यायां मदयन्त्यां वसिष्ठे त्वस्या इति सुतोऽश्मको नाम तत्र संज्ञात्वेऽपि न कस्य कप्रत्ययस्याभावे अश्मन्निति नाम भवति तस्यावयवे आश्मनं विकारे त्वाश्मनमित्येव तद्धित

नचाश्मनोविकार इतिटिलोपः स्यादितिवाच्यं प्रसिद्धतरत्वेनपाषाणवाचकस्यैवतत्रग्रहीतुमुचितत्वात् वस्तुतस्तुतस्येदमितिसामान्यविवक्षायांपाषाणवाचकस्याप्यश्म
न्शब्दस्याश्मनमितिभविष्यतियथाष्टौसुरेतिवत् मौद्गः कार्णममिति मुद्गशब्दः घृतादित्वादंतोदात्तः कर्णः पास इतिपासप्रत्ययेगुणेरपरत्वकर्णसीशब्दोप्यतत्लक्षणङीषंत
त्वाभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यत्रंबाधित्वाबिल्वादित्वादण्॥ ॥ नित्यंवृद्ध इहभाषायामन्नशाच्छादनयोरित्यनुवर्ततइतिवृत्तिः नन्वेवमानंदमयाधिकरणेशंकराचार्यैर
न्योंतरआत्मानंदमय इतिश्रुतावानंदमयइतिविकारेमयडित्युक्तंतत्कथंसंगच्छतांप्राचुर्येमयडितितुवक्तुमुचितमितिचेदत्राहुःप्राचुर्येमयट्यपिप्रकृत्यर्थविरोधिनोदुः
खस्यलेशतोनुवृत्तेःलाभात्प्रकृतेविकारार्थःपर्यवस्यतीतितेषामाशयःयद्यानित्यंवृद्धेत्यत्रभाषाग्रहणंनानुवर्तते अनुवृत्तावपिभाषायांनित्यं अन्यत्रकाचित्कइत्याश्रित्यमय

नित्यंवृद्धशरादिभ्यः।४।३।१४४॥ आम्रमयम्। शरमयम्॥ एकाचोनित्यम्।त्वङ्मयम्। वाङ्मयम्। कथन्तर्हि। आप्यमम्मयमिति। तस्येदमित्यण्।
नान्त्वर्थेष्यत्।गोश्चपुरीषे।४।३।१४५॥ गोःपुरीषं गोमयं।पिष्टाच्च।४।३।१४६॥ मयट्स्याद्विकारेपिष्टमयम्भस्म। कथम्पैष्टीसुरेतिसामान्यविव
क्षायान्तस्येदमित्यण्। संज्ञायाङ्कन्।४।३।१४७॥ पि...दित्यव।पिष्टस्यविकारविशेषःपिष्टक...पूपःपिष्टकस्यात्॥ व्रीहेःपुरोडाशे।४।३।१४८॥
मयट्स्यात्।बिल्वाद्यणोपवादः। व्रीहिमयःपुरोडाशः। व्रैहमन्यत्॥ असंज्ञायान्तिलयवाभ्याम्। ४।३।१४९॥ तिलमयं। यवमयं।संज्ञायान्तुतैलम्।

इष्टसाधुः अथवाद्रेतुसमनुच्छ्रव्य इत्यनुवर्तमानेमयड्वेतिसू...ण आगतार्थमयट्विकारइतित्वार्थिकार्थकथनमेवातः शंकरभगवत्पादोक्तिरनवद्यैवेति शरमयमिति
शरदर्भमृत्कुटीतृणसोमबिल्वजशरादिः एकाचोनित्या...ति आरंभसामर्थ्यादेमृच्छब्दपठनविस्पष्टार्थमित्याहुः गोश्चपुरीषे पुरीषंनविकारोनाप्यवयवः तथापित
स्येदमित्यर्थे मयडन्यत्ःलेकाराव यववमिद्धनित्यंवृद्धेतिनि...पयहणयोगविभागेनान्यत्रापिक्वचिद्विधानार्थंतेनैनलभ्यतइतिभावः एकाचस्त्वादवमिद्धशरादि
य...तुगोपयसोर्यतवक्ष्यतिपुरी...दि।गतत्वपयःपावकइतियवशब्दाद्धानाग्रहणान्दंताद्यावादिभ्यइतिस्वार्थेकन्॥

तालादिभ्योऽण् अञ्मयटोरिति तालश्यामाकशब्दाभ्यां वृद्धत्वान्मयट् प्राप्तः वर्हिणं विकारो वार्हिणं प्राणि रजतादिभ्योऽञ् ततोऽञितश्च तत्प्रत्ययादित्यञ् प्राप्तः शेषेभ्यस्त्व
नुदात्तादित्वादञ् प्राप्तः तथाहि विशिदृशिभ्यामिंद्रशब्द उपपदे मूलविभुजादित्वात्कः अन्येषामपीति दीर्घः इंद्राविशः इंद्रादृशः चापसांत्वने पचाद्यच् चोपपिपूस्ताशब्दोम
लघावंत इति मध्योदात्तः फिष इत्यधिकारादापः प्रागेव स्वरप्रवृत्तेः इंद्रायुधशब्द समासस्वरेणांतोदात्तः अण्ग्रहणं वाधकवाधनार्थं यथाविहितप्रत्ययविधौ हि वार्हि
णशब्दाद्द वृद्धलक्षणो मयट् स्यात् ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यञो वाधनेन वचनस्य चरितार्थत्वादित्याहुः तालाद्धनुषीति गणसूत्रमिदं हाटक इति इह वृद्धलक्षणो मयट् प्राप्तः न

तालादिभ्योऽण् ।४।३।१५२॥ अञ्मयटोरपवादः। तालाद्धनुषि। तालं धनुः। अन्यत्तालमयं। ऐन्द्रायुधं। जातरूपेभ्यः परिमाणे ।४।३।१५३॥ अण्
बहुवचनात्पर्य्यायग्रहणं। हाटकः। तापनीयः। सौवर्णो वा निष्कः। परिमाणे किं। हाटकमयी यष्टिः। प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।४।३।१५४॥ शौकं। वाकं
राजतं। ञितश्च तत्प्रत्ययात् ।४।३।१५५॥ ञिद्यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात्तयोरेवार्थयोः। मयटोऽपवादः। शामीलस्य शामीलं। दा
धित्थं। कापित्थम्। ञितः किं। वैल्वमयं। क्रीतवत्परिमाणात् ।४।३।१५६॥ प्राग्वतेष्ठञित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहिता
स्तेन तथैव विकारे तिदिश्यन्ते। अणादीनामपवादः। निष्केण क्रीतं नैष्किकं। एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः। शतस्य विकारः शत्यः। शतिकः॥
उष्ट्राद्वुञ् ।४।३।१५७॥ प्राण्यञोऽपवादः। औष्ट्रकः। उमोर्णयोर्वा ।४।३।१५८॥ औमं। औमकं। और्णं। और्णकं। वुञभावे यथाक्रममण्ञौ। एण्या
ढञ् ।४।३।१५९॥ ऐणेयं। एणस्य तु ऐणं। गोपयसोर्यत् ॥ गव्यं। पयस्यं। द्रोश्च ।४।३।१६१॥ द्रुर्वृक्षस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम्॥ ॥

पनीयादेरनुदात्तादेश्चेत्यञ् प्राप्तः प्राणि अनुदात्तादेरञः सिद्धत्वात्परिशिष्टमिहोदाहरणं तदाह शौकं वाकमिति शुकबकशब्दौ प्राणिनां कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तौ रज
तमिति रजत-सीस-लोह-उदुंबर-कंटकारेत्यादयो रजतादयस्तेषु अनुदात्तादीनां पुनः पाठो मयड्बाधनाय अन्यथा हि परत्वान्मयट् स्यादेव शामीलमिति शमीलशब्दः
शम्याः ष्लञिति ष्लञन्तः दधित्थादनुदात्तादेश्चेत्यञ् दाधित्थस्य दाधित्थं वैल्वमयमिति विल्वशब्दो अणंतः नैष्किकमिति तेन क्रीतमिति ठञ् शत्यः शतिक इति शताच्च
ठन्यतौ अणञाविति उमाशब्दस्तृणधान्यानां चेत्याद्युदात्तः उर्णाशब्दस्तु प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्त इति भावः एण्या ढञ् प्राण्यञोऽपवा स्त्रीलिंगनिर्देशादाह॰ ॥

...लुप्स्त्विति। गोपयसोः यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसंगे यदुक्तस्तथापि मयड्वैतयोरिति पक्षे प्राप्तं मयटं बाधितुं पुनरयं यद्विधिः। द्रोश्च ...रञः एकाचो नित्यमिति मय
ट्स्त्वापवादोयं। द्रव्यमिति। ओर्गुणः वांतो यि प्रत्यये द्रव्यगुणकर्मेत्यादिषु प्रयुज्यमानद्रव्यशब्दस्तु गुणो द्रूयते आश्रीयते इति द्रु धातोरचो यदिति यत्प्रत्ययांतः॥ ...माने
वयः यतोपवादः द्रुवयमिति द्रोर्विकारभूतं प्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः फले लुक् विकारावयवेति फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च तेनान्य... सन् प्रत्ययः आम
लकमिति मयटो लुक् लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक् न चात्र स्थानिवद्भावेन यस्येति चेति लोपः शंक्यः लुका लुप्तत्वेन स्थानिवदित्यभ्युगमात् अत एव पंचभिः पट्वीभिः क्रीतः
पंचपटुरित्यत्र आर्हपूर्वेति ठञो लुकि कृते लुक्तद्धितेति ङीपो लुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादुकारस्य यणादेशो न भवति प्लक्षादिभ्योण् अत्रोपवादः शिग्रु कर्कंधु शब्दा

मानेवयः।४।३।१६२॥ द्रोरित्येव। द्रुवयं। यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकत्रयं। फले लुक्।४।३।१६३॥ विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले॥ आम
लक्याः फलं आमलकं। प्लक्षादिभ्योऽण्।४।३।१६४॥ विधानसामर्थ्यान्न लुक्। प्लाक्षं। न्यग्रोधस्य च केवलस्य।७।३।५॥ अस्य न वृद्धिरैजागमश्च। नै
यग्रोधं। जंब्वा वा।४।३।१६५॥ जम्बूशब्दात् फलेऽण् वा स्यात्। जाम्बवं। पक्षे ओरञ्। तस्य लुक्। जम्बु। लुप् च।४।३।१६६॥ जंब्वाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्या
त्। लुपि युक्तवत्। जंब्वाः फलं जम्बूः। फलपाकशुषामुपसंख्यानं॥ व्रीहयः। मुद्गाः। पुष्पमूलेषु बहुलम्॥ मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका। जात्याः पुष्पं जा
ती। विदार्य्या मूलं विदारी। बहुलग्रहणान्नेह। पाटलानि पुष्पाणि। साल्वानि मूलानि। बाहुलकात् क्वचिल्लुक्। अशोकं। करवीरं॥ .॥

...ध्यामो रजितप्रत्ययस्त्वनुदात्तादित्वादञः प्राप्तिः प्लक्षः। न्यग्रोध अश्वत्थ इंगुदी शिग्रु कर्कंधु बृहती तत्र प्लक्षशब्दः फिषइत्यंतोदात्तः न्यग्रोधशब्दो लघावंते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदा
त्तः अश्वत्थशब्दस्तु घृतादित्वादंतोदात्तः इंगुदी बृहतीशब्दौ गौरादिङीषंतौ अश्वत्थ... प्लाक्षं नैयग्रोधं गुदं फलमित्यमरः न्यग्रोधस्य च केवलस्येति किं न्यग्रोध
मूले भवाः न्याग्रोधमूलाः शालयः न्यक् रोहतीति न्यग्रोधः ... व्याप्तिपक्षे नियमार्थमव्याप्तिपक्षे तु विध्यर्थं जंब्वेति नपुंसकह्रस्वः फले जंबु वा जंबूः स्त्री जंबु जा
व ...मित्यमरः फलपाकेति फलपाकेन शुष्यंतीति फलपाकशुषः व्रीहयो मुद्गा इति ... णो लुप् मल्लिकेति अनुदात्तलक्षणस्याञो लुप् मादीनां चेति फिट्सूत्रात् मल्लि
काशब्द आद्युदात्तः जाती विदारी शब्दौ गौरादिङीषंतौ पा... साल्व शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः॥

हरीतक्यादिभ्यश्च इह द्राक्षाप्रभृतिभ्यो नित्यं वृद्धेतिप्राप्तस्यमयटोलुपउक्त [illegible] ——— भ्योऽन्यस्तेरेभ्यस्त्वरणः लिंगमेवेति वचनं तु विशेष्यवदेवहरीतक्यः [illegible] व्यक्तिरित्युक्तत्वादितिभावः कंसीयमिति प्राक्क्रीताच्छ इत्यधिकारे तस्मैहितमितिछः तस्यैव छस्यापवाद तया उगवादिभ्योयत् परशव्यं दारुपारशव्यस्यानुदात्तादित्वादञिसिद्धे तत्संनियोगेनयतोलुगर्थं वचनं न चयस्येतिलोपे कृते हलस्तद्धितस्येतियलोपेनसिद्धमिष्टमितिभ्रमितव्यं ईतीत्यनुवृत्तेः॥ प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः॥ तदाहेती तिवाक्यादयं प्रत्ययविधिः शब्दोमाकारीतियोनिषेधतिसमाशाब्दिकइत्युच्यते तथानित्यः शब्दइतियआहसनैत्यशाब्दिकः कार्यशाब्दिकः इहवाक्याद्वितीयान्तसंभवत्यप्राप्ति

हरीतक्यादिभ्यश्च। ४।३।१६७॥ एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात्। हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत्। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः॥ कंसीयपरशव्ययोर्यञ्ञौ लुक्च। ४।३।१६८॥ कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तः छयतोश्च लुक्। कंसाय हितं कंसीयं। तस्य विकारः कांस्यम्। परशवे हितम्परशव्यं। तस्य विकारः पारशवः॥ प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः॥ प्राग्वहतेष्ठक्। ४।४।१॥ तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते। तदाहेतिमाशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्॥ माशब्दः कारी इतियआह समाशाब्दिकः। स्वागतादीनाञ्च। ७।३।७॥ ऐच्न स्यात्। स्वागतमित्याह स्वागतिकः। स्वाध्वरिकः। स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः। व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः। व्यडस्यापत्यं व्याडिः। व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः। स्वपतौ साधुः स्वापतेयं। आहौप्रभूतादिभ्यः॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः। पार्य्याप्तिकः। पृच्छतौसुस्नातादिभ्यः॥ सुस्नातम्पृच्छति सौस्नातिकः। सौखशायनिकः। आनुशातिकादिः। गच्छतौ परदारादिभ्यः॥ पारदारिकः। गौरुतल्पिकः। तेन दीव्यति खनति जयति जितम्। ४।४।२॥ अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः। अभ्र्या खनति आभ्रिकः। अक्षैर्जयति। आक्षिकः। अक्षैर्जितमाक्षिकं॥ ((पदिकत्वात्तेन तच्छब्देन कर्ममात्रं

निर्दिश्यते तच्च वाक्यार्थरूपमित्याहुः ऐच्नस्यादिति नय्वाभ्यामिति प्राप्तऐजागमोऽनेन निषिध्यते न कर्मेत्यतो नञनुवर्त्तनादितिभावः स्वापतेयमिति पथ्यतिथिवसतिस्व पतेर्ढञ् स्वशब्दस्य द्वारादित्वादैजागमस्य प्राप्तिः द्वारादिफलं तु स्वस्येदं सौवमिति ज्ञेयं आहाविति उपसंख्यानमित्यनुषज्यते आहेतिपद एकदेशस्य [illegible] गस्यागंतुके नूकारेण आहावित्यनुकरणं प्राभूतिक इति क्रियाविशेषणद्वितीयाऽप्रत्ययः तेन दीव्यति इह कालपुरुषसंख्या नं विवक्षिता सेनाक्षैरदेवीत् देविष्य ति वा आक्षि क इति भवति एवमक्षैर्देविष्यसि देविष्यामि वा आक्षिकः दीव्यंति दीव्यथ दीव्यामो वा आक्षिकाः कारकं तु विवक्षितमेव जयतिजितमितिक [illegible] मेणाः पृथगुपादानात्

नेनाक्षैर्दीव्यति। अक्षैः खनतः इति कर्मार्थे आभ्रिक इति न भवति अभ्रेति अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दाल इत्यमरः॥ ॐ ॥ संस्कृतं योगविभागस्तु [illegible] इति सूत्रेषु कारः सांहि तत्वानेन त्वनुबंध इति न ङीष् तथा च आकर्षात् पर्पादेर् इत्यादि श्लोकवार्तिकं षित्त्वविवेचनाय प्रकरणांते पठिष्यति निकषोपल इति सुवर्णपरीक्षार्थः पाठांतरमिति एतच्च भा दौ कषखषेत्यादिदंडके आ कषात् ष्ठलिति माधवेनोपन्यस्तं किंत्वाकर्षात् पर्पादेरिति वार्तिकस्याननुगुणं तत्र हि नीरेफपाठे वृत्तासंगति प्रसंगात् पर्प इति पर्पणं तौ हलंधेति करणे घञ् इहांतर्गणसूत्रे पादः पच्चेति पादाभ्यां चरति पदिकः यत्तु वार्तिकं पद्भाव इके चरताबुपसंख्यानमिति सोऽस्यैव प्रपंचः पर्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्याय व्याल पा

संस्कृतम्।४।४।३॥ दध्ना संस्कृतं दाधिकं। मारिचिकं। कुलत्थकोपधादण्।४।४।४॥ ठकोऽपवादः। कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थं। तैत्तिडीकं। तरति।४।४।५॥ उडुपेन तरति। औडुपिकः। गोपुच्छाट्ठञ्।४।४।६॥ गौपुच्छिकः। नौद्व्यचष्ठन्।४।४।७॥ नाविकः। घटिकः। बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री। चरति।४।४।८॥ तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात्। हस्तिना चरति हास्तिकः। शाकटिकः। दध्ना चरति दाधिकः। आकर्षात्ष्ठल्।४।४।९॥ आकर्षो निकषोपलः। आकषादिति पाठान्तरं। तेन चरति आकर्षिकः। षित्वान्ङीष्। आकर्षिकी। पर्पादिभ्यः ष्ठन्।४।४।१०॥ पर्पेण चरति पर्पिकः। पर्पिकी। येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्पः। अश्विकः। रथिकः। श्वगणाट्ठञ्च।४।४।११॥ चात् ष्ठन्। श्वादेरिञि।७।३।८॥ ऐच् न। श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः। श्वादंष्ट्रिः। तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकं। इकारादाविति वाच्यम्। श्वगणेन चरति। श्वागणिकः। श्वागणिकी। श्वगणिकः। श्वगणिकी। पदान्तस्यान्यतरस्याम्।७।३।९॥ श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैज्वा। श्वाप[illegible]पदं श्वापदं। शौवापदं॥ वेतनादिभ्यो जीवति॥४।४।१२॥ वेतनेन जीवति वैतनिकः। धानुष्कः। वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्।४।४।१३॥ वस्नेन मूल्येन जीवति वास्निकः। क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थं। क्रयविक्रयिकः। क्रयिकः। विक्रयिकः॥

दः पत् श्वगणाट्ठञ्च ठकोऽपवादः एतदेव ज्ञापकमिति द्वारा[illegible] श्वन्शब्दः पठ्यते ननु श्वभस्त्र श्वदंष्ट्र इत्यादि सत्या च श्वादेरिञीति निषेधसूत्रमेव व्यर्थं सद्द्वारादिषु तदादिविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः फलं तु द्वारपालस्यापत्यं दौवारपालिः इत्यादि [illegible] इकारादाविति सूत्रे इञीत्यपनीय इकारादाविति पठनीयमित्यर्थः अन्ये तु इञीति स्थाने इतीति पठनीयम् तथा चांगाक्षिसंपत्यस्य विशेष्यत्वाद्य[illegible] इकारादिर्लभ्यते इत्याहुः श्वागणिकीति ष्ठनः षित्वान्ङीष् श्वापदस्येति अन्ये[illegible]

दृश्यत इति दीर्घः धानुष्क इति वेतनादिगणे धनुर्दण्डेति पठ्यते तच्च संघात विगृहीतार्थं तथा च धानुर्दण्डिकः दाण्डिक इत्यप्युदाहार्यं ॥ ॐ ॥ आयुधाच्छ च आयुधं जीवे नेति आयुधं घञर्थे कविधानमिति कः हरत्युत्संगादिभ्यः एभ्यस्तृतीयान्तेभ्यष्ठक् स्यादुत्पादजेन यतीत्यर्थः उत्संग उडुप उत्पुत पिठक पिटक भस्त्रादिभ्यष्ठन् भस्त्रा चर्मविकारः शीर्षभारशब्दोऽत्र पठ्यते निपातनाच्छीर्षभारः सप्तमीसमासश्च तत्पुरुषे कृतीति वा अलुक् पक्षे शीर्षेभारः एकदेशविकृतस्येति वीवधाच्चेति वक्तव्यमि ति वार्त्तिकं न्यायसिद्धार्थकथनपरमिति भावः वृत्तिकृत्तु सूत्रे वीवधशब्दं प्रक्षिप्य विभाषाविवधवीवधादिति पपाठ त्रेर्मम्नित्यं नित्यग्रहणं स्वातंत्र्येण प्रयोगं वारयितुं अ

आयुधाच्छ च ।४।४।१४॥ चाट्ठन् । आयुधेन जीवति । आयुधीयः । आयुधिकः ॥ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ।४।४।१५॥ उत्संगेन हरत्यौत्संगिकः ॥ भस्त्रादिभ्य ष्ठन् ।४।४।१६॥ भस्त्रया हरति भस्त्रिकः ॥ पित्त्वान्ङीष् । भस्त्रिकी ॥ विभाषा विवधवीवधात् ।४।४।१७॥ विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एकदेश विकृतस्यानन्यत्वात् । वीवधादपि ष्ठन् ॥ वीवधिकः । वीवधिकी । विवध वीवधशब्दौ उभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्तेते । अण् कुटिलिका याः ।४।४।१८॥ कुटिलिकाख्या धात्वाकृतिविशेषः कर्मारोपकरणभूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति मृगान् अङ्गारान्वा । कौटिलिको व्याधः कर्मारश्च ॥ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ।४।४।१९॥ अक्षद्यूतेन निर्वृत्तं । आक्षद्यूतिकं वैरं । त्रेर्मम्नित्यम् ।४।४।२०॥ त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप् स्यान्नि त्यं । कृत्यानिर्वृत्तं कृत्रिमं । भावप्रत्ययान्तादिमप्वक्तव्यः । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमं । त्यागिमं । अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ।४।४।२१॥ अपमित्येति ल्यब न्तम् । अपमित्य निर्वृत्तं आपमित्यकम् । याचितेन निर्वृत्तं याचितकं । संसृष्टे ॥४।४।२२॥ दध्ना संसृष्टं दाधिकं ॥ चूर्णादिनिः ।४।४।२३॥ चूर्णैः संसृष्टाः चूर्णि नोऽपूपाः । लवणाल्लुक् ।४।४।२४॥ लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः ॥ लवणं शाकं । मुद्गादण् ।४।४।२५॥ मौद्ग ओदनः ॥ ९ न एव लौकिके विग्रहवाक्ये क्त्रि

न्तादीनां प्रयोगो न तर्हि कैः तदाह कृत्या निर्वृत्तमिति एवमग्रे पिपाकेन निर्वृत्तमिति विग्रहो बोध्यः संख्यावाची त्रिशब्दो नेह गृह्यते प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रह णात् त्रिजांश्चकाराणामिति लिंगाच्च ननु नित्यग्रहणेन निर्वृत्तार्थे विवक्षायां मपं विना त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगनिवारणेऽपि तदविवक्षायां तत्स्वातंत्र्येण प्रयोगो दुर्वारः इ ति चेन्न नित्यमिति योगं विभज्य तत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव स्वातंत्र्यवारणात् इमवितिएवं च मप् न कर्तव्यः तथा हि भावप्रत्ययान्तादिमप् ततः त्रेः पूर्वेण सि

उभयमित्यर्थमिदं त्रिप्रत्ययान्तरस्याविषय एवेति तेन तद्धितप्रत्ययान्तस्य प्रयोगो निवर्तते ततः निरं अनेन निर्वृत्तार्थविवक्षायामपि यतस्य सामर्थ्यं वार्यते एवं च संख्याचा
चित्रिपास्त्वसंग्रहणशंकैव नास्ति भावप्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तेः स्वरेपि विशेषो नास्ति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण रमपरकारस्योदात्तत्वात् अपामित्येतिङ्दीर्घामाङ इति स्का
प्रत्यये अपेत्यनेन सह गतिसमासः क्त्वो ल्यप् मयते रिदन्यतरस्यामिति इत्वं ह्रस्वस्येति तुक् ल्यबन्तात् स्मात्तृतीयान्तात्प्रत्ययो न भवति किं तु वचनात्प्रथमान्तादेवेति बोध्यं
॥ ७८ ॥ व्यंजनैरुप व्यज्यते अनेन ओदनादिरस इति व्यंजनं तद्वाचिभ्य उपसिक्त इत्यर्थे ठक् स्यात् तत्प्रत्ययस्तु वृत्तेरकर्मकत्वात्कथं तस्य द्वितीयान्तेन प्रतीपमित्यादिना
संबंध इत्याशंकायामाह क्रियाविशेषणत्वादिति प्रतीपमिति प्रतिगता आपोस्मिन्निति बहुव्रीहिः ऋक्पूरित्यकारः समासान्तः द्व्यन्तरुपसर्गेभ्य इतीत्वं यस्य तत्किमात्र

व्यंजनैरुपसिक्ते ।४।४।२६॥ ठक् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकं ॥ ओजस्सहोऽम्भसा वर्तते ।४।४।२७॥ ओजसा वर्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः
आम्भसिको मत्स्यः । तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ।४।४।२८॥ द्वितीयान्तादस्माद्वर्तते इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया । प्रतीपं
वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । परिमुखं च ।४।४।२९॥ परिमुखं वर्तते । पारिमुखिकः । चात्पारिपार्श्वि
कः । प्रयच्छति गर्ह्यम् ।४।४।३०॥ द्विगुणार्थं द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः । वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः ॥ वार्धुषिकः । कुसीददशैकादशा
त्ष्ठन्ष्ठचौ ।४।४।३१॥ गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एका
दशार्थत्वादेकादश ते च ते दश चेति विग्रहे समासान्तरद्व एव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छति

मिदं प्रतिकूलानुकूलपर्यायाद्यौ शब्दः आप्लापक इति अन्वीपमित्यत्र ऊदनोर्देशे इत्यूत्वं तु न भवत्यदेशत्वात् ॥ परिमु ९ इत्युत्तमर्णेरेवेहापि तद्धितार्थः
खमिति अपपरी वर्जने इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी अपपरिबहिरञ्चवः पंचम्येत्यव्ययीभावः ततष्ठक् स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा यः सेवको व
र्ततेस्य पारिमुखिकः यदा तु सर्वतो भावे परिशब्दः प्रादिसमासश्च तदापि तृतीयान्तः स्वामिनो मुखं ततस्तृतीयार्थे तेस एवमुच्यते एवं पारिपार्श्विकोप्यर्थद्वये बोध्यः प्रय
च्छति द्वितीयान्तात्प्रयच्छत्यर्थे ठक् स्यात् यत्प्रयच्छति गर्ह्यं चे द्विगुणार्थं द्विगुणमिति तादर्थ्ये मिति भावः बहुवचनाद्धि दूष्यकदानकर्मतया स्य द्रव्यस्यार्थं

सि॰कौ॰
टी॰त॰
सु॰त॰
४४

वार्द्धुषिक इति वृद्ध्यर्थं द्विगुणं प्रयच्छतीति विग्रहः अथ कथं वृद्ध्याजीवश्च वार्द्धुषिरित्यमरः उक्तं नियोगेनैव वृधुषिभावस्वीकारात् अत्राहुः निरंकुशाः कवय इति गर्ह्यमिति किं द्विगुणं त्रिगुणं वा वृद्धिं प्रयच्छन्त्यधमर्णा इत्यर्थे द्वैगुणिक इत्यादि माभूत् निपात्यत इति अत एव व्याख्यातं प्रयोगोऽप्युपपद्यत इत्याशयेनोदाहरति दशैकादशानिति संख्याया अल्पीयस्या इति पूर्वनिपातः अनमर्णत्वेवेति दश दत्वा एकादश गृह्णातीति तस्यैव गर्ह्यत्वादिति भावः॥ ❀ ॥ उञ्छति भूमौ पतितस्यैकैकस्योपादानमुञ्छः सामाजिक इति समजन्त्यस्मिन्निति समाजः समूहः शब्दं करोतीति प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादयन्नीत्यर्थः अभिधानस्वाभाव्याद्व्युत्पादनमेवायं प्रत्ययः नेह शब्दं करोति वर्वरः खरो वा दार्दुरिक इति कुलालवाची भाण्डवाचीह दर्दुरशब्दः मात्स्यिक इति मत्स्यस्य ङ्यामिति परिगणनान्न सूर्यतिष्येति यलोपाभावः हारिणिक इति नन्विदं पर्यायस्योदाहरणं न भवति हरिणस्य मृगविशेषत्वा

उञ्छति। ४।४।३२॥ बदराण्युञ्छति बादरिकः। रक्षति। ४।४।३३॥ समाजं रक्षति सामाजिकः। शब्ददर्दुरं करोति। ४।४।३४॥ शब्दं करोति शाब्दिकः। दार्दुरिकः। पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति। ४।४।३५॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम्। मत्स्यपर्याये तु मीनस्यैव। पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः। शाकुनिकः। मायूरिकः। मात्स्यिकः। मैनिकः। शाकुलिकः। मार्गिकः। हारिणिकः। सारङ्गिकः। परिपन्थं च तिष्ठति। ४।४।३६॥ अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात्। परिपन्थं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः। परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः। माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति। ४।४।३७॥ दण्डाकारो माथः पन्थाः। दण्डमाथः दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः। पादविकः। आनुपदिकः। आक्रन्दाट्ठञ्च। ४।४।३८॥ अस्माट्ठञ् स्यात् चाट्ठक् धावतीत्यर्थे आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति। आक्रन्दिकः। पदोत्तरपदं गृह्णाति। ४।४।३९॥ पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः। औत्तरपदिकः। प्रतिकण्ठार्थललामं च। ४।४।४०॥ एभ्यो गृह्णातीत्यर्थे ठक् स्यात्। प्रतिकण्ठं गृह्णाति। प्रातिकण्ठिकः। आर्थिकः। लालामिकः॥

त्तथा चात्र पर्यायस्योदाहरणं किमिति न प्रदर्शितमिति चेदत्राहुः आरण्यकचतुष्पात्सु हरिणे च मृगशब्दो वर्त्तते यदा हरिणवाची मृगशब्दस्तदा मृगपर्यायस्योदाहरणं भवत्येवेति परिपन्थं च परिमुखवदयमव्ययीभावः कर्मत्वं [illegible] विशेषणत्वात्तिष्ठतेरकर्मकत्वेऽपि परिपन्थस्य कर्मत्वमस्त्येवेत्याह द्वितीयान्तादिति चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थे समुच्चिनोतीत्याह तिष्ठति हन्ति चे[illegible] इति मथ्यते गन्तृभिरिति माथः मथे विलोडने कर्मणि घञ् पदोत्तरपदं पदशब्द उत्तरपदं यस्य तत्पदोत्तरपदं परान्तमिति तु नोक्तं बहुच्पूर्वान्मा भूदिति

मुखिकंठादीति कंठंकंठं प्रतीति वीप्सार्थे ऽव्ययीभावः लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यनेन । यस्तु प्रतिगतः कंठं प्रतिकंठः इति प्रादिसमासः तस्येह न ग्रहणं व्याख्यानादि
त्यर्थः ॥ धर्मं चरति चरतिरिहासेवायां न तु अनुष्ठानमात्रे तेन रक्षत्येव धर्मं प्रवृत्तौ तु टीधाः कर इति नाच्यते आसेवा हि स्वारसिकी प्रवृत्तिः एवं कृवधादधर्मं प्रवृत्तो यः
सहृतः अधा र्मिक इति नोच्यते प्रतिपथमिति वीप्सायामाभिमुख्ये वा अव्ययीभावः अकच्प्रति इति समासांतः समवायान् समूहवाचिभ्यो द्वितीयांतेभ्यः ठक् स्यात् समू
वैतीत्यर्थे इह समवपूर्वस्यैणोर्थः प्रविश्यैकदेशीभवनं तत्र गुणभूतप्रवेशापेक्षया समवायानिति द्वितीयानिर्दिष्टः विशेष्यापेक्षया तु लोके सप्तमी प्रायेण प्रयुज्यते ।

धर्मं चरति । ४ । ४ । ४१ ॥ धार्मिकः । अधर्माच्चेति वक्तव्यम् ॥ आधर्मिकः । प्रतिपथमेति ठंश्च । ४ । ४ । ४२ । प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः । समवाया
न्समवैति । ४ । ४ । ४३ ॥ सामवायिकः । सामूहिकः । परिषदो ण्यः । ४ । ४ । ४४ । परिषदं समवैति पारिषद्यः । सेनाया वा । ४ । ४ । ४५ ॥ ण्यः स्यात् पक्षे ठ
क् । सैन्याः । सैनिकाः ॥ संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति । ४ । ४ । ४६ ॥ ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कुक्कुटी शब्देन तत्पातार्हः स्वल्पदेशो ल
क्ष्यते । कौक्कुटिको भिक्षुः । तस्य धर्म्यम् । ४ । ४ । ४७ ॥ आपणस्य धर्म्यमापणिकम् । अण् महिष्यादिभ्यः । ४ । ४ । ४८ ॥ महिष्या धर्म्यं माहिषं । याज
मानं । ऋतोऽञ् । ४ । ४ । ४९ ॥ यातुर्धर्म्यं यात्रं । नराच्चेति वक्तव्यं ॥ नरस्य धर्म्या नारी । विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः । विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रं ।
विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वाच्यः ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रं । अवक्रयः । ४ । ४ । ५० ॥ षष्ठ्यन्ताट्ठक् स्यादवक्रयेर्थे आपणस्यावक्रय
आपणिकः । राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः । तदस्य पण्यम् । ४ । ४ । ५१ ॥ अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः । लवणाट्ठञ् । ४ । ४ । ५२ ॥ लावणिकः । किसरा
दिभ्यः ष्ठन् । ४ । ४ । ५३ ॥ किसरं पण्यमस्य किसरिकः । किसरिकी । किसर उशीर नलद इत्यादि किसरादयः । सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशे

कुरुक्षेत्रे समवेता इतियथा एषे घतीति वृद्धिरिह न भवत्येजादित्वाभावात् सैन्याः सैनिका इति द्वितीयांताल्ल्यठकौ यत्तु सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्चेते इ
ति निदं तु पृक्तं न फलितार्थकथनपरं बोध्यं संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ द्वितीयांताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात् समग्रचांते संज्ञाप्रसिद्धिस्तस्यां प्रसिद्धिविषयभूते
र्थे इत्यर्थः लालाटिक इति प्रभोर्भालं प्रभोर्ललाटं पश्यति न तु कार्ये दूरं पश्यतीत्यर्थः लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः कौक्कुटिको भिक्षुरिति सैन्यासी

हिपादविक्षेपपर्यायस्तदेशं पथ्यं न्यमेव च वस्तु संयम्य गच्छतीति भावः धर्म्यमिति धर्मादनपेतं धर्म्यं धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत् अवक्रयः अवक्रीयते अनेनेति।
कारणेऽरच् वाच्यमिति पणितव्यार्थे अवद्यपण्येति यदं तो निपातितः॥ शलालुक इति इसुसुक्तान्तात्कः ठकादेशः सेत्वादिवृद्धिः शालालुकः मार्दङ्गिक इति मृदङ्गशब्देन मृ
दङ्गवादनं लक्ष्यते मुख्यार्थे तु प्रयोगो न भवत्यनभिधानादिति भावः शिल्पं कौशलं तच्च मृदङ्गवादनविषयकं तेन मृदङ्गवादनविषयके मृदङ्गशब्दस्य लक्षणेति।
निष्कर्षः प्रहरणं प्रह्रियते अनेनेति प्रहरणमायुधं धानुष्क इति इसुसुक्तान्तात्कः इणः ष इति विसर्गस्य षः परश्वधात् चाट्ठक् द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च पर

शलालुनोऽन्यतरस्याम्।४।४।५४॥ ष्ठन्स्यात्पक्षे ठक्। शलालुकः। शलालुकी। शालालुकः। शालालुकी। शलालु सुगन्धिद्रव्यविशेषः। शिल्पम्।४।४।५५ मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः॥ मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम्।४।४।५६॥ मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकिकः। माड्डुकः। झार्झरिकः। झार्झरः। प्रहरणम्।४।४।५७॥ तदस्येत्येव। असिः प्रहरणमस्य आसिकः। धानुष्कः॥ परश्वधाट्ठञ्च।४।४।५८॥ पारश्वधिकः। शक्तियष्ट्योरीकक्।४।४।५९॥ शाक्तीकः। याष्टीकः। अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः।४।४।६०॥ तदस्येत्येव। अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः। नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः॥ दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः॥ शीलम्।४।४।६१॥ अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः। छत्रादिभ्यो णः।४।४।६२॥ गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छीलमस्य छात्त्रः॥ कार्मस्ताच्छील्ये।६।४।१७२॥ कार्म इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते। कर्मशीलः। कार्मः। नस्तद्धित इत्येव सिद्धे अण्कार्यं ताच्छीलिके णेऽपि। तेन चौरी तापसीत्यादि सिद्धम्। ताच्छील्ये किम्। कार्मणः॥

२ श्वधः परलोक इति एतच्चाभिधान
शक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते आस्तिक इति अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ यद्वा वचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यातान्नास्तीति निपाताख्यातसमुदायाच्च प्रत्ययः दिष्टमिति दैवं दिष्टं भाग
धेयमित्यमरः नालंवते दैष्टिकतामिति माघः प्रमाणानुगामतिर्दिष्टेति प्राचोक्तिस्तूपेक्ष्या दिष्टशब्दस्य त्वीले प्रमाणानुगामतिवाचकत्वे चोक्तकोशविरोधादिति दिक्
छत्रादिभ्यो णः छत्रादिभ्यो णिरित्येव सुवचमिति कार्मस्ताच्छील्य इति सूत्रे कैयटः ताच्छीलिके इति कर्मन्शब्दस्य छत्रादित्वादिति भावः चौरीत्यादि चुरा शीलमस्याः
तपः शीलमस्या इति विग्रहे णप्रत्यये सति नद्धितान्ङी प्सिद्ध्यतीत्यर्थः

कर्माध्ययने वृत्तमित्यस्यानुवर्तते ठगिहाधिक्रियत एव तदाह प्रथमान्तादित्यादि एकमन्यदिति एकमन्यदिति विगृह्य तद्धितार्थेति समासस्ततष्ठक् एवं द्वैयन्यिकः त्रैयन्यि
क इत्युदाहार्यं इह तु वृद्धिं बाधित्वा नञ्भ्यामित्यैच् इति भक्षाः अस्मेति प्रकृतमपीह हितयोगाच्चतुर्थ्या विपरिणम्यते तदस्मा इत्यस्यापकर्षो वेत्याशयेनाह अपूप

कर्माध्ययने वृत्तम् ।४।४।६३॥ प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे ठक् स्यात् अध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत् प्रथमान्तस्यार्थः । ऐकान्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षा
काले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं सः । बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ।४।४।६४॥ प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः
द्वादशाः ऽपपाठः । अस्य जातानार्त्यर्थः हितं भक्षाः ।४।४।६५॥ अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः । तदस्मै दीयते नियुक्तम् ।४।४।६६॥ अग्रभोजनं नि
यतं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः । श्राणामांसौदनाट्टिठन् ।४।४।६७॥ श्राणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै श्राणिकः । श्राणिकी । मांसौदनग्रहणं सङ्घातविग्र
हीतार्थं । मांसौदनिकः । मांसिकः । औदनिकः । भक्तादणन्यतरस्याम् ।४।४।६८॥ पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः । भाक्तिकः । तत्र नियुक्तः
।४।४।६९॥ आकारे नियुक्तः । आकारिकः । अगारान्ताट्ठन् ।४।४।७०॥ देवागारे नियुक्तो देवागारिकः । अध्यायिन्यदेशकालात् ।४।४।७१॥ निषिद्ध
देशकालवाचकाट्ठक् स्यात् । अध्येतरि । श्मशानेऽधीते श्माशानिकः । चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः । कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ।४।४
।७२॥ तत्रेत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंशाश्वेणवः कठिना यस्मिन् देशे स वंशकठिनः तस्मिन् देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तामनपेक्ष्यैवानु
तिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः । निकटे वसति ।४।४।७३॥ नैकटिको भिक्षुः । आवसथात् ष्ठल् ।४।४।७४॥ आवसथे वसति । आव
सथिकः । षित्त्वान् ङीष् । आवसथिकी । आकर्षात्पर्पादेः भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च । आवसथात्किसरादेः षित इति षडेते ठगधिकारे । षडिति सूत्रषट्

भक्षणं हितमस्मा इति अपूपशब्दात् ठक् ... श्राणा यवागूः ... श्राणा विलेपी तरला च सा २९ द्वेन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययान्तसमासात् ठको
न्यमर्थः ठिठनिति इकार उच्चारणार्थः टो ङीबर्थः सङ्घातविग्रहीतार्थमिति ... अन्यत्र हि वृद्धिनिमित्तस्य ... नार्थ्योऽन्यथा लाघवाट्ठनमेव ब्रूयादिति भावः

आकरिक इति खनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः अध्यापिन्य अदेशकालात्किं कार्ष्याम धीते पूर्वाह्णे अधीते कठिनांत प्रस्तार संस्थानशब्दौ संनिवेशपर्यायाविति वहकः प्र स्तारोयज्ञः प्रस्त्रीयज्ञ इति घञ् संस्थानं संनिवेश इत्येके नैकटिकोभिक्षुरिति संन्यासी हि ग्रामस्य निकटे वसन् भिक्षार्थमेव ग्रामे प्रविशति न तु तत्र वसतीति भावः आवस थात् ष्ठल्‌कारः स्वरार्थः आवसंत्यस्मिन्नित्यावसथः उपसर्गे वसेरित्यथ प्रत्ययः कुसीदसूत्रादिति कुसीद दशैकादशादिति सूत्रोपात्ताभ्यां प्रकृतिभ्यामित्यर्थः इह नौद्व्य चष्ठन्नित्यत्र वयेषांष कारः सांहितिक इतिः भाव्यते तेषामेव गणे नेष्ठलादेः षित्वमनार्षमिति भ्रमः स्यादतः श्लोक वार्तिककारः षित्वत्वयान्सर्वानपि पर्यजीगणत् ॥ ० ठकादयः समाप्ताः ॥ ॥ युग्य इति युगं रथ्यां गां वहतीत्यर्थः प्रासंग इति प्रासज्यते असाविति कर्मणि घञ् धुरो धुरो ढक्कौ यं वसुवचं नम उपधाया इति उपधायां च

प्राग्घिताद्यत् ।४।४।७५॥ तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते । तद्वहतिरथयुगप्रासङ्गम् ।४।४।७६। रथम्वहतिरथ्यः । युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तम्वहति प्रासंग्यः । धुरो यड्ढकौ ।४।४।७७॥ हलि चेति दीर्घे प्राप्ते ॥ न भकुर्छुराम् ।८।२।७९॥ भस्य कुर्छुरोश्चोपधाया दीर्घो न स्यात् । धुर्य्यः । धौरेयः । खः सर्वधुरात् ।४।४।७८॥ सर्वं धुरम्वहतीति सर्वधुरीणः ॥ एकधुराल्लुक् च ।४।४।७९॥ एकधुरम्वहति । एकधुरीणः एकधुरः । शकटादण् ।४।४।८०॥ शाकटम्वहति शाकटो गौः । हलसीराट्ठक् ।४।४।८१॥ हलम्वहतीति हालिकः ॥ सैरिकः ॥ ९ तिपूर्वसूत्रादेतद्व्यत

इति भावः उपधायाः किं प्रतिदीव्नः इह नांतस्य भत्वेपीकारस्यानुपधात्वान्निषेधो न प्रवर्तते खः सर्वधुरात् सर्वधुराया इति वक्तव्ये नपुंसकनिर्देशः शब्दस्वरूपापेक्षया वं धुनिव द्वनीहावितिवत् सर्वधुरामिति पूर्वकालैकेति समासः ऋक्पूरब्धूरिति समासांतेः प्रत्यये टाप् एकधुराल्लुक् चात्खः एवं च प्राकरणिकस्य यतो लुक् खस्य तु विधानसाम र्थ्याल्लुक् वणमिति फलितं तदाह एकधुरीण इत्यादि शाकटो गौरिति ननु तस्येदमित्यणा सिद्धं यो हि शकटं वहति शाकटस्यासौ भवति अत्राहुः आरंभसामर्थ्यादत्र तद्वं न विधिः द्वे शकटे वहति द्वैशकट इत्यत्र द्विगोर्लुगनपत्य इति प्राग्दीव्यतीयो लुग्भवति तस्येदमित्यणि तु स्यादेव लुगिति हलसीरात् ननु तस्येदमित्युपक्रमे हल सीराट्ठगिति पठितं तथा च तेनैव शैषिकेण हालिकः सैरिक इति सिद्धौ किमनेनेति चेत् सत्यं आरंभसामर्थ्यादत्रापि तदंतविधिस्तेन द्वैहलिको द्वैसीरिक इति भवति

शीर्षके ऽकि तु प्राग्दीव्यतीयो लुक् स्यात् जायते अस्यां गर्भ इति व्युत्पत्तिमाश्रित्य आह जनीव धूरिति जनिघसिभ्यामिण् जनिवध्योश्चेति न वृद्धिः कृदिकारादक्तिन इति ङीष् ततो
ऽस्मिन् सूत्रे [illegible] जन्या जामातुर्वयस्या सा हि विवाहादिषु वधूं जामातृसमीपं प्रापयति कालि[illegible] स्ववध्वा [illegible]नवाहेष्वपि प्रायुंक्त पात्रेति जन्या नववधूकुमारी इति जनीं वहन्ती
ति जन्या सा [illegible] इत्यर्थः पद्या इति यद्यप्यतदर्थ इति पद्भावः अथ धनुषा किं चोरं विध्यति संभाव्यते हि चोरव्यधने धनुषः करणता यदा तु धनुषेति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वादेव न भवति
एवं च वनक्तोत्र धनुः करणमित्यत्र संभाव्यते इति विशेषो बोध्यः तृन्नं तमिति एवं च न[illegible]केत्यादिना कृद्योगषष्ठ्या निषेधाद्धनगणमिति प्रयोगो निर्बाध इति भावः वशंगतः
वशानं वशः इच्छा वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप् मूलमस्यावर्हि प्रथमान्ताद् आवर्हि इत्युपाधिकान्मूलशब्दादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्स्यात् आवर्ह इति वृह उद्यमने इ

संज्ञायां जन्याः ।४।४।८२। जनी वधूः तां वहन्ति प्रापयन्ति जन्याः॥ विध्यत्यधनुषा ।४।४।८३॥ द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यान्न चेत्तत्र धनुः करणं।
पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः धनगणं लब्धा ।४।४।८४॥ तृन्नन्तमेतत्। धनं लब्धा धन्यः गणं लब्धा गण्यः॥ अन्नाण्णः ।४।४।८५॥ अन्नं लब्धा
आन्नः। वशं गतः ।४।४।८६॥ वश्यः परेच्छानुचारी। पदमस्मिन्दृश्यम् ।४।४।८७॥ पद्यः कर्दमः ॥ नातिशुष्क इत्यर्थः ॥ मूलमस्यावर्हि ।४।४।
८८। आवर्हणमावृहः उत्पाटनं तदस्यास्तीति आवर्हि मूलम् आवर्हि येषां ते मूल्या मुद्गाः। संज्ञायां धेनुष्या ।४।४।८९॥ धेनुशब्दस्य षुगागमो
यप्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायां। धेनुष्या बन्धके स्थिता। गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ।४।४।९०॥ गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः। नौवयो
धर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु ।४।४।९१॥ १९ त्वोष्ठ्यादिरयं न तु पवर्गादिः उद्धृहरक्षः स

ह मूलमिन्द्रस्यादि प्रयोगदर्शनात् मूल्या मुद्गा इति मूलोत्पाटनं विना सेयुः ही तमशक्याः मध्यतो लूयमानेषु कोशस्था अपि यस्यामवस्थायां पतेयुस्तामवस्थां प्राप्ताः सुष्ठ
शुष्का इति यावत् यप्रत्यय इति तेन धेनुष्याशब्दो नतु उदात्तः [illegible]तित्स्वरः स्यादिति भावः॥ ॥ संज्ञायामिति ऋणप्रत्यर्पणाय या धेनुर्दोहनार्थमुत्तमर्णाय दीयते तस्या
संज्ञेयं गार्हपत्य इति गृहपतिनेति निर्देशादेव तृतीयान्तात्प्रत्ययः संज्ञायामित्यनुवृत्तेराह तृतीयादौ नातिप्रसंगः नौवयो धर्म तावादिभ्योऽष्टभ्यो यथासंख्यं तार्यादिष्वष्ट
स्वर्थेषु यत्स्यात् इह तार्यादियोगे यथासंभवं करणकर्त[illegible] चतृतीया भवतीति सैवेह समर्थविभक्तिरर्थाल्लभ्यते अत्र प्रथमं मूलान्तानां पंचा

नोर्द्वंद्वं कृत्वा द्वितीयमूलादिद्वंद्वेन सह समाहारद्वंद्वः मूलं नानां द्विकर्णं वा मूलादीनामेव वा द्वंद्वं कृत्वा नावादिषु द्वंद्वं द्वंद्वेन सारूप्याभावादेकशेषो न भवति॥ ॰॰ ॥नावाना र्यमिति शक्यार्थकत्व हलो ल्यत् करणे तृतीया वयस्य इति स्निग्धो वयस्यः सवया इत्यमरः वयसा तुल्यः शत्रुरित्यत्र तु न भवति संज्ञाधिकारात् विषेण वध्य इति विषेण वधमर्हतीत्यर्थः दंडादिभ्य इति सूत्रेण वधशब्दादर्हत्यर्थे यद्विधानात् मूलेनानाम्यमिति मूलं नाम पदादीनामुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यं तेन स्वस्मादतिरिक्तं लाभाख्यं द्रव्यमात्मानं प्रति शेषीक्रियते आत्मन उपकारकं क्रियते तत् आनाम्यं आङ्पूर्वकोनमिरभिभवे वर्त्तते तस्मात् पोरदुपधादिति यति प्राप्ते अत एव निपातनाण्ण्यत् तथा चोक्तं आम्यमभिभवनीयं आत्मानं प्रति शेषीकर्त्तव्यं स च लाभाख्यो भाग एव लोके तु यावता द्रव्येण पटादिकं विक्रीयते तत्रैव समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धो न तु मूलातिरिक्तभागमात्रे एवं च लाभमात्रे वृत्त्यादित्तस्य मूल्यशब्दस्य तद्घटिते संघाते निरूढलक्षणा बोध्या सीतेति सीता हलाग्रं संपूर्वादिणः क्तः संमितं संगतं निम्नोन्नतादि

नावार्यं नाव्यं । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्म्मेण प्राप्यं धर्म्यं विषेण वध्यो विष्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यं । मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रं । तुलया समितं तुल्यं । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । ४।४।९२॥ धर्म्मादनपेतं धर्म्यं । पथ्यं । अर्थ्यं । न्याय्यं । छन्दसो निर्म्मिते । ४।४।९३॥ छन्दसा निर्म्मितं छन्दस्यं । इच्छया कृतमित्यर्थः । उरसोऽण् च । ४।४।९४॥ चाद्यत् । उरसा निर्म्मितः पुत्रः औरसः । उरस्यः । हृदयस्य प्रियः । ४।४।९५॥ हृद्यो देशः हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति हृदादेशः ॥ ॥

रहितं कृतमित्यर्थः समीकृतमिति यावत् इयं सीता हलेभ्यो य द्विधा वितितं दंतविधिः परमसीत्यं द्वाभ्यां सीताभ्यां समितमिति तद्धितार्थसमासस्ततो यत् द्विसीत्यं तुलया संमितमिति संमितं परिच्छिन्नं रूढिशब्दोयं संज्ञायामित्यधिकारात् अत एव तुल्यमिति सदृशमात्रे प्रयुज्यते न तु लायामाग्रहः क्रियते पथ्यमिति संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः तेन शास्त्रीयात्पथोऽनपेतं तमेव पथ्यं न तु मार्गादनपेतं श्वोरोपि छंदसो छदि संवरणे इति चुरादिरिच्छायामपि वर्त्तते धातूनामनेकार्थत्वात् ततो घञि इच्छापर्यायश्छंदःशब्दः प्रसिद्ध एव स्वच्छंदो छलदच्छकच्छेन्यादौ अमुनि तु यः सांतस्तत्र प्रकृतिस्तत्र निर्माणे इच्छायाः करणत्वात्सामर्थ्यात्तृतीयांतात्प्रत्ययः इच्छया कृतमिति यद्यपि वेदे त्रिष्टुबादिषु च सांतश्छंदःशब्दोऽस्ति तथापि इह न गृह्यते संज्ञाधिकारात्किं त्विच्छापर्याय एव संगृह्यते इति भावः पुत्र इति संज्ञाधिकारान्नेह उरसा निर्मितं सुखं हृदयस्य प्रीणातीति प्रियः इगुपधेति कः कृद्योगात्कर्म

णि षष्ठी अलौकिके तद्धितप्रकृतिभागे तु न तन्नमामार्थ्यादेव एवमन्यत्रापि बोध्यं॥ ॐ ॥ बंध॰ बध्यते ऽनेनेति बंधनः करणे ल्युट् वशीकरणमंत्र इति तेन हि परस्त्व हृदयं वशी
क्रियते संज्ञाधिकाराद्बहुलग्रहणादा दृष्टान्तायं यत् तस्य करणमिति कर्मणि षष्ठी कृतिः करणं क्रियते ऽनेनेति वा करणमित्याशयेनाह भावे साधनं वेति जल्पशब्दो भावसाध
नः कर्तरि षष्ठी हलस्येति कर्षणं कर्ष इत्यतो योगात्कर्मणि षष्ठी करणस्य कर्तृत्वविवक्षया कर्तरि षष्ठी वा रथ सीतेनेति तदन्तविधिः द्विहल्यः त्रिहल्यः तत्र साधुः साधुरि
हृ प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते नोपकर्ता तत्र हि परत्वात् ससाहितमित्यनेन भाव्यं संज्ञाधिकाराद्धपकर्तानगृह्यत इत्यन्ये प्रतिजनमिति जनो जनं इति प्रतिजनं वीप्सा

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु॥ ६।३।५०॥ बन्धने चर्षौ॥ ४।४।८६॥ हृदयशब्दात्तस्य करणाद्बन्धनेयत् स्याद् वेदेऽभिधेये। हृदयस्य बन्धनं हृद्यः। वशीकरणमन्त्रः। मतजनहलात्करणजल्प
कर्षेषु॥ ४।४।९७॥ मतं ज्ञानं तस्य करणम्भावः साधनं वा मत्यं। जनस्य जल्पो जन्यः। हलस्य कर्षो हल्यः। तत्र साधुः॥ ४।४।९८॥ अग्रे साधुः अग्र्यः
सामसु साधुः सामन्यः। ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः। कर्मण्यः। शरण्यः। प्रतिजनादिभ्यः खञ्॥ ४।४।९९॥ प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः
सांयुगीनः। सार्वजनीनः। भक्ताण्णः॥ ४।४।१००॥ भक्ते साधवो भाक्ताः शालयः। परिषदो ण्यः॥ ४।४।१०१॥ पारिषद्यः। परिषद इति योगविभागात्
पारिषदः। कथादिभ्यष्ठक्॥ ४।४।१०२॥ कथायां साधुः काथिकः॥ गुडादिभ्यष्ठञ्॥ ४।४।१०३॥ गुडे साधुः गौडिक इक्षुः। साक्तुको यवः। पथ्यतिथि
वसतिस्वपतेर्ढञ्॥ ४।४।१०४॥ पथि साधु पाथेयं। आतिथेयं। वसतेयी रात्रिः। स्वापतेयं धनं। सभाया यः॥ ४।४।१०५॥ स
भ्यः॥ समानतीर्थे वासी॥ ४।४।१०७॥ साधुरिति निवृत्तं। [illegible] वासी समानतीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः। समानोदरे शयित ओ चोदात्तः॥ ४।४।१०८॥
समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता। [illegible] ॥ सोदर्यः॥ अर्थः प्राग्वत्॥ इति प्राग्घितीयाः॥ ॐ ॥

यामव्ययीभावः प्रतिजन इदं युग संयुग [illegible] पकुल परस्य कुल [illegible] मुप्यतिषष्ठ्योर्निपातनादलुक् भक्तं र्ता [illegible] मित्यमरः [illegible] भक्तमं वा
न्नमित्यमरः गुडादिभ्यष्ठञ् गुड कुल्माष सक्तु अपूप मांस [illegible] वसतिरिति वसेरौणादिकः स्वपतिः स्वपतिः स्वपति साधु स्वं
स्मिन् स्वापतेयं सभायाय यतितु तिस्वरः स्यात् कतुर्भवस्यत्र [illegible] वेलायां द्व्यच्कस्य यदं तस्मादिरुदात्त इति वेद भाष्येऽप्यापित

पक्षांतरे तु नमः शब्दयापचव्फन्यापचेत्यादिवदाद्युदात्तः स्यात् एवं चव्याख्यानद्वयस्याप्यावश्यकत्वे लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्किंचिदाश्रेयमिति तत्त्वं समानतीर्थे वासी निपातनात्सिनिर्मु
क्तादेरकृतिगणत्वान्मंदिगृहीतत्वेनेनवा सतीर्थ्य इति तीर्थे ये इति समानस्य सभावः तरंत्यनेनेतितीर्थं तरतेस्थक् तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमंत्रिषु योनौ जलावतारे चे
तिविश्वः इह त्वध्यापकवाचिन एव ग्रहणं नान्यस्य संज्ञाधिकारात् शाङ्गि‍रुः स्थितइति शीधातुः स्थित्यर्थे वर्तते जलाशयः कुशेशयमितिप्रयोगादितिभावः समानमुदरमिति
पूर्वान्सप्रथमसाद्विनातत्पुरुषः ततोयत् तत्स्वरापवाद ओकारस्योदात्तः सोदर्यः ओचोदात्त इति नानुवर्ततेविभाषोदरे इतिसमानस्यसभावः तत्रतीर्थेयइत्यतोऽनुवृत्तंयेइत्येन
द्विषयसप्तमी तेनसोदरे इत्यस्माद्यः प्रत्ययस्वरः प्राप्नोतीति समानोदरे शयितओ च पद्यरे इत्यर्थः कथंतर्हि अपंथा नतुगच्छंतंसोदरोपिविमुंचतीतिमुरारिरितिचेत् अत्राहुः स
हसमानमुदरंयस्येतिसोदरः वोपसर्जनस्येतिसहस्यसभावः तस्यवैकल्पिकत्वाद्यत्रभातेःसहोदर इत्यपिसिद्धमिति ॥ इतिप्राग्घीतीयाः समासाश्चातुर्थिकाः ॥ अथपांचमि

प्राक्क्रीताच्छः ।५।१।१। तेनक्रीतमित्यतः प्राक्छोऽधिक्रियते ॥ उगवादिभ्योयत् ।५।१।२॥ प्राक्क्रीतादित्येव उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्चयत्स्याच्छस्यापवादः
शंकुव्यंहितं दारुव्यं नाभिनभञ्च ॥ नभ्योक्षः नभ्यमञ्जनं रथनाभावेवेदं। शुनःसम्प्रसारणम्वाच्चदीर्घत्वम् ॥ शुन्यंशुन्यं ऊधसोनङ्च ऊधन्या ॥ कम्बलाच्चसंज्ञा
याम् ।५।१।३। कम्बल्यम् ऊर्णापलशतं। संज्ञायांकिं । कम्बलीयाऊर्णा ॥ ॥ ११ क्रीताच्छः इत्यतः प्रागिति इहार्थोवधित्वेन गृह्यतेनतुप्रत्ययः

प्रकृतिर्वा तेनार्थाएवावधिमंत इतिप्राक्क्रीताद्येऽर्थाहितादयस्तेष्वस्योपस्थानं अवधिसजातीयोह्यवधिमान्भवति यथामासात्पर इतिकालः प्रतीयते ग्रामात्पूर्व इति देशः अन्यथात्पूर्व
र्वइत्यत्रेव एवंचसमानेऽर्थप्रकृतिविशेषाद्युत्पद्यमानोप्यदादिः प्रकृत्यंतरेसावकाशश्छं तक्रकौंडिन्यन्यायेनबाधते अन्यथाछस्यप्रदादेश्चसंनिधानाविशेषात्पर्यायेणव्याप्यानीयतामिवपर्यायः
स्यात् अतोऽर्थोवधित्वेनगृह्यते ननुपद्यादिविषयेछोनभविष्यति विभाषाहविरपूपादिभ्य इतिविभाषाग्रहणाल्लिंगात् तथा च प्रत्ययस्यप्रकृतेर्वा अवधित्वस्वीकारेनक्षतिः उक्ता
ज्ञापकेनोगवादिप्रभृतिभ्यश्छस्याप्रसंगनिरासादितिचेत् अत्राहुः एवंसतिछ इत्येवाधिकारोस्तुनार्थोऽवधिनिर्दिष्टो नाप्राग्वतेष्ठञित्यादिकेतुप्रकरणेनास्याधिकारः अधिका
रांतरेणोपरुद्धत्वात् स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमवधिनिर्देशोऽन्यथाप्रतिपत्तिगौरवंस्यादितिचेत् तर्हि विभाषाहविरित्यादिज्ञापकाश्रयणेप्रतिपत्तिगौरवा इत्यर्थं वावधित्वेननिर्दिष्टमुंचितइति
ओवादिभ्यो उवर्णादेर्गशब्दादेर्वशब्दादेश्चयत्स्यादित्यर्थोनभवति गवादिगणपाठात् गवाद्यंतर्गणसूत्राण्याह नाभिनभंचेति नाभिशब्दोयत्रलभतेनभादेशं चेत्यर्थः नभ्योक्ष इति

रथांगसच्छिद्रं नाभिस्तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोऽक्षः स च तदनुगुण [illegible] तस्मा हितः [illegible] मनन्तु [illegible] तदपि [illegible] हिन्दन्त्वान्नामयं यहितं रथनाभावेवेति [illegible] शरीरावयवे तु नाभ्यमित्येव परेण शरी
रावयवाद्यदित्यनेनास्य बाधादिति भावः । नभ्यमिति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वान्न संहितं [illegible] टिलोपो न भवति येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावमु दुर्लभः संप्रसारणे पर
रूपे च कृते अनूपाभावात् दीर्घप्रसक्तौ तद्विधानसामर्थ्यादपि टिलोपाभाव [illegible] परिहारः न द्वन्द्वेति चाद्यत न [illegible] मुवचामिति मनोरमा अन्ये त्वाहुः ऊधस्शब्दान्नत्करोति तदा त्वष्ट
रूनिलि [illegible] विष्टवदिति टिलोपे लिजन्तात्कर्तरि क्विपि लिलोपयलोपयोः कृतयोर नुनासिकस्य [illegible] दी [illegible] तदाचारक्विपि ऊधान ते रत्यादावात्मनेपदार्थेन ङेङिः ।
न्करणमावश्यकमिति ऊधस्य इति येचेति प्रकृतिभावः केवलाच्चामन्तात्प्राक्क्रीतीयच्छ्वयस्यात् ऊस्याद [illegible] ॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः गवादिषु हविःशब्दस्य
ठादिह हविर्विशेषाणां ग्रहणं न च गवादिष्वेव हविर्विशेषाणांग्रह [illegible] नस्यादिति वाच्यं [illegible] ग्रहणस्यावश्यकत्वात् अपूप्यमिति अपूपेभ्यो हितं चूर्ण

विभाषा हविरपूपादिभ्यः । ५ । १ । ४ ॥ आमिक्ष्यं दधि । आमिक्षीयं । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । अपूप्यं । अपूपीयं तस्मै हितम् । ५ । १ । ५ ॥ वत्से
भ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्कव्यं दारु । गव्यम् । हविष्यं । शरीरावयवाद्यत् । ५ । १ । ६ ॥ दन्त्यं । कण्ठ्यं नस्यासिकायाः यत्तसक्षुद्रेषु नस्य नाभ्यं ये च तद्धिते ६ । ३ । ६५ ।
यादौ तद्धिते परे शिरश्शब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षण्यः ॥ तद्धिते किं । शिर इच्छति शिरस्यति । वा केशेषु ॥ शीर्षण्याः शिरस्याः केशाः । अचि शीर्ष इ
ति वाच्यम् ॥ अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरसः ॥ इदं स्थौलशीर्षं ॥ ॥ [illegible] मित्यर्थः अपूप तंडुल पृथुक मुसल कर्णवेष्टकेत्याद्यपू
पादिगणे अन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते अन्नविकारा अन्नप्रकाराः [illegible] विशेषा [illegible] भ्यो यद्यस्यादिति तदर्थः ओदन्या ओदनीयास्तंडुलाः एवं चान्न नैव गणसूत्रेण सिद्धे अपूप
दीनां [illegible] पाठः प्रपंचार्थः हविरपूपादिभ्यो विभाषा पाठ [illegible] गवादिभ्यो यत्प्राक्क्रीतीयेषु धान सक्त व्या धानाः चरव्यास्तंडुलाः चरुर्नाम हविरिति काशिकास्थाली वचनस्य चे
ह शर्वस्य तत्र त्यहविषि [illegible] [illegible] नस्यमिति नासिकायै हितं नासिकायां भवमिति विग्रहे तु शरीरावयवाच्चेति यत् नस्यं तस्योदाहरणं नसः अपादाने
त्याद्या [illegible] हारितिनसि [illegible] नासिका [illegible] [illegible] नाभ्यमिति नाभिनभं चेति नभादेशो रथनाभावेव प्रवर्तते तस्य गवादियत्ता संनियोगशिष्टत्वादिति
भावः शीर्षश्छन्दसीत्यतो अनुवर्तनादाह शीर्षन्नादेशः इति [illegible] येचाभावेति प्रकृतिभावः शिरस्यतीति नः क्यच इति नियमेन पदत्वाभावाद्रुत्वाभावः ॥ ॥

खलयव अत्र वृषशब्दोऽकारान्तो गृह्यते न तु नकारान्तः अन्यथा ह्यसंदेहार्थं नलोपमकृत्वैव निर्दिशेत् आत्मन्विश्वजनेतिवत् वृषाय हितं वृष्यं नान्ताद्यति तु वृषण्यम् तेस्या त् ब्रह्मण्यमिति ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणपर्यायः प्रकृतिभावस्तु ये चाभावकर्मणोरिति नपूर्ववत् इह वृषन्शब्दाद्ब्राह्मणशब्दाच्च यतः प्राप्तिरेव नास्ति छोऽप्यनभिधानान्नेत्याकरः तेन वृत्तौ हितं भो सलोपाहितमिति वाक्यमेव चाद्रथ्येति गवादिषु रथशब्दो न पठितः हितार्थे चरथ्येति यथास्यात् अर्थान्तरे माभूदिति अजाविभ्यां अजशब्द इह पुल्लिङ्ग उपात्तः अत एव अजाविभ्यस्त्वर्वा निपातं बाधित्वा अजाद्यदन्तमिति अजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापीति स्त्रीलिङ्गादपि थ्यन् तसिलादिषु थ्यनः परिगणनात्तु पुंवद्भावे रूपं तुल्यं अजथ्येति अजेभ्योऽजाभ्यो वा हितेति विग्रहः ॥ कर्मधारय एवेति ॥ ॥ व्याख्यानादिति भावः विश्वजनीयमिति विश्वस्य जन सर्वसाधारणो वेत्यादिः विश्वो जनः इति बहुव्रीहावपि स एवान्यपदार्थस्तस्मै हितमिति विग्रहः पंचजनीनमिति रथकारपंचमाश्चत्वारो वर्णाः पंचजनास्तेभ्यो हितं दि

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ।५।१।७। खलाय हितं खल्यं । यव्यं । माष्यं । तिल्यं । वृष्यं । ब्रह्मण्यं । चाद्रथ्या । अजाविभ्यां थ्यन् ।५।१।८। अजथ्या यूथिः । अविथ्या । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः ।५।१।९। आत्माध्वानौ खे ।६।४।१६९। एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितमात्मनीनं । विश्वजनीनं । कर्मधारय एवेष्यते । षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्च छ एव । विश्वजनीयं । पञ्चजनादुपसंख्यानम् । पञ्चजनीनम् । सर्वजनाट्ठञ्खश्च । सार्वजनिकः । सर्वजनीनः । महाजनाट्ठञ् । माहाजनिकः । मातृभोगीणः ॥ पितृभोगीणः । राजभोगीनः । आचार्यादणत्वञ्च ॥ आचार्यभोगीनः ॥

कास्ये संज्ञायामिति समासः पंचजनादित्येतत्प्रभृति वार्त्तिकत्रयमपि कर्मधारयविषयमेव तेन षष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्च छ एव पंचजनीयः सर्वजनीन इति सर्वो जनः सर्वजनः पूर्वकालैकेति तत्पुरुषः तस्मै हितमिति विग्रहः साध्वर्थे तु प्रतिजनादिभ्यः खञिति खञि सार्वजनीनवैश्वजनीनशब्दौ व्युत्पादितौ मातृभोगीण इति इहाखण्डपदत्वाभावेऽप्यट्कुप्वाङिति अनेन णत्वं भवति तथा प्रागेवोपपादितं मातुर्भोगः शरीरं तस्मै हित इति विग्रहः यद्यपि भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोरित्यमरेणाप्युक्तं तथापि प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेणेदं व्याख्यातं शरीरमात्रे इत्याकरः मातृपितृशब्दाभ्यामौत्सर्गिकः छ एव मात्रीयः पित्रीयः राजाचार्याभ्यां त्वौत्सर्गिकः छोऽपि न भवत्यनभिधानात् किंतु राज्ञे हितं माचार्याय हितमिति वाक्यमेवेत्याकरः

सर्वपुरुषाभ्यां आभ्यां शब्दाभ्यां यथासंख्यं णढञौ स्तः सर्वस्मै हितमित्यर्थे प्राग्क्रीतेति छस्यापवादाविति सूत्रार्थः सर्वादिति अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः पुरुषाद्वधविकारेति योऽस्य ना
वत्वादिह षष्ठी समर्थविभक्तिर्लभ्यते तेनकृते त्यत्र तु उपात्तैव तृतीयातदाह पुरुषस्य वध इति समूहेऽप्यणीति तस्य समूह इत्यनेन ग्रंथेऽणीति कृते ग्रंथे इत्यनेन अग्रामे इति पो
रुषेयः प्रासाद इत्यादौ नकस्याप्यपवादो यं ढञिति भावः माणवस्वत्रा त्ति त्वकरणं वृद्ध्यर्थं स्वरार्थं च यद्यपि माणवे वृद्धिः स्वतः सिद्धैव तथापि माणवीनाभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य
चेति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थमिति त्रयं माणवार्यान मनोः कुत्सितमपत्यं माणवः अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिद्ध्यति माणव इत्यपभ्याधि

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ। ५। १। १०॥ सर्वाण्णस्य देति वक्तव्यम्॥ सर्वस्मै हितं सार्वं। सर्वीयं। पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु। भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्य
स्यद्वन्द्वमध्ये निवेशः। पुरुषस्य वधः पौरुषेयः। तस्य इदमित्यणि प्राप्ते। पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः॥ प्राणिरजतादिभ्योऽञ्। इत्यञि प्राप्ते। समूहेऽप्यणि प्रा
प्ते। एकाकिनेत्यादि। तः पौरुषेयः इतरवेतिमाघः। तेनकृते तु ग्रन्थेऽणि प्राप्ते। अग्रन्थे तु प्रासादादाव प्राप्त एवेति विवेकः। माणवचरकाभ्यां खञ्। ५। १।
११॥ माणवाय हितं माणवीनं। चारकीणं। तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ। ५। १। १२॥ विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययस्यात
अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि। प्राकारीया इष्टकाः। शङ्कव्यं दारु॥ छदिरुपधिबलेर्ढञ्। ५। १। १३॥ छादिषेयाणि तृणानि। बालेयास्तण्डुलाः। उ
पधिशब्दः स्वार्थे इष्यते। उपधीयत इत्युपधिः रथाङ्गं तदेव औपधेयं। ऋषभोपानहोर्ञ्यः। ५। १। १४॥ छस्यापवादः। आर्षभ्यो वत्सः। औपानह्यो मुञ्जः
चर्मण्यप्ययमेव। पूर्वविप्रतिषेधेन। औपानह्यं चर्म। कारस्य वार्त्तिकात्सत्वं तच्च वार्त्तिकमेतत्सूत्रस्थनिर्देशसिद्धार्थकत्वं न परमित्या
दुर्वारकीणमिति चरणीति चरः पचाद्यच् चरि चलिपतिव नामिति द्विर्वचनाभ्यां कल्पितत्वादिह न भवति ततः संज्ञायां कनि चरकः तदर्थं विकृतेः तस्मै हितमित्यतस्तस्मा इ
त्यनुवर्तनेन तदाह चतुर्थ्यन्तादिति तदर्थायां प्रतिसामान्येनप्रस पत्स्यते त्यणमत्वा ततः तदर्थायामिति विकृत्यर्थायामित्यर्थः तदिति सर्वनाम्ना हि विकृतिः
परामृश्यते एवं च दिक्कर्माणि प्रथमा तद्विशेषिति समर्थानां प्र थमादित्यधिकारोऽप्यत्र निर्बाध एव शंकव्यमिति उगवादिभ्य इति यत् छदिरुपधि समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वं
दिक्स्याणीति छधते नेनातिष्ठदिः अर्चिशुचिहुसृपिछादि र्दिभ्य इसिः इसिन् त्रिकि शुचाति दुसस्तव यदा च चर्मविकारः छदिस्तदा परत्वाच्चर्मणोऽञित्यञ् प्राप्नोति पूर्वविप्र

निषेधेन तु ढञेवेष्यते छादिषेयं चर्म आह च यञ्या वञः पूर्वविप्रतिषिद्धं ढञ् चेति यत उदाहरणं स्तनं गव्यं स्तनं गुश्चर्मविकारस्तदर्थं चर्म उगवादिभ्य इति यत् न्यासोदाहर णमौपानह्यमिति अनुपदं बुध्यति वालेयाः इति अरोपहारयोः पुंसि वलिः स्त्रियं न जे स्त्रियामित्यमरः उपाधेरिति उपसर्गे घोः किरिति धातोः किरातो लोप इति च न्याले पं विप्रतिषेधेनेति यञ्या. वत्र इत्यादिवार्त्तिकेनेत्यर्थः ननु ढञ्विधौ [illegible] न्यास्य न्यविधाउ [illegible] ग्रहश्च विशिष्य ग्रहणेन प्रतिपदोक्तं बलीय इति सिद्धे किमनेन पूर्वविप्र तिषेधेन अत्राहुः निरवकाशत्वे सत्येव [illegible] विधित्वं बलीयस्त्वप्रयोजकं न तु सावकाशतेरयत्नेन मुनिवचनेनानुमीयते तेन स्वपितडाकानीत्येव युक्तं परत्वान्नुमप्र वृत्तेः [illegible] धियमाश्रित्य स्वपितडाकानीति मतं दुर्बल [illegible] निर्दिष्ट [illegible] आपस्तिष्ठं [illegible] हरणे सावकाशतया प्रतिपदोक्तत्वस्याबलीयस्त्वादिति ॥ ॥ चर्मणोऽञ् तदर्थमित्यादि पूर्वोक्तेऽर्थे अञ् स्यात् छस्यापवादः चर्मण इति षष्ठी न तु पञ्चमी पञ्चम्या तु [illegible] चर्मपर्यायात्प्रकृतौ प्रत्ययः स्याच्चर्मणो ह्रीपीत्यादौ न चेष्यते चार्मणो

चर्मणोऽञ् ।५।१।१५॥ चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ् स्यात् । वर्ध्रं इदं । वार्ध्रं चर्म । वारत्रं चर्म । तदस्य तस्मिन्स्यादिति ।५।१।१६॥ प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । प्राकारोऽस्मिन्स्यात् प्राकारीयो देशः ॥ इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति । तेनेह न । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति । परिखाया ढञ् ।५।१।१७॥ पारिखेयी भूमिः ॥ छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥ प्राग्वतेष्ठञ् ।५।१।१८॥ तेन तुल्यमिति वतिम्वक्ष्यति ततः प्राक् ठञ् अधिक्रियते ॥ ॥

८८ ह्रीपीति तदाह चर्मणो या विकृतिरिति वार्ध्रं इति वृधिवपिभ्यामिति रन् प्रत्यये वर्ध्रशब्द आद्युदात्तश्चर्मवाची तस्य विकार इत्यण् टिड्ढेति ङीप् वार्ध्री रज्जुः सैव ध्रेणादिके ष्ट्रनिति तु वध्रीति भवति ततोऽञिति तु वार्ध्रं नद्धी वध्री वरत्रा स्यादित्यमरः चंचाः पञ्चवध्रिकाः पञ्चेति भाष्यं तद स्य प्रथमासमर्थात्प्रातिपदिकात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययाः ——— स्यादिति संभावनेऽलमिति चेदित्यादिना संभावने लिङ् ——— इष्टकानां ब हुत्वेन प्राकार आसां स्यादित्येतत्संभाव्यते देशस्य हि गुणेन प्राकारोऽस्मिन्स्यादिति संभाव्यते. ——— देशस्य हि गु णेन प्राकारोऽस्मिन्स्यादिति संभाव्यते इह प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं च न विवक्षितं किं तु योग्यतामात्रं तेन पूर्वस्यायमविषयः द्विलच्छब्दग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्या र्थं तदस्यास्त्यस्मिन्निति वत्सकृत्तच्छब्दग्रहणेनैवेष्टसिद्धेः ॥ ॥ छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥ ॥ प्राग्वतेष्ठञ् ठञित्येव वक्तव्ये प्राग्वतेरिति वचनं मध्येयो

अधिकारवत्। पत्वादः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ शीर्षच्छेदाद्यच्चेत्येवमादिना नविच्छेदेपि पारायणतुरायणेत्यादौ ठञेव यथा स्यादित्येवमर्थं न चैवं पारायणादिसूत्रेष्वेव ठञ् निर्दिश्यतामिति वाच्यं उत्तरसूत्रे येषां पर्युदासः क्रियते गोपुच्छादीनां तेभ्यष्ठञः प्रकृतसूत्रं विनाऽलाभात् तथा च गोपुच्छिकः सामतिक इत्यादौ ठञर्थमिदं सूत्रमत्र प्रदेशे आरब्धमिति बोध्यं॥ ःः॥ आर्हादगोपुच्छेत्तदर्हतीति इह तदर्हमिति सूत्रान्तर्गतमर्हप्रत्ययान्तं नानुक्रियते किं तु तिङन्तस्यैकदेशः एवं तत एव व्याख्यानादिति भावः अभिव्याप्येति। तेन श्वैतच्छत्रिक इत्यत्राहर्त्यर्थे ठक् भवतीति भावः ननु परिमाणात्पृथक्संख्याग्रहणं व्यर्थं परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं संख्ययापि च प

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्। ५।१।१९॥ तदर्हतीत्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोऽपवादः ठग् अधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा॥ असमासे निष्कादिभ्यः।५।१।२०॥ आर्हादित्येतत्तेन क्रीतमिति यावत्सप्तदशसूत्र्यामनुवर्त्तते निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु नैष्किकः समासे तु ठञ्॥ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः। उत्तरपदवृद्धिः स्यात् ञिदादौ परमनैष्किकः। असमासग्रहणं ज्ञापकस्य वृत्तौ तः। प्राक्तद्धितविधिरिति तेन सुगव्यम्। यवापुप्यमित्यादि। इतः ऊर्द्धं तु संख्यापूर्वपदानामन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तेन चालुकि सतिपारायणिकः द्वैपारायणिकः। अलुकीति किं। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्पेण क्रीते शूर्पादञ् माभूत्। किं तु ठञ्॥ द्विशौर्पिकं। अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा।७।३।२६॥ अर्द्धात्परिमाणवाचकस्य [illegible] अचां आदेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञ्णिति किति च। अर्द्धद्रोणेन क्रीतं। अर्द्धद्रौणिकं। आर्द्धद्रौणिकं। नातः परस्य।७।३।२७॥ अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ। अर्द्धप्रस्थिकं। आर्द्धप्रस्थिकं। अंतः [illegible] तपरः किं। अर्द्धखार्य्यां भवा अर्द्धखारी। अर्द्धखारी भार्य्येत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात्॥ ॥

रिच्छिद्यत इति सापि परिमाणमेवेति चेत् अत्र श्लोकवार्त्तिकं ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः अस्यार्थः तुलादा कारोप्ययेन द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन [illegible] गुरुत्वमुन्मीयते तदुन्मानं आरोह उच्छ्रायः परिणाहो विस्तारः तान्याभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेन प्रस्थादिना परिमीयते तत् [illegible] परिमाणमस्यार्थः परितः सर्वतोभावे आयामो [illegible] येन मीयते तत्प्रमाणं तच्च कदाचित्तिर्यगवस्थितस्य

सि॰ कौ॰ टी॰ त॰ ७२ ५९

वस्तुनो भवति यथा वर आदेर्हस्तादिः कश्चिदूर्ध्वाधोभावावस्थितस्य भवति यथा ह्यासिनमुदकं ऊरुद्वयसमुदकमिति संख्या तु उन्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः पलादि प्रस्था
दिहस्तादिभ्यस्त्रिभ तात् हि भूतामेकत्वद्वित्वादिरिति इह संख्यापरिमाणयोरेव ग्रहणं तत्त्वेषून्मानप्रमाणयोर्विवेचनं प्रसंगात् कृतमिति बोध्यं असमासे निष्कादिभ्यः
निष्कपणपादमाष वाह द्रोणवष्टिरिति समनिष्कादयः तत्र द्रोणशब्दः परिमाणवाची षष्टिशब्दः संख्यावाची ताभ्यां ठञ् प्रागेव वचनं इतरेषां तु पंचानामुन्मानवाचित्वे
नार्वसत्रे तेनैव सिद्धे समासप्रतिषेधार्थं वचनमित्येके अन्येत्वाहुः पूर्वसूत्रे परिच्छेदक मात्रं संख्याभिन्नं परिमाणशब्देन गृह्यते तेन सर्वेभ्यष्ठञ् प्रागेव ठन्विधाना
र्थं वचनम् न विवपरिमाणं तु सर्वत्र इति भेदेनास्य प्रदर्शनं व्यर्थमिति वा प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये इत्यादावस्योपयोगादिति यद्द्वयमप्येतत्पर
मंजर्यां स्पष्टं असमासे किमर्थमसमास इत्युच्यते प्रातिपदिकग्रहणेतु इदं तदग्रहणाभावादेवेष्टसिद्धेरत आह असमासग्रहणमिति सुगव्यमिति आर्हादिभ्यो यत्य वापूर्वमिति विभाषाह

शताच्च ठन्यतावशते।५।१।२१॥ शतेन क्रीतं शतिकं। शत्यं। अशते किं। शतम्परिमाणमस्य शतकस्सङ्घः। इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थोन्नभिद्य
तेतेन ठन्यतौ न किंतु कन्नेव। असमास इत्येव। द्विशतेन क्रीतं द्विशतकं। संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्।५।१।२२॥ संख्यायाः कन्स्यादाहीयेऽर्थेनतु
त्यन्तशदन्तयोः। पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः। बहुकः। त्यन्तायास्तु। साप्ततिकः। शदन्तायाः। चात्वारिंशत्कः॥ १९ विंशपूर्वादिभ्य इति यत् अन्नविकारत्वादेवसि

द्धे अपूपादीनां प्रतिपदपाठसामर्थ्यात्तदंतविधिर्नेति न्यासग्रंथस्तूपेक्ष्यः छंदादिग्रंथविरोधादिति भावः अत एव तत्सूत्रे अपूपादीनां केषांचित्पाठः प्रपंचार्थ इत्यबोचाम इतउर्ध्वमि
तिज्ञापकेनतदंतविधौ लब्धेपि नियमव्यवस्थार्थमिदं संख्यापूर्वपदानामिति किम इह माभूत् परमपारायणं वर्तयति द्विशूर्यमिति तद्धितार्थे द्विगुरयं एषां हि प्रकृतिर्लुगंतान
भवति इति संख्यापूर्वपदादप्यस्मात् शूर्पादञ् अन्यतरस्यामिति प्राप्तस्याञ्ठञ्ञो वा अध्यर्द्धपूर्वेति लुक् द्विशौर्पिकमिति परिमाणांतस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ठञो द्विगुमति निमित्त
भावाल्लुगभावः यद्यप्यध्यर्द्धेति सूत्रे द्विगोः परस्याऽर्हीयस्य लुगित्येवमूले व्याख्यास्यते तथापि द्विगोर्निमित्तस्येति व्याख्येयमेव अन्यथा अत्रैव ठञो लुक्स्यादेतच्चाध्यर्द्धेतिसूत्रे
स्फुटीकरिष्यते तपरः किमिति दीर्घाकारस्य वृद्धौ कृतायामपि रूपे विशेषो नास्तीति प्रश्नः निषेधोनस्यादिति तथा च वृद्धिनिषेधाभावाय तपरकरणमावश्यकमिति भावः
इदंच पुंवद्भावनिषेधाभावाय पादनं पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावपक्षे क्रियते यदा तु पूर्वपदस्यापि स्त्रिकीवृद्धिः क्रियते तदा फलोपधान वृद्धिनिमित्तं तद्धित इत्युत्तरपदाकारस्य वृद्धिनिषे

प्रागरुक्कनोपवादः चकारोऽसपामरुत्यस्यानुकर्षणार्थः द्विशतकमिति द्वौ च शतं च तेषां समाहारो द्विशतं ततः कन् प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीत्यनया
इष्ट्यास्मासाद्विधा [illegible] समास इत्यतस्मान्यनसुपितमितिभावः त्यंतशदं तायाइतित्यंतसहिताशदन्तेत्युत्तरपदलोपी समासः पंचक इति लौकिक्याः संख्याया उ
दाहरणं बहुक इति पारिभाषिक्याः [illegible] इतिठ आ त्रिंशाद्द्विवृद्धिः ठस्येकादेशः यस्येति च नीकारलोपः अर्थवत्तसि शब्दस्य ग्रहणात् उत्पवयवस्येति शब्दस्य पर्युदा
सोन भवति कतिकः चात्वारिंशत्कः इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ॐ ॥ वतोरिड्वेति यं च मासाच्चकनिति प्रथमायाः षष्ठीकल्पयतीत्याह वत्वतोः कन इति तावतिक इति यत्ते

वतोरिड्वा ।५।१।२३॥ इत्वन्तात्कन इड्वास्यात् । तावतिकः । तावत्कः ॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ।५।१।२४॥ योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां ड्वु
न्स्यात् । असंज्ञायां ड्वुन्स्यात्कनोपवादः । विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायान्तु विंशतिकः । त्रिंशत्कः । कंसाट्टिठन् ।५।१।२५॥ टोङीवर्थः । इकार उच्चा
रणार्थः । कंसिकः । कंसिकी । अर्धाच्चेति वक्तव्यं ॥ अर्धिकः । अर्धिकी । कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः । प्रतिरादेशश्च वा ॥ कार्षापणिकः । कार्षापणिकी । प्र
तिकः । प्रतिकी ॥ शूर्पादञन्यतरस्याम् ।५।१।२६॥ शौर्पं । शौर्पिकं । शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ।५।१।२७॥ एभ्योऽण्स्यात् इञ्ठकोरपवा
दः । शातमानं [illegible] शतमानं । वैंशतिकं । साहस्रं । वासनं । अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ।५।१।२८॥ अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य
लुक्स्यात् । अध्यर्द्धकंसं । द्विकंसं । संज्ञायान्तु पाञ्चकलापिकं ॥ विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ।५।१।२९॥ लुग्वा स्यात् । अध्यर्द्धकार्षापणं । अध्यर्द्ध
कार्षापणिकं । द्विकार्षापणं । द्विकार्षापणिकं । [illegible] संख्यानिकस्यापि ठ नालुक् । [illegible] अध्यर्द्धप्रतिकं । द्विप्रतिकं । अध्यर्द्धसहस्रं । अध्यर्द्धसाहस्रं ।
द्विसहस्रं । [illegible] साहस्रं । द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ।५।१।३०॥ लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कं । द्विनैष्किकं । त्रिनिष्कं । त्रिनैष्किकं । बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । बहुनिष्कं । बहुनै
[illegible] इति [illegible] आसर्वनाम इत्यात्वं । कर्तव्य इति अन्यथा [illegible] ग्राकन्दुर्लभ इति भावः विंशक इति तिविंशतेर्डितीति तिशब्दलोपः
अर्द्धक इति [illegible] कार्षापणाट्टिठन् [illegible] आसामर्थ्यान [illegible] प्रत्ययादिनदेशेन भाग [illegible] तस्मिन्निति निर्देशसामर्थ्यमिति वा बोध्यम् एतेनार्द्धश
ब्दसमापेक्षत्वान्नेदं [illegible] न [illegible] अर्द्धिकः प्रस्थार्द्धिक इति [illegible] स्य परिमाणवाचित्वाद्वृद्धिः प्राप्ते तदपवादत्वेनाप्रप्तक्षेविधीयते ।

सि·कौ· टी·त· सु·त· ५२

ठञ् ठक् कनामिति शतमानं परिमाणं तन्न ठञ् प्राप्तः विंशत्याक्रीतं विंशतिकं संज्ञाशब्दोयं असंज्ञायां हि विंशतित्रिंशद्भ्यामिति वुन् स्यात् संज्ञा च यदि परिमाणस्य तदा
ठञ् प्राप्तः अशीतिरस्य कर्त्ताहि ठक् प्राप्तः वस्न शब्दात्तु ठगेव सहस्रशब्दस्य संख्यावाचित्वात् तत्संख्याया अतिशदन्ताया इति कन् प्राप्त इति विवेकः अध्यर्द्धपूर्व अध्यारूढ
मर्द्धं यस्मिन् तदध्यर्द्धं शाकादिभ्यो धातुजस्य त्युत्तरपदलोपः अध्यर्द्ध शब्दः पूर्वो यस्मिन्निति [illegible] हिगर्भ बहुव्रीहि कृते अध्यर्द्धपूर्वे च द्विगुश्चेति द्वन्द्वः सौत्रं पुंस्त्वं द्विगोरि
त्रिपंचमीनन्तु [illegible] येन व्याचष्टे अध्यर्द्धपूर्वादित्यादि एतच्च वृत्तिकाररीत्या व्या[illegible] अत्र वार्त्तिकं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्त
स्य लुगिति वक्तव्यं द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमिति पूर्वोक्तोदाहरणे [illegible] नो लुङ्नाम्भूदिति नन्वेवं द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पी तया क्रीतमिति
विग्रहे द्विशूर्पमिति रूपं न स्यात्तद्धितस्यात्र द्विगोरनिमित्तत्वात् अध्यर्द्धेतिलुकोऽप्रसक्तेः द्विगोः परस्येति व्याख्यायां तु सिद्धमिष्टमिति चेत् न एवं अर्थविशेषासंप्रत्यये अत
न्निमित्त[illegible]पीति वचनान्तरस्य वार्त्तिककृतैवोक्तत्वात् यत्र तद्धितार्थे द्विगुना सह अर्थोनभिधीयते तत्र सतद्धितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति व
क्तव्यमिति तस्यार्थः एवं च द्विशूर्पमिति तद्धितार्थे द्विगुना सह द्विशूर्प्या क्रीतमित्यस्यार्थोनभिधीयत इति समाहाराद्द्विगोः परस्य तद्धितस्य लुग्भवत्येवेति न काप्यनुपपत्तिः
वस्तुतस्तु सूत्रे द्विगोरिति षष्ठीमाश्रित्य द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धित इति व्याख्याय प्रथमं वार्त्तिकं प्रत्याख्यातुं शक्यं द्विशूर्प्या क्रीतमिति विग्रहे तु द्विशूर्पादेव प्रत्ययो भवत्यव्य
विकल्पायानन्तु द्विशूर्पीशब्दादित्याश्रित्य द्वितीयमपि प्रत्याख्यातुं शक्यं नन्वध्यर्द्धशब्दः संख्यावाच्यवतथा च लोके गण्यते एकोऽध्यर्द्धो द्वाविति अत एव अध्यर्द्धकमि
ति कन् अध्यर्द्धकं समिति तद्धितार्थे द्विगुः अध्यर्द्धसांवत्सरिकमित्यादौ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिश्च भवति तत्किमध्यर्द्धपूर्वग्रहणेनेति चेत् अत्राहुः
संख्याकार्यमेतस्य क्वचिन्नेति ज्ञापनार्थमिदं तेन कन्न द्विगुसमास वृत्ति भ्योऽन्यत्र भवति तद्यथा अध्यर्द्धं करोतीनेह कृत्वसुच् यः सकृत्फलां तां क्रियामभिनि
र्वृत्य पुनस्तामेव कुर्वन् मध्ये निवर्त्तते स एवमुच्यते इति पांचकलापिकमिति पंचकलापाः परिमाणमस्येति विग्रहे तद्धितार्थे इति समासः तदस्य परिमाणमिति ठञ् एवं पां
चलोहितिकमपि बोध्यम् पंचलोहिन्यो गुञ्जाः परिमाणस्येति विग्रहे पूर्ववत्समासतद्धितौ भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावात् लोहिनीशब्दस्य ककारनकारयोरभावः परिमा
णविशेषस्य नामधेये एते असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तस्य विशेषणं न तु द्विगोः एतच्च वृत्तिकृता सूत्राशयमनुरुध्य वर्णितमिति इहापि तथैवोक्तं भाष्यवार्त्तिकयोस्त्वसं

ज्ञाग्रहणं अन्याख्यातं तथाहि द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं पंचकलापयं चलोहितशब्दौ च द्विगुः कृत न तद्धितलुकावेव संज्ञो यत्तु नाप्यामुत्पंद्यते ठञ् स श्रूयत एव द्विगो
रनिमित्तत्वेन तस्य लुगभावादिति विभाषा टिठनो लुगिति प्रत्यादेशपक्षे तु लुङ् भवति प्रत्यादेशस्य प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वादिति बोध्यं अध्यर्द्धसहस्रमिति शतमा
नविंशतिकेति विहितस्याणो लुक् तदभावपक्षे तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः अध्यर्द्धशब्दः संख्यावाची त्वधुनैवोक्तत्वान्न द्विति त्रिपूर्वान्न अध्यर्द्धग्र
हणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपीह न संबध्यते द्विगो रिति तु संबध्यत एव षष्ठी समासंख्याव र्तयितुं अत्र च व्याख्यानमेव शरणं द्वित्रिभ्यां निष्कादित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं
चिंत्यप्रयोजनमिति हरदत्तः द्विनैष्किकमिति प्राग्वतेष्ठञ् मनोतरे तु ठगिति मनोरमायां निष्कादिभ्यस्समासे ठगभावात्परिच्छेदकमात्रं गृह्यते रति मतांतर ...ठ
ञेव भवति तन्मते उन्मानस्यापि परिमाणत्वाद् गोपुच्छेत्यादिनापर्युदस्तत्वाट्ठगभावे निष्कादिभ्यष्ठञि प्राप्ते असमासे ठग्विधानेपि समासे ठञ् एव प्राह...दित्यस्य

बिस्ताच्च ।५।१।३२॥ द्वित्रिपूर्वाद्विस्ताद् ...र्हीयस्य लुग्वा स्यात् । द्विविस्तं द्विविस्तिकमित्यादि । विंशतिकात्खः । ५।१।३२॥ अध्यर्द्धपूर्वाद्द्वि...
रित्येव । अध्यर्द्धविंशतिकीनं । द्विविंशतिकीनं । खार्य्या ईकन् ।५।१।३३॥ अध्यर्द्धखारीकं । द्विखारीकं । केवलायाश्चेति वक्तव्यं । खारीकं । पण
पादमाषशताद्यत् ।५।१।३४॥ अध्यर्द्धपण्यं । द्विपण्यं । द्विपाद्यं । अध्यर्द्धपाद्यं । रहपादः पदिति नयस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ... त
द्वर्थं रत्यपि ... । शाण्याच्च । ... स्यैव तत्र ग्रहणात् । शाण ... द्वा ।५।१।३५॥ यत्स्यात्पक्षे ठञ् । तस्य लुक् । अध्यर्द्धशाण्यं । अध्यर्द्धशाणं ॥ ॥

परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः द्विगोरिति संबंधान्नेह लुक् द्वयो ...ष्कयोः द्वि ...ष्कसेन क्रीतं द्वैनैष्किकं अध्यर्द्धपूर्वेत्यसंबंधादध्यर्द्धनैष्किकमित्यत्राप्यनेन लुङ् भवति ।
॥ ॥ बिस्ताच्च चकारेण द्वित्रिपूर्वादित्यनुकृष्यते तत्फलं तु ... न ...तरचानु ... विंशतिकात्खः शतमानविंशतिकेत्यणि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते खो
ऽत्र विधीयते ख ...ः तत्स्य परिमाणमिति ठञि प्राप्ते तस्य च ... कप्राप्ते ईकन् विधीयते कन ... ...कनेति ह्रस्वः स्यादिकनविधावपि यस्येति चेति लोपादिष्टं न सिद्ध्य
तीति भावः प्राप ... ...ति अयं भावः पादस्य पद्आज्यातिग ... ह्रते ... ...स्य ... रस्य ग्रहणं ... वाज्यादिभिर्गतिवचनैः संबंध संभवात् तथा च
पद्यतीत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तेरिति तु प्रमाणाभावान्नाह ... परिमाण ... ... ग्रहणमिति ... ...मितिप्राप्याहादिति सूत्रे परिमाणग्रहणेन प...नेपरिच्छिद्यते अ

सि॰ कौ॰ भावे ठञिति भावः मुख्यमेतन्नु ठगेव बोध्यः शाणाद्वेति सूत्रे शताच्चेति वक्तव्यं पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं एवं च पूर्वसूत्रे शतग्रहणमकृत्वा शतशाणाभ्यां वेत्येव वक्तुं युक्तमित्याहुः अध्य

टी॰ त॰ र्द्धशतं अध्यर्द्धशतं पञ्चशतं पंचशतं यदभावे संख्यालक्षणस्य कनो लुक् शताच्च ठन्यताविति तु न प्रवर्तते तत्रासमासग्रहणस्यानुवर्तनात्॥ ७६॥ द्वित्रिपूर्वादण्च वार्त्तिकमिदं

सु॰ त शनितत्त्वासूत्रेऽद्वुस्थितं भाष्यादिप्रामाण्याच्छतग्रहणमिह संबध्यत इत्याशयेनाह शाणादित्येवेति न्यासकृता त्वणविधायके वार्तिके सूत्रत्वभ्रमेण व्याख्यातं शतशाणाभ्यां वे

५२ ति सूत्रयितव्ये परिमाणपादेति पूर्वसूत्रे शतग्रहणं क्रियते तस्येदं फलं शतशब्दः स्वरितत्वेनानुवर्तते ... शाणाद्वेत्यत्रैव संबध्यते तदुत्तरसूत्रे द्वित्रिपूर्वादित्यत्र तु न संबध्यते तेन श

द्वित्रिपूर्वादण् च।५।१।३६। शाणादित्येव। चाद्यत्। तेन त्रैरूप्यं परिमाणान्तस्या संज्ञाशाणयोरिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव द्वैशाणं। द्विशाण्यं। द्विशाणं। स्सू ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थविभक्तयोऽर्थाश्च। कांश्चित्ताः तेऽदानीमुच्यन्ते। तेन क्रीतम्।५।१।३७। ठञ्। गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकं। साप्ततिकं। प्रास्थिकं। ठक्। नैष्किकं। इञ्ज्ञोण्याः।५।१।५०॥ गोण्यास्तस्मात्तद्धितलुकि लुक्। पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः। तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ।५।१।३८। संयोगः सम्बन्धः उत्पातः शुभाशुभसूचकः। शतिकः। शत्यो धनपतिसंयोगः। शत्यं शतिकं। दक्षिणाक्षिस्पन्दनं शतस्य निमित्तमित्यर्थः। वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानं। वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकं। पैत्तिकं। श्लैष्मिकं। सन्निपाताच्चेति वक्तव्यं॥ सान्निपातिकं। गोद्व्यचोः संख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्।५।१।३९। गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः। द्व्यचः। धन्यः। यशस्यः। स्वर्ग्यः। गोद्व्यचः किं। वैजयिकः। असंख्येत्यादि किं। पञ्चानां पञ्चकं। सप्तकं। प्रास्थिकं। खारीकं। अश्वादि। आश्विकं। आश्मिकं। ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानं॥ ब्रह्मवर्चस्यं। पुत्राच्छ च।५।१।४०। चाद्यत्। पुत्रीयः। पुत्र्यः। सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ।५।१।४१। सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः। पार्थिवः। सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते॥

॥ ९ तच्छब्दादण्णेति तदिदं सामर्थ्यवर्णनमण्विधायकं यदि सूत्रं स्यात्तदा संगच्छते नान्यथेत्याशयेनाह वार्तिके स्यमिति तदेतद्दर्शयति द्वैशाणमित्यादिना अ ण्यकं ठञो लुकि द्वितीयं यति तृतीयं ठञादयस्त्रयोदशेति न त्वेकादशैव प्रत्ययाः प्रकृताः सूत्रभेदेन विहितत्वाद्य त्प्रत्ययस्य द्विर्गणनेत्तु द्वादशेति त्रयोदशत्वेन तदुपपादमेव न च पूर्वादन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणं लभ्यते ठञमादाय त्रयोदशत्वं सूपपादमिति वाच्यम् ॥

तुल्यन्यायेन स्थाण्णां द्वितिसूत्रलभ्यपतन ठञोग्रहणेन पंचदशत्वप्रसंगात् नापि सूत्रोपात्ते ह्यर्दशभिः सह द्वित्रिपूर्वादण्वेति वार्त्तिकोपात्ताण् प्रत्ययस्यग्रहणेन निर्वाहः उक्तरी
त्याः कंसाट्टिठनिति सूत्रे अर्द्धाच्चेति वक्तव्यं कार्षापणाट्टिठन् वक्तव्य इत्यादिवार्त्तिकोक्तटिठन्प्रत्ययस्यापि ग्रहणप्रसंगादिति चेत् अत्राहुः कंसाट्टिठन् इति सूत्रस्थ एव
वटिठन् अर्द्धकार्षापणशब्दाभ्यां परामृष्ट इति सन्निधीयते द्वित्रिपूर्वादण्वेति वार्त्तिकस्थाण्तु भिद्यते शतमानविंशतिकेत्यणो दूरस्थत्वेन परामर्ष्टुमशक्यत्वादिति तेन क्री
तं तेन निवृत्तीयां तन्त्रितार्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ठञिति आर्हादिति सूत्रे अगोपुच्छेत्यादिपर्युदासाद्गवगभावे गोपुच्छसमति प्रस्थेभ्यष्ठञ्भवतीत्यर्थः ननु देवदत्तेन क्रीतं प
णिनां क्रीतं तैषेण क्रीतमित्यादावतिप्रसंग इति चेत् अत्राहुः करणतृतीयैवेह समर्थविभक्तिः सापि मूल्यद्रव्यसमर्थकाच्छब्दाद्भवत्यन्नात न त्वन्यापि अन्यत्रत्वनभिधानान्नप्र
त्ययः एतच्च तद्धितादिर्महासंज्ञाकरणाल्लभ्यते तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इति व्याख्यानादिति लुकोपवाद इति लुक्तद्धितलुकीति प्राप्तस्य स्त्री प्रत्ययस्य लुकोऽ
पवाद इत्यर्थः पंचकमिति संख्यालक्षणः कन् आश्मिकमिति अश्मनो निमित्तमित्यर्थे ठक् नस्तद्धित इति टिलोपः पुत्राच्छ च गोद्यच इति नियम्यते प्राप्ते वचनं क
थं पुत्रीयः कथमुरीति नहि कर्तुः संयोगो नाप्नुयात इति चेत् अत्राहुः [illegible] संयुज्यते [illegible] कर्तुरपि संयोग एव यागकरणेन हि पुरुषः फलेन संयुज्यते
अतो यागादिरपि संयोगो न केवलं संबंध एव [illegible] इति सर्वभूमि आभ्यां यथासंख्यमणञौ स्तः ॥ ॥

सि॰ कौ॰ तस्येश्वरः तस्य निमित्तमित्यतोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनस्तस्येति निर्देशो निमित्तरूपप्रत्ययार्थस्य निवृत्तये अन्यथा हि संयोगोत्पाताविशेषणतोपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संभाव्येत तत्र वि

टी॰ त॰ । दित इति च योगः। भाग उत्तरार्थो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थश्च तस्य वापः तस्येति वापे स्य कर्मणि षष्ठी प्रस्थस्येति कर्तरि षष्ठ्यां तु देवदत्तस्य वापः क्षेत्रमित्यादौ स्यादिति भा

सु॰ त॰ तस्येश्वरः। ५।१।४२। तत्र विदित इति च। ५।१।४३। सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः। पार्थिवः। लोकसर्वलोकाट्ठञ्। ५।१।४४। तत्र

५४ विदित इत्यर्थे। लौकिकः। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। सार्वलौकिकः। तस्य वापः। ५।१।४५। उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रं। प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकं। द्रौणिकं। खारीकं। पात्रात्ष्ठन्। ५।१।४६। पात्रस्य वापः क्षेत्रम्पात्रिकं। पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः। तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते। ५।१।४७। वृद्धिर्दीयत इत्यादिक्रमेणार्थे त्येकं सम्बन्धादेकवचनं। पञ्चास्मिन्वृद्धिरायो लाभः शुल्कमुपदा वा दीयते पञ्चकः। शतिकः। शत्यः। साहस्रः। उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः। ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः। विक्रेत्रा मूल्यादधिकं ग्राह्यं लाभः। रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः। उत्कोच उपदा। चतुर्थ्यर्थ उपसंख्यानं॥ पञ्चास्मै वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः। समम ब्राह्मणे दानमितिवदधिकरणविवक्षा वा। पूरणार्धाट्ठन्। ५।१।४८। यथाक्रमं ठक् टिठनोरपवादः। द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वितीयिकः। तृतीयिकः। अर्धिकः। अर्धशब्दो रूपकस्यार्धे रूढः॥ भागाद्यच्च। ५।१।४९। चाट्ठन्। भागशब्दोपि रूपकस्यार्धे रूढः। भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्भाग्यं। भागिकं शतं। भाग्या भागिका विंशतिः। तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः। ५।१।५०॥ वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकाद्द्वितीयान्तादित्यर्थः। वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः। ऐक्षुभारिकः। भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान्तरं। भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति भारभूतान्वंशान्हरति वांशिकः। ऐक्षुकः। वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ। ५।१।५१। यथासंख्यं स्तः। वस्नं हरति वहत्यावहति वा वस्निकः॥ द्रव्यकः॥

कः। खारीकमिति खार्या ईकन् तदस्मिन् प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति शुल्कग्रहणं प्रपंचार्थं तस्याप्यायविशेषत्वात् तथा च ठगा

यस्यानिम्यदुनिरुगाभवति भौल्क शालिक इति हरदत्तः उपदादीयत इति जसस्सस्यरुत्वेयत्वे चयलोपः साहस्र इति शतमानेत्यादिनाण् इस्लानिर्वेश इति निर्वेशोभृतिः इस्लानिमित्तको
निर्वेशः संवंधषष्ठ्यासमासः समामित्यादि एवंचसंप्रदानस्येवाधिकरणत्वविवक्षयेष्टसिद्धौ उपसंख्यानंनादर्त्तव्यमितिभावः पूरणार्द्धाट्ठन् पूर्यतेऽनेनेतिपूरणोऽर्थः सद्धावेनोऽर्द्धे
अर्द्धेचठन्स्यात् आर्द्धिक इति अर्द्धाच्चेतिवक्तव्यमितिठिठन्शास्तः सतिचतस्मिन्स्त्रियांङीप्स्यात् इष्यतेतुटाप् रूपकस्येति रूपकंकार्षापणंरूढमिति [illegible] भागवद्धूर्यासाप
सत्वेनासामर्थ्यमितिहन्तोद्भावनीयमितिभावः भारभृतम्यो वंशादिभ्य इति ननुवंशादयश्शब्दाःसेकथंभारभृताइत्यतआह भारभूतानितिभारशब्दोऽर्थद्वारावंशादीनांविशेषणं।

सम्भवत्यवहरतिपचति।५।१।५२।। प्रस्थंसम्भवतिप्रास्थिकः। कटाहः। प्रस्थंस्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः। प्रास्थिकी ब्राह्मणी। प्रस्थमुपसंहरतिपचति
वेत्यर्थः। तत्पचतीतिद्रोणाण्च।। चाट्ठन्। द्रौणम्पचतीति द्रौणी। द्रौणिकी। आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्।५।१।५३।। पक्षेठञ्। आढकंसम्भवति
अवहरतिपचतिवाआढकीना। आढकिकी। आचितीना आचितिकी। पात्रीणा। पात्रिकी। द्विगोःष्ठंश्च।५।१।५४।। आढकाचितपात्रादित्येव। आढका।
द्यन्ताद्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषुष्ठन्खौवास्तः। पक्षेठञ्। तस्याध्यर्द्धेतिलुक्षित्वान्ङीष्। द्व्याढकिकी। द्व्याढकीना। द्विगोरितिङीप् द्व्याढकी। द्व्याचिति
की। द्व्याचितीना। अपरिमाणेतिङीप् निषेधात् द्व्याचिता। [illegible] त्रिकी। द्विपात्री। [illegible] द्विपात्रीणा। कुलि[illegible] लुक्खौचा।५।१।५५।। कुलिजान्ताद्द्विगोः सम्भ
वत्यादिष्वर्थेषुलुक्खौवास्तः। चात्ष्ठंश्च। लुगभावेठञ्। [illegible] द्वैकुलिजिकी। द्विकुलि[illegible] द्विकुलिजिकी। सोऽस्यांशवस्नभृतयः।५।
।१।५६।। अंशोभागः। वस्नंमूल्यं। भृतिर्वेतनं। पञ्च अंशाः [illegible] स्यपञ्चकः।।

[illegible] मितिभावः भारेभ्य इतिवक्तव्येप्रत्येकंसंवंधविवक्षयासूत्रेभारा
दितिनिर्देशः वांसिक इतिवस्नंमूल्यं।। ।। संभवत्यवहरति आ[illegible] प्रमाणा[illegible] दनाधिक्यंतदुपसर्जनंधारणंसंभवतेरर्थस्तेनसकर्मकत्वात्तदितिद्वितीं
यानानुवृत्तिर्नेतिरुच्यते तदाह प्रस्थंस्वस्मिन्निति प्रास्थिकीति [illegible] इतीत्य[illegible] उपसंहरतीति तत्पचतीति वार्तिकेस्मिन्पचतिग्रहणमेव
त्यवहरतीति निष्कर्षः द्रोणपरिमितेवीत्याः [illegible] द्रोणशब्दोलाक्ष[illegible] नित्य [illegible] परिमाण[illegible] द्धं तिभावः द्विगोःष्ठंश्च ष्टनितिछेदः तदाह चित्वादितिद्व्याढ
किकीतिनव्याभ्यामित्येजागमानशंकाः वृद्धिनिषेधसन्नियोगेन[illegible] [illegible] वान् अपरिमाणेति आचितस्यपरिमाणत्वेपितस्मिन्सूत्रेविशिष्यग्रहणा

टितिभावः द्वैकुलिजिकीति असंज्ञाशाणयोरित्यत्र कार्षापणशब्दोऽपि दृश्यते तेनोत्तरपदवृद्धिर्नेत्याहुः ॥ ॥ तदस्य परिमाणं इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते तेन तु सर्वतोमानमेव उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् षष्टिर्जीवितं परिमाणमस्य षाष्टिकः सोऽस्येति वर्त्तमाने पुनस्तदस्येति ग्रहणाद्धि षष्टी जीवितं परिमाणमस्य द्वैषाष्टिकस्त्रैषाष्टिक इत्यादाववयवे तद्धितलुक् न भवति स्पष्टं चेदं काशिकादौ पूर्वसूत्रमिति तेन पंचगणाः परिमाणमस्य पंचको गोसंघ इत्यादि सिध्यति यदा तु प्रकृत्यर्थस्य परिच्छेदिका संख्या पंच गावोऽस्य संघस्येति तदा तु प्रत्ययो न भवति परिमाणस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् एतच्च आर्हाद् गोपुच्छेति सूत्रे कैयटे स्पष्टं स्वार्थे उदाहरति पंचवेति । स्तोमे डविधिरिति डित्करणं एकविंश इत्यत्र तिलोपार्थं त्रयस्त्रिंश इत्यत्र टिलोपार्थं च पंचदश मंत्रा इति साम्नां स्तुवीत एकं साम तृचे क्रियत इति हि श्रुतिः तत्र तृचस्य पंच

तदस्य परिमाणम् ५।१।५७॥ प्रस्थः परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः ॥ संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ५।१।५८॥ पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते । तत्र संख्यायाः स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः । पञ्चद्व्येकयोरितिवत्संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । पञ्च परिमाणमेषामिति वा सङ्घे पञ्चकः । सूत्रे अष्टकं पाणिनीयं । सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात् सूत्रं पृथगुपात्तं । पञ्चकमध्ययनं । स्तोमे डविधिः । पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणः स्तुत्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः । पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ५।१।५९॥ एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते ॥

॥ कृत्व आवृत्त्या पंचदश मंत्राः सप्तदशे स्तोमे अंत्यायास्तृचः सप्तकृत्व आवृत्तिः प्रथममध्यमयोस्तु पंचकृत्व एव एकविंशे स्तोमे तु तृचस्य सप्तकृत्व आवृत्तिरिति ज्ञेयं छंदोगैरिति सामगैरित्यर्थः ॥ पंक्तिविंशति तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते पंचन्शब्दस्य टिलोपः तिप्रत्ययः चोः कुरिति कुत्वं पंच पदानि परिमाणमस्य पंक्तिश्छंद इति काशिका पदशब्दोऽत्र पादपर्याय इति हरदत्तः रूढिशब्दा इति तथा चात्र नावयवार्थोऽभिनिवेष्टव्यः पंक्तिशब्दो हि नानार्थः अस्ति क्रमसंनिवेशमात्रे हलपंक्तिः पिपीलिकापंक्तिरिति अस्ति च दशसंख्यायां पंक्तिरथ इति दशरथ इत्यर्थः अस्ति हि छंदोविशेषे यस्य पंचाक्षराः पंच पादाः तथा च छंदोविशेषे एवावयवार्थो नान्यत्रेति बोध्यं द्वयोर्दशतोर्विंभावः शतिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च द्वौ दशतौ परिमाणमस्य विंशतिः अपदत्वान्मातनान्नकारस्यानुस्वारः केचित्तु विंभावमुक्त्वा अपदत्वं चेति न पठंति त्रयाणां दशतां त्रिंभावः शच्च प्रत्ययः मतांतरे तु त्रिंभावः त्रयो दशतः

ष्ट्रेऽभ्योणिनः स्यान्निपातनात् एवं चतुर्णां चत्वारिंशत् पंचानां पंचा आभ्यामपि शत्प्रत्ययः षण्णां दशतां षष् ति श्च प्रत्ययः अपदत्वं च षट् दशतः परिमाणमस्याः षष्टिः ततस्त्रिभ्योपि तित्प्र त्यय एव संभान्नां शतां सप्त अष्टानां दशतां अशी नवानां दशतां नव दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः दशदशतः परिमाणमस्य शतं ॥ ॐ ॥ पंचद्दशतौ इमौऽत्यंतत्वे नेनिपात्येते वर्गेऽभिधेये तदस्य परिमाणमित्यनुवर्तत एव दशद्दिति दशपरिमाणमस्य पक्षे इति वा ग्रहणात्संख्याया इति कन्नपि भवतीति भावः त्रिंशच्चत्वारिंशतोः ब्राह्म येन पंचम्यर्थे षष्ठी द्विवचनं चत्वारिंशता ब्राह्मणे इति पाठे तु समाहारद्वंद्वात्सम्येकवचनं इह ब्राह्मणसंज्ञायामिति षष्ठीसमासेन निर्दिष्टमुचितं तथाहि सति ब्राह्मणस्य चे त्संज्ञेति स्युर्डो भवति अन्यथा यस्य कस्यचित्संज्ञायां ब्राह्मणस्य च प्रयोगे इत्यनिष्टोर्थः संभाव्येत तत्रश्च मंत्रे भाषायां च डण्न सिध्येदिष्यते च सः तस्मादिष्टानुरोधेन षष्ठ्य

पञ्चद्दशतौ वर्गे वा । ५ । १ । ६० ॥ पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्वर्गः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः । त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् । ५ । १ । ६२ ॥ त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि । चात्वारिंशानि । तदर्हति । ५ । १ । ६३ ॥ लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठञादयः स्युः । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः । छेदादिभ्यो नित्यम् । ५ । १ । ६४ ॥ नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेदं नित्यमर्हति छैदिको वेतसः । छिन्नप्ररूढत्वात् । विरागविरङ्गं च ॥ विरागं नित्यमर्हति वैरागिकः । वैरङ्गिकः । शीर्षच्छेदाद्यच्च । ५ । १ । ६५ ॥ शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः । शैर्षच्छेदिकः । यद्ठकोः सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥ दण्डादिभ्यः । ५ । १ । ६६ ॥ एभ्यो यत्स्यात् । दण्डमर्हति दण्ड्यः । अर्घ्यः । वध्यः । पात्राद्घंश्च । ५ । १ । ६८ ॥ चाद्यत् । तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः

र्थे सप्तमीति व्याख्येयं ब्राह्मणेऽभिधेये इति तु काशिकायां व्याख्यातं [illegible] ति ठञ उदाहरणं तु अस्य मर्हति पात्रियिकः द्रौणिक इत्यायुक्तं आदिशब्दग्राह्यस्य ठक उदाहरणमाह श्वैतच्छत्रिक इति एवं सांशीकः शत्यः शतिकः सासत्र इत्यादीन्युदाहर्तव्यानि छेदादिभ्यो नित्यं नित्यग्रहणमिह नित्यंक्रीडाजीविकयोरित्यत्रेव महाविभाषया प्राप्तस्य वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं न भवति आरम्भसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः किंतु प्रत्ययार्थविशेषणमिति ध्वनयन्निच्छेदं नित्यमर्हतीति भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं सूत्रमेव नारब्धमिति नञ्र्थ इति मनोरमा । अयं भावः नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं न भवति नित्यछेदमर्हतीत्यर्थस्यासंभवात् नहि कश्चित्सदा नित्यं छेदमर्हति योपि वेतसादिरर्थः छिन्नः प्ररोहति सोपि न नित्यं छेदमर्हति कालांतर एव तस्य छेदः प्रवर्तनात् न चात्र नित्यग्रहणत्यागे छेदमर्हतीत्यादि विग्रहवाक्यानि स्तुतये सूत्रस्यावश्यकत्वात् तस्य ।

सि·कौ· त्याख्यानं न युज्यत इति शंक्यं विग्रहवाक्यस्य भाष्यादिसंमतत्वादिति दिक्। छिद भिद द्रोह दोषेत्यादयः छेदादयः॥ सूत्रमाह विरागेति। दंडादिभ्यः पूर्वसूत्राद्यदनुवर्त्तत इत्या
टी·त· ह यत्स्यादिति केचित्तु दंडादिभ्यो यदिति पठंति स चापपाठ एव भाष्यादिविरोधादित्याहुः तथाहि अचो यदिति सूत्रे भाष्ये उक्तं हनो वा यत् वधादेशश्च वध्यः घात्यः तद्धि
सु·त· तो वा वधमर्हतीति वध्य इति यदि चेह यद्विधीयेत तदैवैतदुपपद्यते पक्षद्वये। यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वात् यदिति चेत्र यो विधीयेत तदा स्वरो भिद्येत मनोरमायां तु क्वचिद्विधौ हनो वा व
५६ धश्छित्तो वेति भाष्यं यदि चेह यद्विधीयेत तदैवैतदुपपद्यते नान्यथा द्युदात्तत्वं त्वपि तद्धिते यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वमित्यादि स्थितं॥ ॥ कडंकरदक्षिणाच्छ च। कडंगरे
ति पाठः स्वपेक्ष्य इति ध्वनयति कडंकरोतीति कडमरे कडगीतीति कडः ... मुद्गादिकाष्ठमिति अमरश्चाह कडंकरं बुसं क्लीबमिति गोरिति नीवारयवादिकं डंकरीये

कडङ्करदक्षिणाच्छ च।५।१।६९॥ चाद्यत्। कडङ्करोतीति वि...ह अत एव निपातनान्नात्वं च। कडङ्करं माषमुद्गादिकाष्ठमर्हतीति कडङ्करीयो गौः
कडङ्कर्यः। दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः। दक्षिण्यः। स्थालीबिलात्।५।१।७०॥ स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः। स्थालीबिल्याः। पा
कयोग्या इत्यर्थः॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ।५।१।७१॥ यथासंख्यं स्तः। यज्ञमृत्विजं चार्हतीति यज्ञियः आर्त्विजीनो यजमानः। यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हति।
तीत्युपसंख्यानम्॥ यज्ञियो देशः। आर्त्विजीन ऋत्विक्॥ आर्हीयाण्ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः॥ अतः परं ठञेव॥ पारायणतुरायणचा
न्द्रायणं वर्त्तयति।५।१।७२॥ पारायणं वर्त्तयति पारायणिकश्छात्रः। तुरायणं यज्ञविशेषः तं वर्त्तयति तौरायणिको यजमानः। चान्द्रायणिकः।

रिति। ... स्थालीबिलात्। छयतावनुवर्त्तेते। अस्माच्छयतोरुत्सर्गः ठञोऽपवादः। पाकयोग्या इति। निष्फलीकृता इति यावत्। यज्ञमृत्विजं वार्हतीति। अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्त इत्यर्थः
देशस्यानेवंविधत्वादुपसंख्यानं। यज्ञियो देश इति। यज्ञानुष्ठानयोग्य इत्यर्थः। ऋत्विगिति। स तु ऋत्विक्कर्मार्हतीति न तु ऋत्विजमिति सूत्रेण खञः प्राप्त्यभावादुपसंख्यानं। आर्हीयाणां ठ
गादीनां तेऽवधिः पारायणं। आदित आरभ्य आन्तादविच्छेदेन वेदस्याध्ययनं पारायणं तच्च गुरुणा शिष्येण वा निवर्त्यते। अन्यतरासन्निधौ अध्ययनक्रियाया अनिष्पादनात् यद्यपि शिष्य
स्यैव प्रत्यय इष्यते न तु गुराविल्याकरे स्थितं तदाह छात्र इति। यजमान इति। यद्यपि पुरोडाशादिनिर्वर्त्तने ऋत्विगपि यज्ञं निर्वर्त्तयति तथापि तत्र तौरायणिक इति न प्रयुज्यते। अन
भिधानादिति भावः। चान्द्रायणं तपोविशेषः। विषयीभूतोऽर्थ इति। स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयविषयीभूते स्थाण्वादावेव प्रत्यय इष्यते न तु संदेग्धरीति भावः। कथं तर्हि सांश

पिकः संशयापन्नमानसं रतिचेद् इत्याह । संशयापन्नं मानसं यस्मिन्निति विषये स विषयः ॥ ॥ संशयापन्नमानसं रतिनां मार्गमगमनानामिति । अत्र पंचम्यन्तात् प्रत्ययः पंथो णपथः पंथ इत्यस्मादे

शः स्त्रश्च प्रत्ययः । नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं [illegible] तु वाक्यनिवृत्त्यर्थमित्याशयेनाह नित्यं गच्छतीति । नित्यमिति किं । पथिकः । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं । अयं हि भा

संशयमापन्नः ५।१।७३॥ संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिकः । योजनं गच्छति ५।१।७४॥ यौजनिकः । क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ क्रोश

शतं गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः । ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम् ॥ क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनश

तिक आचार्यः । पथः ष्कन् ५।१।७५॥ षकारो ङीबर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी । पन्थो ण नित्यम् ५।१।७६॥ पन्थानं नित्यं गच्छति

पान्थः । पान्था । उत्तरपथेनाहृतं च ५।१।७७॥ उत्तरपथेनाहृतं औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तर

पथिकः । आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ वारिपथिकं । कालात् ५।१।७८। व्युष्टादिभ्योऽणित्यतः प्रागधिक्रियते । ते

न निर्वृत्तम् ५।१।७९॥ अह्ना निर्वृत्तमाह्निकं ॥ तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ५।१।८०॥ अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भृतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्ता

यां व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतकालः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भृतो मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मास

म्भावी मासिक उत्सवः । मासाद्वयसि यत्खञौ ५।१।८१॥ मास्यः । मासीनः । द्विगोर्यप् ५।१।८२॥ मासाद्वयसि इत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो

द्विमास्यः । षण्मासाण्ण्यच्च ५।१।८३॥ वयसीत्येव । यव [illegible] अनुवर्तनेनाप्युक्तं । षण्मास्यः । षाण्मास्यः । षाण्मासिकः । अवयसि ठंश्च ५।१।८४॥ षाण्मा

सिकः । षण्मासिको व्याधिः ॥ षाण्मासिकः । समायाः खः ५।१।८५॥ समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः ॥ १९ [illegible] पयाशयः । नित्यं पन्थानं गच्छतीत्यर्थो न द

पि संभवति तथापि नात्रैवार्थं पान्थशब्दस्य प्रयोग इष्यते । कदाचिद [illegible] नित्यं प्रत्ययो [illegible] न चैवं [illegible] विग्रहवाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणमस्त्विति शंक्यम् अशिष्टप्रयोगे विग्रहस्या

कास्पदत्वादिति । उत्तरपथेन । चकारेण गच्छतीति [illegible] प्रत्ययार्थः [illegible] उत्तरपथेन गच्छतीति [illegible] पथिकमिति । वारिपथेन गच्छति वारिपथेनाहृतमिति वाक्ये

सि॰कौ॰
त॰बो॰
सु॰त॰
५७

कालात्। स्वरूपग्रहणमिह न भवति तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयानिर्देशात्। मासादिस्मासीत्यादौ मासादीनां कालविशेषणाच्च। तेन निर्वृत्तं। तृतीयान्तात्कालवाचिनष्ठञ्स्यात् तेन निर्वृत्तमिति करणे तृतीया। चतुर्थ्यन्तगर्भेणेन निर्वृत्तमित्यत्र तु कर्तरि तृतीयेति विशेषः। उभयत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थाद्धेतोः कर्मणि क्तः। आह्निकमिति। अह्नष्टखोरेवेति नियमान्न लहितं इति टिलोपेन मासाह्वयसि॥ खञ्ञोञित्करणं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च। मासीनाभार्या। अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेऽपि सामर्थ्यान्नभूतेनैव संबध्यते। नहि मासमधीष्टो भृतो वेत्यादावुक्तौ काचित्कालकृताऽवस्था गम्यत इत्याशयेनाह। मासं भूत इति। एतच्च वृत्तिपदमञ्जर्योः स्पष्टं। मासीन इति। कालकृ-द्विगोर्यपाप्राप्नुवतः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात्पूर्वेणायं खः। यप् ... विधीयते पित्वादनुदात्तः। तेन द्विमास्य इत्यादावितरकालेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरो वतिष्ठते। यदत्युक्तं तु प्रत्ययस्यादात्तत्वात् ... द्विमास्य इति ... इत्युक्तं ... खलीयस्त्वादिति भावः। यवप्यनुवर्तत इति। व्याख्यानमेव शरणं। समायाः खः हायनो

द्विगोर्वा॥ ५।१।८६॥ समायाः खस्त्येव। तेन परिजय्यत्यतः प्राङ्‍वृत्तौ द्विगुः खखर्थे प्रत्ययाः। द्विसमीनः। द्वैसमीकः। रात्र्यहःसंवत्सराच्च॥ ५।१।८७॥ द्विगोरित्येव। द्विरात्रीणः। द्वैरात्रिकः। द्व्यहीनः। द्वैयह्निकः। समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच्। द्विसंवत्सरीणः। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च॥ ७।३।१५॥ संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यान्ञिदादौ। द्विसांवत्सरिकः। द्वेषष्टीभृतो द्विषाष्टिकः। संख्यायाः परिमाणं तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणमपरिमाणग्रहणार्थं। तेन द्वैसमीक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न। वर्षाल्लुक्च॥ ५।१।८८॥ वर्षशब्दान्ताद्द्विगोर्वा खः। पक्षे ठञ् वा च लुक्। त्रीणि व-

त्रीणि भूतः समा इत्यमरः। समामधीष्ट इत्यादि। अधीष्टादयश्चत्वारोऽर्था अत्राप्यनुवर्तन्त इति भावः॥ ॥ द्विगोर्वा। संख्यायाः पूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीत्यभ्युपगमात्पूर्वेणानित्यप्राप्ते विकल्पः। द्वैसमिक इति। खेन मुक्ते पक्षे ठञिति भावः। द्वैयह्निक इति। टखोरेवेति नियमादिह टिलोपो न। अह्नोऽह्न एतेभ्य इत्येव न तु तद्धिते इति द्विगुसमासान्तं रात्र्यह-संवत्सराच्चेत्येवं वाधिकारात् यच्चान्यन्न च महाविभाषया टचो विकल्प इति वाच्यं। वृहतीजात्यन्ताः समासान्ता इति नित्येषु परिगणनादत आह। समासान्तविधेरनित्यत्वादि- ५७
त्युविकं तत्प्रत्यहादेशेन द्वैयह्निक इति रूपं सिध्यति तथापि द्व्यहीन इति रूपं न सिध्यति टचि सत्यह्नादेशे तस्य स्थानिवत्वाद् ... जाहरति समासान्तस्याहःशब्दान्तसमासग्रहणेन ग्रहणाच्च। रात्र्यहःसंवत्सराच्चेति खप्रत्यये कृतेऽपि द्व्यहीन इति रूपप्रसंगादित्याहुः। आरपदवृद्धिर्नेति। एतच्चोपलक्षणं। द्विवर्षेत्यत्राद्विगोरिति ङीन्न भवति। परि-

कालपर्युदासेन पर्युदासाभावादपरिमाणविस्ताचितेत्यनेन निषेधप्रवृत्तेः। द्वैवर्षभृतेनमधीष्ट इति ठञ्। वर्षाल्लुक्चेति लुक्। चित्तवति नित्यमिति नित्यं लुको वक्ष्यमाणत्वाद
[...]तरानिह प्रत्ययार्थ इत्युदाहरन्ति॥ ॥ द्विवर्षीणो व्याधिरिति। द्विवार्षिको मनुष्य इति। अत्र वदन्ति। मनुष्ये चित्तवतीति नित्यं लुक्प्रसंगान्मनुष्यो मनुष्यसदृशः

द्विवर्षीणो व्याधिः. ॥ द्विवर्षः। वर्षस्याभविष्यति। ७।३।१६॥ उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात्। द्विवार्षिकः। भविष्यति तु द्वैवर्षिकः। अधीष्टभृतयोरभवि
ष्यत्त्वादिति प्रतिषेधेन। गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता न तु तद्धितार्थः। द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः। परिमाणान्तस्यासंज्ञाशा
णयोः। ७।३।१७॥ द्वौ कुडवौ परिमाणमस्य द्विकौडविकः। द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम्। द्विनैष्किकम्। असंज्ञेति किम्। पञ्चकलापाः परिमा
णमस्य पाञ्चकलापिकम्। तद्धितान्तः संज्ञैषा हि शाणम्। कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति। द्वैकुलिजिक। चित्तवति नित्यम्। ५।१।८९॥ वर्षशब्दान्ताद्द्विगोः
प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात्। चेतने प्रत्ययार्थे। द्विवर्षो दारकः। षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते। ५।१।९०॥ बहुवचनमतन्त्रम्। षष्टिको धान्यविशेषः। तृतीयान्ता
त्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते। तेन परिजय्यलभ्यकार्य्यसुकरम्। ५।१।९३॥ मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः। मासेन लभ्यं कार्य्यं सुक
रं वा मासिकम्। तदस्य ब्रह्मचर्य्यम्। ५।१।९४॥ द्विती[...]प्रत्ययः स्यात्। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। मासं ब्रह्मचर्य्यमस्य मा
सिको ब्रह्मचारी। आर्द्धमासिकः। यद्वा। प्रथमान्तात् [...]प्रत्ययः। मासोऽस्ति मासिकं ब्रह्मचर्य्यं। महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम्॥ म
हानाम्न्यो नाम विद्याः तासां ब्रह्म[...]चर्यमस्य माहानाम्निकः। हरदत्तस्तु भस्याढे इति पुंवद्भावान्माहानामिक इत्याह। चतुर्म्मासा
स्यो यज्ञे॥ तत्र भव इत्यर्थे। चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातु[...]स्यानि यज्ञाः। अण्संज्ञायां च चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्म्मासी। अणन्तत्वान्ङीप्। पौर्णमासी

तिमादिरिति व्याख्या यस्यैव तस्य गतिः समर्थनीयेति। दारकः [...] बालकः। परिजय्यस्य विवरणं जेतुं शक्य इति। परिजय्यो शक्यार्थ इत्ययादेशः। महानाम्न्यो नामे
ति। तथा चाभाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावो नेति भावः। हरदत्तस्तु [...] इति मन्यते। महानाम्निक इति पुंवद्भावे कृते नस्तद्धित इति टिलोपः। चतुर्मा

सप्तदिनं। मासशब्दस्य कालवाचित्वात्कालाधिकारे वार्त्तिकमुक्तम्। न च विशिष्टस्य कालवाचित्वाभावादिह संगतिर्दुर्लभेति शङ्क्यं। प्रागेव तत्संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमप्रत्ययग्रहणे
मा इत्यस्यैव संगतिरिति। अणसंज्ञायामिति। तत्र भव इत्यनेन सिद्धे पुनरण्विधिर्हि गोत्र्लुग् न पत्य इति लुङ्मा भूदित्येतदर्थमिदमत्रारब्धं एवं चास्मिन् वार्त्तिके च चतुर्मासादित्यस्या
नुवृत्तये पूर्ववार्त्तिकमत्रैवारब्धमित्यपि ज्ञेयं। चातुर्मासीति स्पष्टं। ज्ञेत्याकांक्षायामाह। आषाढीति। अषाढानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासीत्यर्थः। तस्य दक्षिणा यज्ञाख्ये
भ्यो दक्षिणे तस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात्। कालाधिकारादेवेह द्वादशाहादिभ्यः सिद्धे आख्याग्रहणं व्यर्थमित्याशंकां परिहरति। आख्याग्रहणादिति। तत्र च। कालवाचिभ्यः सप्तम्यन्ता

तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः। ५।१।९५॥ द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी। आख्याग्रहणादकालादपि। आग्निष्टोमिकी। वाजपेयिकी। तत्र च दीयते
कार्यं भववत्। ५।१।९६॥ प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम्। [illegible]॥ कालाधिकारस्य सम्पूर्णो ऽवधिः॥ व्युष्टादिभ्योऽण्। ५।१।९७॥ व्युष्टे दीयते
कार्यं वा वैयुष्टं। व्युष्ट तीर्थ संग्राम प्रवास इत्यादि। तेन यथाकथाच हस्ताभ्यां णयतौ। ५।१।९८॥ यथाकथाचेत्यव्यय संघातात्तृतीयान्ताद्धस्तशब्दा
च्च यथासंख्यं णयतौ स्तः। अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नेष्यते। यथाकथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचं। अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः। हस्तेन दीयते का
र्यं वा हस्त्यं। सम्पादिनि। ५।१।९९॥ तेनेत्येव॥ कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकं मुखं। कर्णालङ्काराभ्यां अवश्यं शोभत इत्यर्थः। कर्मवेषाद्य
त्। ५।१।१००॥ कर्मणा सम्पादि कर्मण्यं। शौर्यं। वेषेण सम्पादि वेष्यो नटः। वेषः कृत्रिम आकारः। तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः। ५।१।१०१॥ सन्तापाय
प्रभवति सान्तापिकः। सांग्रामिकः। योगाद्यच्च। ५।१।१०२॥ चाट्ठञ्। योगाय प्रभवति योग्यः। यौगिकः। कर्मण उकञ्। ५।१।१०३॥ कर्मणे प्रभवति कार्मुकं।
समयस्तदस्य प्राप्तम्। ५।१।१०४॥ समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं। ऋतोरण्। ५।१।१०५॥ ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवं। कालाद्यत्। ५।१।१०७॥ कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं

प्यते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययः स्यात्। प्रावृषेण्यमिति। प्रावृष एण्य इति भवार्थे विहितस्य इहाप्यतिदिश्यत इति भावः। शारदमिति। संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योण्॥
कालाधिकारस्य पूर्णो ऽवधिः। व्युष्टादिभ्योण्। व्युष्टशब्दः कालवाची दिवसमुखे वर्तते। संपादिनि गुणोत्कर्षः संपत्तिः आवश्यकेणिनिरिति णिनिकृत्। एवं वस्त्रयुगेन संपा
दिवस्त्रयुगिकं शरीरमित्यप्युदाहार्यं। वस्त्रयुगेन अवश्यं शोभत इत्यर्थः। तस्मै प्रभवति। समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते। आर्तवमिति। पुष्यमित्रादि विशेष्यं वोध्यं। काल्यं शी

प्रत्यूपो न मे स्वं कल्पमित्यमरः। तत्र प्राप्तः कालो कल्पशब्दस्य व्युत्पत्त्यंतरं मृग्यं॥ ॥ प्रकृष्टे ठञ्॥ प्रकृष्यते अयमिति प्रकृष्टः कर्मणि क्तः तेन च प्रकर्षेण कालो विशेष्यते इत्याह दीर्घः
कालः इति। ठञ् ग्रहणं वृद्ध्यर्थं। अन्यथा अनंतरस्य यतो नुवृत्तिराशंक्येत। इंद्रमह इति। महः उत्सवः। वैशाखो मंथः। आषाढो दंड इति। वैशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मंथदंड
योर्वर्तेते तयोस्तु यथाकथंचित् व्युत्पत्तिः। क्रियत इति हरदत्तः। विलोडनदंडस्यैवाधारभूतः काष्ठविशेषो मंथ इत्युच्यते। अनुप्रवचनं नाम ब्रह्मोदनमुच्यते। सपूर्वपदादिति
विद्यमानपूर्वपदादित्यर्थः। ऐकागारिकट् टाङीबर्थः। ऐकागारिकी॥ किमर्थमिदमुच्यते। यावता प्रयोजनमित्येव ठञ् सिद्धमासत्यं। चौरे नियमार्थमावश्यकमिदं सूत्रमन्यः

प्रकृष्टे ठञ्। ५।१।१०८॥ कालादित्येव तदस्येति च प्रकृष्टो दीर्घः कालोस्येति कालिकं वैरम्॥ प्रयोजनम्। ५।१।१०९॥ तदस्येत्येव। इन्द्रमहः प्रयोजनम
स्येत्यैन्द्रमहिकं। प्रयोजनं फलं कारणं च॥ विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः। ५।१।११०॥ आभ्यामण्स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थ
योः। विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः। आषाढो दण्डः। चूडादिभ्य उपसंख्यानम्॥ चूडा। चौडं। श्रद्धा। श्राद्धम्॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः। ५।१
१११॥ अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयं। समापनात्सपूर्वपदात्। ५।१।११२॥ व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनी
यं। ऐकागारिकट् चौरे॥ ५।१।११३॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य [illegible] विषेः। स ऐकागारिकश्चौरः। आकालिकडाद्यन्तवचने। ५।१।११४॥
समानकालावाद्यन्तौ यस्य स आकालिकः॥ समानकालस्य [illegible] नाश इत्यर्थः। पूर्वेद्युर्दिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्व
र इति वा। आकालाट्ठंश्च॥ आकालिका विद्युत्॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः। ५।१।११५॥ ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते। क्रिया
चेदिति किं। गुणतुल्ये मा भूत्। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः॥

[illegible] ऐकागारं प्रयोजनं यस्य सोपि स्यादपि स्यात्। नन्वेवमप्येकागाराच्चौरे [illegible]
वनियम्यतां किमैकागारिकट् इति निपातनेन टित्करणेन [illegible] कार्यं [illegible] वति न त्रिस्वर इति वृद्धिस्तु निपातनाद्भवत्येवेति। आका
ल आदेश इति। मिथ्यान्यतरदिति शेषः। आद्यंतौ यस्येत्यादि अस्येत्य [illegible] निपात्यत इति भावः। आकालाट्ठंश्च। वार्त्तिकमिदं। ठञः पूर्णावधिः। तेन तुल्यं
क्रिया चेद्वतिः॥ तुल्यमिति सामान्येन नपुंसकं। तृतीया तात्तुल्यमित्यर्थे [illegible] ब्राह्मणेन तुल्यमिति। नन्वत्र ब्राह्मणो यथा वर्त्तते तथा क्षत्रियादिकर्तृ

काध्ययनं वर्त्तत इति वाक्यार्थो न संगत इति चेदत्राहुः। ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणया वर्त्तते ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं वाक्यार्थ इति न कोऽपि दोष इति गुणतुल्ये इति। उपलक्षणमिदं॥ अक्रियातुल्य इत्यर्थः एवं च ब्राह्मणेन सदृशः क्षत्रिय इत्यर्थे ब्राह्मणवत्क्षत्रिय इति प्रयोगः साधुरेव। अत एव पर्वतो वह्निमान् महानसवदिति वाक्ये महानससदृशः पर्वत इत्यर्थे वतेः साधुत्वं मत्वा तत्र वतेः साधुत्वरक्षणार्थं पर्वतो वा [illegible] इवेतुमर्हतीत्यादि क्रियापदं प्रयुंजते॥ तत्र तस्येव। सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च इवार्थे प्रत्ययः। क्रिया चेदिति नानुवर्त्तते इति द्रव्यादितुल्यमपि यो भवति। मथुरावत्स्रुघ्ने इति। मथुरायामिव स्रुघ्ने प्राकारः तेन तुल्यः प्राकारः स्रुघ्ने इत्यर्थे न तदर्हं। अर्हतीत्यर्हं पचाद्यच्। यद्यपि कृद्योगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यं तथापि अत्र सौत्रो विभक्तिव्यत्यय इत्येके। न तृ कर्मणोरिति षष्ठ्या अनित्यत्वे ज्ञापकमिदं। तेन च धर्म्यै

तत्र तस्येव॥ ५।१।११६॥ मथुरायामिव मथुरावत्स्रुघ्ने प्राकारः। चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः। तदर्हम्॥ ५।१।११७॥ विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते। क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते। तेनेह न। राजानमर्हति छत्रम्॥ तस्य भावस्त्वतलौ॥ ५।१।११९॥ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः। गोर्भावः गोत्वं। गोता। त्वान्तं क्लीबं तलन्तं स्त्रियां॥ आ च त्वात्॥ ५।१।१२०॥ ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते। अपवादैः सह समावेशार्थं। गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदं। चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः। स्त्रिया भावः स्त्रैणं स्त्रीत्वं स्त्रीता। पौंस्नं पुंस्त्वं। पुंस्ता। न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः॥ ५।१।१२१॥ इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युः चतुरादीन्वर्जयित्वा। अपतित्वं। अपटुत्वं। नञ्पूर्वात्किं। बार्हस्पत्यं। तत्पुरुषात्किं। नास्य पटवः सन्तीत्यपटुस्तस्य भावः आपटवं॥ अचतुरेति किं। आचतुर्यं। आसङ्गत्यं। आलवण्यं। आवट्यं। आयुध्यं। आकत्यं। आरस्यं॥ आलस्यं॥

॥ रामोदमुत्तममिति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति तु कारकेष्वेवोचाम। द्वितीयान्तादेव प्रत्यय इति स्फुटीकर्त्तुमिति इदं तेन विगृह्णाति। विधिमर्हतीति। कथं तर्हि ततो यथावद्विहिताध्वरायेति। असत्त्वार्थकस्य कर्मत्वासंभवेन द्वितीयान्तत्वाभावादिति चेदत्राहुः। यथाशब्दो द्व न्ति विषये सत्त्वार्थकस्तथात्वमित्यादिषु त्वतलादिदर्शनात्। अन्यथा षष्ठ्यपि नास्तीति त्वतलौ न स्यातां। तथा च द्वितीयान्ताद्यथाशब्दादिहार्थे वतिः। योग्यतामर्हतीति विश्रान्तमि त्यर्थः क्रियायोगोऽपि सुलभ इति। तस्य भावस्त्वतलौ। प्रकृतीति। न तु यः कश्चिद्धर्मः। घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वपृथिवीत्वादेरभानात्। गोर्भाव इति। इह गोशब्दोऽर्थपरः शब्दस्व

[illegible]प्रयोवेतिप्रसाद्ध्यं। यदार्थपरस्तदा धर्मविशेषः। प्रत्ययार्थः स च धर्मत्वेनैवभासते। प्रकृतिजन्येत्यादिसुप्रयोगोपाधिः। यदा तु शब्दपरस्तदा तज्जन्यबोधप्रकारः प्रत्ययार्थः
[illegible] विशेषण वा पाचकत्वमित्यत्र तु कर्तृत्वरूपसंबंधः प्रकारः। पच्यमानत्वमित्यत्र तु कर्मत्वरूपसंबंधः। तथा औपगवत्वमित्यत्र जन्यत्वरूपसंबंधः प्रकारस्तु नपुंस
बवे[illegible]त्र तु स्वरूपसंबंध इत्याद्यूह्यं। एवं स्थिते हरिटीकायां। यदुक्तं कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबंधाभिधानं भावप्रत्ययेनेति तत्र नापूर्वशक्तिं परं कल्प्यं। उक्तरीत्यैव तत्रा
व्युप[illegible]तिसंक्षेपः। अपवादैस्सहेति। पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेत्यादिभिः। चकारइति। अन्यथा त्वतलोः स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञावित्यतो नामन्य [illegible] अतयोस्सावकाशत्वादिति भावः॥ पौ
स्नपुंसत्वा[illegible]ति। संयोगांतलोपे पुंमः खयीति रुत्वं। पासिकावनुनासिकानुस्वारौ। विसर्गे कृते सत्वं। अपतित्वमिति। इहपदं नेंतेति यकुन्न भवति। अपटुत्वमिति। इह लिंगं नाश
लघुपूर्वा[illegible]ण न भवति। आचतुर्थमित्यादि। वासस्त्वादित्वान्न ष्यञ्॥ ॥ पृथ्वादिभ्यः। अणादीति। इगंतलघुपूर्वेषु पृथुमृदुप्रभृतीनां समावेशः। चेडखंडादि

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा। ५।१।१२२। वावचनमणादिसमावेशार्थं। रुञ्नो हलादेर्लघोः ६।४।१६१। हलादेर्लघोः ऋकारस्य रस्यात् इष्ठेमेयस्सु टेः॥
भसंज्ञकस्य टेर्लोपस्स्यादिष्ठेमेयस्सु। पृथोर्भावः प्रथिमा। पार्थवं। म्रदिमा। मार्दवं। वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च। ५।१।१२३। चादिमनिच्। शौक्ल्यं। शुक्लिमा। दार्ढ्यं
पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वं॥ दृढि[illegible]॥ दे[illegible]वर्ण्यः [illegible]॥ यथाकामी॥ ॥ गुणवचनेभ्यः ष्यञः। बालवत्सादिषु वयोवचन

त्वक्षत्वस्यात्र इति वोध्यं। त्वतलौ तु पूर्वसूत्रे [illegible] वलब्धौ। र[illegible] हलादेः [illegible] लघोः किं। कृष्णिष्ठः। पृथुमृदुभृशेति परिगणनेन तु हलादेर्लघोरिति पृकु
शाकामा। वर्णदृढादिभ्यः। गुणवचनत्वादेवसिद्धे इमनिजर्थं [illegible] अतिकृतमावहत् [illegible]
गणत्वान्न ष्यञ्। हलस्तद्धितस्येति [illegible]लोपः। [illegible] वंशाख्या कामी [illegible] अत्र [illegible] वः पांतर्लासमनिमनः [illegible] यथानाद
यः पंचतदंतानां समासानां अनंतरः ष्यञ्भवतीत्यर्थः। वि[illegible] विमतिभावैमत्यं। इगंतत्वादण्। [illegible] विमनसो भावो विम
निमा। वैमनस्यं। विशारदिमा। वैशारद्यं। त्वतलौ स्समासान्न [illegible] मनसो भावः [illegible] विमः परे येमनि मनसीन इंत्य पोस्समासे यो अनंतरः ष्य
ञ्भवतीत्यर्थः। संमशित्वं संमनिता। [illegible] मनिमा। सौमनस्यं। [illegible] संमनस्यं

गुणवचाष्यत्रनुवर्त्तते। कर्मक्रियाकार्यं च। शारीरायाश्च त्रसाध्यंश्गोवादि[illegible]। शास्त्रेण[illegible]र्यागादिः कार्यमिति तयोर्भेदमाह। अर्हत इति। अर्हः प्रशंसायामिति शतृप्रत्ययोऽर्हन् स्तुः पूजार्थाभिधायीति कैयटः। आकृतिगण इति। केषांचित्पाठस्तु कार्यान्तरार्थः। तथाहि अर्हतो नुम्चेति नुमर्थः। [illegible] एवं शुभावः त्रिभावः अन्यभावः एषां पाठः स्वार्थे विधानार्थः। तथा च प्रत्याहाराह्निके वार्तिके प्रयोगः। आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायादिति अन्यभाव एव आन्यभाव्यं अन्यत्वमित्यर्थः। अनुव्याकरणाधिकरणे भट्टपादैरक्तमान्यभाव्य

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च। ५।१।१२४। [illegible]वो [illegible]डस्य कर्म भावो वा जाड्यं। मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यं। ब्राह्मण्यं॥ अर्हतो नुम् च। अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यं। आर्हन्ती। ब्राह्मणादिराकृतिगणः। यथातथयथापुरयोः पर्य्यायेण। ७।३।३१॥ नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्य्यायेणादेरचो वृद्धिर्ञिदादौ। अयथातथाभावः आयथातथ्यं। अयथातथ्यं[illegible] आयथापुर्य्यं अयथापुर्य्यं। आपादसमाप्तेर्भावकर्म्माधिकारः। चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम्। चत्वारो वर्णाः चातुर्वर्ण्यं। चातुराश्रम्यं। [illegible]र्थ्यं। षाड्गुण्यं। सैन्यं। सान्निध्यं। सामीप्यं। औपम्यं। त्रैलोक्यमित्यादि। सर्ववेदाः सर्वेवेदानधीते सर्ववेदः। सर्वादेरिति लुक्। स एव सार्ववैद्यः। चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च॥ चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः। स एव चातुर्वैद्यः। चतुर्विद्य इति पाठान्तरं॥ चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च। ५।१।१२५॥ नेति संघातग्रहणं। स्तेनचौर्य्ये पचाद्यच्। स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम्। स्तेनादिति योगं विभज्य। स्तैन्यमिति ष्यञन्तमपि केचिदिच्छन्ति॥ सख्युर्य्यः। ५।१।१२६॥ सख्युर्भावः कर्म वा सख्यं। दूतवणिग्भ्यां च॥ दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यं। वाणिज्यमिति काशिका। माधवस्तु वाणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः भाव एवा[illegible]त्र प्रत्ययो न तु कर्मणीत्याह। भाष्ये तु दूतमध्यस्थ्या इति। तत्र वैय्याकरणमीमांसकसंतोषार्थमित्यवधेयं। सर्ववेदा इति। पूर्वकालैकेति समासः चतुर्वेद इति ((वणिग्भ्यां चेति नास्त्येव। ब्राह्मणादित्वाद्रा तद्धितार्थ द्विगुः। द्विगोर्लुगनपत्य इत्यणो लुक्। चतुर्विध इति। विधाल क्षणसूत्रान्तादिति ठक्। तस्य लुक्। संघातग्रहणमिति। वर्णग्रहणे तु यस्येति चेत्यकारलोपे सत्तीयं नलोपः[illegible]स्यादिति। अचः परस्मिन्निति लोपस्य स्थानिवद्भावाद्यादेश प्रसंगादिति भावः। ननु संघातग्रहणेऽप्यलोन्त्यस्येत्यकारस्यैव लोपः स्यान्नतु संघातस्येति चेन्मैवं। आरंभसामर्थ्यान्नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति निषेधाद्वा तत्प्रसिद्धेः। ॥

हु॰ प्र॰ ६

कपिज्ञात्योः इह कपिज्ञाती द्वौ भावकर्मणोः अर्थौ वपि द्वौ तयोर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् एवं पत्यंतपुरोहितादिभ्य इत्यनेनोद्गात्रादिभ्य इत्यत्रापि बोध्यं ब्राह्मणादित्वादिति। यद्यपि ब्रा
ह्मणादिषु राजन्शब्दः केवलः पठितस्तथाप्ययमेवासे इति प्रतिषेधो ज्ञापयति। अस्त्यत्र यकारलोपो राजन्शब्देन तदन्तविधिरिति। एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासेऽचरितार्थता
... समासे विशेषविहितो यगेव भवति। अन्ये तु ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेव तदंतात् कथंचित् ष्यञ् सिद्धो राजन्शब्दस्य तत्र पाठो यका सह समावेशार्थ इति। तथा
चा... धिकरणे शावरभाष्ये उक्तं। राज्ञः कर्म राज्यं ब्राह्मणादित्वात्ष्यञिति। पुरोहित। संग्रामिक। पथिक। सारथिकेत्यादयः पुरोहितादयः। प्राणभृज्जाति। मुखना
सासं... वायुः प्राणः प्राणिजातीत्येव सुवचं। प्राणभृदिति किं। तृणत्वं। तृणता। जातीति किं। देवदत्तत्वं। औद्गात्रमिति। उद्गात्रादिषु येऽऋत्विग्वचनास्तेभ्यो होत्राभ्यः छः

क[पि]ज्ञात्योर्ढक्। ५।१।१२७॥ कापेयं। ज्ञातेयं। पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्। ५।१। १२८। सैनापत्यं। पौरोहित्यं। राज्ञोऽसे॥ राजशब्दोऽसमासे यकं लभ
ते... राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं। समासे तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। आधिराज्यं। प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्। ५।१।१२९॥ प्राणभृज्जा
ति आश्वं। औष्ट्रं। वयोवचनं। कौमारं। कैशोरं। औद्गात्रं। औन्नेत्रं। सौष्टवं। दौष्टवं। हायनान्तयुवादिभ्योऽण्। ५।१।१३०॥ द्वैहायनं। त्रैहायनं। यौव
नं। स्थाविरं। श्रोत्रियस्य यलोपश्च॥ श्रौत्रं। ... कुतूहलस्य त्र ज्ञा। युवादिषु च ब्राह्मणादिषु च पठ्यते। कौशल्यं। कौशलमि

इति छो यासे अत्र विधीयते। सुहृद्दुहृद्भ्यां गुणलक्षणे ष्यञ्... नवधा... दिगंत... ते। सुभ्व भद्रस्य तलोः प्राप्तयोः। इहानुसुभमंत्र... ते। सुभगमित्येतद्रूपं मंत्रविष
यप्रयोगे अत्र मुत्पादयतीत्यर्थः। महते सौभगाय सर्वविधी... छंदसि विकल्पितत्वादि... उभयपदवृद्धिर्न भवति। अत एव मंत्रेऽपि क्वचिदस्य न भवति। सौ
भाग्यमस्मै दत्त्वाया इह ष्यञ् हायनान्ता अस्मात्त्वतलोः प्राप्तयोः... तधाने युवस्थविर... भावयोवचनलक्षणो... अणि प्राप्ते यौवनमिति। अणि परतः अणिति प्रकृतिभावः
मनोज्ञादिपाठात् वुञपि। यौवनकं। प्रकृत्या केराजन्यम... न इति प्रकृतिभावः श्रोत्रियस्य... इति श्रोत्रियश्छंदोऽधीत इत्यत्र छंदसः श्रोत्रभावः घ... या
रव्यानं तदेह घलोप इति यथाश्रुत। यदा तु वाक्यार्थे... वचनात् ते... पत्र... घशब्देन... ते। क्वचित्तु यलोपश्चेति पाठस्तत्र येति संघातग्रहणं व्या
ख्येयं। वर्णग्रहणे त्विकारस्य पणादेशः स्यान्न तु यस्येति च। लोपः। ... भावात्। एतच्च हरदत्तग्रंथे स्पष्टं। मूले पुस्तकेषु पलोप इत्यसु

इगंताच्च। लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति प्रातिपदिकविशेषणं। पूर्वत्वं च सन्निधानादिगवयवापेक्षं। नेति पांडुशब्दान्न भवति। लघुपूर्वेक इत्येव सुवचम्। लघुपूर्वश्चासौ इक् च
लघुपूर्वेक् तस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे इगंतत्वमर्थसिद्धमिति व्याख्या। इगंतात्किं। ... लघुपूर्वात्किं। पांडुत्वं। कथं कार्त्स्न्यमिति। कृधातोः ओरावश्यक इति रूपसिद्धावपि कवेः क्र
मेणार्थे काव्यमिति स्यादिति प्रश्नः। योपधात्। गुरूपोत्तमाद्यस्य प्रातिपदिकस्य तस्मादित्यर्थः। योपधात्किं। ... गुरूपोत्तमादिति किं। क्षत्रियत्वं। आभि... कमिति
अत्र प्रकृतिरभेः परः अनीयर्प्रत्ययांतो दधातिः। अभिधेयस्य भावः कर्म वेत्यर्थः। साहायाद्वेति। सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनं द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च। मनोज्ञ। प्रियरूप। अव
हुल। अवश्यश्रत्याद्यो मनोज्ञादिः। गोत्रचरणात्। गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्वुञ् स्याद्भावकर्मणोः। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं। तेनापत्यप्रत्ययां

इगन्ताच्च लघुपूर्वात्। ५।१।१३१। शुचेर्भावः कर्म वा शौचं। मौनं। कथं कार्त्स्न्यम्। कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्। ५।१।
१३२। रामणीयकं। आभिधानीयकं। सहायाद्वा। साहाय्यं। साहायकं। द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च। ५।१।१३३। शौष्योपाध्यायिका। मानोज्ञकं। गोत्रचर
णाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु। ५।१।१३४। अत्याकारोऽधिक्षेपः तदवेतः गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्तः। अवगतवान्वा। गार्गिकया श्लाघते। गार्ग्यत्वे
न विकत्थत इत्यर्थः। गार्गिकयात्याकुरुते। गार्गिकामवेतः। होत्राभ्यश्छः। ५।१।१३५। होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः। बहुवचनाद्विशेषग्रहणम्। अ
च्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयं। मैत्रावरुणीयं। ब्रह्मणस्त्वः। ५।१।१३६। होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दात्त्वः स्यात्। छस्यापवादः। ब्रह्मत्वं नेति वाच्ये
त्वग्रहणं तलो बाधनार्थम्। ब्राह्मणपर्य्यायाद्ब्रह्मणशब्दात्तु त्वतलौ। ब्रह्मत्वम्। ब्रह्मता॥ ॥ नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः॥ ॥ ॥

तेभ्य... र्थः। प्रवराध्याये पठिता ये तेभ्य इत्यपरे। गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वात्प्राणभृज्जातीत्यादिना अञ्प्राप्ते वचनं। श्लाघेत्यादि। श्लाघादिषु विषयभूतेष्वित्यर्थः। प्रा
... प्राप्यर्थत्वात् अवपूर्वस्येणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वादाह। अवगतवानिति गार्गिके ति। आपत्यस्य च तद्धिते यलोपः। चरणात्तु उदाहरणं तु काठिकया श्लाघते इत्यादि बोध्यं। श्ला
घादि... ति किं। गार्ग्यत्वं। काठत्वं। होत्राशब्द इति। जुहोतेस्त्रन्। नेति वाच्य इति। छप्रत्ययेन निषिद्धे तस्य भावस्त्वतलावित्यनेनैव प्रत्ययः सिध्यति विभक्तेरनुच्चारणाल्लाघवं च भ
वतीति भावः। होत्राभ्य इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति॥ ब्राह्मणपर्यायादिति। नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न्यायं। धिवि प्रीणने इत्यस्मात् क्तप्रत्यये बहुलमिति कर्त्तरि ल्युट्। आस्मादेव निपातनाद्रेफस्य लोपः यकारस्य चात्वं धिनोतीति धान्यं। मंत्र चान्यमसिधिनुहि देवानित्यनेन धान्यं भवनमिति भवनं तेन भवनापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी। सा च निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। बहुवचनं तु स्वरूपविधिनिवृत्त्यर्थं। अलौकिके प्रक्रियावाक्ये तु एकवचनानुवादेन तद्धितविधिसामर्थ्याद्
वा॰॰॰ भवतीति ह्यत्र तिवचनः क्षेत्रग्रहणसामर्थ्यात्। सूत्रे हि सत्तावचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं स्यादिति क्षेत्रग्रहणं कृतं। अन्यथा धान्यानां भवनं कुसूल इत्यत्रापि स्यादिति
धान्यानां॰॰ मृणानां भवनं क्षेत्रं। व्रीहिशाल्योः। अत्रापि निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः। सा च भवनापेक्षया कर्त्तरीत्यादि पूर्ववत्। यवयवक। अत्र यत्प्रत्ययार्थसामर्थ्यात्
म्याषष्ठी स॰र्थविभक्तिः। विभाषा। खञिति नित्यप्राप्ते वचनं। औमीनं भांगीनमिति। ननु माभंगयोर्द्धान्यत्वाभावात्कथमिह खञ्। व्रीहयश्च मे यवाश्च म इति चमकानु

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्। ५।२।१॥ भवन्त्यस्मिन्निति भवनम्। मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम्॥ व्रीहिशाल्योर्ढक्। ५।२।२॥ व्रैहेयं। शालेयं। यव
यवकषष्टिकाद्यत्। ५।२।३॥ यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यं। यवक्यं। षष्टिक्यं। विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः। ५।२।४॥ यद्वा स्यात्पक्षे खञ्। तिल्यं। तै
लीनं। माष्यं। माषीणं। उम्यं। औमीनं। भङ्ग्यं। भाङ्गीनं। अणव्यं। आणवीनं। सर्वचर्मणः कृतः खखञौ॥ ५।२।५॥ असामर्थ्येऽपि निपातनात्स
मासः सर्वश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः सार्वचर्मीणः। यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः। ५।२।६॥ मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बं निपातनात्सादृश्येऽव्य
यीभावः। समं सर्वं मुखं संमुखं। समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते। यथामुखं दर्शनः यथामुखीनः। सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः।

वाके हि द्वादशैव धान्यानि पठितानि न तु माभंगौ पठितौ इति चेन्नैव। ॰॰॰सप्तदश धान्यानीति स्मरणात् तत्र चोमाभंगयोरपि पाठाद्धान्यत्वमस्तीति भाष्यादौ।
स्थितत्वात्। न च चमकानुवाके धान्यपरिगणनेनार्थस्तत्राधि॰॰॰ धान्यानाम॰॰॰श्यामादीनां पाठात्। धान्यानामापके धान्यचिन्तायां द्वादशानाम पाठात्तस्मादन्यत एव धान्यनिर्णय इति पूर्वेत
स्मात् तयोर्धान्यत्वमस्तीति ज्ञेयं। सर्वचर्मणः। स्वश्चेत्येवं तु नैकं। यच्चाप्यनुकम्पासंभाव्येनेति। अप्रत्ययान्तीयः समर्थविभक्तिः। कृत इति प्रत्ययार्थे चर्मणः करणत्वस्योपचितत्वात्। सर्वच
र्मणेति। सर्वेण चर्मणा कृत इत्यस्मिन्नर्थे तद्धिताने ष्यत इति भाष्यं। यथामुखं दर्शयति॰॰॰स्मिन्नादर्शं॰॰॰ इत्यादिः। अधि॰॰॰मुह्। असादृश्य इति प्रतिषेधात्सादृश्ये यथाशब्दस्य
कथं समासस्तत्राह। निपातनादिति। एतच्च वृत्तिग्रंथमनुसृत्योक्तं। भट्टिकाव्ये तु पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः। तया चमायामृगं प्रक्रम्योक्तं। यथामुखीनः सीतायाः ॥

पुल्लुवेव हुल्लोभयन्निति। यथा मुखं दर्शन इति। अव्ययीभावस्यापि यथामुखशब्दस्योपमन्ते। षष्ठी दिवत्सत्त्ववचनत्वात्कर्मप्रक्रियोगे सति कृद्योगलक्षणा षष्ठी तस्याः नाव्ययीभावा
दित्यमादेशः। सर्वस्य मुखस्येति। संमुखस्येति नोक्तं। प्रत्ययसंनियोगेनैव समशब्दस्यान्त्यलोपनिपातनात्। संशब्दस्तु समशब्दार्थे दृश्यते संमुखो भवेत्यत्राभिमुख इत्यर्थप्रतीतेस्तत्र च
खप्रत्ययस्यानिष्यमाणत्वात्। कथं तर्हि संयुगे संमुखीनं तमुद्दग्रं ग्रहं तक इति भट्टिः। अभिमुखावस्थानसामर्थ्याद्दृवित्येतत्तीनिह इदत्तः॥ ॥ तत्सर्वादेः॥ तदिति द्वितीयासमर्थ
विभक्तिः। व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः परिशिष्टं प्रकृतिविशेषणं॥ तत्र केवलानां पथ्यादीनां सर्वादित्वासंभवात्प्रातिपदिकैरपि तेसरं तविधिः। तदाह पथ्याद्यंतादिति। पथ्यंगकर्मपत्रभ
पात्रांतात्प्रातिपदिकादित्यर्थः। सर्वपथीन इति। पूर्वकाले केति समासः। ऋक्पूरिति समासांतस्तस्य पथ्यंतसमासग्रहणेन ग्रहणाद्भवति खप्रत्ययः। अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभ

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति। ५।२।७॥ सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद्द्वितीयान्तात्खः स्यात्। सर्वपथान्व्याप्नोति सर्वपथीनः। सर्वाङ्गीणः। सर्वकर्मी
णः। सर्वपत्रीणः। सर्वपात्रीणः आप्रपदं प्राप्नोति। ५।२।८॥ पादस्याग्रम्प्रपदं तत्पर्यन्तीकृत्य। आप्रपदं। आप्रपदीनः पटः। अनुपदसर्वान्नायानयं
बद्धाभक्षयतिनेयेषु। ५।२।९॥ अनुरायामे साद्दश्ये वा अनुपदम्बद्धा अनुपदीना उपानत्। सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः। अयानयः स्थल विशे
षः। तं नेयः अयानयीनः सारः। परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति। ५।२।१०॥ परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः। अवरस्योत्वं निपात्यते। परांश्चप
रतरांश्चानुभवति परम्परीणः। प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते। पुत्रपौत्रानतुभवति पुत्रपौत्रीणः परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं तस्मा
त्स्वार्थे ष्यञ् पारम्पर्यं। कुत्पम्पारोवर्यवदिति असाधुरेवायं खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरेति निपातनात्॥ ११ स्पपतीत्यत्र निपातनात्तिङन्तेनस

हवर्धेत्ता... तेभ्योऽनुपदादिभ्यो यथासंख्यं बद्धादिष्वर्थेषु खः स्यात्। अनुरायाम इत्यादि। यस्य चायाम इति यथार्थे यदव्ययमिति वा अव्ययीभाव इत्यर्थः। सर्वान्नीन इति।
यवकीर्त्तकान्न्यसर्वशब्दः। यान्यन्नानि लभ्यन्ते उष्णानि शीतलानि सरसानि नीरसानि वा सर्वाणि भक्षयतीत्यर्थः। अयः प्रदक्षिणगमनं। अनयः प्रसव्यगमनं। प्रदक्षिणप्रसव्यगा
मिनां शारााणां यस्मिन्परैरसमावेशः सोयमयानय इति काशिका। तन्नेय इति। नयतेर्हि द्विकर्मकत्वाद प्रधाने कर्मणि द्वितीया। अयानयीनः शार इति। फलकाशिरसि स्थित इत्य
र्थ इति काशिका। अवरस्येति। आदेरिति शेषः। उत्वकृते आद्गुणः। केचित्तु ओत्वं परशब्दस्य निपात्यते तस्मात्पर स्यात एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपादेश इति पक्षांतरमाहुः ॥

अवारपारं गामीति। गमेरिति। आङि णिश्चेति बहुलवचनात्केवलादपि णिनिः भविष्यति गम्यादयः इति भविष्यत्काल एव। न्यासकारस्तु आवश्यके णिनिः सोऽपि भविष्यत्ये-
वेत्याह। अवारपारमिति। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठी [illegible] प्रतिषेधः केचित्तु गत्यर्थकर्मणीति सूत्रे द्वितीयाग्रहणमपवादविषये विधानार्थं तेन [illegible] षष्ठी न भ-
वति [illegible] तेति वदन्ति व्याचख्युस्तु तदसत्। अकेनोरिति प्रतिषेधे षष्ठीप्रसंगस्यैवाभावात्। अवारीण इत्यादि। विगृहीतादपि विपरीतादपीष्यत इति भावः। अत्यंतमिति क्रिया-
वि[illegible] अनुकाममिति कामस्य सदृशमनुकामं कामानुरूपमित्यर्थः। अव्ययं विभक्तीत्यादि यथार्थेऽव्ययीभावः। समांसमां। यलोप इति। समायामित्यत्र यकार-
लोप इ[illegible]ः पूर्वपदे निपात्यत इति। अन्यथा तद्धिते उभयोरपि उत्तरपदे सुपो लुग्भवति सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति। तथा पूर्वपदेऽपि स्यादिति भावः। समांसमीनेति

अवार[illegible]त्यन्ता[illegible]नुकामङ्गामी। ५।२।११॥ अवारपारङ्गामी। अवारपारीणः। अवारीणः। पारीणः। पारावारीणः। अत्यन्तगामी। अत्यन्तीनः। भृ-
शङ्गन्तेत्यर्थः। अनुकामङ्गामी। अनुकामीनः। यथेष्टं गन्ता। समांसमां विजायते। ५।२।१२॥ यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक्च पूर्वपदे निपात्यते। समांस-
मीना गौः। समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते। खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः॥ समांसमां विजायते। समायांसमायाम्वा॥ अद्यश्वीनावष्टब्धे
। ५।२।१३॥ अद्यश्वो वा विजायते अद्यश्वीना वडवा। आसन्नप्रसवेत्यर्थः। केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति। अद्यश्वीनं मरणं आसन्नमित्य-
र्थः। आगवीनः। ५।२।१४॥ आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते। गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः॥ ॥

वी सा यां द्विर्वचनं। सुबन्तसमुदायः प्रकृति[illegible] विजायत इत्येतन्न [illegible] दृष्टा। प्रसूयत इति। विजनेरकार्मकत्वाज्जनिर्गर्भविमोचने वर्तत इति भावः। गर्भविमोचने कृत्स्नायाः स-
माया व्याप्यभावादत्यन्तसंयोगे चेति द्वितीया न भवति। सप्तम्येव [illegible] समायामित्यादि। खप्रत्ययानुत्पत्ता[illegible] वृत्तिकेन समांसमामिति सोत्रप्रयोगस्सूपपन्न इति भावः
अद्यश्वीना अविभक्तिको निर्देशः। न तु स्त्रीलिंगनिर्देशोऽयं अद्यश्वीनो गोसमूहः। अद्यश्वीनं गामंडलमित्यादावपि दृष्टत्वात्। अद्यश्वोवेति। निपातनात्तु वार्थे समासो
यमिति भावः। अवाच्चालंबनेति सूत्रेण आविदूर्यं लभेः प्रत्य[illegible] शब्दा[illegible] वृष्टव्यशब्दः आसन्नपरः। विजायत इति [illegible] वर्तते स च गर्भविमोचनार्थक [illegible] आसन्नप्र-
सवेत्यर्थ इति। कर्मकर इति। यस्तु प्रातः गां गृहीत्वा गच्छति गा[illegible] अन्नसि[illegible]न्नित्यर्थः। [illegible] पर्यन्तमिति। गोशब्दस्तु लक्षणया गोः प्रतिदाने वर्तत इति भावः। आगवी

आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावे गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे कृते खप्रत्ययः। आगवीनः॥ ॥ अनुग्वा। ख इत्यनुवर्त्तते। अनुगुशब्दादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे खः स्यात्। गोः पश्चादिति पश्चादर्थेऽव्ययीभावः। मर्यादमिति क्रियाविशेषणं। अत्र हरदत्तः। अनुग्वित्यस्य क्रियाविशेषणत्वान्न द्वितीयांतादिह प्रत्ययः। न चालंगामीत्यस्य सुप्यजाताविति णिनिप्रत्ययांततया कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यादिति वाच्यं। क्रियाविशेषणात्तदप्रवृत्तेः। शोभनं पाचक इत्यादौ तथा दर्शनादित्याह। अत्र केचित् धातूपात्तव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं यत्र तन्मुख्यं कर्म यत्र तु व्यापारजन्यत्वमात्रं तदौपचारिकं। ततश्च तण्डुलानां पाचक इत्यत्र मुख्यकर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी भवति। मृदु पाचकः शोभनं पाचक इत्यत्र तु सा न भवति। फलव्यापारयोः क्रियाकर्मभावव्यवहारे सत्यपि फलस्योपचारिककर्मत्वात् तद्विशेषणत्वाच्च मृद्वादेरिति तस्याशय इत्याहुः। अन्ये त्वेवं तर्हि तुल्यन्यायेन क्रियाविशेषणान्न द्वितीयाया अप्यप्रवृत्तिः स्यात्तस्मात्तदर्हमिति निर्देशादनित्या कृद्योगषष्ठीति क्रियाविशेषणात्सा न स्वीक्रियत इति हरदत्ताशयः कथंचिदूर्लो।

अनुग्वलङ्गामी। ५।२।१५॥ अनुगु। गोः पश्चात्पर्याप्तं यथा गच्छति स अनुगवीनो गोपालः। अध्वनो यत्खौ। ५।२।१६॥ अध्वानमलङ्गच्छति अध्वन्यः। अध्वनीनः। ये चाभावकर्मणोः। आत्माध्वानौ ख इति प्रकृतिभावः। अभ्यमित्राच्छ च। ५।२।१७॥ चाद्यत्खौ। अभ्यमित्रीयः। अभ्यमित्र्यः। अभ्यमित्रीणः। अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः॥ गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे। ५।२।१८॥ गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः। अश्वस्यैकाहगमः। ५।२।१९॥ एकाहेन गम्यत इत्येकाहगमः॥ आश्वीनोऽध्वा॥ ॥

९ नीय इत्याहुः। वस्तुतस्तु पश्चादर्थेऽव्ययीभावोऽयमिति निर्विवादं पश्चादिति चास्मात्पर्ये निपातितं। तच्च यद्यपि विभक्तित्रयसाधारणं तथापीह योग्यताबलात्सप्तम्यर्थवृत्तिः तस्य कर्मत्वायोगात्प्रथमांतादेवेह प्रत्यय इति वक्तुं युक्तं। कृद्योगलक्षणषष्ठीशंकाप्यत एव नेति बोध्यं। अभ्यमित्रात्। अभ्यमित्रशब्दो लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः। क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयासमर्थविभक्तिः। गोष्ठात्खञ्। गावस्तिष्ठंत्यस्मिन्निति गोष्ठः। घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कः। अंबांबगोभूमीति षत्वं। पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः। अश्वस्य। कर्तरि षष्ठी। प निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। एकाहगम इति। कर्तृकरणे कृतेति समासः। नन्विह ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यपं बाधित्वा परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् प्राप्नोति। अस्ति चात्र परिमाणाख्या एकाहेन गम्यत इति परिच्छेदावगमात्। अत्राहुः। अस्मादेव निपातनादप् द्रष्टव्य इति॥ ॥ ॥ ॥

शालीनकौपीने। इमौ खञ्प्रत्ययान्तौ निपात्येते। रूढिशब्दावेतौ कथंचिद्व्युत्पाद्येते इति नात्रावयवार्थेऽभिनिवेशः कार्यः। शालाप्रवेशमिति। अप्रागल्भ्यादन्यत्र गन्तुमशक्तः। शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः। कूपपतनमिति। पदकार्यैस्तत्राच्छादनीयत्वात्कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः। तदाच्छादनमिति। वासःखण्ड इत्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। अकार्यशब्दः कुरोति सक्रियासामान्यवचने न से न लज्जाहेतुत्वेन अद्रष्टव्यत्वात्पुरुषलिंगं कौपीनं। अस्पृश्यत्वात्तदाच्छादनमिति। शरीरायासेनेति। भारवहनादिनेत्यर्थः। यद्यपि व्रातशब्दो लोके संघातवचनस्तथाप्यत्र भाष्यादिग्रंथपर्यालोचनया अयमेवार्थ इह उचित इति भावः। साप्तपदीनं। योग्यतया समर्थविभक्तिस्तृतीयेति दर्शयति। सप्तभिः पदैरिति। पदमिह संभाषणं पादविक्षेपो वा। तद्धितार्थे द्विगुः। अवाप्यत इत्यर्थे खञ्। हैयंगवीनं। ह्योगोदोहस्येति। गो दोह्यो गोदोहः षष्ठीसमासः।

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः। ५।२।२०॥ शालाप्रवेशमर्हति शालीनः। अधृष्टः। कूपपतनमर्हति कौपीनं पापं। तत्साधनत्वात्तद्देशोऽप्युक्त्वा ह्यपुरुषलिङ्गमपि तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि। व्रातेन जीवति। ५।२।२१॥ व्रातेन शरीरायासेन जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स व्रातीनः। साप्तपदीनं सख्यं। ५।२।२२॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनं। हैयंगवीनं संज्ञायाम्। ५।२।२३॥ ह्योगोदोहस्य हियंगुरादेशः विकारार्थे खञ् च निपात्यते। दुह्यत इति दोहः क्षीरं। ह्योगोदोहस्य विकारः हैयंगवीनं नवनीतं। तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ। ५।२।२४॥ पीलूनां पाकः पीलुकुणः। कर्णस्य मूलं कर्णजाहं पक्षात्तिः। ५।२।२५॥ मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते। पक्षस्य मूलं पक्षतिः॥ ॥

तेन सहेत्युस शब्दस्य सुप्सुपेति समासः। ततो विकारे अनुदात्तलक्षणस्यात्रापवादः खञ्। अत्र त्युसशब्देन कालप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता। नवनीतमिति। यद्यपि ह्यस्तनाद्घृतमित्युक्तं तथैव चामरेणापि। तत्तु हैयंगवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतं इत्युक्तं तथापि घृतशब्देन नवनीतमेव विवक्षितमिति हरदत्त यथा नराधिपेनेदमुक्तं। तस्य पाक। पाकः परिणामः। मूलमुपक्रमः। तस्येदमित्यणादिषु प्राप्तेष्वयमारम्भः। जाहचौ जकारस्य प्रयोजनाभावान्नेत्वम्। पीलु कर्कन्धु शमी करीर कुवल बदर अश्वत्थ खदिर। पील्वादिः। कर्ण। अक्षि। नख। मुख। केश। पाद। गुल्फ। भ्रू शृंग दंत ओष्ठ पृष्ठ कर्णादिः। मूलग्रहणमात्रमिति। एकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः। पक्षात्तिरिति। प्रतिपत्तौ पक्षिणः पक्षमूलं च।

तेन वित्तं । विन्नः प्रतीतः । वित्तो भोगप्रत्यययोरिति निपातनादिदाभ्यां निष्ठातो न इति नत्वं न । लुप्तनिर्दिष्टमिति । चुञ्चुपः प्रत्ययस्येति वक्तव्ये पृथग्योगकरणात् चुञ्चुप इत्येतदनित्यमिति समाधानांतरमप्याहुः । नानाञाविति । नाञो ञकारो वृद्ध्यर्थः स्वरार्थश्च । नसहेति प्रकृतिविशेषणं न प्रत्ययार्थ इत्याशयेनाह । असहार्थ इत्यादि । यदि प्रत्ययार्थः स्यात्तर्हि द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत इति सहार्थो गम्येत न सह अपि तु सहैवेति । तस्मात्प्रकृतिविशेषणमेतच्च व्याख्यानलभ्यं तेऽप्येवं सहेत्येव प्रत्ययार्थोऽस्तु विनञोः प्रतिषेधार्थत्वादिष्टसिद्धेर्विनाऽईभरथ्यक इत्यादौ विशब्दस्यापि प्रतिषेधवृत्तिर्दृष्टैवेति । सत्यं । क्रियावाचिनो विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत । विगतेन सह विकृतेन सहेति । तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यमेतच्च

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ । ५।२।२६ ॥ चकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टः तेन चस्य नेत्संज्ञा । विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः ॥ विनञ्भ्यां नानाञौ नसह । ५।२।२७ ॥ असहार्थे पृथग्भावे वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना । नाना । वेः शालच्छङ्कटचौ । ५।२।२८ ॥ क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे विस्तृतं । विशालं । विशङ्कटं । सम्प्रोदश्च कटच् । ५।२।२९ ॥ सङ्कटं । प्रकटं । उत्कटं । विकटं ॥ अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानं । अलाबूनां रजः । अलाबूकटं । गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः ॥ गवां स्थानं गोगोष्ठं । सङ्घाते कटच् ॥ अवीनां सङ्घातः । अविकटः । विस्तारे पटच् । अविपटः द्वित्वे गोयुगच् ॥ द्वावुष्ट्रौ । उष्ट्रगोयुगं । षट्त्वे षड्गवच् । अश्वषड्गवं । स्नेहे तैलच् । तिलतैलं । सर्षपतैलं । भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ । इक्षुशाकटं । इक्षुशाकिनं । अवात्कुटारच्च । ५।२।३० ॥ चात्कटच् । अवाचीनः । अवकुटारः । अवकटः । नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः । ५।२।३१ ॥ अवादित्येव । नतं नमनं । नासिकाया नतं । अवटीटं । अवनाटं । अवभ्रटं । तद्योगान्नासिका अवटीटा । पुरुषोऽवटीटः ॥ ॥ ॥

हरदत्तग्रन्थेऽस्पष्टं स्वार्थ इति । अनिर्दिष्टार्थत्वादिति भावः । संप्रोदश्च । क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे प्रत्ययः । संकटं संहतं संबाध इत्यर्थः । प्रकटं प्रज्ञातं प्रकाशित इत्यर्थः । उत्कटं उद्गतं विकटं । विकृतं । रूढशब्दाश्चैते कथंचिद्व्युत्पाद्यंते । अलाबू तिलेत्यादि । एभ्यः पंचभ्यः रजस्यभिधेये कटच् प्रत्ययो भवति । रजसो विकारत्वाद्विकारे प्रत्ययप्राप्तावपवादोयं । अलाबूकटमिति । ओरञ् मयड्वैतयोरिति मयड्वा इह प्राप्तः । तिलकटमिति । असंज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मयड् प्राप्तः । उमाशब्दात् घृतादित्वादंतोदात्तत्वादनुदात्तादेश्चेत्यञ् । उमोर्णयोर्वेति वुञ् प्राप्तः । भंगाशब्दात् तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादण्मयड् प्राप्त इत्येवं यथासंभवं प्रत्ययप्राप्तिरूह्या । हरदत्तस्तु तिल

शब्दस्य घृतादित्वादंतोदात्तत्वमंगीकृत्य नतोनुदात्तादेश्चेत्यत्र। असंज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मयड्ग्रहणमित्याह तत्र तिलशब्दस्य घृतादित्वकल्पने बीजं चिन्त्यं तृणधान्या
नां च द्व्यषामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तस्यैव न्याय्यत्वात्। तिलाश्च मे इत्यत्र तथैव वेदे पाठाच्च। गोरजादय इति संघाते कटजित्यादिनास्यैव प्रपंचः। इहोभयत्रापि शब्दप्रवृत्ते
पशुनाम्न्यपीति। पशुनामादिभ्य इति भाष्ये प्रचुरः पाठः। गवां स्थानमिति। तस्येदमित्यत्रार्थे सर्वत्र गोरजादिप्रसंगे इति यति प्राप्ते गोष्ठच्। संघात इति। अप्रसृतावयव
समूहः संघातः। प्रसृतावयवस्तु विस्तारः कटच्चत्र चोद्यानपि सामूहिकानामपवादौ। द्वित्वे इति। प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे द्योत्ये इत्यर्थः। उष्ट्रगोयुगमिति। हस्तियुगमित्यादि
स्तत्वावयवसंघातप्राधान्यादेकवचनं। एवमग्रेऽपि। नतमिति। नपुंसके भावे क्तः। नमनमिति। नीचैस्त्वमित्यर्थः। अवटीटमिति। नासिका सा घनकेन नमनेन वर्त्त
मानाद्रवशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः। कथं तर्हि नासिकायां पुरुषेऽप्यवटीटशब्दस्य प्रयोग इत्यत आह। नद्योगादिति॥ ॥ नेर्बिडच्। नतेनासिकायाः संज्ञाया

नेर्बिडज्बिरीसचौ। ५।२।३२॥ निबिडं। निबिरीसम्। इनच्पिटच्चिकचि च। ५।२।३३॥ नेरित्येव। नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ
प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च। कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ। चिकिनं। चिपिटं। चिक्कं। क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी। क्लिन्ने च
चक्षुषी अस्य चिल्लः। पिल्लः। चुल् च। चुल्लः। उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः। ५।२।३४॥ संज्ञायामित्यनुवर्तते। पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्य
का। आरूढं स्थलमधित्यका॥

मिति वर्तते निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये बिडज्बिरीसचौ स्तः। निबिडमिति। नद्योगान्निबिडा नासिका निबिरीसा। कथं
तर्हि निबिडाः केशाः निबिडं वस्त्रमिति। उपमानाद्भविष्यति। [illegible] कालिकायां स्पष्टं। केचित्तु उक्तप्रयोगानुरोधेनेह सूत्रे नतेनासिकाया इति नानुवर्तत इति व्याचक्षते।
प्रकृतेरिति। निशब्दस्येत्यर्थः। आदेशौ चेति। प्रत्ययौ तत्सन्नियोगेन यथासंख्यमिमावादेशौ च स्त इत्यर्थः। चिकिनमिति। इनच्प्रत्ययसन्नियोगेन चिकादेशः। चिपिट
मिति। पिटच्प्रत्ययसन्नियोगेन चिरित्यादेशः। क्लिन्नस्येति। चिल पिल इत्येतावादेशौ भवतः। लश्च प्रत्ययः। अस्य तु चक्षुषी इत्येतस्मिन्नर्थे चुल चेति। चाल्लप्रत्ययो चुल इति
क्लिन्नस्य चक्षुषी इति पूर्वाक्रमेणैव विग्रहः। कथं तर्हि स्युः क्लि[illegible]क्षाश्चिल्लचुल्लपिल्लाः। क्लिन्नदृशि चाप्यमी इत्यमर इति चेदत्राहुः। पुरुषेऽप्युत्पादितेऽप्यंतरवयवे लक्षणा
बोध्येति। अस्मद्गुरवस्तु चक्षुषी इत्यत्र सप्तमीति न वक्तव्यं क्लिन्ने चक्षुषि चिल्लं पिल्लं पुरुषे तु मत्वर्थे च। अर्शआदिभ्योऽच् गान्नीनादिति सूत्रितत्वादित्याहुः॥ उपाधिभ्याम्॥

सि·कौ· संज्ञाधिकारादिह नियतविषयमासन्नारूढं गृह्यते इत्याशयेनाह। पर्वतस्यासन्नमिति। आसन्नं समीपं। आरूढमुच्चस्थानं। उपत्यकेति। प्रत्ययस्थादितीत्वं तु न भवति। त्यकनश्च ॥
टी·त· निषेध इत्युक्तत्वात्। ॥ कर्मणि घटो। सप्तम्यन्तात्कर्मन् शब्दात् घटते इत्यर्थे ठच् स्यात्। कर्मठ इति। ठस्येक इतीह न भवति। अठचि ठस्य मप्ययुपपन्नेनागसंज्ञानिमि-
सु·त· त्ताभावात्। तारकितमिति। एवं पुष्पितं। फलितं पुलकितं रोमाञ्चितमित्युदाहार्यं। प्रमाणे द्वयसच्। प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्तादस्येति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे प्रत्ययः प्र-
६५ त्ययाः स्युः प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम् तत्र मात्रच्। द्वयसच् दघ्नचौ तूर्ध्वमान एव भवतः। प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति भाष्यात्। ऊर्ध्वमवस्थितेन
येन मीयते तदूर्ध्वमानं ऊर्ध्वादिना तेन तिर्यङ्मानादौ रज्जुद्वयसं क्षेत्रमित्यादि न प्रयुज्यते। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। अत एव द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरित्यत्र द्वयस-
ज्लुगिति प्राचोक्तं नादर्तव्यमित्यवोचाम। प्रमाणे ल इति। लुकः एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा। प्रमाणत्वेन ये प्रसिद्धास्ततः परस्यैवायं लुगित्युदाहरति। शमो दिष्टिर्वितस्ति-

कर्मणि घटोऽठच्। ५।२।३५॥ घटत इति घटः। पचाद्यच्। कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः। तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्। ५।२।३६॥ ता-
रकाः संजाता अस्य तारकितं नभः। आकृतिगणोऽयं। प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः। ५।२।३७॥ तदस्येत्यनुवर्तते। ऊरू प्रमाणमस्य ऊरु-
द्वयसम्। ऊरुदघ्नम्। ऊरुमात्रं। प्रमाणे लः। शमः। दिष्टिः। वितस्तिः। द्विगोर्नित्यम्॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम्। प्रमाणपरिमाणाभ्यां
संख्यायाश्च संशये मात्रज्वक्तव्यः॥ शममात्रम्। प्रस्थमात्रम्। पञ्चमात्राः। वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ॥ तावदेव तावद्द्वयसम्। तावन्मा-

इति। शमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः। एषु मात्रचो लुक्। द्वयसज्दघ्नचोरसंभवात् शमादीनामनूर्ध्वमानत्वात्। द्विगोर्नित्यमिति। द्विगोः प्रमाणत्वान्तरङ्गत्वाद्विधेयभावाच्च पूर्वेणाप्राप्ते
ऽयं विधीयते। ननु विकल्पस्याप्रकृतत्वान्नित्यग्रहणमिह निरर्थकमिति चेदत्राहुः। अनुपदं संशये वक्ष्यमाणो मात्रच् शममात्रमित्यादौ यथा न लुप्यते प्रमाणे ल इत्यस्य प्र-
माणे द्वयसजिति यः पूर्वविधिस्तद्विषयत्वादेवं द्विगोरपि न लुप्येत। इष्यते च लुक्। द्वौ शमौ स्यातां न वा द्विशम इति। तथा चाधिकसंग्रहार्थं नित्यग्रहणमिति। अत्र केचित्
द्विगोर्ल इत्युक्तेऽपि पुनर्लग्रहणं नित्यार्थमधिकसंग्रहार्थमिति व्याख्यातुं शक्यत इति वैचित्र्यार्थं नित्यग्रहणमित्याहुः। शममात्रमित्यादि। शमः स्यान्न वेत्यादिविग्रहः॥

पुरुषहस्तिभ्यामण् च इत्यण्यनयत्वस्य इति सकृतिभावः। हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनं। अत्र काशिकायामुक्तं द्विगोर्नित्यं लुक् द्विपुरुषमुदकमित्यादि व्याख्यातं तच्चिन्त्यं तेन
प्रथमेऽपि प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमित्यस्य नायमनुवादः पुरुषहस्तिनोः शमादिवत् प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात् अत एव हि पुरुषद्वयसमित्यादौ प्रमाणे ल इति लुक् न
भवति। तथाप्यपूर्वोऽत्र लुग् विधीयत इति। एतच्चासंगतं द्विगोर्नित्यं लुगित्यपूर्ववचनस्य मुनित्रयानुक्तत्वात्। न वस्तुतः लुग्विधीयत इत्यस्यानुमीयत इत्यर्थः। अयं भावः। द्विगो
रुद्दिष्टतलुकीत्यनुवर्तमाने पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्यामिति ङीब्विकल्प्यते तदेव लुकमनुमापयतीति। यत्तदेतेभ्यः॥ यावानित्यादि। आ सर्वनाम्न इत्यात्वे उगिदचामिति नु
म्। अत्वसन्तस्य चाधातोरिति दीर्घः। हल्ङ्यादि संयोगान्तलोपौ। प्रमाण इत्यनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात्कृतं। तथा च वार्तिकं। डावतावर्थवैशेष्यान्नि
र्देशः पृथगुच्यते। मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोरिति। अस्यार्थः॥ इह शास्त्रे वतुपं विधाय तस्मिन् परे आत्वं विहितं। पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरे तद्

पुरुषहस्तिभ्यामण् च। ५।२।३८॥ पौरुषम्। पुरुषद्वयसम्। हास्तिनं। हस्तिद्वयसं। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्। ५।२।३९॥ यत्परिमाणमस्य यावान्। तावान्। एतावान्॥ किमिदंभ्यां वो घः। ५।२।४०॥ आभ्यां वतुप् स्याद्वस्य च घः। कियान्। इयान्॥ किमः संख्यापरिमाणे डति च। ५।२।४१॥ चाद्वतुप्। तस्य च वस्य घः स्यात्। कासंख्या येषां ते कति। कियन्तः॥

॥ ९ त्यानिर्देशोऽयं डावतावितिविशेष्यत इति
विशेषणस्य भावो वैशेष्यं तस्मात्। अर्थभेदादित्यर्थः। अर्थभेदं [illegible] परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यादिति भागे वोक्त इति भावः। नन्वनयोरर्थभेदे सति यावान भ
क्ता यावतीरज्जुरित्यादिना सिध्येदन्यत्र यामप्रमाने गम्यते। यदि [illegible] प्रमानाद्भविष्यतीति चेत्। तर्हि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यतां। यावान घट इत्यादिप्रयोगाश्च मुख्याः सन्तु येतु परि
माणे प्रयोगाः यावान् धान्यराशिरित्यादयस्तत्र उपमानाद्भवं [illegible] तच्चाह। मात्रादीति। यत्तदेतेभ्य इति विशेषविहितो हि वतुप् सामान्यविहितान्मात्रजादीन् बाधेत तेन
तन्मात्रमित्यादि न स्यात्। परिमाणग्रहणे सति तु भिन्नो विषय [illegible] प्रमाणे विहितमात्रजादीनां सह बाध्यबाधकभावो नेति भावः। न [illegible] मपि बाधः स्यादेव
प्रमाणे द्वयसजित्यत्र प्रस्थमात्रमित्यादिसिद्धये प्रमाणग्रहण [illegible] सिद्धे दर्श [illegible] परतन्त्रव्याख्यातत्वे न वतुपो यत्तदेतेभ्यो विहितत्वेन विशेषविहितत्वानपायात् स्या
त्तदेतेभ्यो वतुप् [illegible] च तस्य वस्तुतस्तु नानु परिमाणग्रहणमस्तु [illegible] तोरि [illegible] अधिकारः न यावती रज्जुर्यावान् धान्यराशिरित्यादिप्रयोगास्सर्वे प्युपचारं [illegible] निर्वहन्तीत्य

परमनुकूलमत आह। भावः सिद्धश्चेति। डावतोरिति यं च म्पंतं। अर्थभेदसम्भिवत्वं तान्मात्रजादीनामुत्पत्तिः। सिध्यति। तत्परिमाणमस्य तावद्धान्यं राशीकृतं तावत्प्रमाणमस्य
कुड्यादेः तावन्मात्रं। यादृग्राशीकृतस्य धान्यादेर्दैर्घ्यं तादृक्कुड्यादेरपीत्यर्थः। एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तत्वाद्धतुर्वं तान्मात्रजाद्युत्पत्तिर्न स्युः। यस्य हि ताव
त्प्रमाणं तस्य तदपि प्रमाणं। जानुप्रमाणकं जलादि यस्य प्रमाणं तु दघ्नं जानुप्रमाणकमिति वक्तुं शक्यत्वात्। एवं च तावतु शब्द एव प्रयुज्येत न तु तावन्मात्रमित्यादि। अ
न्यथा तत्प्रमाणमस्य तन्मात्रं। तन्मात्रं प्रमाणमस्य तन्मात्रमात्रमित्येवं मात्रजादिभ्यां परस्य मात्रच्प्रसंगात्। किमिदंभ्यां वो घः। वतुप्स्यादिति। घकारस्य घविधिसामर्थ्याद्वतु
पमनुवर्त्य सोप्यत्र विधीयत इति भावः। आदेः परस्य। तेनैव सिद्धे वत्वे इति वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थमितरथा घं प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत। कियानिति। इदंकिमोरीश्की। यस्येति
चेति लोपः। इयानिति। ईशादेशस्य यस्येति लोपे प्रत्ययमात्रमवशिष्यते। पठंति च। उदितवति परस्मिन्प्रत्यये शास्त्रयोनौ गतवति विलयं च प्रकृतेपि प्रपंचे। सपदि प
दमुदितं केवलः प्रत्ययो यत्तदियदिति मिमीते कोल्हदापंडितोपि वैयाकरणानामौपनिषदानां च शुश्रूषामाश्रित्य प्रवृत्तो ह्यर्थोयं श्लोकः। किमः संख्या। तदस्य

संख्याया अवयवे तयप्। ५।२।४२। पञ्चावयवा अस्य पञ्चतयं दारु। द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा। ५।२।४३। द्वयं। द्वितयं। त्रयम्। त्रितयम्॥

न्ववर्त्तत एव। संख्यायाः परिमाणं परिच्छेदस्तस्मिन्कर्त्तव्ये यः प्रश्नस्तस्मिन्वर्तमानात्किमः प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे डतिः स्यात्। संख्यापरिमाणे किं। क्षेपे मा भूत्
का संख्येयमेषां दशानां। अव्रता नाम मन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनां। सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते इत्येवं संख्येयद्वारेणात्र संख्यायाः कुत्सा बोध्या॥ ॥ सं
ख्याया अवयवे। अवयवे वर्त्तमानाया संख्या तद्वाचिनः प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे तयप्स्यात्। यं प्रत्यवयवः सोऽवयवी प्रत्ययार्थः अस्येत्यधिकारात्। यथाहयसजादिषु
प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयं प्रत्ययार्थस्तद्वत्। त्रयमिति। ननु त्रयोऽवयवाः तंतवो यस्य त्रयं सूत्रमिति प्रयोगे संभवत्यपि मुनित्रयमिति प्रयोगो न संगच्छते। अन्यपदार्थस्या
वयविनोऽभावादिति चेदत्राहुः। अवयवी त्वत्र समुदाय एव स चातिरिक्तो वाऽनतिरिक्तो वेति विचारान्तरं एवं च समुदायस्यातिरिक्तत्वपक्षेपि समुदायघटकत्वे
न मुनीनां प्रत्यभिज्ञानान्मुनित्रयनमस्कारस्य विघ्नविघातकत्वमस्त्येवेति॥

उभादुदात्तो नित्यं। इह चित्तरउत्पन्नेनैवान्तोदात्तत्वं सिद्धं। सर्वोदात्तत्वं तु अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जमिति वचनाद्बाधितः। न च उभयेति संबुध्यन्ते आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं बाधितुं वचनमिति शक्यं
लाष्ट्पवादन्यायेन चित्स्वरस्यैव बाध्यतां न त्वामन्त्रिताद्युदात्तत्वस्येति सुवचत्वात्। तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादादेरेवायं। प्रयुज्यते च तत्था। उभयं शृणवच्च न इति। तदेत
त्फलमभिप्रेत्याह सर्वे चेति। तदस्मिन्। पुनस्तद्ग्रहणमस्येति यच्छ्यते संबध्यते तद्ग्रहणनिरासार्थं। प्रत्ययविधौ तदंतविध्यभावादाह। दशन्तादिति। अन्तग्रहणं किं। दश अधिका अस्मिन्
तेति। न चेह व्यपदेशिवद्भावेन दशान्तत्वमस्तीति वाच्यं। व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेत्यभ्युपगमात्। शदंता प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतविधौ सति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदा
दिस्तदंतस्येति परिभाषया तदादिनियमः स्यात्। तं वारयितुमन्तग्रहणं। तेन एकत्रिंशं शतं एकचत्वारिंशमित्यादि सिद्धं। न चैवं गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते इत्यादावति प्र

उभादुदात्तो नित्यम्। ५।२।४४॥ उभशब्दात्तयपोऽयच् स्यात्। स चाद्युदात्तः। उभयम्। तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः। ५।२।४५॥ एकादश अधिका
दशमा शतसहस्त्रयोरेवेष्यते। नेह। एकादश अधिका अस्यां विंशतौ। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वमेवेष्यते। नेह। एकादश माषा अधिका
अस्मिन् सुवर्णशते। शदन्तविंशतेश्च। ५।२।४६॥ डः स्यादुक्तेऽर्थे। त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम्। विंशं। संख्याया गुणस्य निमाने मयट्। ५।२।४७।
भागस्य मूल्ये वर्त्तमानात्प्रथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात्। यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्वित्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानां। गुणस्येति
किं। द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः। निमाने किं। गुणो क्षीरस्य एक तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन॥ मगः श्रांकयः संख्याया अवयवे तयबित्यत

संख्याग्रहणानुवृत्तिः। अंतग्रहणमिह विंशतिशब्दानन्तरं कर्त्तव्यं। ...द्विशत्यंता ... तेन एकविंशं शतमित्यादि सिध्यति। अन्यथा ग्रहणवता तदंतविधिप्रतिषेधादिह न स्यात्। सं
ख्याया गुणस्य। गुणो भागः निमीयते क्रीयते नेनेति निमानं मूल्यं। ... तस्मान्निपूर्वात् ... ल्युट्। तदाह भागस्य मूल्ये इति षष्ठ्यर्थे इति। यद्यपि तदस्मिन्नधिकमित्यत
स्मादित्यनुवृत्तौ प्रथमान्तादित्ययमेवार्थो लभ्यते तथापि मंडूकप्लुत्या तदस्य संपन्नमित्यतस्तदस्येत्यनुवर्त्तनात् षष्ठ्यर्थेऽपि लभ्यत इति भावः। द्विमयमिति। द्विशब्दस्य सं
बंधिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वाद्यवानामिति पदसव्यपेक्षतेऽपि ... इति चेत्। एवमपि प्रत्ययार्थस्योदश्विच्छब्देन सामानाधिकरण्यं दुर्लभं भागस्य वतो उदश्विद्भा
गोऽप्रायो निहितानोदश्विति। अत्राहुः। भागोऽपि विधीयमानः प्रत्ययः अप्रधानत्वाभावात् भागवन्तमाचष्टे॥ तेन सामानाधिकरण्यं भवतीति गुणनिर्मान इति वक्तव्यं।

सि॰कौ॰
टी॰त॰
सु॰ल॰
६३

ग्यसो ह्यारणादेकत्वं गुणस्येत्यत्र विवक्षितं। तेनेह न भवति। यवानां द्वौ भागौ निमानमेषां गुरुदश्वितत्स्वंच्याणां(?) भागानामिति। भूयसश्च वाचिकायाः संख्यायाः प्रत्ययो दृश्यते। इह न भव

ति। एको भागो निमानमस्येति। भूयस इति च प्रत्ययार्थादाधिक्यमात्रं गृह्यते न त्वस्य(?) स्याविवक्षितं न तु बहुत्वं तेन द्विशब्दादपि भवत्येव। तस्य पूरणे। तस्येति षष्ठ्यन्तानुकरणमेकत्वं

त्वविवक्षितं। एकस्य पूरणासंभवात्। पूर्यतेऽनेनेति पूरणः। एयं तादृ(?)... एकादशानामिति। उद्भूतावयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः। अवयवः प्रत्ययार्थः। इह यस्मात्संख्या

वाचिनः प्रत्ययविधिस्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकादशत्वादेः पूरणोऽन्यपदार्थः(?) यथ्याः तिथ्यायनेनोप्यरत्नादिषु प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवातिशयादिकं गृह्यते अंतरंगत्वात्तथेहापि तेनए

कादशानां घटानां पूरणो जलादिरित्यत्र नातिप्रसंगशंकालेशोऽपीति भावः। ननु यदि प्रवृत्तिनिमित्तस्य पूरणे प्रत्ययस्तर्ह्यत्र एकादशत्वस्य पूरण इति विग्रहो वक्तुं युक्त

मिति चेदत्राहुः वैयाकरणपाश इत्यत्र यथा याप्यो वैयाकरण इति विग्रहः। ननु याप्यं वैयाकरणत्वमिति तथेहापि बोध्यमिति। एवं च व्युत्क्रमेणाध्यायेषु गम्य मा

तस्य पूरणे डट्। पा।५।२।४८॥ एकादशानां पूरण एकादशः॥ नान्तादसंख्यादेर्मट्। पा।५।२।४९॥ डटो मडागमः स्यात्। पञ्चानां पूरणः पञ्चमः। नान्तात्किं। विंशः। असंख्यादेः किं। एकादशः॥ षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्। पा।५।२।५१॥ एषां थुगागमः स्यात् डिति। षण्णां पूरणः षष्ठः। कतिथः। कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यत एव ज्ञापकाड्डट्। कतिपयथः। चतुर्थः॥ चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च॥ तुरीयः। तुर्यः। बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्। पा।५।२।५२॥ इदीमे(?) वा पूगसङ्घयोरसंख्यात्वेऽप्यत एव डट्। बहुतिथः इत्यादि। वतोरिथुक्॥ पा।५।२।५३॥ डटीत्येव। यावतिथः॥

११ नेषु वृद्धिरादैजित्यध्यायोपदाचरमं गणप्यतेनरा

णप्यष्टमो भवत्येव। नान्तादसंख्यादेः। डट इति। डडिति प्रथमान्तस्यानुवृत्तस्य नान्तादिति पंचम्या षष्ठी कल्प्यत इति भावः। यद्यपीह मटः प्रत्ययत्वेऽपि न क्षतिस्तथाप्युत्तरत्र मट आगमत्व

मेवाभ्युपगंतव्यं। अनुदात्तत्वाय यथा स्यात्। प्रत्ययत्वे त्वाद्युदात्तः स्यात्। तथा चैकरूप्येणैव संदर्भव्याख्यानमुचितं। अन्येप्याहुर्मटः प्रत्ययत्वे अकारसहितो मकारो विधेयः। आग

मत्वे तु मकारमात्रमिति लाघवमस्तीति। विंश इति। विंशतेः पूरणः। तिविंशतेर्डितीति तिलोपः। षट्कति इह षष्ठीनिर्देशबलात् षडादीनामागमित्वं स्पष्टमिति तदनुकूलेनानुष्ठेतोड

टः प्रथमा विपरिणम्यते तदाह। डटीति। डट एव थुट् तु न कृतः। षष्ठे षकारस्य जश्त्वप्रसंगात्। चतुर्थे रेफस्य विसर्गप्रसंगाच्च। न चैवं नान्तादिति सूत्रेऽपि डटि परे मुगेवास्तु(?) विधीयता

मिति वाच्यं। पंचमः सप्तम इत्यादौ नलोपाभावापत्तेः। चतुरश्छयताविति॥ विशेषविहिताभ्यामपि छयद्भ्यां डट् प्रत्ययो न बाध्यते पुग्विधानसामर्थ्यात् तेन चतुर्थ इति सिद्धं।

॥ अच्स्वरेति। अच्सहितं व्यंजनमक्षरशब्देनोच्यते। अचसहितस्यादेर्व्यंजनस्येत्यर्थः। व्यंजनसहितस्यादेरच इति व्याख्याने तु द्विर्वचनन्याये नतकारस्यापि लोपः स्यादिति ह
कृन्तः आदेर्व्यंजनस्येति व्याख्याने प्रमाणं तु द्वितीयतृतीयेति सूत्रे तुर्याणीति निर्देशो बोध्यः॥ ॐ॥ द्वेस्तीयः। डटोपवाद इति। डट आदेशस्तु न भवति डिति टिकेति अपः प्रस
न्या द्वितीयाश्रितेतिनिर्देशानुपपत्तेः। अत एव निर्देशाद्विशब्दस्याप्यादेशो न भवति। तृतीय इति। रेफस्य ऋकारः संप्रसारणं। हल इति दीर्घस्तु न भवति द्वलोपं ॰ते सूत्राद
ता इत्यनुवृत्तेश्चेत्यर्थः नोक्तं प्रत्ययो मा विज्ञायीति। विंशत्यादिभ्यः। इह प्रमासन्ताः पंक्त्यादिसूत्रे निपातिता विंशत्यादयो गृह्यन्ते न लोकप्रसिद्धाः विप्रकृष्टत्वादिति भाष्यमतं। वृत्ति
कृतां तु विंशत्यादयो लौकिका एव संख्याशब्दा गृह्यन्ते न पंक्त्यादिसूत्रनिर्दिष्टास्तद्ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात्॥ ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्। एवं च स
ति षष्ट्यादेश्चासंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यत एवेत्युक्तं। एकविंशतितम इति। यद्यपि भाष्यमते तदन्तविधिर्दुर्लभस्तथापि षष्ट्यादेश्चेति सूत्रे संख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति॥

द्वेस्तीयः। ५।२।५४॥ डटोपवादः। द्वयोः पूरणो द्वितीयः। त्रेः सम्प्रसारणं च॥ ५।२।५५॥ तृतीयः। विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्॥ ५।२।५६॥ एभ्यो
डटस्तमडागमो वा स्यात्। विंशतितमः। विंशः। एकविंशतितमः। एकविंशः। नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च॥ ५।२।५७॥ शतस्य पूरणः
शततमः। एकशततमः। मासादेरत एव डट्। मासतमः। षष्ट्यादेश्चाऽसंख्यादेः। ५।२।५८॥ षष्टितमः। संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प
एव। एकषष्टः॥ एकषष्टितमः॥

ड्वयोः स्पष्टं। ननु नारंभो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा महदादिष्विति वदता कात्यायनेन पंक्त्यादिसूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वात्
इह प्रकरणे तदन्तानामपि ग्रहणमिति। एवं च सति एकान्नविंशतेः एकान्नविंशतितम इत्यपि सिद्धं लौकिकानां ग्रहणे
मिति वृत्तिमतेन तस्मिन् वेत्र विंशतिसंख्यानः प्राग्भावित्वादः संख्यायाः एतच्च केचित् ... पृथग्योः स्पष्टं। नन्वनारंभो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा महदादिष्विति वदता।
कात्यायनेन पंक्त्यादिसूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वात् तत्सूत्रे निपातिता स्यादर्थे गृह्यन्त इति भाष्यमतमयुक्तमिति चेदत्राहुः। यद्यपि प्रत्याख्यानं तथापीहार्थमावश्यकं तत्। अत एव
वृत्तं च भाष्यकृता नासुः कर्तव्या पत्र्यानुगमः क्रियते इत्युक्तमत भाष्यमतं प्रत्याख्यानेनादर्तव्यमिति। शततम इति। यद्यपीदं षष्ट्यादेश्चेत्युत्तरसूत्रेणैव सिध्यति तथापि
संख्याद्यर्थं नित्यं शतादीन्यान पृथक् मिति ध्वनयन्नुदाहरति मासतम इति। मासादेरिति। संख्यानामित्वाभावेपीति भावः। षष्ट्यादेश्चेति। विंशत्यादिभ्य इति विक
न्यायासेनित्यार्थीयमारंभः ल्पादिष्विति एतच्च धाकतां ... नित्यं शतादौ उक्तत्वात्॥

सि॰ कौ॰ टी॰ त॰ सु॰ त॰ ६८

मतौ छः। मत्वर्थ इति। मतोर्विषय इत्यर्थः। तेन तदिति प्रथमासमर्थविभक्तिरस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थश्चेह लभ्यते। विधानसामर्थ्यादिति। मतुप्प्रकरण एवास्मिन्सूत्रे कर्तव्ये यदत्रास्य लुग्विधानं तदस्मिन्नर्थे लुकमनुमापयतीति कैयटः। तत्र कुशलः। सप्तमीसमर्थात्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यर्थे वुन् स्यात्। आकर्षादिभ्यः कन्। वुना सिद्धे कन्।

मतौ छः सूक्तसाम्नोः। ५।२।५९॥ मत्वर्थे छः स्यात्। अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति। अच्छावाकीयं सूक्तम्। वारवन्तीयं साम। अध्यायानुवाकयोर्लुक्। ५।२।६०॥ मत्वर्थस्य छस्य अत एव ज्ञापकात्तत्र छः। विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक्। गर्दभाण्डः। गर्दभाण्डीयः। विमुक्तादिभ्योऽण्। ५।२।६१॥ मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः॥ विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः॥ दैवासुरः॥ गोषदादिभ्यो वुन्। ५।२।६२॥ मत्वर्थे ऽध्यायानुवाकयोः। गोषदकः। इषेत्वकः। तत्र कुशलः पथः। ५।२।६३॥ वुन् स्यात्। पथिकुशलः पथिकः॥ आकर्षादिभ्यः कन्। ५।२।६४॥ आकर्षे कुशल आकर्षकः। आकर्षादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः। आकषो निकषः। धनहिरण्यात्कामे। ५।२।६५॥ काम इच्छा। धने कामो धनको देवदत्तस्य। हिरण्यकः॥ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते। ५।२।६६॥ केशेषु प्रसितः केशकः। तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः। उदराट्ठगाद्यूने। ५।२।६७॥ अविजिगीषौ ठक् स्यात्। नोपवादः। बुभुक्षया ऽत्यन्तपीडितः उदरे प्रसित औदरिकः। आद्यूने किम्। उदरकः। उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः। सस्येन परिजातः। ५।२।६८॥ कन् स्यात्। तेन तु ठक्। सस्यशब्दो गुणवाची नेह धान्यवाची शस्येनेति पाठान्तरं। सस्येन गुणेन परिजातः सम्बद्धः सस्यकः साधुः॥ अंशं हारी। ५।२।६९॥ हारीत्यावश्यके णिनिः। अत एव तद्योगे षष्ठी न। अंशको दायादः। तन्त्रादचिरापहृते। ५।२।७०॥ तन्त्रकः पटः। प्रत्यग्र इत्यर्थः॥ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्॥ ५।२।७१॥ आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः॥ अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः॥ अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते॥

[illegible]इत्युदाहृतार्थे अशनिकः शाकुनिकः इत्युकः मुख्यः पाठ इति। आकषन्त्यस्मिन् सुवर्णादिकमित्याकषः। पुंसि सं[illegible]ज्ञायां घ इति व्याख्यायैवाकर्षादिभ्य इति सरेफं पठन्ति तेषामाकर्ष इति घञि रूपमिति हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः॥ धने काम इति। तत्रेत्यनुवर्तनात्सप्तम्यन्तात्प्रत्य

उदराजु। आद्यूनशब्दार्थमाह। अविजीगीषावीति। दिवो विजिगीषायामिति तत्रैव निष्ठानत्वविधानात। सस्येन। कर्त्तरि तृतीयेयं। परिजातः परिजातः फलितमाह। संवद्धुति
अत एवेति। अकेनोरिति निषेधादिति भावः। तंत्रात्। तन्यं तेनंत वोऽस्मिन्निति व्युत्पत्या तंत्रं ततुवायसकाला अचिरः कालो अपहृतस्येत्यचिरापहृतस्तस्मिन्। कालाः परिमाणिने
ति समासः प्रत्ययइति। भृतन इत्यर्थः। ब्राह्मणकोष्णिके। ब्राह्मणशब्दायुधजीवित्वोपाधिका त्प्रथमानात् सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो निपात्यते। अन्नशब्दात्तु अल्पत्वोपाधिकात्। तदाह
आयुधजीविभिः ॥ शीतोष्णाभ्यां शीतमिव शीतं मंदमित्यर्थः। शीतेन समिकार्यकरणेपाठवाभावात्। उष्णमिवोष्णं शीघ्रमित्यर्थः। क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयांताभ्यां प्रत्ययः। कृयोग
लक्षणा षष्ठी तु क्रियाविशेषणेत्युक्तं। मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात्। अधिकं। अध्यारूढशब्दादिति। गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना रुहेः कर्त्तरि कर्मणि वा क्तो वि
हितः आद्ये क्तप्रत्ययेन कर्मणोऽनभिहितत्वात् अध्यारूढशब्दयोगे द्वितीया। अध्यारूढो द्रोणं खारीमिति। ग्राममगत इतिवत्। तथा अधिकशब्देनापियोगे द्वितीयायां प्राप्तं

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥५।२।७२॥ शीतं करोतीति शीतकः अलसः। उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्रकारी। अधिकम् ॥५।२।७३॥ अध्यारूढशब्दात्कन् उत्त
रपदलोपश्च। अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥५।२।७४॥ अन्वभिभ्यां कन्। अभेः पाक्षिको दीर्घश्च। अनुकामयते। अनुकः। अभिकामयते। अभिकः
अभीकः। पार्श्वेनान्विच्छति ॥५।२।७५॥ अनृजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः॥ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥५।२।७६॥ तीक्ष्ण उपायो
ऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साहसिकः। दण्डाजिनं दम्भः। तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः॥ ॥ ॥ ॥

पांयस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशादयात् पंचमी सप्तम्यौ भवतः। अधिकोद्रोणः खार्याः अधिको द्रोणः खार्यामिति। द्वितीये तु क्तेन कर्मणोऽभिहितत्वात्प्रथ
मा। अधिकाखारी द्रोणेन कर्मणोऽभिहितत्वादेव पंचमी सप्तम्यावितरत्रापि कल्पनीये। अनुकाभिका समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं। सूत्रत्वाल्लिंगव्यत्यय इति फलितोऽर्थः। अन्व भि
भ्यां कनिति। क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यां स्वार्थे निपात्यते ॥ पार्श्वेनान्विच्छति। आकर्षादिभ्यः कन्नित्यतः कन्ननुवर्त्तते। अनृजुरिति। तिर्यगवस्थानम
र्थमनृजुतत्साधर्म्यादुपायोपि इह शीतोष्णपार्श्वायःशूलदण्डाजिनशब्दाः गौणा एव गृह्यन्ते मुख्यार्थेभ्यस्तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात्॥ ॥ ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा। तावतां पूरणं तावतिथं। वतोरिथुक्। यथा तस्यापत्यमित्यत्र तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्देशस्तथात्र तावतिथमिति। पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः। अनन्तरावपि ठक्ठञौ नानुवर्तेते अस्वरितत्वादित्यभिप्रेत्याह॥ कन्स्यादिति। पूरणप्रत्ययस्येति। ननु कनः लुग्वा ग्रहणानर्थक्यप्रसंगात्। पंचमं पंचमकमित्यादिरूपसंहितेन साध्यं। तच्च महाविभाषाधिकारादिकल्पेन कन उत्पत्त्या सिद्धमेव तस्मात्पूरणप्रत्ययस्यैव लुक्सूत्रकारस्याभिमतमिति व्याचष्टे। द्विकमिति। वार्तिककारलुक्कन एव लुगिति व्याख्यानमभिप्रेत्य तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनानर्थक्यं विभाषाग्रहणादित्याह। तन्मते द्वितीयकं द्वितीय मित्यवरूपं न तु द्विकमिति वो

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा।५।२।७७॥ कन्स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा। द्वितीयकम् द्विकम्वा ग्रहणं देवदत्तस्य द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः। तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यञ्च लुक्॥ षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः। पञ्चकः॥ स एषां ग्रामणीः।५।२।७८॥ देवदत्तो मुख्यो येषां देवदत्तकाः। त्वत्काः मत्काः। शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे।५।२।७९॥ शृङ्खलकः करभः। उत्क उन्मनाः।५।२।८०॥ उद्गतमनस्कः। वृत्ते रुत्कुण्ठ्यान्त्वर्थकता। उत्कः। उत्कण्ठितः॥ कालप्रयोजनाद्रोगे।५।२।८१॥ कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन्स्याद्रोगे। द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयकोऽज्वरः। प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलम्वा। विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः। उष्णङ्कार्य्यमस्य उष्णकः। रोगे किम्। द्वितीयो दिवसोऽस्य॥ तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्।५।२।८२॥ प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन्स्यात्। यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत्। गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी। वटकेभ्य इनिर्वाच्यः॥ वटकिनी। कुल्माषादञ्।५।२।८३॥ कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी॥ श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते।५।२।८४॥ श्रोत्रियः। वेत्यनुवृत्तेश्छान्दसः॥ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ।५।२।८५॥ श्राद्धी। श्राद्धिकः॥ ॥ ११ ध्यं। तावतिथेनेति। पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणो

पाधिकात्स्वार्थे विधीयमानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनमिति कैयटः। स एषां ग्रामणीः। ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिष्वित्यमरः। करभ इति। उष्ट्रबालकः। द्वितीयेऽहनीति। यद्यपि द्वितीयशब्दः कालवाची न भवति तथाप्यर्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये काले वर्त्तत इति भावः। ननु साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यो न भवति द्वितीयादिभ्यस्तु भवतीत्यत्र किं मानमिति चेदत्राहुः। उत्तरसूत्रस्य संज्ञापकर्षेणोच्छ्वस्वभावाद्वा तद्बोध्यमिति। वटकेभ्य इति। कनि प्राप्ते वचनं। ननु संज्ञाग्रहणात्कन्न भविष्यतीति चेत्किं ततः इनेरप्राप्तत्वात्तदर्थं वचनमंगीकार्यमेव। अत इनिठनाविति वक्तव्ये कथंचिदिनिः सिध्यतीत्याशात्रन कार्या सप्तम्या चननोस्मृतावितिवचनात्। श्रोत्रियः॥ ६८

पः छंदोधीते सः श्रोत्रियो भवति। अत्र भाष्ये छंदोधीत इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियन्नित्येतत्पदं निपात्यत इति वाक्यार्थे पदवचनपक्षः। छंदसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते तेन इत्यधीत इ
त्येतस्मिन्नर्थे घ प्रत्यय इति पक्षांतरं च स्थितं। व्याख्यातं च कैयटेन वाक्यार्थस्य संबंधरूपस्य क्रियारूपस्य वा असत्त्वरूपत्वात्। श्रोत्रियशब्दस्य च सत्त्वरूपार्थाभिधायित्वा
द्वाक्यार्थग्रहणेन तद्वानित्यर्थः छंदोध्यायी अभिधीयत इति। कां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रं वेत्यनुवृत्तेरिति। तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वक्तव्यः ततः। श्राद्धमने
नाद्य श्राद्धमस्मिन्नस्तीति श्राद्धी। मत्ता श्राद्धादीभ्यो लुक्। यद्यपि पित्र्यं कर्म श्राद्धशब्देनोच्यते। तथापीह तत्साधनद्रव्यमुच्यते मुख्यस्य श्राद्धस्य भो[illegible]कत्वात्। श्राद्धी।
श्राद्धिक इति। अद्यतन एवेष्यते अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति माभूत्॥ ॥पूर्वादिनिः। पूर्वमिति क्रियाविशेषणात् द्वितीयांतात्प्रत्ययः। अनेनेति कर्तृवाचकमनुवर्तते न चाक्रि
यामंतरेण कर्ता संभवतीति क्रियाचिक्रिया मध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयस्तदाह पूर्वं कृतमनेनेति। सपूर्वाच्च। अनेनेति पूर्वसूत्रमनुवर्तते। विद्यमानपूर्वकात्पूर्वशब्दादनेनेत्य

पूर्वादिनिः। ५।२।८६॥ पूर्वं कृतमनेन पूर्वी। सपूर्वाच्च। ५।२।८७॥ कृतपूर्वी॥ इष्टादिभ्यश्च। ५।२।८८॥ इष्टमनेन इष्टी। अधीती॥ छन्दसि परि
पन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि। ५।२।८९॥ लोके तु परिपन्थिशब्दो नन्याय्यः॥ अनुपद्यन्वेष्टा। ५।२।९०॥ अनुपदमन्वेष्टा। अनुपदी॥ साक्षाद्द्रष्ट
रि संज्ञायाम्। ५।२।९१॥ साक्षाद्द्रष्टा साक्षी। क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः॥ ५।२।९२॥ क्षेत्रियो व्याधिः शरीरान्तरे चिकित्स्यः॥ असमर्थसमासकार्य

स्मिन्नर्थे इनिः स्यात्। पूर्वान्नाच्चेत्यनन्फलितम्। कृतपूर्वीति। कृतपूर्वशब्दयोः सुप्सुपेति समासः। इह प्रातिपदिकाधिकारात्पूर्वादिनिरित्यनेनैव पूर्वशब्दान्तप्रातिपदिकात्
कृतपूर्वशब्दादिनौ सिद्धे सपूर्वाच्चेत्येतत् ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति परिभाषां ज्ञापयति। कृतपूर्वीत्येतत्सिद्धये पूर्वान्नाच्चेति स्वीकृतेन नैव व्यपदेशिव
द्भावेन पूर्वीत्यपि सिद्धे पूर्वादिनिरित्येतत् व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषां ज्ञापयति। छंदसि। पर्यवस्थातृशब्दोऽत्र पर्यायान्तरेऽर्थे इनिप्रत्ययः अ
वस्थातृशब्दस्य च पंथपरणतावादेशो निपात्येते। अपत्यं परिपंथिनं। मात्वा परिपरीविदन्। उभयत्रापि परिपंथिनि अवग्रहः। लोके त्विति। अनुपस्थितपरिपंथिभिः
पार्थिवैरित्यादौ। अनुपद्यन्वेष्टा। अन्वेष्टरि इनिप्रत्ययो निपात्यते। अनुपदमिति। पदस्य पश्चात्। पश्चादर्थेऽव्ययीभावः। अनुपदी गवामिति। परा पक्ष्या षष्ठी। गो
पदान्यश्चादन्वेषणं गवामेव। तेन हिरण्यादावन्वेष्यत भवतीति हत्तः। साक्षाद्द्रष्टरि। द्रष्टर्यर्थे इनिः स्यात्। साक्षाच्छब्दोऽव्ययं तेन प्रकृतिवदनुकरणमित्यनि

सि.कौ. दिश्यादिह सूत्रे पंचम्या लुक् उदस्यातंभोः अवाच्चालंवनेन्यादो नु प्रकृतिवदित्याते दे शास्य वैकल्पिकत्वेनाव्ययत्वाभावात् पंचम्या लुङ् नभवतीति वोध्यं। सास्पीति। अव्यया
भमात्रे इति टिलोपः। यद्यपि साक्षाद्दृष्टा रस्त्रयो भवंति दान्ताग्रहीना उपदृष्टा च। तथापीह संज्ञाग्रहणात्सामर्थ्याच्छब्देनोपदृष्टैवोच्यते इत्याहुः। क्षेत्रियच्परक्षेत्रशब्दा
सु.त. त्से ष्यंताद्घच् परशब्दस्य लोपश्च निपात्यत इति मनोरमा। अन्ये तु परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्यर्थे क्षेत्रियजिति निपात्यते वाक्यार्थे पदवचनं श्रोत्रियवदित्यप्याहुः। एवमन्य
७० वाप्तुत्वाः क्षेत्रियो व्याधिरिति। किंच क्षेत्रियं विषं। यत्परशरीरं संक्रम्य चिकित्स्यते। अपिच क्षेत्रियाणि तृणानि। यानि सस्यानि सस्यार्थक्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि
विनाशयितव्यानि। किंच क्षेत्रियः पारदारिकः। परदाराः परक्षेत्रं तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः। सर्वेप्येते पक्षा आकरे स्थिताः॥ ॥ इंद्रियमिंद्र॥ इंद्रशब्दाद्घ वृंद्रेण

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा। पा ५।२।९३॥ इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानात्। इतिकरणः प्रकारा
र्थः। इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम्। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। पा ५।२।९४॥ गावोस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान्॥ भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने।
सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥ १॥ रसादिभ्यश्च। पा ५।२।९५॥ मतुप्। रसवान्। रूपवान्॥ अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम्। रसरूपव
र्णगन्धस्पर्शशब्दस्नेहगुणात् एकाचः। स्ववान्। गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्॥ तसौ मत्वर्थे। १।४।१९॥ तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्य
ये परे। वसोः सम्प्रसारणम्। विदुष्मान्। गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः। शुक्लो गुणोस्यास्ति शुक्लः पटः। कृष्णः॥ ८८ दृष्टं ज्ञातं मम चक्षुर्मम श्रोत्रमि

त्यादिक्रमेण सृष्टं। दृष्ट द्वारा जुष्टं प्रीणितं सेवितं वा दत्तं यथायथं विषयेभ्यः रूढिशब्दोयं कथंचिद्व्युत्पादितः। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। तदिति प्रथमासमर्थादस्य
पः अस्तीति पुरुष... नु अविवक्षिते काले तु विवक्षितः। धने गते भाविनि वा धनवानयमिति प्रतीत्यभावात्। इति शब्दो विषयविशेषलाभार्थस्तथाहि। भूमनिंदाप्रशं ७०
सासु नित्ययोगेतिशायने। संसर्गेस्तिविवक्षायां भवंति मतुवादयः। अस्तिविवक्षायां यं मतुवादयो विधीयंते ते भूमादिषु विषयेषु भवंतीति वार्तिकार्थः। भूमा बहुत्वं तच्चाप
स्तिकं। यस्य हि यावदुचितं तावदेव बहुत्वबोधकबहुशब्देनापि प्रतीयते। यथा पंचभिरपि गोभिरीश्वरदत्तस्य तत्त्वे गोगाव इति व्यवहारः। एतत्तु सहस्रगोरपि गावो।
...इति व्यवहारः। गोमान्। यवमान्। यस्य स्वार्थादिभिः परिच्छिन्ना यवाः संति स एवमुच्यते। ननु सहस्रेणापि यवैर्यवमानिति। कथं तर्हि यवमतीभिरा

द्भिर्यूपं प्रोक्षतीति। अत्राहुः। जातिमात्रसंबंधस्य विवक्षितत्वान्न भूमाभावेप्यत्र मतुप्। भूमादिग्रहणं तु प्रायेण भूमादयः प्रतीयंत इत्येतत्परमिति। निंदायां ककुदा
वर्तिनी कन्या। प्रशंसायां रूपवान्। नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः। अतिशायने। उदरिणी कन्या। संसर्गे दंडी। संसर्गः संयोगः तेन संयुक्तः दंडवानुच्यते। ननु गृहावस्थि
तदंडोपि। इह दंडपुरुषयोः संयोगे सत्यपि दंडी पुरुष इत्यादिवत्पुरुषी दंडः पुरुषवान् दंड इति न प्रयुज्यते। वृत्तिनियामकस्य विलक्षणसंबंधस्याभावात् संयोगे समा
नेपि प्रतीतिवैलक्षण्यं कल्प्यत इत्याहुः। एवं च यवसंयोगमात्रेण यवमत्यः। आपो न भवंति किंतु यवमज्जलवच्च पात्रमेवेत्यादि यवमतीभिरद्भिरित्यास
नेपि प्रतीतिवैलक्षण्यं कल्प्यत इत्याहुः।
पः। भूमादिग्रहणं प्रायिकमित्याद्युक्तरीत्या संगच्छत एव। अन्ये तु ... कथं तर्हि ... कन्या रसिको नट इति। अत्राहुः। रसादिभ्यो गुणादिति यक्ष्यते। तेन गु

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः। ८।२।९॥ म ... वर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात्। किंवान्। ज्ञानवान्। वि
द्यावान्। लक्ष्मीवान्। यशस्वान्। भास्वान्। यवादेः। यवमान्। भूमिमान्॥ झयः। ८।२।१०॥ झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात्। ... वान्। अग्निचित्त्वान्। विद्यु
त्वान्। संज्ञायाम्। ८।२।११॥ मतोर्मस्य वः स्यात्। अहीवती। मुनीवती। शरादीनां चेति दीर्घः॥ आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती। ८
।२।१२॥ एते संज्ञायां निपात्यन्ते। आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः। आसन्दीवान् ग्रामः। अन्यत्रासन्नवान्। अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः। अष्ठीवान्। अ
स्थिमानन्यत्र। चक्रशब्दस्य चक्रीभावः। चक्रीवान्नाम राजा। चक्रवानन्यत्र। कक्ष्याशब्दस्य संप्रसारणं कक्षीवान्नाम ऋषिः। कक्ष्यावानन्यत्र।
लवणशब्दस्य रुमण्वान्नाम पर्वतः। लवणवानन्यत्र। चर्मणो न लोपाभावो णत्वं च। चर्मण्वती नाम नदी। चर्मवत्यन्यत्र। उदन्वानुद
धौ च। ८।२।१३॥ उदकस्य उदन् भावो मतौ। उदधौ संज्ञायां च। उदन्वान् समुद्रः। ऋषिश्च। राजन्वान् सौराज्ये। ८।२।१४॥ राजन्वती भूः। राजवानन्यत्र॥

णवाच्चिभ्य एवान्यमत्वर्थीयस्य निषेधः। रूपिणीत्यत्र तु रूपशब्देन सौंदर्यं गृह्यते तच्च न गुणः रसिकइत्यत्र तु रसशब्देन भावो गृह्यते न तु रसना ग्राह्यो गुण इति। गु
णवचनेभ्य इति। मुले न ह्यति च प्रसिद्धा ये शुक्लादयस्ते ... गृह्यंते न तु रूपादयोपि तेन रूपवद्वस्त्रमित्यादि प्रयोगो न भवति॥ ... ॥ मादुपधायाश्च। मश्च अश्च मं समाहारे
द्वंद्वः। तेन मतुप्प्रत्ययाक्षिप्तं प्रातिपदिकं विशेष्यते। ... म वर्णो वर्णान्तादिति। उपधायाश्चेति वाक्यांतरं। उपधाभूत ... यतेनाव्यवधा

सि.कौ. दिशादिहसूत्रे पंचम्या लुक् उदस्थास्तंभोः अवाच्चालंबने न्यादौ तु प्रकृतिवदित्यानेदेशस्य वैकल्पिकत्वेनाव्ययत्वाभावान्न पंचम्या लुक् न भवतीति बोध्यं। सासीति। अव्यया
नां भमात्रे इति टिलोपः। यद्यपि साक्षाद्द्रष्टारस्त्रयो भवंति दाता ग्रहीता उपद्रष्टा च। तथापीह संज्ञाग्रहणात् साक्षिशब्देनोपद्रष्टैवोच्यते इत्याहुः। क्षेत्रियच्। परक्षेत्रशब्दा
पु.त. त्सप्तम्यंताद्घच् परशब्दस्य लोपश्च निपात्यत इति मनोरमा। अन्ये तु परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्यर्थे क्षेत्रियजिति निपात्यते वाक्यार्थे पदवचनं श्रोत्रियवदित्याहुः एवमन्य
७० त्राप्यूह्यं। क्षेत्रियो व्याधिरिति। किंच क्षेत्रियं विषं। यत्परशरीरे संक्रममप्यचिकित्स्यते। अपि च क्षेत्रियाणि तृणानि। यानि सस्यानि सस्यार्थं क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि
विनाशयितव्यानि। किंच क्षेत्रियः पारदारिकः। परदाराः परक्षेत्रं तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः। सर्वेप्येते पक्षा आकरे स्थिताः॥ ॥ इंद्रियमिंद्र॥ इंद्रशब्दाद्घच् [illegible]
[illegible] लिंगमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा। पा ५।२।९३। इन्द्र आत्मा तस्य लिंगं करणेन कर्तुरनुमानात् इति करणः प्रकारा
र्थः। इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम्। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। पा ५।२।९४॥ गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान्॥ भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने॥
सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥१॥ रसादिभ्यश्च। पा ५।२।९५॥ मतुप्। रसवान्। रूपवान्॥ अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम्। रसरूपव
र्णगन्धस्पर्शशब्दस्नेहगुणात् एकाचः। स्ववान्। गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्॥ तसौ मत्वर्थे। १।४।१९॥ तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्य
ये परे। वसोः सम्प्रसारणम्। विदुष्मान्। गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः। शुक्लो गुणोऽस्यास्ति शुक्लः पटः। कृष्णः॥ ८८ इष्टं ज्ञातं मम चक्षुर्मम श्रोत्रमि
त्यादिक्रमेण सृष्टं दृष्टद्वारा जुष्टं प्रीणितं सेवितं वा दत्तं यथायथं विषयेभ्यः रूढिशब्दोऽयं कथंचिद्व्युत्पादितः। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। तदिति प्रथमासमर्थादस्य
पः। अस्तीति पुरुषवचने अविवक्षिते कालस्तु विवक्षितः। धनेन गतेन भाविना वा धनवानयमिति प्रतीत्यभावात्। इति शब्दो विषयविशेषलाभार्थः तथाहि। भूमनिंदाप्रशं
सासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवंति मतुबादयः। अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विधीयंते ते भूमादिषु विषयेषु भवंतीति वार्तिकार्थः भूमा बहुत्वं तच्चाप ७०
क्षिकं। यस्य हि यावद्रुचितं तावदेव बहुत्वबोधकबहुशब्देनापि प्रतीयते। यथा पंचषाभिरपि गोभिरीश्वरदत्तस्य बह्व्यो गाव इति व्यवहारः। राज्ञस्तु सहस्रे गोरपि गावोऽ।
[illegible] इति व्यवहारः। गोमान्। यवमान् यस्य खार्यादिभिः परिच्छिन्ना यवास्संति स एवमुच्यते। ननु सहस्रेणापि यवैर्यवमानिति। कथं तर्हि यवमतीभिरा।

द्विर्यूपं प्रोस्तनीति। अत्राहुः। जातिमात्रसंबंधस्याविवक्षितत्वात् भूमाभावेप्यत्र मतुप्। भूमादिग्रहणं तु प्रायेण भूमादयः प्रतीयन्त इत्येवं परमिति। निंदायां ककुदा
वर्तिनी कन्या। प्रशंसायां रूपवान्। नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः। अतिशायने। उदरिणी कन्या। संसर्गे दंडी। संसर्गः संयोगः तेन संयुक्तो दंडी वोच्यते। ननु गृहावस्थि
तदंडोपि। इह दंडपुरुषयोः संयोगे सत्यपि दंडी पुरुष इत्यादिवत्पुरुषी दंडः पुरुषवान् दंड इति न प्रयुज्यते। वृत्तिनियामकस्य विवक्षणाभावात् संयोगे समा
नेपि प्रतीतिवलात्... एयं कल्प्यत इत्याहुः। एवं च यवसंयोगमात्रेण यवमत्यः आपो न भवंति किंतु यवमज्जलवच्चपात्रमेवेत्याशयेन ... यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्ष
... इति वदंति। तेन गु
णः। भूमादिग्रहणं प्रायिकमित्याद्युक्तं च संगच्छत एव। ... कथं तर्हि ... पिच्छी कन्यारसिको ... अत्राहुः। रसादिग्रहणं गुणग्रहणमिति वदंति। तेन गु
मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः। ८।२।९॥ मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात्। किंवान्। ज्ञानवान्। वि
द्यावान्। लक्ष्मीवान्। यशस्वान्। भास्वान्। यवादेस्तु यवमान्। भूमिमान्॥ झयः। ८।२।१०॥ झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात्। अपरान्... वान्। ... विद्यु
त्वान्। संज्ञायाम्। ८।२।११॥ मतोर्मस्य वः स्यात्। अहीवती। मुनीवती। शरादीनां चेति दीर्घः॥ आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती। ८
।२।१२॥ एते संज्ञायां निपात्यन्ते। आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः। आसन्दीवान् ग्रामः। अन्यत्रासन्नवान्। अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः। अष्ठीवान्। अ
स्थिमानन्यत्र। चक्रशब्दस्य चक्रीभावः। चक्रीवान्नाम राजा। चक्रवानन्यत्र। कक्ष्यायाः संप्रसारणम्। कक्षीवान्नाम ऋषिः। कक्ष्यावानन्यत्र।
लवणशब्दस्य रुमण्भावः। रुमण्वान्नाम पर्वतः। लवणवानन्यत्र। चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च। चर्मण्वती नाम नदी। चर्मवत्यन्यत्र। उदन्वानुद
धौ च। ८।२।१३॥ उदकस्य उदन्भावो मतौ। उदधौ संज्ञायां च। उदन्वान् समुद्रः। ऋषिश्च। राजन्वान्सौराज्ये। ८।२।१४॥ राजन्वती भूः। राजवानन्यत्र॥
...वा किमेव वान्यमत्वर्थीयस्य निषेधः। रूपिणीत्यत्र तु रूपशब्देन सौंदर्यं गृह्यते तच्च न गुणः रसिकादिस्तु रसशब्देन भावो गृह्यते तेन न तु रसवान्... इति गु
णवचनेभ्य इति। गुणेन इति च प्रसिद्धाये गुणवाचकाः ... तेन तु रूपादयोपि ... रूपवानित्यादिप्रयोगो न भवति॥ ... नासिकायाम् ... इति ...
... तेन मतुप्प्रत्ययाक्षिप्तं प्रातिपदिकं विशेष्यते। ... मवर्णावर्णान्तादिति। उपधायाश्चेति वाक्यांतरं। उपधाभूत ... इत्यर्थः। येन नाव्यवधा

नन्यायेनांत्याल्व्यवहितेऽपि भवति। एवमस्मरार्थे स्थिते फलितमाह। मवर्णोवर्णोपधादिति। इदमपि मतुब्वास्मिस्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणं। तदाह। झयन्तादिति
शिशुलानिति। एतेन वन्हिमद्धामिति नैयायिकप्रयोगो निरस्तः। उक्तरीत्या [illegible]स्याप्रवृत्तेः। मत्वं तु नानमतुपो निषेधाच्च। ननु गो[illegible]नमधुलिण् माक्षिपत्र
हस्य घत्वे ढत्वे च कृते झय इति वत्वप्रवृत्त्याऽनुनासिकपरत्वाभावात् प्रत्यये भाषायां नित्यमित्यनेन घकारढकारयोरनुनासिकाप्रवृत्तेर्गोधुग्वान्। मधुलिड्वान्। नित्यनि
त्यं प्रसज्येत। मैवं। घत्वढत्वयोरसिद्धत्वेन झय इति वत्वाप्रवृत्तेः॥ ॥ प्राणिस्थात्। शिखावान्दीप इति। प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता। शिखाभ्राद् इस्यत्रीत्यादिपाठे
न लचाप्रसंगात्। चूडावान्वृक्ष इति प्रत्युदाहार्यमिति हरदत्तः। न च वृक्षस्य प्राणित्वमस्तीति शंक्यं। मुखनासासंचारी वायुः प्राणस्तद्वानेव प्राणी [illegible]तेन तदभावात्। प्राण्यं
गादर्वाति [illegible] इति करणानुवृत्त्या लभ्यते। चूडालोसीति। असीत्यस्य तिङ्ङतिङ इति निघातः। चूडालशब्दस्तु लित्वेन स्यान्तोदात्त[illegible] उकारे कृते हलां [illegible]

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्। ५।२।९६॥ चूडालः। चूडावान्। प्राणिस्थात्किं। शिखावान्दीपः। आतः किं। हस्तवान्। अङ्गात्कल्याणे। इह न। मेधा
वान्। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोसीत्यादौ स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः॥ सिध्मादिभ्यश्च। ५।२।९७॥ लच्वा
स्यात्। सिध्मलः। सिध्मवान्। अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं न तु प्रत्ययविकल्पार्थं। तेनाकारान्तेभ्य इनिठनौ न। वातदन्तबललललाटानामूङ्वातूलः

धर्मत्वात्तत्स्थानिकवुकारोनुदात्तः। सुप्स्थानिकस्यापि सुप्त्वादनुदात्तौ सुप्पिताविति अनुदात्त इत्यन्ये। पूर्वेण सह आद्गुणे सत्येकादेश उदात्तेनोदात्त इत्योकार उदात्तः। अए
ततएङः पदान्तादतीति पूर्वरूपमेकादेशस्य स्वरितो वानुदात्ते इत्यादिना स्वरिते प्राप्ते तद्बाधनाय चकार इत्यर्थः। सिध्मादिभ्यश्च। सिध्म। गडु। मणि। विजपा। निष्पाव। पांसु। हनु
पार्ष्ण्यादयः। सिध्मादयः। समुच्चयार्थमिति निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः। न च इनिठनावप्यन्यतरस्यांग्रहणेन समुच्चीयेतामिति शंक्यं मतुपोः प्रकृतत्वान्मतुप्प्रत्य
यस्य समुच्चीयते। [illegible]स्य प्रकृतत्वादस्ति चेह लिंगं केशाद्व इत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणं। तद्धि इनिठनोः प्राप्त्यर्थं क्रियते। प्रकृतस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य विकल्पार्थत्वे तदनुवृ
त्यैव सिद्धौ किं तेन क्रियमाणेन पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयत्येव तथा च वार्तिकं लजन्यतरस्यामिति समुच्चय इति अयं भावः प्राणिस्थादिति सू
त्रेण लचि विकल्पिते पक्षे मतुब्विति चूडालश्चूडावानिति रूपद्वयं यद्यपि सिद्ध्यति तथापि सिध्मादिषु पैर्दन्तास्तेषु इनिठनोः प्रवृत्त्यवरोधः समुच्चयार्थत्वेन ॥

दोष इति एवं च लव्वास्यादिति ॥ वृत्तौ वाशब्दः समुच्चये बोध्यः ॥ वास्याहिकस्योपमयोरेवार्थेपि समुच्चय इत्यमरः। वांतरं तेत्यादि सि[illegible]र्गलसू
त्रे। ऊङ् चेति॥ ङित्वादं वादेशः। ऊकारमात्रोक्तौ वनादेशत्वसिद्धावपि प्रत्ययत्वशंकानिवारणाय ऊनुबंधः कृतः। न च वष्टयं नाहि हितस्य प्रत्ययत्वं नेति शंक्यं। अहंशु
भमोर्युस् गोपपसोर्यद्वित्यादौ प्रत्ययत्वाभ्युपगमात्। वातूल इति। अंतो दात्तमिदं। प्राचा तु वला दूलः वाताच्चेति पठित्वा वातूल इत्युक्तं तदुपेक्ष्यं प्रत्ययस्वरेण मध्योदा
त्तप्रसंगात्। गलसूत्रवलेनांतोदात्तमेवेष्यत इत्याहुः। [illegible] धमन्योर्दीर्घ[illegible] [illegible] पार्ष्णी[illegible] मनीलः। [illegible] तु। पूकालः मत्वीक
लः। उपतापोरोगः। विपादिकालः ॥ वत्सांसाभ्यां। कामव[illegible]। काम[illegible] [illegible]। वत्सल इति। [illegible]। ननु वत्सांस[illegible] वयो
विशेषे प्राण्यंगविशेषे च रूढौ न कामबलयोः। तत्कथं [illegible]भ्यां ल [illegible] [illegible] इति विषये वत्सांसशब्दौ [illegible] बलयोर्वर्तेते इति
वत्सांसाभ्यां कामबले ५।२।९८॥ आभ्यां ल[illegible] [illegible] कामवति बलवति चार्थे। वत्सलः। अंसलः। फेनादिलच्च ५।२।[illegible]॥ वा लच्॥
अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्त्तते। फेनिलः। फेनलः। फेनवान्। लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५।२।१००॥ लोमादि
भ्यः शः। लोमशः। लोमवान्। रोमशः। रोमवान्। [illegible]मादिभ्यो नः। पामनः॥ अंगात्कल्याणे। अंगना। [illegible] लक्ष्म्या अच्च। लक्ष्मणः। विष्वगित्युत्तरपद
लोपश्चाकृतसन्धेः॥ विषुणः। पिच्छादिभ्य इलच्। पिच्छिलः। पिच्छवान्। उरसिलः। उरस्वान्॥ ॥ [illegible] अस्मिन्सूत्रे [illegible] सर्वत्र समुच्चीयमा
नोपि मतुव् विहवेष्यते। मतुवं तेनोक्तार्थस्याप्रतीतेः॥ [illegible] तरमेव [illegible] वत्सवती गौः अंसवान् [illegible] लोमादि इहनी[illegible] [illegible] चादिभ्य इति
वक्तव्ये पामपिच्छादिभ्य इति सुपठं। अंगात्कल्याणे [illegible] सूत्रमध्ये [illegible] [illegible] शाकी [illegible] स्वत्वचा [illegible] प्रत्ययः। महच्छा[illegible] शाकीनहत्तशा
किनं। महत्पललालपलाली तहूत्यलालिनं। दरिद्राते [illegible] [illegible] सूत्र [illegible] पश्चाद्प्रत्ययः। दद्रूत्व गोग [illegible] तदानुदद्रुणः। विष्वगि
तिसमर्थो नाम्नित्यस्यापवादोयं। अकृतसंधेरकृत[illegible] [illegible] यदि [illegible] लोपः स्यात्तदा वलिकोप
सतिविष्व इति स्यात्। विषुण इति। विषुनाना अंचर[illegible] [illegible] विषुवः कालः। तस्[illegible] नानागनात्रि दिनानि संति दिनांतराणि [illegible]

सि॰ कौ॰ टी॰ त्र॰ सु॰ त ७२

धिकभावस्य तन्मूलत्वात्। अयंभावः। विषुवति दिनानां समतायां जातायां प्रागेव न्यूनान्यधिकानि च दिनानि भवेयुरिति नानागतदिनवत्त्वं यद्यपि विषुवति नास्ति तथापि
नानागतदिनमूलभूतदिनानां सत्त्वात्तथोच्यत इति। तथा नानागमनवत्त्वान्मृत्योः पूर्वं पुरुषस्यावस्थितं किंच विषुणशब्देनोच्यते॥ ॥ प्रज्ञा श्रद्धा। प्राज्ञो व्याकरणमि
त्यत्र गुणभूतया क्रियया कर्मत्वेन संबंधः कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगे षष्ठी न। कृतपूर्वी कटमितिवत्। ननु प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः। स एव प्राज्ञो वा नानात्वाभ्यां प्रज्ञः
मिति। त्रियां टाप्। प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यणि तु ङीप् स्यादिति भावः। स्त्रेण्डेति वार्तिकमिदं
व। प्राज्ञस्य स्त्रीत्वे कृते सिद्धमिष्टं किमत्र प्रज्ञाग्रहणेनेत्याशंकां निराकुर्वन्नाह। इति। स्त्रियां टाप्। प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यणि तु ङीप् स्यादिति भावः।
कालिकाकोशं नातु वृत्तिशब्दः सूत्रे प्रक्षिप्तः। विच्छिन्नस्य प्रतिविधानं वृत्तिर्न तपस्वी सहस्त्रीति। असंतत्वादर्दंतत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमण्बाधा मा भूदिति। सहस्त्रात्तु ठनो

ज्योत्स्नादिभ्यो णः। ५।२।१०१॥ प्राज्ञो व्याकरणम्। प्राज्ञा। श्राद्धः। आर्चनः वृत्तेश्च वार्तिकं तपस्सहस्राभ्यां विनीनी। ५।२।१०२॥ त्रिवर्गौ यावरिकारान्तकारप
रित्राणार्थः। तपस्वी। सहस्री। असन्नत्वादर्दंतत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमण्बाधा मा भूदिति। सहस्रात्तु ठनोपि बाधनार्थम्। अण्च। ५।२।१०३॥
योगविभागश्चराप्थः। तापसः। साहस्रः। ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्॥ ज्योत्स्नः। तामिस्रः॥ सिकताशर्कराभ्यां च। ५।२।१०४॥ सैकतो घटः। सा
र्करः॥ देशे लुबिलचौ च। ५।२।१०५॥ चादण्। मतुप् च। सिकतास्सन्त्यस्मिन्देशे सिकताः। सिकतिलः। सैकतः। सिकतावान्। एवं शर्करिल्यादि। दन्त
उन्नत उरच्। ५।२।१०६॥ उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः॥ ॥ ११ पिबाधनार्थं। एतच्च समाधानं मूलपुस्तके क्वपि क्वचिद्दृश्यते। उत्तरार्थ इति। विनीन्योर्यथा

संख्यप्रसक्त्यर्थश्चेत्यपि बोध्यं। ज्योत्स्न इति। शुक्लपक्षः। तामिस्र इति। कृष्णपक्षः नरकविशेषश्च। तमः समूहस्तमिस्रं ज्योत्स्ना तमिस्रेति निपातनान्मत्वर्थीयो रस्तत्र त्वयव
भूतानि तमांसि विद्यन्ते तदस्मिन्नस्तीति विग्रहे णं ताद्रण। तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्योत्स्नी चंद्रिकयान्वितेत्यमरकोशात्तु तमिस्रेत्यतद्वान्तत्वेन णतमिनि न विरोधः। एवं च तमि
स्रा रात्रयो अस्मिन्संतीति तामिस्रः पक्ष इत्यपि व्याख्यातुं शक्यः। सिकताशर्का। देशविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह। घट इति मतुप्चेति। अन्यतरस्यां ग्रहणेन सर्वत्र म
तुपः समुच्चयादिति भावः। सिकता इति। लुपि युक्तवद्भावः अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणान्यमरः संजग्राह। स्त्री शर्करा शार्करिलः शार्करः शर्करावति। देश एवादिमावेवमुन्नेया
सिकतावतीति। दंत उन्नता उन्नत इति किं। दंतवान्॥ ॥

ऊषसुषि। समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं। स्यादूषः क्षारमृत्तिका। ऊष वा नूषर इत्यमरः। सुषिश्छिद्रं। खर इति। महत्कंठविवरं खं तद्वानित्यर्थः। गर्दभे रूढोयं। मुखरोऽप्रियवाल इति
हरदत्तः। नगरमिति। नगाः वृक्षाः पर्वताश्च। जातिशब्दोयं। तथा च नगरीत्यत्र ङीषम्भवति। नगशब्दोयमश्मादिष्वपठ्यते इति वृत्त्यादिमूत्रेणाप्यसिद्धत्वादसाद्दे
यमवृक्षव्यं इति हरदत्तः। पांडुर इति। पाडुः शुक्लो वर्णस्तद्वान्। अव्युत्पन्न एवेति। गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते। हरिणः पांडुरः पांडुरित्यमरः। गुणे शुक्लादयः पुंसि गु
णिलिंगास्तु तद्वति चि। कच्छुः। कच्छूस्त्वक्सूरोगविशेषः। द्युद्रुभ्यां। द्युम इति। द्यौरस्यास्तीति दिव उदित्युत्वं। द्रुर्वृक्षः सोस्यास्तीति जनकतयेति द्रुमोपि वृक्ष एवोपलक्षणीद्रु
द्रुमागमा इत्यमरः। इह सर्वत्र समुच्चीयमानोपि मतुप्प्रकृते पुनर्न्यते। न दर्शस्य मतुपा अभिधातुमशक्यत्वात्। दृश्य इति। व इत्यनुवर्तते। अर्णेव इति।

ऊषसुषिमुष्कमधो रः। ५।२।१०७॥ ऊषरः। सुषिरः। मुष्कोऽण्डः। मुष्करः। मधु माधुर्यम्। मधुरः। रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्।
खरः। मुखरः। कुञ्जो हस्तिहनुः। कुञ्जरः। नगपांसुपाण्डुभ्यश्च। नगरं। पांसुरः। पांडुरः। पाण्डुरशब्दस्तु अव्युत्पन्न एव। कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च। कच्छुरः। द्युद्रु
भ्यां मः। ५।२।१०८॥ द्युमः। द्रुमः। केशाद्वोऽन्यतरस्याम्। ५।२।१०९॥ प्रकृतेनान्यतरस्यांग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः समावेशा
र्थम्। केशवः। केशी। केशिकः। केशवान्। अन्येभ्योपि दृश्यते। मणिवो नागविशेषः। हिरण्यवो निधिविशेषः। अर्णसो लोपश्च। अर्णवः। गाण्डय
ङ्गात्संज्ञायाम्। ५।२।११०॥ ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः। गाण्डिवं। गाण्डीवं। अर्जुनस्य धनुः। अजगवं पिनाकः। काण्डाण्डादीरन्नी
रचौ। ५।२।१११॥ काण्डीरः। आण्डीरः। रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्। ५।२।११२॥ रजस्वला स्त्री। कृषीवलः। वले इति दीर्घः। आसुतीवलः
शौण्डिकः। परिषद्वलः। पर्षदिति पाठान्तरम्। पर्षद्वलः। अन्येभ्योपि दृश्यते॥ ॥ " भ्रातृपुत्रनर्द्व अर्णः जलं तद्वान्। संज्ञायामिति। न इष्यास
ति सूत्रस्येति शब्दस्यैवायं प्रपंचः। यणेति। ख्यत्यादिति वत्. नयण्णादेशो नकारेण भवति। लक्ष्ये परलोभावात्किं तु सूत्रे सांहितिको यं यणिति भावः। प्रयुक्तं चैवमय
स्या। अधिरोहति गाण्डिकमङ्केषो। गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामिति च। आसुतीवल इति। षुञ् अभिषवे क्तिन्। आसुतिरभिषवः कस्य। परिषद्वल इति। परितः सी
दतीति परिषत्। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। सदिरप्रतेरिति षत्वं। पाठान्तरमिति। शृदृभसोऽदिरित्यदिप्रत्ययो बाहुलकात् पृषरपि भवति॥ तथा च भाष्यं॥ ॥

पार्षदकृतिरेषा तत्रभवतां सर्ववेदपार्षदं हीदं शास्त्रमिति च। भट्टिरप्याह। पर्षद्वलान्महाब्रह्मैराटनैकटिकाश्रमानिति। पर्षदेषा दशावरेति मनुः॥ ॐ॥ भ्रातृवल इति
वले इत्यत्राण्ग्रहणानुवृत्तेर्नेह दीर्घः। पुत्रवलादौ तु स्यात्तत्राह संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति। वनगिर्योरिति सूत्रादिति भावः। ज्योत्स्ना चंद्रप्रभा। तत्रावयवीभूतं ज्योति
रस्तीति मत्वर्थीयोपपत्तिः। एतेन तमस्समूहे तमिस्राशब्दो व्याख्यातः। निघंटुषु तमःपर्यायस्तमिस्रशब्दः पठितस्तत्र समूहसमूहिनोरभेदोपचार इति हरदत्तः।
स्त्रीत्वमतंत्रमिति व्याख्यानमत्र शरणम्। ऊर्जस्विन्नोमिन्नित्यत्र नांतत्वाभिव्यक्तये नलोपो न कृतः। अत इनिठनौ। तपरकरणं किं। खट्वावान्। एकाक्षरात्कृतो जा

भ्रातृवलः। पुत्रवलः। शत्रुवलः। वल इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः॥ दन्तशिखात्संज्ञायाम्।५।२।११३॥ दन्तावलो हस्ती। शिखावलः के-
की। ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः।५।२।११४॥ मत्वर्थे निपात्यन्ते। ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः
ज्योत्स्ना। तमस उपधाया इत्वं रश्च। तमिस्रा। स्त्रीत्वमतन्त्रम्। तमिस्रं। शृङ्गादिनच्। शृङ्गिणः। ऊर्जसो वलच्। तेन वा धामाभूदिति विनिरपि।
ऊर्जस्वी। ऊर्जस्वलः। ऊर्जोऽसुगागम इति वृत्तिस्तु चिन्त्या। ऊर्जस्वतीतिवदसुन्नन्तेनैवोपपत्तेः। गोशब्दान्मिनिः। गोमी। मलशब्दादिनच्।
मलिनः। ईमसच्च। मलीमसः। अत इनिठनौ।५।२।११५॥ दण्डी। दण्डिकः॥ व्रीह्यादिभ्यश्च।५।२।११६॥ व्रीही। व्रीहिकः। न च सर्वेभ्यो व्रीह्या-
दिभ्य इनिठनाविष्येते किन्तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः। यवखदादिभ्य इकः॥ अन्येभ्य उभयम्। तुन्दादिभ्य इलच्च।५।२।११७॥ चादिनि-
ठनौ मतुप् च। तुन्दिलः। तुन्दी। तुन्दिकः। तुन्दवान्। उदर पिचण्ड यव व्रीहि। स्वाङ्गाद्विवृद्धौ। विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः। विवृद्धौ
कर्णौ यस्य स कर्णिलः। कर्णी। कर्णिकः। कर्णवान्॥ एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्।५।२।११८॥ एकशतमस्यास्ति ऐकशतिकः। ऐकसहस्रिकः। गौश-
तिकः। गौसहस्रिकः। शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्।५।२।११९॥ निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ् स्यान्मत्वर्थे। नैष्कशतिकः

तौ सप्तम्यां च नतौ स्मृतौ। खट्वावान् कृतः कारकवान्। जातेः व्याघ्रवान्। सप्तम्यां दंडाः अस्यां संति दंडवती शाला। तदस्यास्तीति सूत्रस्येति करणं विषयनियमार्थं सर्वत्रा-
पि संबध्यत इति। क्वचित्कृतोऽपि भवति कार्यी कार्यिकः। क्वचित्तु जातेरपि। तंडुली तंडुलिकः एतच्च काशिकादौ स्पष्टं। तुंदादिभ्य इलच्च। अन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादाह
॥

मतुब्चेति। अत्र स्वाङ्गात्ताविरुद्धाविति पठ्यते विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युर्विवृद्धौ कर्णौ यस्य कर्णिलः कर्णी कर्णिकः। कर्णवान्। एकगोपूर्वात्। एकशत
क इति। एकं च तच्छतं चेति पूर्वकालैकेत्यादिना कर्मधारयः। षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्वा त्वनभिधानादिति हरदत्तादयः। अत एव नैकविंशतिर
स्यास्तीति। नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थम्। अन्यथा ठञाविति ठनो वा बाधेत तेऽप्यन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या मतुप्स्यादेवेत्याहुः। कथमेकद्रव्यवानिति। असाधुरेवायं
एकेन द्रव्यवानिति वा विग्रहीतव्यम्। कथमेकदण्डी इति। एकदेशिनैकाधिकरणे इति निर्देशो ज्ञापयति इनिरपि क्वचिद्भवतीति॥ ॥ रूपादाहत। आहत

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ५।२।१२०॥ आहतं प्रशस्तं वा रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः। प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः। आहतेति किम्। रूपवान्। अन्ये
भ्योऽपि दृश्यते। हिम्याः पर्वताः। गुण्याः ब्राह्मणाः। अस्मायामेधास्रजो विनिः ५।२।१२१॥ यशस्वी। यशस्वान्। मायावी। व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ। मा
यी। मायिकः। स्रग्वी। आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च। आमयावी। शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्॥ शृङ्गारकः। वृन्दारकः। फलबर्हाभ्यामिनच्।
फलिनः। बर्हिणः। हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्। इनिठनौ मतुप् च। हृदयालुः। हृदयी। हृदयिकः। हृदयवान्। शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने॥ शीतं
न सहते शीतालुः। उष्णालुः। स्फायितं चीनिरकं तृप्रः पुरोडाशः तं न सहते तृप्रालुः। तृप्रं दुःखमिति माधवः। हिमाच्चेलुः॥ हिमं न सहते हिमेलुः। ब
लाद्रूलः॥ बलं न सहते बलूलः। वातात्समूहे च॥ वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः। तप्पर्वमरुद्भ्याम्। पर्वतः। मरुत्तः। ऊर्णाया युस् ५।२।१२३॥
सित्त्वात्पदत्वम्। ऊर्णायुः। अत्र छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति। युक्तं चैतत्। अन्यथा हि। अहं शुभमारित्यत्रैवोर्णायुग्रहणं कुर्यात्॥ ॥

तप्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्रूपशब्दान्मत्वर्थे यप्स्यात्। आहतमिति। आहननमाहतं ताडनमित्यर्थः। ततो निष्पन्नं यत्कार्षापणादिरूपं तदपि कार्यकारणयोरुपचा
रादाहतमित्युच्यते इत्याहतरूपयोः सामानाधिकरण्यमुपपद्यते॥ हिम्या इति। भूम्नि यपा पर्वता इति। हिमवान् तत्पर्यन्तवर्तिनश्च। गुण्या इति। दृष्टिग्रहणादि
निरूपिततया च माघः गुण्यगुण्य इति न व्यजीगणनाम् गुण्य इति पदच्छेदः। अस्मायामेधा। यशस्वीति। नन्वौ मत्वर्थ इति मत्वादेर्भत्वेन यशस्वानिति। नित्यग्रहण
पूर्वत्रासंबद्धमप्यन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमिह संबध्यते तेन यशस्वान्। तसौ मत्वर्थ इति सूत्रे यशस्वीय यशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः। वाः कुरित्यनेन न सिद्धं त्वश्वादि

षत्वमाशंक्याह। क्विन्नंतत्वादिति। ह्रदयाच्चालुरन्यतरस्यां। अन्यतरस्यांग्रहणं इनिठनोः प्राप्त्यर्थमंतुपस्सर्वत्रसमुच्चीयत एव। चकारस्य चुटू इती संज्ञा। तेनन्हृदयालु शब्दो तो दान्त इत्याह। शीतोष्णेति। इह चालुरनुवर्त्तते। पुरोडाशइति नतुप्राउहृव्य चेसमिति मंत्रस्य भाष्ये तथा व्याख्यानत्वादितिभावः माधवइति। सुवृधातुरेष्नौ स्थितमिदं। हिमाच्चेलु रिति। एकारादिरयं प्रत्यय इति माघवः। वलादिति। सिध्मादिषु वलुल वातूलशब्दो मत्वर्थे प्रकारांतरेण व्युत्पादितो नत्पूर्वमरुज्ञा। पित्वमप्युदात्तत्वार्थं। काशिकायां तु पर्वमरुद्भ्यां तन्वक्तव्य इति स्थितं। हरदत्तेन तु तन्निति प्रतीकमुपादाय आद्युदात्तत्वार्थो नकार इत्युक्तं। तच्च मनोरमायां महता प्रबंधेन दीक्षि

वाचोग्मिनिः। ५। २। १२४॥ वाग्मी। आलजाटचौ बहुभाषिणि। ५। २। १२५॥ कुत्सित इति वक्तव्यम्॥ कुत्सितं बहु भाषते वाचालः वाचाटः। यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव। स्वामिन्नैश्वर्ये। ५। २। १२६॥ ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच्॥ स्वामी॥

तेर्निराकृतं। तत एव तत्स्वधार्यं प्रदर्शमिति। तेनयस्येति चेति लोपो न प्रवर्त्तत इति भावः। अनुवर्त्तयन्तीति। बहुलं छंदसीत्यतः॥ ॥ वाचोग्मिनिः। इकारो नकारपरित्राणार्थः। गकारस्य कुत्वेन शुद्धत्वे च वाग्मी वाग्मिना वित्यादौ हयोर्गकारयोः श्रवणं भवति। द्वित्वे तु त्रयाणां मिंनिरित्युक्ते तु द्वित्वे सति हयोर्गकारयोः श्रवणं द्वित्वाभावे त्वेकस्यैव श्रवणं स्यात्। किंच यरोनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वाच्यमित्यत्रैव नित्यमनुनासिकः प्राप्नोति। तच्चानिष्टमिति ग्मिनि कृतः। स्वामिन्नैश्वर्ये। ऐश्वर्यवाचकादिति। स्वशब्दस्यैश्वर्यवाचित्वमेतद्वृत्तिविषयकमेवेति बोध्यं। इशिता हि ईश्वरः स तु स्वामीत्युच्यते। यथा वागीश एव वाचस्पतिर्वाचः स्वामीति। ऐश्वर्ये किं। स्ववान्॥

अर्शआदिभ्योऽच्। अर्शआदिगणे ह्रस्वाग्राहीनामिति गणे पठ्यते। खंजः पञ्चदशः स्थानमस्यास्तीति खंजः। कालं चक्षुरस्यास्तीति काणः। प्रथिमिनीति। पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति टिलोपः। रश्मि
नरतिरभावः। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्त — विधिं प्रयोजयन्तीति मन्नन्तादिनो ह्रते नस्तद्धित इति टिलोपे नान्तत्वात् ङीप्। दामिनीति दाधातो

अर्शआदिभ्योऽच्॥५।२।१२७॥ अर्शोस्यास्य विद्यन्ते अर्शसः। आकृतिगणोऽयम्॥ द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः॥५।२।१२८॥ द्वन्द्वी। कटकव
लयिनी। शङ्खनूपुरिणी। उपतापो रोगः। कुष्ठी। विलासी। गर्ह्यं निन्द्यम्। ककुदावर्त्ती। काकतालुकी। प्राणिस्थात्किम्। पुष्पफलवान् घटः। प्राण्य
ङ्गान्न। पाणिपादवती। अत इन्ठनौ इत्येव। चित्रकललाटिकावती। सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम्॥ वातातीसाराभ्यां कुक्च॥५।२।१२९॥ चादि
निः। वातकी। अतीसारकी। रोगे चायमिष्यते नेह। वातवती गुहा। पिशाचाच्च। पिशाचकी। वयसि पूरणात्॥५।२।१३०॥ पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे
इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये। मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः। ठन्बाधनार्थमिदं। वयसि किम्। पञ्चमवान्ग्रामः। सुखादिभ्यश्च॥५।२।
१३१॥ इनिर्मत्वर्थे। सुखी। दुःखी। मालाक्षेपे। माली॥ धर्मशीलवर्णान्ताच्च॥५।२।१३२॥ धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे। ब्राह्मणधर्मी। ब्राह्मणशी
ली। ब्राह्मणवर्णी। हस्ताज्जातौ॥५।२।१३३॥ हस्ती। जातौ किम्। हस्तवान्पुरुषः। वर्णाद्ब्रह्मचारिणि॥५।२।१३४॥ वर्णी। पुष्करादिभ्यो देशे॥
५।२।१३५॥ पुष्करिणी। पद्मिनी। देशे किम्। पुष्करवान्करी। बाहूरुपूर्वपदाद्बलात्। बाहुबली। ऊरुबली। सर्वादेश्च। सर्वधनी। सर्वबी
जी। अर्थाच्चासन्निहिते। अर्थी। सन्निहिते तु अर्थवान्। तदन्ताच्च। धान्यार्थी। हिरण्यार्थी। बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्॥५।२।१३६॥
बलवान्। बली। उत्साहवान्। उत्साही। संज्ञायां मन्माभ्याम्॥५।२।१३७॥ मन्नन्तान्मान्ताच्च इनिर्मत्वर्थे। प्रथिमिनी। दामिनी। होमिनी। सोमि
नी। संज्ञायाङ्किम्। सोमवान्॥

मनिन्। होमिनी। सोमिनीति। अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षीत्यादिना टिके न मनिन्नित्वात् होमसोमशब्दौ मन्प्रत्ययान्तौ।

कंशंभ्यां। पदत्वार्थ इति। अन्यथा कँम्युः इति स्यादिति भावः। वकारयकारपरस्येति। बहुव्रीहिरयं। अनुनासिकौ वयाविति। एतेन प्रथमप्रत्ययः दन्त्योष्ठ्यादिर्न तु पवर्गीय इति ध्वनितं। माधव इति। तुडितोडन इति धातौ तेनोक्तं। वृद्धा नाभिस्तुंडिः इत्ना। तुंडिरस्यास्तीति तुंडिलः। तुंदादिभ्य इलच्चेत्यत्र स्वांगाद्विवृद्धाविति गणसूत्रेण इलच्। तुंडिल एव तुंडिभः। तुंडिवलिवटेर्भ इति मत्वर्थीयो भ इति। वटिभ इति। वट वेष्टने इत्न वटिशब्दः पामादिषु पठ्यते तेन वटिन इत्यपि भवति। अहंयुः शुभंयुरिति। पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ। इति मत्वर्थीयाः। किंसर्वनाम। द्व्यादिपर्युदासात्किमः पृथग्ग्रहणं। द्व्यादिषु किम् शब्दपाठे प्रयोजनं तु त्वं च कश्च कौ। अहं च क

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः। ५।२।१३८॥ कं शमिति मान्तौ कमित्युदकसुखयोः शमिति सुखे। आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः। युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः। कंवः। कंभः। कंयुः। कंतिः। कंतुः। कंतः। कंयः। शंवः। शंभः। शंयुः। शंतिः। शंतुः। शंतः। शंयः। अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः। वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ। तुन्दिवलिवटेर्भः। ५।२।१३९॥ वृद्धा नाभिस्तुन्दिः। मूर्द्धन्योपधोयमिति माधवः। तुन्दिभः। वलिभः। वटिभः। सानाद्यन्ताहलिनोऽपि। अहंशुभमोर्युस्। ५।२।१४०॥ अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे। शुभमिति शुभे। अहंयुः अहङ्कारवान्॥ शुभंयुः शुभान्वितः॥ ॥ इति मत्वर्थीयाः॥ प्राग्दिशो विभक्तिः। ५।३।१॥ दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः। अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः। समर्थानामिति प्रथमादिति च निवृत्तम्। वेति त्वनुवर्तत एव। किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः। ५।३।२॥ किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते॥ इदम इश्। ५।३।३॥ प्राग्दिशीये परे। एतेतौ रथोः। ५।३।४॥ इदम्शब्दस्य एत इत इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे। इशोऽपवादः। एतदोऽन्। ५।३।५॥ योगविभागः कर्तव्यः। एतदः। एतेतौ स्तो रथोः। अन्। एतदः इत्येव। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य। सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि। ५।३।६॥ प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात्। पञ्चम्यास्तसिल्। ५।३।७॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा॥ ॥

((श्च कौ इत्यत्र किमः शेषः। त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते इत्युक्तत्वात्। एतदोऽन्। भाष्यारूढोऽयं पाठः। वृत्तिकारस्तु एतदोऽश् इति पठित्वा शकारः सर्वादेशार्थ इत्याह। अनित्। प्राग्दिशीये परे अन्स्यात्। अनेकाल्त्वादिति। निन्करणस्य प्रयो

॥ मरूश। पक्षे अस्मात्। अत इति॥ २

एतदोऽन्वादेशः। अतः इति। अदसो सेरिति मुत्वम्। पक्षे अमुष्मात्। बहुत इति। यस्य बहुभ्यः। द्वाभ्याम्। अजा सर्वनामत्वात्प्राप्तोपि तसिल अद्व्यादिभ्य इति पर्युदासान्न तसे
रिति। पञ्चमीयोगे पंचम्यास्तसिः। अपादाने चाहीयरुहोरिति विहितस्य तु तसेस्तसिलादेश इत्यर्थः। विभक्त्यर्थं चेति। अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तेन स्याद्दिग्देशीयत्वाद्विभ
क्तिहेः। ककारादिकार उच्चारणार्थः। वेत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति। कस्मादिति। यतस्तत इति। तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकित्यदाषत्वं। पक्षे यस्मात्। तस्मात्। इत इति। इदं

कु तिहोः। ७।२।१०४॥ किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः। कुतः। कस्मात्। यतः। ततः। अतः। इतः। अमुतः। बहुतः। द्व्यादेस्तु द्वाभ्यां। तसेश्च। ५।३।
८॥ किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात्। स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनं। पर्य्यभिभ्यां च। ५।३।९॥ आभ्यां तसिल् स्यात्। सर्वोभयार्था
भ्यामेव। परितः। सर्वत इत्यर्थः। अभितः। उभयत इत्यर्थः। सप्तम्यास्त्रल्। ५।३।१०॥ कुत्र। यत्र। तत्र। बहुत्र। इदमो हः। ५।३।११॥ त्रलोपवाद इशादे
शः। इह। किमोऽत्। ५।३।१२॥ वाग्रहणमपकृष्यते। सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात्। पक्षे त्रल्॥ क्वाति। ७।२।१०५॥ किमः क्वादेशः स्यादति। क्व। कुत्र। वा
ह च छन्दसि। कुहस्थः। कुहजम्भः॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ। ५।४।३३॥ अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः
तौ चानुदात्तौ। सः। एतस्मिन्ग्रामे सुखं वसामः अथो अत्राधीमहे अतो न गन्तास्मः। इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते। ५।३।१४॥ पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि
तसिलादयो दृश्यन्ते। दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव। स भवान्। ततो भवान्। तत्र भवान्। तं भवन्तम्। ततो भवन्तम्। तत्र भवन्तम्। एवं दीर्घायुः।
देवानांप्रियः। आयुष्मान्। सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा। ५।३।१५॥ सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यो दा स्यात्। सर्वस्मिन् काले सदा। सर्वदा। एकदा।
अन्यदा। कदा। यदा। तदा। काले किं। सर्वत्र देशे॥ इदमो र्हिल्। ५।३।१६॥ सप्तम्यन्तात्काल इत्येव। हस्यापवादः। अस्मिन् काले एतर्हि। काले किं। इह देशे।

ञिसंज्ञाया अभावात्तद्धितत्वाभावे यतो गच्छतीत्यादि न सिध्येदिति भावः। ननु तसेर्ग्रामत इत्यादौ चरितार्थत्वात्किमादिभ्यस्तसिलो बाध्यत्वेन तसिर्न भवेत्तस्य निर
वकाशत्वात्तथा च तसेश्चेति विधानं व्यर्थमिति चेन्न, क्वा कुतो वहीयं ते कुतो न रोहतीत्यादौ तसिलं सावकाशत्वात्। सर्वोभयार्थाभ्यामेवेति। अत्र चाभिधानस्वा

सि॰कौ॰ भाव्यं हेतुस्तेनेह न भवति परिषिंचति। अभिषिंचति। उपर्यर्थे परि रभिस्त्वाभिमुख्ये। अन्ये त्वोदनं परिषिंचतीत्यत्र सर्वतो भावे परिरिति तसिलभावः कथमिति चे
टी॰त॰ न्नैवं। वावचनानुवृत्त्या तत्सिद्धेः। सप्तम्यास्त्रल्। इह त्रल्तसिलौ स्वतंत्रौ प्रत्ययौ न तु सप्तमीपंचम्योरादेशौ। तेन कुत्र बहुत्र कुतः बहुत इत्यादौ अच्च घेर्ङि
सु॰त॰ तीत्यादिकं नेत्याहुः। किमोत्। न विभक्तौ तुस्मादिति निषेधोत्र न प्रवर्तते। थमो रुकारे लोमकारपरित्वालार्थे नानित्यतां ज्ञापनात्। वाग्रहणमिति। किमोद्व इति सू
७६ त्रे पठितस्य वाहचछंदसीति सूत्रयितुं युक्तं। कुत्रेति। यद्यपि भाग वृत्तिकारो भाष्यायां त्रल्नेच्छति तथापि वृद्धप्रयोगदर्शनादिह स्वीकृतं। तथा च श्रीहर्षः। नान्यत्र
कुत्रापि च साभिलाषं। अमरश्चाह साहचर्यात् कुत्रचिदिति। वाहचछंदसि पूर्वोक्तस्य वाग्रहणस्य पेकर्षणास्य स्फुटीकरणार्थमिदमुपन्यस्तं। अत इति। एतस्मा

अधुना। ५।३।१७॥ इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः स्यात्। इश्। यस्येति लोपः। अधुना। दानीं च। ५।३।१८॥ इदानीमः
तदो दा च। ५।३।१९॥ तदा। तदानीं। तदो दा च वचनमनर्थकं विहितत्वात्। अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्। ५।३।२१॥ कर्हि। कदा। यर्हि। यदा।
तर्हि। तदा। एतस्मिन्काले एतर्हि। सद्यः परुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः। ५।३।
२२॥ एते निपात्यन्ते। समानस्य सभावो द्यस् चाहनि॥ समानेऽहनि सद्यः। पूर्वपूर्वतरयोः परः उदारी च संवत्सरे॥ पूर्वस्मिन्वत्सरे परुत्।
पूर्वतरे वत्सरे परारि। इदम इश् समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे॥ अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः। परस्मादेद्यव्यहनि॥ परस्मिन्नहनि परेद्यवि। इदमो
ऽश् द्यश्च। अस्मिन्नहनि अद्य। पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽहन्येद्युस्। पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः। अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः। उभयोरह्नोरुभयेद्युः। द्युश्चोभया
द्वक्तव्यः॥ उभयद्युः।

त्। ग्रामादित्यर्थः। तत्रभवंतमिति। ततोभवान्। तत्रभवान्। ततोभवंतं। ततोभवते। तत्रभवते इत्यादि। एवमिति। ततो दीर्घायुस्तत्र दीर्घायु॥ ७६
युरित्यादि द्रष्टव्यमित्यर्थः। सदेति। सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दीति सभावः। कदेति। किमः कः। एतर्हीति। एतेतौ रथोरित्येतादेशः॥ ॥ अधुना प्रत्यय इति। निपातना।
न्मध्योदात्तोऽयं। भाष्यमतं चेदं। वृत्तिकारस्त्वाह। इदमो अशभावः। धुना च प्रत्यय इति। तत्र उड्डिदमित्यादिना विभक्तिस्वरः स चादेः। परिस्थित्यादेर्मवतीति ह
रदत्तः। दाच्वचनमिति। तदश्चेत्येव सूत्रं पठनीयमिति भावः। एतस्मिन्काले एतर्हीति। एतद इति योगविभागाद्रेफादावेतादेशः। सद्यः परुदिति निपातनाद्विष

यावेशेषात्। एतदित्याह। अहनीति। एतस्यं तस्मान्न प्रत्यस्यार्थे इत्यर्थस्तद्दर्शयति। समानन्द्धात्ता। परउदारी चेति। परइत्यादेशउदारी प्रत्ययौ॥ ॥ प्रकारे॥
वचनेथाल्। सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः। यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माठरकाठकादयइति हरदत्तः। यद्यपि प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र सादृश्यं प्रकारेणाप्य
तेह सादृश्यं गृह्यते अनभिधानात्। अत्रार्थं विभक्तीति सूत्रे सादृश्यमपि यथाशब्दार्थइत्युक्तमिह तु केवलस्य थालप्रत्ययस्य सादृश्यं नार्थः किंतु प्रकार एवे।
त्युक्तमिति नास्ति पूर्वापरविरोध इति बोध्यम्। तेन प्रकारेण तथेति। प्रथमांतात्तु न भवति स प्रकारस्तथेति। अनभिधानादेवेति भावः। किंसर्वनामबहुभ्यो॥
प्रकारवचने थाल्। ५। ३। २३॥ प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल्स्यात्स्वार्थे॥ तेन प्रकारेण तथा। यथा॥ इदमस्थमुः। ५। ३। २४॥ थालोपवा
दः। एतदोपि वाच्य। अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम्। किमश्च। ५। ३। २५। केन प्रकारेण कथम्॥ प्राग्दिशो या नो विभक्तिसंज्ञा — नां पूर्णावधिः
दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथमादिभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः। ५। ३। २७॥ सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यस्स्वा
र्थेऽस्तातिप्रत्ययस्स्यात्। पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्। ५। ३। ३९॥ एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययस्स्यात्तद्योगे चैषां क्रमात्पुर् अध्
अव इत्यादेशास्स्युः। अस्ताति च। ५। ३। ४०॥ अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः। पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक्। पुरः। पुरस्तात्। अधः। अ
धस्तात्। अवः। अवरस्याता दिभाषा। ५। ३। ४१॥ अवरस्यास्तातौ परेऽव् स्याद्वा। अवस्तात्। अवरस्तात्। एवन्देशे काले चापि। दिशि रूढे
भ्यः किम्। ऐन्द्र्यां वसति। सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किं। पूर्वं ग्रामं गतः। दिगादिवृत्तिभ्यः किम्। पूर्वस्मिन् गुरौ वसति। अस्ताति चेति ज्ञापकोऽ
सिः। अस्तातिन्नवाधते। दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्। ५। ३। २८। दक्षिणतः। उत्तरतः। विभाषा परावराभ्याम्। ५। ३। २९॥ परतः। अ
वरतः। परस्तात्। अवरस्तात्। अञ्चेर्लुक्। ५। ३। ३०॥ अञ्चत्यन्तादिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात्। लुक्तद्धितलुकि॥ ॥ ॥ —
विशेषविहितेनापि थाला जातीयरनबाध्यते। अर्थभेदात्। प्रकारे थाल्। जातीयर् तु जहतिस्वभावात्। एवं च कृत्वा प्रकारमात्रे थालं विधायानंतरं तास्मिन्नेकारव
तिजातीयरं प्रयुंजते। तथा जातीयो यथाजातीयः। अन्यथाजातीय इति। अनेन एतेन वेति। द्वितीयांतादपि थमुर्भवत्येव। इममेतं वा प्रकारमापन्न इत्थंभूतः॥

अत्र बलस्सतो ख्यं भूतां ख्यानेत्यादि सौत्रप्रयोगो लिंगं। एतेन कथंभूतोऽस्याख्यातः। इत्थमिति। एतेनैरथोरितिरिदमद्वारेशः एतदद्वृति योगविभागादेतदोऽपि द्ना देशवृति भावः। किमश्च। योगविभागः। थाहेतौ च छंदसीत्युत्तरसूत्रे किमएवानुवृत्तिर्यथा स्यादिदमो मा भूदिति। प्राग्दिशो यानो पूर्णोऽवधिः॥ दिग्देशकालेषु ति। यथासंख्यमत्र नेष्यते। अस्वरितत्वात्। पुरः पुरस्तादिति। कथं तर्हि पश्यामि तावन्नितरः तः पुरस्तश्च पश्चादिति भवभूतिः स्यात्पुरः पुरतोऽग्रत इत्यमरः। पुरतः प्रथमे वाग्रे इति विश्वश्च। समानकालीनं पूर्वकालीनमित्यादिवत्प्रामादिकमेवेति बहवः। केचित्तु दक्षिणोत्तराभ्यां तसुच् विधिनैवेष्टसिद्धौ अतसुजित्यका रोच्चारणमन्यतोऽपि विधानार्थं तेन पुरत इति सिध्यति। पुर अग्रगमने क्विपि पुर्वोरिति दीर्घः स्तुनभवतिभत्वात्। न चातसुचश्चित्वेऽप्यकारोच्चारणलपक्षे आद्यु

प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक्। प्राक्। उदक्। एवं देशे काले च। उपर्युपरिष्टात्। ५।३।३१॥ अस्ताते र्विषये। ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्यात् रिल् रिष्टा तिलौ च प्रत्ययौ। उपरि। उपरिष्टाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा। पश्चात्। ५।३।३२॥ अपरस्य पश्चभावः आतिश्च प्रत्ययो स्ताते र्विषये। उत्तराधरदक्षिणादातिः। ५।३।३४॥ उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्। एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः। ५।३।३५॥ उत्तरादिभ्य एनब्वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चमीं विना। उत्तरेण। अधरेण। दक्षिणेन। पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः। इह केचिदुत्तरादीन्ननुवर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः। पूर्वेण ग्रामम्। अपरेण ग्रामम्। दक्षिणादाच्। ५।३।३६॥ अस्ताते र्विषये। दक्षिणवर्त्तिनि अपञ्चम्या इत्येव। दक्षिणा दागतः॥ आहि च दूरे। ५।३।३७॥ दक्षिणाद्दूरे आहिः स्यात् चादाच्। दक्षिणाहि। दक्षिणा। उत्तराच्च। ५।३।३८॥ उत्तराहि। उत्तरा॥ ॥

८ दातन्त्वार्थमिति वाच्यं। बहूनां प्रयोगानुरोधेनाप्यन्यतो विधानार्थमिति कल्पनस्यैवं न्याय्यत्वादित्याहुः। यथासंख्यत्वानाश्रयणात् पुरस्ताद्वसति पुरस्तादागतः पुरस्ताद्रमणीयं। अधस्ताद्वसति अधस्तादागत इत्यादि सिध्यति॥ ८:॥ प्राच्यां प्राच्या इति। प्राच्यां दिशि वसति प्राग्वसति। प्राच्या दिशः आगतः प्रागागत इत्यादि योज्यं। पंचम्यंतं विनेति। नेह उत्तरस्मादागतः। अधरादागतः॥ उत्तरेणेत्यादि। वसति रमणीयं वा पक्षे यथास्वमिति। दक्षिणतः। उत्तरतः। अधः। अधस्तात्। उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्।

संख्याया विधार्थे धा। विधाशब्दस्यार्थो विधार्थः। यद्यप्योदनापि विधाशब्देनोच्यते तथापीह न गृह्यते। तेन एकौदनो विधेत्यादौ न भवति। इह द्विविधा ग्राममिति वक्तव्ये अर्थ ग्रहणस्य प्रयोजनं विधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धतरस्तत्रैव यथा स्यात् न त्वादरणार्थे। प्रकार एव स च क्रियाविषयक एव गृह्यते अभिधानस्वाभाव्यादिह। क्रियाप्रकारे वर्तमाना दिति। कथं तर्हि नवधा द्रव्यं बहुधा गुणा इत्यादि। अत्रापि त्वप्रश्रुतापि क्रिया प्रतीयते उपदिश्यन्त इति वा भवन्तीति वेति हरदत्तः। अधिकरणविचाले च वा। अधिकरणं द्रव्यं वि चलनं विचालः। अन्यथाकरणमिति जयादित्यः। तच्चेह संख्यासन्निधानात् संख्यान्तरापादनमिति व्याचष्टे। द्रव्यस्येत्यादिना। संख्यान्तरापादनं हि एकस्यानेकीकरणं

संख्याया विधार्थे धा। ५।३।४२॥ क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात् संख्याशब्दात् स्वार्थे धा स्यात्। चतुर्धा। पञ्चधा। अधिकरणविचाले च। ५।३।४३। द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात्। एकं राशिं पञ्चधा कुरु। एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्। ५।३।४४॥ एकधा। ऐकध्यम्। द्वित्र्योश्च धमुञ्। ५।३।४५॥ आभ्यां धा इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा। द्वैधम्। द्विधा। त्रैधम्। त्रिधा। धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनम्। पथि द्वैधानि तृणानि। एधाच्च। ५।३।४६॥ त्रेधा। द्वेधा। याप्ये पाशप्। ५।३।४७॥ कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः। पूरणाद्भागे तीयादन्। ५।३।४८॥ द्वितीयो भागो द्वितीयः। तृतीयः। स्वरे वि शेषः। तीयादीकक् स्वार्थे वा वाच्यः। द्वैतीयीकः। द्वितीयः। तार्तीयीकः। तृतीयः। न विद्यायाः। द्वितीया। तृतीया। विद्येत्येव। प्रागेकादशभ्योऽच्छन्द सि। ५।३।४९॥ पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन्। चतुर्थः। पञ्चमः। षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च। ५।३।५०॥ चादन्। षष्ठो भागः। षाष्ठः। षष्ठः। अष्टमः। आष्टमः। मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च। ५।३।५१॥ षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन् लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये। षष्ठको भागः मानं चेत्। अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत्। नस्य ञ्नो वा लुक्। चकाराद्यथाप्राप्तम्। षष्ठः। षाष्ठः। अष्टमः। आष्टमः। महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र ञ्नो नित्यो वा इति सिद्धः।

अनेकस्य वा एकीकरणं तत्राद्य उदाहरणं। एकं राशिं पञ्चधा कुर्विति। पञ्चराशीन् कुर्वित्यर्थः। द्वितीयेन। अनेकमेकधा कुर्विन्युदाहर्तव्यं। इह क्रियाविषयक प्रकारो न स्यादिति सूत्रारम्भः। एकाद्धो। शब्दप्रधानत्वात् सर्वनामकार्याभावः। इह प्रकरणादेव सिद्धे पुनर्ध्यग्रहणं विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यादनन्तरस्येति न्यायेनाधिक रणविचाले विहितस्य न हि स्यात् प्राप्नोतीति हरदत्तीयपदमञ्जर्यां स्थितं। एतेन स्वतन्त्र एव प्रत्ययो न त्वित्याशङ्कापरास्ता। ऐकध्यमिति। विधार्थे ऐकध्यं भुङ्क्ते। अधिकरणवि

सि॰ कौ॰ चाखेतु एकध्यं राशिं कुर्वित्यादि ज्ञेयं। एवमग्रेऽपि द्वैधमित्यादौ बोध्यं। एधाच्च॥ द्वित्र्योः संबंधिनो धाप्रत्ययस्य एधा वा स्यात्। योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः। पाप्ये
टी॰ त॰ पाशप्। कुत्सित इत्यर्थेऽवमायं विहितस्तिङंतादपि प्रसंगात्। पूरणाद्भागे। पूरणार्थत्वात्तीयप्रत्ययः। पूरणशब्देनोक्तः। पूरणग्रहणं चोत्तरार्थं न त्वपूरणस्तीयप
सु॰ त॰ प्रत्ययो भवति। मुखतीयः। पार्श्वतीय इत्यत्र त्वनर्थकत्वान्नातिप्रसंगः। भाग इति पुंस्त्वं विवक्षितं। तेन समानेऽप्यर्थे भक्तौ विवक्षितायां च तुर्थीपंचमीत्येव भवति।
७८ भागकादयोऽप्य इत्यनिसति तु दापि च तुर्थापंचमेति प्रसज्येत॥ ॥एकादाकिनिच्च॥ असहायवाचिन एकशब्दादाकिनिच् स्यात्। कन्लुकाविति। आकिनि
चः कनो वा पक्षे लुकौ। तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात्। असहायग्रहणं संज्ञाशब्दनिरासार्थं। अन्यथा प्रसिद्धत्वात् संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात्। इष्टापत्तौ
तु द्वित्वबहुत्वे च न स्यादेकाकिनौ एकाकिन इति। नहि द्वयोर्बहुषु वा एकसंख्यास्ति। असहायत्वं तु परस्परानतिरिक्तसहायाभावेन द्वयोर्बहूनामपि भवतीति। इह अ

एकादाकिनिच्चासहाये ५।३।५२। चात्कन्लुकौ। एकः। एकाकी। एककः। भूतपूर्वे चरट् ५।३।५३॥ आढ्यो भूतपूर्वः। आढ्यचरः। षष्ठ्या
रूप्य चरट् च ५।३।५४। षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यस्यात् चरट् च। कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः। कृष्णचरः। तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वा
न्न पुंवत्। शुभ्राया भूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः। अतिशायने तमबिष्ठनौ। ५।३।५५॥ अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः। अयमेषामतिशये
नाढ्यः आढ्यतमः। लघुतमो लघिष्ठः।

किं तु जेवायं वक्तव्यः सवर्णदीर्घेण सिद्धमिष्टं। यस्येति चेति लोपश्चाकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवतीत्यादि हरदत्त
ग्रंथे स्थितं। भूतपूर्वे। अत्र वर्तमानाच्चरट् स्यात्। गोष्ठात् खञिप्रत्ययेनैव नोक्तः। वि[illegible]षविहितेन खञा चरटो बाधा माभूदिति। संनिधौ हि सामान्यविशेषभावः स्फुटीभवति
यद्यपि दूरस्थस्यापि बाध्यत्वमेव तथापीह गौरवस्वीकृत्य दूरेपाठसामर्थ्याद्बाधो नेति भावः। षष्ठ्या रूप्य च। भूतपूर्व इत्यनुवर्तते। तच्च यद्यपि पूर्वत्रोपात्तं प्रातिपदिक ७८
विशेषणं तथापीह न तथा षष्ठ्यंतार्थविशेषणत्वात्। तदाश्रितस्य संबंधिनो गवादेः प्रधानत्वात् प्रधानेतरसंनिधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्यय इत्यन्याय्यत्वात्तेनेत्याह
भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्यादिति। अतिशायने। अतिपूर्वाच्छेतेर्ल्युट्। अतिशयनमेवातिशायनं। अस्मादेव निपातनाद्दीर्घः। ननु सौत्रः तेन लोकेऽपि दीर्घः साधुः॥ आ
बोधको न्यापितिपात न्तानि भवंति। तेन ह्रस्वोऽपि साधुः। यद्यपि केवलः शेतिः स्वप्ने वर्तते तथाप्यतिपूर्वः प्रकर्षे प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं किंत्वभिभवः॥ ॥

पूर्वानुमहाभामतयातिशेषेइति प्रयोगादर्शनात्। नचैवंप्रकर्षेतमविष्टनावित्यवकुतोनसूत्रितमिति शंक्यं। अतिशायनमितिनिपातनेनार्थमेवनत्वीकृत्वात्। अति[illegible]मानप्रत्ययार्थो। तथाहि प्रतिनस्योरतिशायनंलघुतममितिस्यात्। प्रत्ययार्थस्यप्राधान्यात्। नापिप्रकृत्यर्थः तथाहिसतिप्रकर्षातिशयातिशय[illegible]दिस्यएवस्यान्नत्वाण्यादिष्य। किंतुप्रकृत्यर्थविशेषणंप्रत्ययस्तुद्योतक इत्येतदाह। अतिशयविशिष्टेत्यादि। अयमेषामितिद्व्यवयवेसमुदायेयदा एकस्यातिशयोविवक्ष्यतेतदा तरवीयसुनाववर्वाद्वेवस्युपेते। तथाचपरिशेषाद्बहूनांमध्ययदा एकदेशस्यनिर्द्धारणंसोस्यविषयइतिभावः। आख्यातमइति। सुवंतात्तमप्। सुपोधात्विति लुक्॥ यद्यपि ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येवानुवर्ततेतथापिसुवंतत्प्रत्ययेव[illegible]व्याप[illegible]न्त्याहिपूर्वान्हेतरांपूर्वान्हेतमामित्यादौघकालतनेषुकालनाम्न इतिसप्तम्याअलुग्विधानंकथमुपपद्यतां॥ ॐ॥ तिङश्च॥ अस्मादिष्ठन्नभ[illegible]त्यजादीगुणवचनादेवेतिनियमादित्याशयनाह। तमप्स्यादिति। तरप्तमपौघः। अस्मिन्नेवाति

तिङश्च।५।३।५६॥ तिङन्तादतिशायनेद्योत्येतमप्स्यात्। [illegible] तरप्तमपौघः।१।१।२२॥ एतौघसंज्ञौस्तः॥ किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे।५।४।११॥ किमेदन्तात्तिङोऽव्ययाच्चघादाम्स्यान्नतुद्रव्यप्रकर्षे। किन्तमां। प्राह्णेतमां। पचतितमां। उच्चैस्तमां। द्रव्यप्रकर्षेतु। उच्चैस्तमस्तरुः। द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनौ।५।३।५७॥ द्वयोरेकस्यातिशयेविभक्तव्येचोपपदेसुप्तिङन्तादेतौस्तः। पूर्वयोरपवादः। अयमनयोरतिशयेनलघुर्लघुतरः। लघीयान्। उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः। पटीयांसः। अजादीगुणवचनादेव।५।३।५८॥ इष्ठन्नीयसुनौगुणवचनादेवस्तः। नेह। पाचकतरः। पा

शायनिकप्रकरणेऽजादीघः पितौघइतिवावक्तव्येप्रकरणांतरेगुरु[illegible]करणमत्यंतस्वार्थिकमपिनरपंज्ञापयति। तेन अल्पाच्तरं लोपश्चबलवत्तरइत्यादिसिद्धं। अल्पाजेवत्यल्पाच्तरं नत्वत्रद्वयोरेकस्यातिशयविवक्षायांतरप्। अन्यथा[illegible]केशवाबित्यादिसिद्धवापिप्रंस्तद्दुद्भि वीणाइत्यादि नसिद्ध्येदित्याहुः। किमेत्। आमोरुकारो[illegible]दित्यज्येत न हि पचतितरामित्यादौहृस्वनद्यापइतिनुटिपचतितरानामिति[illegible]तायस्येतिलोपस्यपरेणनुटावाधात्। सिद्धांतेतु[illegible]नुबंधग्रहणेनसानुबंधस्येतिपरिभाषयानिवृ घौ नाम्यग्रहणंद्विवचनेविभज्योपपदे। द्वयोरर्थयोर्वचनंद्विवचनं[illegible]तोल्लुटकर्मणिषष्ठ्याः समासः। येमपदेन[illegible]त्यतेतद्धिवचनंविभक्तव्यंविभज्यं। ऋहलोरिति ण्यतिप्राप्तेतदपवादोयत्निपात्यतेण्यतिनुचजोरितिकुत्वेनाविभाज्यमितिस्यात्। विभाज्यशब्दस्यस्मृतिषुप्रयुक्तस्यसाधुत्वंचिंत्यमितिहरदत्तोक्तिश्चिंत्या। एयंतात्त्वचायतिविभाज्यमि

सि·कौ· णावितिसूत्रे व्युत्पादनादितिदिक् । द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वंद्वस्तस्य उपपदेन कर्मधारयः स्याच्च द्व्यर्थवाचके विभजनीये चोपपदे समीपोच्चारार्थः । द्विवचनान्ते उपपदे
·टी·त· इति व्याख्यायां तु दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतरा इत्यादि न सिध्यति । न च द्व्यर्थवचनं द्विवचनमिति पक्षेपि नेदं सिध्यति समाहारस्यैकत्वात् । गुणभूतवर्तिपदार्थाश्रयणे तु
सु·त· हानिश्शङ्किताः ह्रा वोष्ठाविति नेषां बहुत्वात्तु तरां न सिध्येतिदिक् चेदत्राहुः । वृत्तावभेदैकत्वसंख्या मुख्या इति वर्तिपदानि । ततश्च भेदस्य परित्यागादभेदे बहुसंख्या
७८ याश्चोपसंनादं तोष्ठलक्षणार्थद्वयं दन्तोष्ठशब्देनोच्यत इति नास्ति द्विवचनोपपद इति पक्षे दोष इति । विस्तरस्त्वाकरग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्यः । अन्वर्थं चोपपदं [illegible] चारितं
यदमिति नेत्तु कृत्रिमं । न हि तद्विधौ तस्यासंभवात् । तच्च विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते । ह्रस्वत्वात्तु गणपाठत्वान्नावश्यकं एवं स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थम् । इह द्वे उपपदे
हेचमुवं नतिङं तद्रूपे प्रकृती द्वौ च प्रत्ययौ तु यत्रापि यथासंख्यं नेष्यते । द्विवचनोपपदमुदाहरति । अनयोरिति । लघीयानिति । टेरिति लोपः । उगित्वान्नुम् । सांतम
हत इति दीर्घः । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ विभज्योपपदमुदाहरति । प्राच्येभ्य इति । पंचमी विभक्ते इति पंचमी । कथं तर्हि परुद्भवान् पटुरासीत् ऐषमस्तु पटुतर इति । अ

तुश्छन्दसि ॥५।३।५९॥ तृन्तृजन्तादिष्ठन्नीयसुनौ स्तः । तुरिष्ठेमेयःसु तृशब्दस्य लोपः स्यादेषु परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ।
त्वाहुः एकस्यापि धर्मिणः तत्कालस्थत्वादिरूपधर्मभेदेन भेदाध्यारोपात्प्रतियोग्यपेक्षः प्रकर्षस्तदाश्रयश्चेह तरप्प्रत्यय इति व्यपदिशन्ति । अन्य एवासिसंहतेः क
श्चिन्त एवासि धनंजय त्वमिति । अजादी गुणवचनादेव । इष्टतोवधारणार्थ एवकारस्तेन प्रत्ययनियमोयं । एवकाराभावे तु गुणवचनादजादिप्रत्ययावेवेति प्रकृति
नियमोपि संभाव्येत । तथा च पटुतरः पटुतम इत्यादि न सिध्येत । तुश्छन्दसि पूर्वेण नियमेन आवर्तितयोः प्रतिप्रसवोयं न त्वपूर्वो विधिस्तेन उपाधिसंकरो न ॥ तु
नियमोपि संभाव्येत । सर्वस्य तृशब्दस्य लोपस्तदाह करिष्ठ इति । दोहीयसीति । इयमनयोरतिशयेन दोग्ध्री भस्याढे तद्धिते सिद्धश्च प्रत्ययवि
रिष्टादेरित्येनांत्यलोपे सिद्धे प्यारंभसामर्थ्यात्सर्वस्य तृशब्दस्य लोपस्तदाह करिष्ठ इति । ततश्च निवृत्तेर्निमित्ताभावात् घत्वजश्त्वयोरपि निवृत्तिः । अलौकिकवि
धाविति वचनात् । तद्धिते कर्तव्ये प्राग्भवपुंवद्भाव इति ङीपि निवृत्ते दोग्धृशब्दात्प्रत्ययः ततस्तृचि निवृत्तेनिमित्ताभावात् छान्दसमपि तुरिति सूत्रं तुरिष्ठेमेयस्विति चणावि
इह वाक्ये प्रयोगे तु तयोरप्रवृत्तिरिति न्यूह्य परिभाषयेति तत्त्वं । गुणस्तु प्रवर्तते तेलुमेपि तचि प्रत्ययलक्षणध्रौव्यात् एकदेशत्वादिहापन्यस्तं ॥
पुंवदित्यतिदेशेन लोपे पि कर्तरि मा च इष्टकारप्रतीत्यादावुपयोगः

प्रशस्यस्य श्रः। अजादीत्यनुवर्तते सप्तम्या विपरिणम्यत इत्याह। अजाद्योरिति। अजाद्योः किं। प्रशस्यतरः। प्रशस्यतमः। श्रेष्ठ इति। प्रकृतिभावादिह टेरिति लोपो यस्येति लोप
[illegible]नम भवति। ज्यादात्। ज्यादुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशः स्यात्। इह वृद्धस्य च। स्वरूपस्येह ग्रहणं न तु वृद्धिर्यस्याचामादिरिति पारिभाषिकस्य व्याख्यानात्। अस्य प्रियस्थिरेत्या
[illegible]नावर्णादेशो [illegible] भवति। न च तस्य मनिचि सावकाशता शंक्या। वृद्धशब्दादिमनिचोऽभावात्। यदि तु वृद्धस्य वर्षिश्चेति सूत्रमिहैव क्रियेत तदा वृद्धशब्दस्य ग्रहणं न

प्रशस्यस्य श्रः।५।३।६०॥ अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः। प्रकृत्यैकाच्।६।४।१६३॥ इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात्। श्रेष्ठः। श्रेयान्। ज्य च।५।३।६१॥
प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः। ज्येष्ठः। ज्यादादीयसः।६।४।१६०॥ आदेः परस्य। ज्यायान्। वृद्धस्य च।५।३।६२॥ ज्यादेशः स्यादजाद्योः॥
ज्येष्ठः। ज्यायान्। अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ।५।३।६३॥ अजाद्योः। नेदिष्ठः। नेदीयान्। साधिष्ठः। साधीयान्। स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां
यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः।६।४।१५६॥ एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्ठादिषु। स्थविष्ठः। दविष्ठः। यविष्ठः। ह्रसिष्ठः। क्षेपिष्ठः। क्षोदिष्ठः।
एवमीयसुन्। ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात् ह्रसिमा। क्षेपिमा। क्षोदिमा। प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फ
वर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः।६।४।१५७॥ प्रियादीनां क्रमात् प्रादयः स्युरिष्ठादिषु। प्रेष्ठः। स्थेष्ठः। स्फेष्ठः। वरिष्ठः। बंहिष्ठः। गरिष्ठः। वर्षिष्ठः।
त्रपिष्ठः। द्राघिष्ठः। वृन्दिष्ठः। एवमीयसुन्। प्रेयान्। प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वादिमनिच्। प्रेमेत्यादि। बहोर्लोपो भू च बहोः।६।४।
१५८॥ बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद् बहोश्च भूरादेशः। भूमा। भूयान्। इष्ठस्य यिट् च।६।४।१५९॥ बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडाग
मश्च। भूयिष्ठः। युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्।५।३।६४॥ एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः। कनिष्ठः। कनीयान्। पक्षे यविष्ठः। अल्पिष्ठ इत्यादि।

कर्तव्यमिति लाघवं भवतीत्याह। स्थूलदूर। परग्रहणं यत्रिष्टो ह्रसिष्ठ इत्यत्र पूर्वस्य यणादेर्लोपो माभूदिति। पूर्वग्रहणं तु स्पष्टार्थं परस्मिन् लुप्ते सामर्थ्यात् पूर्वस्य [illegible]ला
भावात्। स्थविष्ठ इति। न चात्र ओर्गुण इत्येव सिद्धे गुणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं। परयणादिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्। क्षिप्रक्षुद्रयोरोर्गुणस्य प्राप्त्यभावात्। क्षेपिष्ठः।
क्षोदिष्ठ इत्यसिद्धिप्रसंगाच्च। एवमिति। प्रेयान्। स्थेयान्। स्फेयान्। वरीयानित्यादि। इमेयसोर्लोप इति। स चादेः परस्येत्यादेरेव भवति। इष्ठस्य यिट् च। पूर्वसूत्रे संपूर्णमनु

वर्त्तेमानेदाह। वहोरित्यास्मिन्भूरादेशश्चेत्यपि ज्ञातव्यं। भूयिष्ठ इति। इष्ठस्यादिलोपे कृते यिडागमः। यद्वा लोपापवादो यकार आगमः इकारस्तूच्चारणार्थः। यस्य हूय मपीदंभाष्यारूढं। युवाल्पयोः ॥ युवेति स्वरूपग्रहणं न तु युवादपत्यस्य। अल्पसाहचर्याद्याख्यानाच्च। अजादीरित्यनुवर्त्तनादजाद्योरेव परयोर्न तु तरप्तमपोरित्याशयेन व्याचष्टे इष्ठेयसोरिति॥ [illegible] ॥ विन्मतोर्लुक्। स्रजिष्ठ इति विनो लुकि कृते भत्वात्स्यकार्याभावे [illegible] असाद्वन्नापकाद्गुणवचनत्वेपि विन्मतोरजादी भवतः। प्रशंसायांरूपप्। प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतेह प्रशंसा न तु स्तुतिः। तेनेहापि भवति। चोररूपोयं यः [illegible] जनेर्हरति गृहस्वस्वपहरणेन चौर्यं परिपूर्यते। पचतिरूपमिति। क्रियाप्रधानमाख्यातं क्रियायाश्चासत्वरूपत्वेपि औत्सर्गिकमेकवचनं भवति। तेन पचतोरूपं पचन्तिरूपमित्यादि। इह प्रथममेव विभक्त्यंतरागमप्राप्तेरिति वहंवनव

विन्मतोर्लुक्। ५।३।६५। विनो मतुपश्च लुक्स्यादिष्ठेयसोः। अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः। स्रजीयान्। अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः। त्वचीयान्। प्रशंसायां रूपप्। ५।३।६६। सुबंतात्तिङन्ताच्च। प्रशस्तः पटुः पटुरूपः। प्रशस्तं पचति पचतिरूपम्। ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः। ५।३।६७। ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः। यशस्कल्पम्। यजुःकल्पम्। विद्वद्देश्यः। विद्वद्देशीयः। पचतिकल्पम्। विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु। ५।३।६८। ईषदसमाप्तिविशिष्टेर्थे सुबंताद्बहुज्वा स्यात्स च प्रागेव न तु परतः। ईषदूनः पटुः बहुपटुः। पटुकल्पः। सुपः किम्। यजतिकल्पम्। प्रकारवचने जातीयर्। ५।३।६९। प्रकारवति चायम्। स्थालतु प्रकारमात्रे। पटुप्रकारः पटुजातीयः। प्रागिवात्कः। ५।३।७०। इवे प्रतिकृतावित्यतः प्राक्काधिकारः अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः। ५।३।७१। तिङश्चेत्यनुवर्त्तते॥ ॥

८ सुनस्तुपश्येत्यादियोगे कर्मणि द्वितीया विमुलभाक्तीवत्वं लोकात्। एवं पचतकिरूपमित्यादावपि बोध्यं। विभाषा सुपः। सूत्रे सुप इति षष्ठ्यंतं। षष्ठ्यंतस्यर्थप्रत्ययेनेत्युक्तेः सुबंतादिति। एतच्च पंचम्यंतमुक्तमेव। पुरस्ताच्छब्दपर्यायस्य प्रागिति शब्दस्य वृत्तौ प्रयुक्तत्वात्। प्रागित्यपकृष्यत इति तु मनोरमायां स्थितं। न च सूत्रस्थपुरस्ताच्छब्दसमानार्थकप्राक्शब्दयोगेपि षष्ठ्यंतसर्थेति षष्ठी स्यादिति वाच्यं। अ[illegible]।दितिसूत्रे च तरपरस्याद्विकशब्दत्वेपि षष्ठ्यंतसर्थप्रत्ययेनेत्येतद्वाधनार्थं पृथग्ग्रहणमिति सिद्धांतयित्वा प्राक्प्रत्ययस्याग्रामादित्युदाहृतत्वात्। काशिकायां त्वत्रापि पुरस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः सुबंतादिति च प्रयुक्तं। तदसमंजसमिति मत्वा हरदत्तेन कथंचित्समर्थितात्स्यप्लोपे पंचमी। एवंभूतं प्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थ इति॥ ॥

मुयेवेति। सोनस्तुशब्देनव्यावर्तनेन इतिभावः। तेनत्वबहुजेवविकल्प्यतेनतुपूर्वत्वं। तुशब्दाभावे तु प्राक्कं विकल्पेतन्न याचपक्षे बहुच्परःस्यात्। अव्ययकस्यमतेतुनेदं तु शब्दस्यफलंन स्याहि। उपस्थितेस्य तर स्वामिभ्यादौ प्रधानत्वात्प्रथमपक्षेविकल्प्यतेनतुपरत्वंमत्ययएवहिपरत्वविशिष्टोविधीयतइतिविशेषणं मुण त्वात्। गुणत्वेनांचप रं त्वादिनिम्य नान्तरिह्यपिविभाषा ग्रहणेनपक्षेवस मंत्स्यतेनपुरस्तादिति नन। तुशब्दस्यतु अवधारणार्थस्यान्यदेव प्रयोजनंपुरस्तादेवसत्वेयथास्यादितिन किं पर्स्यात्पिपासु प्रत्ययोन्यते। प्रकृत्यवस्थायांपेरपेतेणकस्य बहुचः प्रयोगः स्वप्राक्करणत्वे वभवतीति। तेनबहुगुडोद्राक्षा लघुर्बहुतृणेन राजादौ प्रकृतिवल्लिंगमेवम वतिनत्वभिधेयवल्लिंगं। ननु स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनानि लभंतेइत्येवसिद्धमिति किमनेनतुशब्देन लेनेतिचेद्बाहुलकेन देवत्ताप्रत्यति ईषदसमाप्तौयेस्वार्थिका

कस्यचदः। ५। ३। ७२। कान्ताव्ययस्यदकारो नादेशः स्यात् अकच्। अज्ञाते। ५। ३। ७३। कस्यायमश्वोऽश्वकः। उच्चकैः। नीचकैः। सर्वके। विश्वके। ओकार सकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्। युवकयोः। आवकयोः। युष्मकासु। अस्माकासु। युष्मकाभिः। अस्मकाभिः। ओकारेत्यादि किम्। त्वयका मयका। अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः। आसितव्ये दचः परः। तूष्णीकामास्ते। शीले कोमलोपश्च। तूष्णीशीलः। तूष्णीकः। एवं चक्रेऽजल्प नक्रि। धक्रि। हिरकुत्। कुत्सिते। ५। ३। ७४। कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः। संज्ञायां कन्। ५। ३। ७५। कुत्सिते कन् स्यात्तद् नेन चेत्संज्ञा गम्यते। शूद्रकः। राधकः स्वार्थमवचनम्। अनुकम्पायाम्। ५। ३। ७६। पुत्रकः। अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः॥ ॥ इत्योषभिधेयवदेव लिंगवचने स्त इति। वेनयुक्तत्वात्। त्रापार्कराकस्मैगुडरत्यादिसिद्धं। प्रागिवात्कः। सुपइत्यनुवर्तनेन तिङन्तात्कोन। अव्ययसर्वनाम्नाऽनुवर्तनइति। मद्रकधुन्येतिभावः। ङ्याप्प्रातिपदिकात्सुप इति वानुव र्ततएव॥ ॥ कस्यचदः कान्ताव्ययस्येति। सर्वनामग्रहणेनेति। ग्रहणं चनेहसंबध्यते तयोः कान्तत्वासंभवात्। नचाधोक् अधोगित्यादौ संभवोस्तीतिवाच्यं। कत्वस्यासिद्धत्वात् यद्यपिशाकौते र्यङ्लुकि लङि तिपिअशाक्शाणीतिसंभवति तथापियङ्लुकोसार्वत्रिकत्वान्नेहशंकासमाधेया। क्वचित्वस्यसद्भावेपिसर्वविषयश्छांदसिवाविधीयतइतितत्वविधिनेप्रवर्ततइतिभावः। ओकारेति। अकच्विधौसुपीत्यनुवृत्यासर्वनाम्नासुपावटेर्विशेषणेकामचारात् अव्यवस्था प्रसंगेभाष्यकारवचनाद्व्यवस्थाश्रीयते ओकारसकारइ त्यादिसंकोचश्चयुष्मदस्मत्त्वविषयकत्वेवभाष्येउदाहृतत्वात्॥ अन्येषांत्वविशेषेणप्रातिपदिकस्यैवटेः प्रागकचनतुसुबंतस्यतेनसर्वकेणइमकेनभवकंतमित्यादि

सि·कौ· टी·त· सु·त· ८१

स्वच्छकामयकेति। न त्वत्र सुपःप्रागकच्चित्कृते प्रत्यये परत्वस्मादेशयोः सतोरपि यो चौ तियलं न स्याद्विभक्तिपरत्वाभावादिति चेन्मैवं। अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वामाश्रि त्याकं चः पूर्वमेव यत्वकृतं नानताए। युवकामा वकामित्यत्राप्यकचः पूर्वमेव युवावादेशा विनिवोध्यः। शीलिक इति। शीलस्वभावो नियमश्चानुभूमीक इतिकेण इति ह्रस्वत्यु... प्यका रप्रयोगान्नकपो त्वत्र नेति योगविभागाद्यान भवतीत्याहुः। अकचो हितीयअकार उच्चारणार्थ इतिध्वनयन्नुदाहरति। पचतकीत्यादि। अनुकंपायां। कृपादयानुकंपास्यादित्य मरः। नीतौ च तद्युक्तात्। अनुकंपायुक्तादिति यद्यपि पुत्रादिरेव साक्षादनुकंपायुक्तो न तु धाना दिस्तथापि अग्रहु राधानादीनामप्यस्त्यनुकंपासंबंध इति भावः। धानका इति। धा

नीतौ च तद्युक्तात्। ५।३। ७७॥ सामदानादिरूपायो नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकंपायुक्तात्कप्रत्ययः स्यात्। हन्त ते धानकाः। गुडकाः। एहकि। अहकि। पूर्वेणानुकंप्यमानात्प्रत्ययः। अनेन तु परम्परासम्बन्धेपीति विशेषः॥ बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा। ५।३। ७८॥ पूर्वसूत्रद्वयविषये॥ घनिलचौ च। ५।३। ७९॥ तत्रैव॥ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः। ५।३। ८३॥ अस्मिन्प्रकरणे यष्ठोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते। अनुक म्पितो देवदत्तो देविकः। देवियः। देविलः। देवदत्तकः। अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुकः। ठग्रहणमुकाद्वितीयत्वकविधानार्थम्॥ वायुदत्तः। वायुकः ॥ पितृकः। चतुर्थादनजादौ च लोपो वाच्यः॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः। अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः॥ देवदत्तकः। देवकः। लोपः पूर्वपदस्य च॥ दत्तिकः। दत्तियः। दत्तिलः। दत्तकः। विनापि प्रत्ययम्पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः॥ देवदत्तः। दत्तः। देवः। सत्यभामा। भामा। सत्या। उवर्णाल्ल इलस्य च॥ भानुदत्तः। भानुलः। ऋवर्णादपि॥ सवित्रियः। सवितृलः। चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च। अप्रत्यये तथैवेष्टउवर्णाल्ल इलस्य च १

नापि... स्त्रीलिंगः। नतः कः केण इति ह्रस्वः। कप्रत्ययान्ताट्टाप्। अत्र प्रत्ययस्थादितीत्वेन न भाव्यं। प्रायेण तु धानका इति पठ्यते। न त्वलिंगातिवृत्तिर्दृश्यते ति... दत्तः। कर्मत्वमित्य... चस्त्रियामि... ति। सेट्ठण... स्त्रियामिति सूत्रे पुनः स्त्रीग्रहणेन ज्ञापितं स्वार्थिकाः प्रकृतिलिंगं क्वचिदतिवर्तन्त इति तेन धानका इत्यत्र पुंस्त्वमिति भावः। घनिलचौ च ...काराघया ...मितिका। ठकार इह पूर्वसूत्रेणेव ठन्विहितः वावचनात्कोपि चकारेण तु कस्याप्यनुक्तेति चिंत्यं। योगविभागे फलमपि चिंत्यमिह इदत्तः। ठजादौ। समांकार इह ... त्रेपुंस्त्वं आदिग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं। यस्मिन्विधिस्तदादावित्येव सिद्धमिति हरदत्तः। अस्मिन्प्रकरण इति। अनुकंपायां नीतौ चेत्यर्थद्वयस्यैव प्रत्यासत्या बुद्धौ सन्निधानादिति

राम

अर्थग्रहणमिह सर्वलोपार्थं अन्यथा आदेः परस्येत्यादेरेव स्यादित्यभिप्रेत्याह द्वितीयादचऊर्ध्वं सर्वमिति। अजिनान्तस्येत्यतो लोप इत्यनुवर्तनादाह लुप्यत इति। नः। ठग्र
हणे पूर्वं इकादेशे कृते अजादाविति वसिद्धत्वादत आह। ठको द्वितीयत्वमिति। वायुक इति। वायुशब्दात्परस्य दत्तेषु वस्य ठावस्थायामेव लोपे इसुसुक्तान्तादिति कः। किंच
पृथक् ठग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्यस्ति यदनुचित्रगुप्रभृतिभ्यष्ठच् तदोगंतत्वात् कादेशप्राप्त्या प्रथममिकादेशस्य संभवेनाजादिलक्षणो लोपो न स्यादिति तदर्थम
पि ठग्रहणेन ठावस्थायामन्तरङ्गस्य लोपे कादेशस्यासंभवात् कादेशे चित्रक इति रूपं सिध्यतीति बोध्यं चतुर्थादनजादौ चेति वक्ष्यमाणमेव श्लोकं भक्त्या व्याचष्टे। चतु
र्थादचऊर्ध्वस्येति। अनजादाविति। हलादावित्यर्थः। अस्मिन् प्रकरणे इत्येव। लोपः पूर्वपदस्य चेति। ठाजादावनजादौ चेति बोध्यः। अप्रत्ययत इत्येवेत्येतद्व्याचष्टे। विना
पि प्रत्ययमिति। उवर्णाच्चेति। इलस्य लः। लोपः इत्यर्थः। सन्धादेः परस्येति इकारलोपो बोध्यः॥ ॥ प्राचामुपादेः। बह्वचो मनुष्यनाम्न इत्याद्यनुवर्तते। उपेन्द्रदत्त इति। ननु कृतसं

प्राचामुपादेरडज्वुचौ च॥ ५। ३। ८०॥ उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषयेऽडच् वुच् एतौ स्तः। चाद्यथाप्राप्तम्। प्राचां ग्रहणं पूजार्थम्। अनुकम्पित उ
पेन्द्रदत्तः। उपडः। उपकः। उपिकः। उपियः। उपिलः। उपेन्द्रदत्तकः। षट् रूपाणि। जातिनाम्नः कन्॥ ५। ३। ८१॥ मनुष्यनाम्न इत्येव। जातिशब्दो
यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात् कन् स्यात् अनुकम्पायाम् नीतौ च। सिंहकः। शरभकः। [illegible]कः। द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः॥ कहोडः
कहिकः। एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः॥ वागाशीर्दत्तः॥ ॥ ॥ घेरुभदशब्दादेकाक्षरपूर्वात् तया ग्रहणादुपादेरिति विधीय
मानौ प्रत्ययौ नाम्न एकस्मिन्नुकारादेरेव स्यात्तत्र उपक उप[illegible] इति रूपे न स्याताम्। किं तु उपय उपडउपेयक इति रूपे स्यातामेवं घनिलच् ठच् इलचपि दोष एव। तस्माद्दिहैव द्वि
तीयं संध्यक्षरं चेति वार्त्तिकं कृते नोक्तमिति चेद्दत्राहुः प्रकारान्तरेण निर्वाहसंभवान्नोक्ता। तथा हि। आदुलः कृते द्वितीयं संध्यक्षरमित्यादिना अकारस्यापि लोपप्रस
क्त्या गुणात्पूर्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषया प्रत्ययः। न च परिनि[illegible]तत्वपरेण समर्थग्रहणेन सोऽपि निषिध्यत इति त्यच्चेवपरिभाषा बाध्यः शंक्यः। प्राग्दिश इति सूत्रे समर्थग्रह
णं निवृत्तमित्युक्तत्वात् कृतसंधेरिति भाग्युक्तज्ञापकबलेन समर्थग्रहणं प्रत्याख्यानपक्षेऽपि तीपकस्य विशेषपरत्वाश्रयणादिति। उपेन्द्रः उपगुरुपकर्तैत्यादिरूपडादी
नां पञ्चानां रूपाणां साम्येऽपि सैधवादिस्विव प्रकरणादिना विशेषोऽध्यवसेयः। जातिनाम्नः। ये शब्दा जात्यन्तरे प्रसिद्धा मनुष्ये तु नामत्वेन विनियुक्तास्तद्दोदाहरणं द्वितीय

मित्यादिरेचः संध्यक्षरमिति प्राचां संज्ञा। वाग्गाशीरिति। वाचि आशीर्यस्येति विग्रहः॥ ※ ॥ वाचिक इति। यद्यत्र द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात्तदा वाच आ इक इति स्थिते यस्येति चेत्याकारस्य लोपेन सिध्यन्निव वाचादाकारान्तस्य भत्वे अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य वचकारान्तस्य पदत्वेन कुत्वजश्त्वयोः सतोर्वागिक इति स्यात्। उत्तरपदलोपे तु अजन्तादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकत्वाच्च विभक्तिमिति भसंज्ञया सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञा एकसंज्ञाधिकारान्यत्वात् यचि भमिति भसंज्ञायास्तदपवादत्वात्। कथमिति। अत्राप्युत्तरपदलोपे जाते जश्त्वं दुर्लभमिति प्रश्नः। षष इति। अत्र सौत्र एव लोप इष्यते। न त्वोपसंख्यानिक इत्यर्थः। शेवल सुपरि। शेवलिक इति। बह्वचो मनुष्यनाम्न इति ठच्। घनिलचौ तु शेवलियः। शेवलिलः। शेवलादीनां तृतीयाल्लोपोऽपउच्यते। सवाक्हतसंधीनां वक्तव्यत्र सुपर्याशीः सुप

वाचिकः। कथं षड्ङ्गुलीदत्तः षडिक इति। षषष्ठाजादि वचनात्सिद्धम्। शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात्। ५।३।८४॥ एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपः स्यात्। पूर्वस्यापवादः। अनुकम्पितः शेवलदत्तः। शेवलिकः। शेवलियः। शेवलिलः। सुपरिकः। विशालिकः। वरुणिकः। अर्यमिकः॥ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च। ५।३।८२॥ अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः। अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः। सिंहकः। अल्पे। ५।३।८५॥ अल्पं तैलं। तैलकं। ह्रस्वे। ५।३।८६॥ ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः॥ संज्ञायां कन्। ५।३।८७॥ ह्रस्वत्वे हेतुकाया संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन्। पूर्वस्यापवादः। वंशकः। वेणुकः। कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः॥ ५।३।८८॥ ह्रस्वा कुटी। कुटीरः। शमीरः। शुण्डारः। कुत्वा डुपच्। ५।३।८९॥ ह्रस्वा कुतूः। कुतुपः। कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं। ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान्। कासूगोणीभ्यां ष्टरच्॥ ५।३।९०॥ आयुधविशेषः कासूः। ह्रस्वा कासूः कासूतरी। गोणीतरी॥ ॥

१ रिकः सुपरिपः। सुपरिल इति भाष्ये स्थितं। कैयटेन तु सुपरिक इति प्रतीकमुपादाय संहिताकार्यं तु कृते लोपे सति सुपर्षिक इति स्यादिति व्याख्यातं। अयं भावः। संहिताकार्येऽपि कृते तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपे सति शीर्द इत्यस्यैव लोपः स्यात्। आर्‌कार्यस्य तु यस्येति चेत्यनेन स्यान्न तथा चस्यानिवद्भावात्पूर्णो निवृत्तिर्भविष्यतीति। ह्रस्वो तैलाद्रौ ह्रस्वदीर्घादिव्यवहाराभावात् वृक्षक इत्युदाहृतं। यद्यप्यल्पत्वे ह्रस्वत्वेनैव दरूपं सिध्यति तथापि शब्दो वो वेविशेषो सौत्राहुः। कुटीर इति। स्वार्थिकाः प्रकृतिलिङ्गमतिवर्तन्त इति पुल्लिङ्गता अत्र सं गच्छते॥ ॥

वेहतोऽश्वा। ननु तनुत्वं न्यूनता सा च प्रवृत्तिनिमित्तस्य वत्सासत्तेः क्वचित्तु तत्तः सहचरितधर्मान्तराणां तत्र वत्स... वयसश्च प्रथमस्य न्यूनत्वं नाम वयोन्तरप्राप्तिलक्ष-
हाद्वितीयमिति। नन्वेवमुक्षादीनां तत्सहचरितं तृतीयवयःप्राप्तिः। अश्वायाम श्वादुत्पन्नोऽश्वः अश्वत्वं च जातिः। तत्सहचरितस्याश्वायामश्वादुत्पन्नत्वधर्मस्य न्यूनत्वम-
योपितृकता। तथा च गर्दभेनाश्वायामुत्पादितोऽश्वतरः। ऋषभो भारस्य वोढा तस्य तनुत्वं भारोद्वहने मंदशक्तिता। तद्वानृषभतरः। किंयत्तदो। कतरो वैष्णव इति। गुणेन नि-
र्धारणमित्युक्तिः। यत्तत्ताभ्यां निर्धारणे तु कतरो ध्यापकः। कतरो देवदत्तः स्यादित्येव। ननु द्वयोरेकस्य निर्धारणे डतरचेद्भवति तर्हि कयोरन्यतरो देवदत्तः। ययो-
रन्यतरस्तयोरन्यतर इत्यत्र ॥ ... अत्राहुः। निर्धार्यमाणवाचिभ्य एवायं प्रत्ययोऽभिधानस्वाभाव्यात् तेनात्रेनातिप्रसंग इति। एकस्येति किं। द्वयोरिति क-
र्मणि षष्ठी मा भूत्। तथा हि सत्यस्मिन् सर्वेको देवदत्तयज्ञदत्तयोर्विन्यादेवस्यात्। वा बहूनां। किंयत्तद इति वर्तते। जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वन्द्वः। अत्र

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे।५।३।९१। वत्सतरः। द्वितीयं वयः प्राप्तः। उक्षतरः। अश्वतरः। ऋषभतरः। प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्व एवायम्। किं-
यत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्।५।३।९२। अनयोः कतरो वैष्णवः। यतरः। ततरः। महाविभाषया। कः। यः। सः॥ वा बहूनां जातिप-
रिप्रश्ने डतमच्।५।३।९३। बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमच् वा स्यात्। जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरे। कतमो भवतां कठः।
यतमः। ततमः। वाग्रहणमकजर्थम्। यकः। सकः। महाविभाषया। यः। सः। किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि। कतरः। एकाच्च प्राचाम्।५।३।
९४। डतरच् डतमच् च स्यात्। अनयोः कतरो मैत्रः। एषां कतमः॥ ॥ ९९ जाताविति सर्वेषां विशेषणं। षष्ठीसमासे तु गुणभूतस्य जा-

तिग्रहणस्य निष्कृष्यसंबंधो ... न परिप्रश्नग्रहणं तु ... विशेषणं तच्च ... निवृत्त्यर्थं। तत्र जातिग्रहणं प्रायोभिप्रायं क्रियागुणसंज्ञाभिरपि नि-
र्धारणेऽपि डतरच इष्यते तथा पूर्वमन्यैः ... बहूनां निर्धारणेऽपि डतरच इष्यते तथा च वार्त्तिकं। किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यान-
र्थक्यमिति। अत्र कैयटः। द्वयोरिति जातिपरिप्रश्न इति च न कर्त्तव्यमेनिभाव इति तदेतदाह। प्रत्याख्यातमाकर इति। कठ इति। कतमो भवतामध्यापकः शू-
रो देवदत्तो वेत्यप्युदाहर्तव्यं। यकः सक इति। ककः इति तु नोक्तः अप्रसिद्धेस्तस्यापि किमः कादेत्त्यन्यमादेशादिति व्याख्यातत्वात्। महाविभाषयेति। प्राग्दिश इति सूत्रे

समर्थप्रथमग्रहणयोर्निवृत्तत्वेपि वाग्रहणमनुवर्तत इत्युक्तत्वादिति भावः। किंयत्तदइति सूत्रे द्व्योरित्यस्य प्रत्याख्यानादाह। किमोस्मिन्निति। एकाच्च। प्राचांग्रहणंपूजा
र्थं विकल्पोऽनुवर्त्तत एव॥ ॥ अवक्षेपणेकन्। कुत्सितेतु कः। स्वरविशेषः। यनरद्वतरइति। अवक्षिप्यते येनेत्यवक्षेपणशब्दः करणेल्युडंत इति भावः। प्रागि
वीयानां पूर्णोवधिः। अश्वकः इति। अश्वशब्दोश्वएव वर्तते कन प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपेसदृशाश्रितेनायं स्वार्थिक इत्येके। अन्येतु सादृश्यनिबंधनादभेदोपचारादश्वो
वाहीक इतिवदश्वशब्द एव प्रातिकृतौ वर्त्तते। प्रत्ययस्तु तस्यैवोपचारिकत्वस्य बोधक इत्याहुः। प्रतिकृतौ किं गौरिवयः तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमापरपर्यायं वस्तुप्र

अवक्षेपणेकन्।५।३।९५। व्याकरणेकेन गर्वितः। व्याकरणकः। येनेत्तरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणमा स्वतः कुत्सितत्वेकुत्सित इत्यस्य। प्रागिवीयानां
पूर्णोवधिः। इवेप्रतिकृतौ।५।३।९६। कन्स्यात्। अश्वइव प्रतिकृतिः। अश्वकः। प्रतिकृतौ किम्। गौरिवगवयः संज्ञायां च।५।३।९७। इवार्थेक
न्स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा। अप्रतिकृत्यर्थमारंभः। अश्वसदृशस्य संज्ञा। अश्वकः। उष्ट्रकः। लुम्मनुष्ये।५।३।९८। संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्स्या
न्मनुष्ये वाच्ये। चंचातृणमयः पुमान्। चंचेव मनुष्यश्चंचा। वर्ध्रिका॥ जीविकार्थे चापण्ये।५।३।९९॥ जीविकार्थं यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये
कनो लुप्स्यात्। वासुदेवः। शिवः। स्कंदः। देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदम्। अपण्ये किम्। हस्तिकान्विक्रीणीते। देवपथादिभ्यश्च।
।५।३।१००॥ कनो लुप्स्यात्॥ देवपथः। हंसपथः। आकृतिगणोयम्। वस्तेर्ढञ्।५।३।१०१। इवेत्यनुवर्त्तत एव। प्रतिकृतावितिनिवृत्तम्। वस्तिरिव
वास्तेयं। वास्तेयी। शिलायाढः।५।३।१०२॥ शिलेव शिलेयम्। ।शिलाया इतियोगविभागाड्ढञपीत्येके। शैलेयं। शाखादिभ्योयः।५।३।१०३॥
शाखेव शाख्यः। मुख्यः। जघनमिव जघन्यः। अग्र्यः। शरण्यः। द्रव्यञ्च भव्ये।५।३।१०४। द्रव्यमयं ब्राह्मणः। कुशाग्राच्छः।५।३।१०५॥ कुशाग्र

तिकृतिः। गवयस्तु नैवं। समुदायश्चेत इति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेदश्वसदृशस्य संज्ञेत्यर्थः। चंचाव ध्रिके इति। लुपि युक्तवद्भावात्स्त्रीलिंगता वासुदेवः शिवइत्या
दि। याः प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृहाद्गृहं भिक्षमाणा अटंति ता एवमुच्यंते। देवलका अपि त एवमिक्षवोऽभिप्रेताः। यास्त्वायतनेषु प्रतिष्ठाप्यंते पूज्यंते च तासत्तूत्तरसूत्रेण लुप
नदृक्तं। अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च। इवेप्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिष्विति। आर्चासु प्रतिमासु कीदृशीषु पूजनार्हासु गेहायतनेषु वायाः पुःप्रं तेना

...कर्मध्वजाभ्यां तद्वानाः ... निकृतयोल[illegible]ते आचार्यसूदा [illegible] शिवः विष्णुः चित्रकर्मणि अर्जुनः दुर्योधनः। ध्वजेषु कपिः। गरुडः सिंहः सुपर्णो मि[illegible]कारादि
यः ध्वजेषु रा[illegible] संति। हस्तिकानिति। इह ग्रामे व विषयमभिप्रेत्य पठंति। रामसीतां लक्ष्मणं जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्तं चाधिकृधिक् आस्मिन्य [illegible] स्वाल्न वेत्ति

समासाच्च तद्विषयात्॥ ५।३।१०६॥ इवार्थे विषयात् समासाच्छः स्यात्। काकतालीयो देवदत्तस्य वधः। इह काकतालसमागमसदृशः श्चौरसमागमः [illegible] समासार्थः। तत्प्रयुक्तः पाकमरणसादृश्यात् प्रत्ययार्थः। अजाकृपाणीयः। अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः। शर्करादिभ्योऽण्॥ ५।३।१०७॥ शार्करं शार्करम्॥ अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक्॥ ५।३।१०८॥ अंगुलीव। आङ्गुलिकः। भरुजेव भारुजिकः। एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम्॥ ५।३।१०९॥ एकशालाशब्दादिवार्थे ठज्वा पक्षे ठक्। एकशालेव ऐकशालिकः। एकशालिकः। कर्कलोहितादीकक्॥ ५।३।११०॥ कर्कः शुक्लोऽश्वः स इव कार्कीकः। लोहितीकः स्फटिकः॥ पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्॥ ५।३।११२॥ इवार्थो निवृत्तः। नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः संघाः पूगास्तद्वाचकात्स्वार्थे ञ्यः स्यात्। लोहितध्वज्यः। व्रातच्फञोरस्त्रियाम्॥ ५।३।११३॥ व्रातः कापोतपाक्यः। च्फञ् कौञ्जायन्यः व्राध्नायन्यः। आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्॥ ५।३।११४॥ वाहीकेषु य आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट्। क्षौद्रक्यः। मालव्यः। टित्वान्ङीप्। क्षौद्रकी। आयु[illegible]तेति किम्। मल्लाः। संघेति किम्। सम्राट्। वाहीकेषु किम्। शबराः। अब्राह्मणेति किम्। गोपालवाः। शालङ्कायनाः। ब्राह्मणेन तद्विशेषग्रहणम्। राजन्य[illegible]। वृकाट्टेण्यण्॥ ५।३।११५॥ आयुधजीविसंघवाचकात्स्वार्थे। वार्केण्यः। आयुधेति किम्। जातिशब्दान्माभूत्। दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः॥ ५।३।११६॥ दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात्। त्रिगर्त्ताः षष्ठा वर्गा येषां ते

कर्थ[illegible] इति [illegible] हस्तिकानिति वनरामकं सीतिकां लक्ष्मणकमिति प्रयोगा एव साधव इति। देवपथ इत्यादि। देवपथ इव प्र
[illegible]ति हस्ति[illegible] यमकः। द्रव्यं च भव्ये इति शब्दादिवार्थे यप्रत्ययो निपात्यते॥ ॥ समासाच्च तद्विषयात् [illegible]

छः स्यादिति। स्वार्थ इति बोध्यं। पूगाञ्ञ इत्यतः प्रागिवेत्यधिकारात्। अस्त्री इयामेत्यादौ तु एक एवेवार्थः स च समासांतर्भूत इति छो न भवत्युक्तार्थानामप्रयोगात्। का
कतालीय इति। प्रकृतसूत्रादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः सुप्सुपेति वा। उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः स च छप्रत्ययविषय एवतेन हस्वातंत्र्यं उपाध्यंतरयोगो वि
ग्रहस्थेनेत्याकरः। इहैकाकतालेत्यादि॥ आगच्छतः काकस्य कस्मात् तालफलपतनाद्यथा वधस्तथैव आकस्मिकचोरसमागमादेवदत्तवधः। एवमजायाआगच्छंत्या
कृपाणपतनात् यथा वधस्तत्तद्दृशमरणमिति फलितोऽर्थः। अतर्कितोपनत इति। अचिंतितोपपन्नः यादृच्छिक इत्यर्थः। पूगाञ्ञ्यो। स्वरूपग्रहणं तु न भवति अग्राम
णीपूर्वादिति वचनात्। पूर्वशब्दोऽत्रावयववचन। अग्रामणीपूर्वादिति किं। देवदत्तो ग्रामणीर्येषां ते देवदत्तकाः। स एवं ग्रामणीरिति कन्। अत्र समुदायः पूगवचनः। लौ
हितध्वज्य इति। लोहितः ध्वजो यस्य स व्रातः लोहितध्वजः। स एव लौहितध्वज्यः। व्रातच्फञोः उत्सेधजीविसंघो व्रातस्य पूगाद्विशेषः। उत्सेधः शरीरायासः। कौ

आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्। ...
आ हुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी। क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जानकिः १ दामनीयः। दामनीयौ। दामनयः। औलपिः। औ
लपीयः। त्रैगर्तः। कौण्डोपरथीयः। दाण्डकीयः। पार्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ। ५।३।११७॥ आयुधजीवीसङ्घवाचिभ्यामेभ्यः क्रमादणञौ स्तः
स्वार्थे। पार्शवः। पार्शवौ। पार्शवाः। यौधेयः। यौधेयौ। यौधेयाः॥ ॥

११ जायन्य इति। गोत्रके जादिभ्य इति अत्र दामन्यादित्रिगर्तषष्ठात्स
माहारद्वंद्वात्पंचमी। त्रिगर्तषष्ठेभ्य इति। येषामायुधजीविनां षडंतर्वर्गाः षष्ठवर्गस्तु त्रिगर्तस्तेभ्य इत्यर्थः। त्रिगर्तवर्गषष्ठकाः के इत्याकांक्षायामाह॥ ॥ आहुस्त्रिग
र्तषष्ठाश्चेति। अत्र जानक्यन्तस्त्रिगर्तवर्गः तेषु च त्रिगर्तषष्ठेषु प्रथमपंचमौ कौण्डोपरथब्रह्मगुप्तशब्दौ शिवाद्यणंतौ शेषास्त्विञंताः। केचित्तु अतद्धितांतमेव पंचम
ब्रह्मगुप्तशब्दं पठंति। कौण्डोपरथीय इति। बहुवचने तु कौण्डोपरथाः दाण्डकय इत्यादि। पार्शव इति। पर्शुरिति जनपदशब्दस्ततोऽपत्येद्व्यञ्मगधेत्यण् बहुत्वे तद्राजस्य लु
क्। पुनस्संघविवक्षायामनेनाण्। अस्याप्यणो बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुक्। तदाह। पर्शव इति। ननु पर्शुरिति योजनपदशब्दस्तस्मादेवानेन स्वार्थेण् विधीयतामपत्यवा
चिपर्शुशब्दात्संघविवक्षायामेव धातुस्वार्थिकत्वं न सिध्येदिति चेदत्राहुः केवलः पर्शुशब्द एव जनपदवाचीन तस्तं तदिति जनपदवाचिनः स्वार्थेऽण् न विधीयते
किंतु द्व्यञ्मगधेत्यणोऽस्त द्राजस्य बहुत्वे न्यादिना लुकि वक्ष्यत्यवाचिपर्शुशब्दादेव स्वार्थे विधीयते स्वार्थश्चात्र संघ एव। न च पर्शुशब्दस्य संघवाचित्वं नेति शंक्यं ॥

युधायाअपत्यं ... चरति ढक्। तदंतात्संघविवक्षा
यद्वक्ष्यन्त्वा वा चित्संघनाचित्वधोऽन्यादिति न काप्यनुपपत्तिरिति। यौधेयइति। युध्यते सा युधा। युधेरिगुपधलक्षणः कः। युधाया अपत्यं ... चरति ढक्। तदंतात्संघविवक्षा
यामनेनाञ्‌। तेन यौधेयइति आयुदात्तं भवति। किंच यौधेयस्य कोलक्षणं वा यौधेयः संघाकलक्षणात्यञ्‌ ... एवं यौधेयादिषु पठ्यंतेनाः ... सर्वे ...
जनहृदयमृत्या यौधेया इति। अत्रोलुक्‌ अंतोदात्तेन वचनप्राच्यभर्गेत्यादिना निषेधः शंक्यः स्त्रियामवतन्निषेधात्॥ ॥ आभिजित्यइति। आभिजितशब्दादणंता
बत्राएवं विदभृत्यमृतिभ्यो ... तेदंतेभ्यो विदभृत शालावतश्शिखावतादिभ्या यञ्॥ पादशतस्य संख्यादेः। पादशतस्य किमा द्वौ द्वौ माषौ ददाति। संख्यादेरिति किंपा
दपदं ददाति वीप्साया मिति किं द्वौ पादौ ददाति। अनैमित्तिकत्वार्थमिति। निमित्तेभवो नैमित्तिकः। अध्यात्मादित्वाट्ठञ्‌। तद्धितार्थइति समासइति। यद्यपि ... परिवर्जी।

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ्॥ पा० ५।३।११८॥ अभिजिदादिभ्यः एणंतेभ्यः स्वार्थे यञ्‌ स्यात्‌। अभिजि
तो ऽपत्यं। आभिजित्यः। वैदभृत्यः। शालावत्यः। शैखावत्यः। शामीवत्यः। और्णावत्यः। श्रौमत्यः। ञ्यादयस्तद्राजाः॥ पा० ५।३।११९॥ पूगान्ञ्यइत्या
तोऽपृ ... आभिजित्यः। वैदभृत्यः। शालावत्यः। ... कपोतपाकाः। कौञ्जायनाः। ब्राध्नायना इत्यादि। पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सा
यां वुन्‌ लोपश्च॥ पा० ५।४।१॥ लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम्। अतो न स्यानिवत्। पादः पत्। तद्धितार्थइति समासे कृते प्रत्ययः। वुन्नंतं स्त्रिया
मेव। द्वौ द्वौ पादौ ददाति। द्विपदिकाम्। द्विशतिकाम्। पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्‌। द्विमो दकिकाम्। दण्डव्यवसर्गयोश्च
॥ पा० ५।४।२॥ वुन्स्यात्‌। अवीप्सार्थमिदं। द्वौ पादौ ददाति ... द्विपदिकां व्यवसृजति ददातीत्यर्थः॥ ॥ स्यात्‌ तथापि वुन्नो ... तद्धितार्थम
वस्येवेति भावः। ददातीति। समर्पणमात्रमिह ददते रर्थः। न तु ... पादन पर्यंतं तथा त्वहि उत्तरसूत्रविषयत्वं स्यात्‌। केचित्तु व्यवसृजतेर्द्वितीः प्रयोगस्त्येव उत्तरसू
त्रस्य प्रवृत्तिमाहुः। अन्यत्रापि दर्शनादिति। द्वौ द्वौ माषौ ददा ... पादौ त्वनभिधानान्नातिप्रसंग इति भावः। दंडव्यवसर्ग। दंडनं दंडः। दंडे श्रुरादित्यं ... घञ्‌। अत्राप्यु
दाहरणे तद्धितार्थे द्विगुसमासः। स्त्रीलिंगं च तद्धितार्थे यहाप ... एवं तद्धितार्थः स्वार्थिकत्वाद्वुनः। द्वौ पादौ दंडितइति देवदत्तेन यज्ञदत्त इति शेषः। दंडेः प्रधानेकर्म
णि क्त इति यज्ञदत्तस्य ... प्रथमा। द्वौ पादावित्यत्र द्विपदिकामित्यत्र च द्वितीया भवति दंडिग्रहणार्थ इति द्विकर्मके शृक्ता मा तथा च द्विपदिकाकर्मकग्रहणविषयीभूतो यज्ञदत्त

स्थूलादिभ्यः। प्रकारो भेदः सादृश्यं च उभयत्रापि यथासंभवं कन्। जातीयरोऽपवाद इति। तेनायमपि तद्धितेव प्रकारवति न तु प्रकारमात्र इत्युक्तं भवति। चञ्चद्बृहतोरिति। एतावपि स्थूलादिष्वेव पठितव्यौ विशिष्टाभावात्। चञ्चत्क इति। चञ्चति चलनकर्मा। चञ्चन्नेव कश्चिच्चञ्चत्कः॥ एवं बृहद्विशेषो बृहत्कः। यद्वा अचञ्चन्नबृहन्नपि प्रभाविशेषाच्चञ्चन्निव बृहन्निव मणिविशेषाल्लक्ष्यते स चञ्चत्कः। बृहत्कः। सुरक इति। कण इति ह्रस्वः। चित्रकमिति। ईषच्छिन्नमित्यर्थः। क्तप्रकृतिवाच्यया क्रियया कृत्प्रत्ययवाच्यस्य साधनस्य व्याप्तिरत्यन्तगतिः सकलता। सा। नसामिवचने। सामि अर्द्धः उच्यते येन तत्सामिवचनमिति व्युत्पत्त्या वचनग्रहणं पर्यायार्थमित्याह। सामिपर्याय इति। सामिकृतमिति। सामीति समासः अर्द्धकृतमिति। विग्रहे पक्षे समासो बहुव्रीहिर्वा प्रकल्प्य वेति। सामिवचनेनैवेत्यर्थः। ज्ञापयतीति। अयं भावः। नसामिवचन इत्यनेनानत्यन्तगताविति

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्। ५।४।३॥ जातीयरोऽपवादः। स्थूलकः। अणुकः। चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम्। चञ्चत्कः। बृहत्कः। सुराया अहौ॥ सुरावर्णोऽहिः सुरकः। अनत्यन्तगतौ क्तात्। ५।४।४॥ छिन्नकम्। भिन्नकम्। नसामिवचने। ५।४।५॥ सामिपर्याये उपपदे क्तान्तात्कन्न। सामिकृतम्। अर्द्धकृतम्। अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कन्प्राप्तः इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति। बहुतरकम्। बृहत्या आच्छादने। ५।४।६॥ कन् स्यात्। द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा। आच्छादने किम्। बृहती छन्दः। अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः। ५।४।७॥ स्वार्थे। अषडक्षीणो मन्त्रः। द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः। आशिता गावोऽस्मिन्निति आशितङ्गवीनमरण्यम्। निपातनात्पूर्वस्य मुम्। अलंकर्मीणः। अलंपुरुषीणः॥

निकनोन निषेधः सामिकृतादिभ्यस्तस्य प्रसक्त्यभावात् तेभ्यो असमासे सामिपदे नैव अनत्यन्तगतेर्द्योतनात् समासेभ्यस्तु क्तान्तत्वाभावाच्च। न च कृद्ग्रहणपरिभाषया समासस्य॥ ॥ क्तान्तत्वमस्तीति शङ्क्यं सामिशब्दस्य गतिसंज्ञकत्वाभावात्। तस्मात्स्वार्थिक एव कन् निषिध्यत इति इदमेव निषेधवचनं क्वचित्स्वार्थिकं कनं ज्ञापयतीति। अषडक्षीण इति। अविद्यमानानि षड् अक्षीणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। अक्षिशब्दोऽत्र श्रोत्रेन्द्रिये वर्तते। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच्। तदन्तादनेन खः। मन्त्रो मन्त्रणम्। आशितङ्गवीनमिति। आङ्पूर्वादश्नातेराशितः कर्त्तेति ज्ञापकात्कर्त्तरि क्तः। एयं त्वलंकर्मीणो वा उभयथापि प्रभूतः सुव सममिति फलितोऽर्थः। अलंकर्मीण इति अलंकर्म अलंपुरुषेति पर्याद

इश्वराधीन इति। अधिशब्दः शौण्डादिरित्युक्तं। तमबादय इति। अतिशायने तमबिष्ठनावित्यादयः। प्राक्कन इति अवक्षेपणे कन्निति विहितात्। ग्यादय इति। पूगाञ्ञ्योग्रामणी-
पूर्वादित्यादयः। प्राग्वुन इति। पादशतस्य संख्यादेरिति विहितात्। अमादय इति। किमेत्तिङव्ययघादाम्वित्यादयः। आम्प्रत्यय इति। तत्प्रकृत तवचने मयडित्यतः प्राग्वि-
त्यर्थः। बृहती जात्यन्ताद्गिः ———— बृहती शब्देन बृहत्या आच्छादने इति विहितः कन उपलक्ष्यते। जात्यन्त शब्देन जात्यन्ताच्छेति छः बहुवचन निर्देशात्प्रागिवादयोग्
यन्ते। योहि वैयाकरणपाशादि शब्दैरर्थः प्रतीयते नासौ प्रकृतिमात्रेण प्रतीयत इति तेषु नित्यत्वं विकल्पत्वं तत इति स्वार्थिकत्वं वृद्धावयतिस्थितमाकरो कन्नुष्ठोमुक्त्वा मूले बृहती मात्र प्रयोगा जात्यन्तम
त्र प्रयोगश्च कृतं स्मस्तु अकृत्वा कोव्याषेयं ध्यानुवादत्वान्नदोषाय। विभाषांचर॥ दिक्शब्दात्स्त्रीचेति दिक् स्त्रीति त्रपतिषेधोन तु दिक्षु स्त्रियां च। स्त्रीलिंगैकवचन निर्देशात्

ईश्वराधीनः। नित्याय दुः उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात्। अन्ये पि केचित्स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्यमिष्यन्ते। तमबादयः प्राक्कनः। ग्यादयः प्राग्वुनः। आ-
मादयः प्राङ्मयटः बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति। विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्। ५।४।८॥ अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे
प्राक्। प्राचीनं। प्रत्यक्। प्रतीचीनम्। अवाक्। अवाचीनम्। अनिकृष्टप्रतिकृष्टार्थे रेफवायप्यवमाधमाः। अर्वं नमश्चवगीति। अर्वाक्। अर्वाचीनम्। अ-
दिक्स्त्रियां किम्। प्राची दिक्। उदीची दिक्॥ स्त्रीग्रहणं किम्। प्राचीनं ब्राह्मणी। स्त्रीग्रहणं किम्। प्राचीनं ग्रामाद्राम्राः। जात्यन्ताच्छबन्धुनि। ५।४।९॥
ब्राह्मणजातीयः। बन्धुनि किम्। ब्राह्मणजातिश्शोभना। जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धु। स्थानान्ताद्विभाषा संस्थानेनेति चेत्। ५।४।१०॥ संस्थानेन तुल्ये
न चेत्स्थानान्तं समर्थं भवति। पितृस्थानीयः। पितृस्थानः। संस्थानेन किम्। गोस्थानम्। अनुगादिनष्ठक्। ५।४।१३॥ अनुगदतीत्यनुगादी स एव

प्राचीनमिति। अवरस्य काले देहे तत्वाविनेदार्थः। एवमग्रे कचिदं। प्राचीनाब्राह्मणीति। प्रकर्षणं चतीति प्राचीनेत्येवं क्रियानिमित्तको वादेशकालनिमित्तको वा अयं
शब्दः ब्राह्मण्यां वर्तते न तु दिक्शब्दः तत्र प्रतिषेधाभावः प्राचीनमिति। प्राच्या दिशो त्यर्थे दिक्शब्देभ्यः सप्तमीति अञ्चेर्लुगिति लुक् लुक्तद्धितलुकीति ङीपो लुक् तद्धितश्चासर्वविभक्ति
रित्यव्ययत्वात् स्त्रीत्वाभावः। स्वभावतो नपुंसकत्वं। ब्राह्मणजातीय इति। द्व्येकयोरिति वृद्धाव प्रधानो ब्राह्मणशब्दः तस्य जातिशब्देन सह बहुव्रीहिः ब्राह्मणत्वजात्याधारभू-
तः पिंड इत्यर्थः। ब्राह्मणजातेरिति षष्ठीतत्पुरुषः भावप्रधानेन समासेन धारयोवा। जातेर्व्यंजकमिति। बध्यते जातिरस्मिन्निति बंधुः पृस्त्रिहीत्यादिना अधिकरणे उप्रत्ययः

रूढोऽपि बंधुशब्दः आत्मपर्यायः पुल्लिंगोऽस्ति तथापि स नेह गृह्यते। बंधुनीति नपुंसकनिर्देशादिति भावः। सस्थानेनेत्यस्यैव व्याख्यानं तुल्येनेति पितृस्थानीय इति स्थानमत्र संबं
धविशेषः। पदमिति पस्य प्रसिद्धिः। पितुरिव स्थानमस्य पितृस्थानः पितृतुल्य इत्यर्थः। गोस्थानमिति। तिष्ठंत्यस्मिन्निति स्थानं देशः। इति करणो विवक्षार्थस्तेन न तत्पुरुषो बहु
ब्रीहिर्वा यत्तुल्यस्थानशब्दस्तस्माच्छो न भवति अनुगादिनः। प्रकृतिस्वरूपप्रदर्शनपरं चैतत्। नत्वयं केवलः प्रयोगार्हः ठको नित्यत्वादिति हरदत्तः। सुप्यजाताविति णिनिः॥ ॥
॥ ॥ विसारिणः॥ पूर्ववद्दिति णिनिः। हरदत्तस्तु सुप्यजाताविति णिनिरुपसर्गभिन्न एव सुप्युपपदे भवतीत्याशयेन पूर्वसूत्रेऽस्मिंश्च अत एव निपातनात् णिनिरित्या
हानदयुक्तं सेवमूर्वे पिजीविनां। अनुपायिनिर्गः। नवचनीयाः शमत्रानुजो विभिरित्यादिप्रयोगानुरोधेन उगोऽस्तु प्युपपदेऽपि णिनेरवश्यस्वीकर्त्तव्यतया निपातनाश्रयणं

विसारिणो मत्स्ये। ५।४।१६। अण् स्यात्। वैसारिणः। मत्स्ये इति किम्। विसारी देवदत्तः॥ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। ५।४।१७॥ अभ्यावृ
त्तिर्जन्म। क्रियाजन्मगणने वर्तमानेभ्यः संख्याशब्देभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात्। पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते। संख्यायाः किम्। भूरिवारान् भुङ्क्ते। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्। ५।४।१८
कृत्वसुचोऽपवादः॥ द्विर्भुङ्क्ते। त्रिः। रात्सस्य। चतुः। एकस्य सकृच्च। ५।४।१९॥ सकृदित्यादेशः स्यात् सुच् च। सकृद्भुङ्क्ते। संयोगान्तस्येति सुचो लोपः। न तु हल
ङ्याब्भ्य इति। अभैत्सीदित्यत्र सिचो वद्वसुचोऽपि तद्योगात्। विभाषा बहोर्धा विप्रकृष्टकाले। ५।४।२०॥ अविप्रकृष्ट आसन्नः। बहुधा। बहुकृत्वो वा दिवस
स्य भुङ्क्ते। आसन्नकाले किम्। बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते॥ तत्प्रकृतवचने मयट्। ५।४।२१॥ प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम्। भावे अधिक
रणे वा ल्युट्। आद्ये प्रकृतमन्नं अन्नमयं। अपूपमयम्। यवागूमयी। द्वितीये॥ ॥ १ स्वव्यर्थत्वात्। अणिनुण इत्यतो अनुवर्तनादाह। अण् स्यादिति। वै

सारिण इति। इह नत्स्य न पुंस्य इति प्रकृतिभावः। संख्यायाः। अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्यते तदा षट्कृत्वः प्रवृत्तो पंचकृत्व इति स्यादतोऽत्र विवक्षितमर्थमाह। अभ्याव
त्तिर्जन्मेति। भूरिवारानिति। भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेऽपि नेह ग्रहणं। बहुगणेति सूत्रे बहुग्रहणस्य नियमार्थत्वात्। अनियतसंख्यावाचिनां चेद्भवति बहोरेवेति निय
मशरीरमिति मनोरमा। बहुगणयोरेवेति नियमशरीरमित्यन्ये॥ वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकालवाचित्वात्कालाध्वनोरिति द्वितीयेति हरदत्तः। वारशब्दस्य कालवाचित्वे
भूरिशब्दोऽपि तत्समानाधिकरणत्वात्काल एव वर्त्तत इति कथमत्र प्रसंग इति चेदत्राहुः। कालवाचित्वेऽपि क्रियाभ्यावृत्तेरपि गम्यमानत्वात्प्रसंग इति। अवृत्तिगणने किं॥

ंचपाकाः [illegible]पाकाः इत्येव क्रियामात्रगणनेमाभूत्। क्रियाग्रहणं किमर्थं। यावता अभ्यावृत्तिः क्रियाया एव भवति साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः न द्रव्यगुणयोः तयोस्तु सिद्ध
स्वभावतया शब्दाभिधानात्। पुनः पुनर्दण्डी पुनः पुनः स्थूल इत्यत्रापि गम्यमानाया भवति क्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्न तु द्रव्यगुणयोरिति चेन्नैवं। उत्तरार्थं क्रियाग्रहणमा
वश्यकत्वात्। एकस्य सकृच्च। अभ्यावृत्तिर्विरतिर्न सबध्यते। एकशब्देन त्वेकैव क्रियाव्यक्तिराख्यायते तस्यास्त्वावृत्तेरसंभवात्। क्रियाग्रहणमिहार्थमावश्यकमन्यथा आ
दशतः संख्याः संख्येये वर्तन्ते इत्येको भुंक्ते इत्यत्रापि स्यादिति। इह साधुपञ्चतीन्यादिवदेकं भुंक्ते इति प्रयोगे प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रमिति कैयटः। एकः पाक इत्यत्र
नु अनभिधानान्नेति काशिका संयोगान्तस्येति। हल्ङ्यादिना सुलोप इति प्राचोऽयं थोः युक्त इत्याह। नत्विति। सुतिसातिसाहचर्याद्धि भक्तय एव तत्र गृह्यन्त इत्यभिप्रेत्याह।
सिचरद्वेति। बहुधा दिवसस्य भुंक्ते इति शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इत्यनेन न षष्ठीति हरदत्तोक्तिस्तु नादर्त्तव्या। शेषाधिकारबलेनाष्टसूत्र्यास्स
मासनिवृत्तिफलकतया तिङन्तेनोदाहरणमिति प्रागुक्तनिष्कर्षविरोधादित्याहुः। तत्प्रकृत प्राचुर्येण प्रस्तुतमिति। यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे रूढः तथापि वच
नग्रहणादयं विशेषो लभ्यते वचनग्रहणाद्धि यादृशस्य प्रकृतस्य लोके म[illegible]दावचनं प्रत्यायनं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थं। आद्ये इति। प्रथमात्तत्प्रकृतेर्द्योत्ये प्रत्ययः स्वार्थिक
त्वात्प्रकृतितो लिंगं। अपूपमयमित्यपि [illegible]न्नियम्यते। प्रस्तुतो यूपः यूपमयं कश्चित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्तन्ते। अस्मिन्पक्षे तद्ग्रहणं व्यर्थं। द्वितीये त्वाव
[illegible]प्रथमोक्तादेव प्र[illegible]र्थः। द्वितीये इति। अस्मिन्पक्षे उ[illegible]माभ्यता प्रकृतेनाच प्रकृत्यर्थविशेषणं स्फुटोक्तमधिकरणं तु मयडर्थः। अत एव विशेष्यनिघ्नतानया

सि·कौ· अन्नमयो यज्ञ इति। अन्नं प्रकृतमुच्यते अस्मिन्निन्यर्थः। मौदकिकं शाष्कुलिकमिति। अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्। आवसथ्य इति। उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययः। निपातसमुदाय
टी·त· मृति। उपदेशः पार्षद्ये वर्त्तते वचनात्स्वार्थिक। प्रातिपदिकादेव प्रत्ययः। ऐतिह्यमिति हाय्यमिति कोशः। भेषजमिति। भिषज्यतेः कंड्वादियगंतात्क्विप् भिषजामिदं भेषजं। अ
सु·त· स्मात्स्वार्थे निपातनान्नादेकारः। पैतृदेवत्यमिति। पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवताः पितृदेवताभ्य इदमिति विग्रहः। अर्घ्यमिति। मूल्ये पूजाविधावर्घ इत्यमरः। पूर्वोक्ता इति। त्वपूतनप
८७ त्वप्रत्ययाः स्वार्थे। आग्नीध्रमिति। अग्नीत् शरणे रमं चेति शौषिके घुप्रत्यादि तंत स्वांतो दांतं ततः स्वार्थेऽनेनाञ्। आद्युदात्तत्वफलं फलांतरमप्याह स्त्रियामिति।

अन्नमयो यज्ञः। अपूपमयं पर्व। ॥ समूहवच्च बहुषु। ५।४।२२॥ समूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते चार्थे मयट्। मोदकाः प्रकृताः मौदकिकम्। मोदकमयं। शाष्कु
लिकम्। शष्कुलीमयं। द्वितीयेऽर्थे। मौदकिको यज्ञः। मोदकमयः। अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः। ५।४।२३॥ अनन्त एवानन्त्यम्। आवसथ एवावसथ्यम्।
इतिह इति निपातसमुदायः। ऐतिह्यं। भेषजमेव भैषज्यम्। देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्। ५।४।२४॥ तादर्थ्य एव तादर्थ्यम्। स्वार्थे ष्यञ्। अग्निदेवतायै इदमग्निदे
वत्यम्। पितृदेवत्यम्। पादार्घाभ्यां च। ५।४।२५॥ पादार्थमुदकं पाद्यम्। अर्घ्यम्। नवस्य नू आदेशः त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः। नूत्नम्। नूतन
म्। नवीनम्। नश्च पुराणे प्रात्। पुराणार्थे वर्त्तमानात् प्रशब्दान्नो वक्तव्यः। चात् पूर्वोक्ताः। प्रणम्। प्रत्नम्। प्रतनं। प्रीणं। भागरूपनामभ्यो धेयः॥ भागधे
यः। भागधेयम्। रूपधेयम्। नामधेयम्। आग्नीध्रसाधारणादञ्। आग्नीध्रम्। साधारणम्। स्त्रियां ङीप्। आग्नीध्री। साधारणी। अतिथेर्ञ्यः। ५।४।२६॥
तादर्थ्य इत्येव। अतिथये इदमातिथ्यम्। देवात्तल्। ५।४।२७॥ देव एव देवता। अवेः कः। ५।४।२८॥ अविरेवाविकः॥ यावादिभ्यः कन्। ५।४।२९॥ या
व एव यावकः। मणिकः। लोहितान्मणौ। ५।४।३०॥ लोहित एव मणिर्लोहितको मणिः॥ ॥ १९ आग्नीध्रीति शालेति विशेष्यं। समानं धारणमस्याः
साधारणी। अनेकं प्रत्यविशिष्टसंबंधा भूम्यादिः पृषोदरादित्वात्समानस्य साभावः। विभाषाप्रकरणे दत्रभावेऽयप्। आग्नीध्रा शाला। साधारणा भूमिः। नन्वत्रभावपक्षे समानस्य
[illegible] साधारण इत्येव स्यान्न त्वत्रादिवृद्धिरिति चेदत्राहुः। साधारणादञित्यत एव निपातनात्समानस्य सभावविधानाद्वा इष्टसिद्धिरिति। देवतेति तलंतं स्त्रियां ॥

वर्णे चानित्ये अनित्यार्थे। लोहितं रुधिरं। लोहिता लाक्षा। अनित्यत्वमिह स्वसमानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वं। अत एव रक्ते इत्युत्तरसूत्रं सार्थकं। लाक्षादिना रक्ते लौहित्य
स्यापायदर्शनात् अयमवस्थानेन नित्यतया पूर्वेण सिद्धेः। लोहितक इति। कोपेन लोहितो यः पुरुषस्तस्मिन्नेव शरणं दृष्टं कोपशान्तौ लोहितो न भवतीति भवत्यत्रानित्यो वर्णः। प्राति
पदिकात्तद्धिता इति पक्षस्य प्रतिपदविधानमात्रेणापवादत्वमिति पक्षस्य चाश्रयणे वर्णादनुदात्तादित्यतः प्रागेव कनि कृते लोहितिके इति रूपं न स्यादित्याशंकायामाह॥
लिंगबाधनं चेति। लोहिनिकादिरूपलक्षणार्थं निकान्निके न्यायादरपि संग्राह्यत्वात्। एवं तानन्तद्धिता इति पक्षस्य तिनिरवकाशत्वमपवादत्वमिति पक्षस्य च मुख्यत्वान्महा
श्रयणे तु वर्णादनुदात्तादित्यस्यानन्तरमेव कनः प्रवृत्तेः कनः प्रत्ययस्य पुल्लिंगे सावकाशतया निरवकाशत्वाभावाच्च वार्तिकमिदं न कर्तव्यं। अत एव ड्याप्प्रह

वर्णे चानित्ये ५।४।३१॥ लोहितकः कोपेन। लोहितात्लिङ्गबाधनं वा। लोहितिका लोहिनिका। रक्ते ५।४।३२॥ लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन् स्यात्। लि
ङ्गबाधनं वा। लोहितिका। लोहिनिका शाटी॥ कालाच्च ५।४।३३॥ वर्णे चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते। [illegible] कालकं मुखं वैलक्ष्येण। कालकः पटः। का
लिका शाटी॥ विनयादिभ्यष्ठक् ५।४।३४॥ विनय एव वैनयिकः। सामयिकः। उपायाद्ध्रस्वत्वञ्च। औपयिकः॥ वाचो व्याहृतार्थायाम् ५।४।३५॥ स
न्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे ठक् स्यात्। सन्दिष्टा वाग्वाचिकं स्यात्। तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ५।४।३६॥ कर्मैव कार्मणम्। वाचिकं॥
श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः। ओषधेरजातौ ५।४।३७॥ स्वार्थेऽण्। औषधं पिबति। अजातौ किम्। ओषधयः क्षेत्रे रूढाः। प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।३८॥
प्रज्ञ एव प्राज्ञः। प्राज्ञी स्त्री। दैवतः। बान्धवः॥ ॥ गृं व्यर्थमिति स्वपीति रूपं प्रबलमिति च मनोरमादौ स्थितमिति दिक्। उपायेति। उपायशब्दष्ठकं

[illegible] ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः। अकस्मात् [illegible] कादेशेन अव्ययानां भमात्रे टिलोपः। आकस्मिकं। वाचे। व्याहृता। व्याहृतार्था यां किं। मधुरा वाग्दे
वदत्तस्य। वाचिकमिति। अतिवर्तन्ते स्वार्थिकाः क्वचित्लिंगमिति नपुं[illegible]कृत्वं। प्रज्ञ एवेति। प्रजानातीति प्रज्ञः। इगुपधज्ञेति कः। ततः स्वार्थेऽण् प्राज्ञः। प्राज्ञीति। टिड्ढेति ङी
प्। प्रज्ञावान् प्राज्ञः। [illegible] यस्याः [illegible] प्राज्ञा भवति। प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्य इति णः॥ ॥

मृत्स्ने रूपं । प्रत्ययस्थादित्येव सिद्धे इकारोच्चारणं प्रक्षिप्तलाघवार्थं टापो लुक्यपि श्रवणार्थं च यं च भिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पंचमृत्तिकः पटः । सस्नौ ॥ इह प्रशंसा ॥ यां स्नावि
त्यस्यानंतरं च कज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च छंदसि । मृदः सस्नौ इति कं श्वेति वक्तुमुचितां न चैवं सस्नाविति कन्प्रत्ययोपि प्रशंसायामेवेत्यनुवर्तनप्रसंगात् तत्सं ॥ श्चेत्यत्र प्रशं
सायामिति निवृत्तमिति कल्पनायां मानाभावादिति वाच्यं । मृदः सस्नाविति कन इति वक्तव्ये तिकनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वात् ॥ प्रशस्ता मृदिति । मृत्स्ना मृत्तिका प्रशस्तातु म
त्सा मृत्स्ना चमृत्तिके त्यमरः । नित्योयमिति । मृदित्येतावदुक्ते प्रशस्तत्वानवगमाद्विभाषात्र नानुवर्तत इति सस्नाविस्त्ययं विधिः नित्य एव उत्तरसूत्रस्य ॥ न्यतरस्यां ग्रहणात्
सुतरामिति भावः । वह्नल्पार्थात् । इह नीति । वहुभ्यो ददाति वहुशः । अल्पेभ्य अल्पशः इत्याद्यपि वोध्यं । वह्नल्पार्थात्किं । गां ददाति । अश्वं ददाति ॥ अर्थग्रहणात्पर्याये
भ्यो विशेषेभ्यश्च । भूरिशो ददाति त्रिशः कुरकाल्किं । वहूनां स्वामी अल्पानां स्वामी । मंगलवचनमिति । वहुशो ददाति अभ्युदयिकेषु कर्मसु । अल्पशो ददात्यनिष्टे

मृदस्तिकन् ॥५।४।३९॥ मृदेव मृत्तिका । सस्नौ प्रशंसायाम् ॥५।४।४०॥ रूपपोपवादः । प्रशस्ता मृत् । मृत्सा । मृत्स्ना । उत्तरसूत्रे अन्यतरस्यांग्रहणान्नि
त्योयम् । वह्नल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥५।४।४२॥ वहूनि ददाति वहुशः । अल्पानि अल्पशः । वहु...र्थान्मङ्गलवचनम् ॥ नेह ।
वहूनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु । संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥५।४।४३॥ द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माषं माषं माषशः । प्रस्थशः । प
रिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एवासंख्यैकवचनात्किम्

षु । आभ्युदयिकेषु वहुदानं अनिष्टेष्वल्पदानं च मंगलं । तद्विपरीत्येन दानं तु मंगलं न भवतीत्याशयेनाह ॥ मंगलवचनमिति प्रायेणपठ्यते
नेहेति । अनिष्टेष्विति । मघादिनिमित्तेषु दानेषु । आभ्युदयिकेष्विति । अभ्युदयप्रयोजने षूग्न्याधेयादिषु । मूलपुस्तके तु मंगल
तत्रामंगलग्रहणं वृद्धत्याहुः प्राचीनं चैतन्मंगलवचनमन्यत्रापि हि दृश्यते अपेनापोठमुक्तपतिनापत्रस्तेरल्पशः इति । कामं । कृत्वं तु समसनक्रियां प्रति पंचम्याः क
र्मत्वान्न दोष इत्यभिधायि । त्वाच्चाल्पशब्दस्य तथा च व्याचक्षते अल्पापंचमीसमस्त इति आचार्येणेति शेषः । परिमाणशब्दा इति । तथा चैकवचनग्रहणेन एकोर्थः । उच्यते
येनेत्यर्थके न वृत्तावेकार्थता नियताः परिमाणशब्दा एव गृह्यंत इति भावः । माषं माषमिति । माषं ददातेत्युक्ते माषमात्रस्यापि दानमिति प्रतीयते न तु माषाणामि
ति प्रतीतिरिति भवत्ययं वृत्तावेकार्थता नियतः । एवं प्रस्थादिरपि । घटादयस्तु नैवं । घटं ददातेत्युक्ते तु घटानां दानेत्यर्थस्यापि प्रतीयमानत्वादत एव च प्रस्तुदाहरणि

घटं घटमिति। घटादयो हि जातिशब्दा न काथामभ्यत्र गतिपागस्यैकानेकसाधारणत्वात् किंत्वभेदैकत्वसंख्यां उपाददतो। एतच्च सर्वं जयादित्यमतानुसारेणोक्तं
वामनमते तु जातिशब्देभ्योपि भवत्येव तथा च जश्शसोरिति सूत्रे तेनोक्तं जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति। कुं... ददाति वनशः प्रविशन्तीति। तस्याय
माशयः। जातिशब्देभ्योपि यद्यर्थप्रकरणादिना वृत्त्या वक्तव्यो भवति न दा भवत्येव ततोपि शासिति। अथ कथमेकैकशः पितृसंयुक्तानीति। द्विवचनशसोः सहप्रयोगाद

घटं घटं ददाति। वीप्सायामिति किम्। द्वौ ददाति। कारकादित्येव। द्वयोर्द्वयोः स्वामी। प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः। ५।४।४४॥ प्रतिना कर्मप्रवचनीयेनयो
गे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात्। प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति। आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्। आदौ। आदितः। मध्यतः। अन्ततः। पृष्ठतः। पार्श्वतः। आ
कृतिगणोयम्। स्वरेण स्वरतः। वर्णतः। अपादाने चाहीयरुहोः। ५।४।४५॥ अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात्। ग्रामादागच्छति ग्रामतः। अ
हीयरुहोः किम्। सार्थाद्धीयते। पर्वतादवरोहति। अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः। ५।४।४६॥ अकर्तरि तृतीयान्तात्तसिः स्यात्। अ
अतिक्रम्य ग्रहोतिग्रहः। चारित्रेणातिगृह्यते। चारित्रतोतिगृह्यते। चारित्रेणान्यान तिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः। अव्यथनमचलनम्।
वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते। वृत्तेन न चलतीत्यर्थः। क्षेपो वृत्तेन क्षिप्तः। वृत्ततः क्षिप्तः। वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः। अकर्तरीति किम्। देवदत्ते
न क्षिप्तः। हीयमानपापयोगाच्च। ५।४।४७॥ हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्तात्तसिः। वृत्तेन हीयते वृत्ततो हीयते। वृत्तेन पापः वृत्ततः पापः। क्षे
पस्याः विवक्षायामिदं। क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धं। अकर्तरीति किम्। देवदत्तेन हीयते॥ षष्ठ्या व्याश्रये। ५।४।४८॥ षष्ठ्यन्तात्तसिः स्यान्नाना
पक्षसमाश्रये। देवा अर्जुनतोऽभवन्। आदित्याः कर्णतोऽभवन्। अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः। व्याश्रये किम्। वृक्षस्य शाखा। रोगाच्चापनये
५।४।४९॥ रोगवाचिनः षष्ठ्यन्तात्तसिः स्याच्चिकित्सायाम्। प्रवाहिकातः कुरु। प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः। अपनयने किम्। प्रवाहिका

ति चेता छन्दोवद्बयं कुर्वन्तीति हरदत्तः। अत एव सुपर्तिसृ... एकैकशः इति श्राद्धग्रन्थः ... दिकरत्यवोचामेति मनोरमायामिह स्थितं। वस्तुतस्तु एकैकमेव एकैकशः
स्वार्थे शसन्तु वीप्सायां कांकपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दद्यादिति भाष्यादिति तान्येव वचनेत्यादि सूत्रे वक्ष्यामः। द्वौ ददातीति। कथं तर्हि अत्र तान्नाम मंत्राणां जातिमः

सि॰कौ॰ सहस्रशः समेतानां पृथिषत्वं न विद्यत इति। न त्वत्र वीप्साऽस्ति नापि कारकत्वमिति चेदत्राहुः। सहस्रं सहस्रं ये समेतास्तेषामपि परिषत्वं नेत्यर्थः। तथा च समवाय्य
टी॰त॰ क्रियां प्रति कर्तृत्वं वीप्सा वास्त्येवेति एतेन एकशः एकवचनोऽपि संज्ञाविशुद्धिरिति व्याख्यातं। एकशब्दार्थस्यास्ति क्रियां प्रति कर्तृत्वात्। कृत्स्नतः प्रतीतिः। प्रतिः प्रतिनिधि
सु॰त॰ प्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पंचमी। आद्यादिभ्य इति। तस्मादितउदात्तमर्द्धह्रस्वमित्यदत्तदत्रालि गमां ग्राममत इति। एवम
८८ ध्ययनेऽत्वराज्यते अध्ययनत इत्याद्यपि बोध्यम्॥ अतिगृह्यत इति। अत्यातिक्रमेण लोकैर्गृह्यत इत्यर्थः। फलितमाह॥ अत्यानतिक्रम्य वर्त्तेत इति प्रवाहिका
त इति। प्रच्छर्दिकान्तः कुर्विन्त्याद्युदाहरणं प्रवाहिकाविसूचिका प्रच्छर्दिका तु वमनव्याधिः॥ ॐ ॥कृभ्वस्तियोगे ... इति किं। अशुक्लः शुक्लो जायते। सं

कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः वा ५।४।५०॥ अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्॥ विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादि
भिर्योगे। अस्य च्वौ ७।४।३२॥ अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ। वेर्लोपः। च्व्यन्तत्वादव्ययत्वं। अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोतीति कृष्णीकरोति। ब्रह्मीभवति।
गङ्गीस्यात्। अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम्॥ दोषाभूतमहः। दिवाभूता रात्रिः। एतच्चाव्ययीभावश्चेति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। क्यच्व्योश्च। ६।४।१५२
हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्। क्ये च्वौ च परतः। गार्गीभवति। च्वौ च ७।४।२६॥ च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात्। शुचीभवति। पटूस्यात्। अव्य
यस्य दीर्घत्वं नेति केचित्। तन्निर्मूलम्। स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम्। स्वस्ती स्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु यदि नेष्यते
तर्ह्यनभिधानान्न च्विरेवेनोत्पद्यत इत्यस्तु। रीङृतः। मात्रीकरोति। अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च। ५।४।५१। एषां लोपः स्याच्च्विश्च
अरूकरोति। उन्मनीस्यात्। उच्चक्षूकरोति॥ विचेतीकरोति॥ विरहीकरोति। विरजीकरोति॥ ९ संपद्यकर्तरीति। संपद्यश्चासोऽकर्त्ता चेति

विग्रहः। 'पाघ्राध्माधेट्दृशः' इति विहितः शप्रत्ययोऽस्मादेव निपातनात् संपद्योऽपि भवति। दिवादित्वात् श्यनिति हरदत्तः। वक्तव्यमिति। वृत्तिकारोक्तेस्तु अभूततद्भा
व इति सूत्रमध्ये प्रक्षिप्य च्विं मत्वादिति तत्स्यनिपातनत्वात् स्वरादिनिपातनमव्ययमित्यनेनेत्यर्थः। गार्गीभवतीति। इह यञन्तात् सुपि ततः च्विप्रत्यये कृते आपत्यस्य च तद्धिते
नातीति यलोपो न भवति ईकारेणव्यवधानादिति बोध्यं। अरुर्मनश्चक्षुरिति। पूर्वत्रासिद्धस्यापि च्वेरयमनुवादो लोपस्तु तत्सन्नियोगशिष्टत्वार्थः॥ ॥ ॥ ॥

विभाषा साति विभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषा गुरोश्च हलः इत्यकारप्रत्ययस्ततः टाप् । नलिंगमव्ययं द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये पठ्यस्त्रु । विभाषयेत्यादौ विभक्ते दर्शनात् ॥
कृत्स्नम्पिलि: सर्वावयवोपेतमित्यर्थः । अग्निसाद्भवति शस्त्रमिति । जातावेकवचनं सेर्वाल्लिशस्त्राणीत्यर्थः । वं देवमेवेति । देवान् वदे देवत्रा वदे देवेषु रमे देवत्रा रमे देइ
विभाषा साति कार्त्स्न्ये । ५ । ४ । ५२ ॥ च्विविषये सातिर्वा स्यात् साकल्ये । सात्पदाद्योः । ८ । ३ । १११ ॥ सस्य षत्वन्न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्प
द्यते अग्निसाद्भवति । अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि कार्त्स्न्ये किम् । एकदेशेन शुक्लीभवति पटः । अभिविधौ सम्पदा च । ५ । ४ । ५३ ॥ सम्प
दा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्यात् व्याप्तौ । पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः । सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते अग्निसाद्भवति शस्त्रं । अग्नीभवति । जल
सात्सम्पद्यते जलीभवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कार्त्स्न्यम् । बह्वीनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं व
भिविधिः । तदधीनवचने । ५ । ४ । ५४ ॥ सातिः स्यात् कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । राजसात्करोति । राजसात्सम्पद्यते । राजाधीनमित्यर्थः । देयत्रा च । ५ ।
४ । ५५ ॥ तदधीने देये त्रा स्यात् सातिश्च कृञादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा सम्पद्यते । पक्षे विप्रसात्करोति । देये किम् । राज
साद्भवति राष्ट्रम् ॥ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् । ५ । ४ । ५६ ॥ एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः स[illegible]म्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् । देवत्रा वदे
रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुत्रा जीवतो मनः । अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् । ५ । ४ । ५७ ॥ [illegible] च अवरं न्यूनं न तु ततो न्यूनमने
नेकाजिति यावत् । [illegible] यस्य तत् [illegible] डाच् स्यात् कृभ्वस्तिभिर्योगे । डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम् । नित्यमाम्रेडिते [illegible]चीति वक्तव्यम् ॥ डाच्परं यदा
म्रेडितं तस्मिन् परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकार पकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् । दृषत्करोति । द्व्यज
वरार्धात्किम् । श्रत्करोति । अवरेति किम् । ॥ १ न्यर्थोऽत्र पर्यवसन्नः । एवं मनुष्यान् गच्छति । मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति । मनुष्यत्रा व
सति । पुरुषान् गच्छति । पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति । पुरुषत्रा वसति । पुरुषशब्दो बहु पर्यायः । पुरून् गच्छति पुरुषु वसति वा पुरुत्रा । मर्त्यान्मर्त्येषु वा मर्त्यत्रा ॥
डाचि द्विर्वाक्षित इति । परस्य सप्तम्यां त्वन्योन्याश्रयः स्यात् डाचि [illegible]ते द्वित्वे सति द्व्यजवरार्धत्वात् तस्यां च सत्यां डाजिति भावः ॥ ॥

सि. कौ. टी. त. शु. त. ८०

खरटखरटाकरोतीति। द्वित्वपररूपादि प्राग्वत्। द्व्यजवरार्द्धादित्युक्ते त्वत्र डाच् न स्यात्। न ह्यत्रार्द्धं द्व्यच् किं तु त्र्यच्। अनेकाच इत्येवेति। द्व्यजवरार्द्धमित्यपनीयेत्यर्थः। पटितीति। अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ इति पररूपम्। नन्वत्र करोतिना योगो दुर्लभ इतिशब्देन व्यवधानात्। तथा चानितावित्यर्थमिति ———— चेदत्राहुः इतिश

खरटखरटाकरोति। त्रपटत्रपटाकरोति। अनेकाच इत्येव सूत्रयितुमुचितम्। एवं हि डाचीति द्वे स्तः परस्य च द्वित्वं सुवचमित्यवधेयम्। अनिति किम्। पटिति करोति। कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ। ५।४।५८। द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृञा योगे कर्षणेऽर्थे। बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम्। द्वितीयं तृतीयं वा कर्षणं करोति। द्वितीयाकरोति। तृतीयाकरोति। शम्बशब्दः प्रतिलोमे। अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति। शम्बाकरोति। बीजेन सह कर्षति। बीजाकरोति। संख्यायाश्च गुणान्तायाः। ५।४।५९। कृञो योगे कर्षणे डाच् स्यात्। द्विगुणाकरोति क्षेत्रम्। क्षेत्रकर्मकं द्विगुणाकर्षणं करोतीत्यर्थः। समयाच्च यापनायाम्। ५।४।६०। कृषाविति निवृत्तम्। कृञो योगे डाच् स्यात्। समयाकरोति। कालं यापयतीत्यर्थः। सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने। ५।४।६१। सपत्त्राकरोति मृगम्। सपुङ्खशरप्रवेशेन सपत्त्रं करोतीत्यर्थः। निष्पत्त्राकरोति। सपुङ्खस्य शरस्यापरपार्श्वे निर्गमनान्निःपत्त्रं करोतीत्यर्थः। अतिव्यथने किम्। सपत्त्रं निष्पत्त्रं वा करोति भूतलम्। निष्कुलान्निष्कोषणे। ५।४।६२। निष्कुलाकरोति दाडिमम्। निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच्। सुखप्रियादानुलोम्ये। ५।४।६३। सुखाकरोति। प्रियाकरोति गुरुम्। अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः। दुःखात्प्रातिलोम्ये। ५।४।६४। दुःखाकरोति स्वामिनम्। पीडयतीत्यर्थः। शूलात्पाके। ५।४।६५। शूलाकरोति मांसम्। शूलेन पचतीत्यर्थः। सत्यादशपथे। ५।४।६६। सत्याकरोति भाण्डं वणिक्। क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः। शपथे तु सत्यं करोति विप्रः। मद्रात्परिवापणे। ५।४।६७। मद्रशब्दो मङ्गलार्थः। परिवापणं मुण्डनम्। मद्राकरोति। माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः। भद्राच्चेति वक्तव्यम्। भद्राकरोति। अर्थः प्राग्वत्। परिवापणे किम्। भद्रं करोति॥ इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता॥

व्येऽकरोत्यर्थगतप्रकार एव परामृश्यते इत्येवं प्रकारेण करोतीति। तथा च पटशब्दस्यार्थद्वारा योगोस्त्येवेति। बीजेन सहेति। ननु बीजेन सह भूतलस्य कर्षणे वी

ज्ञानामपि कर्षणप्रसंगाद्धि वक्षिता यानसिध्यन्तीति चेदत्राहुः इति विषये बीजशब्दो बीजावापसहिते विलेखने वर्त्तते। तथा च बीजावापसहितावलेखनं
करोतीत्यर्थ इति संप्रदायः। कालं यापयतीत्यर्थ इति। कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिस्समयस्तस्यातिक्रमणं यापने, इति ग्रंथमुपादाय हरदत्त आह। अयमे
वारं श्वः परश्वो वा अस्य समय इत्येवं बहुषु दिवसेषु य आह स एवमुच्यत इति। सपत्रनिष्पत्रात् [illegible] शरः पतनेनेति पत्रं। शराणां पुंखगतो बर्हः
सपत्रं निष्पत्रं वा करोतीति। पच्यादिषु [illegible] निनत्साहितं तद्रहितं तिथासंभवमर्थः। निष्कुलान्निष्कोषणे अंतरवयवानां बहिर्निष्कासनेन निष्कुलं [illegible]
निष्कुलं करोति दाडिमं। शूलात्पाके। पाके किं। शूलं करोति कदन्नं। शूलमुदररोगः। सत्यादशपथे। सत्यं सुसाधु सत्यं तत्र साधुरिति प्राग्घितीयत्वात् [illegible] प्रामेत्यन्तर
व निपातनात्। अंतोदात्तोयं। सत्येनातिभिन्ता भूमिः। [illegible] अन्यत्र तथा दर्शनात्। सत्यां करोतीति भांडं इत्यादि द्रव्यजातं क्रेतव्यमिति [illegible] यैवतद्ध
त्यमिति बुध्वा परीक्षादिना संस्कारद्रव्यप्रदानेन च दृढं करोतीत्यर्थः। तथ्यमिति। तथैव तथ्यं। पादार्घाभ्यां चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् [illegible] र्घयत
परिवापणमिति। कर्मव्यापारमात्रवाचिनावपि हेतुमण्णिच् [illegible] इति हरदत्तः। कर्मव्यापारः फलं [illegible] स्य कर्मनिष्ठत्वात् [illegible] च फलमात्रवाचिम इत्यर्थः फ
तरत्राहुः। मंगलस्य मुंडनेनेति चोलशीलादौ [illegible] भद्राचेति। भद्रादि [illegible] पर्यग्रहणं [illegible] इति व्याख्यानेन तु मंगलादिभ्योऽपि स्यात् इति बोध्यं॥ इति [illegible] हितप्रक्रिया॥

सि·कौ· टी·न· सु·ल· ८९

सर्वस्य द्वे॥ सर्वशब्दस्य द्वे भवत इति विधिसूत्रं न शंक्यं। किंतु नित्यवीप्सयोरित्येवमादीनां विधेयकार्यिलाभाय निर्देशो न साकांक्षत्वात् स्वरितत्वाच्चाधिकारो
यं तदाह। इत्यधिकृत्येति। एतदर्थरूपमधिकृत्येत्यर्थः। स्वरूपग्रहणं तु न भवति नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेति लिंगात्। स्वरूपग्रहणे हि सति द्विरुक्तसर्व
शब्दस्यैव परमाम्रेडितं स्यान्न तु द्विरुक्तस्याव्यक्तानुकरणशब्दस्य परमिति नाम्रेडितस्येति पररूपनिषेधोऽन्त्यस्य तकारस्य विकल्पविधिश्च कथं संगच्छेत।
नेनु नित्यवीप्सयोरित्यादौ परस्येति वक्ष्यमाणे पक्षद्वयेऽपि परस्यैव द्वित्वं विधीयते इति किमनेन सर्वस्येतिग्रहणेनेति चेदत्राहुः। स्वादिष्विति पदसंज्ञामादाय प्र
त्याभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागमात्रस्य द्विर्वचनं स्यात्। कृते तु सर्वस्येतिग्रहणे सर्वशब्दोऽवयवकार्त्स्न्ये वर्तते इति सर्वावयवोपेतस्य द्वित्वं ननु कश्चिदवयवो वर्ज्येत इ
त्यर्थलाभादिष्टसिद्धिरिति। इह हेतुत्वस्य संख्यापेक्षायां शब्दरूपे गृहीते तेन शब्दानेकत्वे सनकुलावानां सर्वस्येति स्थानषष्ठ्यैव स्थाने द्विर्वचनं पक्षः। यदि तु उ
च्चारणसंख्येयता स्यात् तदा आदेशाभावो न संभवति। निवृत्तिधर्मा हि स्थानी भवति सर्वं चेत् निवर्तेत कस्योच्चारणे स्यात्। ततः सर्वस्येत्यध्याहृतोच्चारणप्रक्रियापाक

॥सर्वस्य द्वे॥ ८।१।१॥ इत्यधिकृत्य ॥ ॥

त्कर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी सर्वे हि द्विरुच्चार्येतेति फलितोऽर्थः सोऽयं हि प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः। ननु आद्यपक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्या
न्नत्ववयवयोस्तत्र पदकार्याणि न स्युः न चेष्टापत्तिः। अपचन्नपचन्नित्यत्र ङमुडागमानपि नित्यत्रापदान्तस्येति णत्वनिषेधः अग्नेऽग्ने इत्यत्र एङः पदा
न्तादिति पूर्वरूपत्वं च न सिध्येत्। किंचापदान्तत्वप्रयुक्तकार्याणि स्युः यथा पयः पय इत्यत्र सोपदादाविति सत्वं स्यात् पपीः पपीरित्यत्रोत्तरे षत्वं इति प्रत्वं स्यात्। आप
श्च कल्पकाम्यप्रत्ययेष्विति ग्रहणमवश्यं कर्तव्यं विसर्गत्वपत्वपरिहारे प्रश्नोऽत्राश्नोतेत्यत्र अतो गुण इति पररूपं स्यादिति चेदत्राहुः। यदि प्रत्यासत्तिमितावयवभेदः समु
दायएकएवादेशः स्यात् द्वे इति वचनमनुपपन्नं स्यादतो द्वे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदितेयुगपदादेशत्वेन विधीयेते। तत्र स्थानिवद्भावेन समु
दायस्य पदत्वं स्वत एव चावयवयोरपीति न कश्चिद्दोष इति। स्यादेतत्। द्विः प्रयोगपक्षे प्रत्येकं पदसंज्ञायां सिद्धायामपि समुदायस्य सा न सिध्यति। तेन द्वे
रतः प्रभृति पचतीत्यादौ तिङ्ङतिङ इति सर्वस्य पदस्य निघातो न सिध्यतीति चेदत्राहुः। पचति पचतीत्यादौ हि स एव धातुः प्रत्ययश्चात्र द्विः पठ्यते तत्रैव य

यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादित्वं तावन्मात्रमवधीयमाना पदसंज्ञा समुदायस्यापि प्रवर्त्तते। तेनावग्रहादिः सिध्यतीति॥ ॐ ॥ नित्यवीप्सयोः॥ नित्यमिह पौनःपुन्य-
मेत्याह। आभीक्ष्ण्य इति। पौनरुक्तिर्नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः एकवद्भावश्च बोध्यः। पदस्येति तेन नित्यतायां विधीयमानं द्विर्वचनं धातुमात्रस्य न भवति। किं त्वभिधासमभि-
हारे धातोर्विहितो यङ् अन्तरङ्गः। पदसंज्ञानं द्विर्वचनं तु बहिरङ्गमिति यङ् न बाध्यते। अन्यथा हि पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहार इति भृशार्थे सावकाशो यङ् पौनः-
पुन्ये परेण द्विर्वचनेन बाध्येत। न च पदस्य द्विर्वचनाभ्युपगमे सगतिकस्य प्रपचति प्रपचतीत्याद्यर्थे द्विर्वचनं न स्यादिति वाच्यं गतिककारवचनात्तत्सिद्धेः। अत्र वदन्ति। प्र-
तिकस्य द्वित्वे एकपदत्वाभावेऽप्यवस्थानिनः पदत्वाभावेन आदेशेऽनित्तस्य दोषलभ्यात्। द्विःप्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिं विहायावशिष्टस्य समुदायस्य पदत्वभावात्तस्मिन्नित्य

नित्यवीप्सयोः ८।१।४॥ आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात्। आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च। पचति पचति।
भुक्त्वा भुक्त्वा॥ वीप्सायाम्॥ वृक्षं वृक्षं सिञ्चति। ग्रामो ग्रामो रमणीयः। परेर्वर्जने ८।१।५॥ परि परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः। वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः। परि-
वर्जने वावचनम्। परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः। उपर्यध्यधसः सामीप्ये ८।१।७॥ उपर्युपरि ग्रामम्। ग्रामस्योपरिष्टात्समीपे देश इत्यर्थः। अध्यधि सुखम्।
सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः। अधोऽधो लोकम्। लोकस्याधस्तात्समीपदेश इत्यर्थः। वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सन-
भर्त्सनेषु ८।१।८॥ असूयायाम्। सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम्। सम्मतौ। देव देव वन्द्योऽसि। कोपे। दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि। कुत्स-
ने। धानुष्क धानुष्क वृथा ते धनुः। भर्त्सने। चौर चौर घातयिष्यामि त्वाम्॥ ॥ पिनस्तातिः वस्तुतस्त्विह स्थाने द्विर्वचनपक्ष एव मुख्यः।

स्थानिनः सुबन्तत्वेनादेशस्यापि सुबन्तत्वात्सुबन्तान्ते द्वित्वे तत्र ...स्य समुदायात् ष्यञ्ठञोः संभवेन पौनःपुन्यं पौनःपुनिक इति रूपसिद्धेः। प्रातिपदिकान्तं द्वितर-
तिपक्षाभ्युपगमेऽपि श्रूयमाणप्रत्ययान्तस्यैव प्रातिपदिकत्वे ... यथान्पुनरित्यस्यैव प्रातिपदिकत्वेनादेशस्यापि प्रातिपदिकत्वात्पौनःपुनमित्यादि सिध्यत्येव। द्विःप्र-
योगपक्षे त्वन्तरङ्गत्वादव्ययात्सुपो लुकि द्वित्वं प्रवर्त्तत इति स...ायस्य सुबन्तत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाभावाच्च ष्यञ्ठञौ न भवतः। न चार्थवद्धातुरित्यादि सौ-
समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे सोऽप्यन्तोऽस्य लुकि च सुबन्तत्वप्रातिपदिकत्वे ... संभवं त्यजेतेति वाच्यं पदसंघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति समासस्यैवेति नियमेन प्रातिपदिक-

सि. कौ. त्वस्यासंभवेन सुबंतत्वस्याप्यसंभवात्। न च द्विः प्रयोगपक्षे स एव धातुः प्रत्ययश्च द्विः प्रयुज्यत इति समुदायस्यापि पदसंज्ञा प्रवर्त्तेतेति लघुनैवोक्तत्वात् पुनः पुनरिति स
टी. त. मुदायस्य सुबंतत्वमस्त्येवेति शंक्यं। अंतरंगत्वात्सो लुकि प्रकृतिभागस्य द्विर्वचने सति यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादि तदंतमिति विधीयमानायाः पदसंज्ञायाः समुदा
सु. त. यस्य दुर्लभत्वात्। न तत्रैकपदाभावे पुनः पुनर्जायमाना पुराणीत्यादावव्ययहोऽपि न सिध्येदिति। आभीक्ष्ण्यमिति। तद्धि क्रियानिष्ठधर्मः। तेन द्योतनार्थं द्वित्वे क्रि
८२ याप्रधानानामेवान्याय्यं। क्रियाप्राधान्यं चाख्याते तस्मिन्कृद्विशेषे च। अव्ययकृतो भावे इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। केचित्तु क्रियाप्रधानानामेव द्वित्वे परिगृहीत
साधनायाः एवं क्रियायाः व्यवहारोपयोगित्वात्तदनभिधानात्केवलधातुमात्रस्य द्वित्वं न भवति किं तु नाद्यशक्तियाभिधायिनः पदस्यैव स्यादिति पूर्वस्यान्यस्यापकर्ष
णाभावेऽपि न क्षतिरित्याहुः तच्चिंत्यं। उक्तरीत्या नानाकारकविशिष्टक्रियासमर्थस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः। किं च भावार्थकृल्लकाराणामव्ययकृतां च भवदुक्तरी
त्या द्वित्वं न स्यात्। ननु तत्र तिङ्गवगम्यमनंतरं पदांतरैः साधनाकांक्षा परिपूर्यत इति मन्यते पक्वेऽन्यादिपदानां द्वित्वं स्यादेवेति चेन्न हि तत्रैव धातुमात्रस्य द्वित्वं केन वार्य
तां यतः कर्तृकर्मलकारस्थलेऽपि धातुमात्रद्वित्वं दुर्वारमिति पदस्यान्यापकर्षणमावश्यकमेवेति दिक्। वीप्सायामिति। व्याप्तुमिच्छा वीप्सा व्याप्तिप्रातिपदिकार्थवि
निष्पाद्यता। सा च प्रयोक्तृधर्मः। आबाधवत्। गतगत इत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनेन पीडितो वाक्यं प्रयुक्त इति यथा प्रतीयते न तथा वृक्षं वृक्षं सिंचतीत्यादावपि व्याप्तिमुच्चा
रयितेदं वाक्यमित्यवगमात्। शाब्दबोधविषयस्तु व्याप्तिरेव। तथा च नित्यवीप्सयोरित्येव सूत्रयितुं शक्यं। व्याप्तिरिह कार्त्स्न्येन आधिकारिकं। सर्वे ब्राह्मणा आमंत्रि
ता इत्यादौ यथा न हि जगतीतले विद्यमाना ब्राह्मणाः सर्वेऽपि केनचिदामंत्रयितुं शक्यंत इति स्वग्रामस्थाः स्वजातीया ब्राह्मणाः परतया तत्र संकोचो यद्यप्युपपद्यते तेन तत्रापि
सकलवृक्षसेचनं श्रीमध्ये कस्यापि मनुष्यस्य नास्तीति यत्र वाटिकादौ वृक्षसेचनार्थमधिकारस्तद्वाटिकास्थवृक्षाणामेव कार्त्स्न्येन वृक्षं वृक्षं सिंचतीत्यादौ गम्यते इत्य
नुसंधेयं। यत्र तु संकोचकारणं नास्ति तत्रासंकोच इष्ट एव जातो जातो निधनमुपैतीति यथा। न चैवं वृक्षमित्यादौ बहुवचनप्रसंगः। बहुत्वाभानेऽपि बहुत्वसंख्याया लक्ष
णाभावात्। प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेव हि तत्र भासत इत्यादि मनोरमायां स्थितं। वृक्षं वृक्षमिति समुदायस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावाद् बहुवचनस्य प्रसंग एव नास्ति। वचा
पि वर्धधातुरित्यनेन प्रातिपदिकत्वं शंक्यं। यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति समासस्यैवेति नियमात्। न चाष्टमिकं द्विर्वचनमादेशरूपमिति संघातो न भव

तीत्यपि शक्यं हि इति वचनादेकस्यैव दस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते इति प्रागुक्तत्वात् नन्वेवमपि सम्प्रसारणयाथायावत्याद्यक्षनो
न्मातिर्दुर्वारैवा सुरिदित्यादिस्थानिनः प्रातिपदिकत्वसंभवेन तत्र [illegible] स्यापि स्मरिदित्यादेः स्थानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वसंभवादिति च इत्याहुः अंतरंगैकसंस्थाकदो
द्विरुक्तार्थः संख्यातः [illegible] एवं न हि वस्तुगत्या बहुत्व [illegible] तावतैव तस्य शाब्दबोधमापादयितुं शक्यते असत्वार्थ [illegible] पितदापत्तेः। न हि शयन बाहुल्यमिष्या
ध्यादेवदत्तेन शय्यत इति भावे कश्चित्प्रयुंक्ते। तत्राक्षेप [illegible] दिति चेत्सम्प्रकृतेपि। अत्र च लिंगमेकैकस्याभ्यामिति निर्देश इति। परेर्वर्जने। अत्र वार्त्तिक
परेर्वर्जने समासे नेहपक्षे त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देव इति च वक्तव्यं। तथाप्यपहरः परिहरं संप्रसारणमिति कारके भूशालतो। परिवंग [illegible] इति। अपपरी वर्जने इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां
पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी। अवयव। सामीप्यं [illegible] नच कालकृतं देशकृतं वा। अध्यधि सुखमिति। कालकृतस्योदाहरणमिदं। सामीप्य इति किं। उपरि व्यंश
माः। उपरि शिरसो घटं धारयतीत्यत्र तु वस्तुतो विद्यमानमपि सामीप्यं न विवक्षितं किं त्वौत्तराधर्यमेव केवलं विवक्षितमिति द्विर्वचनं न [illegible] वक्षाद्वि [illegible] तैः प्रथ
नं कारणे। अत्र चोपत्तेऽपक्रमं तरायाचिरक्षोभसा [illegible] मितिसन्ते [illegible] योगो [illegible] पक इत्याहुः [illegible] सुदरादिः। स्वरितमाम्रेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु इत्याम्रेडि
तं भर्त्सने इति सूत्रस्य यथायथं प्राप्तः प्लुतः वैकल्पिकत्वा [illegible] हकृतः। उक्तं हि प्राक् सर्वः प्लुतो वैकल्पिक इति। नन्वत्र कोपासूयाभ्यां पृथक्कुत्सनभर्त्सनग्रहण
मपार्थकं न स्यात् तु या विना कुत्स्यते न वा अकुपितो भर्त्स्यते [illegible] विवेकस्तात्पर्यं [illegible] हितेति [illegible] अपि भर्त्सनं क्वचित्तविरूप्य [illegible] कुत्सा [illegible] वैलक्षण्य [illegible] ॥
दे पः सूत्रकारेण कृतः। साम्प्रतं पालिमि [illegible] गुरवो नवि [illegible] शिष्यैः लालना श्रयि [illegible] लालना श्रयितो गुणा इति ॥

एकं वहुव्रीहिवत्। द्वेरित्यनुवर्तते। तच्चानुवादसमर्पकं तदाह। द्विरुक्तइति। तेनेति। यद्यप्येतौ वहुव्रीहौ विशिष्य न विहितौ तथापि न [illegible] भावितावतैवातिदिष्टौ न इति भावः सुब्लोपपुंवद्भावाविति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्चबोध्यः। समुदायात्सुपिति। तच्चैकवचनमेवेति अंतरंगैकसंख्यावरुद्धो द्विरुक्तार्थः संख्यांतरे निराकांक्ष इति प्रागेवोक्तत्वात पूर्वभागे इति न तूत्तरभागेपि। तथाहि द्विधात्र पुंवद्भावः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति वा स्त्रियाः पुंवदिति वा। तत्राद्यः पूर्वभागस्यैव भस्त्रेति ज्ञापकादित्युक्तं। द्वितीयस्तु समानाधिकरणे परे विधीयते। नचोत्तरभागस्य समानाधिकरणं परत्वमस्तीति भावः। अवश्यं हे विशेष इति। एकैकयेत्येक एकयेति भवतीत्यर्थः। एकैकस्मै इति। ननु सुब्लोपपुंवद्भावाविव वहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाभावोपि दृष्ट इत्ययमपि वहुव्रीहिवद्भावेनातिदिश्यतां तथा च स्मायादेशोत्र दुर्लभ इति चेत् इत्राहुः। सुब्लोपपुंवद्भावावित्तसर्वनामसंज्ञाभावः श्च

एकम्वहुव्रीहिवत्। ८।१।९॥ द्विरुक्त एकशब्दो वहुव्रीहिवत्स्यात्। तेन सुब्लोपपुम्वद्भावौ। एकैकमक्षरम्। इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि कृते [illegible] हि वद्भावाद्वैव प्रातिपदिका समुदायात्सुप्। एकैकयाहुत्या इह पूर्वभागे पुम्वद्भावाद्वै ग्रहे विशेषः। न वहुव्रीहावित्यत्र पुनर्वहुव्रीहिग्रहणमत्य वहुव्रीहित्वाभावार्थम्। तेनातिदिष्टवहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेवतत्सूत्रमतोपि वहुव्रीहित्वद्यर्थः लौकिके विग्रहे निषेधकं न वहुव्रीहावितीहातिदेशशंकैव नास्ति। एकैकस्मै देहि। आवाधे च। ८।१।१०॥ पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो वहुव्रीहिवच्च। गतगतः। विरहोत्पीड्यमानस्य प्रयुक्तिः। वहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक्। गतगता। इह पुम्वद्भावः॥ ॥

११ सूत्रेण न दृष्टः। किंतु वहुव्रीहेर्गौणत्वात्सर्ववाचकत्वं न संभवतीति तद्भावो दृष्ट इति तन्नत्यमतिदिश्यते। न वहुव्रीहाविति शास्त्रं तु लौकिकवाक्ये निषेधकं न तु वहुव्रीहावित्युक्तत्वादिति। आवाधे चेति। इहेति वहुव्रीहिवद्भावादित्यनुषज्यते। तथा च स्त्रियाः पुंवदिति प्रवर्तते। न च द्विरुक्तस्य परमुत्तरपदं नेति वाच्यं। वहुव्रीहिवदित्यतिदेशवलेनैव उत्तरपदत्वस्यापि लाभात्। ननु वहुव्रीहेर्वद्भावे मान्त्ररपदत्वलाभे सति ननेत्यत्र नलोपः कस्मान्न भवति। उच्यते। नलोपो नञ इत्यत्र उत्तरपदे इति वर्तते। नञ इति च कार्यिणो निर्देशः तत्र सा साक्षिष्टेन कार्यित्वेन संज्ञा नाभित्रभावे वाध्यते। यथा मद्रहृदो मद्रहृद इति। अत्र रफस्याचो रहाभ्यामिति द्वित्वप्रसंगे आकारे उक्तं नेमौ रहौ कार्यिणौ किंतु निमित्तमेतौ द्विवचनस्येति नन्वेवमपि धूर्धूः प्र

गोः पथ्यो वृत्या रोक्षः कृपूर पधुरिति समासो। तः स्यादिति चे [illegible] समासाच्चनहि वयादित्यनः समासादित्यनुवर्त्तमाने समासांत इति पुनः समासग्रहणं द्विसमासा
धिकार विहितोयः समासस्तस्य परिग्रहार्थं॥ तेनातिदर्शि [illegible] समासे समासांतानाम प्रवृत्तिरिति दिक्॥ ॐ ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु॥ अधिकारोयं वसिद्धेर्वदुत्तरेष्व
तिवचनेविस्पष्टार्थमिति वृत्तिः प्रकारे गुणवचनस्य [illegible] पचिप्रकार शब्दो भेदे सादृश्ये चवर्त्तते बहुभिः प्रकारैर्भुक्तेः [illegible] भिर्भेदैर्विशेषैरित्यवगमात्। ग्रासलणप्रका
[illegible] यमाणवकः। ग्रासलणे [illegible] दृशइत्यवगमाच्च। तथापीह वसितमाह। सादृश्य इति। व्याख्यानमेवात्र शरणं [illegible] इति। एवं कर्मधारयतिसूत्रात् तत्पुरुषोपधा

कर्मधारयवदुत्तरेषु।८।१।११॥ इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्य्यं। प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि। प्रकारे गुणवचनस्य
।८।१।१२॥ सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तः कर्मधारयवच्चास्य। कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात्। तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः।
मासमस्य सुप्लोपोन्तोदात्तत्वञ्च। पटुपट्वी। पटुपटुः। पटुसदृश ईषत्पटुरिति यावत्। गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्च ग्रहणं त्वेवं। शु
क्लः शुक्लं रूपं शुक्लशुक्लं। पटः। आनुपूर्व्ये द्वे वा [illegible]॥ मूले मूले स्थूलः। संभ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः॥ सर्प्पः सर्प्पः बुध्य
स्व [illegible]॥ सर्प्पः ३ बुध्यस्व॥३॥ क्रियासमभिहारे लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। नित्यवीप्सयोरिति सिद्ध [illegible] त्वा पौनःपुन्यापलोग्वि [illegible] सह समुच्चितयो बहुकालव्युत्पत्त्या॥

[illegible] पिकालं कालिकेत्यादि प्रवर्त्तते॥ नेत्र बहुब्रीहिव [illegible] प्रकृते कर्मधारयवद्भावेति। [illegible] शंका
यानिरवकाश [illegible] मध्यपटुरिति। इह द्विर्वचनं जातीय [illegible] वाधानिष्पन्ने पटुजातीय इति वामत्। अन्यथा चासलणजातीयइत्यादौ गुणवचने गुणवचनेपि भेद इत्रूपे प्र
[illegible] सा वकाश जातीय [illegible] गुणवचनत्वात् [illegible] हित्वनना प्रतीतभावः। गुणवचनस्येति किं। अग्निर्माणवकः॥ सिंहो माणवकः। अयं यपीह अग्निसिंह शब्दाभ्यां गौणाद्
न्यात् [illegible] कार्योदिगुणो [illegible] तथापि प्रकारे वर्तमानः। वसितिद्गुणवचनग्रहणसामर्थ्यात् नत्वेह [illegible] णामर्थ्यात् [illegible] मभिनवास्ते कर्तुः नवनैतत् पीतिरहा

सि·कौ·
टी·त·
मु·त·
८४

करोतीत्यत्र वीप्सायां द्विर्वचनं अनेन तु द्विर्वचने पुंवद्भावः स्यात् । नवनवां वनवायुभिरादद इत्यत्र त्वनेनैव द्विर्वचनं न तु वीप्सायामिति पुंवद्भावः कथं भीतभीत इव शीतमयूख इति भारविः इवशब्देन सादृश्यस्योक्ततया प्रकारे द्वित्वायोगात् । सत्यं भीतेभ्यो भीत इति कथंचिद्व्याख्येयं तेनातिभीत इति फलितं । आधिक्ये द्वे वाच्ये इति वार्तिकेन भीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्घटादिमिह तत्समाधानं नादर्तव्यं । तादृशस्य वार्तिकस्याप्रसिद्धत्वात् । अथ कथं खिन्नःखिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गंतासि यत्र क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपभुज्येति मेघदूतः । पदार्थभेदस्याभावेन वीप्सार्थस्यासंभवादिति चेदत्राहुः । एकस्यापि विविधावस्थासु क्षीणावस्थासु च भेदं परिकल्प्य वीप्सा बोध्येति । अथ कथं मंदं मंदं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वामिति मेघः । वीप्सार्थस्यासंभवादनेनैव द्विर्वचने कृते मंदमंदमुदितः प्रययौ खमिति वत्पुंवद्भावः स्यात् इति चेन्न त्वां स्वतो मंदगामिनं त्वां पवनो मंदं नुदतीति कथंचिद्व्याख्येयं । सिद्धस्य गतेश्चिंतनीयत्वात् । शुक्लंशुक्लमिति केवलगुणवाचिन उदाहरणमिति ध्वनयन्नाह । प्रकृष्टमिति । आनुपूर्व्ये इति । वीप्साभावादयमारंभः । मूले मूले इति । अग्रे अग्रे सूक्ष्मा इत्यप्युदाहर्तव्यं । एकस्य वस्तुनो वेणुदंडादेरेकमेव मुख्यं मूलमग्रं च इतरेषां भागानां नाम पोषि को अग्रमूलव्यपदेशः । स्थौल्यसौक्ष्म्ये अपि नैकरूपे किं तर्हि यथा मूलमुपचीयते तथा स्थौल्यं यथा अग्रसौक्ष्म्यं तथा नेतरे भागा इति वीप्साया असंभवः । मूले मूले पथि विटपि नामिसंत्र तु वीप्सायां द्विर्वचनमेतच्च हरदत्तग्रंथे स्पष्टं । न्यायसिद्ध इति । यावद्भिः शब्दैः संबोध्यार्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्तव्यत्वादिति भावः । पौनःपुन्य इति पुनः पुनर्भवितरि वर्तमानात्पुनःपुनःशब्दाभावे प्रत्ययः । लोटा सह समुच्चिन्वेति । नन्वत्र लोटा सह समुच्चिन्वन्य यथा द्विर्वचनं भवति तथा क्रियासमभिव्याहारे यद्धि यङ्ग्रह समुच्चिन्व द्विर्वचने स्यात् । पापच्यते पापच्यते वोभूयते वोभूयते इति । अत्राहुः । लोट् क्रियासमभिव्याहारं व्यभिचरति समुच्चयेऽपि जायमानत्वात् । ततश्च लोड्द्विर्वचनयोरेवं द्योतकत्वं न तु यङ एकस्येति युक्तं लोटस्तस्य द्विर्वचनं । यङ् तु क्रियासमभिहारं न व्यभिचरतीति द्विर्वचनं विनैव तस्य द्योतकत्वं तेन न दत्तस्य न द्विर्वचनमिति ॥

कर्मव्यतिहार इति। क्रियाविनिमय इत्यर्थः॥ द्वे इति। नित्यमेवेदं द्वित्वं बाहुलकं तु समासवद्भावस्यैव। सुपः सुर्वक्तव्य इति। अत्र केचिदुक्तं द्वितीयाद्यर्थमिदं स्वा
...विधानं अत एवोत्तरद्वन्द्वेपि द्वितीयादय एव न तु प्रथमा तत्राप्येक...वचनमेव न तु वचनान्तरमिति। तदपाणिनीयं भाष्यादावनुक्तत्वात्। न केवलं द्विवचनमयनव

कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्। बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत्। इतरशब्दस्य तु नित्यम्। असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः। अन्योऽन्यं विप्रा नमन्ति। अन्योन्यौ। अन्योन्यान्। अन्योन्येन कृतम्। अन्योऽन्यस्मै दत्तमित्यादि। अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति माघः। एवं परस्परम्। अत्र कस्कादित्वात्सः। इतरेतरम्। इतरेतरेणेत्यादि। स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः। अन्योन्याम् अन्योन्यम्। परस्पराम् परस्परम्। इतरेतराम् इतरेतरम्॥ इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः। अत्र केचित्। आमादेशो द्वितीयाया एव। भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात्। तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः। अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामामादेशमाहुः। इदं च युक्तं यदा वभावः क्लीवे चाद्विर्हः स्वमोः। समासे सोर्लुक्त्वाति सिद्धम् बाहुलकात्त्रयम् १ तथा हि। अन्योन्यम् परस्परमित्यत्र द्वन्द्वेऽपि द्वितीयाप्राप्तः। न च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः। अन्यपरयोरसमासवद्भावात्। न च द्विर्वचने समासवत्त्वं पर्यायाप्रियः प्रेसन्न का... ...समासे ... ...वति प्रसङ्गात्। अन्योन्यमितरेतरमित्यत्र चाद्वितरादिभ्य इत्यद्ड् प्राप्तः॥ अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्॥ अन्योन्याश्रयः॥ ॥ ॥

वचनान्तरमुदाहरति। अन्योन्यावन्योन्यानिति। माघ इति। स च भाष्यानुगुण एवेति भावः। एतेनार्वाचीनमतं कवयोपि नाद्रियन्त इत्युक्तं भवति। भारविश्चाह। क्षितिनभस्सुर
लोकनिवासिभिः कृतनिकेतनमदृष्टपरस्परैरिति। अत्रादृष्टः परस्परो यैरिति विग्रहः। परि तु द्वितीयादीनामेव स्वादेशविधानं न तु प्रथमायाः ... तद्यं प्रयोगो न सि...

सि·कौ· अन्योन्यमिति। नचात्र आम्भावेऽपि टाप्स्यादिति शंक्यं। बहुलग्रहणाट्टाबभावस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्। स्त्रीनपुंसकयोस्तु नीयादिषु पुंवद्भावो दुर्लभ एवेत्याशयो ग्रन्थकारस्य। अन्ये

टी·त· हा। अत्र केचिदिति। वस्तुस्थितिमाह। अन्ये त्विति। अतिप्रसंगादिति। तथा च एकशेषप्रतिबन्धाद्द्विर्वचनस्यापि प्रवृत्तित्वमाश्रित्य तद्बलेन पुंवद्भावो न शंक्यः। त्रयस्य वि

सु·त· परस्पराच्छिस्सादृश्यमदृष्टपरस्परैरित्यादौ सोर्लुक्प्रा[illegible]बहुलकत्वेन समाधेयम्। प्रकृतवार्त्तिकभाष्योदाहरणं। त्रियामिति सूत्रे

६५ न्योन्यसंश्रयत्वेतदिति भाष्यञ्चात्र प्रमाणमिति। अ॰ कृञ्प्रियसुखयोरन्यतरस्याम्। ८।१।१३॥ प्रियप्रियेण ददाति। प्रियेण वा। सुखसुखे

न ददाति। सुखेन वा। द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात् सुप्लुकि तदेव वचनम्। अतिप्रियमपि वस्तु नायासेन ददातीत्यर्थः॥ यथास्वे यथायथ

यम्। ८।१।१४॥ यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः। यो यं आत्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम्। तस्मिन् यथाशब्दस्य द्विर्वचनं नपुंसकत्वं च निपात्यते। य

थायथं ज्ञातो यथास्वभावमित्यर्थः। यथात्मीयमिति वा। द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु। ८।१।१५॥ द्विश

ब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यतेऽष्वर्थेषु। तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यं। इतरे विषयभूताः। द्वन्द्वं

मन्त्रयते रहस्यमित्यर्थः। मर्य्यादास्थित्यनतिक्रमः। आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति मातापुत्रेण मिथुनं गच्छति। पौत्रेण प्रपौत्रेणा

पीति मर्य्यादार्थः। व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम्। द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः। द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः। द्वन्द्वं न्यस्तानि पात्राणि प्रयुनक्ति। द्वन्द्वं संकर्षणवासु

देवौ। अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः। योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्वमिष्यते॥ इति द्विरुक्तप्रक्रिया॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमु

[illegible]ता। कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेदित्यकथितसूत्रस्थयां यामिति भाष्यप्रयोगविरोधाच्चेति भावः। नन्वेवं यां यां प्रियः प्रैक्षतेत्यादि माघप्रयोगे कथं समासे इति द्विर्व

[illegible]नमयुक्तं। द्विरुक्तार्थस्य सत्यनेनैव परामर्ष्टुं शक्यत्वादत एव भाष्ये यां यां मन्येत सा भवेदित्येवोक्तमित्याहुः॥ ॥ सोर्लुक्चाम इति। सुपः स्वादेशविधानस्यान्यत्र

स्यरमित्यत्र ... चरितार्थत्वादिति भावः। योयआत्मेत्यादि। आत्मात्मीयपरायणिस्वमस्वमात्मानम्। यथायथमिति। नलोकेत्यनेन कृद्योगषष्ठीनिषेधे प्राप्ते इत्यस्यत
न्नितत्वात् योयआत्मेत्यर्थे विद्यमानयथायथशब्दस्यार्थमाह। यथास्वमात्मीयमिति। आत्मा। यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्ष्म चेत्यमरः। पूर्वपदस्येति। द्वि ओ द्वि ओ इति।
द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुकि कृते पूर्वपदावयवस्याकारस्येत्यर्थः। अत्र पुनरपदस्येति। उत्तरपदावयवस्याकारस्येत्यर्थः नपुंसकत्वं चेति। चकारादेकवद्भावे इत्यपि बोध्यं
ते नानात्विमित्यमादेशे द्वंद्वमिति सिध्यति। रहस्यं द्वंद्वशब्दवाच्यमिति। द्वाभ्यां निर्दिष्टैरहस्ययोगः द्विरित्यर्थः॥ द्वंद्वं मंत्रयते इति। द्वौ द्वौ भूत्वा मंत्रयेते इत्यर्थः। एवं हितन
रहस्यं भवति। आचतुरमिति। आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः। अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति टच्। चतुःशब्दोत्र चतुर्णां पूरणे द्रष्टव्यः। आचतुर्थादित्यर्थः॥ द्वं
द्वं यज्ञपात्राणीति। स्फ्यश्च कपालानि चेत्यादीनि पात्राणि। द्वंद्वं न्ययनक्ति। आसादयतीत्यर्थः। अभिव्यक्तौ साहचर्ये चेत्यर्थ इति। अत्र द्वंद्वमित्यत्र स्वार्थे द्विर्वचनम् एक
वद्भावादिकं तु पूर्ववत्। अन्यत्रापीति। द्वंद्वयुद्धं वर्तते॥ इह वीप्सायां द्विर्वचनं। द्वयोर्द्वयोर्द्वंद्वमित्यर्थः। द्वंद्वानि सहते। शीतमुष्णमेकं द्वंद्वं सुखं दुःखं चापरं क्षुत्पिपासा चापरं
इह स्वार्थे द्विर्वचनमेकवद्भावादि पूर्ववत्। बहुत्वं त्वेकशेषप्राप्तम्॥ ॥ सिद्धांतकौमुद्या व्याख्यायां कृता तत्त्वबोधिनी समाप्तं तत्रैव पूर्वार्द्धं तेन तुष्यतु शंकरः॥
इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवामनेंद्रस्वामिचरणारविंदसेवकज्ञानेंद्रसरस्वतीकृतौ सिद्धांतव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्याख्यायां पूर्वार्द्धं समाप्तम्॥ ॥
॥ मिती माघवदी १२ रवीवासर सम्वत १९ २८

॥ इतिश्रीसिद्धांतकौमुदीतत्वबोधिनीटीकासंयुक्तपूर्वार्द्धंसमाप्तम् ॥